

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
3

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ 3^{ΟΥ} ΑΕΘΣΕ

Αδρύμη-Σισμάνη Βασιλική (Διευθύντρια ΑΙΘΣ), Αραβαντινός Βασίλειος (Διευθυντής Θ' ΕΠΚΑ), Βασιλάκη Μαρία (Καθ. Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, ΠΘ), Γάτση-Σταυροπούλου Μαρία (Διευθύντρια ΛΣΤ' ΕΠΚΑ), Γερούση-Μπεντερμάχερ Ευγενία (Διευθύντρια 23ης ΕΒΑ), Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου Αργυρούλα (Διευθύντρια ΙΓ' ΕΠΚΑ), Κακαβάς Γεώργιος (Διευθυντής 24ης ΕΒΑ), Καραπασχαλίδου Αμαλία (Διευθύντρια ΙΑ' ΕΠΚΑ), Κυπαρίσση-Αποστολικά Νίνα (Διευθύντρια Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Ν. Ελλάδος), Μαζαράκης Αινιάν Αλέξανδρος (Καθ. Κλασικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Μαντζανά Κρυσταλλία (Διευθύντρια 19ης ΕΒΑ), Μπάτζιου-Ευσταθίου Ανθή (Διευθύντρια ΙΕ' ΕΠΚΑ), Μουνδρέα-Αγραφιώτη Αντίκλεια (Αν. Καθ. Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΠΘ), Ντάρλας Ανδρέας (Διευθυντής Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Β. Ελλάδος), Ντίνα Ασπασία (Διευθύντρια 7ης ΕΒΑ), Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή (Διευθύντρια ΙΔ' ΕΠΚΑ), Πρέκα-Αλεξανδρή Καλλιόπη (Επίτ. Διευθύντρια ΕΕΑ), Σκορδά Δέσποινα (Διευθύντρια Ι' ΕΠΚΑ), Χατζηαγγελάκης Λεωνίδας (Διευθυντής ΛΔ' ΕΠΚΑ)

Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Σπ. Λένης

© Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας – Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα

ISBN SET: 978-960-89078-7-4

ISBN ΤΟΜΟΣ ΙΙ: 978-960-89078-9-8

ISSN: 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

3

2009

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 12.3 – 15.3.2009

Τόμος II: Στερεά Ελλάδα

ΒΟΛΟΣ

2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Προσφώνηση της Δρος Λίνας Μενδώνη, Γενικής Γραμματέως ΥΠ.ΠΟ.Τ.	13
Πρόλογος του Α. Μαζαράκη Αινιάνος, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας ΠΘ.	15-16
Stamatoroulou, Maria , The archives of A.S. Arvanitopoulos (1874-1942) and their importance for the study of the Thessalian archaeology.	17-29
Αθανασίου, Αθανάσιος , Οι απολιθωμένες πανίδες θηλαστικών της Μαγνησίας.	31-38
Νανόγλου, Στράτος , Η υλικότητα της παράδοσης στην πρώιμη Νεολιθική Θεσσαλία.	39-43
Πεντεδέκα, Αρετή , Δίκτυα ανταλλαγής της κεραμικής στη Νεολιθική Θεσσαλία: κόμβοι και σύνδεσμοι, οικισμοί και σχέσεις.	45-56
Μπατζέλας, Χρήστος Ι. , Νεολιθικές υπόσκαφες κατοικίες στη Θεσσαλία. Ένα παράδειγμα από το Μακρυχώρι Λάρισας. Συσχετισμοί και συγκρίσεις με ανάλογες κατασκευές από τη Μακεδονία.	57-69
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π. , Νέα δεδομένα από τον Συκεώνα. Οικιστικό σύνολο της Μέσης Νεολιθικής.	71-83
Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π. – Καραγιαννόπουλος, Χρήστος , Πρόδρομος Καρδίτσας. Νεότερα στοιχεία από τη Μαγούλα στον Άγιο Ιωάννη.	85-96
Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα – Χατζηαγγελάκης, Λεωνίδας Π. – Αποστολικάς, Ορέστης – Αλεξίου, Νεκταρία , Νεολιθική εγκατάσταση στο οροπέδιο της Λίμνης Πλαστήρα Νομού Καρδίτσας: μετακινήσεις πληθυσμών της θεσσαλικής πεδιάδας σε θερινά βοσκοτόπια;	97-106
Τουφεξής, Γεώργιος – Τσεργά, Κλεονίκη – Παπανικολάου, Ελένη , Σωστική ανασκαφή σε νεολιθικό οικισμό στο χωριό Βασιλής, περιφερειακή ενότητα Λάρισας.	107-117
Μαλακασιώτη, Ζωή – Ροντήρη, Βάσω – Βουζαξάκης, Κώστας – Καλογιάννη, Αιμιλία , Το ερευνητικό πρόγραμμα στη Μαγούλα Ζερέλια και στη θέση Καρατσάνταγλι στην Ευξεινούπολη Αλμυρού.	119-125
Αλματζή, Καλλιόπη , Ευρήματα Νεολιθικής περιόδου, ΒΑ της Μαγούλας «Βισβίκη» στα πλαίσια του Έργου «Αγωγός Απαγωγής Ομβρίων Υδάτων» της ΒΙΠΕΤΒΑ.	127-136
Αγνουσιώτης, Δημήτρης – Αδρύμη-Σισμάνη, Βάσω , Η Μέση Εποχή του Χαλκού στη Θεσσαλία. Μαρτυρίες από ένα οικιστικό σύνολο του οικισμού της “Τσιγγενίνας” στην περιοχή της λίμνης Κάρλας.	137-147
Σισμάνη, Κασσάνδρα , Οι ταφικές πρακτικές στη Θεσσαλία κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού.	149-158
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική , Ο ρόλος του μυκηναϊκού οικισμού Διμηνίου στην περιοχή γύρω από τον μυχό του Παγασητικού κόλπου.	159-176
Μπατζίου-Ευσταθίου, Ανθή , Ανασκαφή μυκηναϊκού οικισμού στα Πευκάκια 2006-2008.	177-192
Παπαθανασίου, Αναστασία – Λάγια, Άννα – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Αραχωβίτη, Πολυξένη , Βιοαρχαιολογικά δεδομένα από Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Βελεστίνο Μαγνησίας. .	193-204

Galanakis, Yannis – Stamatorpoulou, Maria , A preliminary report on the archival material from the excavations of the tholos tomb at Ano Dranista (Ano Ktimeni) in Thessaly by A.S. Aravanitopoulos (1911)	205-218
Τουρναβίτου, Ιφιγένεια , Τεκμήρια μυκηναϊκής παρουσίας σε Πρωτο-Γεωμετρικό νεκροταφείο: ο γρίφος του αποθέτη στην «Αγριελιά»	219-232
Ruppenstein, Florian , Υπάρχουν υπομυκηναϊκά στρώματα σε οικισμούς της Στερεάς Ελλάδας και της Νότιας Θεσσαλίας;	233-239
Κατακούτα, Στέλλα , Τα Φάρσαλα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου	241-250
Γούναρης, Αλέξανδρος Π. , Το θεσσαλικόν απόσπασμα του Νηών Καταλόγου: τεκμήριο Μυκηναϊκής οικιστικής ή πρωτοϊστορικής ανθρωπολογίας;	251-268
Μπιζάκη, Βασιλική , Οι σχέσεις των εθνών της κοιλάδας του Σπερχείου (Αχαιοί Φθιώται, Μαλιείς, Οιταίοι, Αινιάνες) με τους Θεσσαλούς από τον 7ο αι. π.Χ. έως την επικράτηση των Ρωμαίων το 146 π.Χ.	269-276
Πίκουλας, Γιάννης Α. , Τα προγράμματα του ΠΘ/ΙΑΚΑ 1. «Διασχίζοντας την Πίνδο. Διαβάσεις και άμυνα». Η έρευνα στη Θεσσαλία: 2006 2. «Διασχίζοντας τον Όλυμπο: Οδικό δίκτυο και άμυνα στην Περραιβία» (2008)	277-286
Μαζαράκης Αινιάν, Αλέξανδρος , Ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό (2006-2008)	287-298
Λεβέντη, Ιφιγένεια , Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό του Απόλλωνος στη θέση Σωρός Μαγνησίας. . .	299-313
Βήτος, Γιώργος – Πανάγου, Μαρία , Μικρά ευρήματα από το ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό. Προκαταρκτική μελέτη	315-330
Γαλούκας, Στυλιανός Φ. , Το Σπήλαιο του Κένταυρου Χείρωνα. Μύθος ή πραγματικότητα;	331-339
Τριανταφυλλοπούλου, Πελαγία , Η Δημητριάδα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.	341-349
Νικολάου, Ελισάβετ , Πήλινα ειδώλια από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδας. Χρονολογικές ενδείξεις χρήσης	351-363
Σκαφιδά, Ευαγγελία , Το Κάστρο – Παλαιά Βόλου κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.	365-372
Αλεξάνδρου, Σταματία , Σωστική ανασκαφή στο Νότιο Νεκροταφείο Φθιωτίδων Θηβών: Οι λήκυθοι του Νότιου Νεκροταφείου	373-382
Παβέλη, Γεωργία , Επιτύμβιες στήλες από τις Φθιωτίδες Θήβες από τους κλασικούς ως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους.	383-391
Stissi, Vladimir , The countryside of Classical-Hellenistic Halos (and Tanagra): a comparative approach	393-404
Καραπάνου, Σοφία , Σωστικές Ανασκαφές στα Φάρσαλα. Στοιχεία για την οργάνωση του δημόσιου χώρου στην πόλη των ελληνοιστικών χρόνων	405-418
Καρατάσιος, Ιωάννης – Κυλίκουλου, Βασίλης – Παλιούγκας, Θεόδωρος , Τεχνολογική μελέτη ελληνιστικής φαγεντιανής από τη Φάρσαλο	419-423
Παλιούγκας, Θεόδωρος , Ένα επείσακτο φαγεντιανό αγγείο από τη Φάρσαλο.	425-432
Τσιάκα, Ασημίνα , Ανασκαφική έρευνα στο Καστρί Ροδιάς. Πρώτη προσέγγιση	433-438
Παλιοθόδωρος, Δημήτριος , Η λατρεία της Αρτέμιδος Φεραίας από τη Θεσσαλία στις Συρακούσες ..	439-450
Αραχωβίτη, Πολυξένη – Δουλιέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Τσιγάρα, Μαρία , Ναός Θαυλίου Διός Φερών. Νέα δεδομένα	451-458
Καραγκούνης, Δημήτριος , Εργασίες ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων Περραιβικής Τρίπολης στα πλαίσια του Γ' Κ.Π.Σ.	459-462
Decourt, Jean-Claude – Tziafalias, Athanasios , Un nouveau règlement religieux de la région de Larissa. . .	463-473

Helly, Bruno – Palioungas, Theodoros – Tzifalias, Athanasios , De Spon à Ioannis Oikonomou et quelques autres. Histoire de la collection épigraphique de Larisa	475-486
Tzifalias, Athanasios – Lucas, Gerard , L'organisation de la surveillance du territoire de Dolichè. . .	487-494
Bouchon, Richard – Tzifalias, Athanasios , Consolations anonymes à l'occasion de la mort du jeune Markellos de Trikkè	495-503
Κραβαρίτου, Σοφία , Μηχανισμοί διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας στη Θεσσαλία και Βοιωτία των Κλασικών και Ελληνιστικών χρόνων	505-514
Ιντζεσίλογλου, Μπάμπης Γ. , Η σύγχρονη τεχνολογία και η σημερινή διαμόρφωση της γης στην περιοχή της Μητρόπολης Καρδίτσας	515-522
Καλογιάννη, Αιμιλία – Ζαβός, Θανάσης , Διερευνώντας τις αντιλήψεις των παιδιών για το Μουσείο. .	523-530
Καλογιάννη, Αιμιλία – Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Παιχνίδια στο Μουσείο. Εκπαιδευτικά Προγράμματα της ΙΓ' Ε.Π.Κ.Α. κατά τη διετία 2006-2008	531-539
Barber, Robin , Ο Τζόρτζιο Ντε Κίρικο και η ελληνική προϊστορική τέχνη.	541-543

BYZANTINA

Χουλιαράς, Ιωάννης Π. , Τοιχογραφημένα μνημεία και ζωγράφοι του 16ου αιώνα στη Θεσσαλία	545-558
Βλαχοστέργιος, Ιωάννης Ε. , Πυριτιδαποθήκες της Θεσσαλίας. Μια πρώτη παρουσίαση	559-571
Ντίνα, Ασπασία , Νεότερες έρευνες στα Παλαιά Βόλου και στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών	573-584
Σδρόλια, Σταυρούλα , Παλαιοχριστιανικά ευρήματα στην περιοχή του Κισσάβου	585-592
Σταντζούρης, Πασχάλης – Παπαγιώτης, Παναγιώτης , Ευρήματα παλαιοχριστιανικής εποχής στα πλαίσια του έργου «Παράκαμψη πόλεως Βόλου».	593-600
Τσιμπίδα, Ελένη , Ο τοιχογραφικός διάκοσμος των ναών της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Αγιά και του Αγίου Νικολάου στον Αετόλοφο	601-613
Ζαφείρης, Γεώργιος , Εργασίες στερέωσης – αποκατάστασης στο «Κυριακό» της πρώτης μοναστικής σκήτης των Μετεώρων: Ο ναός της Παναγίας Δούπιανης στο Καστράκι Καλαμπάκας	615-620
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Παραστάσεις από τον τοιχογραφικό διάκοσμο μοναστηριακών τραπεζών στην περιοχή των Τρικάλων.	621-628
Μαχαίρα, Παρασκευή , Ι. Μ. Προφήτου Ηλιού και Αγ. Μοδέστου στην Πύρρα, Ν. Τρικάλων. Η υπογραφή Σαμαριναίων ζωγράφων στον εικονογραφικό διάκοσμο του καθολικού	629-635
Μπαλογιάννη, Ουρανία , Παραστάσεις από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του Ι. Ν. Αγίου Νικόλαου στους Σιαμάδες Καστανιάς, Νομού Τρικάλων	637-642
Τσιλιμίκας, Χρήστος , Ιερός Ναός Αγίου Νικολάου Σιαμάδων Δ. Καστανιάς Νομού Τρικάλων	643-648
Τσιουρής, Ιωάννης , Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου Λεύκης Καρδίτσας	649-662
Δεριζιώτης, Λάζαρος – Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος , Ο Ηρακλής Κυναγίδας και η βασιλική Γ στην ακρόπολη της παλαιοχριστιανικής Δολίχης	663-670
Κοντογιαννοπούλου, Μαρία , Νέα στοιχεία για την παλαιοχριστιανική οχύρωση της Λάρισας	671-676
Lim, Rana – Σδρόλια, Σταυρούλα , Ανασκαφική έρευνα στο Μπεζεστένι της Λάρισας	677-679
Μητσάτσικας, Μάριος – Τούλη, Βασιλική , Συντήρηση τοιχογραφιών ναού Αγ. Αθανασίου Λάρισας	681-686
Ντίνα, Ασπασία – Βλαχοστέργιος, Ιωάννης , Αναστήλωση καθολικού Ιεράς Μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι) Δήμου Ευρυμενών Ν. Λάρισας	687
Μαστρογιάννης, Γεώργιος – Μητρονάσιος, Περικλής , Συντήρηση τοιχογραφικού διακόσμου του Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Γελάνθη Καρδίτσας	689-694

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πανταζής, Γεώργιος – Μαντζανά, Κρυσταλλία , Ο προσανατολισμός του τεμένους Κουρσούμ στα Τρίκαλα	695-700
--	---------

ΒΟΡΕΙΕΣ ΣΠΟΡΑΔΕΣ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα – Γεωργίου, Ιάκωβος – Γεωργίου, Κερασία – Πέτση, Κερασία – Βλαΐδη, Ριγώτω – Δερμιτζάκης, Σωτήρης , Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου. Έξι χρόνια μετά ...	701-708
Πρέκα-Αλεξανδρή, Καλλιόπη , Προκαταρκτική ενάλια αρχαιολογική έρευνα στην Σκάνδιρα (Σκά-ντζουρα Β. Σποράδων)	709-719

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ

Παρασκευά, Βάσσα , Τοπιογραφίες στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος του καθολικού της Μονής Ευαγγελισμού Σκιάθου	721-728
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	729-733

ΤΟΜΟΣ ΙΙ. ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Σταυροπούλου-Γάτση, Μαρία , Το έργο της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας κατά τα έτη 2004-2008	749-761
Σαράντη, Φωτεινή , Νεότερα στοιχεία σχετικά με την αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου	763-771
Στάικου, Βίβιαν – Λεονταρίτη, Κατερίνα , Στρατική Ακαρνανίας. Νέα ευρήματα μέσα από το αρδευτικό έργο Οζερού	773-782

ΕΥΒΟΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Ματζάνας, Χρήστος , Αποτελέσματα από την εφαρμογή της στατιστικής Παραγοντικής Ανάλυσης σε παλαιολιθικές λιθοτεχνίες της Εύβοιας	783-796
Μαυρίδης, Φάνης – Tankosic, Zarko , Σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου. Οι έρευνες των ετών 2007-2008 ..	797-809
Kramer-Hajos, Margaretha , Sailor-warriors and the end of the Bronze Age along the Euboean gulf ...	811-821
Arjona, Manuel , Ένα ιερό στους πρόποδες της Δίρφης;	823-832
Léderrey, Claude , Mittlgeometrische Keramik in einer subgeometrischen Grube im Westquartier von Eretria	833-843
Huber, Sandrine , Pour une archéologie des cultes à Érétrie	845-861
Χιδίρογλου, Μαρία , Φιλάγρα Μαρμαρίου. Μια οχυρή θέση κλασικών έως ελληνιστικών χρόνων στη νοτιοανατολική Εύβοια	863-874
Κουτσουφλάκης, Γεώργιος Β. – Αργύρη, Ξανθή , Αρχαία ναυάγια και φορτία πλοίων στο θαλάσσιο χώρο το Νότιου Ευβοϊκού	875-888

BYZANTINA

Κακαβάς, Γεώργιος , Αρχαιολογικές επισημάνσεις στην Εύβοια κατά το έτος 2006	889-900
Μπίρτσας, Ιωάννης , Εργασίες αποκατάστασης στην Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου Αρμά στα Φύλλα Εύβοιας	901-908
Αγγέλη, Ελένη-Αθηνά – Στυλιανού, Ελένη , Αποκατάσταση του μεσαιωνικού πύργου στο Βασιλικό Ευβοίας	909-915

ΒΟΙΩΤΙΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Τσώτα, Εύη , Νέα στοιχεία για την νεολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία	917-928
Αραβαντινός, Βασίλης – Φάππας, Ιωάννης , Νέο μυκηναϊκό ανακτορικό κτήριο στην ακρόπολη των Θηβών (Καδμεία)	929-943
Aravantinos, Vassilis – Burke, Brendan – Burns, Bryan – Fappas, Ioannis – Lupack, Susan , Eastern Boeotia Archaeological Project 2007-2009	945-953
Manetta, Consuelo – Pisani, Marcella , Gioielli e ornamenti personali in terracotta dorata: riproduzioni o imitazioni?	955-971
Bonanno Aravantinos, Margherita , Un nuovo rilievo votivo da Tebe	973-984
Germani, Marco , Tebe. Nèos Synoikismòs. Gli scavi archeologici dal 1967 al 1997. Il teatro antico e la sua ricostruzione	985-998
Χαραμή, Αλεξάνδρα , Τάφος «μακεδονικού τύπου» από τη νεκρόπολη της αρχαίας Τανάγρας στη Βοιωτία	999-1006
Βλαχογιάννη, Έλενα , Τα νομίσματα του νεκροταφείου της Ακραϊφίας (Σωστική ανασκαφική έρευνα: 1994-1998)	1007-1027
Καλλιοντζής, Γιάννης – Αραβαντινός, Βασίλης , Μουσεία Θηβών και Χαιρωνείας: Η σύνταξη καταλόγου των επιγραφών	1029-1037

BYZANTINA

Σκορδαρά, Μαρία – Ντάφη, Εύη – Βολτυράκη, Ελευθερία , Από τις ανασκαφές της Θήβας στα μεγάλα μνημεία της Βοιωτίας: η μουσειολογική μελέτη για τις βυζαντινές αίθουσες του Νέου Μουσείου της Θήβας	1039-1042
Καραμπίνης, Μιχάλης , Αρχιτεκτονικά γλυπτά παλαιοχριστιανικών, μεταβατικών και μέσων βυζαντινών χρόνων από τη Μονή Οσίου Λουκά Βοιωτίας	1043-1055

ΦΩΚΙΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Λιβιεράτου, Αντωνία , Η θέση του Μεδεώνα στον κόλπο της Αντίκυρας κατά τη μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ΥΕΧ) στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (ΠΕΣ)	1057-1070
Ραπτόπουλος, Σωτήρης Γ. , Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη Δεσφίνα Φωκίδος	1071-1078
Aurigny, Hélène , Delphi in the 7 th century: offerings and sanctuary	1079-1086
Παρτίδα, Έλενα Κ. , Υπαίθριες εκθέσεις στους Δελφούς: μια προσπάθεια ανασύστασης μνημείων και κοινωνίας της αρχαιότητας	1087-1097

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Παρτίδα, Έλενα – Τσαρούχα, Ανθούλα , Κτερίσματα, οικιστικά κατάλοιπα και ένα λατρευτικό σπή- λαιο συνθέτουν το «Μουσείο Αρχαίας πόλης Δελφών»	1099-1111
Ραπτόπουλος, Σωτήρης Γ. – Τσαρούχα, Ανθούλα , Κάστρο Γλύφας-Δυτική Λοκρίδα: προβλήματα ταύτισης και νέες προτάσεις	1113-1119

ΛΟΚΡΙΔΑ-ΦΘΙΩΤΙΔΑ

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ – ΚΛΑΣΙΚΑ

Δημάκη, Σοφία – Σουβατζή, Στέλλα , Οικισμός της πρώιμης νεολιθικής στον Άγιο Βλάση Λοκρίδας... ..	1121-1129
Van de Moortel, Aleydis – Zahou, Eleni , Five years of archaeological excavation at the Bronze Age and Early Iron Age site of Mitrou, East Lokris (2004-2008). Preliminary results	1131-1146
Vitale, Salvatore , Local traditions and Mycenaeanization in Central Greece. A preliminary report on the Late Helladic II A to the Late Helladic III B pottery from Mitrou, East Lokris	1147-1158
Κουνούκλας, Πέτρος – Δακορώνια, Φανουρία , Από το χαλκό στο σίδηρο: το ρεπερτόριο κεραμικής στον Κύνο	1159-1169
Δακορώνια, Φανουρία – Κουνούκλας, Πέτρος , Η ανακύκλωση στην αρχαιότητα: το παράδειγμα του Κύνου	1171-1178
Βασιλειάδη, Κατερίνα , Λοκρικά υφαντικά βάρη από τον Κύνο Λιβανατών.	1179-1186
Φρούσου, Ελένη , Μια νέα, άγνωστη θέση με μεγάλη διάρκεια χρήσης στην Εκκάρα Φθιώτιδας ...	1187-1202
Lis, Bartłomiej , Aeginetan cooking pottery in Central Greece and its wider perspective	1203-1211
Καράντζαλη, Έφη , Η Μυκηναϊκή κατοίκηση στην κοιλάδα του Σπερχειού: ο οικισμός στην περιοχή Φραντζή της Λαμίας	1213-1233
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή , Το Ασκληπιείο του Δαφνούντος. Πρώτη παρουσίαση.	1235-1247
Σταυρογιάννης, Λάμπρος – Καράντζαλη, Έφη , Νέα δεδομένα για τη ρωμαϊκή περίοδο στα Φάλαρα ..	1249-1259
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα – Τάσσης, Γεώργιος – Τοκμακίδης, Κωνσταντίνος , Γεωφυσική διασκόπηση στη Μαγού- λα Ίμβρου Πηγάδι στο νέο Μοναστήρι (Ν. Φθιώτιδας)	1261-1267
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Τσουρλός, Παναγιώ- της – Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Καράντζαλη, Ευθυμία – Σιπή, Μαρία – Τιλελή, Φιλίτσα , Γεωφυσική διασκόπηση στο πλαίσιο των σωστικών ανασκαφών της ΙΔ' ΕΠΚΑ για τα μεγάλα δημόσια έργα του Νομού Φθιώτιδος	1269-1275

BYZANTINA

Κακαβάς, Γεώργιος , Νεότερες έρευνες, αρχαιολογικές και αναστηλωτικές εργασίες στη Φθιώτιδα, Ευρυτανία και Φωκίδα κατά το έτος 2008	1277-1286
Κακαβάς, Γεώργιος – Υφαντή, Αλεξία , Η αρχαιολογική έρευνα στο Κάστρο της Υπάτης στο πλαίσιο του επιχειρησιακού προγράμματος «Πολιτισμός»	1287-1301
Πάλλης, Γιώργος , Από τη Λαμία στο Ζητούνι. Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή πόλη	1303-1311
Γιαλούρη, Άννα , Ερείπια κτιριακού συγκροτήματος στο Καλαπόδι Φθιώτιδας	1313-1322
Λιακόπουλος, Γεώργιος Κ. , Οι οθωμανικές επιγραφές της Υπάτης (Badracik)	1323-1333
Διαμαντοπούλου, Μαρικίτα , Στερεά Ελλάδα. Αρχιτεκτονικά μνημεία και μνημειακά σύνολα του 19 ^{ου} και 20 ^{ου} αιώνα	1335
Βραχυγραφίες, Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	1337-1341

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΛΣΤ' ΕΠΚΑ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2004-2008*

Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση

Η ΛΣΤ' ΕΠΚΑ, με αρμοδιότητα στους Νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας και έδρα το Μεσολόγι, συμπλήρωσε τον Φεβρουάριο του 2009 πέντε έτη λειτουργίας της. Στεγάζεται σε λυόμενες εγκαταστάσεις σε ακίνητο ιδιοκτησίας του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, το οποίο παραχωρήθηκε κατά χρήση στο ΥΠ.ΠΟ.Τ. το έτος 2005 με σκοπό την ίδρυση σε αυτό Αρχαιολογικού Μουσείου. Ο νομός Αιτωλοακαρνανίας, ο μεγαλύτερος της χώρας, καταλαμβάνει μια τεράστια έκταση και διαθέτει ιδιαίτερος αξιόλογο πλουτοπαραγωγικό περιβάλλον συνδυαζόμενο με εναλλαγή τοπίων σπάνιας ομορφιάς που κατά κανόνα παραμένουν αλώβητα¹. Κυριαρχούν τα ποτάμια Αχελώος, Εύηνος και Μόρνος, τρία εκτενή ορεινά συγκροτήματα (Ακαρνανικά όρη, Παναιτωλικό, Αράκυνθος), πέντε φυσικές λίμνες (Τριχωνίδα, Λυσιμαχεία, Οζερός, Αμβρακία, Μυρτούντιον) και δύο τεχνητές στον μέσο ρου του Αχελώου (Στράτου, Καστρακίου και Κρεμαστών), οι κλειστές θάλασσες Μεσολογίου και Αμβρακικού (σημαντικότετοι υδροβιότοποι της Μεσογείου) και μακρά ακτογραμμή που βρέχεται από τα κύματα του Κορινθιακού, του Πατραϊκού και του Ιονίου πελάγους. Η θέση του στον ελλαδικό χώρο είναι σημαντική από στρατηγική άποψη, καθώς βρίσκεται πάνω σε καίριους χερσαίους (προς την Ήπειρο και τη Στερεά Ελλάδα) και θαλάσσιους (Ιόνιο, Αδριατική) δρόμους. Αποτελεί αδιάκοπο τόπο κατοίκησης του ανθρώπου ήδη από τα παλαιολιθικά χρόνια². Είναι γεγονός ότι παρόλο που διαθέτει πολυάριθμους αρχαιολογικούς χώρους, μεμονωμένα μνημεία και πολυνημένες περιοχές της χώρας. Ωστόσο, τα τελευταία εικοσιπέντε έτη το ενδιαφέρον των μελετητών έχει αναζωπυρωθεί και χάρη στο μεγάλο συγκριτικά αριθμό συστηματικών ανασκαφών και επιφανειακών ερευνών-προγραμματιών, εργασιών ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων, εκτεταμένων σωστικών ανασκαφών στο πλαίσιο ιδιωτικών και δημοσίων έργων, η αρχαιολογική εικόνα της περιοχής έχει μεταβληθεί σημαντικά³.

Από την πρώτη στιγμή της λειτουργίας της νεοσύστατης Υπηρεσίας μας στις 2 Φεβρουαρίου 2004, η γράφουσα μαζί με το λίγο διαθέσιμο μόνιμο και ωρομίσθιο προσωπικό αναλάβαμε να συνεχίσουμε το δύσκολο έργο των προκατόχων μας, αυτό της προστασίας, έρευνας, διάσωσης και προβολής – ανάδειξης του τεράστιου αυτού αρχαιολογικού πλούτου παράλληλα με την εξαρχής οργάνωση της νέας διοικητικής μονάδας, την οργάνωση της διοίκησης και των αρχείων, του φωτογραφικού και σχεδιαστικού αρχείου, την απόκτηση νέων υποδομών και βελτίωση των ελάχιστων υφισταμένων (κτηριακών, αποθηκευτικών, εργαστηριακών), τη δημιουργία βιβλιοθήκης κ.λ.π. Ωστόσο, η έλλειψη επαρκούς στελέχωσης της με μόνιμο προσωπικό όλων των ειδικοτήτων και η έλλειψη των αντίστοιχων κονδυλίων δυσχεραίνουν το έργο της. Όσο реали-

* Ευχαριστίες εκφράζονται στην οργανωτική επιτροπή του Συνεδρίου για την πρόσκληση που απήυθνε στη νεοσύστατη Υπηρεσία μας να συμμετάσχει στην Επιστημονική Συνάντηση, προκειμένου να παρουσιάσει το έργο της. Επιπλέον, θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω το μόνιμο και ωρομίσθιο προσωπικό της Εφορείας για τις προσπάθειες που καταβάλλει ώστε η Υπηρεσία να ανταποκριθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στις ανάγκες της.

1. Αιτωλοακαρνανία. Φυσικό Περιβάλλον, Ιστορία, Μνημεία, Οικολογικές και Πολιτιστικές Διαδρομές, ΤΕΔΚ Αιτωλ/νίας, Ε.Ε.Τ.Α.Α., Αθήνα 1997, Β' έκδοση.

2. Παπακωνσταντίνου 1991, Ντάρλας – Παπακωνσταντίνου 2004, Lang – Schwandner – Funke – Kolonas 2007, 145-46, 160, 168-69.

3. Συνοπτικό ιστορικό-αρχαιολογικό περίγραμμα με σύντομη αναφορά συνολικά στα μνημεία αλλά και στα νεότερα δεδομένα της περιοχής, καθώς και γενική βιβλιογραφία, περιέχονται στον τόμο *Εύβοια και Στερεά Ελλάδα* 2008, 388-439.

στικά κι αν σχεδιάσουμε τις δράσεις μας ή ιεραρχήσουμε τις ανάγκες μας, τα προβλήματα παραμένουν πολλά και δυσεπίλυτα.

Σε ό,τι αφορά στις Μουσειακές υποδομές, στο Ν. Αιτωλοακαρνανίας υπάρχουν τρία Μουσεία, στο Θέρμο, Αγρίνιο και Θύρρειο, και μία μη επισκέψιμη Αρχαιολογική Συλλογή στη Ναύπακτο. Και τα τρία είναι μικρά και ακατάλληλα και δεν πληρούν τις σύγχρονες μουσειολογικές απαιτήσεις, πολύ δε περισσότερο δεν είναι αντάξια του αρχαιολογικού πλούτου και της ιστορίας της περιοχής. Ευτυχώς το κενό αυτό έρχεται να καλύψει μερικώς το Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο στο Θέρμο που θα στεγάσει τα ευρήματα του Ιερού του Θερμίου Απόλλωνος. Το κτίριο είναι έτοιμο και η Εφορεία μας καλείται να εκπονήσει και να υλοποιήσει τη μουσειολογική μελέτη.

Με την εποπτεία της Υπηρεσίας μας υλοποιήθηκαν από την πρώην αρμόδια για το Νομό ΣΤ' ΕΠΚΑ Πατρών τρία μικρά έργα με ήπιες επεμβάσεις στη Μακύνεια, τη Χαλκίδα και το Θέρμο χρηματοδοτούμενα από το Γ' Κ.Π.Σ.⁴, ενώ το Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε εκτελεί τρία μεγάλα έργα σε αντίστοιχους χώρους (Πλευρώνα, Οινιάδες, Πάλαρο)⁵. Επίσης, βρίσκονται στο στάδιο της ολοκλήρωσης τρεις νέες μελέτες και θα καταβληθεί προσπάθεια για ένταξή τους στο ΕΣΠΑ, με αντικείμενο τα μέτρα προστασίας στο Ηρώο Καλυδώνας, τα μνημεία του Ιερού του Θερμίου Απόλλωνος και τους μυκηναϊκούς θολωτούς τάφους του Νομού.

Η Υπηρεσία μας συμμετείχε σε ένα πρωτοποριακό πρόγραμμα με τίτλο «Ηλεκτρονική Πλοήγηση των Μνημείων της Αχαΐας και Αιτωλοακαρνανίας» που υλοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Πατρών και βρίσκεται ήδη επισκέψιμο στο διαδίκτυο. Το πρόγραμμα αυτό αποτέλεσε κοινή ανακοίνωση στο Συνέδριο «Η Ψηφιακή Κληρονομιά στο Νέο Περιβάλλον Γνώσης», το οποίο διοργάνωσε η Διεύθυνση Εθνικού Αρχείου Μνημείων στη Αθήνα⁶. Η γράφουσα και άλλοι συνάδελφοι αρχαιολόγοι έχουμε συμμετάσχει σε περισσότερες από δέκα ημερίδες τοπικής εμβέλειας, που πραγματοποιούνται από διάφορους φορείς, γεγονός που καταδεικνύει το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για τα αρχαιολογικά πράγματα της περιοχής, ενώ το Σεπτέμβριο του 2008 διοργανώσαμε από κοινού με την Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανίας και με την πλήρη οικονομική κάλυψή της, Αρχαιολογικό Συμπόσιο, όπου παρουσιάστηκαν τα αποτελέσματα των ερευνών που πραγματοποιούνται στο νομό σήμερα, όχι μόνο από την Εφορεία μας, αλλά και από άλλους φορείς (Πανεπιστήμια και λοιπά ιδρύματα)⁷. Πρόκειται για συνολικά επτά ερευνητικά προγράμματα, τα οποία διεξάγονται στους αρχαιολογικούς χώρους Ακτίου, Παλαιομάνινας, Οινιάδων, χερσονήσου Παλαίρου, Θέρμου, Καλυδώνας, Βελβίνας είτε με την εποπτεία είτε με την συνεργασία μας.

Το σωστικό ανασκαφικό έργο της Εφορείας αποτελεί, όπως και για τις περισσότερες Εφορείες, έναν από τους πιο νευραλγικούς τομείς και ένα από τα πιεστικότερα προβλήματα όλων μας. Οι έρευνες αυτές κάλυψαν και συνεχίζουν να καλύπτουν ένα ευρύτατο γεωγραφικό, από Β-Ν και από Α-Δ, και χρονολογικό, από τα προϊστορικά έως τα ύστερα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια, φάσμα. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της πλειάδας ανασκαφών στη σύγχρονη πόλη του Αγρινίου και την ευρύτερη περιοχή του, για την οποία έως πρόσφατα τα αρχαιολογικά ευρήματα ήταν σχεδόν άγνωστα⁸. Στη Ναύπακτο και την περιοχή της Ναυπακτίας οι σωστικές ανασκαφές είναι σχεδόν μόνιμου χαρακτήρα, φέρνοντας διαρκώς στο φως νέα ευρήματα⁹. Με αφορμή τα μεγάλα δημόσια έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη και ειδικότερα τα τρία αρδευτικά έργα στην περιοχές Στράτου, Παραβόλας και Παμφίας, την Ιόνια Οδό (Ευρεία παράκαμψη Αγρινίου-Τμήμα «Αγγελόκαστρο-Κουβαράς») και την Παραϊόνια, πραγματοποιούμε σωστικές ανασκαφές, από τις οποίες πλούσια είναι η συγκομιδή αρχαιολογικών στοιχείων¹⁰.

Από το ευρύτατο φάσμα των ερευνών αυτών παρουσιάζονται στη συνέχεια προκαταρκτικά και περιληπτικά τρεις ανασκαφές με νέα ευρήματα της μυκηναϊκής και της υπομυκηναϊκής περιόδου, ενδεικτικές και συνάμα αποκαλυπτικές της νέας, διαρκώς μεταβαλλόμενης εικόνας μας για τον μυκηναϊκό κόσμο της Αιτωλοακαρνανίας. Παρά το γεγονός ότι οι από παλαιά δεκαεξί εντοπισμένες θέσεις της περιόδου αυτής στην Αι-

4. *Το παρόν και το μέλλον των μνημείων μας* 2007, 192-197.

5. Κολώνας 2006.

6. Saranti – Gazis – Tsolis 2008.

7. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συμποσίου *Η Πολιτισμική Κληρονομιά της Αιτωλοακαρνανίας. Προστασία και ανάδειξη μέσα από τις τελευταίες έρευνες*, Μεσολόγγι, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008 (υπό έκδοση).

8. *ΑΔ, Χρονικά* από το 2004 κ.ε. Πρόκειται για περισσότερες από 10 ανασκαφές με ευρήματα από την προϊστορική έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

9. Βλ. ανακοίνωση Φ. Σαράντη, στον παρόντα τόμο.

10. Σταυροπούλου-Γάτση 2007.

τωλοακαρνανία (Αγ. Τριάδα, Κρυονέρι, «Γράβες» και Αγ. Νικόλαος Αστακού, Κόροντα, Μίλα Παλαιομάνινας, «Γυφτόκαστρο» Πλευρώνας, Λιθοβούνι, Θέρμος, Καλυδώνα, Ψωρολίθι, Αγ. Ηλίας - Σερεμέτι - «Μαραθιάς» - «Παναγιά», Πάλαιρος;) αυξήθηκαν από τις έρευνες των τελευταίων είκοσι ετών και σε αυτές προστέθηκαν τουλάχιστον οκτώ ακόμη (εικ. 1). Εντοπίζονται στη Σταμνά, το Αγγελόκαστρο, τη Λούτσена Αστακού, τη Γαβρολίμνη, τη Λαγκάδα Λεπενούς, το Λουτράκι Κατούνας, την Κεχρινιά Βάλτου, το Τριχόνειο Γαβαλούς¹¹, ωστόσο τα διαθέσιμα στοιχεία παραμένουν μάλλον λιγοστά και η έρευνα βρίσκεται σε προκαταρκτικό στάδιο. Μπορούμε γενικά να παρατηρήσουμε ότι σε ορισμένες από τις παλαιές θέσεις, όπως για παράδειγμα στην Πάλαιρο - Κεχροπούλα, δεν επιβεβαιώθηκε η μυκηναϊκή κατοίκηση, ενώ σε άλλες η ισχνή παρουσία της δεν ενισχύθηκε με νέα ευρήματα όπως στην Καλυδώνα και την Πλευρώνα. Οι θέσεις της Ακαρνανίας μάλιστα είναι πολύ λιγότερες από τις θέσεις της Αιτωλίας, όπου η μυκηναϊκή παρουσία είναι πιο πυκνή και ειδικότερα στην νότια παραλιακή ζώνη, παρά στην υπόλοιπη ορεινή ενδοχώρα. Είτε πρόκειται για οικιστικά κατάλοιπα είτε για ταφικά μνημεία, αυτά βρίσκονται σε καίριες θέσεις - περάσματα, σηματοδοτώντας έτσι τις μεταξύ τους επαφές, ενώ επαφές έχουν ήδη διαπιστωθεί με τον γνωστό, περισσότερο ή λιγότερο εξελιγμένο, μυκηναϊκό κόσμο (παραλιακή ζώνη - Ιόνια νησιά, Ήπειρος)¹².

Α) ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟ

Σε εκτεταμένο πλάτωμα στην κορυφή χαμηλού λόφου που δεσπόζει της πεδιάδας μεταξύ των σημερινών οικισμών Αγγελόκαστρου και Σταμνάς, και σε απόσταση 1-2 χλμ. από την αριστερή όχθη του Αχελώου ερευνήθηκε ένας νέος άγνωστος οικισμός. Δυστυχώς οι συνεχείς επιφανειακές καλλιέργειες είχαν αφανίσει τα περισσότερα αρχιτεκτονικά στοιχεία του, τα οποία περιορίζονταν σε υπόλοιπα τοιχαρίων και θεμέλια κτιρίων (εικ. 2), χωρίς να συνθέτουν ολοκληρωμένους χώρους, πολύ δε περισσότερο κατοψεις κτηρίων, ώστε να πληροφορηθούμε για την οικιστική οργάνωσή του. Ωστόσο, το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η διαπίστωση παραγωγικής δραστηριότητας, καθώς είχαν διασωθεί λείψανα δύο κλιβάνων και άφθονη κεραμική διάσπαρτη σε όλη την έκταση του λόφου. Μεγάλες ποσότητες άβαφης χρηστικής, αλλά και γραπτής κεραμικής χαρακτηριστικής της ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου έχουν ήδη αναγνωρισθεί (εικ. 3). Η διάρκεια ζωής και ο χαρακτήρας του οικισμού (π.χ. επαφές με άλλες περιοχές) θα προκύψουν από την συστηματικότερη μελέτη του υλικού.

Ο οικισμός του Αγγελόκαστρου εντάσσεται σε μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή γύρω από το μυχό του Αιτωλικού κόλπου και κοντά στον Αχελώο ποταμό, στην οποία παρατηρούνται συγκεντρωμένα τα περισσότερα μυκηναϊκά κατάλοιπα της Αιτωλοακαρνανίας¹³. Τουλάχιστον οι έξι από τους ένδεκα γνωστούς θολωτούς τάφους και ο ένας από τους δύο θαλαμοειδείς, βρίσκονται στην εύφορη πεδινή έκταση γύρω από το λόφο του Αγ. Ηλίας, όπου τοποθετείται η ακρόπολη της αρχαίας πόλης Ιθωρίας¹⁴. Επιπλέον διαθέτουμε ενδείξεις για δύο οικισμούς, στη θέση «Παλιοσταμνά» του σημερινού οικισμού Σταμνάς και στην ακρόπολη του Αγ. Ηλίας αντίστοιχα¹⁵ (εικ. 4). Δεν είναι τυχαίο το γεγονός επίσης, ότι ο οικισμός του Αγγελόκαστρου βρίσκεται ακριβώς απέναντι από τη θέση «Μίλα» Παλαιομάνινας στη δεξιά όχθη του Αχελώου ποταμού, όπου το 1967 ο Ευθ. Μαστροκώστας ανέσκαψε τον μεγαλύτερο σε διαστάσεις θολωτό τάφο που μέχρι σήμερα έχει βρεθεί στην περιοχή¹⁶. Ακόμη, κοντά στο μυχό του Αιτωλικού κόλπου, γύρω από το Κεφαλόβρυσσο Σταμνάς έχει ερευνηθεί ένα πολύ εκτεταμένο και πλούσιο πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο¹⁷, ενώ στην Παλαιομάνινα έχουν επίσης ερευνηθεί πρωτογεωμετρικοί και γεωμετρικοί τάφοι¹⁸. Η ευρύτερη αυτή περιοχή, στην οποία κυριαρχεί το υγρό στοιχείο και ο ποταμός Αχελώος, που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις θαλάσσι-

11. Σταυροπούλου-Γάτση 2008α, 378.

12. Παπαδόπουλος - Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2004, 33-35. Σουέρεφ 2001, 137-38.

13. Σταυροπούλου-Γάτση 2008α, 378.

14. Μαστροκώστας 1966, 211.

15. Σταυροπούλου-Γάτση 2008 α, 376-77.

16. Μαστροκώστας 1967, 322-23, πίν. 231α και 231γ.

17. Χριστακοπούλου-Σωμάκου 2009.

18. Μαστροκώστας 1967, 323, πίν. 231β.

ες και ποτάμιες επικοινωνίες¹⁹, καθίσταται μια από τις πιο σημαντικές περιοχές για την ιστορία και αρχαιολογία της Αιτωλοακαρνανίας, και μάλιστα σε ό,τι αφορά στους προϊστορικούς και πρωτο-ιστορικούς χρόνους.

Β) ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΚΕΧΡΙΝΙΑ ΒΑΛΤΟΥ

Ο εντοπισμός του οφείλεται σε υπόδειξη των κατοίκων της περιοχής. Βρίσκεται στα ΒΑ της Αμφιλοχίας και νότια του σημερινού οικισμού της Κεχρινιάς. Η περιοχή δεν είναι άγνωστη αρχαιολογικά, καθώς περί τα 700 μ. νοτιότερα βρίσκονται τα ερείπια του Πραντός, αρχαίας πόλης των ιστορικών χρόνων²⁰. Η θέση του τάφου είναι φύσει οχυρή, καθώς περιβάλλεται από ορεινούς όγκους και χαμηλά βουνά, συγχρόνως όμως βρίσκεται πάνω σε αρχαίο πέρασμα που διέσχιζε την ενδοχώρα της Ακαρνανίας και οδηγούσε από τον Στράτο, ανατολικά του όρους Θύαμος, στην Ήπειρο²¹. Το αρχαίο αυτό πέρασμα σηματοδοτείται και από την ύπαρξη μιας ακόμη μυκηναϊκής εγκατάστασης στη θέση «Λαγκάδα» Λεπενούς²², στις νότιες απολήξεις του Θύαμου. Για άλλη μια φορά διαπιστώνεται η διαχρονική σημασία των φυσικών περασμάτων.

Ο τάφος έχει διάμετρο 3,40 μ. (ανήκει επομένως στην κατηγορία των μικρών –κάτω των 6 μ.– θολωτών τάφων του τύπου Α του Pélon)²³. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο με μικρά ποταμίσιχα λίκια. Είναι χτισμένος κατά το εκφορικό σύστημα με ανώτερο σωζόμενο ύψος θόλου 1,65 μ. και 20 δακτυλίους και επιμήκη δρόμο μήκους 3,50 μ. καλυπτόμενο με οριζόντιες πλακοδοκούς, που δύναται να εκληφθεί και ως στόμιο (εικ. 5, 6α). Μορφολογικά λοιπόν εντάσσεται στην ομάδα των θολωτών τάφων της ΒΔ Ελλάδας με μικρές διαστάσεις και δρόμους που οδηγούν κατευθείαν στο θάλαμο²⁴. Ανάλογα πλησιέστερα παραδείγματα είναι οι θολωτοί τάφοι στον Αγ. Ηλία Ιθωρίας, στην Παλαιομάνινα, το Λουτράκι Κατούνας (εικ. 6β) και την Κίπερη Πάργας²⁵. Ο τάφος ίσως ήταν συλημένος, καθώς δεν βρέθηκαν πολύτιμα κτερίσματα, ωστόσο περιείχε πολλές διαταραγμένες ταφές και άφθονη κεραμική, κακής ποιότητας, η οποία ανήκει σε αγγεία κλειστών, ως επί το πλείστον, σχημάτων. Πρόκειται για άβαφα και γραπτά αγγεία. Καλαθόσχημα αγγεία σπανίου τύπου δείχνουν μάλλον την παλαιότερη χρήση του τάφου (ΥΕ ΙΙ περίοδος), ενώ η πληθώρα της κεραμικής ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΑ – ΙΙΙΒ και ίσως και στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Αντιπροσωπευτικά σχήματα αποτελούν τα αλάβαστρα διαφόρων τύπων (πεπιεσμένα, αρτόσχημα, κυλινδρικά εικ. 7), οι τρίωτοι πιθαμφορσικοί, οι πρόχοι, οι κρατήρες, οι ψευδόστομοι αμφορείς, οι μεγάλες κύλικες και ένα τουλάχιστον τριποδικό αγγείο. Χαρακτηριστική, τέλος, είναι και η χειροποίητη κεραμική, πιθανότατα τοπικής παραγωγής.

Το εύρημα της Κεχρινιάς όχι μόνο προσθέτει μια ακόμη μυκηναϊκή θέση στην Αιτ/νία και τη Δυτική Ελλάδα, αλλά αποτελεί ένα νέο σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα των θολωτών τάφων της Αιτ/νίας, που αριθμούν με βεβαιότητα τους ένδεκα (ενδεχομένως φθάνουν τους δώδεκα)²⁶: τέσσερις στον Αγ. Ηλία Αιτωλικού, ένας στη Σταμνά Αιτωλικού, ένας στην Παλαιομάνινα (και ίσως ένας δεύτερος ακόμη), δύο στα Κόρονα Χρυσοβίτσας Ξηρομέρου και δύο στο Λουτράκι Κατούνας. Πρόκειται για εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό, δεδομένου ότι στην γειτονική Αχαΐα (με την οποία η περιοχή είχε ανέκαθεν επαφές) οι τάφοι είναι πολύ λιγότεροι και εντοπίζονται προς το παρόν σε τρεις θέσεις (στον Καταρράκτη, στην Καλλιθέα και στο Πετρωτό), ενώ ένας μικρός αριθμός τέτοιων τάφων υπάρχουν στην Κεφαλονιά, με πιο αξιόλογο αυτόν στα Τζαννάτα του Πόρου²⁷. Στη Ζάκυνθο αναφέρονται δύο θολωτοί²⁸ και τέλος στη Λευκάδα στον Αγ. Νικήτα, πρόσφατο εύρημα της Εφορείας μας είναι ένας ακόμη θολωτός τάφος. Είναι ο πρώτος που αποκαλύπτεται στο νησί και αποτελεί την πρώτη ουσιαστική αρχαιολογική μαρτυρία της μυκηναϊκής κατοίκησης σε αυτό²⁹. Ο

19. Σιώρη 2004, 51.

20. Ρωμαίος 1918, 116.

21. Heuzey 1860, 328-30.

22. Βασιλογάμβρου – Νικολακοπούλου 2004.

23. Pélon 1976, 391.

24. Pélon 1976, 418.

25. Κολώνας 2008, 392.

26. Σταυροπούλου-Γάτση 2008α, 377.

27. Κολώνας 2007.

28. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 121.

29. Σταυροπούλου-Γάτση 2008β.

τάφος της Κεχρινιάς επιπλέον επεκτείνει τα γεωγραφικά όρια της περιφέρειας του μυκηναϊκού κόσμου στην ενδοχώρα της ΒΔ Ελλάδας.

Γ) ΤΑΦΟΣ «ΜΥΚΗΝΑΙΟΥ» ΠΟΛΕΜΙΣΤΗ ΣΤΟΝ ΚΟΥΒΑΡΑ

Ο τάφος εντοπίστηκε 5 χλμ. βόρεια της ακαρνανικής πρωτεύουσας Στράτου, στο ύψωμα «Ραχούλι», σε εύφορη περιοχή και επιπλέον στρατηγικής σημασίας, κοντά σε ένα ακόμη χερσαίο πέρασμα που οδηγεί από την ενδοχώρα της Ακαρνανίας στον Αμβρακικό κόλπο. Η θέση είναι ιδανική για προϊστορική εγκατάσταση, την παρουσία της οποίας ενισχύει το γεγονός ότι το εύρημα δεν είναι μεμονωμένο, καθώς περί τα 150 μ. βορειότερα εντοπίστηκαν τέσσερις ακόμη τάφοι της υπομυκηναϊκής περιόδου, από τους οποίους ένας παιδικός περιείχε τρία αγγεία. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο εσωτερικών διαστάσεων 1,50 × 0,60 μ., απλής σχετικής μορφής, τις πλευρές του οποίου αποτελούσαν ασβεστολιθικές πλάκες χωρίς καμία σχεδόν επεξεργασία. Με παρόμοιες πλάκες ήταν στρωμένος και ο πυθμένας του. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς Α, ενώ τα οστά του ήταν αποσαθρωμένα. Τον συνόδευαν τέσσερα (4) πήλινα αγγεία και μερικά ακόμη πολύτιμα ή σπάνια αντικείμενα: χρυσή κύλικα, χάλκινος τριποδικός λέβητας, επιθετικός και αμυντικός οπλισμός, που περιελάμβανε δύο ξίφη, ένα διμεταλλικό μαχαίρι, μία αιχμηρή δόρατος, ένα βέλος και ζεύγος κνημίδων. Τα αντικείμενα ήταν τρόπον τινά «τακτοποιημένα» σε ομάδες (εικ. 8): ο οπλισμός του νεκρού ήταν τοποθετημένος στο αριστερό πλευρό του, με εξαίρεση την αιχμηρή δόρατος που βρισκόταν στα δεξιά της κεφαλής. Στο ύψος του αριστερού στήθους βρισκόταν η χρυσή κύλικα και στην κάτω αριστερή γωνία ο λέβητας. Τα τρία κλειστά αγγεία είχαν τοποθετηθεί γύρω από την κάτω και το ανοικτό στην άνω δεξιά γωνία του τάφου αντίστοιχα.

Από την πρώτη ώρα της ανασκαφής αποδώσαμε τον τάφο σε «Μυκηναίο» πολεμιστή, ωστόσο θα πρέπει να χρονολογηθεί στην υπομυκηναϊκή εποχή, ενδεχομένως και στην πρώιμη πρωτογεωμετρική. Η ακριβέστερη χρονολόγησή του δυσχεραίνεται από το γεγονός ότι η κεραμική του είναι πολύ χαμηλής ποιότητας. Ο πηλός των αγγείων είναι μαλακός και εύθρυπτος, ενώ η επιφάνειά τους απολεπισμένη στο μεγαλύτερο μέρος της. Επιπλέον, για την περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας δεν υπάρχει ακόμη δημοσιευμένη μελέτη της τοπικής κεραμικής των αντίστοιχων χρονικών περιόδων με λεπτομερή διάκριση των επιμέρους φάσεων τους. Το εύρημα του Κουβαρά παρουσιάστηκε προκαταρκτικά σε σχετικό συνέδριο στη Ρόδο³⁰. Τα στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια αντλούνται από το κείμενο αυτό που έχει ήδη δημοσιευθεί.

Τα *πήλινα αγγεία* είναι: α) μεγάλος αμφορέας με αγκύλες λαβές στην κοιλιά που διακοσμείται με ζιγκ-ζαγκ ανάμεσα σε ταινίες (εικ. 10), έχει το σχήμα των αντίστοιχων αχαϊκών της ΥΕ ΙΙΙ νεότερης, ενώ το διακοσμητικό μοτίβο απαντά και σε όστρακα αγγείων της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, καθώς και σε δύο υπομυκηναϊκές κύλικες από το Πελόπιο της Ολυμπίας, β) σκυφοειδής κρατήρας με σχήμα γνωστό στη δυτική μυκηναϊκή Ελλάδα και διακοσμητική ζώνη στο ύψος των λαβών (σπείρες με κρόσια εικ. 10), μοτίβο που στην μεν Αχαΐα μαρτυρείται ήδη από την ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη φάση, ενώ απαντά και στην υπομυκηναϊκή και την πρώιμη πρωτογεωμετρική, γ) μικρός δίωτος αμφορέας με αγκύλες λαβές και γωνιώδες περίγραμμα, σχήμα που απαντά στην Αχαΐα από την ΥΕ ΙΙΙΓ νεότερη προς την υπομυκηναϊκή περίοδο, δ) πρόχους με κοντόχοντρο σώμα και σχοινοειδή λαβή, συχνό σχήμα κατά την ΠΓ ιδίως περίοδο στη Δυτική Ελλάδα.

Ως προς τα *μεταλλικά σκεύη*, η χρυσή κύλικα (εικ. 9) έχει το σχήμα των γραπτών κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου ή των άβαφων της ΥΕ ΙΙΙΒ. Δεδομένου ότι δεν υπάρχουν άλλα γνωστά παραδείγματα του 12^{ου} ή του 11^{ου} αι. π.Χ., θα πρέπει να θεωρηθεί κειμήλιο. Ο τριποδικός λέβητας (εικ. 10) είναι συγκολλημένος και συμπληρωμένος στο σώμα, ενώ φέρει πολλές επιδιορθώσεις. Ανήκει στον τύπο 8 κατά τον Matthäus (υστερομυκηναϊκός)³¹, πλην όμως μορφολογικά παράλληλά του αποτελούν δύο πήλινα ομοιώματα της πρώιμης ΠΓ από τον Κεραμεικό. Το χάλκινο ξίφος μήκους 42 εκ., τύπου F σύμφωνα με την τυπολογία της Sandars³², με ελεφαντοστέινη επένδυση στη λαβή, αποτελεί γνωστό τύπο, που απαντά σε πολλές περιοχές του μυκηναϊκού κόσμου (εικ. 10). Το χάλκινο ξίφος της ομάδας Naue ΙΙ με το ασυνήθιστα μεγάλο μήκος (93,7 εκ.) και το ενδιαφέρον, σπάνιο στοιχείο της περιέλιξης χρυσού σύρματος γύρω από τη λαβή για τη συγκράτηση του

30. Σταυροπούλου-Γάτση – Jung – Mehofer 2012.

31. Matthäus 1980, 110 κ.ε. πίν. 11,81.83· 12,84-86.

32. Sandars 1963, 133-139.

φθαρού υλικού της, ανήκει πιο συγκεκριμένα στον τύπο C ή Allerona³³ (εικ. 10). Παρόμοια ξίφη χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη και την υπομυκηναϊκή περίοδο, στην οποία χρονολογείται και το δικό μας παράδειγμα, ενώ έχουν μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο και τη Μεσόγειο. Η φυλλόσχημη αιχμή δόρατος με σχιστό αυλό και η αιχμή βέλους με πυραμιδοειδή μύτη είναι γνωστοί μυκηναϊκοί τύποι (εικ. 10). Το ζεύγος κνημίδων με τις συρμάτινες απολήξεις για τη στερέωση στο πόδι ανήκει σε γνωστό και αρκετά διαδεδομένο τύπο που απαντά από την Καλαβρία της Ιταλίας έως την Έγκωμη της Κύπρου³⁴ (εικ. 10). Το διμεταλλικό μαχαίρι με σιδερένια λεπίδα και χάλκινη λαβή και γλώσσα της λαβής που απολήγει σε χελιδονοουρά και ελεφαντοστέινη επένδυση που έχει δακτυλιόσχημη απόληξη (εικ. 10), φαίνεται ότι ανήκει στον ιταλικό τύπο *Matrei*, παραλλαγές του οποίου απαντούν στη Μεσόγειο³⁵.

Με τον εξαιρετικό του πλούτο ο τάφος του Κουβαρά καταλαμβάνει μια ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους σύγχρονους τάφους της υπομυκηναϊκής και πρώιμης πρωτογεωμετρικής περιόδου, σηματοδοτώντας και ανοίγοντας νέους δρόμους για την έρευνα όχι μόνο της περιοχής, αλλά κυρίως της εποχής στην οποία ανήκει. Ορισμένα από τα πολύτιμα ή σπάνια ευρήματα (ξίφος Naue II, διμεταλλικό μαχαίρι) είναι εισηγμένα αντικείμενα από την Ιταλία, όπως έδειξαν οι χημικές και ισοτοπικές αναλύσεις³⁶, γεγονός που υποδεικνύει άμεσες ή έστω έμμεσες επαφές με άλλες περιοχές. Ασφαλώς, ο τρόπος απόκτησης των αντικειμένων και η παρουσία τους στην απομακρυσμένη περιοχή της Ακαρνανίας δέχεται πολλαπλές ερμηνείες, ενώ το εύρημα συνολικά υποδηλώνει συμβολισμό με κοινωνικοπολιτική-ηγετική διάσταση.

33. Kilian-Dirlmeier 1993, 96-105, πίν. 36-39.

34. Clausen 2002, 163-167, εικ. 8,1-6, 9.

35. Zanini 2005, 86, εικ. 2 και 88, εικ. 3,1. 2.

36. Σταυροπούλου-Γάτση – Jung – Mehofer 2012.

SUMMARY

THE WORK OF THE 36TH EPHORATE AT AETOLIA AND ACARNANIA IN 2004-2008*Maria Stavropoulou-Gatsi*

The 36th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, located in Messologi, was founded in February 2004 and includes the prefectures of Aitoloakarnania and Leukas. Aitoloakarnania is located upon crucial important land and sea routes, occupying a crucial and strategic position in the Greek mainland. Although there are numerous archaeological sites and isolated monuments in the area, they continue to be among the least excavated and investigated ones of Greece. However, over the past twenty-five years, there has been a revival of scholarly interest and various research projects have been conducted –systematic excavations, survey projects, programs of conservation and displays of monuments, rescue excavations (on the occasion of private or public construction projects), changing the picture and contributing to the better understanding of the history and archaeology of the region.

In this paper we present a preliminarily account of recent excavations, which have revealed three new Mycenaean sites, to be added to the twenty one already known. The remains of a settlement dated to the LH IIIA-B period came to light on a low hill near the modern village of Aggelokastro. Although only a few building foundations have been preserved, the remains of two kilns suggest local production of pottery. At Kechrinia Valtou, near the ancient city of Pras, was discovered a tholos tomb. Although the tomb was looted, it contained large amounts of pottery dated mainly to the LH IIIA1-III A2/IIIB, while some vessels can be dated to the LH IIIC period. Finally, by the modern village of Kouvaras, 5 km north to the Acarnanian capital of Stratos, an extremely wealthy cist grave was revealed, dated to the Submycenaean/Early Protogeometric period. Its grave goods, among which a Naue II sword of the Allerona type, with gold wire decoration and a Mycenaean-type sword with ivory hilt plates, two bronze greaves, a bimetallic knife with ivory hilt plate, a golden kylix and a bronze cauldron, indicate the high social status of the buried man.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Εύβοια και Στερεά Ελλάδα 2008* (επιμ. Α. Βλαχόπουλου), σειρά *Αρχαιολογία*, Αθήνα.
Το Παρόν και το Μέλλον των Μνημείων μας 2007. Το Παρόν και το Μέλλον των Μνημείων μας. Πολιτιστική Κληρονομιά και Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Η προσφορά της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Κοινωνία των Πολιτών, 5^ο Συνέδριο, Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων, Θεσσαλονίκη.
 Βασιλογάμβρου Α. – Νικολακοπούλου Α., 2004. «Λαγκάδα»: Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στη Λεπενού Αιτωλοακαρνανία, στο Β' Διεθνές Ιστορικό & Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτ/νίας, Αγρίνιο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002, Πρακτικά, τ. Α'. Αγρίνιο, 77-86.
 Clausen Ch., 2002. Geschnürte Beinschienen der späten Bronze- und älteren Eisenzeit, *JbRGZM* 49, 149-187.
 Eder B. – Jung R., 2005. On the Character of Social Relations Between Greece and Italy in the 12th/11th Cent. BC, στο Laffineur R. - Greco E. (επιμ.), *Emporia. Aegeans in Central and Eastern Mediterranean. Proceedings of the 10th International Aegean Conference / 10e Rencontre égéenne internationale, Athenian School of Archaeology, 14-18 April 2004, Aegaeum* 25, Liège: Université de Liège, University of Texas at Austin, 485-495.
 Heuzey L., 1860. *Le mont Olympe et l' Akarnanie*, Paris.
 Kilian-Dirlmeier I., 1993. Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien, *PBF* IV 12. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
 Κολώνας Λ., 1997. Τα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας κατά την υλοποίηση της προγραμματικής σύμβασης του Αμβρακικού, *Πυρφόρος* 27 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος), 49-83.

- Κολώνας Λ., 2006. Το έργο της Επιτροπής Προστασίας, Έρευνας και Ανάδειξης Τριών Αρχαίων Πόλεων του Νομού Αιτωλοακαρνανίας: Πάλαιρος, Οινιάδες, Πλευρώνα, στο *Το Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, ΤΔΠΕΑΕ, Αθήνα, 339-351.
- Κολώνας Λ., 2007. Θολωτός τάφος Τζαννάτων Πόρου Κεφαλληνίας και οι θολωτοί τάφοι της Ηπειρωτικής Ελλάδας, *Πρακτικά Συνεδρίου για τα Γράμματα, την Ιστορία και τη Λαογραφία της περιοχής των Πρόννων*, Πόρος, Κεφαλονιά, 329-61.
- Κολώνας Λ., 2008. Οι θολωτοί τάφοι στο Λουτράκι Κατούνας και η σχέση τους με τη Λευκάδα, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον W. Dörpfeld, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006*, Πάτρα, 389-406.
- Lang Fr. – Schwandner E.-L. – Funke P. – Kolonas L., 2007. Interdisziplinäre Landschaftsforschungen im west-griechischen Akarnanien. Berichte zu den Surveykampagnen 2000-2002 sowie zu den paläobotanischen und paläographischen Forschungen auf der Plaghiá-Halbinsel, AA 1. Halbband, 95-178.
- Μαστροκώστας Ευθ., 1963. Ανασκαφή Αγίου Ηλίας Μεσολογγίου Ιθωρίας, *ΠΑΕ*, 203-17.
- Μαστροκώστας Ευθ., 1967. Σαυρία, *ΑΔ* 22, *Χρονικά*, 322-323.
- Matthäus H., 1980. Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur, *PBF* II 1, München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Ντάρλας Α. – Παπακωνσταντίνου Β.Σ., 2004. Μια νέα υπαίθρια θέση της Μέσης Παλαιολιθικής εποχής στα Σαρδίνια Αμφιλοχίας, *Β' Διεθνές Ιστορικό & Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτ/νίας, Αργίνο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002, Πρακτικά*, τ. Α', Αργίνο, 21-32.
- Παπαδόπουλος Θ.Ι. – Κοντορλή-Παπαδοπούλου Σ., 2004. Η Αιτωλοακαρνανία στα πλαίσια της μυκηναϊκής κοινής της Δυτικής Ελλάδας, στο *Β' Διεθνές Ιστορικό & Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτ/νίας (Αργίνο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002), Πρακτικά*, τ. Α', Αργίνο, 33-40.
- Παπακωνσταντίνου Β., 1991. Ενδείξεις παλαιολιθικής παρουσίας στην Αιτωλοακαρνανία, στο *Α' Αρχαιολογικό Συνέδριο & Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αργίνο 21-22-23 Οκτωβρίου 1988, Πρακτικά*, Αργίνο, 23-26.
- Pélon O., 1976. *Tholoi, Tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée dans l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*, Paris-Athènes.
- Πετρόπουλος Μ., 2003. Σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο των έργων Ζεύξης Ρίου-Αντιρρίου και Δυτικού Άξονα (Νομός Αιτωλοακαρνανίας), στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18-20 Σεπτεμβρίου 2003, Πρόγραμμα/Περίληψεις*, 144-146.
- Ρωμαίος Κ.Α., 1918. Ανά την Ακαρνανίαν, *ΑΔ* 4, 123-124.
- Saranti F. – Gazis M. – Tsolis D.K., 2008. Travelling in Time: Virtual Tour to Monuments of Aitolokarnania and Achaia, *Proceedings of the International Conference Digital Heritage in the New Knowledge Environment: Shared spaces & open paths to cultural content*, 31.10.09-02.11.08, Athens, 81-84.
- Sandars N.K., 1963. Later Aegean Bronze Swords, *AJA* 67, 117-153.
- Σιώρη Ιλ., 2004. Οι μυκηναϊκοί τάφοι του Αγ. Ηλίας Ιθωρίας, στο *Β' Διεθνές Ιστορικό & Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτ/νίας, Αργίνο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002, Πρακτικά*, τ. Α'. Αργίνο, 51-68.
- Σουέρεφ Κ.Ι., 2001. *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο*, Ιωάννινα.
- Souyoudzoglou-Haywood Chr., 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000-800 BC*, Liverpool.
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ., 2007. Σωστικές ανασκαφές της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ Μεσολογγίου στο πλαίσιο της κατασκευής δημοσίων έργων, *Τα Αιτωλικά* 9, Αθήνα, 271-284.
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ., 2008α. Τοπωνυμικές επιβιώσεις για την ομηρική Ιθάκη στην Αιτωλοακαρνανία, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον W. Dörpfeld, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006*, Πάτρα, 373-88.
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ., 2008β. Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στον Αγ. Νικήτα Λευκάδας, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον W. Dörpfeld, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006*, Πάτρα, Παράρτημα, 534-535.
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ. – Jung R. – Mehofer M., 2012. Τάφος “Μυκηναίου” πολεμιστή στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας. Πρώτη παρουσίαση, στο N. Stampolidis, A. Kanta, A. Gianni Kouri (ed.). *ATHANASIA. The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, International Archaeological Conference, Rhodes 2009*, Ηράκλειο Κρήτης, 249-266.

- Σωτηριάδης Γ., 1908. Ανασκαφαί εν Αιτωλία και Ακαρνανία (Καλυδών, Στράτος, Κόροντα, *ΠΑΕ*, 95-100.
- Χριστακοπούλου-Σωμάκου Γ., 2009. *Το νεκροταφείο της Σταμνάς και η Πρωτογεωμετρική περίοδος στην Αιτωλοακαρνανία* (αδ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αθήνα.
- Zanini A., 2005. Limmanicatura in avorio dall'acropoli A delle Sparne (Pitigliano-Grosseto), στο Vagnetti L. – Bettelli M. – Damiani I. (επιμ.), *Lavorio in Italia nell'età del bronzo. Incunabula Graeca* 102, Roma: Istituto di Studi sulle Civiltà dell' Egeo e del Vicino Oriente, 85-91.

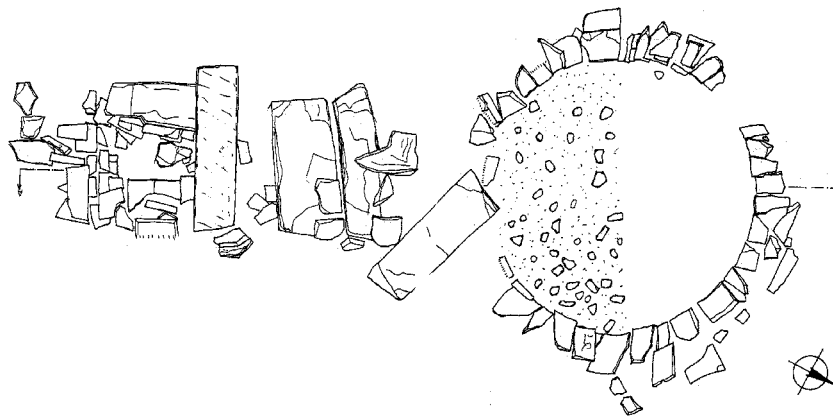
Εικ. 3. Αγγελόκαστρο. Μυκηναϊκός οικισμός.
Γραπτή κεραμική.

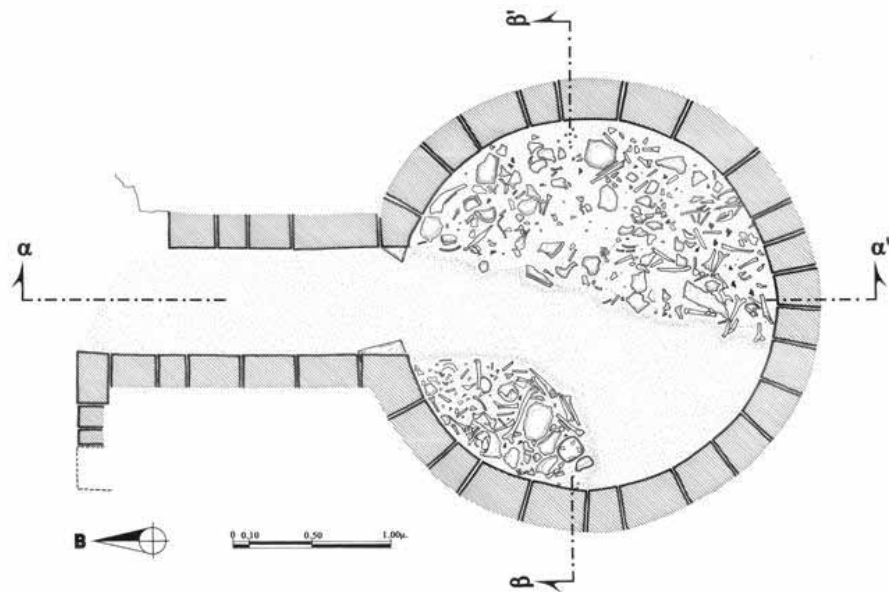
Εικ. 4. Η ακρόπολη Αγίου Ηλία
στο μυχό του Αιτωλικού κόλπου.

Εικ. 5. Θολωτός τάφος στην Κεχρινιά Βάλτου. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 6α. Κάτοψη θολωτού τάφου Κεχρινιάς.

Εικ. 6β. Κάτοψη θολωτού τάφου Λουτρακίου (Κολώνας 2008, 397, Εικ.5).

Εικ. 8. Κουβαράς. Τάφος «Μυκηναίου» πολεμιστή.

Εικ. 7. Κεχρινιά. Θολωτός τάφος. Πήλινα αλάβαστρα.

Εικ. 9. Κουβαράς. Τάφος «Μυκηναίου» πολεμιστή. Χρυσή κύλικα.

Εικ. 10. Κουβαράς. Τάφος «Μυκηναίου» πολεμιστή. Πήλινα και μεταλλικά ευρήματα.

ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

Φωτεινή Σαράντη

Η Ναύπακτος κατά την πρώιμη αρχαιότητα αποτέλεσε τμήμα της δυτικής Λοκρίδας, ενώ λίγο πριν την αρχή της ελληνιστικής περιόδου και μετά από διαδοχικές αλλαγές κυριάρχων, προσαρτήθηκε στην Αιτωλία. Η τύχη της ήταν διαχρονικά συνδεδεμένη με το ενδιαφέρον για τον έλεγχο του φυσικού λιμανιού της, ιδίως έντονο σε περιόδους αναταραχών και συρράξεων. Οι ανασκαφές που διεξάγονται στην πόλη έχουν αποδώσει σημαντικές πληροφορίες για τον αρχαίο οικισμό, την έκταση και τη δομή του σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, κυρίως από τα ύστερα κλασικά χρόνια και εξής. Φυσικά υπάρχουν μεγάλα κενά, που αφορούν κυρίως στις παλαιότερες φάσεις κατοίκησης του χώρου της, από τις οποίες έχουν σωθεί σπανιότερα κατάλοιπα.

Η πόλη φαίνεται ότι τειχίστηκε για πρώτη φορά στην κλασική περίοδο, καθώς αναφορά στην οχύρωσή της γίνεται από το Θουκυδίδη σε σχέση με τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου. Πιθανότατα αποτέλεσε έργο αθηναϊκής έμπνευσης, όταν οι Αθηναίοι, στο πλαίσιο της ναυτικής εξάπλωσής τους κατά τον 5^ο αι. απέκτησαν τον έλεγχο της πόλης και εγκατέστησαν σε αυτήν Μεσσήνιους μετά τη μάχη της Ιθώμης. Την εποχή αυτή, στην πρώτη φάση του πολέμου, η Ναύπακτος διαδραμάτισε σημαντικό επιχειρησιακό ρόλο στον έλεγχο της θαλάσσιας συγκοινωνίας μέσω του Κορινθιακού κόλπου. Ο Θουκυδίδης, περιγράφοντας την απόπειρα κατάληψής της από τους Αιτωλούς και το Σπαρτιάτη Ευρύλοχο το 426 π.Χ.¹, μας παρέχει τις εξής πληροφορίες: ότι υπήρχε ατείχιστο προάστιο το οποίο κατέλαβαν στην πορεία τους από τους Δελφούς εναντίον της πόλης, ότι ο οχυρωματικός περίβολος ήταν μεγάλος και υπήρχε φόβος μήπως οι αμυνόμενοι δεν αντέξουν την πολιορκία και ότι για την ενίσχυση της άμυνας οι Αθηναίοι έστειλαν χίλιους Ακαρνάνες οπλίτες από τη Λευκάδα, οι οποίοι ήρθαν από τη θάλασσα απ' όπου και εισχώρησαν στην πόλη σώζοντάς την. Εμμέσως μαρτυρείται δηλαδή εκτός άλλων ότι το θαλάσσιο μέτωπο της πόλης ήταν οχυρωμένο. Λιγότερο ουσιαστικές είναι οι αναφορές στην οχύρωση της πόλης σε ένα χωρίο του Τίτου Λίβιου, σε σχέση με την πολιορκία της από τους Ρωμαίους το 191 π.Χ., όπου κατά τη δίμηνη πολιορκία της από το Μάνιο η ακρόπολη παρουσιάζεται ξεχωριστά οχυρωμένη από την υπόλοιπη πόλη².

Οι περισσότεροι νεότεροι μελετητές, όπως οι Leake, Woodhouse και Oldfather αρκέστηκαν στο συμπέρασμα ότι η αρχαία οχύρωση της πόλης συνέπιπτε περίπου με την πορεία του ενετικού περιβόλου³. Αντίθετα ο Lucien Lerat⁴, ο οποίος εργάστηκε στην περιοχή κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, προέβη στις πρώτες σημαντικές διαπιστώσεις για την οχύρωση, με την οποία ασχολήθηκε επιμελέστερα από κάθε άλλον περιγράφοντας και μετρώντας. Την εποχή εκείνη μάλιστα η περιοχή του κάστρου ήταν γυμνή από βλάστηση και προσφερόταν για επιτόπια έρευνα. Ο Lerat διέκρινε αρκετούς αρχαίους πύργους και επισήμανε τα τμήματα των μεσαιωνικών τειχών όπου το αρχαίο τείχος διατηρείται στη θέση του, σε αντίθεση με τα χαμηλότερα τμήματα του περιβόλου, όπου το υλικό βρίσκεται κυρίως σε δεύτερη χρήση. Βασιζόμενος στις παραπάνω

1. Θουκ. 3, 102: «ἐδήουν τὴν γῆν καὶ τὸ προάστιον ἀτείχιστον ὃν εἶλον»... «καὶ πέμπουσι μετ' αὐτοῦ ἐπὶ τῶν νεῶν χίλιους ὀπλίτας, οἳ ἐσελθόντες περιεποίησαν τὸ χωρίον. δεινὸν γὰρ ἦν μὴ μεγάλου ὄντος τοῦ τείχους, ὀλίγων δὲ τῶν ἀμυνομένων, οὐκ ἀντίσχωσιν». Prichett 1992, 50-51.

2. XXXVI, 30, 6: «... ad Naupactum descendit, et, uno castell adversus arcem posito ceteras partes urbis divisiv copiis pro situ moenium, circumscdit». Η πόλη πολιορκήθηκε από όλα τα μέρη και απέναντι από την ακρόπολη στήθηκε ένα κάστρο.

3. Leake 1897, II, 608-609. Woodhouse 1897, 310. Oldfather 1933, 1982.

4. Lerat 1952, 86-91.

αρχαίες πηγές συμπέρανε ότι εκτός της ακρόπολης, υπήρχε και ευρύτερος οχυρωματικός περίβολος, παρόλο που ίχνος του δεν διακρινόταν πουθενά έως τότε.

Σήμερα θεωρείται πλέον βέβαιο ότι ο αρχαίος περίβολος ήταν αρκετά ευρύτερος του μεσαιωνικού⁵, περικλείοντας και μεγάλο τμήμα της κάτω πόλης στα νοτιοανατολικά. Αυτό έχει διαπιστωθεί ανασκαφικά από τα τμήματα της οχύρωσης που έχουν ερευνηθεί έως σήμερα και επιβεβαιώνεται από τη διάταξη που παρουσιάζουν τα αρχαία νεκροταφεία⁶. Το δυτικό και βόρειο όριο του αρχαίου περιβόλου είναι αρκετά σαφή, καθώς ταυτίζονται κατά μεγάλο μέρος με τα αντίστοιχα μεσαιωνικά τείχη. Τμήματα της αρχαίας οχύρωσης έχουν σωθεί στην περιοχή του δεύτερου από πάνω οχυρωματικού περιβόλου, ιδίως γύρω από την άνω δυτική πύλη του μεσαιωνικού κάστρου, όπου διατηρείται ορατός σε σημαντικό ύψος και ένας αρχαίος πύργος, πιθανώς και με την αρχαία θύρα του⁷. Επίσης, σε διάφορα σημεία κατά μήκος του δυτικού μεσαιωνικού τείχους (**εικ. 1**), καθώς και στη βόρεια πλευρά, αμέσως δυτικά από το Φαλτσοπόρτι στην Τάπια του Κούκου της ενετικής οχύρωσης, όπου το τείχος διατηρείται σε σημαντικό ύψος που πλησιάζει το αρχικό. Για το ανατολικό τμήμα της οχύρωσης ωστόσο η εικόνα είναι λιγότερο ξεκάθαρη, καθώς τα συμπεράσματα βασίζονται αποκλειστικά στα δεδομένα των ανασκαφών⁸.

Ως πρόσφατα το ανατολικό πέρας του περιβόλου προσδιοριζόταν κατά εκτίμηση, δεν ήταν όμως βεβαιωμένο. Είναι για αυτό σημαντικό τοπογραφικό στοιχείο ότι σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2006 στο χώρο του κήπου του παλιού ξενοδοχείου Ξενία⁹, στο ανατολικό τμήμα της πόλης, αποκαλύφθηκε πλέον με σαφήνεια η νοτιοανατολική γωνία του, την οποία αποτελούσε μεγάλος τετράγωνος πύργος, διαστάσεων 9,55 x 9,70 μ., από τον οποίο είχε διατηρηθεί μόνο το συμπαγές θεμέλιό του (**εικ. 2**). Ήταν κτισμένο περιμετρικά με διπλό τοίχωμα από ασβεστολιθικούς ογκόλιθους και στο εσωτερικό υπήρχε πυκνό, διαταραγμένο γέμισμα από ψιλές πέτρες. Μέσα σε αυτό βρέθηκαν μάλιστα δύο μαρμάρινα θραύσματα, το ένα τουλάχιστον πιθανότατα από σαρκοφάγο ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση μάχης. Στον πύργο αυτό συνέβαλαν οργανικά ο ανατολικός βραχίονας της οχύρωσης, πλάτους τριών μέτρων, με διεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και ο νότιος, παραθαλάσσιος βραχίονας, με διεύθυνση Α-Δ, μέγιστο μήκος 2,10 μ. και πλάτος 1,80 μ.¹⁰ Ο ανατολικός βραχίονας του τείχους σωζόταν σε μέγιστο ύψος τριών δόμων (περίπου 1,10 μ.). Αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 3,20 μ., ενώ βορειότερα δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός της συνέχειάς του εντός του κήπου του Ξενία¹¹.

Ο τρόπος σύνδεσης των δύο σκελών με τον πύργο δεν αφήνει αμφιβολία για τη σύγχρονη κατασκευή τους. Παράλληλα διαγράφεται πλέον με μεγαλύτερη σαφήνεια η πορεία του νότιου, παραθαλάσσιου σκέλους της οχύρωσης, του οποίου έχουν ανασκαφεί τρία ακόμη τμήματα¹². Ανάμεσα σε αυτά ένα μικρό τμήμα του είχε εντοπιστεί στην παλιά ανασκαφή του Ξενία στην ίδια ευθεία δυτικότερα. Το σκέλος αυτό ήταν επίσης ενισχυμένο με τετράγωνους πύργους, ενώ έχει ενδιαφέρον ότι στην εσωτερική του πλευρά έφερε αντηρίδες για την ενίσχυσή του, σε αντιστάθμισμα του μικρού πάχους του¹³.

Με τα νέα αυτά δεδομένα το συνολικό μήκος του σκέλους αυτού και εφόσον δεχθούμε ως βέβαιο ότι εκτεινόταν ως το λιμάνι, υπολογίζεται στα 700 περίπου μέτρα. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα σκέλη της οχύρωσης, τα οποία ακολουθούσαν τις ιδιομορφίες του εδάφους, η πορεία του παραθαλάσσιου σκέλους διαγράφεται κατά μεγάλο μέρος ευθύγραμμη, καθώς εκτεινόταν σε πεδινό έδαφος. Η απόστασή του από τη

5. Πορτελάνος 1998, 574. Ο μεσαιωνικός περίβολος έχει, σύμφωνα με τον Πορτελάνο, συνολικό μήκος 2.120 μ. Κατασκευάστηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του από τους Ενετούς. Η οχύρωση επιμερίζεται σε πέντε κλιμακωτούς μικρότερους περιβόλους που ορίζονται από τα εξωτερικά τείχη και τέσσερα εσωτερικά διατειχίσματα, και οι οποίοι ξεκινούν από την ακρόπολη στο βορειότερο τμήμα και καταλήγουν στο λιμάνι.

6. Κόλια – Σαράντη 2004, 231-241.

7. Η εξωτερική γωνία του πύργου τονίζεται με λειασμένη ταινία εκατέρωθεν της ακμής της, στοιχείο που εμφανίζεται στα τέλη του 5^{ου} αι και συνηθίζεται έως και τους ελληνοβυζαντινούς χρόνους. Βλ. Ορλάνδος 1958, 259.

8. Παπαποστόλου 1972. Ζαφειροπούλου 1976. Αλεξοπούλου 1988. 1989. 1991. Πετριτάκη 1987. Σαράντη 1993. 1997. 1998. 2006.

9. Σαράντη 2006 (υπό εκτύπωση). Η πρώτη έρευνα στο χώρο του τότε κήπου του Αθανασιάδη Νόβα είχε γίνει τη δεκαετία του '70. Βλ. Ζαφειροπούλου 1976.

10. Για την οχύρωση γενικότερα βλ. Σαράντη 2006, 499-510.

11. Έχουν ανασκαφεί τμήματά της στη συνέχεια του βορειότερα, στο ύψος της οδού Αθηνών, όπου και έχει διατηρηθεί μικρό τμήμα επισκέψιμο σε υπόγειο. Αλεξοπούλου 1988, 174 (Λ. Αθηνών και Νόβα). Σαράντη 1992 (οδός Αθηνών), 149-151.

12. Ζαφειροπούλου 1976. Αλεξοπούλου 1989. Σαράντη 1993. 1997. 1998.

13. Εσωτερικές αντηρίδες υπάρχουν στο νοτιοανατολικό τμήμα του περιβόλου της Καλυδώρας, καθώς και στην οχύρωση της αιτωλικής Χαλκίδας (Πάγκαλη – Βαράσοβα). Για τον τύπο τειχών με εσωτερικές ενισχύσεις βλ. Πορτελάνος 1998, 1514-1521.

σημερινή ακτογραμμή κυμαίνεται από 40 έως 80 μέτρα, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο προς νότο παραθαλάσσιος ατείχιστος χώρος εμφανίζει ενδείξεις χρήσης κυρίως από τα ρωμαϊκά χρόνια και εξής. Μπορούμε πλέον να προβούμε σε μία υποθετική αποκατάσταση του περιβόλου (εικ. 3), παραλείποντας τον ανώτατο μεσαιωνικό περίβολο, στον οποίο δεν υπάρχουν εμφανή αρχαία ίχνη¹⁴. Σύμφωνα με αυτή το συνολικό μήκος του τείχους θα ξεπερνούσε τα 2.800 περίπου μέτρα. Με βάση την έκταση του περιβόλου θα έπρεπε να υπήρχε συστηματική επαγρύπνηση σε καιρούς πολέμου, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο αιφνιδιασμού, καθώς το λιμάνι και η πόλη της Ναυπάκτου αποτελούσαν στόχο των εκάστοτε επιχειρήσεων.

Δυστυχώς η έρευνα του νοτιοανατολικού πύργου δεν απέδωσε στοιχεία χρονολόγησης, γιατί απουσίαζε η κεραμική και η έρευνα πραγματοποιήθηκε με ειδικές δυσκολίες μέσα σε νερά από την παρακείμενη πηγή Νόβα, τα οποία κατέκλυζαν συνεχώς το χώρο. Όπως ήδη αναφέραμε η χρονολόγηση της οχύρωσης ανάγεται βάσει των ιστορικών πηγών στην κλασική περίοδο, ή πάντως η πόλη φέρεται να είναι οχυρωμένη στα μέσα του 5^{ου} αι. Σύμφωνα με τα δεδομένα της ευρύτερης περιοχής της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας, όπου οι πρώιμες οχυρώσεις είναι εξαιρετικά σπάνιες¹⁵, θεωρούμε ελάχιστα πιθανό να υπήρχε οχύρωση στα ιστορικά χρόνια πριν από την κλασική περίοδο. Η αρχική φάση της οχύρωσης, όπως είδαμε από τις αναφορές του Θουκυδίδη, δεν περιοριζόταν στην ακρόπολη, αλλά έφτανε ως τη θάλασσα και ήταν ήδη αρκετά εκτεταμένη. Στη φάση αυτή ανήκουν τμήματα πολυγωνικής τοιχοποιίας τα οποία εντοπίζονται στην περιοχή του δεύτερου από πάνω οχυρωματικού περιβόλου της μεσαιωνικής οχύρωσης, στους χαμηλότερους δόμους των αρχαίων τμημάτων. Αρκετοί επίσης, πολυγωνικοί λίθοι εντοπίζονται στο νότιο κυρίως τμήμα του μεσαιωνικού περιβόλου, στην περιοχή του λιμανιού, όπου όμως βρίσκονται εμφανώς σε δεύτερη χρήση.

Σε δεύτερη κατασκευαστική φάση πιθανότατα ανήκουν τμήματα της οχύρωσης, τα οποία είναι κτισμένα κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα (εικ. 4), το οποίο αποτελεί εξέλιξη του πολυγωνικού συστήματος, με δόμους οι οποίοι εισχωρούν ο ένας μέσα στον άλλο με οδοντώσεις και χαρακτηριστικές τριγωνικές σφήνες. Το μεγαλύτερο ωστόσο μέρος της σωζόμενης οχύρωσης είναι δομημένο κατά το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα, το οποίο κυριαρχεί άλλωστε στα παράλια της Αιτωλίας και αριθμεί πολλά παραδείγματα στην περιοχή της δυτικής Λοκρίδας. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι πρόκειται για την ελληνιστική φάση της οχύρωσης. Ωστόσο, η χρονολόγηση αποκλειστικά με βάση τα συστήματα δόμησης δεν είναι ασφαλής¹⁶, ενώ και η διάκριση ανάμεσα στα δύο αυτά συστήματα δεν είναι καθόλου εύκολη, ειδικά στα τμήματα όπου το τείχος έχει διατηρηθεί σε μικρό ύψος. Απαιτείται για αυτό προσεκτική μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων, ώστε να καθοριστεί με ασφάλεια η χρονολόγηση του ανατολικού κυρίως τμήματος του περιβόλου.

Στην κλασική φάση της οχύρωσης έχει αποδοθεί από τη Μ. Πετριτάκη ένα τμήμα σημαντικού μήκους που έχει ανασκαφεί στην περιοχή της Οβρυόλακκας, το οποίο περιλάμβανε και έναν πύργο¹⁷ (εικ. 5). Ανήκε σε ανατολικό της σκέλος, με διεύθυνση Β-Ν, και πορεία παράλληλη με αυτή του ανατολικού μεσαιωνικού τείχους, σε απόσταση περίπου 200 μέτρων ανατολικότερα από αυτό. Το τμήμα αυτό επισκευάστηκε ή

14. Το τοπογραφικό σχέδιο της οχύρωσης εκπονήθηκε από το Λάμπη Μαρινόπουλο, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για τη συνεργασία.

15. Στην περιοχή της Αιτωλίας και Ακαρνανίας σώζονται πολυάριθμα κατάλοιπα αρχαίων οχυρώσεων, πολλές από τις οποίες είναι αρκετά καλοδιατηρημένες και συνιστούν αξιόλογα μνημεία αρχαίας οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Στα ιστορικά χρόνια πριν τον Πελοποννησιακό πόλεμο φαίνεται ότι είχαν οχυρωθεί μερικές μόνο παράλιες θέσεις της Ακαρνανίας. Κατά το δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. αποκτούν οχυρωματικούς περιβόλους κυρίως πόλεις που βρίσκονταν κατά μήκος χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων και οι οποίες είχαν στρατηγική σημασία για τις πολεμικές επιχειρήσεις του Πελοποννησιακού πολέμου, όπως ήταν και η Ναύπακτος. Για την χρονολόγηση των περισσότερων οχυρώσεων δεν υπάρχει γενική συμφωνία, ιδίως όπου συνυπάρχουν πολυγωνικά και τραπεζιόσχημα συστήματα. Ορισμένοι μελετητές, όπως ο Kirsten (1941) και ο Martin (1947), θεώρησαν την πλειοψηφία των αιτωλο-ακαρνανικών οχυρώσεων, ακόμη και όσες είχαν τμήματα κτισμένα κατά το πολυγωνικό σύστημα, ως έργα του 3^{ου} αι., μετά την επιδρομή του Φιλίππου στο Θέρμο, άποψη που στηριζόταν κατά κύριο λόγο στις αρχαίες πηγές και τα αναφερόμενα ιστορικά γεγονότα, και όχι στα συστήματα τοιχοποιίας ή σε ανασκαφικά δεδομένα. Ο Noack (1897, 1916) αντίθετα παλιότερα τις τοποθετούσε στον 5^ο και 4^ο αι. Βλ. γενικά και Scranton 1941, Winter 1971, Adam 1982. Για τα νεότερα συμπεράσματα βλ. Murray 1982, Appendix D, 444-459, Funke 1987, Πορτελάνος 1998, ιδίως 1545-1551 για τη χρονολόγηση, Ley 2009.

16. Πορτελάνος 1998, 570-589. Ο Lerat (Lerat 1952, I, Appendice I, 218-219) έχει υποδείξει ως πιθανότερες περιόδους για την κατασκευή του έργου την περίοδο της θηβαϊκής επίδρασης και της ίδρυσης του λοκρικού κοινού, ή την εποχή του Φιλίππου, ή την αιτωλική περίοδο της πόλης.

17. Πετριτάκη 1987.

συμπληρώθηκε κατά τον 4^ο ή 3^ο αι. με μεγάλους πλακοειδείς, αδούλευτους ογκόλιθους, καθώς και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, στοιχεία τα οποία επιβεβαιώθηκαν και από την έρευνα της συνέχειάς του προς νότο¹⁸. Με βάση και άλλα ανασκαφικά δεδομένα θα πρέπει να ερμηνευτεί είτε ως τμήμα διατειχίσματος, είτε ως φάση ενός περιορισμένου σε έκταση περιβόλου¹⁹. Το ίδιο θα πρέπει να ισχύει και για ένα άλλο παράλληλο σκέλος το οποίο έχει ερευνηθεί περίπου 100 μέτρα ανατολικότερα, του οποίου όμως έχει ανασκαφεί ένα μικρό μόνο τμήμα²⁰. Η αποσαφήνιση των στοιχείων αυτών απαιτεί και πάλι προσεκτικότερη μελέτη της χρονολόγησής τους, σε συνάρτηση και με τη χρονολόγηση των τμημάτων του παραθαλάσσιου σκέλους.

Γενικά το τείχος είχε πλάτος που κυμαινόταν από 1,5 έως 4 μέτρα και ήταν ενισχυμένο με τετράπλευρους πύργους, πολλοί από τους οποίους αποτέλεσαν την υποδομή των νεότερων ημικυκλικών κυρίως πύργων της μεσαιωνικής οχύρωσης²¹. Κατά το μεγαλύτερο μέρος τους τα σωζόμενα τμήματα είναι κατασκευασμένα με λιθόπλινθους γκριζού ασβεστόλιθου, οι οποίες φέρουν αγροτική λάξευση στο μέτωπο. Δυστυχώς απουσιάζουν στοιχεία για τις πύλες της οχύρωσης, αν και η θέση τριών πυλών, μίας βορειοανατολικής, μίας ανατολικής και μίας νότιας συνάγεται από άλλα ανασκαφικά δεδομένα²². Το τείχος δεν έχει πουθενά διατηρηθεί σε όλο του το ύψος, ώστε να διατηρούνται τμήματα της επίστεψής του, θεωρείται όμως βέβαιο ότι η ανωδομή του ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος λίθινη, πλην του παραθαλάσσιου σκέλους, όπου λόγω της ισχυρής διατήρησής του θεωρούμε πιθανή την ύπαρξη πλίνθινης ανωδομής. Τόσο ο νοτιοανατολικός πύργος του Ξενία, όσο και άλλοι εντοπισμένοι πύργοι, έδεναν οργανικά με την γραμμή του τείχους, ενώ ένας τουλάχιστον πύργος του παραθαλάσσιου σκέλους είχε ισόγειο θάλαμο, χαρακτηριστικά που συναντώνται κυρίως στην ελληνιστική περίοδο.

Στις αρχές του 2007, έκπληξη αποτέλεσε η ανακάλυψη μίας άγνωστης αρχαίας οχύρωσης στο λόφο Αρβάλα, αμέσως βόρεια του μεσαιωνικού κάστρου της πόλης, σε περιοχή που ως τότε καλυπτόταν με πυκνή θαμνώδη βλάστηση (εικ. 6). Απορμή αποτέλεσε η κατασκευή υποσταθμού για τις ανάγκες αιολικού πάρκου και δυστυχώς κατά τις αρχικές εργασίες στο χώρο, που έγιναν χωρίς επίβλεψη, δεν αποφεύχθηκε η σημαντική διατάραξη των επιφανειακών στοιχείων των αρχαίων καταλοίπων.

Πρόκειται για λόφο που εκτείνεται σε απόσταση περίπου 250 μ. βόρεια του Κάστρου με τη μεσολάβηση φυσικού αυχένα, από τον οποίο διέρχεται πλέον η Περιμετρική Οδός της Ναυπάκτου. Η κορυφή του είναι σχεδόν επίπεδη και περιβάλλεται στα νοτιοανατολικά από ζώνες κάθετων ασβεστολιθικών βράχων, οι οποίες την καθιστούν εξαιρετικά δυσπρόσιτη. Στην έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκε ολόκληρη η γραμμή της οχύρωσης (εικ. 7)²³. Η οχυρωμένη έκταση υπολογίζεται σε 12 περίπου στρέμματα και ορίζεται από τις τρεις πλευρές με τείχος πλάτους 2,5 μέτρων, το οποίο ήταν στα δύο άκρα απόλυτα προσαρμοσμένο στο φυσικό ανάγλυφο (εικ. 8). Χαρακτηριστικό είναι ότι σε μεγάλα τμήματα του ανατολικού ιδίως σκέλους του περιβόλου έχει ενσωματωθεί αυτούσιος ο φυσικός βράχος, ενώ τα ενδιάμεσα τμήματα έχουν φραχθεί με λιθοδομή.

Το μεγαλύτερο σκέλος ήταν το βόρειο, το οποίο είχε μήκος περίπου 134 μέτρων, ενώ το συνολικό μήκος του περιβόλου πλησιάζει τα 300 μ. Στη βορειοανατολική γωνία υπήρχε τετράγωνος πύργος, διαστάσεων 5,10 × 5,70 μ., ο οποίος στις μέρες μας είχε χρησιμοποιηθεί από βοσκούς της περιοχής. Το εσωτερικό του ήταν συμπαγές και εξωτερικά έφερε μονό τοίχωμα από ασβεστολιθικές λιθόπλινθους. Ο πύργος, εκτός από καίριο σημείο εποπτείας των οδικών περασμάτων και της ευρύτερης περιοχής προς τα ανατολικά, προστάτευε από δεξιά μία μικρή πυλίδα (Α), που είχε τη μορφή απλού ανοίγματος στη γραμμή του τείχους. Μία δεύ-

18. Σαράντη 1993, 146-147.

19. Στο τέλος του 4^{ου} και την ελληνιστική περίοδο υπήρχε η τάση περιορισμού της έκτασης των οχυρωματικών περιβόλων. Ο Πορτελάνος (1998, 588), θεωρεί πιθανόν να υπήρχε περιορισμός της έκτασης του περιβόλου ή και επαναφορά του τείχους σε παλιότερη θέση του.

20. Αλεξοπούλου 1988, 176-180.

21. Τριανταφυλλόπουλος 1978.

22. Αλεξοπούλου 1988, 174. Σαράντη 1997, 304-305. Κόλια – Σαράντη 2004, 231.

23. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με αρχικά με δαπάνη της εταιρείας ΤΕΡΝΑ και με την εποπτεία της έκτακτης αρχαιολόγου Ευγενίας Κολοβού και στη συνέχεια από την Εφορεία μας με την εποπτεία μου. Η σχεδιαστική αποτύπωση πραγματοποιήθηκε από το Νίκο Μίχο και το τοπογραφικό σχέδιο από το Λάμπη Μαρινόπουλο. Στις εργασίες αποφασιστική ήταν η συνδρομή του έμπειρου εργατοτεχνικού συνεργείου της Ναυπάκτου και του αρχαιοφύλακα Γ. Λαγαρού, στους οποίους οφείλεται εκτός των άλλων ο εντοπισμός του λατομείου και του αρχαίου μονοπατιού πλησίον της οχύρωσης.

τερη πύλη (B), η οποία πιθανότατα ήταν η κύρια, υπήρχε κοντά στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς. Κατά αντίστοιχο τρόπο το τείχος αμέσως ανατολικά της είχε για την προστασία της ενισχυθεί με έναν ορθογώνιο συμπαγή προμαχώνα διαστάσεων $10 \times 3,50$ μ..

Σε τομή που έγινε εσωτερικά του τείχους κοντά στην πύλη B, διαπιστώθηκε το μέγιστο σωζόμενο ύψος του στο σημείο αυτό στα 1,70 - 2 μ., κάτι που με βάση την αρχική εικόνα ήταν ελάχιστο αναμενόμενο (εικ. 9). Το τείχος φαίνεται δομημένο κλιμακωτά, σε κεκλιμένο έδαφος, και κατασκευασμένο κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο ανισόδομο σύστημα, όπως μέρος της οχύρωσης της Ναυπάκτου. Στον πύργο δείχνει να είναι πιο κανονικό τετράπλευρο. Σε απόσταση περίπου 300 μ. βορειοδυτικά της θέσης εντοπίστηκε το αρχαίο λατομείο, το οποίο πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε για την εξόρυξη των λίθων, ενώ κοντά στις δυτικές υπώρειες του υψώματος εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίας ατραπού που πιθανότατα συνέδεε τη θέση με τη Ναύπακτο και εξασφάλιζε την πρόσβαση της από βόρεια.

Από την κατάσταση που βρέθηκε η οχύρωση είναι προφανής η απογύμνωση του χώρου από δομικό υλικό σε μεγάλη έκταση. Μάλιστα κατά το μεγαλύτερο μέρος του βόρειου σκέλους το γέμισμα είχε σκορπίσει εκατέρωθεν του τείχους ως αποτέλεσμα της αποδόμησής του (εικ. 10). Το πότε όμως έγινε αυτό είναι άγνωστο. Δυστυχώς η κεραμική από το σύνολο του χώρου ήταν ιδιαίτερα φτωχή. Στα ελάχιστα ευρήματα ανήκει ένα πρώιμο ρωμαϊκό χάλκινο νόμισμα, του 3^{ου} αι. π.Χ., νομισματοκοπείου Ρώμης, με κεφαλή Ιανού στον εμπροσθότυπο, το οποίο βρέθηκε στην περιοχή της πύλης B²⁴.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι η σχέση των δύο γειτονικών οχυρώσεων και η χρονολόγηση της οχύρωσης αυτής που γίνεται για πρώτη φορά γνωστή. Το σύστημα δόμησης δε συμβάλλει αποφασιστικά, καθώς μάλιστα η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί, ώστε να γίνουν λεπτομερέστερες παρατηρήσεις. Ο περίβολος είναι εξαιρετικά απλός, με δύο μόνο πύργους, και βασίζεται κυρίως στα πλεονεκτήματα της φυσικής άμυνας, στοιχεία που χαρακτηρίζουν την παθητική αμυντική στρατηγική των παλαιότερων οχυρώσεων, πριν την μεγάλη ανάπτυξη της οχυρωματικής. Η κατασκευή του οφείλεται ωστόσο ταυτόχρονα σε μία οικονομική τεχνική που καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη φύση του εδάφους.

Αποτέλεσε ο περίβολος αυτός κατάλοιπο ενός άλλου σχεδιασμού, που για κάποιους λόγους εγκαταλείφθηκε; Ή μήπως λειτουργούσαν οι δύο περίβολοι εν μέρει ταυτόχρονα²⁵; Μία άλλη πιθανότητα είναι ο περίβολος αυτός να είχε κύριο στόχο την προστασία ενός ιερού χώρου. Θα πρέπει μάλιστα να αναφερθούν τα εξής: στο νότιο τμήμα του οχυρωμένου χώρου αποκαλύφθηκε το θεμέλιο ορθογώνιου κτιρίου με διεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, μέγιστων διαστάσεων $19,40$ μ. \times $7,75$ μ. Δυστυχώς βρέθηκε πολύ κατεστραμμένο, αλλά από την ελάχιστη κεραμική από το εσωτερικό του μπορεί να χρονολογηθεί στα κλασικά χρόνια. Η μορφή και η θέση του στο χώρο καθιστούν πολύ πιθανό να επρόκειτο για ένα ναό, χωρίς όμως δυστυχώς άλλα στοιχεία. Θα πρέπει μάλιστα να αναφερθεί ότι αμέσως νότια, στο γειτονικό λόφο του Δαυλλίου, τοποθετείται το ιερό της Πολιάδος Αθηνάς, με βάση την εύρεση της γνωστής επιγραφής των μέσων του 5^{ου} αι. που το μνημονεύει²⁶. Το ίδιο το ιερό δεν έχει ακριβώς εντοπιστεί, αν και αρχαία κατάλοιπα διατηρούνται στο λόφο. Όλα αυτά παραμένουν υπό έρευνα, σε κάθε περίπτωση όμως ανοίγουν μία άλλη προοπτική στη μελέτη της αρχαίας οχύρωσης της Ναυπάκτου, η οποία με αυτά τα δεδομένα ίσως εκτεινόταν και βορειότερα απ' ότι ήταν μέχρι σήμερα γνωστό.

24. Semisse νομισματοκοπείου Ρώμης. Πρόκειται για aes grave με μειωμένο βάρος. ΑΕ, h 6, διάμ. 34 mm, βάρος 34,8 gr. Εμ. Κεφαλή Ιανού, Οπ. Πλώρη πλοίου. SNG Corp., αρ. 174, 176. Για την ταύτιση του νομίσματος ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Γ. Αλεξοπούλου.

25. Αυτό για παράδειγμα θεωρείται για την οχύρωση των Σιταραλώνων, στην ανατολική Τριγωνίδα, όπου υπάρχουν δύο ξεχωριστές ακροπόλεις σε δύο γειτονικούς λόφους. Κατά μία άποψη πρόκειται για την αρχαία Παμφία ή Πάμφιο. Woodhouse 1897, 241-242. Πορτελάνος 1998, 519-523.

26. Η επιγραφή βρέθηκε εντοιχισμένη σε αλώνι. Μαστροκόστας 1964, 295. Μαστροκόστας 1968, 279. Ματθαίου - Μαστροκόστας 2000-2003, 433-454.

SUMMARY

NEW EVIDENCE ON THE FORTIFICATION OF ANCIENT NAUPAKTOS

Photeini Saranti

Ancient Naupaktos was fortified for the first time in the classical period, when during the Peloponnesian War Messenians were settled by the Athenians in the city in order to keep control of its harbour. Ancient sources testify that the original ancient enceinte was already fairly extended and that its harbour was also fortified by a coastal wall. A large part of the ancient fortification is evidently coinciding with the line of the medieval enclosure which was built by the Venetians. However it has already been established that the ancient walls were far more extending to the east, also including part of the eastern plain. New evidence that recently came to light offers important information on the form and extent of the ancient enclosure, as well as on the topography of the ancient city. Amongst this new evidence is the discovery of a new, so far unknown, fortification north of the medieval castle, which seems to have been partly contemporary with the main fortification of the city.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam J. P., 1982. *L'architecture militaire grecque*, Paris.
- Αλεξοπούλου Γ., 1988. Ναύπακτος. Λεωφόρος Αθηνών – Θ. Νόβα (οικ. Αθων. Κομιστή), Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη (οικόπεδο Ελένης Ράικου), *ΑΔ 43, Χρονικά*, 176-180.
- Αλεξοπούλου Γ., 1989. Ναύπακτος. Οδός Αποκαύκου 11 και Μεσσηνίων (οικόπεδο Ελένης Αθανασοπούλου), Ανώνυμη Δημοτική Οδός, 3^η Πάροδος Καρακουλάκη (έργα Δήμου), *ΑΔ 44, Χρονικά*, 142-143.
- Αλεξοπούλου Γ., 1991. Ναύπακτος, Οδός Λοκρών, *ΑΔ 46, Χρονικά*, 166-167.
- Funke P., 1987. Zur Datierung befestigter Stadtanlagen in Aitolien. Historisch - philologische Anmerkungen zu einem Wechselverhältnis zwischen Siedlungsstruktur und politischer Organisation, *Boreas* 10, 87-96.
- Ζαφειροπούλου Φ., 1976. Ναύπακτος, *ΑΔ 31, Χρονικά*, 165-169.
- Kirsten E., 1941. Bericht über eine Reise in Ätolien und Akarnanien, *AA* 56, 99-119.
- Κόλια Ερ. – Σαράντη Φ., 2004. Τα νεκροταφεία της κλασικής και ελληνιστικής Ναυπάκτου, στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 29-31 Μαρτίου 2002*, τ. Α', 231-241.
- Lawrence A.W., 1979. *Greek aims in fortification*, New York.
- Leake W.M., 1897. *Travels in northern Greece II*, 607-609.
- Lerat L., 1952. *Les Locriens de l'Ouest*, Paris.
- Ley J., 2009. *Stadtbevestigungen in Akarnanien, Ein bauhistorischer Beitrag zur urbanen Entwicklungsgeschichte einer antiken Landschaft (Dissertation)*, Berlin.
- Martin R., 1947. Les enceintes de Gortys d'Arcadie, *BCH* 71-72, 81-147.
- Μαστροκώστας Ευθ., 1964. Ναύπακτος, *ΑΔ 19, Χρονικά*, 295.
- Μαστροκώστας Ευθ., 1968. Ναύπακτος, *ΑΔ 23, Χρονικά*, 279.
- Ματθαίου Α. – Μαστροκώστας Ευθ. (†), 2000-2003. Συνθήκη Μεσσηνίων και Ναυπακτίων, *Ήρος* 14-16, 433-454.
- Murray W.M., 1982. *The coastal sites of western Akarnania: a topographical - historical survey*, Ph.D., University of Pennsylvania.
- Noack F., 1897. Untersuchungen und Aufnahmen griechischer Stadt und Burgruinen im West Lokris, Ätolien und Akarnanien, *AA* 12, 80-83.
- Noack F., 1916. Reisen über Ätolien und Akarnanien, *AA*, 215-239.
- Oldfather W.A., 1933. Naupaktos, *RE* XV ½, 1979-2002.
- Ορλάνδος Α., 1958. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, τ. 2, Αθήνα.

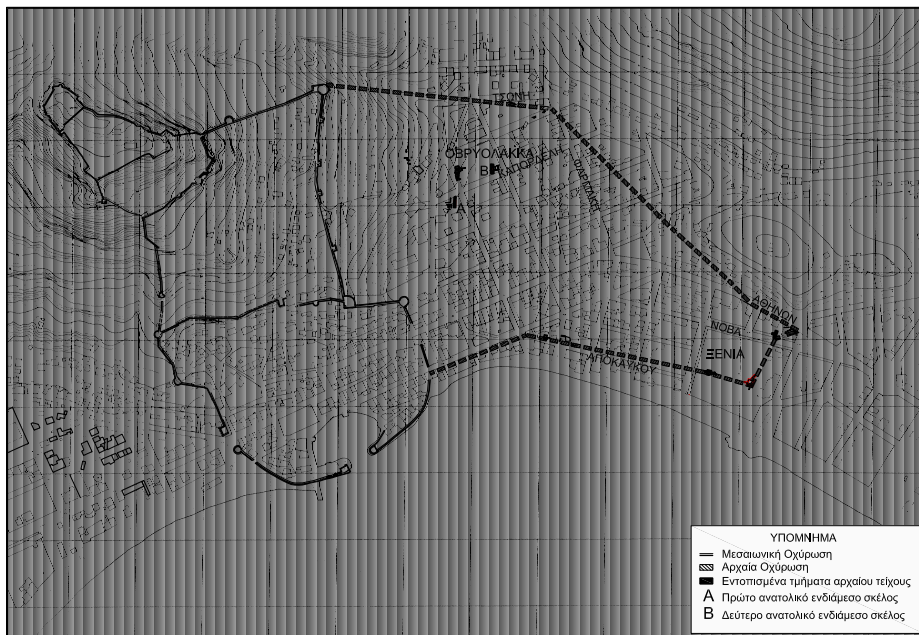
- Παπαποστόλου Ι.Α., 1972. Ναύπακτος, Οβρυόλακκα, *ΑΔ 27, Χρονικά*, 434.
- Πετριτάκη Μ., 1987. Οβρυόλακκας, Ανώνυμη Οδός, Τομέας Γ, οικ. Τριανταφύλλου, *ΑΔ 42, Χρονικά*, 170-172.
- Πορτελάνος Αν. Κ., 1998. *Οι αρχαίες αιτωλικές οχυρώσεις*, τ. Α (αδ. διδ. διατριβή), Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Prichett W. K., 1992. *Studies in ancient Greek topography* VIII, Amsterdam.
- Σαράντη Φ., 1993. Ναύπακτος. Οδός Μεσσηνίων (οικ. Ιω. και Σωτ. Κόγγου), Οδός Καποεδέλη (οικ. Π. Πιτσιάκα, θέση Βατοβρύση), *ΑΔ 48, Χρονικά*, 144 - 147.
- Σαράντη Φ., 1997. Ναύπακτος, Συμβολή των οδών Τσώνη, Φαρμάκη και Λοκρών (οικ. Στ. Φλέγκα), Οδός Αποκαύκου (οικ. Ίκκα), *ΑΔ 52, Χρονικά*, 303-5.
- Σαράντη Φ., 1998. Ναύπακτος. Οδός Μπότσαρη και Μεσσηνίων (οικ. Χατζή – Καλπακιώρη), *ΑΔ 53, Χρονικά*, 284.
- Σαράντη Φ., 2006. Η αρχαία Ναύπακτος και η ευρύτερη περιοχή της: νεότερα δεδομένα και νεότερες έρευνες, στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδας, Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996*, Αθήνα, 499-510.
- Σαράντη Φ., 2006 (υπό εκτύπωση). Ναύπακτος. ΞΕΝΙΑ Ναυπάκτου (πρώην κτήμα Νόβα), *ΑΔ 61, Χρονικά*.
- Scranton R., 1941. *Greek walls*, Cambridge.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., 1978. Ναύπακτος, *ΑΔ 33, Χρονικά*, 167.
- Winter F.E., 1971. *Greek fortifications*, Toronto.
- Woodhouse W. J., 1897. *Aetolia, its geography, topography and antiquities*, 309-322.

Εικ. 1. Τμήμα του αρχαίου τείχους στη δυτική πλευρά του μεσαιωνικού περιβόλου.

Εικ. 2. Ο γωνιακός πύργος της οχύρωσης στον κήπο του ξενοδοχείου Ξενία.

Εικ. 3. Τοπογραφικό σχέδιο της οχύρωσης της Ναυπάκτου.

Εικ. 4. Ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης στην περιοχή του δυτικού μεσαιωνικού τείχους.

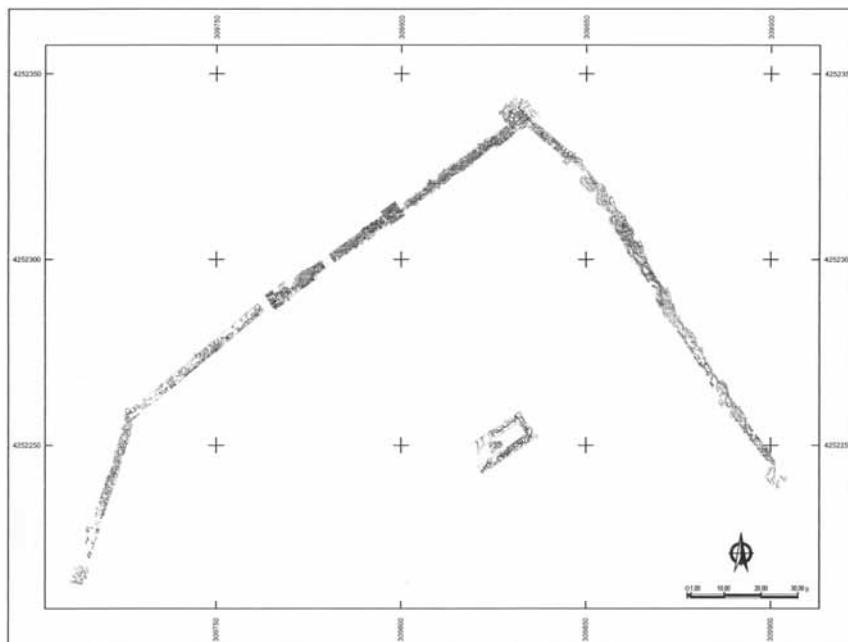
Εικ. 5. Αρχαίος πύργος στην περιοχή της Οβρυόλακκας.

Εικ. 6. Άποψη από δυτικά: ο λόφος Αρβάλα αριστερά και δεξιά ο λόφος του Κάστρου.

Εικ. 7. Άποψη του λόφου Αρβάλα από βόρεια.

Εικ. 8. Κάτοψη του περιβόλου.

Εικ. 9. Αρβάλα Ναυπάκτου, τομή στο εσωτερικό του περιβόλου.

Εικ. 10. Αρβάλα Ναυπάκτου – μερική άποψη του βόρειου τείχους.

ΣΤΡΑΤΙΚΗ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ ΝΕΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΟΖΕΡΟΥ*

Βίβιαν Στάικου, Κατερίνα Λεονταρίτη

Ο αρχαίος Στράτος¹ χτισμένος στη δυτική όχθη του Αχελώου ποταμού, κοντά στο σημερινό Αγρίνιο, υπήρξε μια από τις σημαντικότερες ακαρνανικές πόλεις. Ως πόλη – κράτος εμφανίζεται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. και σταδιακά αναδεικνύεται σε στρατιωτικό και θρησκευτικό κέντρο των Ακαρνάνων. Τον 4ο αιώνα, περίοδο της μεγαλύτερης ακμής του, γίνεται η πρώτη πρωτεύουσα του Ακαρνανικού Κοινού. Η πόλη, *μεγίστη πόλις των Ακαρνάνων* κατά τον Θουκυδίδη (2, 80.8), έφερε ισχυρή και εκτεταμένη οχύρωση με εσωτερικό διατείχισμα, εντός της οποίας βρίσκονταν η αγορά, το θέατρο και ο ναός του Στρατίου Διός². Εξαιτίας της στρατηγικής του θέσης, που του επέτρεπε τον έλεγχο των χερσαίων περασμάτων προς την Αιτωλία και την Ήπειρο, αλλά και την επικοινωνία με το Ιόνιο Πέλαγος μέσω του Αχελώου, ο Στράτος αποτέλεσε συχνά το μήλο της έριδος μεταξύ Αιτωλών και Ακαρνάνων. Η επικράτειά του, γνωστή από τον Πολύβιο ως *Στρατική γη* (5, 96.3), εκτεινόταν σε όλη την εύφορη πεδιάδα δυτικά της πόλης, μέχρι τη λίμνη του Οζερού.

Σε όλη την έκταση της Στρατικής έχουν έρθει μέχρι σήμερα στο φως αρχαιολογικά στοιχεία, που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα. Στο βόρειο άκρο της πεδιάδας, στη θέση «Λαγκάδα» Λεπενούς, ερευνήθηκαν τα λείψανα ενός προϊστορικού οικισμού με στοιχεία κατοίκησης της Τελικής Νεολιθικής και της ΥΕΠΙΑ1-ΙΠΙΑ2³. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η θέση «Σπάθαρη» Λεπενούς, όπου κατά τη συστηματική επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκε τμήμα μεσοελλαδικής εγκατάστασης. Στον ίδιο χώρο λειτούργησε στη συνέχεια ένα σημαντικό ιερό με γεωμετρική, αρχαϊκή και ελληνιστική φάση⁴. Στοιχεία για την ύπαρξη ενός ακόμη ιερού μας παρέχει ένας αποθέτης ΒΔ της Στράτου, στη θέση «Γκιώνια». Τέλος στο ΝΑ όριο της Στρατικής, στις όχθες της παλιάς κοίτης του Αχελώου, έχει ανασκαφεί μία ρωμαϊκή αγροικία του 2ου αι. μ.Χ.⁵ Σε διάφορα σημεία της πεδιάδας έχουν εντοπιστεί τα νεκροταφεία της πόλης, για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω.

* Το παρόν κείμενο αποτελεί μια εκτενέστερη μορφή της ανακοίνωσης τοίχου, που αναρτήθηκε στα πλαίσια της διεξαγωγής του 3ου ΑΕΘΣΕ στο Βόλο. Για την παραχώρηση του υλικού, ευχαριστούμε θερμά την Προϊσταμένη της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ, κα Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση, η οποία μας παρείχε κάθε δυνατή υλική και ηθική υποστήριξη. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από την αρχαιολόγο της ΣΤ' ΕΠΚΑ Δρ. Γεωργία Αλεξοπούλου, την οποία και ευχαριστούμε. Σημαντική ήταν και η βοήθεια που μας προσέφερε η φύλακας αρχαιοτήτων περιοχής Στράτου κα Αγγελική Σαφαρίκα, κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας στις αποθήκες του Στράτου. Οι ανασκαφικές φωτογραφίες προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ, ενώ η φωτογράφιση των αντικειμένων έγινε από τις γράφουσες. Οι αριθμοί ευρετηρίου αναφέρονται στους καταλόγους καταγραφής πήλινων αντικειμένων του Μουσείου Αγρινίου.

1. Σταυροπούλου-Γάτση – Schwandner 2008, 426-429, όπου ευσύνοπτα παρουσιάζεται η ιστορία και τα μνημεία του Στράτου.

2. Οι πρώτες ανασκαφές στο Στράτο ξεκίνησαν ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, σχεδόν παράλληλα με τις έρευνες του Α. Ορλάνδου στο ναό του Στρατίου Διός. Κατά το πρόσφατο παρελθόν διεξήχθη πολυετής σωστική ανασκαφή από την τότε αρμόδια ΣΤ' ΕΠΚΑ (1990-1996), καθώς επίσης συστηματική επιφανειακή έρευνα από την ΣΤ' ΕΠΚΑ σε συνεργασία με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και τα Πανεπιστήμια Freiburg και Münster (1992-1997). Πρβλ. Courby – Ricard 1924. Ορλάνδος 1923, 1-51. Funke 2001, 189-203. Pakkanen 2004, 95-121. Lang 2004, 175-177. Schwandner 2006, 531-540.

3. Βασιλογάμβρου – Νικολακοπούλου 2004, 77-86. Ενδείξεις νεολιθικής παρουσίας εντοπίστηκαν πρόσφατα κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στη θέση «Κούτσι» και τελούν υπό μελέτη.

4. Funke 2001, 214.

5. Κολώνας 1987, 175-76. Πρόσφατα ανασκάφηκε άλλη μια αγροικία των ύστερων ρωμαϊκών / παλαιοχριστιανικών χρόνων στις όχθες της λίμνης του Οζερού, που ακόμη δεν έχει δημοσιευθεί.

Το έργο «Ανακαίνιση-Εκσυγχρονισμός Αρδευτικών Ζωνών 1Α & 1Β Οζερού», που εκτελέστηκε κατά τα έτη 2003-2006⁶, σε μια έκταση 8000 στρεμμάτων, μας έδωσε επιπλέον πληροφορίες για τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται στην πεδιάδα της Στρατικής από τους αρχαίους έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, αλλά και νέα δεδομένα για τις νεκροπόλεις της⁷ (εικ. 1). Τα παραπάνω στοιχεία δεν ερευνηθήκαν πλήρως και σε όλη την έκτασή τους, δεδομένου ότι η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη υπό τη μορφή τομών, εντός των στενών ορίων της αρδευτικής τάφρου, με αποτέλεσμα η εικόνα που διαθέτουμε να είναι αποσπασματική.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ⁸

Εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης εντοπίζονται δύο οργανωμένα νεκροταφεία, που αναπτύσσονται εκατέρωθεν των οδών που ξεκινούν από τις δύο κύριες πύλες της οχύρωσης. Στο νότιο νεκροταφείο, στις θέσεις «Αγριοσυκιά» και «Φούρνοι», ερευνηθήκαν κατά το παρελθόν αρκετοί κεραμοσκεπείς και κιβωτίοσχημοι τάφοι, ενώ κοντά στην πύλη είχε βρεθεί συλημένος ένας επιβλητικός τάφος «μακεδονικού τύπου». Το δυτικό νεκροταφείο στη θέση «Ασπροκκλησιά» δεν είχε μέχρι σήμερα ερευνηθεί διεξοδικά⁹, ωστόσο η θέση του μας ήταν γνωστή από ορατούς συλημένους τάφους, επιτύμβιες βάσεις και στήλες και οικοδομικό υλικό που προφανώς ανήκει σε ταφικούς περιβόλους και μνημεία. Ενδείξεις υπάρχουν και για ένα ακόμη νεκροταφείο, βόρεια της πόλης¹⁰.

Στο πλαίσιο του έργου, δόθηκε η δυνατότητα να ερευνηθούν είκοσι τάφοι του δυτικού νεκροταφείου, που χρονολογικά καλύπτουν την περίοδο από τον 5ο έως και τον 2ο αι. π.Χ. Πρόκειται για κιβωτίοσχημους στην πλειονότητά τους τάφους, κατασκευασμένους από λευκές ασβεστολιθικές πλάκες, αδρά δουλεμένες, φερμένες από τη γειτονική περιοχή της Λεπενούς, αλλά και λιγοστούς κεραμοσκεπείς. Οι τάφοι ήταν προσανατολισμένοι στον άξονα Β-Ν και περιείχαν κυρίως μεμονωμένες ταφές, ενώ ορισμένοι βρέθηκαν συλημένοι.

Τα κτερίσματα, που συνοδεύουν τους νεκρούς, αφορούν σε συνήθη αντικείμενα καθημερινής χρήσης, ενώ απουσιάζουν εντελώς τα πολύτιμα σκεύη. Σε αρκετούς τάφους βρέθηκαν σιδερένιες ή χάλκινες στελεγγίδες, χάλκινα απλά κοσμήματα και χάλκινα νομίσματα. Μεταξύ των πήλινων αγγείων (εικ. 2), αριθμητικά υπερτερούν τα άωτα σκυφίδια και οι λήκυθοι. Οι τελευταίες αφορούν σε «ηλειακές» (α' μισό του 4ου αι. π.Χ.), σε ερυθρόμορφες της «ομάδας του Αγρινίου» (β' μισό του 4ου αι. π.Χ.). Δεν λείπουν, τέλος, λύχνοι, λάγυνοι, μυροδοχεία, πυξίδες, μόνωτα σκυφίδια (αρ. 2653), κύπελλα (αρ. 2655 και 2657) και οινοχόες (αρ. 2658 και 2654) ενώ ενδιαφέρον είναι ότι απαντούν και σε ιδιότυπα σχήματα¹¹. Οι τάφοι δεν περιείχαν ειδώλια¹², πλην ενός, στον οποίο βρέθηκε πήλινη γυναικεία προτομή (αρ. 2878) που από τα συνευρήματα χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.¹³ (εικ. 3).

Ανάμεσα στις συστάδες των ελληνοιστικών τάφων, κοντά σε ερειπωμένο ξωκλήσι (απ' όπου και το το-

6. Το έργο εκτελέστηκε από την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος με χρηματοδότηση του Γ' Κ.Π.Σ. Εργάστηκαν συνολικά έξι αρχαιολόγοι, δύο σχεδιάστριες, μία συντηρήτρια ένας λογιστής και 22 εργάτες.

7. Σταυροπούλου-Γάτση 2007, 277-278, όπου μια πρώτη παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων του έργου.

8. Σταυροπούλου-Γάτση – Τσαντήλα 2009, 245-258, όπου αναλυτική βιβλιογραφία για τα νεκροταφεία της πόλης. Στο ίδιο άρθρο παρουσιάζεται η κεραμική τριών τάφων του δυτικού νεκροταφείου που ανασκάφηκαν στο πλαίσιο του εν λόγω έργου.

9. Ζαφειροπούλου 1973-1974, 533. Ουσιαστικά η μόνη ανασκαφική έρευνα στο δυτικό νεκροταφείο μέχρι την εποχή εκτέλεσης του αρδευτικού έργου του Οζερού είχε διεξαχθεί από την Φωτεινή Ζαφειροπούλου.

10. Funke 2001, 195.

11. Ειδικότερα το κύπελλο με αρ. ευρετηρίου 2655, που φέρει καστανομέλανο γάνωμα, ανομοιομορφο λόγω κακής όπτησης, έχει καλυκωτό σώμα και διπλή κάθετη κυλινδρική λαβή. Αποτελεί ιδιότυπο σχήμα, χωρίς ακριβές παράλληλο. Με βάση την ερυθρόμορφη λήκυθο (αρ. ευρετηρίου 2656), που επίσης συνόδευε την ταφή, μπορεί να χρονολογηθεί στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Επίσης μοναδική μέχρι στιγμής στη περιοχή είναι η οινοχοϊσκη αρ. 2654 που ανήκει στον τύπο 6 (επίχυσις), σχήμα δημοφιλές στην Κάτω Ιταλία.

12. Αντίθετα, στο νότιο νεκροταφείο η κτέριση των τάφων με ειδώλια διαφόρων τύπων είναι συνήθης πρακτική, όπως προκύπτει από το αδημοσίευτο υλικό που βρίσκεται στην αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Αγρινίου.

13. Σταυροπούλου-Γάτση – Τσαντήλα 2009, 247. Η προτομή ύψους 22,3 εκ. απεικονίζει γυναικεία μορφή που φοράει χειριδωτό χιτώνα, ενώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου της δεν διακρίνονται καθαρά, καθώς είναι προϊόν πολυχρησιμοποιημένης μήτρας. Ο τύπος ακολουθεί τον κλασικό τύπο της πεπλοφόρου κόρης, βλ. *Keramikos* XV, 13-14, 18-20, όπου επίσης οι απόψεις για τη σημασία των προτομών σε τάφους.

πωνύμιο «Ασπροκκλησιά»), εντοπίστηκαν και τριάντα εννιά κιβωτιόσχημοι τάφοι των βυζαντινών χρόνων, απόδειξη της διαχρονικής χρήσης της θέσης ως νεκρόπολης.

Στη θέση «Κούτσι», νοτιοδυτικά της αρχαίας πόλης, εντοπίστηκαν πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι των ελληνιστικών χρόνων. Οι τάφοι θα μπορούσαν να ενταχθούν τοπογραφικά στις παρυφές του δυτικού νεκροταφείου, δεν αποκλείεται όμως να ανήκουν σε ένα άγνωστο μέχρι σήμερα νεκροταφείο, που ίσως αναπτυσσόταν κατά μήκος ενός από τους δρόμους που οδηγούσαν στην ενδοχώρα της Ακαρνανίας. Αν και είναι μικρός ο αριθμός των τάφων από τη συγκεκριμένη θέση, επισημαίνεται ωστόσο, η πλούσια κτέρισή τους, με περισσότερα και πιο πλούσια αντικείμενα εν συγκρίσει με τους μάλλον «φτωχούς» τάφους του δυτικού νεκροταφείου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τάφος II (αγρός Αν. Πατσέα). Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο του τελευταίου τέταρτου του 4ου αι. π.Χ. Περιείχε γυναικεία ταφή, πλούσια κτερισμένη με μια σταμνοειδή πυξίδα με ωκέλυφα τοιχώματα (αρ. 2877), ένα σκύφο κορινθιακού τύπου (αρ. 2667), μια λήκυθο «τύπου Αγρινίου» (αρ. 2668), μία υδρίσκη, πιθανόν ερυθρόμορφη (αρ. 2670), ένα άωτο σκυφίδιο (αρ. 2669), ένα χάλκινο κάτοπτρο και ένα χάλκινο δίσκο. Στα πόδια της νεκρής είχε τοποθετηθεί τεφροδόχος πελίκη (αρ. 2876), που περιείχε παιδική καύση (εικ. 4). Η πελίκη, με κατακόρυφες ραβδώσεις στο σώμα, μελανό γάνωμα απολεπισμένο και κόσμημα «δυτικής κλιτύς» στο λαμό αποτελεί χαρακτηριστικό προϊόν των εργαστηρίων της γειτονικής Αμβρακίας¹⁴. Αν και ο τύπος γνωρίζει μεγάλη διάδοση στη δυτική Ελλάδα την περίοδο αυτή, ωστόσο, η πελίκη του τάφου II είναι από τις ελάχιστες που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στην Αιτωλοακαρνανία¹⁵.

Πλούσιος σε ευρήματα ήταν και ο κιβωτιόσχημος τάφος 2 (τομέας K59-60), στον οποίο είχαν ενταφιαστεί δυο νεκροί. Περιείχε συνολικά εννέα αντικείμενα και συγκεκριμένα, πτυκτό κάτοπτρο, χάλκινο δακτύλιο, χάλκινο νόμισμα¹⁶, σφηκωτήρες και τέσσερα πήλινα αγγεία του β' μισού του 4ου αιώνα. Πρόκειται για δυο ληκύθους τύπου Αγρινίου (αρ. ευρετηρίου 2664 και 2666 στην εικ. 2), ένα μόνωτο κυάθιο (αρ. ευρετηρίου 2662) και ένα άωτο σκυφίδιο (αρ. ευρετηρίου 2665).

ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ – ΚΤΙΡΙΑΚΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ

Κατά μήκος των αρδευτικών τάφρων εμφανίστηκαν σε πολλά σημεία συγκεντρώσεις λίθων και κεραμικής, απροσδιόριστου χαρακτήρα και η έρευνά τους δεν απέδωσε περαιτέρω στοιχεία. Σε έξι μόνο θέσεις εντοπίστηκαν σαφή αρχαιολογικά στρώματα, τα οποία και ερευνήθηκαν ανασκαφικά. Όλες βρίσκονται εκτός των τειχών της πόλης και ως εκ τούτου αφορούν σε εγκαταστάσεις αγροτικού ή εργαστηριακού χαρακτήρα.

Εργαστηριακός χώρος K37-83

Δεν κατέστη δυνατό να προσδιοριστεί η κάτοψη του χώρου, καθώς αποκαλύφθηκαν μόνο δυο τοιχάρια αμελούς κατασκευής και λιθοσωροί. Οι συγκεντρώσεις πακτωμένου πηλού πάχους έως και 0,50 μ., που συνοδεύονταν από ίχνη καύσεων και εντοπίστηκαν κατά τόπους σε μια έκταση 11 μέτρων μαρτυρούν, ωστόσο, εργαστηριακή δραστηριότητα. Από το στρώμα αυτό περισυλλέχθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής εξαιρετικής ποιότητας, που χρονολογείται από τους ύστερους γεωμετρικούς έως τους υστεροαρχαϊκούς χρόνους (εικ. 5). Τα περισσότερα όστρακα, από καθαρό κιτρινέρυθρο πηλό (7.5 YR 8/4, reddish yellow), που επιχωριάζει στην Αιτωλοακαρνανία, φέρουν γραπτή διακόσμηση με τυπικά κοσμήματα και μοτίβα του ρεπερτορίου της Κορίνθου. Ανάμεσά τους διακρίνονται οινοχοές και οινοχοϊσκες, πινάκια με ευρύ έντονα νεύον προς τα

14. Αγγέλη 2004, 553. Η πελίκη από τη Στράτο έχει συνολικό ύψος 33,5 εκ.

15. Σταυροπούλου-Γάτση 1999, 269, όπου αναφέρεται ο εντοπισμός πελίκης στο Πατιόπουλο Βάλτου. Μια παρόμοια πελίκη, που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θέρμου (αρ. καταλόγου Μουσείου Θέρμου 166), αποτελεί μάλλον προϊόν παράδοσης, με πιθανή προέλευση την Ανάληψη Θέρμου. Αντίθετα, στα νεκροταφεία της γειτονικής Λευκάδας έχουν βρεθεί αρκετές πελίκες αυτού του τύπου, βλ. Ζάχος – Ντούζουγλη 2003, 90.

16. Πιθανόν Σικυώνος του 330-320 π.Χ., βλ. Warren 1983, group 6, 52-53, πίν. 7.

έξω χείλος, αλάβαστρα, ληκύθια, σκύφοι και κοτυλίσκες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο αποσπασματικά σωζόμενα πινάκια που φέρουν γραπτό διάκοσμο και στις δύο όψεις τους¹⁷.

Οικιακές Εγκαταστάσεις στους Τομείς 133 και 138

Στον Τομέα 133 ανασκάφηκε μικρό τμήμα κτιρίου, που καλυπτόταν από εκτεταμένο και συμπαγές στρώμα καταστροφής από την κατάρρευση των τοίχων του. Κατά την έρευνά του βρέθηκαν αποτμήματα πίθων και οξυπύθμενων αμφορέων, καθώς επίσης δεκαοχτώ αγνύθες (μια εκ των οποίων φέρει μονόγραμμα) και δυο πηνία. Παρεμφερής ήταν η εικόνα και στον Τομέα 138, όπου ανάμεσα σε στρώμα καταστροφής κεραμίδων στέγης και λίθων, περισυλλέχθηκε μεγάλος αριθμός αγνύθων (μια εκ των οποίων φέρει εγχάρακτα στη μία πλευρά της τους χαρακτήρες A N T I). Περισυλλέχθηκαν όστρακα λεπτότεχνης μελαμβαφούς κεραμικής ύστερων αρχαϊκών - πρώιμων κλασικών χρόνων (εικ. 6).

Αγροτική Εγκατάσταση Κ6-12 (εικ. 7)

Ανασκάφηκε τμήμα μόνο κτιρίου (μέγιστες διαστάσεις σκάματος 10×5 μ.), οι τοίχοι του οποίου ήταν κατασκευασμένοι από πλάκες λευκού ασβεστόλιθου (πέτρα Λεπενούς). Από το χώρο διερχόταν αρδευτικός αγωγός πλάτους 0,17 μ., με πήλινα κάθετα τοιχώματα και κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες, που ερευνήθηκε σε μήκος 8 μ., ενώ η πορεία του εντοπίστηκε και σε άλλο σκάμμα νοτιότερα στην ίδια ευθεία. Η κεραμική είναι υστεροκλασική, στη πλειονότητά της αβαφής, χρηστική, από κιτρινωπό καθαρό πήλο. Στην οικοσκευή συγκαταλέγονται επίσης μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και πολλές αγνύθες. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα εξαρτήματα ρουχισμού και καλλωπισμού, όπως χάλκινες τοξωτές πόρπες, περόνες, τριχολαβίδες, χάντρες κ.λ.π. Στο επίπεδο του δαπέδου βρέθηκε νόμισμα Αιτωλικής Συμπολιτείας του 300/290-239 π.Χ.¹⁸

Κλίβανος Κ6-11

Περίπου 80 μ. βόρεια της αγροικίας Κ 6-12 και στον ίδιο άξονα, αποκαλύφθηκαν λείψανα κεραμικού κλίβανου, κακής διατήρησης. Από το χώρο συλλέχθηκαν πηλόμαζες, αγνύθες, σφονδύλια, κεραμίδες, αποτμήματα πίθων και τριγωνικά σφηνοειδή στηρίγματα.

Κτίριο Κ38-90 (εικ. 8)

Ερευνήθηκε χώρος διαστάσεων 6,30×2,90 μ. Είχε επιμελημένη τοιχοποιία, σωζόμενη σε ύψος τριών δόμων από δουλεμένες λιθοπλίνθους, και δάπεδο από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. Έφερε θυραία ανοίγματα στην ανατολική στενή πλευρά και στην βορειοδυτική γωνία του, όπου βρέθηκε και κατώφλι. Στην επίχωση βρέθηκαν αποτμήματα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, ενώ από το δάπεδο συλλέχθηκαν δύο νομίσματα του δεύτερου μισού του 4ου αι. π.Χ.¹⁹, καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα ακαρνανικού τύπου²⁰. Κάτω από το δάπεδο βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος, παιδικός, ακτέριστος, που χρονολογείται σε περίοδο μεταγενέστερη της εγκατάλειψης του κτιρίου.

Κτίριο Κ38 (εικ. 9)

Σε μικρή απόσταση βόρεια του Κτιρίου Κ38-90 εντοπίστηκε επίμηκες κτίριο, του οποίου ερευνήθηκαν τρεις χώροι (μεγ. διαστ. 7×2,7 μ.). Στα θεμέλιά του χρησιμοποιήθηκαν πλακαροί αργόλιθοι μεσαίου μεγέθους. Από τους χώρους του προέρχεται μεγάλος αριθμός υφαντικών βαρών, αβαφή χρηστικά σκεύη, αλλά και λεπτότεχνη κεραμική (εικ. 10). Το κτίριο ήταν σε λειτουργία κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ η χρήση του διαρκεί έως και τον 4ο αι. μ.Χ., όπως δηλώνουν τα νομίσματα που βρέθηκαν στις επιχώσεις του²¹.

17. Σχηματοποιημένα ανθήμια, πλέγμα και εναλλάγες γωνίες αποδίδονται με καστανέρυθρο χρώμα σε υπόλευκο βάθος. Το φυτικό κόσμημα είναι μάλλον σπάνιο και δεν στάθηκε δυνατό να βρεθούν ακριβή παράλληλά του. Τα γραμμικά μοτίβα απαντούν συχνότερα ως παραπληρωματικά, μεμονωμένα, όμως, και όχι σε αυτή τη σύνθεση.

18. Tsangari 2007, 53-61, 250, αρ. 220, πίν. 12.

19. Το πρώτο νόμισμα είναι χάλκινο Αιτωλικής Συμπολιτείας, με κεφαλή Αταλάντης με καυσία στην μία όψη και Καλυδώνιο κάπρο στην πίσω όψη, βλ. Tsangari 2007, 42, 249, αρ. 48. Το δεύτερο νόμισμα είναι επίσης χάλκινο, Αλεξάνδρου ΙΙΙ, μακεδονικού νομισματοκοπέου (336-323 π.Χ.), βλ. Kremydi-Sicilianou 2000, 804 κ.ε., πίν. 37.

20. Κακής διατήρησης, πιθανόν Λευκάδας του 350-250 π.Χ., Plant 1979, 69, αρ. 1062.

21. Ανάμεσά τους τέταρτο οβόλου Αιτωλικής Συμπολιτείας του 300/290-239 π.Χ. Στην μία όψη κεφαλή νεαρού ανδρός (Απόλλωνος), ενώ στην πίσω επιδορατίδα και σιαγόνα κάπρου και αριστερά επί του πεδίου, τσαμπί σταφύλι. Φέρει δυσανάγνω-

Στη μεγάλη περίοδο χρήσης του κτιρίου συνηγορεί και η παρουσία οστράκων με ανάγλυφες εικονιστικές παραστάσεις που χρονολογούνται στο 300 μ.Χ.

Φαίνεται λοιπόν, ότι στην πεδιάδα της Στρατικής, στους ιστορικούς χρόνους, αναπτύσσεται εργαστηριακή και οικιστική δραστηριότητα ήδη από την αρχαϊκή εποχή. Κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο, η κατοίκηση γίνεται πιο πυκνή και εξαπλώνεται συστηματικά προς την πεδιάδα, καθώς η πόλη γνωρίζει οικονομική άνθηση. Ανεγείρονται κτίρια επιμελούς σχετικά κατασκευής, που ενδεχομένως αποτελούν μέρη ευρύτερων συγκροτημάτων, όπως το κτίριο K38-90 αλλά και μεμονωμένες αγροικίες. Παράλληλα με τις αγροτικές εργασίες, η πεδιάδα φιλοξενεί και τις εργαστηριακές και διάφορες βιοτεχνικές δραστηριότητες. Τέλος, με τις εργασίες του έργου του Οζερού επιβεβαιώνεται ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, και παρά την υποχρεωτική συνοίκηση της Νικόπολης (30 π.Χ.), η περιοχή δεν ερημώνεται ολοκληρωτικά²².

στη επιγραφή, Tsangari 2007, 61, 250, αρ. 286. Στα υστερότερα νομίσματα ανήκουν ένας Αντωνινιανός σωζόμενος κατά το ήμισυ, αρκετά εφθαρμένος, πιθανόν του 3ου αι. μ.Χ. και ένα επίσης φθαρμένο AES 2, πιθανόν του 4ου αι. μ.Χ.

22. Πετρόπουλος 1991, 116-117. Lang 2001, 212.

SUMMARY

**STRATIKÉ IN AKARNANIA
THE IRRIGATION PROJECT OF OZEROS LAKE: NEW FINDS**

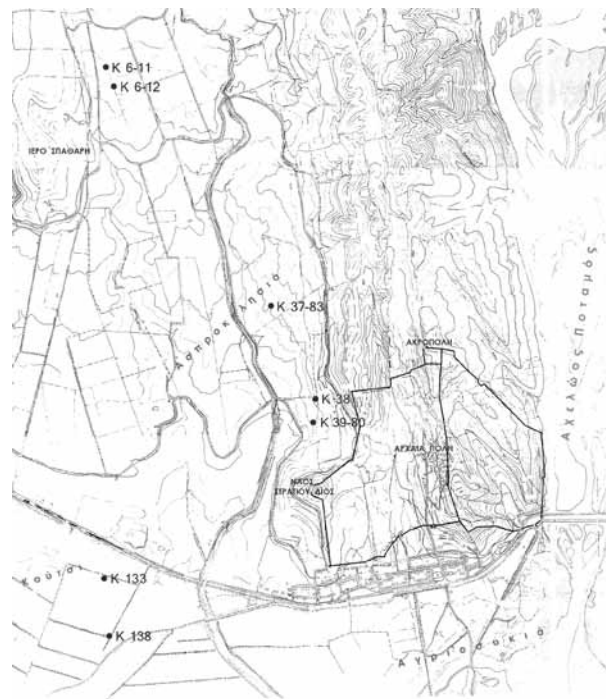
Vivian Staikou, Katerina Leonardariti

Stratos, the first capital of the Acarnanian League, was one of the most important cities, often claimed, due to its strategical position, by both Akarnanians and Aitolians. The irrigation project of Ozeros Lake was undertaken in the period 2003-2005 at the wide plain of Stratos, the so-called "Stratiké" by Polybius. The project brought to light new archaeological evidence of historic times, concerning the habitation outside the city walls, and thus mainly rural. Small parts of various settlements were excavated, revealing dwellings, farmhouses and workshops, dated from the archaic to the late roman period. *Extra muros*, to the west and southwest, twenty five cist and roof-tiled graves of the late classical and Hellenistic times were excavated. The majority of the graves were poor in offerings, but some of them were furnished with rich grave goods, such as bronze artifacts, coins and a variety of ceramic vessels.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγέλη Α., 2004. Μελαμβαφείς αμφορείς και πελικές από τα νεκροταφεία της Αμβρακίας, στο *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000, Πρακτικά*, Αθήνα, 549-556.
- Βασιλογάμβρου Αδ. – Νικολακοπούλου Α., 2004. «Λαγκάδα»: Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στη Λεπενού Αιτωλοακαρνανίας, στο *Β' Διεθνές Ιστορικό & Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτ/νίας (Αγρίνιο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002), Πρακτικά*, Τόμος Α, Αγρίνιο, 77-86.
- Courby F. – Picard Ch., 1924. *Recherches archéologiques à Stratos*, Paris.
- Funke P., 2001. Acheloos' Homeland. New Historical-Archaeological Research on the Ancient Polis Stratos, in Isager J. (επιμ.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and Northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism*. Monographs of the Danish Institute at Athens 3, Athens, 189-203.
- Ζαφειροπούλου Φ., 1973-1974. Στράτος, *ΑΔ 29, Χρονικά*, Αθήνα, 533-536.
- Ζάχος Λ. Κων/νος – Ντούζουλη Σ. Αγγέλικα, 2003. *Λευκάδα. Ιστορική-αρχαιολογική επισκόπηση μέσα από τα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Λευκάδας*, Αθήνα 2003.
- Kremydi-Sicilianou S., 2000. *SNG Greece II. The Alpha Bank Collection, Macedonia I: Alexander I-Perseus*, Athens.
- Κολώνας Λ., 1987. Κοίτη Αχελώου παρά τα όχθια (επαρχία Βάλτου), *ΑΔ 42, Χρονικά*, Αθήνα, 175-176.
- Lang F., 2001. The Dimensions of the Material Topography, in Isager J. (επιμ.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and Northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism*. Monographs of the Danish Institute at Athens 3, Athens, 205-221.
- Lang F., 2004. Ελληνογερμανικές επιφανειακές έρευνες στην Ακαρνανία, στο *Β' Διεθνές Ιστορικό & Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτ/νίας (Αγρίνιο 29, 30, 31 Μαρτίου 2002), Πρακτικά*, Τόμος Α. Αγρίνιο, 175-192.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1923. Ο εν Στράτω της Ακαρνανίας ναός του Διός, *ΑΔ 8*, 1-51.
- Pakkanen J., 2004. The temple of Zeus at Stratos: new observations on the building design, *ARCTOS, Acta Philologica Fennica*, vol. XXXVIII, Helsinki, 95-121.
- Plant R., 1979. *Greek coin types and their identification*, London.
- Πετρόπουλος Μ., 1991. Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, στο *Α' Αρχαιολογικό Συνέδριο & Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-22-23 Οκτωβρίου 1988, Πρακτικά*, 93-125.
- Schwandner E.L., 2006. Die Ausgrabung in der antiken Stadt Stratos (Aitoloakarnania) und der Survey des Staatsgebietes «Stratike», στο *Α' Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος (Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996), Πρακτικά*, Αθήνα, 531-40.

- Σταυροπούλου-Γάτση Μ., 1999. Επαρχία Βάλτου. Πατιόπουλο. Δήμος Ινάχου, θέση Καπέικα (Καστρί), *ΑΔ 54, Χρονικά*, Αθήνα, 268-270.
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ., 2007. Σωστικές ανασκαφές της ΛΣΤ' ΕΠΚΑ Μεσολογγίου στο πλαίσιο της κατασκευής δημοσίων έργων, *Τα Αιτωλικά* 9, Αθήνα, 271-284.
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ. – Schwandner E.L, 2008. Στράτος. Η πρώτη πρωτεύουσα του Κοινού των Ακαρνανών, στο Βλαχόπουλος, Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 426-429.
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ. – Τσαντήλα Β., 2009. Ταφικά σύνολα από τον Στράτο της Ακαρνανίας, στο *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια νησιά*, Αθήνα, 245-258.
- Tsangari D.I., 2007. *Corpus des monnaies d'or, d'argent et de bronze de la confédération étolienne*, Athènes.
- Vierneisel-Schlörb B., 1997. *Kerameikos XV, Die figürlichen Terrakotten I. Spätmykenisch bis späthellenistisch*, München.
- Warren J.A.W., 1983, The Autonomous Bronze Coinage of Sicyon, *NC* 143, 23-56.

Εικ. 1. Στρατική: η πόλη του Στράτου, τα νεκροταφεία και οι νέες θέσεις που εντοπίστηκαν κατά την εκτέλεση του αρδευτικού έργου

Εικ. 2. Αγγεία από το δυτικό νεκροταφείο και τη θέση «Κούτσι»

Εικ. 3. Προτομή γυναικείας μορφής, β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 4. Τεφροδόχος πελίκη από τον Τάφο II στη θέση «Κούτσι»

Εικ. 5. Κεραμική από τον εργαστηριακό χώρο K37-83

Εικ. 6. Κεραμική από την οικιακή εγκατάσταση K138

Εικ. 7. Αγροτική εγκατάσταση K6-12

Εικ. 8. Κτίριο K38-90

Εικ. 9. Κτίριο K38

Εικ. 10. Κεραμική από το κτίριο K38

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΣΕ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΕΣ ΛΙΘΟΤΕΧΝΙΕΣ ΤΗΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Χρήστος Ματζάνας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι νέες προσεγγίσεις στην Αρχαιολογία που συμβάλλουν στη δημιουργία ενός πλαισίου γνώσης σε συστηματικό και συνάφεια (context) με το περιβάλλον και τη δομή του αντικειμένου, προϋποθέτουν ποσοτικές επιστημονικές διαδικασίες και τεχνικές στην επίλυση των αρχαιολογικών προβλημάτων (Catling-Jones 1979, 221-2). Συμβάλλουν επίσης αποφασιστικά στον εντοπισμό και την ερμηνεία των φαινομένων που διέπουν ένα αρχαιολογικό σύνολο. Η όλη διαδικασία εντάσσεται στο πλαίσιο του μαθηματικού λογισμού και της Αναλυτικής Αρχαιολογίας (Clarke 1968, 512 κ.ε.), όπου η ποσοτικοποίηση των δεδομένων αποτελεί σημαντικό προστάδιο της επαγωγικής μεθόδου (McGlade 2005, 561)¹.

Το μέγεθος της πληροφορίας η οποία προκύπτει από την αναλυτική μελέτη των αντικειμένων ενός αρχαιολογικού συνόλου (Clarke 1968, 525), ο ανθρώπινος νους δεν μπορεί να το διαχειριστεί επαρκώς. Τη δυνατότητα αυτή προσφέρει η επιστήμη της Στατιστικής με την εφαρμογή των κατάλληλων μεθόδων ομαδοποίησης και κατηγοριοποίησης των δεδομένων.

Η Παραγοντική Ανάλυση είναι η κατεξοχήν εκπρόσωπος των προηγμένων Πολυμεταβλητών (Multivariate) στατιστικών μεθόδων². Ονομάζονται παραγοντικές γιατί, μέσω αλγορίθμων (Cibois 1991, 28), γραμμικής άλγεβρας (Barral – Simone 1976, 34) και άλλων μαθηματικών διαδικασιών, δίνεται η δυνατότητα παραβολής και σύγκρισης των πολλών περιγραφικών χαρακτήρων (μεταβλητών ή παραμέτρων³) μιας κατανομής (γενικοί πίνακες δεδομένων ή περιεκτικοί πίνακες που συνοψίζουν ήδη την πληροφορία), των οποίων οι συ-

1. Μια δεύτερη φάση στο πλαίσιο της εξομοίωσης προτύπων (Simulation Modeling) είναι αυτή της μορφογένεσης και των δυναμικών συστημάτων όπου ο Πειραματισμός, ως στοχαστική διαδικασία (Shimada 2005, 615) μπορεί να δράσει βοηθητικά στη δημιουργία των υποθέσεων (McGlade 2005, 569) και των προτύπων (models), σημαντικών εργαλείων σκέψης, τα οποία είτε ως ποσοτικά και ποιοτικά πειράματα, μεταφορές, άμεσες αναλογίες ή ομοιότητες αποτελούν σημαίνοντα γνωστικά εργαλεία λύσης (heuristic) των αρχαιολογικών ζητούμενων (ό.π., 2005, 589-590). Πειραματισμός και ανάλυση ποσοτικών μεταβλητών χρησιμοποιούνται πολύ συχνά στο πλαίσιο της Νέας Αρχαιολογίας (Clarke 1979, 75· πρβλ. Jones – Eiteljorg 1998).

2. Οι κυριότερες παραγοντικές μέθοδοι είναι οι «γραμμικές» (επεξεργάζονται και συγκρίνουν αριθμητικές μεταβλητές) Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών ή Κύριοι Παράγοντες, Ταξινόμηση (Cluster Analysis), και Κανονική, όπως επίσης η Διαχωριστική Ανάλυση (Discriminant) και η Ανάλυση Ανταποκρίσεων (Analyse de Correspondences). Στις παραπάνω μεθόδους ταξινόμησης υπάρχει ένα δείγμα N αντικειμένων χωρισμένο σε g άγνωστες ομάδες. Κάθε αντικείμενο αντιπροσωπεύεται από ένα άνωσμα (vecteur) μέσα σε έναν ευκλείδειο ανυσματικό χώρο με n διάσταση, όπου n είναι ο αριθμός των χαρακτηριστικών του περιγραφικού συστήματος (Borillo – Ihm 1971, 86). Οι ποσοτικές μέθοδοι είναι μια 'ζώνη συναλλαγής' (trading zone) όπου ιδέες αντιλήψεις και μέθοδοι μπορεί να αποτελούν το αντικείμενο δανεισμού ανάμεσα σε διάφανες θεωρητικές προσεγγίσεις χωρίς να δανείζουν το σύνολο των αντιλήψεων και το νόημά τους. Επομένως, αν θεωρίες και θεωρητικοί προσανατολισμοί είναι μη συμβατοί μεταξύ τους και υπάρχει αδυναμία σύγκρισης, υπάρχει περίπτωση μερικές μέθοδοι να διακινούνται δια μέσου της ζώνης αυτής και να δίνουν νόημα σε νέες περιοχές εξαιτίας του ποσοτικού ιδιώματος. Στο πλαίσιο αυτό η Παραγοντική Ανάλυση δίνει με επιτυχία το νόημα των αριθμών που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση (Galison 1997, 803-844. Aldenderfer 2005, 536-537).

3. Τα δεδομένα πρέπει να έχουν μια διμεταβλητή κανονική κατανομή για κάθε ζευγάρι των μεταβλητών, και οι παρατηρήσεις να είναι ανεξάρτητες. Το πρότυπο ανάλυσης παράγοντα διεκρινίζει ότι οι μεταβλητές καθορίζονται από τους κοινούς παράγοντες (οι παράγοντες που υπολογίζονται από το πρότυπο) και τους μοναδικούς παράγοντες (που δεν επικαλύπτουν μεταξύ των παρατηρηθεισών μεταβλητών). Οι υπολογισμένες εκτιμήσεις είναι βασισμένες στην υπόθεση ανεξαρτησίας, ότι δηλαδή όλοι οι μοναδικοί παράγοντες είναι ασύνδετοι ο ένας με τον άλλον και με τους κοινούς παράγοντες.

σχετισμοί ερμηνεύονται μέσω της μετατροπής και μείωσης του αριθμού τους σε σχετικά λίγα θεμελιώδη μεγέθη και αντιπροσωπευτικά υποκατάστατά τους, τους παράγοντες⁴. Η Παραγοντική Ανάλυση αποτελεί ένα σημαντικό μαθηματικό εργαλείο που εφαρμόζεται εδώ και αρκετά χρόνια στην ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων (Binford 1966 και 1969. Bieber *et al.* 1976. Freeman 1978, 86-8, πίν. 5. Gamble 1986, 13-14, πίν. 1.2 και 272-3, πίν. 6.1. Chaline 1985, 304).

Η μέθοδος της επαγωγής χρήσιμων συμπερασμάτων από τα κατάλληλα δεδομένα εξαρτάται από το απλό και βασικό αξίωμα ότι τα πρότυπα (patterns) και οι κανονικότητες στα υλικά κατάλοιπα αντανακλούν τύπους στους παράγοντες που τα δημιουργούν (Hodson 1971, 30)⁵.

Το βασικότερο είδος παραγοντικής ανάλυσης είναι η Παραγοντική Ανάλυση Κυριών Συνιστωσών (ΠΑΚΣ). Η εφαρμογή της αφορά κατά κανόνα σε μεγάλες βάσεις δεδομένων με ποσοτικές (συνεχείς) μεταβλητές ή ποιοτικές περιγραφικές παραμέτρους (κατηγορικά στοιχεία) που δύνανται να ποσοτικοποιηθούν και ως εκ τούτου να εκφραστούν σειριακά, δηλ. με κατ' αύξουσα ή φθίνουσα ταξινόμηση⁶.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

Παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της εφαρμογής της μεθόδου σε περιγραφικές βάσεις αναλυτικών δεδομένων των παλαιολιθικών λιθοτεχνιών της Κεντρικής Εύβοιας, προκειμένου να ερμηνευτούν στο σύνολό τους και να καθοριστούν τυχόν κανονικότητες και μοντέλα που μπορεί να διέπουν την οριζόντια (χωρική) και ενδεχομένως, την κατακόρυφη (χρονική) κατανομή τους⁷.

Η μέθοδος εφαρμόστηκε στις περιγραφικές παραμέτρους 4817 εργαλείων από διάφορες θέσεις της Κεντρικής, ως επί το πλείστον Εύβοιας⁸, και ως εκ τούτου καταρτίστηκε μια βάση δεδομένων η οποία αποτελείται από 96 πεδία που αντιστοιχούν στις μεταβλητές και καταλαμβάνουν τις στήλες του περιεκτικού πίνακα

4. Βασική αρχή της παραγοντικής ανάλυσης είναι η αποδόμηση και αντικατάσταση ενός πίνακα δύσκολου να διαβαστεί από έναν άλλον απλούστερο, που αποτελεί την όσο το δυνατόν ακριβέστερη προσέγγισή του (1^{ος} παράγοντας-άξονας), ο δεύτερος μια διόρθωσή του κ.ο.κ., ώστε οι τελευταίες διορθώσεις να είναι ουσιαστικά αμελητέες (Cibois 1991, 20). Οι ελλοχεύουσες αυτές νέες μεταβλητές, οι οποίες μπορεί να προσδιοριστεί τι αντιπροσωπεύουν εννοιολογικά, εξηγούν το μεγαλύτερο μέρος της διακύμανσης. Η Παραγοντοποίηση αξιοποιεί συνολικά τα τεχνολογικά και τυπολογικά, μετρικά ή λειτουργικά, ποσοτικά ή ποιοτικά χαρακτηριστικά ενός αρχαιολογικού συνόλου τα οποία κατ' αρχήν είναι αφανή και άδηλα. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να εκφραστούν υποθέσεις σχετικά με τους αιτώδεις μηχανισμούς και τη γενεσιουργό αιτία ομοιοτήτων ή διαφορών. Τέλος, επιτρέποντας ομαδοποιήσεις αντικειμένων βάσει των χαρακτηριστικών τους, η μέθοδος συμβάλει στη δημιουργία επιμέρους μορφοτύπων ή γενικότερων μορφογενετικών μοντέλων (πβ. Clarke 1968, 525, εικ. 118).

5. Τέτοιο πρότυπο αποτελούν οι συσχετιζόμενες σειρές που δείχνουν την πορεία από τον ένα σχηματισμό στον άλλο, δηλ. τη σειριακότητα, ή τη διάταξη κατά σειρά (seriation). Με την εφαρμογή της Παραγοντικής Ανάλυσης και τη σειριοποίηση απαλείφονται οι τύποι που απαντώνται σχετικά σπάνια (Hodson – Tyers 1988, 33). Ενίοτε τα αποτελέσματα παρουσιάζονται με τη μορφή δένδρογράμματος όπου επεξηγείται η σχέση μεταξύ των επιμέρους υποσυνόλων (Oddone 2003, 148, εικ. 1). Ένα άλλο σημαντικό είδος προτύπου προς ανακάλυψη αφορά διακριτές ομάδες που σχετίζονται λιγότερο ή περισσότερο με άλλες ανάλογες ομάδες, η συστοίχιση (clustering). Με την εφαρμογή της μεθόδου της Ταξινόμησης αποκαλύπτονται ομάδες που ανάλογα με το επίπεδο στο οποίο ανήκουν μπορεί να θεωρηθούν τύποι, π.χ. εργαλείων αποκρουσμένου λίθου, συναθροίσματα (assemblage), δηλ. το επίπεδο της ομαδοποίησης των τύπων, π.χ. οι λιθοτεχνίες (industries), σύμπλοκα (assemblage, complex) π.χ., φυλής ή φατρίας ή επίπεδο οικονομίας, χρονολογίας π.χ., το Μουστέριο κ.λ.π.

6. Η ΠΑΚΣ είναι μια μαθηματικά σημαντική και δοκιμασμένη μέθοδος για την εξαγωγή της δομής μέσα από πολυπαραγοντικά δεδομένα (Doran – Hodson 1975, 190). Η συσχετιζόμενη πληροφορία από τις αρχικές παραμέτρους συνδυάζεται ώστε να σχηματίσει μια σειρά από νέες περιληπτικές παραμέτρους, τις συνιστώσες, οι οποίες ταξινομούνται ανάλογα με το βαθμό σπουδαιότητάς τους, δηλ. το ποσοστό ερμηνείας των δεδομένων που συνοψίζουν (Hodson – Tyers 1988, 37: «The components may be treated as coordinate axes against which either the units of the analysis or the original variables may be plotted as a scatter diagram»). Η ΠΑΚΣ δίνει πληροφορίες σχετικά με το πόσο σημαντική είναι κάθε συνιστώσα στη συνολική μεταβλητότητα του δείγματος και είναι πιο βοηθητική όταν ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό μεταβλητότητας (70-80%) επεξηγείται από τις πρώτες δύο ή τρεις συνιστώσες. Την αρχαιολογική ερμηνεία βοηθούν πίνακες που δείχνουν την συνεισφορά των αρχικών μεταβλητών στις διαδοχικές συνιστώσες και τη σχέση των μονάδων με τις νέες συνιστώσες. Η εφαρμογή της ΠΑΚΣ και εν γένει των πολυπαραγοντικών μεθόδων ανάλυσης βρίσκει γόνιμο έδαφος για εφαρμογές και σε άλλα είδη αρχαιολογικού υλικού, π.χ. στην κεραμική (Barone κ.ά. 2005, 755-758, εικ. 6 & 7) αλλά και στην αρχαιομετρία (Beier – Mommsen 1994. Akurgal *et al.* 2002), όπως και στην επεξεργασία και ερμηνεία των ακατέργαστων δεδομένων των γεωγραφικών συστημάτων πληροφορικής (GIS) (Neustupný 1995, 135-137).

7. Δεδομένου ότι πρόκειται για επιφανειακά ευρήματα δεν υπάρχουν στρωματογραφικές παρατηρήσεις.

8. Η μελέτη αυτή συμπληρώνει δύο εργασίες που αφορούν στην βασική στατιστική επεξεργασία με μονομεταβλητές και διμεταβλητές κατανομές της βάσης δεδομένων των Παλαιολιθικών λιθοτεχνιών της Κεντρικής Εύβοιας και της ερμηνείας τους

της βάσης δεδομένων και 5234 καταχωρήσεις που αρθρώνονται σε γραμμές. Από τις παραπάνω μεταβλητές επελέγησαν τελικώς 15 ποσοτικές ή ποιοτικές δυνάμενες να ποσοτικοποιηθούν⁹.

Μια πρώτη προσέγγιση του συνόλου των δεδομένων των ανωτέρω εξεταζόμενων μεταβλητών, γίνεται με έναν τετράγωνο περιεκτικό πίνακα (correlation matrix ή R-matrix) ο οποίος αποτελείται από δύο, τριγωνικά τμήματα εκατέρωθεν της κύριας διαγωνίου και δείχνει το βαθμό συσχέτισης κάθε μιας μεταβλητής με την άλλη. Παρατηρούμε, π.χ., ότι η προέλευση (PROVENANCE) παρουσιάζει αρνητική σχέση με τις διαστάσεις και τη χρονολόγηση (CHRONOLOGIE) ενώ σχετίζεται με τις υπόλοιπες μεταβλητές κυρίως την προέλευση των πρώτων υλών (PROV.MATIERE) και, σε μικρότερο βαθμό, με τους τύπους προϊόντων κατάτμησης (DEBITAGE)¹⁰. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η προέλευση της πρώτης ύλης παρουσιάζει το μεγαλύτερο συσχετισμό με τα προϊόντα ελεγχόμενης κατάτμησης αλλά και την κατάσταση κατάτμησης, την προέλευση των τεχνέργων και την φυσική κατάσταση σε αντίθεση με τις διαστάσεις γενικότερα¹¹.

Τη μεγαλύτερη συμμετοχή στη σύνταξη των αξόνων της ΠΑΚΣ και κατά προέκταση στην ανάλυση (Πίνακας 1) παρουσιάζουν ο όγκος (VOLUME), η μεταβλητή 'Τεχνικές κατάτμησης' (TECHN.DEB) και μήκος (LONGEUR). Σε μεγάλο επίσης βαθμό συνεισφέρουν η μεταβλητή 'Τεχνικές επεξεργασίας' (TECHN.RET) το πάχος (EPAISSEUR) και το πλάτος (LARGEUR). Οι παραπάνω μεταβλητές μετέχουν στην ερμηνεία των δεδομένων με ποσοστά της τάξης από 80-90% περίπου. Οι διαστάσεις παρουσιάζουν την καλύτερη αντιπροσώπευση το ίδιο συμβαίνει και με τις τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας οι οποίες επιπλέον παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη ομοιογένεια ως μεταβλητές δεδομένου ότι η συντριπτική πλειοψηφία των τεχνέργων είναι κατασκευασμένα και φέρουν επεξεργασία με άμεση ανελαστική κρούση (λίθινο κρουστήρα)¹².

Η Παραγοντική Ανάλυση Κυριών Συνιστώσων (ΠΑΚΣ) που εφαρμόστηκε στις παραπάνω παραμέτρους ή μεταβλητές, κατ' αρχήν έδειξε ότι η συνολική μεταβλητότητα της λιθοτεχνίας (κατανομής) εκφράζεται από 15 παράγοντες, κύριες συνιστώσες ή άξονες, εκ των οποίων οι πέντε (5) με χαρακτηριστικές ρίζες μεγαλύτερες της μονάδας ερμηνεύουν το 64,84% της διακύμανσης, δηλ. του τετραγώνου της τυπικής απόκλισης της λιθοτεχνίας (Πίνακας 2). Αναλυτικά, η πρώτη από τις συνιστώσες αυτές επεξηγεί το 27,2% της μεταβλητότητας των δεδομένων, η δεύτερη το 12,4% η τρίτη το 10,2% η τέταρτη το 7,8 και η πέμπτη το 7,3. Το υπόλοιπο 35% περίπου εκφράζεται από τις άλλες 10 συνιστώσες, η συμμετοχή των οποίων στην ερμηνεία της συ-

(Ματζάνας, υπό έκδοση α, β), και στο θεωρητικό επίπεδο έρχεται προς επίρρωση άλλων δύο δημοσιεύσεων που αφορούν στη μεθοδολογία και στατιστική επεξεργασία των λιθοτεχνιών (Ματζάνας 1998-2003 και 2001).

9. Δέκα μεταβλητές αποκλείστηκαν καθώς παρουσίαζαν μηδενική μεταβλητότητα και σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας. Η θέση ανεξαρτησίας ενός συσχετισμού συνάδει με το γενικό μέσο όρο μιας κατανομής και εκφράζεται από τη διαφορά της θεωρητικής από την παρατηρούμενη συχνότητα και είναι μηδενική. Στην αντίθετη περίπτωση μιλάμε για διαφορά από την ανεξαρτησία που αποτελεί και την πηγή πληροφορίας για την κατανόηση της απόκλισης από την ανεξαρτησία των επιμέρους στοιχείων της κατανομής σε σχέση με το σύνολο (Cibois 1991, 10, 25). Οι γραμμικές παραγοντικές μέθοδοι και κυρίως η ΠΑΚΣ στηρίζονται στη μελέτη των συσχετισμών αυτών. Ωστόσο, αν ο συντελεστής συσχέτισης που μετρά τη γραμμικότητα της εξάρτησης ανάμεσα σε δύο χαρακτήρες είναι πλησίον του μηδενός (0) αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι υπάρχει ανεξαρτησία, δεδομένου ότι μπορεί να πρόκειται για μη γραμμική σχέση, π.χ. παραβολική (Bouroche – Saporta 1983, ch. 5).

10. Για λόγους καθαρά πρακτικούς (εξοικονόμηση χώρου) δεν στάθηκε δυνατή στην παρούσα μελέτη, η ενσωμάτωση των μεγάλου μεγέθους πινάκων και της πλήρους-αναλυτικής περιγραφής των συμπερασμάτων που προκύπτουν από αυτούς. Τα στοιχεία αυτά είναι ανά πάσα στιγμή διαθέσιμα σε κάθε ενδιαφερόμενο (chmatzanas@culture.gr).

11. Στο πρώιμο αυτό στάδιο η Παραγοντική Ανάλυση μπορεί να διαχωρίσει τις μεταβλητές για την κυρίως ανάλυση και να προσδιορίσει τη συμμεταβολή ή συγγραμμικότητα πριν από την ανάλυση γραμμικής παλινδρόμησης. Έτσι, δεδομένου ότι ο ανωτέρω πίνακας επεξηγείται από την ορίζουσα (determinant) η οποία είναι της τάξης του 0,002 και καθώς υπερβαίνει το όριο του 0,00001 επιτρέπει μια ικανοποιητική εφαρμογή της μεθόδου και δείχνει ότι η κατανομή δεν πάσχει από απλότητα ή πολυσυγγραμμικότητα (multicolinearity). Επίσης η μέτρηση Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) που αφορά στην καταλληλότητα του δείγματος είναι της τάξης του 0,74, δηλαδή μεγαλύτερη από το όριο του 0,5 μιας ικανοποιητικής παραγοντικής ανάλυσης. Τέλος η δοκιμασία σφαιρικότητας του Bartlett, βασισμένη στους συντελεστές συσχετισμού PEARSON, με τιμή 781 και 105 βαθμούς ελευθερίας είναι άκρως ενδεικτική, καθώς η πιθανότητα συσχέτισης είναι μηδενική και επομένως μικρότερη από το όριο του 0,05, πάνω από το οποίο υπάρχει κίνδυνος οι συσχετισμοί να είναι ταυτόσημοι, δηλαδή της τάξης του μηδενός, κάτι που δεν ισχύει για την εν λόγω κατανομή. Οι συνήθεις πίνακες της κατανομής του χ^2 έχουν όριο τους 30 βαθμών ελευθερίας με τιμή π. 60 για το μέγιστο όριο των 0,001 (99,9%).

12. Οι μεταβλητές 'Προϊόντα ελεγχόμενης κρούσης' (DEBITAGE) και προέλευση πρώτης ύλης (PROV.MATIERE) συμμετέχουν λιγότερο με περίπου 60%. Ακολουθεί η κατάσταση διατήρησης των τεχνέργων (CONSERVATION) και η προέλευση των τεχνέργων (PROVENANCE) με 55% και η 'Φυσική κατάσταση' των τεχνέργων (ETAT.PHYSIQUE) με 54%. Έπεται η κατεύθυνση προγενέστερων αποσπάσεων (DIRECTION) με περίπου 50%. Μικρότερη συμμετοχή (44%) παρουσιάζουν η χρονολογία (CHRONOLOGIE) και η κατάσταση κατάτμησης (ETAT.DEB). Στην τελευταία θέση (31%) βρίσκεται ο τύπος φτέρνας (TALON) που συνεισφέρει λιγότερο από όλες τις άλλες μεταβλητές στη συνολική ερμηνεία των δεδομένων της λιθοτεχνίας.

νολικής μεταβλητότητας κυμαίνεται από 6,4 έως 0,7 %. Έχοντας χαρακτηριστικές ρίζες (Eigenvalues)¹³ μικρότερες της μονάδας (<1) οι παράγοντες αυτοί θεωρούνται de facto ασήμαντοι και χωρίς ενδεικτική αξία.

Στη συνέχεια εξετάζονται τα φορτία¹⁴ των 15 μεταβλητών σε σχέση με τους 5 εξαγόμενους παράγοντες (Πίνακας 3). Η πρώτη συνιστώσα σχετίζεται σαφώς με το πλάτος, το μήκος, το πάχος και τον όγκο των τεχνέργων, δηλ. με τις διαστάσεις τους. Οι διαστάσεις σχετίζονται θετικά και με πολύ χαλαρή σχέση (<0,5) μόνο με την κατεύθυνση προγενέστερων αποσπάσεων και την κατάσταση διατήρησης. Φαίνεται λοιπόν ότι η αύξηση των διαστάσεων των τεχνέργων σχετίζεται κατά κάποιο τρόπο με κατευθύνσεις αποσπάσεων που δείχνουν μετάβαση από απλούστερους προς πιο πολύπλοκους τρόπους κατάτμησης και όπως είναι φυσικό, αφορά στο βαθμό διατήρησης από τα πιο αποσπασματικά στα πιο ακέραια αντικείμενα. Παρουσιάζουν, ωστόσο μίαν ενδεικτικότερη αντίστροφη αναλογία με τη χρονολόγηση, κάτι που σημαίνει ότι τα παλαιότερα τέχνηρα παρουσιάζουν και τις μεγαλύτερες διαστάσεις.

Η διαπίστωση αυτή μπορεί να θεωρηθεί, με κάποιες ωστόσο επιφυλάξεις, ενδεικτική και επιτρέπει να κατανοήσουμε μια αδιάγνωστη μέχρι στιγμής πτυχή των πρωιμότερων παλαιολιθικών λιθοτεχνιών της Κεντρικής Εύβοιας, ότι δηλαδή τα προϊόντα κατάτμησης που φέρουν μεγάλο αριθμό προγενέστερων αποσπάσεων σε ποικίλες κατευθύνσεις είναι και τα μεγαλύτερα. Το γεγονός αυτό οπωσδήποτε σχετίζεται με την αφθονία της πρώτης ύλης, ως επί το πλείστον ενός ερυθρωπού κερατόλιθου ιζηματογενούς προέλευσης και, για τα δεδομένα της περιοχής, καλής ποιότητας που επιτρέπει ένα συνοπτικό προσχεδιασμό του πυρήνα και την άμεση υλοποίηση της τελικής φάσης κατάτμησης. Ο κατ' εξοχήν λατομειακός χαρακτήρας των θέσεων φαίνεται ότι αφορά ως επί το πλείστον τις παλαιότερες φάσεις κατοίκησης.

Η δεύτερη συνιστώσα συνεισφέρει τα μέγιστα στην ερμηνεία των τεχνικών κατάτμησης, οι οποίες παρουσιάζουν πολύ έντονη θετική συσχέτιση με τις τεχνικές επεξεργασίας και σε μικρότερο βαθμό με άλλες μεταβλητές, ως επί το πλείστον τον τύπο προϊόντος κατάτμησης, τον όγκο των αντικειμένων και το μήκος. Αντίθετως, βρίσκεται σε αντίστροφη αναλογία με την κατάσταση κατάτμησης και διατήρησης¹⁵.

Η τρίτη συνιστώσα επεξηγεί ως επί το πλείστον την προέλευση πρώτης ύλης η οποία φαίνεται να παρουσιάζει μια σχετικά καλή αναλογία με την κατάσταση κατάτμησης, την προέλευση των εργαλείων και τη φυσική κατάστασή τους. Σε γενικές γραμμές, η προέλευση πρώτης ύλης παρουσιάζει θετικό συσχετισμό με όλες τις παραμέτρους πλην της φτέρνας και της τεχνικής επεξεργασίας με τις οποίες παρουσιάζει μια πολύ αδύναμη αντίστροφη αναλογία¹⁶.

Η τέταρτη συνιστώσα επεξηγεί ως επί το πλείστον τον τύπο φτέρνας, την προέλευση πρώτης ύλης και το προϊόν κατάτμησης. Υπάρχει επίσης μια θετική συσχέτιση με τη χρονολόγηση, τον όγκο και το μήκος. Αντίθετα υπάρχει μια έντονα αρνητική σχέση με την κατάσταση διατήρησης και σε μικρότερο βαθμό με τον αριθμό των προγενέστερων κατευθύνσεων, τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας και με την κατάσταση κατάτμησης¹⁷.

13. Είναι η τιμή της τυποποιημένης μεταβλητής με μέσο όρο 0 και τυπική απόκλιση 1.

14. Είναι οι συντελεστές συσχετισμού ανάμεσα στις μεταβλητές και τους παράγοντες, όταν αυτοί είναι ορθογώνιοι, δηλαδή ασυσχέτιστοι μεταξύ τους.

15. Διαπιστώνουμε επομένως ότι οι τεχνικές με τις οποίες αποσπάστηκαν τα προϊόντα κατάτμησης, ως επί το πλείστον άμεση κρούση, είναι κατά κανόνα ίδιες με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν για την επεξεργασία τους και την μετατροπή τους σε εργαλεία. Αυτό συνάδει με το πρότυπο γενικότερα της Παλαιολιθικής, κατά τη διάρκεια της οποίας υπάρχει μικρότερη συστηματοποίηση, τυποποίηση και εξειδίκευση σε σχέση με νεότερες περιόδους. Επίσης, ο βαθμός εκμετάλλευσης του πυρήνα, όπως φαίνεται από την κατάσταση κατάτμησης των αποκρουσμάτων δεν είναι μεγαλύτερος όταν χρησιμοποιηθούν εξελεγμένες τεχνικές. Φαίνεται αντίθετα ότι η βασική και αρχαιότερη τεχνική της άμεσης ανελαστικής κρούσης χρησιμοποιείται αναλογικά περισσότερο στα τελικά στάδια κατάτμησης παρά στα αρχικά, όπου η χρήση μαλακού κρουστήρα και στη συνέχεια έμμεσης κρούσης συμβάλλουν αντίστοιχα καλύτερα στον οικονομικότερο και ακριβέστερο προσχεδιασμό του πυρήνα. Βάσει της ένδειξης χρονολόγησης τα χαρακτηριστικά αυτά ανήκουν προφανώς σε μια πρώιμη φάση της Μέσης Παλαιολιθικής.

16. Διαπιστώνουμε επομένως ότι όσο πιο απομακρυσμένη είναι η πηγή μιας πρώτης ύλης τόσο περισσότερο απαντάται με τη μορφή ολοκληρωμένων και τελικών προϊόντων. Επίσης το γεγονός ότι προέλευση εργαλείων και πρώτων υλών συμβαδίζουν είναι ενδεικτικό της προτίμησης των τοπικών πρώτων υλών για την κατασκευή των εργαλείων και του σημαντικού λατομειακού χαρακτήρα των εγκαταστάσεων. Επίσης, τα αντικείμενα τα οποία προέρχονται από μη γηγενείς πηγές χαρακτηρίζονται από αυξημένη αλλοίωση των επιφανειών τους και σύμφωνα με τα ανωτέρω, και ιδιαίτερα την ένδειξη χρονολόγησης, οι εισαγωγές αυτές είναι χαρακτηριστικό νεότερων φάσεων (προφανώς, Ύστερη Μέση Παλαιολιθική). Επίσης τα αποκρούσματα που προέρχονται από μακρινές πηγές πρώτης ύλης παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές απλούστερο τύπο φτέρνας και ενδεχομένως, έως κάποιου βαθμού, απλές τεχνικές επεξεργασίας.

17. Διαπιστώνουμε ότι όσον αφορά ένα μέρος των δεδομένων, που σύμφωνα με την ένδειξη χρονολόγησης είναι το νεότερο και αφορά προφανώς στην Άνω Παλαιολιθική, ο τύπος φτέρνας εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου από απλούστερες σε

Η πέμπτη συνιστώσα, η οποία αναδεικνύει τη φυσική κατάσταση, φανερώνει ένα μικρό μέρος εργαλείων της λιθοτεχνίας τα οποία βάσει των παρακάτω χαρακτηριστικών τους και της ένδειξης χρονολόγησης θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στην μετάβαση από τη Μέση προς την Άνω Παλαιολιθική και κατά την πρώιμη Άνω Παλαιολιθική. Η μεταβλητή αυτή συντάσσεται θετικά κυρίως με τον αριθμό κατευθύνσεων, την κατάσταση κατάτμησης, τις τεχνικές επεξεργασίας και κατάτμησης και αρνητικά, ως επί το πλείστον, με το είδος προϊόντος ελεγχόμενης κατάτμησης, τον τύπο φτέρνας και τις προελεύσεις των τεχνέργων και της πρώτης ύλης¹⁸.

Οι αναπαραγόμενοι συσχετισμοί με τις τιμές των συντελεστών που υπολογίστηκαν από τους εξαγόμενους παράγοντες συμπτύσσει τις πιο πάνω πληροφορίες και προσθέτει νέα στοιχεία¹⁹.

Η προβολή των μεταβλητών στον τρισδιάστατο χώρο των τριών πρώτων παραγόντων (εικ. 1) οπτικοποιεί τους προαναφερόμενους συσχετισμούς ανάμεσα στις εξεταζόμενες μεταβλητές και τους παρουσιάζει ως ομαδοποιήσεις²⁰. Το δενδρόγραμμα που προέκυψε από την εφαρμογή της παραγοντικής μεθόδου Ταξινόμησης βασισμένης επίσης στο συσχετισμό του Pearson, ομαδοποιεί κατά ανάλογο τρόπο τα δεδομένα (εικ. 2).

Η εφαρμογή τέλος της Διαχωριστικής παραγοντικής ανάλυσης²¹ επιτρέπει την τοποθέτηση των επιμέρους

συνθετότερες μορφές. Φαίνεται επίσης ότι με την πάροδο του χρόνου αυξάνεται γενικότερα ο όγκος των αντικειμένων και ειδικότερα το μήκος τους. Επίσης τα προϊόντα μορφολογικά είναι πιο εξελιγμένα αν και παρατηρείται μικρός αριθμός προγενέστερων αποσπάσεων, σχετική οπισθοδρόμηση σε τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας και μάλλον μη οικονομική εκμετάλλευση της πρώτης ύλης. Επίσης, αυτά τα νεότερα αντικείμενα φέρουν μεγαλύτερη αλλοίωση της επιφάνειάς τους, κάτι που οφείλεται προφανώς στην ελλιπή κατάχωσή τους με αποτέλεσμα να υποστούν μεγαλύτερη φθορά από τα φυσικά φαινόμενα. Επίσης παρουσιάζουν ελλιπή διατήρηση.

18. Ως εκ τούτων διαπιστώνουμε ότι, στην περίπτωση αυτή, τέχνηρα με σημαντική φυσική αλλοίωση έχουν κατευθύνσεις προγενέστερων αποσπάσεων κατά κανόνα περισσότερες και πολυπλοκότερες και παρουσιάζουν επίσης εξελιγμένες τεχνικές επεξεργασίας και κατάτμησης. Πρόκειται ως επί το πλείστον για τέχνηρα απλής κατάτμησης, δηλ. κυρίως αποκρούσματα, με απλό τύπο φτέρνας που προέρχονται από τις κεντρικές θέσεις της Εύβοιας και από κατ' εξοχήν ενδογενείς πρώτες ύλες.

19. Ότι δηλαδή, τα αντικείμενα των πιο απομακρυσμένων θέσεων είναι μάλλον προϊόντα πιο εξελιγμένων τεχνικών και μεθόδων, όπου φαίνεται ότι χρησιμοποιούνται τοπικές πρώτες ύλες από διαφορετικές της Ν. Αρτάκης πηγές πυριτόλιθου. Οι διαστάσεις παρουσιάζουν ισχυρή συνάφεια και ανταπόκριση μεταξύ τους, εκ των οποίων το αυξημένο μήκος χαρακτηρίζει τα παλαιότερα αντικείμενα, το αυξημένο πλάτος χαρακτηρίζεται ως επί το πλείστον από προϊόντα κατάτμησης με πολλές και σύνθετες αποσπάσεις. Αυτό ομοίως χαρακτηρίζει τα πρωιμότερα αντικείμενα, της Κάτω Παλαιολιθικής, τα οποία επίσης χαρακτηρίζονται από αυξημένο πάχος αλλά και όγκο. Σε γενικές γραμμές οι παλαιότερες φάσεις σχετίζονται με μεγαλύτερων διαστάσεων αντικείμενα. Τα εξελιγμένα προϊόντα κατάτμησης παρουσιάζουν μια τάση να προέρχονται από απομακρυσμένες πηγές πρώτης ύλης και οπωσδήποτε παρουσιάζουν εξελιγμένες τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας αλλά μικρό αριθμό προηγούμενων αποσπάσεων. Πρόκειται επομένως, ως επί το πλείστον για τη λεπιδόφορο κατάτμησης της Άνω Παλαιολιθικής που παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά αυτά. Χαρακτηρίζεται επίσης από συνθετότερο και πιο εξελιγμένο τύπο φτέρνας ο οποίος είναι απλούστερος όσο αυξάνουν οι κατευθύνσεις των (παλαιότερων) αποκρούσμάτων. Τα προϊόντα που φέρουν το λιγότερο φλοιό, επομένως ανήκουν στα τελικά στάδια κατάτμησης, προέρχονται ως επί το πλείστον από μη τοπικές πηγές πρώτης ύλης και παρουσιάζουν αυξημένη αλλοίωση της επιφάνειάς τους. Ο αυξημένος αριθμός κατευθύνσεων προγενέστερων αποσπάσεων σχετίζεται κυρίως με αντικείμενα καλής διατήρησης και αλλοιωμένες επιφάνειες και εν γένει μεγαλύτερης παλαιότητας. Τα αντικείμενα που είναι κατασκευασμένα από μακρινές πρώτες ύλες είναι κατά κανόνα αλλοιωμένα αλλά σε αντίθεση με τα προηγούμενα, νεότερης ηλικίας. Η κατάσταση διατήρησης των αντικειμένων δείχνει ότι τα ακέραια αντικείμενα είναι ως επί το πλείστον αυτά που παρουσιάζουν γενικότερα μη αλλοιωμένες επιφάνειες και είναι κατά κανόνα τα παλαιότερα. Τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας συμβαδίζουν και εξελίσσονται σε συνάρτηση με το χρόνο, κυρίως οι τεχνικές επεξεργασίας. Για λόγους πρακτικούς δεν στάθηκε δυνατή η ενσωμάτωση του μεγάλου μεγέθους πίνακα από την ανάλυση του οποίου προέκυψαν τα παραπάνω.

20. Στο πάνω μέρος του γραφήματος προβάλλονται οι τεχνικές επεξεργασίας και κατάτμησης, που είδαμε ότι σχετίζονται πολύ στενά μεταξύ τους, όπως και οι διαστάσεις στα δεξιά μας. Στο κεντρικό δεξί τμήμα ο τύπος φτέρνας, η κατεύθυνση προγενέστερων αποσπάσεων και η κατάσταση διατήρησης, δείχνουν ότι η εξελιγμένη φτέρνα και οι πολλές προγενέστερες αποσπάσεις ανήκουν κατά κανόνα σε αποκρούσματα που προέρχονται από τα τελικά στάδια κατάτμησης και ως εκ τούτου παρουσιάζουν, λόγω μεγέθους ή συνοχής πρώτης ύλης καλύτερη διατήρηση από τα υπόλοιπα προϊόντα. Στο κεντρικό κάτω αριστερό τμήμα τοποθετούνται η φυσική κατάσταση, η κατάσταση κατάτμησης και η προέλευση πρώτη ύλης. Τέλος, στο άνω κεντρικό αριστερό τμήμα ομαδοποιούνται κυρίως η χρονολογία και η προέλευση των λίθινων εργαλείων, ενώ λίγο πιο ψηλά βρίσκεται η μεταβλητή που ορίζει τα διάφορα προϊόντα ελεγχόμενης κατάτμησης του λίθου.

21. Χρησιμοποιείται στην ταξινόμηση των δεδομένων και στη δοκιμασία μιας υπόθεσης με στατιστικά κριτήρια, η οποία γίνεται δεκτή ή απορρίπτεται (Filtermethode). Επιλέγεται μια οποιαδήποτε αρχική ομάδα (Startgruppe), όπως για παράδειγμα η θέση και η έκταση (Ausdehnung) των διαφόρων διαστάσεων σε έναν πολυδιάστατο χώρο, π.χ. η θέση ενός μεμονωμένου δείγματος με λανθασμένες μετρήσεις προκαλεί το φιλτράρισμα όλων των σημείων που βρίσκονται κοντά σε αυτό. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω του υπολογισμού της τετραγωνικής παραλλαγμένης Mahalanobis απόστασης (modifizierten Mahalanobisdistanz, d^2) (Beier – Mommsen 1994), η οποία λαμβάνει υπόψη τα σφάλματα μετρήσεων και τη διάχυση (Verdünnungen) της απόστασης του ενός από το άλλο σημείο σε σχέση με τη συνολική έκταση του σημείου (Punktwolke). Αυτή η απόσταση (Abstand r) μπορεί να θεωρηθεί ως εκτίμηση των πιθανοτήτων. Εάν τυποποιηθεί με στατιστικά κριτήρια (normalisieren), ακολουθεί στις ιδεατές περι-

λιθοτεχνιών βάσει υπολογισμού των αποστάσεων των ανωτέρω μεταβλητών, και την προβολή τους σε δυσδιάστατο χώρο. Παρατηρούμε ότι περισσότερο απομακρυσμένες είναι οι λιθοτεχνίες της Κεντρικής πεδινής (6) και Ορεινής (7) Εύβοιας. Η λιθοτεχνία από τις Παλιές Φυτιές (3) προσιδιάζει τόσο στα χαρακτηριστικά των υπόλοιπων συγκεντρωμένων θέσεων της Ν. Αρτάκης, όσο και σε αυτά της Πεδινής κεντρικής Εύβοιας (εικ. 3).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όσον αφορά το σύνολο των παλαιολιθικών λιθοτεχνιών της Εύβοιας, υπάρχει μια σχέση αναλογίας ανάμεσα στις διαστάσεις, που παρουσιάζουν ισχυρή συνάφεια μεταξύ τους, την κατεύθυνση προγενέστερων αποσπάσεων (φανερώνει προφανώς μετάβαση από απλούστερους προς πιο πολύπλοκους τρόπους κατάτμησης) και τον βαθμό διατήρησης.

Η πρώτη αναλογία, που είναι και η σημαντικότερη, έχει οπωσδήποτε να κάνει με την ποιότητα, την αφθονία και το μέγεθος της διαθέσιμης της πρώτης ύλης (ερυθρωπός κερατόλιθος ιζηματογενούς προέλευσης) που επιτρέπει ένα συνοπτικό προσχεδιασμό του πυρήνα και την άμεση εφαρμογή της τελικής φάσης κατάτμησης.

Οι παλαιότερες φάσεις χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερων διαστάσεων αντικείμενα. Ιδιαίτερα, το αυξημένο πλάτος σχετίζεται κατά κανόνα με προϊόντα κατάτμησης με πολλές και σύνθετες αποσπάσεις, χαρακτηριστικό της Κάτω Παλαιολιθικής.

Οι τεχνικές με τις οποίες αποσπάστηκαν τα προϊόντα κατάτμησης, ως επί το πλείστον άμεση κρούση, είναι κατά κανόνα ίδιες με αυτές που χρησιμοποιήθηκαν για την επεξεργασία τους και την μετατροπή τους σε εργαλεία. Αυτό συνάδει με το πρότυπο γενικότερα της Παλαιολιθικής κατά τη διάρκεια της οποίας υπάρχει μικρότερη συστηματοποίηση, τυποποίηση και εξειδίκευση σε σχέση με νεότερες περιόδους. Επίσης, ο βαθμός εκμετάλλευσης του πυρήνα, δεν είναι μεγαλύτερος όταν χρησιμοποιηθούν εξελιγμένες τεχνικές. Φαίνεται αντίθετα ότι η βασική και αρχαιότερη τεχνική της άμεσης ανελαστικής κρούσης (λίθινος κρουστήρας) χρησιμοποιείται αναλογικά περισσότερο στα τελικά στάδια κατάτμησης (όπου το μέγεθος του πυρήνα απαγορεύει ενδεχομένως τη χρήση άλλων τεχνικών) παρά στα αρχικά, όπου η, τηρουμένων των αναλογιών, αυξημένη χρήση μαλακού κρουστήρα και στη συνέχεια (από την Άνω Παλαιολιθική) της έμμεσης κρούσης, συμβάλλουν αντίστοιχα στον οικονομικότερο και ακριβέστερο προσχεδιασμό του πυρήνα.

Οι μη τοπικές πρώτες ύλες αντιπροσωπεύονται περισσότερο με τη μορφή έτοιμων προς χρήση τελικών προϊόντων. Αποτελούν ως επί το πλείστον χαρακτηριστικό των νεότερων φάσεων της Παλαιολιθικής και είναι μάλλον προϊόντα πιο εξελιγμένων τεχνικών και μεθόδων. Η μικρή τους ωστόσο διάδοση δείχνει ότι δεν υπήρξαν αντικείμενα στο πλαίσιο οργανωμένων ανταλλαγών, κάτι που χαρακτηρίζει τις οψιμότερες φάσεις της Προϊστορίας, αλλά για διάφορους λόγους, πολύ περιστασιακά, ακολούθησαν τους χρήστες τους στις μετακινήσεις τους. Αυτό επίσης φανερώνει την προτίμηση των τοπικών πρώτων υλών για την κατασκευή των εργαλείων και αναδεικνύει μια σημαντική πτυχή, το λατομικό χαρακτήρα των εγκαταστάσεων. Κατά κανόνα στις θέσεις όπου χρησιμοποιούνται τοπικές πρώτες ύλες από διαφορετικές της Ν. Αρτάκης πηγές πυριτόλιθου, παρατηρείται εφαρμογή ανώτερων τεχνικών κατάτμησης και επεξεργασίας και γενικότερα καλύτερη εκμετάλλευση της μάλλον περιορισμένης διαθέσιμης πρώτης ύλης. Παρουσιάζουν επίσης συνθετότερο και πιο εξελιγμένο τύπο φτέρνας σε σχέση με τα παλαιότερα αποκρούσματα, όπως και μικρό αριθμό προηγούμενων αποσπάσεων, χαρακτηριστικό της λεπιδόφρου κατάτμησης της Άνω Παλαιολιθικής. Πρόκειται για προϊόντα που φέρουν το λιγότερο φλοιό, επομένως ανήκουν στα τελικά στάδια κατάτμησης. Η παρατηρούμενη αυξημένη αλλοίωση των επιφανειών τους θα μπορούσε να ερμηνευτεί και από την αυξημένη χρήση τους (κάτι με το οποίο συμφωνεί και η συχνά αποσπασματική τους κατάσταση) αν και δεν αποκλείονται άλλοι εξίσου πιθανοί λόγοι (γεωλογικά αίτια).

Σε γενικές γραμμές, ο τύπος φτέρνας εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου από απλούστερες σε συνθετότερες μορφές. Επίσης, τα νεότερα αντικείμενα φαίνεται να έχουν αλλοιωθεί περισσότερο, προφανώς λόγω ελλιπούς κατάχωσης με αποτέλεσμα μεγαλύτερη φθορά από τα φυσικά φαινόμενα. Επίσης διατηρούνται περισσότερο αποσπασματικά. Μεγαλύτερη φθορά από ανακύληση και αποσπασματικότερη διατήρηση, οφείλονται κατ' εξοχήν στο μικρότερο μέγεθός τους.

πτώσεις την κατανομή του χ^2 (χ^2 -Verteilung). Οι τιμές d^2 φανερώνουν τις πιθανότητες σφάλματος (Fehlerwahrscheinlichkeiten) ένταξης στην ομάδα. Η επιλογή ενός διαστήματος εμπιστοσύνης (Vertauensintervall) της τάξης του 95% αντιστοιχεί σε μια απόσταση $\pi^* d^2 = 1.6$ και όλα τα δείγματα με μικρότερη τιμή αυτής της οριακής, εξαιρούνται (Akurgal et al. 2002, 15).

Οι κατευθύνσεις των προγενέστερων αποσπάσεων είναι κατά κανόνα περισσότερες και πολυπλοκότερες στα τέχνηρα που παρουσιάζουν μεγαλύτερη φυσική αλλοίωση, είναι καλύτερα διατηρημένα και που παρουσιάζουν επίσης εξελιγμένες τεχνικές επεξεργασίας και κατάτμησης. Πρόκειται βασικά για τέχνηρα απλής κατάτμησης, δηλ. κυρίως αποκρούσματα, με απλό τύπο φτέρνας που προέρχονται από τις κεντρικές θέσεις της Εύβοιας και από κατ' εξοχήν τοπικές πρώτες ύλες.

Η κατάσταση διατήρησης των αντικειμένων δείχνει ότι τα ακέραια αντικείμενα είναι ως επί το πλείστον αυτά που παρουσιάζουν γενικότερα μη αλλοιωμένες επιφάνειες και είναι κατά κανόνα τα παλαιότερα. Τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας συμβαδίζουν και εξελίσσονται σε συνάρτηση με το χρόνο, κυρίως οι τεχνικές επεξεργασίας.

Χωρική Κατανομή²²

Φανερωμένη

Η αύξηση των διαστάσεων συνδέεται με την αύξηση του αριθμού κατευθύνσεων των αποσπάσεων, χαρακτηριστικό παλαιότητας και εφαρμογής αδρότερων τεχνικών επεξεργασίας των εργαλείων. Οι εξελιγμένοι τύποι φτέρνας που προϋποθέτουν προσεκτική προετοιμασία του πυρήνα συμβάλλουν στην εξαγωγή ακέραιων τελικών προϊόντων, σχεδόν προσχεδιασμένων εργαλείων, εξαιρετικά προηγμένων. Από την πλευρά τους, οι ανεπτυγμένες τεχνικές επεξεργασίας, αφορούν ως επί το πλείστον την προαναφερόμενη κατηγορία. Βάσει σχετικών διαπιστώσεων ανήκουν σε μια εξελιγμένη υπομυστέρια λιθοτεχνία τύπου ατέρας ή σατελπερρόνιας η οποία επιβιώνει για μεγάλο, ίσως, χρονικό διάστημα κατά την Άνω Παλαιολιθική.

Βολέρι

Τα μεγαλύτερα αντικείμενα χαρακτηρίζουν κατά κανόνα την παλαιότερη φάση, δηλ. την Πρώιμη και ως επί το πλείστον την Κάτω Παλαιολιθική. Πρόκειται συχνά για εργαλεία ακέραια και με πολλές κατευθύνσεις προγενέστερων αποσπάσεων. Τα χαρακτηριστικά αυτά εν γένει συνάδουν με το πρότυπο των πυρηνόμορφων εργαλείων της Κάτω Παλαιολιθικής.

Ανιχνεύτηκε επίσης ένα δεύτερο μεταγενέστερο πολιτισμικό στάδιο της Πρώιμης Μέσης Παλαιολιθικής, με περισσότερο αλλοιωμένα και απλούστερα προϊόντα κατάτμησης. Η πρώτη ύλη είναι κατά κανόνα τοπικής προέλευσης και οι τεχνικές επεξεργασίας προφανώς ανεπτυγμένες. Μια δεύτερη ομάδα παρουσιάζει εν μέρει παρόμοια χαρακτηριστικά αλλά επιπλέον φανερώνει καλύτερη εκμετάλλευση πρώτης ύλης μη τοπικής προέλευσης. Είναι προφανώς, εξελιγμένα προϊόντα κατάτμησης, δηλ. φολίδες λεβαλλουά ή λεπιδόμορφα αποκρούσματα, με μάλλον μη εξελιγμένο τύπο φτέρνας. Το μικρό αυτό σύνολο φαίνεται να ανήκει σε κάποιο περιορισμένης διάρκειας επεισόδιο με κύριο χαρακτηριστικό τα εισηγμένα έτοιμα εργαλεία τα οποία οι παλαιολιθικοί νομάδες μετέφεραν από αλλού, τα χρησιμοποίησαν και τα εγκατέλειψαν στη θέση.

Ένα ανάλογο επεισόδιο έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Άνω Παλαιολιθικής. Τα αντικείμενα χαρακτηρίζονται από αυξημένο βαθμό αλλοίωσης της επιφάνειάς τους, πρωτογενή τύπο φτέρνας, σώζονται αποσπασματικά, έχουν λίγες προγενέστερες κατευθύνσεις αποσπάσεων, είναι από μη τοπικές πρώτες ύλες, έχουν αυξημένες διαστάσεις, κυρίως πάχος και μήκος, παρουσιάζουν μη εξελιγμένη τεχνική επεξεργασία αλλά αντίθετα εξελιγμένη τεχνολογικά μορφή.

Τέλος κάποια τέχνηρα ανήκουν στην Ύστερη Μέση Παλαιολιθική. Έχουν εξελιγμένο τύπο φτέρνας και φανερά είναι η τάση για μονοπολική κατάτμηση και επιμήκυνση των προϊόντων, χαρακτηριστικά που συνδυάζονται με χαμηλό βαθμό κατάστασης κατάτμησης κάτι που αποδίδεται στο λατομικό χαρακτήρα της θέσης. Χαρακτηρίζονται επίσης από εξελιγμένο τύπο επεξεργασίας.

Παλιές Φυτιές

Τα μεγαλύτερα αντικείμενα είναι αδρά αποκρούσματα από τα αρχικά στάδια κατάτμησης με πρωτογενή τεχνολογικά χαρακτηριστικά και από τοπικές πρώτες ύλες. Από ντόπιες πρώτες ύλες είναι επίσης κάποια αντικείμενα που παρουσιάζουν εξελιγμένες τεχνικές κατάτμησης και φτέρνα, με σχετικά αυξημένο πάχος και αριθμό κατευθύνσεων απόσπασης. Σύμφωνα με τις ενδείξεις, πρόκειται για αποκρούσματα τύπου Le-

22. Για λόγους πρακτικούς δεν ενσωματώθηκαν τα στατιστικά αποτελέσματα της επιμέρους εφαρμογής της Παραγοντικής Ανάλυσης στις παρακάτω θέσεις όπως και η πλήρης-αναλυτική περιγραφή των συμπερασμάτων που προέκυψαν από αυτά (βλ. υποσ. 10).

βαλλούα της Μέσης Παλαιολιθικής. Μια σημαντικότερη κατηγορία αφορά σε προϊόντα κατάτμησης με εξελιγμένο τύπο φτέρνας, μεγαλύτερο αριθμό προγενέστερων κατευθύνσεων και καλύτερη εκμετάλλευση της πρώτης ύλης, αποσπασμένων ως επί το πλείστον με απλές τεχνικές. Παρουσιάζουν σχετικά αλλοιωμένες επιφάνειες και είναι από πετρώματα της ευρύτερης περιοχής.

Αντιπροσωπευτικό είναι ένα μικρό σύνολο τεχνέργων τύπου παχιάς λεπίδας με αλλοιωμένες επιφάνειες, με εξελιγμένο τύπο φτέρνας από μη τοπικές πρώτες ύλες, τα οποία ανήκουν στο τέλος της Μέσης ή στην Άνω Παλαιολιθική. Παρουσιάζουν περιορισμένο αριθμό προηγούμενων αποσπάσεων και προέρχονται μάλλον από τις αρχικές φάσεις κατάτμησης.

Κεραμική

Τα μεγαλύτερα αντικείμενα είναι κατά κανόνα από τοπικές πρώτες ύλες και παρουσιάζουν πρωτογενή τεχνικά χαρακτηριστικά. Η κατηγορία αυτή ανταποκρίνεται στην παλαιότερη κατοίκηση της θέσης, την Κάτω Παλαιολιθική. Ωστόσο, κάποια αντικείμενα μικρότερου μεγέθους είναι από μη τοπικές πρώτες ύλες και προέρχονται από τα τελικά στάδια κατάτμησης απλών αποκρούσμάτων. Τέλος υπάρχουν και κάποια αποκρούσματα εξελιγμένου τύπου κατάτμησης που προέρχονται από προχωρημένα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας αλλά χαρακτηρίζονται από απλούς τύπους φτέρνας και σχετικά μεγάλο μήκος. Οι κατηγορίες αυτές αντιστοιχούν σε ήσσονος διάρκειας μεταγενέστερες φάσεις, της Μέσης και Άνω Παλαιολιθικής αντίστοιχα.

Μπαριάμαγας

Τα περισσότερα αντικείμενα είναι μεγάλων διαστάσεων, προέρχονται ως επί το πλείστον από τα αρχικά στάδια κατάτμησης και ανταποκρίνονται σε μια λατομική φάση εκμετάλλευσης του τοπικού πετρώματος ίσως κατά την Πρώιμη Μέση Παλαιολιθική. Μια δεύτερη φάση η οποία, σύμφωνα με τις ενδείξεις χρονολογείται προς το τέλος της Μέσης και στις αρχές της Άνω Παλαιολιθικής αντιπροσωπεύεται από αποκρούσματα, κατά κανόνα λεπιδόμορφα με εξελιγμένες φτέρνες και από προχωρημένα στάδια κατάτμησης. Τα αποκρούσματα αυτά έφθασαν έτοιμα από άλλες θέσεις, προφανώς κατά τη διάρκεια μετακινήσεων και αλλαγής εγκατάστασης.

Πεδινή Κεντρική Εύβοια

Τα περισσότερα αντικείμενα είναι κατά κανόνα αποκρούσματα μικρότερων σε σύγκριση με τις προηγούμενες θέσεις διαστάσεων, με πολλές κατευθύνσεις προγενέστερων αποσπάσεων, από τοπικές πρώτες ύλες, αποσπασμένων με λίθινο κρουστήρα και χωρίς ιδιαίτερα αλλοιωμένες επιφάνειες. Προέρχονται από τα αρχικά προς τα μεσαία στάδια της κατάτμησης.

Μια άλλη ομάδα τεχνέργων παρουσιάζει προχωρημένη αλλοίωση της επιφάνειας, με εξελιγμένη φτέρνα και μορφοτεχνολογία με ανεπτυγμένη επιμήκυνση και αριθμό προγενέστερων αποσπάσεων, από μη ντόπιες πρώτες ύλες. Τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν ότι πρόκειται για τελικά προϊόντα της μεθόδου Λεβαλλουά του τέλους της Μέσης Παλαιολιθικής.

Στο πλαίσιο, ενδεχομένως, ενός Μικρομουστέριου προς το τέλος της Μέσης Παλαιολιθικής θα μπορούσαν να τοποθετηθούν μερικά προϊόντα κατάτμησης μικρών ως επί το πλείστον διαστάσεων, από τα τελικά στάδια, τα οποία παρουσιάζουν εξελιγμένες τεχνικές και φτέρνα και έχουν αρκετές κατευθύνσεις αποσπάσεων, και λιγοστή φθορά στην επιφάνειά τους.

Εξελιγμένες τεχνικές κατάτμησης, όχι όμως και τύπο φτέρνας, παρουσιάζουν περισσότερα επιμηκυνμένα αντικείμενα από αλλογενείς πρώτες ύλες, και λίγες προγενέστερες αποσπάσεις. Προφανώς, εντάσσονται σε λιθοτεχνία της Άνω Παλαιολιθικής.

Κεντρική Ορεινή Εύβοια

Τα περισσότερα αντικείμενα είναι μεγάλων διαστάσεων, ως επί το πλείστον αποκρούσματα, των αρχικών σταδίων κατάτμησης με πρωτογενείς φτέρνες από τοπικές ως επί το πλείστον πρώτες ύλες.

Η δεύτερη σημαντικότερη κατηγορία αφορά σε αντικείμενα γενικώς περιορισμένων διαστάσεων με σχετικά τονισμένο το κατά μήκος άξονά τους, εξελιγμένου τύπου κατάτμησης και φτέρνας, με πολλές αποσπάσεις και αλλοιωμένη επιφάνεια. Πρόκειται, σύμφωνα με τις ενδείξεις, για προϊόντα κατάτμησης τύπου Λεβαλλουά του τέλους της Μέσης Παλαιολιθικής.

Η τρίτη κατηγορία περιλαμβάνει κάποια αντικείμενα από αλλογενείς πρώτες ύλες, χωρίς φθορά, με σχε-

τικά μεγάλο αριθμό προηγούμενων αποσπάσεων, εξελιγμένη φτέρνα και από προχωρημένα στάδια κατάτμησης. Πρόκειται για χαρακτηριστικά τα οποία ίσως ανταποκρίνονται σε κάποιο επεισόδιο που έλαβε χώρα κατά την Πρώιμη Άνω Παλαιολιθική.

Βόρεια Εύβοια

Παρατηρούνται κυρίως αντικείμενα τα οποία κατά κανόνα έχουν μεγάλο πάχος και σημαντικό πλάτος. Είναι απλά αποκρούσματα με απλή φτέρνα, από τοπικές πρώτες ύλες. Σε μια άλλη κατηγορία, αντίθετα, θα μπορούσαν να ενταχθούν λεπιδόμορφα αποκρούσματα ή θραύσματα λεπίδων από μη τοπικές πρώτες ύλες με εξελιγμένη ή απλή φτέρνα.

Χρονική κατανομή

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω δεδομένα και βάσει της ανάλυσης της ΠΑΚΣ, προκύπτει το γενικό χρονολογικό μοντέλο κατοίκησης της Παλαιολιθικής στην Κεντρική Εύβοια με τα εξής χαρακτηριστικά. Η **Κάτω Παλαιολιθική** (έως περίπου 118 000 χρόνια πριν)²³ που παρουσιάζει το μεγαλύτερο βαθμό συσχετισμού των δεδομένων, χαρακτηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά από την χρήση τοπικών πρώτων υλών. Τα τέχνηρα παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες διαστάσεις, οι τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας είναι οι λιγότερο εξελιγμένες. Παρουσιάζουν ως επί το πλείστον αυξημένο πλάτος και σε γενικές γραμμές μεγάλο αριθμό προηγούμενων αποσπάσεων. Η κατάτμηση μάλλον δεν αποσκοπεί στη μέγιστη εκμετάλλευση της πρώτης ύλης και ικανοποιείται βασικά σε απλά πρωτογενή αποκρούσματα αποσπασμένα με απλές μεθόδους. Βασικό χαρακτηριστικό των πρώιμων φάσεων της **Μέσης Παλαιολιθικής** (περίπου 118-75 000) είναι ότι οι τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας σημειώνουν εξαιρετική εξέλιξη. Επίσης περισσότερα αποκρούσματα αποσπώνται με πιο εξελιγμένες μεθόδους και οι διαστάσεις γενικότερα μειώνονται και παρατηρείται κυρίως ένας τוניσμός του κατά μήκος άξονα. Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο ενός Μουστερολεβαλλουάζιου. Σε μια ύστερη φάση της Μέσης Παλαιολιθικής (περίπου 75-50 000) διαπιστώνεται σημαντική αύξηση στη χρήση πετρωμάτων μη τοπικής προέλευσης. Γενικότερα υπάρχει καλύτερη εκμετάλλευση (μεγαλύτερη εξάντληση) των πρώτων υλών αλλά παρατηρείται μια οπισθοχώρηση των τεχνικών κατάτμησης και μια ύφεση των τεχνικών επεξεργασίας. Η φυσική τους επιφάνεια παρουσιάζει μεγαλύτερη φθορά από τα παλαιότερα τέχνηρα η οποία οφείλεται ως επί το πλείστον σε ανακύκληση. Η φάση αυτή αντιπροσωπεύεται ιδίως στην περιφέρεια των παλαιολιθικών θέσεων της Κεντρικής Εύβοιας. Πολιτισμικά δεν αποκλείεται να ανταποκρίνεται σε ένα Μουστέραιο αχλαΐας παράδοσης. Η έσχατη φάση της Μέσης Παλαιολιθικής (50-40/35 000) και ενδεχομένως μεταβατική προς την Άνω Παλαιολιθική είναι, σύμφωνα με τις ενδείξεις, η πιο ολιγάριθμη αλλά και πολύ χαρακτηριστική. Τα προϊόντα κατάτμησης είναι αποτέλεσμα εφαρμογής απλών μεθόδων και παρουσιάζουν πολλές προγενέστερες αποσπάσεις. Υπάρχει μια σχετική εξέλιξη στις τεχνικές κατάτμησης και επεξεργασίας. Προέρχονται ως επί το πλείστον από το επίκεντρο των θέσεων, τη Ν. Αρτάκη. Δεν αποκλείεται να εντάσσονται σε ένα Μουστέραιο με φυλλόσχημες αιχμές χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο ενός Μικρομουστερίου. Τα πολιτισμικά υποσύνολα του τέλους της Μέσης Παλαιολιθικής φαίνεται ότι, με μικρές παραλλαγές, συνεχίζουν να υφίστανται και κατά τη διάρκεια της πρώιμης Άνω Παλαιολιθικής και δεν αποκλείεται να εξελίσσονται σε Σατελπερρόνιου τύπου λιθοτεχνίες. Η **Άνω Παλαιολιθική** (π. 40/35-10 000 χρόνια πριν)²⁴, που εκπροσωπείται σχετικά περισσότερο σε σχέση με την προηγούμενη φάση, χαρακτηρίζεται κυρίως από προϊόντα ελλιπούς διατήρησης, αλλοιωμένης επιφάνειας, από εξελιγμένο τύπο φτέρνας και σχετικά αυξημένο πάχος και μήκος. Επανεμφανίζεται και εδώ, με μικρότερη όμως ένταση, η τάση για χρήση εξωγενών πρώτων υλών. Δεν διαπιστώνεται σημαντική εξέλιξη τεχνικών και μεθόδων.

23. Σύμφωνα με βάσιμα συγκριτικά στοιχεία (Κόπακα – Ματζάνας 2011, 47. Ματζάνας 2004, 127) ενδείξεις παρουσίας του ανθρώπου στον ελλαδικό χώρο μπορούν να χρονολογηθούν, τουλάχιστον, ήδη από τις αρχές του Μέσου Πλειστόκαινου, δηλ. από περ. 700 000 χρόνια πριν και εξής.

24. Διακρίνεται βάσει τυπολογίας σε Πρώιμη (έως περίπου 20 000) σε Ύστερη (έως περ. 14 000) και σε Τελική Άνω Παλαιολιθική ή Επιπαλαιολιθική (έως περ. 10/8 000 πριν). Σύμφωνα με προκαταρκτικές ανακοινώσεις στον βυθό του Β. Ευβοϊκού κόλπου, σε σημείο μεταξύ Λίμνης και όρους Καντηλιού, υπάρχει κοίλωμα βάθους περίπου 50 μ. και πλάτους 100 μ. Τούτο υποδεικνύει ενδεχόμενη πτώση μετεωρίτη, περί τα 17.000 π.Χ. Σε μία τέτοια περίπτωση, η καταστροφή της ευρύτερης περιοχής πρέπει να ήταν τρομακτική. Ίσως αυτός να είναι ο λόγος που τα ευρήματα του τέλους της Άνω Παλαιολιθικής όπως και τα χαρακτηριστικά εργαλεία (αιχμές με στομωμένη ράχη, μικρόλιθοι) είναι περιορισμένα, συγκριτικά με τις παλαιότερες φάσεις. Παρόμοια έλλειψη παρουσιάζουν και τα ευρήματα που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στη Μεσολιθική (έως 6800 π.Χ.).

SUMMARY

**RESULTS FROM THE APPLICATION OF FACTOR ANALYSIS
ON THE DATA OF PALAEOOLITHIC INDUSTRIES FROM EUBOEA**

Christos Matzanas

Factor Analysis constitutes an important mathematic tool for the interpretation of archaeological data. The factorization is based and it develops globally exceedingly technological and typological, metric or functional, quantitative or qualitative characteristics. Its most current method is Principal Component Analysis (PCA). The application concerns as a rule in developed bases of data, as the descriptive parameters of 5250 registrations of 4820 tools from various places of Euboea and consequently was worked out a base of data which is constituted by 96 fields. By the above variables were selected 15 for the application of the method. It showed that the variability of industry is expressed by 5 principal factors. Among them, the first one indicates that the increase of dimensions is related with the directions of removals and from simpler to more complicated ways of debitage. The second component contributes mostly in the interpretation of techniques of debitage and retouch. The third component explains for the most part the origin of raw material.

It was concluded the general model of Paleolithic settlement in Euboea. Lower Palaeolithic is characterized by the use of local raw material. The debitage is rather satisfied basically in primary flakes extracted with simple methods. The basic characteristic of the early phases of Middle Palaeolithic is that the techniques of debitage and retouch knew an exceptional development. In a later phase of Middle Palaeolithic is attested an important increase in the use of rocks of other regions and a better exploitation of the raw materials but is also observed a regression of techniques of debitage. Culturally may corresponds in a Mousterian of Acheulean tradition. The utmost phase of Middle Palaeolithic and potentially transient to Early Upper Palaeolithic (probably involved into a Chatelperronian type industry) present, according to the evidence, a relative development in the techniques of debitage and retouch. Upper Palaeolithic is redisplayed the tendency for use of exotic raw material, but an important development of techniques and methods isn't attested.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akurgal M. – Kerschner M. – Mommsen H. – Niemeier W.-D., 2002. Töpferzentren der Ostägäis, *Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*, Ergänzungshefte zu den Jahreshften des Österreichischen Archäologischen Institutes, Heft 3.
- Aldenderfer M., 2005. Statistics for Archaeology, στο Maschner – Chippindale 2005, 501-553.
- Barone G. *et al.*, 2005. Chemical characterization and statistical multivariate analysis of ancient pottery from Messina, Catania, Lentini and Siracusa (Sicily), *Archaeometry* 47 (4), 745-762.
- Barral L. – Simone S., 1976. La classification automatique en archéologie préhistorique, *Actes du IX Congrès de l'UISPP, IX, Nice, Thèmes spécialisés*, A, 32-37.
- Bieber A.M. – Brooks D.W. – Harlbottle G. – Sayre E.V., 1976. Application of multivariate techniques to analytical data on Aegean ceramics, *Archaeometry* 18 (1), 59-74.
- Beier Th. – Mommsen H., 1994. A method for classifying multidimensional data with respect to uncertainties of measurement and its application to archaeometry, *Naturwissenschaften* 91, 546-548.
- Binford L.R. – Binford S.R., 1966. A preliminary analysis of functional variability in the Mousterian of Levallois fascies, *American Anthropologist* 68 (2), 238-295.
- Binford S.R. – Binford L.R., 1969. Stone tools and human behaviour, *Scientific American* 220, 70-84.
- Borillo M. – Ihm P., 1971. Une méthode de classification d'objets archéologiques dont la description est structurée et incomplète, στο Hodson *et al.* 1971, 85-95.

- Bouroche J.-M. – Saporta G., 1983. *L'analyse des données*, Que sais-je ? Puf, Paris.
- Catling H. – Jones R. E., 1979. Archaeological Science in Greece, *AAA XII* (2), 221-232.
- Chaline J., 1985. *Histoire de l'Homme et des climats au Quaternaire*, Paris.
- Cibois Ph., 1991. *L'analyse factorielle*, Que sais-je ? Puf, Paris.
- Clarke D.L., 1968. *Analytical Archaeology*, Methuen, London.
- Clarke D., 1979. Models and Paradigms in Contemporary Archaeology, στο Clarke D. (ed.), *Analytical Archaeologist*, Studies in Archeology, London, 21-81.
- Doran J. – Hodson F.R., 1975. *Mathematics and computers in Archaeology*, Edinburgh.
- Freeman L.G., 1978. The analysis of some occupation floor distributions from earlier and middle Palaeolithic sites in Spain, στο Freeman L.G. (ed.), *Views of the Past*, The Hague, Mouton, 57-116.
- Galison P., 1997. *Image and Logic: A Material Culture of Microphysics*, Chicago.
- Gamble Cl., 1986. *The Palaeolithic Settlement of Europe*, Cambridge.
- Hodson R., 1971. Numerical typology and prehistoric archeology, στο Hodson *et al.* 1971, 30-45.
- Hodson F.R. – Kendall D.G. – Tăutu R. (eds.), 1971. *Mathematics in the Archaeological and Historical Sciences, Proceedings of the Anglo-Romanian Conference, Mamaia 1970*, Edinburgh.
- Hodson F.R. – Tyers P.A., 1988. Data analysis for archaeologists: the Institute of Archaeology packages, στο Rahtz S.P.Q. (ed.), *Computer and Quantitative Methods in Archaeology*, (BAR -IS 446i), 31-41.
- Jones S.C. – Eiteljorg H., 1998. The Lerna data base experiment, *CSA Newsletter* 10 (3), 12-15.
- Κόπακα Κ. – Ματζάνας Χρ., 2011. Πρώιμα θαλάσσια ταξίδια στο Αιγαίο και την Κρήτη. Σκέψεις με αφορμή τις εργαλειατεχνίες αποκρουσμένου λίθου από τη νήσο Γαύδο, *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006*, τ. Α1., Χανιά, 43-82.
- Maschner H. – Chippindale Chr. (eds.), 2005. *Handbook of Archaeological Methods*, vol. 1, Oxford.
- Ματζάνας Χρ., 1998-2003. Τα στάδια της τεχνο-τυπολογικής μελέτης μιας λιθοτεχνίας, *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* 5, 22-34.
- Ματζάνας Χρ., 2001. Η στατιστική μελέτη και η ερμηνεία των προϊστορικών λιθοτεχνιών βάσει ενός Περιγραφικού Λεξικού, στο *Η Πολιτισμική πληροφορική στην υπηρεσία της διάσωσης, διαχείρισης, προβολής, και της κοινωνίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, Ηράκλειο, 9-10 Μαρτίου 2001. Πρακτικά διημερίδας, Ίδρυμα Τεχνολογίας Έρευνας*, (<http://www.ics.forth.gr/isl/CULTUREnet/index.html>).
- Ματζάνας Χρ., 2004. Οι χειροπελέεις: Η ένταξή τους στη γνωστική εξέλιξη του ανθρώπου, η μορφοτεχνολογία τους, τα ελληνικά δεδομένα, *Αρχαιολογία & Τέχνες* 91 (Ιούνιος 2004), 122-129.
- Ματζάνας Χρ., (υπό έκδοση α). Παλαιολιθικές θέσεις της κεντρικής Ευβοίας: μια προσπάθεια προσέγγισης του προϊστορικού ανθρώπου μέσα από τα εργαλεία αποκρουσμένου λίθου, στο *Η Εύβοια κατά την Αρχαιότητα. Όψεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, Πρακτικά συνεδρίου Χαλκίδα, 7-10 Οκτωβρίου 2004*, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΑ' ΕΠΚΑ.
- Ματζάνας Χρ. (υπό έκδοση β). Οι παλαιολιθικές λιθοτεχνίες της Νέας Αρτάκης Ευβοίας και της ευρύτερης περιοχής της, *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά* (32650 λέξεις, 25 στατιστικοί πίνακες, 58 σχέδια και εικόνες).
- McGlade J., 2005. Systems and Simulacra: Modeling, Simulation, and Archaeological Interpretation, στο Maschner – Chippindale 2005, 554-602.
- Neustupný E., 1995. Beyond GIS, στο Lock G. – Stančič Z. (επιμ.), *Archaeology and Geographical Information Systems*, 133-139.
- Oddone M., 2003. Identificazione della provenienza dei manufatti litici rinvenuti nei siti preistorici di Panacrola e Norcia (Umbria), *Rassegna di Archeologia Preistorica et Protohistorica* 20A, 141-149.
- Rowlett R. – Pollnac R., 1971. Multivariate analysis of Marmarian La Tène cultural groups, στο Hodson *et al.* 1971, 46-58.
- Shimada I., 2005. Experimental Archaeology, στο Maschner – Chippindale 2005, 603-642.
- Slimak L., 2004. Implantation humaines et exploitation des obsidiennes en Anatolie centrale durant le Pléistocène, *Paléorient* 30 (2), 7-20.
- Tixier J. – Marmier F. – Trécolle G., 1976. *Le campement préhistorique de Bordj Mellala, Ouargla, Algérie*, Editions du Cercle de Recherches et d'Etudes Préhistoriques, Paris.

VOLUME	0,901681
TECHN.DEB	0,891759
LONGUEUR	0,88084
TECHN.RET	0,870884
EPAISSEUR	0,839029
LARGEUR	0,824131
DEBITAGE	0,611222
PROV.MATIERE	0,586845
CONSERVATION	0,5542
PROVENANCE	0,552466
ETAT.PHYSIQUE	0,540514
DIRECTION	0,489036
CHRONOLOGIE	0,439058
ETAT.DEB	0,436857
TALON	0,308222

Πίν. 1. Βαθμός συμμετοχής κατά φθίνουσα ταξινόμηση των εξεταζόμενων μεταβλητών στην ΠΙΑΚΣ.

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	4,081952	27,21301	27,21301	4,081952	27,21301	27,21301432
2	1,854738	12,36492	39,57793	1,854738	12,36492	39,57793281
3	1,530234	10,20156	49,7795	1,530234	10,20156	49,77949557
4	1,168928	7,792854	57,57235	1,168928	7,792854	57,57234934
5	1,090893	7,27262	64,84497	1,090893	7,27262	64,84496945
6	0,961587	6,410579	71,25555			
7	0,867574	5,783828	77,03938			
8	0,817192	5,447944	82,48732			
9	0,773112	5,154078	87,6414			
10	0,613686	4,09124	91,73264			
11	0,564545	3,763636	95,49627			
12	0,215321	1,43547	96,93174			
13	0,193693	1,291287	98,22303			
14	0,163774	1,091825	99,31486			
15	0,102772	0,685143	100			

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Πίν. 2. Η επεξήγηση της συνολικής μεταβλητότητας και οι τιμές των αρχικών ριζών στην Παραγοντική Ανάλυση Κυρίων Συνιστωσών (ΠΙΑΚΣ) που αφορούν στο σύνολο των παλαιολιθικών λιθοτεχνιών της Κεντρικής Εύβοιας.

Component Matrix(a)

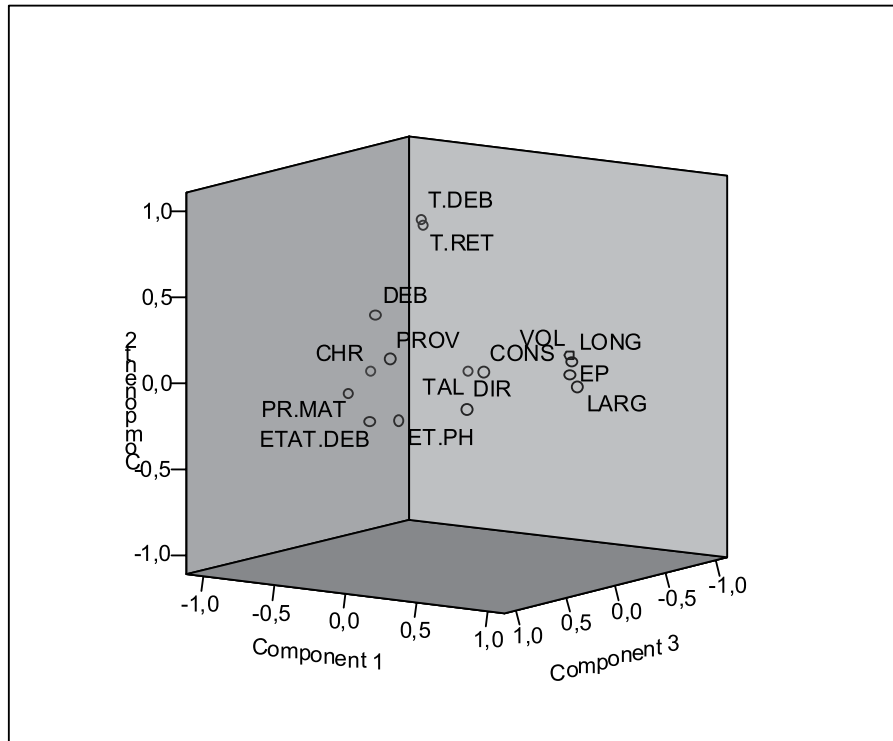
	Component				
	1	2	3	4	5
PROVENANCE	-0,10265	0,162651	0,527836	-0,09154	-0,478
LONGUEUR	0,882205	0,187586	0,1144	0,221873	-0,07107
LARGEUR	0,898138	0,039754	0,083093	0,010488	0,09426
EPAISSEUR	0,879229	0,113251	0,131218	0,166263	0,091099
VOLUME	0,87905	0,220771	0,123017	0,254436	0,018497
DEBITAGE	-0,36645	0,357692	0,300227	0,296149	-0,4137
TALON	-0,00042	0,00956	-0,10704	0,539242	-0,07676
ETAT.DEB	-0,21827	-0,21029	0,564363	-0,11038	0,119586
DIRECTION	0,34196	-0,10105	0,395062	-0,37459	0,255921
PROV.MATIERE	-0,3477	-0,05174	0,600435	0,319502	-0,02584
CONSERVATION	0,299629	0,074687	0,161559	-0,52235	-0,39987
ETAT.PHYSIQUE	-0,07678	-0,19907	0,478623	0,03927	0,514169
TECHN.DEB	-0,23617	0,885673	0,022526	-0,12133	0,190626
TECHN.RET	-0,25119	0,845573	-0,00585	-0,11776	0,280882
CHRONOLOGIE	-0,55354	-0,01355	0,082843	0,287713	0,206955

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a 5 components extracted.

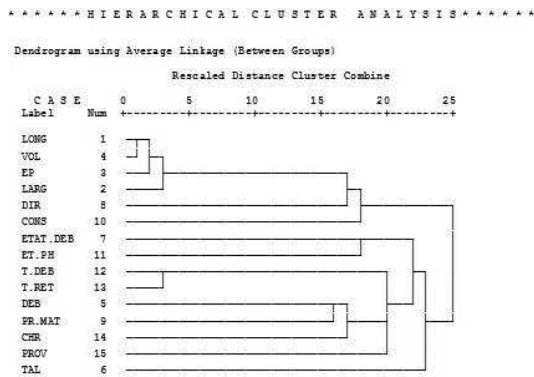
Πίν. 3. Οι τιμές των πέντε πρώτων συνιστωσών της ΠΙΑΚΣ σε σχέση με τις προς εξέταση μεταβλητές.

Component Plot

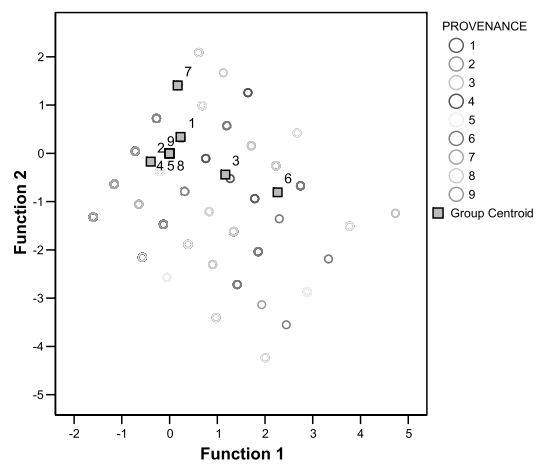

Εικ. 1. Προβολή των μεταβλητών στον τρισδιάστατο χώρο των τριών πρώτων παραγόντων.

Canonical Discriminant Functions

Εικ. 2. Το δενδρόγραμμα της παραγοντικής ανάλυσης ταξινόμησης.

Εικ. 3. Η προβολή των θέσεων στο διάγραμμα της Παραγοντικής διαχωριστικής ανάλυσης.

ΣΠΗΛΛΑΙΟ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΚΑΡΥΣΤΟΥ. ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 2007-2008*

Φάνης Μαυρίδης, Zarko Tankosic

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολλές από τις πρόσφατες μελέτες αναφορικά με την προϊστορία των νησιών του Αιγαίου και των νησιών γενικότερα έχουν βασιστεί στις αρχές και τα πρότυπα έρευνας της νησιωτικής βιογεωγραφίας, η οποία διαμορφώθηκε στις δεκαετίες του 1960-1970, περίοδο κατά την οποία η αρχαιολογία προσπάθησε να ενσωματώσει τις μεθόδους και τις αρχές των θετικών επιστημών στην αρχαιολογία, να διατυπώσει δηλαδή νόμους με γενική ισχύ¹. Παρά το γεγονός ότι η προσέγγιση αυτή είναι η μοναδική, η οποία προσπάθησε να αναγνωρίσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νησιωτικών πολιτισμών και να δημιουργήσει έναν αυτόνομο τομέα έρευνας, δεν κατάφερε εντούτοις να ενσωματώσει στις προσεγγίσεις της τις κοινωνικές, συμβολικές και ιδεολογικές παραμέτρους των προϊστορικών κοινωνιών².

Η συγκεκριμένη προσέγγιση βασίζεται σε μία «εξωτερική» και γενικευμένη μελέτη του χώρου, σύμφωνα με την οποία, αν και οι περιβαλλοντικοί παράγοντες είναι αυτοί που καθορίζουν τις επιλογές των προϊστορικών ανθρώπων, (όμως) το τοπίο και ο χώρος είναι «κοινωνικές κατασκευές», που διαμορφώνονται από τις εκάστοτε κοινωνικές αντιλήψεις και επομένως δεν καθορίζονται αποκλειστικά από εξωτερικούς παράγοντες³. Η εκάστοτε ιδιομορφία των νησιωτικών κοινωνιών αποδίδεται από τη νησιωτική βιογεωγραφία και αρχαιολογία στις ιδιαιτερότητες και τον απομονωμένο χαρακτήρα του νησιωτικού τοπίου. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των πολιτισμών του Σαλιάγκου και της Χοιροκοιτίας –ο τελευταίος αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, το οποίο αποδεικνύει ότι η εμπεριστατωμένη και με ειδικούς στόχους έρευνα μπορεί να δώσει σημαντικές απαντήσεις σε ανάλογα ερωτήματα⁴– έχουν παραδοσιακά ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα του ιδιαίτερου νησιωτικού περιβάλλοντος και της απουσίας εξωτερικών επαφών⁵. Η νεότερη έρευνα όμως, καταδεικνύει ότι δεν υπάρχουν κοινά νησιωτικά χαρακτηριστικά και μετρήσιμοι, σταθεροί εξωτερικοί παράγοντες, που να μπορούν, στο πλαίσιο συγκεκριμένων θεωρητικών προτύπων, να εφαρμοστούν σε κάθε περίπτωση και να ερμηνεύσουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των νησιωτικών κοινωνιών⁶. Απαιτείται επομένως μία εναλλακτική προσέγγιση στη μελέτη του νησιωτικού και παράκτιου τοπίου του Αιγαίου, του χαρακτήρα των νησιωτικών κοινωνιών και των θαλάσσιων μετακινήσεων⁷. Στην πρώτη θέση βρίσκεται η μελέτη των

* Η ανασκαφή δε θα ήταν δυνατή χωρίς την υποστήριξη του Ιδρύματος Σ. Νιάρχος, το οποίο ευχαριστούμε θερμά. Ειδική αναφορά θα πρέπει να γίνει στην κ. Μ. Ξανθοπούλου, η οποία καταβάλλει κάθε προσπάθεια να κατανοήσει τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες μιας ανασκαφικής έρευνας. Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκίδας και το Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου παρείχαν διευκολύνσεις σε κάθε περίπτωση που αυτές ζητήθηκαν. Η φίλη αρχαιολόγος Λ. Κορμαζοπούλου διάβασε το κείμενο και έκανε χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. Μαυρίδης 2007. Μαυρίδης (υπό δημ. α).

2. Μαυρίδης 2007.

3. Μαυρίδης (υπό δημ. α).

4. Knapp *et al.* 1994, 378. Simmons 1999. McCartney – Peltenburg 2000. Peltenburg – Colledge – Croft – Jackson – McCantrey – Murray 2000. Swiny 2001. Peltenburg – Wesse 2004.

5. Evans – Renfrew 1968, 82. Cherry 1985, 26. Sampson 2002, 153.

6. Gosden – Pavlides 1994. Fitzhugh – Hunt 1997. Rainbird 1999. Strasser 2003. Rainbird 2007. Μαυρίδης 2007. Μαυρίδης (υπό δημοσίευση α).

7. Shields 1991. Westerdahl 1992. Bender 1993. Gosden – Head 1994. Tilley 1994. Morphy 1995. Knapp – Ashmore 1999.

κοινωνικών διαστάσεων του χώρου, οι αντιλήψεις για τον οποίο δεν μπορεί να είναι κοινές, αλλά εντάσσονται στις αντιλήψεις που αναπτύσσονται για τη χρήση του χώρου σε κάθε περίοδο, αλλά και σε κάθε αρχαιολογικό περιβάλλον χωριστά. Η ανασκαφή του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας αποσκοπεί ακριβώς σε αυτό, να εξακριβώσει πως λειτουργούν οι θαλάσσιες επαφές και οι εξωτερικές επιδράσεις στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό σύνολο, πως εντέλει διαμορφώνονται οι αντιλήψεις για το θαλάσσιο και παράκτιο περιβάλλον από τους ανθρώπους που κινούνται σε αυτό, σε μία περιοχή που βρίσκεται στα όρια των πολιτισμικών και γεωγραφικών ζωνών της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας. Ως υπόθεση εργασίας προβάλλεται η άποψη ότι το *spiritus movens* πίσω από τις θαλάσσιες επαφές και μετακινήσεις βρίσκεται στη σφαίρα της δημιουργίας ατομικών ή ευρύτερων κοινωνικών επαφών, ανάλογα με τις εκάστοτε ισχύουσες κοινωνικές αντιλήψεις και ιδεολογίες ή τις ατομικές επιδιώξεις. Επομένως, πρέπει πρώτα να μελετηθούν αυτές οι παράμετροι και παράλληλα να αποφευχθεί η εφαρμογή των θετικιστικών προτύπων της νησιωτικής ή παράκτιας αρχαιολογίας, τα οποία βασίζονται σε κοινά για όλες τις προϊστορικές νησιωτικές κοινωνίες χαρακτηριστικά (απόσταση από τις ακτές, μέγεθος νησιού κλπ).

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΚΑΡΥΣΤΟΥ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΟΥ

Το σπήλαιο της Αγίας Τριάδας βρίσκεται στην περιοχή της Καρύστου, στη νότια Εύβοια και πιο συγκεκριμένα στους πρόποδες του όρους Όχη, κοντά στο χωριό Καλύβια (εικ. 1). Πρόκειται για υπόγειο ποταμό, ο οποίος έχει σχηματιστεί στο σημείο «συνάντησης» μαζών μαρμάρου και σχιστολίθου και είναι αποτέλεσμα της χημικής και μηχανικής δράσης του νερού. Η είσοδος του ανοίγεται σε απόσταση 50 περίπου μέτρων από την ομώνυμη εκκλησία επάνω στο λόφο. Το υπόγειο ποτάμι είναι και σήμερα ενεργό και το νερό εκβάλλει από πηγή στους πρόποδες του ίδιου λόφου. Η μορφή του σπηλαίου είναι σημαντική για την κατανόηση της χρήσης του στην προϊστορία⁸. Από την στενή είσοδο ο επισκέπτης εισέρχεται σε έναν επίσης στενό σε πλάτος διάδρομο, το ύψος του οποίου φτάνει σε κάποια σημεία τα 8 μ. (εικ. 2). Βαθύτερα το σπήλαιο είναι γεμάτο νερό που σχηματίζει καταρράκτες και λίμνες. Εντυπωσιακός είναι ο σταλαγματικός διάκοσμος. Μέχρι σήμερα έχουν ερευνηθεί 2,5-3 χλμ., ενώ δεν είναι γνωστό το συνολικό του μήκος⁹.

Τα ιδιαίτερα αυτά φυσικά χαρακτηριστικά του σπηλαίου (σκοτεινό, υγρό, αφιλόξενο εσωτερικό, απουσία διαθέσιμου χώρου για χρήση από τον προϊστορικό άνθρωπο) αποτέλεσαν έναν από τους βασικούς λόγους που οδήγησαν στην πραγματοποίηση της ανασκαφικής έρευνας: η μορφολογική διαφορά του από άλλα σπήλαια που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τη νεότερη Νεολιθική I και II¹⁰ ήταν εμφανής. Ακόμα, τα σπήλαια με υλικό της πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και στα νησιά του Αιγαίου είναι λίγα.

Ένας δεύτερος σημαντικός παράγοντας που οδήγησε στην ανασκαφική έρευνα του συγκεκριμένου σπηλαίου είναι η ίδια η Καρυστία, η οποία βρίσκεται γεωγραφικά στους θαλάσσιους δρόμους επικοινωνίας των νησιών του Αιγαίου, της Εύβοιας και της Αττικής.

Πιο συγκεκριμένα, η Εύβοια θεωρείται ως ιδιαίτερης σημασίας περιοχή για τον εποικισμό των Κυκλάδων και τις θαλάσσιες επαφές και μετακινήσεις, ακόμα και πριν τη Νεολιθική¹¹. Η σύνδεσή της με τα νησιά των βορείων Κυκλάδων και την Αττική έχει υποστηριχθεί από πολλούς ερευνητές¹². Οι επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Καρυστίας έχουν επιβεβαιώσει την παρουσία πολλών θέσεων της νεότερης Νεολιθικής II και της Πρωτοχαλκής II¹³, χωρίς καθόλου προγενέστερα και με ελάχιστα μεταγενέστερα ευρήματα.

Η περισυλλογή επιφανειακού υλικού από το σπήλαιο έχει δώσει αξιοπρόσεκτα στοιχεία, όπως όστρακα

Ευστρατίου 2001. Waldren 2002. Mavridis 2002. Rainbird 2007. Μαυρίδης 2007. Kotsakis 2008, 53-75. Μαυρίδης (υπό δημοσίευση α).

8. Mavridis – Tankosic 2008. 2009 α, β.

9. Νικολαΐδης – Ταζάρτες 1998.

10. Mavridis 2005. Karali – Mavridis 2005. Karali – Mavridis – Kormazopoulou 2005. Καραλή – Μαυρίδης – Κορμαζοπούλου 2006.

11. Cherry 1985, 21.

12. Ενδεικτικά: Broodbank 1999. 2000, 138-140. Davis 1992, 702. Τελεβάντου 2006.

13. Keller 1985. Keller – Cullen 1992, 341. Tankosic 2008. Cullen – Talalay – Tankosic 2009. Cullen – Talalay – Keller – Karimali – Farrand (υπό δημοσίευση).

με γραπτή λευκή διακόσμηση σε σκούρο βάθος¹⁴, τα οποία και αποτελούν το πρωιμότερο μέχρι σήμερα υλικό που έχει εντοπιστεί στην περιοχή. Μία ραδιοχρονολόγηση κάτω από «κατασκευή», από την τομή 1 του 2007 έδωσε μία ηλικία στο τέλος της 6^{ης} χιλιετίας¹⁵, η οποία ίσως σχετίζεται με αυτόν τον ορίζοντα, όμως περαιτέρω έρευνα και ανάλυση δειγμάτων είναι αναγκαία για να χρονολογηθεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η συγκεκριμένη φάση¹⁶. Η λεγόμενη φάση Σαλιάγκου στις Κυκλάδες ή ευρύτερα ο Αιγαιακός ορίζοντας με λευκή γραπτή διακόσμηση σε σκούρο βάθος, δεν έχει προσδιοριστεί επαρκώς ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, την προέλευση των οικιστών, τις ομοιότητες του υλικού πολιτισμού με άλλες περιοχές και θέσεις κ.λ.π.¹⁷ Σε σχέση με το υλικό της Αγίας Τριάδας, δεν είναι τυχαίο ότι, εκτός από την παράδοση της νεότερης Νεολιθικής Ι της ηπειρωτικής Ελλάδας (μελανά στιλβωτά), η οποία έχει μελετηθεί επαρκώς¹⁸, κεραμική με λευκή διακόσμηση σε σκούρο βάθος έχει βρεθεί στο σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα Αλοννήσου¹⁹, σε θέσεις της ανατολικής Αττικής, όπως το σπήλαιο του Κίτσου²⁰, κοντά δηλαδή στις ακτές του Αιγαίου. Η κεραμική με λευκή διακόσμηση των θέσεων αυτών φαίνεται ότι ανήκει σε ένα εξελιγμένο στάδιο της νεότερης Νεολιθικής Ι και όχι στην αρχή της²¹. Το υλικό επομένως του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας είναι ίσως χαρακτηριστικό μιας ύστερης φάσης παρουσίας της συγκεκριμένης πολιτισμικής βαθμίδας, σε περιοχές εκτός των Κυκλάδων, μία ύστερη φάση εξάπλωσης στις παράλιες και όχι μόνο, περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας²². Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι μόνο με την ακριβέστερη χρονολόγηση του υλικού της Αγίας Τριάδας θα μπορούν να επιβεβαιωθούν ή να διαψευστούν οι ανωτέρω υποθέσεις.

Η νεότερη Νεολιθική ΙΙ, η οποία αντιπροσωπεύεται από μεγάλες ποσότητες κεραμικής και επαναλαμβανόμενα στρώματα χρήσης αποτελεί μία «Αιγαιακή κοινή» για το κεντρικό και νότιο Αιγαίο²³. Ο εντοπισμός της φάσης αυτής σε σπήλαιο αναμένεται να δώσει περαιτέρω στοιχεία για τη χρήση τους στη συγκεκριμένη περίοδο, ενώ ο σαφέστερος προσδιορισμός στρωματογραφικά και με απόλυτες χρονολογήσεις της σχέσης των δύο φάσεων της νεότερης Νεολιθικής, οι οποίες έχουν εντοπιστεί στο σπήλαιο, είναι ιδιαίτερα σημαντικός.

Σε ότι αφορά στην πρώιμη Εποχή του Χαλκού, κατά τις επιφανειακές έρευνες στην περιοχή της Καρύστου είχαν, μέχρι πρόσφατα, εντοπισθεί θέσεις μεγάλο μεγέθους, αλλά και μικρότερες, με χαρακτηριστική ελλαδική κεραμική, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις, ανακαλύφθηκαν θέσεις της Πρωτοχαλκής ΙΙ, οι οποίες είχαν επιφανειακά τεράστιες ποσότητες οψιανού²⁴. Κάποιες από αυτές μπορεί να ανήκουν και στη νεότερη Νεολιθική ΙΙ, όμως τα στοιχεία από την κεραμική δεν είναι διαφωτιστικά. Η πρωτοελλαδική κεραμική από τη νότια Καρυστία δείχνει ότι μέχρι τώρα υπερίσχυαν τα ηπειρωτικο-ελλαδικά χαρακτηριστικά, σε αντίθεση με θέσεις της δυτικής ακτής της Εύβοιας, από τα Στύρα και λίγο βορειότερα²⁵ μέχρι τη Μάνικα, σπήλαιο κοντά στη Χαλκίδα, ή ακόμα και τον Προσκυνά Λοκρίδας, στις οποίες τα Κυκλαδικά στοιχεία και οι επιδράσεις είναι έντονα, όπως και στην κοντινή Αττική²⁶. Τίθενται επομένως συγκεκριμένα ερωτήματα για την περιοχή της Καρύστου ως προς τη θέση της στα δίκτυα ανταλλαγών και επαφών με τις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα: η απουσία κυκλαδικών στοιχείων είναι τυχαία/αποτέλεσμα της ελλιπούς έρευνας ή η περιοχή ήταν εκτός των δικτύων επαφών με τις Κυκλάδες, τα οποία φαίνεται ότι ήταν σε λειτουργία στην δυτική ακτή της Εύβοιας και στην Αττική; Τα ευρήματα του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας θέτουν αυτά τα ερωτήματα σε νέα βάση. Είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση το ιδιαίτερο αρχαιολογικό περιβάλλον (context), το οποίο είναι σημαντικό και ερμηνεύει την παρουσία περισσότερων κυκλαδικών στοιχείων στη θέση; Πρέπει

14. Σάμψων 1988β, εικ. 4, 5.

15. Mavridis – Tankosic 2009β.

16. Mavridis – Tankosic 2009α, β.

17. Σωτηρακοπούλου 1999. Broodbank 2000. Μαυρίδης 2007.

18. Ντούζουγλη 1998, 60-71, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

19. Mavridis 2008, 112-115.

20. Lambert 1981, 102.

21. Σάμψων 1993, 67, εικ. 57.

22. Μαυρίδης 2007. Mavridis 2010. Μαυρίδης (υπό δημοσίευση β).

23. Renfrew 1972. Coleman 1977. 1992. Dousougli 1992, 275-279. Ντούζουγλη 1998, 127-131.

24. Tankosic 2008. Cullen – Talalay – Keller – Karimali – Farrand (υπό δημοσίευση).

25. Παπαβασιλείου 1901, 44. Calligas 1984. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986. Sapouna-Sakellarakis 1987. Σάμψων 1985 και 1988α, 117. Zachou 2004. Δακωρόνια 2006, 22. Πεντεδέκα – Κυριαζή – Ζάχου 2006, 931. Kosma 2010.

26. Ενδεικτικά: Mylonas 1959. Σαμψων 1988, 113-119. Παντελίδου 2005. Καζά-Παπαγεωργίου 2006, 55-57.

να σημειωθεί ότι για την ώρα απουσιάζουν ειδώλια και τηγανόσχημα σκεύη από το σπήλαιο. Διαφωτιστική θα ήταν ίσως η ανασκαφή νεκροταφείου στην περιοχή.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ 2007²⁷

Η έρευνα του 2007 ήταν σύντομη και διερευνητική. Προηγούμενοι ερευνητές, οι οποίοι πραγματοποίησαν επιφανειακές έρευνες στο σπήλαιο, είχαν υποστηρίξει ότι το αρχαιολογικό υλικό δεν βρισκόταν *in situ*, αλλά είχε παρεισφρήσει από αλλού²⁸.

Δύο τομές ανοίχτηκαν στον στενό διάδρομο, μεταξύ της εισόδου και του εσωτερικού του σπηλαίου, καθώς, λόγω της φυσικής διαμόρφωσης δεν υπήρχε άλλος διαθέσιμος χώρος. Οι τομές έφτασαν μέχρι το φυσικό βράχο. Η τομή 1, που έφτασε σε βάθος το 1 μ., περιείχε κυρίως στρώσεις πηλού και λάσπης με λίγα όστρακα και άλλα ευρήματα. Η αναμόχλευση των στρωμάτων από τη δράση του νερού ήταν εμφανής, όπως και η απουσία *in situ* επιχώσεων και στρωματογραφικής αλληλουχίας.

Η τομή 2, πιο κοντά στην είσοδο του σπηλαίου, έδωσε, όχι μόνο μεγαλύτερο αριθμό ευρημάτων, αλλά και στοιχεία για κατά χώραν αρχαιολογικές αποθέσεις και κατασκευές. Η «κατασκευή» αποτελείται από ένα ημι-κυκλικό κομμάτι ψημένου πηλού με μικρές πλάκες και όστρακα στην περίμετρο και τα θεμέλια της²⁹. Ακριβώς από κάτω και στο κέντρο της κατασκευής βρέθηκε στρώμα με στάχτη, μέσα στο οποίο υπήρχε ανθρωπόμορφη λαβή αγγείου, τοποθετημένη οριζόντια. Σχεδόν όλα τα υπόλοιπα όστρακα του εν λόγω αγγείου καθώς και άλλου με σχοινοειδή διακόμηση, υπήρχαν εντός ή λίγο πιο κάτω από τη συγκεκριμένη επίχωση. Η εσκεμμένη τοποθέτηση αντικειμένων κάτω από δάπεδα δεν είναι ένα άγνωστο φαινόμενο στη νεότερη Νεολιθική του Αιγαίου και έχει παρατηρηθεί σε άλλα σπήλαια, όπως στο σπήλαιο Λεονταρίου στον Υμηττό Αττικής³⁰.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ 2008

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2008, η οποία διήρκεσε πέντε περίπου εβδομάδες, ανοίχτηκαν έξι τομές, τέσσερις από τις οποίες στον κεντρικό στενό διάδρομο που οδηγεί από την είσοδο στο εσωτερικό του σπηλαίου. Οι τομές 4 και 8 ανοίχτηκαν σε έναν παράπλευρο του κυρίως διαδρόμου θάλαμο, μικρών διαστάσεων (ονομάστηκε «ανατολικός θάλαμος»). Οι επιχώσεις στις τομές του κυρίως διαδρόμου ήταν αβαθείς (τα σημαντικότερα ευρήματα προέρχονται από την τομή 3) και το υλικό σχετικά περιορισμένο, όμως ο παράπλευρος θάλαμος έδωσε πολύ παχιές επιχώσεις με σημαντικά ευρήματα.

Πιο συγκεκριμένα, η τομή 3 ανοίχθηκε σε συνέχεια της τομής 2 του 2007, στην οποία βρέθηκαν αδιατάρακτες επιχώσεις και κατασκευές. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα, το οποίο περιείχε νεολιθικά, πρωτοχαλκά και ρωμαϊκά όστρακα, βρέθηκαν και πάλι καθαρά προϊστορικά στρώματα. Το στρώμα 3 περιείχε χαρακτηριστική κεραμική του λεγόμενου πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας, σε σχέση με λάκκους και πιθανά δάπεδα. Ένα από τα δάπεδα (στρώμα 5α) ήταν προσεκτικά κατασκευασμένο από επίπεδους λίθους, (μαζί) με πατημένο χώμα κάτω από αυτούς. Υπήρχαν επίσης επαναλαμβανόμενα επεισόδια καύσεων. Τα στρώματα αυτά έδωσαν επίσης οστά ανθρώπων και ζώων και οφινιά.

Σε βαθύτερα στρώματα και μάλιστα σε ιδιαίτερες διαμορφώσεις, όπως π.χ. σε λάκκους, βρέθηκε επίσης κεραμική της νεότερης Νεολιθικής Ι, η οποία περιελάμβανε τα χαρακτηριστικά γραπτά με λευκή διακόσμηση.

27. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι: D. Yamaguchi, αρχαιολόγος, Δ. Μπούζας, γεωλόγος, οι απόφοιτοι του τμήματος Αρχαιολογίας και Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Δ. Λαμπρόπουλος, Μ. Μητροπέτρου, Ε. και Β. Σπυροπούλου, οι φοιτητές του τμήματος Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Zadar D. Cakanic, και N. Stepan και του Πανεπιστημίου της Κοπεγχάγης M. Toftdal και R. Larsen. Την τοπογραφική μελέτη έκανε ο Θ. Χατζηθεοδώρου και τη μελέτη της στρωματογραφίας ο γεωλόγος Π. Καρκάνας. Στην σύντομη έρευνα του 2007 συμμετείχε και η αρχαιολόγος Α. Κορμαζοπούλου. Σημαντική βοήθεια παρείχαν τέλος ο γεωλόγος Θ. Αθανασίου και ο τεχνικός ανασκαφών Χ. Μπουγάδης.

28. Keller 1985, 165.

29. Mavridis – Tankosic 2009β.

30. Mavridis 2005. Karali – Mavridis 2005. Karali – Mavridis – Kormazopoulou 2005. Καραλή – Μαυρίδης – Κορμαζοπούλου 2006.

ση σε σκούρο βάθος όστρακα. Δυστυχώς, η διατήρησή τους είναι κακή και το υλικό περιορισμένο, γεγονός που οφείλεται στη μεταγενέστερη χρήση του χώρου, αλλά και στο γεγονός ότι όποιος εισέρχεται στο σπήλαιο περνάει πάνω ακριβώς από αυτό το σημείο, λόγω της στενότητας του χώρου. Η τομή αυτή, όπως και όλες του κεντρικού διαδρόμου συνεχίστηκαν μέχρι το φυσικό βράχο.

ΤΟΜΕΣ 4 ΚΑΙ 8 ΤΟΥ «ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΘΑΛΑΜΟΥ»

Στο πρώτο τμήμα του θαλάμου, η οροφή είναι πολύ χαμηλή και ο χώρος καλύπτεται από παχιές σταλαγματικές κρούστες. Το δεύτερο τμήμα καλύπτεται κατά τόπους από λεπτές σταλαγματικές κρούστες και άμμο. Η πρόσβαση στο χώρο είναι δύσκολη, καθώς φερτές επιχώσεις έχουν συσσωρευθεί στην είσοδο του.

Η στρωματογραφική αλληλουχία είναι σύνθετη. Στην επιφάνεια του χώρου δεν βρέθηκαν αρχαία κατάλοιπα. Τα δύο πρώτα στρώματα αποτελούνται από φερτή άμμο, η οποία είχε αποθεθεί πάνω στη σταλαγματική κρούστα. Η τελευταία οριοθετεί και το επίπεδο, από το οποίο ξεκινούν οι αρχαιολογικές επιχώσεις. Τα πρώτα ευρήματα είναι εγκλωβισμένα εντός και έχουν σφραγιστεί κάτω από αυτήν.

Τα ευρήματα είναι ανθρώπινα οστά, αλλά και οστά ζώων. Στην επέκταση της τομής 4 (τομή 8) τα οστά βρέθηκαν κάτω από μεγάλες πλάκες, όμως είναι αναγκαία η επέκταση της ανασκαφής για να διαπιστωθεί αν η συγκεκριμένη διαμόρφωση ήταν ηθελημένη (κάλυψη των οστών με πλάκες). Τα ανθρώπινα οστά δεν ήταν απολύτως στη θέση τους, υπήρχε όμως μερική συνοχή και διάταξη (εικ. 3). Τα ζωικά κατάλοιπα αντιπροσωπεύονται από μακρά οστά και κυρίως σιαγόνες αιγοπροβάτων. Οι τελευταίες βρέθηκαν οριζόντια τοποθετημένες ακριβώς δίπλα στους ανθρώπινους σκελετούς. Απουσιάζουν μέχρι στιγμής τα κρανία από τους ανθρώπινους σκελετούς, όμως είναι πιθανό να βρίσκονται, λαμβάνοντας υπόψη και τη σχετική διατάραξη, σε σημείο που δεν έχει ακόμα ανασκαφεί.

Ανάμεσα και κάτω από τα οστά βρέθηκαν τα περισσότερα ευρήματα της Πρωτοχαλκής II. Βαθύτερα και με το τέλος των ευρημάτων της πρώιμης Εποχής του Χαλκού αρχίζει άλλο στρώμα, το οποίο αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από απανθρακωμένους καρπούς και σπόρους σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης (εικ. 4).

Βαθύτερα στις τομές 4 και 8, μετά την παρεμβολή στρώματος άμμου, το οποίο δεν περιείχε ευρήματα, βρέθηκαν επάλληλα στρώματα, τα οποία έδωσαν εργαλεία αποκρουσμένου λίθου από οψιανό (εικ. 5), άλλα κατασκευασμένα από οστό, λειασμένο λίθο, όπως και λίγα κοσμήματα. Η κεραμική χρονολογεί τα στρώματα αυτά στη νεότερη Νεολιθική II (εικ. 6).

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Τα ευρήματα της πρώτης σύντομης έρευνας του 2007 ήταν κυρίως κεραμική, λίγα οστά ζώων, ένα οστέινο εργαλείο, μία αιχμή βέλους από οψιανό και μερικά απολεπίσματα. Η κεραμική ανήκει στη νεότερη Νεολιθική I και II και στην Πρωτοχαλκή II. Στα επιφανειακά στρώματα βρέθηκαν αρκετά ρωμαϊκά λυχνάρια. Χαρακτηριστικό εύρημα της γραπτής κατηγορίας λευκό σε σκούρο είναι η ημι-σφαιρική φιάλη με την ανθρωπόμορφη λαβή, η οποία βρέθηκε στην τομή 2 του 2007, κάτω από την κατασκευη-δάπεδο³¹. Ο τρόπος απόδοσης του κεφαλιού και ο μακρύς λαιμός βρίσκουν παράλληλα σε διάφορες θέσεις, όπως για παράδειγμα στα ειδώλια της Φτελιάς Μυκόνου ή των Θαρρουνίων Εύβοιας³².

Η κεραμική με λευκή διακόσμηση τοποθετείται παραδοσιακά στις αρχές της 5^{ης} χιλιετίας³³. Στην περίπτωση του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας, πρόκειται για λίγα όστρακα, ιδιαίτερα θραυσμένα, τα οποία βρέθηκαν στις τομές του κυρίως διαδρόμου του σπηλαίου σε μικρούς λάκκους ή κάτω από δάπεδα. Πετρογραφική ανάλυση λίγων δειγμάτων της κατηγορίας αυτής έδειξε την τοπική της παραγωγή³⁴. Τα μοτίβα της συγκεκριμένης κεραμικής κατηγορίας στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας περιλαμβάνουν κυματοειδείς και τεθλασμέ-

31. Mavridis – Tankosic 2009a, β.

32. Σάμψων 1993, εικ. 202. Sampson 2002, fig. 145-148.

33. Sampson 1984, 239.

34. Μαυρίδης 2007, ανάλυση του I. Whitebread, Leicester University.

νες γραμμές σε ποικιλία διευθετήσεων. Δε λείπουν και περισσότερο πολύπλοκα μοτίβα, όπως οι ρόμβοι³⁵. Τα τυπολογικά της χαρακτηριστικά στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας οδηγούν σε ένα εξελιγμένο στάδιο της συγκεκριμένης κεραμικής παράδοσης³⁶, καθώς κυριαρχούν οι σφαιρικές φιάλες και αυτές με ευθεία τοιχώματα και έξω νεύοντα χείλη, σχήματα τα οποία χαρακτηρίζουν τους ύστερους ορίζοντες της φάσης Σαλιάγκου των Κυκλάδων³⁷.

Η κεραμική της νεότερης Νεολιθικής ΙΙ είναι χαρακτηριστική του ορίζοντα Αττικής-Κεφάλας. Ομοιότητες υπάρχουν με το σπήλαιο του Κίτσου στην Αττική, την Κεφάλα της Κέας ή την Πλακαρή στην Καρυστία, η οποία βρίσκεται λίγα χιλιόμετρα νότια από το σπήλαιο³⁸. Λίγα μόνο όστρακα ανήκουν στην κατηγορία της κεραμικής με στιλβωτή διακόσμηση (pattern burnished). Η κεραμική με εγχάρακτη ή εγχάρακτη και στικτή διακόσμηση, η οποία γεμίζεται με λευκή ουσία είναι επίσης μια χαρακτηριστική κατηγορία της περιόδου, η οποία στο σπήλαιο του Κίτσου χρονολογείται στο τέλος της 5^{ης} ή στις αρχές της 4^{ης} χιλιετίας³⁹. Υπάρχουν επίσης αρκετά όστρακα από άβαφα και ερυθρά στιλβωτά αγγεία, λαβές που ανήκουν στο χαρακτηριστικό τύπο σέσουλας (scoop) κ.α. Ο εντοπισμός επάλληλων στρωμάτων των ύστερων φάσεων της νεότερης Νεολιθικής στο σπήλαιο μπορεί να οδηγήσει, με την πρόοδο της μελέτης του υλικού και της στρωματογραφίας, στον εντοπισμό επιμέρους φάσεων και οριζόντων χρήσης του σπηλαίου.

Η κεραμική της πρώιμης Εποχής του Χαλκού βρέθηκε στα επιφανειακά στρώματα των τομών του κυρίως διαδρόμου και στα ανώτερα στρώματα των τομών του «ανατολικού θαλάμου», δηλαδή στις τομές 4 και 8, κάτω από και ανάμεσα στα ανθρώπινα και ζωικά κατάλοιπα.

Το υλικό του 2007 περιλαμβάνει χαρακτηριστικά σχήματα, όπως οι κύμβες, κάποιες πρωτοβερνικωτές, κλειστές φιάλες με έσω νεύοντα χείλη, μεγάλα αγγεία με κιτρινωπό-λευκωπό επίχρισμα και καλής ποιότητας ανοικτά αγγεία, σε κάποιες περιπτώσεις γραπτά.

Το υλικό των τομών 4 και 8 του 2008 περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, γραπτά πώματα πυξιδών, κυμβών και πρόχων. Βρέθηκαν επίσης γραπτές φιάλες με έσω νεύοντα χείλη, φιάλες με ψηλό πόδι, πιθοειδή, άβαφα και στιλβωτά κ.α. (εικ. 8). Η κεραμική βρίσκεται παράλληλα στην Πρωτοχαλκή ΙΙ της κεντρικής και νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας σε θέσεις, όπως η Λέρνα Αργολίδας, η Αγία Ειρήνη στην Κέα, η Ραφήνα στην Αττική, θέσεις στην Καρυστία, όπως ο Άγιος Πύργος, η Πελαγίτισσα και η Ακτή Ρόζος, αλλά και το νεκροταφείο της Χαλανδριανής στη Σύρο ή και στον Άγιο Λουκά⁴⁰.

Η μακροσκοπική εξέταση της πρώτης ύλης δείχνει ότι στο υλικό περιλαμβάνονται και εισηγμένα αγγεία. Η πετρογραφική ανάλυση που βρίσκεται σε εξέλιξη θα αποσαφηνίσει τις διαδικασίες παραγωγής, κατανάλωσης και διακίνησης της κεραμικής όλων των περιόδων.

Βρέθηκαν αρκετά εργαλεία οψιανού, με χαρακτηριστικότερες τις λεπίδες. Επίσης, αντικείμενα από χαλκό, όπως μία καλά διατηρημένη τριχολαβίδα και ένα εγχειρίδιο. Ένα ακέραιο και θραύσματα τουλάχιστον από άλλο ένα οστέινο κυλινδρικό αντικείμενο με εγχάρακτη διακόσμηση, αποτελούν επιπρόσθετα στοιχεία των σχέσεων με τις Κυκλάδες. Όστρακα του είδους *Pecten jacobaeus* Linnaeus, αποτελούν μία ακόμα ένδειξη των σχέσεων αυτών, καθώς το συγκεκριμένο είδος βρίσκεται συχνά σε τάφους της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου⁴¹.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το αρχαιοβοτανικό υλικό, το οποίο αποκαλύφθηκε κάτω από το στρώμα της πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Η ποσότητα και η διατήρηση του υλικού είναι μοναδική. Περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, όσπρια, όπως φακές (*Lens* sp.), κουκιά (*Vicia faba*), λαθούρι (*Lathyrus* sp.), ρεβύθι (*Cicer* sp.) δημητριακά, όπως κριθάρι (*Hordeum*), αλλά και μεγάλη ποσότητα σύκων⁴².

Η αναγνώριση από τους ειδικούς⁴³ τριών μηριαίων οστών δίνει τον ελάχιστο αριθμό των ατόμων. Και τα τρία παρουσιάζουν έντονα παθολογικά χαρακτηριστικά. Οι λεκάνες προέρχονται από δύο άτομα, μάλλον

35. Σάμψων 1988β, εικ. 4, 5.

36. Σωτηρακοπούλου 1999. Μαυρίδης 2007. Mavridis 2010. Μαυρίδης (υπό δημοσίευση β).

37. Mavridis – Tankosic 2009α, β.

38. Coleman 1977. Lambert 1981. Keller 1982.

39. Lambert 1981, 279.

40. Wiencke 2000. Wilson 1999. Θεοχάρης 1951-1954. Tankosic 2008. Tankosic – Chidiroglou 2010. Rambach 2000, Taf. 27:1, 7, 8, 38:3, 39:3, 54:3, 59:4, 70:4.

41. Παπαθανασόπουλος 1981, σχ. 88.

42. Γ. Κοτζαμάνη (μελέτη σε εξέλιξη).

43. Ε. Πρεβεδώρου (μελέτη σε εξέλιξη).

από ένα μεσήλικο αρσενικό άτομο (35-44 χρονών) και ένα ενήλικο θηλυκό (50 χρονών και άνω), υπάρχουν επίσης αυχενικοί σπόνδυλοι με πιθανότατα τραυματική αρθρίτιδα, δύο περόνες, μία φάλαγγα χεριού κ.α.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αν και η έρευνα είναι σε εξέλιξη, προκαταρκτικά θα μπορούσαν να διατυπωθούν τα εξής συμπεράσματα: Εντοπίστηκαν επάλληλα προϊστορικά στρώματα, τα οποία, από τα μέχρι τώρα δεδομένα, μπορούν να χρονολογηθούν από την 5^η έως και την 3^η χιλιετία π.Χ. Η χρήση κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο είναι σποραδική και αντιπροσωπεύεται κυρίως από θραύσματα λυχναριών.

Πιο συγκεκριμένα, αποδείχθηκε η παρουσία στρωμάτων της νεότερης Νεολιθικής Ι με τη χαρακτηριστική κεραμική λευκό σε σκούρο. Η παρουσία των στρωμάτων αυτών σε συνδυασμό με τα επαναλαμβανόμενα στρώματα της νεότερης Νεολιθικής ΙΙ είναι σημαντική, καθώς είναι δυνατόν να προκύψουν στοιχεία για τη μετάβαση στη λεγόμενη «Τελική Νεολιθική». Επιπλέον, το υλικό της νεότερης Νεολιθικής Ι-Ιβ είναι το πρωιμότερο, το οποίο έχει μέχρι τώρα βρεθεί στην περιοχή και φαίνεται ότι σχετίζεται περισσότερο με θέσεις, όπως τα σπήλαια Θαρρουνίων και Γιούρων Αλοννήσου ή ακόμα και με το υλικό των φάσεων 3 και 4 του σπηλαίου του Κίτσου. Η κεραμική με λευκή διακόσμηση στις θέσεις αυτές φαίνεται ότι χρονολογείται σε ένα ύστερο στάδιο της νεότερης Νεολιθικής Ι, όπως δείχνουν τυπολογικά κυρίως δεδομένα⁴⁴.

Το υλικό της νεότερης Νεολιθικής ΙΙα είναι πολυπληθές και βρίσκει παράλληλα σε όλες τις γνωστές θέσεις της περιόδου. Τα λίγα όστρακα με ερυθρωστιλβωτή διακόσμηση είναι χαρακτηριστικά του τέλους της 5^{ης} χιλιετίας, χωρίς να αποκλείεται και η παρουσία επιμέρους εξελικτικών βαθμίδων.

Σε ότι αφορά στην Πρωτοχαλκή, η καλής ποιότητας γραπτή κεραμική δεν έχει βρεθεί σε άλλη σύγχρονη θέση στην περιοχή. Το υλικό της πρώιμης Εποχής του Χαλκού είναι σημαντικό, μεταξύ άλλων, για την κατανόηση παραμέτρων, όπως η έκφραση της κοινωνικής ταυτότητας και της παραγωγής, κατανάλωσης και δι-ακίνησης αντικειμένων μεταξύ της Εύβοιας των Κυκλάδων και της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι οστέινες χρωματοθήκες έχουν μεγάλη διάδοση και βρίσκονται σε πολλές θέσεις του Αιγαίου, ενώ τα μέταλλα αντικείμενα ανήκουν σε χαρακτηριστικούς τύπους της περιόδου. Τέλος, τα πολύ καλά διατηρημένα οργανικά κατάλοιπα θα προσφέρουν σημαντικά στοιχεία και για τη διαίτα, τις καλλιέργειες, τη συμβολική ή άλλη σημασία συγκεκριμένων κατηγοριών τροφών.

44. Lambert 1981, 102. Σάμψων 1993, 67. Mavridis 2008. Mavridis – Tankosic 2009α, β. Mavridis 2010. Μαυρίδης (υπό δημοσίευση β).

SUMMARY

**THE CAVE OF AY. TRIADA, KARYSTOS.
THE 2007-2008 SEASONS OF RESEARCH**

Fanis Mavridis, Zarko Tankosic

An important role of southern Euboea in the exchange and communication networks in this part of the Aegean during the prehistoric times and especially during the Late Neolithic I and II (LN and FN, respectively) and the Early Bronze (EBA) (periods) has long been suspected. Apart from some tantalizing clues, mainly from survey or rescue contexts, the hard evidence in favour of this hypothesis was largely absent. The excavations at the Ayia Triadha cave near Karystos, can potentially change that. Two excavation seasons (2007 and 2008) have brought to light evidence for situating the southern Euboea in its wider Aegean context, starting with the LN I and II phases. Moreover, EBA material was located inside the cave with both Cycladic and mainland features. In the present paper we review some of the most interesting and informative evidence from the two excavation seasons as well as of the LN to EBA developments in this part of the Aegean and the place of southern Euboea in them.

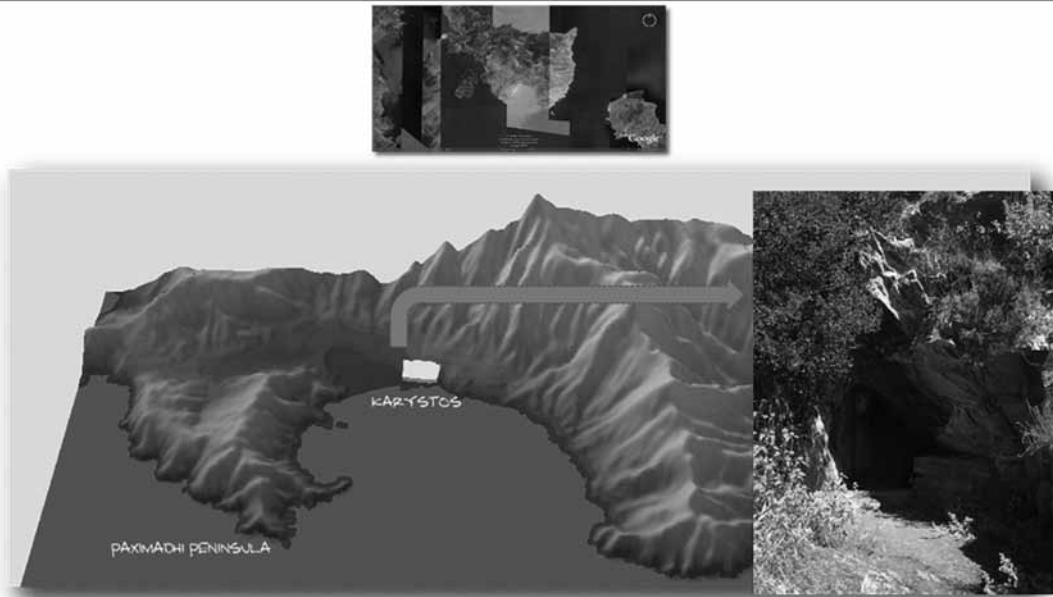
BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bender B. (επιμ.), 1993. Introduction: Landscapes, meaning and action, *Landscapes, politics and perspectives*, Oxford, 1-17.
- Broodbank C., 1999. Colonization and configuration in the insular Neolithic of the Aegean, στο Halstead P. (επιμ.), *Neolithic society in Greece*, Sheffield, 15-41.
- Broodbank C., 2000. *An island archaeology of the early Cyclades*, Cambridge.
- Calligas P., 1984. Euboea and the Cyclades, στο Fitton J.L. (επιμ.), *Cycladica*, London, 89-94.
- Cherry J., 1985. Islands out of the stream: Isolation and interaction in early east Mediterranean insular Prehistory, στο Knapp A.B. – Stech T. (επιμ.), *Prehistoric production and exchange: the Aegean and eastern Mediterranean*, Los Angeles, 12-29.
- Coleman J.E., 1977. *Kephala: A late Neolithic settlement and cemetery*, Princeton/New Jersey.
- Coleman J., 1992. Greece, the Aegean and Cyprus, στο Ehrich R.W. (επιμ.), *Chronologies in the old world archaeology*, vol. 1. Chicago, 247-288.
- Cullen T. – Talalay L. – Tankosic Z., 2009. The Prehistory of southern Euboea: Recent investigations, *Styria Gaea, International Symposium, 3-5 July (Abstracts)*, Styra.
- Cullen T. – Talalay L.E. – Keller D.R. – Karimali E. – Farrand W.R. (υπό δημοσίευση), *The Prehistory of the Paximadhi peninsula, Euboea*, INSTAP Prehistory Monographs, Philadelphia.
- Δακορόνια Φ., 2006. *Αρχαιολογικό μουσείο Αταλάντης*, Αθήνα.
- Davis J.L., 1992. Review of Aegean Prehistory I: The islands of the Aegean, *AJA* 96 (4), 699-756.
- Dousougli A., 1992. Die Chalkolithisch sog 'Attic-Kephala Kultur' des sudwest ägäischen Raumes: Chronologische und räumliche Gliederung und auswärtige Beziehungen, *Studia Praehistorica* 11-12, 275-279.
- Ευστρατίου Ν., 2001. Ο Νεολιθικός οικισμός του Αγίου Πέτρου στην Κυρά Παναγιά Αλοννήσου και οι νησιωτικές εγκαταστάσεις του Αιγαίου. Μια επανεκτίμηση, στο Σάμψων Α. (εκδ.), *Αρχαιολογική έρευνα στις βόρειες Σποράδες*, Αλλόνησος, 231-250.
- Evans J.D. – Renfrew C., 1968. *Excavations at Saliagos near Antiparos*, BSA, Oxford.
- Fitzhugh B. – Hunt T.L., 1997. Introduction: Islands as laboratories: Archaeological research in comparative perspective, *Human Ecology* 25 (3), 379- 383.
- Gosden C. – Head L., 1994. Landscape- A usefully ambiguous concept, *Archaeology in Oceania* 29, 113-116.
- Gosden C. – Pavlides C., 1994. Are islands insular? Landscapes vs seascapes in the case of Arawe islands, Papua New Guinea, *Archaeology in Oceania* 29, 162-171.

- Θεοχάρης Δ., 1951-1954. Ανασκαφή εν Αραφίηνι, *ΠΑΕ*, 77-92, 129-149, 105-118, 104-113.
- Καζά-Παπαγεωργίου Κ., 2006. Αστέρια Γλυφάδας. Τα πρώτα στοιχεία από μία νέα εγκατάσταση στη δυτική ακτή της Αττικής κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού, *AAA* 39, 45-60.
- Karali L. – Mavridis F., 2005. Excavations at Lion's Cave, Hymmettos, Athens, Greece, *Bulletin of the Aegean Society of Japan* 19, 1-10.
- Karali L. – Mavridis F. – Kormazopoulou L., 2005. Cultural landscapes during the Late and Final Neolithic of the Aegean: A case study from Leontari Cave, Mt. Hymmettos, Athens, Greece, *Antiquity* 79 (303), March 2005. <http://antiquity.ac.uk/Proj.Gall/mavridis/index>.
- Καραλή Λ. – Μαυρίδης Φ. – Κορμαζοπούλου Λ., 2006. Ένα ορεινό και πετρώδες περιβάλλον: Προκαταρκτικά στοιχεία για την έρευνα των ετών 2003-2005 στο σπήλαιο Λεονταρίου Υμηττού Αττικής. *AAA* 39, 31- 44.
- Keller D., 1982. Final Neolithic pottery from Plakari, Karystos, στο Spitaels P. (εκδ.), *Studies in south Attica*, *Miscelanea Graeca* 5, Gent, 47-67.
- Keller D., 1985. *Archaeological survey in southern Euboea, Greece: A reconstruction of human activity from Neolithic times through the Byzantine Period* (διδ. διατρ.), Indiana University, Ann Arbor.
- Keller D. – Cullen T., 1992. Prehistoric occupation of the Paximadhi Peninsula, southern Euboea, *AJA* 96, 341.
- Knapp B. – Ashmore W., 1999. Archaeological landscapes: Constructed, conceptualized, ideational, στο Ashmore W. – Knapp B. (εκδ.), *Archaeologies of landscape*, Oxford, 1-32.
- Knapp B. – Held S. – Manning S., 1994. The Prehistory of Cyprus: Problems and Prospects, *JWP* 8 (4), 377-453.
- Kosma M., 2010. New early Cycladic figurine at Nea Styra, *MAA* 10 (3), 29-36.
- Kotsakis K., 2008. A sea of agency: Crete in the context of the earliest in Greece, στο Isaakidou V. – Tomkins P. (επιμ.), *Escaping the Labyrinth: The Cretan Neolithic in context*, Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 52-75.
- Lambert N. (επιμ.), 1981. *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique): missions 1968-1978:l'occupation néolithique: les vestiges the temps paléolithiques, de l'antiquité et de histoire récente*, Ecole Française d'Athènes.
- Mavridis F., 2002. Interpreting distance and difference: Inter-cultural contacts, symbolic meanings and the character of the Cycladic "expansion" in the Aegean during the Early Bronze Age, στο Waldren W.H. – Ensenyat J.A. (επιμ.), *World islands in Prehistory*, International Deya Conference, Mallorca, Spain, (*BAR* 1095), Oxford, 255-266.
- Mavridis F., 2005. The Neolithic site of Pangali, Mt Varassova, Aetolias and the Late Neolithic Ib phase in the Aegean: Social transformations and changing Ideologies, στο Dietz S. – Moschos I. (εκδ.), *Chalkis Aetolias I. The Prehistoric phases. Part II, The Neolithic remains at Pangali*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Aarhus, 117- 139, 222-229.
- Μαυρίδης Φ., 2007. *Ένα Αρχιπέλαγος πολιτισμών. Η Νεολιθική περίοδος στα νησιά του Αιγαίου: Αρχαιολογικά δεδομένα, θεωρία, ερμηνεία* (διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΕΚΤ, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (2009).
- Mavridis F., 2008. Pottery of the Late Neolithic with painted and burnished decoration from the cave of Gioura, Northern Sporadhes, Greece, στο Sampson A. (εκδ.), *The Cyclops cave on the island of Youra, Greece. Mesolithic and Neolithic networks in the northern Aegean basin. vol.1. Intra site analysis, local industries and regional site distribution*, Institute for Aegean Prehistory Monograph Series, New York, 111-122.
- Mavridis F., 2010. Antiparos cave salvage excavations. The Prehistoric pottery and small finds, *AEA* 9 (2007-2008), 7-34.
- Μαυρίδης Φ., (υπό δημοσίευση α). Νησιωτική Αρχαιολογία: Ένας ανεξάρτητος τομέας έρευνας της προϊστορίας του Αιγαίου; Προβλήματα μεθοδολογίας, ερμηνείας του πολιτισμικού φαινομένου και εναλλακτικές προσεγγίσεις, 2^ο Συνέδριο Προϊστορικής Αρχαιολογίας, 4-7 Δεκεμβρίου 2008, Βόλος.
- Μαυρίδης Φ., (υπό δημοσίευση β). Προκαταρκτικά στοιχεία για τη Νεολιθική περίοδο στο Ακρωτήρι, στο Ντούμας Χ. (επιμ.), *Ακρωτήρι Θήρας, 40 χρόνια Έρευνας*, Αθήνα.
- Mavridis F. – Tankosic Z., 2008. The Ayia Triada Cave, Southern Euboea: Finds and implications of the earliest human habitation in the area, στο *International conference for the archaeology of caves*, Irish Institute at Athens and Ephorate for Palaeoanthropology/Caves of S. Greece, 24 May 2008, Athens.
- Mavridis F. – Tankosic Z., 2009α. The place of southern Euboea in the Neolithic and Early Bronze Age communication networks: the case of the Ayia Triadha Cave, Karystos, *Styria Gaea, International Symposium, 3-5 July 2009*, (Abstracts), Styra.

- Mavridis F. – Tankosic Z., 2009β. The Ayia Triadha cave, Southern Euboea: Finds and implications of the earliest human habitation in the area (a preliminary report), *MAA* 9 (2), 47-59.
- McCartney C. – Peltenburg E., 2000. The colonization of Cyprus: Questions of origins and isolation, *Neolithics* 100, 8-11.
- Morphy H., 1995. Landscapes and the reproduction of ancestral past, στο Hirsch E. – O' Hanlon M. (εκδ.), *The anthropology of landscape: Perspectives on place and space*, Oxford, 184-209.
- Mylonas G.E., 1959. *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age settlement and cemetery in Attica*, Princeton.
- Νικολαΐδης Σ. – Ταζάρτες Ν., 1998. Σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου, στο *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον*, Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, Πρακτικά, Αθήνα, 179-180.
- Ντούζουγλη Α., 1998. *Άρια Αργολίδος*, Αθήνα.
- Παντελίδου Μ., 2005. *Τσέπι Μαραθώνος*, Αθήνα.
- Παπαβασιλείου Γ., 1901. Ανασκαφαι Χαλκίδος, *ΠΑΕ*, 43-45.
- Παπαθανασόπουλος Γ., 1981. *Νεολιθικά-Κυκλαδικά*, Αθήνα.
- Peltenburg E. – Colledge S. – Croft P. – Jackson A. – McCartney C. – Murray M.A., 2000. Agro-pastoral colonization of Cyprus in the 10th millenium B.P.: Initial Assessments, *Antiquity* 74, 844-853.
- Peltenburg E. – Wesse E. (εκδ.), 2004. *Neolithic revolution: New perspectives on SW Asia in light of recent discoveries on Cyprus*, Oxford.
- Πεντεδέκα Α. – Κυριατζή Ε. – Ζάχου Ε., 2006. Τεχνολογική και προελευσιακή μελέτη κεραμικής Πρώιμης Εποχής Χαλκού από τον Προσκυνά Λοκρίδας, *ΑΕΘΣΕ* 2, 931-940.
- Rainbird P., 1999. Islands out of time: Towards a critique of island archaeology, *JMA* 12 (2), 216-234.
- Rainbird P., 2007. *The Archaeology of islands*, Cambridge.
- Rambach J., 2000. *Kykladen I, II. Die Frühe Bronzezeit. Frühbronzezeitliche Beigabensittenkreise auf den Kykladen*, Relativr Chronologie und Verbreitung, Bonn.
- Renfrew C., 1972. *The Emergence of civilization: The Cyclades and the Aegean in the 3rd millenium B.C.*, London.
- Sampson A., 1984. The Neolithic of the Dodecanese and the Aegean Neolithic, *BSA* 79, 239-249.
- Σάμψων Α., 1985. *Μάνικα I. Μια πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα*, Αθήνα.
- Σάμψων Α., 1988α. *Μάνικα II. Ο πρωτοελλαδικός οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα.
- Σάμψων Α., 1988β. Η Νεολιθική στο χώρο του Αιγαίου, *AAA* 18 (1985), 255-268.
- Σάμψων Α., 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός το νεκροταφείο*, Αθήνα.
- Sampson A., 2002. *The Neolithic settlement at Ftelia, Mykonos*, Rhodes.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., 1986. Μάνικα. Στρωματογραφική έρευνα στον οικισμό, οικόπεδο Ζούση, *ΑΔ* 41, *Μελέτες*, 101-270.
- Sapouna-Sakellarakis E., 1987. New evidence from the Early Bronze Age cemetery at Manika, Chalkis, *BSA* 82, 233-264.
- Shields R., 1991. *Places on the margin. Alternative geographies of modernity*, London.
- Simmons A.H., 1999. Faunal extinction in an island society. Pigmy hippopotamus hunters of Cyprus, Amsterdam/New York.
- Strasser T., 2003. The Subtleties of the seas: Thoughts on Mediterranean island biogeography, *MAA* 6 (2), 5-15.
- Swiny S., (εκδ.), 2001. The earliest Prehistory of Cyprus. From colonization to exploitation, *CAARI Monograph series* 2, ASOR, Boston M.A.
- Σωτηρακοπούλου Π., 1999. *Ακρωτήρι Θήρας. Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού επί τη βάση της κεραμικής*, Αθήνα.
- Tankosic Z., 2008. The Karystian Kampos Survey Project: Results of the fieldwork from the seasons of 2006 and 2007, AIA 109th Annual Meeting, 4 January, Chicago.
- Tankosic Z. – Chidioglou M., 2010. The Karystian Kampos survey project: Methods and preliminary results, *MAA* 10 (3), 11-17.
- Τελεβάντου Χ., 2006. Προϊστορική Άνδρος, στο Σταμπολίδης Ν. (επιμ.), *Γενέθλιον, Αναμνηστικός τόμος για τη συμπλήρωση 20 χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 1-16.
- Tilley C., 1994. *A phenomenology of landscape. Places, paths and monuments*, Oxford.
- Waldren J., 2002. Conceptions of the Mediterranean: Islands of the mind, στο Waldren J. (εκδ.), *World islands in Prehistory*, International Deya Conference, (BAR 1095), Oxford, 1-6.
- Westerdahl C., 1992. The Maritime cultural landscape, *IJNA* 21, 5-14.

- Wiencke M.H., 2000. *The Architecture, stratification, and pottery of Lerna III*, vols. 1 and 2, Princeton.
- Wilson D.E., 1999. *Keos IX, Ayia Irini: Periods I-III, the Neolithic and Early Bronze Age Settlements, Part 1: Pottery and small Finds*, Mainz on Rhine.
- Zachou E., 2004. Die Fruhbronzezeitliche Siedlung in Proskynas/Lokris, στο Alram-Stern E. (εκδ.) *Die Fruhbronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta. Die Agaische Fruhzeit, 2. Serie, Forschungsbericht 1975-2002, 2. Band, Teil 2*, Vienna, 1267-1284.

Εικ. 1. Η περιοχή της Καρύστου και η είσοδος του σπηλαίου.

Εικ. 2. Ο διάδρομος που οδηγεί από την είσοδο στο εσωτερικό του σπηλαίου.

Εικ. 3. Ανθρώπινα οστά και Πρωτοχαλκή ΙΙ κεραμική.

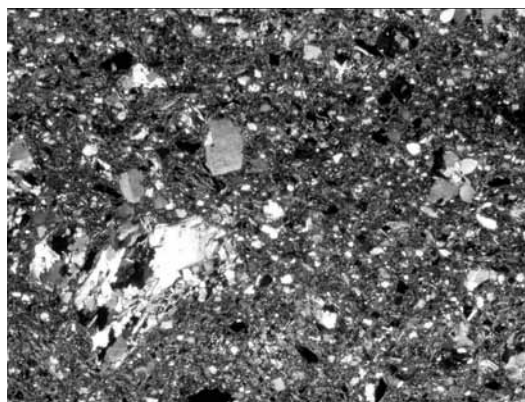
Εικ. 4. Αλανθρακωμένοι σπόροι και καρποί.

Εικ. 5. Οψιανός.

Εικ. 6. Κεραμική της NN II.

Εικ. 7. Λεπτή τομή οστράκου με λευκή γραπτή διακόσμηση.

Εικ. 8. Γραπτή κεραμική της Πρωτοχαλκής II.

SAILOR-WARRIORS AND THE END OF THE BRONZE AGE ALONG THE EUBOEAN GULF*

Margaretha Kramer-Hajos

The Euboean Gulf area is of unique interest in studying the end of the Bronze Age and the transition to the EIA. Despite the fact that the coasts of the Euboean Gulf are located in various districts –Attica, Boeotia, East Lokris, and Euboea– which are typically treated separately in the archaeological literature, the Gulf and its coasts constitute a regional entity with easy communication between both sides of the Gulf, and with coastal landscapes of similar character on both sides: fertile coastal plains are interspersed by hills and sheltered bays¹. Settlements of both LH IIIC and EIA date are abundant² and settlement patterns are similar on both sides of the Gulf: settlements are found on the hills or mounds next to coastal plains and often adjacent to a sheltered bay which could have been used as a natural harbor³. These settlements were certainly in close contact with each other: the LH IIIC pottery from e.g. Kynos, Kalapodi, and Lefkandi is similar to the extent that we can speak of a regional koine at the closing years of the Bronze Age⁴. Since, moreover, the LH IIIC pottery at Volos is “almost identical” with that from Lefkandi⁵, it is clear that the LH IIIC koine spread via maritime routes (the Euboean Gulf, the Strait of Oreoi, and the Gulf of Pagasae): this was a coastal koine connecting sites easily reachable by ship but bypassing the interior (with the important exception of Kalapodi, which is however easily reachable from Kynos via the valley of the Daphnoremma). Last but certainly not least, the region is important in forming the main maritime as well as overland route between southern and northern Greece⁶, connecting e.g. the Cyclades with the Volos region. This might potentially enable to shed some light on the still poorly understood transition from the Bronze to the Iron Age and its possibly accompanying population movements.

The scope of this paper is more modest, i.e. to present a possible scenario for what may have happened along the coasts of the Euboean Gulf in the pivotal last phase of the Bronze Age, after the collapse of the palaces, in the LH IIIC-Submycenaean periods. Briefly, I will argue that far from being the victims of whatever

* I would like to thank Professor Mazarakis-Ainian and the other organizers of the Third AEΘΣΕ for giving me the opportunity to present this paper. Thanks are due also to Carina Iezzi for corresponding with me about the osteological remains from various cemeteries in East Lokris. My travel to Volos was supported by a grant awarded by the Office of the Vice President for International Affairs at Indiana University. My research also benefited from generous funding by the Edward A. Schrader Archaeological Endowment Fund of the Program in Classical Archaeology at Indiana University.

1. Crielaard 2006, 273; Kramer-Hajos 2008, 18-20.

2. Crielaard 2006, 273.

3. Crielaard 2006, 273; Kramer-Hajos 2008, 117.

4. Jacob-Felsch 1996, 86 speaks of “der Landschaftsstil Mittelgriechenlands.” See also Crielaard 2006, 282 (including Amarynthos and Thorikos); Evely 2006, 219-220; Kramer-Hajos 2008, 91-96. Similarities are especially great between Kynos and Kalapodi, while Mitrou and especially Lefkandi display certain idiosyncrasies: Rutter 2007, 294 (Mitrou and Kalapodi are nevertheless similar to the extent that patterned kraters “could easily have been produced at the same locale, even in the same workshop”) and 295 (Mitrou and Kynos, Mitrou and Lefkandi); Lis 2009, 209-211 (Kalapodi versus Mitrou) and 211-212 (Kalapodi and Kynos). For the EIA, Lemos has introduced the idea of a Euboean koine, spreading north and south from Lefkandi via maritime routes (Lemos 2002).

5. Evely 2006, 219.

6. Van de Moortel – Zahou 2005, 40; Crielaard 2006, 273; Kramer-Hajos 2008, 16. The Greek epics tell us that when the Greek fleet assembled before sailing out to Troy, they did so at Aulis; via the North Euboean Gulf and the Strait of Oreoi one indeed has a straight course to Troy.

er exact troubles befell the Mycenaean civilization at the end of the Bronze Age, the Mycenaeans living along the shores of the Euboean Gulf were active participants in these events; in other words, they were among the aggressors, causing some of the turmoil and benefiting from the breakdown of organized society, rather than the passive recipients of it. I will present here four arguments to support this view: the continuity of sites in the area, the iconography on pictorial kraters from Kynos, skeletal data from coastal tombs in East Lokris, and accounts from the earliest surviving Greek literature: the *Iliad* and the *Odyssey*.

CONTINUITY OF SITES

The idea that the Bronze Age was followed by a drastic gap consisting of a centuries-long period of extreme decline, depopulation, and cultural degradation –the Dark Age– after which a radically new culture emerged, has been modified long ago⁷. At more and more sites, as well as in more and more cultural aspects, there is increasing evidence of continuity between the Bronze and the Early Iron Age⁸. Along the coasts of the Euboean Gulf, however, this seems especially true. Whereas palaces were destroyed or abandoned and the number of inhabited sites in Central Greece plummeted, in this area the evidence for continuity is striking⁹. The site of Kynos for example displays not only a continuous pottery sequence, suggesting continuous habitation from the LBA to the EIA, but more strikingly, Kynos 4 structures (EIA) are aligned similarly to those of Kynos 5 (Submycenaean); in fact at least two foundations of Kynos 4 were based directly on Kynos 5 foundations¹⁰. Similarly, recently excavated Mitrou shows not only habitation from the LH IIIC periods into the Protogeometric, but more strikingly, one PG building actually reuses LH IIIC walls, with the only difference that these walls now form an apsidal end, typical for the period¹¹.

Another site with remarkable evidence for continuity is Kalapodi, located further inland, but based on its pottery from the LH IIIC-PG periods part of the same koine as coastal Kynos, to which Lefkandi belonged as well¹². At this cult site, too, LH IIIC levels are followed without discernible break by PG levels¹³. Lefkandi has a rich LH IIIC phase as well and, although at the mound of Xeropolis the final phase of the Late Bronze Age seems one of contraction and decline, and reoccupation of the main area is not attested until the Late Protogeometric, nearby cemeteries are used from Submycenaean into Protogeometric without gap¹⁴. Finally, on

7. For this idea, see Desborough 1964; 1972; Coldstream 1977. Dickinson (2006a and b) emphasizes the differences between the two periods, although he does see some continuity. Snodgrass sees a continuous substratum, underlying the intrusive and imposed-from-above Mycenaean culture, from MH through EIA times: Snodgrass 2000, 385.

8. E.g. certain iconographical conventions as noted by Vermeule – Karageorghis (1982, 120 note 1; also Rystedt 1999); the custom of mourning women raising their hands to their heads in a (symbolic or actual) tearing at their hair (Iakovidis 1966; Cavanagh – Mee 1995); the unbroken development of oared galleys (Wedde 2006) and the typological continuity of Bronze and Iron Age chariots (Crowell 1981, 72-74 and 1992, 29-30, 52, 104; Wedde 2006, 263).

9. Crielaard 2006, 277-278. There is continuity at inland sites near the Kephissos valley as well, most notably at Elateia (burials from LH IIIA-Early Protogeometric without gap): see e.g. Deger-Jalkotzy and Dakoronia 1991; 1992; Deger-Jalkotzy 1999; 2007; 2009. Elateia may however not have been part of the Euboean koine which incorporated Lefkandi, Mitrou, Kynos, and Kalapodi (Kramer-Hajos 2008, 130), despite the fact that its location on a crossroads between northern and southern Greece, as well as between the North Euboean Gulf and the Phokian interior allows for imports and cultural influences from Italy to Rhodes (Deger-Jalkotzy 2007, 144). In LH IIIC Middle, the material from Elateia is regarded as “a local variety of regional LH IIIC Middle style of Central Greece in general, rather than [as] a local style of the area of Elateia.” (*Ibidem*). The LH IIIC Final/Submycenaean material displays some important similarities with pottery from Achaea, whereas the Submycenaean phase was directed towards the north and the east (Deger-Jalkotzy 2009, 98).

10. Dakoronia – Kounouklas 2009, 64. See also Dakoronia 2003. Pottery: Lis 2009, 211-212.

11. Van de Moortel – Zahou 2005, 44. Continuous pottery sequence from LH IIIC-PG: Lis 2009, 209-211 and 212.

12. *Supra* n. 4.

13. Jacob-Felsch 1988 and 1996, corrected from the earlier statement in Felsch et al. 1980, 47, where a gap between LH IIIC and the 9th cent. BC was supposed; see now also Lis 2009, 204-209 for a thoughtful reassessment of the chronology of the Kalapodi material. Although Lis finds no Submycenaean material at Kalapodi, Kynos, or Mitrou, he still agrees that these sites provide an “apparently uninterrupted sequence” during the LBA-EIA transition (Lis 2009, 212). He explains the absence of a Submycenaean phase by referring to, among other factors, the character of settlement material, which does not often occur in closed deposits and “does not allow the recognition of short-lived chronological phases” and to the local conservatism causing old-fashioned forms to live longer than elsewhere (Lis 2009, 216-217).

14. Popham – Sackett 1968, 11-14; Evely 2006, 1.

the coast of Attica facing the South Euboean Gulf, the cemetery of Perati was established in LH IIIC and continued into the EIA as well. Although the standard view is to see the Perati cemetery as evidence for the influx of refugees who had no other choice but to abandon their homes in central Attica (a negative reason)¹⁵, Crielaard has asked thought - provokingly whether we should not consider the possibility that Perati's coastal location formed instead a strong incentive for settlement (a positive reason): the burials contain goods imported from the Cyclades, Cyprus, the Levant, and Egypt, suggesting Perati was an international hub during the LBA-EIA transition¹⁶.

There is something else that at least Mitrou, Kalapodi, and Lefkandi have in common: all three flourish in the LH IIIC and PG periods, but seem relatively poor in the preceding LH IIIB phase¹⁷. The most likely explanation for this is that these peripheral regions were oppressed and marginalized by the palaces of Orchomenos and Thebes in the highly centralized LH IIIB phase¹⁸. After these palaces collapsed, sites such as Lefkandi flourished. This may be the key to understanding the iconography on the well-known griffin pyxis from Lefkandi¹⁹. Heraldic griffins – who, as a combination of the eagle, the most powerful animal of the skies, and the lion, the most powerful animal on land, represent supernatural forces – are a palatial apotropaic symbol of power: in the throne room of Knossos, for example, they indicate and protect the great social, political, and possibly religious power of the person seated on the throne, and similar protection and power is represented by the heraldic griffins on seals carried by officials of the Mycenaean palace bureaucracy²⁰. As a reaction to palatial iconography, in a period when the palaces are no longer in existence, here the more or less heraldic griffins are, quite differently, centered on their nest rather than glorifying a high official; the object of their protective attention is their young. The griffins are here treated as everyday animals, brought down from another world to an everyday reality. We may see here an artist's joke, turning palatial iconography upside down and intentionally mocking powerful symbols²¹. This in turn suggests a strong disassociation and dissatisfaction of the Lefkandiots with the Mycenaean palace system.

How is it possible that the wave of destructions, abandonment, and general decline that passed through most of Greece, left these particular sites seemingly unaffected? The iconography on kraters from Kynos may provide some insights into this question.

KYNOS KRATERS

The spectacular krater fragments from Kynos with their depictions of naval warfare and shipboard battles have received much deserved attention²². Studies have focused particularly on the types of ships depicted and the types of warrior equipment, but although all studies mention the fact that these are so far the only

15. Rutter 1992, 69-70.

16. Crielaard 2006, 281 note 36. For imported goods: Iakovidis 1980, 81-99. Many (but not all) of these oriental imports were antiques (Deger-Jalkotzy 2002, 61, 66, 68).

17. Kalapodi: Jacob-Felsch 1996, 82; Mitrou: Van de Moortel 2007, 249; Lefkandi: Evely et al. 2006, 304. But for contrasting evidence for Mitrou, consisting of a LH IIIB2 pottery deposit suggestive of elite drinking activities, see Vitale, this volume. At Kynos, LH IIIB evidence is equally scarce but in this case may be still hidden under LH IIIC levels: Dakoronia 2006a, 23 speaks of a LH IIIB settlement which had a slightly different orientation than the LH IIIC settlement.

18. Kramer-Hajos 2008, 125-128; 2009a. The idea that peripheral regions were better off in the postpalatial periods, when they were no longer suppressed by the economic, social, and political dominance of the palace systems, was first expressed by Deger-Jalkotzy (1994, 14 and 19; 1995, 375).

19. Popham – Sackett 1968, 18 fig. 35; Vermeule – Karageorghis XI.91; Demakopoulou 1988, 128 no. 68. The pyxis is decorated in a light-on-dark technique, and Dakoronia draws attention to a unique LH IIIC Middle skyphos from Kynos, decorated with spirals in the same technique (Dakoronia 2007, 120). Similar vases appeared in graves at Chalkis (Papavasileios 1910, 27 fig. 27): another indication for the contacts between central Euboean coastal sites and Kynos. The dark-on-light technique was “forgotten by the Mycenaean world” (Demakopoulou 1988, 128): not only the exact subject matter, but also the technique may serve as a sign of liberation from Mycenaean palatial domination.

20. Laffineur 1990; 1992, 105-108.

21. I owe this idea to Jeremy Rutter.

22. Dakoronia 1987; 1996; 1999; 2002, plates 3-5; 2006a; 2007 fig. 1.4; Wachsmann 1998, 130-137; Crouwel 1999; Wedde 1999 and 2006, and most recently, with a somewhat different (and, in my view, erroneous) interpretation of the exact type of combat taking place, A. Papadopoulos 2009, 75-76.

Mycenaean depictions of warriors and ships together, the consequences of this in social terms have been only rarely touched upon²³. It must be emphasized that these kraters, as elite display items, would serve to advertise the desired identity of the Mycenaean elites who used them at their symposia in the LH IIIC phase. In other words, the Mycenaean 'lords' in Kynos wished to see themselves, and to be seen by their peers, as fearless sailor-warriors who took to their ships to fight either on land, or, if necessary, on board their ships. At the same time, it is likely that these activities were not only valued by the Mycenaean elites, but were also actually carried out – otherwise, the statement on the kraters would be quite meaningless²⁴. So I assume that these kraters are more or less historical documents, and that the men at Kynos in the period after the fall of the palaces would routinely take to their ships to raid and fight²⁵.

The ships represent typical Mycenaean oared galleys, a design possibly invented by the Mycenaean, but with several important innovations occurring in LH IIIC²⁶. These new LH IIIC ships were probably used for "speedy seaborne attacks on coastal settlements and for naval engagements at sea"²⁷; they were swift, not dependent on wind direction, and could beach at speed²⁸. Apart from the fragments from Kynos, there is a krater fragment from Kalapodi with the depiction of a ship²⁹, and a graffiti from Dramesi³⁰, suggesting that these new and improved galleys were of particular importance in the Euboean Gulf region.

Both the exact shape of the ships –especially the stem posts– and the equipment of the warriors have been compared with ships and equipment of the Sea Peoples in Egyptian reliefs at Medinet Habu³¹. Although I disagree with the interpretation of the spiky heads of the warriors as representing Philistine-type feathery helmets³², it seems likely that around this time (ca. 1200 BC) the Mycenaean from Kynos, as well as those in the rest of the Aegean, introduced certain novelties (such as small round shields, generally associated with a change in fighting tactics toward greater mobility and agility required in hand to hand combat and for skirmishers)³³, which they had in common with the Sea Peoples known from the Egyptian records³⁴. Indeed, if it is correct to assume that the elites from Kynos would sail out and wreak havoc on other coastal settlements, or other ships, it is likely that at least in the eyes of the Egyptians they would have formed just another constituent of the 'Sea Peoples from the northern lands'³⁵.

At least at Lefkandi the emphasis on sailing likely continued through the Early Iron Age: from the late 9th cent. B.C. come two depictions of oared galleys, suggesting a continuous tradition and interest in ships for

23. Exceptions: Crielaard 2006; Wedde 2006; A. Papadopoulos 2009.

24. So, too, Crielaard 2006, 282. Papadopoulos, too, supposes that these depictions probably reflect actual contemporary events, given the generally unstable and chaotic times, but he refrains from explicitly connecting them with an elite lifestyle (A. Papadopoulos 2009, 75).

25. Descriptions of raiding can be found in the *Odyssey*, in the stories Odysseus tells; *Od.* 14.222-234 and *Od.* 17.424-433 are especially instructive.

26. Wedde 1999, 465; Crielaard 2000, 59. Wedde 2006, 267 note 98 mentions the probability that this galley was invented "as an answer to an increased level of hostility in their dealings with their neighbors" possibly due to increased competition for dwindling resources. In a chicken-or-egg sort of way, once these galleys were in place they would undoubtedly also have increased the hostilities.

27. Crielaard 2006, 280.

28. Wedde 2006, 267 note 98.

29. Jacob-Felsch 1996, plate 36: 233.

30. Crielaard 2006, 280 with further references.

31. Wachsmann 1998, 172. Wachsmann observes that the Sea Peoples' ships on the Medinet Habu relief "are virtually identical in nearly all surviving details to [the Kynos ships]".

32. As proposed by Wachsmann 1998, 130 and 172. These spiky heads are traditionally and more correctly interpreted as 'hedgehog helmets' and are very common in the Mycenaean pictorial repertoire (probably the clearest examples are on the back of the Warrior Krater from Mycenae (Vermeule – Karageorghis XI. 42; other examples e.g. XI.1B, XI.45, XI.49, XI.57)) but in fact these spikes do not even always necessarily represent helmets: they are present on the heads of (unarmed) fishermen on another krater fragment from Kynos (Dakoronia 2002, 100, pl. 6). See also Vermeule – Karageorghis 1982, 91.

33. Vermeule – Karageorghis 1982, 109 (X.1), XI.1, XI. 22, XI.28; Drews 1993, 177-180, quoting in notes 18 and 19 Borchhardt 1977, 6-17, 25-27 and especially 30.

34. E.g. the Shardana and the Peleset (Vermeule – Karageorghis 1982, 109; Drews 1993, 179) and the Shekelesh and Tjekker (Drews 1993, 179).

35. Merrillees (1992, 90-91) characterizes the Sea Peoples indeed as no more or less than pirates (rather than entire migrating populations).

the region³⁶. Sailing, with accompanying trading, has long been invoked to explain Lefkandi's unique prominence in the EIA; it may likewise account for the uninterrupted continuity of other sites along the Euboean Gulf. Thus the oared galleys were at the same time one of the major factors contributing to the collapse of state-level organizations, and the means by which those communities who employed them effectively could recover and, indeed, emerge victorious from the chaos the collapse brought with it³⁷.

If these Mycenaean were 'masters of the sea' (at least in their own region of the Euboean Gulf) during the period between the collapse of the palaces and the advent of the Early Iron Age, it explains the continuity as well as the high visibility and location of sites like Lefkandi, Kynos, and Mitrou right on the coast: these settlements did not fear attacks from the sea, since their ships efficiently controlled the Euboean Gulf, and they used these coastal settlements as bases from which to raid and pillage³⁸. Thus a picture emerges of elite Mycenaean sailor-warriors operating from Kynos and, most likely, from other sites along the Euboean Gulf as well. It should be noted that this 'sailor-warrior' society is but a maritime variant of the better known LH III C warrior society evident from warrior graves in e.g. Achaia, another region peripheral to the core of the Mycenaean world³⁹. Finds of swords, though not from burial contexts, of a late Mycenaean type from Euboea-Aulonari and Euboea-Palioura seem to suggest that the custom of warrior burials existed there as well⁴⁰; a few centuries later, on the other side of the Bronze-Iron Age divide, the burial in the Heroon at Lefkandi continued the tradition in a grander fashion⁴¹.

SKELETAL DATA

Although no warrior tombs are known from the mainland side of the North Euboean Gulf⁴², skeletal remains from LH III B-C chamber tombs around the Plain of Atalanti may strengthen the hypothesis of a sailor-warrior society in unexpected ways. These skeletal remains have been studied for her dissertation in exemplary fashion by Carina Iezzi, who reaches several interesting conclusions⁴³. First of all, there were significantly more women in the coastal tombs than men: 18 versus 11 individuals⁴⁴. This is unusual for Mycenaean chamber tombs, which typically include more men than women⁴⁵. It seems at least a possibility that men are missing because they died 'abroad' or at sea and were buried elsewhere⁴⁶.

36. Crielaard 2006, 280 with further references; Wedde 2006. Naturally the international character of finds from Lefkandi in the 10th and 9th centuries also suggests a strong sailing and trading tradition (though see J.K. Papadopoulos 1997 for the idea that these goods were brought in by visiting Phoenicians rather than by adventurous Euboeans themselves).

37. Wedde 2006, 267 note 98 mentions the "necessary social organization" imposed upon the users of oared galleys as one of the pivotal forces in societal recovery; similarly, EBA longboat activity in the Cyclades depended not only on a large enough population to man the boats, but also on high-status individuals to put the crews together (Broodbank 2000, 256-258).

38. So, too, Crielaard 2006, 278. Suggested for Cycladic and Cretan sites: Nowicki 2000, 264-5; 2001, 29-31, 37.

39. See e.g. Th.J. Papadopoulos 1999; Deger-Jalkotzy 2006 for these warrior graves.

40. Deger-Jalkotzy 2006, 167.

41. For the Heroon, see Popham et al. 1982, 1993; Catling and Lemos 1990.

42. Dakoronia emphasizes the egalitarian nature of LBA burials in East Lokris (2006b, 484); this changes in the EIA (Dakoronia 2006b).

43. Iezzi 2005; 2009. Dakoronia warned me that in fact some of the skeletal material from the Tragana (in East Lokris, near Mitrou) and Atalanti tombs dates to the Classical period (pers. comm. March 12, 2009). Iezzi however emphasized to me that all skeletal material handed over to her was checked by archaeologists working for the 14th Ephoreia as belonging to Mycenaean burials (pers. comm. April 22, 2009). See also Iezzi 2005, 283: "According to the archaeologists who excavated all of the East Lokrian burials, all [sc. discussed in this dissertation] date to the Late Helladic III B-C." Yet, from the excavation diary transcriptions (Iezzi 2005, 282-387) certain burials from Atalanti appear to be of post-Mycenaean date based on the grave goods, mode of burial, or because, in one case, the burial cut into and damaged the chamber of a Mycenaean chamber tomb. At Tragana no burials are obviously post-Mycenaean. Since it is unclear to me exactly how many bones may in fact not be Mycenaean, I follow Iezzi's conclusions with some reservations; in subsequent footnotes I have indicated where and how conclusions might be different when not taking into account the certainly post-Mycenaean material from Atalanti.

44. Iezzi 2009, 179 fig. 11.2. When subtracting all male and female individuals from the post-Mycenaean tombs at Atalanti, there are 15 women versus 5 men – an even more pronounced difference. Data compiled from the osteological summaries accompanying excavation diary transcriptions in Iezzi 2005, pp. 325, 327, 329, 336, 339, 351.

45. Cavanagh – Mee 1998, 127.

46. As suggested by Iezzi 2005, 238-239.

Iezzi's other conclusions are more tenuous, since they are based on small samples of individuals. When comparing the material from these coastal tombs with the skeletal remains from tombs further inland (at Kolaka on a high plateau southeast of Mt. Chlomon and at Modi deep in the Kephissos valley at the base of Mount Kallidromos), one interesting finding is that the women in the coastal tombs reached extremely high ages. Whereas the average age for women in the interior tombs was 31, at Tragana it was 44, with many women exceeding 50 years of age⁴⁷ and one individual even living to a venerable 60⁴⁸. However, despite their high age, attributable at least in part to a healthier and better diet (it cannot be doubted that the diet of coastal inhabitants was enhanced by fish and seafood), these women were significantly shorter than the women in interior tombs: 1.49 m versus 1.58 m.⁴⁹ Iezzi hypothesizes that this may indicate that they were raised elsewhere, possibly on Crete, where their stature would be average⁵⁰, then came to coastal East Lokris as adults, where the better coastal East Lokrian diet allowed them to reach high ages⁵¹. So here we may have evidence pointing to the 'import' of Cretan (or other 'foreign') women, most likely as brides – their status obviously allowed them to be buried in family tombs – by seafaring Mycenaean who frequently perished at sea and are thus missing from the tombs. Something similar may have happened at Tanagra in Boeotia (not far from the South Euboean Gulf), where the unique larnax burials may point to a connection with Crete⁵². I have argued elsewhere that the physical presence of Minoan women in the population at Tanagra might account for these burials⁵³.

RAIDING IN THE *ILIAD* AND *ODYSSEY*

It may well be objected that this last conclusion seems to stretch the evidence too much. However, even if the bones from tombs at e.g. Tragana in East Lokris did not belong to 'foreign' women, brought home as brides by adventurous Mycenaean, it is certainly not too much of a stretch to imagine that this sort of thing did happen. This is suggested not only by ethnographic parallels⁵⁴, but also by some of the earliest Greek literature handed down to us: the *Iliad* and the *Odyssey*. Especially the *Odyssey* preserves illuminating passages about heroes as well as pirates raiding and bringing home not just loot consisting of goods, but also women⁵⁵. With regards to the *Iliad*, one only needs to remember the quarrel between Agamemnon and Achilles

47. Iezzi 2005, 217.

48. Iezzi 2005, 114. The men from these tombs on the other hand died relatively young, at an average of 32 years (Iezzi 2005, 238).

49. Iezzi 2005, 187. Their men were, conversely, at just over 1.70 m slightly taller than the Mycenaean average. This difference in stature between the sexes, Iezzi observes, is "abnormally large and well beyond the 5-8% difference observed in populations worldwide" (Iezzi 2005, 239). When removing two individuals, one male (1.775 m) and one female (1.554 m), from the certainly post-Mycenaean tombs at Atalanti, the averages however turn out to be 1.63 m for males (but based on just a single individual from Tragana!) and a mere 1.48 for a sample of 6 females. In other words, the women are still remarkably short compared to their peers in the interior, but the one man is short as well (compared to the ca. 1.69 for males from the interior). Data derived from Iezzi 2005, 396.

50. Hallager – McGeorge measured a mean height of just under 1.49 m for LM IIIA women from Chania (Hallager – McGeorge 1992, cited in Iezzi 2005, 212), who also died young, at an average age of 26 years. Hallager – McGeorge suggested that these women's height may have been stunted due to poor living conditions in the city (1992, cited in Iezzi 2005, 214).

51. Iezzi 2005, 239. Elsewhere, Iezzi observes that the coastal skeletons display Asiatic features (though not to the extent as observed on Crete and at Lefkandi) which are lacking in the interior groups (Iezzi 2005, 232, 233). This may be another indication for the more 'international' character of the coastal settlements, leading to marriage with 'foreign' women.

52. See e.g. Spyropoulos in *IIAE* 1974, 28; Immerwahr 1995, 109.

53. Kramer-Hajos 2009b.

54. The parallel closest to home is that suggested by Broodbank (1989; 1992; 2000, 173 and 253) for the EBA Cyclades, where limited populations would have necessitated exogamy to keep the population healthy, and the acquisition of brides from other islands was practiced as a status-enhancing adventure for longboat-paddling males. Exogamy would most likely have been necessary for many coastal communities along the Euboean Gulf with limited (fewer than ca. 500 individuals at a given time) populations. The population of a prominent settlement like Lefkandi most likely was no more than ca. 200 before the eighth century BC (Wedde 2006, 267 note 99, with further references).

55. See note 25. Women (and children) are mentioned as part of pirates' booty in *Od.* 17. 424-433. De Souza has observed that in general the only thing that differentiates pirates from heroes who raid is a matter of perspective (1999, 18-22; for the contrasting view that there is a significant difference between the two in the poems, see Van Wees 1992, 207-217).

about a woman –part of the promised loot to take home once the war is won. Raiding other cities and gathering spoils, including beautiful women, is essential for the Homeric warrior's status and prestige. For the late Mycenaean sailor-warrior, bringing home 'exotic' brides likewise must have brought prestige and enhanced their status. That it was not, however, the exotic goods in and of themselves which brought him status, but rather the dangerous and therefore glamorous business of fighting which allowed him to amass these goods⁵⁶, is suggested by the kraters from which he would serve diluted wine upon his return from a successful voyage. Rejoicing in his enhanced status, with his pictorial krater he would remind everybody of his heroism which had won him the prestige he claimed.

Something else in the *Iliad* may shed some light upon the area under review as well: the picture given of East Lokris in the *Iliad*. Despite the later obscurity of the area, in the *Iliad* it is home to not one, but two heroes: Aias the Lesser and Patroklos, and the entry in the Catalogue of Ships for the small area of Lokris lists no fewer than eight places⁵⁷, three of which were completely unknown already by Strabo, and only one of which has been convincingly identified: Kynos⁵⁸. The large number of sites which were basically unknown already by Strabo has often been noted; Schachermeyr remarks that the poet of the Catalogue seems to attempt to offset the insignificance of the listed places by their large number⁵⁹. However, if settlements like Kynos and Mitrou were home to a strong and enterprising sailor-warrior class, it is likely that they would have been active participants in the series of dramas accompanying the end of the Bronze Age, rather than passively suffering attacks and decline. Such an active role might then be the reason for the prominence of East Lokris in the Homeric Catalogue of Ships⁶⁰: if the region was a prominent player in the chaos of the closing years of the LBA, raiding and looting coastal towns, this might have been remembered and celebrated in the songs sung at the homes of EIA rulers such as at Mitrou, who would have welcomed the opportunity to hear about their own ancestors' important role in an overseas adventure. After all, if the story of the Trojan War is stripped of its heroic elements, we are left with the story of a group of sailors raiding and looting a foreign city and taking off with the women of that city. And this, I suggest, is exactly the sort of thing the Mycenaeans along the Euboean Gulf were doing in the tumultuous years at the end of the Bronze Age.

56. In Homer's *Odyssey*, pirate activities are both disapproved of and seen as more glamorous than straightforward trading, since so much risk is involved (de Souza 1999, 18).

57. *Iliad* 2.527-535.

58. For an overview over the evidence, see Dakoronia 1993. Kalliaros, Bessa, and Augeiai are completely unknown. Opoeis has been variously placed at Atalanti (Dakoronia 1993, 117-120) and Mitrou (Coleman 1994 in an unpublished conference paper delivered in Lamia), neither of which is very convincing if we assume that the Homeric text refers to a late Mycenaean town: inscriptions place historic Opous at Atalanti, but Atalanti has so far yielded very few Mycenaean remains, while there is no positive evidence to equate Opoeis with Mitrou (Kramer-Hajos 2008, 107). Skarphe may possibly be equated with historic Skarpheia, ca. 10 km east of Thermopylae, which Hope Simpson and Lazenby tentatively suggest near Trochala. No certain identification has been made. Tarphe was, according to Strabo, located on a height at a distance of ca. 20 stadia (four km) from Thronion (Strabo 9.4.6); Hope Simpson and Lazenby suggest the Medieval castle of Boudonitsa, above the village of Mendenitsa (Hope Simpson – Lazenby 1970, 49). Thronion is to be found "at the streams of the Boagrios" (*Iliad* 2.533), four km west of Cape Knemis, four km from the sea, and six km east of Skarpheia (Strabo 9.4.4). Its identification with Palaiokastro eis ta Marmara (Hope Simpson – Lazenby 1970, 49) has the problem that no prehistoric material has been found there (*ibidem*).

59. Schachermeyr 1983, 202. Earlier: Oldfather 1916, 43; Hope Simpson – Lazenby 1970, 50.

60. As suggested by Van de Moortel (2007, 252-253); Kramer-Hajos (2008, 143) reached the same conclusion independently.

SUMMARY

**SAILOR-WARRIORS AND THE END OF THE BRONZE AGE
ALONG THE EUBOEAN GULF***Margaretha Kramer-Hajos*

The LH IIIC period is a period of great cultural revival in the Euboean Gulf area. After a cultural decline in LH IIIB, likely due to oppression from the Mycenaean palaces at Thebes and Orchomenos, sites like Lefkandi, Mitrou, and Kynos flourish in this period and establish a LH IIIC Euboean koine which includes e.g. the inland site of Kalapodi, but emphatically excludes the former centers of great palatial power; the well-known griffin pyxis from Lefkandi even seems to intentionally mock palatial iconography. After the end of the Bronze Age, these sites survive into the Early Iron Age suffering much less destruction and trauma than many other regions and continuing their koine. This paper combines iconographic and skeletal evidence with 'evidence' from Homer to paint a picture of Mycenaean sailor-warriors based along the coasts of the Euboean Gulf, who were active participants rather than passive victims of the troubles that accompanied the end of the Bronze Age.

BIBLIOGRAPHY

- Broodbank C., 1989. The longboat and society in the Cyclades in the Keros-Syros Culture, *AJA* 93, 319-337.
Broodbank C., 1992. The spirit is willing, *Antiquity* 66, 542-546.
Broodbank C., 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge.
Catling R.W.V. – Lemos I.S., 1990. *Lefkandi II.1. The Protogeometric building at Toumba: the pottery* (BSA Suppl. 22), London.
Cavanagh W. – Mee C., 1995. Mourning before and after the Dark Age, in Morris C. (ed.), *Klados. Essays in Honour of J.N. Coldstream* (BICS Suppl. 63), London.
Cavanagh W. – Mee C., 1998. *A private place: death in prehistoric Greece* (SIMA 125), Jonsered.
Coldstream J.N., 1977. *Geometric Greece*, New York.
Coleman J.E., 1994. Is Mitrou Homeric Opoeis?, Unpublished conference paper presented in ΠΜΚ 1.
Crielaard J.-P., 2000. Homeric and Mycenaean long-distance contacts: Discrepancies in the evidence, *BABesch* 75, 51-63.
Crielaard J.-P., 2006. Basileis at sea: Elites and external contacts in the Euboean Gulf region from the end of the Bronze Age to the beginning of the Iron Age, in Deger-Jalkotzy S. – Lemos I. (eds.) 2006, 271-297.
Crouwel J.H., 1981. *Chariots and Other Means of Land Transport in Bronze Age Greece*, Amsterdam.
Crouwel J.H., 1992. *Chariots and Other Wheeled Vehicles in Iron Age Greece*, Amsterdam.
Crouwel J.H., 1999. Fighting on land and sea in late Mycenaean times, in Laffineur R. (ed.), *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du bronze* (Aegaeum 19), Liège, 455-463.
Dakoronia F., 1987. War-ships on sherds of LH IIIC kraters from Kynos, in Tzalas H. (ed.), *Tropis II. Proceedings of the 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Delphi, 117-122.
Dakoronia F., 1993. Homeric towns in East Lokris. Problems of identification, *Hesperia* 62, 115-127.
Dakoronia F., 1996. Kynos...fleet [sic], in Tzalas H. (ed.), *Tropis IV. Proceedings of the 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athens, 159-171.
Dakoronia F., 1999. Representations of sea-battles on Mycenaean sherds from Kynos, in Tzalas H. (ed.), *Tropis V. Proceedings of the 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athens, 119-128.
Dakoronia F., 2002. Ανατολική Λοκρίδα: Η Ιστορία της μέσα από τα Μνημεία και τις Αρχαιολογικές Έρευνες, in Dakoronia F. – Kotoulas D. – Balta E. – Sythiakaki V. – Toliás G., *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, 19-112.
Dakoronia F., 2003. The transition from Late Helladic III C to the Early Iron Age at Kynos, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms I*, 37-51.

- Dakoronia F., 2006a. Mycenaean pictorial style at Kynos, East Lokris, in Rystedt E. – Wells B. (eds.), *Pictorial Pursuits: Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery*, Stockholm, 23-29.
- Dakoronia F., 2006b. Early Iron Age elite burials in East Lokris, in Deger-Jalkotzy S. – Lemos I. (eds.) 2006, 483-504.
- Dakoronia F., 2007. LH IIIC Middle pottery repertoire of Kynos, in Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (eds.) 2007, 119-127.
- Dakoronia F. – Kounouklas P., 2009. Kynos' pace to the Early Iron Age, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms III*, 61-76.
- De Souza Ph., 1999. *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge.
- Deger-Jalkotzy S., 1994. The post-palatial period of Greece: An Aegean prelude to the 11th century B.C. in Cyprus, in Karageorghis V. (ed.), *Cyprus in the 11th Century B.C.: Proceedings of the International Symposium, Nicosia 30-31 October 1993*, Nicosia, 11-30.
- Deger-Jalkotzy S., 1995. Mykenische Herrschaftsformen ohne Paläste und die griechische Polis, in Laffineur R. – Niemeier W.-D. (eds.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age (Aegaeum 12)*, Liège and Austin, 367-377.
- Deger-Jalkotzy S., 1999. Elateia and problems of pottery chronology, in *IIMK 1*, 195-202.
- Deger-Jalkotzy S., 2002. Innerägäische Beziehungen und auswärtige Kontakte des mykenischen Griechenland in nachpalatialer Zeit, in Braun-Holzinger E.A. – Matthäus H. (eds.), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr., Kontinuität und Wandel von Strukturen und Mechanismen kultureller Interaktion. Kolloquium des Sonderforschungsbereiches 295 „Kulturelle und sprachliche Kontakte“ der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 11.-12. Dezember 1998*, Möhnesee, 47-74.
- Deger-Jalkotzy S., 2006. Late Mycenaean warrior tombs, in Deger-Jalkotzy S. – Lemos I.S. (eds.) 2006, 151-179.
- Deger-Jalkotzy S., 2007. Defining LH IIIC Middle at the cemetery of Elateia-Alonaki in Central Greece, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms II*, 129-159.
- Deger-Jalkotzy S., 2009. From LH IIIC Late to the Early Iron Age: The Submycenaean period at Elateia, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms III*, 77-116.
- Deger-Jalkotzy S. – Dakoronia F., 1991. Elateia (Phokis) und die frühe Geschichte der Griechen: Ein österreichisch-griechisches Grabungsprojekt, *AnzWien* 127, 77-86.
- Deger-Jalkotzy S. – Dakoronia F., 1992. Elateia, die antike Phokis und das Ausklingen der mykenischen Kultur in Mittelgriechenland, *Archäologie Österreichs* 3, 67-71.
- Deger-Jalkotzy S. – Lemos I.S. (eds.), 2006. *Ancient Greece from the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, Edinburgh.
- Demakopoulou K. (ed.), 1988. *The Mycenaean World: Five Centuries of Early Greek Culture 1600-1100 BC*, Athens.
- Desborough V.R. d'A., 1964. *The Last Mycenaean and Their Successors: An Archaeological Survey, c. 1200-c. 1000 B.C.*, Oxford.
- Desborough V.R. d'A., 1972. *The Greek Dark Ages*, New York.
- Dickinson O.T.P.K., 2006a. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and Change Between the Twelfth and Eighth Centuries BC*, London and New York.
- Dickinson O.T.P.K., 2006b. The Mycenaean Heritage of Early Iron Age Greece, in Deger-Jalkotzy S. – Lemos I.S. (eds.) 2006, 115-122.
- Drews R., 1993. *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.*, Princeton.
- Evely D. (ed.), 2006. *Lefkandi IV: The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis (BSA Suppl. 39)*, London.
- Felsch R.C.S. – Kienast H.J. – Schuler H., 1980. Apollon und Artemis oder Artemis und Apollon? Bericht von den Grabungen im neu entdeckten Heiligtum bei Kalapodi, 1973-1977, *AA* 38-73.
- Hallager B.P. – McGeorge P.J.P., 1992. *Late Minoan III Burials at Khania. The Tombs, Finds, and Deceased in Odos Palama (SIMA 92)*, Göteborg.
- Hope Simpson R. – Lazenby J.F., 1970. *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford.
- Iakovidis S.E., 1966. A Mycenaean mourning custom, *AJA* 70, 43-50.

- Iakovidis S., 1980. *Excavations of the Necropolis at Perati*, Los Angeles.
- Iezzi C.A., 2005. Regional differences in the health status of Late Bronze Age Mycenaean populations from East Lokris, Greece (unpublished dissertation, State University of New York at Buffalo).
- Iezzi C.A., 2009. Regional differences in the health status of the Mycenaean women of East Lokris, in Schepartz L.A. – Fox S.C. – Bourbou Ch. (eds.), *New Directions in the Skeletal Biology of Greece*, American School of Classical Studies at Athens, 175-192.
- Immerwahr S., 1995. Death and the Tanagra larnakes, in Carter J.B. – Morris S.P. (eds.), *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin, 109-121.
- Jacob-Felsch M., 1988. Compass-drawn concentric circles in vase painting. A problem of relative chronology at the end of the Bronze Age, in French E.B. – Wardle K.A. (eds.), *Problems in Greek prehistory. Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, 193-199, Bristol.
- Jacob-Felsch M., 1996. Die spätmykenische bis frühproto-geometrische Keramik, in Felsch R.C.S. (ed.), *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis, Band I*, Mainz, 1-213.
- Kramer-Hajos M., 2008. *Beyond the Palace: Mycenaean East Lokris (BAR-IS 1781)*, Oxford.
- Kramer-Hajos M., 2009a. Prehistoric Politics: Orchomenos and East Lokris in LH IIIB or the Creation of the Mycenaean Periphery (unpublished conference paper presented at the AIA Annual Meeting in Philadelphia, January 2009).
- Kramer-Hajos M., 2009b. Wailing Women: The Tanagra Larnakes and the Minoan Connection (unpublished conference paper presented at the CAMWS Annual Meeting in Minneapolis, April 2009).
- Laffineur R., 1990. The iconography of Mycenaean seals and the status of their owners, in Laffineur R. (ed.), *Annales d'archéologie de la Grèce antique (Aegaeum 6)*, Liège, 117-160.
- Laffineur R., 1992. Iconography as evidence of social and political status in Mycenaean Greece, in Laffineur R. – Crowley J.L. (eds.), *EIKON. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a Methodology (Aegaeum 8)*, Liège, 105-112.
- Lemos I.S., 2002. *The Protogeometric Aegean: the archaeology of the late eleventh and tenth centuries BC*, Oxford.
- Lis B., 2009. The sequence of Late Bronze Age/Early Iron Age Pottery from Central Greek settlements – a fresh look at old and new evidence, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms III*, 203-233.
- Merrillees R.S., 1992. The crisis years: Cyprus. A rejoinder, in Ward W.A. – Joukowsky M.S. (eds.), *The Crisis Years: The 12th Century B.C.: From Beyond the Danube to the Tigris*, Dubuque, 87-92.
- Nowicki K., 2000. *Defensible Sites in Crete c. 1200-800 BC (LM IIIB/IIIC through Early Geometric)*, Liège.
- Nowicki K., 2001. Sea-raiders and refugees: Problems of defensible sites in Crete ca. 1200 BC, in Karageorghis V. – Morris C. (eds.), *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 BC*, Nicosia, 23-40.
- Oldfather W.A., 1916. Studies in the history and topography of Lokris, *AJA* 20, 32-61.
- Papadopoulos A., 2009. Warriors, hunters and ships in the Late Helladic IIIC Aegean: Changes in the iconography of warfare?, in Bachhuber Ch. – Roberts R.G. (eds.), *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean. Proceedings of an International Symposium Held at St. John's College, University of Oxford 25-6 March 2006*, Oxford, 69-77.
- Papadopoulos J.K., 1997. Phantom Euboians, *JMA* 10, 191-219.
- Papadopoulos Th.J., 1999. Warrior graves in Achaeans Mycenaean cemeteries, in Laffineur R. (ed.), *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du bronze (Aegaeum 19)*, Liège, 267-274.
- Papavasileios G.A., 1910. *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων*, Athens.
- Popham M.R. – Sackett L.H. (eds.), 1968. *Excavations at Lefkandi, Euboea 1964-66. A Preliminary Report*, London.
- Popham M.R. – Touloupa E. – Sackett L.H., 1982. The Hero of Lefkandi, *Antiquity* 56, 169-74.
- Popham M.R. – Calligas P.G. – Sackett L.H., 1993. *Lefkandi II: the Protogeometric Building at "Toumba", Part 2. The Excavation, Architecture and Finds (BSA Suppl. 23)*, Athens.
- Rutter J.B., 1992. Cultural novelties in the post-palatial Aegean world: Indices of vitality or decline?, in Joukowsky M.S. – Ward W.B. (eds.), *The Crisis Years: the 12th Century B.C.*, Dubuque, 61-78.

- Rutter J.B., 2007. How different is LH III C Middle at Mitrou? An initial comparison with Kalapodi, Kynos, and Lefkandi, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms II*, 287-300.
- Rystedt E., 1999. No words, only pictures. Iconography in the transition between the Bronze Age and the Iron Age in Greece, *OpAth* 24, 89-98.
- Schachermeyr F., 1983. *Die griechische Rückerinnerung im Lichte neuer Forschungen*, Vienna (Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Sitzungsberichte 404. Band).
- Snodgrass A.M., 2000. *The Dark Age of Greece. An archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC*, New York.
- Van de Moortel A., 2007. The site of Mitrou and East Lokris in "Homeric Times", in Morris S.P. – Laffineur R. (eds.), *Epos. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology (Aegaeum 28)*, Liège, 243-254.
- Van de Moortel A. – Zahou E., 2005. 2004 Excavations at Mitrou, East Lokris, *AEA* 7 (2003-2004), 39-48.
- Van Wees H., 1992. *Status Warriors. War, Violence and Society in Homer and History*, Amsterdam.
- Vermeule E. – Karageorghis V., 1982. *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Cambridge (Mass.).
- Wachsmann S., 1998. *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, College Station.
- Wedde M., 1999. War at sea: The Mycenaean and Early Iron Age oared galley, in Laffineur R. (ed.), *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'âge du bronze (Aegaeum 19)*, Liège, 465-476.
- Wedde M., 2006. Pictorial evidence for partial systems survival in the Greek Bronze to Iron Age transition, in Rystedt E. – Wells B. (eds.), *Pictorial Pursuits: Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery*, Stockholm, 255-269.

ΕΝΑ ΙΕΡΟ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΠΟΔΕΣ ΤΗΣ ΔΙΡΦΗΣ;

Manuel Arjona

Το ορεινό σύστημα της Δίρφης υψώνεται επιβλητικό, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, στην κεντρική Εύβοια (εικ. 1). Η ψηλότερη κορυφή του, η Δέλφη (1.743 μ.), και οι δύο χαμηλότερες βουνοκορφές που την πλαισιώνουν, οι Πορτίτσες (1.168 μ.) και τα Πυργάκια (1.198μ.), προβάλλουν γυμνές πάνω από τις κατάφυτες κλιτύες, όπου μια ζώνη ορεινών κωνοφόρων διαδέχεται μια δασική ζώνη από πλατύφυλλα φυλλοβόλα. Η ονομασία της Δίρφης υπήρξε αρχαιότατη καθώς την αναφέρουν ο Σιμωνίδης¹, ο Ευριπίδης², ο Ευφορίωνας³, πιθανότατα ο Λυκόφρονας⁴, καθώς και ο Στέφανος ο Βυζάντιος⁵.

Η Δίρφη χωρίζει δυο πολύ διαφορετικές γεωγραφικές ενότητες: στα Ν-ΝΔ απλώνεται η εύφορη πεδιάδα των Ψαχνών ενώ στα Β-ΒΑ απαντάται η κρημνώδης ζώνη της αιγαιακής ακτής της Εύβοιας που εκτείνεται μεταξύ των ακρωτηρίων Αποθήκης και Σαρακήνικο. Σε διάφορα σημεία του λεκανοπέδιου των Ψαχνών έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή συγκεντρώσεις κεραμικής που χρονολογούνται στην πρώτη χιλιετία π.Χ. Οι αρχαιολογικές αυτές θέσεις αντιστοιχούν σε μικρούς οικισμούς, αγροικίες και οχυρωματικά έργα⁶. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, οι Χαλκιδείς επιχείρησαν να επιβάλουν την κυριαρχία τους στο λεκανοπέδιο ήδη από τα γεωμετρικά χρόνια⁷. Πίσω από αυτή την επεκτατική πολιτική υποκρύπτονταν ανάγκες για εξεύρεση καλλιεργήσιμων εκτάσεων και λιβαδιών. Οι διαθέσιμες μαρτυρίες (φιλολογικές, επιγραφικές, αρχαιολογικές) δεν αναφέρουν καμία πόλη ή πολιτικό μόρφωμα στο λεκανοπέδιο που θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί με τους Χαλκιδείς για τον έλεγχο της περιοχής κατά τη διάρκεια των επονομαζόμενων ιστορικών χρόνων. Οι επεκτατικές βλέψεις των Χαλκιδέων δεν φαίνεται να συνάντησαν κανένα εμπόδιο κατά την υλοποίησή τους, σε αντίθεση με όσα συνέβησαν στο Ληλάντιο πέδιο, στο οποίο οι Ερετριείς αποτέλεσαν σοβαρούς ανταπαιτητές. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι η προσάρτηση της πεδιάδας των Ψαχνών στη Χαλκίδα μαρτυρείται έμμεσα μόλις κατά τον 4^ο αι. π.Χ., όταν ο Ψευδο-Σκύλαξ (§ 58) υπαινίσσεται ότι η πόλη κατείχε το ένα τέταρτο του νησιού. Δικαιολογημένα, λοιπόν, ο S.C. Bakhuizen ονομάζει την πεδιάδα “the great Chalcidian basin”⁸.

Σε αντίθεση με το νότιο ορεινό υποσύστημα της Δίρφης, οι βόρειες πλαγιές της παρουσιάζουν ένα ανάγλυφο με πολλές ασυνέχειες. Η κατασκευή αναβαθμών για τη γεωργική εκμετάλλευση των ορεινών εκτάσεων καθίσταται απαραίτητη. Αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν ότι η ζώνη ανάμεσα στη Δίρφη και τις αιγαιακές ακτές του νησιού κατοικήθηκε από τα γεωμετρικά χρόνια και εξής⁹. Πιθανώς η κατοίκηση αυτή υπήρξε διάσπαρτη καθώς μέχρι στιγμής δεν έχουν αποκαλυφθεί μεγάλοι οικισμοί. Εξαιτίας της έλλειψης στοιχεί-

1. 85 Page (Απόσπασμα Π του Σιμωνίδη).

2. Ηρακλής Μαινόμενος, 185.

3. Fr. 78 Groningen.

4. Ο συγκεκριμένος συγγραφέας αναφέρει ένα βουνό με το όνομα Διρφωσσός (Αλεξάνδρα, 375). Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για τη Δίρφη, δεδομένου ότι το βουνό μνημονεύεται μαζί με άλλα ευβοϊκά τοπωνύμια. Βλ. και το αντίστοιχο σχόλιο (Σχόλιο στο Λυκόφρονα, 374).

5. Βλ. λήμμα «Δίρφη».

6. Ανάμεσα στις αρχαιολογικές θέσεις στην παραθαλάσσια λωρίδα της πεδιάδας μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά τις τοποθεσίες Βρυσάκια (Sackett et al. 1966, 53, αρ. 27) και Αγία Παρασκευή Ψαχνών (Sackett et al. 1966, 56, αρ. 33. Bakhuizen 1985, 134), ενώ στην ενδοχώρα τις τοποθεσίες Κουλουριάδα (Σάμψων 1988-1989, 163), Μακρυκάπα (ΑΔ 27, 1972, Χρονικά, 350) και Μακρυμάλλη (ΑΔ 38, 1983, Χρονικά, 152).

7. Καλλιγιάς 1988-1989, 99-100.

8. Bakhuizen 1985, 130.

9. Ενδεικτικά αναφερόμαστε στο αρχαϊκό άγαλμα κούρου που βρέθηκε στο Μετόχι και εκτίθεται στο Μουσείο Χαλκίδας

ων, δεν γνωρίζουμε ποια ήταν τα πολιτικά συστήματα που είχαν επικρατήσει στην εν λόγω ζώνη. Αγνωστές ακόμη τότε η περιοχή περιήλθε στην επικράτεια της Χαλκίδας. Σε μερικούς από τους φορολογικούς καταλόγους της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας του Β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. αναφέρεται ένα ανεξάρτητο μόρφωμα, οι Διακρές από Χαλκιδέων¹⁰. Ο Bakhuizen και ο D. Knoepfler ταυτίζουν τους Διακρές από Χαλκιδέων με τη ζώνη της αιγαιακής ακτής της Εύβοιας που εκτείνεται μεταξύ των ακρωτηρίων Αποθήκης και Σαρακήνικο¹¹. Οι K. Reber, M. Herman Hansen και P. Ducrey ισχυρίζονται ότι οι Διακρές από Χαλκιδέων βρέθηκαν υπό την κυριαρχία της Χαλκίδας πριν από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και ότι μόνο κατά τα βραχύχρονα διαλείμματα παρακμής της πόλης αποτέλεσαν «a short-lived splinter community of Chalkis»¹². Ο Bakhuizen πίστευε κι αυτός με τη σειρά του ότι ο ορεινός όγκος ανήκε στην αποκλειστική επικράτεια της Χαλκίδας, η οποία εκτεινόταν μέχρι τις ευβοϊκές ακτές που βρέχονταν από το Αιγαίο¹³.

Η πεδιάδα των Ψαχνών επικοινωνεί με την αιγαιακή ακτή της Εύβοιας μέσω δυο διαδρομών που τέμνουν δύο διάσελα εκατέρωθεν της Δέλφης. Η ανατολική διαδρομή ξεκινάει από το χωριό Κάτω Στενή και παρέχει πρόσβαση σε δυο χαράδρες: της Λάμαρης και του Μετοχίου. Αμφότερες αποτελούν γεωλογικούς σχηματισμούς που καταλήγουν στον Όρμο του Μετοχίου, διαμορφώνοντας δύο φυσικές αρτηρίες επικοινωνίας (εικ. 1).

Τετρακόσια περίπου μέτρα ανατολικά της Κάτω Στενής, σε χαράδρα που διαρέεται από χείμαρρο και ανάμεσα σε πυκνά πλατάνια, βρίσκονται τα κατάλοιπα αρχαίου τοίχου (εικ. 2). Ο τοίχος, από τον οποίο σήμερα διακρίνονται 7 δόμοι, είναι κατασκευασμένος με πολυγωνικούς λίθους, ενώ έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ (εικ. 3). Στις μέρες μας χρησιμεύει σαν αντέρεισμα στον ασφαλτοστρωμένο δρόμο που ενώνει τις κώμες της Κάτω Στενής και της Κάτω Καμπιάς. Ανάμεσα στη βλάστηση, εντοπίζονται και άλλοι λίθοι, πεσμένοι δίπλα στον τοίχο. Από τη θέση αυτή, που βρίσκεται σε υψόμετρο 390 μ., μπορεί κανείς να ατενίσει ολοκληρωτικά την πεδιάδα των Ψαχνών, συμπεριλαμβανομένου του τμήματος που βρέχεται από τα νερά του Ευβοϊκού Κόλπου.

Πρώτη μνεία στα αρχαιολογικά κατάλοιπα γίνεται από τον H.N. Ulrichs το 1863¹⁴. Ο ερευνητής κάνει λόγο για τον πολυγωνικό τοίχο, για την ύπαρξη πηγής κάτω από αυτόν, καθώς και για ορθογώνιο λίθο που έφερε αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή. Σύμφωνα με τον Ulrichs, η εμφάνιση της λέξης [ἀ]νέθη[κε (ή [ἀ]νέθη[καν]) αποτελούσε εσωτερικό τεκμήριο για τον θρησκευτικό χαρακτήρα του κειμένου. Στην επιγραφή είχε χαραχθεί ακόμη το ανθρωπωνύμιο [Ἀρ]ιστοφών, ενώ γινόταν και μια πιθανή αναφορά στη Δήμητρα Ομαρία, [Δ]ήμη[ητ]ρι [ό]μαρι[αι]. Με βάση τα ευρήματά του, ο γερμανός ερευνητής ταύτισε τον χώρο με ιερό.

Το 1909, ο Γ. Παπαβασιλείου δημοσίευσε σύντομη έκθεση της επίσκεψής του στην αρχαιολογική θέση της Κάτω Στενής¹⁵. Ο έλληνας αρχαιολόγος έκανε λόγο για αρχαία κατασκευή ορθογωνίας κάτοψης από την οποία είχαν εν μέρει διατηρηθεί μόνο ο βόρειος και ο νότιος τοίχος, σε μήκος 7,60 και 25 περίπου μ. αντίστοιχα. Ο ανατολικός τοίχος είχε καταστραφεί από τον παραρρέοντα χείμαρρο. Ο χώρος ανάμεσα στους δυο σωζόμενους τοίχους ήταν πλακόστρωτος, αλλά οι κάτοικοι της περιοχής αποσπούσαν τις πλάκες του δαπέδου για να τις χρησιμοποιήσουν σε νεότερες κατασκευές. Ο Παπαβασιλείου ανέφερε ακόμη την εύρεση επιγραφής που είχε χαραχθεί στον βράχο από τον οποίο έρεε η πηγή που ανέφερε ο Ulrichs. Στην επιγραφή διακρίνονταν τα γράμματα Α Π Ο V V / Ο. Βασισμένος σε αυτή την ανακάλυψη, ο έλληνας μελετητής διατύπωσε την υπόθεση ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έπρεπε να ταυτιστούν με ναό αφιερωμένο στον Απόλλωνα.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι., οι E. Ziebarth και ο C. Mueller επισκέφθηκαν τη θέση και εντόπισαν τον πολυγωνικό τοίχο, το μήκος του οποίου υπολόγισαν στα 25 μ. Αν και δεν κατάφεραν να βρουν την επιγραφή που ανέφερε ο Παπαβασιλείου¹⁶, εντόπισαν μολοντούτο τον ενεπίγραφο λίθο που είχε δει μισό αι-

(Τουλούπα 2002, 85), στα θεμέλια κτηρίου στο λόφο Καστρί Λάμαρης (βλ. ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 152, πίν. 134a και ΑΔ 30, 1975, Χρονικά, 155) και τα λείψανα οχυρώσεων στο λόφο Καστρί Μετοχίου (Σάμψων 1988-1989, 181).

10. IG I³, 278, VI, 25-26 (434-433 π.Χ.). IG I³, 71, I, 83-84 (425-424 π.Χ.). IG I³, 289, I, 15-16 (416-415 π.Χ.). Βλ. ακόμη Meritt – Wade-Gery – McGregor 1939-1953, τ. 1, 260-261 και 480-481.

11. Bakhuizen 1985, 141, σημ. 49. Knoepfler 1997, 376 και σημ. 194.

12. Reber – Hansen – Ducrey 2004, 650.

13. Bakhuizen 1985, 127-138 και εικ. 68-69.

14. Ulrichs 1863, 243 και σημ. 35.

15. Παπαβασιλείου 1909, 206.

16. Βλ. τα σχόλια που συνοδεύουν την καταχώριση της επιγραφής με την ταξινομική ένδειξη IG XII, 9, 1271.

ώνα νωρίτερα ο Ulrichs. Ο Ziebarth αναφέρει ότι ο στίχος όπου γινόταν αναφορά στη Δήμητρα είχε υποστεί έντονη φθορά, με συνέπεια να διακρίνονται καθαρά μόνο τα γράμματα ΤΡΙ και Μ. Ωστόσο, στον αμέσως επόμενο στίχο ο επιγραφολόγος κατάφερε να διακρίνει τη λέξη Λη[μ]νή[ι]. Η προτεινόμενη από τον Ziebarth ανάγνωση της επιγραφής καταχωρίστηκε στις *Inscriptiones Graecae* με την ταξινομική ένδειξη IG XII, 9, 1172. [ἀ]νέθη[καν] / [Δ]ήμη[η]τρι [ό]μαρι[αι]? / Λη[μ]νή[ι] / [Ἀρ]ιστοφῶν Παταίικ[ου] // [- - - -]αράτου / Πολ[ύ]κτου

Το 1970-1971 η αρχαιολογική θέση υπέστη φθορές¹⁷. Όταν το 1984 η ΙΑ' ΕΠΚΑ πραγματοποίησε σύντομη επιθεώρηση του χώρου, διαπιστώθηκε ότι το σωζόμενο μήκος του πολυγωνικού τοίχου έφτανε μόλις τα 7 μ. Σε απόσταση 2 περίπου μ. νότια του τοίχου και κατά μήκος του, αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστής ή λαξευμένης στο βράχο κρηπίδας, σε ύψος που αντιστοιχεί ίσως στη θεμελίωση του τοίχου¹⁸ (εικ. 4). Εντοπίστηκαν ακόμη διάφορα τμήματα λαξευμένου υδαταγωγού, τα οποία βρίσκονται στη δυτική παρειά της χαράδρας, κατά τους υπολογισμούς μας, σε απόσταση 30 μ. βόρεια του πολυγωνικού τοίχου και με υψομετρική διαφορά περίπου 8 μ. πάνω από αυτόν. Ο υδαταγωγός έχει μέγιστο πλάτος 1,30 μ. και βάθος 1,20 μ., ενώ η πορεία του ανιχνεύεται σε μήκος περίπου 25 μ. (εικ. 5). Όπως υποστήριξε ο Bakhuizen, τα κατάλοιπα αυτά ανήκουν σε έναν κλάδο του υδραγωγείου που κατασκευάστηκε με σκοπό την υδροδότηση του άστεως της Χαλκίδας, 25 χλμ. νοτιοδυτικότερα. Πράγματι, σε διάφορα σημεία της πεδιάδας των Ψαχνών έχουν εντοπιστεί και άλλα τμήματα του ίδιου αγωγού¹⁹. Τέλος, σε απόσταση 50 μ. βορειοανατολικά του πολυγωνικού τοίχου, απαντάται βραχοσκεπή που διακόπτει την πορεία της κοίτης του χειμάρρου. Στο σημείο σχηματίζεται εποχικός καταρράκτης (εικ. 6). Το στόμιό της έχει πλάτος τουλάχιστον 10,5 μ. και ύψος 5 μ. Στην είσοδο της βραχοσκεπής κείτονται μεγάλα τμήματα βράχων που κατά πάσα πιθανότητα έχουν καταπέσει από την οροφή, είτε εξαιτίας της διάβρωσης των υπερκειμένων πετρωμάτων, είτε εξαιτίας της σεισμικής δραστηριότητας που συχνά πλήττει τον ευβοϊκό χώρο. Στις επιχώσεις του δαπέδου της βραχοσκεπής διακρίνονται μισοθαμμένα κρανία αιγοπροβάτων. Όπως αναφέρει η Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, η σπηλιά έχει χρησιμοποιηθεί για το στάβλισμα κοπαδιών.

Σε άρθρο που δημοσιεύτηκε το 1984, η L. Breglia Pulci Doria κάνει μνεία στην επιγραφή IG XII, 9, 1172 και ταυτίζει τις λέξεις «Ομαρία» και «Λημνία» με επικλήσεις που ο τοπικός πληθυσμός προσέδιδε στη Δήμητρα²⁰. Η ιταλίδα ερευνήτρια επισημαίνει ότι ο Δίας Ομάριος ή Αμάριος υπήρξε η θεότητα που επέπτευε τις συναντήσεις των Αχαιών της Πελοποννήσου, όπως προκύπτει από αποσπάσματα του Στράβωνα (8, 7, 3 και 8, 7, 5) και του Πολύβιου (5, 93, 10) καθώς και από την επιγραφή IG V, 2, 344. Ο Δίας Ομάριος δεχόταν τιμές και στις συναντήσεις των Αχαιών της Νότιας Ιταλίας, όπως μαρτυρά ο Πολύβιος (2, 39, 6)²¹. Η L. Breglia Pulci Doria ταυτίζει τον Δία Ομάριο των Αχαιών της Πελοποννήσου με τον Δία Ομαγύριο, ο οποίος, σύμφωνα με τον Πausanias (7, 24, 2), είχε ιερό στο Αίγιο²². Δεδομένου ότι η επίκληση «Ομαγύριος» μοιάζει να σχετίζεται με το ρήμα «όμηγύρειν» (συγκεντρώνω)²³, η Breglia Pulci Doria θεωρούσε πιθανό η επίκληση «ομαρίος» –κατά τη γνώμη της, συγγενική με την επίκληση «ομαγύριος»– να σχετίζεται με ένα αμαρτυρο ρήμα «όμηγύρειν» –συνώνυμο του ρήματος «όμηγύρειν». Η Δήμητρα Ομαρία στη Δίρφη θα ήταν, επομένως, η επιβλέπουσα και εγγυήτρια θεότητα των συναντήσεων ή συνόδων πολιτικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα που τελούνταν στις πλαγιές του βουνού. Η Breglia Pulci Doria ισχυρίζεται ακόμη ότι η επίκληση Ομάριος/Ομαρία ανάγεται σε αρχαιότατους χρόνους, μια και σε αντίθετη περίπτωση δεν θα ήταν δυνατό να απαντάται ταυτόχρονα τόσο στο μητροπολιτικό χώρο όσο και στις αποικίες. Η δεύτερη επίκληση που αποδίδεται στην επιγραφή IG XII, 9, 1172 στη Δήμητρα, Λημνία, παραπέμπει κατά την ερευνήτρια στη Λήμνο. Όπως είναι γνωστό, στο νησί δέχονταν τιμές οι Κάβειροι. Βασισμένη σε γραπτές πηγές, η Breglia Pulci Doria υποθέτει ότι η Δήμητρα συλλατρεύονταν με τους Καβείρους²⁴. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι η λατρεία τους από κοινού με τη Δήμητρα μεταδόθηκε στην Εύβοια στις αρχές της πρώτης χιλιετίας π.Χ., την εποχή δηλαδή που –πάντα κατά την Breg-

17. Bakhuizen 1985, 134.

18. AΔ 39, 1984, Χρονικά, 124 (Καμπιά).

19. Bakhuizen 1985, 73-74. Reber – Schmid 2000.

20. Breglia Pulci Doria 1984, 69-74.

21. Βλ. Moggi 2002, 118 κ.ε.

22. Η ταύτιση του Δία Ομάριο με τον Δία Ομαγύριο αμφισβητείται από ερευνητές όπως οι C. Morgan και J. Hall, βλ. Morgan – Hall 1996. Για μία συνοπτική παρουσίαση του ζητήματος, βλ. Osanna 1996, 204-209.

23. Βλ. Ησύχιος, λήμμα «όμηγύρειν».

24. Η ερευνήτρια παραπέμπει στο σχόλιο 74 g του Ολυμπιόνικου 13 του Πίνδαρου όπου η Δήμητρα σχετίζεται με τις Λη-

lia Pulci Doria– οι Άβαντες έφτασαν στο ανατολικό Αιγαίο και έδωσαν την ονομασία Εύβοια σε μια περιοχή της Λήμνου (Στράβωνας, 10, 1, 15).

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της Κάτω Στενής επίσης προσείλκυσαν το ενδιαφέρον των Κ. Reber και S.G. Schmid²⁵. Ωστόσο, η προσοχή των Ελβετών ερευνητών επικεντρώθηκε κυρίως στα σωζόμενα τμήματα του υδαταγωγού. Από την έρευνά τους προκύπτει ότι ο αγωγός ανάγεται στο δεύτερο μισό του 1^{ου} ή ακόμη και στο 2^ο αι. μ.Χ. Όσον αφορά τον πολυγωνικό τοίχο, οι ερευνητές δεν απορρίπτουν την πιθανότητα να πρόκειται για αναλημματικό έργο. Η κατασκευή θα γεφύρωνε το χάσμα της χαράδρας και θα εξασφάλιζε τη διάβαση στους ταξιδιώτες, οι οποίοι διέσχιζαν τους νότιους πρόποδες της Δίρφης, ακολουθώντας κατά προσέγγιση μια ισοϋψή που διέγραφε περιμετρικά την πεδιάδα των Ψαχνών.

Βρισκόμαστε άραγε μπροστά σε ένα έργο οδοποιίας –και μάλιστα τμήμα γέφυρας; Ή έχουμε να κάνουμε με τα κατάλοιπα ιερού που ιδρύθηκε σε παραμεθόρια θέση, η οποία αποτελούσε κομβικό σημείο χειρσαίας επικοινωνίας; Το ερώτημα αυτό δεν επιδέχεται εύκολη απάντηση καθώς –όπως φάνηκε από τα παραπάνω– δεν έχει μέχρι στιγμής πραγματοποιηθεί εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα στον ευρύτερο χώρο. Αναγκαστικά πρέπει να περιοριστούμε σε εκείνα τα στοιχεία που είναι ορατά στην επιφάνεια. Δυστυχώς, τα όστρακα και τα θραύσματα κεράμων που διακρίνονται ανάμεσα στη βλάστηση έχουν υποστεί τόσο έντονη φθορά ώστε τα διαγνωστικά δείγματα είναι ελάχιστα. Το γεγονός αυτό δεν προξενεί έκπληξη καθώς η θέση, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, παρουσιάζει έντονη κλίση· διαρέεται από εποχικό χείμαρρο· χρησιμοποιείται ως βοσκότοπος· και έχει παραμορφωθεί από τα έργα διάνοιξης και ασφαλτόστρωσης του δρόμου Κάτω Στενής–Κάτω Καμπιάς. Από ιδιωτική συνομιλία με τον καθηγητή Γ. Πίκουλα πληροφορούμαστε ότι κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στη θέση πριν από 16 χρόνια εντόπισε θραύσματα ερυθροβαφών αγγείων. Σε κάθε περίπτωση, η προσοχή μας θα εστιαστεί εδώ στον πολυγωνικό τοίχο, στην χρονολογική του σχέση με τον υδαταγωγό, και στη βραχοσκεπή.

Ο τοίχος είναι εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής (εικ. 7 και 8). Οι κατώτεροι ορατοί δόμοι αποτελούνται από τετράπλευρους λίθους και δείχνουν τάση προς ευθυγράμμιση. Κατά τόπους οι πλάγιοι αρμοί των λίθων παρουσιάζουν λοξή κλίση. Η τοιχοποιία τείνει εν γένει προς το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα. Στους ανώτερους δόμους η τοιχοδομία γίνεται πολυγωνική, με ακανόνιστους πεντάπλευρους λίθους, τοποθετημένους σε δόμους που τείνουν προς την ευθυγράμμιση. Παρόμοια παραδείγματα τοιχοποιίας απαντούν, λόγου χάρη, σε τμήματα των τειχών της Ασίνης²⁶ και του Αγίου Αδιανού/Κατσιργίου κοντά στο Ναύπλιο²⁷. Ο R.L. Scranton ονόμασε αυτήν την τοιχοδομία «coursed polygonal» και τη χρονολόγησε στα τέλη της κλασικής περιόδου ή τις αρχές της ελληνοιστικής²⁸. Ωστόσο, ο F.E. Winter ισχυρίζεται ότι τα χρονολογικά αυτά περιθώρια πρέπει να αναθεωρηθούν και τοποθετεί το ανώτερο όριο για την εμφάνισή της στον 5^ο αι. π.Χ. επισημαίνοντας ότι εξακολούθησε να χρησιμοποιείται κατά περιστάσεις και στα ύστερα ελληνοιστικά χρόνια²⁹. Ως εκ τούτου, η τοιχοδομία δεν μπορεί να αποτελέσει ακριβές χρονολογικό εργαλείο. Ας επισημανθεί ακόμη ότι ο Πίκουλας προτείνει να χαρακτηρίζεται αυτή η τοιχοδομία ως «επιμελημένη ακανόνιστη τραπεζιόσχημη», καθώς «είναι εμφανής η γενική εικόνα του οριζόντιου αρμού μεταξύ των δόμων, έστω με αποκλίσεις που [...] τον κάνουν τεθλασμένο σε ορισμένα σημεία»³⁰.

Σε κάθε περίπτωση, πιστεύουμε ότι δεν θα απείχαμε πολύ από την πραγματικότητα αν υποστηρίξουμε ότι ο τοίχος είναι κατά πολύ προγενέστερος από τον υδαταγωγό. Στην ουσία, έχουμε να κάνουμε με δυο επιμέρους έργα που εξυπηρετούσαν διαφορετικούς σκοπούς: ένα μεταγενέστερο για την κάλυψη των υδρευτικών αναγκών του χαλκιδικού άστεως και ένα πρωιότερο για την εξυπηρέτηση κυρίως του τοπικού πληθυσμού.

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, η παρουσία έμπειρων λιθοξόνων πρέπει να υπήρξε απαραίτητη κατά την ανέγερση του πολυγωνικού τοίχου, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ακριβής λάξευση των λίθων και η αρμολόγησή τους. Η πιθανώς χρονοβόρα και φροντισμένη εργασία των λιθοξόνων αποσκοπούσε στη σύνθεση

μνίες Νύμφες και στη συνέχεια ταυτίζει αυτές με τις Καβειρίδες Νύμφες που μνημονεύονται από τον Φερεκύδη (FGrH 3, F48 = Στράβωνας, 10, 3, 21).

25. Reber – Schmid 2000.

26. Βλ. Frödin – Persson 1938, 27 κ.ε.

27. Karo 1915.

28. Scranton 1941, 52 κ.ε.

29. Winter 1971, 95-100.

30. Πίκουλας 1995, 326.

μίας ιδιαίτερα διακοσμητικής επιφάνειας που οπωσδήποτε προοριζόταν για να είναι ορατή. Μπορεί λοιπόν να θεωρηθεί πειστική η υπόθεση που ερμηνεύει μια τόσο προσεγμένη κατασκευή ως απλή γέφυρα σε αγροτική περιοχή; Η Π. Βούγια επισημαίνει σχετικά ότι το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας χρησιμοποιήθηκε κατά τα κλασικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια και για την κατασκευή γεφυρών³¹. Πράγματι, η τοιχοποιία απαντά στην αρχαία γέφυρα που βρίσκεται πάνω στο ρέμα Ρασίνα, κοντά στο χωριό Ξηροκάμπι Λακωνίας, και χρονολογείται, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, στα ελληνιστικά ή τα ρωμαϊκά χρόνια³².

Είναι πάντως αξιοσημείωτο, όσον αφορά τον πολυγωνικό τοίχο στη Δίρφη, ότι μπροστά και σε μικρή απόσταση από αυτόν διακρίνεται τμήμα κτιστής κρηπίδας. Μήπως μπορούμε να υποθέσουμε βασιζόμενοι σε αυτήν την ένδειξη ότι ο τοίχος παράλληλα με την αναλημματική του χρήση αποτελούσε και την οπίσθια πλευρά στοάς;

Η βραχοσκεπή που βρίσκεται 50 περίπου μέτρα ΒΑ του πολυγωνικού τοίχου ενδέχεται να εξυπηρετούσε λατρευτικούς σκοπούς. Γραπτές πηγές μας πληροφορούν για σπηλιές στην Εύβοια που σχετίζονταν με τοπικές λατρείες³³. Η μορφή που παρουσιάζει η αρχαιολογική θέση της Κάτω Στενής μας φέρνει στο νου την περιγραφή του Πausανία (8, 42) για μία σπηλιά στο όρος Ελάιον, στη νότια δηλαδή περιφέρεια της επικράτειας της Φιγαλίας, όπου λατρευόταν η Δήμητρα Μέλαινα. Στην είσοδο της σπηλιάς υπήρχε άλσος και πηγή κρύου νερού, καθώς και βωμός όπου προσφέρονταν αναίμακτες θυσίες. Εκτός από καρπούς ήμερων δέντρων και δημητριακών, οι ντόπιοι προσέφεραν στη θεά κερήθρες μελισσών και μαλλί προβάτων. Στο εσωτερικό της πελοποννησιακής σπηλιάς είχε τοποθετηθεί ξόανο, το οποίο ωστόσο καταστράφηκε όταν μέρος της οροφής της σπηλιάς κατέρρευσε.

Η υπόθεση ότι η ευβοϊκή θέση φιλοξένησε πράγματι ένα ιερό αφιερωμένο στη Δήμητρα Ομαρία, θεάς της καλλιέργειας και προστάτιδας των συνελυθσων, φαντάζει πολύ ελκυστική. Διάφορα κέντρα λατρείας της Δήμητρας εντοπιζόνταν στους πρόποδες βουνών, δίπλα σε άλση και πηγές νερού. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε, εκτός από το ιερό της Δήμητρας Μέλαινας στην περιοχή της Φιγαλίας, το ιερό της Δήμητρας Μυσίας σε απόσταση 60 περίπου σταδίων από την Πελλήνη (Pausanias, 7, 27, 9). Ως προς το υδάτινο στοιχείο, αυτό απαντά σε πολυάριθμα ιερά αλλά και σχετίζεται με τις τελετές της θεάς³⁴. Επιπλέον, η αρμοδιότητα, που σύμφωνα με την L. Breglia Pulci Doria αποδιδόταν στη Δήμητρα της Δίρφης, μαρτυρείται και από το περίφημο ιερό της θεάς στις Θερμοπύλες, το οποίο αποτελούσε οδικό κόμβο και την πρωταρχική έδρα της Δελφικής Αμφικτιονίας³⁵. Ωστόσο, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η συμπλήρωση της επιγραφής που πρότειναν οι Ulrichs και Ziebarth δεν είναι οπωσδήποτε ασφαλής. Η αναζήτησή εναλλακτικών αναγνώσεων του κειμένου μάς οδήγησε στη σκέψη ότι η λέξη που περιείχε τα γράμματα «ΜΑΡΙ», αντί «ΟΜΑΡΙΑ», θα μπορούσε να συμπληρωθεί, για παράδειγμα, ως «ΑΜΑΡΗ», όρος που δηλώνει τον «οχετό» ή τον «υδαταγωγό». Θα μπορούσε επίσης να αποτελεί ομόριζο παράγωγο της λέξης «ΑΜΑΡΗ», σχηματίζοντας για παράδειγμα ένα πιθανό επίθετο «ΑΜΑΡΙΑ». Αν αυτή η αποκατάσταση του ονόματος της θεάς στην επιγραφή είναι ορθή, τότε ίσως βρισκόμαστε ενώπιον μιας αναφοράς στη Δήμητρα Αμαρία, δηλαδή τη Δήμητρα «του υδαταγωγού». Η υποθετική αυτή αποκατάσταση προσκρούει, ομολογουμένως, στο σοβαρό εμπόδιο ότι η συγκεκριμένη επίκληση είναι αμάρτυρη.

Εξίσου ελκυστική αν και όχι απόλυτα ασφαλής είναι η ταύτιση της θέσης αυτής από τον Παπαβασιλείου με ιερό του Απόλλωνα – υπόθεση που στηρίχτηκε σε εξαιρετικά δυσανάγνωστη επιγραφή την οποία ο μελετητής κατάφερε να διακρίνει πάνω σε παρακείμενο βράχο. Στην αρχαία Ελλάδα, πολλά ιερά του Απόλλωνα είχαν ιδρυθεί στους πρόποδες βουνών, σε μεθοριακές ζώνες μεταξύ πόλεων. Ορισμένα από αυτά περιλάμβαναν εντός των ορίων τους σπηλιές και πηγές νερού, όπως, παραδείγματος χάρη, συνέβαινε στο βοιωτικό ιερό του Πτώου Απόλλωνα³⁶. Είναι γνωστό, ακόμη, ότι ο Απόλλωνας λατρεύθηκε ως θεός της γονιμότητας της γης³⁷. Παρόλα αυτά, το σπάραγμα της επιγραφής που ανέγνωσε ο Παπαβασιλείου ενδέχεται να αντιστοιχούσε σε ένα ανθρωπωνύμιο (όπως Απολλώνιος ή Απολλόδωρος) και όχι σε θεωνύμιο.

Επιπροσθέτως δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την πληροφορία που παραδίδει ο Στέφανος ο Βυζάντι-

31. Bougia 1996, 403.

32. Bougia 1996, 233-237. Βλ. ακόμη Πίκουλας 1988, 222, 280 σημ. 698.

33. Βλ. Στράβωνα, 9, 3, 14 και 10, 1, 3. Pausanias, 2, 23, 1.

34. Cole 1988, 164-165.

35. Sánchez 2001.

36. Schachter 1981-1994, τ. 1: 52 κ.ε. με σχετική βιβλιογραφία.

37. Μνημονεύουμε εδώ τη δηλιακή λατρεία στον Απόλλωνα *Γενέτωρα*, ο οποίος δεχόταν σιτάρι. Βλ. Bruneau 1970, 161-164.

ος στο λήμμα «Δίρφος», σύμφωνα με την οποία η Ήρα λατρευόταν ως *Διρφία*. Ο γραμματικός δεν διευκρινίζει εντούτοις τον τόπο τέλεσης της συγκεκριμένης λατρείας. Η συσχέτιση της Ήρας με τα όρη είναι ευρέως μαρτυρημένη στην Αρχαία Ελλάδα και από πρωιμότερες ακόμη περιόδους. Έτσι, για παράδειγμα, το ιερό της θεάς στην Ερμιόνη εντοπιζόταν στο όρος Πρων³⁸, ενώ στο Αραχναίον όρος υπήρχε βωμός αφιερωμένος στο Δία και στη σύζυγό του³⁹. Τέλος, υπενθυμίζουμε ότι η Ήρα συνδεόταν και με ένα ακόμη όρος της Εύβοιας, την Όχη⁴⁰. Μπροστά στην εικόνα που αναδύεται, καθίσταται πολύ ελκυστική η υπόθεση ότι η Ήρα *Διρφία* δεν πήρε απλώς την επίκλησή της από τη Δίρφη, αλλά και ότι ενδεχομένως ο τόπος λατρείας της βρισκόταν πάνω στον ομώνυμο ευβοϊκό ορεινό όγκο. Οφείλουμε, πάντως, να είμαστε προσεκτικοί: Ίσως η Ήρα Διρφία να λατρευόταν αποκλειστικά σε ένα αστικό χαλκιδικό ιερό, το οποίο, ως εκ τούτου, θα αποτελούσε παράδειγμα παρεμφερές με αυτό του ιερού του Δία *Ολύμπιου* που αναφέρεται στην επιγραφή IG I³, 40.

Αν δεχτούμε την υποθετική ταύτιση της θέσης με ιερό πρέπει να αναρωτηθούμε, όχι μόνο για το όνομα της θεότητας που δεχόταν τιμές εδώ, αλλά και για την ταυτότητα των πιστών που σύχναζαν στο λατρευτικό κέντρο. Στην επιγραφή IG XII, 9, 1172 ίσως αναφέρονται τουλάχιστον τρία κύρια ονόματα (Αριστοφών, Πάταικος και Πόλυκτος)⁴¹, κανένα εκ των οποίων όμως δεν φαίνεται να συνοδεύεται από εθνικό προσδιορισμό. Δεδομένης της απόστασης που χωρίζει την πόλη της Χαλκίδας από τη Στενή –25 περίπου χλμ.– δεν φαίνεται πολύ πιθανό οι αρχαίοι κάτοικοι του αστικού κέντρου να συμμετείχαν τακτικά στις τελετές του υποθετικού αυτού ιερού. Στην εγγύς περιοχή της Στενής έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς διάφορες αρχαιολογικές θέσεις. Στις αρχές του 20^{ου} αι. ο Γ.Α. Παπαβασιλείου έκανε λόγο για την ύπαρξη φρουρίου στο ύψωμα Κοτρώ-νι, κοντά στη θέση Μαυρόπουλο. Εκεί, ο έλληνας λόγιος ανακάλυψε «λείψανα ουκ ολίγα οικημάτων, κεράμων και αγγείων», τα οποία δήλωναν την παρουσία αξιόλογης εγκατάστασης που, κατά τα λεγόμενά του, ανήκε στους Διακρείς της Εύβοιας⁴². Επίσης σε κοντινή απόσταση από τη Στενή, βρίσκεται ο σημερινός οικισμός Λούτσα, από όπου αναφέρεται η εύρεση πλήρους κεφαλής Σατύρου, ύψους 12 εκατοστών⁴³. Πληροφορίες που κατά καιρούς έχουν δει το φως της δημοσιότητας σε τοπικά έντυπα και εκδόσεις κάνουν λόγο για ύπαρξη στην περιοχή λειψάνων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Παρόμοιες ειδήσεις έχουν δημοσιευθεί για την Κάτω Καμπιά, τους Καθενούς και τον Άγιο Αθανάσιο⁴⁴.

Σε αυτό λοιπόν το δίκτυο των αρχαίων οικισμών της περιοχής πρέπει ίσως να αναζητηθεί η προέλευση των πιστών που σύχναζαν στο πιθανό ιερό που μας απασχόλησε εδώ. Από τα παραπάνω γίνεται, νομίζουμε, εμφανές ότι μόνο η διενέργεια ανασκαφών μπορεί να δώσει οριστική απάντηση στα ερωτήματα που ανακύπτουν σχετικά με την ακριβή φύση των σωζόμενων αρχαιοτήτων, την έκτασή τους, τον προορισμό και τη χρονολόγησή τους.

38. Βλ. Πausanias, 2, 36, 2. Για το ιερό, Gadoiou 2002, 37-43, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

39. Πausanias, 2, 25, 10. Βλ. Polignac 2002.

40. Στέφανος ο Βυζάντιος, λήμμα «Κάρυστος».

41. «Αριστοφών» είναι ένα κοινό όνομα στην Ερέτρια και στους δήμους της. Βλ. IG XII, 9, 755 (3^{ος} αι. π.Χ.), 246A (4^{ος} - 3^{ος} αι. π.Χ.) και 240 (4^{ος} - 3^{ος} αι. π.Χ.). Το όνομα «Πάταικος» απαντά στην επιτύμβια στήλη των ελληνιστικών χρόνων, IG XII, 9, 1066, που εντοπίστηκε κοντά στη Χαλκίδα. Άλλη επιγραφή από την Ερέτρια, η IG XII, 9, 249A (4^{ος} - 3^{ος} αι. π.Χ.), αναφέρει άλλον Πάταικο. Το όνομα «Πολύκτωρ» δεν απαντάται στην Εύβοια. Ωστόσο, «Πολύκτητος» απαντά σε δήμο της Ερέτριας (IG XII, 9, 245B, 315 (4^{ος} - 3^{ος} αι. π.Χ.).

42. Παπαβασιλείου 1909, 206-207.

43. AD 21 (1966), *Χρονικά*, 232.

44. Βλ. π.χ. για τις θέσεις Θηλή, Προφήτη Ηλία και Διαολάκιζα, Παπακωνσταντίνου 1972.

RESUMEN

¿ UN SANTUARIO EN LAS VERTIENTES DEL MONTE DIRFIS ?

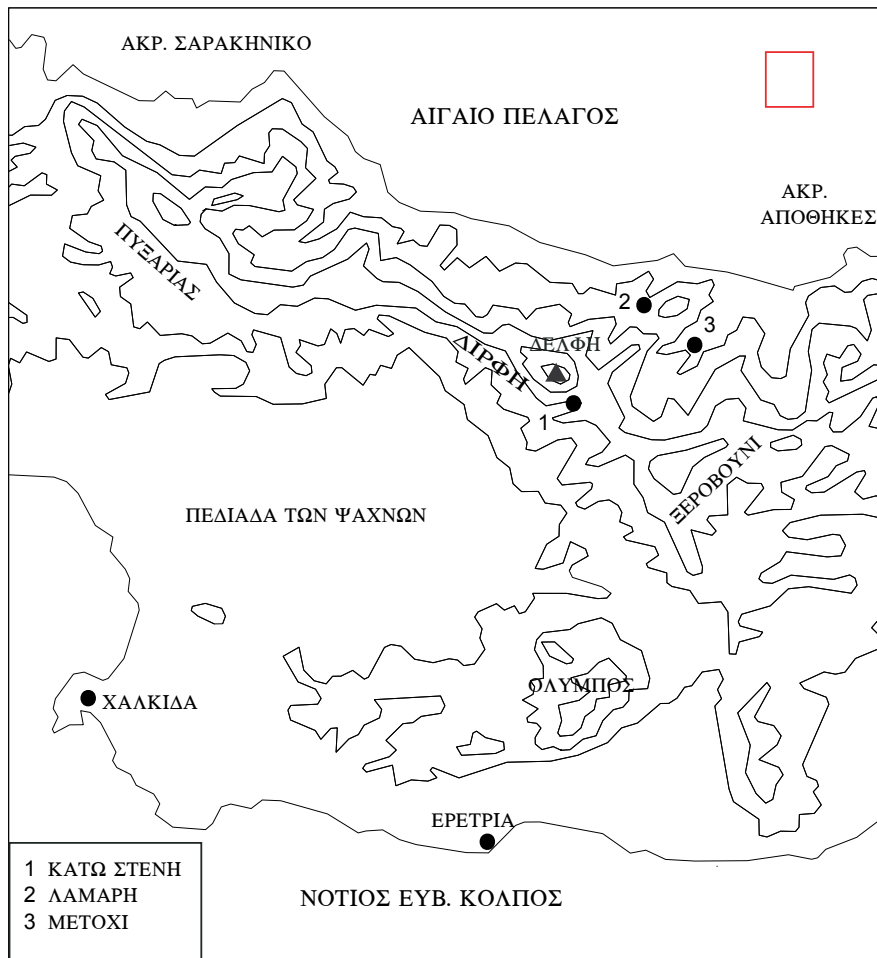
Manuel Arjona

En las laderas meridionales del Dirfis, aproximadamente a unos 400 m al este de la localidad de Kato Ste-ní, se conservan los restos de un antiguo muro poligonal de aterrazamiento, que atraviesa una quebrada perfilada por un torrente de cauce estacional. Del alzado del muro se conservan unas 7 hileras. A unos pocos metros de la estructura se han detectado varios tramos de un acueducto, cincelados sobre la roca madre, así como una amplia cueva. Junto al muro se hallaron dos inscripciones que parecen referirse a los cultos de Deméter (IG XII, 9, 1172) y Apolo (IG XII, 9, 1271). También cabe tener en cuenta una alusión de Esteban de Bizancio (lema "Dirfis") relativa a la existencia de un culto a Hera Dirfia en Eubea. En el presente artículo indagamos en las diferentes actividades que pudieron haberse desarrollado, durante el primer milenio a.C., en este posible santuario liminal euboico.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakhuizen S.C., 1985. *Studies in the Topography of Chalcis on Euboea (a discussion on the sources)*, Chalcidian Studies I, Leiden.
- Breglia Pulci Doria L., 1984. Demetra tra Eubea e Beozia e i suoi rapporti con Artemis, στο *Recherches sur les cultes grecs et l'Occident*, 2, Naples, 69-88.
- Bruneau Ph., 1970. *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale* (BÉFAR 217), Paris.
- Bougia P., 1996. *Ancient Bridges in Greece and coastal Asia Minor* (αδ. διδ. διατριβή Παν. Pennsylvania).
- Cole S.G., 1988. The Uses of Water in Greek Sanctuaries, στο Hägg R. – Marinatos N. – Nordquist G.C. (επιμ.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*, Stockholm, 161-165.
- Frödin O. – Persson A.W., 1938. *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm.
- Gadolou A., 2002. The Formation of the Sacred Landscapes of the Eastern Argolid, 900-700 B.C. A Religious, Social and Political Survey, στο Hägg 2002, 37-43.
- Groningen B.A. van, 1977. *Euphorion*, Amsterdam.
- Hägg R. (επιμ.), 2002. *Peloponnesian Sanctuaries and Cults. Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June, 1994*, Stockholm.
- Karo G., 1915. Katsingri, AM 40, 106-110.
- Καλλιγιάς Π.Γ., 1988-1989. Η Πρώιμη Αρχαία Χαλκίδα, AAX 3, 88-105.
- Knoepfler D., 1997. Le territoire d'Érétrie et l'organisation politique de la cité (dēmoi, chōroi, phylai), στο Herman Hansen M. (επιμ.), *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community. Symposium August, 29-31 1996 (Acts of the Copenhagen Polis Centre, vol. 4)*, Copenhagen, 352-449.
- Meritt B.D. – Wade-Gery H.T. – McGregor M.F., 1939-1953. *The Athenian Tribute Lists*, τ. 1-4, Cambridge (Mass.) - Princeton.
- Moggi M., 2002. Sulle origini della lega achea, στο Greco E. (επιμ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Paestum, 23-25 febbraio 2001*, Paestum-Atene, 117-132.
- Morgan C. – Hall J., 1996. Achaian Poleis and Achaian Colonisation, στο Herman Hansen M. (επιμ.), *Introduction to an Inventory of Poleis. Symposium August, 23-26 1995. Acts of the Copenhagen Polis Centre*, τ. 3, Copenhagen, 164-232.
- Osanna M., 1996. *Santuari e culti dell'Acaia Antica*, Napoli.
- Page D.L. (επιμ.), 1975. *Epigrammata Graeca*, Oxford.

- Παπαβασιλείου Γ.Α., 1909. Ανασκαφαί εν Ευβοίαι, *ΠΑΕ*, 206-208.
- Παπακωνσταντίνου, Λ. 1972. *Η Ευβοϊκή Μεσσήνια*, Αθήναι.
- Πίκουλας Γ.Α., 1988. *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα από τον 8^ο π.Χ. ως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα (διδ. διατριβή)*, Αθήναι.
- Πίκουλας Γ.Α., 1995. *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήναι.
- Polignac Fr. de, 2002. Cultes de sommet en Argolide et Corinthie. *Eléments d'interprétation*, στο Hägg 2002, 119- 122.
- Reber K. – Hansen M.H. – Ducrey P., 2004. Euboeia, στο Hansen M.H. – Nielsen T.H. (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 643-663.
- Reber K. – Schmid S.G., 2000. Zur Wasserversorgung von Chalkis (Euböa). I. Die Wasserleitung von Ano Kambia nach Kato Steni, *AM* 115, 359-387.
- Sackett L.H. *et al.*, 1966. Prehistoric Euboea: Contributions toward a Survey, *BSA* 61, 33-112.
- Σάμψων Α., 1988-1989. Επισήμανση αρχαιολογικών θέσεων στην Εύβοια, *ΑΑΧ* 3, 163-181.
- Sánchez P., 2001. *L'Amphictionie des Pyles et de Delphes. Recherches sur son rôle historique, des origines au IIe siècle de notre ère*, Stuttgart.
- Schachter A., 1981-1994. *Cults of Boiotia*, London.
- Scranton R.L., 1941. *Greek Walls*, Cambridge (Massachusetts).
- Τουλούπα Ε., 2002. *Τα εναέτια γλυπτά του ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια*, Αθήναι.
- Ulrichs H.N., 1863. *Reisen und Forschungen in Griechenland*. II. *Topographische und archäologische Abhandlungen*, Berlin.
- Winter F.E., 1971. *Greek Fortifications*, Toronto.

Εικ. 1. Η κεντρική Εύβοια.

Εικ. 2. Χαράδρα ανατολικά της Κάτω Στενής. Δεξιά από τον ασφαλτοστρωμένο δρόμο διακρίνεται ο αρχαίος τοίχος.

Εικ. 3. Πρόσοψη του αρχαίου τοίχου.

Εικ. 4. Λείψανα από κρηλίδα.

Εικ. 5. Τμήμα του υδαταγωγού.

Εικ. 6. Η βραχοσκεπή.

Εικ. 7. Λεπτομέρεια του αρχαίου τοίχου.

Εικ. 8. Λεπτομέρεια του αρχαίου τοίχου.

MITTELGEOMETRISCHE KERAMIK IN EINER SUBGEOMETRISCHEN GRUBE IM WESTQUARTIER VON ERETRIA¹

Claude Léderrey

DER BEFUND

Obwohl in der Vergangenheit im Westquartier von Eretria unzählige Abfallgruben unterschiedlicher Epochen ausgegraben worden sind, wurden deren Verfüllungen, von wenigen Ausnahmen abgesehen, nur selten *in extenso* diskutiert².

Im Folgenden wird von einer solchen Grube (ST 2) die Rede sein (**Abb. 1**). Es sei an dieser Stelle vorweggenommen, dass diese bei der Rekonstruktion der Siedlungsgeschichte des geometrischen Westquartiers zweifelsohne eine prominente Rolle spielen wird³.

Die Grube wurde 1988 im Süden des Osttrakts des klassischen und hellenistischen Hauses IV ein erstes Mal angeschnitten (**Abb. 1**)⁴. Mit ihren ungefähr sieben Metern Länge und drei Metern Breite gehört die Struktur zu den grösseren Gruben des Westquartiers. Die Grubentiefe beträgt maximal 73 cm.

Stratigraphisch sind rund um die Grube drei Schichten zu beobachten. Der oberste Teil von ST 2 besteht aus einer relativ lockeren Erdschicht, die nach ca. 20 cm Tiefe in ein fundsteriles Stratum aus Sand und Kies wechselt. Die Unterkante der Struktur wird von einer kompakten rötlich-braunen Lehmschicht gebildet, welche im Westquartier von Eretria gewöhnlich den gewachsenen und fundsterilen Boden markiert.

Nur knapp unterhalb des Grubenbodens stiessen die Ausgräber 1992 bei Säuberungsarbeiten auf ein in MG II angelegtes Kindergrab (**Abb. 1: ST 1**), welches zusammen mit diversen Grabbeigaben unversehrt ausgegraben werden konnte⁵.

Dass das Grab und die Grube kontextual in keinerlei unmittelbarer Verbindung stehen, belegt eine dünne Sandschicht, welche das Grab und die Grube voneinander trennt und nachweisbar eine chronologische Zäsur zwischen den beiden Strukturen indiziert⁶. Dicke Sand- und Kiesschichten sind im Westquartier in der

1. Abkürzungen:

MG II	Mittelgeometrisch II
SG I	Spätgeometrisch I
SG II	Spätgeometrisch II
SubG	Subgeometrisch (Zeitstufeneinteilung gemäss Coldstream 2008, 330).

FK	Fundkomplex (Grabungseinheit)
ST	Struktur

2. Bérard 1969, 74; Auberson – Schefold 1972, Abb. 12 und 78-9; Reber 1989, 112; Reber 1992, 127; Reber 1993, 128-31; Reber 1998, 19; Reber 1999, 126-28; Reber – Léderrey 2006, 85; Blandin 2007, 2:76-7; Léderrey 2007; Léderrey 2009, 113; Ausführlich publiziert ist die Keramik der geometrischen Westquartier-Gruben ST 9, 10, 53 und 68: Verdan *et al.* 2008, 50-64.

3. Léderrey (in Vorbereitung).

4. Bis 1992 wurde die Struktur sukzessive ausgegraben: siehe supra n. 12 und 13. Im Sommer 2005 konnten sowohl im Süden (FK 125), als auch im Westen (FK 58/31) bislang unbekannte Ausläufer der Grube ausgegraben werden: Reber – Léderrey 2006, 80.

5. Reber, 1993, 130-1; Blandin 2007, 2:75-6.

6. Diese Sandschicht war gemäss dem Ausgräber vor allem über dem Westteil des Grabes zu beobachten: Grabungs-

Vergangenheit vor allem in der Nähe fließender Gewässer beobachtet worden⁷: Zeugen sporadischer Überschwemmungen, welche das Gebiet in einer bislang unbekanntem Regelmässigkeit heimsuchten und in der Stratigraphie deutlich ihre Spuren hinterliessen⁸. Wie die Schichtenabfolge in diesem Bereich zeigt, scheint die Vermutung nahe liegend, dass das Westquartier nach der Anlegung des Kindergrabs (ST 1) von mindestens einer Überschwemmung heimgesucht worden ist. In die zurückbleibende dicke Ablagerungsschicht wurde später die Grube (ST 2) gegraben. Wie lange der chronologische Hiatus zwischen der Anlegung des Kindergrabs und der Grube anzusetzen ist, wird die Datierung der Grubenverfüllung zeigen. Immerhin scheinen die stratigraphischen Indizien darauf hinzudeuten, dass das Kindergrab (weil mit Sand überdeckt) während der Wahl des Standorts für die Grube nicht mehr sichtbar war und somit ein gewolltes Nebeneinander von Grube und Grab mit grosser Wahrscheinlichkeit ausgeschlossen werden kann⁹.

ZUR FEINKERAMIK

Die Grubenverfüllung ST 2 besteht aus insgesamt 720 Keramikindividuen (inkl. ein Graffito auf einer Tasse¹⁰), welche in vier Sondagen und 24 Fundkomplexen (FK) ausgegraben und dokumentiert worden sind¹¹. Der Feinkeramikanteil macht 86,7% (624 Individuen) aller Grubengefässe aus. Kein einziges Gefäss lässt sich vollständig restaurieren.

Die Tatsache, dass die meisten Grabungseinheiten vom untersten bis zum obersten Fundkomplex durch unzählige Passfragmente mit anderen Grubenverfüllungseinheiten verbunden werden können, lässt vermuten, dass die Keramik in einer relativ kurzen Zeitspanne in die Grube gelangte. Trotzdem ist die Verfüllung alles andere als ein homogenes Konglomerat, welches in dieselbe Periode datiert werden kann. Vielmehr lässt sich eine jüngere, *obere* Schicht (425 Keramikindividuen¹²), von einer älteren, *unteren* Schicht (295 Keramikindividuen¹³) unterscheiden. Die Unterschiede zwischen den beiden Schichten sind sowohl morphologischer, als auch dekorbezogener Natur¹⁴.

Im Folgenden soll versucht werden, einige dieser Unterschiede anhand von vier Gefässformen zu diskutieren, welche innerhalb der Grubenverfüllung vertreten sind. Diese Gefässformen stellen zusammen 68,5% (493 Individuen) aller in der Grube gezählten Keramikindividuen: Lekanides (LK), Tassen (TA), Skyphoi (SK) und Kratere (KR). Die Definitionen dieser Gefässformen (und deren Typen) stützt sich dabei vollumfänglich auf die 2008 von der Schweizer Schule (ESAG) publizierte Typologie der in Eretria gefundenen geometrischen Keramik (MG II bis SG II)¹⁵.

Einen ersten Datierungshinweis präjudiziert ein Vergleich zwischen den in beiden Schichten eher spärlich auftretenden Lekanides (13 Individuen im unteren, resp. 8 Individuen im oberen Teil der Grube). Während sämtliche im unteren Teil der Grube auftretenden Individuen ein horizontales Band in einem rechteckig ausgesparten Feld als Hauptdekor zeigen (**Abb. 2**), was charakteristisch für mittelgeometrische Lekani-

tagebuch Karl Reber 1992, 46 (unpubliziert).

7. Tatsächlich konnte 2005, ca. 2 m östlich der Gruben ST 1 und 2, ein in Nord-Süd-Richtung orientiertes und mit Sand und Kies verfülltes Bachbett lokalisiert werden.

8. Schefold 1968, 91; Bérard 1969, 74; Schefold 1976, 51; Krause 1982, 139-41; Reber 1998, 19.

9. Dasselbe gilt für drei kleinere klassische und hellenistische Gruben (ST 69-71), welche in ST 2 eingegraben worden sind und diese stören (supra n. 12).

10. Zum Graffito siehe: Léderrey (in Vorbereitung).

11. Zur Zählweise der Keramikindividuen siehe: Verdan *et al.* 2008, 36 (NMI); Zu den involvierten Fundkomplexen siehe: supra n. 12 und 13.

12. Die obere Schicht umfasst die Fundkomplexe: FK 3786 (1988 ausgegraben), FK 4034, 4035, 4038, 4040, 4041, 4043 (1989 ausgegraben), FK 4313 (1991 ausgegraben), FK 4295, 4352, 4356, 4363 (1992 ausgegraben). Die geometrischen und subgeometrischen Artefakte aus FK 4353 (ST 69), FK 4357 (ST 70), sowie FK 4360 (ST 71), welche 1992 in Son-
dage J2 ausgegraben worden, gehören kontextual ebenfalls zu ST 2 (siehe supra n. 9).

13. Die untere Schicht umfasst die Fundkomplexe: FK 4045, 4046, 4048 (1989 ausgegraben), FK 4359, 4362, 4364, 4368, 4374 (1992 ausgegraben), sowie FK 125 (2005 ausgegraben).

14. Es ist beachtenswert, dass sich in der oberen Schicht 26 Individuen unter keinen bekannten MG II-SG II-Typ aus Eretria (Verdan *et al.* 2008, pl. 87-98) subsumieren lassen. In der unteren Schicht sind es deren zwei.

15. siehe: Verdan *et al.* 2008.

des ist¹⁶, kann dieser einfache Dekor im oberen Teil der Grube nur gerade einmal gezählt werden. Die Mehrheit der Lekanides ist dort mit vertikalen Streifen dekoriert; ein Dekor, der diese Gefäßform vor allem ab spätgeometrischer Zeit zierte¹⁷.

Tassen sind sowohl im unteren, als auch in der oberen Grubenschicht relativ gut und ausgeglichen vertreten (53 Individuen im unteren, resp. 59 Individuen im oberen Teil der Grube). Die Unterschiede, welche sich bei der Betrachtung der beiden Schichten offenbaren, deuten erneut auf eine chronologische Zäsur zwischen den beiden Grubenteilen hin.

Im unteren Teil der Grube sind ausschliesslich die relativ bauchigen Tassentypen TA 1 und 2¹⁸, welche in der Regel das MG II-SG I-Typenspektrum beherrschen, zu beobachten. Ein Fragment mit auffälligem Dekor aus dem unteren Teil der Grube (FK 4374) bestätigt diesen Eindruck. Obwohl die Scherbe sehr fragmentiert ist und sich der Typ dieser Tasse nicht bestimmen lässt, zeigt das Individuum mit seinen sich alternierenden dicken und dünnen Streifen dennoch eindeutig einen beliebten und in Eretria mehrfach bezeugten MG II/SG I-Tassendekor¹⁹.

Im oberen Teil der Grube ist das Typenrepertoire deutlich breiter gefächert als im unteren. Obwohl auch hier der bauchige Typ TA 1 relativ stark vertreten ist (22 Individuen), stellen die sich nach oben vasenförmig öffnenden und manchmal quasi lippenlosen Typen TA 3, 5 und 6 die Mehrheit aller Tassen (insgesamt 29 Individuen)²⁰.

Vor allem der Typ TA 6, mit sehr kurzer oder manchmal sogar inexisterter Lippe, ist im oberen Grubenabschnitt mit 25 Individuen auffällig stark vertreten (43,8%). Wie der Typ 3 ist auch der vorliegende Typ ab SG II sehr oft mit einem einfachen Dekor aus vertikalen Streifen verbunden²¹. Die schlichten Tassen waren über die folgende Stilphasengrenze hinaus auf Euböa populär und sind in der Regel auch in subgeometrischen Funkdontexten fassbar²². In SG II datiert auch das Auftauchen eines Tassentyps, welche in der Fachliteratur als ‚Phalerontasse‘ (der Typ TA 5) bekannt geworden ist und wahrscheinlich auf attische Vorbilder zurückgeht. Der Tassentyp konnte zweimal ausschliesslich im oberen Teil der Grube geborgen werden²³.

Die Skyphoi stellen sowohl im oberen (44%), als auch im unteren Teil der Grube (47,8%) die prominenteste aller vorliegenden Keramikformen. Wie bei den Tassen ist im oberen Teil von ST 2 wiederum eine breitere Typenpalette zu beobachten²⁴. Insbesondere die nach oben hin breiter werdenden Typen SK 5 mit ausladender Lippe und 7, mit kantig abgesetzter und quasi vertikaler Lippe, treten hier exklusiv auf²⁵. Für beide Typen gilt in Eretria der *terminus post quem* SG II. Ein Individuum des Typs SK 7 fällt wegen seines aussergewöhnlichen Dekors auf (**Abb. 3**). Im Gegensatz zum üblichen Hauptdekor dieses Typs, welcher in der Regel von überdimensionierten Swastiken und/oder Rauten geprägt ist, zeigt die vorliegende Scherbe den Ansatz eines diagonalen ‚Gekritzels‘. Eine Dekorparallele findet dieses Motiv auf einem Skyphos, welcher 1969 in der Westquartiergrube ST 109, im Norden des Areals gefunden werden konnte [unpubliziert, vgl. Lederrey C. (in Vorbereitung) Taf. 4, Nr 22]. Das dort geborgene Verfüllmaterial datiert SubG²⁶. Diese Beobachtung und die Tatsache, dass derartig dekorierte Skyphoi in Eretria bislang in keinem eindeutig identifizierten

16. supra n. 15, 71.

17. supra n. 16.

18. supra n. 15, 71-3; Mit 45 Individuen dominiert im oberen Teil der Grube klar der Typ TA 1.

19. supra n. 15, 72 (Nr. 7, 161, 204).

20. supra n. 15, 71-2.

21. Bezüglich der Vorbilder dieses Dekors siehe: supra n. 15, 72-3.

22. Kahil 1968, 100; Descoedres 1976, 73.

23. supra n. 15, 72 (inkl. Fussnote 301).

24. Trotz der Typenvielfalt stellen jedoch auch im oberen Teil der Grube die bauchigen Typen SK 2 und 3 79,2% aller vorhandenen Skyphoi (87,6% im unteren Teil der Grube). Diese Beobachtung ist bemerkenswert. Immerhin zählen diese Typen, im Vergleich zu den sich nach oben öffnenden Typen SK 5 und 7, in einem klar definierten SG II-Westquartier-Kontext zur Minderheit: supra n. 15, 220 (Fo 53).

25. Zu den Typen SK 5 und 7 siehe: supra n. 15, 82-3.

26. In Pithekoussai (Grab 152) wurde eine Oinochoe mit ähnlichem Dekor von den Ausgräbern in die frühprotokorinthische Periode datiert: Buchner *et al.* 1993, 188, Nr. 152-2 und Tavola 58, Nr. 152-2; Ein in Zagora gefundener Skyphos (Typ 7) mit ähnlich aussergewöhnlichem Dekor (schwebende Winkel), wurde von den Ausgräbern in die Endphase von SG II datiert: Cambitoglou *et al.* 1988, 200 (Inv. 1251) und pl. 209c-d.

SG II-Kontext ausgemacht werden konnte, mögen den Umkehrschluss rechtfertigen, den vorliegenden Skyphos mit diagonalem Gekritzeln in die subgeometrische Periode zu datieren.

Ein Skyphos (Typ SK 2) aus dem oberen Grubenabschnitt datiert wahrscheinlich nur unwesentlich früher. Der Hauptdekor zeigt in einem horizontal liegenden Rechteck eine Reihe von uniformen Vögeln auf hohen Beinen („soldier birds“; **Abb. 4**). Ein Motiv, welches in der vorliegenden Manier²⁷ auf Skyphoi in Eretria bislang ausnahmslos entweder in sehr spät datierenden SG II- oder SubG- Fundkomplexen ausgemacht werden konnte²⁸. Für das Motiv der Soldatenvögel scheint es demnach opportun, den *terminus post quem* in die späteste SG II-Phase anzusetzen.

Wie die vorgängig diskutierten Individuen sind auch die Skyphoi mit sehr hohen Lippen innerhalb der Grubenverfüllung einseitig verteilt. Erneut sind auch diese Individuen ausschliesslich im oberen Teil von ST 2 zu beobachten. Ihre überdimensionierten hohen Lippen bereiten oft Mühe, die Gefässe unter einen Typus der vorliegenden Typologie (Verdan *et al.*) zu subsumieren²⁹. Die Probleme rühren wahrscheinlich daher, dass sich dieser Skyphostyp chronologisch ausserhalb der Zeitspanne befindet, welche von der Eretria-Typologie berücksichtigt wird (MG II-SG II). Trotzdem lässt sich das vorliegende Gefäss relativ leicht identifizieren (**Abb. 5**). Es handelt sich mit grosser Wahrscheinlichkeit um einen sog. Kelchskyphos („calyx skyphos“), welcher in Eretria erst ab dem Beginn des 7. Jh.v.Chr. materiell fassbar wird³⁰. Im Eretria gegenüberliegenden Oropos findet der vorliegende Skyphos eine Typenparallele, deren Datierung unser bislang gewonnenes Bild von einer Spät datierung der oberen Grubenschicht erneut bestätigt. Dort konnte der vorliegende Gefässtyp anhand stratifizierter Keramik in die frühorientalisierende Periode datiert werden³¹.

Währendem viele Skyphoi der oberen Grubenhälfte relativ eindeutig auf einen Verfüllzeitpunkt in subgeometrischer Zeit hinweisen, präsentieren sich die Skyphoi der unteren Grubenhälfte eher altertümlich und MG II datierend: nicht weniger als 16,3% aller dort gesichteten Skyphoi mit rekonstruierbarem Hauptdekor zeigen entweder hängende Halbkreise³², einen Parallelzickzack (**Abb. 6**)³³ oder vertikale Winkel³⁴ in einem Horizontalfeld. Im oberen Teil der Grube ist dies nur bei 4,8% aller Skyphoi der Fall.

Das Auftreten der Kratere liegt mit rund 4,4% aller Grubenindividuen³⁵ durchaus im Bereich der Erfahrungswerte, welche in der Vergangenheit in anderen geometrischen Gruben Eretrias gesammelt worden sind³⁶. Erstaunlicherweise fehlt im tendenziell jüngeren Teil der Grube der prominenteste SG II-Kratertyp mit auslaufender, spitz auslaufender Lippe (Typ KR 1)³⁷. Trotzdem bestätigen die vorliegenden Kratere das bislang gewon-

27. Die Vögel werden in einer stark stilisierten dünnen Silhouette in einem horizontalen Rechteck ohne Füllornamente gezeigt. Dies im Unterschied zu den relativ bauchigen und detaillierteren Vogeldarstellungen spätgeometrischer Zeit, deren Darstellungen oft mit einfachen Füllornamenten ergänzt werden. Bei zwei in einer anderen Westquartiergrube (Fo 53/SG II) gefundenen Gefässen mit Vogeldarstellungen könnte es sich um Prototypen des oben besprochenen Dekors handeln: supra n. 15, pl. 66 (Nr. 325 und 329).

28. supra n. 15, 90; Coldstream, GGP, 194; Jean-Paul Descoedres datierte zwei dieser späten Westquartierfundkomplexe um 700 v.Chr. (FK 139/145), sowie zwei weitere ins erste Viertel des 7. Jh.v.Chr. (FK 434/1330): Descoedres 1976, 20 (FK 139/145.8), sowie 28 (FK 434/1330/1.5). Im Apolltempelbezirk wurden Hydrien mit Soldatenvogelmotiv von Sandrine Huber in subgeometrischer Zeit datiert: Huber 2003, 1:49 (H 49-H 76).

29. Auch bezüglich des Dekors zeigen die vorliegenden Individuen Neuerungen. Etliche Skyphoi präsentieren auf der Lippe überdimensionierte verzahnte Halbstriche (**Abb. 5**). Ein Dekor, der in spätgeometrischer Zeit in der vorliegenden Form nicht gezeigt wurde.

30. Prototypen dieses Typs findet man in spätgeometrischer Zeit vielleicht in den Typen SK 8 und 9: supra n. 15, 74. Zu den Kelchskyphoi siehe: Descoedres 1968, 102 (Nr. 3); Descoedres 1976, 42-4.

31. Charalambidou 2007, 279 und 282 (CALSK-KR 1a).

32. supra n. 15, 81-2; Derselbe Dekor wurde im unteren Teil der Grube auch auf mehreren Tellerfragmenten gefunden: zum Dekor vgl. Blandin 2007, 176, pl. 43,2: das dort vorgestellte Fundmaterial aus FK 205 (Westquartier) ist ohne weiteres mit der unteren Grubenschicht vergleichbar und datiert MG II. Popham – Lemos 1996, pl. 102-103 (LPG-SPG IIIa): Teller mit hängenden Halbkreisen wurden in Eretria bislang ausschliesslich in Kontexten gefunden, deren *terminus post quem* MG II datiert (vgl. supra n. 15, 70).

33. Beim Parallelzickzack handelt es sich um einen der typischsten MG II-Dekor: supra n. 15, 78.

34. supra n. 15, 76-8.

35. 4,4 % im unteren und 4,47% im oberen Grubenteil.

36. supra n. 15, 210-20.

37. supra n. 15, 92.

nene Bild zweier chronologisch divergierenden Grubenschichten³⁸: ein in der unteren Schicht gefundener Krater des chronotypologisch wenig aussagekräftigen Typs KR 2a³⁹ zeigt als Hauptdekor einen Parallelzickzack; ein Motiv, welches bereits im Zusammenhang mit den Skyphoi besprochen worden ist und tendenziell auf eine MG II-Datierung schliessen lässt. Im oberen Teil der Grube wiederum scheint zumindest ein Teil des Hauptdekors eines Kraters mit Ausguss aus einer überdimensionierten Volutenranke bestanden zu haben (**Abb. 7**)⁴⁰; ein Dekor, welcher auf stratifizierter SG II-Keramik aus Eretria bislang nicht registriert werden konnte. Tatsächlich ist im spätgeometrischen Eretria auch der Gefässtyp in dieser Ausführung unbekannt⁴¹. Auch wenn die kurze und ausladende Lippe vage an den oben zitierten Typ KR 2a erinnern mag, zeigt das vorliegende Individuum, im Gegensatz zum beinahe filigran wirkenden Typ KR 2a, eine, 'gestauchte' und klar kürzere Lippe⁴². Mangels eretrianischen Typenparallelen aus spätgeometrischer Zeit, vor allem aber aufgrund des orientalisierenden Dekors, muss gefolgert werden, dass dieses Gefäss wahrscheinlich zu Beginn der SubG-Phase entstanden sein muss⁴³.

Ein weiterer Krater aus der oberen Grubenhälfte zeigt einen ‚schwebend‘ dargestellten Horizontalzickzack (**Abb. 9**)⁴⁴. Obschon der vorliegende Dekor seine Wurzeln in der zweiten Hälfte des 8. Jh.v.Chr. findet, zeigt dieser dennoch eine bislang unbekannt Anordnung des bekannten spätgeometrischen Motivs. Während die horizontalen Bänder im letzten Viertel des 8. Jh.v.Chr. ausschliesslich unterhalb des Hauptdekors angeordnet werden, der in der Regel unmittelbar unter der Lippe ansetzt⁴⁵, folgt hier der Hauptdekor erst unterhalb eines breiten Bündels horizontaler Bänder. Neben dieser dekorativen Neuerung lässt sich auch der vorliegende Gefässtyp mit engobierter Lippe unter keinen gängigen Typ spätgeometrischer Zeit subsumieren. Im Gegensatz zu diesen Typen, deren Lippen sich stets markant in einem Winkel von meist über 45 Grad vom Gefässkörper lösen, ist diese im vorliegenden Fall nichts weiter als die Verlängerung des konkaven Gefässkörpers. Eine klare Abgrenzung zum ovalförmigen Gefässbauch wird kaum mehr vollzogen⁴⁶. Vielmehr scheint der Töpfer den weichen Rand bei der Herstellung ca. zwei Zentimeter nach unten gefaltet und gegen den Gefässkörper gedrückt zu haben.

Durch das Fehlen einer eigentlichen Lippe erhält der Krater ein kesselartiges Aussehen. In diesem Zusammenhang fragt es sich, ob der vorliegende Kratertyp möglicherweise auf bronzene Vorbilder zurückgeht⁴⁷. Eine ähnliche Kraterform kann erneut im attischen Oropos ausgemacht werden⁴⁸. Dort datiert ein ähnlicher Typ in die frühe orientalisierende Periode⁴⁹.

38. Die chronologische Zweiteilung der Verfüllung lässt sich auch an der Verteilung der hohen Kraterständer innerhalb der Grube ablesen. Während sich im unteren Teil der Grube immerhin sieben Kraterständer rekonstruieren lassen, ist es im oberen Teil gerade einmal einer. Wie in der Vergangenheit bereits festgestellt worden ist, scheinen hohe Kraterständer, im Vergleich zur MG II-Phase, gegen Ende der spätgeometrischen Periode immer seltener geworden zu werden: Coldstream 2008, 86; supra n. 15, 92.

39. supra n. 15, 92.

40. Volutenranken sind in der oberen Grubenhälfte auch auf einem Amphorenhals (Typ AM 4; supra n. 15, 100 und pl. 96) zu beobachten (**Abb. 8**). Coldstream bezeichnete das Vorhandensein von Kraterausgüssen als einen SG II indizierenden Faktor in Attika: Coldstream 2008, 86.

41. supra n. 15, 227.

42. Dieser Kratertyp tritt innerhalb der Grubenverfüllung mehrfach auf.

43. Jean-Paul Descoedres äusserte in der Vergangenheit die Meinung, dass sich der orientalisierende Charakter in der SubG-Phase vor allem auf ‚grossen‘ und kostbaren Gefässen bemerkbar machte: Descoedres, 1968, 104; Derselbe Autor datierte einen ähnlichen Typ an den Anfang des 7. Jh.v.Chr.: J.-P. Descoedres 1976, 34 (FK 1314) und Beilage 4 (FK 1314); Boardman datierte eine eretrianische Amphora (Gruppe A) mit ähnlichem Motiv in subgeometrische Zeit: Boardman 1952, 25, fig. 21a; Kübler datiert Volutenmotive in die 90er und 80er Jahre des 7. Jh.v.Chr.: Kübler 1970, 119; Mannack, 2002, 95.

44. In Eretria sind ‚schwebende‘ Motive bereits ab SG I als Motive verwendet worden: supra n. 15, pl. 42 (Nr. 172-4); pl. 48 (Nr. 208); pl. 64 (Nr. 310), pl. 65 (Nr. 320).

45. supra n. 15, pl. 67 (Nr. 330); pl. 68 (Nr. 335); pl. 69 (Nr. 339).

46. Ovalförmige Kratertypen bereichern spätestens gegen Ende der spätgeometrischen Zeit das Typenrepertoire der attischen Kratere: Coldstream 2008, 86.

47. vgl. Blandin 2007, 2:192, pl. 59 und 43: Der Bronzekessel aus Grab 5 der ‚Heroonsnekropole‘ datiert gemäss Béatrice Blandin Ende SG II.

48. Der Kratertyp aus Oropos ist im Vergleich zum eretrischen einiges bauchiger.

49. Charalambidou 2007, 285, fig. 5.

Nachdem auch die Kratere die vorgängig gemachten Datierungen der beiden Grubenschichten zu bestätigen scheinen, stellt sich abschliessend die Frage, wo die SG I Keramik innerhalb der Grube zu fassen ist? In der Tat lässt sich kein einziges Grubenindividuum mit Sicherheit in diese Periode datieren. Typische ‚Cesnola-Motive‘⁵⁰ fehlen genauso wie der engobierte⁵¹ Skyphos mit Drei-Metopen-System und konzentrischen Kreisen auf der Lippe (Typ SK 8b)⁵². Im unteren Teil der Grube lässt sich gerade einmal *ein* Skyphos mit Metopendekor erkennen. Im oberen Teil sind es deren zwei. Zoomorphe oder anthropomorphe Darstellungen fehlen vollständig. Aufgrund des Fehlens entscheidender Indikatoren, welche eine Datierung in SG I rechtfertigen würden, muss gefolgert werden, dass offensichtlich keine Abfälle aus SG I-Primärkontexten in der Grube entsorgt worden sind – zumindest nicht in grosser Quantität.

ZUR GROBKERAMIK UND DEN AKERAMISCHEN ARTEFAKTEN

Innerhalb der Grubenverfüllung macht die Grobkeramik 13,3% (96 Individuen) aller Gefässe aus⁵³. Wie bereits vorgängig bei der Feinkeramik festgestellt worden ist, sind auch bezüglich der Grobkeramikformen innerhalb der beiden Grubenschichten Unterschiede auszumachen. Mit 9,5% (28 Individuen) ist der Grobkeramikanteil in der unteren Schicht markant kleiner als in der oberen Verfüllung (16,1% - 68 Individuen); eine Beobachtung, die auf unterschiedliche Primärkontexte der Verfüllkeramik schliessen könnte.

Nachdem die obere Grubenschicht, wie bei der Feinkeramik gezeigt, gleich mehrmals mit postgeometrischen Innovationen in Bezug auf Typenvielfalt und Dekor aufwarten konnte, ist auch unter der sog. ‚feinen Grobkeramik‘ (mi-fine) eine Neuerung auszumachen⁵⁴. Es handelt sich hierbei um eine dickwandige Schüssel mit wulstiger Lippe und relativ grossem Durchmesser (**Abb. 10**). Diese markante Gefässform ist im Westquartier in der Vergangenheit ausschliesslich in subgeometrisch datierenden Fundkomplexen aufgefallen [bislang unpubliziert, vgl. Léderrey C. (in Vorbereitung) Schüssel mit Wulstrand MR 1]. Wie es scheint, handelt es sich bei dieser Form um eine Innovation subgeometrischer Zeit.

Neben der Keramik wurden in der Grube ST 2 Knochen, Muscheln, zwei phönizische Lampen, mehrere Terrakotten, ein Tonrad, Netz- und Webgewichte, Spielsteine, Tonkugeln, verbrannte Lehmziegelbrocken und eine bronzene Fibel geborgen. Obwohl die Auswertung der Funde bei Redaktionsschluss noch im Gange ist, steht bereits fest, dass der obere Teil der Grube nicht nur das breitere Spektrum an Funden, sondern auch quantitativ mehr akeramische Artefakte zu verzeichnen hat, als der untere Teil. Erneut scheint die Fundverteilung innerhalb der Grube darauf hinzudeuten, dass in ST 2 Abfälle aus mindestens zwei verschiedenen Primärkontexten entsorgt worden sind.

ZUM VERFÜLLZEITPUNKT UND KONTEXT

Wie bereits erwähnt, belegen mehrere Passfragmente, die Gefässe aus dem unteren Teil der Grube mit dem oberen verbinden, dass die Grubenverfüllung trotz ihrer Heterogenität als Ganzes verstanden werden will; eine Verfüllung, die in einem überschaubaren zeitlichen Rahmen, offensichtlich in subgeometrischer Zeit, zustande gekommen ist und sowohl MG II (**Abb. 2, 6**), SG II (**Abb. 4**) und SubG (**Abb. 3, 5, 7, 8, 9, 10**) datierende Artefakte in einem mehrheitlich zweischichtigen Mix miteinander verband⁵⁵. Dass SG I Keramik

50. vgl. Coldstream 2008, 172-4; Coldstream 1981, 242; Gisler 1995; supra n. 15, 106-8.

51. Dabei handelt es sich um einen hellen gelblichen Überzug, der ab spätgeometrischer Zeit viele euböische Gefässe zierte: Andriomenou 1985, 24.

52. supra n. 15, 121, planche 24 (Nr. 96).

53. Neben der Fein- und Grobkeramik wurde in der Grube, gleichmässig verteilt auf beide Schichten, wenige Fragmente, Nicht-Scheibendreher-Feinkeramik (insgesamt 0,3%) sowie ‚Feiner Grobkeramik‘ (insgesamt 1,1%) gefunden (zur Terminologie siehe: supra n. 15, 25-6: ‚la céramique fine non tournée‘; ‚la céramique mi-fine‘).

54. Zum Terminus ‚feine Grobkeramik‘ supra n. 53.

55. Es sei an dieser Stelle angemerkt, dass die untere Grubenschicht auch klar SG II datierte Gefässformen (z.B. Kottyle) umfasst. Demgegenüber wurden im oberen Teil der Grube nicht nur Skyphoi mit horizontalem Parallelzickzack gefunden, sondern auch etliche Gefässe mit Mäanderdarstellungen – mehr, als im unteren Teil der Grube. Ein Dekor, wel-

in der Grube (v.a. unmittelbar oberhalb der MG II-Schicht) fehlt, bzw. nicht eindeutig identifiziert werden kann, muss als zusätzlicher Indikator gewertet werden, dass von einer kontinuierlichen Verfüllung der Grube ab MG II nicht die Rede sein kann.

Nicht weniger als 28 vorwiegend in der oberen Grubenschicht gefundene Individuen datieren den Zeitpunkt der Grubenverfüllung in subgeometrische Zeit. Keine dieser Individuen lassen sich typologisch unter einen bekannten mittel- oder spätgeometrischen Typ subsumieren (Verdan *et al.*). Vielmehr markieren sowohl neue Gefäßformen und -typen (**Abb. 5, 7, 9, 10**), als auch neue, bisweilen sogar orientalisierende Dekors auf grossen Gefäßformen (**Abb. 7, 8**), den Anbruch einer neuen Stilphase. Die Innovation zeigen sich dabei sowohl in der Morphologie der Formen, als auch im Dekor eher zögerlich. Bei vielen Typen oder Dekors ist der Einfluss spätgeometrischer Vorbilder noch deutlich spürbar. Eine allgemeine Orientalisierung der Motive ist nicht auszumachen. Vielmehr stellen derartige Dekors in der Grubenverfüllung eher eine Seltenheit dar⁵⁶. Trotzdem ist der neue Zeitgeist oft problemlos zu erkennen. Sei es weil ein aus spätgeometrischer Zeit bekannter Gefässtyp mit einem neuen Dekor verbunden worden ist, oder altbekannte Dekors auf neuen Gefässtypen gepinselt worden sind – auch wenn die Motive da und dort kleinen Veränderungen unterlagen. So sind es beim Dekor oft die Details, welche die Innovation indizieren (**Abb. 9**). Die diskutierten neuen Gefäßformen wiederum belegen klar den Anbruch einer neuen Stilphase. Der Umstand, dass der in SG II beliebte Kratertyp KR 1 an Popularität einbüsste und möglicherweise sogar aus dem Repertoire der euböischen Töpfer verschwand, könnte ebenfalls als Indiz für den Stilwandel zu werten sein⁵⁷.

Eine Parallele für diese Entwicklung findet sich im subgeometrischen, bzw. protoattischen Athen. Dass dem so ist, mag nicht wirklich erstaunen. Insbesondere weil sich die euböische Stilentwicklung, abgesehen von einigen autochthonen Neuerungen, seit SG I an attischen Vorbildern zu orientieren scheint⁵⁸. Mit der Datierung einiger Grubenindividuen in subgeometrische Zeit unterstreichen die jüngstdatierenden Individuen mit ihren neuen Formen und dem orientalisierenden Dekor den Zeitgeist der neuangebrochenen Stilphase; eine Zeit, in der die Künstler die Synthese zwischen dem Altbewährten und den Neuerungen offensichtlich virtuos vollzogen⁵⁹. Wie in Athen kann auch auf Euböa von einem eigentlichen Bruch mit der spätgeometrischen Tradition keine Rede sein. Wie wir gesehen haben, sprechen vielmehr einige Indizien dafür, dass auch in Eretria der neue orientalisierende Stil den älteren geometrischen nicht wirklich konkurrenzierete. Vielmehr scheinen beide Stile zumindest in einer Frühphase praktisch simultan zur Anwendung gekommen sein⁶⁰.

Die Frage nach den ehemaligen Kontexten der Verfüllkeramik und den Ursachen des Zustandekommens der zweischichtigen Grubenverfüllung wurde im vorliegenden Text bewusst nur marginal behandelt. Trotzdem darf man, basierend auf den in diesem Aufsatz diskutierten keramischen und akeramischen Indizien, davon ausgehen, dass man mit Verfüllkeramik aus mindestens zwei unterschiedlichen Primärkontexten aus drei unterschiedlichen Zeitperioden rechnen muss. Vor allem die untere MG II-Grubenschicht wirft bezüglich ihres ehemaligen Primärkontexts diverse Fragen auf. Immerhin ist bis heute im Westquartier nur eine Struktur publiziert worden, welche in diese Zeit datiert: das Kindergrab unter Haus IV.

Eine weiterführende und präzisierende Diskussion bezüglich der Definition und Situierung dieser Kontexte darf man in der Dissertation des Autors erwarten⁶¹ – unter Berücksichtigung aller bislang im Westquartier ausgegrabenen geometrischen Funde und Befunde.

cher man eigentlich vor allem in einem MG II-Kontext erwarten dürfte. Bemerkenswert ist auch der hohe Anteil der etwas altertümlichen Skyphostypen SK 2 und 3 im oberen Grubenteil: vgl. supra n. 24.

56. Dieselbe Beobachtung machte Erich Kistler im Laufe seiner Untersuchungen von subgeometrischen Brunnenverfüllungen in Athen: Im Vergleich zur subgeometrischen Keramik stellte dort das Protoattische nur eine Minderheit der Verfüllkeramik: Kistler 1998, 172.

57. Diese Aussage gilt es anhand weiterer subgeometrischen Fundkomplexen zu verifizieren.

58. supra n. 15, 111.

59. Zum Terminus SubG siehe: Descoedres 1968, 104 (Fussnote 16).

60. Zur Koiné des subgeometrischen und orientalisierenden Stils in der frühprotoattischen Phase: Cook 1934-35, 165-6; 172; Whitley 1994, 53; Charalambidou (in Vorbereitung).

61. Léderrey (in Vorbereitung).

SUMMARY

MIDDLE GEOMETRIC POTTERY IN A SUBGEOMETRIC PIT
IN THE WESTQUARTER OF ERETRIA

Claude Léderrey

The pit ST 2 was excavated in the southern part of the West Quarter in Eretria, underneath the remains of the hellenistic house IV (**Abb. 1**). Stratigraphically three different strata were determined among its filling: a younger layer on top with 425 ceramic individuals, an older layer below with 295 vessels as well as a MG II grave of a child, which was located right below the pit ST 2. Only the latter contained fully preserved ceramics.

The youngest datable ceramics which was found mainly in the upper part of the pit is dating in the subgeometric period, while the vessels from the layer below were made in MG II. Since SG I-ceramics is missing within the filling, it can be assumed that there was no constant filling of the structure. It seems rather possible, that the filling which obviously consists of at least two different primary-contexts (Primärkontexte) from two different stylistic periods, was probably disposed in the subgeometric period within an assessable period.

BIBLIOGRAPHIE

- Andriomenou A., 1985. Keramik aus Eretria I. Attisch-Mittelgeometrisch II, *AM* 100, 23-38.
- Auberson P. – Schefold K., 1972. *Führer durch Eretria*, Bern.
- Bérard C., 1969. Note sur la fouille au sud de l'Hérôon, *AntK* 12, 74-79.
- Blandin B., 2007. *Les pratiques funéraires d'époque géométrique à l'Érétrie. Eretria XVII. Fouilles et recherches*, 2 Bd, Lausanne.
- Boardman J., 1952. Pottery from Eretria, *BSA* 47, 1-48.
- Buchner G. – Ridgway D., 1993. *Pithekoussai I. La necropoli: tombe 1-723, scavate dal 1952 al 1961*, Roma.
- Cambitoglou A. – Brichall A. – Coulton J.J. – Green J.R., 1988. *Zagora 2. Excavation of a geometric town on the island of Andros*, Athens.
- Charalambidou X., 2007. The Fine Pottery from Oropos from the Early Orientalizing to the Archaic Period, a First Approach, in Mazarakis Ainian A. (hrsg.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age*, University of Thessaly Press, 275-285.
- Charalambidou X., 2011. Developments on Euboea and Oropos at the End of the "Dark Ages" (ca. 700 to the mid-7th century BC), in Mazarakis Ainian A. (hrsg.), *The "Dark Ages" Revisited. An International Conference in Memory of William D.E. Coulson*, Volos 14-17.6.2007, University of Thessaly Press, 831-855.
- Coldstream J.N., 1981. Some Peculiarities of the Euboean Geometric Figured Style, *ASAtene* 59, 241-249.
- Coldstream J.N., 2008. *Greek Geometric Pottery. A survey of ten local styles and their chronology*, 2. Edition. Bristol Phoenix Press.
- Cook J.M., 1934-1935. Protoattic Pottery, *BSA* 35, 165-211.
- Descoedres J.-P., 1968. Ausgewählte eretrische Keramik aus dem siebten und sechsten Jahrhundert v.Chr., *AntK* 11, 102-105.
- Descoedres J.-P., 1976. Die vorklassische Keramik aus dem Gebiet des Westtors, in *Eretria V. Ausgrabungen und Forschungen*, Bern, 13-58.
- Gisler J.-R., 1995. Érétrie et le peintre de Cesnola, *Αρχαιολογία* 8, 11-92.
- Huber S., 2003. *Laire sacrificielle au nord du sanctuaire d'Apollon Daphnephoros, Eretria XIV. Fouilles et recherches*. 2 Bd, Montreux.
- Kahil L., 1968. Céramique géométrique et subgéométrique d'Érétrie, *AntK* 11, 99-101.
- Kistler E., 1998. *Die ‚Opferrinne-Zeremonie‘. Bankettideologie am Grab, Orientalisierung und Formierung einer Adelsgesellschaft in Athen*, Stuttgart.

- Krause C., 1982. Zur städtebaulichen Entwicklung Eretrias, *AntK* 25, 137-144.
- Kübler K., 1970. *Kerameikos VI. Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts*, Textband, 2. Teil, Berlin.
- Léderrey C., 2007. Handmade Fine Ware from the West Quarter of Eretria and its Context, in Mazarakis Aianian A. (hrsg.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age*, University of Thessaly Press, 267-271.
- Léderrey C., 2009. Grabung im Westquartier 2008, *AntK* 52, 111-114.
- Léderrey C. (in Vorbereitung). *Mikrokosmos Westquartier von Eretria: Zur Rekonstruktion eines früheisenzeitlichen Siedlungsplatzes* (Dissertation, Universität Lausanne, 2012).
- Mannack T., 2002. *Griechische Vasenmalerei*.
- Popham M.R. – Lemos I.S., 1996. *Lefkandi III. The Early Iron Age Cemetery at Toumba. Plates*, The British School at Athens, London.
- Reber K., 1989. Die Grabungen im Westquartier, *AntK* 32, 108-113.
- Reber K., 1991. Die Grabungen in Haus IV von Eretria, *AntK* 34, 133-136.
- Reber K., 1992. Die Grabungen in Haus IV von Eretria, *AntK* 35, 123-128.
- Reber K., 1993. Die Grabungen in Haus IV von Eretria. Kampagne 1992, *AntK* 36, 126-131.
- Reber K., 1998. *Die klassischen und hellenistischen Wohnhäuser im Westquartier. Eretria X. Ausgrabungen und Forschungen*, Lausanne.
- Reber K., 1999. Apobaten auf einem geometrischen Amphorenhals, *AntK* 42, 126-141.
- Reber K. – Léderrey C., 2006. Grabungen im Westquartier 2005, *AntK* 49, 78-86.
- Schefold K., 1968. Einzelfunde aus Eretria 1965-1967, *AntK* 11, 91-96.
- Schefold K., 1976. Forschungen in Eretria 1974 und 1975, *AntK* 19, 51-56.
- Verdan S. – Kenzelmann Pfyffer A. – Léderrey C., 2008. *Céramique géométrique d'Érétrie. Eretria XX. Fouilles et recherches*, Lausanne.
- Whitley J., 1994. Protoattic pottery: a contextual approach, in Morris I. (hrsg.), *Classical Greece: ancient histories and modern archaeologies*, Cambridge, 51-70.

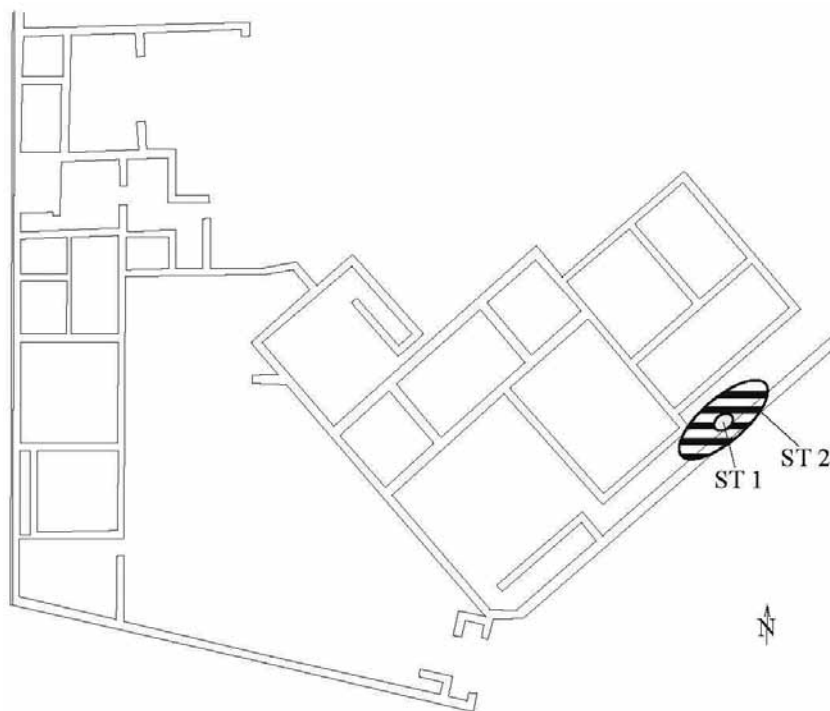

Abb. 1. Kindergrab (ST 1) und Grube (ST 2) im Bereich des Osttrakts von Haus IV

Abb. 2. Lekanis (Typ 4; Ø 11cm; Inv. 4046-21)

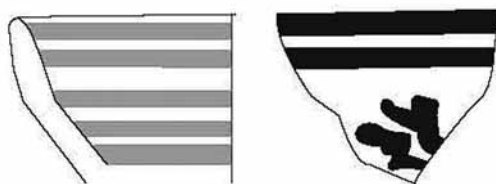

Abb. 3. Skyphos (Typ 7; Ø 10cm; Inv. 4035-6)

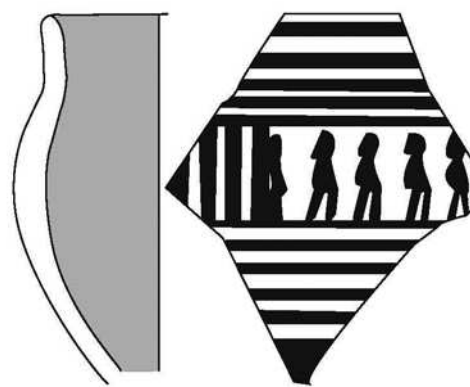

Abb. 4. Skyphos (Typ 2; Ø 11cm; Inv. 4352-7)

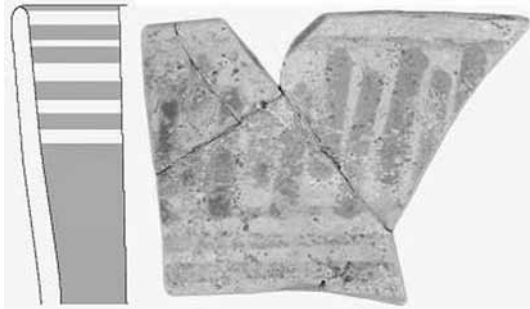

Abb. 5. Skyphos (Ø 19cm; Inv. 4043-5)

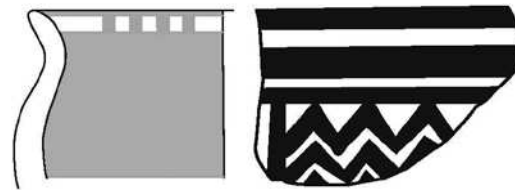

Abb. 6. Skyphos (Typ 2; Ø 10cm; Inv. 4364-1)

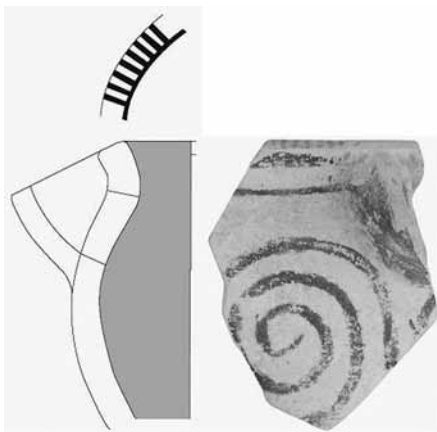

Abb. 7. Krater (Ø 34cm; Inv. 4041-6)

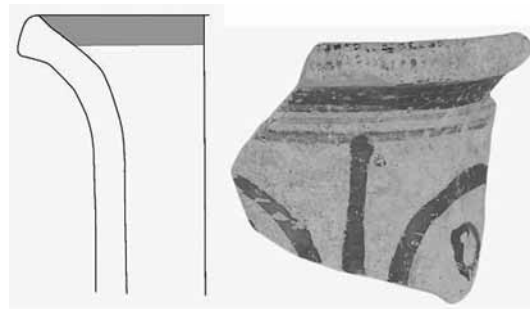

Abb. 8. Amphora (Typ 4; Ø 13; Inv. 4313-8)

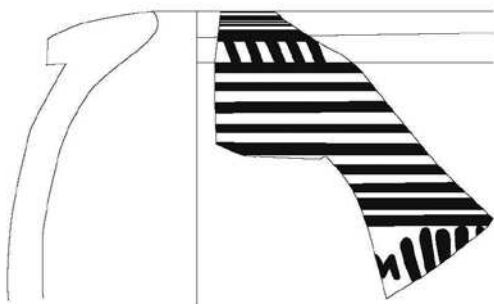

Abb. 9. Krater (Ø 30cm; Inv. 4035-15)

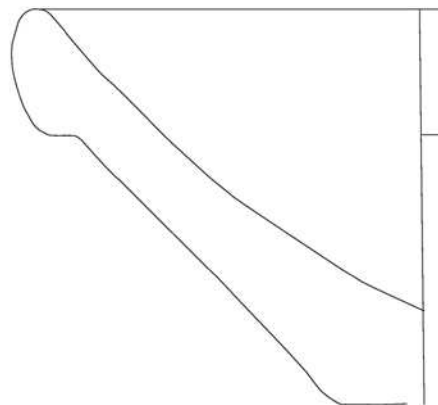

Abb. 10. Schüssel (Ø 30cm; Inv. 4352-25)
Alle Zeichnungen und Fotos vom Autor

POUR UNE ARCHÉOLOGIE DES CULTES À ÉRÉTRIE*

Sandrine Huber

Les recherches conduites dans la cité antique d'Érétrie depuis plus d'un siècle ont mis au jour une dizaine de sanctuaires urbains (fig. 1), dont on a pu parfois identifier la divinité¹. Or, à ce jour, nos connaissances sur les cultes érétriens restent pauvres. Retracer l'histoire de la vie religieuse de la cité eubéenne se heurte au caractère lacunaire de la documentation archéologique à notre disposition, cela essentiellement pour trois raisons : l'agglomération moderne s'est développée sur la cité antique, la plupart des vestiges ne sont conservés qu'à l'état de fondations –souvent très lacunaires– et la chronologie des sanctuaires dégagés est éparse, s'échelonnant entre le VIIIe siècle avant J.-C. et le IVe siècle de notre ère. Les témoignages littéraires et épigraphiques ont davantage retenu l'attention des historiens, qui ont consacré des essais au panthéon érétrien et au calendrier héortologique eubéen². Cette contribution a pour objectif de poser les jalons d'une synthèse que je consacre aux sanctuaires et aux cultes à Érétrie depuis sa fondation jusqu'à son abandon. Le sujet est vaste et je m'en tiendrai ici à quelques éléments de réflexion ; après un bref historique de la recherche archéologique menée dans les sanctuaires érétriens et un bilan chronologique, je commenterai certains aspects des rites pratiqués aux hautes époques de la cité et que l'exploration archéologique a récemment révélés.

HISTORIQUE DE LA RECHERCHE

L'histoire de la recherche archéologique menée dans les sanctuaires urbains à Érétrie met en évidence les raisons des lacunes de nos connaissances sur les cultes érétriens³. Si des sanctuaires sont explorés depuis les premières fouilles archéologiques dans la cité eubéenne, ce n'est que récemment que l'on commence à s'intéresser à la fréquentation des espaces sacrés et aux rites qui y étaient accomplis. On distingue trois phases principales dans l'exploration des sanctuaires érétriens. À la fin du XIXe siècle et au début du XXe siècle sont dégagés trois sanctuaires importants, dans lesquels l'attention est essentiellement portée aux vestiges architectoniques et aux trouvailles monumentales : le temple de Dionysos, celui d'Apollon Daphnéphoros, le sanctuaire d'Isis et d'autres divinités égyptiennes ; ainsi qu'un sanctuaire qui serait dédié à Déméter et Coré sur les flancs de l'acropole. Seuls des rapports préliminaires sont publiés sur ces découvertes.

Une deuxième période, entre 1960 et 1980, est marquée par les premiers travaux conduits par des archéologues suisses, qui dressent en priorité un bilan planimétrique et architectural des ruines des temples d'Apollon Daphnéphoros et de Dionysos fouillés jadis⁴. Puis, deux grandes découvertes sont réalisées par C. Bérard

* Cette communication est l'occasion d'exprimer ma reconnaissance aux organismes et aux personnes qui me soutiennent et m'accompagnent dans mes réflexions sur les sanctuaires érétriens. Ma gratitude va en premier lieu à l'École suisse d'archéologie en Grèce, à ses directeurs et secrétaires scientifiques successifs ; au ministère hellénique de la Culture, en particulier à la 11e Éphorie des antiquités préhistoriques et classiques d'Eubée, et aux organismes qui ont financé mes recherches, dont le Fonds national suisse de la recherche scientifique, ainsi que les Fondations Stavros S. Niarchos, Famille Sandoz et George Vergottis.

1. Les références bibliographiques relatives à chacun de ces sanctuaires sont réunies dans *Érétrie, s.v.* et Καλτσός – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, s.v. Dans ce rapide survol, je ne mentionnerai que les recherches en relation directe avec mon propos.

2. Bibliographie chez Huber 2003, 150-154, 163-164. S. Huber, dans *Érétrie*, 107-115. D. Knoepfler, *ibid.*, 116-117.

3. Pour un historique de la recherche archéologique à Érétrie, *Érétrie*, 64-67 et *passim*.

4. Auberson 1968. Auberson 1976.

: d'importants vestiges d'époque géométrique dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros ; de riches tombes de la fin du VIIIe siècle près de la future Porte de l'Ouest et, à proximité, un ensemble de bâtiments qu'il interprète comme un Hérôon installé au début du VIIe siècle avant J.-C. Ces trouvailles remontant aux premiers temps de la cité sont d'emblée étudiées selon des axes de recherches distincts – études de structures d'un côté, des mobiliers de l'autre – sans que l'enquête ne porte sur l'ensemble des données livrées par la fouille et que les informations fassent l'objet de recoupements⁵. De suite, les deux découvertes sont jugées d'importance pour la poléogénèse d'Érétrie et focalisent l'attention de la recherche sur le raisonnement théorique, d'une part quant à la fonction de certains bâtiments mis au jour dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, d'autre part quant à la signification des tombes trouvées près de la Porte de l'Ouest pour notre connaissance de la société érétrienne à la fin de l'époque géométrique et à la période archaïque. À la fin des années 1980, A. Mazarakis Ainian propose, le premier, une analyse critique des théories avancées⁶. Les deux ensembles restent encore énigmatiques de nos jours, malgré de nombreux articles et les débats qui s'ensuivent.

Depuis les années 1990, la reprise de l'exploration du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros et de l'« aire sacrificielle Nord » au nord de ce dernier, de même que la découverte d'un sanctuaire d'Athéna au sommet de l'acropole entraînent une révision des réflexions sur les sanctuaires érétriens. Il s'agit désormais de réunir – et non plus distinguer –, pour chacun de ces lieux de culte, toutes les informations livrées par leur exploration minutieuse et qui peuvent nous renseigner sur leur histoire, leur fréquentation, les monuments et les infrastructures qui les composaient, enfin et surtout sur les rites qui y étaient célébrés⁷ ; cette méthode est également appliquée aux pratiques funéraires à la période géométrique⁸. À ces découvertes s'ajoute le dégagement des fondations d'un temple qui a réutilisé en partie un monument de l'époque hellénistique dans lequel se dressaient peut-être des statues de rois de Macédoine ou d'autres éminents Macédoniens ; tous les indices concordent pour reconnaître un temple du culte impérial, un Sébasteion, que les Érétriens auraient élevé à Auguste vers 20 avant J.-C.⁹.

Ce rapide historique montre que, dès la trouvaille des vestiges assignables aux premiers rites pratiqués à la période géométrique dans la cité, la recherche s'est focalisée sur ces découvertes, laissant pour compte les temples archaïques fouillés jadis et pour lesquels le bilan dressé dans les années 1960 ne suffit plus. Ce n'est que tout récemment que le dossier architectural du temple d'Apollon a été repris, avec l'étude des éléments architecturaux conservés et celle de la stratigraphie relative¹⁰.

BILAN CHRONOLOGIQUE

Passons à un bref bilan chronologique et commentons les sanctuaires connus à ce jour pour les principales périodes d'occupation de la cité (fig. 2).

Dans l'état actuel de nos connaissances, l'époque géométrique, essentielle dans l'histoire de la cité eubéenne, n'a livré que deux lieux de culte, implantés au cœur de la plaine alluviale sur laquelle la cité s'est peu à peu développée (fig. 2a) : le sanctuaire de la divinité poliade, Apollon Daphnéphoros, qui conserve des traces d'activités cultuelles depuis la première moitié du VIIIe siècle (1) ; l'aire sacrificielle installée vers

5. Les vestiges géométriques dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros font très tôt l'objet de rapports préliminaires et de quelques articles de synthèses. Dans le cas de l'Hérôon à la Porte de l'Ouest, C. Bérard publie les tombes de la fin du VIIIe siècle et le mobilier funéraire (Bérard 1970), à l'exception de la céramique, dont l'étude a été confiée à d'autres chercheurs. L'ensemble de bâtiments aménagé à proximité et auquel C. Bérard attribue une vocation cultuelle demeure inédit, voir Blandin 2007.

6. Mazarakis Ainian 1987. Mazarakis Ainian 1997. Μαζαράκης Αινιάν 2003, 960-962.

7. Huber 2003. Huber, en préparation. Verdan, sous presse.

8. Blandin 2007. Les rituels pour les morts sont bien évidemment aussi attestés archéologiquement à Érétrie pour les périodes plus récentes, mais nous sommes ici tributaires de la documentation à disposition, la plupart des nécropoles étant explorées à la fin du XIXe et au début du XXe siècle, cf. en dernier lieu Gex 2010. Hasselin Rous – Huguenot 2010. Huguenot 2010. Dubosson 2010. Ψάλη 2010b. Un réexamen des données recueillies lors des fouilles du tombeau implanté au Ier siècle avant J.-C. au-dessus de la Maison aux mosaïques (Ducrey – Metzger – Reber 1993, 159-180) devient nécessaire, au vu notamment des trouvailles récentes faites dans cet important quartier, au carrefour des deux voies principales et qui ne cesse de livrer des vestiges assignables à la période charnière entre le bas Hellénisme et la période impériale.

9. Schmid 2000, 2001a, 2001b. Brélaz – Schmid 2004.

10. Un premier aperçu est proposé chez Glaus 2010.

730 au nord du sanctuaire d'Apollon, de l'autre côté d'un torrent aux crues épisodiques qui arrosent le delta érétien (2). La divinité à laquelle était consacrée cette aire demeure à ce jour inconnue ; peut-être s'agit-il du *hiéron* urbain d'Artémis, comme nous l'avons proposé ailleurs et que mentionnent deux témoignages épigraphiques¹¹.

Ces deux sanctuaires suscitent trois remarques d'ordre général. Rappelons tout d'abord qu'Érétrie est la seule cité grecque dont on connaît, à l'époque géométrique, le sanctuaire urbain du dieu poliade, Apollon. Ce sanctuaire de la divinité poliade, de plus, est aménagé non pas sur l'acropole, mais dans la plaine, à mi-distance entre le port et l'acropole qui ferme la plaine au nord. Enfin, si Artémis est bien vénérée sur l'aire sacrificielle Nord, les cultes des deux divinités les plus importantes d'Érétrie – Apollon et Artémis – auraient été les premiers instaurés.

À l'époque archaïque (**fig. 2b**), toujours dans l'état actuel de nos connaissances, un nouvel espace sacré s'ajoute aux deux précédents : le sanctuaire d'Athéna fondé au sommet de l'acropole à la fin du VIIe siècle (3). Évoquons aussi l'ensemble interprété dès sa découverte comme un Hérôon, qui aurait été installé au début du VIIe siècle près de tombes d'époque géométrique et de la future Porte de l'Ouest de la cité, et dans lequel des pratiques rituelles auraient été organisées aux VIIe et VIe siècles¹² (4).

À la période classique (**fig. 2c**), trois nouveaux lieux de culte sont aménagés aux côtés des sanctuaires fondés aux périodes précédentes et toujours fréquentés : sur le versant sud de l'acropole, un édifice sans doute dédié à Déméter et Coré (5) ; un temple de Dionysos articulé dans la seconde moitié du IVe siècle avec le théâtre voisin (8) ; en bordure orientale de l'agora, la Tholos, dont l'érection remonterait au Ve siècle et au centre de laquelle un dépôt recelait des statuettes de terre cuite dédiées jusqu'au deuxième quart du IIIe siècle avant J.-C. à une divinité, Artémis selon A. Psalti¹³ (7).

L'époque hellénistique voit apparaître trois nouveaux sanctuaires (**fig. 2d**) : un deuxième édifice consacré à Déméter et Coré sur le versant sud de l'acropole¹⁴ (6) ; l'Iseion fondé, probablement à la fin du IVe siècle, en l'honneur d'Isis et d'autres divinités égyptiennes hellénisées (9) ; un lieu de culte à Ilithyie dans une salle articulée à une palestre qui fut construite au IVe siècle dans le secteur sud-est de la cité (10).

L'époque impériale, quant à elle, a livré un Sébasteion que les Érétriens auraient élevé à Auguste vers 20 avant J.-C. (**fig. 1**). Le culte de la famille impériale se serait poursuivi jusqu'à la destruction du temple et des sept statues qui étaient dressées à l'intérieur de l'édifice et au sud de celui-ci, peut-être par des chrétiens au IVe siècle de notre ère.

LES PRATIQUES RITUELLES

Les données livrées par ces sanctuaires fréquentés à des périodes très variables sont de qualité et quantités inégales, ce qui résulte tant de leur histoire –durant leur fréquentation et après leur abandon– que des techniques de fouilles mises en œuvres pour leur dégagement.

Une synthèse sur les sanctuaires d'Érétrie n'est pas aisée à entreprendre. Rappelons que la lecture des informations a rarement été axée sur le fonctionnement des espaces sacrés, sur les rites et les gestes qui y étaient pratiqués. Ces dernières décennies, le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, l'aire sacrificielle Nord et le sanctuaire d'Athéna ont fourni de riches informations relatives aux cultes célébrés par les Érétriens aux périodes anciennes de leur histoire, au Géométrique et à l'époque archaïque. On peut désormais comparer les témoignages archéologiques recueillis dans ces trois sanctuaires, ce qui permet de relever à la fois des récurrences – qui suggèrent des pratiques communes aux trois cultes– et des spécificités culturelles dans l'un ou l'autre. Cette

11. Huber 2003, 154-156. Pour les témoignages épigraphiques, Knoepfler 2001, 139-141, 198. Pour une identification du *hiéron intra muros* d'Artémis avec la Tholos qui s'élevait entre le Ve siècle et le deuxième quart du IIIe siècle en bordure orientale de l'agora, Ψάλτη 2010a et dans ce volume.

12. Restons prudents, dans l'attente d'une analyse exhaustive des données archéologiques, quant à l'interprétation culturelle de l'ensemble, encore inédit, et sa relation avec les tombes d'époque géométrique.

13. Ψάλτη 2010a et dans ce volume.

14. Dans l'état actuel de la recherche, considérons les deux ensembles sacrés attribués à Déméter et Coré 5 et 6 comme faisant partie d'un Thesmophoreion unique, qui s'est développé au cours du temps sur une terrasse à mi-pente de l'acropole, voir Baumer 2010 et bibliographie y relative.

étude préliminaire propose quelques remarques sur les rites qui étaient célébrés dans les trois sanctuaires et sur plusieurs catégories de mobiliers.

Les sacrifices

Des trois sanctuaires, seuls deux ont livré des vestiges d'autel, qui plus est uniquement pour les hautes époques : le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros et l'aire sacrificielle Nord (fig. 3). Aucun reste n'a été décelé, tant dans le sanctuaire d'Apollon que dans l'aire sacrificielle Nord, d'autels assignables aux périodes postérieures ; l'autel (ou les autels) avec lequel s'articulaient les temples archaïques d'Apollon devait se trouver au sud-est, à l'emplacement de la rue moderne *Daphnephorou Apollonos*¹⁵. Le sanctuaire d'Athéna au sommet de l'acropole ne conserve, quant à lui, aucune trace d'autel, pour quelle époque que ce soit (fig. 4) ; l'autel archaïque a pu être ravagé lors de l'incendie des sanctuaires de la cité par les Perses en 490 avant J.-C. et les restes nettoyés, peut-être réemployés dans d'autres monuments. L'autel a été remplacé par un nouveau, probablement récupéré ultérieurement lui aussi.

Les deux autels d'époque géométrique du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros et de l'aire sacrificielle Nord présentent une structure semblable¹⁶ : un muret de pierres sèches plus ou moins circulaire (diam. 2,35-2,85 m dans l'aire sacrificielle Nord ; env. 2,50 m dans le sanctuaire d'Apollon) ; l'appareil du muret est dans les deux cas paré à l'extérieur et irrégulier à l'intérieur, le noyau était comblé dès la construction des deux structures d'un mélange de petites pierres, d'argile sablonneuse, fortement cendreuse près de la surface¹⁷.

Les circonstances de la fouille, dans les années 1950, et de la restauration, dans les années 1980, de l'autel dans le sanctuaire d'Apollon empêchent d'aller plus loin dans la comparaison¹⁸. Plusieurs éléments confirment que la structure servait d'autel : sa similitude avec celle, contiguë, de l'aire sacrificielle Nord ; sa position dans l'axe de deux édifices importants d'époque géométrique – le premier *hékatompédon*¹⁹ et, au sud de ce dernier, un petit édifice absidal orienté au nord-est, découvert en 1999-2000²⁰ ; la présence de cendres et d'ossements d'animaux dans les couches autour de l'autel et dans son remplissage²¹ ; enfin la concentration de foyers sur des niveaux de circulation d'époque géométrique au nord de l'autel et qui ont servi de structures de combustion pour griller au-dessus des pièces de viandes à l'occasion des banquets rituels²².

Les recherches archéozoologiques sont encore rares sur le site d'Érétrie. À ce jour, seuls les résultats livrés par l'analyse des restes animaux recueillis dans l'aire sacrificielle Nord, de quelques ensembles mis au jour autour de l'autel d'époque géométrique dans le sanctuaire d'Apollon et dans un puits hellénistique du quartier de l'Ouest ont été publiés²³, parfois de manière succincte.

Dans l'aire sacrificielle Nord, on distingue deux assemblages. Les couches de dépôts amoncelées à l'époque géométrique autour de l'autel comprennent quasi exclusivement des os des cuisses de caprinés qui, une fois la chair prélevée, furent brûlés sur l'autel en l'honneur de la divinité²⁴ ; on dénombre aussi une vertèbre caudale qui témoigne de la crémation de la queue de caprinés sur cet autel dès les premières cérémonies au VIIIe siècle, pratique rarement attestée archéologiquement à des périodes si anciennes. L'analyse ar-

15. Relevons que la rue moderne se trouve à une altitude inférieure à celle des fondations du stylobate du temple du VIe siècle, ce qui réduit les chances de retrouver un jour des vestiges du ou des monuments.

16. Pour l'autel de l'aire sacrificielle Nord, Huber 2003, 31, 112-115, 160, pl. 8, 56-58. Pour l'autel du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, Κωνσταντίου 1955, 126-127, pl. 41β. Verdan 2002, 130. J'ai déjà proposé des éléments de comparaison des deux structures dans Huber 2003, 23, 164, pl. 8.

17. Pour un commentaire sur ce type d'autel, Huber 2003, 112-115.

18. Je ne commente pas ici l'enveloppe orthogonale de moellons qui enserrait l'assise supérieure de la structure, que j'avais définie ailleurs (Huber 2003, 165) comme un renforcement de l'autel à un moment où le niveau de circulation alentour était rehaussé, voir *Érétrie*, 229 et 233 (plans) et 230-231 (reconstitution). Voir aussi Verdan 2002, 130. Verdan, sous presse.

19. Dont il s'agira de déterminer ailleurs (Verdan, sous presse) s'il constituait un édifice sacré ou une résidence de l'aristocratie érétrienne, cf. notamment Mazarakis Ainian 1997.

20. Verdan 2000, 128-129. Verdan 2001, 86-87, pl. 28.2. *Érétrie*, 228-233.

21. Κωνσταντίου 1955, 127.

22. Huber 1992, 122, 123 fig. 1, pl. 31.1-2. Huber 1993, 120, 121 fig. 1. Chenal-Velarde 2001. Voir aussi Studer – Chenal-Velarde 2003.

23. Pour les deux premiers assemblages, cf. respectivement Chenal-Velarde 2001, Studer – Chenal-Velarde 2003 et Chenal-Velarde – Studer 2003 ; commentaires archéologiques, Huber 2003, 136-140, 143-145, 165-166. Pour le puits hellénistique, Reber – Chenal-Velarde – Metzger 2001, 121-126, 146 fig. 16-18.

24. Pour une discussion archéologique sur cette question et une bibliographie à jour, Ekroth 2009.

chéozoologique a révélé que les fémurs d'au moins trente-deux caprinés avaient été brûlés sur l'autel au VIIIe siècle, nombre qui correspond (s'agit-il d'une coïncidence ?) à la trentaine d'années durant lesquelles l'autel aurait été en fonction ; malgré le caractère aléatoire des données, l'aire sacrificielle n'étant explorée que partiellement, il est tentant de rapprocher les deux nombres, en suggérant qu'un seul fémur de capriné était peut-être brûlé annuellement sur cet autel²⁵.

Le second ensemble concerne la fréquentation de l'aire du VIIe siècle à la période hellénistique ; on y observe la quasi absence de restes osseux issus de la crémation des fémurs de caprinés sur l'autel et l'abondance d'ossements provenant de pièces bouchères appartenant à des espèces animales variées (caprinés et porcs surtout), qui témoignent de la cuisine du sacrifice à cet endroit et de la consommation de viandes lors de banquets sur place.

J'ai expliqué ailleurs cette différence d'assemblage par un réaménagement de l'espace au sein du sanctuaire dont faisait partie la portion de l'aire sacrificielle explorée, sans doute au début du VIIe siècle quand l'autel du VIIIe siècle s'est trouvé entièrement enterré par l'accumulation des couches de dépôts alentour²⁶. Les restes des fémurs de caprinés, que les Érétriens auraient continué à brûler sur un nouvel autel installé certainement plus au nord, hors de la portion explorée de l'aire, seront peut-être retrouvés lors des fouilles futures hors des limites du site archéologique, dans les couches correspondant à la fréquentation de cet espace sacré de la période archaïque à l'époque hellénistique.

Un examen partiel de la faune recueillie autour de l'autel consacré à Apollon Daphnéphoros au VIIIe siècle a établi des premiers éléments de comparaison sur les pratiques sacrificielles mises en œuvre dans les deux seuls espaces sacrés connus à Éréttrie à cette période²⁷. Les assemblages étudiés consistent essentiellement en fragments d'os provenant de pièces bouchères, recueillis au nord de l'autel, dans des foyers qui ont dû servir de structures de combustion pour griller les pièces de viande servies lors des banquets rituels, mais aussi sur les niveaux de circulation et dans les remblais de sol en relation. Des alignements de petits trous de poteau relevés sur des niveaux de marche en rapport avec les foyers servaient peut-être à fixer dans le sol des dispositifs de fixation pour de grandes broches pleines de viande au-dessus de brasiers. Des fragments de fémurs calcinés de caprinés ont été prélevés à proximité et sous l'autel, qui confirment aussi la combustion de la part divine pour Apollon Daphnéphoros²⁸.

Un premier examen des restes osseux animaux provenant du sanctuaire d'Athéna au sommet de l'acropole n'a révélé aucun fragment de fémur calciné de capriné ; on a essentiellement affaire à des pièces bouchères appartenant à des espèces diverses, principalement des grands et moyens ruminants.

Une étude comparative de l'ensemble des restes fauniques recueillis dans des contextes rituels de la cité d'Éréttrie est en préparation, qui permettra de dégager les récurrences et/ou les originalités de certaines pratiques.

Des céramiques rituelles

L'étude de la céramique s'est révélée déterminante. Les trois sanctuaires ont livré des formes de récipients qui feraient partie intégrante des premiers cultes célébrés à Éréttrie. Dans l'état actuel des recherches, on distingue trois formes principales –le cratère, l'hydrie miniature et la cruche à haut col– en usage au cours des cérémonies accomplies dans les sanctuaires érétriens aux hautes époques et qui relèvent de toute évidence de trois manipulations distinctes.

Le premier récipient retrouvé en abondance dans un lieu de culte de la cité eubéenne fut le cratère, dans les niveaux assignables à la fréquentation du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à la période géométrique. Une étude stylistique des nombreux fragments recueillis lors des premières fouilles grecques et suisses fut entreprise, qui ne tenait pas compte des données archéologiques²⁹, alors que les fouilles conduites récemment ont pré-

25. Huber 2003, 143.

26. Huber 2003, notamment 140.

27. Chenal-Velarde 2001. Les conclusions proposées par l'auteur reposent toutefois sur des inexactitudes archéologiques, cf. Huber 2003, 165-166.

28. Les résultats de l'étude des ossements animaux livrés par le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros seront publiés par P. Méniel et la soussignée dans Verdán, sous presse.

29. J.-R. Gisler, *Céramique géométrique d'Éréttrie : les grands vases ouverts du temple d'Apollon Daphnéphoros*, thèse de doctorat soutenue à l'université de Fribourg en 1983, manuscrit inédit. Seul un essai (Gisler 1993-1994) publie quelques cratères, avec

sé les données et confirmé la manipulation du cratère en contexte cultuel dans le sanctuaire du dieu poliade³⁰. Des fragments de cratères, de production attique et locale, ont notamment été retrouvés enfouis dans des fosses éparses, en compagnie d'autres formes de récipients associées au service et à la consommation du vin. En 1999-2000, la mise au jour du petit édifice absidal au sud du premier *hékatompédon* constitue une découverte capitale pour notre compréhension des activités accomplies à cet endroit depuis la première moitié du VIIIe siècle avant J.-C. Tout d'abord, le bâtiment est orienté au nord-est, dans l'axe de l'autel –contre toute attente et par opposition aux autres structures contemporaines alentour, ouvertes au sud, voire au sud-est dans le cas du premier *hékatompédon*. Ensuite, un aménagement assignable à une deuxième phase de l'édifice (à la seconde moitié du VIIIe siècle, un premier état remontant à la première moitié du siècle) suggère une relation directe de l'usage des cratères avec les rites pratiqués autour de l'autel : au fond du bâtiment et presque dans l'axe de l'autel, une base quadrangulaire en argile (env. 75 cm de côté ; ép. 10 cm) supportait le pied fragmentaire d'un cratère dont le diamètre dépassait les 50 cm et qui y aurait été juché durant plus d'un demi-siècle³¹. L'achèvement de l'étude des structures et de la stratigraphie déterminera les relations entre cet édifice, le premier *hékatompédon* et l'autel en direction duquel les deux constructions sont orientées. Dans tous les cas, une manipulation particulière, cérémonielle, du cratère dans les rites célébrés autour de l'autel est d'ores et déjà confirmée par cette trouvaille et témoigne assurément de la consommation de vin qui accompagnait tout banquet à l'occasion des sacrifices³².

La deuxième forme est l'hydrie miniature, que l'on retrouve dans les trois sanctuaires : depuis la fin du VIIIe siècle dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros et dans l'aire sacrificielle Nord, depuis la période archaïque dans le sanctuaire d'Athéna ; rappelons aussi qu'une intervention d'urgence effectuée par le Service archéologique grec en 1998, suite à une fouille clandestine en contrebas de la terrasse du Thesmophoreion sur le versant sud de l'acropole, a mis au jour un dépôt qui contenait des vases miniatures datant du IVe siècle avant J.-C., parmi lesquels des hydriques³³.

La trouvaille de milliers de fragments d'hydries miniatures dans l'aire sacrificielle Nord a focalisé l'attention des chercheurs, qui continuent aujourd'hui de considérer cette forme de récipient comme spécifique, à Érétrie, au culte rendu dans cet espace sacré. Or, l'exploration intermittente du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros a livré plus d'un millier de fragments d'hydries miniatures³⁴ ; toutefois, la dispersion de l'étude des vestiges et des mobiliers mis au jour dans le sanctuaire du dieu poliade a fait que cette occurrence est restée dans l'ombre. Une trouvaille récente vient confirmer, s'il en était besoin, la présence des hydriques dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros : un puits, scellé sous la fondation nord-est du stylobate du temple dorique, contenait, outre des tuiles et des ossements animaux, de la céramique parmi laquelle des dizaines d'hydries miniatures entières et quelques cruches à haut col³⁵. De la même manière, la découverte d'hydriques dans le sanctuaire d'Athéna au sommet de l'acropole n'a pas encore été assimilée, alors que des milliers de fragments ont été recueillis³⁶ ; leur nombre est toutefois loin de concurrencer les quelque 150 000 fragments mis au jour dans la portion de l'aire sacrificielle Nord explorée.

Il est communément admis que l'hydrie –récipient utilisé par les femmes pour aller chercher l'eau à la fontaine– était offerte sous forme de modèle réduit, surtout dans les sanctuaires consacrés à des divinités fé-

une discussion sur leur appartenance aux productions du célèbre Peintre de Cesnola, dont les chercheurs se disputent l'origine, cf. Verdan – Kenzelmann-Pfyffer – Léderrey 2008, 91-95, avec bibliographie. Les cratères seront publiés de manière détaillée dans Verdan, sous presse.

30. Pour les rites pratiqués dans le sanctuaire d'Apollon à la période géométrique, voir Verdan, sous presse.

31. Verdan 2001, 86-87, pl. 28.2. *Érétrie*, 228-233. Verdan 2010, 244.

32. Rappelons qu'une tombe à incinération datant du deuxième quart du IXe siècle, fouillée au nord-est de l'espace occupé au siècle suivant par le sanctuaire d'Apollon (Altherr-Charon 1981, 83. Huber 1993, 122), contenait un cratère monumental, brisé « rituellement » avant le dépôt intentionnel d'une partie seulement des fragments dans le brasier, comme le restitue B. Blandin (Blandin 2000, 137). La présence de ce cratère monumental et d'une épée en fer suggère que le défunt revêtait le rôle d'un chef, « réunissant autour de lui une large assemblée de buveurs », témoignant que « l'endroit avait déjà quelque importance » à cette période reculée, cf. Verdan 2010, 244.

33. Huber 2003, 117.

34. Voir Huber 2003, 117. J. Boardman (Boardman 1952, 14, fig. 16a) avait déjà recensé des fragments d'hydries miniatures, qui proviendraient des fouilles conduites par K. Kourouniotis dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros et qu'il attribua à un contexte rituel.

35. Verdan 2004.

36. Friedemann 1994, 98-99. Müller 1996, 107. Huber 2003, 60, 117. Huber 2007, 126. Huber 2008, 152.

minines. Les hydriques recueillies dans les trois sanctuaires présentent des types semblables³⁷ : on recense à la période géométrique des spécimens aux formes et décors peints variés ; à l'époque archaïque des séries tournées et modelées, vernies par trempage ou ornées de motifs divers. La hauteur des hydriques varie de 15 à 20 cm au Géométrique et dans le style subgéométrique, de 2 à 16 cm (avec une moyenne entre 5 et 10 cm) à la période archaïque. Les exemplaires géométriques, de plus grande taille qu'aux périodes suivantes, sont-ils des hydriques « de table »³⁸ ? Plusieurs arguments permettent de réfuter cette hypothèse. L'iconographie figurée peinte sur quelques spécimens dégagés dans l'aire sacrificielle Nord semble revêtir une signification rituelle dans certain cas, une valeur de dédicace dans d'autres³⁹. Par ailleurs, une hydrique attribuée au Peintre de Cesnola et découverte dans une tombe à Chalcis confirme que tous les exemplaires connus proviennent de contextes rituels, sanctuaire ou tombe⁴⁰. Si les hydriques géométriques et subgéométriques ont pu servir à des libations ou à d'autres usages rituels, cela est moins évident pour les milliers de spécimens recueillis dans les contextes archaïques qui ont peut-être été simplement offerts à la divinité. Aucune analyse des traces organiques sur les parois des récipients n'a encore été entreprise pour déterminer s'ils ont contenu une denrée.

La trouvaille d'hydriques dans plusieurs sanctuaires à Érétrie permet de poursuivre la réflexion.

Une première remarque concerne les divinités récipiendaires : dans l'état actuel de la recherche, ce sont Apollon Daphnéphoros, Athéna et une divinité restée anonyme sur l'aire sacrificielle Nord – peut-être Artémis⁴¹. On ne dénote donc aucune distinction entre divinités féminines et masculines.

La deuxième observation s'applique à la datation des hydriques : leur chronologie s'échelonne entre la fin du VIIIe siècle et le IVe siècle avant J.-C., la majorité des exemplaires datant toutefois de la période archaïque. Les trois sanctuaires attestés à l'époque archaïque par l'archéologie (**fig. 2b**) ont livré des hydriques : cela signifie-t-il que tous les cultes pratiqués dans la cité à cette période comprenaient une offrande d'hydriques miniatures, tous dieux confondus ? Qu'en est-il aux époques ultérieures ? Relevons par exemple qu'aucun des deux bâtiments associés au Thesmophoreion à mi-pente de l'acropole ne recelait d'hydriques⁴².

La troisième remarque porte sur le sort des hydriques après leur offrande à la divinité. Leur mise au rebut est différente dans les trois contextes ; elle dépend à la fois du traitement post-rituel mis en œuvre dans chacun des trois sanctuaires et des conditions de conservation des vestiges. Dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, les hydriques recueillies étaient abandonnées, brisées, sur des niveaux d'occupation ou dans des remblais à la période géométrique ; jetées entières dans un puits à la période archaïque⁴³. Dans l'aire sacrificielle Nord, elles ont subi une fracture intentionnelle avant d'être régulièrement déposées sur le niveau de circulation autour de l'autel avec les déchets issus des sacrifices et les autres offrandes, vraisemblablement après chaque cérémonie, de la fin du VIIIe siècle à la période hellénistique ; au VIe siècle toutefois, plus de trois mille hydriques miniatures ont été jetées entières dans une fosse, à l'occasion d'un événement encore inconnu⁴⁴. Dans le sanctuaire d'Athéna enfin, les hydriques, brisées ou entières, étaient enterrées dans les remblais du réaménagement de l'espace sacré entrepris à la fin du IIIe siècle avant J.-C.

On pourrait penser que le célèbre cratère trouvé dans un tombeau à Kourion de Chypre, éponyme du Peintre de Cesnola et considéré comme la première œuvre du Géométrique Récent eubéen, témoigne de l'importance des deux formes –cratère et hydrique– dans les rites eubiens par la présence, au sommet de son couvercle, d'une réplique d'hydrie⁴⁵.

Le troisième récipient utilisé dans les cultes érétriens aux hautes époques est la « cruche à haut col »⁴⁶ –

37. Les critères typologiques déterminés pour l'étude des hydriques miniatures découvertes dans l'aire sacrificielle Nord (Huber 2003, 48-58) restent valables dans les grandes lignes pour les deux autres sanctuaires envisagés ici.

38. Verdan – Kenzelmann-Pfyffer – Léderrey 2008, 30.

39. Huber 2003, 126-129, spéc. H 125, H 147.

40. Verdan – Kenzelmann-Pfyffer – Léderrey 2008, 30.

41. On ignore si le dépôt contenant des hydriques en contrebas du Thesmophoreion était lié à ce sanctuaire ou à un lieu de culte encore inconnu qui se trouverait à proximité.

42. Sauf si le dépôt trouvé en contrebas appartient à l'ensemble.

43. Verdan 2004, 86. Le puits aurait été scellé, après avoir été comblé, lors de la construction du temple du VIe siècle. Il semble s'agir d'un acte occasionnel ; aucun élément ne permet d'associer à un acte rituel le jet des vases dans la structure, cf. Riva 2007.

44. Huber 2003, 33-34, 148, 168-169.

45. Moore 2004, pl. 46-49. Verdan – Kenzelmann-Pfyffer – Léderrey 2008, 106, pl. 75A. Cf. Huber 2003, 47 notes 11-16. Kenzelmann-Pfyffer 2010.

46. Pour la dénomination de cette forme, Huber 2003, 59-60.

dotée d'un col élancé et droit, d'une vasque globulaire apode ou supportée par un pied conique– que l'on rencontre dans les trois sanctuaires aux VIIe et VIe siècles (**fig. 5**).

Cette forme est attestée, jusqu'en 1980, par quatre exemplaires conservés dans des collections européennes, au contexte de trouvaille souvent inconnu ou vague, qui pourrait bien être dans tous les cas funéraire et béotien⁴⁷. J. Boardman rattache, dans les années 1950, ces cruches à la production érétrienne de style orientalisant C, aux côtés des célèbres amphores funéraires mises au jour dans la nécropole au sud-ouest de la cité⁴⁸. De nouveaux spécimens sont identifiés depuis, que l'on rattache aussi au contexte funéraire⁴⁹. La découverte d'une quarantaine de cruches dans l'aire sacrificielle Nord dans les années 1980 et en 1990 confirme la production locale pressentie par J. Boardman et, comme dans le cas des hydries, on considéra cette forme de récipient comme caractéristique des rites célébrés dans ce lieu de culte. Mais c'est à nouveau le hasard de l'exploration archéologique qui est en cause, puisque la fouille du sanctuaire d'Athéna révéla des milliers de fragments et celle du puits scellé sous la fondation du stylobate du temple dorique d'Apollon Daphnéphoros quatre exemplaires⁵⁰.

Ces trouvailles récentes, sans compter trois spécimens provenant des couches liées à la fréquentation de l'ensemble interprété comme un Hérôon près de la Porte de l'Ouest⁵¹ (**fig. 5**), précisent la fonction de cette forme tout à fait particulière. La cruche à haut col apparaît par conséquent, du début du VIIe siècle à la fin du VIe siècle, dans les contextes culturels érétriens –ou voisins, en Béotie et à Skala Oropou sur la côté opposée du golfe Euboïque⁵²–, aussi bien dans des sanctuaires que des nécropoles. Ce récipient, contrairement à l'hydrie miniature, était assurément manipulé au cours des rites, pour offrir la libation d'un liquide qui n'a pu encore être déterminé.

Il apparaît désormais qu'un ou plusieurs ateliers ont produit à Érétrie, aux VIIe et VIe siècles, des récipients de cérémonie de style orientalisant, comprenant principalement deux formes : l'amphore à destination funéraire et la cruche à haut col pour les rites célébrés tant dans les sanctuaires qu'à la tombe⁵³.

Ces considérations d'ordre général sur les vaisselles à destination rituelle récemment découvertes dans les trois sanctuaires fréquentés aux périodes géométrique et archaïque éclairent d'un jour nouveau nos connaissances sur les cultes célébrés dans la cité d'Érétrie à ces hautes époques ; le recoupement de l'analyse détaillée des différents contextes de trouvailles de ces vaisselles, de leur traitement post-rituel, enfin de l'iconographie des scènes peintes sur un certain nombre d'exemplaires apportera de précieuses informations sur les manipulations dont elles ont fait l'objet.

Quelques offrandes

Il n'est pas lieu ici de détailler les catégories de mobiliers et d'offrandes recueillies dans les trois sanctuaires. Arrêtons-nous tout de même sur la question des statuetstes. Les deux sanctuaires au cœur de la cité recelaient peu de mobilier coroplathique en terre cuite : le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros a livré un petit nombre de figurines très fragmentaires qui représentent essentiellement des animaux, rarement des êtres humains ; la portion explorée de l'aire sacrificielle Nord, toutes périodes confondues, recelait de rares fragments, que nous avons opposés ailleurs⁵⁴ au grand nombre de statuetstes recueillies dans un dépôt communément associé au sanctuaire paneubéen d'Artémis Amarysia à Amarynthos. À l'opposé, le sanctuaire d'Athéna conservait de nombreuses figurines fragmentaires, essentiellement féminines, dont la chronologie s'échelonne entre la fin du VIIe siècle et le IIIe siècle avant J.-C.

Signalons la trouvaille, dans le sanctuaire d'Athéna, de six statuetstes archaïques fragmentaires en calcaire d'origine chyro-ionienne, dont deux représentent des lions assis⁵⁵ ; une dédicace à la déesse était gravée sur le dos d'un des lions. Érétrie constitue le lieu de trouvaille le plus occidental de cette catégorie d'objets abon-

47. Liste dans Huber 2003, 60.

48. Boardman 1952, 20-27. Discussion dans Huber 2003, 60-63. Blandin 2007, 59-60.

49. Huber 2003, 60, notes 130-131, 132.

50. Huber 2007 et 2008. Riva 2007.

51. Huber 2003, 60.

52. Voir Χαλαμπίδου 2007 et 2011.

53. Une publication de cette céramique de style orientalisant est en préparation. Cf. brièvement *Érétrie*, 134. Huber 2010c.

54. Huber 2003, 123, 154, 160.

55. Huber 2007, 127-128, pl. 18.4-5. Huber 2008, 152. Huber 2010b, 299 cat. 281.

damment consacrés dans le bassin méditerranéen oriental, notamment dans les sanctuaires d'Héra, Athéna, Apollon et Aphrodite⁵⁶.

Les remblais du sanctuaire d'Athéna contenaient aussi des plaques en terre cuite fragmentaires d'époque archaïque, ornées de scènes figurées en relief⁵⁷ : des éléments d'une frise architectonique qui aurait orné l'un des premiers édifices du sanctuaire représentent des éphèbes, les uns à cheval, nus et brandissant une javeline au-dessus de leur tête, les autres à pied, armés de lances. Cette brève énumération de documents en cours d'étude ouvre sur de nouvelles perspectives qui seront développées dans des recherches ultérieures.

Conclusion

Ce rapide survol de la documentation archéologique témoigne que nous disposons désormais de données satisfaisantes pour étudier les cultes célébrés par les Érétriens, surtout à la période archaïque. Le recoupement des informations livrées par les trois sanctuaires connus pour cette époque révèle dans certains cas des pratiques récurrentes à tous les espaces sacrés, parfois même dans les deux contextes rituels –sanctuaires et tombes ; dans d'autres cas au contraire, on note des spécificités à l'un ou l'autre lieu de culte, qui résultent de plusieurs facteurs : la personnalité du dieu récipiendaire, la nature du rite, l'identité des fidèles (classe sociale, sexe, etc.) et les mutations de la communauté qui fréquente les sanctuaires.

Les cultes en l'honneur d'Apollon Daphnéphoros et de la divinité de l'aire sacrificielle Nord étaient sans doute célébrés, aux hautes époques au moins, par des membres de l'aristocratie érétrienne⁵⁸. Les rites revêtaient un caractère civique dans le sanctuaire du dieu poliade, peut-être un caractère privé sur l'aire sacrificielle Nord, d'après les trouvailles faites dans la portion explorée de ce sanctuaire. Le sanctuaire d'Athéna aurait été installé au sommet de l'acropole à la fin du VIIe siècle, voire au début du VIe siècle⁵⁹. La déesse devait assurer à Érétrie ses fonctions habituelles dans les cités grecques de gardienne de la citadelle, depuis son temple situé au point le plus visible de la cité au loin. La découverte des sculptures chypro-ioniennes en calcaire et des fragments architectoniques en terre cuite éclairent tout un pan de l'histoire de la cité d'Érétrie à la période archaïque : les reliefs en terre cuite ornés de scènes en rapport avec l'éphébie témoignent du rôle qu'a peut-être joué dans l'aménagement de ce sanctuaire la classe des *hippeis* –dont la position dominante est bien connue à Érétrie dans la seconde moitié du VIe siècle ; alors que les sculptures chypro-ioniennes confirment les contacts de la cité eubéenne avec l'Ionie, avec laquelle elle entretenait un réseau d'alliance qui lui fut fatal en 490 avant J.-C. : ses sanctuaires furent incendiés par les Perses en expédition punitive contre les alliés des Ioniens.

Les informations réunies ici, de manière certes sommaire, mettent d'ores et déjà en valeur la richesse archéologique qui mérite d'être exploitée. Les travaux à venir ont pour objectif de rassembler les documents littéraires, épigraphiques et archéologiques, afin d'appréhender les rites célébrés par les Érétriens depuis la période géométrique jusqu'à l'époque romaine.

56. Fourrier 1999.

57. Friedeman 1995, 108 n. 4. Huber 2007, 126, pl. 18.1-2. Huber 2008, 151, pl. 26.6. Huber 2010a, 263 (où l'orientation du fragment reproduit en figure 4 est fautive).

58. Huber 2003, 156-159 et bibliographie.

59. Aucune trace d'occupation à l'époque géométrique ou dans les trois premiers quarts du VIIe siècle n'a été décelée pour l'instant au sommet de l'acropole.

SUMMARY

FOR AN ARCHAEOLOGY OF THE CULTS AT ERETRIA

Sandrine Huber

Over a century, the excavations conducted in the ancient city of Eretria have unearthed some ten urban sanctuaries dating from the Geometric to the end of the Roman Imperial period. Although the divinities worshipped in these shrines have been most of the time identified, their functions and rituals need to be specified. At present, it remains difficult to achieve a comprehensive overview of the urban sanctuaries of Eretria.

But in the last decades, three sanctuaries have provided valuable archaeological evidence for understanding the religious practices of the Eretrians during the Geometric and Archaic Periods (8th-6th centuries B.C.): the sanctuary of Apollo Daphnephoros, tutelary divinity of the city, an anonymous sacrificial area found nearby, and the sanctuary of Athena on the acropolis. Based on the archaeological evidence, it is now possible to enjoy a better understanding of the sacrifices, the vessels used for the cult, and the offerings. In this paper, I will attempt to summarize the features of ritual practice in the Archaic period. I will highlight the differences between the cults, as they seemed to be influenced by different factors, such as the personality of the divinity, the nature of the ritual, the identity of the worshipers (according to gender and social status), and the social changes that would have occurred within the religious community.

BIBLIOGRAPHIE

- Altherr-Charon A., 1981. Chantier du temple d'Apollon, *AntK* 24, 81-83.
- Auberson P., 1968. *Le temple d'Apollon Daphnéphoros, Eretria. Fouilles et recherches I*, Berne.
- Auberson P., 1976. Le temple de Dionysos, dans *Eretria. Fouilles et recherches V*, Berne, 59-67.
- Baumer L., 2010. Δύο ιερά στις πλαγιές της ακρόπολης: τα Θεσμοφόρια, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 264-269.
- Bérard C., 1970. *L'Hérôon à la Porte de l'Ouest, Eretria. Fouilles et recherches III*, Berne.
- Blandin B., 2000. Une tombe du IXe siècle av. J.-C. à Éréttrie, *AntK* 43, 134-146, pl. 24-25.
- Blandin B., 2007. *Les pratiques funéraires d'époque géométrique à Éréttrie, Eretria. Fouilles et recherches XVII*, Gollion.
- Brélaz C. – Schmid S. G., 2004. Une nouvelle dédicace à la triade artémisiaque provenant d'Éréttrie, *RA*, 227-258.
- Boardman J., 1952. Pottery from Eretria, *BSA* 47, 1-48, pl. 1-14.
- Chenal-Velarde I., 2001. Des festins à l'entrée du temple ? Sacrifices et consommation des animaux à l'époque géométrique dans le sanctuaire d'Apollon à Éréttrie, Grèce, *Archaeofauna. International Journal of Archaeozoology* 10, 25-35.
- Chenal-Velarde I. – Studer J., 2003. Archaeology in a ritual context: the case of a sacrificial altar in Geometric Eretria, dans Kotjabopoulou E. – Hamilakis Y. – Halstead P. et al. (éds), *Zooarchaeology in Greece, recent advances, British School at Athens. Studies* 9, Londres, 215-220.
- Dubosson B., 2010. Τα ταφικά έθιμα των αυτοκρατορικών χρόνων, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 346-349.
- Ducrey P. – Metzger I.R. – Reber K., 1993. *Le quartier de la Maison aux mosaïques, Eretria. Fouilles et recherches VIII*, Lausanne.
- Ekroth G., 2009. Thighs or tails? The osteological evidence as a source for Greek ritual norms, dans Brulé P. (éd.), *La norme en matière religieuse en Grèce ancienne, Actes du XIe colloque du CIERGA (Rennes, septembre 2007)*, *Kernos Suppl.* 21, Liège, 121-151.
- Éréttrie, 2004. *Guide de la cité antique*, Gollion.
- Fourrier S., 1999. Petite plastique chypriote de Délos, *BCH* 123, 373-388.

- Friedemann P., 1994. De la « carrière » au sanctuaire : investigations archéologiques sur l'acropole d'Érétrie, *AntK* 37, 93-99, pl. 22-23.
- Friedemann P., 1995. Nouvelles données sur la préhistoire d'Érétrie : l'apport des investigations 1994 sur l'acropole, *AntK* 37, 108-119, pl. 30-31.
- Gex K., 2010. Τα ταφικά έθιμα και τα κτερίσματα από τον 6ο έως το 2ο αι. π.Χ., dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 322-328.
- Gisler J.-R., 1993-1994. Érétrie et le Peintre de Cesnola, *Αρχαιογνωσία* 8, 11-95, pl. 1-16.
- Glaus M., 2010. Ο αρχαϊκός ναός του Απόλλωνος Δαφνηφόρου (τέλη 6ου αι. π.Χ.), dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 248-251.
- Hasselín Rous I. – Huguenot C., 2010. Από την Ερέτρια στο Μουσείο του Λούβρου: στα ίχνη του τάφου μικρού κοριτσιού, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 329-335.
- Huber S., 1992. Les fouilles dans le sanctuaire d'Apollon à Érétrie, *AntK* 35, 120-122.
- Huber S., 1993. Les fouilles dans le sanctuaire d'Apollon à Érétrie 1992, *AntK* 36, 122-125, pl. 31.
- Huber S., 2003. *Laire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros. Un rituel des époques géométrique et archaïque, Eretria. Fouilles et recherches XIV*, Gollion.
- Huber S., 2007. Un mystère résolu : Athéna sur l'acropole d'Érétrie, *AntK* 50, 120-129, pl. 17-18.
- Huber S., 2008. Fouilles dans le sanctuaire d'Athéna sur l'acropole d'Érétrie, *AntK* 51, 148-153, pl. 26.
- Huber S., 2010a. Ο Βόρειος Χώρος Θυσιών, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 256-259, 293-298.
- Huber S., 2010b. Το ιερό της Αθηνάς, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 260-263, 299.
- Huber S., 2010c. Η ανατολίζουσα κεραμική, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 314.
- Huber S. (dir.), en préparation. *Le sanctuaire d'Athéna au sommet de l'acropole d'Érétrie, Eretria. Fouilles et recherches*.
- Huguenot C., 2010. Ο μακεδονικός τάφος των Ερώτων, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 336-345.
- Καλτσάς Ν. – Fachard S. – Ψάλτη Αθ. – Γιαννοπούλου Μ. (éds), 2010. *Ερέτρια. Ματιές σε μια αρχαία πόλη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 27 Απριλίου-24 Αυγούστου 2010*, Athènes⁶⁰.
- Kenzelmann-Pfiffer A., 2010. Η γεωμετρική κεραμική του 8ου αι. π.Χ., dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 74-75.
- Κωνσταντίνου Ι.Κ., 1955. Ανασκαφή εν Ερέτρια, *ΠΑΕ*, 125-130, pl. 41-43.
- Knöepfler D., 2001. *Décrets érétriens de proxénie et de citoyeneté, Eretria. Fouilles et recherches XI*, Lausanne.
- Mazarakis Ainian A., 1987. Geometric Eretria, *AntK* 30, 3-24.
- Mazarakis Ainian A., 1997. *From Rulers' dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (1110-700 B.C.)*, Jonsered (*SIMA* 122).
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 2003. Γεωμετρική Ερέτρια. Αρχιτεκτονική, πολεοδομία και κοινωνική οργάνωση, *ΑΕΘΣΕ* 1, 955-977.
- Moore, M.B. 2004. Greek Geometric and Protoattic Pottery, CVA fasc. 5, USA fasc. 37, Metropolitan Museum of Art, New York.
- Müller S., 1996. Fouille de l'acropole d'Érétrie en 1995, *AntK* 39, 107-111, pl. 26.
- Reber K. – Chenal-Velarde I. – Metzger I. R., 2001. Ein hellenistischer Brunnen im Bezirk B von Haus IV in Eretria, dans Frei-Stolba R. – Gex K. (éds), *Recherches récentes sur le monde hellénistique. Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey (Lausanne, 20-21 novembre 1998)*, Berne, 115-153.
- Riva C., 2007. *Érétrie : qu'en est-il du sanctuaire d'Apollon à l'époque archaïque ? Étude du mobilier d'un puits et de trois fosses du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à Érétrie*, mémoire de licence présenté à l'université de Lausanne, manuscrit inédit.
- Schmid S. G., 2000. Vorbericht über die Grabung in E/600 NW, *AntK* 43, 122-127, pl. 22-23.
- Schmid S. G., 2001a. Vorbericht über die Grabung in E/600 NW, *AntK* 44, 80-83, pl. 27.

60. Le lecteur retrouvera les contributions citées dans le catalogue de l'exposition organisée au Musée national d'Athènes en 2010 en versions française et allemande –avec parfois des modifications importantes– dans les catalogues respectifs parus à l'occasion de l'exposition organisée à l'*Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig* la même année, après la reddition de mon texte.

- Schmid S. G., 2001b. Worshipping the Emperor(s), *JRA* 14, 113-142.
- Studer J. – Chenal-Velarde I., 2003. La part des dieux et celle des hommes : offrandes d'animaux et restes culinaires dans l'aire sacrificielle Nord, dans Huber 2003, 175-185, pl. 141-142.
- Verdan S., 2000. Fouilles dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, *AntK* 43, 128-130, pl. 23.3-4.
- Verdan S., 2001. Fouilles dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, *AntK* 44, 84-97, pl. 28.1-2.
- Verdan S., 2002. Fouilles dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, *AntK* 45, 128-132, pl. 30.1-2.
- Verdan S., 2004. Sondages de contrôle dans le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros, *AntK* 47, 86.
- Verdan S., 2010. Το ιερό του Απόλλωνος Δαφνηφόρου, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 239-245.
- Verdan S., sous presse. *Le sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à l'époque géométrique, Eretria. Fouilles et recherches XXII*, Gollion.
- Verdan S. – Kenzelmann-Pfytter A. – Léderrey Cl., 2008. *Céramique géométrique d'Érétrie, Eretria. Fouilles et recherches XX*, Gollion.
- Χαραλαμπίδου Ξ., 2007. The fine pottery from Oropos from the Early Orientalizing to the Archaic Period. A first approach, dans Mazarakis Ainian A. (éd.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age. Acts of an International Round Table, University of Thessaly, June 18-20, 2004*, Volos, 275-285.
- Χαραλαμπίδου Ξ., 2011. Developments in Euboea and Oropos at the end of the "Dark Ages" (ca. 700 to the Mid Seventh Century BC), dans Mazarakis Ainian A. (éd.), *The "Dark Ages" revisited. Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 787-811.
- Ψάλτη Αθ., 2010a. Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα για την αρχαία θόλο της Ερέτριας. Η έρευνα ενός ευβοϊκού αστικού ιερού, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 284-285.
- Ψάλτη Αθ., 2010b. Δύο τάφοι αυτοκρατορικών χρόνων από την Ερέτρια, dans Καλτσάς – Fachard – Ψάλτη – Γιαννοπούλου 2010, 350-352.

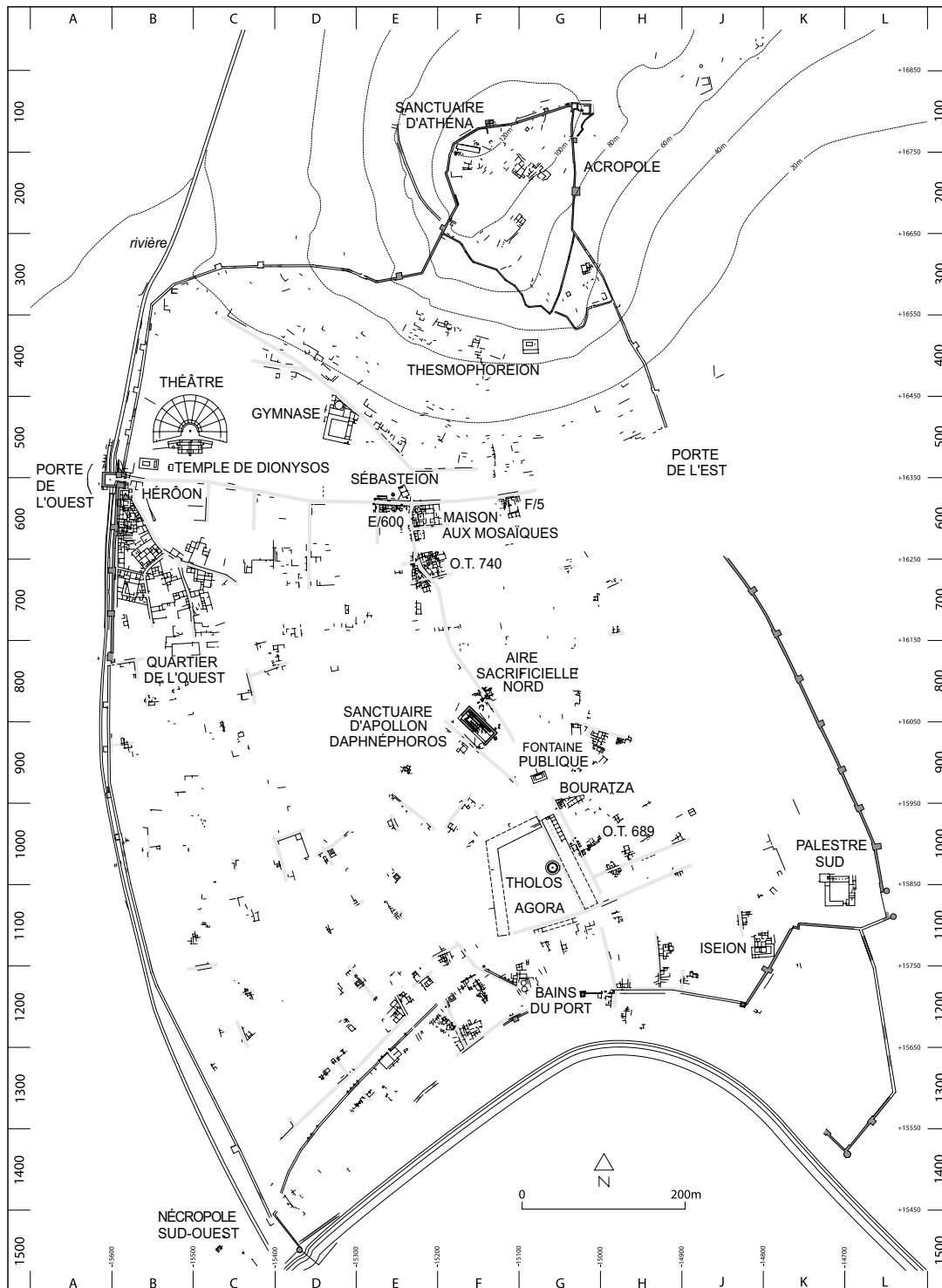
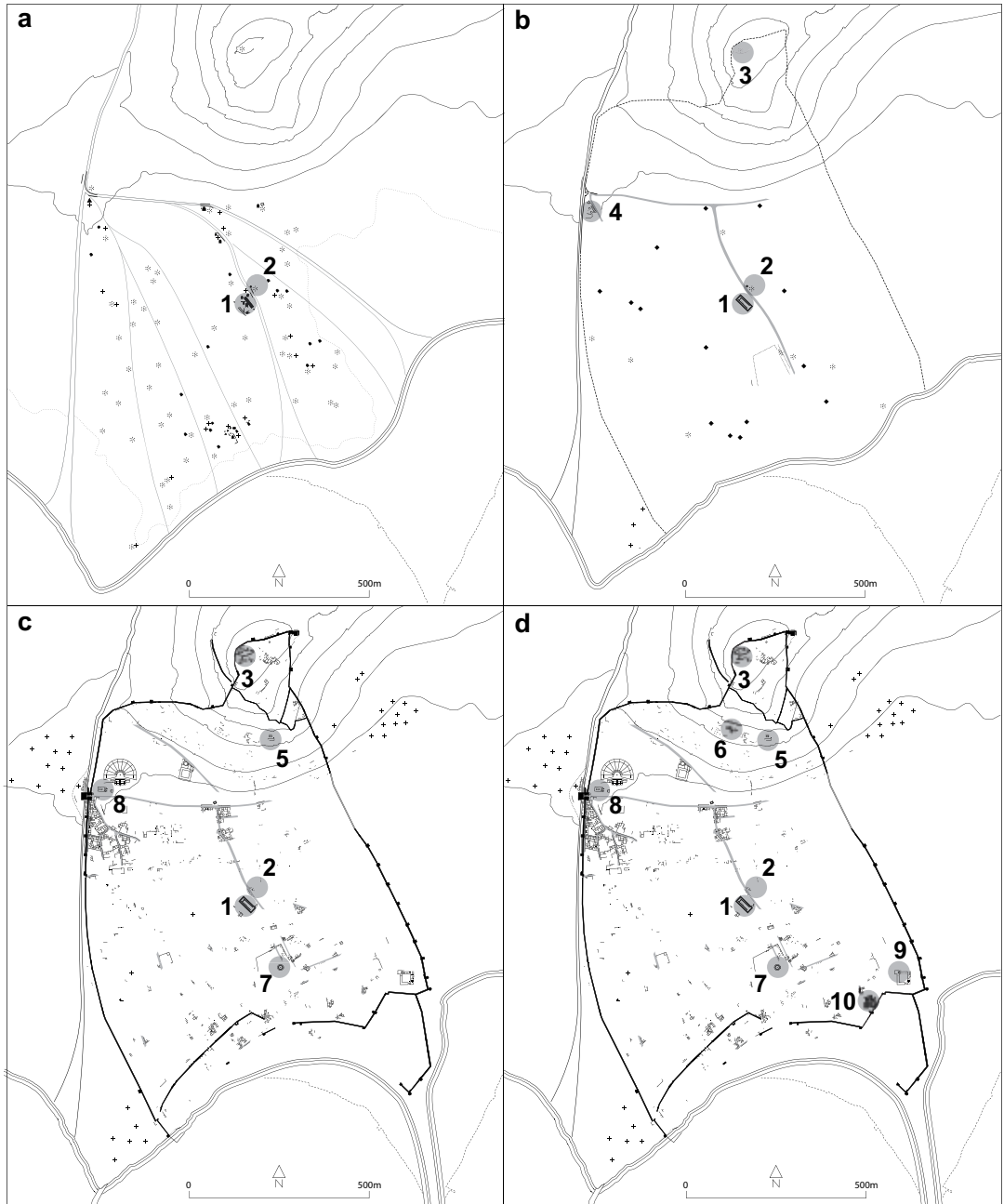

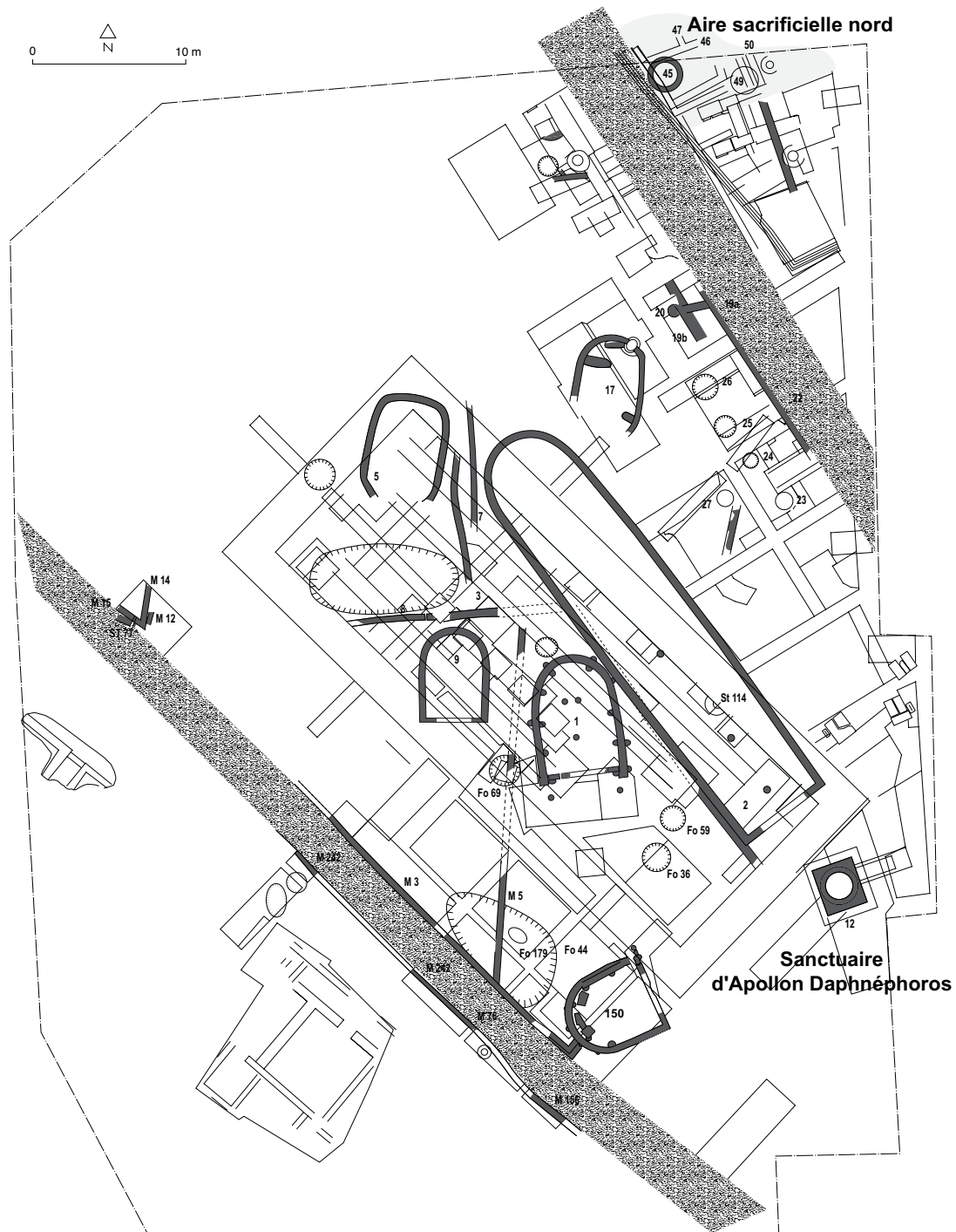
Fig. 1. Érétrie. Plan d'ensemble des vestiges archéologiques.

1 Apollon Daphnéphoros 3 Athéna 5 Déméter et Coré ? 8 Dionysos
 2 Artémis ? 4 Hérôn ? 6 Déméter et Coré 9 Isis
 7 Tholos 10 Ilithie

※ céramique ● lieu de culte
 •• construction ≡ rivage ancien
 + tombe rivage actuel

Fig. 2. Érétrie. Plans de phase avec la localisation des sanctuaires attestés archéologiquement (a. géométrique, b. archaïque, c. classique, d. hellénistique).

Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros : 1. « *Daphnéphoreion* » ; 2. premier *hékatompédon* ; 12. autel d'époque géométrique ; 150. édifice absidal ; St 114. puits d'époque archaïque
Aire sacrificielle nord : 45. autel
 Trame : lits du torrent saisonnier à l'époque géométrique

Fig. 3. Plan du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros et de l'aire sacrificielle Nord.

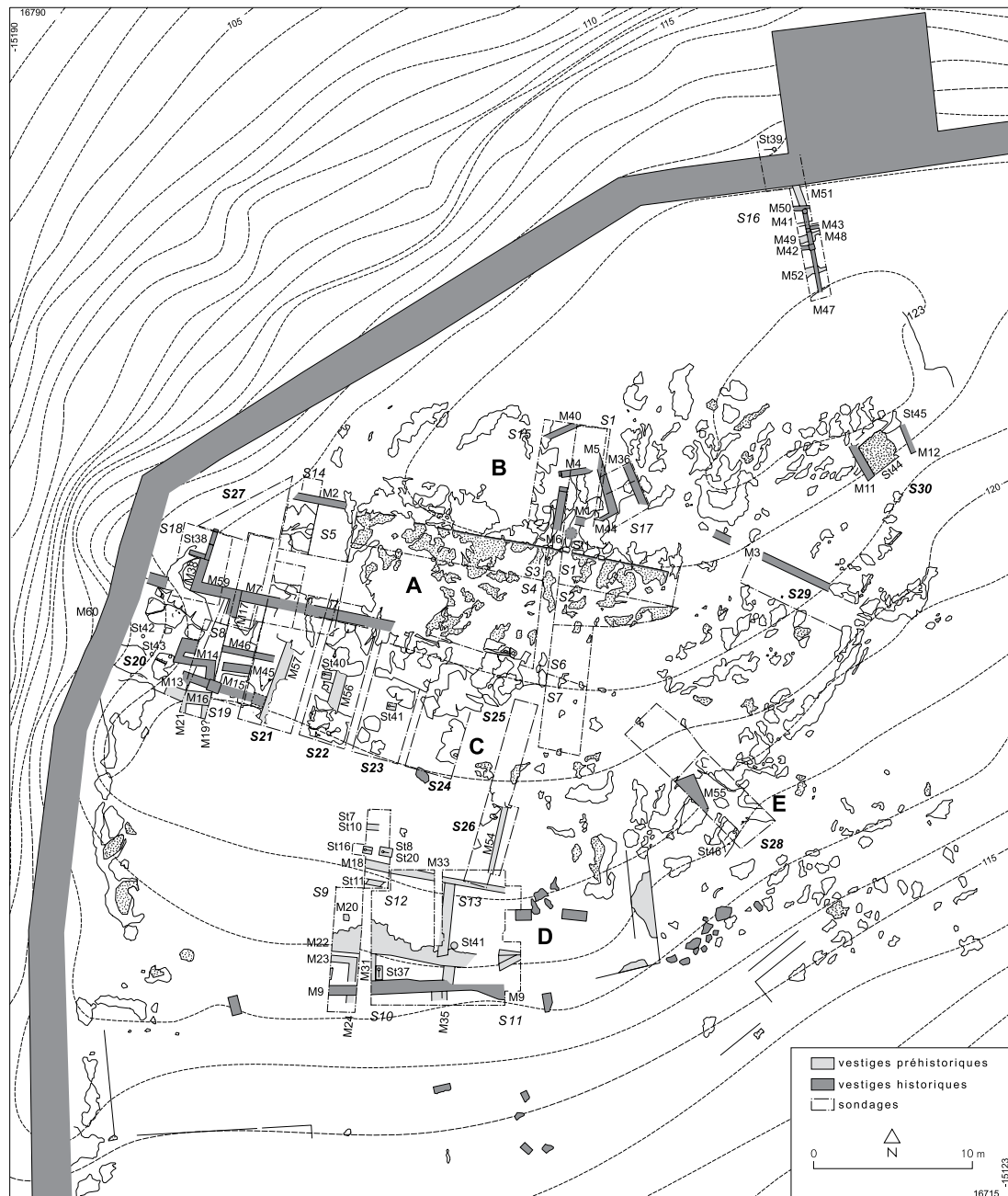

Fig. 4. Plan du sanctuaire d'Athéna au sommet de l'acropole.

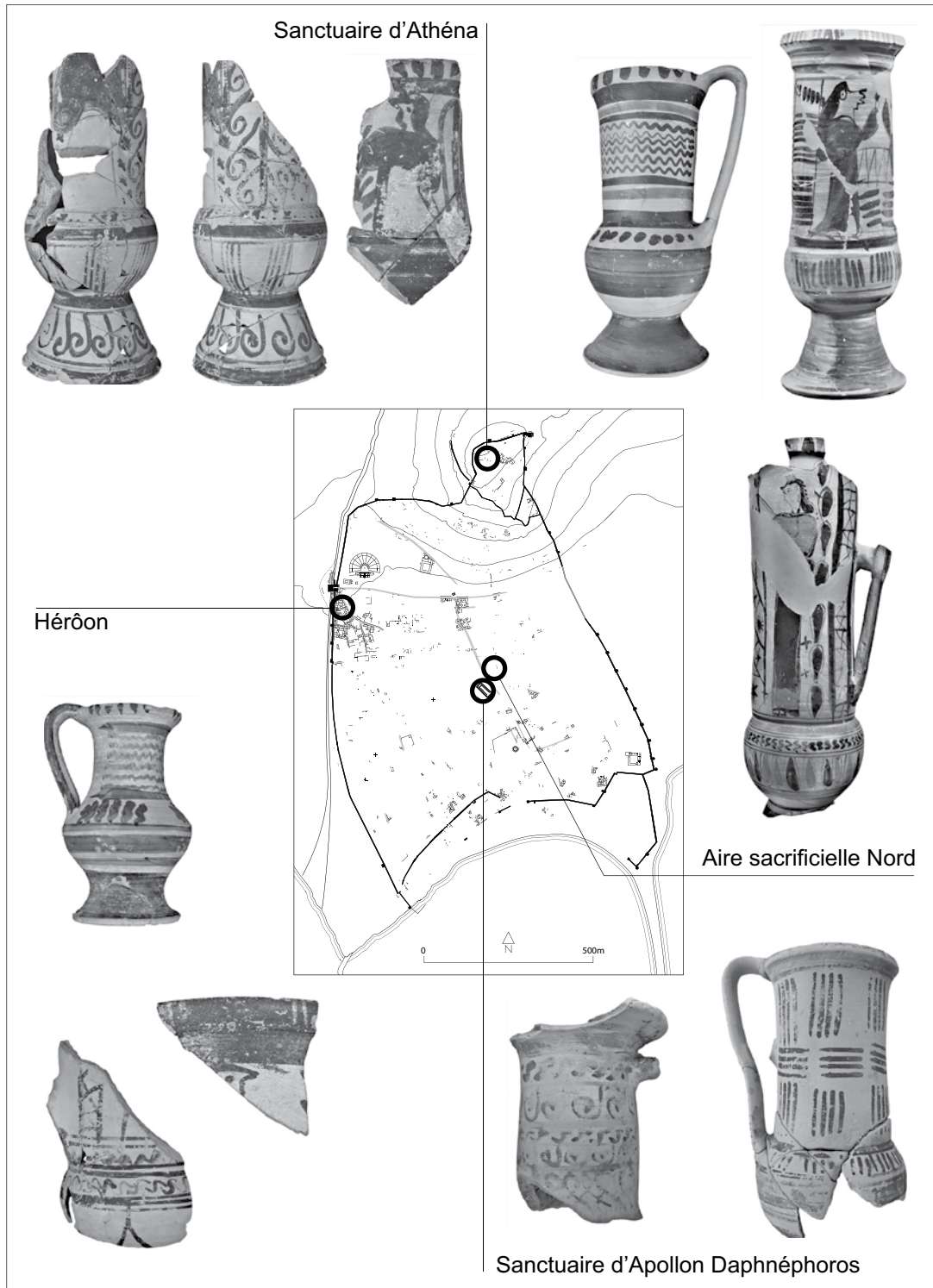

Fig. 5. Lieux de trouvaille des cruches à haut col de style orientalisant à Érétrie.

ΦΙΛΑΓΡΑ ΜΑΡΜΑΡΙΟΥ. ΜΙΑ ΟΧΥΡΗ ΘΕΣΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΕΩΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΒΟΙΑ

Μαρία Χιδίρογλου

Είναι γνωστό τόσο από τις μαρτυρίες των πηγών, των επιγραφών και των περιηγητών, όσο και από τις ανασκαφές και την επιφανειακή έρευνα της τελευταίας εικοσιπενταετίας, ότι η κύρια αρχαία πόλη-κράτος στο νότιο άκρο της Εύβοιας είναι η Κάρυστος, που βρίσκεται στο μυχό του ομώνυμου κόλπου και σε κομβική θέση στο κέντρο της αρχαίας Καρυστίας χώρας¹.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, η Καρυστία χώρα καταλαμβάνει έκταση 450 τ.χλμ.² και εκτείνεται από την περιοχή του Μαρμαρίου ως το ακρωτήριο Κάβο Ντόρο ή Ξυλοφάγος, τις περιώνυμες για τα ναυάγια τους αρχαίες *Καφηρείους άκρας*³. Η καρυστινή επικράτεια μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεγάλη, σε σύγκριση με πολλές πόλεις-κράτη του κεντροελλαδικού και αιγαιακού χώρου. Αν λάβουμε υπόψη ότι το σύνθηθες μέγεθος επικράτειας μίας αρχαίας πόλης-κράτους έχει θεωρηθεί ότι κυμαίνεται μεταξύ 25 και 100 τ.χλμ. και ότι η Αττική ως επικράτεια της πόλης-κράτους της Αθήνας, με έκταση 2.400 τ.χλμ., θεωρείται εξαίρεση⁴, η Καρυστία χώρα, που συμπεριλαμβάνει και τον ορεινό όγκο της Όχης, έχει έκταση τουλάχιστον τετραπλάσια του συνήθους (εικ. 1).

Στην υπόλοιπη Εύβοια ωστόσο, συναντάμε, με βάση τις πηγές, τις επιγραφικές μαρτυρίες και τη μέχρι σήμερα έρευνα, μεγάλες χωρικές εκτάσεις με δήμους, κώμες και περιοχές επικράτειας. Αναλυτικότερα, *ή έν Εύβοία Χαλκιδική* επικράτεια καταλαμβάνει, κατά την κλασική περίοδο, έκταση γύρω στα 825 τ.χλμ., *ή Έρετρική χώρα*, με πέντε χωρικά τμήματα (*χώρους*), από τα οποία γνωρίζουμε μόνο το όνομα της Μεσοχώρου και πενήντα-πέντε έως εξήντα δήμους, στους οποίους κατοικούν έξι φυλές, γύρω στα 1500 τ.χλμ., και *ή Ιστιαιώτις γή*, με τριάντα επιγραφικά μαρτυρούμενους δήμους της ελληνοιστικής περιόδου, γύρω στα 850 τ.χλμ.⁵

Αν και ένας μεγάλος αριθμός αρχαίων πόλεων, πολισμάτων και δήμων παραμένει αταύτιστος γενικά στην Εύβοια, τα όρια της Καρυστίας χώρας ορίστηκαν με αρκετή σαφήνεια ήδη από τους ερευνητές των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Με βάση επιγραφικές μαρτυρίες, που ανέλυσαν πιο πρόσφατα οι Wallace και Knoepfler, ο αρχαίος δήμος Στυρέων, που εντοπίζεται στην περιοχή των σημερινών Στύρων, ενσωματώθηκε στην επικράτεια της πόλης-κράτους της Ερέτριας στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ή ως το πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.⁶ Μία ερετριακή ενεπίγραφη στήλη, του τρίτου τετάρτου του 6^{ου} αιώνα π.Χ., μας πληροφορεί ότι η πόλη-

1. Ηρόδοτος, 4.33. Keller 1985, 185-189, 195-239. Chapman 1993, 17-30, 74-88. Wallace 1972, 1-125. Χιδίρογλου 2008, 84-91. Οι πηγές σύμφωνα με τις εκδόσεις Οξφόρδης και Λειψίας, εκτός εάν δηλώνεται διαφορετικά στην υποσημείωση.

2. Hansen – Nielsen 2004, 658-660.

3. Καφηρέυς: *Σχόλια Ευριπίδου, Όρέστης*, 432-433. Δίων Χρυσόστομος, *Εύβοϊκός ή Κυνηγός*, 31. Πανσανίας, 2.23.1 και 4.36.6. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10.1.2 (C 368). Ευριπίδης, *Έλένη*, 1129. Ευριπίδης, *Τρωάδες*, 89-90. *Άνθολογία Παλατιανή*, 9.289, 429. Κλαύδιος Πτολεμαίος, *Γεωγραφική Υφήγησις*, 3.14.22 (έκδ. C. Müller, Paris 1883). Στέφανος Βυζάντιος, λ. Καφηρέυς. Οβίδιος, *Metamorphoses*, 14.472, 481. Βιργίλιος, *Αινειάς*, 11.260. Σχόλια Λουκιανού, Ζεύς τραγ., 15. *Ξυλοφάγος: Τζέτζης, Σχόλια εις Λυκόφρονα*, 373, 384. Baumeister 1864, 70, υποσ. 92.

4. Ruschenbusch 1984, 55-77. Ruschenbusch 1985, 253-263. Ενδεικτικά, μία θεωρητική αποτίμηση μοντέλων έκτασης επικράτειας πόλεων-κρατών: Rihll – Wilson 1992 [1991], 59-95.

5. Πηγές ονομασιών χωρών: Αριστοτέλης, *Περί τὰ ζῶα ἱστορίαι*, 496 b, 20-21 (έν Εύβοία Χαλκιδική). Ηρόδοτος, 6.101.1 (Ερετρική χώρα). Ηρόδοτος, 7.175.2 και 8.23.2 (Ιστιαιώτις γή). Μεσόχωρος Ερετρίας: IG XII.9.241, στ. 37. Knoepfler 1997, 375-377. Δήμοι Ιστιαιώτιδος-Ωρεού: IG XII.9.1186-1189. Χωρικές εκτάσεις: Hansen – Nielsen 2004, 647-648 (: Χαλκίς), 651-652 (: Ερέτρια), 656 (: Ιστιαία). Walker 2004, 240-243, 246-255.

6. IG II 5, 116 c. IG II² 230 b (EM 7053). Knoepfler 1971, 223-244, ειδ. 243-244, υποσ. 62. Contra: Wallace 1972, 59-69. Reber 2002, 40-53. Στο χάρτη του Philippon 1951, η Φιλάγρα εντάσσεται στην Ερετριακή χώρα.

κράτος της Ερέτριας προσέφερε μισθό στα πληρώματα των πλοίων που παρέπλεαν, κατά μήκος, τον Ευβοϊκό κόλπο πέρα από τις νήσους Πεταλάς στα νότια και το ακρωτήριο Κήναιο στα βόρεια⁷. Είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι το νησιωτικό σύμπλεγμα των Πεταλιών αποτελεί, κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ., το θαλάσσιο όριο μεταξύ της Ερετριακής και Καρυστίας επικράτειας. Το ίδιο όνομα μνημονεύεται από τον Στράβωνα, τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο και σημειώνεται σε Πορτολάνο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.⁸ Με τις δύο αυτές επιγραφικές μαρτυρίες ορίζονται, κατά την ύστερη αρχαϊκή και κλασική περίοδο, με σχετική σαφήνεια, τα βόρεια, ή τα μόνα χερσαία και ορεινά όρια της επικράτειας της πόλης-κράτους της Καρύστου⁹. Υποθετικό διαχωρισμό των Ερετριακών δήμων από την Καρυστία χώρα πραγματοποίησε με βάση επιγραφικά δεδομένα ο William Wallace το 1947 και με βάση τη γεωμορφολογία της νήσου ο Alfred Philippson το 1951¹⁰.

Επομένως, στο βορειοανατολικό κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. όριο της Καρυστίας χώρας ή στο νότιο όριο της Ερέτριας εντοπίζεται η οχυρή θέση Φιλάγρα¹¹, κοντά στο σημερινό χωριό Γιαννίτι Μαρμαρίου. Η Φιλάγρα (ή Φυλάγρα) είναι μία βραχώδης, απόκρημνη, δασόφυτη χερσόνησος της ανατολικής ακτογραμμής της Εύβοιας. Σύντομες περιγραφές της θέσης βρίσκουμε το 19^ο αιώνα στους Ραγκαβή, Lacroix – Girard, Bursian, Baumeister, Lolling και στους Γουναρόπουλο, Χωρέμη και Σκούρα μέσα στον 20^ο αιώνα¹². Μνεία και σύντομη περιγραφή του αρχαιολογικού χώρου στη Φιλάγρα υπάρχει επίσης στην δημοσιευμένη επιφανειακή έρευνα των Sackett κ.ά. της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, με την επισήμανση ότι η Vt. Hankey είχε εκεί βρει το 1939 όστρακα υστεροελλαδικών χρόνων και πρόσφατα σε άρθρο του K. Reber, ενώ η σημασία της θέσης στο δίκτυο της θαλάσσιας διακίνησης αγαθών και ειδικά σίτου προς την Αθήνα τονίστηκε από τον A. Moreno¹³. Η Φιλάγρα συνδέθηκε από την έρευνα με τη γνωστή από τις αρχαίες πηγές θέση *Κοΐλα Εύβοιας*, στην οποία καταποντίστηκε, λόγω θαλασσοταραχής, η μοίρα του περσικού στόλου, που είχε διαταχθεί να περιπλεύσει τη νήσο, λίγο πριν τη ναυμαχία του Αρτεμισίου, το 480 π.Χ.¹⁴ Ο Ραγκαβής, στηριζόμενος στους Ηρόδοτο, Ευριπίδη, Φιλόστρατο, Ορόσιο, Πτολεμαίο, Τζέτζη και σχολιαστές, θεωρεί ότι η θέση των Κοΐλων της Εύβοιας θα πρέπει να βρίσκεται στην ανατολική ακτογραμμή της Εύβοιας, κοντά στις Καφηρείους άκρας και όχι εντός του Ευβοϊκού κόλπου, στη δυτική ακτογραμμή του νησιού, και βρίσκει ότι οι εκτιμήσεις του Στράβωνος και του Βαλέριου Μάξιμου περί του αντιθέτου, είναι λανθασμένες¹⁵, άποψη την οποία βρίσκουμε επίσης σε χαρτογράφους του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα¹⁶, καθώς και σε πολλούς ερευνητές κατά τον 20^ο αι-

7. IG XII 9.1273/4. *Add. Ult.* XII.9, 1273/4, viii, ix. Κοντολέων 1963, 1-45. Gehrke 1992, 98-117. Constantakopoulou 2007, 218. Vanderpool – Wallace 1964, 381-391, ειδ. 391 για τη ταύτιση των Πεταλιών με το νότιο όριο της θαλάσσιας επικράτειας της Ερέτριας στον Ευβοϊκό, όπως είχε ήδη παρατηρήσει ο Ziebarth και 390, όπου θεωρείται λογική η χρονολόγηση 550-525 π.Χ. που απέδωσε η Jeffery στη στήλη.

8. *Πεταλία νήσος*: Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10.1.2 (C 444). Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία* 4.71. Bursian 1856, 31, υποσ. 53. Κόμης 1998, 224. Οι Πεταλιόι με την ονομασία αυτή ή με την ονομασία Μικρονήσια εμφανίζονται σε χάρτες του 17^{ου} και 19^{ου} αιώνα, όπως και οι νήσοι Αιγίλεια ή Στούρα και Καβαλιανή του Νότιου Ευβοϊκού κόλπου: Πεταλιόι: *Χαρακτικά της Εύβοιας*, αρ. 29 (: Janssonius – Hondius 1638), αρ. 30 & 33 (: Laurenberg 1660), 46 (: Barthelemy 1821), αρ. 49 (: Πετρώφ 1821-1828, 1887). Μικρονήσια: Στο ίδιο, αρ. 31 (: Boschini 1654), αρ. 34 (: Manesson Mallet 1683, 1686).

9. Η επικράτεια και η πόλη-κράτος της Καρύστου, μπορεί, μεταφορικά - σημειολογικά, όσο και από αρχαιολογική άποψη, να παραλληλιστεί με νήσο, λόγω της αποκλειστικής σχεδόν εξάρτησής της από τις θαλάσσιες επικοινωνίες, βλ.: Constantakopoulou 2007, 15, με βιβλιογραφία.

10. Wallace 1947, 115-146. Philippson 1951, 622-637.

11. Κηρυγμένος & οριοθετημένος αρχαιολογικός χώρος Φιλάγρας: ΦΕΚ 995/Β/11-11-1997 & ΦΕΚ 240/Β/13-3-1998.

12. Rangabé 1853, 231-237. Lacroix – Girard 1853, 417. Bursian 1856, 46-48. Bursian 1868-1872, 437-438. Baumeister 1864, 33. Lolling 1989, 418. Γουναρόπουλος 1979 [1930], 131-132. Χωρέμης Α.Κ., ΑΔ 28, 1973, *Χρονικά*, 304, πίν. 265 α-δ. Σκούρας 2003, 55-56.

13. Sackett – Hankey – Howell – Jacobsen – Popham 1966, 80, αρ. 89. Reber 2001, 455-456, εικ. 11-12. Moreno 2007, 133, υποσ. 275. Βλ. και Fachard 2012, XXI, 237-240, αρ. 182.

14. Ηρόδοτος, 8.13: *καὶ τὸ τέλος σφί ἐγένετο ἄχαρι ὡς γὰρ δὴ πλέουσι αὐτοῖσι χειμῶν τε καὶ τὸ ὕδωρ ἐπεγίνετο ἐοῦσι κατὰ τὰ Κοῖλα τῆς Εὐβοίης, φερόμενοι τῷ πνεύματι καὶ οὐκ εἰδότες τῇ ἐφέροντο ἐξέπιπτον πρὸς τὰς πέτρας.*

15. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10.1.2 (C 445). Βαλέριος Μάξιμος, 1.8.10. Βλ. κυρίως: Ηρόδοτος, 8.7 και 8.13. Ευριπίδης, *Τρωάδες*, 84. Φιλόστρατος, *Ἡρωϊκός*, 10.1. Λουκανός, *Φαρσάλια*, 5.194-195. Ορόσιος, 5.15. Κλαύδιος Πτολεμαίος, *Γεωγραφική Ὑφήγησις*, 3.14.22 (ἐκδ. C. Müller, Paris 1883). Τζέτζης, *Σχόλια εἰς Λυκόφωνα*, 384. *Σχόλια Εὐριπίδου, Ὀρέστης*, 432-433. Cod. Ful. Varini. Δίων Χρυσόστομος, *Εὐβοϊκός ἢ Κυνηγός*, 7. Λίβιος, XXXI, 47. Βλ. και: Rangabé 1853, 232-237. Η περιγραφή των ορατών αρχαίων καταλοίπων στην Αρχάμπολη, μαζί με το σχολιασμό των αρχαίων πηγών για τα Κοΐλα της Εύβοιας, αποτελούν την κατάληξη του εκτενούς Ευβοϊκού οδοιπορικού του Αλέξανδρου Ραγκαβή (1809-1892), καθηγητή Αρχαιολογίας για αρκετά έτη από το 1844, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

16. *Χαρακτικά της Εύβοιας*, αρ. 23 (: Xylander 1571), αρ. 29 (: Janssonius – Hondius 1638), 30 & 33 (: Laurenberg 1660).

ώνα, με κύριους εκπροσώπους τους Mason – Wallace και τον Γεωργαντζόγλου, που εντοπίζουν τη θέση αυτή στον κόλπο της Φιλάγρας ή στα δυτικά του Καφηρέως¹⁷.

Το ακρωτήριο της Φιλάγρας, του παλαιού δήμου Μαρμαρίου, εκτείνεται προς τα βορειοανατολικά και εποπτεύει το κεντρικό και ανατολικό Αιγαίο. Στη θέση αυτή διατηρείται σε καλή κατάσταση, αρχαία οχύρωση και κτίρια εντός και εκτός των τειχών (εικ. 2, 3). Τμήμα της οχυρής εγκατάστασης χρησιμοποιήθηκε κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους¹⁸. Στην αρχαία οχύρωση διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις, η πρωιμότερη από τις οποίες ανάγεται, σύμφωνα με την τοιχοποιία και τα κινητά συνευρήματα στον 5^ο αιώνα π.Χ. και οι άλλες δύο φαίνεται να καλύπτουν τον 4^ο αιώνα π.Χ. Τα τείχη έχουν μήκος 350 μέτρων στη ανατολική πλευρά, όπου εντοπίζονται τα κατάλοιπα τριών τετράγωνων πύργων (εικ. 2: αρ. 1-3) και διατηρούνται σε αποσπασματική κατάσταση στη νότια πλευρά σε μήκος 150 μέτρων¹⁹. Τα κατάλοιπα ενός τετράγωνου κτιρίου, κατασκευασμένου από μεγάλες λιθόπλινθους, κατά το ψευδοϊσόδομο - τραπεζιόσχημο σύστημα ή ενός τέταρτου πύργου της οχύρωσης είναι ορατά στη νοτιοδυτική πλευρά της κορυφής. Η βόρεια πλευρά της θέσης προφυλάσσεται από το απόκρημνο ανάγλυφο του εδάφους. Η οχύρωση διατηρείται κατά τόπους σε ύψος 5 μέτρων, με 15 σειρές δόμων από τραπεζιόσχημους και πλακοειδείς σχιστόλιθους, δρομικούς και διάτονους²⁰. Η κοίλη διάταξη του τείχους στην ανατολική, μακρά πλευρά, ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους και η μικρή έκταση του τειχισμένου χώρου αποδίδει σε αυτό το χαρακτήρα του αποτειχίσματος, ο κύριος λόγος ύπαρξης του οποίου θα ήταν η προστασία του υψώματος από τη χερσαία πρόσβαση και η εποπτεία του θαλάσσιου περάσματος. Παρόμοια κοίλη διάταξη του τείχους σημειώνεται ενδεικτικά σε τμήματα των οχυρώσεων στα Αλινδα, Αλάβανδα και Μύνδο στην Καρία²¹. Οι τετράπλευροι πύργοι αγροτικοί – μεμονωμένοι ή σε τακτά διαστήματα στην πορεία μίας οχύρωσης της χώρας ή του άστεως αποτελούν γνωστό φαινόμενο στις οχυρώσεις και εγκαταστάσεις του ελλαδικού χερσαίου και νησιωτικού χώρου, με χαρακτηριστικά δείγματα σε γειτονικά νησιά, όπως στην Άνδρο, στην Κύθνο και στην Κέα²².

Από τους πύργους στην ανατολική, μακρά πλευρά του τείχους, ο βόρειος εποπτεύει το κεντρικό Αιγαίο, ο μεσαίος την κοιλάδα πρόσβασης στην Κάρυστο και ο νότιος το ύψωμα του Προφήτη Ηλία Μαρμαρίου και την ευρύτερη περιοχή του σημερινού λιμανιού του Μαρμαρίου (εικ. 4, 5). Λείψανα κτιρίων από μεγάλες σχιστολιθικές λιθόπλινθους κατά το ψευδοϊσόδομο-τραπεζιόσχημο σύστημα ή από αργολιθοδομή είναι ορατά στο χώρο, εντός και εκτός των τειχών (εικ. 2: αρ. 4, 6). Ίχνη τέτοιων κτιρίων σημειώνονται στο εσωτερικό του μακρού, κοίλου τείχους και στη νοτιοδυτική πλευρά της κορυφής. Οι άφθονες σκωρίες που εντοπίζονται επιφανειακά στο χώρο μαρτυρούν μεταλλουργική δραστηριότητα²³. Μέσα στο 19^ο αιώνα οι Lacroix – Girard, Baumeister και Bursian αναφέρουν ότι στο γειτονικό χωριό Γιαννίτσι υπήρξε προσπάθεια επανεκμετάλλευσης των αρχαίων μεταλλείων χαλκού²⁴.

Μία κατά τμήματα ορατή λιθόκτιστη και υπόγεια σήραγγα, με θολωτή στέγαση, εκτείνεται με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ, από την κορυφή του λόφου ως πιθανότατα την ακτογραμμή²⁵ (εικ. 2: αρ. 5). Παρόμοια σήραγγα υπάρχει στην ακρόπολη του Δύστου στην κεντρική Εύβοια και θεωρείται ότι χρησιμοποιείτο για την τροφοδοσία των κατοίκων με νερό σε περίπτωση πολέμου ή έκτακτης ανάγκης²⁶.

17. Απόψεις περί εντοπισμού Κοίλων Ευβοίας: Lacroix – Girard 1853, 418-419. Bursian 1868-1872, 398. Bursian 1856, 43. Geyer 1903, 6-9. Richards 1930, 61-62. Γουναρόπουλος 1930, 132-135. Köster 1934, 70-71. Χατζηκωνσταντής 1947, 10. Philippson 1951, 567. Labarbe 1952, 401-403. Θεοχάρης 1959, 256-261. Lazenby 1964, 264-284. Evans 1969, 339, υποσ. 60. Pritchett 1969, 19. Mason – Wallace 1972, 128-140. Georgantzoglou 1985, 243-279.

18. Koder 1973, 123.

19. Η αποτύπωση της πορείας των τειχών στη θέση Φιλάγρα Δήμου Μαρμαρίου Ευβοίας πραγματοποιήθηκε με GPS και με υπόβαθρα το χάρτη ΓΥΣ κλίμακας 1:5000 και την υπό κλίμακα αεροφωτογραφία ΓΥΣ της περιοχής. Χάρτης: ΓΥΣ 6531/4. Συντεταγμένες κορυφής λόφου: X6740Ψ-9990. Υψόμετρο: 298,37 μ. Πύργοι τείχους, στον ίδιο χάρτη, 6531/4: Βόρειος: συντεταγμένες: X6470Ψ-9810, υψόμετρο: 130 μ. Μεσαίος: συντεταγμένες: X6585Ψ-9970, υψόμετρο: 165 μ. Νότιος: συντεταγμένες: X6665Ψ-10075 υψόμετρο: 190 μ.

20. Ορλάνδος 1994², 226-228. Πρβλ. την τοιχοδομία της οχύρωσης στο Καστέλι Πρασίνου Αλιβερίου Ευβοίας: Χατζηδημητρίου Α., *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 341, εικ. 10.

21. McNicoll – Milner 1997, 15-45, εικ. 2, 3, 5.

22. Κέα: Μενδώνη 1998, 275-307. Κύθνος: Μαζαράκης-Αινιάν – Γούναρης 1998, 363-435. Άνδρος: Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2007, 30-32.

23. Sackett – Hankey – Howell – Jacobsen – Popham 1966, 80, αρ. 89, πίν. 21b. Reber 2001, 454-456.

24. Lacroix – Girard 1853, 417. Bursian 1856, 45. Baumeister 1864, 33. Bursian 1868-1872, 438.

25. Reber 2001, 455.

26. Χατζηδημητρίου 2003, 10, με βιβλιογραφία.

Από το χώρο εντός των τειχών έχουν κατά διαστήματα περισυλλεχθεί όστρακα μελαμβαφή και αβαφή και πολλά θραύσματα ανάγλυφων πύθων. Τα μελαμβαφή όστρακα προέρχονται από σκύφους, σκυφοκύλικες, πινάκια, λεκάνες και οινοχόες, που χρονολογούνται από τον πρώιμο 5^ο έως και τον ύστερο 4^ο και 3^ο αιώνα π.Χ.²⁷ Αφθονες είναι οι επιφανειακές πυραμιδοσχημες και δισκοειδείς αγνύθες σε όλο το χώρο εντός των τειχών (εικ. 6). Ανάμεσα στα θραύσματα ανάγλυφων πύθων από τη Φιλάγρα ξεχωρίζουν τμήματα με διακόσμηση γλωσσωτού κοσμήματος, ανθεμίων και ροδάκων (όπως ενδεικτικά τα MK 1271²⁸, MK 1272²⁹), που χρονολογούνται με βάση τα παράλληλα τους από το νησιωτικό χώρο, στον 6^ο έως 5^ο αιώνα π.Χ.³⁰ (εικ. 7, 8, 9, 10)³¹. Τα κοσμήματα είναι εμπύεστα, κατασκευασμένα με κυλινδρική σφραγίδα πάνω στο αγγείο, όπως στην περίπτωση των φυλλόσχημων ροδάκων και του γλωσσωτού, ή σε επίθετη ζώνη ηπλού, όπως στην περίπτωση ορισμένων ανθεμίων, ενώ απλούστερα γραμμικά μοτίβα είναι συνήθως εγχάρακτα³². Σε πολλά σημεία του χώρου βρέθηκαν επιφανειακά θραύσματα μελαμβαφών λύχνων, καθώς και ένας ακέραιος, μονόμυξος (MK 1289), που μμείται έναν ευρύτατα διαδεδομένο αττικό τύπο (εικ. 11)³³.

Η ταύτιση της οχυρής εγκατάστασης με κάποιο από τα αρχαία τοπωνύμια που αποδίδονται στη Νότια Εύβοια έχει ήδη απασχολήσει την έρευνα αλλά χωρίς ασφαλές αποτέλεσμα. Ο Wallace αποπειράθηκε, μέσα από όλες τις περί Αιγών πηγές και διορθώνοντας το Στράβωνα, να ταυτίσει τη Φιλάγρα με την ευβοϊκή Νύσα³⁴ και το πόλισμα των Αιγών, με κύριο επιχείρημα το ότι η νοτιοευβοϊκή αυτή θέση είναι ανοικτή στο Βορρά³⁵. Το θαλάσσιο πέρασμα του κόλπου της Φιλάγρας ταύτισε επίσης, όπως προαναφέρθηκε, με τα Κοίλα της Ευβοίας³⁶. Είναι ωστόσο γνωστό ότι πόλεις ή κώμες με το όνομα Αίγαι υπάρχουν σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου³⁷ και οι πηγές που χρησιμοποιεί ο Wallace δεν διευκρινίζουν εάν αναφέρουν το ευβοϊκό πόλισμα. Η μόνη πηγή που μιλά με σαφήνεια για τις ευβοϊκές Αιγές είναι ο Στράβων και αυτός τις το-

27. Πρβλ. για τα εικονιζόμενα θραύσματα σκύφων, σκυφοκύλικας, ιχθυοπινακίου και ταινιωτής λεκάνης τα αντίστοιχα: Talcott – Sparkes 1970 (*Agora* XII), 260, 268, 310-311, 212-215 & 360, αρ. 350, 473-475, 1067-1070, 1750, πίν. 16, 22, 37, 82 (σκύφοι: 375-350 π.Χ., σκυφοκύλικες: 460-425 π.Χ., ιχθυοπινάκια: 375-350 π.Χ., λεκάνη: 575-540 π.Χ.).

28. MK 1271: Θραύσμα ανάγλυφου πύθου με ζώνη φυλλόσχημων ροδάκων, η οποία περιβάλλεται από έντυπο δακτύλιο κάτω και πλαστική ταινία άνω. Στην πλαστική ταινία ίχνη ανάγλυφου μοτίβου ωού. Στο αριστερό άκρο του θραύσματος, πύκνωσή και σύγχυση των φυλλόσχημων ροδάκων από λάθος του κεραμέα. Ορατά κατά τόπους στο ίδιο μοτίβο τα άκρα της κυλινδρικής σφραγίδας. Πηλός πορτοκαλί – καστανοκόκκινος. Munsell 2.5 YR 6/8 (light red) & 2.5 YR 5/6 (red). Σωζόμενο ύψος: 0,093 μ., σωζόμενο πλάτος: 0,122 μ., πάχος: 0,016 μ. Πρβλ.: Talcott – Sparkes 1970 (*Agora* XII), 342, αρ. 1517, πίν. 65.

29. MK 1272: Θραύσμα από το χείλος πύθου, με ανάγλυφη διακόσμηση σε ζώνες από πάνω ως εξής: ζώνη σιγμοειδούς μοτίβου με στιγμές στα διάκενα, πλαστική ταινία, ζώνη γλωσσωτού κοσμήματος, πλαστική ταινία και ζώνη μικρού σιγμοειδούς μεταξύ δύο ζευγών λεπτών πλαστικών δακτυλίων. Πηλός πορτοκαλοκόκκινος – καστανός. 2.5 YR 5/8 (red). Σωζόμενο ύψος: 0,142 μ., σωζόμενο πλάτος: 0,13 μ., πάχος: 0,022 μ. Πρβλ. για το γλωσσωτό κόσμημα: Schäfer 1957, 39, I.1 (κρητικό μοτίβο). Miller Ammerman 1993, 367, αρ. 2900, 2902, πίν. C.

30. Πίθιοι με εγχάρακτη-εμπύεστη διακόσμηση στην Εύβοια: Σημαντώνη-Μπουρνιά 1998, 501-502. Για τα θραύσματα ανάγλυφων πύθων της Καρυστίας, πρβλ.: Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 36-38, 42, 90-95, 98 (αρ. K46, K51-K53, K64), εικ. 21, 22, 25α, σχ. 8β. Χατζηδημητρίου 2004, 189, υποσ. 36, 38.

31. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Κυριακή Ψαράκη για την ευγενική της βοήθεια στην ηλεκτρονική επεξεργασία των σχεδίων που παρουσιάζονται στις εικόνες 8, 10.

32. Πρβλ. για τις διακοσμικές μεθόδους και τα μοτίβα: Weinberg 1954, 117, 125-129. Marangou 1982, 190-198. Για το σχήμα του λαμού των πύθων: Boggess 1989, 157-174, ειδ. 165-174 και 170, 178, υποσ. 19.

33. MK 1289: Ακέραιος, μονόμυξος, μελαμβαφής λύχνος. Βάση δισκοειδής, με δεύτερο δίσκο στο κέντρο, επιμήκης μυκτήρας με κυκλική οπή καύσης, Μικρή οπή πλήρωσης, επίπεδος δίσκος στομίου, με έντυπη ταινία στην περιφέρεια. Γάνωμα μελανό, κατά το μεγαλύτερο μέρος καστανό, στιλπνό, μερικά απολεπισμένο καλύπτει όλο το λύχνο. Πηλός πορτοκαλοκίτρινος, εύθρυπτος. Munsell 7.5 YR 7/6 (reddish yellow). Ύψος: 0,033 μ., διάμετρος βάσης: 0,037 μ., διάμετρος οπής πλήρωσης: 0,017 μ., διάμετρος δίσκου στομίου: 0,047 μ. Πρβλ.: Howland 1958 (*Agora* IV), 67-69 (25 A type, Corinth VII), πίν. 9, 23, 38 (από τα μέσα του β' τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. έως το α' τέταρτο του 3^{ου} αιώνα π.Χ.: 365-275 π.Χ.).

34. Νύσα: Ίλιάς, Ν, 21. Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, 1131. Σοφοκλής, απόσπ. 235. Στέφανος Βυζάντιος, βλ. λ Νύσα. Ευστάθιος, *ad Dion. Per.*, 635.

35. Αίγαι: Ίλιάς, Θ, 203, Γ, 21. *Όδυσσεια*, ε, 381. *Ύμνος εις Απόλλωνα*, 32. *Ύμνος εις Ποσειδῶνα*, 3. Αλκαίος, αποσπ. 138 (Page D., 1968). Πίνδαρος, *Νεμ.* 5.37. Loyd-Jones 1968, 125-139. Huxley 1969, 5-11. Αίγαι Εύβοίας: Στράβων, *Γεωγραφικά*, 9.2.13 (C 405), 8.7.4 (C 386). Στέφανος Βυζάντιος, βλ.λ Αίγαι. Θεόφραστος, *Φυσική Ιστορία*, 9.20.5. Ζωνάρας, *Λεξ.*, 77. Αίγαι Εύβοίας και αυτοφύνης κλήμα Διονύσου, που ωριμάζει σε μία μέρα: Ευφορίων, απόσπ. 100 (εκδ. Powell). Σοφοκλής, απόσπ. 255, (έκδ. Radt, *Tragicorum graecorum fragmenta*, IV, 1977), 242-243. *Μέγα Έτυμολογικόν Λεξικόν*, λήμμα Αίγαι. Wallace 1972, 106-115.

36. Για τα Κοίλα: Vaumeister 1864, 69, υποσ. 91.

37. Ενδεικτικά πόλεις Αίγαι στις περιοχές: Αχαΐα: Ίλιάς, Θ, 203. Ηρόδοτος, 1.145. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 8.7.3, 4 (C 386, C 385). Αιολία: Ηρόδοτος, 1.149. Τάκιτος, *Ann.* 2.47. Μακεδονία: Διόδωρος, 16.3. Αρριανός, 1.11.1.

ποθετεί στη βορειοδυτική Εύβοια, απέναντι από τους βιοιωτικούς οικισμούς της Λάρυμνας και των Αλών³⁸. Ο ίδιος προβληματισμός για τη χρήση των πηγών μπορεί να τεθεί για την ταύτιση του οχυρού με την ευβοϊκή Νύσα. Η κύρια πηγή που συσχετίστηκε με την ευβοϊκή Νύσα είναι ο Πausanias, ο οποίος αναφέρει κοντά στον Καφηρέα ένα σπήλαιο, από όπου ένα ξόανο του Διονύσου, μεταφέρθηκε στην Ερμιόνη της Αργολίδος³⁹. Δεν υπάρχει μέχρι τώρα επιγραφικό εύρημα που θα οδηγούσε σε ασφαλή αναγνώριση του ονόματος της θέσης Φιλάγρα κατά την αρχαιότητα και θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε κάθε απόπειρα ταύτισης θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι η Φιλάγρα αποτελεί μία μόνον από αρκετές αταύτιστες αρχαίες οχυρές θέσεις που εντοπίζονται στην Καρυστία χώρα, όπως η Αρχάμπολη, το Θύμι και η Ζαχαριά στον Καφηρέα και άλλες. Τα αναφερόμενα ενδεικτικά από το Στέφανο Βυζάντιο αρχαία τοπωνύμια θέσεων και πολισμάτων της Εύβοιας, όπως τα *Ἀκράγαντες*, *Ἀκόντιον*, *Ἄργουρα*, *Ἄρης*, *Κύμη*, *Μεθώνη*, *Νύσα*, *Ρύγλαι*, *Σκιάς*, *Ὀρέστης*, *Παρθένιον*, *Περιάς*, *Σφήκεια*, *Εὐβοῖς*, παραμένουν αταύτιστα, με πρόσφατη πιθανή εξαίρεση την Κύμη⁴⁰. Το ίδιο αταύτιστο παραμένει μεγάλο μέρος των επιγραφικά γνωστών Ερετριακών δήμων, που μελετήθηκαν από τον πρεσβύτερο Wallace⁴¹. Ας σημειωθεί ωστόσο, ότι τα αρχαία τοπωνύμια, πλην των αμφισβητούμενων *Νύσα* και *Αἴγαι*, που αποδίδονται από τις πηγές σε θέσεις της Καρυστίας χώρας είναι ελάχιστα: *Κύρνος*, *Γεραιστός*, *Ἀχαιία* και *Ὀρχομενός*⁴². Αξιοσημείωτο είναι επίσης το τοπωνύμιο *Ὀχη*, που αποδίδεται τόσο στο ομώνυμο όρος όσο και σε πόλιση της περιοχής. Σε χάρτη της Εύβοιας που δημοσίευσε το 1688 ο ναπολιτάνος Fr. Piacenza, το τειχισμένο πόλιση στα βορειοανατολικά των Καφηρείων άκρων (Caphareum Prom.) ονομάζεται Ὀχη (Oche). Σε διαφορετική θέση στο χάρτη δηλώνεται με ευκρίνεια η ίδια ονομασία (Oche M.), για το ομώνυμο όρος. Δεν είναι ωστόσο σαφές εάν η απόδοση του ονόματος Ὀχη σε οχυρό πόλιση στο χάρτη αυτό αφορά τη Φιλάγρα ή την Αρχάμπολη⁴³. Από τα αρχαία τοπωνύμια που αποδίδονται σε πόλεις της Νότιας Εύβοιας, η Γεραιστός έχει με ασφάλεια ταυτιστεί με το σημερινό Καστρί Πλατανιστού. Το μαρτυρούμενο από τον Ηρόδοτο και Θουκυδίδη πολεμικό επεισόδιο με το θάνατο του Αθηναίου Ερμόλυκου, σε μάχη με τους Καρυστίους στη θέση Κύρνος και η ταφή του στη Γεραιστό⁴⁴, δείχνουν ότι οι πιθανότατα κοντινές θέσεις Κύρνος και Γεραιστός συνανήκουν στην νοτιοανατολική ακτογραμμή της Καρυστίας χώρας, όχι στη βόρεια.

Τα διάσπαρτα στην ευρύτερη περιοχή Γιαννιτίου – Φιλάγρας ευρήματα είναι πολλά και ενδιαφέροντα, αλλά δεν βοηθούν στην αποκάλυψη του αρχαίου ονόματος του οχυρού της Φιλάγρας. Από το ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο παρακείμενο χωριό Πόθι μεταφέρθηκε στο Μουσείο Καρύστου θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους από πεντελικό μάρμαρο, το οποίο η τοπική παράδοση ονομάζει «θρόνο». Το μέλος αυτό βρισκόταν δίπλα σε λίθινο κύλινδρο ελαιοπιεστήριου⁴⁵. Στο ναό της Αγίας Τριάδας Γιαννιτίου στην ίδια περιοχή, η πρώτη οικοδομική φάση του οποίου ανάγεται κατά τον Φαράντο στον 10^ο ή 11^ο αιώνα μ.Χ., εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων, τέσσερα κιονόκρανα ιωνικού τύπου και ενεπίγραφος λίθος, από καρύστιο μάρμαρο,

38. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 9.2.13 (C 405), 8.7.4 (C 386).

39. Σπήλαιο Διονύσου στις Αιγές - Νύσα: Πausanias, 2.23.1. Detienne 1993, 77. Wallace 1972, 109-111.

40. Ἀκόντιον: Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ἀκόντιον. Ἀκράγας: Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ἀκράγας. Ἄρης: Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ἄρης. Cramer 1823, 121-146, εἰδ. για την Καρυστία: 139-146. Ο ακριβής εντοπισμός των γνωστών από τις πηγές ευβοϊκών θέσεων, όπως οι θέσεις *Αἴγαι*, *Κύρ[ν]ος*, *Νύσα*, *Ὀρέστης*, *Ὀρχομενός*, ἤδη αγνοείται το 17^ο αιώνα, σύμφωνα με το υπόμνημα του χάρτου των Janssonius – Hondius 1638: *Χαρακτικά της Εύβοιας*, αρ. 29. Κύμη: Saronna-Sakellarakis 1998, 59-88.

41. Ενδεικτικά ονομασίες και συντομογραφίες δήμων Ερετρίας εντοπίζονται στις επιγραφές: IG XII.9.241, 244, 245, 246, 249, 191. IG XII Suppl. 555. Wallace 1947, 115-146. Idem 1961, 157-197.

42. Ὀρχομενός: Στράβων, *Γεωγραφικά*, 9.2.42 (C 416). Ἀχαιία: Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ἀχαιία. Για τον Κύρνο βλ. παρακάτω. Γεραιστός: Χιδίρογλου 2006, 1085-1105.

43. *Χαρακτικά της Εύβοιας*, αρ. 37 (: Piacenza 1688), βλ. όμως και το τοπωνύμιο Platari στην ίδια περιοχή στο αρ. 24 (: Porcacchi da Castiglione 1572).

44. Μάχη στον Κύρνο, μετά τη διάκριση του Ερμόλυκου στη μάχη της Μυκάλης: Ηρόδοτος, 9.105: *τοῦτον δὲ τὸν Ερμόλυκον κατέλαβε ὕστερον τούτων, πολέμου ἐόντος Ἀθηναίοισι τε καὶ Καρυστίοισι, ἐν Κύρνῳ τῆς Καρυστίας χώρας ἀποθανόντα ἐν μάχῃ κείσθαι ἐπὶ Γεραιστῷ*. Θουκυδίδης, 1.97-98. CIA IV 1, 2, αρ. 446 α. Γενεολογικό δένδρο Ερμόλυκου, υιού του Ευθοίου και αδελφού του Δειτρέφους: Vanderpool 1968, 119.

45. «Θρόνος»: Χωρέμης Α.Κ., ΑΔ 28, 1973, *Χρονικά*, 304, πίν. 264στ. Φαράντος 1994-1995, 248, πίν. 15α. Κύλινδρος πιεστήριου: Φαράντος 1994-1995, πίν. 15α. Ενεπίγραφη βάση κίονα, από λευκό μάρμαρο, στον ίδιο ναό, με επιγραφή βυζαντινών χρόνων: Χωρέμης Α.Κ., ΑΔ 28, 1973, *Χρονικά*, 304. Φαράντος 1994-1995, 248, πίν. 15β (: ΕΠΑΙΝΕΤΟΥ ΘΕΟΥ---).

σε δεύτερη χρήση. Στην επιγραφή αυτή των αρχών του 16^{ου} αιώνα, διακρίνεται το όνομα της Μονής του Αγίου Νικολάου και σε αποσπασματικά σωζόμενο στίχο το όνομα του τόπου [της] ---⁴⁶.

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να διατυπώσουμε τα εξής προκαταρκτικά συμπεράσματα: Η οχυρή θέση Φιλάγρα, η αρχαία ονομασία της οποίας παραμένει αδιευκρίνιστη, βρίσκεται στο βορειοανατολικό όριο της Καρυστίας χώρας, πιθανόν κοντά στα μαρτυρούμενα από τις πηγές Κοίλα Ευβοίας. Με βάση τη μορφή της οχύρωσης η θέση χαρακτηρίζεται ως αποτειχίσμα με εποπτεία στο κεντρικό Αιγαίο, ενώ τα ορατά ίχνη τοίχων και τα στοιχεία που προσφέρουν τα κινητά ευρήματα οδηγούν στη διαπίστωση ότι τα οικοδομικά κατάλοιπα εγκαταστάσεων στο χώρο εντός των τειχών χρονολογούνται από τους κλασικούς έως τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Τα λίθινα και κεραμικά ευρήματα, καθώς και τα κατάλοιπα μεταλλουργικών εργασιών συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι οι εγκαταστάσεις εντός του αποτειχίσματος κατά την περίοδο αυτή είναι οικιστικού - βιοτεχνικού τύπου και μάλλον ανάλογες με αυτές στην Αρχάμπολη⁴⁷. Είναι εμφανές ότι μία ευρύτερη συστηματική έρευνα της Φιλάγρας θα μπορούσε να προσφέρει απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν εδώ και να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για την ιστορία και αρχαιολογία της Νότιας Εύβοιας, των σχέσεων της με την Αθήνα και με το χώρο του κεντρικού νησιωτικού Αιγαίου, κατά τους κλασικούς έως ελληνιστικούς χρόνους. Η επιφανειακή έρευνα στην Καρυστία χώρα, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, αποτυπώνει την υπάρχουσα κατάσταση και θέτει ερωτήματα, τα οποία νέα επιγραφικά ή ανασκαφικά ευρήματα μπορούν να απαντήσουν ή μερικώς να διαλευκάνουν.

46. Φαράντος 1994-1995, 241, πίν. 2α, β, 3α, β, εικ. 1 (αρχιτεκτονικά μέλη) και 243, πίν. 6β, εικ. 7 (επιγραφή). Κιονόκρανα: διαστάσεων 0,27 μ. × 0,27 μ., δύο αρράβδωτοι κίονες και δύο επιθήματα με ανάγλυφο σταυρό στη μία πλευρά.

47. Rangabé 1853, 227-231. Lacroix – Girard 1853, 417-418. Bursian 1856, 40-42. Baumeister 1864, 32-33. Lolling 1989, 427-428. Johnson 1925, 403-404. Keller 1984, 249. Keller 1985, 263-267. Παναγοπούλου 1995. Reber 2001, 451-453.

SUMMARY

**FILAGRA NEAR MARMARI. A FORTIFIED SITE OF THE CLASSICAL-
HELLENISTIC PERIODS AT SOUTHEASTERN EUBOEA**

Maria Chidioglou

An ancient fortified settlement is preserved at Filagra, a site located on the southeastern coast of the island of Euboea, near the modern village of Giannitsi Marmariou and on the northwestern limit of the ancient chora region of Karystos city-state or on the southern limit of the Eretrian chora. Brief descriptions of the site are found during the 19th century in Rangabé, Lacroix – Girard, Bursian, Baumeister and Lolling, and in the 20th century in Sackett *et al.*, Gounaropoulos, Skouras, Choremis and Reber.

A long fortification curtain wall with towers, building remains and a slab-stone built underground tunnel are preserved at this site. Parts of the site have been re-used in medieval times. Three building phases are visible in the ancient fortifications and building remains, the earliest of which can be dated, according to surface artifacts, to the 5th century B.C. and two others in the 4th century B.C. On the eastern side of the fortification wall, which has 350 m. visible length, the remains of three square towers are still preserved. The fortification is less well preserved on the southern side with 150 m. visible length. The northern side of the site is protected by nature, due to the steepness of the slope.

A first topographical assessment of the fortification walls, the towers and visible building remains of the site are presented here, together with a brief overview of ancient place-names attributed by the sources to South Euboea and the Karystian chora region that remain unidentified in archaeological field research. Due mention of a number of known ancient fortified settlements, village or κώμη sites of the same region is added. Finally, a selection of various sampled surface finds of the site, such as sherds of black glaze and plain vases, relief pithoi, clay lamps, loom weights and iron slugs, dated in the archaic to Hellenistic period is also included.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

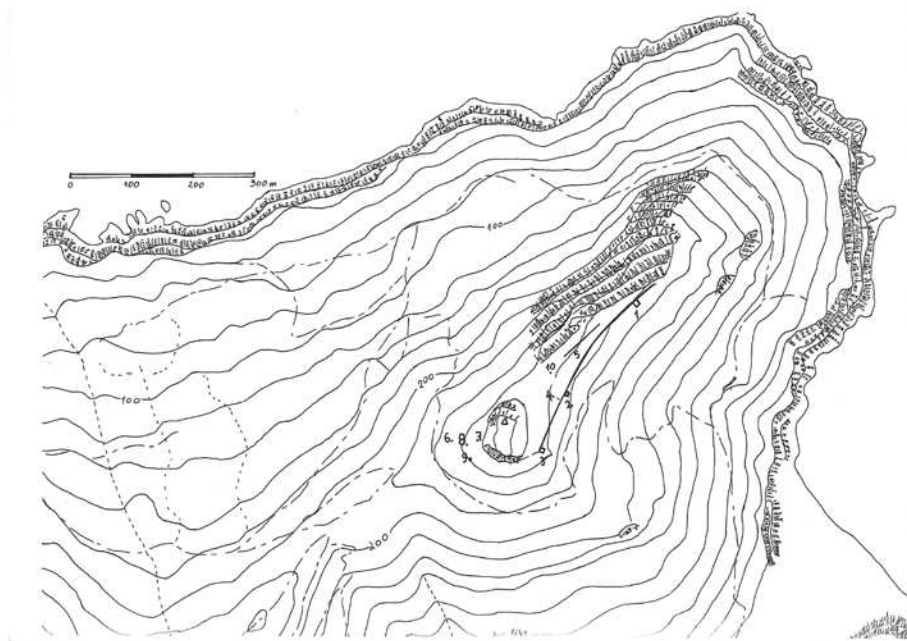
- Barthelemy J.J., Abbé, 1821. *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, Paris.
- Baumeister A., 1864. *Topographische Skizze der Insel Euboea*, Lübeck.
- Bogges El.Ch. Mac Neil, 1989. *The Development of the Attic Pithos*, Ann Arbor.
- Boschini M., 1654. *L' Archipelago con tutte le isole...*, Venetia.
- Bursian C., 1856. *Questionum Euboicarum Capita Selecta*, Lipsiae.
- Bursian C., 1868-1872. *Geographie von Griechenland*, II, *Peloponnesos und Inseln*, Leipzig, 428-438.
- Chapman W.P., 1993 (επιμ. έκδ. R.M. & H. Schneider). *Karystos: City-state and Country Town*, Baltimore.
- Constantakopoulou Chr., 2007. *The Dance of the Islands, Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford.
- Γουνάρπουλος Κ., 1930. *Ιστορία της νήσου Ευβοίας*, Αθήνα.
- Cramer J.A., 1823. *Geographical and historical Description of ancient Greece*, with a map and a plan of Athens, Oxford.
- Detienne M., 1993. *Ο Διόνυσος κάτω από τ' αστέρια* (μτφρ. Κουρεμένος Κ.), Αθήνα.
- Evans J.A.S., 1969. Notes on Thermopylae and Artemisium, *Historia* 18, 389-406.
- Gehrke H.-J., 1992. Zur Rekonstruktion antiker Seerouten. Das Beispiel des Golfs von Euboea, *Klio* 74, 98-117.
- Georgantzoglou, R.N., 1985. The Koila of Euboea, *Παρουσία* 3, 243-279.
- Geyer F., 1903. *Topographie und Geschichte der Insel Euboea*, I, *Bis zum peloponnesischen Krieg, Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie* 6, Berlin.

- Hansen M.H. – Nielsen Th.H., 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis, An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford, 658- 659.
- Howland R.H., 1958. Greek Lamps and their Survivals, *The Athenian Agora IV*, Princeton, New Jersey.
- Huxley G., 1969. Aigai in Alkaios, *CRBS* 10, 5-11.
- Θεοχάρης Θ., 1959. Πέρσαι στον Ευβοϊκό, *AEM* 6, 256-261.
- Janssonius J. – Hondius J., 1638. *Atlas Novus*, Amsterdam.
- Johnson F.P., 1925. The Dragon-Houses of Southern Euboea, *AJA* 29, 398-412.
- Keller D., 1984. Archampolis: An Early Iron Age Settlement and Sanctuary in Southern Euboea, *AJA* 88, 249.
- Keller D.R., 1985. *Archaeological Survey in Southern Euboea, Greece: A Reconstruction of Human Activity from Neolithic Times through the Byzantine Period*, Πανεπιστήμιο Indiana.
- Koder J., 1973. *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboa während der Zeit der Venezianerherrschaft. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Kl. Denkschriften Bd. 112*, Wien.
- Κόμης Κ., 1998. Μικρονησιωτικά: Το παράδειγμα των Πεταλιών, *Δωδώνη* 27, 217-245.
- Κοντολέων Ν.Μ., 1963. Οι αιεναύται της Ερετρίας, *ΑΕ*, 1-45.
- Köster A., 1934. Studien zur Geschichte des antikes Seewesens, *Klio* 32, 1-149 (Artemision: 54-80).
- Knopf D., 1971. La date d'annexion de Styra par Eretrie, *BCH* 95, 223-244.
- Knopf D., 1997. Le territoire d'Erétrie et l'organisation politique de la cité (demoi, choroi, phylai), *CP-CActs* 4, 352-449.
- Labarbe J., 1952. Chiffres et modes de répartition de la flotte grecque à l'Artemision et à Salamine, *BCH* 76, 384-441.
- Lacroix L. – Girard J., 1853. *Iles de la Grèce*, Paris.
- Laurenberg I., 1660. *Graecia antiqua*, Amsterdam.
- Lazenby J.F., 1964. The strategy of the Greeks in the opening campaign of the Persian war, *Hermes* 92, 264-284.
- Lolling H.G., 1889. Heinrich B. (επιμ.), *Reisenotizen aus Griechenland 1876 und 1877*, Berlin.
- Loyd-Jones H., 1968. The Cologne Fragment of Alkaios, *GRBS* 9, 125-139.
- Manesson Mallet A., 1683, 1686. *Description de l'Univers*, Frankfurt am Main.
- Μαζαράκης Αιλιάν Α. – Γούναρης Α.Π., 1998. Πολεοδομία και τείχη της αρχαίας πόλεως Κύθνου. Προκαταρκτικές παρατηρήσεις, στο Μενδώνη Λ.Γ. – Μαζαράκης-Αιλιάν Α.Ι. (επιμ.), *Κέα – Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα -Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994, Μελετήματα 27*, 381-435.
- Marangou L., 1982. Reliefkeramik aus Amorgos, στο *Praestant Interna. Festschrift für U. Hausmann*, Tübingen, 190-198.
- Mason H.J. – Wallace M.B., 1972. Appius Claudius Pulcher and the Hollows of Euboea, *Hesperia* 41, 128-140.
- McNicol A.W. – Milner N.P., 1997. *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, Oxford.
- Μενδώνη Λ.Γ., 1998. Οι πύργοι της Κέας: Προσθήκες και επισημάνσεις, στο Μενδώνη Λ.Γ. – Μαζαράκης-Αιλιάν Α.Ι. (επιμ.), *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα -Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994, Μελετήματα 27*, 275-307.
- Miller Ammerman R., 1993. *The Sanctuary of Santa Venera at Paestum, II, The Votive Terracottas*, Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Munsell A.H., 2000. *Munsell Soil Color Charts*, Baltimore.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1994². *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών, κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, Αθήνα.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ. (επιμ.), 2007. *Παλαιόπολη Άνδρου. Είκοσι χρόνια ανασκαφικής έρευνας*, Αθήνα.
- Παναγοπούλου Μ., 1995. *Αρχάμπολη*, Αθήνα.
- Πετρώφ Ι., 1887. *Άτλας του υπέρ της ανεξαρτησίας ιερού των Ελλήνων Αγώνος 1821-1828*, Λειψία.
- Philippson Alfr. – Lehmann H. (επιμ.), 1951. *Die griechische Landschaften, II. Das östliche Mittelgriechenland und die Insel Euboea*, Frankfurt am Main.
- Piacenza Fr., 1688. *L'Egeo rediviso o sia chorographia dell'Archipelago*, Modena.
- Porcacchi da Castiglione Th., 1572. *L' isole più famose del mondo*, Venetia.
- Pritchett W.K., 1969. *Studies in Greek Topography, II*, Berkeley, Los Angeles.

- Rangabé A., 1853. *Mémoire sur la partie Méridionale de l'île d'Eubée, Mémoires présentées par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belle - Lettres*, 1e Série, Paris.
- Reber K., 2001. Unbekanntes Euböa. Auf Griechenlands zweitgrösster Insel warten archäologische Stätten auf ihre Erforschung, *AW* 32, 449-460.
- Reber K., 2002. Die Südgrenze des Territoriums von Eretria (Euböa), *AntK* 45, 40-53.
- Richards G., 1930. Hollows of Euboea, *CR* 44, 61-62.
- Rihll T.E. – Wilson A.G., 1992 [1991], Modelling settlement structures in Ancient Greece: new approaches to the polis, στο Rich J. – Wallace-Hadrill A. (επιμ.), *City and Country in the Ancient World*, London & New York, 59-95.
- Ruschenbusch E., 1984. Die Bevölkerungszahl Griechenlands im 5. und 4. Jhs, *ZPE* 56, 55-57.
- Ruschenbusch E., 1985. Normalpolis, *ZPE* 59, 253-263.
- Sackett H.L. – Hankey V. – Howell R.J. – Jacobsen T.W. – Popham M.R., 1966. Prehistoric Euboea: Contributions towards a survey, *BSA* 61, 33-112.
- Sapouna-Sakellarakis E., 1998. Geometric Kyme. The Excavation at Viglatouri, Kyme, on Euboea, στο Bats M. – d'Agostino B. (επιμ.), *L'Euboea e la presenza Euboica in Calcidica e in Occidente*, Napoli 1998, 59-88.
- Schäfer J., 1957. *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8. – 6. Jahrhunderts v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boiotien*, Kallmünz.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., 1990. *Ανασκαφές Νάξου, Οι ανάγλυφοι πίθοι*, Αθήνα 1990.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., 1998. Πίθοι των ιστορικών χρόνων με εγχάρκτη διακόσμηση από την ΝΑ Κέα, στο Μενδώνη Λ.Γ. – Μαζαράκης-Αινιάν Α.Ι. (επιμ.), *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα-Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994, Μελετήματα 27*, 487-516.
- Σκούρας Θ.Ι., 2003. *Ακροπόλεις – Κάστρα – Πύργοι της Εύβοιας και Αποδελτίωση 82 Μεσαιωνικών Χαρτών*, Χαλκίδα.
- Talcott L. – Sparkes B.A., Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., *The Athenian Agora* XII, Princeton, New Jersey 1970.
- Vanderpool E. – Wallace W.P., 1964. The sixth century laws from Eretria, *Hesperia* 33, 381-391.
- Vanderpool E., 1968. New ostraka from the Athenian Agora, *Hesperia* 37, 117-120.
- Walker K.G., 2004. *Archaic Eretria, A political and social history from the earliest times to 490 B.C.*, London.
- Wallace M.B., 1972. *The History of Karystos from the sixth to the fourth centuries B.C.*, Πανεπιστήμιο του Toronto.
- Wallace W., 1947. The Demes of Eretria, *Hesperia* 16, 115-146.
- Wallace W.P., 1961. Οι δήμοι της Ερέτριας, Ισμ. Σπιτιανού (μτφρ.), *AEM* 8, 157-203.
- Weinberg S.S., 1954. Corinthian Relief Ware: Pre-Hellenistic period, *Hesperia* 23, 109-137.
- Φαράντος Χ.Δ., 1994-1995. Χριστιανικά μνημεία στα χωριά Παννίτσι και Πόθι της Νότιας Εύβοιας, *AEM* 31, 227-248.
- Χατζηδημητρίου Α., 2003. *Δύστος, Πόλις Ευβοίας, Αρχαιολογικά και ιστορικά δεδομένα για τον αρχαίο δήμο του Δύστου*, Αθήνα.
- Χατζηδημητρίου Α., 2004. Θραύσμα ανάγλυφου πίθου από τους Ζάρακες Καρυστίας, *Αρχαιογνωσία* 12 (2003-2004), 181-196.
- Χατζηκωνσταντής Δ.Κ., 1947. *Ιστορία της Καρύστου*, Αθήνα.
- Χιδίρογλου Μ., 2008. Νότια Καρυστία, στο Βλαχόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 84-91.
- Χιδίρογλου Μ., 2006. *Γεραίστιοί τε καταφυγαί*. Ευριπίδης, Κύκλωψ, 295. Γεραίστος Καρυστίας. Τα πρώτα πορίσματα των ανασκαφών, *ΑΕΘΣΕ* 2, 1085-1105.
- Xylander G., 1571. *Strabonis nobilissimi rerum geographicarum*, Basel.

Εικ. 1. Χάρτης της Νότιας Εύβοιας με τις αναφερόμενες στο κείμενο θέσεις.

Εικ. 2. Φιλάγρα Μαρμαρίου. Τοπογραφική αποτύπωση των ορατών αρχαιοτήτων (GPS N. Σίμος, σχέδιο Ν. Ζαρμπούτη – Μ. Χιδίρογλου). Υπόμνημα: αρ. 1-3 = πύργοι, αρ. 5 = σήραγγα, αρ. 4, 6 = οικοδομικά κατάλοιπα κτιρίων, αρ. 7-10 = ορατά τμήματα αρχαίων τοίχων.

Εικ. 3. Φιλάγρα Μαρμαρίου. Γενική άποψη του τείχους.

Εικ. 4. Φιλάγρα Μαρμαρίου. Πύργος της οχύρωσης.

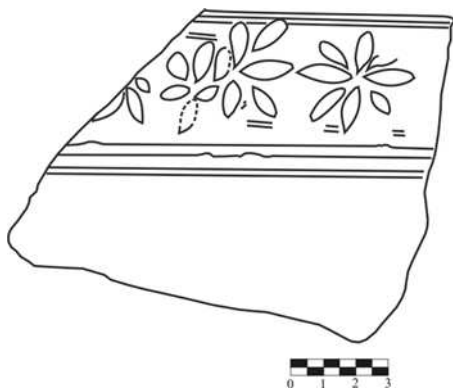
Εικ. 5. Φιλάγρα Μαρμαρίου. Άποψη προς το Αιγαίο από πύργο της οχύρωσης.

Εικ. 6. Φιλάγρα Μαρμαρίου. Όστρακα μελαμβαφών αγγείων, πήλινη πυραμοδοειδής αγνύθα και σκωρία από επιφανειακή περισυλλογή από το χώρο.

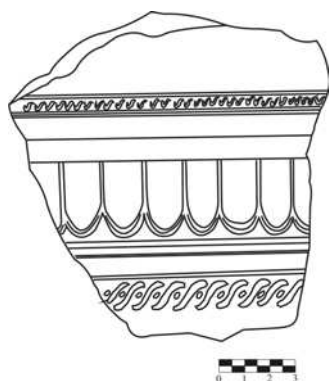
Εικ. 7. Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου. MK 1271. Θραύσμα ανάγλυφου πίθου από τη Φιλάγρα Μαρμαρίου.

Εικ. 8. Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου. MK 1271. Σχεδιαστική αποτύπωση θραύσματος ανάγλυφου πίθου από τη Φιλάγρα Μαρμαρίου.

Εικ. 9. Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου. MK 1272. Θραύσμα ανάγλυφου πίθου από τη Φιλάγρα Μαρμαρίου.

Εικ. 10. Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου. MK 1272. Σχεδιαστική αποτύπωση θραύσματος ανάγλυφου πίθου από τη Φιλάγρα Μαρμαρίου.

Εικ. 11. Αρχαιολογικό Μουσείο Καρύστου. MK 1289. Ακέραιος μελαμβαφής λύχνος από τη Φιλάγρα Μαρμαρίου.

ΑΡΧΑΙΑ ΝΑΥΑΓΙΑ ΚΑΙ ΦΟΡΤΙΑ ΠΛΟΙΩΝ ΣΤΟ ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΕΥΒΟΪΚΟΥ

Γιώργος Β. Κουτσοφλάκης, Ξανθή Αργύρη

Η υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα για τον εντοπισμό, καταγραφή και τεκμηρίωση των αρχαίων και βυζαντινών ναυαγίων του Νότιου Ευβοϊκού, αποτελεί ένα ερευνητικό πρόγραμμα του Ινστιτούτου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών (ΙΕΝΑΕ) και της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, η πρώτη φάση του οποίου υλοποιήθηκε κατά τα έτη 2006-8. Κατά τη διάρκεια των τριών αυτών ερευνητικών περιόδων, ανακαλύφθηκε και τεκμηριώθηκε η παρουσία 11 άγνωστων αρχαιολογικών θέσεων (ναυαγίων, φορτίων και αποθέσεων κεραμικής). Με το παρόν άρθρο επιχειρείται μία συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων ευρημάτων της έρευνας, προκειμένου να γίνουν γνωστά στο επιστημονικό κοινό¹.

ΣΥΝΟΨΗ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΤΟ ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΥ ΕΥΒΟΪΚΟΥ

Παρά το γεγονός ότι ο Νότιος Ευβοϊκός εμφανίζει σαφή πλεονεκτήματα για την ανάληψη μίας υποβρύχιας αρχαιολογικής έρευνας², παραμένει από αρχαιολογικής απόψεως, μία αχαρτογράφητη ζώνη. Οι υποβρύχιες έρευνες, που έχουν διεξαχθεί έως σήμερα στο θαλάσσιο αυτό χώρο, μικρής εκτάσεως και διάρκειας στο σύνολό τους, αναλήφθηκαν κυρίως κατόπιν τυχαίων ή συμπτωματικών ανακαλύψεων και υποδείξεων ναυαγίων από ιδιώτες, χωρίς σε κάθε περίπτωση η γενική αρχαιολογική χαρτογράφηση και τεκμηρίωση να αποτελεί τον κινητήριο σκοπό τους.

Μία συνολική αποτίμηση των καταγεγραμμένων αρχαιολογικών θέσεων και των ανελκυσθέντων ευρημάτων από το Νότιο Ευβοϊκό, παραμένει έως σήμερα προβληματική, κυρίως λόγω της ανεπάρκειας των δημοσιευμένων στοιχείων. Ο «έφηβος του Μαραθώνα», υπήρξε ίσως το πρώτο ενάλιο εύρημα που ανασύρθηκε, από το θαλάσσιο αυτό χώρο³. Σε πιο πρόσφατους χρόνους, έχουν διερευνηθεί προκαταρκτικά τα εξής ναυαγία: ναυάγιο με φορτίο αμφορέων του 4^{ου} αι. π.Χ. στην Γαΐδουρόμανδρα Λαυρίου⁴, ναυάγιο με φορτίο αμφορέων ελληνιστικών χρόνων στο θαλάσσιο χώρο της Κερατέας⁵, ναυάγιο με φορτίο αμφορέων ελληνιστικής περιόδου στη νήσο Καβαλλιανή (αδημοσίευτο), ναυάγιο με φορτίο αμφορέων στο Καστρί Καρυστίας (αδημοσίευτο), ναυάγιο με φορτίο κεραμικής ύστερων βυζαντινών χρόνων στην περιοχή του Θορικού⁶ και ναυάγιο με φορτίο αμφορέων ύστερης αρχαϊκής περιόδου στην νησίδα Ακιά⁷. Οι σωστικές ή αναγνωριστικές αυτές έρευνες κατ' ανάγκη επικεντρώθηκαν σε πολύ συγκεκριμένες γεωγραφικά περιοχές κλειστών αρχαιολογικών συνόλων (κυρίως ναυαγίων).

Στις προκαταρκτικές αυτές έρευνες θα πρέπει να προστεθούν και οι δύο υποθαλάσσιες επιφανειακές

1. Τα αποτελέσματα της έρευνας έχουν έως σήμερα κοινοποιηθεί στο ευρύ κοινό με μία σειρά διαλέξεων και δελτίων τύπου. Επίσης έχουν πραγματοποιηθεί δύο ανακοινώσεις σε ειδικά συνέδρια των οποίων η δημοσίευση των πρακτικών επίκειται στο προσεχές διάστημα, βλ. Κουτσοφλάκης – Αργίρης, υπό έκδοση. Michali – Παπαδοπούλου – Σαρουτζής.

2. Για τη σημασία του Ευβοϊκού γενικότερα στη ναυτική διακίνηση κατά την αρχαιότητα βλ. Gehrke 1992.

3. Ρωμαιοί 1924-1925.

4. Parathanassopoulos 1980, 165. Η αρχική χρονολόγηση του ναυαγίου αυτού φέρεται να τροποποιήθηκε στη συνέχεια (Parker 1992, 185), χωρίς όμως έως σήμερα να έχει δημοσιευτεί οτιδήποτε σχετικό.

5. Καζιάνης 1994, 856.

6. Delaporta (υπό έκδοση).

7. Κουτσοφλάκης – Κουρκουμέλης 2006.

έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην θαλάσσια περιοχή Μαραθώνα - Αγ. Μαρίνας - Ραμνούντα. Η πρώτη, διενεργηθείσα από Γάλλους δύτες κατά το θέρος του έτους 1950⁸, υπήρξε και η μόνη έρευνα που πρωταρχικά κατέγραψε και τεκμηρίωσε την διασπορά ενάλιων αρχαιολογικών ευρημάτων μίας ευρύτερης περιοχής. Η δεύτερη, διενεργηθείσα το 1976 από τον Γάλλο ωκεανογράφο - κινηματογραφιστή J.-Y. Cousteau, επικεντρώθηκε στην αναζήτηση ενός συγκεκριμένου ναυαγίου, χωρίς να δοθεί βαρύτητα σε μεμονωμένα ευρήματα ή ομάδες ευρημάτων⁹ που προέκυπταν κατά την πρόοδο της έρευνας. Τέλος, συμπληρωματικές πληροφορίες προκύπτουν από ανελκύσεις, παραδόσεις ή κατασχέσεις ενάλιων αρχαιοτήτων, που έλαβαν χώρα κατά το παρελθόν, ως επί το πλείστον εμπορικών οξυπύθμενων αμφορέων, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνεται με ασφάλεια η ακριβής προέλευσή τους¹⁰.

Η ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2006-2008. Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Ο Νότιος Ευβοϊκός είναι μία επιμήκης, σχετικά αβαθής θάλασσα, που χωρίζει την Αττική και ανατολική Βοιωτία από την Εύβοια και γεωγραφικά μπορεί να χωριστεί σε δύο τμήματα, τον ενδότερο Νότιο Ευβοϊκό, ο οποίος εκτείνεται από την πόλη της Χαλκίδας έως το στενό της Καβαλλιανής και τον εξώτερο Ευβοϊκό, που εκτείνεται από το στενό έως τον Καφηρέα και τις καβοκολόνες στο Σούνιο. Οι δύο αυτοί θαλάσσιοι χώροι συναντώνται σε ένα στενό πέρασμα, όπου δεσπόζει η νήσος Καβαλλιανή στα βόρεια, στην είσοδο του κόλπου του Αλμυροποτάμου, οι τέσσερις μικρές νησίδες των Βερδουγιών στα δυτικά και το νησιωτικό σύμπλεγμα των Στύρων στα ανατολικά (εικ. 1).

Αντίθετα με τις ερευνητικές πρωτοβουλίες του παρελθόντος, σκοπός της παρούσης έρευνας, δεν υπήρξε η σε βάθος διερεύνηση ενός συγκεκριμένου ναυαγίου ή φορτίου, ούτε και η αναζήτηση ναυαγίων μίας συγκεκριμένης εποχής. Η ύπαρξη του εξαιρετικά εκτενούς και αρχαιολογικά αχαρτογράφητου υποθαλάσσιου πεδίου του Νοτίου Ευβοϊκού, έθεσε και τις προτεραιότητες της έρευνας: αυτοσκοπός ήταν κατ' αρχήν η πρωταρχική διερεύνηση και αρχαιολογική χαρτογράφηση μεγάλων εκτάσεων μακροσκοπικά. Με τον όρο μακροσκοπικά εδώ νοείται η διερεύνηση μεγάλων εκτάσεων προς εντοπισμό μεγάλων οπτικά ή ηχοβολιστικά στόχων, όπως θα μπορούσε να είναι ένα αρχαίο ναυαγίο ή ένα απορριφθέν φορτίο κεραμικής. Το ζητούμενο μακροπρόθεσμα ήταν επομένως η γενική εικόνα της διασποράς ναυαγίων και φορτίων επί του συνόλου της έκτασης. Όταν ο στόχος αυτός επιτευχθεί και το δείγμα επί του συνόλου των αρχαιολογικών θέσεων θεωρηθεί επαρκές και αντιπροσωπευτικό, τότε θα μπορούν ευκολότερα και πιο ορθολογικά να τεθούν συγκεκριμένα ερωτήματα και, είτε να δοθεί έμφαση στην εσωτερική διερεύνηση εντοπισμένων ναυαγίων βαρύνουσας ιστορικής σημασίας, είτε η έρευνα να επικεντρωθεί στην μικροσκοπική διερεύνηση εστιασμένων περιοχών, προς αναζήτηση ναυαγίων συγκεκριμένης χρονολόγησης ή συγκεκριμένου φορτίου.

Οι περιοχές στις οποίες επικεντρώθηκε η έρευνα ήταν η Κυνόσουρα του Μαραθώνα, η βόρεια ακτή της Αττικής από τον Ραμνούντα έως και τις νησίδες Βερδούγια, το στενό της Καβαλλιανής, το νησιωτικό σύμπλεγμα των Στύρων, το Ακρωτήριο Στρογγυλό στην Εύβοια και η βόρεια πλευρά του όρμου του Μαρμαρίου από τα Πορτολάφια έως και το ακρωτήριο Βίγλα (εικ. 1).

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε για τη διερεύνηση των περιοχών αυτών ήταν η οπτική παράκτια σάρωση από καταδυόμενους αρχαιολόγους, καλύπτοντας έτσι μία πρώτη ζώνη έως το βάθος των 45 μέτρων¹¹. Η οπτική σάρωση ήταν καταρχήν μακροσκοπική και προσανατολισμένη στον εντοπισμό ευρημάτων μεγάλου

8. Demangel 1950. Braemer – Marcadé 1953.

9. Προσκυνητοπούλου 2007, 103. Η ολιγοήμερη έρευνα του J.Y. Cousteau, αναλώθηκε στην διερεύνηση μίας μεγάλης θαλάσσιας περιοχής με όργανα ηχοβολιστικής διασκόπησης, με αποκλειστικό σκοπό τον εντοπισμό του φερόμενου ως ναυαγίου που μετέφερε τον «έφηβο του Μαραθώνα». Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής ουδέποτε δημοσιεύτηκαν. Από το ημερολόγιο της έρευνας, σήμερα στο αρχείο της ΕΕΑ, διασώζονται σημαντικές πληροφορίες για τις περιοχές διερεύνησης, καθώς και σχέδια και αριθμοί ευρετηρίων των αντικειμένων που ανασύρθηκαν και παραδόθηκαν κατόπιν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

10. Hoffmann 1971, αρ. 206-7. Parker 1992, 366. Ρωμαίος 1924-5, 147. Εδώ θα μπορούσαν να προστεθούν και οι υποδείξεις αρχαιολογικών θέσεων και ναυαγίων που υπάρχουν στο αρχείο ναυαγίων της ΕΕΑ, οι οποίες δεν έχουν ακόμα επιβεβαιωθεί και τεκμηριωθεί, συνεπώς λαμβάνουν την περιορισμένη αξία που εκ φύσεως έχει μία ανεπιβεβαίωτη πληροφορία.

11. Όπως έχει επισημανθεί, η παράκτια ζώνη έχει αποδώσει έως σήμερα το 90% των γνωστών αρχαίων ναυαγίων (Gibbins 2001, 280). Για λόγους που θα αναλυθούν στις προσεχείς δημοσιεύσεις, στον Νότιο Ευβοϊκό δεν αναμένεται αυξημένη ύπαρξη ναυαγίων στην ανοιχτή θάλασσα.

μεγέθους (συσσωματώσεις κεραμικής, αμφορείς, άγκυρες κλπ). Στις περιπτώσεις που κρίθηκε ότι η περιοχή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, η οπτική σάρωση επεκτάθηκε και σε βαθύτερες ζώνες έως και τα -60 μέτρα, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις κρίθηκαν απαραίτητες επαναληπτικές διελεύσεις από την ίδια περιοχή και μικροσκοπική οπτική σάρωση του πυθμένα, για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων μικρότερου μεγέθους.

Κατά την Α' ερευνητική περίοδο (2006-2008) καλύφθηκε κατ' εκτίμηση το 60-65% περίπου της τράπεζας ερευνών. Ακολουθεί συνοπτική παρουσίαση και αξιολόγηση των ναυαγίων που έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί¹².

Α) ΝΗΣΙΩΤΙΚΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΣΤΥΡΩΝ

Το νησιωτικό σύμπλεγμα των Στύρων, από επτά συνολικά νησιά (Στύρα ή Μεγάλο, Αγ. Ανδρέας, Πετούσι, Φονιάς, Μικρό και Μεγάλο Κουνέλι και Γλάρος) αποτελούσε προφανώς κατά την αρχαιότητα επικράτεια της εγγύτερης γεωγραφικά αναφερόμενης πόλης, αυτής των Στύρων¹³. Η νήσος Στύρα, το μεγαλύτερο σε έκταση νησί του συμπλέγματος, ταυτίζεται με μεγάλη πιθανότητα με την αρχαία *Αίγιλεία*, αναφερόμενη από τον Ηρόδοτο (6, 107), ως τόπος αποβίβασης των αιχμάλωτων Ερετριέων μετά τη δήμευση της πόλης τους από τους Πέρσες το 490 π.Χ. Για τα υπόλοιπα νησιά του συμπλέγματος δεν υπάρχουν γνωστά ιστορικά στοιχεία.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΥΣΤΕΡΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΝΗΣΟ ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (ΝΑΥΑΓΙΟ 1)

Το ναυάγιο εντοπίστηκε στη νότια πλευρά της νησίδας Άγιος Ανδρέας, που χωροθετείται στη δυτική πλευρά της νήσου Στύρα, κατόπιν πληροφοριών από τον εκπαιδευτή αυτοδιδύων Γ. Ευστρατίου. Στην κατάσταση που βρέθηκε ήταν σαφώς διαταραγμένο και απαρτίζεται από μεγάλους όγκους πακτωμένης κεραμικής, με την κύρια συγκέντρωσή τους να βρίσκεται σε βάθος 9-17 μέτρων και να καταλαμβάνει έκταση εξακοσίων περίπου τετραγωνικών μέτρων. Εκτός της κύριας συγκέντρωσης του φορτίου, έχει εντοπιστεί πληθώρα περιφερειακών ευρημάτων από το ίδιο ναυάγιο, τα οποία απαντώνται σε βάθος έως και 35 μέτρων.

Το φορτίο του ναυαγίου ήταν ομοειδές, από πανομοιότυπους αμφορείς του γνωστού ως *ΥΡ (LR)* τύπου 2¹⁴, με σφαιρικό σώμα, κωνικό λαιμό, έντονα αποκλίνον χείλος και ευθύγραμμη κτενωτή διακόσμηση στο ύψος των ώμων¹⁵ (εικ. 2). Ο τύπος αυτός των αμφορέων κατασκευαζόταν κατεχοχίην στο Αιγαίο, η μεγάλη του ωστόσο διασπορά δεν αποκλείει την ύπαρξη εργαστηρίων παραγωγής και αλλού¹⁶. Από τα ειδικά τυπολογικά χαρακτηριστικά των αποσπασματικά σωζόμενων αμφορέων που ανελκύστηκαν και τη στενή τυπολογική ομοιότητα με αμφορείς που προέρχονται από το Άργος¹⁷, το σπηλαιοβάραθρο Ανδρίτσας Αργο-

12. Τα εντοπισθέντα ναυάγια των ερευνητικών περιόδων 2006 - 2008, παρουσιάζονται ανά γεωγραφική περιφέρεια. Σε παρένθεση αναγράφεται ο αύξων αριθμός του κάθε ναυαγίου. Ο όρος «ναυάγιο», χρησιμοποιείται εδώ σε κάποιες περιπτώσεις συμβατικά, καθώς δεν είναι ακόμα ξεκάθαρο αν τα πενήχρα και πολλαπλώς ληλατημένα λείψανα που ανακαλύφθηκαν στο επιφανειακό στρώμα του βυθού, αντιστοιχούν στην ολική καταστροφή ενός πλοίου ή στην σκόπιμη απόρριψη ενός τμήματος του φορτίου του. Η επιφύλαξη αυτή ισχύει για τα ναυάγια υπ' αριθμ. 2, 4, 5 και 8.

13. Αναφέρεται ήδη από τον Όμηρο (Ιλ. Β 539) και φέρεται ως πόλη των Δρυόπων (Ηροδ. 8, 46, Πανσ. 4, 34, 11). Για μία σύνοψη των ιστορικών και αρχαιολογικών πληροφοριών της επικράτειας των Στύρων βλ. RE IVA, 1, 455-6.

14. Εδώ υιοθετείται η ελληνική μεταγραφή της τυπολογίας του Riley (1979), ως περισσότερο δόκιμη και καταξιωμένη μεταξύ των μελετητών. Ο ίδιος τύπος αμφορέα είναι γνωστός στη σχετική βιβλιογραφία και με τις ονομασίες Class 43, Kuzmanov XIX, Scorpan 7A και Keay LXV.

15. Peacock - Williams 1986, 182-4. Caravale - Toffoletti 1997, 170. Sciallano - Sibella 1991, 101.

16. Βλ. Karagiorgou 2001, 132-145 και Δεμέστιχα 2002, 117, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Εργαστήρια παραγωγής έχουν εντοπιστεί ή εικάζονται στους Αλιείς και στις βραχονησίδες Κουνούπι και Χηνίτσα Αργολίδας (Rudolf 1979, 301-2. Κόντη 1998, 342-4), στη Χίο (Bonifay - Villedieu 1989, 25, υποσ. 12), τη Σάμο (Hautumm 1981, 30, υποσ. 54), την Κρήτη (Abadie 1989, 51) και στην Τανάγρα (Bintliff 2004-5, 568). Ναυάγια με συναφές φορτίο ΥΡ 2 αμφορέων έχουν εντοπιστεί στο Πόρτο Χέλι (Parker 1992, 884) και στις νησίδες Βλυχό, Κορακιά και Τρίκερι του Αργολικού Κόλπου (Αγουρίδης 2004, 28-44. Κόντη 2008, 346, υποσ. 59), στον Παγασητικό κόλπο (Σπονδύλης 2002, 27-8, εικ. 3. Σπονδύλης - Δεμέστιχα 2004, 16, 22-3, εικ. 9-10) και τη Χίο (Garnett - Boardman 1961, 108, εικ.13:38).

17. Abadie 1989, 51-2, εικ. 7.

λίδας¹⁸ και το ναυάγιο του Yassi Ada¹⁹, το ναυάγιο του Αγ. Ανδρέα δύναται να χρονολογηθεί με ασφάλεια στον 6^ο αι. μ.Χ.²⁰

ΝΑΥΑΓΙΟ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΝΗΣΟ ΠΕΤΟΥΣΙ (ΝΑΥΑΓΙΟ 2)

Το ναυάγιο εντοπίστηκε στα δυτικά της νησίδας Πετούσι του νησιωτικού συμπλέγματος των Στύρων, σε αμμώδη βυθό και βάθος 25 μέτρων. Το φορτίο του ήταν ομοειδές και απαρτιζόταν από πανομοιότυπους αμφορείς τύπου Tīrolitānian I²¹ (εικ. 3). Οι αμφορείς αυτού του τύπου, παράγονταν μαζικά σε εργαστήρια της βορείου Αφρικής (κυρίως Λιβύη και Τυνησία) και προορίζονταν για την εξαγωγή και μεταφορά ελαίου²². Παρότι απαντώνται σε μεγάλες ποσότητες στη βόρεια Αφρική και στην Ιταλία, φαίνονται να απουσιάζουν από τη στρωματογραφία των ελληνικών πόλεων, ενώ η παρουσία τους σε ναυάγιο στο χώρο του Αιγαίου πιστοποιείται για πρώτη φορά.

Ο τύπος Tīrolitānian I σύμφωνα με την παρουσία του στην Όστια, Πομπηία και Ρώμη μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια από τον 1^ο έως και τον 2^ο αι. μ.Χ.²³, επιβιώνει, ωστόσο, έως και τον 4^ο αι. μ.Χ.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΜΕ ΦΟΡΤΙΟ ΚΕΡΑΜΩΝ ΣΤΗ ΝΗΣΟ ΣΤΥΡΑ (ΝΑΥΑΓΙΟ 3)

Το μικρού μεγέθους αυτό ναυάγιο, ανακαλύφθηκε στην ΝΑ πλευρά της νήσου Στύρα σε βάθος 12-17 μέτρων σε βραχώδη βυθό με αμμοθύλακες²⁴. Η διασπορά του φορτίου του (στρωτήρες κέραμοι λακωνικού τύπου), περιορίζεται σε δύο μικρές συγκεντρώσεις πακτωμένου υλικού, σε μία έκταση μόλις 40 τετραγωνικών μέτρων. Από τη μελέτη της διασποράς του υλικού αυτού καθίσταται σαφές ότι το ναυάγιο ανήκε σε ένα μικρό πλοiάριο, πιθανόν όχι μεγαλύτερο από 7-8 μέτρα, το οποίο θα εκτελούσε κοντινούς πλόες εντός της περιοχής του Νοτίου Ευβοϊκού.

Σε αρκετές περιπτώσεις οι κέραμοι διατηρούσαν ακόμα την ομαδοποίηση της αρχικής τους συσκευασίας. Από τα ανελκυσθέντα δείγματα δεν προέκυψαν στοιχεία για την χρονολόγηση του ναυαγίου. Η επιφανειακή του διερεύνηση δεν απέδωσε καθόλου χρηστική κεραμική. Τμήμα αμφορέα που συλλέχθηκε σε απόσταση 20 περίπου μέτρων από το χώρο του ναυαγίου, μπορεί να αποδοθεί στην κλασική περίοδο, είναι άγνωστο ωστόσο, αν το αποσπασματικό αυτό αγγείο προέρχεται από το χώρο του ναυαγίου.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗ ΝΗΣΟ ΣΤΥΡΑ (ΝΑΥΑΓΙΟ 7)

Το ναυάγιο εντοπίστηκε το 2007 λίγο βορειότερα από τον διάυλο που σχηματίζεται μεταξύ των νήσων Στύρα και Αγ. Ανδρέας, σε μικτό βυθό από βραχώδεις εξάρσεις και αμμοθύλακες, σε βάθος 8-17 μέτρων (εικ. 4). Ανήκει σε πλοiο μεγάλο μεγέθους που ήταν έμφορτο με αμφορείς. Κύριο χαρακτηριστικό της θέσης του ναυαγίου, είναι η εξαιρετικά μεγάλη διασπορά του φορτίου του, που εκτείνεται παράλληλα προς την ακτή σε ένα μήκος που φτάνει τα 80 περίπου μέτρα και μία έκταση που υπερβαίνει τα τρία στρέμματα.

18. Κορμαζοπούλου – Χατζηλαζάρου 2010, 171-2, 177, 180. Terminus post quem για την εισαγωγή των αμφορέων αυτών στο σπήλαιο είναι, με βάση νομισματικές μαρτυρίες η βασιλεία του Τιβερίου Β' (578-582), τα αγγεία θα μπορούσαν ωστόσο να έχουν κατασκευαστεί έως και μισό αιώνα νωρίτερα.

19. Van Doorninck 1989, 248-250, εικ. 1:1, 7. Και οι δύο αυτοί ΥΡ 2 αμφορείς, εντάσσονται σε μία μικρή ομάδα αγγείων που αποτελούσαν τα χρηστικά αντικείμενα του πλοίου και χρονολογήθηκαν μερικές τουλάχιστον δεκαετίες νωρίτερα από το ύστατο ταξίδι του, που με βάση τις νομισματικές μαρτυρίες χρονολογείται αμέσως μετά το 625/6 μ.Χ.

20. Η διαφανόμενη απουσία κάτω ημίσεων αμφορέων με κομβιωτή απόληξη της γάστρας στο χώρο του ναυαγίου, ενδεχομένως βοηθάει προς μία στενότερη αγκύλη χρονολόγησης, στο β' μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ. (Opaít 1984, 316).

21. Peacock – Williams 1986, 166-8. Caravale – Toffoletti 1997, 149. Sciallano – Sibella 1991, 79. Ο τύπος είναι γνωστός και ως Class 36, Ostia LXIV και Dressel 26.

22. Bonifay 2007, 19, 23.

23. Mattingly 1995, 153.

24. Για άλλα αρχαία ναυαγία με συναφές φορτίο από το χώρο του Αιγαίου βλ. Garnett – Boardman 1961, 104-5. Papatheo-nassopoulos 1980, 165. Λώλος et al. 2007, 34-8.

Από τη δειγματοληπτική ανέλκυση κεραμικής διαπιστώθηκε ότι το πλοίο είχε φορτωθεί με κώους και κνιδιακούς αμφορείς, οι οποίοι προορίζονταν αποκλειστικά για τη μεταφορά οίνου. Από την τυπολογική μελέτη των δειγμάτων που ανελκύστηκαν, καθώς και από μερικώς σωζόμενο σφράγισμα σε λαβή κνιδιακού αμφορέα²⁵ το ναυάγιο δύναται να χρονολογηθεί στον ύστερο 2^ο ή στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ.²⁶

ΝΑΥΑΓΙΟ ΥΣΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗ ΝΗΣΟ ΣΤΥΡΑ (ΝΑΥΑΓΙΟ 6)

Το ναυάγιο εντοπίστηκε το 2007 στην βόρεια πλευρά της νήσου Στύρα, σε βάθος 42-47 μέτρων κατόπιν υπόδειξης των δυτών Θ. Στάμου, Μ. Γολιπούρ και Ι. Μπάκλη. Ο χώρος του ναυαγίου απαρτίζεται από μία κύρια συγκέντρωση ακέραιων και τεθραυσμένων αμφορέων που καταλαμβάνει μία έκταση 120 περίπου τετραγωνικών μέτρων και εδράζεται σε αμμώδη πυθμένα κοντά στην απόληξη της αποχής (εικ. 5). Κατ' εκτίμηση το μεγαλύτερο μέρος του φορτίου του, αποτελείται από πανομοιότυπους αμφορείς τύπου Brindisi²⁷ (εικ. 6). Το αρχέτυπο του τύπου αυτού, προέρχεται από την ιταλική χερσόνησο με εργαστήρια παραγωγής να έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του Lecce της Ιταλίας. Μία ιδιότυπη παραλλαγή του ίδιου σχήματος, παραγόταν κατά το ίδιο χρονικό διάστημα και σε εργαστήρια της βόρειας Πελοποννήσου. Η διάκριση των δύο τύπων δεν είναι απολύτως ξεκάθαρη.

Οι αμφορείς Brindisi, παρουσιάζουν μία εκτενή διασπορά στην Ιταλική χερσόνησο και την Αδριατική ενώ η παρουσία τους στο Αιγαίο έχει επισημανθεί στην Αθήνα, Δήλο, Θεσσαλονίκη, Πέλλα, Καρυστία και Σικυώνα²⁸. Σε περιβάλλον ναυαγίου στο Αιγαίο, απαντούν για πρώτη φορά. Μέσα στον κύριο όγκο του φορτίου εντοπίστηκαν και δύο δείγματα κώων ή ψευδοκώων αμφορέων. Οι αμφορείς χρονολογήθηκαν στα τέλη του 2^{ου} έως και το πρώτο μισό του 1^{ου} αι. π.Χ. Από το ναυάγιο ανελκύστηκαν επίσης αποσπασματικά δείγματα μίας μικρότερης εκδοχής των μεγάλων αμφορέων Brindisi (σε μέγεθος 1/5 περίπου του κανονικού), χρηστικά αγγεία, κέραμοι και ένα μικρό τμήμα από ένδυμα χάλκινου αγάλματος σε φυσικό μέγεθος.

Β) ΟΡΜΟΣ ΜΑΡΜΑΡΙΟΥ-ΠΟΡΤΟΛΑΦΙΑ

Στην παράκτια περιοχή ΒΔ του Μαρμαρίου, σχηματίζεται ένας ευρύς, υπήνεμος και ρηχός όρμος, γνωστός σήμερα ως «Πορτολάφια» ή «Ελαφολίμανο». Το φυσικό αυτό λιμάνι παρείχε δυνατότητες ασφαλούς προσόρμισης, όχι όμως και εύκολη επικοινωνία με την ευβοϊκή ενδοχώρα, καθώς πλαισιώνεται από δύσβατους ορεινούς όγκους. Δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία για ύπαρξη αρχαιοτήτων στην παράκτια ζώνη. Στο ακρωτήριο που κλείνει τον όρμο από τα δυτικά, ανακαλύφθηκαν ίχνη δύο αρχαίων ναυαγίων.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΥΣΤΕΡΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΑ ΠΟΡΤΟΛΑΦΙΑ (ΝΑΥΑΓΙΟ 5)

Ένα σύνολο αποσπασματικά σωζόμενων αμφορέων, εντοπίστηκε κατά το έτος 2006 στο δυτικό κάβο του όρμου Πορτολάφια Ευβοίας. Οι αμφορείς αυτοί βρέθηκαν διεσπαρμένοι στην επικλινή, βραχώδη κατωφέρεια του βυθού σε βάθος 16-24 μέτρων. Μεμονωμένοι αμφορείς της ίδιας συγκέντρωσης εντοπίστηκαν και στη βαθύτερη ζώνη των 32-38 μέτρων. Το ναυάγιο αυτό είχε διαταραχθεί πολλαπλώς από ανθρώπινη δραστηριότητα και εικάζεται ότι μεγάλος αριθμός αμφορέων έχει αφαιρεθεί.

Οι αμφορείς αυτοί, με το χαρακτηριστικό ατρακτοειδές σώμα τους και τις υπερυψωμένες του χείλους λαβές, δύναται να χρονολογηθούν στον 12^ο - 13^ο αι. μ.Χ.²⁹ (εικ. 7). Υπήρξαν για μία περίοδο εξαιρετικά δη-

25. Στο μερικώς σωζόμενο αυτό σφράγισμα αναγνωρίστηκε η εξής τρίστιχη επιγραφή: 'Επί Διονυσί/ου [...5-7...]/ Κνίδιον. Ο Διονύσιος ως επώνυμος έχει αναγνωστεί σε σφραγίσματα των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ.

26. Για τυπολογικά παράλληλα και χρονολόγηση των αμφορέων του ναυαγίου 7, βλ. Grace 1979, εικ. 56 (2-3), εικ. 64 (3). Whitbread 1995, 71, 82-3.

27. Peacock – Williams 1986, 82-3 (Class 1). Caravale – Toffoletti 1997, 106. Sciallano – Sibella 1991, 29.

28. Grace 1979, εικ. 38:3. Lund 2000, 84. Αδάμ Βελένη et al. 2000, 280, πίν. 142α. Χρυσοστόμου 1996-7, 211, πίν. 62στ. Langridge-Noti 2004, 491. Λώλος (υπό έκδοση).

29. Συγκεκριμένα, αποδίδονται στην κατηγορία των μαγαρικών της 5^{ης} ομάδας (Μπακιρτζής 2003, 80, πίν. 20:4) ή στον

μοφιλείς, όπως προδίδει και η εκτεταμένη διάδοσή τους στη Μαύρη Θάλασσα, Αιγαίο, Λυκία, Κιλικία, Συρία, Παλαιστίνη, Κύπρο και Ιταλία ενώ παραλλαγές τους επιβιώνουν έως και τον 14^ο αι.. Εργαστήρια παραγωγής τους έχουν επισημανθεί στην ΒΔ πλευρά της θάλασσας του Μαρμαρά³⁰.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΑ ΠΟΡΤΟΛΑΦΙΑ (ΝΑΥΑΓΙΟ 4)

Ένα δεύτερο ναυάγιο αμφορέων ανακαλύφθηκε σε απόσταση μόλις 70 μέτρων από το προηγούμενο, μετά την αξιοποίηση πληροφοριών του εκπαιδευτή αυτοδιδυτών Γ. Ευστρατίου. Όπως και το παρακείμενο ναυάγιο, ήταν διαταραγμένο και παρουσίαζε μία εξαιρετικά μεγάλη διασπορά του φορτίου των αμφορέων, τμήματα των οποίων εντοπίστηκαν σε απόσταση έως και 250 μέτρων μακριά από την κύρια συγκέντρωση. Η κύρια συγκέντρωση του κεραμικού φορτίου βρίσκεται σε βάθος 18-28 μέτρων και αποτελείται από αποσπασματικά σωζόμενους, ομοειδείς αμφορείς, με ωοειδές σώμα, ραβδώσεις στην γάστρα έως το ύψος των ώμων, επιμήκη κωνικό λαϊμό και έντονα τονισμένο, έξω νεύον χείλος (εικ. 8). Παρατηρήθηκαν τουλάχιστον τρεις διαφορετικές παραλλαγές του ίδιου όμως πάντα βασικού τύπου. Οι αμφορείς αυτοί βρίσκουν τα τυπολογικά τους παράλληλα σε αμφορείς από την περιοχή της Ιστρίας³¹, η δε παρουσία τους σε περιβάλλον ναυαγίου πιστοποιείται στο Αιγαίο για πρώτη φορά. Το ναυάγιο 4, με βάση τα τυπολογικά παράλληλα των αμφορέων μπορεί να χρονολογηθεί στο χρονικό ορίζοντα μεταξύ 1^{ου} και 2^{ου} αι. μ.Χ. Έχει υποστηριχθεί ότι οι αμφορείς αυτοί αποτελούν ένα πρώιμο στάδιο της τυπολογικής εξέλιξης των αμφορέων ΥΡ (LR) 2³².

Γ) ΚΥΝΟΣΟΥΡΑ ΜΑΡΑΘΩΝΟΣ

Η ανατολική πλευρά του Μαραθώνα οριοθετείται από το ακρωτήριο της Κυνόσουρας³³ (Μύτικας), που με μήκος δύο περίπου χιλιομέτρων εκτείνεται προς το Νότο, σχηματίζοντας ένα ασφαλές αγκυροβόλιο ένθεν του όρμου και επιτρέποντας την απρόσκοπτη θέαση όλου του θαλάσσιου περάσματος έως το νησιωτικό σύμπλεγμα των Στύρων, της Καβαλλιανής και των ευβοϊκών ακτών. Η χρήση της δυτικής πλευράς της Κυνόσουρας ως αγκυροβολίου κατά την αρχαιότητα τεκμηριώνεται από ένα μεγάλο αριθμό αρχαίων αγκυρών που έχουν ανασυρθεί από την περιοχή³⁴, οι οποίες χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως και τη ρωμαϊκή περίοδο.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΔΥΤΙΚΑ ΤΗΣ ΚΥΝΟΣΟΥΡΑΣ (ΝΑΥΑΓΙΟ 8)

Το ναυάγιο εντοπίστηκε το 2007 σε μικρή απόσταση από την ακτή και σε βάθος μόλις 6-8 μέτρων. Το κεραμικό του φορτίου αποτελείται από αμφορείς που σώζονται σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση. Από τμήματα λαϊμών και απολήξεις οξυπύθμενων βάσεων, οι αμφορείς αυτοί μπορούν να αποδοθούν στα εργαστήρια της Χίου του δεύτερου μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 9). Η ίδια χρονολόγηση αποδίδεται και σε έναν λύχνο, το μόνο ακέραιο δείγμα κεραμικής που ανελκύστηκε από το ναυάγιο 8³⁵.

τύπο Günsenin III (Günsenin 1989, 271-3, εικ. 8-10). Για ναυάγια με συναφές φορτίο βλ. Χανιώτης 1994, 862-4. Σπονδύλης 2002, 24-27.

30. Günsenin 1990, 47-56.

31. Orpait 1980, 297, πίν. IV:2,3,5, 1984, 676, πίν. 1:1, 2004, 295, εικ. 6. Simion 1984, πίν. 12:1. Scorpan 1977, 275, εικ. 10:1. Αμέσως μετά την ανακάλυψη του ναυαγίου 4 το 2006, και ενώ δεν είχε ακόμα ανελκυσθεί κανένα δείγμα, οι αμφορείς ταυτίστηκαν εσφαλμένα με τον τύπο Pascual I (Micha 2005-6, 87, υποσ. 37).

32. Orpait 1984, πίν. 12:1-2, 2004, 295-6. Scorpan 1977, 274-7.

33. Κατά τον Ησύχιο Κυνόσουρα ονομάζεται «πᾶς χερσοειδής τόπος».

34. Braemer – Marcadé 1953, 145-154.

35. Επισημαίνεται εδώ ότι δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο εάν το ναυάγιο αυτό ταυτίζεται με το ναυάγιο με φορτίο χιακών αμφορέων που περιγράφουν οι Braemer και Marcadé (1953, 142) στην ίδια περιοχή, καθώς το περιγραφόμενο βάθος και η έκταση της διασποράς του κεραμικού φορτίου διαφέρουν σημαντικά. Τα δείγματα ωστόσο που ανελκύστηκαν στην έρευνα του 1950 ομοιάζουν εκπληκτικά με αυτά της έρευνας του 2007.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΚΥΝΟΣΟΥΡΑΣ (ΝΑΥΑΓΙΟ 9)

Το ναυάγιο ήταν γνωστό στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων ήδη από την δεκαετία του 1990, όταν και υποδείχθηκε από τον αυτοδύτη Θ. Στάμου. Βρίσκεται σε βάθος 8-16 μέτρων σε δύο κύριες συγκεντρώσεις αποσπασματικά σωζόμενων, πακτωμένων αμφορέων, που εκτείνονται παράλληλα προς την ακτή σε βραχύδη πυθμένα. Οι συγκεντρώσεις αυτές απέχουν περί τα 8-10 μέτρα μεταξύ τους ενώ διάσπαρτο υλικό έχει εντοπιστεί και πέριξ αυτών, καθώς και εντός των βαθύτερων αμμωδών επιχώσεων.

Από τα αποσπασματικά δείγματα που ανελκύστηκαν (εικ. 10), διαπιστώθηκε ότι οι αμφορείς αυτοί ήταν χειροποίητοι, ο δε πηλός τους γεμάτος εγκλείσματα από μη πλαστικές ύλες. Τα προαναφερθέντα τεχνικά χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με το διαφανόμενο σχηματολόγιό τους, προδίδουν κορινθιακή προέλευση και μπορούν να ταυτιστούν με τον κορινθιακό αμφορέα τύπου Α³⁶. Επί του παρόντος προτείνεται η χρονολόγηση του ναυαγίου 9 στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. Ναυάγια με φορτίο αμφορέων κορινθιακής προέλευσης έχουν εντοπισθεί στο παρελθόν κυρίως στην Μεγάλη Ελλάδα. Το ναυάγιο 9 της Κυνόσουρας, είναι το πρώτο του είδους του που εντοπίζεται στο Αιγαίο.

Δ) ΝΗΣΟΣ ΚΑΒΑΛΛΙΑΝΗ – ΟΡΜΟΣ ΑΛΜΥΡΟΠΟΤΑΜΟΥ

Στο στενότερο, και πλέον επικίνδυνο σημείο του Ν. Ευβοϊκού, βρίσκεται το νησί της Καβαλλιανής που συχνά ταυτίζεται με την *Γλαύκου νήσο* του Πausανία³⁷. Παρότι δεν υπάρχουν δημοσιευμένα στοιχεία, η Καβαλλιανή εμφανίζει ίχνη αρχαίας δραστηριότητας (κεραμική, οψιανούς κλπ.). Στην ΒΔ πλευρά της, είχε εντοπιστεί στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ναυάγιο ελληνιστικών χρόνων (αδημοσίευτο). Στα ΒΑ της Καβαλλιανής, και απέναντι από το βόρειο ακρωτήριο της εισόδου του κόλπου του Αλμυροποτάμου³⁸, βρίσκεται η νησίδα Δημάκος. Σε ολόκληρο τον όρμο του Αλμυροποτάμου υπάρχουν αναφορές για ύπαρξη κεραμικής στο βυθό.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΥΣΤΕΡΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΒΑΛΛΙΑΝΗ (ΝΑΥΑΓΙΟ 11)

Σημαντικό εύρημα υπήρξε το 2008 ο εντοπισμός ενός φορτίου βυζαντινών εφυαλωμένων κουπών και πινακίων στην νήσο Καβαλλιανή, σε μία θέση που έχει υποστεί εκτενή σύληση κατά το παρελθόν. Η θέση του ναυαγίου, απέναντι από το ακρωτήριο «Μαύρος Κάβος» και βόρεια μίας επικίνδυνης ξέρας που εκτείνεται στο διάυλο Καβαλλιανής – Εύβοιας, εντοπίστηκε κατόπιν πληροφοριών που έδωσε ο επαγγελματίας δύτης Ι. Πανάγος (†).

Το κεραμικό φορτίο του ναυαγίου εκτείνεται σε βάθος 12-20 μέτρων σε αμμώδη πυθμένα. Το μεγαλύτερο μέρος του επιφανειακού υλικού έχει αφαιρεθεί, υπάρχουν ωστόσο ακέραιες φιάλες εντός των αμμωδών επιχώσεων, ενώ τμήματά τους απαντούν σε όλη την περιφέρεια του υφάλου. Η πλειονότητα των κουπών αυτών φέρει αδρεχάρακτο διάκοσμο, συχνά σε συνδυασμό με επιπεδόγλυφο, τύπου Late Sgraffito Ware³⁹ (εικ. 11), ενώ ένα μικρό ποσοστό φιαλών φέρει γραπτό διάκοσμο λευκού επί σκοτεινού⁴⁰. Στα διακοσμητικά θέματα περιλαμβάνονται ψάρια, πουλιά, τετράποδα, αφηρημένα καμπυλόγραμμα μοτίβα, μέταλλα και ομόκεντρες ζωφόροι με γεωμετρικά σχέδια. Η ομοιότητα στην τεχνική και τα διακοσμητικά μοτίβα με φιάλες που έχουν ανελκυστεί από τα βυζαντινά ναυάγια στο Καστελλόριζο και τη Σκόπελο⁴¹, χρονολογεί με ασφάλεια το ναυάγιο αυτό στον ύστερο 12^ο ή τις αρχές του 13^{ου} αι. μ.Χ.

36. Koehler 1981, 454-5, εικ. 1: b-c, πίν. 99: g-h. Kapitän 1973, 185, εικ. 1

37. Βλ. Πετράκος 1999, 10-1. RE VII. Το όνομά της έλαβε από τον Γλαύκο τον Καρύστιο, γιο του Δεμούλου, διάσημο αθλητή και ολυμπιονίκη ο οποίος κατά τον Πausανία (6, 10, 3) είχε ταφεί στο νησί. Η ταύτιση ωστόσο της νήσου που μνημονεύει ο Πausανίας με την Καβαλλιανή, δεν τεκμηριώνεται από κανένα στοιχείο.

38. Το ακρωτήριο αυτό ταυτίζεται ενδεχομένως με το κατά τον Κλαύδιο Πτολεμαίο (3, 15, 24) Λέων ἄκρα.

39. Rice 1930, 40-5.

40. Sanders 389, εικ. 23.2:13.

41. Φιλοθέου – Μιχαηλίδου 1986. Armstrong 1991.

ΝΑΥΑΓΙΟ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΤΗ ΝΗΣΟ ΔΗΜΑΚΟΣ (ΝΑΥΑΓΙΟ 10)

Βορειοανατολικά της Καβαλλιανής, στην νησίδα Δημάκος, εντοπίστηκε ένα ακόμα ναυάγιο αποσπασματικά σωζόμενων αμφορέων της ρωμαϊκής περιόδου. Το ναυάγιο βρίσκεται σε βραχώδη βυθό με αμμοθύλακες σε βάθος 17-28 μέτρων, παρουσιάζει μεγάλη διασπορά του κεραμικού του φορτίου και σαφή σημάδια διαταραχής (εικ. 12). Εντοπίστηκαν τέσσερις τουλάχιστον διαφορετικοί τύποι αμφορέων, όλοι τους, ωστόσο, προέρχονται από κεραμικά εργαστήρια της βορείου Αφρικής (Τυνησία – Λιβύη). Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν οι τύποι Africaine I και Ib, Keay LXII και Tripolitanian I⁴². Οι τύποι αυτοί αμφορέων απαντώνται για πρώτη φορά όλοι μαζί σε ένα κλειστό σύνολο, η δε παρουσία τους στο ίδιο ναυάγιο εγείρει ιδιαίτερο προβληματισμό σε σχέση με τις χρονολογήσεις που έχουν προταθεί για κάθε τύπο ξεχωριστά. Επί του παρόντος θα υποστηριχτεί με επιφυλάξεις η χρονολόγηση του ναυαγίου 10 στον 2^ο αι. μ.Χ.

Δεδομένης της παντελούς απουσίας ναυαγίων με αμφορείς αφρικανικής προέλευσης από τον χώρο του Αιγαίου έως και σήμερα⁴³, η παρουσία δύο ναυαγίων στον Νότιο Ευβοϊκό (Ναυάγια 2 και 10) αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα έντεκα εντοπισθέντα ναυάγια των ερευνητικών περιόδων 2006-8 (δύο κλασικά, δύο ελληνιστικά, τρία ρωμαϊκά, δύο βυζαντινά και ένα απροσδιόριστης χρονολόγησης), αντιπαραβαλλόμενα με τη συνολική έκταση του θαλασσιού χώρου του Νότιου Ευβοϊκού, αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό ποσοστό ναυαγίων, το οποίο δεν είναι επιδεκτικό οποιασδήποτε στατιστικής ανάλυσης. Στο ανακτηθέν εκ της θάλασσας υλικό, θα πρέπει να προστεθούν και 220 περίπου μεμονωμένα ευρήματα (αμφορείς, επιτραπέζια κεραμική, άγκυρες, λύχνι, κέραμοι κλπ), για τα οποία κρίθηκε σκόπιμη η ανέλκυσή τους. Η συνολική διαπραγμάτευση του υλικού αυτού επίκειται σε προσεχείς δημοσιεύσεις.

Η πρώτη φάση του ερευνητικού προγράμματος του Νότιου Ευβοϊκού (2006-8), κατέδειξε ότι ο θαλάσσιος αυτός χώρος, είναι εξαιρετικά πλούσιος σε αρχαία ναυάγια, άγκυρες και απορρίψεις υλικών. Αν κάτι ωστόσο εντυπωσιάζει στον θαλάσσιο αυτό χώρο, δεν είναι τόσο ο πλούτος των ευρημάτων, όσο η ποικιλομορφία και μοναδικότητα των φορτίων: από τα έντεκα συνολικά ναυάγια που έχουν εντοπιστεί, τα πέντε (ναυάγια 2, 4, 6, 9 και 10) απαντώνται για πρώτη φορά στα ελληνικά χωρικά ύδατα, σε ένα σύνολο πλέον των 100 γνωστών ναυαγίων. Τέσσερα από τα φορτία των ναυαγίων αυτών (2, 4, 6 και 10), είναι υπερπόντιας προέλευσης, προδίδοντας την ύπαρξη ενός εμπορικού δικτύου για το οποίο γνωρίζαμε ελάχιστα έως σήμερα και αναδεικνύοντας τον Νότιο Ευβοϊκό σε έναν θαλάσσιο δρόμο υπερτοπικής σημασίας.

Οι θέσεις στις οποίες εντοπίστηκαν τα ναυάγια μας εξέπληξαν σε πολλές περιπτώσεις. Η κατανομή των ναυαγίων και η διασπορά των μεμονωμένων ευρημάτων, όπως αναμενόταν, δεν είναι ομοιόμορφη στο χώρο. Τα ευρήματα φαίνονται να συνωθούνται σε συγκεκριμένες περιοχές, οι οποίες, ωστόσο, δεν συμπίπτουν απαραίτητα με τις περιοχές που πλήττονται από τους κυριαρχούντες ισχυρούς ανέμους και τον έντονο κυματισμό. Κατά τον ίδιο τρόπο, διερευνήθηκαν περιοχές και ναυτικά περάσματα υποχρεωτικής διέλευσης που εμφανίζουν δυσμενείς συνθήκες ναυσιπλοΐας, στις οποίες δεν εντοπίστηκε σχεδόν καθόλου αρχαιολογικό υλικό. Οι πρώτες αυτές γενικές παρατηρήσεις, καταδεικνύουν ότι η κατανόησή μας για τη διαδικασία του *ναυσιπορείν* και το μηχανισμό του *ναυαγείν* στο συγκεκριμένο θαλάσσιο χώρο, δεν θα πρέπει να επηρεάζεται από θεωρητικά μοντέλα και συμβατικές παραδοχές. Η κατανόηση των θαλάσσιων διαδρομών της αρχαιότητας είναι πολύ πιο σύνθετη και οι πραγματικές συνθήκες ναυσιπλοΐας ενδεχομένως πολύ διαφορετικές από αυτές που θεωρητικά μπορεί να εικάζουμε από τη μελέτη ενός υδρογραφικού χάρτη ή την ανάλυση των στατιστικών δεδομένων της Εθνικής Μετεωρολογικής Υπηρεσίας.

Εκτιμάται ότι η διενέργεια της δεύτερης φάσης της επιφανειακής έρευνας του Νότιου Ευβοϊκού (2010-2012), θα αποδώσει πολύ περισσότερα στοιχεία, για μία ορθολογική κατανόηση της διαχρονικής ναυτικής διακίνησης εμπορευμάτων στο θαλάσσιο αυτό περάσμα.

42. Africaine I: Sciallano – Sibella 1991, 80. Peacock – Williams 1986, 153 (Class 33). Bonifay 2007, 8. Caravale – Toffoletti, 1997, 143. Africaine Ib: Sciallano – Sibella 1991, 81. Peacock – Williams 1986, 154, εικ. 81β (Class 34). Bonifay 2007, 8. Caravale – Toffoletti 1997, 144. Keay LXII: Keay 1984, 309-350. Tripolitanian I: βλ. υποσ. 21.

43. Για ένα μεμονωμένο ενάλιο δείγμα Africaine I από το χώρο του Αιγαίου βλ. Garnett – Boardman 1961, 111, εικ. 8:13.

SUMMARY

ANCIENT SHIP WRECKS AND CARGOS IN THE SOUTH EUBOEAN GULF

George B. Koutsouflakis, Xanthi Argyri

During 2006-8 the Hellenic Institute of Marine Archaeology (HIMA) and the Ephorate of Underwater Antiquities (EUA) conducted an underwater archaeological survey in the area of the Southern Euboean Gulf, the preliminary results of which are presented in this paper. This was the first stage of a larger project which aims to locate, record and evaluate ancient shipwrecks and their remains. During the first three seasons of this survey, eleven ancient shipwrecks were located in four distinct geographical areas of the euboean and attic coastlines.

In the area of the complex of islands at Styra (Euboea) the remains of five shipwrecks were discovered. The later in date (shipwreck 1) was located at the island of Agios Andreas and can be dated to the 6th century AD, carrying a cargo of LR2 amphorae. An additional shipwreck (shipwreck 2) was located at the Petousi island and carried a cargo of african amphorae of the Tripolitanian 1 type that can be dated to the 2nd century AD. Finally, three more shipwrecks were located at the island of Styra, one with a cargo of Brindisi amphorae (shipwreck 6), dated to the end of the 2nd or the first half of the 1st century BC, one shipwreck with a cargo of Koan and Knidian amphorae of the late 2nd century BC (shipwreck 7) and last but not least, a shipwreck with a cargo of roof tiles of Laconian type that has not yet been dated (shipwreck 3).

In the wider geographical area of the northern side of the Bay of Marmari (Portolafia) the remains of two shipwrecks were located. The first one (shipwreck 5) contained amphorae of the Günsenin III type, dating to the 12th - 13th centuries AD and a second one (shipwreck 4) carried an early version of the LR2 type of amphorae that can be dated to the 1st or 2nd centuries AD.

Further north, two more shipwrecks were discovered, the first one off the island of Kavalliani and a second one in the Bay of Almyropotamos. The first one (shipwreck 11) consisted of a cargo of bowls carrying Late Sgraffito Ware decoration and can be dated to the second half of the 12th or the first half of the 13th centuries AD. The second one (shipwreck 10) was discovered near the islet of Demakos and carried african amphorae of the Tripolitanian, Africaine I and IIb and Keay LXII types. A tentative dating of the 2th century AD has been discussed.

Finally, in the geographical area of Kynosoura of Marathon in the Attic coast, the very fragmented remains of two shipwrecks were discovered. One of them carried amphorae of the Corinthian A' type (shipwreck 9) and the second, a cargo of Chian amphorae of an early type (shipwreck 8). The shipwrecks located at Kynosoura can be dated in the 3rd and the 5th century BC.

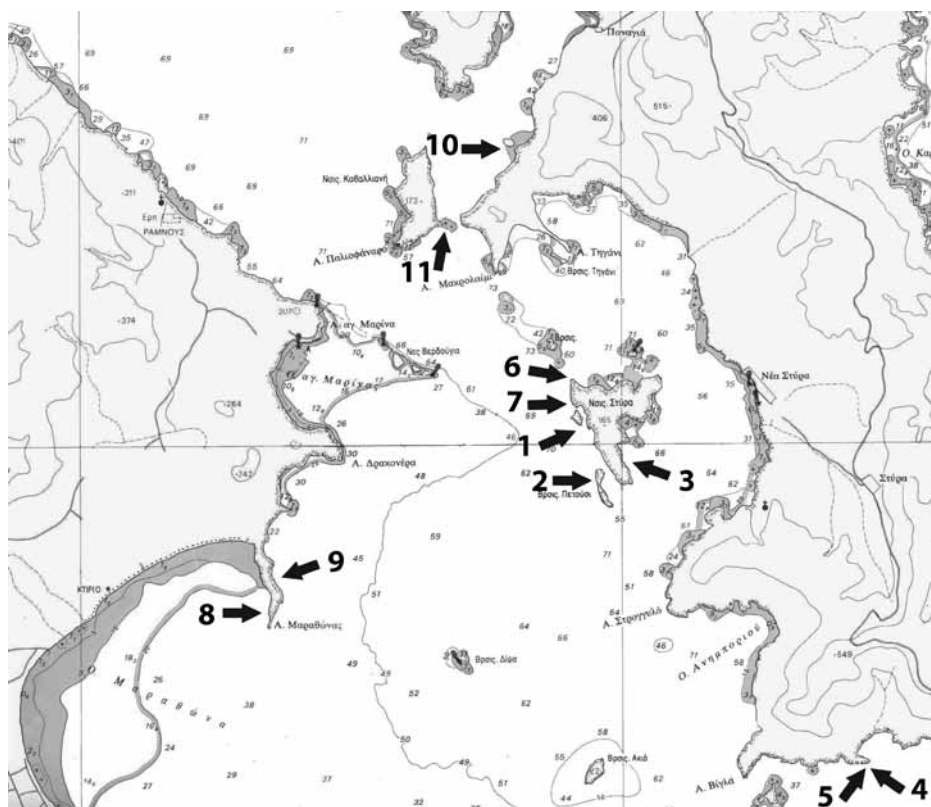
The distribution of the shipwrecks as well as the 220 isolated finds (amphorae, anchors etc) that have been recovered from the surveyed areas so far, suggests a large concentration of archaeological remains mainly along the coast of Euboea, with the highest density around the complex of islands at Styra. Contrary, the Attic coastline, with the exception of the Kynosoura promontory in Marathon, has proved rather poor in finds although it is considered very dangerous in sailing. The existence of wrecks in areas that were not anticipated, in conjunction with their absence in areas of high navigational risk raises questions concerning the ways we comprehend sailing routes and the causes and processes of shipwrecking.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abadie C., 1989. Les Amphores Protobyzantines D'Argos (IVe – VIe siècles), in Déroche V. – Spieser J.-M. (επιμ.), *Recherches sur la Céramique Byzantine*, BCH Suppl. XVIII, Athènes, 47-56.
- Αγουρίδης Χρ., 2004. Ενάλια Αρχαιολογική Έρευνα Αργολικού – Ερευνητική Περίοδος 2003, *Ενάλια* 8, 28-45.
- Αδάμ Βελένη Π. – Γεωργακάκη Π. – Καλαβρία Β. – Μπόλη Κ., 2000. Κλειστά σύνολα ελληνιστικών χρόνων από την αγορά της Θεσσαλονίκης, στο Δρούγου Στ. – Ζερβουδάκη Η. – Μαραγκού Λ. – Τουράτσογλου Γ. (επιμ.), *Ε' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα, 275-297.
- Armstrong P., 1991. A Group of Byzantine Bowls from Skopelos, *OJA* 10 (3), 335-347.

- Bintliff J.L. *et al.*, 2004-5. The Tanagra Project: Investigations at an Ancient Boeotian City and its Countryside (2000-2002), *BCH* 128-9, 541-606.
- Bonifay M., 2007. Que transportaient donc les amphores africaines?, in Papi E. (επιμ.), *Supplying Rome and the Empire*, The Proceedings of an International Seminar held at Siena – Certosa di Pontignano on May 2-4, 2004, *JRA Suppl. Series* 69, 8-31.
- Bonifay M. – Villedieu F., 1989. Importations D' Amphores Orientales En Gaule (Ve - VIIe siècle), in Déroche V. – Spieser J.-M. (επιμ.), *Recherches sur la Céramique Byzantine*, *BCH Suppl.* XVIII, Athènes, 17-46.
- Braemer Fr. – Marcadé J., 1953. Céramique antique et pièces d'acres trouvées en mer a la pointe de la Kynosoura (Baie de Marathon), *BCH* 77, 139-154.
- Caravale A. – Toffoletti I., 1997. *Anfore Antiche Conoscerle e Identificarle*, Formello.
- Delaporta C., (υπό έκδοση). Recent finds in underwater archaeology by the Department of Underwater Antiquities of Greece, in Tzalas Ch. (επιμ.) *Tropis* 8 (8th International Symposium on Ship Construction in Antiquity), Hydra, August 27-31, 2002.
- Demangel R., 1950. Fouilles et recherché sous-marines en Grèce, *BCH* 74, 271-3.
- Δεμέστιχα Στ., 2002. Οι σφαιρικοί αμφορείς της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου (4^{ος} - 7^{ος} αι. μ.Χ.), *Ενάλια* VI, 115-121.
- Garnett R. – Boardman J., 1961. Underwater reconnaissance off the island of Chios, *BSA* 56, 102-113.
- Gehrke H.J., 1992. Zur Rekonstruktion antiker Seerouten: Das Beispiel des Golfs von Euboia, *Klio* 74, 98-117.
- Gibbins D., 2001. Shipwrecks and Hellenistic Trade, in Archibald Z.H. – Davies J. – Gabrielsen V. – Oliver G.L. (επιμ.) *Hellenistic Economies*, London, 273-312.
- Grace V.R., 1979. *Excavations of the Athenian Agora, Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Picture Book Nr. 6, Princeton.
- Günsenin N., 1989. Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musées Turcs, in Déroche V. – Spieser J.-M., (επιμ.), *Recherches sur la Céramique Byzantine*, *BCH Suppl.* XVIII, Athènes, 267-276.
- Günsenin N., 1990. *Les Amphores Byzantines (Xe - XIIIe siècles): Production, Circulation D' Apres les Collections Turques*, αδ. διδ. διατριβή, Paris.
- Hautumm W., 1981. *Studien zu Amphoren der spätrömischen und frübyzantinischen Zeit*.
- Hoffmann H., 1971. *Ten Centuries that shaped the West. Greek and Roman Art in Texas Collections*, Mainz.
- Καζιάνης Δ., 1994. Υποδείξεις αρχαίων ναυαγίων, *ΑΔ* 49, *Χρονικά*, 856.
- Kapitän G., 1973. A Corinthian Shipwreck at Savelletri (Brindisi, Apulia, Italy), *IJNA* 2 (1), 185-6.
- Karagiorgou O., 2001. LR2: a Container for the Military annona on the Danubian Border?, in Kingsley S. – Michael M. (επιμ.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity, Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29 May 1999*, Oxford, 129-166.
- Keay S.J., 1984. *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean, A typology & economic study: the Catalan evidence*. *BAR-IS* 196, Oxford.
- Koehler C.G., 1981. Corinthian Developments in the Study of Trade in the Fifth Century, *Hesperia* 50, 449-458.
- Κόντη Β., 1998. Βιοτεχνική δραστηριότητα στην περιοχή Αλιέων Αργολίδας, *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (1995), τ. Β', Αθήνα 335-356.
- Κορμαζοπούλου Α. – Χατζηλαζάρου Δ., 2010. Τα αγγεία του σπηλαιοβαράθρου Ανδρίτσας Αργολίδας. Προκαταρκτική παρουσίαση ενός κλειστού συνόλου του τέλους της Ύστερης Αρχαιότητας και κάποιες απόπειρες ερμηνείας, στο *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο (3^{ος} - 7^{ος} αι. μ.Χ.), Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, τ. α', Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, Θεσσαλονίκη, 169-184.
- Koutsouflakis G. – Argiris X., υπό έκδοση. Southern Euboean Gulf Survey: Results of the Campaigns 2006-2008, στο Tzalas Ch. (επιμ.) *Tropis* 10 (10th International Symposium on Ship Construction in Antiquity), Hydra, August 27 - September 2, 2008.
- Κουτσουφλάκης Γ. – Κουρκουμέλης Δ., 2006. Ναυαγίο ύστερης αρχαϊκής περιόδου στο Νότιο Ευβοϊκό, *AAA* 39, 83-104.
- Langridge-Noti E., 2004. Hellenistic Pottery from Two Southern Euboian Excavations, στο Δρούγου Στ. – Ζερβουδάκη Η. – Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου Α. – Τουράτσογλου Γ. (επιμ.), *ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα, 487-494.
- Lund J., 2000. Transport amphorae as evidence of exportation of Italian wine and oil to the eastern Mediterranean in the Hellenistic period, in Lund J. – Pentz P. (επιμ.) *Between Orient and Occident: studies in honour of P.J. Riis*, Copenhagen, 77-101.

- Λώλος Γ., υπό έκδοση. Αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στην περιοχή της Σικυώνας: το άστυ και η χώρα, στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Η Κορινθία και η Βορειοανατολική Πελοπόννησος: Τοπογραφία και Ιστορία από τους Προϊστορικούς Χρόνους ως το τέλος της Αρχαιότητας*, Λουτράκι 26-29 Μαρτίου 2009.
- Λώλος Γ. – Δελλαπόρτα Κ. – Ευαγγελιστής Δ. – Θεοτόκης Θ. – Καραπέτση Ν. – Μιχάλη Μ., 2007. Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στις νότιες ακτές της Σαλαμίνας, 2005, *Ενάλια* 10, 31-39.
- Mattingly D.J., 1995. *Tripolitania*, London.
- Micha P., 2005-6. Amphora Shipwrecks in the Aegean. A Database of the Ephorate of Underwater Antiquities, *Skyllis* 7, τ. 1-2, 82-93.
- Michali M. – Papadopoulou Chr. – Sapountzis I., υπό έκδοση. A 2nd century BC shipwreck off the island of Styra, in the Southern Euboean Gulf: A preliminary report, in Tzalas Ch. (επιμ.) *Tropis* 10 (10th International Symposium on Ship Construction in Antiquity), Hydra, August 27 - September 2, 2008.
- Μπακιρτζής Χ., 2003. *Βυζαντινά Τσουκαλολάγηνα*, ΔΑΔ 39, Αθήνα.
- Οραιτ Α., 1980. Considerații Preliminare Asupra Amforelor Romane Și Romano-Bizantine Din Dobrogea, *Peuce* 8, 291-327.
- Οραιτ Α., 1984. Beobachtungen zur Entwicklung der Zwei Amphoratypen, *Peuce* 9, 311-327.
- Οραιτ Α., 2004. The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia, in Eiring J. – Lund J. (επιμ.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Monographs of the Danish Institute at Athens, Vol. 5, 293-312.
- Parathanassopoulos G., 1980. Greece. Underwater surveys in 1979, *IJNA* 9 (2), 164-167.
- Parker A.J., 1992. *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*, BAR-IS 580, Oxford.
- Peacock D.P.S. – Williams D.F., 1986. *Amphorae and the Roman Economy: an introductory guide*, London.
- Πετράκος Β., 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούντος, I Τοπογραφία*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αρ. 181, Αθήναι.
- Προσκυνητοπούλου Ρ., 2007. αρ. 16, 100-103, στο Καλτσά Ν. – Δεσπίνη Γ. (επιμ.), *Πραξιτέλης (Κατάλογος Έκθεσης στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 25.7- 31.10.2007)*, Αθήνα.
- Rice T.D., 1930. *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford.
- Riley J.A., 1979. The Coarse Pottery from Berenike, in Baker G. – Bonnanno A. – Riley J.A., *Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice), Supplements to Libya Antiqua*, V, Tripoli.
- Rudolph W., 1979. Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report V: The Early Byzantine Remains, *Hesperia* 48, 294-321.
- Ρωμαίος Κ., 1924-1925. Ο έφηβος του Μαραθώνος, *ΑΔ* 9, 145-187.
- Sanders D.R.G., 2003. Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth, in Williams II C.K. – Bookidis N. (επιμ.), *Corinth, The Centenary 1896-1996*, Corinth, Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Vol. XX, 385-399.
- Sciallano M. – Sibella P., 1991. *Amphores comment les identifier?*, Aix-en-Provence.
- Scorpan C., 1977. Contribution à la connaissance de certains types céramiques Romano-Byzantins (IVe - VIIe siècles) dans l'espace Istro-Pontique, *Dacia* n.s. 21, 269-297.
- Simion G., 1984. Descoperiti Noi În Necropola De La Noviodunum - Raport Preliminar, *Peuce* 9, 75-96.
- Σπονδύλης Η., 2002. Αναγνωριστική Έρευνα Ι.Ε.Ν.Α.Ε. Δυτικών Ακτών Νοτίου Παγασητικού, Έτους 2000, *Ενάλια* 6, 24-31.
- Σπονδύλης Η. – Δεμέστιχα Στ., 2004. Αναγνωριστική Έρευνα Ι.Ε.Ν.Α.Ε. Δυτικών Ακτών Νοτίου Παγασητικού, Έτους 2003, *Ενάλια* 8, 11-27.
- Van Doorninck F.H. Jr., 1989. The Cargo Amphoras on the 7th Century Yassi Ada and 11th Century Serçe Limani Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars, in Déroche V. – Spieser J.-M. (επιμ.), *Recherches sur la Céramique Byzantine*, BCH Suppl. XVIII, Athènes, 247-257.
- Whitbread I.K., 1995. *Greek Transport Amphorae. A Petrological and Archaeological Study*, The British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 4.
- Φιλοθέου Γ. – Μιχαηλίδου Μ., 1986. Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο, *ΑΔ* 41, *Μελέτες*, 271-329.
- Χανιώτης Δ., 1994. Βόρειες Σποράδες, *ΑΔ* 49, *Χρονικά*, 862-4.
- Χρυσοστόμου Α., 1996-7. Στοιχεία καθημερινής ζωής και λαϊκής λατρείας από την Πέλλα των ελληνοιστικών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γεωργίου Παππά, *ΑΔ* 51-2, *Μελέτες*, 197-230.

Εικ. 1. Οι θέσεις των εντοπισθέντων ναυαγίων της ερευνητικής περιόδου 2006-8.

Εικ. 2. Τμήμα ΥΡ 2 αμφορέα από το ναυάγιο 1 στην νησίδα Αγ. Ανδρέας (φωτ. Π. Βεζυρτζής).

Εικ. 3. Αμφορέας Tripolitanian I από το ναυάγιο 2 στη νησίδα Πετούσι (φωτ. Π. Βεζυρτζής).

Εικ. 4. Όψη τμήματος του ναυαγίου 7 στη νήσο Στύρα (φωτ. Ι. Γλαμπεδάκης).

Εικ. 5. Όψη του ναυαγίου 6 στη νήσο Στύρα (φωτ. Β. Μεντόγιαννης).

Εικ. 6. Αμφορέας Brindisi από το ναυάγιο 6 στη νήσο Στύρα (φωτ. Γ. Σαπουντζής).

Εικ. 7. Βυζαντινός αμφορέας από το ναυάγιο 5 στα Πορτολάφια.

Εικ. 8. Ρωμαϊκοί αμφορείς από το ναύαγιο 4 στα Πορτολάφια.

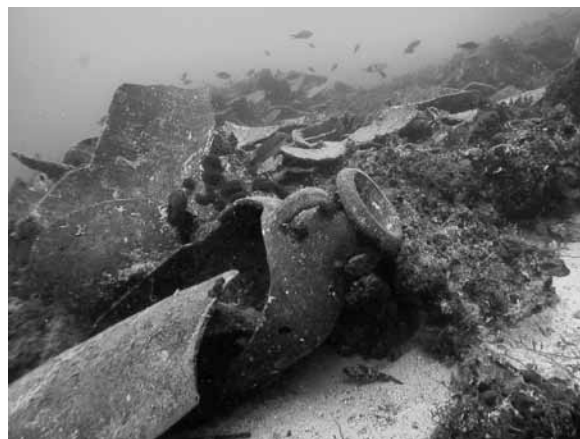
Εικ. 9. Τμήματα χιακών αμφορέων και λύχνος από το ναύαγιο 8 στην Κυνόσουρα.

Εικ. 10. Τμήμα λαίμου κορινθιακού Α' αμφορέα από το ναύαγιο 9 στην Κυνόσουρα.

Εικ. 11. Βυζαντινές κούπες από το ναύαγιο 11 στην Καβαλλιανή (φωτ. Π. Βεζυρτζής).

Εικ. 12. Αμφορέας Africaine I από το ναύαγιο 10 στη νησίδα Δημάκος (φωτ. Ξ. Αργύρη).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2006*

Γεώργιος Κακαβάς

Η παρούσα μελέτη αποτελεί σπουδή πάνω στο τι μπορεί να προσφέρει στην έρευνα μία μικρή σωστική ανασκαφή ή ακόμη και μία απλή υπηρεσιακή αυτοψία. Παρουσιάζονται, αλλού επιγραμματικά και αλλού εκτενέστερα, πρόσφατα αρχαιολογικά δεδομένα, που πλουτίζουν τις γνώσεις μας για την αδιερεύνητη σε μεγάλο βαθμό βυζαντινή και μεταβυζαντινή Εύβοια¹.

Α. Το οδοιπορικό μας αρχίζει με τη σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε το καλοκαίρι του 2006 από την 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στη θέση Βερούτά ή Βυρωτά της βορειοκεντρικής Εύβοιας, μέσα σε ιδιωτική δασική έκταση 16.000 στρεμμάτων, που ανήκει στη «Δαφνώντας Α.Ε.». Η έρευνα αρχικά αποσκοπούσε στη διερεύνηση ενός λιθοσωρού αρχαιολογικού ενδιαφέροντος πλησίον του οποίου θα περνούσε αγροτικός δρόμος. Οι ενδιαφερόμενοι χρηματοδότησαν τις ανασκαφικές εργασίες, οι οποίες έφεραν στο φως τμήμα κτιριακού συγκροτήματος, δύο τάφους και πληθώρα κινητών ευρημάτων².

Με την πρώτη αυτοψία στο χώρο διαπιστώθηκε ότι υπήρχε ένας σωρός από μεγάλους ως επί το πλείστον ημιλαξευμένους λίθους, κάποιοι από τους οποίους έφεραν ίχνη κονιάματος. Οι λίθοι ήταν σε τυχαία διάταξη και δημιουργούσαν ένα φυσικό έξαρμα, περιμέτρου 35 μ. περίπου. Στην ευρύτερη περιοχή διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλης ποσότητας επιφανειακής κεραμικής, κυρίως τμήματα μεγάλων κεράμων και εφωλωμένα όστρακα αγγείων.

Στη στέψη του λιθοσωρού μετά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης, που περιείχε μεγάλη ποσότητα ασβεστοκονιάματος, αποκαλύφθηκε σε πρώτη φάση τμήμα ημικυκλικής ασπίδας, με χορδή περίπου 2 μ., σωζόμενο ύψος 70 εκ. και με την κορυφή της προς Ανατολάς (εικ. 1). Η δόμησή της αποτελείται από μεγάλους, αδρά λαξευμένους στην εξωτερική παρεία λίθους, και πλινθία στους οριζόντιους κυρίως αρμούς. Ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί πηλόχωμα, ενώ στο εσωτερικό μέτωπο σώζονται υπολείμματα επιχρίσματος. Η ασπίδα διαπιστώθηκε ότι σε δεύτερη φάση αποτέλεσε το ανατολικό τμήμα κυκλοτερούς κατασκευής με διαφορετική αμελέστερη δόμηση. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν πάρα πολλές κεραμίδες σχεδόν ακέραιες (στρωτήρες και καλυπτήρες), πιθανότατα από την κατάρρευση της στέγης.

Σε επαφή και ΒΑ με την ημικυκλική ασπίδα ανασκάφηκε ο Τοίχος 1, με διεύθυνση Α-Δ, ο οποίος στο εξωτερικό Βόρειο μέτωπό του ενώνεται κάθετα με τον Τοίχο 2, που έχει αντίθετη φορά και μήκος 1,20 μ. (εικ. 1). Ο Τοίχος 1, το μέγιστο μήκος του οποίου φτάνει τα 9 μ. και το ύψος του τα 65 εκ., συνεχίζεται Δυτικά με ευκρινές εσωτερικό μέτωπο και υπόλευκο επίχρισμα, μέσου πάχους 5 εκ. Το πάχος και των δύο τοίχων κυμαίνεται περίπου στα 70 εκ., ενώ και οι δύο φαίνεται να επεκτείνονται και έξω από τον ανασκαφέντα χώρο. Πα-

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται σε φίλους και συνεργάτες για την ξεχωριστή συμβολή του καθενός στην έρευνα ή στη διαμόρφωση της παρούσας μελέτης: στους αρχαιολόγους Ευδοξία Παπαδοπούλου, Μαίρη Γκάτη, Αθανασία Ψάλτη, Μάχη Παναγοπούλου και Αγγελο Ριτσώνη, στις συντηρήτριες αρχαιοτήτων Δανάη Δραγούμη, Ιωάννα Ζερβάκη, Δήμητρα Πετροπούλου, Άντα Πρωτοψάλτη και Θεοφανώ Σαραμαντή, στη νομισματολόγο Γιόρκα Νικολάου, στους σχεδιαστές Κώστα Φαφούτη και Βασίλη Σκούφη, στον τοπογράφο Πύργο Κανάρα, στους φωτογράφους Λευτέρη Γαλανόπουλο και Κώστα Ξενικάκη, στον αείμνηστο φύλακα αρχαιοτήτων Πύργο Παράκατη, στο συνεργείο της ανασκαφής Βερούτά Πέτρο Βλαχογιάννη, Δημήτρη Τσοράπα, Βαγγέλη Φαφούτη και Δημήτρη Χατζηανδρέου και τέλος στην «Εταιρεία Δαφνώντας Α.Ε.», η οποία χρηματοδότησε την ανασκαφή στη θέση «Βερούτά».

1. Για την περιοχή βλ. ενδεικτικά Girard 1852. Ιωάννου 1857. Φουσάρας 1964. Γουναρόπουλος 1971. Λιάπης 1971. Koder 1973. Τριανταφυλλόπουλος 1974. Σκούρας 1978. Balta 1989. Τριανταφυλλόπουλος 1992. Κακαβάς 2006.

2. Η σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε από το Μάιο έως το Σεπτέμβριο του 2006.

ράλληλος με τον Τοίχο 1 βρέθηκε ο Τοίχος 3 και στη συνέχεια αποκαλύφθηκε ο Τοίχος 4, που τέμνει εγκάρσια τους Τοίχους 1 και 3 σχηματίζοντας κάτοψη πι (εικ. 1). Οι Τοίχοι 3 και 4 έχουν μήκος 2,8 μ. και 1,83 μ. αντίστοιχα. Όλοι οι τοίχοι έχουν πάχος περίπου 70 εκ. και παρουσιάζουν τον ίδιο τρόπο δόμησης. Σειρές λίθων μεσαίου μεγέθους με συνδετικό κονίαμα και παρεμβολή πλινθίων στους οριζόντιους κυρίως αρμούς διαμορφώνουν την τοιχοποιία.

Πλησίον του Τοίχου 1, κάτω από το στρώμα καταστροφής, σε βάθος 65 εκ. βρέθηκε αργυροχάλκινο νόμισμα, *denier tournois*, του Γκυ Β' Ντε λα Ρος, δούκα των Αθηνών (1294-1308), νομισματοκοπείου Θηβών (εικ. 2)³. Στο εσωτερικό μέτωπο του Τοίχου 3 εντοπίστηκε σε βάθος 94 εκ. επικεκομμένο νόμισμα άσπρον τραχύ εκ κράματος είτε του Μανουήλ Κομνηνού Δούκα, δεσπότη της Θεσσαλονίκης (1230-1237) ή του Ιωάννη Γ' Βατάτζη, επίσης δεσπότη της Θεσσαλονίκης (1249-1250/54)⁴. Η απόδοση δεν καθίσταται σίγουρη εξαιτίας της κακής διατήρησης του νομίσματος, η απεικόνιση όμως στον οπισθότυπο του αυτοκράτορα να στέφεται από τον άγιο Δημήτριο, παραπέμπουν σε νομισματοκοπείο του βασιλείου της Θεσσαλονίκης.

Σε βάθος 94 εκ. και 2 μ. ΝΑ της εξωτερικής παρειάς της ημικυκλικής ασίδας αποκαλύφθηκε ακέραιος λακκοειδής τάφος ενηλίκου, τοποθετημένου σε εκτεταμένη ύπτια στάση, απευθείας πάνω στο έδαφος με το κεφάλι στη δυτική πλευρά και τα χέρια του σταυρωμένα στο στήθος (Τάφος Ι). Τα οστά του σκελετού ήταν αποσπασμένα και εύθραυστα, ενώ το κρανίο περιβαλλόταν από λίθους και καλυπτόταν με κεραμίδες. Στο ύψος περίπου του στόματος βρέθηκε ως δανάκη⁵ εικοσανούμιον, πιθανώς, Ιουστινιανού Α'. Το συγκεκριμένο νόμισμα, που κυκλοφορούσε μετά το 538, αφού ο αυτοκράτορας εικονίζεται μετωπικός και όχι όπως πριν κατά κρόταφον, αποτελεί ένα ασφαλές *terminus post quem* για τη χρονολόγηση της ταφής. Η ανεύρεση αρκετών χάλκινων και σιδερένιων ήλων υποδηλώνει ότι ο νεκρός ίσως είχε τοποθετηθεί κατά τον ενταφιασμό του σε ξύλινο φορείο. Στο περιβάλλον του τάφου βρέθηκαν: σιδερένια αλυσίδα εξάρτησης καντήλας, τμήματα γυάλινων αγγείων και μεγάλο τμήμα κάμας. ΝΑ του Τάφου Ι και σε παράλληλη διάταξη και προσανατολισμό με αυτόν αποκαλύφθηκε τμήμα του Τάφου ΙΙ, ενώ βορειότερα και σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκαν ίχνη καύσης.

Συνολικά, η έρευνα απέδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμίδων, λίγων επίπεδων χονδροειδών κεράμων, πλήθος εφραλωμένων οστράκων και τμήματα αγγείων (εικ. 3)⁶, καρφιά, τμήματα γυάλινων αγγείων και κυκλικών υαλοπινάκων (εικ. 4)⁷, καθώς και αβαφή όστρακα χονδροειδών χρηστικών αγγείων με εγχάρκτη κτενωτή διακόσμηση⁸. Η τυπολογία και τα χαρακτηριστικά των περισσότερων ευρημάτων παραπέμπουν στην εποχή της Φραγκοκρατίας (13ος-14ος αι.)⁹, ενώ κάποια μπορούν να χρονολογηθούν σε πρωιμότερες ή μεταγενέστερες περιόδους. Μετά το τέλος των εργασιών, ο χώρος περιφράχθηκε, τα λείψανα των τοίχων καλύφθηκαν για προστασία από τα ακραία καιρικά φαινόμενα με γεωύφασμα και διαβαθμισμένο χαλί. Όλα τα κινητά ευρήματα μεταφέρθηκαν στις αποθήκες και στα εργαστήρια συντήρησης της 1ης ΕΒΑ¹⁰.

Αν και η ανασκαφική έρευνα ήταν σύντομη και διερευνητική, κάποια πρώτα συμπεράσματα μπορούν με επιφύλαξη να διατυπωθούν:

1. Η αρχική ημικυκλική ασίδα φέρει θεμελίωση, ενώ η κυκλοτερής συνέχειά της εδράζεται επιφανειακά πάνω στις κεραμίδες του στρώματος καταστροφής, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ότι το Δυτικό αυτό τμήμα

3. Schlumberger 1878, 340. Τζαμαλής 1981, 89, 93, 97, πίν. Γ. 5, πίν. Δ. 4, εικ. στη σελ. 95.

4. Metcalf 1973, 171, αρ. 112, πίν. 11. Hendy 1999, 610, αρ. 9.1 κ.εξ., πίν. XLV.

5. Ο ναύλος του νεκρού για το ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο.

6. Για τη βυζαντινή κεραμική, βλ. Papanikola-Bakirtzis - Dauterman Maguire - Maguire 1992. Κυπραίος Ε. (επιμ.), 1971 [ή 1995?]. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.) 1999. Για τα εγχάρκτη τύπου «Ζευξίππου» (12^{ος} - 13^{ος} αι.), βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Μαυρικίου - Μπακιρτζής 1999, 113-114, αρ. 238, 137. Για τα βυζαντινά εργαστήρια εφραλωμένης κεραμικής, βλ. Papanikola-Bakirtzis - Dauterman Maguire - Maguire 1992, 21-35, 41-65. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 45-66. Για τα απλά εφραλωμένα παλαιολόγια κεραμικά, βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Μαυρικίου - Μπακιρτζής 1999, 174-175. Τέλος, για την εφραλωμένη κεραμική στον Ελλαδικό χώρο από το 15^ο έως το 19^ο αιώνα, βλ. Μπορμπουδάκη (επιμ.) 2007, 13-19, 36-93.

7. Τριών τουλάχιστον διαφορετικών διαμέτρων. Η χρήση και κυρίως η παραγωγή γυαλιού στον Ελλαδικό χώρο βρίσκεται σε ύφεση κατά τους πρώιμους και μέσους βυζαντινούς χρόνους, τουλάχιστον ως το 11^ο και 12^ο αι., οπότε παρατηρείται μια ανάκαμψη του συγκεκριμένου τομέα με τις δύο βιοτεχνίες γυαλιού που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη στην Κόρινθο το 1937 (Davidson 1943, 297-324).

8. Για χρηστικά βυζαντινά αγγεία, βλ. Μπακιρτζής 2003.

9. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.) 1999, 18-23.

10. Μόνη εξαίρεση αποτελούν οι πολλές κεραμίδες που παρέμειναν σε ασφαλή φυλασσόμενο χώρο παραχωρημένο από τους ενδιαφερόμενους πλησίον της ανασκαφής από τους ενδιαφερόμενους.

ανήκει σε νεότερη φάση. Αντίθετα, οι υπόλοιποι τοίχοι έχουν κατασκευαστεί με την ίδια τεχνική και τα ίδια υλικά δόμησης με τον ημικυκλικό τοίχο και συνθέτουν κάτοψη κτίσματος με αψίδα στα ανατολικά, γεγονός που σε συνδυασμό με τα σχετικά κινητά ευρήματα, επιτρέπει την υπόθεση ότι πρόκειται πιθανότατα για θρησκευτικού χαρακτήρα κτιριακό συγκρότημα (εικ. 1).

2. Οι δύο λακκοειδείς τάφοι με κοινό προσανατολισμό, που βρέθηκαν στο ίδιο βάθος πίσω ακριβώς από την ημικυκλική αψίδα, υπαινίσσονται την ύπαρξη κοιμητηρίου στην περιοχή από τα μέσα του 6^{ου} τουλάχιστον αιώνα και εξής¹¹.

3. Η ανεύρεση και χρονολόγηση των τάφων παραπέμπουν στην ύπαρξη κάποιας μορφής οικισμού στην ευρύτερη περιοχή κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, ενώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα οδηγούν στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή εποχή και τεκμηριώνουν τη διαχρονική κατοίκηση της περιοχής. Η άποψη αυτή συνάδει με την επιφανειακή κεραμική διαφορετικών εποχών (Κλασική, Ελληνιστική, Ρωμαϊκή), που απαντά διάσπαρτη σε μεγάλη ποσότητα, έξω από το χώρο της ανασκαφής. Η συνέχεια και ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στο μέλλον θα μπορούσε ίσως να δώσει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τα οικιστικά κατάλοιπα στη συγκεκριμένη θέση και να απαντηθούν με ασφάλεια πολλά από τα αναφερόμενα προβλήματα.

Β. Αξίζει να σημειωθεί ότι η έρευνα στην περιοχή είχε αρχίσει με τη φωτογραφική τεκμηρίωση και σχεδιαστική αποτύπωση ενός μεσαιωνικού κάστρου, που βρίσκεται μέσα στα όρια της ιδιωτικής έκτασης «Δαφνώντας Α.Ε.», στη θέση Δερβένι ή Κλιμάκι, του Δ. Νεροτριβιάς του Δ. Μεσσαπίων (εικ. 5), επίσης με χρηματοδότηση της εταιρείας.

Στην κορυφή απότομου βραχώδους υψώματος (υψόμ. 480 μ.) του όρους Κανδήλι, ένα περίπου χιλιόμετρο ΒΑ της θέσης Βερούτα και 6 χλμ. ΝΔ από το χωριό Προκόπι, σώζονται τα ερείπια Κάστρου, γνωστού στη βιβλιογραφία ως Σιδερόκαστρο, Σιδερόπορτα, Παλιόκαστρο, Καστρί ή Κλεισούρα¹².

Το Κάστρο καταλαμβάνει έκταση 35 περίπου στρεμμάτων και αποτελείται από δύο περιβόλους, έναν εσωτερικό και έναν εξωτερικό, που ακολουθούν το ανάγλυφο του υψώματος (εικ. 5). Ο εξωτερικός περιβόλος εντοπίζεται στη ΝΑ πλευρά του λόφου, από όπου και η κύρια πρόσβαση στο χώρο του κάστρου (εικ. 6), καθώς και στη ΒΔ απότομη παρειά, όπου σώζονται επίσης τα ερείπια ενός πύργου. Αντίθετα, ο εσωτερικός περιβόλος ανιχνεύεται σε όλη την περίμετρο της κορυφής και αποτελεί ουσιαστικά την κύρια οχύρωση του κάστρου, την ακρόπολη. Στη ΝΑ πλευρά του ανοίγεται η μοναδική επιβλητική είσοδος, από την οποία σώζονται λείψανα των παραστάδων με επιμελημένη τοιχοποιία¹³. Νοτιότερα σώζονται σε ικανό ύψος δύο πύργοι από ημιλαξευμένους λίθους με την παρεμβολή ελάχιστων πλίνθων και κατά τόπους συνδετικό κονίαμα, ενώ τα ερείπια ενός τρίτου πύργου υπάρχουν στη ΒΑ γωνία της ακρόπολης. Τέλος, όλη τη ΝΑ πλευρά διατρέχει εσωτερικά περιδρομος.

Ο εσωτερικός χώρος σήμερα καλύπτεται στο μεγαλύτερο μέρος του από άγρια βλάστηση και σώζει λείψανα κτισμάτων (εικ. 5). Διατηρούνται σε καλή κατάσταση δύο μεγάλες ορθογώνιες δεξαμενές με επιμελημένη τοιχοποιία από αργούς λίθους, πλίνθους, συνδετικό κονίαμα και επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα ρόδινου χρώματος (εικ. 5). Οι εσωτερικές, μάλιστα, γωνίες της δυτικής δεξαμενής είναι αποστρογγυλευμένες. Επιπρόσθετα, εντός του εσωτερικού περιβόλου διαγράφονται επί του εδάφους τα ερείπια δύο κτισμάτων, ενός ορθογώνιου και ενός κυκλοτερούς, ενώ ολόκληρη η περιοχή είναι διάσπαρτη με όστρακα άβαφης χρηστικής κεραμικής και θραύσματα κεραμίδων.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της αρχιτεκτονικής και της επιφανειακής έρευνας στο χώρο, το κάστρο της Κλεισούρας εντάσσεται στα οχυρωματικά έργα της εποχής της Φραγκοκρατίας-Ενετοκρατίας στην Εύβοια, ενώ φαίνεται πως διατήρησε το φρουριακό του χαρακτήρα και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Η ιδιαίτερα στρατηγική του θέση –απροσπέλαστο από τις τρεις πλευρές του– πάνω από το μοναδικό ορεινό στενό πέρασμα που συνδέει την Κεντρική με τη Βόρεια Εύβοια, συνέτεινε ώστε να αναδειχθεί σε ένα από τα σημαντικότερα μεσαιωνικά κάστρα της νήσου (εικ. 5)¹⁴. Υπήρξε έδρα ενός από τους Τριτημόριους της Εύβοι-

11. Το νόμισμα που βρέθηκε στο στόμα του νεκρού χρονολογεί την ταφή με βεβαιότητα στα μέσα του 6ου αι.

12. Γουναρόπουλος 1930, 115. Παπασταματίου 1936, 53-54, 58. Φουσάρας 1964, 97. Ζήβας 1968, 247-262. Koder 1973, 68, 114-117. Τριανταφυλλόπουλος 1974, 219, 232, 234. Σκούρας 1975, 331-333, εικ. 1-3. Βασιλάτος 1992, 15-16. Σκούρας 2003, 31, 35-36, εικ. 1-3. Κακαβάς 2011, 64-65, εικ. 51-53, όπου και όλη η προηγούμενη βιβλιογραφία.

13. Η σιδερένια πύλη του κάστρου προς την πλευρά του στενού, στο Δερβένι, σωζόταν στη θέση της μέχρι τα μέσα του εικοστού εικόνα σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής.

14. Ζαχαρόπουλος 1981, 85.

ας, ενώ μαρτυρείται ότι οι Βενετοί το 1282 ανακατέλαβαν το συγκεκριμένο οχυρό από το Φραγκοκαρυστινό ιππότη Λικάριο¹⁵.

Είναι τυχαία άραγε η χρήση του Κάστρου της Κλεισούρας το 13^ο αιώνα σε στρατηγική θέση με τον εντοπισμό του οικισμού στην κοντινή θέση Βερουτά, που φαίνεται πως δραστηριοποιείται ξανά το 13^ο αιώνα; Η περαιτέρω έρευνα στην περιοχή ίσως στο μέλλον δώσει απάντηση στο ερώτημά μας.

Γ. Στα όμορα οικοπέδα ιδιοκτησίας Λύκου–Σαρλότ και Πατιλοκωστόπουλου στη θέση Αγία Παρασκευή του οικισμού Μαγούλα Ερέτριας, ήλθαν στο φως, κατά τη διάρκεια δύο δοκιμαστικών τομών, λείψανα λιθόστρωτου δαπέδου και τεσσάρων τάφων (εικ. 7). Το λιθόστρωτο δάπεδο ήταν κατασκευασμένο από ακανόνιστους ημιλαξευμένους μεσαίου μεγέθους λίθους με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Οι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος -1,50 περίπου μ. και είχαν προσανατολισμό Α-Δ. Ήταν κτιστοί από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα και περιείχαν μόνο χώμα και αναμοχλευμένα οστά. Το λιθόστρωτο δάπεδο και οι τάφοι αφού αποτυπώθηκαν και φωτογραφήθηκαν καταχώθηκαν¹⁶.

Νότια και σε επαφή με τα ανωτέρω οικοπέδα έχουν αποκαλυφθεί λείψανα κοιμητηριακού ναού, πληθώρα τάφων, τμήματα τοίχων, δαπέδων και βάση αποθηκευτικού πύλου¹⁷. Ο ναός της «Αγίας Παρασκευής» με την νεκρόπολη που τον περιβάλλει βρίσκεται 1 χλμ. Ανατολικά της εισόδου και εκτός των τειχών της αρχαίας Ερέτριας¹⁸. Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με μία ημικυκλική αψίδα και ψευδονάρθηκα. Περιβάλλεται νότια και ανατολικά από σύμπλεγμα τοίχων που ορίζουν χώρους απροσδιόριστης χρήσης. Πέντε κτιστοί κιβωτιόσχημοι και εξήντα ένας κεραμοσκεπείς τάφοι βρέθηκαν διάσπαρτοι σε όλο τον ανασκαφέντα χώρο.

Η ανασκαφική έρευνα, σύμφωνα με τα αρχεία της Εφορείας, απέδωσε κεραμική από τους ύστερους ελληνιστικούς έως τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, νομίσματα από τον 7^ο έως και το 13^ο αιώνα (εικ. 8), οστένια, αργυρά και χάλκινα κοσμήματα και άλλα αντικείμενα από το 2^ο π.Χ. έως και τον 12^ο μ.Χ. αιώνα, όπως περόνες, δαχτυλίδια, χτενάκια και ενώτια, καθώς και αρχαία αρχιτεκτονικά μαρμάρινα μέλη σε δεύτερη χρήση. Όλα τα ανωτέρω ευρήματα πιστοποιούν τη συνεχή κατοίκηση και χρήση του χώρου τουλάχιστον από το 2^ο π.Χ. έως και το 14^ο μ.Χ. αιώνα και υποδηλώνουν σχετικά ακμάζοντα πληθυσμό.

Σημαντικό για την έρευνα αποτελεί το γεγονός ότι παρά το σεισμό του 551 μ.Χ., που συντάρταξε την περιοχή και προκάλεσε ίσως τη μερική εγκατάλειψή της από τους κατοίκους της, ο ναός της «Αγίας Παρασκευής» και η νεκρόπολη που τον περιβάλλει αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες για την παρουσία πληθυσμού στο χώρο αυτό και στην έξοδο της αρχαίας πόλης μετά τον 6^ο και μέχρι τον 14^ο μ.Χ. αιώνα. Ο αρχαιολογικός χώρος της «Αγίας Παρασκευής» Ερέτριας σήμερα φέρει πρόχειρη περίφραξη και απαιτούνται εργασίες συντήρησης προκειμένου να αναδειχθούν τα σημαντικά για την ιστορία της περιοχής αρχαιολογικά ευρήματα και να καταστεί επισκέψιμος ο χώρος.

Δ. Νότια της Ερέτριας βρίσκεται το ιδιωτικό νησί της Αγίας Τριάδας, που παρουσιάζει έντονο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Στη Δυτική ακτή του ορθώνεται λιθόκτιστος Ενετικός πύργος, που έχει οπτική ανταπόκριση με τους πύργους της Αμαρύνθου, του Γυμνού και το Ριζόκαστρο Αλιβερίου, ενώ άφθονη κεραμική απαντά σε όλη την έκταση του νησιού. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά διαφορετικών περιόδων, που βρίσκονταν στην κατοχή των ιδιοκτητών, ώθησε τις δύο συναρμόδιες Εφορείες, την ΙΑ' ΕΠΚΑ και την 1^η ΕΒΑ να κινήσουν τις διαδικασίες κοινής κήρυξης της νήσου ως αρχαιολογικού χώρου. Στο πλαίσιο αυτό κατασχέθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ερέτριας πολλά αρχαία αντικείμενα, που μπορούν να χρονολογηθούν από τους κλασικούς μέχρι τους μεταβυζαντινούς χρόνους¹⁹. Πρόκειται για παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά, που υπαινίσσονται

15. Σύμφωνα με τη διήγηση της ιστορίας του Λικάριου, «οι Βενετοί κατόρθωσαν να πάρουν πίσω από τον Λικάριο τα οχυρά της Αργαλιάς και της Κλεισούρας» (Παπασταματίου 1936, 58. Μπελλάρας 1940, 28).

16. Κακαβάς 2011, 66-68, εικ. 54-62. Οι δοκιμαστικές τομές διεξήχθησαν από κοινού με την ΙΑ' ΕΠΚΑ, η οποία είχε και την εποπτεία της κατάχωσης, στο πλαίσιο υλοποίησης των αποφάσεων για την ανέγερση οικοδομών στα παραπάνω οικοπέδα.

17. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Ιούνιο του 1992 μέχρι το Αύγουστο του 1995 από τις αρχαιολόγους της 1^{ης} ΕΒΑ Νίκη Αλεβίζου, Ανδρομάχη Παναγοπούλου και Μαρία Μαργώνη.

18. Ο αποκαλυφθείς ναός καλείται συνεκδοχικά της «Αγίας Παρασκευής» εξαιτίας του μικρού εξωκλήσιου το οποίο είναι αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή και έχει ανεγερθεί πάνω από το ιερό του ναού. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο και η ευρύτερη περιοχή ονομάζεται σήμερα Αγία Παρασκευή.

19. Τα σημαντικότερα από αυτά, σε συνεννόηση με την αγαπητή συνάδελφο και φίλη Αναστασία Ψάλτη, φωτογραφήθηκαν από τον Κώστα Ξενικάκη προκειμένου να μελετηθούν για μελλοντική πλήρη δημοσίευσή τους.

την ύπαρξη εκκλησιαστικού συγκροτήματος στο νησί: δύο μαρμάρινες τράπεζες προσφορών, μία τετράγωνη και μία πολύλοβη (εικ. 9), μαρμάρινο τμήμα θωρακίου και κιονόκρανο αμφικιονίσκου. Στον αύλειο χώρο του Μουσείου της Ερέτριας φυλάσσονται μεταξύ άλλων τεμάχια κίωνων, κιονίσκων, και στηρίγματα τραπεζών της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η στρατηγική θέση του νησιού της Αγίας Τριάδας δικαιολογεί εύλογα και τη διαχρονική κατοίκησή του.

Ε. Στο πλαίσιο της επανοριοθέτησης του αρχαιολογικού χώρου της περιοχής «Φραγκοκκλησιάς» και «Αλμυρής» ή «Βίγλας» και της κήρυξης του λόφου του Αγίου Νικολάου στην ιδιόκτητη περιοχή Βαρβάρα Ιστιαίας ως αρχαιολογικού χώρου, πραγματοποιήθηκε σειρά αυτοψιών σε συνεργασία με τη συνάδελφο Μαίρη Γκάτη. Η σχετική έρευνα επέτρεψε να διατυπωθούν κάποιες νέες απόψεις σχετικά με τις εκεί αρχαιότητες.

Στην κορυφή του υψώματος της «Φραγκοκκλησιάς» ή του «Φραγκοπήγαδου»²⁰, που βρίσκεται ανάμεσα στον οικισμό Αγιοκάμπος και στο λόφο της «Αλμυρής», στην περιοχή Κουβούκλια κοντά στη θάλασσα, σώζονται τα ερείπια μεσοβυζαντινού κτίσματος, που έχει θεωρηθεί, όπως υποδηλώνει εξάλλου και η ονομασία του, ως ναός (εικ. 10)²¹. Πιο προσεκτική όμως μελέτη των κτιριακών λειψάνων και της σχεδόν τετραγωνικής κάτοψης, που σχηματίζουν τα ίχνη τους πάνω στο έδαφος, μας οδήγησε στην άποψη ότι μάλλον πρόκειται για παράκτιο πύργο της εποχής της Φραγκοκρατίας²², που λειτουργούσε ως φρουκτωρία και προφύλασσε την εμπορική δραστηριότητα του παρακείμενου μικρού κολπίσκου, απ' όπου φορτωνόταν η παραγωγή των γύρω κλιβάνων-κουβουκλίων. Η αμελής πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία του, που ποικίλλεται στα κάθετα στοιχεία με κεραμοπλαστικά κοσμήματα, απαντά όχι μόνο σε ναούς αλλά και σε οχυρωματικά έργα, όπως στον πύργο του Κάστρου της Μενδενίτσας ή του Πυθίου στο Διδυμότειχο. Βέβαια μόνο η ανασκαφική διερεύνηση ολόκληρου του χώρου και τα νέα δεδομένα που τυχόν θα προκύψουν θα μπορέσουν να ταυτίσουν επακριβώς τη χρήση του κτίσματος, πύργου ή ναού, και να οδηγήσουν σε ασφαλέστερη και πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση.

Στις υπώρειες του λόφου και ΝΔ του μνημείου, είναι ορατά πυκνότατα λείψανα οικοδομικής δραστηριότητας από αργολιθοδομή και κονίαμα, ενώ στο χώρο βρίσκεται διάσπαρτη μεγάλη ποσότητα από όστρακα και οικοδομικό υλικό (κεράμους στέγης, πλίνθους κ.ά.) ρωμαϊκής, παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής εποχής. Από τη θέση προέρχονται και γλυπτά παλαιοχριστιανικής περιόδου, ενώ τμήμα τοίχου της ίδιας εποχής είναι ορατό σε μικρή απόσταση Βορείως του μνημείου.

Νοτιότερα σε ύψωμα, πλησίον των κτηριακών εγκαταστάσεων της Τουριστικής Εταιρείας «Αγρόκτημα Βαρβάρα Ιστιαίας», βρίσκεται ο μονόχωρος με τρίπλευρη ασπίδα ναός του Αγίου Νικολάου των όψιμων μεταβυζαντινών χρόνων, αλλοιωμένος από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Στον περίβολό του εντοπίστηκαν διάσπαρτα σημαντικά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που μπορούν να χρονολογηθούν στους παλαιοχριστιανικούς ή πρωτοβυζαντινούς χρόνους (αρράβδωτοι κίονες, επιθήματα, πεσίσκοι, κιονόκρανα) (εικ. 11). Η Εφορεία προώθησε τις διαδικασίες και κήρυξε ως αρχαιολογικό χώρο το λόφο του Αγίου Νικολάου²³. Επιπλέον, διατυπώθηκε η άποψη ότι η κανονικότητα του σχήματος του κωνικού λόφου, σχετίζεται πιθανότατα με θέση ενδιαφέροντος από πλευράς της συναρμόδιας ΙΑ' ΕΠΚΑ (τύμβος;).

ΣΤ. Σε αυτοψία για εγκατάσταση Σταθμού Κινητής Τηλεφωνίας στη θέση «Άγιος Ταξιάρχης» Ιστιαίας διαπιστώθηκε ότι η αιτούμενη θέση βρίσκεται σε ύψωμα πλησίον του λόφου με το μεταβυζαντινό ναό των Ταξιάρχων²⁴. Κατά την επίσκεψη στο χώρο του ναού επισημάνθηκαν οι αυθαίρετες εργασίες που είχαν αλλοιώσει σε μεγάλο βαθμό την αρχική εικόνα του μεταβυζαντινού μνημείου και καταγράφηκε το ξυλόγλυπτο τέμπλο με τις δεσποτικές εικόνες του 1887, αφιέρωμα των αδελφών Δημητρίου και Αντωνίου, υιών του Ιωάννου Οικονόμου. Ο ναός διέσωζε τα λίθινα πλαίσια των παραθύρων, το αρχικό του δάπεδο από πήλινες πλάκες και τμήματα της αρχικής του τοιχοποιίας. Τέλος, στον αύλειο χώρο εντοπίστηκε ανάμεσα στην πυκνή βλάστηση μαρμάρινο επίθημα αμφικιονίσκου.

Ζ. Στο γειτονικό χωριό του Αγίου Γεωργίου καταγράφηκαν στον περίβολο του ομώνυμου ναού δύο πα-

20. Ο αρχικά οριοθετημένος αρχαιολογικός χώρος των λόφων «Φραγκοκκλησιάς» και «Αλμυρής» ή «Βίγλας» (ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/28638/1741/20.10.1997 - ΦΕΚ 995/Β/11.11.1997), επανοριοθετήθηκε με την ΥΑ ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ13/111530/4965/14.12.2006 - ΦΕΚ 224/ 29.12.2006.

21. Γκιολές 1998-2000, 22, 41-42, σημ. 156, εικ. 26α-β.

22. Βασιλάτος 1992, 15.

23. ΥΑ ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ54/82158/4245/25.09.2006 - ΦΕΚ 1469/Β/04.10.2006.

24. Γκιολές 1998-2000, 21, 41, σημ. 156, εικ. 25.

λαιοχριστιανικά θωράκια σε δεύτερη χρήση, που είχαν μεταφερθεί αυθαίρετα από το Βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου Ιστιαίας. Στην ίδια περιοχή στο περιβάλλον του μικρού ναού του Αγίου Νικολάου, βρίσκεται μεγάλο τμήμα μονολιθικού κίονα.

Η. Σε αυτοψία ελέγχου μελέτης για την κατασκευή κτιστού λίθινου μαντρότοιχου περιμετρικά του μονόχωρου ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Πήλι του Δήμου Κηρέως²⁵ καταγράφηκαν ενδιαφέρουσες μεταβυζαντινές τοιχογραφίες. Οι μεμονωμένες μορφές αγίων, παρά τις φθορές μπορούν να χρονολογηθούν στο 17^ο αιώνα, ενώ οι διδακτικές σκηνές από τη Δευτέρα Παρουσία με τις ποινές των κολασμένων στο 18^ο αιώνα (**εικ. 12**).

Θ. Στον ίδιο Δήμο καταγράφηκαν με την ευκαιρία ελέγχου αυθαίρετης κατασκευής οστεοφυλακίου τα ερείπια δύο Ενετικών πύργων-φρουκτωριών. Ο πρώτος βρίσκεται στο νεκροταφείο του χωριού Φαράκλα, σε υψόμετρο 90 μ.²⁶ Διασώζει αρκετά ενδιαφέροντα κατασκευαστικά στοιχεία, αλλά έχει καλυφθεί σχεδόν εξολοκλήρου από την πυκνή βλάστηση και κινδυνεύει να καταρρεύσει. Στο γειτονικό κοιμητηριακό ναό του Αγίου Δημητρίου εντοπίστηκε εντοιχισμένο τμήμα Βυζαντινού θωρακίου του 11^{ου}, πιθανότατα, αιώνα (**εικ. 13**). Ο δεύτερος δεσπόζει στην πλατεία του χωριού Τσούκα, που βρίσκεται σε υψόμετρο 80 μ., 6 χιλιόμετρα από το Μαντούδι, πλησίον της σταυρεπίστεγης εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, του 14^{ου} αιώνα²⁷. Ο πύργος με κολλημένα επάνω του νεότερα κτίσματα έχει δεχτεί πρόσφατα τις «εξωραϊστικές» φροντίδες των κατοίκων της περιοχής.

Ι. Με αφορμή αυτοψία στην περιοχή της Λίμνης Ευβοίας για την έγκριση εγκατάστασης σταθμού βάσης κινητής τηλεφωνίας στη θέση «Αλωνάκι», πραγματοποιήθηκε εκκρεμής αυτοψία στο ναό της Παναγίας «Λιμνιάς», από κοινού με τον αρχαιολόγο της συναρμόδιας για την περιοχή ΙΑ΄ ΕΠΚΑ Αγγελο Ριτσώνη. Η ίδρυση του ναού ανάγεται στο 19^ο αιώνα, και έχει δεχτεί πρόσφατα αυθαίρετες αναστηλωτικές εργασίες. Σε επαφή με τη ΝΑ γωνία του ναού διατηρείται τμήμα κόγχης αρχαιότερου ναού που φέρει ζωγραφικό διάκοσμο. Σήμερα η κόγχη είναι ορατή κάτω από χαμηλή κλίμακα, που οδηγεί στο υπερυψωμένο ανατολικό τμήμα του αύλειου χώρου. Σώζεται τμήμα από παράσταση Μελισμού και πιο συγκεκριμένα η βάση της Τράπεζας με μαργαριτοκόσμητη ενδυτή (**εικ. 14**). Πρόκειται για υψηλής ποιότητας τοιχογραφία, που σε πρώτη εκτίμηση, τοποθετείται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, πιθανότατα στο τέλος του 12^{ου} αιώνα. Επισημαίνεται ότι θα πρέπει να ληφθούν άμεσα μέτρα προστασίας της τοιχογραφίας (καθαρισμός – στερέωση – πιθανή αποτοίχιση), δεδομένου ότι είναι εκτεθειμένη στις καιρικές συνθήκες και υπάρχει κίνδυνος καταστροφής της.

Κάπου εδώ τελειώνει το οδοιπορικό μας. Ελπίζουμε τα νέα ανασκαφικά και αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνα στην Κεντρική και Βόρεια Εύβοια το έτος 2006, να αποτελέσουν πολύτιμες ψηφίδες, που θα εμπλουτίσουν τη σύνθεση του ιστορικού και πολιτισμικού μωσαϊκού της περιοχής από την παλαιοχριστιανική έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο.

25. Πρόκειται για κηρυγμένο μεταβυζαντινό μνημείο μοναδικό στη γύρω περιοχή (ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ26/38590/1064/24.09.1996 - ΦΕΚ 926/Β/09.10.1996).

26. Koder 1973, 114 κ.ε. Τριανταφυλλόπουλος 1974, 236. Σκούρας 1975, 329, 383-384, εικ. 92. Σκούρας 2003, 106-107, εικ. 198.

27. Koder 1973, 115 κ.ε., 163. Τριανταφυλλόπουλος 1974, 236. Σκούρας 1975, 383, εικ. 91. Δημητροκάλλης 1983, 280. Σκούρας 2003, 106, εικ. 197.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL REMARKS IN EUBOEA IN 2006

George Kakavas

Presented are: Mew archaeological data obtained from excavations and research in areas of central and northern Euboea until June 2006 responsibility of the 1st Ephorate of Byzantine Antiquities.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Balta E., 1989. *L'Eubée à la fin du XVe siècle*, Athènes.
- Βασιλάτος Ν., 1992. *Κάστρα και πύργοι της Εύβοιας*, Μπάλντερ.
- Βρανόπουλος Ε., 1960. Ο ιππότης Λικάριος, *AEM* 7, 127-133.
- Γκιολές Ν., 1998-2000. Ο χριστιανικός Ωρεός στη Βόρεια Εύβοια. Ιστορία και αρχαιολογικά κατάλοιπα, *AEM* 33 (1998-2000), Αθήνα, 21-42.
- Γουναρόπουλος Κ., 1930. *Ιστορία της νήσου Ευβοίας*, Θεσσαλονίκη.
- Davidson G.R., 1943. A Mediaeval Glass-Factory at Corinth, *AJA* 44, 297-324.
- Δημητροκάλλης Γ., 1983. Ο σταυρεπίστεγος ναός του Προδρόμου στην Τσόουκα Μαντουδίου, *AEM* 25, 271-280.
- Ζαχαρόπουλος Ν., 1981. *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη.
- Ζήβας Δ., 1968. Το κάστρο του Καράμπαμπα, *AEM* 14, 247-262.
- Girard J., 1852. *Mémoire sur l'île d'Eubée*, Paris.
- Hendy M.F., 1999. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, IV.2, Washington D.C.
- Ιωάννου Ν., 1857. *Ευβοϊκά*, Ερμούπολις.
- Κακαβάς Γ., 2006. Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής στην Εύβοια το 14^ο αιώνα. Η περίπτωση της Αγίας Άνας στον Οξύλιθο, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Βενετία-Εύβοια: Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε. Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004*, Βενετία-Αθήνα, 267-289.
- Κακαβάς Γ., 2011. Κανδήλιον Όρος – Κάστρο Κλεισούρας – Ερέτρια. Αγία Παρασκευή, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), *Χρονικά*, Στερεά Ελλάδα – Θεσσαλία, 64-68, εικ. 51-62.
- Koder J., 1973. *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboea während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien.
- Κυπραίου Ε. (επιμ.), 1971. [ή 1995?]. *Συλλογή Δημητρίου Οικονομοπούλου. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Κεραμική, Μεταλλικά Αντικείμενα, Νομίσματα*, Αθήνα.
- Λιάπης Ι., 1971. *Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα.
- Metcalf D.M., 1973. The Peter and Paul Hoard: Bulgarian and Latin Imitative Trachea in the Time of Asen II, *NC* 13, 144-172.
- Μπακιρτζής Χ., 2003. *Βυζαντινά τσουκαλολάγνηνα: συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*, Αθήνα.
- Μπελλάρας Ν., 1940. *Το Ελύμνιον*, Πειραιεύς.
- Μπορμπουδάκη Μ. (επιμ.), 2007. *Πηλός και Χρώμα, Νεότερη Κεραμική του Ελλαδικού Χώρου*. Κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.) 1999. *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά: η τέχνη των εγχαρακτών*. Κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Αθήνα.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ., 2003. Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο, 7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999, *Πρακτικά*, Αθήνα, 45-66.

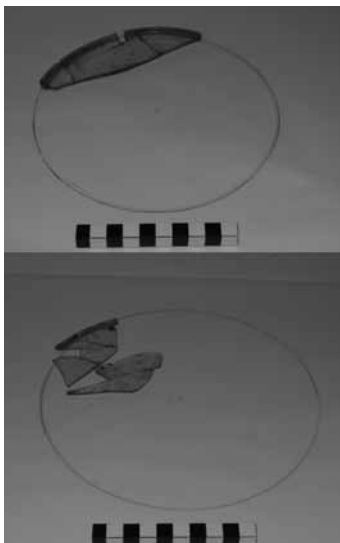
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. – Μαυρικού Φ.Ν. – Μπακιρτζής Χ., 1999. *Βυζαντινή Κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα.
- Papanikola-Bakirtzis D. – Dauterman Maguire E. – Maguire H., 1992. *Ceramic Art from Byzantine Serres, Illinois Byzantine Studies III*, Urbana, Champaign and Chicago.
- Παπασταματίου Τ.Α., 1936. Η ιστορική δράση του Φραγκοκαρυστινού ιππότη Λικάριου, *AEM* 2, Αθήναι, 43-59.
- Schlumberger G., 1878. *Numismatique de l'Orient Latin*, Paris.
- Σκούρας Θ., 1975. Οχυρώσεις στην Εύβοια (Μερικές λύσεις στα τοπογραφικά τους προβλήματα), *AEM* 20, 372-400.
- Σκούρας Θ., 1978. Υπόσκαφοι και σπηλαιώδεις χριστιανικοί ναοί και ερημητήρια στην Εύβοια, *Δελτίον Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* 15/1, 33-70.
- Σκούρας Θ., 2003. *Ακροπόλεις-Κάστρα-Πύργοι της Εύβοιας: και αποδελτίωση 82 μεσαιωνικών χαρτών*, Χαλκίδα.
- Τζαμαλής Α.Π., 1981. *Τα Νομίσματα της Φραγκοκρατίας, 1184-1566*, Αθήνα.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., 1974. Τοπογραφικά Προβλήματα Μεσαιωνικής Εύβοιας, *AEM* 19, 219-258.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., 1992. Αρχαιολογικά βυζαντινής και μεταβυζαντινής Εύβοιας, *Αρχαιολογία* 42, 63-75.
- Φουσάρας Γ., 1964. Ιστορία Ευβοίας του J. Girard, *AEM* 11, 5-135.

Εικ. 1. Θέση Βερούτά. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Εικ. 2. Θέση Βερούτά. Denier tournois του Guy II, Δουκάτο Αθηνών, κοπή Θηβών (1294-1308).

Εικ. 3. Θέση Βερούτά. Τμήματα κυκλικών υαλοπινάκων.

Εικ. 4. Κάστρο Κλεισούρας. Τμήμα του εξωτερικού περιβόλου στη ΝΑ πλευρά του κάστρου.

Εικ. 5. Θέση Αγία Παρασκευή στη Μαγούλα Ερέτριας. Χάλκινος μισός φύλλισ Φωκά με Λεοντία (602-605). Εμπροσθότυπος.

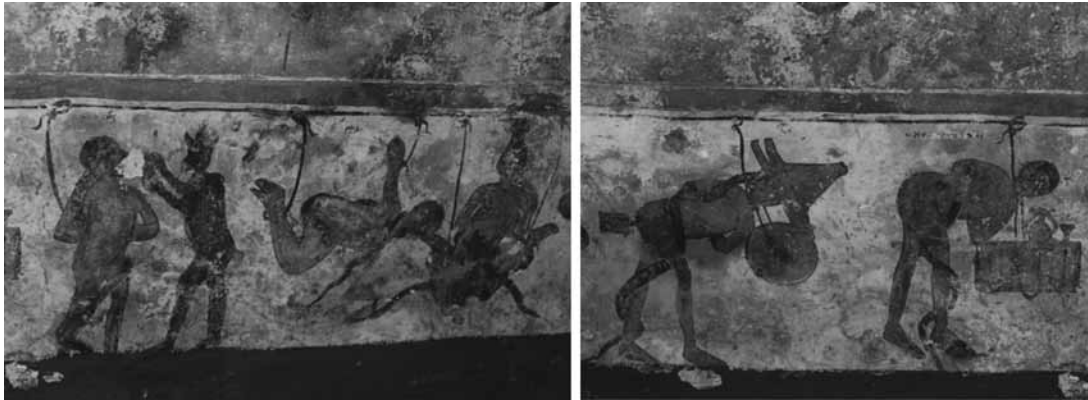
Εικ. 6. Νήσος Αγίας Τριάδας. Μαρμάρινη πολύλοβη τράπεζα προσφορών του 5ου αι. ή 6ου μ.Χ. αι.

Εικ. 7. Φραγκκλησιά. Νότιος τοίχος του μεσοβυζαντινού κτίσματος, μετά από τον καθαρισμό.

Εικ. 8. Λόφος Αγίου Νικολάου. Τεκτονικό κιονόκρανο παλαιοχριστιανικής περιόδου, με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό.

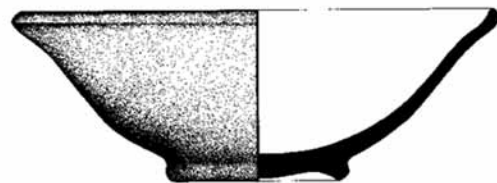
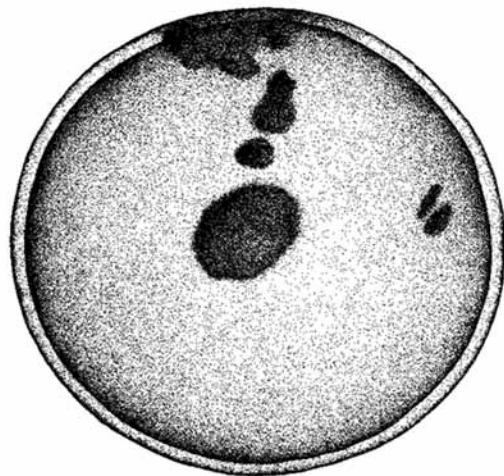
Εικ. 9. Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Πήλι Κηρέως. Σκηνές από τη Δευτέρα Παρουσία με τις ποινές των κολασμένων του 18ου αι.

Εικ. 10. Κοιμητηριακός ναός Αγίου Δημητρίου Φαράκλας Κηρέως. Εντοιχισμένο τμήμα βυζαντινού θωρακίου του 11ου αι.

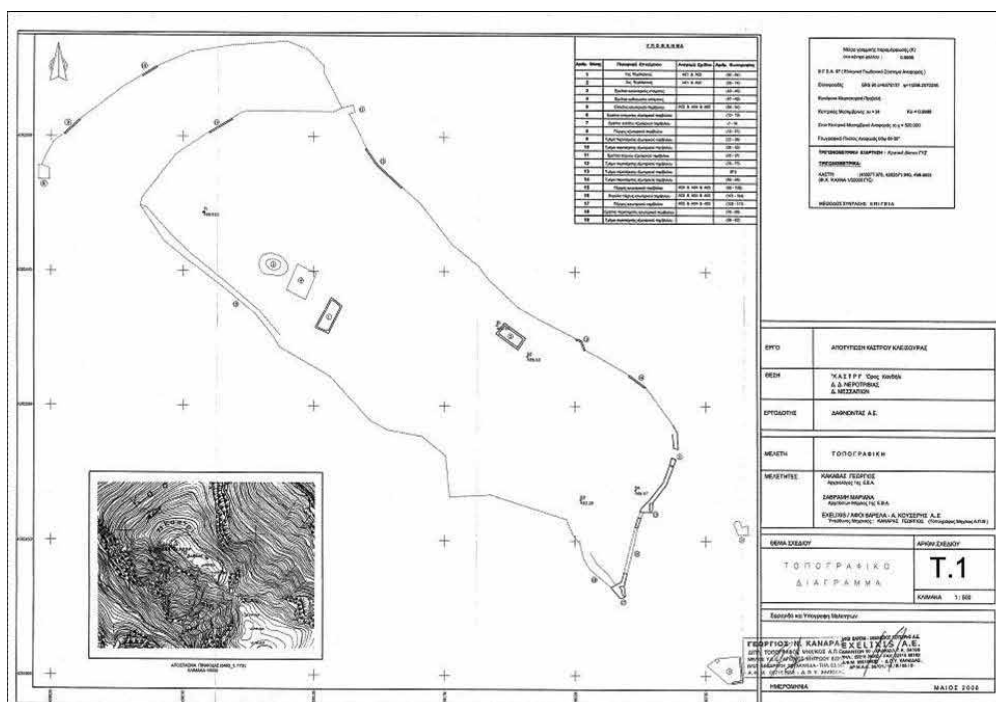
Εικ. 11. Ναός Παναγίας «Λιμνιάς». Τμήμα από παράσταση Μελισμού του τέλους του 12ου αι.

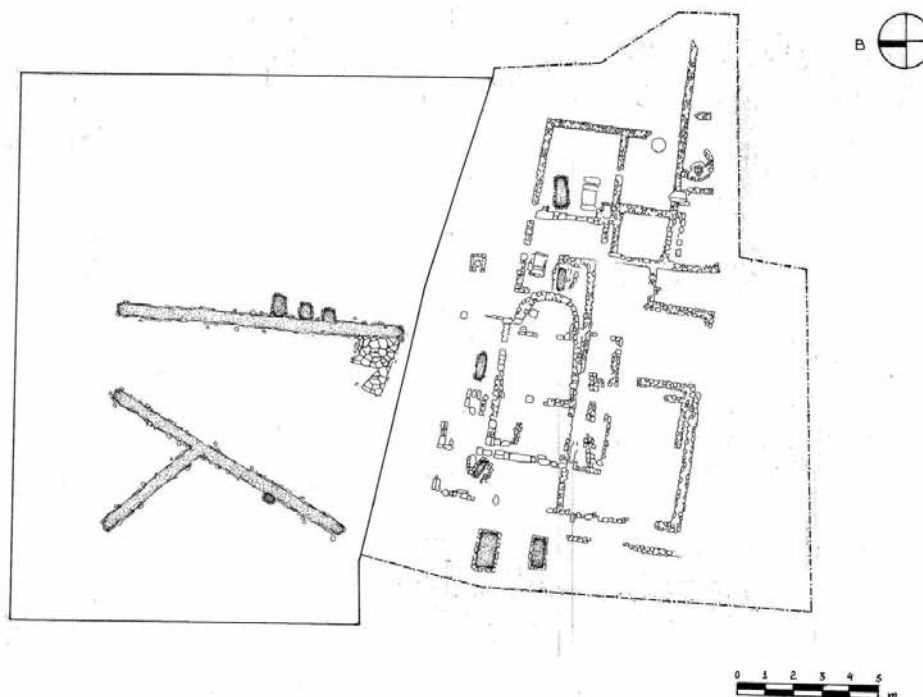
ΑΝΑΓΚΑΗ ΒΕΣΗ ΒΕΡΟΥΤΑ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΔΕ
ΝΟΜΟΣ ΕΥΘΥΙΑΣ
ΔΕ ΜΕΡΟΤΡΕΦΙΑΣ
ΔΙΜΕΤΑΠΗΝ
—ΤΕ ΑΡΧΙΟΛΟΓΟΣ
Γ ΚΑΚΑΒΑΣ
—ΣΥΣΤΟΦΗΣ
Β ΣΚΟΥΦΗΣ
ΚΑ:1

Σχέδιο 1. Θέση Βερούτά. Εφραλωμένη κούπα με φυτικό διάκοσμο.

Σχέδιο 2. Τοπογραφική αποτύπωση κάστρου Κλεισούρας.

Σχέδιο 3. Θέση Αγία Παρασκευή στη Μαγούλα Ερέτριας. Αποτύπωση της ανασκαφής και των δοκιμαστικών τομών.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑ ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡΜΑ ΣΤΑ ΦΥΛΛΑ ΕΥΒΟΙΑΣ*

Γιάννης Μπίρτσας

Η Μονή Αγίου Γεωργίου Αρμά βρίσκεται σε υψόμετρο 340 μ. στην κεντρική Εύβοια κοντά στο χωριό Φύλλα, 20 χιλιόμετρα ανατολικά της Χαλκίδας. Τα κτίσματα και ο περιβάλλον χώρος καταλαμβάνουν συνολική έκταση 2,5 στρεμμάτων, σε ωραίο φυσικό περιβάλλον από ποικιλία δέντρων μεταξύ των οποίων υπερισχύει το πεύκο και η ελιά (εικ. 1).

Το καθολικό είναι αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο με την επωνυμία «Αρμά»¹, που σύμφωνα με νεότερη ερμηνεία οφείλεται σε τοπωνύμιο². Αποτελείται από τον κυρίως ναό και το νάρθηκα. Μεταξύ τους παρεμβάλλεται στενός μεταβατικός χώρος, που αρχικά ήταν καμαροσκέπαστος. Ο κυρίως ναός κατατάσσεται αρχιτεκτονικά στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, που απολήγει στα ανατολικά σε τριμερές ιερό βήμα³ (εικ. 2).

Η αρχαιότερη διαπιστωμένη οικοδομική φάση του ναού χρονολογείται το 13ο αι.⁴, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη προγενέστερης παλαιοχριστιανικής εκκλησίας στην ίδια θέση⁵. Σε μεταγενέστερους χρόνους έχει υποστεί πολλές μετασκευές και προσθήκες, όπως προσθήκη των μεταβυζαντινών χρόνων θεωρείται ο νάρθηκας. Η οικοδόμηση και η τοιχογράφηση του χρονολογούνται το 1637, σύμφωνα με εντοιχισμένη επιγραφή⁶ στον ανατολικό τοίχο του ναού.

Για τις μακρές πλευρές του ναού χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι μεσαίου και μικρού μεγέθους και θραύσματα πλίνθων με συνδετικό υλικό το ασβεστοκονίαμα, ενώ για την ανατολική πλευρά, που είναι ιδιαίτερος επιμελημένη, το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης⁷. Η καλλιτεχνική διάθεση του κτίστη διαφαίνεται στην τοιχοποιία της ανατολικής πλευράς, όπου έχουν εντοιχιστεί αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαία ή προγενέστερα βυζαντινά κτίσματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε την ανθεμωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης, την ανά-

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Διευθύντρια της 23^{ης} ΕΒΑ κ. Ευγενία Γερούση, η οποία μου εμπιστεύτηκε το ρόλο της επίβλεψης στο έργο και με παρότρυνε να το παρουσιάσω. Επίσης τους συναδέλφους που διάβασαν το κείμενο για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους, καθώς και όσους συνέβαλαν με κάθε τρόπο στην πρόοδο των εργασιών. Συγκεκριμένα τους αρχιτέκτονες μηχανικούς Ηράκλειτο Αντωνιάδη, Γιώργο Κουρμαδά, Καλλιόπη Σταματιάδη, τους συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Αλέξανδρο Γιαννακόπουλο, Χριστίνα Ζαραγκούλια, Μανώλη Τσαμπουράκη, τη σχεδιάστρια Μαρία Κακουλίδου, τη διοικητική υπάλληλο Τάνια Παντελή, τους αρχιτεχνίτες Αντώνη Αφεντάκη, Κώστα Δαμιανό, Γιάννη Λάμπρου, Γιώργο Ορφανό, Δημήτρη Παράκατη και το συνεργείο των εργατών Νίκο Γεωργίου, Γιώργο Παπαγεωργίου, Κώστα Πετρόγιαννη, Ηλία Σαράπη, Κώστα Τουλούμη. Επίσης ευχαριστίες οφείλονται και στην καθηγήτρια αγγλικής φιλολογίας Βιολέττα Χασιώτου για τη συμβολή της στην επιμέλεια της μετάφρασης της περιλήψης.

1. Δημητροκάλλης 1976, 198-203.

2. Χοτζάκογλου 2001-2002, 211-220.

3. Ορλάνδος 1939-40, 6.

4. Μελαδίνη 1975, 260. Ο Λιάπης 1964, 308 χρονολόγησε την αρχική οικοδόμηση του ναού στο 13^ο ή 14^ο αι., ενώ οι Ξυγγόπουλος 1915, 85 και Γεωργιάδης 1922, 88, εξαιτίας λανθασμένης ανagnωσης της εντοιχισμένης επιγραφής στον ανατολικό τοίχο του ναού, χρονολόγησαν το ναό μεταξύ του 10^{ου} αι. και του 12^{ου} αι.

5. Την άποψη αυτή διατυπώνει ο Λιάπης 1964, 308-309, εξαιτίας της ύπαρξης αρχιτεκτονικών μελών παλαιοχριστιανικής περιόδου, εκ των οποίων χαρακτηριστικό είναι ένα θωράκιο με ανάγλυφη απεικόνιση μαιάνδρου και ένσταυρων τροχών, που άλλοτε χρησιμοποιήθηκε ως Αγία Τράπεζα και σήμερα είναι προσκολλημένο στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα, καθώς και στην αναφορά για την ύπαρξη τμήματος σύνθρονου στο ιερό, που σήμερα δεν είναι ορατό.

6. Ιωάννου 1957, 6. Λιάπης 1964, 305-309. Koder 1973, 165. Δημητροκάλλης 1976, 199.

7. Λιάπης 1964, 275-285, ο οποίος από αρχιτεκτονικής άποψης κάνει εκτενέστερη περιγραφή του ναού, σε σχέση με τους υπόλοιπους ερευνητές.

γλυφη πλάκα με πτερωτό φανταστικό ζώο, ένα τμήμα επιστυλίου με ανθεμωτό διάκοσμο, πόρινες πλάκες με ανάγλυφα δενδρύλλια και πολύφυλλους ρόδακες, καθώς και την επιγραφή που αναφέρεται πιθανότατα στην ανέγερση και τοιχογράφηση του νάρθηκα.

Τοιχογραφίες⁸ σώζονται στο νάρθηκα, στον ενδιάμεσο χώρο και στον κυρίως ναό. Στο νάρθηκα οι Αίνοι εικονίζονται στον τρούλο⁹ (εικ. 3), ενώ στην κάτω ζώνη τοποθετούνται σκηνές από τη ζωή του Χριστού, καθώς και σκηνές που αναφέρονται στο μαρτύριο του τιμώμενου αγίου. Τοιχογραφία με θεματολογία από τα πάθη του Χριστού¹⁰ καταλαμβάνει το δυτικό τοίχο του ενδιάμεσου χώρου, η οποία πιθανότατα χρονολογείται στα τέλη του 16ου αι. Τα σπαράγματα των τοιχογραφιών που έχουν σωθεί στον κυρίως ναό χρονολογούνται πριν από την τοιχογράφηση του νάρθηκα¹¹. Στον κυρίως ναό οι δεσποτικές εικόνες χρονολογούνται στην ίδια περίοδο με τις τοιχογραφίες του νάρθηκα¹².

Κατά την ανασκαφική έρευνα¹³ στα ανατολικά του ναού, για την τεκμηρίωση της στρωματογραφίας και την έρευνα προγενέστερων φάσεων, αποκαλύφθηκαν η θεμελίωση του ανατολικού τοίχου του ιερού, ένας κεραμοσκεπής τάφος και μία ελεύθερη ταφή (εικ. 4).

Η θεμελίωση του ανατολικού τοίχου ακολουθεί το περίγραμμα των τριών τρίπλευρων αψίδων του ιερού. Στη μεσαία κόγχη η αψίδα εγγράφεται στον ημικυκλικής κάτοψης τοίχο θεμελίωσης, το κατώτερο τμήμα του οποίου διαμορφώνεται με μεγάλους λίθους ακανόνιστου σχήματος, ενώ για το ανώτερο τμήμα έχουν χρησιμοποιηθεί σχιστολιθικές πλάκες και λίθοι μικρότερου μεγέθους σε ακανόνιστες σειρές. Σε όλο το ύψος της λιθοδομής παρεμβάλλονται τμήματα πλίνθων και ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα.

Κατά μήκος και σε επαφή με τον τοίχο θεμελίωσης της μεσαίας κόγχης του ιερού είχε διανοιγεί τάφος ενταφιασμού, εντός της οποίας ήρθε στο φως ελεύθερη ταφή, τοποθετημένη στον άξονα Β-Ν. Ο νεκρός¹⁴ βρισκόταν σε πλάγια θέση με το κρανίο ελαφρώς υπερυψωμένο, τοποθετημένο στο Νότο και στραμμένο προς το ιερό. Τα οστά είχαν μελανότεφρο χρώμα, πιθανόν από την υγρασία και η κατάσταση διατήρησής τους ήταν καλή. Τα μοναδικά ευρήματα του τάφου ήταν λίγα τμήματα κεράμων, λίγα όστρακα άβαφης κεραμικής, τμήμα κονιάματος με ερυθρωπό χρώμα και ένα μικρό θραύσμα αδιάγνωστου γυάλινου αντικειμένου.

Στη νότια τομή και σε επαφή με τον τοίχο θεμελίωσης αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος προσανατολισμένος στον άξονα Α-Δ. Από την έρευνα δεν προέκυψαν ευρήματα, εκτός από λίγα τμήματα κεράμων και αγγείων περίξ του τάφου. Από το σκελετικό υλικό του νεκρού είχαν σωθεί μόνο τα κάτω άκρα. Τα υπόλοιπα οστά πιθανόν να είχαν καταστραφεί σε προγενέστερες εργασίες, όπως η επίστρωση της αυλής με τσιμέντο¹⁵.

Η διαταραγμένη στρωματογραφία και η απουσία ακέραιων ευρημάτων δεν επιτρέπουν ασφαλή χρονολόγηση των κατά χώραν οικοδομικών λειψάνων και των ταφών¹⁶. Τα ευρήματα, που προέκυψαν από την έρευνα του χώρου, χρονολογούνται ως επί το πλείστον στη μεταβυζαντινή περίοδο. Εντούτοις, δε λείπουν και όστρακα που χρονολογούνται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Περισυνελέγησαν θραύσματα κεράμων κυρίως στρωτήρων, τμήματα μονόχρωμων αγγείων καθημερινής χρήσης, λιγοστά εφυαλωμένα όστρακα διακοσμημένης κεραμικής με δυσδιάγνωστα φυτικά σχηματοποιημένα κοσμήματα ή γραμμικά μοτίβα, μικρά τμήματα γυάλινων αντικειμένων, οστρέων, οστών και τμήματα κονιαμάτων. Μεταξύ των ευρημάτων

8. Λιάπης 1971, 49-57, πίν. 19-25.

9. Το θέμα των Αίνων συναντάται αυτή την περίοδο σε μνημεία της Εύβοιας και του ευρύτερου Ελλαδικού χώρου. Στοιχεία για την ανάλυση της εικονογραφικής σύνθεσης και ενδεικτική αναφορά μνημείων με την παράσταση των Αίνων κάνει η Τούρτα 1991, 133, υποσ. 1005.

10. Γεωργοπούλου 1975.

11. Γεωργοπούλου 1975, 273. Λιάπης 1964, 286.

12. Χοτζάκογλου 2001-2002, 217-219. Λαζαρίδης 1960, 157.

13. Πρόκειται για την πρώτη παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων. Τα στοιχεία προέρχονται από τα ημερολόγια ανασκαφής Αγίου Γεωργίου Αρμά Νο 1, 2, 3 και την υπ' αριθμ. 4747/01-09-2009 ανασκαφική έκθεση που τηρείται στο αρχείο της 23^{ης} ΕΒΑ.

14. Το οστεολογικό υλικό έχει παραχωρηθεί για μελέτη στην αρχαιολόγο-ανθρωπολόγο κ. Τριτσαρόλη Β. στα εργαστήρια της ΚΖ' ΕΠΚΑ. Με ενδιαφέρον θα περιμένουμε τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής.

15. Την υπόθεση αυτή μου μετέφερε ο εκπρόσωπος της μητρόπολης Χαλκίδας στη Μονή Αρμά π. Ιωάννης Αλεξανδόπουλος, τον οποίο και ευχαριστώ για την καλή συνεργασία που είχαμε κατά τη διάρκεια των εργασιών.

16. Εντούτοις, όταν πραγματοποιηθεί η πλήρης συντήρηση των ευρημάτων στα εργαστήρια της Υπηρεσίας και αφού μελετηθεί και το σκελετικό υλικό της ανασκαφής θα παρουσιαστούν τα συμπεράσματα της έρευνας στο σύνολό τους.

αξιόλογο είναι το ασημένιο νόμισμα του Αγίου Βλασίου από τη Ραγούσα (σημερινό Ντουμπρόβνικ) που χρονολογείται το 1646 (εικ. 5)¹⁷.

Στο μνημείο έχουν επανειλημμένα πραγματοποιηθεί εργασίες συντήρησης από την Υπηρεσία σχεδόν από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα και εξής. Συγκεκριμένα, το 1960¹⁸ έγινε αποτύπωση της μονής και καταρτίστηκε πρόγραμμα εργασιών για τη συντήρησή της από τον Παύλο Λαζαρίδη, το οποίο υλοποιήθηκε το 1966 και αφορούσε στην πραγματοποίηση στερεωτικών εργασιών της τοιχοποιίας του ναού και στην αποκατάσταση της στέγης, ενώ παράλληλα έγινε αποχρωμάτωση γύρω από το ναό και στη συνέχεια κατασκευάστηκε προστατευτική βαθμίδα¹⁹. Από τον Παύλο Λαζαρίδη έγινε επίσης το 1971 επισκευή της κεράμωσης στο τρούλο του νάρθηκα και συντήρηση των τοιχογραφιών²⁰. Εργασίες αποκατάστασης της τοιχοποιίας, της στέγης και συντήρηση των τοιχογραφιών πραγματοποιήθηκαν και το 1973 από τη Μυρτώ Γεωργοπούλου-Μελαδίνη²¹, ενώ το επόμενο έτος συνεχίστηκαν οι ανωτέρω εργασίες και έγινε στεγανοποίηση του ενδιάμεσου χώρου μεταξύ του νάρθηκα και του κυρίως ναού²². Τέλος, στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 2000 συντάχθηκε η μελέτη που εγκρίθηκε για το έργο του Γ' ΚΠΣ²³.

Η παθολογία, όπως αυτή περιγράφεται στη μελέτη, παρουσιάζεται συνοπτικά ως εξής: Οι καθιζήσεις του εδάφους, η σεισμική δραστηριότητα στην περιοχή και η ελλιπής ή προβληματική συντήρηση έχουν επιφέρει ρηγματώσεις στην τοιχοποιία και στον τρούλο, υγρασία στους τοίχους και στην οροφή, μερική αποκόλληση των λίθινων υπερθύρων, φθορές στην κεράμωση της στέγης και βλάβη στον τοιχογραφικό διάκοσμο.

Σήμερα, έχουν αντιμετωπιστεί τα περισσότερα από τα προβλήματα αυτά και έχει πραγματοποιηθεί μεγάλο μέρος από τις προβλεπόμενες εργασίες. Συγκεκριμένα, έπειτα από την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας και αφού έγινε στερέωση της θεμελίωσης, κατασκευάστηκε αποστραγγιστική τάφρος (εικ. 6).

Ολοκληρώθηκαν επίσης οι εργασίες ενίσχυσης του φέροντος οργανισμού του ναού, αφού προηγήθηκε καθαρισμός της τοιχοποιίας από την αιθάλη και τους ρύπους με ήπιας μορφής υδροβολή. Ακολούθως ενισχύθηκε η λιθοδομή με ενέματα και αρμολογήματα. Στο εξωτερικό του ναού πραγματοποιήθηκαν εργασίες περίσφιξης του τρούλου του κυρίως ναού και του θόλου του νάρθηκα (εικ. 7). Στο εσωτερικό του τρούλου τοποθετήθηκαν πύοσχημοι μεταλλικοί σύνδεσμοι στον κοσμήτη. Επίσης, ενισχύθηκε η τοιχοποιία με μεταλλικούς ανοξείδωτους ελκυστήρες και θλιπτήρες από πελεκητή άγρια καστανιά, αποκαταστάθηκαν η στέγη του ναού (εικ. 8) και τα κουφώματα του τρούλου, ενώ ολοκληρώθηκε και η συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου (εικ. 9).

Η συνεχής χρήση του μνημείου και η προσκυνηματική κίνηση επιβάλλουν εργασίες ανάδειξης στον αύλειο χώρο της Μονής. Οι προβλεπόμενες εργασίες αφορούν στην επίστρωση του αύλειου χώρου με λιθόπλακες (εικ. 10)²⁴, στην κατασκευή πέτρινων καθιστικών και τοιχίων και στην αποκατάσταση της δυτικής όψης του περιβόλου.

17. Η χρονολόγηση του νομίσματος το 1646 είναι ένα επιπλέον στοιχείο για την ενίσχυση της άποψης του Χοτζάκογλου 2001-2002, 219 ότι «οι οικοδομικές εργασίες του νάρθηκα φαίνεται να εντάσσονται σε μια γενικότερη δραστηριότητα καλλωπισμού και ανακαίνισης του Καθολικού που αναλήφθηκαν στα μέσα του 17^{ου} αιώνας». Υπενθυμίζουμε επίσης, ότι εκτός από τις εργασίες στο νάρθηκα που έγιναν, σύμφωνα με την επιγραφή το 1637, και οι δεσποτικές εικόνες του ναού χρονολογούνται πιθανότατα το 1648, στα μέσα δηλαδή του 17^{ου} αιώνα.

18. Λαζαρίδης 1960, 157, 158, πίν. 141α.

19. Λαζαρίδης 1966, 236-241, πίν. 233β-γ.

20. Λαζαρίδης 1971, 278.

21. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973, 312, 317, πίν. 272 α-γ.

22. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-74, 512.

23. Η μελέτη συντάχθηκε από την κ. Δ. Αντωνοπούλου και την εταιρεία Αθηναϊκή Ε.Π.Ε.– Σύμβουλοι Μηχανικοί με χρηματοδότηση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ευβοίας.

24. Πρέπει να σημειωθεί ότι τη στιγμή που γράφεται το κείμενο, οι εργασίες είναι σε εξέλιξη έπειτα από την παράταση που πήρε το έργο, εξαιτίας απρόβλεπτων καιρικών συνθηκών και φυσικών καταστροφών που έπληξαν την ευρύτερη περιοχή της Μονής Αρμά.

SUMMARY

RESTORATION WORKS IN THE MONASTERY
OF ST. GEORGE “ARMA” AT PHILLA, EUBOEA

Birtsas Yiannis

The monastery of St. George “Arma” is located at the centre of the island of Euboea. The katholikon is a cross-in-square church, the initial construction phase of which dates back to the 13th century. Alterations and additions to the main church date to the post-byzantine period. The mural decoration of the church belongs to two different periods.

The restoration of the katholikon was one of the selected European Projects of the 3rd Community Support Framework; the works included the restoration of the church and the redevelopment of the surrounding area. This paper presents the reinforcement works at the supporting walls (repair of the cracks, installation of metal tie beams, clasping of the domes with metal rings, restoration of the roof tiles, conservation of the wall-paintings etc.), as well as the drainage of the foundations. At the beginning of the works a small-scale excavation took place to the east of the church, in order to provide evidence on the early phases of the katholikon and contribute to its best restoration, according to its original form.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναστασόπουλος Γ., 2007. *Ιστορία των (λειτουργούντων αρχαίων) Ευβοϊκών Μονών*, Αθήνα, 47-63.
- Ανώνυμος, 1958. Εργασίες αναστηλώσεως βυζαντινών μνημείων, *ΕΕΒΣ* 28, 598.
- Ατέσης Β., 1955. Ο Ευβοίας Νεόφυτος Αδάμ, *ΑΕΜ* 4, 58.
- Benesevic V., 1965. *Catalogus codicum manuseriptorum graecorum qui in Monasterio sanctae Catharinae in monte Sina asservantur*, III.1, Hildesheim.
- Γεωργιάδης Α., 1914. Μονή «Άγιος Γεώργιος» ΑΡΜΑ εν τη Ερετρική, *ΑΕ*, 192-197.
- Γεωργιάδης Α., 1915. Ερετρικός Μαϊάνδρος, *ΑΕ*, 95.
- Γεωργιάδης Α., 1922. Ερετρικά, *ΑΕ*, 88.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη Μ., 1973. Φύλλα. Μονή Αγίου Γεωργίου «Αρμά», *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 312, 317.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη Μ., 1973-74. Μονή Αγίου Γεωργίου «Αρμά», *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 512.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη Μ., 1975. Τοιχογραφία με σκηνές του πάθους στο Καθολικό της Μονής Αγ. Γεωργίου ΑΡΜΑ στα Φύλλα Ευβοίας, *ΑΕΜ* 20, 255-276.
- Γκιολές Ν., 1992. *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα.
- Δημητροκάλλης Γ., 1976. Άγιος Γεώργιος ο ΑΡΜΑΣ, *Παρνασσός* 18, 198-203.
- Garidis M., 1989. *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450 – 1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes.
- Θέμελης Χ., 1958. Ο Ευβοίας Νεόφυτος, *ΑΕΜ* 5, 116.
- Θέμελης Χ., 1965. Ευβοϊκή Μοναστηριολογία, *ΑΕΜ* 12, 103, 112-122.
- Ιωάννου Α., 1957. Η εκκλησία του Αη Γιώργη του ΑΡΜΑ στην Εύβοια, *Ζυγός* 21, 6-7, 32..
- Koder J., 1973. *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboea während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Wien.
- Λαζαρίδης Π., 1960. Εύβοια, *ΑΔ* 16, *Χρονικά*, 157, 158.
- Λαζαρίδης Π., 1966. Μονή Αγίου Γεωργίου «Αρμά», *ΑΔ* 21, *Χρονικά*, 236-241.
- Λαζαρίδης Π., 1971. Φύλλα. Μονή Αγίου Γεωργίου «Αρμά», *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 278.
- Λιάπης Ι., 1964. Η Μονή του Αγίου Γεωργίου «ΑΡΜΑ» Ευβοίας, *ΑΕΜ* 11, 273-310.
- Λιάπης Ι., 1971. *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήνα.
- Möbius H., 1929. *Die Ornamente der griechischen Grabstelen*, Berlin.
- Μπούρας Χ., 2001. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα.

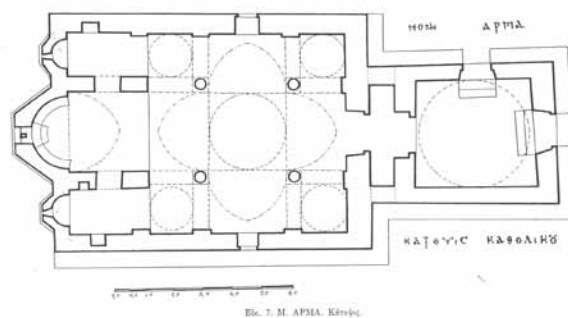
- Ευγγόπουλος Α., 1915. Εις τα περί της Μονής «ΑΡΜΑ», *ΑΕ*, 84-85.
- Ορλάνδος Α., 1937-38. Η Περιβλεπτος των Πολιτικών Ευβοίας, *ΑΒΜΕ*, Γ', 175-184.
- Ορλάνδος Α., 1939-40. Η Αγία Τριάς του Κριεζώτη, *ΑΒΜΕ*, Ε', 3-16.
- Ορλάνδος Α., 1958. *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Παπάς Δ., 2004-2005. *Βυζαντινή ναοδομία στην Εύβοια* (διπλ. εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών), Αθήνα.
- Σκούρας Θ., 1998. *Χριστιανικά μνημεία της Εύβοιας*, Χαλκίδα.
- Τούρτα Α., 1991. *Οι Ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, ΔΑΔ 44, Αθήνα.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., 1974. Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής Ευβοίας, *ΑΕΜ* 19, 246-247.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., 1992. Αρχαιολογικά βυζαντινής και μεταβυζαντινής Ευβοίας, *Αρχαιολογία* 42, 72.
- Χοτζάκογλου Χ., 2001-2002. Νέα στοιχεία για τη Μονή και τη «Ζωγραφιά» του τέμπλου του καθολικού της Ι. Μ. Αγίου Γεωργίου στην τοποθεσία Αρμά, *ΑΕΜ* 34, 211-220.

Εικ.1. Γενική άποψη του μοναστηριού και του περιβάλλοντος χώρου. Άποψη από τα ΒΔ.

Εικ. 6. Μ. ΑΡΜΑ. Τομή κατά μήκος.

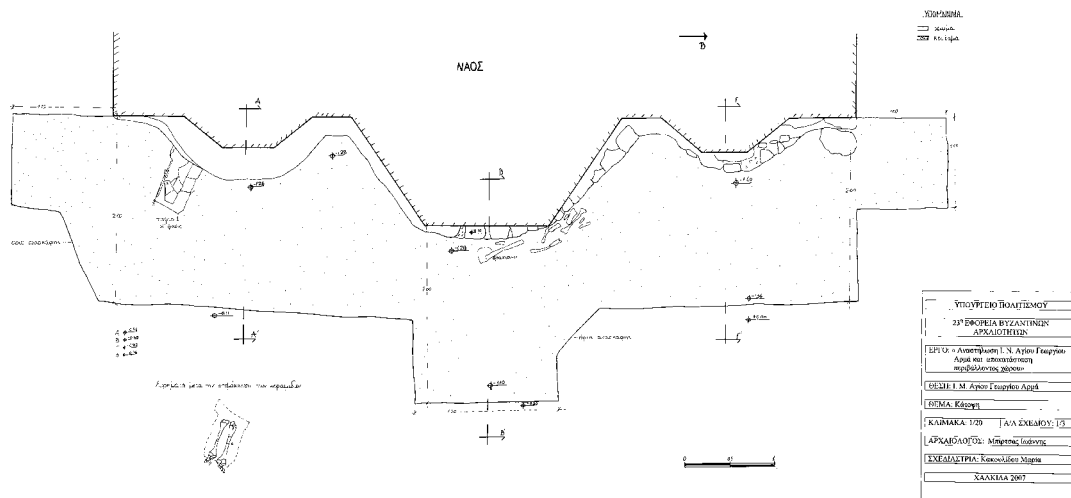

Εικ. 7. Μ. ΑΡΜΑ. Κάτωψη.

Εικ. 2. Τομή και κάτοψη του ναού.

Εικ. 3. Οι Αίνοι. Τοιχογραφία του νάρθηκα.

Εικ. 4. Κάτοψη της ανασκαφικής τομής στα ανατολικά του Ιερού.

Εικ. 5. Ασημένιο νόμισμα Αγ. Βλασίου από τη Ραγκούσα του 1646.

Εικ. 6. Εργασίες για την κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου.

Εικ. 7. Κυρίως ναός. Περίσφιξη του τρούλου. Αποψη από τα ΝΔ.

Εικ. 8. Κυρίως ναός. Αποκατάσταση της στέγης του τρούλου.

Εικ. 9. Αποκατάσταση τοιχογραφίας του ενδιάμεσου χώρου.

Εικ. 10. Διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου. Επίστρωση με λιθόπλακες στο βόρειο αύλειο χώρο του ναού.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΠΥΡΓΟΥ ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΕΥΒΟΙΑΣ

Ελένη-Αθηνά Αγγέλη, Ελένη Στυλιανού

Α) ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Ο οικισμός του Βασιλικού βρίσκεται στο Ληλάντιο Πεδίο, στην εύφορη πεδιάδα γύρω από τον ποταμό Λήλαντα στην κεντρική Εύβοια, 10 χλμ. στα νότια της Χαλκίδας. Κατά την εποχή της Ενετοκρατίας (1204-1470), λόγω της αυξημένης ανάγκης προστασίας από εχθρικές επιδρομές, είχε αναπτυχθεί κατά μήκος του ποταμού αλυσίδα πύργων, η οποία συνίστατο από τον πύργο στο Βασιλικό¹ και τους δύο «Δίδυμους» πύργους στη θέση Μύτικα, ενώ σε γειτονικό λόφο στα Φύλλα δέσποζε το ομώνυμο Κάστρο (εικ. 1). Ας σημειωθεί πως σε ολόκληρη την Εύβοια έχουν καταγραφεί πενήντα πέντε (55) πύργοι ίδιου τύπου, με μεγαλύτερη πυκνότητα στην περιοχή μεταξύ Πολιτικών και Κύμης, λίγοι όμως σώζονται ακέραιοι.

Ο πύργος στο Βασιλικό βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα του οικισμού, περιβαλλόμενος από σύγχρονα κτίσματα και ενταγμένος στον νεότερο πολεοδομικό ιστό. Έτσι, παρά το ύψος του, είναι σχεδόν αθέατος από τους γύρω δρόμους. Είναι τριώροφο κτίσμα ορθογωνικής κάτοψης, διαστάσεων 8,20 × 8,30 μ. και ύψους 17,50 μ., κτισμένο με ισχυρή αργολιθοδομή από σιδερόπετρες και ανοιχτόχρωμο κονίαμα –για το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί μάλλον άμμος από τον Λήλαντα– μέσα στην οποία παρεμβάλλονται κομμάτια πλίνθων με άτακτη συνήθως διάταξη (τσιβίκωμα) (εικ. 2). Στις γωνίες του έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί γωνιόλιθοι, ενώ οι λίθοι στη βάση του είναι μεγαλύτερου μεγέθους και προεξέχουν κατά 15-25 εκ., σε ύψος 40-60 εκ. από τη στάθμη του εδάφους. Εσωτερικά ο πύργος διαιρείται σε τρία επίπεδα, εκ των οποίων το ισόγειο πιθανότατα χρησιμοποιόταν ως χώρος αποθήκευσης, ενώ οι άλλοι δύο ως χώροι διαμονής. Στο δεύτερο επίπεδο, συγκεκριμένα, υπάρχει εστία στο πάχος της τοιχοποιίας και ένα είδος παρεκκλησίου, μια εσοχή με τοιχογραφία, πιθανόν της Παναγίας Βρεφοκρατούσας. Σπαράγματα τοιχογραφιών εντοπίστηκαν και περιμετρικά του πύργου πλαισίου του βόρειου και ανατολικού παραθύρου. Όσον αφορά στο πάχος της τοιχοποιίας είναι μεγάλο και ελαττώνεται βαθμιδωτά από την εσωτερική παρειά της ανά επίπεδο (170 εκ. στο ισόγειο, 120 εκ. στον α' όροφο, 90 εκ. στον β' όροφο και 60 εκ. στο επίπεδο των επάλξεων), δημιουργώντας περιμετρικά κατάλληλη υποδοχή για την κατασκευή των πατωμάτων.

Η πρόσβαση στο εσωτερικό του πύργου γινόταν από εξώστη μπροστά από την είσοδο –του οποίου σώζονται μόνο τα λίθινα φουρούσια και υπολείμματα ξύλινων δοκών πάνω τους– με τη βοήθεια ξύλινης ανασυρόμενης κλίμακας.

Οι όψεις είναι λιτές, με λιγοστά ανοίγματα τοποθετημένα αξονικά κυρίως, μια τοξοθυρίδα δηλαδή στο α' επίπεδο και ένα τοξωτό παράθυρο στο β' (βόρεια και δυτική όψη). Οι άλλες δυο όψεις διαφοροποιούνται ελαφρώς, καθώς στο α' επίπεδο της νότιας όψης ανοίγεται η είσοδος με υπερκείμενη εσοχή, προφανώς για μαρμάρινο θυρέο που δεν σώζεται, ενώ στο β' επίπεδο της ανατολικής όψης υπήρχε άνοιγμα αποχωρητηρίου-καταχύστρας. Σημειώνεται ότι και στις τέσσερις όψεις το ισόγειο είναι τυφλό, χωρίς κανένα άνοιγμα στους εξωτερικούς του τοίχους. Η επίστεψη των όψεων γίνεται με επάλξεις σε σχήμα Μ –χελιδονοουράς– στη βάση των οποίων υπήρχαν πώρινες υδρορροές, από μία σε κάθε πλευρά, εκ των οποίων σώζεται μόνο αυτή της ανατολικής πλευράς.

Ο τρόπος στέγασης δεν κατέστη δυνατό να αποδοθεί με ακρίβεια, καθώς η οποιαδήποτε κατασκευή είχε

1. Βασιλάτος 1992. Βρανόπουλος 1995. Λαζαρίδης 1967. Lock – Sanders 1996. Σαββίδης 1982. Σκούρας 2003. Φουσάρας 1964.

καταρρέυσει προ πολλού. Το σίγουρο είναι ότι δεν στεγαζόταν με ημικυλινδρικό θόλο, όπως συμβαίνει στους πύργους των Πολιτικών και του Καράβου του ίδιου τύπου, αφού δεν σώζονται ανάλογα ίχνη. Οι υπάρχουσες δοκοθήκες υποδεικνύουν δοκούς σχετικά μικρής διατομής (14×16 εκ.) που, σε συνδυασμό με την ιδιόμορφη, λοξή διάταξή τους, καθιστούν αδύνατη τη γεφύρωση ανοίγματος 6,00 μ. χωρίς υποστυλώματα ή αντηρίδες. Για το λόγο αυτό απορρίφθηκε και η λύση της ενδεχόμενης κάλυψης με οριζόντιο δώμα. Με αυτό το σκεπτικό και λαμβάνοντας υπόψη άλλα παραδείγματα μεσαιωνικών πύργων στην Ελλάδα (Μάνη, Άγιο Όρος), αλλά και στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, επικράτησε η άποψη περί κεντρικής τετράριχτης στέγης, πιθανόν οξυκόρυφης –για να χωράει άνοιγμα θύρας σε κάποια πλευρά της– με στενό περιδρόμο. Η πρόσβαση στο δώμα θα γινόταν κατά πάσα πιθανότητα με ξύλινη κινητή ανεμόσκαλα από το β' επίπεδο.

Β) ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ

Η γενικότερη δομοστατική κατάσταση του μνημείου πριν από την αποκατάσταση ήταν πολύ καλή, καθώς οι εξωτερικοί τοίχοι δεν παρουσίαζαν καμία κατάρρευση ή ετοιμορροπία ούτε απόκλιση από την κατακόρυφο (εικ. 3). Αξίζει να αναφερθούν βεβαίως η ενίσχυση του κελύφους προ εικοσαετίας με μεταλλικούς ελκυστήρες και η μερική αποκατάσταση των επάλξεων. Το βασικότερο πρόβλημα στατικής φύσεως αποτελούσε η κατάρρευση των ξύλινων κατασκευών στο εσωτερικό –πατώματα, στέγαση, σκάλες– και στο εξωτερικό –εξώστης εισόδου και αποχωρητηρίου. Τέλος η δομή του κτιρίου είχε αλλοιωθεί από την επίχωση του ισογείου σε μεγάλο ύψος (2,00-3,50 μ.), που προέκυψε από τη συσσώρευση χωμάτων, υλικών από καταρρέψεις και ακαθαρσιών από τα δεκάδες περιστέρια που φώλιαζαν εδώ και δεκαετίες στον πύργο.

Τα περισσότερα προβλήματα ήταν οικοδομικής φύσεως, που αποδίδονται στη γήρανση και τις μηχανικές φορτίσεις των υλικών, την υγρασία (ανερχόμενη και κατερχόμενη), καθώς και στις βιολογικές επικαθήσεις. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε χαλάρωση και πτώση λίθων κατά τόπους, βιολογικές επικαθήσεις στις τοιχοποιίες λόγω υγρασίας, απουσία κουφωμάτων στα παράθυρα και την πόρτα, εκτεταμένες φθορές στην τοιχογραφία, καθώς επίσης και κατάρρευση του καπναγωγού και του τόξου της εστίας.

Αρκετά ήταν και τα προβλήματα αισθητικής φύσεως, όπως το ασβέστωμα στη βάση του πύργου, η εναπόθεση απορριμμάτων στον περιβάλλοντα χώρο από περιοίκους, ο ακαλαίσθητος δημοτικός φωτισμός αναρτημένος πάνω στο μνημείο και οι ακαθαρσίες των περιστεριών.

Γ) ΠΡΟΤΑΣΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ (εικ. 4)

Η αποκατάσταση του μνημείου είχε ως στόχο την άρση της παθολογίας του, με στόχο να καταστεί επισκέψιμο και να λειτουργήσει συν τοις άλλοις ως εκθεσιακός χώρος με πληροφοριακό υλικό για το μνημείο, το Αηλάντιο Πεδίο και τους πύργους της Εύβοιας γενικότερα. Επιστημαίνεται ότι το έργο εκτελέστηκε με αυτεπιστασία στα πλαίσια του Γ' ΚΠΣ και του Ε.Π. «Πολιτισμός».

Σε πρώτη φάση, κατασκευάστηκαν τα ξύλινα δάπεδα με δοκάρια πελεκητής καστανιάς διατομής 25×30 εκ., όσο δηλαδή υποδήλωναν τα ίχνη των παλαιών δοκών στις υπάρχουσες δοκοθήκες. Οι στηρίξεις των δοκών βελτιώθηκαν με προσθήκη ανοξείδωτων θηκών που αγκυρώθηκαν στην τοιχοποιία με αγκύρια από ανοξείδωτο χάλυβα, σύμφωνα με τη στατική μελέτη που εκπονήθηκε από τον πολιτικό μηχανικό Κ. Ζάμπα. Οι θήκες αυτές, μετά την τοποθέτηση των ξύλινων δοκαριών, συνδέθηκαν περιμετρικά με ανοξείδωτες δοκούς, αγκυρωμένες επίσης στον τοίχο, ούτως ώστε να ενισχυθεί η διαφραγματική λειτουργία των νέων δαπέδων. Τέλος, τοποθετήθηκε το σανίδωμα, από ξυλεία επίσης από καστανιά.

Στη συνέχεια αποκαταστάθηκε ο τρόπος πρόσβασης στο εσωτερικό του μνημείου με την κατασκευή ενός εξωτερικού κλιμακοστασίου, του εξώστη στην είσοδο και των εσωτερικών κλιμάκων μεταξύ των ορόφων. Η λύση του εξωτερικού αυτοφερόμενου κλιμακοστασίου επιλέχθηκε μετά από πολύ προβληματισμό ως απολύτως αναγκαία και αφού άλλες λύσεις, όπως περιμετρική κλίμακα σε επαφή με τον πύργο ή αναβατήριο, απορρίφθηκαν ως ακατάλληλες. Πρόκειται για μια μεταλλική κατασκευή τετράγωνης κάτοψης 2,60×2,60 μ., σε μικρή απόσταση από τον πύργο, που καταλήγει μέσω μικρού τμήματος εναέριου διαδρόμου στον εξώστη εισόδου. Η μορφή του είναι απλή, γραμμική, με σεβασμό προς τη μορφολογία και τις αναλογίες του μνημείου, παραμένοντας ταυτόχρονα μια σύγχρονη κατασκευή, απολύτως διακριτή και ταυτόχρονα διακριτική.

Όσον αφορά στον εξώστη, κατασκευάστηκε στη θέση του παλαιού, ενώ το δάπεδο και το στηθαίο του επενδύθηκαν με σανίδες από ξυλεία ιroko. Τέλος, οι εσωτερικές κλίμακες ακολούθησαν την ίδια λογική: μεταλλικές, απλής γραμμικής μορφής, με ξύλινα πατήματα από καστανιά. Επισημαίνεται ότι ο εξώστης του αποχωρητηρίου αποφασίστηκε να μην ανακατασκευαστεί, αφού δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία για τη μορφή του, παρά μόνο να τοποθετηθεί μεταλλικό κούφωμα με υαλοπίνακα στο άνοιγμα για λόγους ασφαλείας.

Για τη στέγαση προτιμήθηκε, ομολογουμένως μετά από πολλή συζήτηση, μια πιο σύγχρονη και αφαιρετική παραλλαγή της αρχικής μορφής, όπως αυτή εικάζεται ότι ήταν, δηλαδή μια μεταλλική ελαφριά κατασκευή στο κέντρο και ένας περιδρομος. Το κεντρικό τμήμα φέρει περιμετρικούς υαλοπίνακες εν είδει φεγγίτη και ελαφρώς επικλινή στέγαση από κόντρα-πλακέ θαλάσσης και ασφαλτόπανο, ενώ ανοίχτηκε και καταπακτή για την πρόσβαση στο δώμα. Για την κατασκευή του υβριδικού αυτού δώματος τοποθετήθηκαν πελεκητές δοκοί καστανιάς της ίδιας διατομής και με την ίδια διάταξη που όριζαν οι υπάρχουσες δοκοθήκες, ενώ ο περιδρομος διαμορφώθηκε με πέτωμα, σκυρόδεμα ελαφρά οπλισμένο με τραπεζοειδή λαμαρίνα και τελική επικάλυψη ασφαλτόπανου με ψηφίδα χρώματος γκρι.

Όσον αφορά στα ανοίγματα, τοποθετήθηκαν νέα καρφωτά κουφώματα από ξυλεία καστανιάς, ο τρόπος στήριξης των οποίων υποδείχτηκε από το σωζόμενο πρέκι και το κατώφλι της πόρτας, καθώς και από άλλα παραδείγματα ενετικών πύργων της περιοχής, όπως στα Πολιτικά και τον Μύτικα, αλλά και άλλων παραδειγμάτων, όπως αυτά της Ρόδου, της Φλωρεντίας κ.α. Συγκεκριμένα, το κάτω άκρο της πόρτας καταλήγει σε μεταλλική ακίδα που προσαρμόζεται στην οπή υπάρχοντος πλακιδίου πάνω στο κατώφλι, ενώ το άνω άκρο φέρει ξύλινη κυλινδρική απόληξη μεγαλύτερης διατομής που αναρτά το θυρόφυλλο από την αντίστοιχη εγκοπή του ξύλινου πρεκιού. Ο ίδιος τρόπος εφαρμόστηκε και στα δίφυλλα παράθυρα, όπου η κάτω ακίδα προσαρμόστηκε σε νέο μεταλλικό πλακίδιο τοποθετημένο στους όλμους των λίθινων περβαζιών και η άνω στηρίχθηκε στον ξύλινο «ουρανό» του ανοίγματος.

Στη συνέχεια, αποκαταστάθηκε το τζάκι, αρχικά με την ανακατασκευή του τόξου από τους αυθεντικούς πώρινους θολίτες, που είχαν εντοπιστεί στην επίχωση του ισόγειου και έναν καινούργιο ως συμπλήρωμα. Κατόπιν, συντηρήθηκε και συμπληρώθηκε το κονιάμα του με τα υπολείμματα αιθάλης, στερεώθηκε η εστία και τέλος, συμπληρώθηκε και αρμολογήθηκε ο καπναγωγός με νέους οπτόπλινθους ίδιου τύπου.

Παράλληλα με τις οικοδομικές εργασίες έγινε συντήρηση της τοιχογραφίας και ανασκαφική έρευνα στο ισόγειο του πύργου με ταυτόχρονη αφαίρεση της επίχωσης. Τα ευρήματα που προέκυψαν ήταν κυρίως οικοδομικά υλικά από την κατάρρευση των πατωμάτων (λίθοι, καρφιά), αρχιτεκτονικά μέλη (πώρινοι θολίτες από το τζάκι), κεραμική (πληθώρα οστράκων, εφωαλωμένα τμήματα σκευών καθημερινής χρήσης), νομίσματα (αργυρά και χάλκινα), καθώς και άλλα κινητά αντικείμενα (οθωμανικές πίπες), που χρονολογούνται στον 16^ο και 17^ο αιώνα.

Στο τελευταίο στάδιο των εργασιών τοποθετήθηκε ο ηλεκτρολογικός εξοπλισμός εσωτερικά και εξωτερικά του μνημείου, καθώς και τα πάνελ της έκθεσης, η μελέτη της οποίας εκπονήθηκε παράλληλα με τις οικοδομικές εργασίες.

SUMMARY

**THE RESTORATION PROJECT OF THE MEDIEVAL TOWER
OF VASSILIKO, EUBOEA**

Eleni-Athina Aggeli, Eleni Stylianou

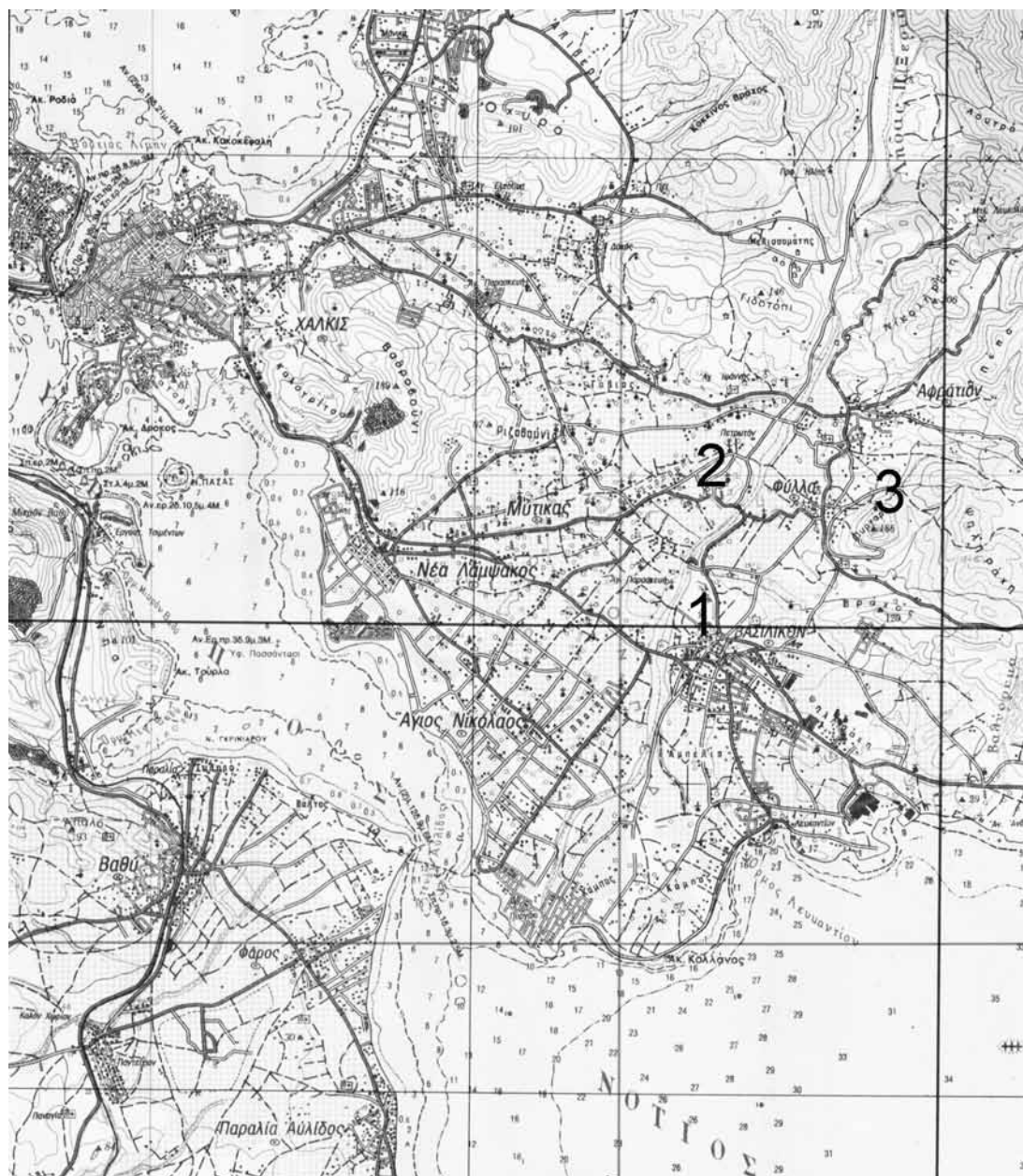
The tower of Vassiliko, Euboea, can be dated to the Venetian period (1204-1470 in Euboea). It is one of the earlier examples of this architectural type. It belongs to a “network” of similar towers situated near the main roads of the period. These towers mostly had a defensive character and were also used as observation-towers for the surrounding fertile farmlands. Some of them seem to have also been part of a “communication” system between distant sites.

It is an almost orthogonal building (exterior dimensions 8.20×8.30 m), 17,50 m. high. The ground-floor has no openings. The only entrance to the tower is on the south facade at the level of the first floor; the role of the narrow window above in the centre has been purely defensive. The second floor of the tower, which had a cantilevered machicolation, was used as residence: it was provided with a fireplace in one of the walls and a small chapel with a small conch, where a mural of the Virgin has been partly preserved. Four windows in total, one at each wall, lit the room. The walls and the bifurcated crenellation of the tower were in good condition, but the roof, the floors and the frames of the openings were missing.

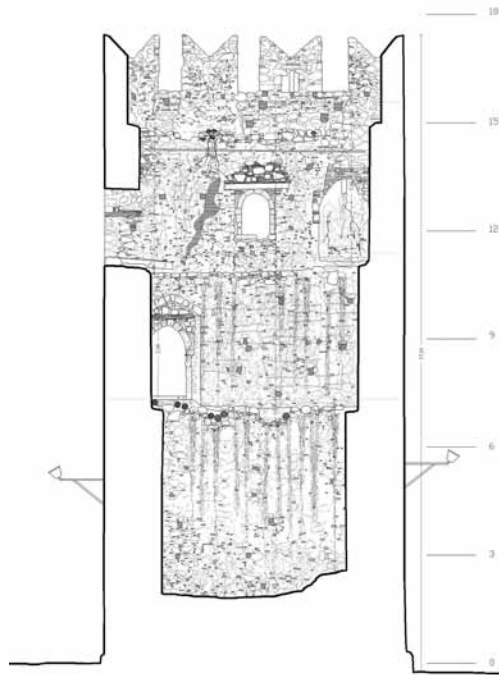
The restoration project comprised of the construction of new wooden floors, frames for the windows, roof and staircases in the interior. A balcony was constructed as well in front of the entrance at the level of the first floor with an independent metallic staircase. Finally, in the first and the second floors an exhibition on the tower and its geographical, historical and political environment was installed.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλάτος Ν., 1992. *Κάστρα και Πύργοι της Εύβοιας*, Αθήνα.
Βρανόπουλος Ε., 1995. *Ιστορία της Εύβοιας*, β' έκδοση, Αθήνα.
Λαζαρίδης Π., 1967. Βασιλικόν, *ΑΔ 22, Χρονικά*, 288.
Lock P. – Sanders G.D.R. (επιμ.), 1996. The Towers of Euboea: Lombard or Venetian, Agrarian or Strategic, *The Archaeology of Medieval Greece*, Oxbow Monograph 59, Oxford.
Σαββίδης Α., 1982. Η Εύβοια κατά τα τέλη του ΙΒ' – αρχές του ΙΓ' αι. μ.Χ., *ΑΕΜ ΚΔ'*, 313-323.
Σκούρας Θ., 2003. *Ακροπόλεις-Κάστρα-Πύργοι της Εύβοιας*, Χαλκίδα.
Φουσάρας Γ., 1964. Ιστορία της αρχαίας Εύβοιας του Jules Girard, *ΑΕΜ ΙΑ'*, 34-38.

Εικ. 1. Το Ληάντιο Πεδίο (Χάρτης Γ.Υ.Σ.). Σημειώνονται οι θέσεις του Πύργου στο Βασιλικό (1), των Δίδυμων Πύργων στον Μύτικα (2) και του Κάστρου στα Φύλλα (3).

Εικ. 2. Τομή του μνημείου προς τον νότιο τοίχο (σχέδιο αποτύπωσης).

Εικ. 3. Δυτική άποψη του Πύργου στο Βασιλικό, πριν από τις εργασίες στερέωσης του 1985.

Εικ. 4. Άποψη του μνημείου κατά το τελικό στάδιο των εργασιών του, με φόντο το Ληλάντιο Πεδίο και τους Δίδυμους Πύργους.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ*

Εύη Τσώτα

Η Βοιωτία συχνά απετέλεσε πόλο έλξης περιηγητών και μελετητών, με αποτέλεσμα να έχει εντοπιστεί ένας σημαντικός αριθμός νεολιθικών θέσεων. Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην απόδοση μίας, κατά το δυνατόν, πληρέστερης και συνθετικής εικόνας για τη νεολιθική κατοίκηση στην Βοιωτία, συνδυάζοντας παλαιά και νέα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία αφορούν στην τοπογραφία, στη χρονολόγηση, καθώς και στις πιθανές επαφές με άλλες πολιτισμικές ενότητες της εποχής.

Η έρευνα βασίζεται στην αξιολόγηση των στοιχείων που αφορούν εξήντα δύο συνολικά οικιστικές θέσεις (εικ. 1), από τις οποίες οι σαράντα τρεις είναι επιβεβαιωμένες και οι δεκαεννέα πιθανές (Άγιος Κων/νος¹ και Κοκκάλι Αγίου Θωμά², Κλειδί³, Λιθοσωρός Τανάγρας⁴, Λουκίσια⁵, Σκορπονέρια⁶, Καβίρειο⁷, Ούγκρα Παραλίμνης⁸, Λαχίδεζα Υπάτου⁹, Καστρί Μαζίου¹⁰ και Σπήλαιο Πύργου Αλιάρτου¹¹, Άγιος Γεώργιος Κορώνειας¹², Περδικόβρυση¹³, Πρόδρομος¹⁴, Κάπραινα Χαιρώνειας¹⁵, Αγία Μαρίνα Πύργου¹⁶, Σπήλαιο Τσουύτσο¹⁷, Στροβίκι¹⁸, Κάστρο¹⁹). Συνολικά πρόκειται για θέσεις που εντοπίστηκαν από παλαιές και νεώτερες συστηματικές ή σωστικές ανασκαφές, καθώς και επιφανειακές έρευνες. Πληροφορίες προέρχονται επίσης από υποθέσεις υπόδειξης αρχαιολογικών χώρων και κατασχέσεις. Στην τελευταία περίπτωση ανήκει και ένα μικρό πήλινο κεφάλι της νεολιθικής εποχής²⁰ (εικ. 2, Μ.Θ. 33950). Η θέση ανεύρεσης του ειδωλίου, αν και πιθανολογείται ότι προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή του Ελεώνα, δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί με ακρίβεια.

Βασικό στοιχείο για την έρευνα είναι ότι από τους δεκάδες οικισμούς της νεολιθικής εποχής, ελάχιστοι έχουν ανασκαφεί σε έκταση τέτοια ώστε να δώσουν ένα ολοκληρωμένο οικιστικό σύνολο. Ωστόσο, από τα δεδομένα που υπάρχουν, είναι δυνατόν να σχηματίσουμε μια εικόνα για τη μορφή της κατοίκησης, ιδιαίτερα για τους οικισμούς που παρουσιάζουν παρόμοιες περιβαλλοντικές συνθήκες και σχετικά όμοια μεγέθη.

Ο αριθμός αλλά και η γεωγραφική κατανομή των θέσεων μαρτυρούν αρκετά πυκνή οικιστική κάλυψη

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες για την άδεια μελέτης οφείλω στον Διευθυντή της Εφορείας Βοιωτίας, κ. Βασίλειο Αραβαντινό, καθώς και στην αγαπητή συνάδελφο Δρ. Αναστασία Αγγελοπούλου για τις πολύτιμες συμβουλές της.

1. Κόνσολα 1981, 44. Συριόπουλος 1994, 154. Simpson 1981, 52.
2. French 1972, f. 9, 11, 19. Κόνσολα 1981, 44. Simpson 1981, 52.
3. Σπυρόπουλος 1969, 186-7. Fossey 1988, 52. Pomeroy 1995, 51-62.
4. Fossey 1988, 78-80. Pomeroy 1995, 52.
5. Κόνσολα 1981, 43. Fossey 1988, 252-255.
6. Κόνσολα 1981, 43. Fossey 1988, 262.
7. Bruns 1963, 115. Pomeroy 1995, 51-62. Fossey 1988, 211-212.
8. Κόνσολα 1981, 42. Fossey 1988, 235-238.
9. Φαράκλας 1969, 179. Κόνσολα 1981, 41. Fossey 1988, 217-221.
10. Lauffer 1939, 304-305. Walter 1940, 185. Dunbabin 1944, 89. Fossey 1988, 305.
11. Pomeroy 1995, 51-62. Fossey 1988, 319.
12. Κόνσολα 1981, 39. Fossey 1988, 324. Συριόπουλος 1994, 152.
13. Lauffer 1959, 1520-1521. Κόνσολα 1981, 38. Fossey 1988, 272.
14. Lauffer 1959, 1520-1521. Κόνσολα 1981, 38. Fossey 1988, 272.
15. Weinberg 1947, 165-182. Tzavella-Evjen 1989, Κόνσολα 1981, 35. Τζαβέλλα-Evien 1995, 64-67. Fossey 1988, 375-382.
16. Bulle 1907, 116, 119-121. Wace - Thompson 1912, 196-197. Μυλωνάς 1928, 71. Fossey 1988, 284. Συριόπουλος 1968, 98-9.
17. Lauffer 1940, 185. Fossey 1988, 286.
18. Lauffer 1973-4, 454. Κόνσολα 1981, 36. Fossey 1988, 282-283.
19. Lauffer 1971, 241-242. Morin 1986, 11-27.
20. Αραβαντινός 2001-2004 (υπό εκτύπωση). Τσώτα 2005 (υπό έκδοση).

όλο σχεδόν του βοιωτικού χώρου. Από τη γενική διασπορά των θέσεων παρατηρείται ότι η κατανομή τους είναι σχετικά ομοιογενής. Δύο είναι τα θεμελιώδη κριτήρια για την επιλογή μιας θέσης, η ύπαρξη φυσικών πηγών νερού και η γειτνίαση με πεδιάδες, πρόσφορες για γεωργική εκμετάλλευση. Η πλειονότητα των οικισμών εντοπίζεται σε υπαίθριες εγκαταστάσεις, με προτίμηση τις προστατευμένες από ορεινούς όγκους πεδιάδες και κοιλάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λεκάνη της Κωπαΐδας²¹, στην οποία εντοπίζεται το 1/3 του συνόλου των θέσεων.

Από τις σαράντα τρεις χρονολογήσιμες θέσεις, δεκαέξι ανήκουν στην Αρχαιότερη, δεκαέξι στη Μέση και τριάντα έξι στην Νεώτερη και Τελική νεολιθική. Χρονολογικά μόλις οι οκτώ εμφανίζουν συνεχιζόμενη κατοίκηση καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής (Σπήλαιο Σαρακηνού, Σπήλαιο Σεϊντί, Αγία Παρασκευή Αγόριανης, Θεσπιές, Μαγούλα Καύκαλα, Μαγούλα Μπαλωμένου, Πετρομαγούλα Ορχομενού, Πύργος Μαγούλα).

Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική (εικ. 3) οι περισσότερες θέσεις εντοπίζονται περιμετρικά της Κωπαΐδας. Εκτός από τα σπήλαια Σεϊντί²² και Σαρακηνού²³, που σχηματίζονται σε χαμηλούς ασβεστολιθικούς όγκους ιουρασικής και κρητιδικής περιόδου, οι υπόλοιπες δεκατέσσερις θέσεις (Πύργος Άρματος²⁴, Γλύφα²⁵, Στανιάτες Οινόφυτων²⁶, Καστελλάνι²⁷, Τουμπί²⁸, Θεσπιές²⁹, Αγία Παρασκευή Αγόριανης³⁰, Πετρομαγούλα Ορχομενού³¹, Ψηλάματα Ορχομενού³², Πολυγύρα³³, Μαγούλα Μπαλωμένου³⁴, Μαγούλα Καύκαλα Κάστρου³⁵, Πύργος Μαγούλα³⁶ και Πύργος³⁷), βρίσκονται σε χθαμαλούς λόφους, σε περιοχές με αλλουβιακές αποθέσεις, πλούσιες σε κοιτάσματα πηλού. Η απόσταση μεταξύ των οικισμών κυμαίνεται από δύο έως οκτώ χιλιόμετρα.

Ένδειξη κατοίκησης των θέσεων κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική αποτελεί η ύπαρξη κινητών ευρημάτων. Μέχρι τώρα δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να χρονολογούνται με ασφάλεια στην περίοδο, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα τη μορφή των κτηρίων, την έκταση των οικισμών και την πυκνότητα της κατοίκησης. Ένδειξη για το μέγεθος των οικισμών αποτελεί η έκταση των λόφων, στην επιφάνεια των οποίων βρέθηκαν διάσπαρτα όστρακα. Η πυκνότητα στη συγκέντρωση των ευρημάτων στις θέσεις αυτές κυμαίνεται από πέντε έως δέκα στρέμματα, έκταση που αναλογεί σε μικρές εγκαταστάσεις.

Στοιχεία για την έκταση των οικισμών αυτή την εποχή μας προσφέρει και μία πρόσφατα εντοπισμένη θέση. Το 2001 παραδόθηκε στη Θ' ΕΠΚΑ, ένας μεγάλος αριθμός ευρημάτων, τα οποία χρονολογούνται από την Αρχαιότερη έως την Μέση Νεολιθική περίοδο. Τα ευρήματα προέρχονται από έναν χθαμαλό λόφο, στη θέση Καστελλάνι Παρασωπίας. Κατά κύριο λόγο, τα νεολιθικά ευρήματα (εικ. 4) εντοπίζονται στην κορυφή και στην ανατολική πλευρά του λόφου, σε μία έκταση περίπου δέκα στρεμμάτων.

Οι περισσότερες θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής διατηρούνται και στη Μέση περίοδο (εικ. 5). Από τις δεκαέξι θέσεις, εκτός από τα Σπήλαια Σαρακηνού και Σεϊντί, οι δεκατέσσερις εντοπίζονται σε χθαμαλούς

21. Παπαδοπούλου-Βρυνιώτη 1990, 210.
22. Lauffer 1939, 304-305. Walter 1940, 185. Dunbabin 1944, 89. Stampfuss 1942, 132-147. Schmid 1965, 163-174. French 1972 (αδ. διδ. διατριβή.), πίν. 3, 6, 16a. Lauffer 1940, 185. Κόνσολα 1981, 37. Kourtessi-Philippakis 1986, 113-122. Fossey 1988, 319. Συρίopoulos 1968, 34.
23. Σπυρόπουλος 1973β, 201-214. Σπυρόπουλος 1972, 314. Σπυρόπουλος 1973α, 263. Κόνσολα 1981, 38. Σάμψων 2000, 133-155. Ορφανίδη 1998, 142. Ορφανίδη 1995, 37-49. Fossey 1988, 273.
24. Fossey 1988, 89. Pomeroy 1995, 51-62 (Δρίτσα). Αραβαντινός 2001-2004 (υπό εκτύπωση). Τσώτα 2005 (υπό έκδοση).
25. Σπυρόπουλος 1974, 14. Δημακοπούλου 1977, 98-100. Κόνσολα 1981, 45. Fossey 1988, 75.
26. Fossey 1988, 58. Pomeroy 1995, 51-62.
27. Αραβαντινός 2001-2004 (υπό εκτύπωση), Τσώτα 2005 (υπό έκδοση).
28. French 1972, 19. Σάμψων 1981, 194. Fossey 1988, 212.
29. Caskey 1951, 289-290, pl. 86-87. Bash 1959, 344-349, pl. 74. Κόνσολα 1981, 46. Fossey 1988, 138.
30. French 1972, πίν. 3, 9, 14, 16a, c. Κόνσολα 1981, 38. Fossey 1988, 336.
31. Bulle 1907, 119. Kunze 1934, 686. Κόνσολα 1981, 36. Wace - Thompson 1912, 192-196. Fossey 1988, 351-357.
32. Heinrich 1986, 50. Καλλιγά 2008 (υπό έκδοση).
33. Bulle 116-119. Wace - Thompson 1912, 196. Fossey 1988, 360-361.
34. Σωτηριάδης 1902, 53-54. Σωτηριάδης 1904, 40-45. Σωτηριάδης 1907, 108. Σωτηριάδης 1909, 123-125. Σωτηριάδης 1910, 159-160. Σωτηριάδης 1903, 302-303. Σωτηριάδης 1905, 120-129. Σωτηριάδης 1908, 63-96. Sotiriadis 1912, 263-270. Bulle 1907, 127. Wace - Thompson 1912, 197-201. Μυλωνάς 1928, 52-59. Κόνσολα 1981, 35. Τζαβέλα-Evien 1988, 37-40. Fossey 1988, 382-383.
35. Lauffer 1971, 241-242. French 1972, πίν. 19. Κόνσολα 1981, 37. Fossey 1988, 279.
36. Bulle 1907, 116, 121-124. Wace - Thompson 1912, 197. Fossey 1988, 368-369.
37. Fossey 1988, 367-368.

λόφους στην ενδοχώρα (Καστελλάνι³⁸, Τουμπί³⁹, Εύτρηση⁴⁰, Θεσπιές⁴¹, Γλας Κωπαΐδας⁴², Αγία Παρασκευή Αγόριανης⁴³, Καλάμι Λιβαδειάς⁴⁴, Πετρομαγούλα Ορχομενού⁴⁵, Ψηλώματα Ορχομενού⁴⁶, Πολυγύρα⁴⁷, Μαγούλα Καύκαλα⁴⁸, Μαγούλα Μπαλωμένου⁴⁹, Πύργος Μαγούλα⁵⁰), ενώ μόνο μία, η Δροσιά (Σωρός)⁵¹, είναι κοντά στη θάλασσα. Η απόσταση μεταξύ των οικισμών αυτών, συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο, παρουσιάζει μείωση, καθώς κυμαίνεται από δύο έως πέντε χιλιόμετρα.

Όπως και στην προηγούμενη περίοδο, ένδειξη κατοίκησης, αποτελεί η ύπαρξη κινητών ευρημάτων, ενώ χαρακτηριστική είναι η έλλειψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Το μέγεθος των οικισμών φαίνεται να αυξάνεται συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο, καθώς η συγκέντρωση των ευρημάτων στο χώρο παρατηρείται σε μεγαλύτερη έκταση που κυμαίνεται από είκοσι έως τριάντα στρέμματα. Η αύξηση του μεγέθους των οικισμών πιθανόν συνδέεται με τη σταδιακή αύξηση του πληθυσμού.

Ενδεικτικό στοιχείο για την πιθανή μορφή των κτισμάτων, αποτελεί το πήλινο ομοίωμα οικίσκου από τη Χαιρώνεια⁵². Καθώς όμως δεν διατηρούνται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, δεν μπορούμε με βεβαιότητα να γνωρίζουμε τον βαθμό κατά τον οποίο το ομοίωμα της Χαιρώνειας συνιστά πιστή απόδοση μίας ΜΝ οικίας.

Σημαντικά στοιχεία τόσο για την Αρχαιότερη όσο και για τη Μέση περίοδο αναμένονται να προκύψουν από την ανασκαφή μίας νέας θέσης, πέντε χιλιόμετρα νότια του Ορχομενού. Η σωστική ανασκαφή που διεξήχθη τους τελευταίους μήνες του 2008 στη θέση Ψηλώματα, έφερε στο φως μία μικρή εγκατάσταση, που από τα μέχρι τώρα στοιχεία χρονολογείται στις δύο πρώτες περιόδους της εποχής. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο πήλινα ειδώλια που εντοπίστηκαν εντός πασσαλόπηκτης εγκατάστασης. Από το ειδώλιο με αριθμό Μ.Χ.4493, (σωζ. ύψος 6,20 εκ., **εικ. 6α**), σώζεται μόνο το κεφάλι και τμήμα του λαϊμού⁵³. Το δεύτερο ειδώλιο (Μ.Χ. 4494, σωζ. ύψος 6,48 εκ., **εικ. 6β**), απεικονίζει μια γυναικεία όρθια, πιθανόν ενδεδυμένη μορφή. Από το ειδώλιο σώζεται ολόκληρο το σώμα, εκτός από το κεφάλι και τα χέρια⁵⁴.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής στο Γλα. Η μικρή διασπορά των ευρημάτων πιθανόν να οφείλεται στην ύπαρξη μικρής μεμονωμένης εγκατάστασης, ακόμα και για εποχική ή περιστασιακή χρήση του χώρου. Στην ουσία όμως η ακρόπολη του Γλα ήταν νησί, εντός της λίμνης της Κωπαΐδας, όπως το Στροβίκι, η Πετρομαγούλα και πιθανόν τα Ψηλώματα Ορχομενού. Θα ήταν ενδιαφέρον να ερευνηθεί η πιθανότητα αν τα νερά της λίμνης ήταν αρκετά ψηλά την περίοδο αυτή, επιτρέποντας την πρόσβαση σε αυτές τις θέσεις μόνο με πλωτά μέσα. Δείγματα από τη λεκάνη της Κωπαΐδας έδωσαν μια πρώτη εικόνα των παλαιοπεριβαλλοντικών συνθηκών για την περίοδο πριν από 10.000 χρόνια. Οι αναλύσεις δείχνουν ένα σχετικά ζεστό και υγρό κλίμα, με συνεχώς αυξανόμενη βλάστηση και το επίπεδο της λίμνης να είχε αυξηθεί, έναντι των δειγμάτων για την περίοδο πριν από 25.000 χρόνια, όταν το κλίμα ήταν αρκετά ψυχρότερο⁵⁵.

Περισσότερα στοιχεία για την νεολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία έχουμε από την Νεώτερη και Τελική περίοδο (**εικ. 7**). Οι περισσότερες θέσεις της Μέσης Νεολιθικής διατηρήθηκαν και στην επόμενη περί-

38. Αραβαντινός 2001-2004 (υπό εκτύπωση).

39. French 1972, 19. Σάμπων 1981, 194. Fossey 1988, 212.

40. Caskey – Caskey 1960, 126-167, pl. 40-53. Ορφανίδη 1998, 141. Κόνσολα 1981, 45. Fossey 1988, 149.

41. Caskey 1951, 289-290, pl. 86-87. Bash 1959, 344-349, pl. 74. Κόνσολα 1981, 46. Fossey 1988, 138.

42. Ιακωβίδης 1989, 231-233. Ιακωβίδης 1998, 14, 19, 33, 47, 57, 135. Ιακωβίδης 2001, 3, 53, 58, 62, 65, 87, 88-90. Pomeroy 1995, 51-62. Fossey 1988, 288-290.

43. French 1972, πίν. 3, 9. Κόνσολα 1981, 38. Fossey 1988, 336.

44. Κόνσολα 1981, 39. Fossey 1988, 336-337. Συριόπουλος 1968, 70. Συριόπουλος 1994, 149-50.

45. Bulle 1907, 119. Kunze 1934, 686. Κόνσολα 1981, 36. Wace – Thompson 1912, 192-196. Fossey 1988, 351-357.

46. Heinrich 1986, 50. Καλλιγά 2008 (υπό έκδοση).

47. Bulle 1907, 116-119. Wace – Thompson 1912, 196. Fossey 1988, 360-361.

48. Lauffer 1971, 241-242. French 1972, πίν. 19. Κόνσολα Αθήνα 1981, 37. Fossey 1988, 279.

49. Σωτηριάδης 1902, 53-54. Σωτηριάδης 1904, 40-45. Σωτηριάδης 1907, 108. Σωτηριάδης 1909, 123-125. Σωτηριάδης 1910, 159-160. Σωτηριάδης 1903, 302-303. Σωτηριάδης 1905, 120-129. Σωτηριάδης 1908, 63-96.

50. Bulle 1907, 116, 121-124. Wace – Thompson 1912, 197. Fossey 1988, 368-369.

51. Παπαδάκης 1914, 122-123. Fossey 1988, 77.

52. Grundmann 1953, 7-14. Θεοχάρης 1973, **εικ. 8**, 9, 11.

53. Zervos 1963, no. 194-196, 199, 205-214. Τσουντας 1908, **εικ. 312**.

54. Χουρμουζιάδης 1994, πίν. 64α, δ, 79.

55. Allen 1997, 39-42.

οδο (Σπήλαιο Σαρακηνού, Σπήλαιο Σεϊντί, Δροσιά, Προφήτης Ηλίας Οινοφύτων, Κοτρωνάκι Πλαταιών⁵⁶, Θήβα – «Αμφείον»⁵⁷, «Καδμείο»⁵⁸, προαύλιο Μουσείου⁵⁹, Καζί⁶⁰ – Λιθαρές⁶¹, Εύτρηση, Θεσπιές, Αγία Παρασκευή Αγόριανης, Καλάμι Λιβαδειάς, Ακράϊφνιο⁶², Πετρομαγούλα Ορχομενού, Μαγούλα Μπαλωμένου, Κάρμουσα Χαιρώνειας⁶³, Άγιος Αντρέας Χαιρώνειας⁶⁴, Μαγούλα Καύκαλα, Πύργος Μαγούλα), ενώ παράλληλα νέοι οικισμοί αναπτύχθηκαν, προς το τέλος της εποχής, κυρίως στην κεντρική και νότια Βοιωτία (Λέμφι Πύλης, Προφήτης Ηλίας Πύλης, Ράχη του Μιχαήλ Σκούρων, Μαγούλεζα Σκούρων, Σπήλαιο Πυργάκι Πύλης, Καστρί Σκούρων, Πάτημα Σκούρων, Θήβα – Ανισόπεδη Διάβαση ΟΣΕ, Δράμεσι⁶⁵, Πύργος Παλαιομετόχι⁶⁶, Μαυρομάτι⁶⁷).

Την περίοδο αυτή διαπιστώνεται κατοίκηση σε επτά ορεινές θέσεις, περιμετρικά της κοιλάδας στα Σκούρτα⁶⁸. Η συγκεκριμένη κοιλάδα είναι η μεγαλύτερη σε υψόμετρο εκτεταμένη περιοχή, με εύφορα καλλιεργήσιμα εδάφη, στους ορεινούς όγκους Πάρνηθας-Κιθαιρώνα. Γεωλογικές μελέτες δείχνουν ότι η κοιλάδα και τα βουνά που την περικλείουν, έχουν αλλάξει ελάχιστα τα τελευταία 12.000 χρόνια⁶⁹. Αν και η κοιλάδα είναι απομακρυσμένη, απετέλεσε πόλο έλξης τόσο ως πέρασμα όσο και ως πρόσφορη θέση για μόνιμες εγκαταστάσεις. Οι θέσεις που εντοπίστηκαν, στο Λέμφι, στον Προφήτη Ηλία, στη Ράχη Μιχαήλ, στη Μαγούλεζα, στο Καστρί, στο Πάτημα, βρίσκονται όλες στην κορυφή λόφων, ενώ εντοπίστηκαν και ίχνη κατοίκησης στο σπήλαιο Πυργάκι.

Μεγάλη συγκέντρωση θέσεων εντοπίζεται στην ευρύτερη περιοχή της Χαιρώνειας και της Θήβας, ενώ εξακολουθούν να κατοικούνται οι θέσεις περιμετρικά της Κωπαΐδας. Το μέγεθος των περισσότερων οικισμών δείχνει να είναι ίδιο με την προηγούμενη περίοδο, δεδομένου ότι η συγκέντρωση των ευρημάτων παρατηρείται σε έκταση από είκοσι έως τριάντα στρέμματα.

Στο κατώτερο στρώμα κατοίκησης στην Εύτρηση⁷⁰, αποκαλύφθηκαν ελάχιστα δάπεδα, πιθανόν από μικρές οικίες. Παράλληλα στην κορυφή του λόφου εντοπίστηκαν λείψανα από πασσαλόπηκτες κατασκευές, καθώς και κυκλικά ορύγματα. Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι τα ορύγματα αυτά διανοίχθηκαν με σκοπό την συλλογή ηλού και τη χρήση του στην κατασκευή των σπιτιών ή των αγγείων τους. Στη συνέχεια τα ορύγματα χρησίμευσαν ως αποθέτες.

Στη Μαγούλα Μπαλωμένου⁷¹, αν και οι πληροφορίες είναι εξαιρετικά ελλιπείς, αναφέρεται η ύπαρξη ευθύγραμμων και αψιδωτών τοίχων, καθώς και ενός τετράγωνου κτίσματος μήκους 7 μ., με λιθόκτιστη θεμελίωση.

Στην πεδιάδα της Θήβας, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής, αποκαλύφθηκε στρώμα κατοίκησης της Τελικής Νεολιθικής⁷². Το νεολιθικό στρώμα εντοπίστηκε σε έκταση μήκους ενενήντα οκτώ μέτρων και πλάτους δεκαπέντε μέτρων, ενώ ο χώρος χωριζόταν από ρέμα σε δύο τμήματα. Σε όλη την έκταση της ανασκαφής, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα δάπεδα και τοίχοι, αποθέτες, τμήμα δύο μικρών πασσαλόπηκτων κατασκευών, καθώς και ένα αψιδωτό κτήριο.

Το κτήριο είναι χωρισμένο σε δύο δωμάτια. Έχει προσανατολισμό ανατολή - δύση, δώδεκα μέτρα μήκος και εννέα μέτρα μέγιστο πλάτος. Η πλειονότητα της κεραμικής που βρέθηκε σε αυτό είναι αποθηκευτικά αγ-

56. Bruns 1969, 186. Σάμψων 1981, 194. Σκιάς 1899, 42-56. Bulle 1907, 116. Kunze 1934, 7-8. Κόνσολα 1981, 45. Fossey 1988, 109.

57. Αραβαντινός 2007 (υπό εκτύπωση).

58. Κεραμόπουλος 1909, 96. Fossey 1988, 199-208.

59. Κεραμόπουλος 1917, 2-5. Μυλωνάς 1928, 74-75.

60. Φαράκλας 1969, 175-176. Κόνσολα 1981, 41.

61. Fossey 1988, 244-246. Schachermeyer 1976, 80.

62. Ανδρειωμένου 1980, 7. Συριόπουλος 1994, 149.

63. Κουντούρη 2001 (υπό εκτύπωση). Λιάρος 2005 (υπό έκδοση).

64. Οικονόμου 2008 (υπό έκδοση).

65. Παπαδάκης 1911, 142. Παπαδάκης 1914, 123. Παπαδάκης 1915, παρ. 55. Κόνσολα 1981, 45. Fossey 66.

66. Σάμψων 1973-4, 448. Fossey 1988, 257-260.

67. Snodgrass – Bintliff 1985, 159.

68. Munn 1990, 32-40. Munn – Munn 1985, 73-127. Munn – Brumfield – Zangger 1990, 332.

69. Munn – Brumfield – Zangger 1989, 2.

70. Caskey – Caskey 1960, 126-167, pl. 40-53.

71. Τζαβέλα-Evien 1988, 37-40.

72. Αραβαντινός 2001-2004 (υπό εκτύπωση). Τσώτα 2005 (υπό έκδοση), 2006 (υπό έκδοση).

γεία και μικρά πήλινα σκεύη, σε πολλά από τα οποία υπάρχουν ίχνη καύσης. Εκτός από τα μαγειρικά σκεύη, βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός λεπίδων οψιανού, ένα μικρό κύπελλο, καθώς και τρία ειδώλια. Σημαντική συγκέντρωση αγγείων εντοπίστηκε σε δύο ακόμα σημεία του χώρου, δίπλα σε λειψάνα τοίχων, υποδηλώνοντας την ύπαρξη τουλάχιστον ακόμα δύο κτισμάτων με λίθινο θεμέλιο.

Σημαντικό στοιχείο για τη χρήση του χώρου αποτελεί και ο εντοπισμός είκοσι πέντε λακκοειδών τάφων, εκ των οποίων οι επτά ήταν κτερισμένοι. Όλες οι ταφές βρέθηκαν σε μεγάλη διασπορά στο χώρο. Ο προσανατολισμός τους ποικίλει από ανατολή – δύση και βορρά – νότο. Όλοι ήταν σε συνεσταλμένη θέση, ενώ κάθε λάκκος περιείχε μόνο μία ταφή.

Επιβεβαιωμένα ταφικά ευρήματα έχουμε επίσης από τη Χαιρώνεια⁷³, το Ακραιφνίον⁷⁴ και το Σπήλαιο Σαρακηνού⁷⁵. Ως κτερίσματα, τόσο στους τάφους του Ακραιφνίου όσο και στους τάφους της Θήβας, χρησιμοποιήθηκαν κεραμικά σκεύη, καθώς και ορισμένες λεπίδες οψιανού. Κατά κύριο λόγο απαντούν ανοικτά αγγεία, κυρίως φιάλες με ψηλό πόδι. Από πλευράς διακόσμησης, μόνο δύο αγγεία από τους τάφους της Θήβας φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση, ενώ τα τρία αγγεία από τους τάφους του Ακραιφνίου φέρουν γραπτή ερυθρή.

Γενικά οι οικισμοί είναι καταναμημένοι σε ολόκληρη τη Βοιωτία, με μεγαλύτερη συγκέντρωση περιμετρικά των μεγάλων αλλουβιακών πεδιάδων. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη αλλά και η διασπορά οικιστικών θέσεων ήδη από τις αρχές της εποχής, στη Χαιρώνεια, Πολυγύρα, Πύργο και Ορχομενό. Οι εγκαταστάσεις αυτές βρίσκονται περιμετρικά της κοιλάδας του Κηφισού και σε σχέση με τους οικισμούς της Ελάτειας, της Αγ. Μαρίνας και του Έξαρχου, δείχνουν να αναπτύσσονται γύρω από μία φυσική δίοδο από τη Φθιώτιδα στη Βοιωτία, από όπου εξαπλώνονται στην ευρύτερη Κωπαϊδική λεκάνη.

Η Κωπαϊδα παραμένει βασικός πόλος έλξης σε όλες τις περιόδους. Η λίμνη πρέπει να ήταν ιδιαίτερα πλούσια σε μαλάκια και ψάρια, όπως φαίνεται και από τα ευρήματα του Σπηλαίου Σαρακηνού⁷⁶, ενώ η περιοχή γύρω από αυτήν προσέφερε εύφορη γη για καλλιέργεια. Παλυνολογικές μελέτες επίσης δείχνουν ότι η περιοχή ήταν πλούσια σε χαμηλή βλάστηση, ενώ παράλληλα υπήρχαν δρυς, πεύκα και άφθονα φυλλοβόλα⁷⁷.

Εντύπωση προκαλεί ο μικρός αριθμός νεολιθικών θέσεων που έχουν διαπιστωθεί μέχρι σήμερα στη θηβαϊκή πεδιάδα, το *Τηνέριον* και *Αόνιον* πεδίο. Μπορεί φυσικά η έλλειψη να οφείλεται σε τυχαίο γεγονός, ενώ είναι πιθανόν, κυρίως για την Καδμεία, η εκτεταμένη χρήση της περιοχής σε μεταγενέστερες εποχές να κατέστρεψε παλαιότερες εγκαταστάσεις. Από τα μέχρι τώρα όμως στοιχεία φαίνεται ότι είναι πιθανότερο η συστηματική χρήση του χώρου να άρχισε κατά την Νεώτερη νεολιθική.

Η αύξηση του αριθμού των θέσεων, που παρατηρείται στη Νεώτερη και Τελική περίοδο, οφείλεται τόσο στην σταδιακή αύξηση του πληθυσμού, όσο και στον τρόπο οργάνωσης και εκμετάλλευσης της γης, δηλαδή στις μεταβολές που συντελέστηκαν στην οικονομική κυρίως οργάνωση των κοινοτήτων της εποχής. Από τα μέχρι στιγμής δεδομένα δεν παρατηρείται η ύπαρξη μεγάλων κεντρικών οικισμών, οι οποίοι να ελέγχουν μικρότερους περιφερειακούς. Σε γενικές γραμμές οι περισσότερες θέσεις αποτελούν μικρές ομοιογενείς εγκαταστάσεις, που είτε συνιστούν μικρούς οικισμούς είτε μεμονωμένες αγροικίες.

Οι περισσότερες θέσεις εντοπίζονται στην ενδοχώρα, ενώ είναι λιγότερες οι θέσεις στις παράκτιες περιοχές. Στα παράλια του Ευβοϊκού, ενδείξεις για νεολιθικές εγκαταστάσεις υπάρχουν στις θέσεις Δράμεισι, Γλύφα, Δροσιά, Λουκίσια, Παλαιομετόχι και Σκορπονέρια. Η χρήση αυτών των εγκαταστάσεων, αλλά και οι επιρροές στην κεραμική, κυρίως προς το τέλος της εποχής, υποδεικνύουν την ύπαρξη σχέσεων με την Εύβοια και τις βόρειες Κυκλάδες. Η μόνη περιοχή, όπου δεν έχουν εντοπισθεί επιβεβαιωμένες νεολιθικές θέσεις, είναι η περιοχή των παραλίων του Κορινθιακού.

Η εικόνα που δημιουργείται είναι ότι η Βοιωτία, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, απετέλεσε φυσικό πέρασμα και δέχτηκε επιρροές από τη Θεσσαλία, τη Φωκίδα, τη Φθιώτιδα, την Πελοπόννησο, καθώς και από την Εύβοια. Οι επιδράσεις είναι εμφανείς κυρίως στην κεραμική και ποικίλουν ανάλογα με την εποχή και με την γεωγραφική διασπορά των θέσεων. Κατά την Αρχαιότερη νεολιθική, επιρροές από τη Θεσσαλία και τη Φθιώτιδα είναι εμφανείς κυρίως στις θέσεις της βόρειας Βοιωτίας, όπως η Χαιρώνεια, ο Πύργος και ο Ορ-

73. Weinberg 1947, 165-182.

74. Ανδρειωμένου 1980, 7.

75. Σπυρόπουλος 1973β, 201-14. Σπυρόπουλος 1972, 314. Σπυρόπουλος 1973α, 263.

76. Καραλή 2005 (υπό έκδοση).

77. Greig – Turner 1974, 177. Tzedakis 1999, 425-434.

χομενός. Σταδιακά οι επιρροές, μέσω ενός εσωτερικού δικτύου επαφών και σχέσεων, επεκτείνονται και διακρίνονται και στις υπόλοιπες θέσεις.

Κατά τη διάρκεια της Μέσης Νεολιθικής περιόδου η Βοιωτία, έχει αρχίσει να αποτελεί μια ανεξάρτητη γεωγραφική και πολιτισμική ενότητα. Εύκολα αναγνωρίζονται οι τοπικοί κεραμικοί ρυθμοί, όπως είναι ο ρυθμός Χαιρώνειας⁷⁸ και ο ρυθμός black – on – red⁷⁹. Παρόλα αυτά και καθώς βαίνουμε προς το τέλος της περιόδου είναι εμφανείς οι επιδράσεις από την Πελοπόννησο.

Οι επιρροές που διακρίνονται στη Νεώτερη Νεολιθική, προέρχονται κυρίως από τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο, ενώ προς το τέλος της εποχής είναι εντονότερες οι επιδράσεις από την Εύβοια και την ανατολή.

Εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό εντοπίζονται σε όλες τις θέσεις και καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής. Η χρήση οψιανού, προσφέρει μια σαφή ένδειξη για την ύπαρξη δικτύου ανταλλαγής αγαθών, ακόμα και αν δεν είναι επιβεβαιωμένη η πορεία που ακολούθησε μέχρι να φτάσει στις βοιωτικές εγκαταστάσεις.

Η απουσία ή η καθυστερημένη παρουσία επιρροών από άλλες περιοχές, αναδεικνύουν ότι οι βοιωτικοί νεολιθικοί οικισμοί αποτελούν μικρές και κλειστές κοινότητες, αγροτικού χαρακτήρα. Αποτέλεσμα αυτού του κλειστού χαρακτήρα των οικισμών, είναι και η απουσία μεταλλικών αντικειμένων, στο τέλος της εποχής. Η εμφάνιση μετάλλων σε αρκετές θέσεις της υπόλοιπης Ελλάδας, πιθανόν να συνδέεται με το ήδη ανεπτυγμένο δίκτυο διανομής του οψιανού. Αποτελεί λοιπόν εύλογο ερώτημα, γιατί δεν εντοπίζεται στις βοιωτικές εγκαταστάσεις, πόσο μάλλον όταν η ευρύτερη γεωγραφική τους θέση θα το επέτρεπε.

Ο κλειστός αγροτικός χαρακτήρας των οικισμών, πιθανόν συνδέεται και με την απουσία δίκοκκου σιταριού. Το μονόκοκκο σιτάρι εμφανίζεται σε στρώμα της Αρχαιότερης νεολιθικής στη Μαγούλα Μπαλωμένου⁸⁰ και στο Σπήλαιο Σαρακηνού⁸¹ σε στρώμα της Νεώτερης νεολιθικής. Η υπεροχή δεικνύει ότι πιθανόν δεν υπήρχε εναλλασσόμενη ή μικτή καλλιέργεια με άλλα είδη, αν και θεωρείται μια ασφαλής αγροτική πρακτική. Η εξειδίκευση στο μονόκοκκο σιτάρι πιθανόν δηλώνει επιβίωση παραδοσιακών καλλιεργειών καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής.

Εντούτοις η σταδιακή και συστηματική μελέτη του συνόλου των παλαιών και νέων στοιχείων, θα προσφέρει σημαντικά στοιχεία σχετικά με τη νεολιθική κατοίκηση στη Βοιωτία.

78. Σωτηριάδης 1908, 63-96. Kunze 1931, 35-38, pl. II 2, XV – XVIII, XIX 5.

79. Weinberg 1970, 597. French 1972, 9-10.

80. Sarpaki 1995, 120.

81. Σάμπων – Μεγαλούδη 2004, 593-606.

SUMMARY

NEW EVIDENCE FOR THE NEOLITHIC HABITATION IN BOEOTIA

Evi Tsota

During the Neolithic period (from the Early to Final Neolithic), we witness the establishment in Boeotia of numerous archaeological sites. The number and the geographical distribution of these sites, indicate a dense habitation, almost throughout the entire Boeotian land. The purpose of this study is to present an overview of the Neolithic occupation of Boeotia, combining older and recent archaeological data.

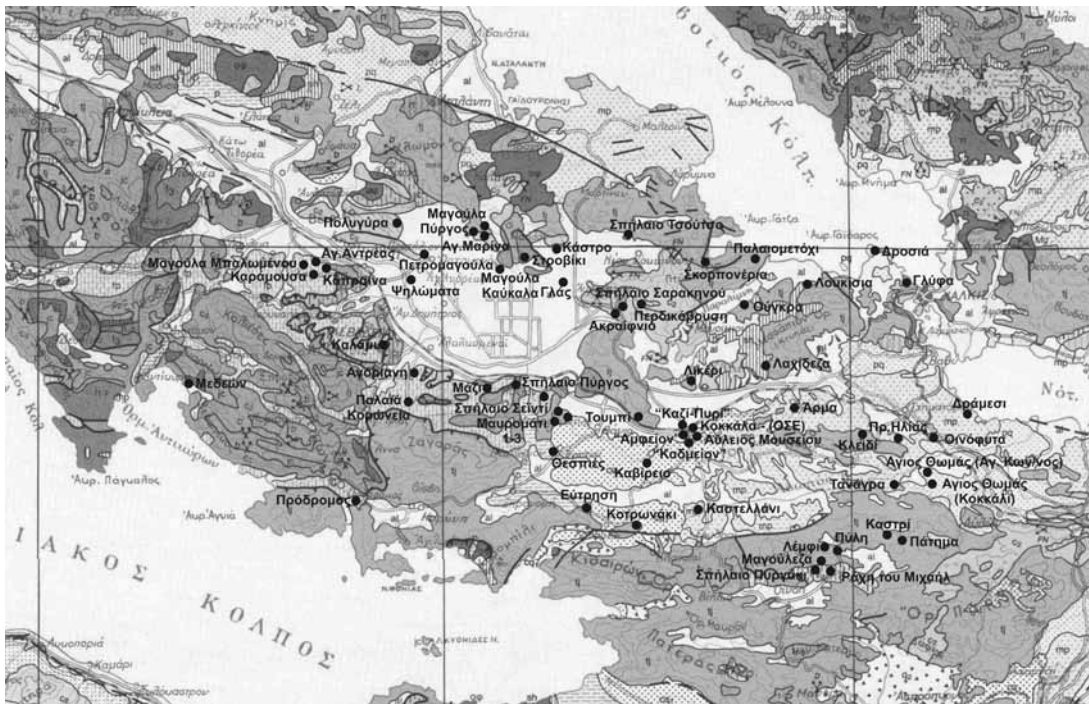
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allen H., 1997. The environment conditions of the Kopais basin, Boeotia during the post glacial with special reference to the Mycenaean period, στο Bintliff J. (επιμ.), *Recent developments in the history and archaeology of Central Greece*, Proceedings of the 6th International Boeotian Conference, BAR 666, 39-42.
- Ανδρειωμένου Αγγ., 1980. *Το κεραμεικόν εργαστήριον της Ακραιφίας*, α' έκδοση, Αθήνα.
- Αραβαντινός Β., 2001-2004. Ανισόπεδη διάβαση Ο.Σ.Ε., ΑΔ 56-59 (υπό εκτύπωση).
- Αραβαντινός Β., 2007. Συμπληρωματική ανασκαφή στον τύμβο του λόφου Αμφείου, ΑΔ (υπό εκτύπωση).
- Bash G., 1959. Neolithic figurines from Thespiai, *Hesperia* 28, 344-349.
- Bruns G., 1963. Grabungen im Kabirenheiligtum bei Theben, ΑΔ 18, *Χρονικά*, 115-121.
- Bulle H., 1907. *Orchomenos I. Die älteren Ansiedlungsschichten*, München.
- Caskey J.L., 1951. Neolithic Sherds from Thespiai, *Hesperia* 20, 289-290, pl. 86-87.
- Caskey J. – Caskey E.G., 1960. The Earliest settlements at Eutresis, Supplementary Excavations 1958, *Hesperia* 29, 126-167, pl. 40-53.
- Δημακοπούλου Κ., 1977. Λόφος Γλύφα ή Βλίχα, ΑΔ 32, *Χρονικά*, 98-100.
- Dunbabin T.J., 1944. Archaeology in Greece 1939-45, *JHS*, 89.
- Fossey J., 1988. *Topography and population of ancient Boiotia*, vol. 1, Chicago.
- French D., 1972. *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece* (αδ. διδ. διατριβή).
- Greig J. – Turner J., 1974. Some pollen diagrams from Greece and their archaeological significance, *JArch-Sc* 1, 177.
- Grundmann G., 1953. Eine Steinzeitliche Hausnachbildung aus Chaironeia, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* VI, 7-14.
- Heinrich B., 1986. Prehistoric Hydraulic Constructions in Copais, στο Α' Διεθνές Βοιωτικό Συνέδριο, *Θήβα*, 10-14 Σεπτεμβρίου 1986, 42-64.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1973. *Η Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα.
- Ιακωβίδης Σπ., 1989. *Γλάς I*, Η ανασκαφή 1955-1961, Αθήνα.
- Ιακωβίδης Σπ., 1998. *Γλάς II*, Η ανασκαφή 1955-1961, Αθήνα.
- Ιακωβίδης Σπ., 2001. *Gla and the Kopais*, Αθήνα.
- Καλλιγά Κ., 2008. Αρδευτικό Χαιρώνειας (θέση Ψηλώματα), ΑΔ (υπό έκδοση).
- Καραλή Λ., 2005. Η συμβολή του παλαιοπεριβαλλοντικού υλικού στην αρχαιολογική έρευνα της Βοιωτίας, *Ε' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών*, *Θήβα*, 16-19 Σεπτεμβρίου 2005 (υπό έκδοση).
- Κεραμόπουλος Α., 1909. Η οικία του Κάδμου, *ΑΕ*, 96.
- Κεραμόπουλος Α., 1917. Ανασκαφαί εν Θήβαις. Α' Προμυκηναϊκά λείψανα, ΑΔ 3, 2-5.
- Κόνσολα Ντ., 1981. *Προμυκηναϊκή Θήβα*, Αθήνα.
- Κουντούρη Ελ., 2001-2004. Αρδευτικό έργο μέσου ρου Βοιωτικού Κηφισού – πεδιάδας Χαιρώνειας, ΑΔ 56-59 (υπό εκτύπωση).
- Kourtesi-Philippakis G., 1986. *Le Paleolithique de la Grece Continentale*, Histoire Ancienne et Medievale, Sorbonne.

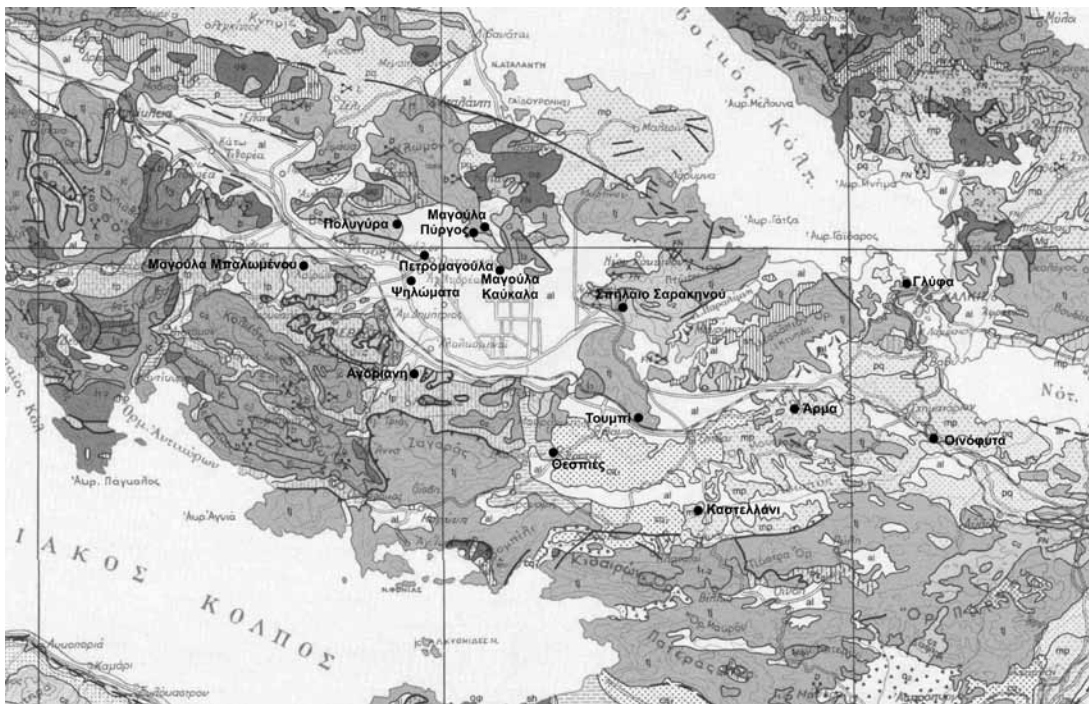
- Kunze E., 1934. *Orchomenos II*, München.
- Kunze E., 1931. *Orchomenos II, Die neolithische Keramik*. München.
- Lauffer S., 1939. Frühe Siedlungen im Kopaisgebiet, *VI Intern. Kongr.* 1939, 304-305.
- Lauffer S., 1940. Archäologische Funde in Griecheland von Frühjahr 1939 bis 1940, Mittelgriechenland, *AA*, 185.
- Lauffer S., 1959. Ptoion, *RE XXIII*, 1520-1521.
- Lauffer S., 1971. Topographische Untersuchungen im Kopaisgebiet, *ΑΔ 26, Χρονικά*, 241-242.
- Lauffer S., 1973-4. Topographische Untersuchungen im Kopaisgebiet 1971 und 1973, *ΑΔ 29, Χρονικά*, 449-454.
- Λιάρος Ν., 2005. Καράμουσα Χαϊρώνειας: μια νέα νεολιθική θέση κοντά στον Βοιωτικό Κηφισό, *Ε' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 16-19 Σεπτεμβρίου 2005* (υπό έκδοση).
- Morin J., 1986. L' occupation prehistorique du Kástron, στο Fossey J.M. – Morin J. (επιμ.), *Khóstia*, 1986, 11-27.
- Μυλωνάς Γ.Ν., 1928. *Η Νεολιθική εποχή εν Ελλάδα*, Αθήνα.
- Munn M., 1990. On the Frontiers of Attica and Boiotia: The Results of the Stanford Skourta Plain Project, στο Schachter A. (επιμ.), *Essays in the Topography, History, and Culture of Boiotia, Teiresias Suppl.* 3, Montreal, 32-40.
- Munn M. – Brumfield A. – Zangger E., 1989. *Piecing together the past: Archaeological Survey in the Skourta plain, 1985-1989*, Final report to the Department of Classics, Stanford University California, 2.
- Munn M. – Brumfield A. – Zangger E., 1990. The cultural ecology of Attic – Boiotian frontier: Preliminary Results of the Stanford Skourta Plain Project 1985-1990, Annual Meeting of the AIA Dec. 1990, abstract in *AJA* 95, 332.
- Munn M. – Munn M.L.Z., 1985. Studies on the Attic-Boiotian Frontier: The Stanford Skourta Plain Project, 1985, *Boeotia Antiqua* 1, 73-127.
- Οικονόμου Δ., 2008. Αρδευτικά έργα περιοχής Λιβαδειάς (Αγ. Αντρέας), *ΑΔ* (υπό έκδοση).
- Ορφανίδη Λ., 1995. Μορφές της βοιωτικής νεολιθικής ειδωλοπλαστικής, *Β' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992*, Β', τ. α': 37-49.
- Ορφανίδη Λ., 1998. *Εισαγωγή στη Νεολιθική Ειδωλοπλαστική*, Αθήνα.
- Παπαδάκης Ν., 1911. Βράτσι (Βοιωτίας), *ΠΑΕ* 1911, 142.
- Παπαδάκης Ν., 1914. Δροσιά (Σωρός), *ΑΑ* 1914, 122-123.
- Παπαδάκης Ν., 1915. Ανασκαφαί. Β' Αρχαιολογική περιφέρεια, *ΑΔ* 1, παράρτ., 55.
- Παπαδοπούλου-Βρυνιώτη Κ., 1990. *Γεωμορφολογική μελέτη της Κωπαΐδας*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1990.
- Pomeroy M., 1995. The Neolithic settlement of Boeotia, στο *Β' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992*, 51-62.
- Σάμψων Α., 1973-4. Παραλίμνη, *ΑΔ 29, Χρονικά*, 448.
- Σάμψων Α., 1981. Τούμπρι, *ΑΔ 35, Χρονικά*, 194.
- Σάμψων Α., 2000. Σπηλαιοκατοίκηση στην περιοχή Κωπαΐδας. Το σπήλαιο Σαρακηνού, *Γ' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα*, 133-155.
- Σάμψων Α. – Μεγαλούδη Φρ., 2003. Το σπήλαιο του Σαρακηνού στη Βοιωτία. Συμβολή στην πολιτιστική ακολουθία και στην Παλαιοοικονομία της Νεολιθικής στην Κεντρική Ελλάδα, *ΑΕΘΣΕ* 1, 593-606.
- Sargaki A., 1995. Toumba Balomenou, Chaeronia: plant remains from Early and Middle Neolithic levels, στο Kroll H. – Pasternak R. (επιμ.), *Res Archaeobotanica, 9th Symposium IWGP*, Kiel, 110-128.
- Schachermeyer F., 1976. Die agaeische Fruhzeit, I, Wien.
- Schmid El., 1965. Die Seidi-Höhle. Eine Jungpaläolithische Station in Griecheland, *Colloque International de Spéléologie* 4, Athènes, 163-174.
- Simpson R.H., 1981. *Mycenaean Greece*, Park Ridge.
- Σκιάς Α.Ν., 1899. Ανασκαφή εν Πλαταιαίς, *ΠΑΕ*, 42-56.
- Snodgrass A. – Bintliff J.L., 1985. The Cambridge/Bradford Boeotia Survey: the first four years, *JFA* 12, 159.
- Sotiriadis G., 1912. Fouilles Préhistoriques en Phocide, *REG* 25, 253-299.
- Σπυρόπουλος Θ., 1969. Τανάγρα, *ΑΔ 24, Χρονικά*, 186-7.
- Σπυρόπουλος Θ., 1969. Πλαταιαί, Ανακάλυψις προϊστορικού συνοικισμού, *ΑΔ 24, Χρονικά*, 186.

- Σπυρόπουλος Θ., 1972. Κωπαΐς. Σπήλαια, *ΑΔ 27, Χρονικά*, 314.
- Σπυρόπουλος Θ., 1973α. Σπηλιά Σαρακηνού Κωπαΐδος, *ΑΔ 28, Χρονικά*, 263.
- Σπυρόπουλος Θ., 1973β. Εισαγωγή εις την μελέτην του κωπαϊδικού χώρου, *ΑΑΑ 6*, 201-14.
- Σπυρόπουλος Θ., 1974. Γλύφα Χαλκίδος, *ΑΕ, Χρονικά*, 14.
- Stamprfuss R., 1942. Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland, *Mannus 34*, 132-147.
- Συριόπουλος Κ., 1968. *Η προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*, Αθήνα.
- Συριόπουλος Κ., 1994. *Η προϊστορική κατοίκηση της Ελλάδος και η γένεση του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα.
- Σωτηριάδης Γ., 1902. Ανασκαφαί Χαϊρωνείας, *ΠΑΕ*, 53-54.
- Σωτηριάδης Γ., 1903. Das Schlachtfeld von Ghäronea, *ΑΜ*, 302-303.
- Σωτηριάδης Γ., 1904. Ανασκαφαί Χαϊρωνείας, *ΠΑΕ*, 40-45.
- Σωτηριάδης Γ., 1905. Untersuchungen in Boiotien und Phokis, *ΑΜ*, 120-129.
- Σωτηριάδης Γ., 1907. Ανασκαφαί Χαϊρωνείας, *ΠΑΕ*, 108.
- Σωτηριάδης Γ., 1908. Προϊστορικά αγγεία Χαϊρωνείας και Ελάτειας, *ΑΕ*, 63-96.
- Σωτηριάδης Γ., 1909. Ανασκαφαί Χαϊρωνείας, *ΠΑΕ*, 123-125.
- Σωτηριάδης Γ., 1910. Ανασκαφαί Χαϊρωνείας, *ΠΑΕ*, 159-160.
- Τζαβέλλα-Envien X., 1988. Διερεύνηση της Νεολιθικής τούμπας Μπαλωμένου στη Χαϊρώνεια, *Α' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 10-14 Σεπτεμβρίου 1986*, 37-40.
- Τζαβέλλα-Envien X., 1995. Ανασκαφικές Έρευνες στη Χαϊρώνεια, *Β' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992*, 64-67.
- Τσουντας Χρ., 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα.
- Τσώτα Ε., 2005. Η απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής στην Νεολιθική Βοιωτία. Νέα στοιχεία από την ανασκαφή της Ανισόπεδης Διάβασης Ο.Σ.Ε., *Ε' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών, 16-19 Σεπτεμβρίου 2005* (υπό έκδοση).
- Τσώτα Ε., 2006. Ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής και ΠΕ Ι περιόδου από την ανασκαφή της Ανισόπεδης Διάβασης του ΟΣΕ στη Θήβα, *ΑΕΘΣΕ 2*, 863-880.
- Tzavella-Envien H., 1989. Neolithic figurines from Chaeroneia, στο *Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν, τ. Γ'*, Αθήνα, 8-14.
- Tzedakis P., 1999. The last climatic cycle at Kopais, Central Greece, *Journal of the Geological Society 155*, London, 425-434.
- Wace A. – Thompson M., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Walter O., 1940. Archäologische Funde, *ΑΑ*, 180-190.
- Weinberg S., 1947. Aegean Chronology: Neolithic Period and Early Bronze Age, *AJA 51*, 165-182.
- Weinberg S., 1970. The Stone Age in the Aegean, *CAH³*, I, 1, X, 557-618.
- Φαράκλας Ν., 1969. Πυρί Θηβών, *ΑΔ 24, Χρονικά*, 175-176.
- Φαράκλας Ν., 1969. Γ'. Περιοδεία – Παρατηρήσεις, *ΑΔ 24, Χρονικά*, 179.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1994. *Τα νεολιθικά ειδώλια*, Θεσσαλονίκη.
- Zervos C., 1963. *La naissance de la civilization en Gréce*, Paris.

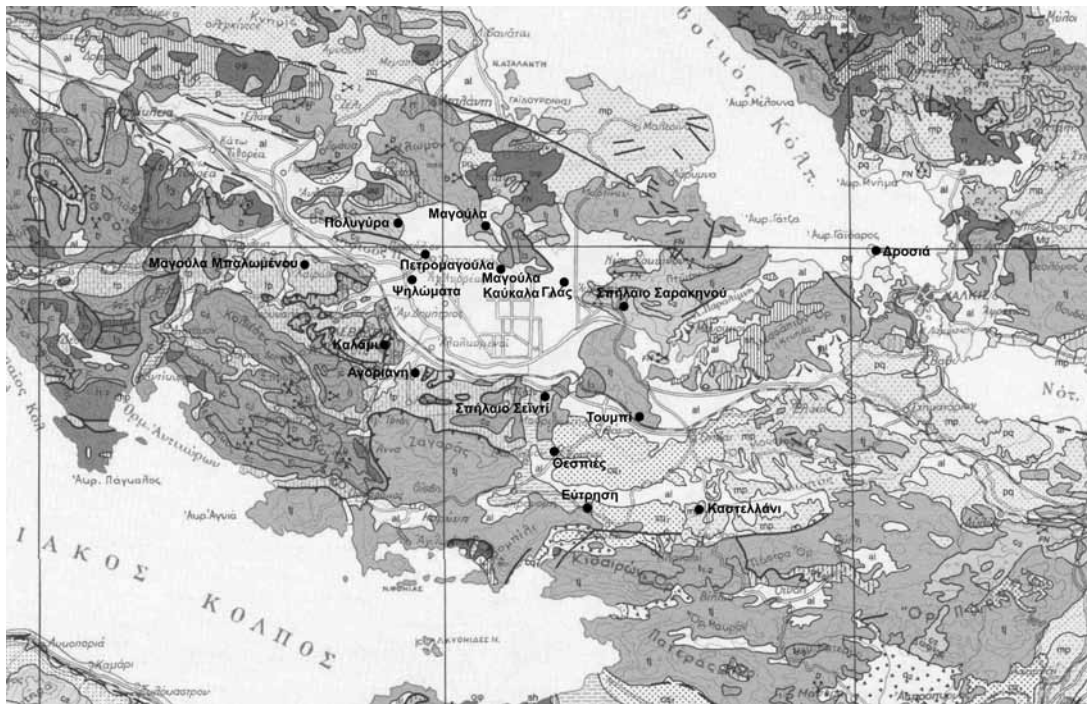
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ

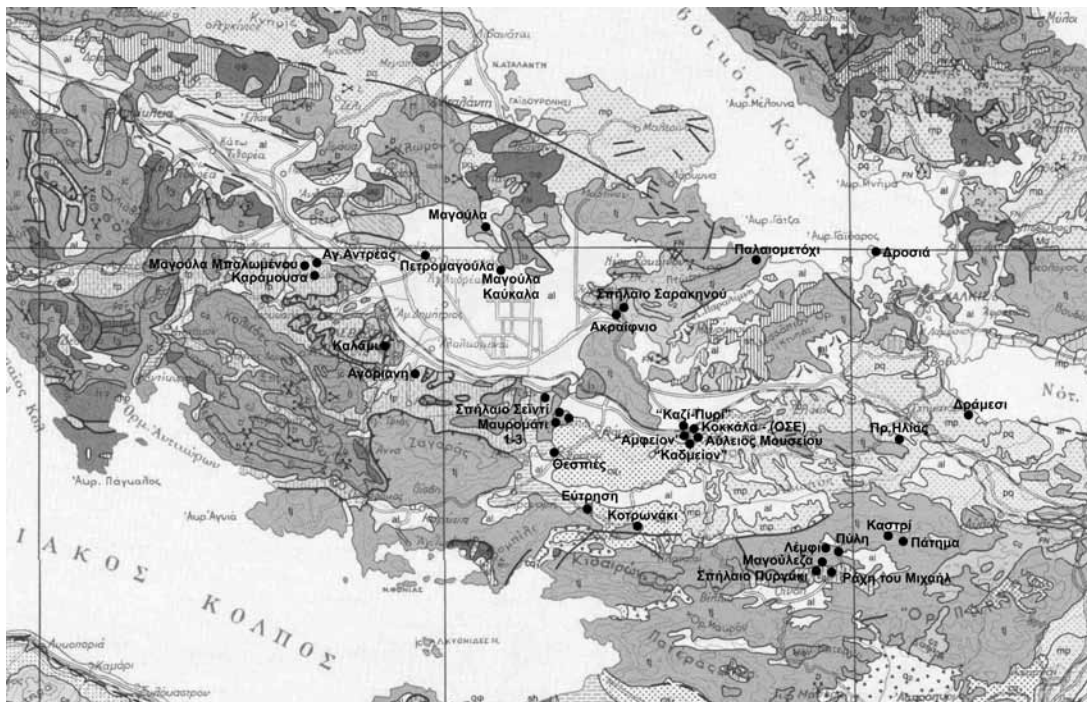
Εικ. 1. Χάρτης με σημειωμένες τις νεολιθικές θέσεις της Βοιωτίας.

Εικ. 3. Χάρτης με σημειωμένες τις θέσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου.

Εικ. 5. Χάρτης με σημειωμένες τις θέσεις της Μέσης Νεολιθικής περιόδου.

Εικ. 7. Χάρτης με σημειωμένες τις θέσεις της Νεώτερης και Τελικής Νεολιθικής περιόδου.

Εικ. 4. Νεολιθική θέση Καστελλάνι.

Εικ. 2. Νεολιθικό ειδώλιο με αρ. Μ.Θ. 33950.

Εικ. 6. Νεολιθικά πήλινα ειδώλια από τη θέση Ψηλώματα (α, β).

ΝΕΟ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΘΗΒΩΝ (ΚΑΔΜΕΙΑ)^{*}

Βασίλης Αραβαντινός, Ιωάννης Φάππας

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ-ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ

Η εικόνα της μυκηναϊκής ανακτορικής Θήβας¹ βελτιώθηκε αισθητά χάρη σε μια πρόσφατη, σωστικού χαρακτήρα, ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο κέντρο σχεδόν της Καδμείας κατά τη διάρκεια του έτους 2008. Τα ευρήματα και τα συμπεράσματα, που προέκυψαν από την ανασκαφή, συνδυαζόμενα με αντίστοιχα παλαιότερα στοιχεία, προσφέρουν νέα δεδομένα για την οργάνωση του χώρου και την ανάπτυξη της δόμησης στο εσωτερικό των κυκλώπειων τειχών της θηβαϊκής ακρόπολης κατά τον 13^ο αι. π.Χ.

Η ανασκαφή έλαβε χώραν στο οικόπεδο Στυλ. Θεοδώρου, στην οδό Ευρυδίκης 3, στο νότιο τμήμα της Καδμείας, στον ψηλότερο από τους λόφους που σχηματίζουν το εδαφικό ανάγλυφο της απιόσχημης φυσικής ακρόπολης (εικ. 1). Η ύπαρξη σημαντικών καταλοίπων των προμυκηναϊκών και των μυκηναϊκών χρόνων στο νότιο μισό της είχε διαπιστωθεί ανασκαφικά ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του '70. Πρόκειται για μια περιοχή με ιδιαίτερη βαρύτητα στην ιστορική και οικιστική εξέλιξη της Θήβας ανά τους αιώνες. Βέβαια το μεγάλο ύψος του επιπέδου του φυσικού βράχου, που σε πολλά σημεία επιπολάζει, και η διαρκής κατοίκηση επί χιλιετίες συνετέλεσαν στην απομάκρυνση, με το πέρασμα του χρόνου, των παλαιότερων ανθρωπογενών επιχώσεων ή στην παραβίαση και διάλυσή τους από παλιότερες και νεότερες οικοδομικές επεμβάσεις². Όμως, παρά την αποσπασματικότητα των δεδομένων, που οφείλεται στην ελλιπή διατήρηση των αρχαιολογικών στρωμάτων και συνεπώς και των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών έχει αποδείξει ότι η περιοχή αυτή αποτέλεσε ευθύς εξαρχής το επίκεντρο του οικισμού της ακρόπολης στη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού και συνέχισε να κατοικείται πυκνά και αδιάλειπτα και στα κατοπινά χρόνια. Στο νότιο και ψηλότερο μέρος, περίπου το μισό, της Καδμείας ακρόπολης, επάνω ή κοντά στα πυκνά οικοδομικά κατάλοιπα των οικισμών της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού και σε ταφές του τέλους της ΜΕ και των αρχών της ΥΕ Ι περιόδου, εντοπίστηκαν τμήματα των περιορισμένων σε έκταση και

* Παρά τον σωστικό της χαρακτήρα και την περιορισμένη της έκταση, η ανασκαφή στο οικόπεδο Στυλ. Θεοδώρου έγινε με μεθοδικότητα και εξαιρετική προσοχή καθώς σταδιακά αποδεικνυόταν η σημασία των αρχιτεκτονικών και των κινητών ευρημάτων της. Τη φυσική και επιστημονική επίβλεψη του ανασκαφικού έργου είχε ο Ι. Φάππας, ενώ το συντονισμό, την ευθύνη και την εποπτεία του ο Β. Αραβαντινός. Η προκαταρκτική παρουσίαση της ανασκαφής, η σύντομη συζήτηση των ευρημάτων της και τα πρώτα συμπεράσματα είναι αποτέλεσμα συνεργασίας αμοφοτέρων, ενώ η διεξοδική μελέτη της κεραμικής, που βρίσκεται ακόμη στο αρχικό της στάδιο, αναλήφθηκε εξολοκλήρου από τον πρώτο. Ευχαριστίες εκφράζονται στον ιδιοκτήτη του οικοπέδου, για την ουσιαστική του βοήθεια σε όλα τα στάδια των εργασιών, στους σχεδιαστές Μ. Βασιλείου και Σ. Καζακίδη και στους συντηρητές Π. Αγγελίδη, Π. Βεργιώτη, Κ. Καραγιάννη, Σ. Μιχαήλογλου και Ι. Μωραΐτου για την πρόθυμη και εξάιρετη εργασία τους. Για μια πρώτη περιληπτική παρουσίαση της ανασκαφής και των ευρημάτων της βλ. εφημερίδα *Το Βήμα*, 17 Μαρτίου 2009 και 2 Μαρτίου 2011 (Μ. Θερμού) και Pitt 2009, 45-46.

1. Για τη μυκηναϊκή Θήβα βλ. Αραβαντινός 2010, 63-71 και Aravantinos 2010, όπου και πλήρης ενημέρωση και βιβλιογραφία για τα παλαιότερα και νεότερα ανασκαφικά και επιγραφικά δεδομένα.

2. Ανάλογες παρατηρήσεις στο νότιο και ψηλότερο σημείο της ακρόπολης οδήγησαν και το ζεύγος Ερρίκου και Σοφίας Schliemann στη διαπίστωση ότι η Θήβα δεν είχε αξιόλογες επιχώσεις προς ανασκαφήν. Οι διαπιστώσεις τους αυτές έγιναν κατά την ολιγόωρη παραμονή τους στην πόλη (Απρ. 1880), στο δρόμο τους για τον Ορχομενό, όπου αποκάλυψαν τον ηγεμονικό θολωτό τάφο, γνωστό από την αρχαιότητα ως *Θησαυρόν του Μινύου*. Οι πληροφορίες αυτές περιέχονται στην αρκετά γλαφυρή περιγραφή της Σοφίας Σλήμαν στο ελληνικό κείμενό της για τον Ορχομενό (Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 130).

πληθυσμό αλλά πλούσιων φάσεων της ΥΕ I και II περιόδου, καθώς και αποσπασματικά μεν αλλά αξιόλογα κτήρια της ανακτορικής ΥΕ III περιόδου³.

Οικιστικά κατάλοιπα και μερικοί τάφοι της Εποχής του Χαλκού είχαν ερευνηθεί σε επαφή ή πολύ κοντά στο οικοπέδο Στ. Θεοδώρου και πιο συγκεκριμένα βόρεια, νότια, βορειοανατολικά και βορειοδυτικά του, πριν από τρεις περίπου δεκαετίες. Η γενική εικόνα των ευρημάτων, κινητών και αρχιτεκτονικών ήταν αυτή που αναφέρθηκε αμέσως παραπάνω. Ειδικότερα στο όμορο οικοπέδο των αδελφών Ηλ. και Στυλ. Σταϊκού, που βρίσκεται προς Βορράν και σε επαφή με την ανασκαφή Θεοδώρου, εντοπίστηκαν κατά το 1982 οικιστικά κατάλοιπα της ΠΕ II περιόδου με ορθογώνιες κατασκευές εδρασμένες απευθείας στο φυσικό βράχο. Μια άλλη φάση, προφανώς νεότερη, περιλαμβάνει κυκλικά ή ελλειψοειδή οικοδομήματα με μικτή κατασκευή από πασσάλους, σε κυκλική ή ελλειψοειδή διάταξη, και κτιστά θεμέλια, με ανωδομή από φθαρτά υλικά, πηλό και κλαδιά. Τα κτίσματα αυτά μπορεί να ανήκουν στην ΠΕ III ή στην αρχή της ΜΕ περιόδου. Το οικοπέδο παρουσιάζει επίσης ΜΕ και ΥΕ I-IIA θεμέλια κτηρίων, τάφους και αποθέτες κεραμικής, καθώς και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα με κεραμική της ΥΕ IIIA2 και IIIB περιόδου⁴.

Η σωστική ανασκαφή του 1982 αποκάλυψε, εκτός πολλών άλλων οικοδομικών καταλοίπων, στη ΝΑ γωνία του οικοπέδου Στάϊκου και σε επαφή με το οικοπέδο Θεοδώρου, ένα δωμάτιο με δάπεδο κατασκευασμένο από τετράγωνα πλίνθους από άψητο πηλό, στις γωνίες των οποίων είχαν πακτωθεί μικρά βότσαλα (εικ. 2, εικ. 3.1). Τα μυκηναϊκά ερείπια στο υπόλοιπο οικοπέδο είχαν απομακρυνθεί, άγνωστο πότε ακριβώς, στη διάρκεια των αιώνων που μεσολάβησαν από την καταστροφή τους. Η συνέχειά τους όμως σε όλη την έκταση του οικοπέδου τεκμαίρεται με ασφάλεια από δυο παράλληλους τοίχους με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, που βρέθηκαν βορειότερα και σε χαμηλότερο επίπεδο, ώστε να διατηρηθούν μετά την καταστροφή της ανωδομής και των δαπέδων τους κατά τη γενική ισοπέδωση των στρωμάτων της εποχής τους (εικ. 3.2). Διέσχιζαν το οικοπέδο λοζά και το πέρασ, η αρχή τους ή κάποια γωνία τους δεν εντοπίστηκαν, εφόσον προχωρούσαν κάτω από τα όμορα οικοπέδα και το δρόμο (οδό Ευρυδικής). Κοντά στους τοίχους αυτούς περισυλλέχθηκαν μερικά σπαράγματα τοιχογραφιών από σύνθεση που περιλάμβανε μία τουλάχιστον γυναικεία μορφή σε φυσικό μέγεθος⁵. Διαπιστώθηκε επιπλέον ότι τα τμήματα αυτά των τοίχων αντιστοιχούσαν με άλλα που ανασκάφηκαν παλαιότερα στο γειτονικό οικοπέδο ιδιοκτησίας Ξ. Παναγιωτοπούλου και Χ. Παπαγεωργίου που βρίσκεται αμέσως δυτικά τους και στη συμβολή των οδών Πινδάρου και Δίρκης⁶.

Η διάβρωση και εξαφάνιση των μυκηναϊκών οικοδομικών καταλοίπων είναι σχεδόν ολοκληρωτική λόγω του μεγάλου ύψους του φυσικού βράχου, που αναδύεται πάνω από το επίπεδο των σημερινών δρόμων (Δίρκης και Πινδάρου) λαξευμένος επανειλημμένα για την κατασκευή υπογείων, θεμελίων, τάφων, υδραγωγείων, αλλά και εξαιτίας της συνεχούς οικοδομικής δραστηριότητας των μεταγενέστερων χρόνων. Όμως παρά την αποσπασματικότητα ή και την εξαφάνιση των οικοδομικών καταλοίπων της μυκηναϊκής περιόδου, μια πρώτη σύνθεση και αντιπαραβολή των αποσπασματικών τοίχων που εντοπίστηκαν στο πρόσφατα ανασκαφέν οικοπέδο αποδίδει, τουλάχιστον εν μέρει, την κάτοψη τμημάτων ενός ευμεγέθους ορθογώνιου μυκηναϊκού κτηρίου με πολλούς εσωτερικούς χώρους (εικ. 3.3, εικ. 4). Τα ευρήματα της πρόσφατης ανασκαφής συμπληρώνουν τα παλιότερα αδέσποτα σπαράγματα και ενισχύουν την υπόθεση της ύπαρξης στην περιοχή αυτή, κατά τη μυκηναϊκή ανακτορική περίοδο, ενός μεγάλου κτηριακού συγκροτήματος, με ιδιαίτερα ευρύχωρους χώρους που αναπτύσσονταν, όπως φαίνεται, σε βαθμιδωτά άνδρα (εικ. 3)⁷.

3. Σε πλήρη και κριτική θεώρηση των καταλοίπων της Εποχής του Χαλκού στο νότιο ήμισυ της Καδμείας προχώρησε η Ντ. Κόνσολα (1981, 159-170). Βλ. επίσης και Aravantinos 1995, 615. Αποδελτίωση των σωστικών ανασκαφών και τοπογραφικές παρατηρήσεις, που συχνά πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη, περιέχονται και στο γενικό έργο του S. Symeopoglou (1985). Για τις ανασκαφές με τα σημαντικότερα πρώιμα μυκηναϊκά ευρήματα και τους τάφους της ΜΕ III – ΥΕ I περιόδου από την περιοχή αυτή βλ. Αραβαντινός – Φάππας 2009, 101-102 σημ. 42, 107 σημ. 64.

4. Αραβαντινός 1982.

5. Aravantinos – Farras (υπό έκδοση), εικ. 21.

6. Δημακοπούλου 1973-1974β, 435, 436, Δημακοπούλου – Κόνσολα 1978, 51 σχ. 2, 54-56.

7. Για τα άνδρα στη μυκηναϊκή αρχιτεκτονική, στις ακρόπολεις της Αργολίδας και στη Θήβα βλ. Darceque 2005-2006, 359-361. Ειδικότερα για το Καδμείο βλ. Dakouri-Hild 2001, 84 και Ντάκουρη-Hild 2008, 204-205.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Στ. Θεοδώρου το τμήμα του μυκηναϊκού συγκροτήματος της ανακτορικής περιόδου εντοπίστηκε θεμελιωμένο εν μέρει επάνω σε οικιστικά κατάλοιπα ΠΕ χρόνων, αποτελούμενα από τμήματα πασσαλόπηκτων οικημάτων, εφοδιασμένα με πήλινες εστίες και κυκλικούς σιρούς, και εν μέρει σε κατάλοιπα της εποχής της μετάβασης από τη ΜΕ στην ΥΕ περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από τη γνωστή αμαυρόχρωμη-πολύχρωμη κεραμική της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς και από εισηγμένη κεραμική από την Κρήτη και τις Κυκλάδες. Η παρουσία της πολύχρωμης και της ακόσμητης στιλβωτής κεραμικής είναι εντυπωσιακή όχι μόνον ως προς την ποσότητα, αλλά κυρίως ως προς την ποιότητα και την ποικιλία των σχημάτων, των μεγεθών και της διακόσμησης των αγγείων.

Μετά από ένα παχύ στρώμα επιχώσεων με αναμοχλευμένο υλικό όλων των εποχών, με κεραμική πρωτοελλαδικών, μεσοελλαδικών, μυκηναϊκών, ρωμαϊκών, και υστεροβυζαντινών χρόνων, καθώς και των αιώνων της τουρκοκρατίας, αποκαλύφθηκε ένα εντυπωσιακό και συμπαγές μυκηναϊκό στρώμα καταστροφής, αν και διαταραγμένο κατά τόπους από παραβιάσεις της ύστερης αρχαιότητας και της σύγχρονης εποχής. Το στρώμα καταστροφής, που έχει πάχος μέχρι και πενήντα περίπου εκατοστά, εκτεινόταν στα 2/3 του οικοπέδου και κάλυπτε τα εντυπωσιακά μεν αλλά λίαν αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα ενός εκτεταμένου και μεγαλύτερου μυκηναϊκού κτηριακού συγκροτήματος.

Χαρακτηριστικό περιεχόμενο και εύρημα του στρώματος καταστροφής ήταν οι διαφόρων μεγεθών στρωτήρες και καλυπτήρες κέραμοι στέγης, πολλοί από τους οποίους βρέθηκαν ακέραιοι *in situ*, όπως και όπου ακριβώς έπεσαν κατά την καταστροφή του κτηρίου (εικ. 5). Ανάμεσά τους υπήρχαν διάσπαρτα σπασμένα, ολόκληρα αγγεία, σπαράγματα καμένων τοιχογραφιών, κομμάτια απανθρακωμένων ξύλων και ίχνη διαλυμένων ωμοπλίνθων που συμπλήρωναν και βεβαίωναν την εικόνα της καταστροφής από ισχυρή πυρκαγιά.

Στοιχεία μυκηναϊκής κεράμωσης έχουν και κατά το παρελθόν βρεθεί σε ανασκαφές στη Θήβα και αλλού⁸. Είναι όμως η πρώτη φορά που κεραμίδες στέγης αποκαλύπτονται σε ένα ενιαίο στρώμα καταστροφής σε μεγάλο αριθμό και ακέραιες⁹. Για το λόγο αυτό και με σκοπό την, ει δυνατόν, πλήρη αποκατάσταση μιας μυκηναϊκής στέγης, οι κεραμίδες αφαιρέθηκαν προσεκτικά, αφού πρώτα κρατήθηκαν λεπτομερή στοιχεία για το σημείο, το βάθος και τη φορά της πτώσης τους.

Οι *στρωτήρες κέραμοι* (εικ. 6) είναι του γνωστού επίπεδου μυκηναϊκού τύπου με αναδιπλούμενα προς τα άνω τα άκρα των μακρών πλευρών τους, πλασμένοι με τα χέρια επάνω στο έδαφος, όπως ακριβώς δείχνει η ανώμαλη κάτω επιφάνειά τους. Η μια στενή πλευρά (η άνω) έχει μεγαλύτερο πλάτος από την άλλη ώστε να αποτελεί την υποδοχή για τη στενή πλευρά (την κάτω) της υπερκείμενης κεραμίδας. Η προκαταρκτική μελέτη τους έδειξε ότι η στέγη του κτηρίου είχε κέραμους του τύπου αυτού σε διαφορετικά μεγέθη, γεγονός που πιθανώς φανερώνει ότι το μέγεθός τους εξαρτιόταν από τη θέση, ψηλά ή χαμηλά, που αυτοί τοποθετούνταν στη στέγη. Η αρχική διαπίστωση είναι ότι διακρίνονται χονδρικά σε δύο τουλάχιστον μεγέθη. Οι μεγαλύτεροι έχουν μέγιστο μήκος 65 και μέγιστο πλάτος 51 εκ., ενώ οι μικρότεροι μέγιστο μήκος 55 και μέγιστο πλάτος 45 εκ. Το εντυπωσιακότερο πάντως στοιχείο είναι το βάρος τους, το οποίο κατά μέσο όρο για τους μεγαλύτερους είναι 9,5 και για τους μικρότερους 8 κιλά.

8. Για τις μυκηναϊκές κεραμοσκεπείς στέγες βλ. Iakovidis 1990 και Galanakis (υπό έκδοση). Για σύντομη επισκόπηση των στοιχείων βλ. Winter 1993, 10 και Darque 2005, 126-128.

9. Πήλινες κεραμίδες στη Θήβα εντόπισε πρώτος ο Αντ. Κεραμόπουλλος σε ύστερους μυκηναϊκούς τάφους στην περιοχή των Ηλεκτρών Πυλών, στη ΝΑ πλευρά της Καδμείας, καθώς και στους μυκηναϊκούς τάφους Τ3 του Ισμηνίου και Τ24 του Κολωνάκιου. Είχαν πιθανότατα χρησιμοποιηθεί ως υπόστρωμα για την τοποθέτηση των νεκρών (Κεραμόπουλλος 1917, 76-77). Θραύσματα τέτοιων κεραμίδων έχουν βρεθεί και σε άλλα οικόπεδα και ίσως σε πολλές περιπτώσεις κατά το παρελθόν να μην σημειώνονταν από τους ανασκαφείς. Γνωστές περιπτώσεις εύρεσης θραυσμάτων μυκηναϊκών κεραμίδων στέγης στη Θήβα αποτελούν αυτές των οικοπέδων Δ. Λιάγκα (Οδός Οιδίποδος 1, Πιπερός 1981, 191, πίν. 119, 1983, 132, 1988, 98), Δ. Στέφα (Οδός Πελοπίδου 25, Δημακοπούλου 1975, 132) Γ. Τσιγκρή – Σ. Μακρή (Οδός Πελοπίδου και Αντιγόνης, Δημακοπούλου 1975, 133) και του «αρχείου» των πινακίδων της οδού Πελοπίδου (Andrikou 2006, 54-55, 124 πίν. 24, 177 πίν. 77) στην ανατολική πλευρά της Καδμείας, Σ. Κοροπούλη (Δημακοπούλου 1978, 108, 111, Demakourou 1990, 314-316 και εικ. 6) στη βορειοδυτική, καθώς και του ίδιου του «Δωματίου του Θησαυρού» στη συμβολή των οδών Πινδάρου και Αντιγόνης στο κέντρο της πόλης (οικ. Α. και Σ. Τζώρτζη, Σπυρόπουλος 1971, 207). Το στρώμα καταστροφής των χώρων αυτών, μέσα στο οποίο βρέθηκαν τα θραύσματα των κεραμίδων, χρονολογείται σε όλες τις περιπτώσεις στην ΥΕ ΠΙΒ. Προβληματική ως προς τη χρήση κέραμων είναι, τέλος, η περίπτωση της στέγης του «Καδμείου». Βλ. σχετικά Dakouri-Hild 2001, 94.

Εξάλλου οι *καλυπτήρες κέραμοι* (εικ. 7) είναι και αυτοί του γνωστού επιμήκους ημικυκλικού μυκηναϊκού τύπου, κατασκευασμένοι στον τροχό¹⁰. Όπως ακριβώς και οι στρωτήρες, έτσι και οι κέραμοι αυτοί, για λόγους σύνδεσης μεταξύ τους στη στέγη, έχουν στενότερη τη μια τους στενή πλευρά, η οποία μάλιστα σχηματίζει και περιχέλιωμα για την καλύτερη προσαρμογή της στην αντίστοιχη της άλλης. Το μήκος των καλυπτήρων φτάνει τα 46 και το μέγιστο πλάτος τα 15 εκ., ενώ το βάρος τους ανέρχεται στα 2,1 κιλά. Παράλληλα, ανάμεσα στα θραύσματα των κεραμίδων διαπιστώθηκε η ύπαρξη και ενός άλλου ημικυκλικού τύπου με μεγαλύτερο πλάτος, ο οποίος χρησιμοποιούταν πιθανότατα για την κάλυψη των ραφών της κορυφής της στέγης, δείχνοντας ότι αυτή ήταν τουλάχιστον διρριχτή.

Μετά την αφαίρεση των κεραμίδων και του χώματος της αποσύνθεσης των πλίνθων της ανωδομής άρχισαν με την πρόοδο της ανασκαφής να αποκαλύπτονται και τα λίθινα θεμέλια των τοίχων του κατεστραμμένου κτηριακού συγκροτήματος¹¹. Αρχικά αποκαλύφθηκε μεγάλος τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, με βάση (θεμέλιο) πλάτους 1,80 μ., χτισμένος κατά το μυκηναϊκό κυκλώπειο σύστημα δόμησης με μεγάλους, αδρά δουλεμένους ογκόλιθους στα πρόσωπα και μικρότερους λίθους σαν σφήνες ανάμεσά τους. Το πλάτος και συνεπώς και ο όγκος του τοίχου αυτού δείχνει ότι η λειτουργία του ήταν διαφορετική από αυτή ενός απλού εξωτερικού τοίχου και είναι πιθανό ότι ο ίδιος χρησίμευε ταυτόχρονα και ως ανάλημμα στήριξης, πιθανώς για κάποιο άνδηρο που διαμορφωνόταν στα νότιά του και σε ψηλότερο προφανώς επίπεδο. Λογικά δεν θα ανέμενε κανείς να συνεχίζεται ψηλότερα σε όλο του το πλάτος, εκτός αν κάποιο τμήμα του λειτουργούσε ως κτιστό πεζούλι.

Σε μικρή απόσταση, 2,5 περίπου μέτρων, βορειότερα και στο ίδιο βάθος θεμελίωσης αποκαλύφθηκε τοίχος, παράλληλος με τον πρώτο και με πλάτος 1,10 μ. Το πλάτος αυτό είναι χαρακτηριστικό για τα θεμέλια των εξωτερικών τοίχων των μεγάλων μυκηναϊκών κτισμάτων του ανακτορικού κέντρου των Θηβών. Τέτοιοι τοίχοι έχουν βρεθεί τόσο σε κεντρικά σημεία της Καδμείας όσο και σε άλλες μυκηναϊκές ακροπόλεις, αλλά οι πιο χαρακτηριστικοί στη Θήβα είναι οι εξαιρετικά ψηλοί εξωτερικοί τοίχοι ενός μεγαλοπρεπούς κτηρίου, αγνώστου μέχρι στιγμής μεγέθους και έκτασης, του οποίου η ΒΑ γωνία φιλοξενούσε το «Δωμάτιο του Θησαυρού». Στο ανακτορικό αυτό κτήριο, το γνωστό και ως «Νέο Καδμείο», οι τοίχοι των θεμελίων συνεχίζονταν μέχρι ύψος 2,50 μ. και συνιστούσαν ταυτόχρονα θεμέλιο και ανωδομή του ισογείου.

Ο αντίστοιχος βόρειος τοίχος των θεμελίων του οικοπέδου Στυλ. Θεοδώρου έχει κτιστεί με ιδιαίτερη επιμέλεια, με μεγάλους δηλαδή ογκόλιθους δουλεμένους επιμελώς και τοποθετημένους σε οριζόντιες σειρές με παρεμβολή σφηνών στα κενά τους, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση ενός «ψευδοϊσοδομικού» συστήματος, ενώ στη βόρεια, εξωτερική του πλευρά σχηματίζει οδόντωση. Στο δυτικό του άκρο στρέφεται προς τα νότια καταλήγοντας σε παραστάδα, αντίστοιχη της οποίας βρέθηκε και στο ανατολικό του τμήμα. Στο σημείο αυτό ο τοίχος ήταν κατεστραμμένος από μεταγενέστερες παρεμβάσεις, η κάτοψη του θεμελίου του όμως δείχνει ότι συνέχιζε προς τα ανατολικά, όπου συναντούσε νέο τοίχο, επίσης αρκετά κατεστραμμένο, ο οποίος έκλεινε ίσως το χώρο από την πλευρά αυτή. Τέλος, στη νότια πλευρά του συγκροτήματος ανασκάφθηκαν τα θεμέλια άλλων δύο παράλληλων τοίχων με κατεύθυνση ίδια με αυτή των προηγούμενων, δείχνοντας και αυτοί ότι το ανασκαπτόμενο κτηριακό συγκρότημα επεκτεινόταν και προς τα νότια, όπως και προς τα λοιπά σημεία του ορίζοντα.

Μεταξύ των δύο κεντρικών τοίχων δημιουργείται επιμήκης χώρος, ο οποίος κατά την περίοδο χρήσης του κτηρίου ήταν τοιχογραφημένος, όπως δείχνουν τα πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών που βρέθηκαν διάσπαρτα στο εσωτερικό του¹². Στο κέντρο του και επί του δαπέδου βρέθηκαν τα θραύσματα μεγάλου πήλινου «λουτήρα», ενώ κατά τον καθαρισμό του δαπέδου αποκαλύφθηκε επ' αυτού το αποτύπωμα καμένου καλαθιού που ήταν τοποθετημένο ακριβώς δίπλα στο «λουτήρα» κατά τη στιγμή της καταστροφής του κτηρίου. Από το εσωτερικό του δωματίου προέρχεται πλήθος κεραμικής, κυρίως άβαφων αλλά και διακοσμημένων αγγείων πόσης (εικ. 8.1), καθώς επίσης και μικρές χάντρες από υαλόμαζα, αντίστοιχες των οποίων έχουν βρεθεί παλαιότερα στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Θήβας. Ο συνδυασμός της ανεύρεσης του πήλι-

10. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των ακέραιων καλυπτήρων που βρέθηκαν στοιβαγμένοι στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου Ζ10, στη δυτική πλευρά του περιβόλου ΙΙΙ της ακρόπολης του Γλα. Βλ. σχετικά Ιακωβίδης 1989, 246-247 και πίν. 74α.

11. Το υλικό που βρέθηκε δικαιολογεί την εικόνα ενός κτηρίου με σχετικά χαμηλά και πλατιά θεμέλια και πλίνθινη ανωδομή, όπως στα συνηθισμένα μυκηναϊκά κτήρια της Καδμείας. Εξάιρεση αποτελεί μόνο το κτήριο του «Δωματίου του Θησαυρού», του οποίου οι εξωτερικοί τοίχοι (θεμέλια) της ΒΑ εξωτερικής γωνίας του σώζονται στα 2,75 μ., καλύπτοντας έτσι και όλο το ύψος του ισογείου του.

12. Aravantinos – Fappas (υπό έκδοση), εικ. 22-25.

νου «λουτήρα», του καλαθιού και του πλήθους των αγγείων πόσης μπορεί να υπαινιχθεί πλήθος αληθοφανών ερμηνευτικών υποθέσεων, χωρίς όμως να υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου και απόδειξής τους. Η ανεύρεση, ωστόσο, όλων αυτών των στοιχείων παραπέμπει σε στρώμα καταστροφής ενός ζωτικού χώρου κτηρίου και μάλιστα σε ώρα λειτουργίας του.

Όπως ήταν φυσικό, σύμφωνα και με τη δυναμική και τη σφοδρότητα της καταστροφής, οι κεραμίδες της στέγης, πέφτοντας πρώτες, δεν έμειναν και δεν βρέθηκαν πάνω στην επιφάνεια των τοίχων αλλά σχεδόν αποκλειστικά στους χώρους μεταξύ τους. Τούτο δείχνει ότι η στέγη του κτηρίου έπεσε κατακόρυφα κατά την καταστροφή του και ότι οι τοίχοι, που ήταν πλίνθινοι, έμειναν σε επίπεδο ψηλότερο από τα υπόλοιπα συντρίμια, έως ότου και αυτοί κατέπεσαν ή αποσυντέθηκαν με το πέρασμα του χρόνου και την επίδραση των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων. Από την εξέταση, ωστόσο, των κεράμων και από τα στοιχεία που ήδη παρατέθηκαν προκύπτει μια εξαιρετικά βαριά στέγη. Έτσι, είναι πιθανό τα ιδιαίτερα στιβαρά θεμέλια να μην υποδιήλθονουν οπωσδήποτε την ύπαρξη ορόφου πάνω από τα ισόγεια διαμερίσματα του συγκεκριμένου τομέα του κτηρίου αλλά να χρησιμοποιούν μαζί με τις πήλινες και ξύλινες ανωδομές τους για τη στήριξη των φορτίων της στέγης. Το βάρος της κεραμοσκεπούς στέγης είναι δύσκολο να υπολογιστεί μέχρι την πλήρη συντήρηση και συγκόλληση των θραυσμάτων των κεραμίδων, καθώς, όπως ήδη σημειώσαμε, υπάρχουν διαφορετικά μεγέθη κεραμίδων του ίδιου τύπου με αποκλίσεις στο βάρος τους έως και 1,5 κιλό. Ενδεικτικά, ωστόσο, για την περίπτωση της ελαφρά δίρριχτης στέγης, υπολογίζοντας την έκταση που κάλυπτε το στρώμα καταστροφής και δεχόμενοι τη χρήση τεσσάρων στρωτήρων και τεσσάρων καλυπτήρων ανά τετραγωνικό μέτρο, με ενδεικτική μέση τιμή βάρους τα 8,5 κιλά για κάθε έναν από αυτούς, προκύπτει μια στέγη βάρους τεσσάρων τουλάχιστον τόνων. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στο συνολικό βάρος δεν συνυπολογίζεται εκείνο των δοκαριών και της δόρωσης της στέγης, αλλά και του πηλού που πιθανώς υπήρχε μεταξύ αυτής και των κεράμων, ούτε ασφαλώς και το πρόσθετο βάρος του χιονιού κατά τους χειμερινούς μήνες.

Βορείως του δωματίου αυτού σχηματίζεται επιμήκης διάδρομος, το βόρειο πέρας του οποίου ορίζεται στο ανατολικό του τμήμα, από τους τοίχους ενός νέου δωματίου. Σε αντίθεση όμως με το προηγούμενο δωμάτιο, όπου οι κεραμίδες της στέγης βρέθηκαν αρκετά πιο πάνω από το δάπεδο, οι κεραμίδες στο διάδρομο αυτό ήταν σωριασμένες ακριβώς επί του δαπέδου. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η στέγη έπεσε στο σημείο αυτό του κτηρίου κατευθείαν στο δάπεδο χωρίς να μεσολαβήσουν οικοδομικά υλικά, όπως συνέβη στον διπλανό χώρο. Αγγεία πόσης, παρασκευής και αποθήκευσης τροφής βρέθηκαν και στο χώρο αυτό του διαδρόμου, πέφτοντας πιθανώς από τα ράφια των τοίχων του (εικ. 8.2).

Αξιόλογα ευρήματα προέρχονται και από την επίχωση κάτω από το δάπεδο των χώρων του κτηρίου: ανάμεσά τους υπήρχαν θραύσματα «λουτήρα» με γραπτή διακόσμηση εσωτερικά και εξωτερικά, σφραγιδόλιθος από στεατίτη με εγχάρκτη παράσταση αλόγου, χρυσή ψήφος σε σχήμα άνθους παπύρου, μικκύλη κύλικα με υπερυψωμένες λαβές και εργαλείο αποτελούμενο από χάλκινη αιχμή προσαρμοσμένη σε ξύλινο στείλεο επενδυμένο με χάλκινο έλασμα.

Οποιαδήποτε ερμηνευτική υπόθεση με βάση τα λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του χώρου, που δεν είναι χαρακτηριστικά κάποιας συγκεκριμένης δραστηριότητας, θα ήταν παρακινδυνευμένη, αφενός εξαιτίας του μικρού ανεσκαμμένου δείγματος ενός μεγάλου κάποτε κτηριακού συγκροτήματος και αφετέρου χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η σε βάθος μελέτη του ανασκαφικού υλικού, κυρίως του κεραμικού.

Οργανικά δεμένο με το όλο συγκρότημα είναι και το ξεχωριστό τετράπλευρο δωμάτιο που ανασκάφηκε κατά το ήμισυ στη ΒΑ γωνία του οικοπέδου. Τμήμα του δωματίου αυτού εισχωρεί εν μέρει κάτω από την παρακείμενη οδό, ενώ το βόρειο μισό του ερευνήθηκε κατά τις εργασίες οικοδόμησης του όμορου κτηρίου το 1982 από τον πρώτο υπογράφο Β. Αραβαντινό. Σε αντίθεση με το υπόλοιπο κεραμοσκεπές κτήριο το δωμάτιο αυτό έφερε απλή στέγη από ξύλινα δοκάρια, καλάμια και πηλό, καθώς κεραμίδες στέγης δεν βρέθηκαν στην επίχωσή του¹³. Η καταστροφή του, όπως και του υπόλοιπου κτηρίου, οφείλεται σε έντονη φωτιά. Το πηλόχριστο δάπεδό του εντοπίστηκε δέκα περίπου εκατοστά βαθύτερα από του υπόλοιπου κτηρίου, γεγονός που ίσως οφείλεται στην έντονη προς βορράν κλίση του εδάφους. Επ' αυτού βρέθηκαν δύο ακέραια διακοσμημένα ληκύθια, ένας επίσης διακοσμημένος κύαθος με προχοή, πολλές άβαφες κύλικες (εικ. 8.3), καθώς και χάλκινο εγχειρίδιο¹⁴ με χρυσή εφηλίδα μέσα σε σωρό καμένων οστών.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, εύρημα από το παχύ στρώμα της έντονης καύσης είναι ένα πήλινο εξαεδρι-

13. Για τις απλές, επιχρισμένες με πηλό στέγες βλ. γενικά Darceque 2005, 124-126.

14. Το εγχειρίδιο (μήκους 30 περίπου εκ.) ανήκει στον τύπο Ig της Kilian-Dirlmeier, ο οποίος χαρακτηρίζεται από ελλειψο-

κό παραλληλεπίπεδο με γραπτή, εντελώς σχηματοποιημένη, διακόσμηση ψαριών, ίσως δελφινιών ή τόννων (*θύνων*), και στις έξι πλευρές του (ΜΘ 44735). Το παραλληλεπίπεδο, διαστάσεων 12,5 × 6,3 × 2,8 εκ., φέρει δύο οριζόντιες διαμπερείς οπές ανάρτησης στο πάνω μέρος των πλατιών πλευρών του και μικρότερη, κάθετη, μη διαμπερή οπή, στο κέντρο της πάνω στενής του πλευράς (εικ. 9). Από το σχήμα του και τη θέση των οπών του προκύπτει ότι κρεμόταν από κάπου σε οριζόντια θέση, ενώ η πάνω οπή του προφανώς χρησίμευε για την προσαρμογή κάποιου άλλου αντικειμένου σ' αυτό.

Παρόμοιο αντικείμενο (ΜΘ 17887) βρέθηκε μαζί με ακέραιο μαρμάρινο μύκητα και χάλκινο τμήμα ξίφους με ήλους και χρυσές εφηλίδες και κατά την ανασκαφή του 1982, πάνω στο δάπεδο που ήταν κατασκευασμένο από πήλινες ωμοπλίνθους και που αποτελούσε συνέχεια του ερευνημένου εφέτος τμήματος του αυτού δωματίου (εικ. 10). Πρόκειται για επίμηκες εξαεδρικό παραλληλεπίπεδο, διαστάσεων 5,7 × 3 × 3 εκ., με γραπτή διακόσμηση στις τέσσερις μακρές πλευρές του, οι οποίες διακοσμούνται εναλλάξ με φοίνικα και ζατρίκιο (σκάκι). Οι δύο διαμπερείς οπές στις δύο αντικριστές πλευρές του και μία ακόμα στις άλλες δύο επίσης δείχνουν ότι χρησίμευαν για την ευκαιριακή ανάρτησή του.

Τέτοια αντικείμενα είναι εξαιρετικά σπάνια στο μυκηναϊκό αρχαιολογικό υλικό, καθώς είναι ως τώρα γνωστά συνολικά άλλα τέσσερα. Δύο βρέθηκαν σε οικιστικά σύνολα των Μυκηνών. Το ένα από αυτά προέρχεται από την Οικία των Σφιγγών, σώζεται πολύ αποσπασματικά και δεν έχει συνευρήματα κάποιας σημασίας. Φέρει όμως γραπτή γραμμική διακόσμηση σε όλες τις πλευρές του, όπως και τα θηβαϊκά, ενώ σώζει τη μία οριζόντια διαμπερή του οπή¹⁵. Το άλλο, επίσης λίαν αποσπασματικό, σώζει τις δύο οριζόντιες διαμπερείς του οπές και προέρχεται από την οικία Μ της ακροπόλεως, η οποία σχετίζεται με λατρευτικές δραστηριότητες¹⁶.

Τα υπόλοιπα δύο είναι ακέραια και προέρχονται από τάφους στην Αττική. Ένα από τον τάφο 112 στην Περατή¹⁷ και ένα από παιδικό τάφο στα Γλυκά Νερά¹⁸. Το πρώτο από αυτά, διαστάσεων 7,5 × 4,6 × 2,8 εκ., επίσης με δύο οριζόντιες διαμπερείς οπές στο πάνω μέρος των μεγάλων πλευρών του, έχει διακοσμημένες με συνήθη γραμμικά θέματα τη μία από αυτές, την πάνω στενή και τις δύο πλαϊνές, ενώ η πίσω μεγάλη και η κάτω στενή του πλευρά είναι εντελώς ακόσμητες. Το δεύτερο είναι διαστάσεων 8 × 3,2 × 1,9 εκ. και φέρει γραπτή εικονιστική διακόσμηση αιγοειδών στις δύο μεγάλες πλευρές του, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις κοσμούνται με συνήθη γραμμικά θέματα. Όπως και όλα τα υπόλοιπα, φέρει και αυτό δύο αντικριστές διαμπερείς οπές με τη διαφορά ότι τη φορά αυτή είναι κάθετες και έχουν ανοιχτεί στις στενές και όχι στις μεγάλες του πλευρές.

Η ερμηνεία των αντικειμένων αυτών είναι δύσκολη και παραμένει μέχρι τούδε εξαιρετικά προβληματική. Τα παραδείγματα από τους τάφους δεν συμβάλλουν σε αυτήν, καθώς τα τέχνηρα είχαν απλώς εναποτεθεί εκεί ως κτερίσματα. Κατά το παρελθόν έχει υποθεθεί ότι τέτοια αντικείμενα μπορεί να χρησίμευαν ως βαριά ή παιχνίδια. Η πρώτη εκδοχή θα πρέπει μάλλον να απορριφθεί, ιδιαίτερα όσον αφορά τα υφαντικά βάρη, καθώς τα αντικείμενα αυτά βρέθηκαν μόνα τους, γεγονός που δεν δικαιολογεί μια τέτοια χρήση. Η υπόθεση των παιχνιδιών έχει κερδίσει έδαφος τελευταία χωρίς εν τούτοις να στηρίζεται σε ανασκαφικά δεδομένα και συνευρήματα¹⁹. Το εύρημα της Περατής είναι ίσως αρκετά διδακτικό για τη συνήθη θέση και χρήση του αντικειμένου προτού αυτό καταλήξει στον τάφο. Το γεγονός ότι η πίσω και η κάτω πλευρά του παρέμειναν ακόσμητες δείχνει ότι αυτές δεν θα ήταν ορατές ή δεν θα ενδιέφεραν αισθητικά κατά την υποτιθέμενη λειτουργία του.

ειδούς διατομής λεπίδα χωρίς κεντρική νεύρωση και καλύπτει χρονολογικά την ΥΕ ΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, με χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Κρήτη (Kilian-Dirlmeier 1993, 62, 67, πίν. 26 αρ. 141).

15. French 1961, 249 και πίν. 28.3, Tournavitou 1995, 49, 50 (ΜΜ 12092, αρ. βρετ. ανασκ. 53-108). Για τις σχετικές πληροφορίες, τις φωτογραφίες και τα σχέδια του αντικειμένου, το οποίο βρέθηκε στις ανασκαφές των Μυκηνών το 1953, ευχαριστούμε θερμά τους Dr. E. French, E. Παλαιολόγου και Κ. Πασχαλίδη.

16. Το αντικείμενο (ΜΜ 36807) βρέθηκε στις ανασκαφές του 1964 και πρόκειται να δημοσιευτεί από την Δρ. Β. Πλιάτσικα, την οποία και ευχαριστούμε για τις πληροφορίες και τις φωτογραφίες του.

17. Ιακωβίδης 1970, Α', 407 (αρ. 835), Β', 272, Γ', πίν. 121α. Το αντικείμενο χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙ (μέσα 12^ο αι. π.Χ.).

18. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2002-2005. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Ευ. Κακαβογιάννη για την παραχώρηση φωτογραφιών του αντικειμένου (ΒΕΜ 3887), το οποίο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ2/ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 2002-2005, 200).

19. Σε προφορική συζήτηση με τον Δρ. Χρ. Μπουλότη και την Καθηγήτρια Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα. Η ερμηνεία αυτή έχει ήδη προταθεί και για το πλακίδιο από τις Μυκίνες (French 1961, 249).

Περισσότερο αξιόπιστες πληροφορίες για το περιβάλλον χρήσης των πήλινων γραπτών παραλληλεπιπέδων θα μπορούσαν ίσως να προσφέρουν τα οικιστικά σύνολα στα οποία αυτά βρέθηκαν. Τα ανάλογα αντικείμενα από τις Μυκήνες δεν είναι διαφωτιστικά και μάλιστα σώζονται πολύ αποσπασματικά. Αν όμως όντως το περιεχόμενο της Οικίας Μ στην ακρόπολη σχετίζεται με λατρευτικές δραστηριότητες τότε το αποσπασματικό πλακίδιο που βρέθηκε εκεί μπορεί να αποκτήσει κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον, εάν μάλιστα συσχετίσουμε το σύνολο εύρεσής του με τα αντίστοιχα των Θηβών.

Τα ανασκαφικά στοιχεία από τη Θήβα προσθέτουν νέα δεδομένα που θα μπορούσαν ίσως να βοηθήσουν στην ερμηνεία των αντικειμένων αυτών. Αμφότερα τα θηβαϊκά παραδείγματα βρέθηκαν σε κλειστά και αδιατάρακτα σύνολα. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι βρέθηκαν στο ίδιο δωμάτιο, ανάμεσα σε πλήθος κεραμικής συμποσίου και αντιστοιχώς μαζί με χρυσόηλο εγχειρίδιο το πρώτο (2008) και με εντυπωσιακό μαρμάρينو μύκητα και τμήμα χάλκινης λεπίδας με χρυσές εφηλίδες το δεύτερο (1982), ένδειξη για την ύπαρξη ενός ακόμη πολύτιμου εγχειριδίου ή ξίφους εκεί. Τα τελευταία μάλιστα ευρήματα σημειώθηκαν επάνω στο πλίνθινο τμήμα του δαπέδου με τα λευκά βότσαλα στις γωνίες των πλίνθων. Ο συνδυασμός των παραπάνω μπορεί να σημαίνει ότι τα πήλινα πλακίδια ήταν μέρος ενός παιχνιδιού (πίονια), που παιζόταν στο συγκεκριμένο, σημειωμένο με τις πλίνθους και τα βότσαλα, χώρο του δαπέδου τουωματίου (ταμπλώ) ενισχυμένο ίσως και με κάποια άλλη, ξύλινη ίσως, κατασκευή²⁰. Επικρατεί μάλιστα η άποψη ότι τα πολυτελή εγχειρίδια ή κοντά ξιφη δεν ήταν ούτε πολεμικά όπλα ούτε χρησιμοποιούνταν από τους κατόχους τους σε απλές καθημερινές πρακτικές, αλλά μάλλον σε περιστάσεις με επίσημο ή προφανή τελετουργικό χαρακτήρα. Προς το παρόν δεν μπορούμε να πούμε περισσότερα. Είναι όμως πιθανό ότι τα περιεργα αυτά ζωγραφιστά παραλληλεπίπεδα ανήκαν σε άτομα που είχαν στην κατοχή τους και χρησιμοποιούσαν, εκτός άλλων, πολυτελή εγχειρίδια.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η καταστροφή του κτηρίου, σύμφωνα με την προκαταρκτική εξέταση της κεραμικής του στρώματος καταστροφής και των δαπέδων του (εικ. 8), φαίνεται πως σημειώθηκε σε πρώιμη φάση της ΥΕ ΙΙΒ2²¹, όπως μαρτυρούν τα μικρογραφικά αγγεία, οι σκύφοι της Ομάδας Α, η παντελής απουσία σκύφων της Ομάδας Β ή σκύφων με ρόδακα και τα χαρακτηριστικά σχήματα και διακοσμητικά θέματα της περιόδου²². Αντίστοι-

20. Το θέμα αναπτύσσεται εκτενώς στο Αραβαντινός (υπό έκδοση).

21. Σύμφωνα με την ορολογία που χρησιμοποιούν οι E. French και Ph. Stockhammer για την κεραμική των αντίστοιχων φάσεων στις Μυκήνες και την Τίρυνθα (French – Stockhammer 2009, 177 πίν. 1, 182 πίν. 3, 183 πίν. 4). Προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΒ1 έχουν χρονολογηθεί από τους ανασκαφείς τους και πολλοί άλλοι σημαντικοί χώροι εντός της Καδμείας, οι οποίοι ίσως συσχετίζονται χρονολογικά με το εν λόγω κτήριο που βρίσκεται στην κορυφή της ακρόπολης. Μεταξύ των χώρων αυτών είναι το κτήριο του «Δωματίου του Θησαυρού» (οικ. Α. και Σ. Τζώρτζη – Οδός Πινδάρου και Αντιγόνης, Platon – Τουλουρα 1964, 860, Aravantinos 2001, 98, Darque 2005, πίν. 157), το εργαστήριο χρυσοτεχνίας (οικ. Δ. Κοροπούλη – Οδός Πινδάρου 29, Δημακοπούλου 1973-1974α, 430, 1974, 171), το εργαστήριο κοσμημάτων από ημιπολύτιμους λίθους και ελεφαντόδοντο (οικ. Α. Κόρδατζη – Οδός Οιδίποδος 14, Symeonoglou 1973, 21) στο κέντρο της Καδμείας, ο χώρος με τα 60 πήλινα σφραγίσματα, 56 από τα οποία ενεπίγραφα (οικ. Δ. Λιάγκα – Οδός Οιδίποδος 1, Πιτέρος 1983, 133, 1988, 98), το εργαστήριο ελεφαντουργημάτων (οικ. Μ. Λούκου – Οδός Πελοπίδου 31, Sampson 1985, 25, 29), η «Οπλοθήκη» (οικ. Δ. Παυλογιαννοπούλου – Οδός Πελοπίδου 28, Platon – Τουλουρα 1964β, Πλάτων – Τουλούρα 1965, 233, Δημακοπούλου 1973-1974γ, 441) και τμήμα οικίας (οικ. Δ. Στέφα – Οδός Πελοπίδου 25, Δημακοπούλου 1975, 132) στην ανατολική πλευρά της πόλης, καθώς και μυκηναϊκό κτίσμα στη βορειοδυτική πλευρά του λόφου της ακρόπολης και εκτός της γραμμής του τείχους (οικ. Σ. Κοροπούλη, Δημακοπούλου 1978, 111), αν και την ασφαλέστερη χρονολόγηση στην περίοδο αυτή φαίνεται πως δίνουν το εργαστήριο χρυσοτεχνίας στο κέντρο της πόλης, καθώς και το τμήμα οικίας που ανασκάφηκε στην ανατολική πλευρά της (Andrikou 2006, 58). Ένας πιθανός χρονολογικός συσχετισμός του «Δωματίου του Θησαυρού» με τον χώρο εύρεσης των πήλινων σφραγισμάτων θα μπορούσε ίσως να βασιστεί στην αναφορά του ανθρωπωνυμίου *a-e-ri-jo* στην πινακίδα TH Uq 434 και στο σφράγισμα TH Wu 76, εάν αποδειχθεί ότι όντως πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο (Aravantinos – Godart – Sacconi 2006, 240, Aravantinos – Godart – Sacconi 2008, 30). Η συγκριτική εξέταση των κεραμικών συνόλων από όλους αυτούς τους χώρους και η μελέτη των πιθανών συγχρονισμών τους θα επιτρέψει τη χρονολογική και τοπογραφική συσχέτιση των διαφόρων ανακτορικών χαρακτήρα κτισμάτων στη μυκηναϊκή Θήβα των μέσων του 13^{ου} αι. π.Χ., αλλά και τον προσδιορισμό της έκτασης της καταστροφής που συνέβη την εποχή αυτή στην Καδμεία. Βλ. σχετικά Andrikou 1999, 87, 2006, 58, Aravantinos 1985, Δημακοπούλου 1988, 79, και Dakouri-Hild 2001, 106-107.

22. Για την κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ στη Βοιωτία βλ. Andrikou 1999 και 2006, Mountjoy 1983, 18-28, 32-43, 53-55, 64-66, 72-77, 86-93, 99-102, 104, 106, 111-112 και 1999, 671-680, Vitale 2006, 191-193, ενώ για την αντίστοιχη των Μυκηνών και της Τί-

χα, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, η μυκηναϊκή κεραμική από το γειτονικό οικόπεδο Παναγιωτοπούλου-Παπαγεωργίου χρονολογείται εντός της ΥΕ ΙΙΒ1²³, ενώ εκείνη από το όμορο οικόπεδο Στάικου γενικότερα στην ΥΕ ΙΙΒ²⁴.

Κατά συνέπεια, από τον συνδυασμό των αρχαιολογικών δεδομένων των παλαιότερων ανασκαφών με αυτά της πρόσφατης έρευνας στην κορυφή της Καδμείας διαπιστώνεται ότι στην περιοχή αυτή της ακρόπολης υπήρχε, τουλάχιστον κατά το πρώτο μισό του 13^{ου} αι. π.Χ., μια αρκετά πυκνοδομημένη και πολυτελής συνοικία της μυκηναϊκής Θήβας. Διαπιστώνεται ένα τουλάχιστον μνημειώδες κτηριακό ανακτορικό συγκρότημα, η έκταση του οποίου τεκμαίρεται από τα πενιχρά έστω αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα, τον προσανατολισμό των τοίχων του, τα λιγοστά ίχνη τοιχογραφιών και άλλα κινητά ευρήματα. Ιδιαίτερα η περίπτωση του κτηρίου που αποκαλύφθηκε πρόσφατα στο ψηλότερο σημείο της τειχισμένης ακρόπολης, η διαμόρφωση των χώρων του, οι διαστάσεις και ο τύπος των αρχιτεκτονικών του λειψάνων, η κεράμωση, ο τοιχογραφικός του διάκοσμος, καθώς επίσης και τα ελάχιστα αλλά εξαιρετικά ευρήματά του επιμαρτυρούν, παρά την ελλιπή του διατήρηση και τον περιορισμένο χώρο της σωστικής ανασκαφικής έρευνας, την ιδιαίτερα σημαντική λειτουργία του στο πλαίσιο της κεντρικής ανακτορικής διοίκησης της περιόδου αυτής στη μυκηναϊκή Θήβα²⁵.

ρυνθας βλ. French – Stockhammer 2009, καθώς και Vitale 2006, 180-186. Για κριτική ανασκόπηση των δεδομένων από την Ηπειρωτική Ελλάδα βλ. γενικότερα Vitale 2006.

23. Δημακοπούλου 1973-1974β, 436, Δημακοπούλου – Κόνσολα 1978, 78, 88.

24. Αραβαντινός 1982.

25. Για τη μυκηναϊκή ανακτορική διοίκηση της Θήβας βλ. γενικότερα Aravantinos 1995. Η μελέτη για τη δημοσίευση των ανασκαφικών ευρημάτων από το μυκηναϊκό συγκρότημα στην κορυφή της Καδμείας βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη με χρηματοδότηση του Institute for Aegean Prehistory (INSTAP). Η τελική δημοσίευση πρόκειται να λάβει τον τίτλο *Kadmeia II*, συνεχίζοντας έτσι τη σειρά που εγκαινιάστηκε με τη δημοσίευση της ανασκαφής του οικοπέδου Α. Κόρδατση (Symeonoglou 1973).

SUMMARY

**A NEW MYCENAEAN PALATIAL BUILDING
AT THE ACROPOLIS OF THEBES (CADMEIA)**

Vassilis Aravantinos, Ioannis Fappas

Our picture of Mycenaean Thebes during the 13th century BC has been significantly improved by a recent rescue excavation that was conducted in a plot in the southern and highest part of Kadmeia. The finds from this excavation complete those from older excavations in neighbouring plots and reveal the existence of a large building complex in the area, with very spacious rooms stretching on successive terraces.

The impressive yet fragmentary remains of a large building were revealed under a thick destruction layer, sealed by pan and cover roof tiles of several sizes. This building was most probably part or annex of the Mycenaean palace, with walls built according to the cyclopean system. A great amount of vases, wall-painting fragments, a bronze sword with golden nailheads and other finds come from inside these rooms, while the most important finds are two clay, six-sided small plaques with through holes for suspension and painted decoration of fish on the one and a palm tree and a chess interchangeably on the other.

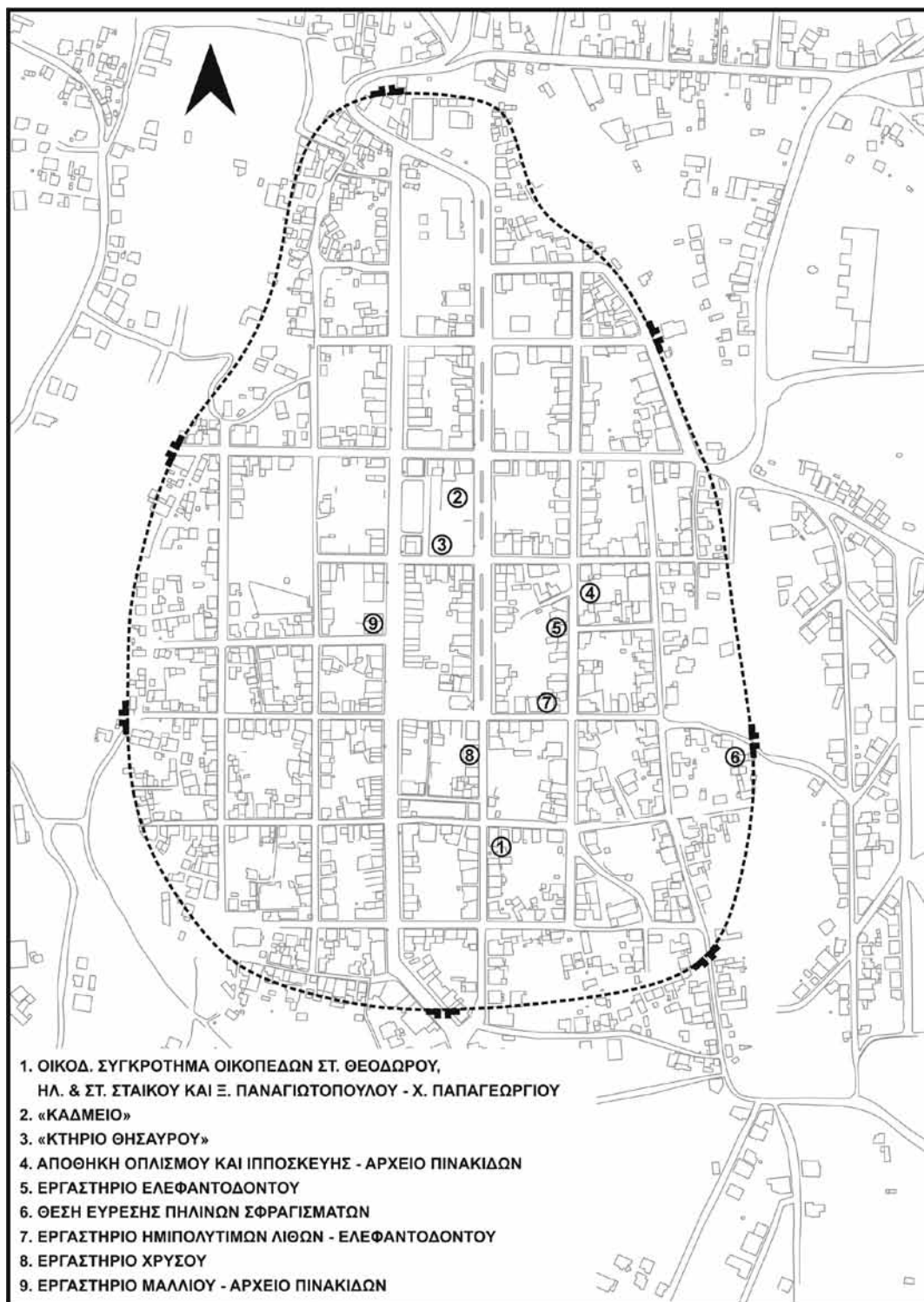
The location of the recently discovered building on the highest part of the walled acropolis, the internal arrangement of its rooms, the dimensions and type of the architectural remains, its wall-paintings, as well as the rare finds, attest to its especially significant function in the context of the central palatial administration of this period in Thebes, in spite of its very fragmentary preservation.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrikou E., 1999. The pottery from the destruction layer of the Linear B archive in Pelopidou street, Thebes, στο Deger-Jalkotzy S. – Hiller St. – Panagl O. (επιμ.), *Floerant Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Wien, 79-102.
- Andrikou E., 2006. The Late Helladic III Pottery, στο Andrikou E. – Aravantinos V.L. – Godart L. – Sacconi A. – Vroom J., *Thèbes. Fouilles de la Cadmée II. 2*. Pisa-Roma, 11-179.
- Αραβαντινός Β., 1982. Οδός Δίρκης 25 και Ευρυδικής (οικόπεδο Αφών Στάικου), *ΑΔ 37, Χρονικά*, 165.
- Aravantinos V.L., 1985. Nuovi elementi sulle catastrofi nella Tebe micenea. Osservazioni preliminari, στο Musti D. (επιμ.), *Le Origini dei Greci. Dori e Mondo Egeo*, Roma-Bari, 349-357.
- Aravantinos V.L., 1995. Old and New Evidence for the Palatial Society of Mycenaean Thebes: an Outline, στο Laffineur R. – Niemeier W.-D. (επιμ.), *POLITEIA: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994*, *Aegaeum* 12, Liège, 613-622.
- Aravantinos V.L., 2001. Contenu, contexte et fonction du « trésor » du palais mycénien de Thèbes (Béotie) : une approche économique et administrative, *Ktema* 26, 87-99.
- Αραβαντινός Β., 2010. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών*, Αθήνα.
- Aravantinos V.L., 2010. Mycenaean Thebes: old questions, new answers, στο Boehm I. – Müller-Celka S. (επιμ.), *Espace Civil, Espace Religieux en Égée durant la Période mycénienne*, Paris, 51-72.
- Αραβαντινός Β., (υπό έκδοση). Μυκηναϊκά παράδοξα αντικείμενα από τη Θήβα, στο *Πρακτικά του 6^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών*, Λιβαδειά, 10-12 Σεπτεμβρίου 2010.
- Αραβαντινός Β. – Φάππας Ι., 2009. Τα μυκηναϊκά νεκροταφεία των Θηβών: προκαταρκτικό σχέδιο μελέτης, στο Λούκος Χ. – Ξιφαράς Ν. – Πατεράκη Κ. (επιμ.), *Ubi dubium ibi libertas: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*, Ρέθυμνο, 87-122.
- Aravantinos V. – Fappas I., (υπό έκδοση). The Mycenaean wall-paintings of Thebes: from excavation to reconstruction, στο Brekoulaki Ch., Stocker Sh. and Davis J. (επιμ.), *Mycenaean Wall Paintings in Context: New Discoveries and Old Finds Reconsidered*, Proceedings of an International Conference, February 11-13, 2011.

- Aravantinos V.L. – Godart L. – Sacconi A., 2006. La chronologie du Linéaire B, στο Andrikou E. – Aravantinos V.L. – Godart L. – Sacconi A. – Vroom J., *Thèbes. Fouilles de la Cadmée* II. 2, Pisa-Roma, 235-257.
- Aravantinos V.L. – Godart L. – Sacconi A., 2008. La tavoletta TH Uq 434, στο Sacconi A. – del Freo M. – Godart L. – Negri M. (επιμ.), *Colloquium Romanum. Atti del XII Colloquio internazionale di micenologia, Roma, 20-25 febbraio 2006, Pasiphae* I, Roma, 23-33.
- Dakouri-Hild A., 2001. The House of Kadmos in Mycenaean Thebes reconsidered: architecture, chronology, and context, *BSA* 96, 81-122.
- Darcque P., 2005. *L'habitat mycénien. Formes et fonctions de l'espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C.*, Paris.
- Δημακοπούλου Κ., 1973-1974α. Οδός Πινδάρου 29, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 430-433.
- Δημακοπούλου Κ., 1973-1974β. Οδός Πινδάρου και Δίρκης, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 433-437.
- Δημακοπούλου Κ., 1973-1974γ. Οδός Πελοπίδου 28, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 441.
- Δημακοπούλου Κ., 1974. Μυκηναϊκόν ανακτορικών εργαστήριον εις Θήβας, *ΑΑΑ* 7, 162-173.
- Δημακοπούλου Κ., 1975α. Οδός Πελοπίδου 25 (οικόπεδο Δημ. Στέφα), *ΑΔ* 30, *Χρονικά*, 131-133.
- Δημακοπούλου Κ., 1975β. Οδός Πελοπίδου και Αντιγόνης (οικόπεδο Γ. Τσιγκρή – Σ. Μακρή), *ΑΔ* 30, *Χρονικά*, 133.
- Δημακοπούλου Κ., 1978. Οικόπεδο Σωτ. Κοροπούλη, *ΑΔ* 33, *Χρονικά*, 108-112.
- Δημακοπούλου Κ., 1988. Το μυκηναϊκό ανάκτορο της Θήβας. Προβλήματα ταύτισης και χρονολόγησης, στο Μπεκιάρης Α. (επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Θήβα 10-14 Σεπτεμβρίου 1986*, Αθήνα, 75-87.
- Demakoroulou K., 1990. Palatial and Domestic architecture in Mycenaean Thebes, στο Darcque P. – Treuil R. (επιμ.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la table ronde internationale organisée par la Centre National de la Recherche Scientifique, l'Université de Paris I et l'École Française d'Athènes (Athènes, 23-25 juin 1987)*, *BCH Suppl.* XIX, Paris, 307-317.
- Δημακοπούλου Κ. – Κόνσολα Ντ., 1975. Λείψανα Πρωτοελλαδικού, Μεσοελλαδικού και Υστεροελλαδικού οικισμού στη Θήβα, *ΑΔ* 30, *Μελέτες*, 44-89.
- French E., 1961. *The development of Mycenaean terracotta figurines, with special reference to unpublished material from Mycenae* (αδ. διδ. διατριβή, University of London).
- French E. – Stockhammer Ph., 2009. Mycenae and Tiryns. The pottery of the second half of the thirteenth century BC – contexts and definitions, *BSA* 104, 175-232.
- Galanakis Y., (υπό έκδοση). The Gabled Roof in Mycenaean Architecture: Reconsidering the Evidence, *OJA*.
- Ιακωβίδης Σπ., 1970. *Περατή. Το Νεκροταφείον*, Αθήνα.
- Ιακωβίδης Σπ., 1989. *Γλας I*, Αθήνα.
- Iakovidis Sp., 1990. Mycenaean roofs: form and construction, στο Darcque P. – Treuil R. (επιμ.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la table ronde internationale organisée par la Centre National de la Recherche Scientifique, l'Université de Paris I et l'École Française d'Athènes (Athènes, 23-25 juin 1987)*, *BCH Suppl.* XIX, Paris, 147-160.
- Κεραμόπουλλος Α., 1917. *Θηβαϊκά*, *ΑΔ* 3.
- Kilian-Dirlmeier I., 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien, Prähistorische Bronzefunde* IV.12, Stuttgart.
- Κόνσολα Ντ., 1981. *Προμυκηναϊκή Θήβα*, Αθήνα.
- Mountjoy P.A., 1983. *Orchomenos V. Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and other Boeotian Sites*, München.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden/Westf.
- Ντάκουρη-Hild A., 2008. Η «Οικία του Κάδμου»: η μέχρι τώρα (2000) έρευνα πάνω στην αρχιτεκτονική και την χρονολόγηση, στο Αραβαντινός Β. (επιμ.), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά 9-12 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα, 203-218.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη Α., 1990. Ορχομενός, στο Δημακοπούλου Κ. (επιμ.), *Τροία, Μυκίνες, Τίρυνς, Ορχομενός. Εκατό χρόνια από το θάνατο του Ερρίκου Σλήμαν*, Αθήνα, 130-136.
- Πιτερός Χρ., 1981. Οδός Οιδίποδος 1 (οικόπεδο Δημ. Λιάγκα), *ΑΔ* 36, *Χρονικά*, 191.
- Πιτερός Χρ., 1983. Οδός Οιδίποδος 1 (οικόπεδο Δ. Λιάγκα), *ΑΔ* 38, *Χρονικά*, 131-134.

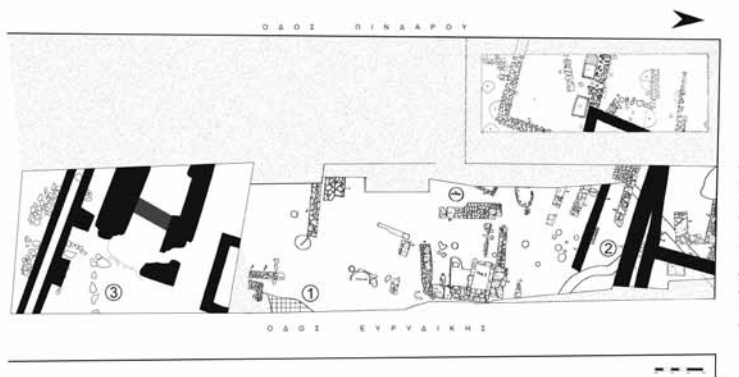
- Πιτερός Χρ., 1988. Τοπογραφικές παρατηρήσεις στην ακρόπολη της Καδμείας, στο Μπεκιάρης Α. (επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών, Θήβα 10-14 Σεπτεμβρίου 1986*, Αθήνα, 95-112.
- Pitt R.K., 2009. Archaeology in Greece. Boeotia, *AR* 2008-2009, 45-46.
- Platon N. – Touloupa E., 1964α. Oriental Seals from the Palace of Cadmus: unique discoveries in Boeotian Thebes, *ILN* 1964 (November 28), 859-861.
- Platon N. – Touloupa E., 1964β. Ivories and Linear-B from Thebes, *ILN* 1964 (December 5), 896-897.
- Πλάτων Ν. – Τουλούπα Ε., 1965. Καδμείον. Οικόπεδον Δημ. Παυλογιαννοπούλου (Πελοπίδου 28), *ΑΔ* 20, *Χρονικά*, 233-235.
- Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Ν., 2002-2005. Μυκηναϊκά πήλινα πλακίδια: ένα νέο εύρημα από τα Γλυκά Νερά Αττικής, *ΑΑΑ* 35-38, 199-204.
- Sampson A., 1985. La destruction d'un atelier palatial Mycénien à Thèbes, *BCH* 109, 21-29.
- Σπυρόπουλος Θ., 1971. Νέον Καδμείον, *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 202-209.
- Symeonoglou S., 1973. *Kadmeia I. Mycenaean Finds from Thebes, Greece. Excavation at 14 Oedipus St.*, Göteborg.
- Symeonoglou S., 1985. *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*, Princeton.
- Tournavitu I., 1995. *The Ivory Houses at Mycenae, BSA Suppl.* 24, Athens.
- Vitale S., 2006. The LH IIIB – LH IIIC transition on the Mycenaean Mainland. Ceramic phases and terminology, *Hesperia* 75, 177-204.
- Winter N.A., 1993. *Greek Architectural Terracottas from the Prehistoric to the End of the Archaic Period*, Oxford.

Εικ. 1. Η θέση του μυκηναϊκού συγκροτήματος των οικοπέδων Στ. Θεοδώρου, Ηλ. και Στ. Σταίκου, Ξ. Παναγιωτοπούλου & Χ. Παπαγεωργίου σε σχέση με άλλους ανεσκαμμένους ΥΕ ΠΙΒ χώρους της Καδμείας.

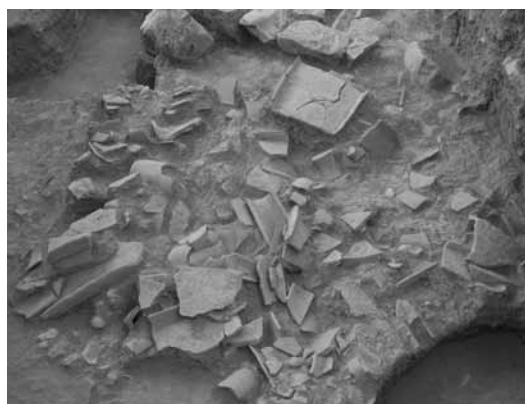
Εικ. 2. Τμήμα του μυκηναϊκού δαπέδου από πήλινες πλίνθους και βότσαλα από το οικόπεδο Ηλ. και Στ. Στάικου.

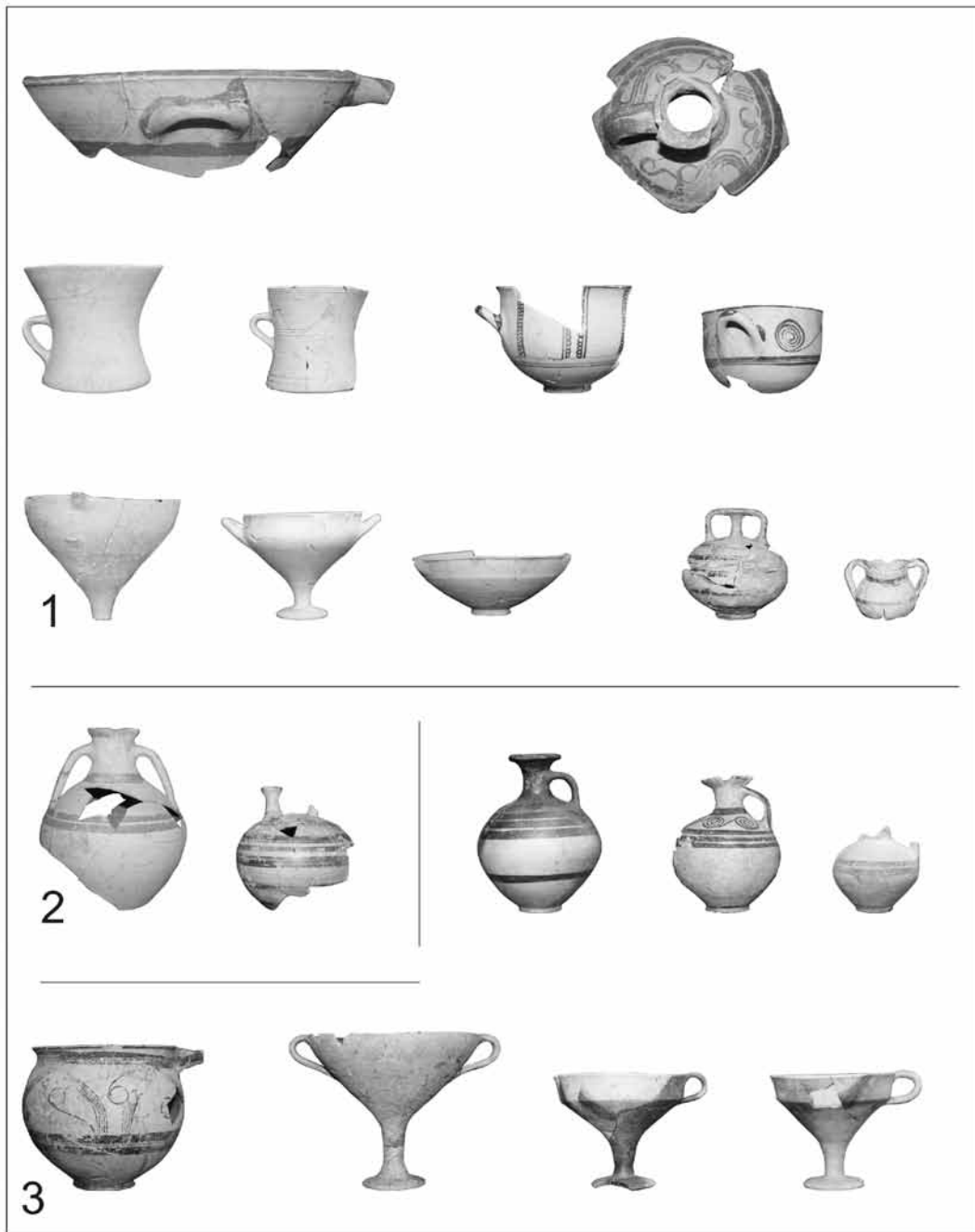
Εικ. 3. Τα οικοδομικά κατάλοιπα της ΥΕ III Β (με έντονο χρώμα) στα όμορα οικόπεδα Στ. Θεοδώρου, Ηλ. και Στ. Στάικου, Ε. Παναγιωτοπούλου & Χ. Παπαγεωργίου στην κορυφή της Καδμείας.

Εικ. 4. Τα οικοδομικά κατάλοιπα του μυκηναϊκού κτηρίου του οικοπέδου Στ. Θεοδώρου. Λήψη από ΝΑ.

Εικ. 5. Τμήμα του στρώματος καταστροφής με πεσμένους κεράμους και αγγεία από το μυκηναϊκό κτήριο στο οικόπεδο Στ. Θεοδώρου.

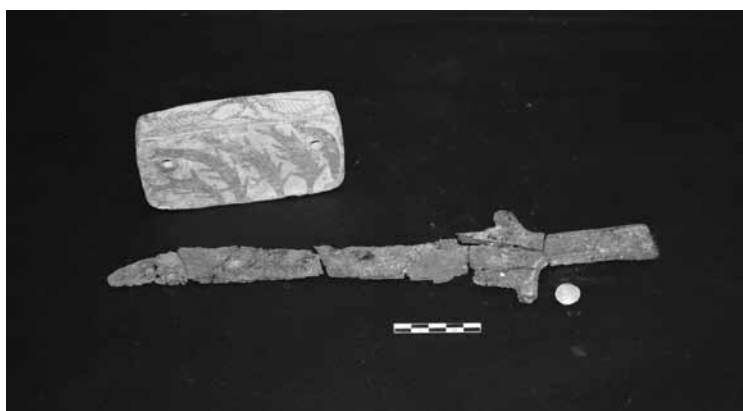
Εικ. 8. Κεραμική τυπολογία από τα δάπεδα και το στρώμα καταστροφής του μυκηναϊκού κτηρίου στο οικόπεδο Στ. Θεοδώρου.

Εικ. 6. Στρωτήρας κέραμος από το στρώμα καταστροφής του μυκηναϊκού κτηρίου στο οικοπέδο Στ. Θεοδώρου.

Εικ. 7. Καλυπτήρας κέραμος από το στρώμα καταστροφής του μυκηναϊκού κτηρίου στο οικοπέδο Στ. Θεοδώρου.

Εικ. 9. Το πήλινο εξαεδρικό παραλληλεπίπεδο (ΜΘ 44735) με τα συνευρήματά του, χάλκινο εγχειρίδιο και χρυσή εφηλίδα, από το γωνιακό δωμάτιο του οικοπέδου Στ. Θεοδώρου.

Εικ. 10. Το πήλινο εξαεδρικό παραλληλεπίπεδο (ΜΘ 44734) και ο μαρμάρινος μύκτης ξίφους από το πλίνθινο δάπεδο του οικοπέδου Ηλ. και Στ. Στάικου.

EASTERN BOEOTIA ARCHAEOLOGICAL PROJECT 2007-2009

V. Aravantinos, B. Burke, B. Burns, I. Fappas, S. Lupack

The Eastern Boeotia Archaeological Project has conducted three seasons (2008-2009) of intensive surface survey as a *synergasia* of the 9th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the Canadian Institute in Greece.

The limits of our survey are well-defined (fig. 1): we confine ourselves to a 16 by 10 kilometer zone around the modern villages of Arma, Eleon, and Tanagra. East of Thebes we are in a plain bounded by the Hypaton Mountain to the north and the Soros range along the south. The Tanagra Airforce Base is to our east and the industrial zone along the National Highway is our current northern border. Our research area straddles an important region between Attica, Euboea, and Boeotia, and it is very much a 'border zone where different systems intersect', a contested periphery¹. This part of Boeotia, throughout various points in history, was a 'peripheral region for which one or more core regions compete(d)'². Boeotia tends to lend itself to a regional approach and the topography of this area has always played a key role in its development. The major city of Thebes lies to the west, and Chalkis and the Euboian gulf to the east. Most commentators note that there were two leading cities throughout much of its prehistoric and historic periods –Orchomenos and Thebes. Yet, we shouldn't forget that a prominent role was also played by Tanagra in both the prehistoric and historical ages, as demonstrated primarily by Tanagran cemeteries and the walls of the Archaic/Classical city. Furthermore, the architectural features and surface remains at Eleon, coupled with Linear B evidence from Thebes, suggest a well-established, economically influential settlement here as well, between Tanagra and Thebes.

Taking a regional approach to Boeotia puts our project in very good company. As Fossey has demonstrated, Homer shows a broad, expansive knowledge of Boeotia as a region of many different cities³. Boeotia, specifically Hyria, opens the *Catalogue of Ships*, and occupies 1/16th of the entire list. There are 29 named places plus two from around Orchomenos, contributing ships, and about 6000 men. The next highest number in the catalogue is reserved for 12 territories belonging to Agamemnon; followed by 10 ruled by Menelaus. Homer also gives specific numbers of men and ships for Boeotia, in contrast to most other regions of Greece; each of Boeotia's 50 ships contained 120 men. Boeotia clearly receives pride of place, and this suggests that the poet was more familiar with this part of Greece than any other. The inclusion of Eleon among the Boeotian cities in the Homeric *Catalogue* also suggests its importance among the region's lesser towns⁴. The name has been applied to the acropolis in the village of Arma based on the description –given by Plutarch, Strabo, and Pausanias– of the site's watery surroundings. Strabo (9.2.17) says the site's name is derived from its marshes «διὰ τὸ ἐπὶ τοῖς ἔλεσιν ἰδρῦσθαι». A subterranean spring can still be found at the acropolis of Eleon, and the geological survey begun by Ruth Siddall (University College London) indicates that the Acropolis at Arma is a fault uplifted block and there was arguably a seismic risk over the time of occupation there. Siddall believes it likely that several major earthquakes occurred –more than 10 on faults within our zone over the last 10,000 yrs. The local geology is typical of central Greece, comprised of Mesozoic limestones, a series of carbonate and clastic Neogene sedimentary rocks, and recent sediments and soils. Exposed soil stratigraphy north-west

1. As defined by Allen 1997 and Cline 2000.

2. Chase-Dunn – Hall 1997, 37.

3. Fossey 1988.

4. Hope Simpson – Lazenby 1970.

of the Tanagra village indicate the prehistoric landscape was well-watered, in the sequence of a lake, superseded by river systems. Siddall also concludes that the Acropolis of ancient Eleon was formed through deposits, composed of Mesozoic (Cretaceous) grey, laminated limestones, which appear to have been broken up and redeposited during the Neogene. This activity also resulted in the rocky outcrops, or “tors”, immediately west of the Acropolis.

Conditions on the Arma Acropolis favor the application of geophysical prospecting, in particular resistivity and magnetic mapping, as well as ground penetrating radar and electrical tomographies. The project is being carried out by the Exploration Geophysics Lab of Aristotle University in Thessaloniki. Prof. Gregory N. Tsokas is responsible for the survey and has prepared a separate publication on the processing of the data, the results and the inferred conclusions.

Since the beginning of modern archaeological survey in the Aegean, Boeotia has figured heavily in methodological debates: the survey of classical Tanagra, a Canadian Institute project from a few decades ago by Duane Roller, is closest to our own survey area, but our territories are distinct and do not overlap⁵. Other projects include John Fossey’s examination of the area around Khorsiai⁶, the Skourta Plain studied by Munn and Zimmerman Munn⁷, the Plataiai Survey⁸, the Kopais basin research by Knauss and his team of hydrologists⁹, to name just a few. The Cambridge/Bradford/Durham Boeotian Expedition, has been active for many years in the region¹⁰. In its present form it is a joint Leiden-Ljubljana project which continues to work in the region with a specific focus on city-state development¹¹. Recent work has centered on the cities of Tanagra, Thespieae, and Koroneia¹². This is the most active survey presence in Boeotia today and results are being thoroughly published by Bintliff and his colleagues.

Our field methods and collection follow the basic format established by previous regional surveys in Greece. We are fully engaged with the results from current and recently completed surveys, in Boeotia and elsewhere in Greece, such as EKAS (Eastern Korinthia Archaeological Survey), NVAP (Nemea Valley Archaeological Project), PRAP (Pylos Regional Archaeological Project), and MARWP (Minnesota Archaeological Researches in the Western Peloponnese)¹³. As on those surveys, field collection of ceramics occurs with detailed recording of features in the landscape. Teams of five to six individuals walk tracts defined by natural features and modern land-use. Fieldwalkers are spaced 10 meters apart, walk in parallel transects, and record the density of artifacts within a two-meter width. Our methods include a broader analysis of the region’s long-term history and documentation of all periods extant in the region, from early prehistory to the early modern. With this approach we aim not only to investigate our area to its fullest potential, but also to provide complementary data for other research projects at Thebes itself, and other survey projects within Boeotia and further afield.

Several factors of ancient topography suggest that the area of Eastern Boeotia deserves systematic investigation. Before the collaborative project began in 2007, archaeological sites around the villages of Arma, Eleona, and Tanagra in Boeotia were never systematically studied, despite reports of archaeological material following rescue excavations and casual investigation. Beginning in 2007 our efforts have focused on the agricultural areas and visible monuments in the landscapes surrounding the modern villages. We have been drawn to this area for its rich potential in material culture, including several archaeological discoveries: the Mycenaean tombs at the locations of Dendron and Gephyra to the east of Tanagra village, similar tombs near Arma, the impressive polygonal wall on the flat-top acropolis at Arma village, the kastro located on the peak of Mt. Soros, and the medieval towers in Arma and Tanagra. The Mycenaean chamber tombs contained the well-known painted larnakes unique to the Mainland, and one objective of our project is to investigate possible areas of corresponding Mycenaean-era settlement(s). The quality of tomb contents and scale of the fu-

5. Roller 1987, 1989.

6. Fossey – Morin 1989.

7. Munn and Zimmerman Munn 1990.

8. Konecny *et al.* 2008.

9. Lauffer 1986.

10. Bintliff – Snodgrass 1985; Bintliff – Howard – Snodgrass 2007.

11. Bintliff – Slapzac 2007.

12. Bintliff *et al.* 2009.

13. See also Cherry 2003.

nerary architecture have fueled expectations of a significant Bronze Age settlement nearby, but no indications have been recovered in the immediate area. Of equal importance, our survey zone lies between Thebes, the major economic center of the region, and the Euboean gulf, making the plain a likely conduit for inter- and extra-regional exchange.

One methodological issue is the problem with under-representation of Bronze Age remains based on surface collection, the so-called ‘hidden landscape’, as repeatedly noted by Bintliff and his colleagues¹⁴. The work of the Leiden-Ljubljana Project, west of Thebes, yielded a surprisingly low frequency of Bronze Age finds and led to the proposal of a broad theory that prehistoric periods are generally underrepresented by the surface record. This conclusion has spurred vigorous discussion in recent archaeological literature¹⁵. Our initial view is that the pattern is the likely product of increased centralization in western Boeotia, but that this is not necessarily true of the eastern region. Thorough analysis of our data, and further work to compare it with other survey results, will explore this problem more fully.

New tablets from the 1994 excavations in Thebes inform our project’s efforts to understand the Mycenaean kingdom of Thebes¹⁶. These tablets, dated to the LH IIIB2 period, are among the last ones written by the scribes working within the palace of Thebes, and reflect the political landscape of that time. Ft 140 is a page-shaped tablet that records five different toponyms and varying amounts of wheat (GRA) and olives (OLIV) for each. Aravantinos, Godart and Sacconi have identified three of the five toponyms: *te-qa-i* in line 1 is Thebes itself, *e-u-te-re-u* on line 2 can be identified as Eutresis, and *e-re-o-ni* in line 5 is Eleon¹⁷. This list was probably made up to indicate the tax, in terms of grain and olives, which each location was to pay to the palace at Thebes. The significance of Ft 140 for our study is that it locates Eleon in economic and political relation to Thebes, as scholars have reconstructed the relationship between sites such as Pakijane and Nichoria (*ti-mi-to-a-ke-e*) to the palace at Pylos. Eleon can therefore be seen as a second-order site of some importance, both in relation to Thebes and within its own territory, as it must have been able to collect the taxes owed to Thebes from its own local region.

One difficult aspect of working in this area is toponymy – ancient place names, mentioned by authors such as Homer¹⁸, Herodotus, Pausanias or Strabo¹⁹, which have disappeared over time. During the Ottoman period, census records tell us that very different names were applied to villages in this area. Since the dawn of the modern Greek state ancient names have been readopted but applied without precision. Early modern travelers, well discussed by Roller²⁰, include Ulrich, Gell, Leake, and recent topographers like Fossey, Hope Simpson and Bintliff have tried to clarify the issue of Boeotian toponyms. For the areas in EBAP’s survey zone, we may summarize them in the following chart:

Ancient name	Medieval name	Modern village
Heleon	Dhritsa	Arma
Mycenaean Tanagra	Brátzi	Tanagra
Archaic/Classical Tanagra	Grimádha	none
Harma	Spaidhes	Eleonas
Delion	Dilesi	Dhílesi

In 2007 we covered the territory around modern Arma village, about 20 hectares in total; in 2008 we expanded to fields around Tanagra; and in 2009 we worked around the village of modern Eleona (**fig. 2**)²¹.

14. Bintliff – Howard – Snodgrass 1999.

15. Davis 2004; Shon 2000.

16. Aravantinos *et al.* 2001; 2002; 2005; Aravantinos 1999; Dakouri - Hild 2005.

17. Aravantinos *et al.* 2001, 263, 355.

18. Hope Simpson – Lazenby 1970.

19. Wallace 1979.

20. Roller 1988.

21. Burke – Burns – Lupack 2007.

Our initial work has proven very successful in terms of locating, collecting, and analyzing surface material which represents activity from the Neolithic through the early modern periods. We are very fortunate to be able to collect a generous sample of diagnostic material and to store it in the Thebes Museum. We gratefully acknowledge the help of all the museum staff and the IX Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities.

In the center of our zone is the intriguing site, identified (since the mid-19th century) as ancient Eleon, located on a small acropolis, just to the northwest of Arma village. It is a natural elevation situated on a rise and is clearly a multi-period site whose most distinctive extant feature is a well-preserved polygonal wall indicating the area's importance in the historical periods.

On and around the Eleon acropolis, in 2007, we detected large quantities of diagnostic artifacts across the 277 units surveyed. Our walkers counted nearly 57,000 sherds in the field, of which 6,742 were retained for analysis. Our preliminary study suggests three major phases of activity at Eleon: Late Bronze Age (including a robust Middle Helladic phase), late Classical-Hellenistic, and Ottoman, with densities that extend beyond the elevated and walled settlement.

The datable material from the elevated area and its slopes is primarily prehistoric, of a much longer range than expected from casual observation. This includes good representation at the Early Helladic period. In the Middle Helladic the population of Eleon may have increased significantly considering the large number of Grey Minyan ware sherds, and smaller numbers of Yellow Minyan ware. Many of these had a very high gloss and complex profiles, and we suspect these were likely not produced at Eleon, thus indicating extensive trade during the Middle Helladic era.

Mainland Polychrome sherds and Matt-Painted pieces probably also date to the latest phase of the Middle Helladic period and carry on into Late Helladic I. The Late Helladic II and III periods are well represented by numerous handles with swaths of paint at their bases, kylix stems (some plain, some with rings of paint), and rims with characteristic bands of red paint. Some decorated pieces allow for more specific chronological dating in the later Mycenaean phases. For instance, the scale pattern on a piriform jar fragment indicates that the site was inhabited during the LH IIIA period, while the dotted lozenge chain demonstrates the same for the LH IIIB period. Several examples of deep bowls with monochrome interiors and bands of paint on the exterior rims indicate that Eleon must have been occupied into the latest LH IIIB and middle IIIC periods. The continued occupation of Eleon into IIIC is striking, when compared to the settlement patterns in western Boeotia studied by Oliver Dickinson [pers. communication October 2007]. He has informed us that ceramic finds generally indicate a tapering off of occupation during the later Mycenaean periods.

Fixed features were also detected to the southwest, where a number of chamber tombs were located in the slopes of the hills surrounding Eleon. The largest concentration of tombs was found below the church of Profitis Elias, where over 20 tombs were recorded and mapped in 2007. All were heavily disturbed and devoid of ancient material. Erosion and modern damage make the exact dimensions of many difficult to discern, although three tombs were fairly intact.

Our team expanded in 2008, with 16 fieldwalkers concentrating on the area surrounding the village of Tanagra, including the kastro located on the peak to the southwest, and the medieval tower to the northwest. We also began to sample the area to the west of the village. We examined the Mycenaean tombs excavated in the 1960s and 70s east of Tanagra village that contained the famous painted larnakes²². The cemeteries are composed primarily of roughly hewn chambers cut into the natural bedrock that were mapped and surveyed in olive groves near modern Tanagra village, in a location known as Dendron in the excavations by Th. Spyropoulos²³. Some impressive surface ceramics that were collected in 2008 in the vicinity of the tombs clearly date to the Mycenaean period, including material (e.g. an LH IIB goblet with pendant rock pattern) that predates the main phase of tomb deposition in LH III. Based on stylistic parallels with figural pottery, the painted scenes on the Tanagra larnakes suggest a date for the tombs in the Late Helladic IIIA-B periods, from ca. 1350 to 1200 BC. This is the era when the kingdom of Thebes reached its greatest political extent in Boeotia and may have rivaled Mycenae as the leading center in Bronze Age Greece. The tombs have not been explicitly studied in relation to settlement patterns of the region, which will change based on results from the EBAP survey.

22. Vermeule 1965; Iakovidis 1966; Σπυρόπουλος 1970; Immerwahr 1994; Burke 2007.

23. Σπυρόπουλος 1969-1971; 1973-1976.

The location of settlements in relation to ancient cemeteries is often difficult to determine, particularly during the Mycenaean period. Northeast of the Dendron cemetery we located an excavation trench with slight remains of an ancient structure. Spyropoulos²⁴ briefly described this as evidence for a settlement associated with the Mycenaean cemetery, but he published no specific Bronze Age material. The vast majority of datable ceramics we recovered from this area are from Classical, Hellenistic, and Roman periods. Thus, the settlement associated with the Tanagra tombs has yet to be identified, and Eleon is the largest Mycenaean site so-far identified in this region and therefore a potential candidate.

Returning to ancient Eleon, several clusters of building material of the post-Mycenaean age were surveyed in the northwest. Most substantial are the partial foundations of a square tower, measuring 3×3 meters, with traces of a wall running to the north and south. These remains suggest the expansion of the settlement well beyond the elevated center of Eleon, but only during Classical and later periods. Other accumulations of cut stone are extant, but no longer *in situ*, having been moved to the periphery of fields by modern cultivation practices.

We also made efforts to document the most impressive built feature at the site, the well-preserved stretch of wall, constructed of so-called Lesbian polygonal masonry that follows an unusual, curved path (**fig. 3**). The wall was drawn using a total station and ArcView drafting software by Sigrid Eliassen and her team from the Danish Institute in Athens. The wall measures over 70 meters in length and is preserved in some parts to a height of 5 meters. Some earlier scholars interested in the site thought the polygonal wall to be Archaic, based on the style of masonry. Given the relative absence of Archaic ceramics and the high concentrations of black-glazed Classical pottery, a major construction project, such as the building of this wall, is more likely to have been carried out in the later Classical period. Of course more work needs to be done for any conclusive evidence but we are wondering if it's possible that the wall belongs to a period of Theban eclipse by Tanagra, in the fourth century, and would suggest the possibility that Tanagra had some hand in its construction.

24. Σπυρόπουλος 1974, esp. 14-15.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ 2007-2009

B. Αραβαντινός, B. Burke, B. Burns, I. Φάππας, S. Lupack

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί έναν πρώτο απολογισμό του κατά τα έτη 2007-2009 έργου της ερευνητικής ομάδας που, με τη συνεργασία της Θ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και του Καναδικού Ινστιτούτου στην Ελλάδα, δραστηριοποιείται στην περιοχή Ελαιώνα - Άρματος - Τανάγρας, στην Ανατολική Βοιωτία (East Boeotia Archaeological Project). Η περιοχή της έρευνας ευρισκόμενη ανάμεσα στο μεγάλο κέντρο της Θήβας και τα λιμάνια του νότιου Ευβοϊκού κόλπου, κατέχει ιδιαίτερη σημασία καθ' όλη την αρχαιότητα, όπως αποδεικνύουν οι διάσπαρτες ενδείξεις αρχαίας κατοίκησης, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα σημαντικών οικισμών και νεκροταφείων, οι καταγραφές των πινακίδων Γραμμικής Β από τη Θήβα, αλλά και η παρουσία θέσεών της στον επικό «Νηών Κατάλογο». Κατά τα τρία πρώτα έτη του νέου αυτού αρχαιολογικού προγράμματος, η ερευνητική ομάδα διεξήγε συστηματική επιφανειακή έρευνα σε μεγάλο τμήμα της εν λόγω περιοχής, εστιάζοντας κυρίως γύρω από τους οικισμούς του αρχαίου Ελεώνα και της Τανάγρας, από την οποία κατέστη δυνατό να συγκεντρωθούν και να καταγραφούν ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας που χρονολογούνται σε όλες τις περιόδους της αρχαιότητας, με ιδιαίτερη έμφαση στους μυκηναϊκούς, κλασσικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

BIBLIOGRAPHY

- Allen M., 1997. *Contested Peripheries: Philistia in the Neo-Assyrian World-System* (Ph. D. UCLA).
- Araavatinos V., 1999. Mycenaean Texts and Contexts at Thebes: The Discovery of New Linear B Archives on the Kadmeia, With Appendix by Eleni Andrikou, in Deger-Jalkotzy S. – Hiller S. – Panagl. O. (eds.), *Florent Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums in Salzburg vom 1.-5. Mai 1995*, Band I, Wien, 45-78.
- Araavatinos V. – Godart L. – Sacconi A., 2001. *Thèbes: Fouilles de la Cadmée I: Les tablettes en Linéaire B de la Odos Pelopidou: Édition et commentaire*, Pisa and Rome.
- Araavatinos V. – Godart L. – Sacconi A., 2002. *Thèbes: Fouilles de la Cadmée III: Corpus des documents d'archives en linéaire B de Thèbes (1-433)*, Pisa and Rome.
- Araavatinos V. – del Freo M. – Godart L. – Sacconi A., 2005. *Thèbes: Fouilles de la Cadmée IV: Les textes de Thèbes (1-433): Translittération et tableaux des scribes*, Pisa and Rome.
- Bintliff J. – Howard P. – Snodgrass A.M., 1999. The Hidden Landscape of Prehistoric Greece, *JMA* 12, 139-168.
- Bintliff J. – Howard P. – Snodgrass A.M., 2007. *Testing the hinterland: The work of the Boeotia Survey (1989-1991) in the southern approaches to the city of Thespias*, Cambridge: MacDonal Institute Monographs.
- Bintliff J. – Slapšak B., 2007. The Leiden-Ljubljana Ancient Cities of Boeotia Project: Season 2006, *Pharos* 14, 15-27.
- Bintliff J. – Slapšak B. – Noordervliet B., 2009. The Leiden-Ljubljana Ancient Cities of Boeotia Project: summer 2007 – spring 2008, *Pharos* 15, 17-42.
- Bintliff J. – Snodgrass A.M., 1985. The Cambridge/Bradford Boeotian Expedition: The First Four Years, *JFA* 12, 123-161.
- Burke B., 2007. Mycenaean Memory and Bronze Age Lament, in Suter A. (ed.), *Lament: Studies in the Ancient Mediterranean World and Beyond*, OUP USA, 70-92.
- Burke B. – Burns B. – Lupack S., 2007. The Eastern Boeotia Archaeological Project (EBAP), in Schachter A. (ed.), *Teiresias: A Review and Bibliography of Boiotian Studies* 37 (2), 25-27.
- Chase-Dunn C. – Hall T., 1997. *Rise and Demise: Comparing World-Systems*, Boulder, CO.
- Cherry J., 2003. Archaeology Beyond the Site: Regional Survey and its Future, in Papadopoulos J. – Levanthal

- R. (eds.), *Theory and Practice in Mediterranean Archaeology: Old and New World Perspectives*, UCLA, Los Angeles, 137-159.
- Cline E., 2000. "Contested Peripheries" in World Systems Theory: Megiddo and the Jezreel Valley as a Test Case, *Journal of World-Systems Research* 6, 8-17.
- Dakouri-Hild A., 2005. Breaking the Mould? Production and Economy in the Theban State, in Dakouri-Hild A. – Sherratt S. (eds.), *Autochthon: Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of his Retirement*, Oxford.
- Davis J., 2004. Are the Landscapes of Greek Prehistory Hidden? A Comparative Approach, in Alcock S.E. – Cherry J.F. (eds.), *Side-by-Side Survey*, OUP, 22-35.
- Fossey J., 1988. *Topography and Population of Ancient Boiotia*, vol. I and II, Chicago.
- Fossey J.M. – Morin J., 1989. The Khostia Project: Excavation and Survey, in Fossey J.M. (ed.), *Boeotia Antiqua I: Papers on Recent Work in Boiotian Archaeology and History*, Amsterdam, 165-74.
- Hope Simpson R. – Lazenby J., 1970. *The Catalogue of Ships in Homer's Iliad*, Oxford.
- Iakovidis S., 1966. A Mycenaean Mourning Custom, *AJA* 70, 43-50.
- Immerwahr S., 1994. Death and the Tanagra Larnakes, in Carter J.B. – Morris S.P. (eds.), *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Austin, 109-21.
- Konecny A.L. – Marchese R.T. – Boyd M.J. – Aravantinos V., 2008. Plataiai in Boeotia: A Preliminary Report on Geophysical and Field Surveys Conducted in 2002-2005, *Hesperia* 77, 43-71.
- Lauffer S., 1986. *Kopais, Untersuchungen zur historischen Landeskunde Mittelgriechenlands*, I, Frankfurt.
- Munn M. – Zimmerman Munn M., 1990. On the Frontiers of Attica and Boiotia: The Results of the Stanford Skourta Plain Project, in Schachter A. (ed.), *Essays in the Topography, History, and Culture of Boiotia, Teiresias Suppl. 3.*, Montreal, 32-40.
- Roller D., 1987. Tanagra Survey Project 1985. The Site of Grimadha, *BSA* 82, 213-232.
- Roller D., 1988. *Early Travellers in Eastern Boeotia*, Amsterdam.
- Roller D., 1989. *Tanagran Studies I: Sources and Documents on Tanagra in Boiotia*, Amsterdam.
- Schon R., 2000. On a Site and Out of Sight: Where Have Our Data Gone?, *JMA* 13, 107-111.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1970. Ανασκαφή εις το μυκηναϊκόν νεκροταφείον της Τανάγρας, *AAA* 3, 184-197.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1974. Τανάγρα. Έργον, 10-26.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1976. Ανασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 132, 61-68.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1979. Ανασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 135, 27-36.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1981. Ανασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 137, 96-117.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1982. Ανασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 138, 109-122.
- Σπυρόπουλος Θ.Γ., 1983. Ανασκαφή μυκηναϊκής Τανάγρας, *ΠΑΕ* 139, 102-108.
- Vermeule E., 1965. Painted Mycenaean Larnakes, *JHS* 85, 125-148.
- Wallace P., 1979. *Strabo's Description of Boiotia: a commentary*, Heidelberg.

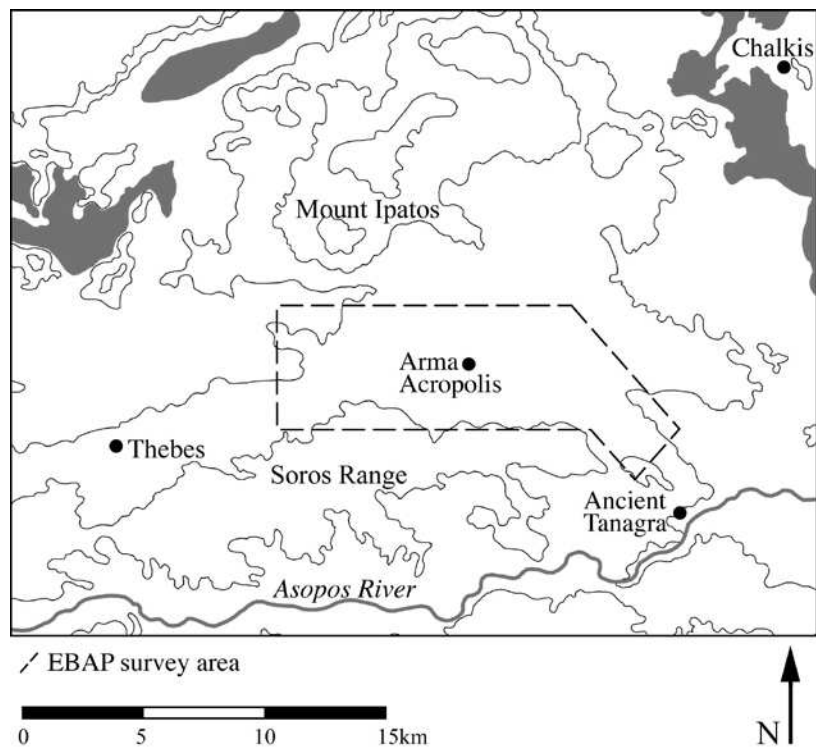

Fig. 1. Map of the survey area for the Eastern Boeotia Archaeological Project.

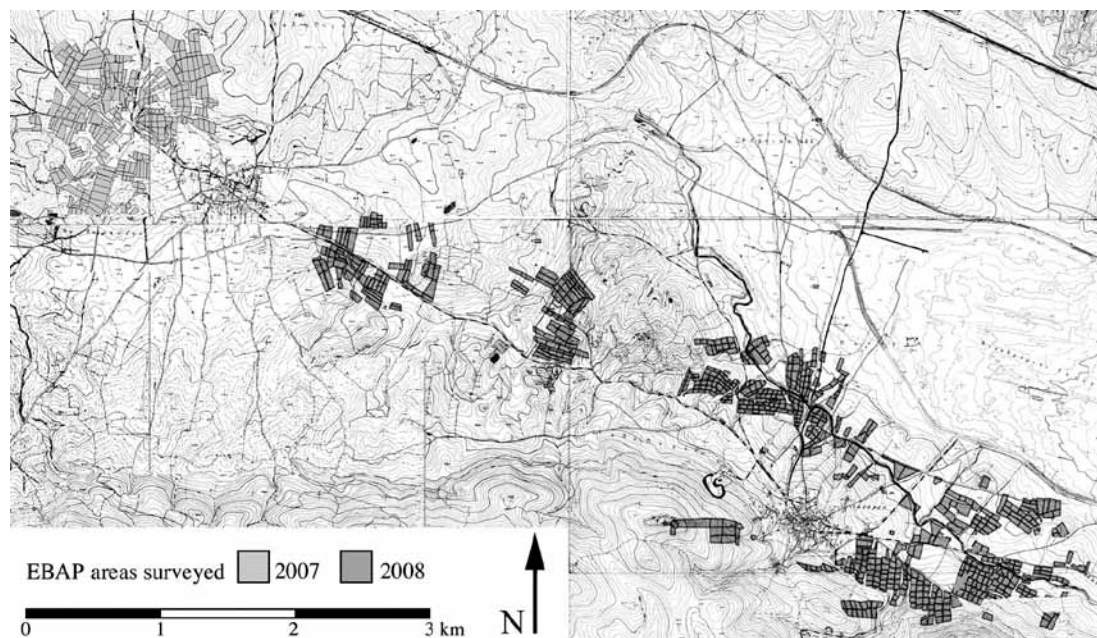

Fig. 2. Units surveyed by the Eastern Boeotia Archaeological Project, 2007 and 2008.

Fig. 3. Standing remains at ancient Eleon: the polygonal wall and medieval tower.

GIOIELLI E ORNAMENTI PERSONALI IN TERRACOTTA DORATA: RIPRODUZIONI O IMITAZIONI?*

C. Manetta, M. Pisani

PREMESSA

Tra i materiali votivi e funerari della Grecia e delle zone gravitanti nel suo territorio di influenza politica e commerciale va segnalato il rinvenimento di alcuni oggetti in argilla che riproducono gioielli, accessori o elementi decorativi in metallo prezioso. Tale produzione si inserisce nel più generale fenomeno di “imitazioni di manufatti metallici” che tra il IV e il III sec. a.C. coinvolge diversi campi dell’artigianato artistico greco. Fortemente condizionata dalla scarsa disponibilità di dati contestuali, l’analisi su questa classe di manufatti – molto nota e indagata¹ – si è concentrata, anche di recente, sull’arco cronologico di distribuzione delle varie tipologie e sulla comunanza di temi e di tratti tecnico-formali con gioielli o prodotti di oreficeria e di toreutica. Sulla base di questi ultimi confronti, si è discusso sulla nascita, la circolazione e la rielaborazione dei motivi decorativi, e lì dove ritrovamenti più cospicui lo hanno reso possibile, non sono mancate classificazioni tipologiche utili a inquadrare il repertorio dei modelli e lo sviluppo di alcune produzioni locali². Un’attenzione minore hanno ricevuto questioni come le ragioni della comparsa di un simile fenomeno, la destinazione di questi oggetti e le analogie o le differenze di significato che essi rivestono all’interno di un ampio spettro di situazioni socio-culturali e politiche che presuppongono atteggiamenti e orientamenti culturali diversificati.

In considerazione del fatto che tale prassi sembra incidere maggiormente nell’ambito funerario, pesa, poi, sulla comprensione complessiva del fenomeno l’assenza di informazioni desumibili dallo studio delle tipologie sepolcrali, dei corredi e delle associazioni tra gli oggetti che li compongono, o ancora, lì dove noti, dai risultati delle analisi fisico-antropologiche³. Una siffatta valutazione, complessiva, dei dati che emergono dalle numerose necropoli scoperte nella Grecia settentrionale, dall’edizione sistematica dei complessi funerari tarantini – ai manufatti in terracotta dorata dei quali sono stati dedicati contributi fondamentali – e dal censimento condotto su altri rinvenimenti, unitamente alla comparazione con alcuni aspetti socio-economici indagati di recente, consente oggi un approccio nuovo rispetto a quello solitamente invalso negli studi precedenti.

* Per la stesura di questo articolo ci siamo avvalse dell’aiuto, dei proficui consigli e del supporto di alcune persone. Siamo innanzitutto grate al Prof. Vassilis Aravantinos per averci segnalato la placchetta del tesoro tebano e per la consueta liberalità con cui ci ha concesso di pubblicare l’altro esemplare proveniente dalle indagini della necropoli nord-orientale di Tebe. Alla Prof.ssa Milena Tonkova dobbiamo le preziose informazioni fornite in proposito dei pezzi conservati presso il Museo Storico “Iskra” di Kazanlāk. Un affettuoso ringraziamento va alla Prof.ssa Margherita Bonanno Aravantinos per averci costantemente seguito nelle varie fasi di questa ricerca, e ai Professori Totko Stojanov e Maria Reho per aver sostenuto e guidato le ricerche in Bulgaria. Al Prof. Emanuele Greco e al Prof. Bruno D’Agostino desideriamo esprimere viva riconoscenza per avere letto il testo elaborato nella Scuola Archeologica Italiana di Atene e per le suggestioni fornite ad affrontare la ricerca secondo chiavi di lettura diverse. Si ringraziano, inoltre, gli organizzatori del Convegno, e in particolare il prof. Alexandros Mazarakis Ainian e la Dottoressa Argiroula Doulgeri-Intzesiloglou per l’invito a discutere e a ospitare in sede di pubblicazione questo studio. Per gli utili scambi di opinione un sincero grazie va infine alla Prof.ssa Maria Chiara Monaco e al Dott. Carmelo Di Nicuolo. Sono di Consuelo Manetta i seguenti paragrafi: *Premessa; Tecniche e strumenti: prodotto di orefici o di coroplasti?; La funzione; La diffusione (I parte)*. Marcella Pisani ha scritto: *Il problema; La nascita e la circolazione dei motivi decorativi; La destinazione: utilizzo reale o simbolico? La diffusione (II parte)*. Le *Conclusioni* sono a firma di entrambe.

1. Numerosi i contributi sull’argomento, soprattutto a partire dagli anni ’80: Marshall 1911, xxxix; Blanck 1976; Kriseleit 1977; Lunsingh-Scheurleer 1982; Maass 1985; Schürmann 1989, 163-167, nn. 585-610, tavv. 98-101; Mollard-Besques 1988; Pfrommer 1986; Mathieux – Becq 2000.

2. Maass 1985; Pfrommer 1986.

3. Troppo spesso, purtroppo, e soprattutto nel caso di contesti scavati in anni meno recenti, si registra la totale assenza di analisi osteologiche. Per le informazioni ricavabili da queste cfr. Musgrave 1990, 117-120 (in riferimento alle tombe di Aineias).

IL PROBLEMA

Sin dalla presentazione dei materiali in terracotta dorata del British Museum ad opera di F. W. Marshall⁴ e, ancor più, in occasione della ripresa dell'interesse per questi prodotti circa sessant'anni più tardi, gli stretti confronti istituibili con prestigiosi manufatti di gioielleria, hanno convinto gli specialisti ad assegnare loro la funzione di "imitazioni fittili di gioielli in oro", riproduzioni, cioè, in materiale "povero" di prodotti di alta qualità, con l'intento, evidente, di soddisfare la richiesta di un largo pubblico. L'apparizione di orecchini, bracciali, *colliers*, pendenti, bottoni⁵ e *appliques* decorative, che si afferma nel ristretto ambito cronologico compreso tra il terzo quarto del IV e gli inizi del III sec. a.C., unitamente all'incremento del repertorio tipologico di corone in bronzo e terracotta dorata all'incirca nello stesso periodo⁶, è stata strettamente collegata alla grande circolazione di preziosi che si registra contemporaneamente in alcune regioni del mondo greco e all'esigenza di emulazione e di ostentazione incentivata da questa.

Questo contributo si propone di precisare le modalità di diffusione e gli estremi cronologici e spaziali dell'utilizzo di questi prodotti, verificando se il loro successo, invero contenuto, sia giustificabile sulla base del valore economico di sostituzione o di surrogato della coeva oreficeria e sul conseguente ruolo di espressione della volontà di esibire un prestigio economico e sociale –ambito più che reale– che generalmente gli si attribuisce.

TECNICHE E STRUMENTI: PRODOTTO DI OREFICI O DI COROPLASTI?

È stato ampiamente notato come la maggior parte di questi esemplari condivida matrici e tecniche di realizzazione con gli analoghi prodotti in metallo prezioso. Nei pezzi meglio conservati l'engobbio, bianco o giallo-rossastro, supporta una sottilissima foglia d'oro, che viene incollata con un fissante speciale, in genere di origine animale⁷. La derivazione dagli stessi stampi, l'associazione con parti di gioielli in bronzo e in argento⁸ e l'utilizzo della tecnica della doratura (brunitura o al bolo), ha condotto R. Lunsingh Scheurleer a considerare alcuni di questi esemplari quali prodotti di botteghe e di artisti orafi più che articoli realizzati nelle officine coroplastiche. Sul tema della relazione tra luoghi di produzione di terrecotte, ceramica e metalli –più volte ripreso nella letteratura specialistica⁹– sono ritornate, da ultimo, e a proposito dell'argomento oggetto di questo contributo, N. Mathieux e J. Becq¹⁰ proponendo uno stretto rapporto tra coroplasti e orefici, ma anche una certa autonomia degli uni rispetto agli altri, evidente nel libero adattamento di alcuni schemi, nel ritocco di matrici finalizzato all'associazione con materiali a destinazione diversa, e nelle differenti tecniche di assemblaggio utilizzate. Pur in presenza di una circolazione di modelli e di dettami formali e tecnici tra le varie officine, gli artigiani coroplasti non si sarebbero limitati ad una semplice riproduzione meccanica delle repliche a partire da una matrice originariamente utilizzata per un esemplare metallico, ma avrebbero utilizza-

4. Marshall 1911,

5. L'uso del termine "bottone ornamentale" generalmente accettato e utilizzato nel testo che qui si presenta, va inteso nel senso di bratta o placchetta ornamentale.

6. Tra gli studi dedicati alle corone rinvenute in contesti funerari si menzionano quelli di L. Masiello (Masiello 1984), a proposito degli esemplari di Taranto e della Magna Grecia, con un primo inquadramento tipologico e cronologico che ha interessato anche i prodotti in argilla dorata, di E. Kaninia (Kaviria 1994-1995), in riferimento ai rinvenimenti rodi e del resto del Dodecaneso e di Ja. Mladenova (Mladenova 1963, 287-292), per le necropoli di Apollonia Pontica (od. Sozopol), nel territorio dell'attuale Bulgaria. Sebbene l'utilizzo della terracotta dorata rientri nel tema che in questa sede si presenta, alcune implicazioni legate al fenomeno della comparsa delle corone con elementi fittili, nonché specifiche problematiche connesse al loro utilizzo e significato, rendono preferibile una loro trattazione in separata sede. Di prossima pubblicazione, a firma delle due autrici, un contributo dedicato all'argomento.

7. Su tecnica, montaggio e combinazione degli elementi si veda in particolare: Maass 1985; Mathieux – Becq 2000.

8. Come si nota nei braccialetti in bronzo da Sciatbi e da Taranto con terminazioni finali a protomi leonine in terracotta e in una collana in terracotta dorata proveniente dalla Spagna e conservata al Museo di Londra (Lunsingh Scheurleer 1982, 192-193, nota 5).

9. Per le relazioni stabilite tra coroplasti, vasai ceramisti e toreuti vd. Burr-Thompson 1966, 55; Züchner 1950/51; Zervoudaki 1968; Barr Sharrar 1990.

10. Mathieux – Becq 2000.

to mezzi, strumenti e modalità di assemblaggio più confacenti al tipo di materiale utilizzato: l'argilla, al fine di ottenere, quale risultato finale, una copia identica del prodotto metallico originario. La comprensione di questo aspetto ha portato alla conclusione di una produzione frutto di officine coroplastiche –non avulse del resto in età ellenistica dall'utilizzo della doratura sui fittili– che conoscono bene il lavoro di maestri orafi ed esperti toreuti, condividendone, spesso, gli stessi spazi di lavorazione¹¹.

LA NASCITA E LA CIRCOLAZIONE DEI MOTIVI DECORATIVI

Ancora problematica è la questione delle ragioni e delle modalità dell'utilizzo di un repertorio fortemente standardizzato che accomuna diverse aree, tra loro geograficamente e, in qualche caso anche culturalmente, lontane. La gamma di temi iconografici è sostanzialmente limitata a pochi motivi. L'esistenza di una *koinè* di soggetti e di contenuti riprodotti –fenomeno che, invero, riguarda in generale l'oreficeria e la toreutica di età ellenistica, pur con qualche eccezione “regionale” maggiore¹²– ha sollevato il problema della nascita e della diffusione dei temi prescelti. S. Mollard Besques ha visto l'origine di questi motivi decorativi nei prodotti delle arti minori d'invenzione ateniese, che ancora nel IV sec. a.C. detengono la loro priorità sui manufatti creati altrove e per questa ragione, a parere della studiosa, sono ampiamente esportati¹³. A favore di un'origine ateniese concorrerebbe anche l'esistenza, secondo M. Maass, di due “bottoni”, entrambi con rappresentazioni piuttosto singolari ed “isolate” nel repertorio noto per questi oggetti, provenienti da collezione privata e oggi conservati a Monaco, ma rispettivamente detti essere da Tebe e dall'Attica¹⁴. Proprio in riferimento a quest'ultimo, a parere di Maass, la contemporaneità e l'analogia del soggetto ritratto: una Nike che sacrifica un toro, con la problematica iconografia restituita da una figura frammentaria di una delle lastre della balaustra del tempio di Athena Nike¹⁵, costituirebbe riprova della elaborazione di alcuni schemi iconografici ad opera di un *atelier* di Atene, ipotesi questa che si accetta con una certa difficoltà proprio in considerazione della rarità del tipo. Di opinione differente, infine, N. Mathieux e J. Becq, sottolineando la scarsità dell'evidenza archeologica restituita fino ad oggi dalla metropoli greca, sono più propense a riconoscere come luogo di origine di questa classe di materiali un centro quale Taranto o una regione come la Macedonia, in cui la produzione orafa e toreutica, incentivate a loro volta da artisti ateniesi “immigrati” già nella prima metà del IV sec. a.C., siano, tra la fine dello stesso secolo e agli inizi di quello successivo, altrettanto sviluppate rispetto a quella della plastica di piccolo modulo.

LA DESTINAZIONE: UTILIZZO REALE O SIMBOLICO?

L'estraneità dei temi decorativi da quelli solitamente presenti tra i materiali del corredo funerario, la loro diffusione in ambiti che non vantano una tradizione iconografica che possa giustificare la scelta preferenziale degli stessi, e la compresenza di oggetti in argilla dorata e di analoghi monili in metallo all'interno delle stesse sepolture, ha indotto ad ipotizzare che, oltre alla destinazione “simbolica” di gioielli e bottoni in terracotta dorata in ambito funerario e votivo, si debba presupporre un loro utilizzo “reale”¹⁶, sulla scorta di una moda,

11. Per la presenza di più competenze artigianali nello stesso quartiere: Williams 1988, 95.

12. Vd. ad es. Tonkova 1997; Treister 2001.

13. La stessa studiosa, interrogandosi, poi, sui mezzi di diffusione di strumenti e prodotti, ha ritenuto plausibile la presenza di associazioni di artigiani itineranti, che con la loro perizia e il loro “nécessaire” al seguito operassero sul posto, apportando di sovente qualche modifica allo schema formale originario. A favore di una rotta di circolazione di prodotti e, conseguentemente, di modelli da Atene alle colonie greche del Mar Nero (quale ad esempio è ben evidente dalla ceramica a figure rosse del cd. stile di Kertsch), a Taranto, alla Macedonia e alle coste nord-orientali dell'Africa, incentinata dal commercio del grano, si è pronunciata anche Claireve Grandjouan discutendo un cospicuo lotto di matrici fittili di placche o elementi decorativi a basso rilievo, rinvenuti nell'Agorà di Atene (Grandjouan 1989). Una emigrazione di artigiani dalla Grecia settentrionale o dai centri costieri greci dell'Asia Minore verso l'Occidente è postulata anche da Dyfri Williams per spiegare la presenza di motivi orientali e dell'inserzione dello smalto verde e blu nell'oreficeria tarantina della fine del IV sec. a.C. (Williams 1988, 94).

14. Maass 1985, 322-323, tav. 63, 5.

15. Μπούσκαρη 1998 (e bibliografia precedente).

16. Maass 1985, 324-325.

incentivata da prodotti specifici e giustificabile, in parte, per ragioni economiche e di praticità e, in parte, con la difficoltà che motivi di sicurezza dovevano porre alla circolazione di preziosi in oro e argento. A conforto di questa ipotesi è stato avallato il rinvenimento di due “bottoni” circolari con raffigurazione di un *gorgoneion* nell’Agora di Atene¹⁷: il primo, di dimensioni maggiori, è stato rinvenuto nel riempimento di una cisterna posta all’estremità meridionale del Kolonos Agoraios, l’altro, all’estremità ovest della Stoa di Mezzo e comunque in depositi di cui, per la compresenza di vasellame ritenuto essere di uso domestico¹⁸, si tende ad escludere un orizzonte funerario. Questo singolare contesto di rinvenimento, se intenzionale, potrebbe essere, tuttavia, interpretato alla luce della recente e importante scoperta a Tebe di una placchetta rettangolare in argilla dorata (fig. 1), con la raffigurazione di una figura femminile, una probabile Nike aptera o con ali forse non più evidenti, che nella ponderazione e nel gesto di sollevare il braccio destro in alto e trattenere qualcosa con la mano sinistra abbassata ricorda l’analoga figura degli orecchini in oro del tumulo di Pavlosky¹⁹ o alcune delle statuette miniaturistiche a tutto tondo in argilla dorata da Abdera²⁰. La placchetta –probabilmente da interpretare come medaglione di un *collier*, come suggerito dalla traccia di un piccolo foro di sospensione che rimane lungo il margine superiore della frattura– si conservava con un cospicuo tesoretto monetale e con diversi gioielli in oro, all’interno di una brocca in terracotta (fig. 2). Quest’ultima, seppellita al di sotto del pavimento di un grande edificio, una probabile bottega inclusa in una stoa, è venuta alla luce nel settore nord-orientale della città antica, lì dove si localizza tradizionalmente l’Agora di Tebe. Il tesoretto contiene monete e gioielli databili tra gli inizi del III e la prima metà del II sec. a.C. (288-146 a.C.)²¹ e nello stesso ancoraggio cronologico è possibile, per il momento, porre questo esemplare eccezionale che attende ancora uno studio più puntuale. Rimane, di fatto, come dato incontrovertibile, la prevalenza assoluta della diffusione di questa classe di materiali in contesti funerari e, limitatamente ai pochi casi noti (santuario di Demetra e cd. dei Gypsadi a Knossos²², area sacra di Haghia Irini a Keos²³ e *Thesmophoreion* di Pella²⁴) anche di carattere votivo.

LA FUNZIONE

La mancata comprensione della funzione originaria di molti di questi elementi in terracotta dorata²⁵, non ha solo prodotto, in passato, delle ricostruzioni errate che sono il frutto di un assemblaggio moderno, ma ha spesso fuorviato l’interpretazione stessa del contesto nel quale tali elementi sono stati rinvenuti, complicando, altresì, la lettura complessiva del fenomeno.

Lo studio più approfondito di alcuni dettagli tecnici quali la presenza o meno di fori di fissaggio, gancetti o asole in bronzo, la superficie concava e le dimensioni, permette, oggi, di chiarire con più esattezza la destinazione d’uso di esemplari apparentemente identici. Si riconoscono, altresì, più agevolmente elementi di

17. Lang – Crosby 1964, 130, C24-C25, tav. 32. Solo il primo dei due presenta due piccoli fori circolari praticati al centro e che saranno certamente serviti alla cucitura del pezzo su una veste.

18. In realtà il riempimento della cisterna (deposit D 11:2, 300-215 a.C.) contiene materiale di varia destinazione, tra cui una statuette in *faience* e la testina di un’altra in argilla, diverse lucerne, una *hydria* di tipo Hadra, molte forme aperte di ceramica a vernice nera (*kantharoi* e piatti), alcune *plemochoai*, vasi miniaturistici di carattere votivo, oltre a ceramica di uso domestico.

19. Artamonov 1969, fig. 273; Segall 1966, 26, tav. 44.

20. Triantaphyllos 1994, 59.

21. Βλαχογιάννη 2000; Κουντούρη 2001; Κουντούρη – Βλαχογιάννη 2010; Aravantinos 2010, 332.

22. Coldstream 1973, 171-173, nn. 322, 329, 330, fig. 99 (deposito H); AR for 1959-1960, p. 25, fig. 30.

23. Caskey 1962, 282, tav. 102, K; Daux 1962, 582, fig. 14.

24. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 74, nn. 235-237, 238-250, tavv. 28-29.

25. Si tratta di elementi con motivi ornamentali a zig zag, rosette di varia tipologia, *amphoriskoi* e grani utilizzati come vaghi e pendenti di collana e orecchini. Con riferimento al corpo centrale di questi ultimi, si registra un tipo a “navicella” con protome centrale di figura con berretto frigio e *Nikai* sedute ai lati. La protome di Atena, frontale o di tre quarti –nello schema della *Pro-machos* o della *Parthenos*–, diverse tipologie di *gorgoneia* (con volto più o meno umanizzato), la stella a otto punte cd. macedone e la rosetta, si utilizzano, invece, sia per dischi di orecchini che per “bottoni ornamentali”. Placchette con personaggi maschili in armi, *Nikai*, Muse, sirene, protomi femminili, *kalatiskoi dancers*, eroti o scene composite dal carattere più complesso (combattimenti tra Grifi e Arimaspi) sembrano essere stati oggetto, invece, di un impiego diverso. La funzione originaria della maggior parte di queste *appliques*, in considerazione delle dimensioni, del loro rinvenimento all’interno di sepolture con resti evidenti di legno e, in qualche caso, in ragione della presenza di fori per l’affissione, va infatti, ricondotta alla decorazione di *klinai* o di mobilio vario tra cui cassette, troni o sarcofagi.

orecchini, di *colliers*, bottoni o ornamenti di tessuti²⁶ (fig. 3), elementi decorativi di cassette o *klinai* o componenti di forme ceramiche²⁷. D'altro canto, in considerazione della polivalenza nell'impiego di oggetti analoghi e in assenza di caratteristiche puntuali, o della loro esplicita menzione in sede di edizione, per molti di essi rimane qualche dubbio in proposito, che i dati contestuali e, in particolare, la collocazione all'interno del deposito, non sempre consentono di chiarire.

LA DIFFUSIONE (I PARTE)

In area macedone, *κοσμήματα* in terracotta dorata risultano ampiamente attestati in contesti funerari di diversa tipologia (tombe cosiddette macedoni, a cista o a fossa) cronologicamente compresi tra l'ultimo quarto del IV e l'inizio del III secolo a.C.²⁸ Nell'ambito di sepolture indifferentemente maschili e femminili, di rito esclusivamente incineratorio e con un cerimoniale che sembra presentare carattere di complessiva omogeneità nelle diverse aree della regione, elementi di *parures*²⁹ e "bottoni ornamentali"³⁰ in terracotta dorata affiancano o sostituiscono³¹ gioielli reali e placchette decorative in metallo prezioso. Significativo, per il fatto di costituire una delle rare attestazioni di questa classe di materiali da contesto votivo, appare, infine, il ritrovamento di gioielli e placchette ornamentali in terracotta dorata dal *Thesmophoreion* di Pella, oltre che dalla sua necropoli orientale³². Nei territori a sud della Macedonia, bottoni ornamentali con raffigurazione del-

26. La presenza di gancetti bronzei in alcuni esemplari da Aineias (Βοκοτοπούλου 1990, 69-70, nn. 56-59, figg. 34-36, tav. 41δ e 42α), ha suggerito agli studiosi, il loro impiego nella decorazione di vestiti, alla stregua delle *appliques* in oro rinvenute nel tumulo della Great Blisniza e secondo un rituale di consacrazione a Demetra delle vesti femminili documentato da una iscrizione di Tanagra (Reinach 1899, 63), e altrove (Schachter 1997, passim).

27. Mathieux – Becq 2000, 43, fig. 9.

28. Significativa risulta, in tale senso, la totale assenza di oggetti in terracotta dorata, ad eccezioni di sporadici rinvenimenti di corone in bronzo dorato, in contesti funerari cronologicamente successivi: cfr. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, a proposito delle tombe a camera scavate nella roccia, di Pella (cronologicamente comprese tra l'inizio del III e la seconda metà del II sec. a.C.) e Δρούγου – Τουράτσογλου 1998³, in riferimento alle tombe di analoga tipologia, rinvenute a Veria.

29. Grani in terracotta dorata riferibili ad elementi di collana o *hormos* figurano, ad esempio, a Derveni, Tombe E e Z, ad Aineias, Tumulo A, Tomba III e a Kalamoto, nei pressi dell'odierna Kalindioia (in questo caso, però, potrebbero anche riferirsi a una corona): Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, nn. E5 e E35; n. Z4α; Βοκοτοπούλου 1990, 71, n. 64, tav. 43a; Sismanidis 2000, 125-136, in particolare fig. 16. Più discussa l'interpretazione di alcuni elementi ovoidali (ghiandiformi) con godronatura nel punto di massima espansione, foro passante e terminale conico come vaghi di collana o *hormos* (Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, nn. A17, A93γ, A95α, A96ε, A97α, A98γ, A99δ, A102γ, A105δ, A117α, tav. 62; D19-D20, tav. 123 nei casi di Derveni; cfr. Maass 1985, Tipo D, tav. 60) o, piuttosto, come bottoni per vesti, elementi per calzari o decorazioni per piedi di *klinai* (Βοκοτοπούλου 1990, 21, n.7, tav. 10γ; 81, n.5, tav. 50α-β nei casi di Aineias). La tesi sostenuta da I. Vokotopolou che essi identifichino contesti esclusivamente maschili è confutata dal confronto con analoghi rinvenimenti in contesti femminili da Taranto (De Juliis 1984, 381, nn. 140-141; pp. 406-407; pp. 416-417, qui riferiti a collana o pendenti di orecchini) e dalla tomba D di Derveni (maschile e femminile).

30. Attestati a Derveni (Tombe A, E, H), ad Aineias (Tumulo A, Tomba III, Tumulo B, dalla pira), a Thessaloniki e nella sua regione (Aghios Athanassios, Tomba I, nella pira; Tomba a facciata dorica; a Kavakli; a Phoinikas, cosidd. Tomba macedone; Kis-Toumba/ Finikas, Pylaia, tomba a cista 4; Oraikastro, Tomba I); ad Amphipolis (settore C, tomba a cista; necropoli ellenistica, tomba 241: in quest'ultimo caso le placchette raffigurano sei opliti, forse riferibili a diadema); a Methoni (Tomba I); a Sedes (Tomba Γ, presso l'aeroporto). Per quanto riguarda Pidna, le placchette fittili rinvenute, interpretate come elementi decorativi di diademi (in cui oltre alla protome di Athena sono attestate kalathiskoi dancers e figure femminili in terracotta dorata) potrebbero riferirsi, in realtà, a elementi decorativi di vesti e/o di cassette e *klinai* (Θέμελης – Τουράτσογλου 1997; Βοκοτοπούλου 1990; Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1995, 371, tav. 3; Mollard-Besques 1972, 43, n. D245-248, tav. 51; Πέτσας 1967, 399-400, tav. 303α; Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992, 369-377, in particolare 371, fig. 3; Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 2005, pp. 19-86, tav. 1-23, pp. 197-209, in particolare 204-205, figg. 13-19; Soueref – Ματθαίου 1998, 231-236, in particolare 233, fig. 9; Μάλαμα 2000, 55-70, in part. 64, fig. 16; Μπέσιος 1990, 71, fig. 6; Κοτζιάς 1937, Γ, 892, n. 6, tav. 28; Kypraiou 2008, 27, fig. 16); Lazarides 1994, fig. 98.

31. Soprattutto nel caso dei bottoni ornamentali, laddove placchette e dischi in lamina metallica a sbalzo risultano avere una funzione generalmente collegata alla decorazione dei manufatti (cassette, vasi, scudi e corazze). Si pensi, a titolo puramente esemplificativo, ai bottoni in lamina di argento dorato (riferiti alla decorazione di una corazza) rinvenuti all'interno della Tomba A di Derveni: Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 47, nn. A19, tav. 52I; A97β - A97γ, tav. 59 (motivo della stella macedone), A20 (Nereide), tav. 52. Bottoni in oro con raffigurazione di stella cosiddetta macedone provengono, invece, dall'anticamera della cs. Tomba di Filippo II, al di sotto del Grande Tumulo: Andronikos 1977, 1-72.

32. *Thesmophoreion* di Pella: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1996, 74, nn. 235-237, tavv. 29α, β, στ, δ; nn. 238-242, tavv. 28ε, γ, στ, δ; 243-250, tavv. 29α, ι, ζ, θ, ιβ, ιστ, ιγ; n. 376, tav. 40ι - ζ; 94, n. 380, tav. 40ιδ, ιε, ιστ (i pendenti in forma di grappolo d'uva potreb-

la stella cosiddetta macedone ad otto punte e del *Gorgoneion* sono noti dalle necropoli di IV secolo a.C. della penisola calcidica³³.

Un certo interesse rivela il censimento delle classi di manufatti in esame nei territori dell'attuale Bulgaria (l'entroterra tracio e le colonie greche lungo la costa occidentale del Mar Nero). Sebbene in maniera percentuale molto ridotta rispetto alle attestazioni di area macedone, la presenza di elementi di *parure* in terracotta dorata risulta confermata in coevi contesti, esclusivamente funerari. Significativa, in tal senso, la compresenza di gioielli e manufatti in metallo prezioso e in terracotta dorata che si registra nell'ambito di una delle tombe a tumulo rinvenute a Koprinka, nella Valle di Kazanlāk³⁴. Accanto ad alcuni elementi di *parure* in oro, il contesto ha restituito, infatti, un orecchino in terracotta dorata che imita il noto tipo a navicella con Nikai laterali e figura con berretto frigio, pendenti in forma di *amphoriskoi* e disco superiore con protome di Athena³⁵ (fig. 4). Quest'ultimo ornamento, alla stregua degli altri rinvenuti, offre un puntuale riscontro agli orecchini in oro restituiti dal Tumulo Moghilanska a Vratsa (Bulgaria nord-occidentale)³⁶ (fig. 5), a quelli più noti da Koul-Ouba e al medaglione in terracotta conservato a Toronto³⁷. Da una tomba a inumazione femminile rinvenuta nella colonia di Mesambria (od. Nesebăr³⁸), lungo la costa occidentale del Mar Nero provengono, altresì, un paio di orecchini in oro con protome femminile³⁹ su disco con decorazione puntellata a rilievo e l'unica attestazione per l'area in esame di un "bottono ornamentale" in terracotta, anch'esso con protome femminile⁴⁰. Interessanti spunti di ricerca in riferimento al corredo, mai sufficientemente indagato, offre, inoltre, la celebre Tomba di Kazanlāk, al di sotto del Tumulo Tjulbe, riconducibile ad alti membri dell'aristocrazia odrisia⁴¹. Tra i non cospicui manufatti rinvenuti all'interno del *thalamos*, accanto a 140 piccolissimi bottoncini in oro⁴², ad alcune strette laminette spiraliformi⁴³ e ad un anellino⁴⁴, anch'essi in metallo prezioso, figurano ornamenti e bijoux in altro materiale, con tracce di doratura⁴⁵ (fig. 6). Sulla base della documenta-

bero riferirsi, in realtà, anche ad una corona). Pella, necropoli orientale: Lilibaki-Akamatis – Akamatis – Chrysostomou – Chrysostomou 2011, 244-245. Tra i materiali figurano anche elementi di corona in bronzo e terracotta dorata.

33. Akanthos (odierna Ierissos): Παρλαμά 1978, 24 κ.ε., n. 10, tav. 28, tomba 784; cfr. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 56.

34. Nelle immediate vicinanze dell'antica città di Seuthopolis.

35. Attualmente conservati presso il Museo Storico "Iskra" di Kazanlāk, il complesso attende una più puntuale pubblicazione: si ringrazia la prof.ssa Milena Tonkova per le preziose informazioni fornite in proposito.

36. Tomba 2, Inv. n. B 60: Das Gold der Thraker 2007, 172, n. 121f; Torbov 2005, 99, tav. 6,2; 19,2.

37. P. Dermagne, in *LIMC* II, 1, s.v. Athena Parthénos (A11), 977-978, 982 sgg. e 1041-1042, nn. 296 e 298.

38. Tomba 1/1975, Inv. n. 1806, scoperta nel 1975: cfr. Chimbuleva 2005, 104-105. A camera, da essa provengono anche elementi riferibili a una corona in bronzo dorato. In generale, la necropoli da cui la tomba in questione proviene, si data entro un arco cronologico compreso tra IV e II secolo a.C.

39. Inv. nn. 1808 e 1809: cfr. Chimbuleva 2005, 104-105.

40. Inv. 2576: cfr. Chimbuleva 2005, 104-105, con traccia, forse, del dispositivo metallico di fissaggio.

41. Ampiamente studiato (tra tutti cfr. Mikov 1954), il monumento offre ancora interessanti spunti di ricerca; un riesame del complesso e dei singoli elementi che compongono il corredo, mai sufficientemente indagato, è stato effettuato da parte di chi scrive: C. Manetta, *Il Tumulo Tjulbe e la Tomba di Kazanlāk nel contesto della cultura materiale e artistica della Tracia del primo ellenismo. Riesame e nuove considerazioni*, *Convegno "Confronto tra mondo etrusco e mondo tracio: storia, arte, archeologia"*, *Tarquinia 10 ottobre 2009*, in corso di stampa. Il riesame consente di datare il contesto entro il primo terzo del III secolo a.C.

42. Con placchetta emisferica esternamente convessa e piccola asola saldata nel lato interno concavo: cfr. Mikov 1954, 25-26 e fig. 27, poste, probabilmente, a decorazione di vesti: cfr. Ivanova 1988, 18-19. Analogo rinvenimento si registra nella Tomba di Madzharovo, sui Rodopi meridionali.

43. Mikov 1954, 25, fig. 27, interpretate nel senso di guarnizioni decorative delle vesti (Zhivkova 1974, 26, fig. 6) non se ne esclude, però, altra funzione. Analoghi rinvenimenti si registrano, nella stessa Bulgaria, all'interno di una sepoltura ad inumazione nella necropoli di Mesambria (Apollonia Pontica): Chimbuleva 2005, 103-104, fig. 16/1 e di Madzharovo, sui Rodopi meridionali: cfr. Chapárov 1985, 24-28.

44. Inv. n. 168, D. 0,9 cm: Mikov 1954, 25.

45. Si tratta, nello specifico, di elementi pertinenti a una corona in bronzo dorato e di due pendenti in osso, in forma di anforisco, finora sempre descritti come "oggetti in osso non chiaramente identificabili": cfr. Mikov 1954, 24-25, fig. 26 e Zhivkova 1974, 26, fig. 10. Sebbene la questione relativa ai bijoux in osso dorato non possa essere criticamente affrontata nel presente contributo dedicato ai gioielli fittili, l'attestazione della loro presenza offre interessanti riflessioni circa la loro funzione nell'ambito del cerimoniale di sepoltura. Nello specifico contesto di Kazanlāk, per giunta, l'interesse dei pendenti in osso dorato sta anche nel fatto che essi costituiscono al momento gli unici elementi nettamente riferibili alla sfera femminile. Tra i restanti oggetti di corredo, accanto a utensili, armi e morso equino, di ambito chiaramente maschile, figurano una corona in oro e quella già menzionata in bronzo dorato, ugualmente ascrivibili a deposizione dell'uno o dell'altro sesso. Più in generale, in ambito bulgaro, analoghi pendenti in osso a forma di *amphoriskoi* risultano attestati – anche in questo caso, significativamente, accanto ad elementi di *parure*

zione ad oggi disponibile, è possibile segnalare, in generale, una più che sporadica attestazione e di “bottoni” ornamentali e di gioielli in terracotta dorata nella Tracia bulgara (nelle aree interne così come nelle colonie greche della costa), nei limitrofi territori a nord del Danubio, lungo le coste occidentali e settentrionali del Mar Nero, nel Chersoneso Tracico, in Samotraccia e nella Russia meridionale. Nella Crimea orientale, in particolare, un interessante rinvenimento, in tal senso, è attestato nell’ambito della prima tomba rinvenuta all’interno del I di tre tumuli funerari (popolarmente noti come « Tumulo dei tre fratelli »). Accanto ad elementi in oro direttamente riferibili all’inumazione di una defunta di mezza età figura una collana in terracotta dorata, caratterizzata da 99 grani, 20 dei quali senza foro⁴⁶ (fig. 7).

La presenza di orecchini in terracotta dorata del tipo a navicella con disco a rosetta è attestata anche a Thasos, nell’ambito di una tomba femminile⁴⁷. Oltre ai 156 esemplari (per lo più imitazione di gioielli fittili) da collezione e oggi conservati a Karlsruhe⁴⁸, la cui provenienza dall’Asia Minore si ipotizza sulla base della generica indicazione riportata negli inventari, in questi territori bottoni e gioielli in terracotta dorata⁴⁹ compaiono a Myrina⁵⁰, a Mileto⁵¹ e in Caria⁵².

LA DIFFUSIONE (II PARTE)

Oltre alle aree prese in esame in precedenza e, pur in considerazione della cautela che la provenienza di materiali decontestualizzati e noti da collezione⁵³ richiede, gioielli e bottoni in terracotta dorata si rinvengono in un territorio relativamente più ampio di quanto generalmente si ritiene. Elementi di questo tipo si ritrovano in Attica, ad Atene⁵⁴, al Pireo⁵⁵ e ad Eleusi (Elefsina)⁵⁶, in Locride (Ftiotide) in una località nei pressi di Livanates⁵⁷, e in Eubea a Calcide⁵⁸ oltre che ad Eretria⁵⁹. In Beozia, ad eccezione dei pezzi di Tanagra e di Tebe confluiti in alcune collezioni⁶⁰ e alla placchetta inclusa nel tesoro e discussa precedentemente, va menzionato un altro recente rinvenimento tebano⁶¹ che, sebbene frammentario e senza tracce di doratura visibi-

e bottoncini in oro e di corona in bronzo dorato – in seguito allo scavo di una tomba recentissimamente (2009) condotto 500 m a SW del moderno villaggio Dolno Izborovo, nel medesimo comune di Kazanlak. Il contesto è datato alla fine del IV secolo a.C.: cfr. Nehrivot 2010, 66-67, con immagini.

46. Per quanto riguarda le aree a Nord del Danubio, al pari di quanto si registra lungo il tratto di costa del Mar Nero (Apollonia e Mesambria) oggi in Bulgaria, si constata, in riferimento agli oggetti in terracotta dorata, la frequente e quasi esclusiva attestazione di corone in bronzo. In particolare, i cosiddetti “bottoni” in terracotta dorata consistenti in corimbi con retro concavo-convesso frequentemente rinvenuti in corredi di età ellenistica presso la colonia greca Tomis (attuale Romania), sembra vadano interpretati, diversamente da quanto proposto, piuttosto come elementi di corone: cfr. Bucovaia 1967. Per la Crimea orientale si veda Lorenz-Treister 2008, 20-37, cat. 19, tav. 61.2.

47. Proprietà D, Soltou, Tomba VI: cfr. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Σγουρού – Αγελαράκης 1996, 774, fig. 12.

48. Maass 1985, 310-36, tavv. 59-64.

49. Talvolta con corone in bronzo dorato.

50. Pottier – Reinach 1887, 84, n. 42, 88, n. 78, 90, n. 20, 91, n. 32, 200.

51. Pfrommer 1986, 55-76, in particolare 59-60, tav. 21, 1-2. Si tratta di un contesto tombale scoperto nel 1984 e datato nella prima metà o nella metà del III se. a.C., all’interno del Santuario di Demetra di Humeitepe.

52. Roos 1972-74, 26 e 36, tav. 9, 5, E3:5.

53. Marshall 1911, 243-247 (da varie collezioni private); Hoffmann 1970, 281, n. 136; Caruso 1988, 41, n. 74, tav. XII. (Museo Nazionale di Villa Giulia, da Cerveteri); Mollard-Besques 1986, 97-98, 100-101, tavv. 93a-g, i, k, e tavv. 95-96 (da Taranto e dalla Campania, già Collezione Campana); Collection Hélène Stathatos. 4/4. Bijoux et petits objets, Athènes 1971, 20-21, St. 729, tav. III bis (senza indicazione di provenienza).

54. Vierneisel Schlörb 1966, 79, 85, 92-93; Maass 1985, 320-321, nota 57 (Ceramico, da una tomba a incinerazione [t. 144] e da un sarcofago in poros [t. 162] della fine del IV sec. a.C.); per i due dischetti dell’Agora vd. *supra*.

55. Κυπαρίσσης 1926, 82-85, figg. 33-35.

56. Αλεξανδρή 1976, 57, tav. 50a, b.

57. Onassoglou 1988, 442, fig. 14.

58. Χωρέμης 1982, 340-341, fig. 293g-d.

59. Mollard-Besques 1972, 65, nn. D379-D412, tavv. 86c, 87a-d, 88a; Hasselin Rous – Hugnot 2010, 329-335.

60. Lunsingh-Scheurleer 1982, 194-195, n. 3, fig. 3 (Tebe); Breitenstein 1941, n. 574, tav. 71 (Tanagra). Da Tebe è detto provenire anche un elemento di collana dalla dubbia genuinità (Breitenstein 1941, 61, n. 569, tav. 71; Lunsingh-Scheurleer 1982, 194, nota 17).

61. Museo di Tebe, alt. 2, 7; largh. 2, 85; spess. 0, 7.

li ad occhio nudo, per iconografia, dimensioni, profilo concavo-convesso e altri particolari tecnici, tradisce la sua funzione originaria di “bottono” (fig. 8). Rinvenuto in un settore di scavo della necropoli nord-orientale di Tebe⁶² il pezzo, che riporta la raffigurazione di una testa di Athena posta lievemente di tre quarti, richiama da vicino nei tratti stilistico-formali i dischetti analoghi di Eretria e un bottone circolare in oro con testa cd. di Menade, del tumulo di Koul-Ouba⁶³ (fig. 9), suggerendo la possibilità di una datazione a questi vicina, tra la fine del IV e gli inizi del III sec. a.C. Rinvenimenti di *bijoux* in argilla dorata si annoverano, poi, anche in Epiro⁶⁴. Nel Peloponneso, la produzione di gioielli in terracotta dorata sembrerebbe certa a Corinto, sulla base del rinvenimento di una matrice di bottone a testa di gorgone tra i materiali restituiti dallo scavo del “Potter’s Quarter”⁶⁵, e un dischetto con protome di Atena proviene da Eua di Tireatide⁶⁶. Con riferimento alle Cicladi, oltre al già citato rinvenimento dall’area sacra di Haghia Irini a Keos, va segnalato il disco a rosetta in argilla dorata, pertinente probabilmente ad un orecchino, da Kimolos⁶⁷. Gli scavi condotti a Creta, nel santuario di Demetra e in quello dei Gypsadi a Knossos, a Kydonia⁶⁸ e nelle monumentali tombe a camera familiari di Chania⁶⁹, hanno restituito un discreto numero di esemplari di elementi di orecchini e *colliers* in terracotta dorata. Se, infine, una cospicua quantità di materiali ascrivibili a questa classe proviene, com’è noto, dalla necropoli egiziana di Sciatbi⁷⁰ e rinvenimenti analoghi si annoverano in Cirenaica⁷¹, la documentazione più significativa resta comunque quella di Taranto per la possibilità unica, dopo il grande lavoro di ricomposizione e riedizione dei contesti realizzato di recente, di poter esaminare le associazioni tra i vari oggetti, risalendo, attraverso questi, alle loro originarie connessioni cronologiche, funzionali e di significato. Gioielli fittili ricoperti da una foglia aurea provengono da vari contesti funerari delle necropoli che servivano la città antica. Di questi ultimi, tuttavia, oltre all’ancoraggio cronologico, rigorosamente compreso tra l’ultimo venticinquennio del IV e gli inizi del III sec. a.C., va notato il numero, che, sebbene significativo, è percentualmente poco apprezzabile rispetto al totale complessivo delle sepolture note. *Colliers*, *hormoi* e orecchini di tipi differenti ricorrono associati⁷² o, meno di frequente, singolarmente⁷³ in tombe ad inumazione del tipo a fossa scavata nel banco tufaceo e, solo in un caso, terragna, mentre assai sporadicamente provengono da altre tipologie sepolcrali (a camera, a semi-camera o entro sarcofago). Quasi sempre i corredi associati comprendono al loro interno anche materiali di pregio⁷⁴ e spesso altri monili in metallo nobile e pietre preziose⁷⁵ con i quali i *bijoux* fittili dorati completano una *parure*, o formano duplicati. In Italia meridionale il fenomeno sembra essere limitato a quelle aree che ricadono sotto la stretta influenza commerciale, oltreché politica, della *polis* tarantina. In Apulia, oltre all’immediato retroterra tarantino⁷⁶ e ai materiali da Canosa noti dalle collezioni del Louvre⁷⁷, verso la fine del IV sec. a.C., l’impiego dell’argilla dorata per gioielli e ornamenti di carattere personale è documentato anche a Egnazia/Fasano, mentre da un piccolo sarcofago della C.da Diana a Lipari provengono due collane che costituiscono, ad oggi, l’unico rinvenimento di monili fittili rivestiti con foglia d’oro

62. Αραβαντινός 2003, 734-739; Aravantinos 2007, 63-64, tavv. IX-XIII.
 63. Artamonov 1969, fig. 216.
 64. Καντά-Κίτσου – Πάλλη – Αναγνώστου 2008, 118, n. 1 (tumulo Dimokastrou); 122, n. 3 (complesso funerario di Rizianis).
 65. Stillwell 1948, 109, n. 84, tav. 44, diam. 3, 3.
 66. Abadie – Spyropoulos 1985, 447, n. 195, fig. 155.
 67. Ζαφειροπούλου 1970, 424, tav. 361q.
 68. Πολυγιώργη 1985, 174-176, tav. 68α, δ.
 69. Παρασκευαΐδης 1926, 47, tomba 3 (prop. E. Markaki); Μαρκουλάκη – Νινιού-Κινδέλη 1982, 44-45, 112-113, tavv. 29g e 32st; Μαρκουλάκη – Νινιού-Κινδέλη 1985, 225 (Chania, proprietà Mathioulaki); Μαρκουλάκη – Νινιού-Κινδέλη 1982, 112, nota 254 (Chania, proprietà Vaiaki - Sklaveniti).
 70. Breccia 1912, 157-163, tavv. LXXVII-LXXVIII, 246-255.
 71. Petrie – Smith – Gardner – Head 1886-1888, 24-26, tav. XVI; Marshall 1911, 243-248, tav. XLII; Mollard-Besques 1992, 80-84, tavv. 47-50; Mass 1985, 318, note 34 e 38.
 72. De Juliis 1984, 386-388 (area dell’Arsenale, t. 307), 414-415 (via Umbria, t. 23; Bernabò-Brea 1940, 486-487, fig. 54 (via Oberdan 79, t. 62).
 73. De Juliis 1984, 396-397 (via D’Alò Alfieri 78), 403 (Regio Arsenale, t. 402), 409 (via Dante 175, t. 4).
 74. De Juliis 1984, 389-390; Masiello 1994, 312-313, fig. 246 (via Regina Elena).
 75. De Juliis 1984, 375-377 (via Bellini, t. 2), 381 (via Dante, t. 1); 406-407 (via Di Palma 72, t. 6), 416-417 (C.da Inchiusa, t. 229), 417 (via D’Aquino, t. 3), 418 (via G. Giovine, t. 7), 436 (via Liguria, t. 1), 438-439 (via Argentina, t. 11). Per l’associazione con materiali preziosi vd. anche Masiello 1994, 308.
 76. De Juliis 1984, 412-413 (Torre Ovo, Monacizzo, t. 2).
 77. Mollard-Besques 1986, 88, tavv. 92-96.

dalla Sicilia⁷⁸. La presenza di collana e orecchini all'interno del corredo è un indizio eloquente anche del carattere femminile dell'inumato, di sovente adulto, ma che, talora, a Taranto, sembrerebbe essere stato deposto in età adolescenziale⁷⁹ così come nei casi già discussi delle tombe di Livanates e di Eretria⁸⁰; la giovanissima età, senza che se ne possa specificare il sesso, contraddistingue anche l'individuo destinatario dei "bottoni" della tomba del Pireo⁸¹.

CONCLUSIONI

La disamina condotta in questa sede e, in particolare, l'analisi di dettaglio e la mole di informazioni ricavabile dai contesti recentemente scoperti o riediti, fornisce una base di studio di particolare importanza per il tentativo di lettura critica del fenomeno e delle sue implicazioni socio-economiche. Il censimento operato sui depositi che, allo stato attuale delle nostre conoscenze, hanno restituito oggetti in terracotta dorata, mostra la necessità di puntualizzare alcuni aspetti e di rivedere conclusioni di sovente acriticamente accettate, offrendo, inoltre, l'opportunità di articolare maggiormente alcune proposte interpretative.

Il dato più significativo che emerge dalla ricerca condotta è la scarsa presenza di gioielli e bottoni in terracotta dorata, tanto più ridotta se si pensa alla sua incidenza rispetto alle altre classi di produzione coroplastica e ai prodotti di oreficeria che le stesse aree hanno restituito per quegli anni; è questo un quadro che mal si accorda con la prospettiva di una produzione seriale, di massa, che l'imitazione a basso costo dovrebbe incentivare. Si è visto, poi, come questi oggetti si ritrovino, tra la fine del IV e gli inizi del III sec. a.C., in contesti prevalentemente funerari. Questi ultimi, sia che si tratti di complessi monumentali altamente elitari quali le tombe di Derveni, il Tumulo cd. dei Tre Fratelli ad est della Penisola di Kertch, le tombe a camera familiari di Chania e lo stesso "Tumulo di Eukoline" al quale vanno ricondotte le due sepolture del Ceramico ateniese, o di deposizioni più modeste, spiccano, comunque per numero e assortimento di materiali, nonché per scelta raffinata e altamente selezionata degli oggetti di corredo tra i quali compaiono, di sovente, preziosi in oro, argento, avorio e alabastro. La riprova del carattere "esclusivo" dei gioielli in terracotta dorata è costituita proprio dal tesoro di Tebe. L'inclusione della placchetta figurata, originariamente facente parte, forse, di una collana, e la sua associazione ad un complesso di oreficerie quali *colliers*, orecchini, bracciali e ornamenti in oro e pietre preziose, non può certo essere casuale e conferma l'alto valore assegnato a queste riproduzioni in argilla dorata. Tale prestigio, non giustificabile dall'uso di un materiale "povero" quale l'argilla che, anche in considerazione dell'impiego di una sfoglia aurea, lascerebbe propendere per una realizzazione a "costo contenuto", potrebbe, tuttavia, nascondere altre motivazioni. Queste ultime, sia di carattere produttivo-commerciale, determinate, cioè dall'impiego di strumenti e tecniche ricercate, che di ordine ideologico o simbolico e direttamente connesse alla sfera funebre (sebbene non necessariamente determinanti l'appartenenza ad un gruppo o la rappresentazione di uno *status* sociale), si esprimono attraverso l'adozione di un rituale funerario specifico ed un assortimento di materiali di prestigio. Dal punto di vista iconografico si ritrovano in questa classe soggetti e tematiche standardizzate ma che, come già notava M. Maass, parlano un linguaggio differente rispetto agli altri oggetti presenti nel corredo, e, contrariamente a questi, non sembrano avere un preciso riflesso sull'età e/o sul sesso del defunto⁸². Se le analogie rintracciate all'origine di questa produzione indicano chiaramente il tentativo di servirsi di soluzioni già sperimentate nell'oreficeria o nei capolavori di toreutica, il loro impiego acquista esclusivamente la valenza di un'ornamentazione formale che ne accentua la funzione. Si aprono allora alcune riflessioni interpretative. La prima è che si tratti, in realtà, di oggetti verosimilmente funzionali al rituale funerario. Tali oggetti, così come le corone in bronzo e terracotta dorata, non

78. De Juliis 1984, 428-434 (Egnazia); Bernabó Brea – Cavalier – Villard 2001, 339, tav. CLV, 5.

79. De Juliis 1984, 438-439.

80. Onassoglou 1988; Hasselin Rous – Huguenot 2010.

81. Κυπαρίσσης 1926.

82. Qualche informazione in più, in chiave religiosa o escatologica, sembrerebbe potersi trarre dalla ricorrenza di questi oggetti in almeno due aree di culto certamente collegate a Demetra, e dal carattere prevalentemente femminile della deposizione che emerge in quei casi dove è stato possibile ricavare dati di tipo antropologico. L'assenza o l'ambivalenza dell'evidenza archeologica, allo stato attuale della ricerca, convince, tuttavia, a riflettere con prudenza sulla equazione: oggetti in terracotta = culto femminile e ad appropinquare il problema da un punto di vista più "laico".

vanno considerati alla stessa stregua del corredo di accompagnamento del defunto, ma dovevano, piuttosto, far parte del cerimoniale connesso alla sua sepoltura o esposizione: si tratta, cioè, di elementi indossati più che depositi, all'interno della tomba. Una riprova di questa ipotesi è fornita dalla collocazione di orecchini e collana, rispettivamente attorno al cranio e sul torace della defunta, nella sepoltura bisoma di Kydonia⁸³, nel talamo B di proprietà Mathioulaki a Chania⁸⁴ e all'interno della Tomba 1 del Tumulo 1 dei "Tre Fratelli", oltre che dalla duplicazione di oggetti dello stesso tipo all'interno della medesima deposizione (ad esempio orecchini in oro e orecchini in terracotta dorata), o anche dalla loro funzione di complemento della *parure*. Si tratta di un cerimoniale, tuttavia, non collegato ad una pratica funeraria che viene uniformemente adottata in tutte le regioni interessate dal fenomeno. L'analisi condotta sulle sepolture che hanno restituito monili dorati offre, infatti, un quadro disomogeneo. In Macedonia gioielli e bottoni provengono da roghi funebri e, raccolti con le ossa combuste del defunto all'interno di cinerari, sono ben distinguibili dal resto degli oggetti depositi a corredo della sepoltura, palesando uno stretto nesso tra rito d'incinerazione (che percentualmente, in questo periodo, non costituisce nella regione il rito prevalente) e gioielli e vesti indossati dal defunto. Il quadro muta sostanzialmente passando in rassegna le altre regioni dove, anche in considerazione della dispersione di dati relativi a numerosi contesti, la diffusione di questa classe di materiali, pur mantenendosi strettamente relegata a deposizioni di un certo prestigio, ricorre soprattutto per individui inumati.

L'insorgenza di questo fenomeno alle soglie dell'ellenismo, in apparente sincronia in tutte le aree interessate⁸⁵, e il suo altrettanto simultaneo arresto nei primi decenni del III sec. a.C. potrebbero anche intendersi quale riflesso di un costume o di un atteggiamento culturale.

In proposito, la fine esegesi condotta da I. Touratsoglou⁸⁶ sulla circolazione monetaria all'indomani delle conquiste di Alessandro Magno e sui con emessi in Asia Minore per veterani e mercenari delle truppe al suo seguito ha fornito interessanti ipotesi di lavoro per giustificare i larghi accumuli di denaro e di preziosi che appaiono in Macedonia, così come in Tracia, tra il 330/320 e il 280 a.C. Le, se pure lievi, differenze tra le due aree, riscontrabili nel cospicuo ammontare di tesoretti monetali e di monete utilizzate come obolo di Caronte nelle sepolture macedoni, sarebbero da addebitare, a parere dello studioso, al fatto che nella terra patria di Alessandro Magno più che in Tracia si sviluppò il gusto dell'ostentazione, attraverso l'utilizzo di gioielli, di preziosi vasi in metallo e lo sfoggio di architetture attrezzate di lussuosi dipinti e arredi. Il fenomeno perdura lungo tutto il periodo politico di Cassandro, che I. Touratsoglou, ritiene fautore di questa "moda dell'abbondanza".

Posto che la prassi della doratura dovette diffondersi presso società e gruppi culturali che assegnavano un grande valore all'oro⁸⁷, si sarebbe allora tentati di ricercare l'origine in Macedonia, dove, non a caso, negli stessi anni in cui si registra l'adozione di questi prodotti in terracotta dorata si applica una foglia d'oro o d'argento anche sulla superficie di alcuni vasi attici o d'imitazione a vernice nera, avviando una produzione che resta, entro i confini della regione, esclusivo appannaggio dei ceti aristocratici e proviene spesso dagli stessi siti o a corredo di quelle stesse sepolture che hanno restituito anche fittili dorati (fig. 10)⁸⁸. Al di là delle giustificazioni addotte sull'adozione della "ceramica dorata"⁸⁹, anche in questo caso i dati contestuali conferma-

83. Πολογιώργη 1985, 174-176, tav. 68α, δ.

84. Μαρκουλάκη – Νιγιού-Κινδέλη 1982, 44-45.

85. Non esistono dati che possano ulteriormente precisare, allo stato attuale della nostra documentazione, la recenziarietà di un'area rispetto ad un'altra.

86. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 186-191, 222-224.

87. Si pensi, ad esempio, all'esibizione dello sfarzoso *instrumentum* votivo e di apparato in oro, argento e "con doratura" che ricorre nella descrizione del padiglione e della processione di Tolomeo II Filadelfo (Ath. *Deipn.* V, 25-35). Sul prestigio e il valore simbolico della doratura in Egitto nel periodo ellenistico vd. Depauw 2004.

88. Δρούγου 2000. Attestazioni se ne registrano, ad esempio, a: Derveni, Tombe D e Z (Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 105, n. 22, tav. 118, olpe; 125, nn. 21-22, tav. 139, *mastoi*, con ulteriore bibliografia); Aineias, Tumulo A, Tombe II e III (Βοκοτοπούλου 1990, 27-28, nn. 14-15, *alabastra*; 56, n. 3, *kotyle*; 64, nn. 37-41, tavv. 36γ e 37α, στ., *alabastra*); Pidna (Κυπριαίου 2008, Πιν 636, fig. 17, calice).

89. Questa produzione è stata giustificata con il tentativo, da parte di ceti emergenti, di sopperire alla scarsa presenza di vasellame in oro in Macedonia, riscontrabile solo nelle sepolture regali (Δρούγου 2000, 313; Williams 2003, 231-232). In questo, così come nel nostro caso, andrebbero, tuttavia, meglio indagate le dinamiche sociologiche alla base della prassi dell'"imitazione" e/o "riproduzione". I *realia* delle tombe macedoni non necessariamente, infatti, potrebbero offrire la possibilità di costruire un rapporto metonimico tra ricchezza dei vivi e corredo dei morti (sul tema cfr. D'Agostino 1985, 47-58).

no la natura di “bene di lusso” di questa categoria vascolare e l’alto valore assegnato in Macedonia alla prassi della doratura. Se l’origine è macedone, l’ampia circolazione di merci, uomini e idee, avviata da Alessandro Magno e favorita dai successivi reggenti porterebbe a giustificare la presenza di gioielli e ornamenti in terracotta dorata in quei centri dove si registra una particolare attitudine all’emulazione del “gusto e dei costumi macedoni”, testimoniato spesso dalla graduale adozione di modelli macedoni nel sistema funerario. Si tratta di regioni dove sussistono, comunque, evidenti rapporti con la Macedonia⁹⁰ e l’accresciuto potere economico dell’aristocrazia locale si esprime nella richiesta di materiali preziosi la cui ostentazione diviene simbolo di superiorità sociale.

L’inversione di tendenza cui si assiste in Macedonia già nel secondo quarto del III sec. a.C., testimoniata dall’utilizzo di materiali meno nobili e in concomitanza del mutato orizzonte storico-politico, giustificherebbe allora anche l’arresto improvviso della domanda nonché della produzione e circolazione di questi prodotti.

90. Sono le stesse aree in cui la presenza di *ateliers* di produzione coroplastica raggiunge un alto *standard* qualitativo che, all’occorrenza, può beneficiare anche di differenti competenze tecniche e artigianali.

SUMMARY

**GILDED TERRACOTTA JEWELLERY AND ORNAMENTS:
REPLICAS OR IMITATIONS?***C. Manetta, M. Pisani*

Between the end of the 4th and the beginning of the 3rd century B.C., the practice of reproducing jewellery and other objects used as personal ornament in the medium of gilded clay spread throughout the Greek world. The close comparisons drawn between such objects and prestigious artifacts of jewellery have led scholars to assign the former the function of «clay imitations of gold jewellery», i.e. as reproductions of high quality items produced out of far «poorer» material with the intent to meet a wider demand. However, the data culled from the numerous ancient cemeteries discovered in northern Greece, Bulgarian Thrace, and Magna Graecia (Taras), as well as in many other sites that have yielded these products, offer a new interpretation.

The most significant results to emerge from the research can be summarized as follows:

1) For each of the aforementioned areas the records point to an overall scarcity of such products with respect to the other categories of clay artifacts and gold jewellery of similar date recovered in the same areas. This data is incongruent with any notion of mass production that the low cost would presumably have encouraged.

2) These gilded clay objects are chiefly found in funerary contexts, in either the most elite of monuments such as the tombs in Derveni and the monumental chamber tombs in Crete (Chania), or more modest tombs, which stand out nonetheless for their sheer number and variety of materials together with the highly refined taste that choice items among their burial goods reflect. The latter tombs frequently boast valuables made out of gold, silver, ivory and alabaster that reveal the owners' belonging to an emerging social class while confirming the luxury status to be assigned to these objects.

3) Though in some geographical areas the gilded terracotta objects are associated with the funerary rite of cremation, still others appear inside inhumation burials. The placement of these items in the tombs indicates, however, that their use is strictly connected to the funeral ceremony and to be distinguished from the rest of the burial goods.

4) The use of these objects likely originated from a fad born in Macedonia, where a particular category of gilded pottery, serving analogous funerary purposes, was in vogue during the same period. This *datum* suggests that this region assigned a high value to the practice of gilding, whose open display together with that of other precious materials had become a *status*.

BIBLIOGRAFIA

- Abadie C. – Spyropoulos Th., 1985. Fouilles à Helléniko (Eua de Thyréatide), *BCH* 109, 385- 466.
Αλεξανδρή Ο., 1976. Ελευσίνα, *ΑΔ* 31, *Χρονικά*, 55-61.
Andronikos M., 1977. Vergina. The Royal Graves in the Great Tumulus, *AAA* 10, 40-72.
Αραβαντινός Β., 2003. Από τη «Σιωπηλή Γη» της αρχαίας Θήβας. Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων, *ΑΕΘΣΕ* 1, 732-739.
Aravantinos V., 2007. Les fouilles des anciennes nécropoles dans la région de Thèbes en Béotie durant la dernière décennie (1993-2003), in Jeammet V. (ed.), *Tanagra. De l'objet de collection à l'objet archéologique, Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque Nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris, 59-65.
Aravantinos V., 2010. *The Archaeological Museum of Thebes*, Athens.
Artamonov M. I., 1969. *Treasures from Scythian Tombs in the Hermitage Museum, Leningrad*, London.

- Barr Sharrar B., 1990. Coroplast, Potter and Metalsmith, in Uhlenbrock J. P. (ed.), *The coroplast's art. Greek Terracottas of the Hellenistic World*, New York, 31-36.
- Bernabò-Brea L., 1940. Rinvenimenti nella necropoli dal 12 novembre 1938 al 31 maggio 1939-XVII, *NSc*, 426-505.
- Bernabò-Brea L. – Cavalier M. – Villard F. 2001. *Meligunis Lipára XI, Gli scavi nella necropoli greca e romana di Lipari nell'area del terreno vescovile*, Palermo.
- Blanck I., 1976. Griechische Goldschmuckimitationen des 4. Jahrhunderts v. Chr., *AW* 7, 19-27.
- Βλαχογιάννη Ε., 2000. Θησαυρός Νομισμάτων από την Θήβα. Το πρόβλημα των βοιωτικών επικοπών, *Νομισματικά Χρονικά* 19, 55-113.
- Βοκοποπούλου Ι., 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίβειας*, Αθήνα.
- Breccia E., 1912. *Catalogue général des antiquités égyptiennes (Musée d'Alexandrie), La necropoli di Sciabti*, Le Caire.
- Breitenstein N., 1941. *Catalogue of Terracottas Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman, Danish National Museum Department of Oriental and Classical Antiquities*, Copenhagen.
- Bucovală M., 1967. *Necropole elenistice la Tomis*, Costanța.
- Burr-Thompson D., 1966. The origin of Tanagras, *AJA* 70, 51-63.
- Caruso I., 1988. *Collezione Castellani. Leoreficerie*, Roma.
- Caskey L., 1962. Excavations in Keos, 1960-1961, *Hesperia* XXXI, 263-283.
- Чапăров В., 1985. Madzharovskata grobnitsa, *Muzei i pametnitsi na kulturata* IV, 24-28.
- Chimbulea J., 2005. La nekropole antique de Messambria. *Materiaux et études, Nessebre* III, Burgas, 91-117.
- Coldstream N., 1973. Knossos. The Sanctuary of Demeter, in *BSA Suppl.* 8, London.
- D'Agostino B., 1985. Società dei vivi, comunità dei morti. Un rapporto difficile, *DialArch* s. 3,1, 47-58.
- Das Gold der Thraker 2007. Die Alten Zivilisationen Bulgariens. 15. März -1. Juli 2007. Antikenmuseum Basel und Sammlung Ludwig*, Basel.
- Daux G., 1962. Chronique des fouilles 1961, Céos, *BCH* 86, 845-853.
- De Juliis E. M. (ed.), 1984. *Gli Ori di Taranto in età ellenistica*, Milano.
- Depauw M., 2004. New light on gilding in Hellenistic Egypt. P. dem. Vindob, *Barbara* 58, in Harrauer H. – Pintaudi R. (eds), *Gedenkschrift Ulrike Horak (P. Horak)*, Firenze (*Papjrologica Florentina* 34), 233-246.
- Δρούγου Σ., 2000. Ο εφήμερος πηλός και ο αιώνιος χρυσός. Επίχρυσα και επάργυρα πήλινα αγγεία στον 4ο αιώνα π.Χ., in Αδάμ-Βελένη Π., (ed.), *Μύρτος: Μελέτες στη μνήμη Ιουλίας Βοκοποπούλου*, Θεσσαλονίκη, 305-314.
- Δρούγου Σ. – Τουράτσογλου Ι., 1998². *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βερούας*, Αθήνα.
- Grandjouan C., 1989. *Hellenistic relief molds from the Athenian Agora*, Princeton, New Jersey.
- Hasselín Rous I. – Huguenot C., 2010. Από την Ερέτρια στο Μουσείο του Λούβρου: στα ίχνη του τάφου μικρού κοριτσιού, in Καλτσάς Ν. – Fachard S. – Ψάλτη Α. – Γιαννοπούλου Μ. (eds.), *Ερέτρια. Ματιές σε μια αρχαία πόλη*, Αθήνα, 329-335.
- Hoffmann H., 1970. *Ten Centuries that shaped the West. Greek and Roman Art in Texas Collections*, Mainz.
- Θέμελης Π.Γ. – Τουράτσογλου Ι.Π., 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- Ivanova D. M., 1988. *Iuvelirstvo v Trakija pres elinisticheskata eroha*, Sofija 1968, in bulgarian. (sic)
- Κανίνια Ε., 1994-1995. Χρυσά στεφάνια από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, *ΑΔ* 49-50, *Μελέτες*, 97-132.
- Καντά-Κίτσου Α. – Πάλλη Ο. – Αναγνώστου Ι., 2008. *Αρχαιολογικό Μουσείο Ηγουμενίτσας*, Αθήνα.
- Κοτζιάς Ν. Χ., 1937. Ο παρά το αεροδρόμιον της Θεσσαλονίκης (Σεδες) Γ' Τάφος, *ΑΕ* 3, 866-95.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. – Σγουρού Μ. – Αγελαράκης Α., 1996. Αρχαιολογικές έρευνες στη νεκρόπολη της αρχαίας Θάσου, 1979 – 1996, *ΑΕΜΘ* 10, 769-794.
- Κουντούρη Ε., 2001. «Θησαυρός» κοσμημάτων ελληνιστικών χρόνων από τη Θήβα, *ΑΔ* 56, *Μελέτες*, 221-236.
- Κουντούρη Ε. – Βλαχογιάννη Ε., 2010. Θήβα 1997, in Ευγενίδου Δ. (ed.), *«Εκ των... υπό τη ρίζαν δένδρου ευρεθέντων»: αρχαίοι ελληνικοί θησαυροί στο Νομισματικό Μουσείο, Απρίλιος-Δεκέμβριος 2010*, Αθήνα, 36-39.
- Kriseleit I., 1977. Griechischer Schmuck aus vergoldetem Ton, in *FuB (Staatliche Museen zu Berlin, Forschungen und Berichte)* 18, 13-20.
- Κυπαρίσσης Ν., 1926. Ανασκαφή Ταμπουριών Πειραιώς και Κερατσινίου, *ΑΔ* 10, Παράρτημα, 82-85.

- Kypraiou L. (ed.), 2008. *The Gold of Macedon, Archaeological Museum of Thessaloniki*, Athens.
- Lang M. – Crosby M., 1964. *Weights, Measures and Tokens, Athenian Agora X*, Princeton: New Jersey.
- Lazarides, D., 1994. *Αμφίπολις*, Αθήνα.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1994. *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη Μ., 1996. *Το Θεσμοφόριο της Πέλλας*, Αθήνα.
- Lilibaki Akamati, M. – Akamatis I. M. – Chrysostomou A. – Chrysostomou P., 2011. *The Archaeological Museum of Pella*, Athens, 244-245.
- Lorenz A. – Treister, M., 2008. *Die Drei Brüder Kurgane. Katalog der Befunde und Funde*, in Treister, M. (ed.), *Die Drei Brüder Kurgane. Katalog und Analyse der Befunde und Funde einer Grabhügelgruppe auf der östlichen Krim aus der Zeit des 4. Bis 3 Jhs. V. Chr.*, Simferopol – Bonn.
- Lullies R., 1962. *Vergoldete Terrakotta-Appliken aus Tarent*, Heidelberg.
- Lunsingh-Scheurleer R. A., 1982. Terracotta “imitation” jewellery, *BABesch* 57, 192-199.
- Maass M., 1985. Ein Terrakottaschmuckfund aus dem Zeitalter Alexanders d. Gr., *AM* 100, 309-326.
- Μάλαμα Π., 2000. Νεότερα στοιχεία από το ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης στα πλαίσια του έργου «Διαπλάτυνση του δρόμου Αμφίπολης-Μεσολακκιάς», *AEMΘ* 14, 55-70.
- Μαρκουλάκη Σ. – Νινιού-Κινδέλη Β., 1982. Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη, *ΑΔ* 37, *Μελέτες*, 7-118.
- Μαρκουλάκη Σ. – Νινιού-Κινδέλη Β., 1985. Ελληνιστικός Οικογενειακός Τάφος στο *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α', Ηράκλειο, 216-226.
- Marshall F. W., 1911. *Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*, Oxford.
- Masiello L., 1984. Corone, in De Juliis E. M. (ed.), *Gli Ori di Taranto in età ellenistica*, Milano, 71-108.
- Masiello L., 1994. La necropoli ellenistica: le oreficerie, in Lippolis E. (ed.), *Catalogo del Museo Nazionale Archeologico di Taranto III, 1. Taranto. La necropoli: aspetti e problemi della documentazione archeologica tra VII e I sec. a.C.*, Taranto, 301-323.
- Mathieux N. – Becq J., 2000. De l'or à l'argile. Circulation de modèles et motifs iconographiques entre les ateliers d'orfèvrerie et de coroplastie, *RdL* 50, 39-47.
- Mikov V., 1954. *Le tombeau antique pres de Kazanlāk*, Sofija.
- Mladenova Ja., 1963. Pogrebalnita ventsi ot nekropola na Apolonija, in *Apolonija*, Sofija, 287-292.
- Mollard-Besques S., 1972. *Musée national du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains, III: Époques hellénistique et romaine. Grèce et Asie mineure*, Paris.
- Mollard-Besques S., 1986. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains, IV.1. Époques hellénistique et romaine. Italie méridionale-Sicile-Sardaigne*, Paris.
- Mollard-Besques S., 1988. Transfert de thèmes, simulacres de bijoux en terre cuite dorée et appliqués de Tarente, *BSAF*, 53-62.
- Mollard-Besques S., 1992. *Musée National du Louvre. Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains, IV.2. Époques hellénistique et romaine. Cyrénaïque, Egypte ptolémaïque et romaine, Afrique du Nord et Proche Orient*, Paris.
- Μπέσιος Μ., 1990. Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία. Νομαρχιακή Επιτροπή Λαϊκής Επιμόρφωσης Πιερίας (sic) III, *Θεσσαλονίκη*, 71.
- Μπρούσκαρη Μ. Σ., 1998. Το θωράκιο του Ναού της Αθηνάς Νίκης, *ΑΕ* 137, Αθήνα.
- Musgrave J.H., 1990. A report on the cremations from tombs II and III at Michaniona, in Βοκοτοπούλου Ι., *Οι ταφικοί τύμβοι της Αίνειας*, Αθήνα, 117-120.
- Nehrizov, G., 2010. *Trakiiska zidana grobnitsa pri s. Dolno Izborovo, obsht. Kazanlāk*, in *Balgarska arheologija 2009. Katalog kām izlozhba*, Sofija, 66-67 (in bulgarian).
- Onassoglou A., 1988. Ein Klappspiegel aus einem Grab in der Ostlokris, *AA*, Heft. 3, 437- 459.
- Παρασκευαΐδης (sic) Ευστρ., 1926. Έκθεσις περί ανασκαφής υπογείου λαξευτού κοιμητηρίου εις Χανιά, *ΑΔ* 10, Παράρτημα, 44-48.
- Παρλαμά Α., 1978. Καύσεις στο κλασικό νεκροταφείο της Ακάνθου, *AAA* 11, 5-31.
- Petrie W.M.F. – Smith C. – Gardner E.A. – Head B.V., 1886-1888. *Naukratis*, London.
- Πέτσας Φ. Μ., 1967. Άγιος Αθανάσιος, *ΑΔ* 22, *Χρονικά*, 399-400.

- Πολογιώργη Μ., 1985. Από το κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας, *ΑΔ* 40, *Μελέτες*, 162-177.
- Pottier E. – Reinach A., 1887. *La nécropole de Myrina*, Paris.
- Pfrommer M., 1986. Ein orientalisches Motiv in der griechischen Schmuckkunst. Zu einem vergoldeten Kettenglied aus Ton in Milet, *IstMitt* 36, 59-76.
- Reinach T., 1899. Un temple élevé par les femmes de Tanagra, *REG* 12, 63.
- Roos P., 1972-74. *The rock-tombs of Caunus*, Göteborg (SIMA 34).
- Schachter A., 1997. Reflections on an inscription from Tanagra, in Bintliff J. (ed.), *Recent developments in the history and archaeology of central Greece. Proceedings of the 6th International Boeotian Conference, Oxford* (BAR-IS 666), 277-286.
- Schürmann W., 1989. *Katalog der antiken Terrakotten im Badischen Landesmuseum Karlsruhe*, Göteborg 1989.
- Segall B., 1966. *Zur griechischen Goldschmiedekunst des vierten Jahrhunderts v. Chr. Eine griechische Schmuckgruppe im Schmuckmuseum Pforzheim*, Wiesbaden.
- Soueref K. – Ματθαίου Α., 1998. Ταφικά στοιχεία από το Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 12, 231-236.
- Stillwell-Newhall A., 1948. *The potter's quarter. Corinth XV*, I, Princeton.
- Tonkova M., 1997. Traditions and Aegean influences on the Jewellery of Thracia in Early Hellenistic Times, *Archaeologia Bulgarica* 1, 18-31.
- Torbov N., 2005. *Moghilanska moghila vån Vratsa*, Vratsa.
- Treister M. Y., 2001. *Hammering techniques in Greek and Roman jewellery and toreutics*, Leiden - Boston.
- Triantaphyllos D., 1994. Ancient Thrace, in Papoulia V. – Meraklis M. – Symeonidis C. – Korres Th. – Hatzopoulos K. – Hidiroglou P. (eds), *Thrace*, General Secretariat of the Region of East Macedonia - Thrace.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., 1992. Ταφικός τύμβος στον Άγ. Αθανάσιο Θεσσαλονίκης. Νέα ανασκαφικά στοιχεία, *AEMΘ* 6, 369-382.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., 1995. Άγ. Αθανάσιος 1995. Ο τρίτος ταφικός τύμβος, *AEMΘ* 9, 301-310.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη Μ., 2005. *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.
- Williams D., 1988. Three groups of fourth century South Italian jewellery in the British Museum, *MDAI(R)* 95, 75-95.
- Williams D., 2003. Gilded pottery and golden jewellery, in Palagia O. – Tracy S. V. (eds), *The Macedonians in Athens 322-229 B.C.*, Exeter, 226-235.
- Χωρέμης Α. Κ., 1982. Αρχαιότητες και μνημεία Ευβοίας. Παναγίτσα Χαλκίδος. Οικόπεδα Ιω. Γραμματικού, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 340-341.
- Ζαφειροπούλου Φ., 1970. Κίμωλος, *ΑΔ* 25, *Χρονικά*, 423-426.
- Zervoudaki E. A., 1968. Attische polychrome Reliefkeramik, *AM* 83, 1-88.
- Zhivkova L., 1974. *Kazanlăshkata grobnitsa*, Sofija.
- Züchner W., 1950-1951. Von Toreuten und Töpfern, *JdI* 65/66, 175-205.

Fig. 1. Tebe, placchetta in argilla dorata, probabile medaglione di collier, dal tesoro (Museo Archeologico di Tebe).

Fig. 2. Tesoro di Tebe, nell'attuale allestimento della Mostra al Museo Numismatico (Kountouri – Vlachoïanni 2010, 36-37).

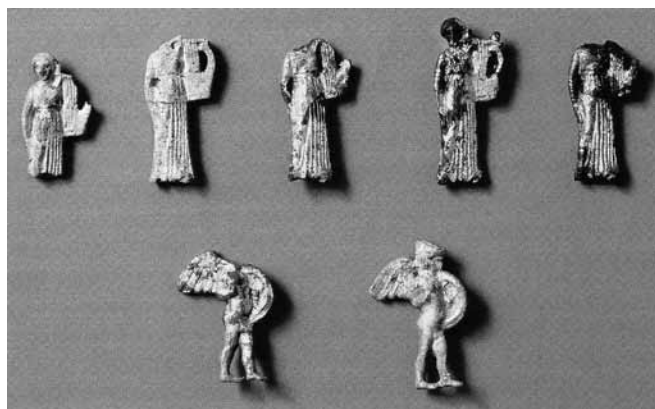

Fig. 3. Aineias. Tumulo A, Tomba III. Placchette ornamentali in terracotta dorata. (Kypraiou 2008, 68, fig. 67).

Fig. 4. Valle di Kazanlāk. Area di Seuthopolis. Orecchino in terracotta dorata da tumulo funerario (Kitov, Dolinata na trakiiskite tsare, s.a.).

Fig. 5. Orecchini in oro dal Tumulo Moghilanska (Vratsa, Bulgaria). Museo Storico Regionale di Vratsa (Das Gold der Thraker 2007, 173, n. 121f).

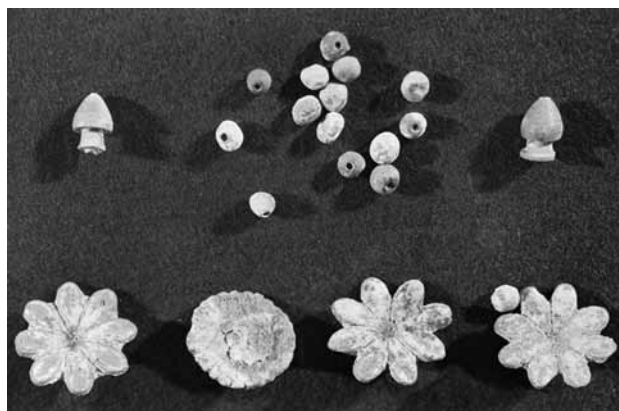

Fig. 6. Tomba di Kazanlāk. Elementi fittili in terracotta dorata, nel primo allestimento al Museo “Iskra” (Zhivkova 1974, fig. 10).

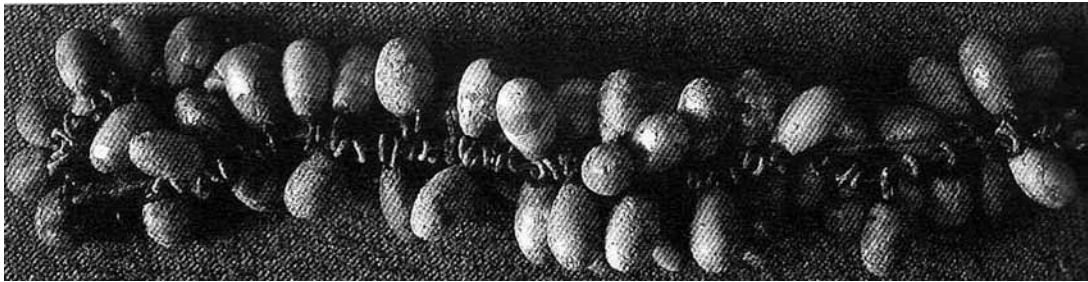

Fig. 7. Collana in terracotta dorata (Crimea orientale). Museo di Kertch, Inv. n. B 1675-1773 (Treister 2008, tav. 61.2).

Fig. 8. Tebe, necropoli nord-orientale, quadrato Δ 8, bottonne ornamentale frammentario con protome di Athena (Museo Archeologico di Tebe).

Fig. 9. Koul Oba, placchetta circolare in oro con protome femminile (Artamonov 1969, fig. 216).

Fig. 10. Pidna. Calice a f.n. con doratura (Kypraiou 2008, 28, fig. 17).

UN NUOVO RILIEVO VOTIVO DA TEBE*

Margherita Bonanno Aravantinos

Il rilievo che si presenta in questa sede è stato rinvenuto a Tebe il 3 ottobre del 2006 durante l'indagine archeologica del terreno di proprietà di Ioannis Skoumas, situato nell'area di Pyri, nella città bassa, in odòs Dirceo¹ (fig. 1); in particolare esso è venuto in luce nella parte nord-orientale del settore 8 dello scavo (figg. 2-3).

La scultura è entrata a far parte delle collezioni del Museo Archeologico della città con il n. di inv. 43149 ed è prevista la sua esposizione nel nuovo allestimento museale².

Il rilievo (fig. 4) è realizzato in marmo pentelico ed è di dimensioni abbastanza contenute. Infatti, la sua altezza è di cm. 24 ed è leggermente rastremato verso l'alto come indica la lunghezza alla base di cm. 31,8 e alla sommità di cm. 31,1. Sui lati brevi lo spessore superiore è di cm. 5,6. Lo stato di conservazione è ottimo. Si conserva, infatti, anche il tenone, alto cm 5,5, che serviva a fissare il rilievo al pilastro di sostegno³ non pervenuto⁴. Si osservano soltanto piccole scheggiature sul listello inferiore e sul tenone.

Il rilievo è votivo con inquadramento architettonico costituito da ante, epistilio e *gheison* con cinque anafisse. Il coronamento delle ante è a rilievo anche sui lati (figg. 5-6) come anche il *kymation*. La superficie del listello inferiore ed anche quella dei lati delle ante è lavorata con la raspa. Tracce di lavorazione con lo stesso strumento si riconoscono ugualmente sia alla base del rilievo, sia sui lati. Quasi tutta la parte posteriore è stata lavorata rozzamente con lo scalpello.

Sul rilievo è raffigurata una scena di sacrificio offerto da un gruppo familiare a una divinità maschile. A destra, davanti al pilastro, il dio è seduto su una roccia, di profilo a sinistra. Egli è rappresentato in età matura, barbato e con ricca capigliatura che copre le orecchie. Le ciocche sulla fronte sono pettinate verso l'alto e indietro. I capelli erano probabilmente trattenuti da una benda. La testa con i capelli e la ricca barba è lavorata in maniera corsiva. Il dio indossa l'*himation* che lo avvolge lasciando scoperto il petto e le braccia. Egli appoggia la mano sinistra sul grembo, mentre nell'altra mano leggermente portata in avanti tiene una *phiale*. Davanti al dio, al centro della composizione, è un altare di forma rettangolare, rappresentato di tre quarti, accanto al quale, in primo piano, si trova un porcellino. Dietro l'altare figure di mortali procedono come supplici verso la divinità. Si tratta di un gruppo familiare così composto: due fanciulli seguiti da una fanciulla in primo piano e una coppia di adulti in secondo piano, costituita da un uomo barbato e dalla sua compagna; tra questi ultimi si intravede, in terzo piano, la testa di un'altra figura femminile realizzata a rilievo piatto. Tutte le figure sono avvolte nel loro mantello, che nel caso della donna adulta copre anche la parte posteriore della testa. Si nota che sotto la veste i personaggi hanno il braccio destro piegato e sollevato verso l'alto; la mano della coppia di adulti è quasi completamente scoperta e alzata in segno di devozione. I tre fanciulli portano l'*himation* che li avvolge completamente; la fanciulla indossa anche il chitone del quale si distinguono le pie-

* Desidero ringraziare il Direttore della IX Ephoreia alle Antichità Preistoriche e Classiche della Beozia, Vassilis Aravantinos, per il permesso di studio del rilievo votivo presentato in questa sede. Un ringraziamento rivolgo a Kyriaki Kalliga e a Stephanos Kariotis per informazioni relative a materiali rinvenuti nello scavo del terreno Skoumas. Il restauro del rilievo votivo è stato eseguito da Katerina Ftikou. Le fotografie sono dell'Archivio della Soprintendenza alle Antichità Preistoriche e Classiche della Beozia e sono opera di S. Kariotis (figg. 2, 3, 9, 10), S. Mavrommatis (fig. 4), I. Fappas (figg. 5, 6) e K. Xenikakis (fig. 8). I disegni delle figg. 1, 7 sono stati eseguiti da S. Kazakidis.

1. Lo scavo è stato diretto da Vassilis Aravantinos; le indagini sono state seguite da Stephanos Kariotis.

2. Cfr. *Αραβαντινός* 2010, 314.

3. Sui vari tipi di colonne e pilastri usati come supporti per le offerte votive: van Straten 1992, 248-250.

4. Il numero dei rilievi votivi rinvenuti con le loro basi risulta essere molto ridotto: van Straten 1992, 250.

ghe che coprono la parte inferiore degli arti. I capelli di quest'ultima sono pettinati verso la parte posteriore della testa, dove si raccolgono in un morbida crocchia. Tutti i personaggi hanno il braccio sinistro piegato al gomito e avvolto nel mantello che ricade con pieghe verticali verso il basso.

La famiglia è raffigurata in ordine gerarchico: il padre precede la madre e dei figli, in primo piano, il maggiore è seguito dai minori; la figura femminile, in terzo piano, è probabilmente una inserviente⁵. La posizione delle donne non era prominente nei rilievi votivi, come nella società in generale.

Il rilievo proveniente dalla città bassa (Pyri), come si è già osservato, si inserisce nella categoria degli ex voto e in particolare l'uso del marmo pentelico, lo schema del rilievo, la sua forma architettonica e il rendimento delle figure lo definiscono prodotto di una officina attica.

A partire dagli anni '60 del secolo scorso lo studio del rilievo votivo attico ha conosciuto uno sviluppo continuo. Problemi di fondo, come l'origine, la formazione, le tipologie fondamentali, le principali fasi storiche della classe sono stati affrontati in monografie di carattere generale, quali quelle di Hausmann⁶ e di Neumann⁷, edite rispettivamente nel 1960 e nel 1979, e più recentemente della Comella⁸ nel 2002. Numerose ricerche sono state dedicate anche ai rilievi votivi di singole divinità⁹. Negli ultimi decenni diversi studi hanno avuto come obiettivo la sistematizzazione dei dati relativi ai rilievi votivi della Grecia. Alcune ricerche hanno privilegiato una lettura dei loro significati sociali e religiosi, come l'opera di Edelmann¹⁰ rivolta alla lettura ed esegesi delle presenze umane, dei dedicanti e degli adoranti, mentre il Güntner¹¹ ha indagato la natura delle compresenze divine su uno stesso rilievo. Tuttavia, manca ancora per tale categoria di materiali un *corpus* generale, che comprenda, oltre agli esemplari di recente rinvenimento, anche i pezzi pervenuti in stato frammentario. Una tale opera potrebbe aiutare a delineare un quadro più ricco e articolato delle aree di diffusione di questi prodotti artigianali.

A fronte della grande quantità di rilievi votivi rinvenuti in Attica¹², la consistenza numerica di quelli restituiti dal suolo della Beozia è alquanto limitata. Nel *Corpus* dei rilievi funerari e votivi datati dal VI al IV secolo a. C., pubblicato nel 2008 dalla Schild-Xenidou¹³, sono soltanto trentuno i rilievi votivi analizzati scoperti nella regione. Tranne l'esemplare conservato nel Museo Archeologico Nazionale di Atene inv. 1421+3455, proveniente dal *Metroon* in località Soròs presso Kallithea, datato all'ultimo quarto del V secolo a. C.¹⁴, tutti gli altri rilievi si dispongono per lo più nell'arco del IV secolo a. C.

Sei sono i rilievi votivi esaminati dalla Schild-Xenidou come provenienti da Tebe. Da essi si deve espungere l'esemplare con banchetto eroico conservato nel Museo Archeologico di Tebe, inv. 133, che è stato in realtà trovato a Tespie¹⁵. Il numero dei pezzi di provenienza tebana raggiunge le dieci unità¹⁶ in quanto alla lista di quelli già noti si aggiungono i due esemplari nel Museo Archeologico di Tebe inv. 128 e 129, i due nel Museo del Louvre Ma 36 e Ma 3258¹⁷ e il rilievo dal terreno Skoumas esaminato in questa sede.

Dodici pezzi sono stati scoperti a Tespie o nella sua area. Ai dieci catalogati dalla Schild-Xenidou¹⁸ si de-

5. Sulla collocazione degli inservienti cfr. Van Straten 1992, 279-280.

6. Hausmann 1960.

7. Neumann 1979.

8. Comella 2002.

9. Per i rilievi dedicati a Pan e alle ninfe: Edwards 1985; per quelli ad Eracle: Tagalidou 1993; per i rilievi votivi con raffigurazione di Herakles Pankrates, di Meter-Cibele e di Atena: Vikela 1994; Vikela 2001; Vikela 2006; per i rilievi dedicati ad Asclepio: Λεβέντη 1999-2000. Sui rilievi raffiguranti Agathe Thyche e per interessanti osservazioni sulla produzione dei rilievi votivi databili al tardo IV secolo-inizio del III secolo a. C. cfr. Λεβέντη 2003a.

10. Edelmann 1999.

11. Güntner 1994.

12. Vikela 1997.

13. Schild-Xenidou 2008.

14. Καλτσάς 2002, n. 256 (ultimo quarto del V secolo a. C.); Schild-Xenidou 2008, kat. 51, tav. 17 (420-410 a. C.). Sul rilievo e il *Metroon* individuato a Soròs si veda da ultimo Xagorari-Gleißner 2008, 126-127, tav. XIV, 2.

15. Schild-Xenidou 2008, 321-322, kat. 90, tav. 36. La provenienza da Tespie è correttamente segnalata da: Καρούζος 1934, 45, n. 133; Vlachogianni 2001, 154-155, n. 5.

16. Si veda qui l'Appendice.

17. Si veda qui l'Appendice, nn. 7, 8, 3, 4.

18. Schild-Xenidou 2008, 299-300, kat. 69, tav. 28; 313-315, kat. 82, tav. 33; 329-331, kat. 98, tav. 39; 336-337, kat. 104, tav. 41; 339-340, kat. 107, tav. 42; 341-342, kat. 109, tav. 43; 342-343, kat. 110, tav. 43; 343-344, kat. 111, tav. 43; 353-354, kat. 123, tav. 47; 356-357, kat. 126, tav. 48.

vono sommare due esemplari conservati nel Museo Archeologico di Tebe, il primo con l'inv. 133 già menzionato e il secondo con l'inv. 17056, per il quale la studiosa indica una provenienza sconosciuta¹⁹. Infatti, l'ex-voto, dedicato da Eutychedes dopo l'apparizione della divinità in sogno, è registrato nel libro di inventario del museo come rinvenuto nel 1989 a Tespie in località Barbakas.

Tre sono i rilievi trovati nell'area di Tanagra²⁰; altri sei provengono da Askra²¹, da Sialesi presso Kallithea²², da Cheronea²³, da Coronea²⁴, da Karyes presso Orchomenos²⁵ e da Livadeià²⁶. Per i restanti esemplari la Schild-Xenidou indica una provenienza generica dalla Beozia o da luogo sconosciuto²⁷.

I rilievi sono dedicati ad Afrodite²⁸, ad Agathos Daimon²⁹, ad Artemide³⁰, a Cibele³¹, a Demetra (?)³², a Dioniso associato con Pan³³ o con altre divinità³⁴, a Eracle con altre divinità³⁵, a Pan³⁶, a Zeus Meilichios³⁷, all'*Heros equitans*³⁸. Anche un rilievo di età ellenistica, proveniente dal sequestro Isari, recentemente entrato nelle collezioni del Museo Archeologico di Tebe, raffigura una scena di sacrificio ad un *Heros equitans*³⁹.

La categoria dei rilievi votivi con rappresentazione di eroi o di morti eroizzati in scene di simposio è senza dubbio quella più attestata in Beozia⁴⁰. A quelli già noti nella letteratura archeologica si aggiungono i quattro esemplari pubblicati dalla Vlachogianni in un contributo dedicato a tale tema⁴¹.

In particolare questo soggetto è il più diffuso anche tra gli esemplari scoperti a Tebe, dove se ne contano tre; gli altri ex-voto documentano il culto di Asclepio, di Cibele, di Dioniso e le ninfe, di Eracle, di Dioniso e Demetra, di Iside e dell'*Heros equitans*⁴².

Il numero dei rilievi trovati in Beozia è comunque destinato a crescere poiché altri ex-voto inediti, talvolta in stato molto frammentario, si conservano nei magazzini dei musei della regione.

Per nessuno dei rilievi votivi finora noti dalla Beozia è possibile una piena contestualizzazione archeologica, poiché l'indicazione della loro provenienza è sempre generica. È interessante notare che due di essi, conservati oggi nel Museo Archeologico di Tebe, uno con il n. di inv. 48 dedicato a Eracle e l'altro con l'inv. 128 con scena di banchetto eroico⁴³ erano murati in chiese del quartiere di Pyri, elemento questo che fa supporre una loro provenienza dalla zona.

Il rilievo qui in esame è il terzo ritrovato nell'area di Pyri. Come si è già osservato, la sua composizione

19. Schild-Xenidou 2008, 346-347, kat. 114, tav. 44.

20. Schild-Xenidou 2008, 283-284, kat. 51, tav. 17; 318-319, kat. 86, tav. 34; 346-347, kat. 114, tav. 44.

21. Schild-Xenidou 2008, 305-306, kat. 74, tav. 30.

22. Schild-Xenidou 2008, 306-307, kat. 75, tav. 30.

23. Schild-Xenidou 2008, 351-352, kat. 121, tav. 46.

24. Schild-Xenidou 2008, 304-305, kat. 73, tav. 29.

25. Schild-Xenidou 2008, 354-355, kat. 124, tav. 47.

26. Schild-Xenidou 2008, 340-341, kat. 108, tav. 42; Bonanno Aravantinos 2008, 236.

27. Schild-Xenidou 2008, 315, kat. 83, tav. 33; 325-326, kat. 94, tav. 37; 334-335, kat. 102, tav. 40; 350-351, kat. 119-120, tav. 46; 338-339, kat. 106, tav. 42.

28. Schild-Xenidou 2008, 305-306, kat. 74, tav. 30 (da Askra).

29. Schild-Xenidou 2008, 342-344, kat. 110-111, tav. 43 (da Tespie).

30. Schild-Xenidou 2008, 353-354, kat. 123, tav. 47 (da Tespie).

31. Schild-Xenidou 2008, 340-341, kat. 108, tav. 42 (da Livadeià).

32. Schild-Xenidou 2008, 341-342, kat. 109, tav. 43 (da Tespie).

33. Schild-Xenidou 2008, 325-326, kat. 94, tav. 37 (provenienza sconosciuta).

34. Da Tebe: cfr. qui Appendice, n. 1.

35. Schild-Xenidou 2008, 313-315, kat. 82, tav. 33: da Episkopi presso Tespie (Eracle e una divinità femminile); 315, kat. 83, tav. 33: luogo conosciuto; 329-331, kat. 98, tav. 39: da Niochori, situato a 3 km da Tespie (Dioniso, Eracle e le ninfe). Per il rilievo da Tebe, Pyri: cfr. qui Appendice, n. 5.

36. Schild-Xenidou 2008, 299-300, kat. 69, tav. 28.

37. Schild-Xenidou 2008, 306-307, kat. 75, tav. 30 da Sialesi (Eteonos?) presso Kallithea.

38. Schild-Xenidou 2008, 318-319, kat. 86, tav. 34 (Tanagra); 297-298, kat. 67, tav. 27 (Tanagra); 356-357, kat. 126, tav. 48 (Tespie); 332-333, kat. 100, tav. 40 (Tebe); Hamiaux 1998, 177, n. 196 (Louvre Ma 750). Per il rilievo di Tebe si veda Appendice n. 6.

39. Αραβαντινός 2010, 314.

40. Schild-Xenidou 2008, 321-322, kat. 90, tav. 36; 334-335, kat. 102, tav. 40; 336-337, kat. 104, tav. 41; 338-339, kat. 106, tav. 42; 350-351, kat. 120, tav. 46.

41. Vlachogianni 2001, 145, n. 3, tav. 31,1; 154-155, nn. 4, 7, 8.

42. Si veda qui Appendice.

43. Appendice nn. 7, 8.

si inserisce bene nel repertorio figurativo della produzione dei rilievi votivi attici. La tettonica con la sua incorniciatura richiama i rilievi del IV secolo a.C. Questi mostrano spesso una cornice architettonica che è stata variamente interpretata come riflesso dell'architettura templare o della stoà che formava parte di tanti santuari⁴⁴. La maggior parte dei rilievi votivi di tale periodo è dedicata a divinità salutari o ctonie come Asclepio, Zeus Meilichios e Philios, Pankrates e proviene principalmente da santuari. All'interno di questa categoria di monumenti gli elementi fissi, cioè la divinità e gli adoranti, spesso in gruppo come famiglia, nell'atto di sacrificare per attirare la protezione divina, presentano varianti determinate dalla necessità di adattarsi a circostanze specifiche. La varietà delle iconografie senza ripetizione porta a credere che, in molti casi, gli ex-voto fossero preparati su commissione e non acquistati tra quelli già pronti nelle officine degli scultori⁴⁵. Costante è il rapporto tra le proporzioni della divinità e degli offerenti; questi ultimi sono raffigurati sempre di dimensioni inferiori e in ordine gerarchico.

L'animale destinato al sacrificio sul rilievo qui esaminato è un porcellino. Esso è tra le vittime/offerte quello più frequentemente presente sui rilievi votivi, quasi tutti del IV secolo a. C., e non è destinato ad una divinità specifica⁴⁶. Come è consueto, quasi senza eccezione, sugli altri rilievi votivi con rappresentazione di sacrificio, anche il nostro esemplare mostra soltanto la fase iniziale, consistente nella presentazione della vittima presso l'altare⁴⁷.

In assenza di iscrizione dedicatoria l'identificazione della divinità rappresentata pone problemi. L'iconografia del dio sotto l'aspetto di una figura barbata, che sicuramente risale a prototipi statuari, è fissa ed estesa in tutto il IV secolo a. C. ed è adottata per raffigurare Asclepio, Zeus e Agathos Daimon. A causa di questa uniformità iconografica le divinità menzionate si distinguono soltanto per gli attributi che reggono nelle mani, un serpente, uno scettro, una cornucopia o una *phiale*.

Asclepio si appoggia quasi sempre ad un bastone intorno al quale si avvolge il suo serpente ed è sovente fiancheggiato dalla figlia Igea⁴⁸. Quando è rappresentato seduto, egli si trova su trono o su *klismos*⁴⁹. Raramente il dio siede su roccia tenendo in una delle mani sollevata il bastone; esempi si incontrano su due rilievi del Museo Archeologico Nazionale di Atene inv. 1388 e 1435, il primo, dall'Asklepieion di Atene, datato intorno al 500 a. C.⁵⁰ e l'altro intorno al 410 a. C.⁵¹ Talvolta il dio non ha attributi nelle mani che posa sulle gambe, ma si identifica grazie alla presenza di Igea, come nel caso del rilievo del Museo del Louvre datato intorno al 340-330 a. C.⁵²

Lo stesso tipo iconografico presenta anche lo Zeus umanizzato che appare nelle sue manifestazioni ctonie nei culti popolari di fertilità su rilievi votivi della seconda metà del IV e dell'inizio del III secolo a. C.⁵³ Largamente attestato sugli ex-voto di tale periodo è il culto di Zeus Meilichios. Egli appare seduto su trono⁵⁴ e più raramente su roccia, come documentano i frammenti di rilievo del Museo Archeologico Nazionale di Atene 1778⁵⁵ e del Museo di Corfu 352⁵⁶. Il dio è vestito con l'*himation* che gli copre entrambe le spalle, allusione alla sua età avanzata e forse ai poteri ctonii, come rivela anche la roccia su cui talvolta siede. Egli tiene

44. Neumann 1979, 51; van Straten 1992, 265.

45. Despina 2002, 164-165.

46. Sulla scelta dell'animale da sacrificare: van Straten 1995, 170-186. Sulle dimensioni delle vittime e dei fedeli: van Straten 1995, 170-171. Il diagramma (van Straten 1995, 187) mostra chiaramente che il momento prima dell'uccisione è il più rappresentato sui rilievi.

47. Il van Straten pensa che ciò sia determinato dalla necessità di mostrare la specie dell'animale da sacrificare, che non sarebbe più comprensibile dopo l'uccisione: van Straten 1992, 288-289; sul momento del sacrificio da rappresentare van Straten 1995, 186-192. Sui rituali si veda: Ekroth 2002; Klöckner 2006.

48. Si veda ad es. il frammento di rilievo nel Museo Archeologico Nazionale di Atene 1330, dall'Asklepieion di Atene, datato intorno al 320 a. C.: Holtzmann 1984, 873, n. 63; Κατσάς 2002, 223, n. 466.

49. Holtzmann 1984, 872-875, nn. 53, 54, 62, 63, 65, 67, 70, 71-75, 86-93, 95-98.

50. Holtzmann, 1984, 872-873, n. 60; Κατσάς 2002, 141, n. 269.

51. Forse anche questo rilievo proviene dall'Asklepieion di Atene: Leventi 2003, 131, R 7, tav. 11 con bibl. prec.

52. Holtzmann 1984, 873, n. 64; Güntner 1994, 139, C 19, tav. 19,2.

53. Leventi 1997, 340.

54. Vlizos 1999, 126-127, WR. 6, WR. 7, WR. 8, tavv. 8 e 9,1.

55. Κατσάς 2002, 278, n. 583.

56. Leventi 1997, 341, n. 202.

lo scettro⁵⁷ o la cornucopia nella mano sinistra e la *phiale* nella destra⁵⁸ o soltanto lo scettro⁵⁹. Talvolta Zeus identificato con Meilichios è privo di attributi; così appare seduto su roccia sul rilievo dal Metroon di Agrai, datato nel tardo IV inizio del III secolo a. C.⁶⁰ Anche i rilievi rinvenuti ad Atene nel santuario di Pankrates presso l'Ilissos mostrano la stessa iconografia per rappresentare Zeus Pankrates⁶¹.

L'iconografia della divinità raffigurata sul rilievo scoperto nel terreno Skoumas a Pyri non contiene elementi sufficienti per giungere ad interpretare con certezza la sua identità. Tuttavia, si può ipoteticamente supporre che si tratti di Zeus. L'identificazione con Zeus, nella sua forma ctonia, è a mio giudizio quella più probabile. Vale la pena ricordare che procedendo verso Pyri, dalla Porta Neiste, Pausania (IX, 25,4) ricorda il santuario di Zeus Agoraios ed una statua in marmo del dio⁶².

Il numero limitato degli ex-voto finora restituiti dal suolo di Tebe conferisce particolare importanza al nuovo ritrovamento dall'area di Pyri. La tecnica di esecuzione e i paralleli iconografici permettono di datare il rilievo senza dubbio nella seconda metà del IV secolo a. C. Inoltre, il confronto con alcuni rilievi votivi dal santuario di Pankrates all'Ilissos consente di circoscriverne la cronologia nell'ultimo terzo del IV secolo a. C., probabilmente nel decennio 330-320 a. C. Tra essi si può menzionare il rilievo conservato ad Atene nella Fethyie Camii inv. P 53B⁶³, nel quale si nota un analogo rendimento dei personaggi raffigurati con uso del trapano nelle capigliature. Anche la pettinatura della fanciulla, che si chiamava probabilmente *λαμπάδιον* ed era utilizzata per giovani donne, trova confronti in figure su rilievi assegnati a tale periodo cronologico. Si possono ricordare Artemide sul rilievo votivo da Brauron nel Museo di Brauron 1153, datato al 320 a. C.⁶⁴, le ninfe sul rilievo rinvenuto nella grotta delle ninfe sul Pentelico, esposto nel Museo Archeologico Nazionale di Atene, datato intorno al 330 a. C.⁶⁵, e la figura femminile sul rilievo votivo dall'area di Pella dedicato all'eroe Efestione, conservato nel Museo Archeologico di Salonico inv. 1084 e datato nell'ultimo ventennio del IV sec. a. C.⁶⁶

Nell'edificio indagato nel terreno Skoumas si distinguono due fasi, una più antica, appartenente al periodo della cinta muraria tardo classica della città, ed una più recente di periodo ellenistico (figg. 7, 8). Il rilievo non era *in situ*, ma è stato trovato nello strato di distruzione ellenistico (fig. 9), che si data nel periodo tra la metà del II e l'inizio del I secolo a. C. Lo strato conteneva frammenti di tegole, ceramica delle Pendici Occidentali, *skyphoi* a rilievo, ceramica acroma, lucerne, anfore da Rodi e da Coe ed anche un frammento di anfora brindisina (fig. 10) con bolli HPAIOC su un'ansa e BATON sull'altra, che si data secondo le ultime ricerche nel I secolo a. C.⁶⁷ Inoltre è stato rinvenuto un frammento di lastrina in avorio raffigurante una figura maschile con corazza e fiaccola nella mano destra. Il pezzo, assegnato con ogni probabilità al periodo tardo ellenistico o all'inizio dell'età romana, era usato come decorazione di una cassetta o di un mobile⁶⁸.

Lo scavo del terreno Skoumas, nella parte bassa della città di Tebe, è stato ultimato nell'aprile del 2008 e da poco tempo è iniziato lo studio delle strutture architettoniche e dei materiali rinvenuti. Al momento risulta difficile esprimersi circa la natura, pubblica o privata, dell'edificio e conseguentemente del culto che si svolgeva al suo interno. La mancanza sul rilievo votivo di epigrafe, che potrebbe anche essere stata dipinta, e di una caratterizzazione maggiore del dio induce comunque a supporre che i proprietari e fruitori dell'*anathema* ben conoscevano la divinità da loro venerata!

57. Leventi 1997, 340-341, nn. 200, 201, 202.

58. Leventi 1997, 341, n. 206.

59. Leventi 1997, 340-341, nn. 200 (dal santuario di Zeus Meilichios al Pireo nel Museo Archeologico Nazionale di Atene 1431) e 202 (Museo di Corfu 352) con *phiale* nella destra e scettro nella sinistra.

60. Leventi 1997, 341, n. 207; Κατσάς 2002, 278, n. 583 (prima metà del III secolo a. C.).

61. Vikela 1994, 13-14, A 4, tav. 4; 15-16, A 6, tav. 6,1; 18, A 9, tav. 6,3; 25, A 16, tav. 14.

62. Schachter 1994, 145-146; Moggi – Osanna 2010, 356.

63. Vikela 1994, A 9, tav. 6: inv. P 53 B.

64. Vikela 2008, 80, fig. 2.

65. Güntner 1994, 120, A 18, tav. 4, 1; Κατσάς 2002, 221, n. 459 con altra bibl.

66. Βουτυράς 1990, 125-126; Βουτυράς 1997, 40-41, n. 23, tav. 44.

67. Sulle anfore brindisine Manacorda 1988; Palazzo 1988; Volpe 1988; Volpe 1995, 236-237; per altra bibliografia relativa alle anfore brindisine si veda Volpe 1995, 231, nota 7. Per i bolli HPAIOC e BATON cfr. Volpe 1988, 79, tav. XVIII, 5; Volpe 1989, 629, 630, fig. 1, n. 2.

68. Αραβαντινός 2010, 354.

Appendice

Catalogo dei rilievi votivi rinvenuti a Tebe

1. Atene, Museo Archeologico Nazionale inv. 1440.
Marmo bianco a cristalli fini. Alt. cm 52; lung. 40; spess. 10,4.
Frammento di rilievo votivo a Dioniso e ad una divinità femminile.
Seconda metà del IV sec. a. C. (Καλτσάς); 360-350 a. C. (Schild-Xenidou).
Bibl.: Καλτσάς 2002, 222, n. 462; Schild-Xenidou 2008, 322-323, kat. 91, tav. 36.

2. Berlino, Musei Statali, Antike Sammlungen inv. 825. Acquistato nel 1884 dalla Collezione Sabouroff.
Marmo pentelico. Alt. cm 31,2; lung. 41,3 (inferiormente) – 39,5 (listello superiore); spess. 5.
Banchetto eroico.
Ca. 370 a. C. (Comella); ca. 360-350 a. C. (Schild-Xenidou); ca. metà del IV sec. a. C. (Kiderlen – Strocka; Grassinger).
Bibl.: Vlachogianni 2001, 153-154; Comella 2002, 226; Schild-Xenidou 2008, 333-334, kat. 101, tav. 40 con altra bibl.; Kiderlen – Strocka 2005, 122-123, n. 51; Grassinger 2008, 316-317.

3. Parigi, Museo del Louvre Ma 36.
Visto a Tebe, nella chiesa dei Santi Apostoli nel XVII secolo da Rangabé.
Marmo. Alt. cm 31; lung. 42; spess. 14,5.
Rilievo dedicato ad Iside con raffigurazione delle ninfe, di Eracle semisdraiato e della testa di Acheloo.
I sec. a. C.
Bibl.: Hamiaux 1998, 177-178, n. 197 (la figura semisdraiata è qui interpretata come Pan antropomorfo).

4. Parigi, Museo del Louvre Ma 3258.
Marmo di colore grigiastro. Alt. cm 24; lung. 33,5; spess. 4.
Sacrificio ad Asclepio.
Prodotto in Beozia. Seconda metà del IV sec. a. C. (?).
Bibl.: Hamiaux 2001, 240, n. 254.

5. Tebe, Museo Archeologico inv. 48.
Da Pyri di Tebe.
Calcere. Alt. cm 75; lung. 45; spess. 15.
Rilievo a *naiskos* con raffigurazione di Eracle, Dioniso? e Demetra?
Ca. 380 a. C. (Schild-Xenidou); secondo quarto del IV sec. a. C. (Comella)
Bibl.: IG VII, 2461; Tagalidou 1993, 129 ss., kat. 42, tav. 18; Comella 2002, 226; Schild-Xenidou 2008, 303-304, kat. 72, tav. 29 con altra bibl.

6. Tebe, Museo Archeologico inv. 62.
Già murato nella chiesa di Haghios Dimitrios a Tebe.
Marmo bianco a cristalli fini. Alt. cm 58; lung. 78; spess. 8.
Rilievo con scena di sacrificio ad un eroe cavaliere.
Fine del IV secolo a. C. (Schild-Xenidou); terzo quarto del IV sec. a. C. (Comella).
Bibl.: Schild-Xenidou 2008, 332-333, kat. 100, tav. 40; Comella 2002, 226.

7. Tebe, Museo Archeologico inv. 128.
Dalla Chiesa della Panaghia nel sobborgo di Pyri a Tebe.
Marmo bianco a grossi cristalli. Alt. cm 35; lung. 44; spess. 0,8.
Banchetto eroico.
Bibl.: Vlachogianni 2001, 155, n. 7.

8. Tebe, Museo Archeologico inv. 129.

Rinvenuto sulle pendici sud della Cadmea.

Calcare. Alt. cm 45; lungh. 64; spess. 11.

Banchetto eroico. Iscrizione: Τρύφων Ηρακλείδου [--]

Tardo ellenistico (Καρούζος; Vlachogianni).

Bibl.: Vlachogianni 2001, 155, n. 8.

9. Tebe, Museo Archeologico inv. 25041.

Da Tebe o da Tespie.

Calcare. Alt. cm 49; lungh. 52; spess. 13,5.

Rilievo votivo a Cibele

Fine del IV sec. a. C. (Schild-Xenidou).

Bibl.: Schild-Xenidou 2008, 339-340, kat. 107, tav. 42 con altra bibl.; Bonanno Aravantinos 2008, 238;

Αραβαντινός 2010, 268.

10. Tebe, Museo Archeologico inv. 43149

Dal terreno Skoumas nell'area di Pyri.

Inedito. Esaminato in questa sede.

SUMMARY

A NEW VOTIVE RELIEF FROM THEBES

Margherita Bonanno Aravantinos

A rescue excavation at Thebes, in the area of Pyri, brought to light a new votive relief, bearing a depiction set within an architectural frame. The relief, now in the Archaeological Museum of Thebes inv. 43149, shows a bearded god, sitting on a rock to the right. He wears a himation leaving the frontal part of his upper body exposed, and holds an offering bowl in his outstretched right hand. Opposite him there is a family of worshippers next to an altar, clearly distinguished from the god by their size. The family comprises three children in the front, a couple of adults on a second level and another woman in low relief in the back. A pig was offered to the sacrifice.

The pentelic marble and the style of the relief indicate that it was produced in an Attic workshop. The piece is dated to 330-320 B.C. Since there is not dedicatory inscription, and the god bears no attribute that could help us identify him, we could only hypothetically suggest that this is Zeus. The relief is very significant, because it is one of ten in total votive reliefs coming from Thebes, and most importantly, it is the only one coming from a known archaeological context. It was found in a Hellenistic building, in a destruction layer dated to the 2nd half of the 2nd c. B.C. - early 1st c. B.C. Among other significant finds, the layer also contained part of an amphora from Brindisi, bearing a stamped inscription HPAIOC on one handle and BANTON on the other.

BIBLIOGRAFIA

- Αραβαντινός Β., 2010. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών*, Αθήνα.
- Bonanno Aravantinos M., 2008. Culti orientali in Beozia: le testimonianze archeologiche, in Palma Venetucci B. (a cura di), *Culti orientali tra scavo e collezionismo*, Roma, 235-247.
- Βουτυράς Ε., 1990. Ηφαιστίων ήρωας, *Εγνατία* 2, 123-162.
- Comella A., 2002. *I rilievi votivi greci di periodo arcaico e classico: diffusione, ideologia, committenza*, Bari.
- Δεσπίνης Γ., 1997. Δεσπίνης Γ. – Στεφανίδου-Τιβεριού Θ. – Βουτυράς Ε., 1997. *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης*, I, Θεσσαλονίκη.
- Despinis G., 2002. Il rilievo votivo di Aristonike ad Artemis Brauronia, in Gentili B. – Perusino F., *Le orse di Brauron. Un rituale di iniziazione femminile nel santuario di Artemide*, Pisa, 153-165.
- Edelmann M., 1999. *Menschen auf griechischen Weihreliefs*, München.
- Edwards C.M., 1985. *Greek votive reliefs to Pan and the Nymphs*, Diss. New York.
- Ekroth G., 2002. *The sacrificial rituals of Greek hero-cults in the Archaic to the early Hellenistic periods*, Liège.
- Grassinger D. – de Oliveira Pinto T. – Scholl A., 2008. *Die Rückkehr der Götter: Berlins verborgener Olymp. Exhibition catalog: Pergamonmuseum Berlin, 27.11.2008 - 5.7.2009*, Regensburg.
- Güntner G., 1994. *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs. Untersuchungen zur Typologie und Bedeutung*, Würzburg.
- Hamiaux M., 1998. *Louvre. Les sculptures grecques II. La période hellénistique (IIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Paris.
- Hamiaux M., 2001. *Louvre. Les sculptures grecques I. Des origines à la fin du IVe siècle avant J.-C.*², Paris.
- Hausmann U., 1960. *Griechische Weihreliefs*, Berlin.
- Holtzmann B., 1984. Asklepios, *LIMC* II, Zürich, 863-897.
- Καλτσάς, Ν., 2002. *Τα γλυπτά: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Κατάλογος*, Αθήνα.
- Καρούζος Χρ., 1934. *Το Μουσείο της Θήβας*, Αθήνα.
- Kiderlen M. – Strocka V.M. (herausg.), 2005. *Die Götter beschenken. Antike Weihegaben aus der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin*, München.

- Klößner A., 2006. Votive als Gegenstände des Rituals. - Votive als Bilder von Ritualen. Das Beispiel der griechischen Weihreliefs, in Mylonopoulos J. - Roeder H., *Archäologie und Ritual. Auf der Suche nach der rituellen Handlung in den antiken Kulturen Ägyptens und Griechenlands*, Wien.
- Leventi I., 1997. Zeus (Classical period II: 4th cent. B. C.), *LIMC VIII*, Zürich, 338- 346.
- Λεβέντη I., 1999-2000. Οι θεότητες του κύκλου του Ασκληπιού ως κουροτρόφοι. Οι εικονογραφικές μαρτυρίες, *Αρχαιογνωσία* 10, 87-103.
- Leventi I., 2003. *Hygieia in Classical Greek Art*, Athens. *Αρχαιογνωσία* Suppl. Vol n. 2.
- Λεβέντη I., 2003a. Παρατηρήσεις στα αττικά αναθηματικά ανάγλυφα του ύστερου 4ου και πρώιμου 3ου αι. π.Χ., in Palagia O. - Tracy St.V. (edd.), *The Macedonians in Athens, 322-229 B.C.: proceedings of an international conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001*, Oxford, 128-139.
- Manacorda D., 1988. Per uno studio dei centri produttori delle anfore brindisine, in Marangio C. (a cura di), *La Puglia in età repubblicana, Atti del I convegno di studi sulla Puglia romana, Mesagne 20-22 marzo 1986*, Galatina, 91-108.
- Moggi M. - Osanna M., 2010. *Pausania. Guida della Grecia, Libro IX, La Beozia*, Borgaro Torinese.
- Neumann G., 1979. *Probleme des griechischen Weihreliefs*, Tübingen.
- Palazzo P., 1988. Aspetti tipologici della produzione delle anfore brindisine, in Marangio C. (a cura di), *La Puglia in età repubblicana, Atti del I convegno di studi sulla Puglia romana, Mesagne 20-22 marzo 1986*, Galatina, 109-117.
- Schachter A., 1994. *Cults of Boiotia. 3. Potnia to Zeus. Cults of Deities Unspecified by Name*, BICS 38 (3), London.
- Schild-Xenidou V., 2008. *Corpus der Boiotischen Grab- und Weihreliefs des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Mainz.
- Tagalidou E., 1993. *Weihreliefs an Herakles aus klassischer Zeit. Heidelberg, Univ., Diss. SIMA-PB 99*.
- van Straten F.T., 1992. Votives and votaries in Greek sanctuaries, in *Le sanctuaire grec: huit exposés suivis de discussions par A. Schachter. Conference Vandœuvres-Genève, 20-25 Août 1990*, Genève, 247-284.
- van Straten F.T., 1995. *Hierà Kalá. Images of animal sacrifice in Archaic and Classical Greece*, Leiden.
- Vikela E., 1994. *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates Heiligtum am Ilissos*, AM 16 Beih., Berlin.
- Vikela E., 1997. Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas, AM 112, 167-246.
- Vikela E., 2001. Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereiefs. Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit, AM 116, 67-123.
- Vikela E., 2006. Griechische Reliefweihungen an Athena. Ikonographie der Göttin und Bildkomposition der Reliefs, AM 120, 85-161.
- Vikela E., 2008. The worship of Artemis in Attica: cult places, rites, iconography, in Kaltsas N. - Shapiro A., 2008, *Worshipping women: Ritual and Reality in Classical Athens*, New York, 79-87.
- Vlachogianni E., 2001. Reliefs mit Totenmahldarstellungen in den Museen von Chaironeia und Theben, AM 116, 135-157.
- Vlivos S., 1999. *Der thronende Zeus. Eine Untersuchung zur statuarischen Ikonographie des Gottes in der spät-klassischen und hellenistischen Kunst, Internationale Archäologie 62*, Rahden/Westf.
- Volpe G., 1988. Primi dati sulla circolazione delle anfore repubblicane nella Puglia settentrionale, in Marangio C. (a cura di), *La Puglia in età repubblicana, Atti del I convegno di studi sulla Puglia romana, Mesagne 20-22 marzo 1986*, Galatina, 77-90.
- Volpe G., 1989. La circolazione delle anfore romane nella Daunia: dati preliminari, in *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Roma, 629-632.
- Volpe G., 1995. Contenitori da trasporto, in Mazzei M. (a cura di), *Arpi. L'ipogeo della Medusa e la necropoli*, Bari, 231-240.
- Xagorari-Gleißner M., 2008. *Meter Theon. Die Göttermutter bei den Griechen*, Mainz.

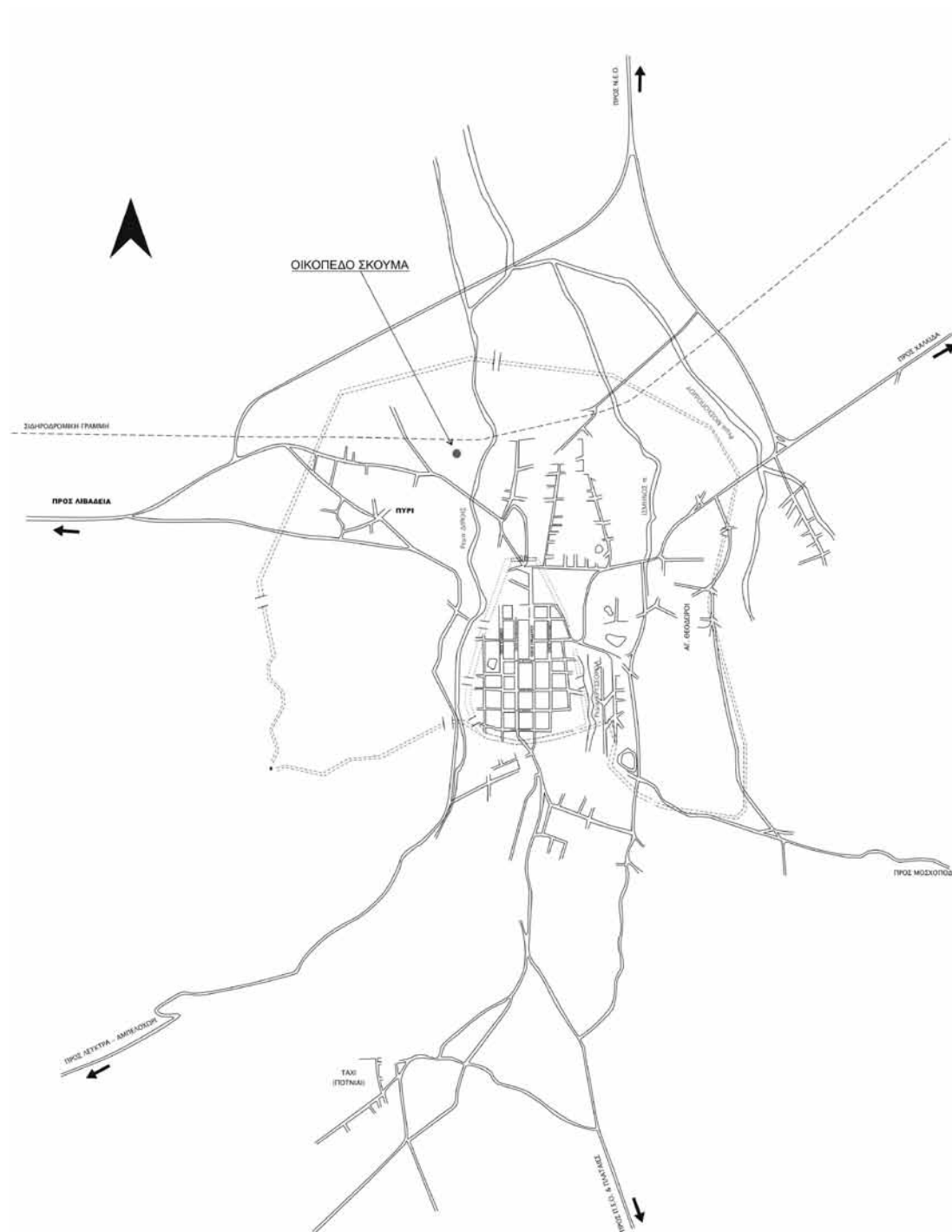

Fig. 1. Tebe. Pianta della città con indicazione del terreno Skoumas nell'area di Pyri.

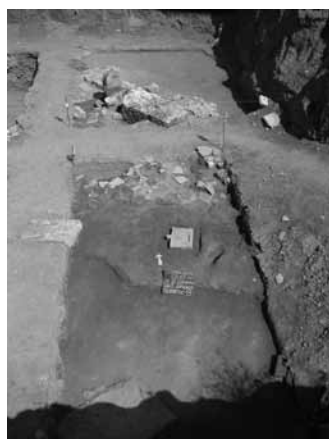

Fig. 2. Tebe, Pyri. Terreno Skoumas, settore 8 da Sud.

Fig. 3. Tebe, Pyri. Terreno Skoumas, settore 8, area nord-orientale: il ritrovamento del rilievo votivo.

Fig. 4. Tebe, Museo Archeologico inv. 43149. Rilievo votivo con raffigurazione di divinità e adoranti.

Fig. 5. Tebe, Museo Archeologico inv. 43149. Rilievo votivo con raffigurazione di divinità e adoranti, lato sinistro.

Fig. 6. Tebe, Museo Archeologico inv. 43149. Rilievo votivo con raffigurazione di divinità e adoranti, lato destro.

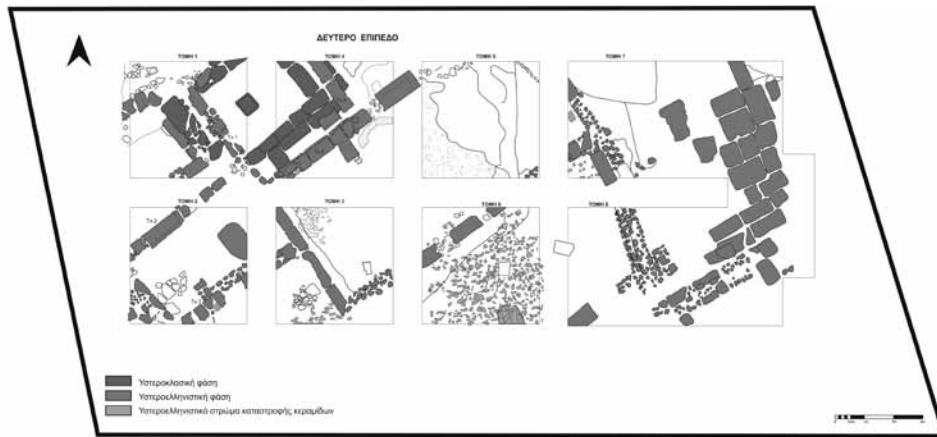

Fig. 7. Tebe, Pyri. Pianta del terreno Skoumas con indicazione delle fasi cronologiche delle strutture.

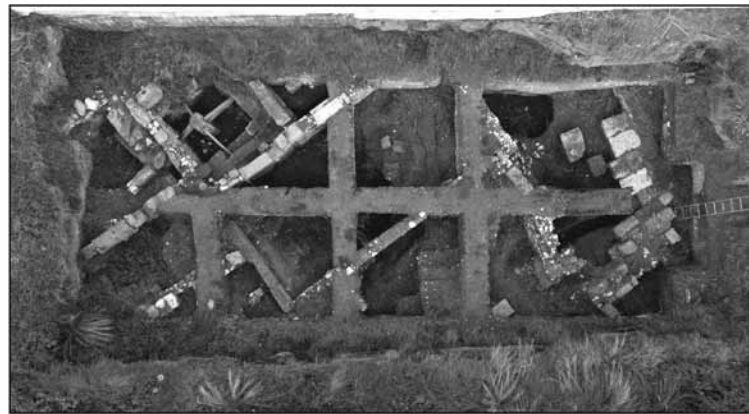

Fig. 8. Tebe, Pyri. Terreno Skoumas, fotografia aerea.

Fig. 9. Tebe, Pyri. Terreno Skoumas, settore 8 da Nord, strato di distruzione.

Fig. 10. Tebe, Museo Archeologico. Frammento di anfora brindisina con bolli sulle anse.

**TEBE. NÈOS SYNOIKISMÒS.
GLI SCAVI ARCHEOLOGICI DAL 1967 AL 1997.
IL TEATRO ANTICO E LA SUA RICOSTRUZIONE***

Marco Germani

Come evidenziato da Rune Frederiksen in uno studio¹ abbastanza recente, in Asia Minore e nella Grecia centrale il numero dei teatri attestati dalle fonti antiche appare di gran lunga superiore al numero delle strutture archeologicamente note. Il dato appena evocato sembra particolarmente adatto a sintetizzare la situazione tebana. Sebbene infatti, diversi autori antichi e una recente acquisizione epigrafica² riferiscano della presenza di un teatro di due stadi e di un ippodromo, il dato archeologico non sembra aver fornito fino ad oggi elementi sufficienti a svelarne l'ubicazione e la forma esatta. Alcuni scavi archeologici condotti a partire dal 1967 e ripresi a fasi alterne fino al 1997³ nel quartiere *Nèos Synoichismòs* hanno, infatti, riportato alla luce tracce di strutture relative ad un edificio per spettacoli non meglio identificato. Grazie ad un attento riesame delle relazioni di scavo e delle fonti antiche nonché alle integrazioni apportate alla documentazione grafica fin qui prodotta, oggi è possibile proporre una nuova chiave di interpretazione per le strutture emerse a Tebe nel *Nèos Synoichismòs*. Sugli edifici ludici di Tebe appaiono interessanti alcune annotazioni registrate nella biografia di Silla⁴ redatta da Plutarco e nel libro nono della *Periegesi* di Pausania⁵. Entrambi gli autori, citando il teatro, agganciano la struttura ad alcuni punti strategici dell'abitato antico. Nel primo caso, Plutarco, ripercorrendo gli avvenimenti successivi alla battaglia di Cheronea, riferisce che il trionfo di Silla fu celebrato a Tebe dove, per l'occasione, fu restaurata la *θυμέλη* presso la fonte di Edipo. Nelle parole del biografo vanno ravvisate due informazioni interessanti: la prima, di carattere tecnico, registra il rifacimento della *θυμέλη* del teatro di Tebe, la seconda, di stampo topografico, fornisce un indizio per la localizzazione del teatro antico. Già Flickinger⁶ aveva mostrato come il termine *θυμέλη* fosse stato utilizzato da Plutarco nella biografia di Sil-

* Desidero esprimere un sentito ringraziamento al Soprintendente Archeologo della IX Eforia alle Antichità Preistoriche e Classiche della Beozia, prof. Vassilis Aravantinos, per aver indirizzato, supportato e guidato costantemente le mie ricerche e per aver concesso a questo studio la possibilità di godere di dati che, senza l'incondizionata ospitalità offerta, sarebbero stati difficilmente accessibili. Desidero inoltre ringraziare la professoressa Margherita Bonanno Aravantinos per aver creduto e sostenuto questo lavoro. Per alcune annotazioni di natura tecnica relative alla ricostruzione dell'immagine antica dell'edificio sono grato alla prof.ssa M. Pia Muzzioli e al prof. Carlo Rescigno. Infine voglio rivolgere un ringraziamento a tutto il personale della IX Eforia alle Antichità Preistoriche e Classiche della Beozia e in particolare alla sig. Maria Kostara, per aver sopportato le mie continue incursioni all'interno degli uffici e degli archivi della Soprintendenza.

1. Frederiksen 2002, 65-124.

2. L'epigrafe rinvenuta a Tebe nel 1998, al margine della strada davanti la chiesa di Agia Triada, sembra databile alla fine dell'età ellenistica ed è stata edita preliminarmente da Αραβαντινός 2004, 355.

3. Ringrazio la dott.ssa Elena Kountouri per avermi concesso la possibilità di pubblicare i dati relativi a questo scavo realizzato nel corso del 1997 in occasione dell'apertura di trincee per il passaggio delle nuove condutture dell'acqua. Nella carta archeologica dell'area, presentata di seguito, tuttavia, tale scavo non compare a causa della difficoltà di riposizionarlo in assenza di adeguati rilievi. I dati relativi a tale scavo, infatti, sono stati rivelati da un nuovo spoglio dell'archivio della IX Eforia di Tebe realizzato nel mese di settembre del 2009 successivamente, cioè, alla campagna di rilievi effettuata con stazione totale nel mese di dicembre del 2008. Per tale ragione, al momento, non potendo ancorare con certezza il nuovo lacerto murario ci si limiterà a segnalare l'esistenza. Si provvederà al più presto a proporre un aggiornamento della carta archeologica dell'area.

4. Plut., *Silla*, 19, 11.

5. Paus., 9, 16,6.

6. Flickinger 1904, 37-38.

la non con l'accezione di altare di Dioniso, posto di solito al centro dell'orchestra, quanto, invece, con il significato di *scanae frons* o *pulpitum*. Curiosamente un'epigrafe venuta alla luce in anni recenti ed edita preliminarmente da Aravantinos nel *Archeologikon Deltion* pubblicato nel 2004⁷, attualmente al vaglio di Bouraselis, sembrerebbe registrare, proprio agli inizi del I secolo a.C., un'azione di rifacimento del proscenio teatrale.

L'altra fonte, Pausania, approccia il teatro da un altro punto della città antica, ancorandone l'ubicazione alla porta di Preto. Le Pretidi, riconosciute fino ad oggi come uno degli ingressi posti sul versante orientale della Cadmeia (**fig. 1, n° 1**), vengono invece spostate, da un recente studio⁸, nel circuito murario della grande Tebe, in un'area a nord della Cadmeia (**fig. 1, n° 2**). Se si accetta la teoria proposta recentemente da Osanna⁹ per la ricostruzione delle mura della grande Tebe si noterà come entrambi i punti citati dai due autori antichi, la fonte di Edipo (**fig. 1, n° 3**) e la porta di Preto (**fig. 1, n° 2**) risultino inquadrare rispettivamente a sud e a nord l'area di *Nèos Synoichismòs* (**fig. 1, n° 4**) in cui gli scavi archeologici hanno individuato avanzi di una grossa struttura per spettacoli.

A partire dal 1966, infatti, in seguito all'urbanizzazione di alcune aree a nord-est della Cadmeia, iniziarono ad emergere, proprio nel quartiere di *Nèos Synoichismòs*, alcuni muri relativi ad un edificio pubblico di grosse dimensioni. Nel decennio successivo, vari scavi compiuti nelle vie del quartiere, rivelarono la presenza di più strutture, tutte riconducibili ad uno stesso complesso architettonico. I primi avanzi a tornare alla luce furono, nel 1966¹⁰, quelli di odòs Venizelou indagati in occasione dell'apertura della strada.

I lavori riportarono alla luce tre nuclei di muri edificati con grossi blocchi squadrate che, posti in opera in maniera differente, erano conservati, quasi esclusivamente, allo strato di fondazione. I blocchi dei muri, disposti rispettivamente nel settore meridionale e settentrionale per testa, e, in quello centrale per taglio, presentavano un andamento rettilineo discontinuo per una lunghezza di circa 48 metri. Per nessuno dei tre tronchi di mura fu specificato il numero dei filari indagati. Per la ricostruzione della tecnica edilizia adottata è stata utilissima una foto inedita (**fig. 2**), conservata nell'archivio della Soprintendenza di Tebe, che testimonia come, almeno nel tratto più settentrionale, si sovrapponevano due filari di blocchi sovrapposti entrambi per testa¹¹. Il resoconto dello scavo, corredato semplicemente da una foto, comparve in un breve trafiletto pubblicato sul *Archeologikon Deltion* del 1967¹². In esso i muri furono da subito interpretati come parti di un edificio per spettacoli definito talvolta teatro, talvolta anfiteatro. Tuttavia la lettura della relazione del *Deltion* del 67 è resa piuttosto complessa dall'assenza di una pianta di scavo che lascia svariati dubbi sull'andamento e l'orientamento delle strutture indagate. A complicare ulteriormente le operazioni d'interpretazione di tali avanzi, si

7. Αραβαντινός 2004, 355.

8. Osanna 2008, 243-260; Osanna 2010, 306-307.

9. La ridefinizione del tracciato della cinta muraria della grande Tebe sembra essere stata ispirata ad Osanna dalla rilettura congiunta di un passo della *Periegesi* di Pausania (9, 23,1) e dell'*Anabasi* di Arriano. Lo studioso osserva come Pausania attesti davanti alle porte di Preto l'esistenza di un ginnasio e del santuario di Iolaos. Tale informazione è posta da Osanna in relazione alla notizia fornita da Arriano che, ripercorrendo le fasi della presa di Tebe da parte di Alessandro Magno, scrive: "*Partito da Onchesto il giorno dopo Alessandro si avvicinò alla città di Tebe, presso il santuario di Iolao dove pose il campo per dare tempo ai Tebani, se mai pentiti delle decisioni prese intendessero inviargli ambascierie*" [Trad. Sisti 2008, 33]. La vicinanza del santuario di Iolaos lascia dunque ipotizzare ad Osanna che si tratti dello stessa area citata da Pausania presso le porte di Preto.

La figura di *Ιόλαος* è particolarmente significativa per lo studio degli edifici per spettacolo di Tebe in particolare modo per quelli destinati alle gare atletiche. Una ricostruzione delle vicende legate a questo eroe locale appare in Dill, Walde 2009, 565 ss. si veda inoltre Angeli Bernardini 1990, 119-127. Per quanto riguarda le fonti antiche sicuramente le odi di Pindaro costituiscono la testimonianza più ricca, si veda ad esempio la *Pyth.* 9,79-85; *Pyth.* 11, 59-64, *Schol. Pyth.* 9, 137; tuttavia, si deve ricordare anche l'accenno alle doti di *Ιόλαος* fatto da Euripide in *Heracl.* 6. Per quanto attiene al culto di *Ιόλαος*, invece, degne di nota sono alcune annotazioni contenute in Aristofane che, in *Schol. Acharn.* 867, riferisce di giuramenti compiuti da stranieri sulla sua tomba.

10. Una foto inedita ed interessantissima di questi scavi, sebbene abbastanza rovinata, è stata rintracciata nell'archivio fotografico della IX Eforia alle Antichità Preistoriche e Classiche della Beozia ed è qui pubblicata per gentile concessione del Soprintendente archeologo Vassilis Aravantinos.

11. In assenza delle quote altimetriche di rinvenimento dei diversi tratti di mura, credo che si debba ritenere che i due tronchi con blocchi disposti per testa siano stati riscontrati ad una quota inferiore rispetto al tratto di mura centrale composto da blocchi disposti per lungo e per testa. In questo modo il tratto centrale, conservato ad una quota più alta rispetto agli altri due, costituirebbe lo sviluppo in elevato di un unico muro di cui rimangono a nord-ovest e a sud-est evidenti resti pertinenti all'*eutyntheria*. Tale tecnica costruttiva fu ugualmente impiegata nell'*analemma* di altri teatri come ad esempio in quello di Megalopolis in Arcadia (v. Bressan 2009, 187-195 e 436).

12. Φαράκλας 1967, 235.

aggiunge l'impossibilità di poterli analizzare autopticamente, trattandosi di strutture ricoperte al termine delle indagini. Lo spoglio degli archivi della IX Eforia alle Antichità Preistoriche e Classiche della Beozia ha permesso di recuperare le piante di scavo redatte nel 1966 in occasione delle indagini archeologiche. Tali documenti, rimasti fino ad oggi inediti, ci aiutano nella comprensione degli allineamenti delle strutture emerse e poi re-interrate in occasione della costruzione della via Venizelou (**fig. 3**).

Qualche anno più tardi, nel 1971, si tornò a scavare in odòs Venizelou dando inizio all'indagine di un nuovo muro in opera quadrata pseudoisodoma lungo circa 21 metri. Le indagini di quest'area ripresero nel 1973. I resti del muro, ricoperti dalla terra del terrapieno artificiale ammassato alle sue spalle, sono ancora oggi visibili al margine orientale della carreggiata. Le indagini rivelarono che nella parte centrale della parete era stato ricavato un vano scala oblitterato poi al termine degli scavi. Scarse informazioni furono registrate nelle relazioni di scavo; oggi, tuttavia, grazie alla pulizia dell'area effettuata nel dicembre del 2008, emergono nuovi interessanti dati.

La struttura, composta da quattro filari di blocchi disposti per lungo che dovevano presentare la faccista perfettamente levigata, poggia su un filare di *euthyteria*. I quattro filari che costituiscono l'alzato del muro raggiungono un'altezza di 1,85 m. Su tale muro si ammorsano 9 setti perpendicolari di cui resta traccia nell'immagine del paramento esterno. All'interno dei filari composti da blocchi posti in opera per lungo, infatti, si alternano blocchi disposti per testa, spia dei muri retrostanti. Se si considerano anche i blocchi dei muri perpendicolari appena descritti, la struttura di odòs Venizelou raggiunge, in alcuni punti, un'altezza di 2,75 metri. Il muro nella sua terminazione settentrionale descrive un angolo perfetto grazie ad elementi parallelepipedi posti a formare una catena angolare alternata. Gli elementi, di discreta fattura, sono realizzati in una pietra porosa locale, piuttosto friabile, di colore arancio. Le dimensioni di tali blocchi appaiono standardizzate, attestandosi tutte intorno agli stessi valori: altezza 40 cm., lunghezza 1,10 cm. e profondità 60 cm. circa (**fig. 4**).

Tornando alle relazioni di scavo, ancora negli anni '71¹³, '72¹⁴ e '73¹⁵ non sembra chiarita la natura della struttura. Nelle pagine dell'Archeologikon Deltion del 1971, infatti, si continua nell'indecisione di attribuire i muri ad un teatro¹⁶ o a un anfiteatro e in quelle del '73 si dichiara che la tipologia della costruzione continuava a rimanere oscura. L'insufficienza di documentazione grafica, affidata ancora una volta esclusivamente a due fotografie, rende, anche in questo caso, difficile comprendere la reale estensione dei setti radiali che, ammorsati sulla parete visibile in odòs Venizelou, dovevano svilupparsi verso oriente. Per facilitare le operazioni di lettura del patrimonio archeologico dell'area si è ritenuto indispensabile provvedere ad integrare la documentazione con un rilievo in pianta e in alzato e con un rilievo fotogrammetrico del muro (**fig. 4-6**).

Nel 1975 nella proprietà Sofokli Makridis, presso odòs Plastira¹⁷, contrapposte alle strutture di odòs Venizelou, si rinvenne un muro di 11,30 metri di lunghezza piuttosto singolare per forma. Il muro era composto da blocchi disposti per testa e per lungo. La relazione di scavo pubblicata nel 1976 evidenziò come esso poggiasse su un piano che digradava verso la parte occidentale della proprietà. A corredare tale relazione non fu posta nessuna immagine né pianta. Soltanto lo spoglio dell'archivio della IX Eforia ha consentito di recuperare una pianta, ancora inedita, redatta nel 1975 in occasione dello scavo (**fig. 5**). Ad un'attenta analisi la pianta ha evidenziato, in seguito al controllo dei dati catastali e dell'andamento delle strade in essa rappresentate, un errato orientamento¹⁸.

L'osservazione della pianta, tuttavia, lascia intuire che si tratta di un muro realizzato con lo stesso siste-

13. Σπυρόπουλος 1971, 211.

14. Σπυρόπουλος 1972, 307.

15. Σπυρόπουλος 1973, 248.

16. Nella descrizione proposta sul giornale di scavo dell'anno 1967 la struttura emersa in odòs Venizelou viene accostata indistintamente a due definizioni differenti, talvolta, infatti, si utilizza l'espressione "edificio di forma teatroide", talvolta si ricorre invece all'uso del termine "anfiteatro". Lo stesso errore si ripete nel 1971 quando indistintamente appaiono affiancati la definizione di teatro e quella di anfiteatro. Non sembra differente la situazione presentata nel Deltion del 1973 dove il titolo che precede la descrizione degli scavi, "Νέος Συνοικισμός Θηβών. Ρωμαϊκόν ἀμφιθέατρον", riassume la situazione di confusione che continua ad esistere intorno alla natura dell'edificio. Ancora nella relazione del 1976 si è indecisi sulla reale tipologia della struttura che, tuttavia nel 1978 grazie agli scavi condotti dalla Demakopoulou sembra trovare una sua definitiva interpretazione in seguito al rinvenimento di parte della *scaena*.

17. Δακωρόνια 1976, 127.

18. La freccia che avrebbe dovuto indicare il nord, infatti, era stata rivolta erroneamente verso ovest.

ma costruttivo impiegato in alcuni tratti delle strutture emerse sotto la moderna odòs Venizelou. Anche le dimensioni dei blocchi impiegati risultano identiche. Tutto ciò lascia ipotizzare che le murature fin qui analizzate vadano ricondotte tutte ad uno stesso complesso edilizio di dimensioni molto ampie.

Resta dunque da chiarire quale fosse la funzione di tali muri. Dall'analisi tecnica dei lacerti emersi, mi sembra evidente come si debbano riconoscere ai resti in esame funzioni sostruttive e contenitive a favore della cavea del teatro. Nello specifico, nelle strutture scoperte sotto le moderne odòs Venizelou (fig. 3-4) e Plastira (fig. 5) vanno individuate le mura dell'analemma occidentale ed orientale del teatro con chiara funzione di contenimento, sostruzione e demarcazione dei confini della struttura. I resti in opera quadrata rintracciati in odòs Plastira sembrano, tuttavia, presentare una serie di speroni (tre). Rimane dunque da chiarire se il teatro tebano abbia impiegato sul versante orientale un sistema sostruttivo differente da quello utilizzato sul versante occidentale dove non compaiono speroni. Difficile poi risulta accertare se l'area racchiusa in questa grossa cinta dell'analemma fosse interamente strutturata con sedili. L'estensione dell'area, tuttavia, mi porta ad escludere tale ipotesi.

In considerazione dei fattori morfologici dell'area e delle dimensioni della struttura in esame, ritengo più plausibile che gli speroni emersi dallo scavo possano essere interpretati come parte di una sistema a barbacane. Se da un lato appare ancora complesso definire con precisione l'area occupata dal teatro, dall'altro si può osservare come la distanza che intercorre tra le mura di odòs Venizelou e quelle di odòs Plastira definisca il teatro di Tebe come il più ampio della regione Beozia. Non deve meravigliare la forma piuttosto rettilinea descritta dalle mura dell'analemma del teatro tebano, si veda ad esempio l'analemma d'età classica del teatro di Messene¹⁹.

Ai dati fin qui eviscerati vanno aggiunti quelli emersi nel corso dello scavo condotto nel 1978²⁰ in occasione della demolizione della casa di proprietà Baka posta in odòs Tsaldari. Al di sotto delle fondazioni della casa emersero cinque blocchi di pietra porosa riconosciuti come parte della *scaena* del teatro romano. I muri di odòs Tsaldari, ben 6 metri sotto il piano stradale attuale, poggiavano, dunque, sullo stesso banco roccioso già rilevato sotto il primo filare del muro di 21 metri di odòs Venizelou. In particolare due di questi cinque blocchi mostrarono evidenti fori da perno. Accanto ad essi lo scavo restituì un frammento di sedile di marmo²¹, mentre, nelle murature della casa Baka, si osservò che erano stati reimpiegati alcuni frammenti di decorazione architettonica. Lo scavo riportò alla luce solo pochi frammenti di ceramica acroma tutti d'età romana. Nella relazione fu inserito un disegno del frammento di sedile ritrovato durante lo scavo e, per la prima volta, anche una pianta delle strutture emerse.

Infine nel 1997 gli scavi realizzati in odòs Venizelou per il passaggio di alcune condutture idriche rivelarono subito al di sotto del manto stradale una porzione di mura in opera quadrata, con andamento nord-ovest sud-est, composta da tre ordini di blocchi sovrapposti, allettati senza malta né grappe metalliche. Il muro lungo circa 8 m è composto da una doppia cortina di blocchi disposti nel filare più in basso per testa mentre nei due superiori per lungo. Dalle fotografie di scavo appare evidente che per la cortina si utilizzarono blocchi di cui appare variabile la lunghezza ma non la profondità che resta costante, attestandosi intorno ai 0,60 m.²² A causa dell'assenza di un rilievo dell'alzato appare difficile da definire l'altezza dei singoli diatoni.

Piuttosto scarsi sono gli studi che si sono occupati in modo dettagliato del teatro di Tebe. Rapidi accenni sono contenuti nel recente studio di Sear²³ in cui ci si limita a pubblicare una scheda sintetica sul teatro uti-

19. Μυλωνάς 1986, 103; Θέμελης 1986, 74-82; Μυλωνάς 1987, 98-99; Θέμελης 1987, 73-79; Πετράκος 1988, 30; Θέμελης 1988, 45-52; Kaltas 1989, 18; Πετράκος 1989, 35, Θέμελης 1989, 91-92; Ciancio Rossetto, Pisani Sartorio 1994, 258-259; Θέμελης 1996, 153-156; Θέμελης 1997, 85-89; Θέμελης 1998, 102-106; Themelis 1998, 10-11; Πετράκος 1999, 47; Θέμελης 1999a, 76-81; Θέμελης 1999b, 51-52; Πετράκος 2000, 58-61; Θέμελης 2000, 76-82; Πετράκος 2001, 46-49; Θέμελης 2001, 64-70; Πετράκος 2002, 27-30; Πετράκος 2003, 30-33; Θέμελης 2004, 28-29; Πετράκος 2007, 42-46; Πετράκος 2008, 46-52; Bressan 2009, 196-204.

20. Δημακοπούλου 1978, 108-117.

21. Dal disegno sembra di poter riconoscere un frammento di sedile monolitico da *proedria* dotato di schienale anatomico con decorazione a rilievo su uno dei lati brevi. La ricerca del frammento nei magazzini del museo di Tebe non ha restituito alcuna traccia del reperto. Appare interessante notare la differenza con un altro sedile proveniente da Tebe che ho avuto modo di studiare e pubblicare proponendone l'attribuzione alla tribuna dello stadio di Tebe. Germani 2010, 249-265.

22. Il muro di cui si possiede una pianta redatta in fase di scavo archeologico e alcune fotografie non compare tuttavia nella carta archeologica dell'area poiché solo grazie ad una nuova campagna di rilevazione topografica potrà essere correttamente ancorato al reticolo urbano moderno e riposizionato in maniera coerente con gli altri resti.

23. Sear 2006, 408.

lizzando dati estrapolati dall'Archeologikon Deltion. Due ulteriori tentativi di analizzare le strutture del *Néos Synoichismòs* di Tebe, poi, sono stati fatti da S. Symeonoglu e N. Faraklas. Il primo²⁴ aveva tentato di attribuire le strutture fin qui descritte ad un teatro del quale, però, non era riuscito, in assenza di una pianta generale dell'area, a comprenderne appieno le caratteristiche architettoniche. Lo studioso, infatti, sulla base di alcuni indizi forniti da Thomas Hatzithomas ed Emmanouel Panagiotides, proprietari di due terreni compresi nell'area in questione, si limitò, dopo aver appreso che negli anni precedenti erano stati cavati alcuni sedili litici, a sostenere la tesi che in questa zona si dovesse trovare il teatro del quale, però, non seppe indicare né l'orientamento, né la reale estensione sul terreno.

In tempi più recenti uno studio sulla topografia tebana²⁵ ha ipotizzato che il tracciato della moderna odòs Pergamou (fig. 1) ricalcasse la pista dello stadio indicato da Pausania vicino la porta di Preto²⁶ e che i resti emersi in odòs Venizelou²⁷ fossero da attribuire alla gradinata nord degli spettatori. Alla luce dei dati emersi durante la campagna di rilevazione grafica avviata nel corso dell'ultimo anno e di quelli desumibili dalla carta archeologica creata (fig. 7), si noterà come appaia piuttosto azzardato ipotizzare in odòs Pergamou la presenza della pista dello stadio e supporre, per le strutture di odòs Venizelou, l'appartenenza allo stesso complesso architettonico. Il riesame di piante più antiche, mostrando infatti la situazione geomorfologica dell'area del *Néos Synoichismòs* prima della urbanizzazione degli anni '50 e '60 che ha contribuito a celare la naturale impervietà dell'area, evidenzia come appaia piuttosto difficile ritenere che nell'area in questione si possa essere trovata la pista dello stadio antico. Dall'analisi delle curve di livello, infatti, si nota come odòs Pergamou si apre sul crinale della collina e lo taglia trasversalmente da sud-ovest a nord-est. Ancora oggi, infatti, la strada in esame mostra una considerevole pendenza (fig. 7).

Accanto a queste considerazioni di carattere geomorfologico vanno considerati alcuni aspetti che riguardano la forma e le dimensioni dell'edificio ipotizzato dal Faraklas. Va infatti segnalato che i 98 metri che separano le strutture di odòs Venizelou e l'ipotetica pista, riconosciuta da Faraklas in odòs Pergamou appaiono a dir poco eccessivi per poter ascrivere ad uno stesso complesso architettonico (stadio) le evidenze archeologiche emerse nell'area. Secondo Faraklas, invece, i muri di odòs Venizelou sarebbero da interpretare come opere di sostruzione della gradinata settentrionale dello stadio che però si troverebbe ad una distanza dalla pista superiore ai valori generalmente stimati²⁸. Alla luce dei dati emersi, mi pare evidente come la ricostruzione proposta da Faraklas presenti alcuni punti oscuri che lasciano piuttosto scettici di fronte alla sua interpretazione.

A questo punto l'elaborazione della carta archeologica dell'area di *Néos Synoichismòs* (fig. 7) si è resa necessaria per comprendere appieno orientamenti, allineamenti, dimensioni e sviluppo del teatro di Tebe. La carta, che è apparsa come l'unico strumento in grado di consentire una più appropriata valutazione dei dati archeologici emersi nell'area del *Néos Synoichismòs*, ha preso in considerazione tutte le piante redatte in occasione degli scavi condotti dal 1966 al 1977, assemblandole su una cartografia moderna dell'area²⁹. La scala utilizzata per la pianta è di 1:50 m. La lettura in parallelo della carta archeologica e della fotografia aerea ha innanzi tutto svelato l'orientamento della cavea. L'andamento delle mura di odòs Venizelou e di odòs Plastira e il riposizionamento dei muri della *scaena* rinvenuti nel '77, congiuntamente all'osservazione della forma urbanistica assunta dal quartiere negli ultimi cinquant'anni, sembrano definire i confini dell'area anticamente occupata dal teatro. Appare evidente come si debba riconoscere nelle due strade Venizelou e Plastira

24. Symeonoglou 1985, 139.

25. Φαράκλας 1996, 142-148.

26. Paus., 9 23,1.

27. Stupisce come tale studio, pur essendo stato pubblicato nel 1996 non abbia preso in considerazione le mura rinvenute in odòs Plastira e in odòs Tsaldari.

28. Sulle dimensioni degli stadi si vedano ad esempio gli studi di Gardiner 1903, 261-291; Μυλωνάς 1959; Manodori 1982, 181-182; Landes, Guiéorguieva 1994; Ginouvés 1998, 147; Lee 2002, 181-185.

29. Il lavoro di rilievo delle strutture di odòs Venizelou e quello di ancoraggio ai punti della topografia moderna delle piante di scavo redatte negli anni precedenti è stato svolto assieme al sig. Giampaolo Luglio al quale va un ringraziamento particolare. Le difficoltà incontrate per la ricontestualizzazione esatta dei lacerti murari individuati dallo scavo sono state diverse. Il cambiamento urbanistico dell'area, ad esempio, ha causato in alcuni casi la perdita di dati importanti per l'esatto riposizionamento delle strutture. Si aggiunga, inoltre, la difficoltà di valutare piante redatte spesso con i mezzi e i metodi dell'epoca, piuttosto imprecisi. In alcuni casi si sono resi necessari, ove tecnicamente comprovabile, ridefinizioni dell'orientamento delle piante antiche o piccole variazioni dell'asse delle mura rispetto ai punti topografici moderni.

rispettivamente il limite occidentale ed orientale del teatro. La cavea dunque, costruita su terrapieno artificiale e sostruita da mura a grossi blocchi doveva essere orientata a sud. Sul lato occidentale, appena dentro le mura dell'analemma, sotto la cavea del teatro, si deve ipotizzare la presenza di un corridoio che grazie ad un vano scala (fig. 4) dava accesso alle gradinate della cavea. Altro elemento di grande interesse è quello che riguarda la possibilità di calcolare l'ampiezza della cavea che doveva presentarsi come una delle più grandi della regione con circa 110 metri di diametro.

Piuttosto spinosa appare un'altra questione: quella cioè relativa alla datazione della struttura. Sulla scia delle vicende storiche e del ruolo assunto da Tebe in seno alla regione, nonché sulla scorta dell'analisi del panorama architettonico teatrale della Beozia è facile supporre che la città si fosse dotata di un teatro già sul finire dell'età classica. Nella maggior parte dei casi, infatti, dal IV secolo e non più tardi dell'inizio del secolo successivo le città della Beozia hanno già sviluppato una certa attenzione per le strutture preposte agli spettacoli teatrali³⁰. In presenza di scavi piuttosto avidi di materiali la datazione della struttura in esame appare piuttosto complessa. Il frammento di sedile ritrovato negli scavi del 1977 non sembra attualmente conservato nei magazzini del Museo di Tebe, dunque non può contribuire alla causa. Tuttavia, la ceramica rintracciata presso il muro ancora visibile in odòs Venizelou sembrerebbe, stando alle relazioni di scavo, riferibile tutta alla fase romana. Tale affermazione sembra piuttosto azzardata: appare infatti difficile che nel terreno di riempimento asportato durante gli scavi non sia emerso alcun frammento di ceramica greca, tipologia emersa invece proprio durante la recente (2008) pulizia del muro, quando sono stati rinvenuti, all'interno del terrapieno, frammenti di ceramica a vernice nera di età classica. Neanche l'analisi delle strutture contribuisce a dissolvere i dubbi riguardo alla cronologia. L'opera quadrata che sembra contraddistinguere gran parte dell'edificio, infatti, poco si presta a dirimere la questione³¹. Unico dato certo in nostro possesso e che costituisce un *terminus ad quem* per la datazione della struttura è che, all'indomani dello scontro avvenuto a Cheronea nel 86 a.C tra Lucio Cornelio Silla e l'esercito pontico di Mitridate comandato da Archelao, il dittatore volle celebrare la sua vittoria a Tebe dove ristrutturò la *scaena* del teatro. Dunque, all'inizio del I secolo a.C., il nostro teatro doveva già esistere ed evidentemente necessitare di lavori di restauro per permettere al generale romano di svolgervi al meglio il proprio trionfo³².

In assenza di ulteriori elementi probanti, dunque, per una datazione più certa del teatro si dovrà necessariamente far riferimento alla tipologia architettonica impiegata per la struttura. Come dichiarato più volte nel corso della relazione, il teatro tebano sfruttò soltanto in minima parte il declivio naturale, mentre fu per lo più edificato su sostruzioni artificiali. Il sistema impiegato sembrerebbe indurre a collocare la costruzione di tale teatro non prima del II secolo a.C. Se si considera, però, il vicino teatro di Eretria³³ e la sua tipologia architettonica si noterà come sia possibile far risalire almeno al III secolo a.C. una costruzione realizzata in tal modo. Ad Eretria, infatti, la seconda fase di ristrutturazione del teatro, riferibile al III secolo a.C., prevede un *koilon* a ferro di cavallo, in parte scavato nel terreno, in parte realizzato su sostruzioni artificiali. Il sistema fu impiegato per permettere, ad una tipologia strutturale fino ad allora strettamente legata ai declivi collinari, di poter gravitare nell'area del santuario di Dioniso dove, per ragioni morfologiche, non era possibile sfruttare nessun pendio naturale. A Tebe è probabile che lo stesso sistema sia stato impiegato per permettere al teatro di inserirsi nel panorama di edifici ed aree pubbliche presenti nella città bassa. Si deve tuttavia supporre che anche Tebe, come altri centri della Beozia, almeno dal IV secolo si fosse dotata di una struttura destinata ad accogliere gli spettacoli teatrali che però, allo stato attuale, non sembrerebbe coincidere con quella in esame. Ritengo infatti che una struttura realizzata secondo lo schema già visto ad Eretria non si possa concepire a Tebe prima dell'inizio del III secolo a.C. Il dato archeologico emerso nel corso degli ultimi anni sembra a tal proposito evidenziare una situazione particolarmente florida per il III secolo a.C. Va tuttavia segna-

30. Si vedano ad esempio le strutture di Orchomenòs (Σπυρόπουλος 1973a, 392-395; Σπυρόπουλος 1974, 324; Amandry, Σπυρόπουλος 1974, 171-242; Touchais 1978, 696; Ciancio Rossetto, Pisani Sartorio 1994, 268, Sear 2006, 402) e quella ancora più antica di Cheronea (Arias 1934, 64-66; Dilke 1950, 25-31; Anti, Polacco 1969, 9-44; Ginouves 1972, 61-63; Ciancio Rossetto, Pisani Sartorio 1994, 146; Sear 2006, 392). Germani (in press).

31. Sebbene risulti piuttosto difficile datare questi lacerti tebani in opera quadrata, va segnalata, comunque, una certa similitudine di essi, per tipologia di blocchi e per le modalità di messa in opera, con le mura della città di Atene presenti sulla Pnice ed in altri punti della città (Travlos 1980, 175, 177, figg. 227, 230, 231).

32. Barbagallo 1968, 639-646; Accame 1975, 200-201.

33. Fossum 1891, 253-266; Brownson 1891; Heermance 1896, 317-331; Capps 1895, 338-346; Fiechter 1937; Isler 2007.

lato che alcune ricostruzioni storiche proposte da P. Cloché³⁴ e più di recente da D. Knoepfler³⁵ ritengono che la ricostruzione di Tebe, all'indomani della sua distruzione operata da Alessandro Magno nel 335 a.C.³⁶, fu lunga e complessa. Secondo tali ipotesi la restaurazione delle mura operata da Cassandro³⁷, figlio del reggente macedone Antipatro³⁸, non basterebbe ad individuare un periodo di ritrovata fortuna per la città di Tebe. Di contro, però, l'indagine della necropoli nord-orientale di Tebe³⁹ ha evidenziato, attraverso l'analisi dei corredi delle tombe⁴⁰, come nel III secolo a.C. il livello sociale ed economico della città avesse già raggiunto un grado altissimo, mostrando una ripresa commerciale e culturale della città⁴¹. A riprova poi dell'intensa attività culturale in atto a Tebe in questo periodo rimangono alcune testimonianze epigrafiche che se da un lato attestano la ripresa di concorsi già noti dal V secolo a.C., come gli *Heracleia*⁴², dall'altro evidenziano la trasformazione di un concorso come gli *Agrionia* in *agônes stephanitai*⁴³.

È dunque in questo clima di sviluppo economico, sociale ed urbanistico che, alla ricerca di una nuova "dignitas", Tebe deve aver intrapreso la costruzione del nuovo grande teatro edificato secondo dettami architettonici innovativi. Tale ricostruzione assume per Tebe un valore simbolico altissimo. Il teatro, infatti, edificio nevralgico per la vita religiosa, culturale e politica della *polis* greca diviene, con la sua imponente mole, una testimonianza fondamentale nella ricostruzione delle vicende legate alla rinascita economica della città.

34. Cloché 1952, 210.

35. Knoepfler 2001, 18 ss.

36. Arr., *Anab.*, 1, 10, 2; Diod., 17, 14.

37. Diod., 19, 53, 2 e 54, 1; Paus., 9, 7, 1.

38. Sulla Cadmeia nel 323 a.C., infatti, si era installata una guarnigione macedone con Atipatro reggente (Iper., *Epit.* 17; Arr., *Anab.*, 1, 9, 9).

39. Aravantinòs 2007, 59-65; Bonanno Aravantinòs 2003, 188, 203, 212, 216, 227-228, nn. 136, 148, 151, 168-169.

40. La campagna di indagine archeologica della necropoli nord-orientale di Tebe (Gephira OSE) ha avuto inizio in seguito ai lavori di costruzione di un sottopassaggio ferroviario. Gli scavi intrapresi nel 1998 si sono protratti fino al 2002, riportando alla luce circa 850 sepolture databili dall'età arcaica a quella ellenistico-romana.

41. Bonanno – Pisani 2009, 403-431.

42. Shachter 1986, 64-65; Roesch 1975, 1-7.

43. Gli *Agrionia*, infatti, secondo quanto si apprende da un decreto inciso sulle pareti del Tesoro dei Beoti a Delfi, sarebbero già divenuti, nel 230 a.C., *agônes stephanitai*. (Robert 1977, 195-210; Knoepfler 2004, 1241-1279; Manieri 2009, 290-302).

SUMMARY

**THEBES. NÈOS SYNOIKISMÒS.
THE EXCAVATIONS FROM 1967 TO 1997.
THE ANCIENT THEATRE AND ITS RECONSTRUCTION**

Marco Germani

Several investigations into the whereabouts of the Theatre of Thebes to which ancient literary sources refer were conducted by Keramopoulos as early as 1917. However, it was not until 1967 that a number of masonry fragments –interpreted as part of an edifice intended for performances– began to resurface in the modern neighborhood of Thebes known as *Nèos Synoichismòs*. In the 1970s and then more recently in 1997, further remains belonging to the same architectonic structure were uncovered. The latest hypotheses regarding these ruins identify them as a stadium, thereby depriving the city of Thebes of its ancient theatre once again. Owing to the absence of an archaeological map of this area, it was rather difficult to attempt a comprehensive and systematic reading of the various structural units that have come to light. In order to analyze the discovered remains together, it was necessary to create an archaeological map, which revealed the existence of a theatre. The research to be presented aims at defining several technical characteristics (shape, dimensions, orientation, etc.) in addition to the chronological framework of this theatre.

BIBLIOGRAFIA

- Accame S., 1975. *Il dominio romano in Grecia dalla guerra acaica ad Augusto*, Roma (rist.).
- Amandry P. – Spyropoulos T., 1974. Monuments choregiques d'Orchomène de Béotie, *BCH* XCVIII, 171-242.
- Angeli Bernardini P., 1990. Iolao in Pindaro: un Eracle minore?, in Schachter, A. (ed.), *Essays in the Topography History and Culture of Boeotia*, Montreal 1990, 119-127.
- Anti C. – Polacco L., 1969. *Nuove ricerche sui teatri greci arcaici*, Padova.
- Αραβαντινός Β., 2004. Θήβα, *ΑΔ* 53, *Χρονικά*, 355.
- Aravantinòs V., 2007. Les fouilles des anciennes nécropoles dans la région de Thèbes en Béotie durant la dernière décennie (1993-2003), in Jeammet V. (éd.), *Tanagra: De l'objet de collection à l'objet archéologique, Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris 2007, 59-65.
- Arias P.E., 1934. *Il teatro Greco fuori di Atene*, Firenze.
- Barbagallo C., 1968. *Storia universale*, vol. II, Torino, 639-646.
- Bonanno Aravantinòs M., 2003. Les terres cuites de la nécropole nord-est de Thèbes, in Jeammet, V. (éd.), *Tanagra. Mythe et archéologie. Catalogue de l'Exposition, Musée du Louvre, Paris 15 septembre 2003 – 5 janvier 2004 / Musée des beaux arts de Montréal, 5 février – 9 mai 2004*, Paris, 188, 203, 212, 216, 227-228, nn. 136, 148, 151, 168-169.
- Bonanno M. – Pisani M., 2009. La tomba 10 della necropoli nord-orientale di Tebe, in Martina A. – Cozzoli A.T. (a cura di), *Atti del Convegno Internazionale di Studi: La tragedia greca e latina, le testimonianze archeologiche e iconografiche*, Roma, Università degli Studi Roma Tre, 14-16 ottobre 2004, Roma, 403-431.
- Brownson C.L., 1891. The Theatre at Eretria. Orchestra and Cavea, *AJA* 7, 266-280.
- Capps E., 1895. Excavations in the Eretrian Theatre, *AJA* 10, 338-346.
- Ciancio Rossetto P. – Pisani Sartorio G. (a cura di), 1994. *Teatri greci e romani alle origini del linguaggio rappresentato: censimento analitico*, Torino.
- Cloché P., 1952. *Thèbes de Béotie, des origines à la conquête romaine*, Namur.
- Δακρόνια Φ., 1976. Οικόπεδο Μακρίδη, *ΑΔ* 31, *Χρονικά*, 127.

- Δημακοπούλου Κ., 1978. Ανασκαφικές εργασίες. Θήβα, *ΑΔ* 33, *Χρονικά*, 108-117.
- Dilke O.A.W., 1950. *Details and Chronology of Greek Theatre Cavea*, *BSA* 45, 25-31.
- Dill U. – Walde C. (eds.), 2009. *Antike Mythen. Medien, Transformationen und Konstruktionen*, Berlino-New York.
- Fiechter E.R., 1937. *Das Theater in Eretria*, Stuttgart.
- Flickinger R.C., 1904. *Plutarch as a source of information on the greek theater*, Chicago.
- Fossum A., 1891. Excavations in the Theatre of Eretria. IV. The Stage-Building of the Theatre of Eretria, *AJA* 7, 253-266.
- Frederiksen R., 2002. The Greek Theatre. A Typical Building in the Urban Centre of the Polis, in Nielsen T.H. (ed.), *Even more studies in the ancient Greek polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre*, Stoccarda, 65-124.
- Gardiner E.N., 1903. Notes on the Greek foot race, *JHS* 23, 261-291.
- Germani M., 2010. Ipotesi di contestualizzazione di alcuni sedili nel Museo Archeologico di Tebe, in Antolini. S. Arnaldi. A., Lanzillotta, E., (curr.), *Giornata di Studi per Lidio Gasperini* (Roma, 5 giugno 2008), Tivoli, 249-265.
- Germani M., (in press). Boetian theatres: an overview of the regional ludic architecture, in S. Drougou, R. Frederiksen et al., *The Architecture of the Ancient Greek Theatre*, Proceedings and Monographs of the Danish Institute at Athens, Athens 27-30 January 2012.
- Ginouvés R., 1972. *Le théâtre à gradins droits de l'odéon d'Argos*, Paris.
- Ginouvés R., 1998. s.v. Stadio, in *Dictionnaire Methodique de l'architecture greque et romain*, vol. III, 147 ss.
- Heermance T.W., 1896. Excavation of the Theater at Eretria in 1895, *AJA* 11, 317-331.
- Θέμελης Π., 1986. Ανασκαφές στην αρχαία Μεσσήνη, *ΠΑΕ*, 74-82.
- Θέμελης Π., 1987. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 73-104.
- Θέμελης Π., 1988. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 43-79.
- Θέμελης Π., 1989. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 63-122.
- Θέμελης Π., 1996. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 153-156.
- Θέμελης Π., 1997. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 85-89.
- Θέμελης Π., 1998. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 89-126.
- Θέμελης Π., 1999a. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 69-111.
- Θέμελης Π., 1999b. *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα.
- Θέμελης Π., 2000. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 75-105.
- Θέμελης Π., 2001. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 63-96.
- Θέμελης Π., 2004. Ανασκαφή Μεσσήνης, *ΠΑΕ*, 25-53.
- Isler H.P. (with a contribution by Elisa Ferroni), 2007. Das Theater, in *Eretria XVIII, Ausgrabungen Und Forschungen*, Gollion.
- Kaltas N., 1989. *Ancient Messene*, Athens.
- Knoepfler D., 2001. La reintegration de Thebes dans le KOINON beotien apres son relevement par Cassandre, ou les surprises de la chronologie epigraphique, in Frei-Stolba R. – Gex K. (éd.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque, organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey*, de l'Université de Lausanne, vol. 1, 11-25.
- Knoepfler D., 2004. Les Rômaïa de Thèbes: un nouveau concours musical (et athletique) en Béotie, *CRAI* 148, 1241-1279.
- Landes C. – Guiéorguiéva M. et al. (edd.), 1994. *Catalogue de l'exposition: le stade romain et ses spectacles*, Lattes.
- Lee H.M., 2002. Reflections on the shape of the Greek stadium, in *Noctes atticae 34 articles on Greco-Roman antiquity and its Nachleben. Studies presented to Jorgen Mejer on his sixtieth birthday march 18, 2002*, Copenhagen, 181-185.
- Manieri A., 2009. *Agoni poetico musicali nella Grecia antica. Beozia*, Pisa - Roma.
- Manodori A., 1982. *Anfiteatri, circhi e stadi di Roma. I più suggestivi monumenti dell'antichità rivivono tra storia e leggenda in spettacoli di sangue e gloria: dai giochi dei gladiatori alle naumachie alle lotte con le belve*, Roma.
- Μυλωνάς Π.Μ., 1959. *Περί σταδίων*, Αθήνα.

- Μυλωνάς Γ.Ε., 1986. Μεσσήνη, *Έργον*, 100-105.
 Μυλωνάς Γ.Ε., 1987. Μεσσήνη, *Έργον*, 98-104.
 Osanna M., 2008. ΕΡΤΑΡΥΛΟΙ ΤΗΕΒΑΙ. Le mura tebane da Omero a Pausania, in *Le perle e il filo. A Mario Torelli per i suoi settanta anni*, Venosa, 243-260.
 Osanna M., 2010. Pausania. Guida della Grecia, *Libro 9*, La Beozia, Borgato Torinese.
 Πετράκος Β.Χ., 1988. Μεσσήνη, *Έργον*, 27-46.
 Πετράκος Β.Χ., 1989. Μεσσήνη, *Έργον*, 30-37.
 Πετράκος Β.Χ., 1999. Μεσσήνη, *Έργον*, 45-56.
 Πετράκος Β.Χ., 2000. Μεσσήνη, *Έργον*, 58-70.
 Πετράκος Β.Χ., 2001. Μεσσήνη, *Έργον*, 46-53.
 Πετράκος Β.Χ., 2002. Μεσσήνη, *Έργον*, 27-35.
 Πετράκος Β.Χ., 2007. Μεσσήνη, *Έργον*, 42-59.
 Πετράκος Β.Χ., 2008. Μεσσήνη, *Έργον*, 46-63.
 Robert L., 1977. Les fêtes de Dionysos à Thèbes et l'amphictionis, *AE* 195-210.
 Roesch P., 1975. Les Hérakleia de Thèbes, *ZPE* 17, 1-7.
 Sear F., 2006. *Roman Theatres. An Architectural Study*, Oxford.
 Shachter A., 1986. *Cults of Boiotia, 2, Heracles to Poseidon*, London.
 Sisti F. (a cura di), 2008. Arriano, *Anabasi di Alessandro*, Milano.
 Σπυρόπουλος Θ., 1971. Οικόπεδον Ελ. Καλτσωνάκη (οδός Βενιζέλου, Νέος Συνοικισμός), *ΑΔ* 26, *Χρονικά*, 211.
 Σπυρόπουλος, Θ. 1972. Αμφιθέατρον, παρά τον Νέον Συνοικισμόν Θηβών, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 307.
 Σπυρόπουλος Θ., 1973. Νέος Συνοικισμός Θηβών. Ρωμαϊκόν αμφιθέατρον, *ΑΔ* 28, *Χρονικά*, 248.
 Σπυρόπουλος Θ., 1973a. Ορχομενός, *ΑΑΑ* 6, 392-395.
 Σπυρόπουλος Θ., 1974. Το Ανάκτορο του Μινυού εις το Βοιωτικόν Ορχομενόν, *ΑΑΑ*, 313-325.
 Symeonoglou S., 1985. *The Topography of Thebes from the Bronze age to modern times*, Princeton.
 Themelis P., 1998. *Ancient Messene. Site and Monuments*, Marousi.
 Touchais G., 1978. Orchomène, *BCH* 102, 696.
 Travlos J., 1980. *Pictorial dictionary of Ancient Athens*, New York.
 Φαράκλας Ν., 1967. Οδός Βενιζέλου, *ΑΔ* 22, *Χρονικά*, 235.
 Φαράκλας Ν., 1996. Θηβαϊκά, *ΑΕ* 135, 112-148.

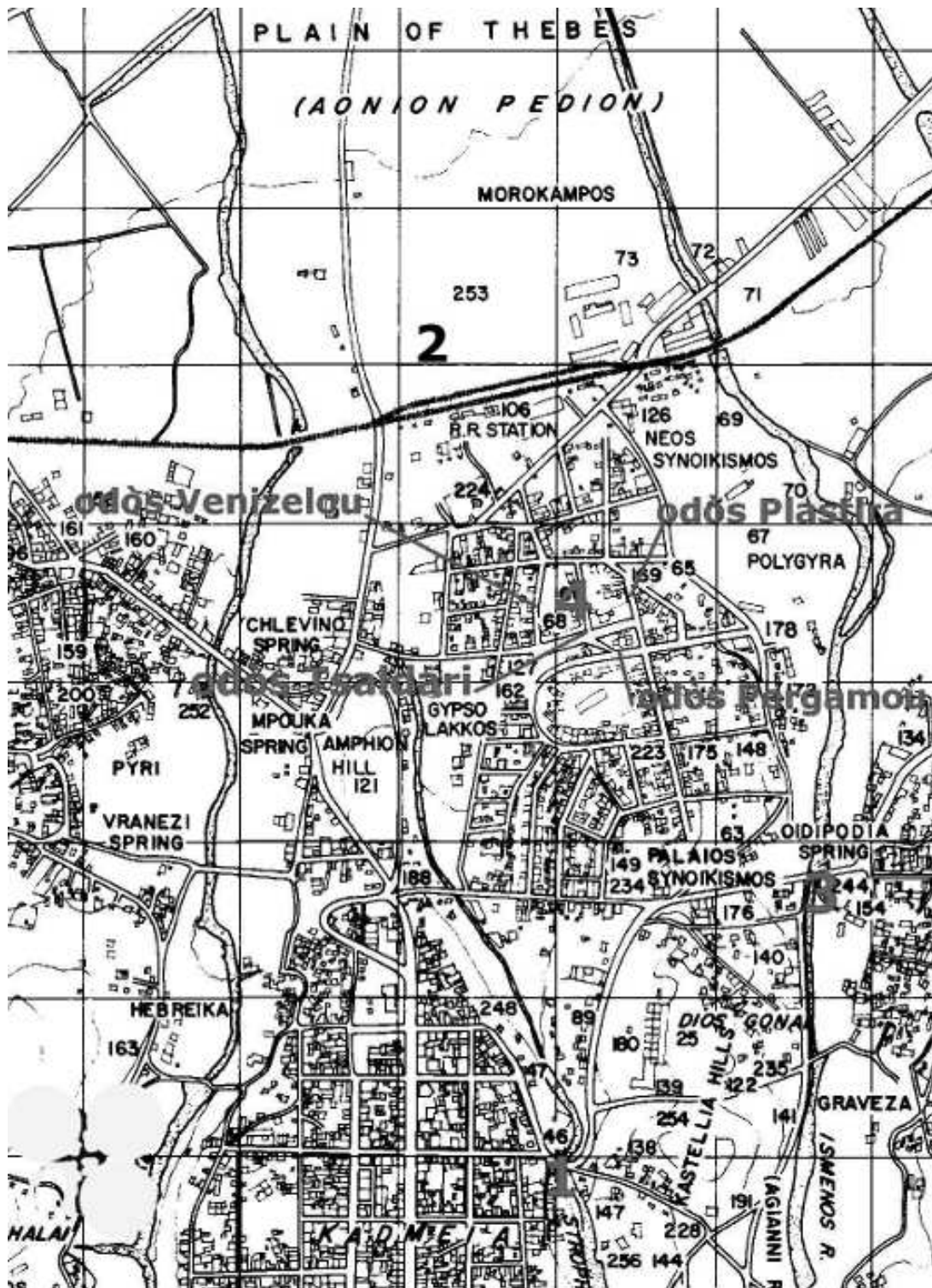

Fig. 1. Tebe, pianta della città.

Fig. 2. Tebe, odòs Venizelou, settore settentrionale, scavi del 1967.

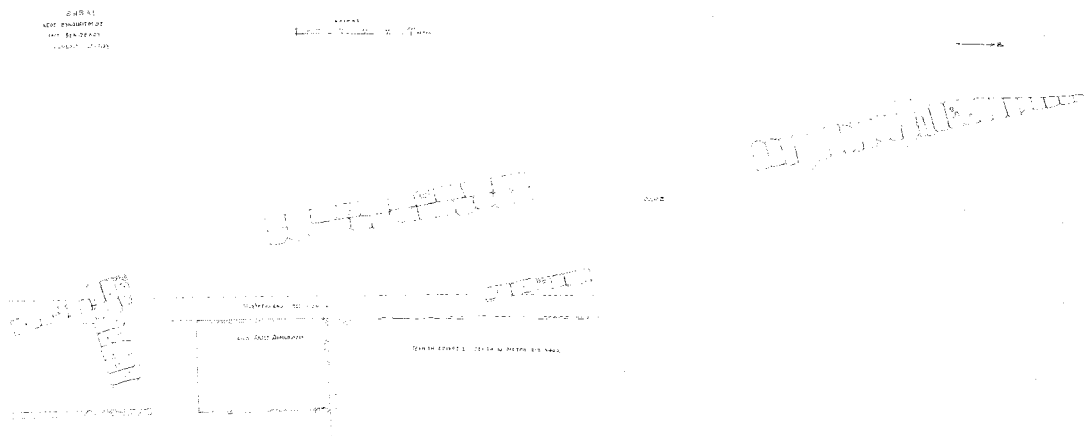

Fig. 3. Tebe, odòs Venizelou pianta delle strutture emerse nel corso degli scavi archeologici del 1966.

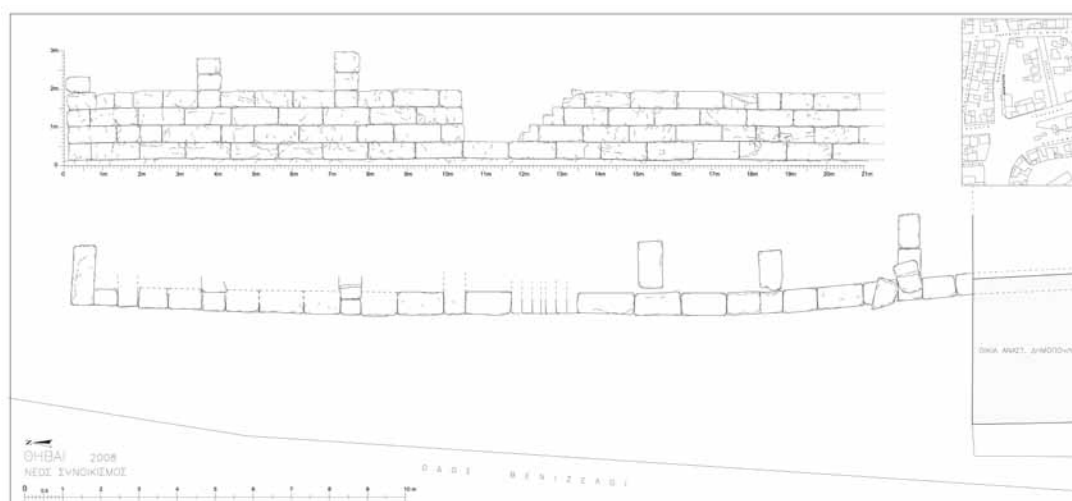

Fig. 4. Tebe, odòs Venizelou, rilievo della pianta e dell'alzato del muro conservato al margine orientale della carreggiata (dicembre 2008).

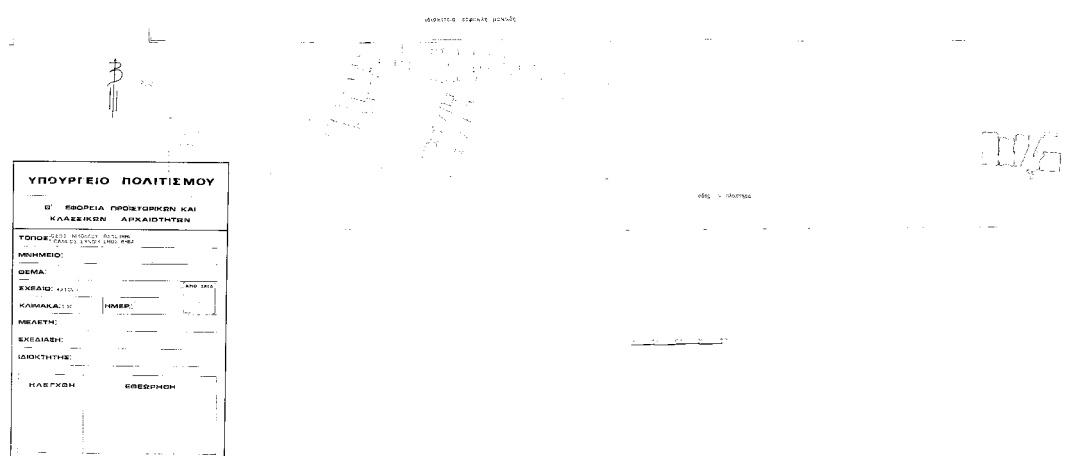

Fig. 5. Tebe, odòs Plastira, pianta delle strutture emerse nel corso degli scavi archeologici 1976.

Fig. 6. Tebe, odòs Benizelou, rilievo fotogrammetrico del muro di sostruzione della cavea conservato al margine orientale della carreggiata (dicembre 2008).

Fig. 7. Tebe, Nèos Synoikismòs, pianta con quote altimetriche rilevate su odòs Pergamou.

ΤΑΦΟΣ «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ» ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΑΝΑΓΡΑΣ ΣΤΗ ΒΟΙΩΤΙΑ*

Αλεξάνδρα Χαραμιά

Το μοναδικό αυτό για την περιοχή της Βοιωτίας ταφικό μνημείο, ήταν γνωστό από αναφορά του Sir James Fraser από το 1895¹. Το γεγονός, ωστόσο, ότι βρισκόταν τις τελευταίες δεκαετίες μέσα στο στρατιωτικό αεροδρόμιο και μάλιστα στην απολύτως ελεγχόμενη, για λόγους ασφαλείας, ζώνη των πυρομαχικών, το καθιστούσε στην ουσία μη προσβάσιμο στην αρχαιολογική έρευνα.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να προστεθεί στη λίστα των 22 τάφων «μακεδονικού τύπου» που βρέθηκαν στην Κεντρική Στερεά Ελλάδα και αναφέρονται στη δημοσίευση της Caroline Huguenot², η μελέτη ενός ακόμη ταφικού μνημείου από τη Βοιωτία³.

Το μνημείο ήταν καλυμμένο με σύγχρονα διαταραγμένα χρώματα και ο ΝΔ τοίχος του καθώς και τμήμα της καμάρας είχαν καταστραφεί από άγνοια στο πρόσφατο παρελθόν με μηχανικό μέσον, κατά τη διάρκεια καθαρισμού του χώρου με εκσκαπτικό μηχάνημα από τους υπεύθυνους της μονάδας (εικ. 1). Οι δόμοι που κάποτε συνιστούσαν το τύμπανο της καμάρας, βρίσκονταν ριγμένοι στο εσωτερικό του θαλάμου, μαζί με χρώματα, τα οποία είχαν εισχωρήσει από το άνοιγμα που είχε δημιουργηθεί (εικ. 2). Χώματα είχαν καλύψει και τον κτιστό δρόμο του μνημείου (εικ. 3).

Το ταφικό μνημείο βρίσκεται μέσα στη νεκρόπολη της αρχαίας Τανάγρας στη θέση Δένδρο του Μπαλή, σε απόσταση 3,5 χλμ. ΒΔ από τα τείχη της ακρόπολης (εικ. 4), και έχει κτιστό δρόμο μήκους 5 μ. και πλάτους κυμαινόμενο από 0,70 μ. (πάνω) έως 1,10 μ. (κάτω, κοντά στην είσοδο), ο οποίος διαμορφώνει κλίμακα αποτελούμενη από δέκα βαθμίδες. Η πρώτη βαθμίδα έχει πλάτος 0,60 μ. και μήκος 0,70 μ., οι υπόλοιπες οκτώ πλάτος 0,35 μ. και μήκος κυμαινόμενο από 0,70 έως 1,10 μ. και η τελευταία, που καταλήγει στην είσοδο του ταφικού θαλάμου, διαμορφώνει πλατύσκαλο μήκους 1,10 και πλάτους 0,60 μ. και κατώφλι μήκους 1,10 μ. και πλάτους 0,90 μ. Πλατύσκαλο, μήκους 1,40 και πλάτους 0,70 μ., για την τοποθέτηση του οποίου έχουν δημιουργηθεί εσοχές στην πρώτη σειρά δόμων των δύο ισόδομων τοίχων που πλαισιώνουν την κλίμακα, υπάρχει και πριν από την πρώτη βαθμίδα. Οι χωματίνοι τοίχοι που πλαισιώνουν την κλίμακα φτάνουν, κοντά στην είσοδο του τάφου, τα 2,50 μ. ύψος.

Είναι γνωστό ότι τα νεκροταφεία της αρχαίας Τανάγρας εκτείνονταν σε μεγάλη απόσταση περιμετρικά της πόλεως και διατάσσονταν σε σειρές εκατέρωθεν των οκτώ αρχαίων δρόμων οι οποίοι ξεκινούσαν από τις πύλες της οχύρωσης της και οδηγούσαν προς την Αθήνα και προς διάφορες βοιωτικές πόλεις. Από τη νεκρόπολη στη θέση Δένδρο του Μπαλή διέρχονταν τρεις δρόμοι, εκ των οποίων οι δύο οδηγούσαν στην πόλη της Θήβας και ο τρίτος στη Μυκαλησσό. Η ακριβής πορεία των δρόμων αυτών είναι υποθετική καθώς δεν έχουν εντοπιστεί τμήματά τους⁴. Το μνημείο που εξετάζουμε, μπορούμε να υποθέσουμε από το σημείο που βρέθηκε, ότι είχε πρόσωπο σε κάποιον από τους τρεις αυτούς δρόμους, και πιθανότατα σε έναν από αυτούς

* Οφείλω θερμές ευχαριστίες στην Caroline Huguenot και τον Hans Mangoldt, έγκριτους μελετητές των τάφων «μακεδονικού τύπου», για τη πολύτιμη βοήθεια που μου παρέιχαν με τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους επί του ταφικού μνημείου της Τανάγρας.

1. Higgins 1986, 58.

2. Huguenot 2003, 899-913.

3. Για την περιοχή της Βοιωτίας, υπάρχει επίσης αναφορά για την αποκάλυψη των λίθινων θεμελίων ενός ακόμη κτιστού, κατά τα φαινόμενα, τάφου «μακεδονικού τύπου», στην τοποθεσία «Δύο Λιθάρια» ή «Δύο Αδέλφια» της περιοχής «Καναπίτσα» Θηβών. Βλ. σχετικά Μαζωνάκη – Φαράκλας 1967, 15-19.

4. Becq 2003, 34-35, εικ. 11. Harami 2007, 67-80.

που οδηγούσαν στη Θήβα μέσω των αρχαίων Φαρών, οι οποίες ταυτίζονται με επιφύλαξη με την ακρόπολη στη θέση Κάστρο-Βίγλα, στα ΒΔ του σύγχρονου οικισμού Τανάγρα⁵.

Ο τάφος έχει προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ με την είσοδο στα ΒΑ, και έχει κατασκευαστεί με πώρινους δόμους κτισμένους κατά το ισοδομικό σύστημα. Είναι καμαροσκέπαστος, μονοθάλαμος, με είσοδο στην ευθεία του κεντρικού άξονα της στενής πλευράς του τάφου, ύψους 1,56 μ. και πλάτους 1,00 μ. κάτω και 0,90 πάνω, δηλαδή παρουσιάζει μείωση προς τα πάνω. Η είσοδος αυτή έκλεινε με μνημειώδη μαρμαρίνη δίφυλλη θύρα, η οποία μιμείται ξύλινες χαλκεπεπένδυτες θύρες της εποχής με εφηλίδες, και είχε μεταφερθεί ήδη από τον 19^ο αιώνα, όταν είχε πρωτοαποκαλυφθεί ο τάφος, στο Μουσείο Σχηματαρίου. Σήμερα σώζεται σε τρία θραύσματα και φυλάσσεται στην αποθήκη του Μουσείου Σχηματαρίου (εικ. 5). Είναι παρόμοια με την θύρα του «μακεδονικού τύπου τάφου» της Ευκαρπίας Σερρών, μόνο που είναι μικρότερων διαστάσεων⁶. Η θύρα του μνημειακού τάφου της Τανάγρας έχει ύψος 1,62 μ. ενώ τα μονολιθικά της θυρόφυλλα έχουν πλάτος: το αριστερό, που φέρει την αρμοκαλύπτρα με τις εφηλίδες κατά μήκος της, 0,53 μ. και το δεξιό 0,49 μ. Το δε πάχος τους είναι 0,095 μ. το αριστερό και 0,105 μ. το δεξιό. Η διακόσμηση της θύρας αποτελείται από τρία φαρδιά εγκάρσια διαζώματα πάνω τα οποία είναι τοποθετημένες ανάγλυφες εφηλίδες. Η θύρα η οποία ήταν τοποθετημένη στο εσωτερικό της εισόδου όπως δείχνουν και οι τόρμοι στο ανώφλι (κυκλικοί) και στο κατώφλι (τετράγωνοι) της, ήταν κατασκευασμένη για να κλείσει μία μόνο φορά, μετά την τοποθέτηση μέσα στον νεκρικό θάλαμο μίας και μόνον ταφής. Σε αυτό συνηγορεί και η έλλειψη μηχανισμού ανοίγματός της, όπως ρόπτρο ή κλειδαριά.

Ο ταφικός θάλαμος είναι διαστάσεων 11,45 τ.μ., σχεδόν τετράγωνος σε κάτοψη, με πλευρές 3,35 μ. (ΒΑ-ΝΔ) × 3,44 μ. (ΒΔ-ΝΔ) (εικ. 6). Το ανώτερο ύψος στο εσωτερικό του θαλάμου είναι 3,20 μ. (εικ. 7). Το δάπεδό του αποτελείται από καλά πατημένο χώμα. Είναι χτισμένος πάνω σε προεξέχοντα κατά 0,10 μ. τοιχοβάτη, ύψους ενός δόμου, 0,50 μ. Ο τοίχος, που υψώνεται κάθετα πάνω στον τοιχοβάτη, έχει ύψος 1,00 μ. περίπου από το δάπεδο, και η ανώτερη σειρά δόμων του, αμέσως πριν τη γένεση της καμάρας, διαμορφώνει λαξευμένο πάνω στους δόμους ιωνικό κυμάτιο, το οποίο περιθέει όλο το θάλαμο (εικ. 8). Το ύψος του κυματίου είναι 0,45 μ. και προεξέχει του κάθετου τοίχου κατά 0,30 μ. Πάνω στο κυμάτιο πατά η καμάρα του τάφου, η οποία αποτελείται από 13 σειρές θολιτών, που στην πλειονότητά τους δεν φαίνεται να έχουν συνδέσμους. Στα ΝΔ της καμάρας, έχει δημιουργηθεί από λαθρανασκαφείς, πιθανότατα, ένα άνοιγμα με τη βοήθεια χειρωνακτικών εργαλείων, το οποίο και έκλεισαν στη συνέχεια πρόχειρα με κάποιο θραύσμα από σπασμένο δόμο. Το άνοιγμα αυτό έχει δημιουργήσει στατικό πρόβλημα στην καμάρα του μνημείου.

Στους εσωτερικούς τοίχους του θαλάμου δεν βρέθηκαν ίχνη κονιάματος και ο τάφος δεν περιείχε νεκρικές κλίνες. Το δάπεδό του ήταν από πατημένο χώμα και δεν έφερε επίστρωση με πλάκες.

Το μνημείο ήταν κατά το μεγαλύτερο τμήμα του υπόγειο, χωμένο στο στέρεο έδαφος που αποτελείται από συμπαγές αργιλώδες χώμα (γνωστό ως πουρόχωμα). Για την κατασκευή του θαλάμου και του δρόμου ανοίχτηκαν δύο ορύγματα, στα τοιχώματα των οποίων χτίστηκαν οι τοίχοι του θαλάμου μέχρι τη γένεση της καμάρας και οι χωμάτινοι τοίχοι που πλαισιώνουν την κλίμακα-δρόμο του τάφου. Η καμάρα του τάφου χτίστηκε πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, και ήταν πιθανότατα καλυμμένη με χωμάτινο τύμβο, ο οποίος όμως, αν υπήρχε, είχε διαταραχθεί και οι ακριβείς αρχικές του διαστάσεις δεν ήταν δυνατόν να υπολογιστούν.

Αμέσως ΝΑ του τάφου, σε απόσταση μόλις 0,50 μ. και στο ίδιο ύψος με το ανώτερο ύψος της καμάρας, αποκαλύφθηκε κτιστή ορθογώνια κατασκευή, αποτελούμενη από δύο σειρές πωρολιθικών δόμων τοποθετημένων μπλατικά και δρομικά. Οι διαστάσεις της κατασκευής αυτής, η οποία θυμίζει κτιστό βάθρο, είναι περίπου 3,48 μ. (ΒΑ-ΝΔ) × 2,58 μ. (Α-Δ) × 1,00 μ.

Ανατολικά της συγκεκριμένης κατασκευής, σε απόσταση μόλις 0,40 μ., αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα ένας κιβωτιόσχημος τάφος διαστάσεων 2 μ., (ΒΑ-ΝΔ) × 0,73 μ. (Α-Δ) × 0,84 μ., κατασκευασμένος από τέσσερις πώρινες μονολιθικές πλάκες, οι οποίες στην εσωτερική τους επιφάνεια έφεραν ίχνη λευκού επιχρίσματος. Οι καλυπτήριες πλάκες του τάφου είχαν αφαιρεθεί και δεν εντοπίστηκαν καν εκεί κοντά (εικ. 9).

Η ύπαρξη μιας τέτοιας κατασκευής μεταξύ του τάφου «μακεδονικού τύπου» και του κιβωτιόσχημου, καθώς και η εύρεσή του όχι πάνω στην κορυφή του χωμάτινου τύμβου του πρώτου τάφου αλλά σε απόσταση 0,50 μ. από την καμάρα της εισόδου του και στο ίδιο περίπου επίπεδο με αυτήν, οδηγεί στην υπόθεση ότι δεν ανήκε σε εκείνον εφόσον θα την υπερκάλυπτε ο τύμβος του, αλλά ότι κατασκευάστηκε για τον μεταγενέστερο προφανώς κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος έγινε δίπλα του χαλώντας, όπως φαίνεται τμήμα του τύμβου. Η κατα-

5. Fossey 1988, 49-56.

6. Σάμσαρης 1990, 209-211.

σκευή του κιβωτιόσημου τάφου με τον τρόπο αυτό και σε τόσο κοντινή απόσταση από τον μνημειακό τάφο, πιθανόν να υποδηλώνει κάποια συγγενική σχέση των δύο νεκρών, τους οποίους θέλησαν να ενταφιάσουν κοντά, τοποθετώντας, μάλιστα, ανάμεσά τους και αυτήν την κατασκευή, η οποία μπορεί να ερμηνευτεί ως ταφικός βωμός ο οποίος αποτελούσε ταυτόχρονα σήμα των ταφών και τράπεζα νεκρώσιμων προσφορών. Τέτοιου είδους κατασκευές τοποθετούνται στην ελληνιστική περίοδο σε τάφους νεκρών οι οποίοι τιμώνται ως ήρωες⁷.

Τα λιγοστά ευρήματα ελληνιστικών χρόνων που περισυλλέχθηκαν κατά την αποκάλυψη του τάφου «μακεδονικού τύπου», του κτιστού βάρθρου ή τράπεζας προσφορών και του κιβωτιόσημου τάφου, ανάγονται μεταξύ του β' μισού του 3^{ου} αιώνα π.Χ. και του α' μισού του 2^{ου} αιώνα π.Χ. (εικ. 10). Ωστόσο, επειδή οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι και οι επιχώσεις τους ήταν διαταραγμένες, δεν μπορούμε να βασιστούμε σε αυτά για την ασφαλή χρονολόγηση του «μακεδονικού τύπου» τάφου, ο οποίος ανήκει πάντως στην ελληνιστική περίοδο, μετά τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και πριν τα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ., όπως όλα τα παρόμοιου τύπου μνημεία της Κεντρικής Στερεάς Ελλάδας.

Σύμφωνα με την πρόσφατη δημοσίευση της Caroline Huguenot⁸, αλλά και σύμφωνα με άλλες προηγούμενες δημοσιεύσεις μελετητών των μακεδονικών και των «μακεδονικού τύπου» ταφικών μνημείων⁹, τα μνημεία αυτά ήταν διαδεδομένα στη Μακεδονία κυρίως από το β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η διάδοσή τους στην Κεντρική Στερεά Ελλάδα αρχίζει από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Τα βασικά χαρακτηριστικά της ομάδας αυτής των ταφικών μνημείων είναι ότι είναι χωμένα κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους στο στέρεο έδαφος, ενώ το ορατό ανώτερο τμήμα τους είναι και αυτό καλυμμένο με χωμάτινο τύμβο και ότι είναι στην ουσία κτίσματα κατασκευασμένα με παραλληλεπίπεδους δόμους κατά το ισοδομικό σύστημα, και με στέγη με τη μορφή καμάρας. Ο νεκρός τοποθετούνταν μέσα στο μνημείο από μια είσοδο, η οποία στις περιπτώσεις που ο τάφος προοριζόταν να δεχτεί κι άλλες ταφές, έκλινε με ξύλινη ή μαρμάρινη θύρα. Η είσοδος ήταν προσβάσιμη μέσω ενός δρόμου άλλοτε σκαμμένου κι άλλοτε κτιστού. Μια σημαντική παρατήρηση είναι ότι με εξαίρεση τα κοινά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν, κανένα από αυτά τα μνημεία που έχουν βρεθεί στη Μακεδονία, τη Θράκη ή την Κεντρική Στερεά Ελλάδα δεν είναι όμοιο με άλλο.

Στην προαναφερθείσα δημοσίευσή της, η Caroline Huguenot μελετά διεξοδικά δύο ταφικά μνημεία «μακεδονικού τύπου» από τη γειτονική της Βοιωτίας Εύβοια: τον τάφο των Ερώτων από την Ερέτρια και τον τάφο από την Αμάρυνθο, και παραθέτει συγκεντρωμένα για πρώτη φορά όλα τα γνωστά ταφικά μνημεία «μακεδονικού τύπου» της Κεντρικής Στερεάς Ελλάδας, συνολικά 22, συνάγοντας συμπεράσματα για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής τους.

Το μνημείο που εξετάζουμε είναι φανερό ότι παρουσιάζει όλα τα βασικά χαρακτηριστικά της ομάδας των μακεδονικών τάφων αλλά και κάποια από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής των «μακεδονικού τύπου» τάφων της Κεντρικής Στερεάς Ελλάδος, όπως:

- Μικρότερων διαστάσεων ταφικός θάλαμος.
- Μικρότερο άνοιγμα εισόδου το οποίο κλείνει με μαρμάρινη δίφυλλη θύρα.
- Απουσία πρόσοψης με αρχιτεκτονικό διάκοσμο, προορισμένης να μην είναι ορατή.
- Δρόμος κτιστός. Συγκεκριμένα, ο δρόμος του τάφου της Τανάγρας διαμορφώνει κλίμακα κτιστή όπως οι «μακεδονικού τύπου» τάφοι της Καλυδώνος και ο Β της Αίγινας, ωστόσο φαίνεται ότι προοριζόταν για μία και μόνη ταφή, χωρίς να υπάρχει προοπτική επαναχρησιμοποίησης του όπως συνέβαινε σε άλλους τάφους με κτιστό δρόμο.

Σε γενικές γραμμές το μνημείο μας παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τον τάφο των Ερώτων της Ερέτριας, με τον οποίο έχει ίδιο αριθμό θολιτών και ίδια ευθυγράμμιση, ενώ παρουσιάζει και κάποιες ιδιαιτερότητες, όπως:

- Δεν φέρει ίχνη ζωγραφικής διακόσμησης, ούτε φαίνεται να είχε στο εσωτερικό του λίθινες κλίνες για την απόθεση των νεκρών.
- Ο κτιστός δρόμος-κλίμακα βρίσκεται στον κεντρικό άξονα της στενής πλευράς του τάφου και οδηγεί κατευθείαν στην είσοδο του θαλάμου, χωρίς να μεσολαβεί διάδρομος πριν από αυτήν για τη διευκόλυνση της εισόδου του νεκρού κατά την ιεροτελεστία της ταφής.
- Έφερε κυμάτιο, κάτι που είναι ασύνηθες σε παρόμοια μνημεία από την Στερεά Ελλάδα, αλλά συνηθισμένο στην Μακεδονία.

7. Kurtz – Boardman 1994, 284-286.

8. Huguenot 2003, 899-913. Huguenot 2008, 29-50.

9. Gossel 1980. Miller 1982, 153-171. Miller 1993. Charatzopoulou 2006, 63-87.

Είναι γνωστό ότι η παρουσία των μνημείων αυτών στην Κεντρική Στερεά Ελλάδα συσχετίζεται με τη μακεδονική κυριαρχία και επιρροή. Είναι δε βέβαιο, λόγω της σπανιότητάς τους και της μεγάλης δαπάνης κατασκευής τους, ότι προορίζονταν για νεκρούς που ανήκαν στην ανώτερη κοινωνική τάξη.

Η ύπαρξη ενός τέτοιου μνημείου στη νεκρόπολη της αρχαίας Τανάγρας, δικαιολογείται απόλυτα από τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα της πόλης κατά την ελληνιστική περίοδο:

Μετά τη νίκη του Φιλίππου στη Χαϊρώνεια (338 π.Χ.), η Τανάγρα τάχθηκε με το μέρος των Μακεδόνων, και γι' αυτό η περιοχή ελέγχου της έφθασε στα μέγιστα όριά της, καθώς περιέλαβε την Αυλίδα και την *τρακωμίαν*, δηλαδή τις πόλεις Ελεώνα, Άρμα, Μυκαλησσό και Φαρές.

Από τα τέλη της κλασικής περιόδου μέχρι τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ., επομένως, η πόλη γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν οι επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες, καθώς και τα ευρήματα των ανασκαφικών ερευνών, παλαιότερων και πρόσφατων, που διενεργήθηκαν στην αρχαία νεκρόπολη. Εκατοντάδες είναι επίσης τα επιτύμβια μνημεία που απόκεινται σήμερα στο Μουσείο Σχηματαρίου και μεγάλος ο αριθμός των ειδωλίων και των αγγείων, που ως προϊόντα λαθρανασκαφών κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έφθασαν στις ιδιωτικές συλλογές και τα Μουσεία της Ελλάδας και του εξωτερικού.

Αν και δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές στην ίδια την πόλη, τα επιφανειακά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και οι πρόσφατες γεωφυσικές έρευνες παρέχουν μια ικανοποιητική εικόνα για την πολεοδομική της οργάνωση, κατά το ιπποδάμειο σύστημα.

Σύμφωνα με μία μαρτυρία του Ηρακλείδη, μαθητή του Αριστοτέλη, η Τανάγρα ήταν η πιο ειρηνική και ασφαλής πόλη κατά τον 3^ο αι. π.Χ. Οι κάτοικοί της ήταν εύποροι, απλοί στην καθημερινότητά τους, τίμιοι, φιλόξενοι, και ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία και με τη βιοτεχνία. Από τα τέλη του 4^{ου} μέχρι τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. η Τανάγρα αποτελούσε το σημαντικότερο κέντρο κοροπλαστικής στη Βοιωτία, ισάξιο σχεδόν των Αθηνών, με μεγάλη παραγωγική και εμπορική δραστηριότητα¹⁰.

Κατά τον Πausανία, η πόλη χωριζόταν σε ζώνες, τις οποίες σχημάτιζαν τα φυσικά κλιμακωτά πλατώματα. Τα σημαντικότερα ιερά και οι ναοί καταλάμβαναν το υψηλότερο επίπεδο, στα Ν της πόλης. Η αγορά και πολλά δημόσια κτήρια βρίσκονταν στο μεσαίο πλάτωμα, ενώ οι οικίες στο χαμηλότερο, στα βόρεια της πόλης¹¹. Ένας σημαντικός αριθμός προξενικών ψηφισμάτων από την Τανάγρα χρονολογείται από τα μέσα του 3^{ου} μέχρι το α' τέταρτο του 2^{ου} αι. π.Χ. και μαρτυρεί εμπορικές επαφές τόσο με τις γειτονικές πόλεις Αθήνα και Χαλκίδα, όσο και με μακρινές περιοχές, όπως η Αίγυπτος, η Μικρά Ασία, η Νότιος Ιταλία, η Βόρειος Ελλάδα και η Προποντίδα¹².

Η ανοδική πορεία της πόλης φαίνεται ότι ανακόπηκε στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. με τη ρωμαϊκή κυριαρχία. Έτσι μπορεί να ερμηνευτεί, ίσως, και η εγκατάλειψη της έως τότε ακμάζουσας κοροπλαστικής της παραγωγής. Στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. η Τανάγρα χρησιμοποιήθηκε από τον Ρωμαίο στρατηγό Μόμμιο ως στρατιωτική βάση για τον έλεγχο της Βοιωτίας. Στους αυτοκρατορικούς, ωστόσο, χρόνους, η θέση της αναβαθμίστηκε και το επίγειό της Δήλιο αναδείχθηκε σε σημαντικό λιμάνι με πλούσια εμπορική και βιοτεχνική δραστηριότητα. Οι Ταναγραίοι απολάμβαναν τότε ως προνόμιο της αυτονομίας τους την κυκλοφορία του δικού τους νομίσματος¹³.

Εκτός από το μνημείο που παρουσιάσαμε, ένα ακόμη ταφικό μνημείο με μακεδονικές επιδράσεις είναι γνωστό από τη νεκρόπολη της Τανάγρας: Πρόκειται για έναν επιζωγραφισμένο στα εσωτερικά του τοιχώματα κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος δεν έχει ακόμη πλήρως δημοσιευτεί, φέρει διακόσμηση που μιμείται τη διακόσμηση των μακεδονικών τάφων της Β. Ελλάδος αλλά και του τάφου της Ερέτριας, βρέθηκε από τον γερμανό αρχαιολόγο H. Lolling τον 19^ο αι.¹⁴ και σήμερα φυλάσσεται στην αποθήκη του Μουσείου Σχηματαρίου.

Το «μακεδονικού τύπου» ταφικό μνημείο από τη νεκρόπολη της αρχαίας Τανάγρας που εξετάσαμε, έχει στερεωθεί σήμερα προσωρινά για να αποφευχθεί ο κίνδυνος κατάρρευσής του λόγω των στατικών προβλημάτων που παρουσιάζει, ενώ παράλληλα, ολοκληρώνεται από την Εφορεία μας, η μελέτη στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης του ώστε να μπορεί να είναι προσβάσιμο στους μελετητές αλλά και τους επισήμους επισκέπτες της 114 Πτέρυγας μάχης.

10. Higgins 1986. Jeammet 2003, 120-129. Becq – Mathieux 2003, 186-187.

11. Παπαχατζής 1992, 132-142. Fossey 2003, 24-26.

12. Fossey 1984, 119-135. Fossey 1994, 35-59.

13. Χαραμή 2008, 228-233 και 445-446.

14. Fabricius 1885, 158-164.

RÉSUMÉ

**UNE TOMBE DE “TYPE MACÉDONIEN” À LA NÉCROPOLE
DE L’ ANCIENNE TANAGRA**

Alexandra Charami

Un monument unique dans la région de Béotie, trouvé dans la nécropole de l'ancienne Tanagra et connu dès 1895, mais n'a pas été fouillé pour des raisons techniques qu' en 2007.

C'est un monument de “type Macédonien”, caractéristique dans la Grèce centrale, que nous pouvons ajouter au nombre des 22 monuments pareils, trouvés dans cette région et concentrés en 2006 dans un catalogue publié par C. Huguenot.

Il possède un dromos construit en forme d'escalier et sa chambre voûtée comprend 13 vousoirs comme la tombe des Érotas en Erétrie. Son entrée était fermée par une porte en marbre à deux pièces.

La tombe de Tanagra a été trouvée pillée et récemment ravagée involontairement, en cours des travaux faites dans le site de l'aéroport militaire, où il se trouve pendant les dernières décennies.

Après sa fouille, la 9ème Ephorie des antiquités Classiques et Préhistoriques est mise à restaurer ce monument, qui présente, après son ravage, des problèmes statiques.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Becq J., 2003. La découverte des Tanagras, στο Jeammet, V. (επιμ.), *Tanagra. Mythe et archéologie. Catalogue de l'Exposition, Musée du Louvre, Paris 15 septembre 2003 – 5 janvier 2004 / Musée des beaux arts de Montréal, 5 février – 9 mai 2004*, Paris, 35-36.
- Becq J. – Mathieux N., 2003. L'époque hellénistique, στο Jeammet, V. (επιμ.), *Tanagra (op. cit.)*, Paris, 186-187.
- Charatzopoulou C., 2006. L'héroon de Kalydon revisité, *Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας. Εθνικό ίδρυμα Ερευνών, Μελετήματα* 45, Αθήνα, 63-87.
- Fabricius E., 1885. Ein bemaltes Grab aus Tanagra, *AM* 10, 158-164.
- Fossey J., 1984. Τα ψηφίσματα προξενίας της Τανάγρας, *HOROS* 2, 119-135.
- Fossey J., 1988. *Topography and Population of Ancient Boiotia*, Chicago, 49-56.
- Fossey J., 1994. Boiotian Decrees of Proxenia, *Boiotia Antiqua* 4, 35-59.
- Gossel P., 1980. *Makedonische Kammergräber*, Berlin.
- Harami A., 2007. Les fouilles de sauvetage des nécropoles de l'antique Tanagra, στο Jeammet V. (éd.), *Tanagras: De l'objet de collection à l'objet archéologique, Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003*, Paris, 67-80.
- Higgins R., 1986. *Tanagra and the Figurines*, Princeton, 58.
- Huguenot C., 2003. Caractéristiques architecturales des tombes de type Macédonien en Grèce Centrale, *ΑΕΘΣΕ* 1, 899-913.
- Huguenot C., 2008. *La Tombe aux Érotas et d' Amarynthos, Eretria* XIX, Lausanne, 29-50.
- Jeammet V., 2003. Origine et diffusion des Tanagréennes, στο Jeammet V. (επιμ.), *Tanagra (op. cit.)*, Paris, 120-129.
- Kurtz D. – Boardman J., 1994. *Εθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, Αθήνα, 284-286.
- Μαζωνάκη Ευ. – Φαράκλας Ν., 1967. Νέος «Μακεδονικός» τάφος εν Θήβαις, *ΑΕ*, 15-19.
- Miller S.G., 1982. Macedonian tombs, their architecture and architecture decoration, στο Barr-Sharrar B. – Borza E.N., *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic times, Studies in History of Art* 10, 153-171.
- Miller S.G., 1993. *The Tomb of Lyson and Kallikles. A painted Macedonian Tomb*, Mainz.
- Παπαχατζής Ν., 1992. *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, ΙΧ Βοιωτικά Φωκικά*, Αθήνα, 136-142.
- Σάμσαρης Κ., 1990. Τα θυρόφυλλα του «μακεδονικού τάφου» της Ευκαρπίας Σερρών: Συμβολή στη μελέτη των θυρών των κατάγειων ταφικών μνημείων, *Μακεδονικά* 27, 209-221.
- Χαράμη Α., 2008. Τανάγρα και Ταναγραϊκή, στο Βλαχόπουλος, Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 228-233 και 445-446.

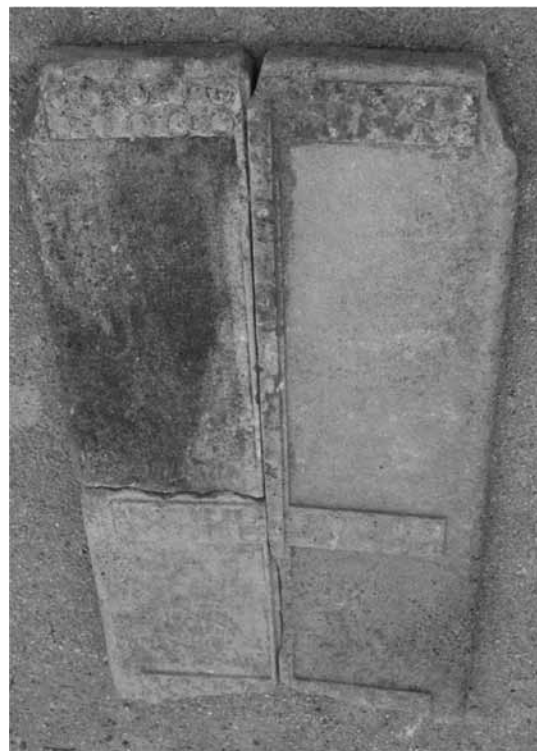
Εικ. 1. Ο τάφος «μακεδονικού τύπου» πριν την ανασκαφή του.

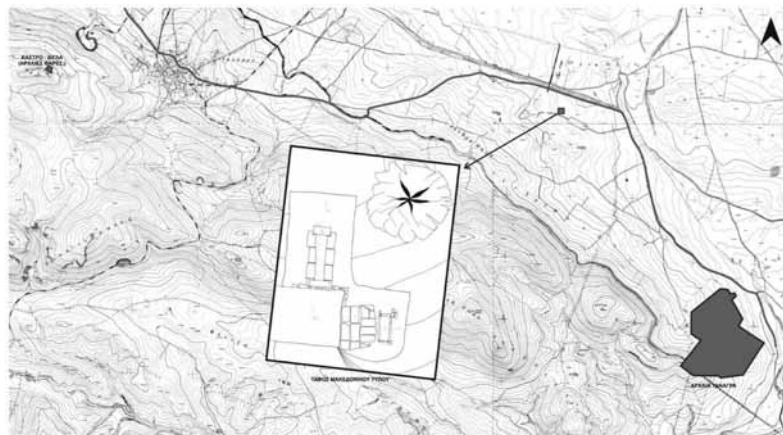
Εικ. 2. Εσωτερικό του θαλάμου πριν την αφαίρεση των χωμάτων.

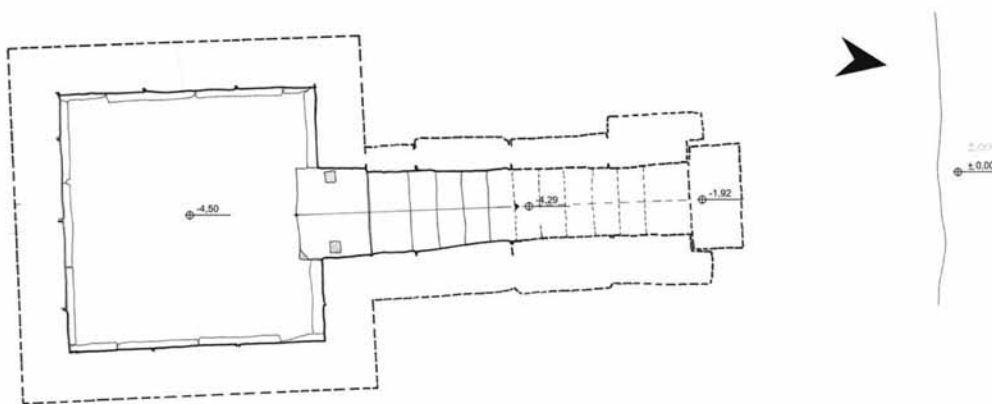
Εικ. 3. Ο κτιστός κλιμακωτός δρόμος του τάφου της Τανάγρας μετά την αποκάλυψή του και πριν την ανασκαφή του.

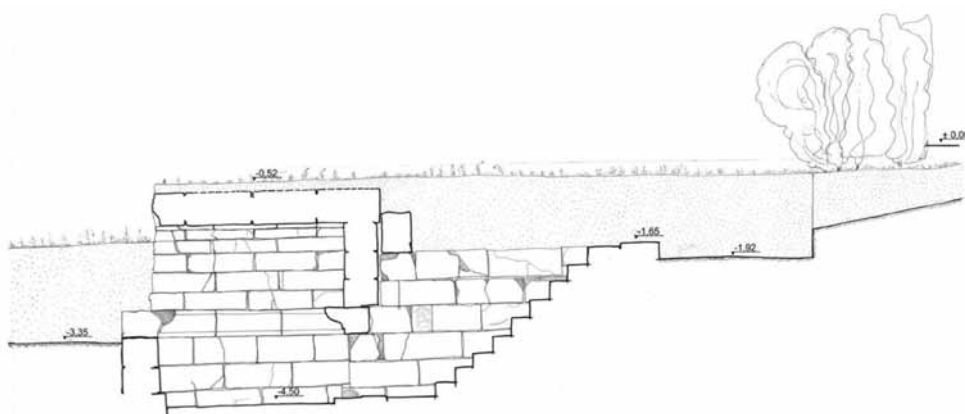
Εικ. 5. Η δίφυλλη μαρμάρινη θύρα του τάφου.

Εικ. 4. Τοπογραφικό της περιοχής με τη θέση του τάφου της Τανάγρας, σε σχέση με την ακρόπολη της αρχαίας Τανάγρας και τη θέση Κάστρο, τα ερείπια της οποίας ταυτίζονται πιθανότατα με τις αρχαίες Φαρές.

Εικ. 6. Κάτοψη του τάφου.

Εικ. 7. Τομή του τάφου.

Εικ. 8. Το εσωτερικό του ταφικού θαλάμου από βορειοδυτικά.

Εικ. 9. Η κτιστή κατασκευή και ο κιβωτιόσχημος τάφος δίπλα στον μνημειακό τάφο.

Εικ. 10. Ευρήματα από τις επιχώσεις του τάφου.

ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΚΡΑΙΦΙΑΣ (ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ: 1994-1998)*

Έλενα Βλαχογιάννη

Έν πλοιαρίω τυννουτφί σ' άνήρ γέρων
ναύτης διάξει δύ' όβολώ μισθόν λαβών.
Αριστοφ. Βάτ. 139-140

A. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΤΑΦΟΙ ΜΕ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Η στενή πεδινή λωρίδα γης, στα νότια της ακρόπολης της Ακραϊφίας, που εκτείνεται από τις υπώρειες του λόφου Σκοπιά (πρώην Βίγλιζα) προς βορρά ως τις όχθες του Βοιωτικού Κηφισού προς νότο (εικ. 1), ήταν γνωστή ως χώρος εξάπλωσης των νεκροταφείων της αρχαίας πόλης¹, όταν οι σωστικές ανασκαφικές έρευνες αποκάλυψαν από το 1974 ως τις αρχές του 1993 δύο χιλιάδες εκατό (2.100) τάφους² από τη μέση γεωμετρική Ι περίοδο ως τους ώριμους ελληνιστικούς χρόνους.

Η μεγάλης διάρκειας σωστική ανασκαφή (1994-1998), που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της διαπλάτυνσης της εθνικής οδού Αθηνών-Λαμίας και της κατασκευής παραπλεύρων οδών εκατέρωθεν του αυτοκινητοδρόμου και ανισόπεδου κόμβου εισόδου στο Ακραϊφνιο (πρώην Καρδίτσα), έφερε στο φως, εκτός των άλλων, 500 επιπλέον τάφους όλων των γνωστών τύπων και 199 πυρές³, που χρονολογούνται από την ύστερη γεωμετρική έως την όψιμη ρωμαϊκή περίοδο⁴. Οι τάφοι κατανέμονταν σε τρεις κύριες συστάδες εκτεινόμενες εγκάρσια της οδικής αρτηρίας με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Δεν διαπιστώθηκαν μνημειώδεις ταφικοί περι-

* Ευχαριστώ τον Προϊστάμενο της Θ' Εφορείας Αρχαιοτήτων, Β. Αραβαντινό, για τις κάθε είδους διευκολύνσεις κατά τη διάρκεια της μελέτης μου στο Μουσείο Θηβών. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης στη συνανασκαφέα του νεκροταφείου Β. Σαμπετά για την παραχώρηση της άδειας δημοσίευσης των νομισμάτων από τους τάφους που είχε ανασκάψει το διάστημα 1995 - μέσα 1996. Η συντήρηση οφείλεται στη Σ. Μιχαήλογλου. Οι φωτογραφίες είναι του Κ. Ξενικάκη και το τοπογραφικό διάγραμμα (εικ. 1) του Κ. Μπαϊρακτάρη.

1. Εικασίες για την ύπαρξη νεκροταφείου είχαν διατυπωθεί πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα (Ulrichs 1840, 246). Ο S. Lauffer εντόπισε, έναν αιώνα αργότερα, τάφους στη θέση «Γουνί», 3 χλμ. βορειοανατολικά του «κόλπου της Καρδίτσας» (Guillon 1943, 192, σημ. 1. Lauffer 1959, στ. 1526).

2. Για συγκεντρωμένη βιβλιογραφία σχετικά με τις παλαιές ανασκαφικές έρευνες ως τις αρχές του 1993, βλ. Ανδρειωμένου 1994, 254 (Παράρτημα). Andreiomenou 1995, 169-170 (Anhang II). Ανδρειωμένου 2001α, 219. Andreiomenou 2001β, 157 και 166-170, σημ. 72-99, 171-180, 187-190. Για την ανασκαφή του 1993-1994, βλ. Αραβαντινός Β., ΑΔ 48, 1993, Χρονικά, 176-180. Αραβαντινός Β., ΑΔ 49, 1994, Χρονικά, 278-279. Aravantinos 2007, 60-61, πίν. II-III.

3. Σαμπετά Β., ΑΔ 50, 1995, Χρονικά, 301-304. Σαμπετά Β., ΑΔ 51, 1996, Χρονικά, 272-275. Βλαχογιάννη Ελ., ΑΔ 51, 1996, Χρονικά, 275-278. Βλαχογιάννη Ελ., ΑΔ 52, 1997, Χρονικά, 378-392. Βλαχογιάννη Ελ., ΑΔ 53, 1998, Χρονικά, 339-349. Βλαχογιάννη 2004. Για ειδικότερες μελέτες, βλ. Σαμπετά 2000. Vlachogianni 2003. Σαμπετά 2004. Βλαχογιάννη - Χαραμή 2004. Βλαχογιάννη 2008. Βλαχογιάννη - Λάγια - Σαμπετά 2008.

4. Ελάχιστοι ρωμαϊκοί τάφοι βρέθηκαν διάσπαρτοι μέσα στα όρια του αρχαϊκού-ελληνιστικού νεκροταφείου. Μια κύρια συστάδα ανασκάφηκε σε απόσταση 500 περίπου μέτρων δυτικά του, κοντά σε σύγχρονη της εγκατάσταση. Εκτεταμένο νεκροταφείο με διάρκεια χρήσης από τον 3^ο αι. π.Χ. έως τον 2^ο αι. μ.Χ. έχει ερευνηθεί και στις δυτικές (Θρεψιάδης 1973, 83-85 [6 τάφοι]. Ανδρειωμένου 1974, 334 [10 τάφοι]. Κουντούρη Ελ., ΑΔ 56-59, 2001-2004, Χρονικά, 175, 177, εικ. 76 [3 τάφοι]) και βόρειες υπώρειες της αρχαίας ακρόπολης, μέσα στο σημερινό Ακραϊφνιο, ανατολικότερα του μεσοβυζαντινού ναού του Αγ. Γεωργίου (Ανδρειωμένου Α., ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 164 (οικ. Ι. Μάρα [24 τάφοι] και Αθ. Μάρα [7 τάφοι]). Αραβαντινός Β., ΑΔ 49, 1994, Χρονικά, 279-281 (οικ. Γ. Μαυροδήμου [35 τάφοι] και οικ. Π. Μάρα [9 τάφοι]). Κυλάφη 2000. Για τη διασπορά των νεκροπόλεων της Ακραϊφίας, βλ. Fossey 1988, 267, εικ. 35.

βολοί⁵, όπως στη Θήβα, την Αλίαρτο ή την Τάναγρα⁶. Ο προσανατολισμός των τάφων δεν ήταν σταθερός, αν και υπήρχε κάποια προτίμηση στον άξονα Α-Δ. Οι νεκροί θάβονταν σε ύπτια εκτάδην στάση. Επιτύμβια σήματα δεν εντοπίστηκαν⁷.

Από το γενικό σύνολο οι 114 περίπου τάφοι χρονολογούνται με βεβαιότητα στους υστεροκλασικούς - ελληνοιστικούς χρόνους (4^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.), ενώ οι 20 στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς (1^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.)⁸. Από το σύνολο των 134 μόνον στους 15 βρέθηκαν νομίσματα (11,2%)· σε 12 ελληνοιστικούς (10,5% επί των 114) και σε 3 ρωμαϊκούς (15% επί των 20). Σε καμία πυρά δεν εντοπίστηκε –ή δεν διασώθηκε– νόμισμα⁹.

Από τους ελληνοιστικούς 9 τάφοι ήταν κεραμοσκεπείς, 2 λακκοειδείς –ο Τ.403 ήταν ανοιγμένος μέσα στα όρια πυράς κλασικών χρόνων– και 1 εγχυτρισμός σε οξυπύθμενο αμφορέα (Τ.349). Με εξαίρεση τους παιδικούς Τ.65, Τ.138 και Τ.350 και τον Τ.10 –πιθανότατα βρέφους κρίνοντας από την απουσία οστών–, όλοι οι υπόλοιποι φιλοξενούσαν ενήλικες¹⁰. Στην πλειονότητα των τάφων είχε ενταφιαστεί ένα άτομο· ελάχιστοι φιλοξενούσαν περισσότερα (Τ.34). Τα συνηθέστερα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς ήταν τα μυροδοχεία και τα κύπελλα· ακολουθούν οι λύχνοι, οι οινοχόες και οι αμφορείς¹¹. Μόνο ο Τ.65 περιείχε διαφορετικού είδους προσφορές, όπως χάνδρες, χάλκινο δακτυλίδι και τμήμα πήλινου ειδωλίου.

Από τους τρεις ρωμαϊκούς τάφους ένας (Τ.359) ήταν κεραμοσκεπής. Οι άλλοι δύο (Τ.344, Τ.345) ήταν κτιστοί, κατασκευασμένοι με οπτοπλίνθους, αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, και εντάσσονταν σε οικογενειακό ταφικό κτήριο¹² του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. Οι ρωμαϊκές ταφές ήταν κτερισμένες αποκλειστικά με λύχνους και γυάλινα αγγεία.

Συλλέχθηκαν 29 νομίσματα, όλα χάλκινα, μέτριας αλλά κυρίως κακής και πολύ κακής διατήρησης. Από αυτά τα 22 βρέθηκαν μέσα στους τάφους, τα 3 έξω από αυτούς, ενώ για τα 4 δεν είναι βέβαιος ο συσχετισμός με συγκεκριμένο τάφο. Ένα και μόνον νόμισμα είχε κατατεθεί στους ελληνοιστικούς, με μοναδική εξαίρεση τον Τ.10, που περιείχε «θησαυρό» 3 χάλκινων. Στους ρωμαϊκούς Τ.344, Τ.345 εντοπίστηκαν μεν περισσότερα του ενός νομίσματα, δεν μπορεί ωστόσο να γίνει λόγος για «θησαυρούς», επειδή αυτά αντιστοιχούσαν στις διαφορετικές χρονικές περιόδους χρήσης των τάφων, που περιείχαν πολλαπλές ταφές.

Τα νομίσματα βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις μέσα στο ταφικό όρυγμα. Πιο συγκεκριμένες θέσεις είχαν: το αρ. 5 μέσα στο στόμα του νεκρού, κολλημένο στην κάτω γνάθο· το αρ. 11 νότια της σιαγώνας του· το αρ. 14 στο δεξί χέρι του νεκρού· το αρ. 21 πάνω στο δεξιό ώμο του· τα αρ. 12, 19 και 20 κάτω από το κρανίο.

5. Για αμελούς κατασκευής περίβολο που εντοπίστηκε το 1993, βλ. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, 179 (αγρός Δ. Μωραΐτη).

6. Για ταφικούς περιβόλους, βλ. Θήβα: Κουντούρη Ελ., *ΑΔ* 51, 1996, *Χρονικά*, 267, 268 (Κεντρικός Αποχετευτικός Αγωγός). Αραβαντινός 2003, 739 (οικ. Π. Ζουλάμογλου), 741 (οικ. Ν. Λιακόπουλου). Αλίαρτος: Φαράκλας 1967, 22, 28. Ανδρειωμένου 1976, 17-18. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, 281. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 296-298. Τάναγρα: Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, 286. Χαραμή Αλ., *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, 377. Χαραμή Αλ., *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 325. Ανδρειωμένου 2007, 6, σημ. 15 και σχέδ. 45. Βλ. επίσης Ακόντιο: Ανδρικού Ελ., *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, 183, πίν. Ι και 185, πίν. 62β και 187. Χαϊρώνεια(ς): Δακωρόνια Φ., *ΑΔ* 29, 1973-1974, *Χρονικά*, 443.

7. Αντίθετα, στη νότια πλευρά της εθνικής οδού, βρέθηκε το 1992 και παραδόθηκε από τον ιδιοκτήτη του αγρού στο Μουσείο Θηβών η εξαιρετικής τέχνης υστεροαρχαϊκή στήλη του νέου που οσφραίνεται άνθος λωτού (*ΠΑΕ* 1992, 138. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, 176-177. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, 278). Για τη στήλη, βλ. Ανδρειωμένου 1999. Andreiomenou 2000. Andreiomenou 2006. Για δύο ακόμη στήλες από τον ίδιο αγρό, βλ. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 48, 1993, *Χρονικά*, 178-179.

8. Η μελέτη της κεραμικής δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί και ως εκ τούτου τα προαναφερόμενα σύνολα ενδέχεται να διαφοροποιηθούν.

9. Πρβλ. ωστόσο την πυρά ΚΟΛ/224 των παλαιότερων ανασκαφών, από την οποία περισυλλέχθηκαν 9 χάλκινα, πολύ φθαρμένα, νομίσματα (Ανδρειωμένου 2001α, 203, σημ. 49).

10. Δεν έχει γίνει ακόμη ανθρωπολογική εξέταση των οστών, ώστε να διαπιστωθεί το φύλο των νεκρών.

11. Ειδικότερα για την κεραμική του Τ.263, βλ. Βλαχογιάννη – Χαραμή 2004, 479.

12. Στο ταφικό κτήριο εντασσόταν και ο κτιστός Τ.342, που όμως δεν περιείχε νόμισμα. Για το ταφικό κτήριο, βλ. Βλαχογιάννη Ελ., *ΑΔ* 52, 1997, *Χρονικά*, 385-386, πίν. 152β-γ. Για ανάλογα ταφικά κτίσματα του 2ου-3ου αι. μ.Χ., πρβλ. από το Άργος (Μπανάκα-Δημάκη 1998, 386), την Πάτρα (Παπαποστόλου Ι.Α., *ΑΔ* 35, 1980, *Χρονικά*, 185, 188. Dekoulaou 2009, 187, 188, εικ. 19-20) και τη Σπάρτη (Themom *et al.* 2009, 263, εικ. 27.5)

Β. ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΑΚΡΑΙΦΙΑΣ (1994-1998): ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Από τα 29 νομίσματα 26 είναι αρχαία ελληνικά και 3 ρωμαϊκών χρόνων. Επί του συνόλου των αρχαίων ελληνικών (**Ραβδόγραμμα**) τη συντριπτική πλειονότητα κατέχουν οι κοπές του Βοιωτικού Κοινού με ποσοστό 69% και ακολουθούν εκείνες του Κοινού των Λοκρών με 11,5%. Τέλος, με ισάριθμα ποσοστά, που αντιστοιχούν σε 3,9% και ένα νόμισμα, αντιπροσωπεύονται η Μακεδονία, η Κραννώνα της θεσσαλικής Πελασγιώτιδας, η Ιστιαία, η Αθήνα και ο Φλιούς.

Στις βοιωτικές κοπές (**Πίνακας**) υπερισχύει με 13 τεμάχια ο τύπος Περσεφόνη/Ποσειδών (72%), ακολουθεί ο τύπος ασπίδα/τρίαινα με 4 τεμάχια (22%) και τέλος ο τύπος Αθηνά/τρόπαιο με 1 τεμάχιο (6%).

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι όλες οι ελληνικές πόλεις περιορίζονται στη χαλκή τους νομισματοκοπία στην έκδοση τριών νομισματικών αξιών¹³. Η βοιωτική έκδοση του τύπου ασπίδα/τρίαινα, με μέσο όρο βάρους 2,03 γρ. και διάμετρο 12-13 χιλ., αντιστοιχεί κατά κοινή ομολογία στη μικρότερη αξία, στον χαλκοῦ¹⁴. Η έκδοση του τύπου Περσεφόνη/Ποσειδών, με μέσο όρο βάρους 3,3 γρ. και διάμετρο ±17 χιλ., ανήκει στη μεσαία υποδιαίρεση, για την οποία έχει προταθεί ως νομισματική αξία το τεταρτημόριον, που –στο «αιγινητικό» σύστημα– αντιστοιχεί στο τρίχαλκον¹⁵. Η έκδοση του τύπου Αθηνά/τρόπαιο, με βάρος 6,00 γρ. και διάμετρο 20 χιλ., ανήκει στη μέγιστη αξία, το ἡμιβόλιον, που ισοδυναμεί με το ἐξάχαλκον. Σύμφωνα, ωστόσο, με άλλη άποψη¹⁶ η μεσαία υποδιαίρεση αντιστοιχεί στο δίχαλκον, ενώ η μεγαλύτερη στο τρίχαλκον/τεταρτημόριον.

Ο τύπος ασπίδα/καμπύλη τρίαινα (**εικ. 2.5**) ανήκει στην πρώτη σειρά της ελληνιστικής περιόδου του Κοινού των Βοιωτών, που άρχισε να κόβεται μετά τη μάχη της Χαϊρώνειας (338 π.Χ.) έως τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹⁷ Σύμφωνα με τον Β. Head η έκδοση επαναλήφθηκε την περίοδο 196-146 π.Χ., με διαφορά στο σχήμα της τρίαινας, το οποίο στη νεότερη έκδοση εμφανίζεται πιο απλοποιημένο¹⁸ και τετραγωνισμένο σε σχέση με της παλαιότερης. Τρία από τα νομίσματα του τύπου ανήκουν στην έκδοση με την τετραγωνισμένη τρίαινα (**εικ. 3.15, 3.16, 3.29**).

Η δεύτερη βοιωτική έκδοση, του τύπου Αθηνά/τρόπαιο (**εικ. 2.7**), χρονολογείται στο διάστημα 288-244 π.Χ.¹⁹ Πρόκειται για μια περίοδο ανασυγκρότησης του Κοινού μετά την απόδοση στους Θηβαίους της «πολιτείας»²⁰ τους από τον Δημήτριο Πολιορκητή, η οποία τερματίζεται με την ήττα των Βοιωτών και της Αχαϊκής Συμπολιτείας στη μάχη της Χαϊρώνειας (245 π.Χ.)²¹ και την επακόλουθη εισβολή των Αιτωλών στη βορειοδυτική Βοιωτία.

Συντριπτικός είναι ο αριθμός των νομισμάτων του τύπου Περσεφόνη/Ποσειδών, που έχει κτυπηθεί πάνω σε χάλκινα του Μακεδόνα βασιλέα Αντιγόνου Γονατά²² (**εικ. 2.8-10, 2.11-13, 3.17-20, 3.27-28**). Σύμφωνα με τον Α. Furtwängler²³, ο Αντίγονος Δώσων χρηματοδότησε με αυτά τους Βοιωτούς, προκειμένου να συμμετάσχουν στο «Συμμαχικό πόλεμο»²⁴ εναντίον του Κλεομένους Γ' της Σπάρτης (224/3 π.Χ.), που έληξε

13. Grandjean 1998, 34.

14. Tod 1946, 49. Picard 1998, 8. Psoma 1998, 22-23.

15. Tod 1946, 50-52. Picard 1998, 15. Psoma 1998, 25.

16. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου 2004, 44-45, 47.

17. Kroll 1993, 204, αρ. 592. Hackens 1969, 717, αρ. 18 και 728. Hackens 1976, 21, 127, αρ. M79 (α' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Picard 1984, 288 (338-μέσα 3^{ου} αι. π.Χ.).

18. Head 1881, 254, πίν. V.14 (περίοδος X) [«πλούσια» τρίαινα]. Head 1881, 266, 268, πίν. VI.9 (περίοδος XIV). Head 1884, 43, αρ. 108-111, πίν. VI.12 (τετραγωνισμένη τρίαινα). Βλ. επίσης Forrer 1924, 3308-3309. Kroll 1993, 205, αρ. 597a, πίν. 25. Για τη χρονολόγηση της έκδοσης με την τετραγωνισμένη τρίαινα στο διάστημα περ. 300-250 π.Χ., βλ. Triton IX. *Boiotia. In Conjunction with the 34th Annual New York International (Συλλογή BCD)*. 10 January 2006, 25, αρ. 77-80.

19. Head 1881, 183, 258-259, πίν. VI.2 (περίοδος XII). Βλ. και Kroll 1993, 204 και σημ. 25.

20. Roesch 1982, 436-437. Gullath 1982, 197 και σημ. 6.

21. Πολύβ. 20, 4, 5. Πλούτ. *Αρατ.* 16.1-2. Feysel 1942, 79, 80 και σημ. 2. Will 1979, 321, 322.

22. Για τις διωσόμενες απόψεις εάν τα βοιωτικά νομίσματα κτυπήθηκαν πάνω σε χάλκινα του Αντιγόνου Γονατά ή του Αντιγόνου Δώσωνος, βλ. Kroll 1993, 189-190, 205. Lönnqvist 1997, 138-141 και σημ. 19, 38. Βλαχογιάννη 2000, 76, σημ. 86-87. Πούλιος 2001, 280-281.

23. Furtwängler 1993, 466. Για τις έως τώρα προταθείσες χρονολογήσεις, βλ. Head 1881, 183, 260-263 [περίοδος XIII]. Head 1884, κliv (220-197 π.Χ.). Hackens 1969, 727-728 (περί τα 168 π.Χ.). Picard 1979, 162. Picard 1984, 289 (β' μισό 3^{ου} αι. π.Χ.). Crawford 1985, 124, 316 (τέλη 3^{ου} αι.-168 π.Χ.). Kroll 1993, 205, στον αρ. 595 (μετά τα 229 π.Χ.). Βλ. επίσης Βλαχογιάννη 2000, 74-75 (με συγκεντρωμένες όλες τις απόψεις).

24. Για τη βοιωτική συμμετοχή στο «Συμμαχικό πόλεμο», βλ. Πολύβ. 2, 65, 4. Feysel 1942, 131.

με την πανωλεθρία του τελευταίου στη μάχη της Σελλασίας (222 π.Χ.)²⁵. Ανεξάρτητα εάν δεχθούμε ως *terminus post quem* της έκδοσης το «Συμμαχικό πόλεμο» του 224/3 π.Χ., σύμφωνα με τον A. Furtwängler, ή το διάστημα 224/3-217 π.Χ., σύμφωνα με την C. Grandjean²⁶, είναι γεγονός, με βάση τους «θησαυρούς»²⁷, ότι τα νομίσματα αυτά κυκλοφορούν στη Βοιωτία σε όλο το α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ.

Το μακεδονικό νόμισμα (εικ. 2.14), εξαιτίας του μονογράμματος ανάμεσα στα πόδια του Πάνα, αποδίδεται από τους ερευνητές²⁸ στον Φίλιππο Ε' (221-179 π.Χ.) και χρονολογείται στο πρώτο ή το δεύτερο έτος της βασιλείας του (221 ή 220 π.Χ.)²⁹. Δύο ακόμη νομίσματα του ίδιου τύπου, χωρίς όμως επισήμανση, είναι γνωστά³⁰.

Το υστερόσημο³¹, ωστόσο, παραπέμπει σε ακόμη υστερότερη χρονολόγηση. Συνεπώς θα πρέπει να δεχθούμε το 221/0 π.Χ. ως τον *terminus post quem* του χρόνου της επισήμανσης, η οποία, εξαιτίας και της καλής διατήρησης του νομίσματος, δεν θα πρέπει να έγινε μετά τα 217 π.Χ., όταν ο Φίλιππος Ε' διέκοψε τις επισημάνσεις και άρχισε τη χάλκινη νομισματοκοπία του με τη νέα και ποικίλη εικονογραφία³². Η παράσταση του υστερόσημου είναι αδιάγνωστη και ως εκ τούτου είναι αδύνατη η απόδοσή του σε μακεδονική ή άλλης εκδότριας αρχής επισήμανση. Όσο ήταν δυνατόν να ελεγχθεί δεν είναι γνωστό άλλο νόμισμα αυτής της έκδοσης με επισήμανση.

Η νομισματοκοπία των Εών (ανατολικών) Λοκρών χαρακτηρίζεται από μεγάλη σταθερότητα τύπων, ώστε ο τρόπος αναγραφής του εθνικού να αποτελεί το μόνο διακριτικό γνώρισμα για την απόδοση των νομισμάτων σε συγκεκριμένη περίοδο. Τα δύο από τα τρία νομίσματα, του τύπου Αθηνά/βότρυς (εικ. 2.2, 2.4), ανήκουν στη δεύτερη σειρά της 2^{ης} περιόδου κατά τον O. Picard³³, που επιγράφεται με το εθνικό ΛΟΚ-ΡΩΝ και χρονολογείται στο διάστημα 338 - περ. 300 π.Χ. Το τρίτο νόμισμα, του τύπου Απόλλων/βότρυς (εικ. 2.6), ανήκει στην πρώτη σειρά της 4^{ης} περιόδου, που επιγράφεται με το συντομότερο εθνικό Λ-Ο και τοποθετείται στο διάστημα περ. 300-272 π.Χ.³⁴

Το νόμισμα της Κραννώνας (εικ. 3.23) αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο της πόλης³⁵. Αντικατοπτρίζει το γνωστό, από το έργο «Ιστοριών παραδόξων συναγωγή» του ιστοριογράφου του 3^{ου} αι. π.Χ. Αντιγόνου Κάρυστιου³⁶, έθιμο των Κρανωνίων, που σχετίζεται με τη βροχομαγεία. Σύμφωνα με την περιγραφή οι κάτοικοι της θεσσαλικής πόλης κατά τη διάρκεια μεγάλης ανομβρίας παρακαλούσαν τον Δία(ς), να φέρει βροχή³⁷. Περιέφεραν, λοιπόν, μία υδρία με νερό πάνω σε χάλκινη άμαξα, που θα έκανε εκκωφαντικό θόρυβο, ώστε να πιστέψει ο κόσμος ότι αυτό θα προκαλούσε αληθινή καταιγίδα. Η σχέση της υδροφόρας άμαξας με τα δύο κοράκια είναι κατανοητή. Είναι γνωστό ότι τα αρπακτικά πουλιά, όταν πετούν χαμηλά, σημαίνει ότι έρχεται βροχή. Εδώ, όμως, στη λογική της μαγείας, το σημάδι δε σημαίνει απλώς, αλλά γίνεται αίτιο. Τα πουλιά δεν προαναγγέλλουν μόνο τη βροχή αλλά και την προκαλούν.

Το νόμισμα της Ιστιαίας (εικ. 2.3) κόβεται μετά το 338 π.Χ., όταν ξεκινά γενικότερα η χάλκινη νομισματοκοπία των ευβοϊκών πόλεων³⁸. Το νόμισμα του Φλιούντος (εικ. 2.1) αντιστοιχεί στον χαλκού της δεύτε-

25. Πολύβ. 2, 22, 5-54, 5-71- 20, 5, 12. Πλούτ. Κλεομ. 23-32, 1· Πλούτ. Αρατ. 45-46. Επίσης, βλ. Feyel 1942, 131. Will 1979, 396-398. Για τα γεγονότα αυτής της περιόδου, βλ. Briscoe 1978, 145-157.

26. H. C. Grandjean προτείνει ως χρονολογία κοπής του *αργυρίου συμμαχικού* της επιγραφής IG VII 2426, το διάστημα μεταξύ των δύο συμμαχικών πολέμων 224/3-217 π.Χ. Ταυτίζει δε την έκδοση της επιγραφής με τα χάλκινα βοιωτικά επικεκομμένα νομίσματα (Grandjean 1995, 21). Για σύμφωνη γνώμη, βλ. Psoma 2007, 84. Για τη σχέση βοιωτικής δραχμής και *αργυρίου συμμαχικού*, βλ. Sosin 2002.

27. Για «θησαυρούς» με επικεκομμένα βοιωτικά νομίσματα, βλ. Βλαχογιάννη 2000, 70-71, σημ. 36-45.

28. Furtwängler 2004, 284-285. Πούλιος 2001, 292-293.α

29. Furtwängler 2004, 285 (221 π.Χ.). Πούλιος 2001, 288, 289, 292, 293 και σημ. 194 (220 π.Χ.).

30. Furtwängler 2004, 282, πίν. III, ομ. 24, και σελ. 284, και σελ. 290, πίν. 2, 13-14 (στη σελ. 284 αναφέρεται ότι τα δύο νομίσματα φυλάσσονται στο Λονδίνο και την Αθήνα, ενώ στο υποσέλιδο του πίν. 2 αναφέρεται και για τα δύο το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών).

31. Για υστερόσημο, βλ. Noe 1954. Le Rider 1975, κυρίως 37-45 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

32. Mamroth 1935. Πούλιος 2001, 288, 293 και σημ. 195.

33. Picard 1984, 287 (2^η σειρά), αρ. 28-30. Kroll 1993, 202, αρ. 581.

34. Picard 1984, 287 (1^η σειρά), αρ. 32-34. Kroll 1993, 202, αρ. 584. Ο Picard ακολούθησε για τη χρονολόγηση της έκδοσης αδημοσίευτη μελέτη της J. Humphri. Βλ. επίσης Knapp – Mac Isaac 2005, 80, σημ. 266.

35. Head 1911, 293. Rogers 1932, 70, εικ. 80, 82, 83, και 72, εικ. 85.

36. Αντίγ. Καρ. 15 (στον Keller 1877, 4-5).

37. Moustaka 1983, 19-20, 98, πίν. 3, 7, 8, 9. Χρυσοστόμου 1989-1991, 25. Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997, 75.

38. Picard 1979, 176-178. Picard 1984, 291. Kroll 1993, 212. *Numismatik Lanz* 111, *Münzen von Euböia* (Συλλογή BCD),

ρης σειράς της νομισματοκοπίας της πόλης, που έχει κοπεί, σύμφωνα με τον Mac Isaac³⁹, στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.

Το ήμιωβόλιον/τετράχαλκον των Αθηνών (εικ. 3.21) τοποθετείται από τον J. Kroll⁴⁰ στο διάστημα 196-190 π.Χ., όταν, μετά την ήττα του Φιλίππου Ε' (197 π.Χ.) από τον Ρωμαίο ύπατο Φλαμίνιο και την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων από τη μακεδονική κυριαρχία, εγκαθιδρύεται σε πολλές πόλεις, μεταξύ των οποίων και στην Αθήνα, η λατρεία του Ελευθερίου Διός.

Τρία νομίσματα έχουν εκδοθεί από ελληνικές πόλεις επί Ρωμαϊοκρατίας (*Greek Imperials*). Προέρχονται αποκλειστικά από την Επαρχία της Αχαΐας (*Provincia Achaia*) και συγκεκριμένα από την Πελοπόννησο (Κορινθία [Κόρινθο], Λακωνία [Λας(;)], Αργολίδα [Κλεωναί]), και κόπηκαν επί Αντωνίνου Ευσεβούς, καίσαρα Γέτα και Φουλβίας Πλαυτίλλας⁴¹ αντίστοιχα.

Στην πίσω όψη του κορινθιακού νομίσματος (εικ. 3.22) απεικονίζεται ο τετράστυλος ναός της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο με το λατρευτικό άγαλμα της «ένοπλης» θεάς⁴² στο εσωτερικό. Παρά την κακή διατήρηση του νομίσματος φαίνεται ότι ο ναός εδράζεται σε χαμηλή κρηπίδα και όχι στο σύνθετες βραχώδεις έξαρμα⁴³. Ένα ακόμη νόμισμα του ίδιου τύπου είναι γνωστό στο Βερολίνο⁴⁴. Το λακωνικό νόμισμα της πολίχνης Λας(;) (εικ. 3.24) φέρει ως οπισθότυπο το άγαλμα του Ηρακλή, που ήταν στημένο μπροστά από τα τείχη της πόλης⁴⁵.

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα γεννάται από τη συνύπαρξη προρωμαϊκών και ρωμαϊκών νομισμάτων στους Τ.344 και Τ.345. Στον πρώτο τάφο το νόμισμα της Κραννώνας του 4^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 3.23) συνυπάρχει με το χάλκινο των Λάων επί Γέτα του πρώιμου 3^{ου} αι. μ.Χ. (εικ. 3.24), ενώ στον δεύτερο τα πέντε νομίσματα (εικ. 3.17-21) του τέλους του 3^{ου} και των αρχών του 2^{ου} αι. π.Χ. συνυπάρχουν με το χάλκινο της Κορίνθου επί Αντωνίνου Ευσεβούς (εικ. 22).

Η μεγάλη χρονική απόσταση που χωρίζει το παλαιότερο από το οψιμότερο νόμισμα, και η οποία στην περίπτωση του Τ.344 φθάνει τους επτά αιώνες, δεν μπορεί να εξηγηθεί από την επαναχρησιμοποίηση των τάφων, ακόμη και εάν αυτοί ανήκουν σε οικογενειακό ταφικό κτήριο με μακρά διάρκεια ζωής. Μία εξήγηση θα μπορούσε να προταθεί. Ότι τα παλαιότερα νομίσματα είχαν αποθησαυριστεί, επανευρέθηκαν πολύ αργότερα, και επαναχρησιμοποιήθηκαν, αφού στα σκοτάδια του Άδη, όπου δεν υπήρχε κρατικός έλεγχος, δεν είχε σημασία η κατάθεση δοκίμου⁴⁶ χρήματος. Μέσα στον τάφο το νόμισμα δεν είχε πλέον ονομαστική αξία αλλά διατηρούσε μόνο την αξία του ως μέταλλο, μια συνήθεια γνωστή και από αλλού⁴⁷.

25 November 2002, 95-96, αρ. 493-498 (4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ.). Για την παλαιά χρονολόγηση στα 369-336 π.Χ., βλ. Head 1884, 126, αρ. 10-20.

39. Mac Isaac 1988, 53 (issue 2). Knapp – Mac Isaac 2005, 126-127, αρ. 1108-1146, πίν. 15. Για τις παλαιότερες χρονολογήσεις, βλ. Gardner 1887, 34, αρ. 13-15 (431-370 π.Χ.). Head 1911, 408-409 (430-322 π.Χ.). SNG Cop (400-360 π.Χ.).

40. Kroll 1993, 57, 63.

41. Για τις Σεβήρειες κοπές των πόλεων της Πελοποννήσου, βλ. Grunauer-von Hoerschelmann 1982-1983. Mac Isaac 1988, 54, σημ. 31.

42. Πaus. 2, 5, 1. Για τον τύπο του λατρευτικού αγάλματος της Αφροδίτης στον Ακροκόρινθο, βλ. Broneer 1930, 65-84. Soles 1976, 41-69, πίν. 17, εικ. 18-19. Flemberg 1991, 40-41, 110.

43. Imhoof-Blumer – Gardner 1964, 26 στον αρ. 33. SNG Cop 307. Lanz Auktion 105, Münzen von Korinth (Συλλογή BCD), 26 November 2001, 94, αρ. 665. Papageorgiadou-Bani 2004, 64, 111. Knapp – Mac Isaac 2005, 121, αρ. 1021.

44. Bernhart 1936, 30, αρ. 173, πίν. V. Βλ. επίσης Walbank 2003, 344, εικ. 20.9: 2 (επί Αδριανού;), χωρίς, ωστόσο, να προσδιορίζεται η προέλευσή του.

45. Πaus. 3, 24, 6. Η ακρόπολη της αρχαίας πολίχνης Λας βρισκόταν στη θέση του σημερινού κάστρου του Πασσαβά, 10 χλμ. νοτιοδυτικά του Γυθείου. Τα νομίσματά της έφεραν το εθνικό ΛΑ-ΩΝ.

46. Δηλαδή κυκλοφορούντων και όχι αποσυρμένων νομισμάτων. Για τη χρήση του όρου, πρβλ. την επιγραφή από το Αμφιάρειον του Ωρωπού (387-377 π.Χ.), που κάνει λόγο για όβολους δοκίμου άργυριού (Πετράκος 1997, 179, στον αρ. κατ. 277, στίχ. 22-23). Επίσης, πρβλ. το ψήφισμα των Αθηνών (375/4 π.Χ.), που θεσμοθετεί το αξίωμα του δοκιμαστού με κύριο καθήκον να θέτει εκτός κυκλοφορίας τα κίβδηλα νομίσματα (Stroud 1974). Πρβλ. επίσης Λουκ. Πένθ. 10, 5-8.

47. Βλ. ενδεικτικά παραδείγματα: Ζερβουδάκη Η., ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, 547 (από την Κω). Τσάκος 1977, 415 και σημ. 105 (από τη Σάμο, με αναφορά και στη Δούρα-Ευρωπό). Πωλογιώργη 1998, 97 και σημ. 126, και σ. 160 (από τον Ωρωπό).

Γ. ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΤΟΥ ΤΑΦΙΚΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΚΡΑΙΦΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΒΟΙΩΤΙΑ

Το έθιμο της κατάθεσης νομίσματος στον τάφο ξεκινά στην Ακραίφια⁴⁸ αρκετά αργά σε σχέση με άλλες βοιωτικές πόλεις, μόλις στην αυγή της ελληνιστικής περιόδου, κρίνοντας κανείς από τα φθαρμένα νομίσματα του τελευταίου τρίτου του 4^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκαν στις παλαιότερες ταφές (T.65, T.138, T.215). Το έθιμο συνεχίζεται με κάποια διακοπή –περί τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.– ξανά στα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ. (T.345) ως τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. (T.359). Απολύτως αντίστοιχη είναι η περίπτωση της Αλιάρτου⁴⁹, των Αλών⁵⁰ (σημ. παραλία Αγ. Ιωάννη Θεολόγου) Λοκρίδας –πόλης που, από το τελευταίο τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ. ως την εποχή του Πausανία, ήταν μέλος του Κοινού⁵¹–, και του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού⁵², επίσης πόλης που για κάποια διαστήματα υπήρξε μέλος του Κοινού των Βοιωτών⁵³.

Αντίθετα, στη Θήβα⁵⁴ το ταφικό νόμισμα, και μάλιστα αργυρό, εμφανίζεται νωρίς μέσα στον 5^ο αι. π.Χ., όπως και αλλού στον αρχαίο ελληνικό κόσμο⁵⁵. Πριν από τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. αργυρά νομίσματα απαντούν σε τάφους στις Πλαταιές⁵⁶ και τη Χαιρώνεια⁵⁷. Στην Αθήνα, παρόλο που οι φιλολογικές πηγές⁵⁸ τοποθετούν την εμφάνιση του εθίμου στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., τα αρχαιολογικά δεδομένα⁵⁹ αποδεικνύουν ότι δεν ξεκινά νωρίτερα από την ελληνιστική περίοδο.

Τυπική, τουλάχιστον για το τμήμα του νεκροταφείου που ανασκάφηκε, είναι η κατάθεση ενός και μόνου νομίσματος στον τάφο⁶⁰. Το μοναδικό νόμισμα έχει ερμηνευθεί ως το *pars pro toto*, δηλαδή ως το συμβο-

48. Όλα τα συμπεράσματα βασίζονται αποκλειστικά στο περιορισμένο δείγμα των τάφων, που ανασκάφηκε το διάστημα 1994-1998. Η συστηματική δημοσίευση του πολύ μεγαλύτερου όγκου της νεκρόπολης (όπ. υποσ. 2) ενδέχεται να διαφοροποιήσει την παρούσα εικόνα –αν και τα νομίσματα, σύμφωνα με την ανασκαφεία, ήταν και εκεί ελάχιστα (Ανδρειωμένου 2001α, 203). Θα πρέπει ωστόσο, έστω πρόχειρα, να σημειωθεί εδώ η διαφοροποίηση, ως προς την εμφάνιση του ταφικού νομίσματος, που παρατηρείται μεταξύ του πεδινού νεκροταφείου και του νεκροταφείου των ύστερων ελληνιστικών-μέσων ρωμαϊκών χρόνων στις υπώρειες της ακρόπολης. Για τη διαπιστωμένη ανασκαφικά μεγαλύτερη συχνότητα του ταφικού νομίσματος στους ρωμαϊκούς τάφους, που συνοδεύεται και από αντίστοιχη αύξηση των αναφορών στις αρχαίες πηγές, βλ. Grinsell 1957, 266-267, πίν. 1-2. Stevens 1991, 224, 227-228. Stefanakis 2002, 172, σημ. 5. Chrissyanthaki-Nagle 2006, 96, σημ. 76.

49. Το χάλκινο νόμισμα του Περίδικα Γ' (;) (365/4-359 π.Χ.), που βρέθηκε σε τάφο του 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ. (Ανδρειωμένου 1976, 19), δεν απεικονίζεται και για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατή η επιβεβαίωση της ταύτισης. Παρόλα αυτά τη θεωρώ αμφίβολη, για το λόγο ότι μακεδονικά νομίσματα δεν κυκλοφορούν στη Βοιωτία πριν από την ανάμιξη του Φιλίππου Β' στα πράγματα της νότιας Ελλάδας (338 π.Χ.).

50. Goldman – Jones 1942, 370. Το παλαιότερο νόμισμα κόπηκε στα 315-288 π.Χ. (αυτόθι, 408 και σημ. 84). Η πλειονότητα των νομισμάτων ήταν του βοιωτικού τύπου Περσεφόνη/Ποσειδών (αυτόθι, 411 και σημ. 88).

51. Στράβ. 9.425. Πaus. 9.23, 7-24, 5. Ηρωδιαν. Καθ. Προσ. IB 22-23 (στον Lentz 1867, 318). Στέφ. Βυζ. s.v. Αλαί. Επίσης, βλ. Katsonopoulou 1990, 28-29, 45-46, 117, 118. Fossey 1990, 43 και σημ. 8. Πρβλ. ωστόσο Roesch 1965, 66-67 (272-196 π.Χ.).

52. Τα παλαιότερα νομίσματα του νεκροταφείου (Πωλογιώργη 1998, 77 (N 70), 143 (N 107), 161) είναι κοπές Φωκικού Κοινού, του τύπου SNG Cop 113-118. Η παλαιότερη χρονολόγησή τους στο διάστημα 371-357 π.Χ. (Head 1884, XXVI κε. Forrer 1924, 3177) «κατεβαίνει» πλέον στο διάστημα από τα τέλη του 4^{ου} έως το α' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. (Picard 1984, 283-284).

53. Roesch 1965, 65 και σημ. 1 (313-304 και 287-146 π.Χ.). Πετράκος 1997, 501, 502. Πωλογιώργη 1998, 151. Knoepfler 2002, 119, 121, 139, 147-150 (312-304 και 287-171 π.Χ.). Ο D. Knoepfler υποστηρίζει ότι η κατάλυση του Βοιωτικού Κοινού επήλθε το 171 π.Χ., μετά τη νικητήρια για τους Ρωμαίους μάχη της Αλιάρτου, και όχι το 146 π.Χ. Βλ. σχετικά Étienne – Knoepfler 1976, 342 κε. Will 1981, 273.

54. Στο βορειοανατολικό νεκροταφείο (όπ. υποσ. 66).

55. Ενδεικτικά πρβλ. Σαμοθράκη: Dusenbery 1998, 942 (περί τα 500 π.Χ.). Μακεδονία: Chrissyanthaki-Nagle 2006, 93, σημ. 49 (μέσα 5^{ου} αι. π.Χ., σε κάποιες περιπτώσεις αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.). Κόρινθος: Blegen *et al.* 1964, 83 (β' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.). Δυτική Θεσσαλία (Κιέριον): Νικολάου – Καραχρήστος – Στουρνάρας 2004, 487, πίν. V (τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.). Λοκρίδα: Δακωρώνια 1979, 60. Δακωρώνια 2000, 73 (τελευταίο τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.). Γενικά, βλ. Grinsell 1957, 262. Stevens 1991, 223.

56. Πρόκειται για τριώβολο Βοιωτικού Κοινού (387-374 π.Χ.) (Head 1884, 36). Για την ανασκαφή, βλ. Σπυρόπουλος Θ., Ειδήσεις εκ Βοιωτίας, Πλαταιάι, AAA VI.3, 1973, 378-381.

57. Πρόκειται για οβολό Θεσπιών (387-374 π.Χ.) (Σαμπετάι Β., ΑΔ 49, 1994, Χρονικά, 288 και σημ. 35).

58. Αριστοφ. Βάτ. 140, 270. Η κωμωδία *διδάχθηκε* στα Λήνια το 405 π.Χ.

59. Kurtz – Boardman 1994, 155 και 199. Από τον Κεραμεικό αναφέρονται δύο χάλκινα νομίσματα σε ισάριθμους τάφους, που χρονολογούνται στα 450-425 π.Χ. και στα 440 π.Χ. αντίστοιχα (Kunze-Götte *et al.* 1999, 90, αρ. 324 και 113, αρ. 444). Είναι ωστόσο αμφίβολο αν πρόκειται για νομίσματα, αφού το χάλκινο νόμισμα υιοθετείται στην Αθήνα μόλις στο γ' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (Kroll 1993, 24-25, 27). Ανύπαρκα είναι τα ταφικά νομίσματα στους υστεροκλασικούς-ελληνιστικούς τάφους του Κεραμεικού (Schlörb-Vierneisel 1966, 75-111. Knigge 1966, 122-134) –από τον «Νότιο λόφο» εντοπίστηκαν μόνον σε 3 τάφους σε σύνολο 700 (Knigge 1976, 60, 163, 168)– αλλά και στο νεκροταφείο της πλατείας Συντάγματος (425-390 π.Χ.) (Χαριτωνίδης 1958). Μόνον δύο (4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ.) βρέθηκαν στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας (Μυλωνά 1975, τ. Β, 298).

60. Πρβλ. επίσης α) το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου, όπου μόνον σε έναν, από τους 16 τάφους με νόμισμα, βρέθηκε

λικό υποκατάστατο αντί των πολλών κτερισμάτων⁶¹. Η θεωρία αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι το νόμισμα επικράτησε στον τάφο την εποχή που άρχισαν να μειώνονται σημαντικά τα υπόλοιπα κτερίσματα και με τον τρόπο αυτό υποκατέστησε τις πολυτιμότερες και πολυαριθμότερες προσφορές παλαιότερων εποχών⁶². Στην περίπτωση του νεκροταφείου της Ακραιφίας η θεωρία αυτή επαληθεύεται, εφόσον σε κανέναν τάφο με νόμισμα δεν εμπεριέχεται διακοσμημένη κεραμική αλλά ούτε και ειδώλια –με εξαίρεση τον Τ.65 που είναι και ο πρωιμότερος του συνόλου. Μπορεί μάλιστα να διατυπωθεί ως γενικός κανόνας ότι η εμφάνιση των νομισμάτων στους τάφους της Ακραιφίας συνεπάγεται την απουσία ειδωλίων.

Ο «θησαυρός» του Τ.10, του οποίου η κατάχωση θα μπορούσε να τοποθετηθεί μέσα στο α΄ μισό του 2^{ου} αι. π.Χ. ή και αργότερα, αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση⁶³. Οι «θησαυροί» προσφέρονται στον τάφο για την πραγματική τους αξία⁶⁴. Για το λόγο αυτό θεωρούνται κτερίσματα και η λειτουργία τους είναι ανάλογη με των υπολοίπων προσφορών⁶⁵. Στο βορειοανατολικό νεκροταφείο των Θηβών⁶⁶ και σε αυτό της Λεβάδειας⁶⁷ η κτέριση με «θησαυρούς» είναι συνήθης.

Το νόμισμα στον τάφο είχε παλαιότερα ερμηνευθεί αδιακρίτως ως χαρώνειος οβολός⁶⁸, ως το αντίτιμο δηλαδή στον Χάροντα βαρκάρη ή τον Ερμή ψυχοπομπό, προκειμένου αυτός να διαπεραιώσει το νεκρό στην απέναντι όχθη της Στυγός, ή της Αχερουσίας Λίμνης, στο βασίλειο του Άδη⁶⁹. Στις αρχαίες πηγές απαντά με ποικίλες ονομασίες⁷⁰. Η σύγχρονη έρευνα προτείνει την εγκατάλειψη του όρου «χαρώνειος οβολός», εφόσον τόσο η θέση του μέσα στον τάφο όσο και η ονομαστική του αξία –που σπάνια αντιστοιχεί σε αυτήν του οβολού– ποικίλουν, και τη χρήση του γενικότερου όρου «ταφικό νόμισμα» (*death-coin, monnaie funéraire*)⁷¹.

Πρόσφατα, η Κ. Chryssanthaki-Nagle⁷² διέκρινε δύο κατηγορίες ταφικών νομισμάτων: α) εκείνα που από τη θέση εύρεσής τους (μέσα στο στόμα, πάνω στο λαιμό, στην παλάμη) θα μπορούσαν να θεωρηθούν χαρώνειοι οβολοί και β) εκείνα που βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις μέσα στον τάφο ή φυλαγμένα μέσα σε αγγεία και αποτελούν προσφορές προς τους νεκρούς. Σύμφωνα με τη διάκριση αυτή τα νομίσματα: αρ. 5 (στο

«θησαυρός» (Blegen *et al.* 1964, 83, 88-89, 293, αρ. 497-1-6), β) το ελληνιστικό νεκροταφείο του Άργους, που δεν είχε καθόλου «θησαυρούς» (Bruneau 1970, 498), γ) τις ελληνιστικές νεκροπόλεις της Κω, όπου μόνον σε έναν, από τους 23 τάφους με νόμισμα, βρέθηκε «θησαυρός» (Γρηγοριάδου 2006, 127).

61. Rhode 1925, 306-307.

62. Goldman – Jones 1942, 370. Grindler-Hansen 1991, 215. Για την ερμηνεία του νομίσματος ως φυλακτού (*talisman*) ή ως αντικειμένου με μαγικές ιδιότητες, βλ. Cantilena 1995, 171-172.

63. Πρβλ. ωστόσο το «θησαυρό» των 9 χάλκινων νομισμάτων, που βρέθηκε σε πυρά των παλαιότερων ανασκαφών του νεκροταφείου (όπ. υποσ. 9).

64. Kurtz – Boardman 1994, 199. Grindler-Hansen 1991, 215. Chryssanthaki-Nagle 2006, 96.

65. Δρούγου – Τουράτσογλου 1980, 178. Δαβάρας 1985, 193, σημ. 251. Chryssanthaki-Nagle 2006, 95-96.

66. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 316. Αραβαντινός Β., *ΑΔ* 55, 2000, *Χρονικά*, 377-388. Αραβαντινός 2004, 89-92 και 233-235. Αραβαντινός 2003, 735-739 και 747, εικ. 3. Αραβαντινός 2007, 63-64, πίν. IX-XIII. Για τη δημοσίευση ενός «θησαυρού», βλ. Βλαχογιάννη 2009. Η γράφουσα έχει αναλάβει τη συστηματική δημοσίευση των νομισμάτων του νεκροταφείου.

67. Touchais G., *BCH* 113, 1989, *Chron.*, 630. Andreiomenou 2001β, 155-156, 158-166, σημ. 1-71, 171, 181-187, εικ. 1-38. Για τάφους με νομίσματα, βλ. *αυτόθι*, 160, σημ. 31 (Τ.29)- 163, σημ. 54.3 (Τ.56).

68. Σούδα, *s.v.* δανάκη. *Μέγα Ετυμολογικόν Λεξικόν*, *s.v.* δανάκης. Garland 1985, 23. Θέμελης – Τουράτσογλου 1997, 156. Τσάκος 1997, 43. Για τις φιλολογικές πηγές που αναφέρονται σε έναν οβολό ως χαρώνεια αμοιβή, βλ. Stevens 1991, 216-217. Stefanakis 2002, 181, σημ. 37. Για την αναγκαιότητα πληρωμής με δύο οβολούς (Αριστοφ. *Βάτ.* 140-141) και τους πιθανούς συσχετισμούς της, βλ. Grinsell 1957, 262-263. Stefanakis 2002, 181, σημ. 37. Chryssanthaki-Nagle 2006, 91, σημ. 24. Για την ενδεχομένως καλύτερη τύχη εκείνων που ταξίδευαν χωρίς οβολό, βλ. Λουκ. *Πένθ.* 10. Πρβλ. επίσης Λουκ. *Νεκρ. Διάλ.* 2 [22]. Για την αμφισβήτηση του εσχολογικού προορισμού του ταφικού νομίσματος, βλ. Morris 1997, 135. Καλτσάς 1997, 303, σημ. 1158. Stefanakis 2002, 172.

69. Αναπόδεικτη με βάση τις φιλολογικές-επιγραφικές μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι η άποψη (Samter 1911, 203) ότι η κατάθεση νομισμάτων στον τάφο στόχευε στη συμβολική εξαγορά των καταλοίπων του νεκρού από τους ζώντες. Βλ. επίσης Stefanakis 2002, 172, σημ. 8.

70. Chryssanthaki-Nagle 2006, 91 και σημ. 29-34.

71. Grindler-Hansen 1991, 216. Stefanakis 2002, 173. Chryssanthaki-Nagle 2006, 89.

72. Chryssanthaki-Nagle 2006, 90, 96-97. Για τα νομίσματα που εντοπίζονται στην περιοχή του θώρακα ή πολύ κοντά στο κρανίο του νεκρού θεωρείται με αρκετή βεβαιότητα ότι ήταν αρχικά τοποθετημένα στο στόμα, βλ. Δαβάρας 1985, 197. Stefanakis 2002, 180.

στόμα⁷³), αρ. **11** (νότια της σιαγώνας), αρ. **14** (στο δεξί χέρι⁷⁴), αρ. **21** (στο δεξιό ώμο) και αρ. **12, 19, 20** (κάτω από το κρανίο) θα μπορούσαν να είναι «χαρώνειοι οβολοί», ενώ εκείνα όλων των υπόλοιπων τάφων κτερίσματα.

Η περιορισμένη συχνότητα εμφάνισης του ταφικού, αποκλειστικά χάλκινου, νομίσματος στη νεκρόπολη της Ακραϊφίας, δεν προκαλεί εντύπωση σε σύγκριση με τη γενικότερη εικόνα του εθίμου τόσο στην ίδια τη Βοιωτία⁷⁵ όσο και στην υπόλοιπη Ελλάδα⁷⁶, καθώς όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα δεν είχε σε καμία χρονική περίοδο καθολική αποδοχή και δε διαδόθηκε ποτέ έξω από μια κλειστή πληθυσμιακή ομάδα.

Από τη σποραδική του παρουσία στα αρχαία νεκροταφεία αναδεικνύεται εν τέλει ο υποκριτικός σεβασμός των αρχαίων απέναντι στη μυθολογία του θανάτου. Το χάσμα μεταξύ των φιλολογικών πηγών⁷⁷ και της αρχαιολογικής μαρτυρίας καθιστά αδύνατο το συσχετισμό του Χαρώνειου μύθου και του εθίμου του ταφικού νομίσματος.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ*

Τάφος 65 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 102+500)	3 νομίσματα
ΦΛΙΑΣΙΑ	
Φλιούς	
Χάλκινο	περ. 350-320 π.Χ. (Mac Isaac 1988)
Ε: Ταύρος εφορμά προς τα αρ. Κάτω, γραμμή εδάφους.	
Ο: Φ ανάμεσα σε δύο σφαιρίδια.	
1. ΜΘ 42820	1,86 14 1200 σχεδόν καλή δ., κατωμένο κατά τόπους (εκτός του τάφου, πάνω από τις κεραμίδες, Ν2) (εικ. 2.1)
	Gardner 1887, 34, αρ. 13-15, πίν. VII.1. Mac Isaac 1988, 53 (issue 2, type G).

ΛΟΚΡΙΔΑ Κοινόν Λοκρών

73. Η κατάθεση νομίσματος στο στόμα του νεκρού –συνήθως κάτω από τη γλώσσα ή ανάμεσα στα δόντια– μαρτυρείται φιλολογικά (Καλλ. *Εκάλ.* frag. 278. Λοκ. *Πένθ.* 10. *Apul. Met.* VI 18.4-5) και αποτελεί γνωστό ταφικό έθιμο του ελληνικού κόσμου (Grinsell 1957, 260-263. Stevens 1991, 216, 218. Kurtz – Boardman 1994, 153, 192, 199), αν και ο Ησύχιος (s.v. δανάκη), το θεωρεί περσικής προέλευσης (*Μέγα Ετυμολογικόν Λεξικόν*, s.v. δανάκης. Körte 1899, 5). Για ενδεικτικά παραδείγματα από νεκροταφεία του ελλαδικού χώρου, βλ. Robinson 1942, 203. Blegen *et al.* 1964, 83. Bruneau 1970, 526, 528 (Άργος). Vatin *et al.* (επιμ.) 1976, 3, 12, 16, 22, 26 (κατάθεση έως και «θησαυρών» στο στόμα). Αραπογιάννη 1984, 95, 99, 108, 115 (Αμφίροσος). Goldman – Jones 1942, 370 (Αλές). Πωλογιώργη 1998, 49, 84, 123, 136, 137 (Ωρωπός). Δαβάρας 1985, 150, 175, 197 (Άγιος Νικόλαος Κρήτης). Stefanakis 2002, 174, πίν. 1· 176, πίν. 2· 180 (Κυδωνία). Για ερμηνείες του φαινομένου, βλ. Stevens 1991, 221. Chryssanthaki-Nagle 2006, 92.

74. Η κατάθεση νομίσματος στο χέρι του νεκρού μαρτυρείται φιλολογικά (Αριστοφ. *Βάτ.* 176), ενώ αρχαιολογικά, στη Μακεδονία τουλάχιστον, τεκμηριώνεται πολύ νωρίτερα από την κατάθεση στο στόμα (Chryssanthaki-Nagle 2006, 90, σημ. 10).

75. Για να ολοκληρωθεί η εικόνα σχετικά με την εμφάνιση του ταφικού νομίσματος στη Βοιωτία, πέρα από τη Θήβα (όπ. υποσ. 66), τις Πλαταιές (όπ. υποσ. 56), τη Χαϊρώνεια (όπ. υποσ. 57), τη Λεβάδεια (όπ. υποσ. 67), την Αλίαρτο (όπ. υποσ. 49), τις Αλές (όπ. υποσ. 50) και τον Ωρωπό (όπ. υποσ. 52), θα πρέπει να υπογραμμιστεί η παντελής απουσία του από τα υπόλοιπα βοιωτικά νεκροταφεία (Θεσπιών, Κάστρου [Κωπών], Ορχομενού), είτε γιατί η χρήση των τελευταίων περιορίζεται στους γεωμετρικούς, αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς χρόνους (Ριτσώνας [Μυκαλησσού], Ελεώνα [Άρματος;], Αγ. Ελεούσας Πυρίου, Ακοντίου) είτε γιατί συλήθηκαν κατά την αρχαιότητα (Τάναγρας).

76. Βλ. Stevens 1991, 215, 223-224. Grindler-Hansen 1991, 210-211. Stefanakis 2002, 171. Σύμφωνα με τον Morris το 95% των τάφων που έχει μελετηθεί δεν περιέχει νόμισμα (Morris 1997, 134, 135).

77. Για συγκεντρωμένες τις φιλολογικές πηγές σχετικά με τον Χαρώνειο μύθο, βλ. Stevens 1991, 216-223. Grindler-Hansen 1991, 208-209. Stefanakis 2002, 181, σημ. 37. Chryssanthaki-Nagle 2006, 90-92.

* Τα νομίσματα του καταλόγου παρατίθενται κατά τάφο αρχής γενομένης από τον χρονικά παλαιότερο. Οι επιγραφές, όπου είναι δυνατόν, συμπληρώνονται. Την περιγραφή της εμπρόσθιας και της οπίσθιας όψης του νομίσματος ακολουθούν τα στοιχεία του με την εξής σειρά: αριθμός καταγραφής στο ευρετήριο του Μουσείου Θηβών (ΜΘ), βάρος (σε γραμμάρια), διάμετρος (σε χιλιοστά), άξονας, κατάσταση διατήρησης (δ.), θέση εύρεσης, αριθμός αντικειμένου ανασκαφής και αριθμός εικόνας. Η συγκριτική θέση των αξόνων των μητρών στις δύο όψεις του νομίσματος δίνονται με βάση τους δείκτες του ρολογιού. Όταν η μία πλευρά του είναι φθαρμένη ο άξονας παραλείπεται αναγκαστικά ως μη διαγνώσιμος. Οι συντομογραφίες αναλύονται ως εξής: ε.ο. = εθνική οδός, χ.θ. = χιλιομετρική θέση, δεξ. = δεξιά, αρ. = αριστερά.

- Χάλκινο* 338 - περ. 300 π.Χ. (Picard 1984)
 Ε: Κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος προς τα δεξ.
 Ο: [ΛΟ]Κ-Ρ[ΩΝ]. Βότρυς. Σύμβολο(:)
2. ΜΘ 42819 2,52 14 300 μέτρια δ. (εκτός του τάφου, πάνω από τις κεραμίδες, N1) (εικ. 2.2)
 Head 1884, 7-8, αρ. 57-68. Picard 1984, 287 (2^η σειρά), αρ. 28-30, εικ. 2. Kroll 1993, 202, αρ. 581.
- ΕΥΒΟΙΑ**
Ιστιαία
Χάλκινο 338 - περ. τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. (Picard 1984)
 Ε: Κεφαλή Μαινάδας προς τα δεξ. στεφανωμένη με κλήμα. Φέρει ενώτια και περιδέραιο.
 Ο: ΙΣ-ΤΙ. Πρόσθιο ημίτομο ταύρου προς τα δεξ. το κεφάλι κατ'ένωπιον. Πάνω, δύο βότρες που κρέμονται από κληματίδα.
3. ΜΘ 42821 1,97 14 900 σχεδόν καλή δ. (εντός του τάφου, N3) (εικ. 2.3)
 Forrer 1924, 3407, πίν. 127. Picard 1984, 289 (1^η σειρά), 290-291, αρ. 51, εικ. 3. Kroll 1993, 212, αρ. 629a. Knapp – Mac Isaac 2005, 87, αρ. 288.
- Τάφος 138 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 102+500) 1 νόμισμα**
ΛΟΚΡΙΔΑ
Κοινόν Λοκρών
Χάλκινο 338 - περ. 300 π.Χ. (Picard 1984)
 Ε: Τύπος όπ. 2
 Ο: (επιγραφή φθαρμένη). Τύπος όπ. 2
4. ΜΘ 42822 1,94 13 1100 κακή δ. (εντός του τάφου, N1) (εικ. 2.4)
- Τάφος 215 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 102+350) 1 νόμισμα**
ΒΟΙΩΤΙΑ
Κοινόν Βοιωτών
Χάλκινο 338 - αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. (Kroll 1993)
 Ε: Βοιωτική ασπίδα (μέρος της ασπίδας εκτός πετάλου).
 Ο: ΒΟΙ[ΩΤΩΝ]. Τρίαίνα, προς τα πάνω, με καμπύλους βραχίονες· δεξ. δελφίни. Κ κάτω δεξ.
5. ΜΘ 42823 2,41 12 1100 κακή δ. (μέσα στο στόμα του νεκρού, κολλημένο στην κάτω γνάθο, N1) (εικ. 2.5)
 Kroll 1993, 204, αρ. 592f. Knapp – Mac Isaac 2005, 81, αρ. 193.
- Τάφος 349 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 103+200) 1 νόμισμα**
ΛΟΚΡΙΔΑ
Κοινόν Λοκρών
Χάλκινο περ. 300 - 272 π.Χ. (Picard 1984)
 Ε: Δαφνοστεφής κεφαλή Απόλλωνος προς τα αρ.
 Ο: Λ-Ο. Βότρυς εξαρτημένη από κληματίδα.
6. ΜΘ 42835 1,75 13 1200 μέτρια δ. (εντός του τάφου, N42) (εικ. 2.6)
 Head 1884, 7, αρ. 51-56. Picard 1984, 287 (1^η σειρά), αρ. 32-34. Kroll 1993, 202, αρ. 583. Knapp – Mac Isaac 2005, 80, αρ. 183, πίν. 5.
- Τάφος 34 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 102+500) 1 νόμισμα**
ΒΟΙΩΤΙΑ
Κοινόν Βοιωτών
Ημιβόλιο/εξάχαλκο(:) 288-244 π.Χ.
 Ε: Κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος προς τα δεξ.
 Ο: [ΒΟΙΩΤΩΝ] (επιγραφή φθαρμένη). Τρόπαιο.
7. ΜΘ 42817 6,01 20 1200 πολύ μέτρια δ. (εντός του τάφου, N1) (εικ. 2.7)
 Head 1884, 39, αρ. 64-65, πίν. VI.2. SNG Cop 376. Kroll 1993, 204, αρ. 593.
- Τάφος 10 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 102+500) 3 νομίσματα («θησαυρός»)**
ΒΟΙΩΤΙΑ
Κοινόν Βοιωτών

- Τεταρτημόριο/τρίχαλκο(;) 224/3 π.Χ. (Furtwängler 1993)*
 Ε: Στεφανωμένη με στάχνα κεφαλή Κόρης-Περσεφόνης, αποδοσμένη κατ'ενώπιον με ελαφρά κλίση προς τα δεξ.
 Ο: ΒΟΙΩΤΩΝ. Ποσειδών, γυμνός προς τα αρ., ακουμπά το δεξ. πόδι σε βράχο, ενώ με το αρ. χέρι στηρίζεται σε τρίαυα. Επικεκομμένα σε *χάλκινα* του Αντιγόνου Γονατά (276-239 π.Χ.) του τύπου Ηρακλής/ιπέας (SNG Cop 1214-1221).
8. ΜΘ 42815 4,42 16 1200 αρκετά καλή δ. (εντός του τάφου, N3) (εικ. 2.8)
 Ο: [Β]ΟΙΩΤ[ΩΝ]. (ίχνη της παλαιότερης σφραγίδας στην εμπρόσθια όψη)
9. ΜΘ 42813 4,08 17 600 αρκετά καλή δ. (εντός του τάφου, N1) (εικ. 2.9)
 Ο: [Β]ΟΙΩΤ[ΩΝ]. (ίχνη των παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις)
10. ΜΘ 42814 3,66 19 πολύ μέτρια δ. (εντός του τάφου, N2) (εικ. 2.10)
 Ο: ΒΟΙΩΤ[ΩΝ]. (ίχνη της παλαιότερης σφραγίδας στην εμπρόσθια όψη)
 Head 1884, 41, αρ. 81-89, πίν. VI.8. SNG Cop 384. Picard 1984, 289 (2^ο σειρά), αρ. 47-48, εικ. 3. Kroll 1993, 205, αρ. 595, πίν. 25.
- Τάφος 350 (νότια πλευρά ε.ο., χ.θ. 103+200) 1 νόμισμα**
ΒΟΙΩΤΙΑ
Κοινόν Βοιωτών
Τεταρτημόριο/τρίχαλκο(;) 224/3 π.Χ. (Furtwängler 1993)
 Ε: Τύπος όπ. 8-10
 Ο: (επιγραφή φθαρμένη). Τύπος όπ. 8-10 (ίχνη των παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις)
11. ΜΘ 42836 2,10 16 πολύ κακή δ. (εντός του τάφου, νότια της σιαγώνας, N1) (εικ. 2.11)
- Τάφος 31 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 102+500) 1 νόμισμα**
ΒΟΙΩΤΙΑ
Κοινόν Βοιωτών
Τεταρτημόριο/τρίχαλκο(;) 224/3 π.Χ. (Furtwängler 1993)
 Ε: Τύπος όπ. 8-10
 Ο: ΒΟΙ[Ω]Τ[ΩΝ]. Τύπος όπ. 8-10 (ίχνη των παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις)
12. ΜΘ 42816 2,62 19 600 πολύ μέτρια δ. (εντός του τάφου, κάτω από το κρανίο, N1) (εικ. 2.12)
- Τάφος 263 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 101+800) 1 νόμισμα**
ΒΟΙΩΤΙΑ
Κοινόν Βοιωτών
Τεταρτημόριο/τρίχαλκο(;) 224/3 π.Χ. (Furtwängler 1993)
 Ε: Τύπος όπ. 8-10
 Ο: (επιγραφή φθαρμένη). Τύπος όπ. 8-10 (ίχνη των παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις)
13. ΜΘ 42824 3,43 17 κακή δ. (εκτός του τάφου, προσκολλημένο στην καλυπτήρια κεραμίδα, N1) (εικ. 2.13)
- Τάφος 403 (νότια πλευρά ε.ο., χ.θ. 102+400) 1 νόμισμα**
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
Αμφίπολη
Φίλιππος Ε' (221-179 π.Χ.)
Ημιωβόλιο/τετράχαλκο μετά το 221/0-217(;) π.Χ.
 Ε: Κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος προς τα δεξ.
 Ο: Β - Α. Ο Παν προς τα δεξ. εγείρει τρόπαιο. Κάτω, γραμμή εδάφους. Μεταξύ των ποδιών του το μονόγραμμα. Στο πεδίο αρ. φτεροφόρο μακεδονικό κράνος. Υστερόσημο με αδιάγνωστη παράσταση σε έγκοιλο κύκλο.
14. ΜΘ 42838 5,55 18 1000 πολύ καλή δ. (στο δεξί χέρι του νεκρού, N1) (εικ. 2.14)
 Furtwängler 2004, Tab. III, Gr. 24 και Taf. 2, 13-14 (χωρίς επισήμανση).
- Τάφος 347 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 103+200) 1 νόμισμα**
ΒΟΙΩΤΙΑ
Κοινόν Βοιωτών
Χάλκινο 196-146 π.Χ. (Head 1884)

Ε: Βοιωτική ασπίδα.

Ο: (επιγραφή φθαρμένη). Τρίαينا, προς τα πάνω, με ορθογωνισμένους βραχίονες· δεξ. δελφίνι.

15. ΜΘ 42828 2,14 13 300 κακή δ. (ασπίδα εκτός πετάλου) (εντός του τάφου, N1) (εικ. 3.15)
Head 1884, 43, αρ. 108-111, πίν. VI.12. Forrer 1924, 3308-3309, πίν. 125. Kroll 1993, 205, αρ. 597a, πίν. 25.

Τάφος 379 (νότια πλευρά ε.ο., χ.θ. 102+500) 1 νόμισμα

ΒΟΙΩΤΙΑ

Κοινόν Βοιωτών

Χάλκινο

196-146 π.Χ. (Head 1884)

Ε: Τύπος όπ. 15

Ο: (επιγραφή φθαρμένη). Τύπος όπ. 15

16. ΜΘ 42839 2,04 13 700 κακή δ. (εντός του τάφου, N1) (εικ. 3.16)

Τάφος 345 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 103+200) 6 νομίσματα

ΒΟΙΩΤΙΑ

Κοινόν Βοιωτών

Τεταρτημόρια/τρίχαλκα(ς)

224/3 π.Χ. (Furtwängler 1993)

Ε: Τύποι όπ. 8-10

Ο: Τύποι όπ. 8-10

17. ΜΘ 42834 3,40 17 500 πολύ μέτρια δ. (εντός του τάφου, N6) (εικ. 3.17)

Ο: ΒΟΙΩΤ[ΩΝ]. (ίχνη των παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις)

18. ΜΘ 42833 3,10 17 1200 πολύ κακή δ. (εντός του τάφου, N5) (εικ. 3.18)

Ο: (επιγραφή φθαρμένη). (ίχνη των παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις)

19. ΜΘ 42831 3,07 17 600 πολύ κακή δ. (εντός του τάφου, κάτω από το κρανίο, N3) (εικ. 3.19) Ο: (επιγραφή φθαρμένη). (δε διακρίνονται ίχνη παλαιότερων σφραγίδων στις όψεις)

20. ΜΘ 42830 2,71 17 κακή δ., φθαρμένη η εμπρόσθια όψη (εντός του τάφου, κάτω από το κρανίο, N2) (εικ. 3.20) Ο: ΒΟΙΩΤ[ΩΝ]. (ίχνη παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις).

ΑΤΤΙΚΗ

Αθήναι

Ημιωβόλιο/τετράχαλκο

196-190 π.Χ. (Kroll 1993)

Ε: Κατιωμένη.

Ο: (επιγραφή φθαρμένη). Ο Ζευς σε διασκελισμό προς τα δεξ. Κραδαίνει κεραυνό στο χαμηλωμένο δεξ. χέρι και έχει τενωμένο το αρ.

21. ΜΘ 42829 6,80 17 κατιωμένο (εντός του τάφου, πάνω στον δεξιό ώμο, N1) (εικ. 3.21)

Kroll 1993, 63, αρ. 78-80, πίν. 8.

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Κόρινθος

Επί Αντωνίνου Ευσεβούς (138-161 μ.Χ.)

Χάλκινο

138-161 μ.Χ.

Ε: (επιγραφή φθαρμένη). Δαφνοστεφής γενειοφόρος προτομή του Αντωνίνου Ευσεβούς προς τα δεξ.

Ο: (επιγραφή φθαρμένη). Ακροκόρινθος· τετράστυλος ναός επί χαμηλής κρηπίδας. Στο εσωτερικό η Αφροδίτη, όρθια προς τα αρ., καθρεφτίζεται στην ασπίδα του Άρη, που σηκώνει ψηλά και με τα δύο της χέρια.

22. ΜΘ 42832 5,60 20 1100 μέτρια δ. (εντός του τάφου, N4) (εικ. 3.22)

Bernhart 1936, 30, αρ. 173, πίν. V. Για τον τύπο, πρβλ. Imhoof-Blumer – Gardner 1964, 26 στον αρ. 33.

Τάφος 344 (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 103+200) 2 νομίσματα

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Κρανιών

Χάλκινο

β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (SNG München 12)

Ε: Θεσσαλός ιππέας πάνω σε άλογο, με χλαμύδα και πέτασο, κατευθύνεται προς τα δεξ.

Ο: (επιγραφή φθαρμένη). Ελικωτός κρατήρας πάνω σε τετράτροχη άμαξα.

23. ΜΘ 42841 4,94 16 900 πολύ μέτρια δ. (εντός του τάφου, N2)
(εικ. 3.23)
Για τον τύπο, πρβλ. Moustaka 1983, 98, αρ. 7, πίν. 3. *SNG München* 12, αρ. 34.
- ΛΑΚΩΝΙΑ(ς)**
Λας(ς)
Επί καίσαρα Γέτα (198-209 μ.Χ.)
Χάλκινο 198-209 μ.Χ. (Grunauer-von Hoerschelmann 1982-1983)
E: (επιγραφή εφθαρμένη). Ιματιοφόρος, θωρακοφόρος προτομή του καίσαρα Γέτα προς τα δεξ.
O: (επιγραφή φθαρμένη) διακρίνεται Λ[---]. Ο Ηρακλής, γυμνός προς τα δεξ., στρέφει αρ. το κεφάλι. Με το δεξ. χέρι στηρίζεται στο ρόπαλο που ακουμπά στο έδαφος, ενώ με το αρ., λυγισμένο στον αγκώνα, κρατά τη λεοντή.
24. ΜΘ 42840 4,69 18 1200 πολύ μέτρια δ. (εντός του τάφου, N1) (εικ. 3.24)
Για τον τύπο, πρβλ. Imhoof-Blumer – Gardner 1964, 64. *SNG Cop* 622, πίν. 12.
- Τάφος 359 (νότια πλευρά ε.ο., χ.θ. 103+200) 1 νόμισμα**
ΑΡΓΟΛΙΔΑ
Κλεωνάι
Επί Φουλβίας Πλαυτίλλας (202-205 μ.Χ.)
Χάλκινο 202-205 μ.Χ.
E: ΦΟΥΛ[Β]Ι[Α ΠΛΑΥΤΙΛΛΑ]. Ιματιοφόρος προτομή της Φουλβίας Πλαυτίλλας προς τα δεξ.
O: ΚΛ[Ε]Υ-ΩΝΑ-[ΙΩΝ]. Η Τύχη, τειχοστεφής προς τα αρ., μπροστά από βωμό, κρατά φιάλη (*patera*) στο δεξ. χέρι και κέρας Αμαλθείας στο αρ.
25. ΜΘ 42837 3,04 18 800 πολύ μέτρια δ. (εντός του τάφου, N1) (εικ. 3.25)
Gardner 1887, 155, αρ. 13-14, πίν. XXIX.9. Imhoof-Blumer – Gardner 1964, 32, πίν. Η,ΙΙ.
- Νομίσματα από το χώρο του νεκροταφείου που δε συσχετίζονται με συγκεκριμένο τάφο**
- ΒΟΙΩΤΙΑ**
Κοινόν Βοιωτών
Τεταρτημόριο/τρίχαλκο(ς) 224/3 π.Χ. (Furtwängler 1993)
E: Τύπος όπ. 8-10
O: Αρράβδωτος κίονας πάνω Κ - Α
Επικεκομμένο σε νόμισμα αδιάγνωστης πόλης.
26. ΜΘ 42818 2,18 15 πολύ μέτρια δ. (βόρεια προέκταση τομών Β και Γ, N1) (εικ. 3.26)
- Αύλακα (βόρεια πλευρά ε.ο., χ.θ. 101+800) 3 νομίσματα**
Τεταρτημόρια/τρίχαλκα(ς) 224/3 π.Χ. (Furtwängler 1993)
E: Τύποι όπ. 8-10
O: Τύποι όπ. 8-10
27. ΜΘ 42825 4,44 16 1100 αρκετά καλή δ. (τομή 9, N1) (εικ. 3.27)
O: [Β]ΟΙΩΤ[ΩΝ]. (ίχνη των παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις)
28. ΜΘ 42826 3,51 17 φθαρμένο (τομή 9, N2) (εικ. 3.28)
O: (επιγραφή φθαρμένη). (ίχνη των παλαιότερων σφραγίδων και στις δύο όψεις)
- Χάλκινο* 196-146 π.Χ. (Head 1884)
E: Τύπος όπ. 15
O: [ΒΟΙ]ΩΤΩΝ. Τύπος όπ. 15 (ΒΟΙ εκτός πετάλου).
29. ΜΘ 42827 1,53 13 300 πολύ καλή δ. (τομή 9, N3) (εικ. 3.29)

SUMMARY

**THE COINS OF THE NECROPOLIS OF AKRAIFIA
(RESCUE EXCAVATION: 1994-1998)**

Elena Vlachoyianni

From 1994 to 1998, the 9th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities undertook a rescue excavation of the ancient cemetery at Akraiphia alongside the Athens-Lamia National Road. Excavators unearthed 698 burials (499 inhumations and 199 cremations) and established that the cemetery was used continuously from the late Geometric until the Late Roman period.

15 of the 134 burials dated from post Classical to Roman times contained coins (11,2%); 26 of the total 29 bronze coins recovered were Ancient Greek and the remaining 3 were of Roman date. The most common Ancient Greek coins belong to the Boiotian mint with 18 coins (69%), while the Lokrian examples are the second most prominent with 3 coins (11,5%). A single coin (3,9%) is represented from each of the following types: Macedonia (Philipp V), Krannon (Thessalian Histiaiotis), Histiaia (Euboia), Athens and Phlious. The 3 Greek Imperial coins were issued respectively as follows: in Corinth during the reign of Antoninus Pius, in Laconian Las of the reign of Caesar Geta and in Kleonai in the Argolid during the reign of Plautilla.

The «death-coin» appeared in burials from the Akraiphia cemetery dating from the end of the 4th or the beginning of the 3rd century BC making them contemporaneous with the cemeteries at Haliartos, Halai (Lokris), and Oropos (West Attica). With the exception of a single hoard of 3 coins (Grave 10) the rule was a single death-coin in each grave. The low frequency of its appearance is not surprising, since archaeological evidence has shown that the rite was not widespread in Classical and Hellenistic times and certainly did not appear consistently in the Greek world, being restricted to specific groups of people. The presence of coins in graves, usually connected with the belief that the dead had to pay for their journey to the underworld –»Charon's obol»–, seems to be at last a very simple interpretation.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

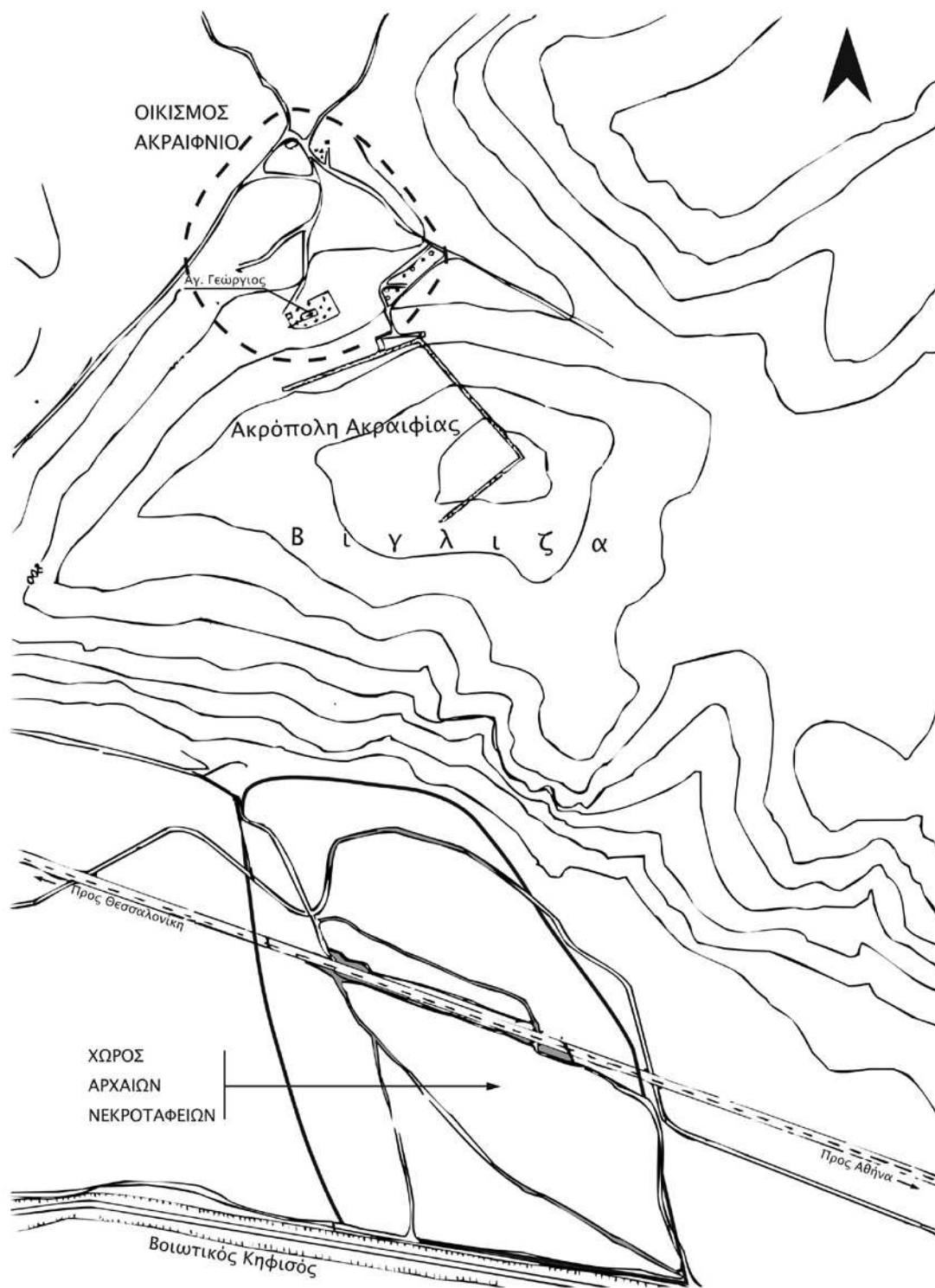
- Ανδρειωμένου Α.Κ., 1974. Νεκροταφεία παρά το αρχαίον Ακραίφνιον, *AAA* 7, 325-338.
- Ανδρειωμένου Α.Κ., 1976. Έρευναι και τυχαία ευρήματα εν Βοιωτία: Αλιάρτος, *ΑΕ*, Αρχαιολογικά Χρονικά, 17-20.
- Ανδρειωμένου Α.Κ., 1994. Το νεκροταφείον της Ακραίφιας. Αγρός Ιω. Κόλλια. Μέρος Ι, *ΑΕ*, 155-254.
- Andreiomenou Α.Κ., 1995. Archaische böotische Terrakotten und Tongefässe aus Akraiphia, *ΑΜ* 110, 103-170.
- Ανδρειωμένου Α.Κ., 1999. Η εξ Ακραίφιας στήλη Μνασιθείου, έργον Φιλούργου. Το επίγραμμα, *ΑΕ*, 81-127.
- Andreiomenou Α.Κ., 2000. Zur Werkstatt des Endoios und Philourgos, *ΑΜ* 115, 83-113.
- Ανδρειωμένου Α.Κ., 2001α. Ταφικά σύνολα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την Ακραίφια, *ΑΔ* 56, *Μελέτες*, 191-220.
- Andreiomenou Α.Κ., 2001β. Les nécropoles de Levidia et d'Akraiphia à l'époque hellénistique: une comparaison, στο Frei-Stolba R. – Gex K. (επιμ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de P. Ducrey, Lausanne, 20 - 21.11.1998*, Bern, 155-190.
- Andreiomenou Α.Κ., 2006. Notes de sculpture et d'épigraphie en Béotie I. La stèle de Mnasithéios, œuvre de Philourgos: étude stylistique, *BCH* 130, 39-61.
- Ανδρειωμένου Α.Κ., 2007. *Τανάγρα. Η ανασκαφή του νεκροταφείου (1976-1977, 1989)*, Αθήναι.
- Αραβαντινός Β. (επιμ.), 2000. *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Θήβα, 4 - 8.9.1996*, τ. Γ', τεύχ. α', Αθήνα.

- Αραβαντινός Β., 2004. Δύο στάσεις για ανασκαφές στη Βοιωτία: Ακραϊφία (ΠΑΘΕ) και Θήβα (ΕΡΓΟΣΕ), στο Μπακιρτζής 2004, 82-94, 233-235.
- Αραβαντινός Β., 2003. Από τη «σιωπηλή» γη της αρχαίας Θήβας. Η σημασία των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων, *ΑΕΘΣΕ* 1, 729-749.
- Aravantinos V., 2007. Les fouilles des anciennes nécropoles dans la région de Thèbes en Béotie durant la dernière décennie (1993-2003), στο Jeammet V. (επιμ.), *Tanagras. De l'objet de collection à l'objet archéologique. Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la Bibliothèque nationale de France, 22.11.2003*, Paris, 59-65.
- Αραβαντινός Β. (επιμ.), 2008. *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Λιβαδειά, 9 - 12.9.2000*, τ. Δ', τεύχ. α', Αθήνα.
- Αραπογιάννη Ξ., 1984. Τάφοι από την αρχαία Άμβροσο, *ΑΔ* 39, *Μελέτες*, 77-118.
- Bernhart M., 1936. *Aphrodite auf Griechischen Münzen. Eine numismatische Materialsammlung*, München.
- Βλαχογιάννη Ελ., 2000. «Θησαυρός» νομισμάτων από τη Θήβα. Το πρόβλημα των βοιωτικών επικοπών, *Νομισματικά Χρονικά* 19, 55-101.
- Βλαχογιάννη Ελ., 2004. Ανασκαφική έρευνα στον ανισόπεδο κόμβο Ακραϊφνίου, στο Μπακιρτζής 2004, 236-237.
- Βλαχογιάννη Ελ., 2008. Χάλκινο έλασμα αρχαϊκών χρόνων από το Ακραϊφνιο, στο Αραβαντινός Β. (επιμ.) 2008, 373-379.
- Βλαχογιάννη Ελ., 2009. «Θησαυρός» νομισμάτων σε κλειστό ταφικό σύνολο από το βορειο-ανατολικό νεκροταφείο της Θήβας, στο *Κερμάτια φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ι. Τουράτσογλου*, τ. Α, Αθήνα, 69-79.
- Βλαχογιάννη Ελ. – Λάγια Α. – Σαμπεταί Β., 2008. Πολλαπλές ταφές από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακραϊφίας. Αρχαιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση, στο Αραβαντινός Β. (επιμ.) 2008, 711-744.
- Βλαχογιάννη Ελ. – Χαραμή Αλ., 2004. Ελληνιστική κεραμική από το νεκροταφείο της Ακραϊφίας στη Βοιωτία, στο *Πρακτικά της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος, 17 - 23.4.2000*, Αθήνα, 473-486.
- Blegen Cl.W. – Palmer H. – Young R.S., 1964. *Corinth XIII: The North Cemetery*, Princeton, New Jersey.
- Briscoe J., 1978. The Antigonids and the Greek States, 276-196 B.C., στο Garnsey P. – Whittaker C.R. (επιμ.), *Imperialism in the ancient world*, Cambridge, 145-157.
- Broner O., 1930. The "Armed Aphrodite" on Acrocorinth and the Aphrodite of Capua, *University of California Publications in Classical Archaeology* 1, 65-84.
- Bruneau Ph., 1970. Tombes d'Argos, *BCH* 94, 437-531.
- Cantilena R., 1995. Un obolo per Caronte?, *Parola del Passato* 282 (5), 165-177.
- Chryssanthaki-Nagle K., 2006. La monnaie funéraire dans les nécropoles de Macédoine, στο Guimier-Sorbets A.-M. – Hatzopoulos M.B. – Morizot Y. (επιμ.), *Rois, Cités, Nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine. Actes des colloques de Nanterre (Decembre 2002) et d'Athènes (Janvier 2004)*, *Μελετήματα* 45, Athènes, 89-103.
- Crawford M.H., 1985. *Coinage and Money under the Roman Republic: Italy and the Mediterranean Economy*, Berkeley - Los Angeles.
- Γρηγοριάδου Ντ., 2006. Νομίσματα προερχόμενα από κλειστά ταφικά σύνολα των αρχαίων νεκροπόλεων της Κώ, στο *Οβολός 8. «Το Νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη μικρασιατική τους Περαία»*, *Πρακτικά της Δ' Επιστημονικής Συνάντησης, Κώς, 30.5 - 2.6.2003*, Αθήνα, 125-142.
- Δαβάρας Κ., 1985. Ρωμαϊκό Νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, *ΑΕ*, 130-216.
- Δακορώνια Φ., 1979. Λοκρικά Ι, *ΑΔ* 34, *Μελέται*, 56-61.
- Δακορώνια Φ., 2000. Ανατολική Λοκρίδα. Η ιστορία της μέσα από τα μνημεία και τις αρχαιολογικές έρευνες, στο Δακορώνια Φ. κ.ά. (επιμ.), *Λοκρίδα: Ιστορία και Πολιτισμός*, χ.τ.έκδ.
- Dekoulakou If., 2009. Monumenti delle necropoli di Patraso durante il dominio romano, στο *Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου και οι πολιτιστικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές της Επαρχίας της Αχαΐας στις αρχές της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής εποχής*, *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα, 23 - 24.3.2006*, Αθήνα, 163-210.
- Δρούγου Στ. – Τουράτσογλου Γ., 1980. *Ελληνιστικοί Λαξευτοί Τάφοι Βεροίας*, Αθήνα.
- Dusenbery El.B., 1998. *Samothrace 11: The Necropoleis. Catalogues of objects by Categories*, Princeton Univ. Press.

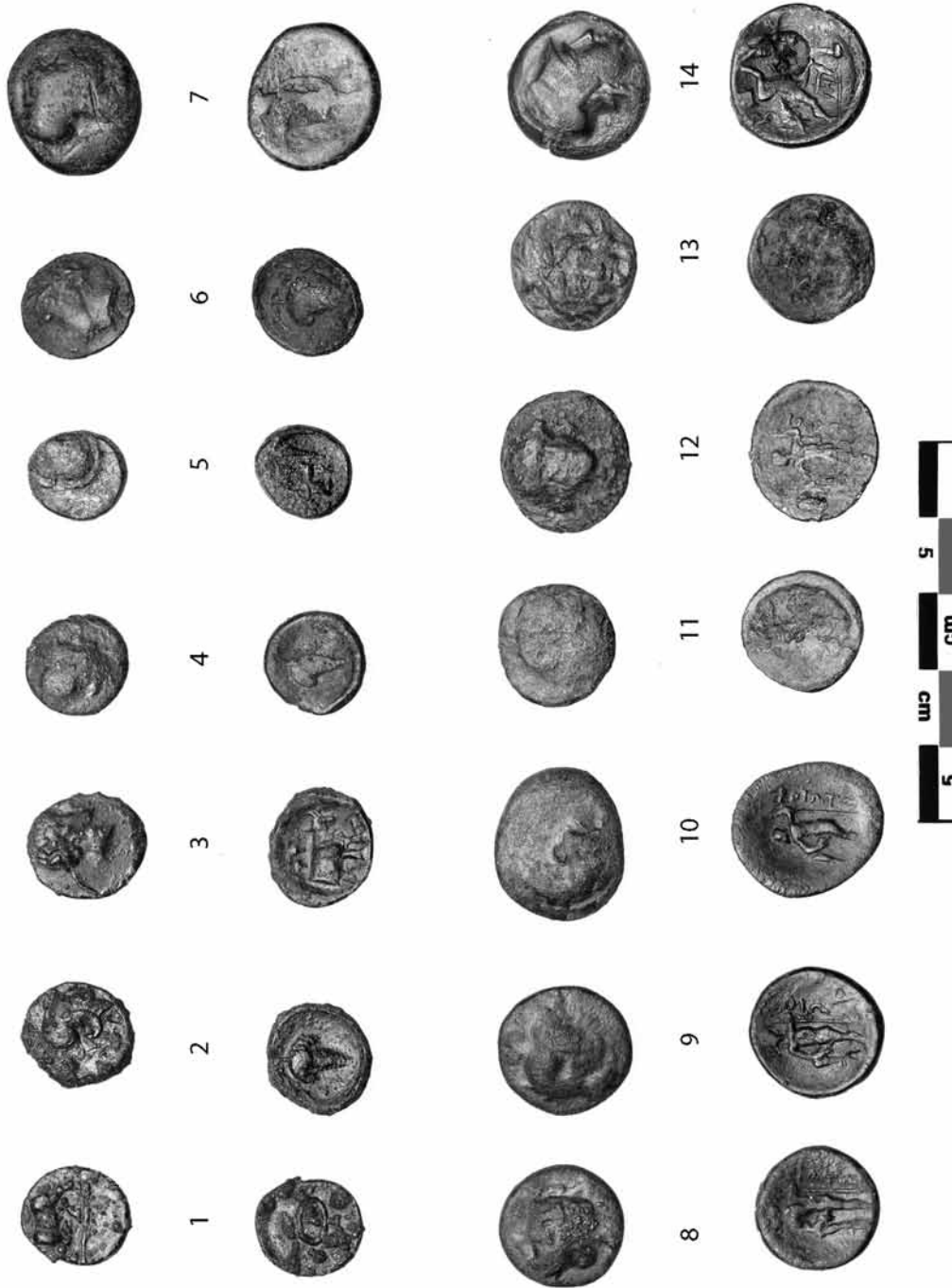
- Étienne R. – Knoepfler D., 1976. *Hyettos de Béotie et la chronologie des archontes fédéraux entre 250 et 171 avant J.C.*, BCH Suppl. III, Paris.
- Feyel M., 1942. *Polybe et l'histoire de Béotie au IIIe siècle avant notre ère*, BÉFAR 152, Paris.
- Flemberg J., 1991. *Venus Armata*, Stockholm.
- Forrer L., 1924. *The Weber Collection. Greek Coins (Macedon - Thrace - Thessaly - North Western, Central and Southern Greece) II*, London.
- Fossey J.M., 1988. *Topography and Population of ancient Boiotia*, Chicago.
- Fossey J.M., 1990. *The Ancient Topography of Opountian Lokris*, Amsterdam.
- Furtwängler A., 1993. Zur Geldpolitik Philipps II. und der Antigoniden, στο *Αρχαία Μακεδονία V.1. Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10 - 15.10.1989*, Θεσσαλονίκη, 459-470.
- Furtwängler A., 2004. Beobachtungen zur Chronologie Antigonidischer Kupfermünzen im 3. Jh. v. Chr., στο *Οβολός 7. «Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι - Βυζαντινοί - Νεώτεροι χρόνοι»*, Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 24 - 27.5.2001, Αθήνα, 277-290.
- Gardner P., 1887. *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Peloponnesus (excluding Corinth)*, London.
- Garland R., 1985. *The Greek Way of Death*, London.
- Goldman H. – Jones Fr., 1942. Terracottas from the Necropolis of Halae, *Hesperia* 11, 365-421.
- Grandjean C., 1995. Les comptes de Pompidas, *IG VII* 2426. Drachmes d'argent symmachique et drachmes de bronze, *BCH* 119, 1-26.
- Grandjean C., 1998. La valeur des monnaies de bronze du Péloponnèse à l'époque classique et hellénistique, *RN*, 31-40.
- Grinder-Hansen K., 1991. Charon's Fee in Ancient Greece? Some Remarks on a Well-known Death-Rite, *Acta Hyperborea* 3, 207-218.
- Grinsell L.V., 1957. The Ferryman and his fee: a Study in Ethnology, Archaeology and Tradition, *Folklore* 68, 257-269.
- Grunauer-von Hoerschelmann S., 1982-1983. The Severan Emissions of the Peloponnesus, *Israel Numismatic Journal* 6-7, 39-46.
- Guillon P., 1943. *Les Trépieds du Ptoion II: Dispositif matériel. Signification historique et religieuse*, Paris.
- Gullath Br., 1982. *Untersuchungen zur Geschichte Boiotiens in der Zeit Alexanders und der Diadochen*, Frankfurt am Main - Bern.
- Hackens T., 1969. La circulation monétaire dans la Béotie hellénistique: Trésors de Thèbes 1935 et 1965, *BCH* 93, 701-729.
- Hackens T., 1976. Les monnaies de la nécropole, στο *Vatin et al. (επιμ.) 1976*, 123-129.
- Head B.V., 1881. On the Chronological Sequence of the Coins of Boiotia, *NC*, 177-275.
- Head B.V., 1884. *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Central Greece (Locris, Phocis, Boeotia and Euboea)*, London.
- Head B.V., 1911. *Historia Numorum*², Oxford.
- Θέμελης Π.Γ. – Τουράτσογλου Γ.Π., 1997. *Οι Τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.
- Θρεσιάδης Ι., 1973. Ανασκαφικά έρευναι Αττικής και Βοιωτίας, *ΑΕ*, Αρχαιολογικά Χρονικά, 54-86.
- Imhoof-Blumer F.W. – Gardner P., 1964. *A Numismatic Commentary on Pausanias*, London. Επανεκδοση με τον τίτλο *Ancient Coins Illustrating Lost Masterpieces of Greek Art* (with introduction, commentary and notes by A.N. Oikonomides), Chicago.
- Καλτσάς Ν., 1997. *Ακανθος. Η ανασκαφή του νεκροταφείου κατά το 1979*, Αθήνα.
- Katsonopoulou D., 1990. *Studies of the Eastern Cities of Opuntian Lokris: Halai, Kyrtones, Korseia, Bumelitaia*, (Ph.D), Cornell University, New York.
- Keller O., 1877. *Rerum Naturalium Scriptores Graeci Minores I*, Lipsiae.
- Knapp R.C. – Mac Isaac J.D., 2005. *Excavations at Nemea III: The Coins*, Berkeley - Los Angeles - London.
- Knigge U., 1966. Eridanos-Nekropole II. Gräber hs 205-230, *AM* 81, 112-134.
- Knigge U., 1976. *Kerameikos IX: Der Südhügel*, Berlin.
- Knoepfler D., 2002. Oropos et la confédération béotienne à la lumière de quelques inscriptions «revisitées», *Chiron* 32, 119-155.

- Körte A., 1899. *Kleinasiatische Studien IV*, AM 24, 1-45.
- Kroll J.H., 1993. *The Athenian Agora XXVI: The Greek Coins* (with contributions by A.S. Walker), Princeton, New Jersey.
- Kunze-Götte E. – Tancke K. – Vierneisel Kl., 1999. *Kerameikos VII.2: Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben*, München.
- Kurtz D.C. – Boardman J., 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (μτφρ. Βιζυηνού Ουρ. – Ξένος Θ.), Αθήνα.
- Κυλάφη Μ., 2000. *Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί τάφοι στο Ακράϊφνιο*, στο Αραβαντινός Β. (επιμ.) 2000, 816-847.
- Lauffer S., 1959. RE XXIII.2, s.v. Ptoion, στ. 1506-1578.
- Lentz A., 1867. *Herodiani Technici Reliquiae I*, Lipsiae.
- Le Rider G., 1975. *Contremarques et surfrappes dans l'antiquité grecque, Numismatique Antique, Problèmes et Méthodes, Études d'Archéologie Classique IV*, 27-56.
- Lönnqvist K., 1997. *Studies on the Hellenistic Coinage of Athens: The Impact of Macedonia on the Athenian Money Market in the 3rd Century B.C.*, στο Frösén J. (επιμ.), *Early Hellenistic Athens, Symptoms of a Change (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens VI)*, Helsinki, 119-146.
- Mac Isaac J.D., 1988. *Phliasian Bronze Coinage*, ANSMN 33, 45-54.
- Mamroth A., 1935. *Die Bronzemünzen des Königs Philippos V. von Makedonien*, ZfN 42, 219-251.
- Morris I., 1997. *Ταφικά Τελετουργικά Έθιμα και Κοινωνική Δομή στην Κλασική Αρχαιότητα* (μτφρ. Μαντέλη Κ.), Ηράκλειο.
- Moustaka A., 1983. *Kulte und Mythen auf Thessalischen Münzen*, Würzburg.
- Μπακιρτζής Χ. (επιμ.), 2004. *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας, Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18 - 20.9.2003*, Θεσσαλονίκη.
- Μπανάκα-Δημάκη Α., 1998. *Ρωμαϊκά Ταφικά Μνημεία του Άργους*, στο Pariente A. – Touchais G. (επιμ.), *Άργος και Αργολίδα. Τοπογραφία και Πολεοδομία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα - Άργος, 28.4 - 1.5.1990*, Αθήνα - Παρίσι, 385-395.
- Μυλωνά Γ.Ε., 1975. *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνας*, Εν Αθήναις.
- Νικολάου Ελ. – Καραχρήστος Β. – Στουρνάρας Γρ., 2004. *Η κυκλοφορία νομισμάτων στο αρχαίο Κιέριον. Πληροφορίες από οικιστικά σύνολα, νεκροταφεία, παραδόσεις ιδιωτών, στο Οβολός 7. «Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι - Βυζαντινοί - Νεώτεροι χρόνοι», Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 24 - 27.5.2001*, Αθήνα, 479-490.
- Noe S.P., 1954. *Countermarked and Overstruck Greek Coins at the American Numismatic Society*, ANSMN 6, 85-93.
- Παπαευαγγέλου-Γκενάκου Κλ., 2004. *Ζητήματα μετρολογίας θεσσαλικών χαλκών νομισμάτων: Η περίπτωση της Φάλαννας, στο Οβολός 7. «Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο. Νομισματοκοπεία, Κυκλοφορία, Εικονογραφία, Ιστορία. Αρχαίοι - Βυζαντινοί - Νεώτεροι χρόνοι», Πρακτικά της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος, 24 - 27.5.2001*, Αθήνα, 33-50.
- Parageorgiadou-Bani H., 2004. *The Numismatic Iconography of the Roman Colonies in Greece. Local Spirit and the expression of Imperial Policy* (with the contribution of Iakovidou A.), *Μελετήματα* 39, Athens.
- Πετράκος Β.Χ., 1997. *Οι Επιγραφές του Ωρωπού*, Αθήνα.
- Picard O., 1979. *Chalcis et la Confédération Eubéenne: Etude de numismatique et d'histoire (I^{ve}-Ier siècle)*, BÉFAR 234, Paris.
- Picard O., 1984. *Monnaies*, στο *L'Antre Corycien II (BCH Suppl. IX)*, Paris, 281-306.
- Picard O., 1998. *La valeur des monnaies grecques en bronze*, RN, 7-18.
- Πούλιος Β.Δ., 2001. *Συμβολή στη μελέτη της χάλκινης νομισματοκοπίας των Αντιγονιδών από τον Αντίγονο Γονατά έως τους πρώτους χρόνους του Φιλίππου Ε' . Η περίπτωση πέντε «θησαυρών» από την Ανατολική Μακεδονία*, ΑΔ 56, *Μελέτες*, 237-296.
- Psoma S., 1998. *Le nombre de chalques dans l'obole dans le monde grec*, RN, 19-29.
- Psoma S., 2007. *À propos de drachmes d'argent du décret amphictyonique CID IV 127*, ZPE 160, 79-88.
- Πωλογιώργη Μ.Ι., 1998. *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού. Οικόπεδο Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων*, Αθήνα.
- Ρακατσάνης Κ. – Τζιαφάλιας Αθ., 1997. *Λατρείες και Ιερά στην αρχαία Θεσσαλία. Α' Πελασιγίωτις (Δωδώνη, Παράρτημα αρ. 63)*, Ιωάννινα.

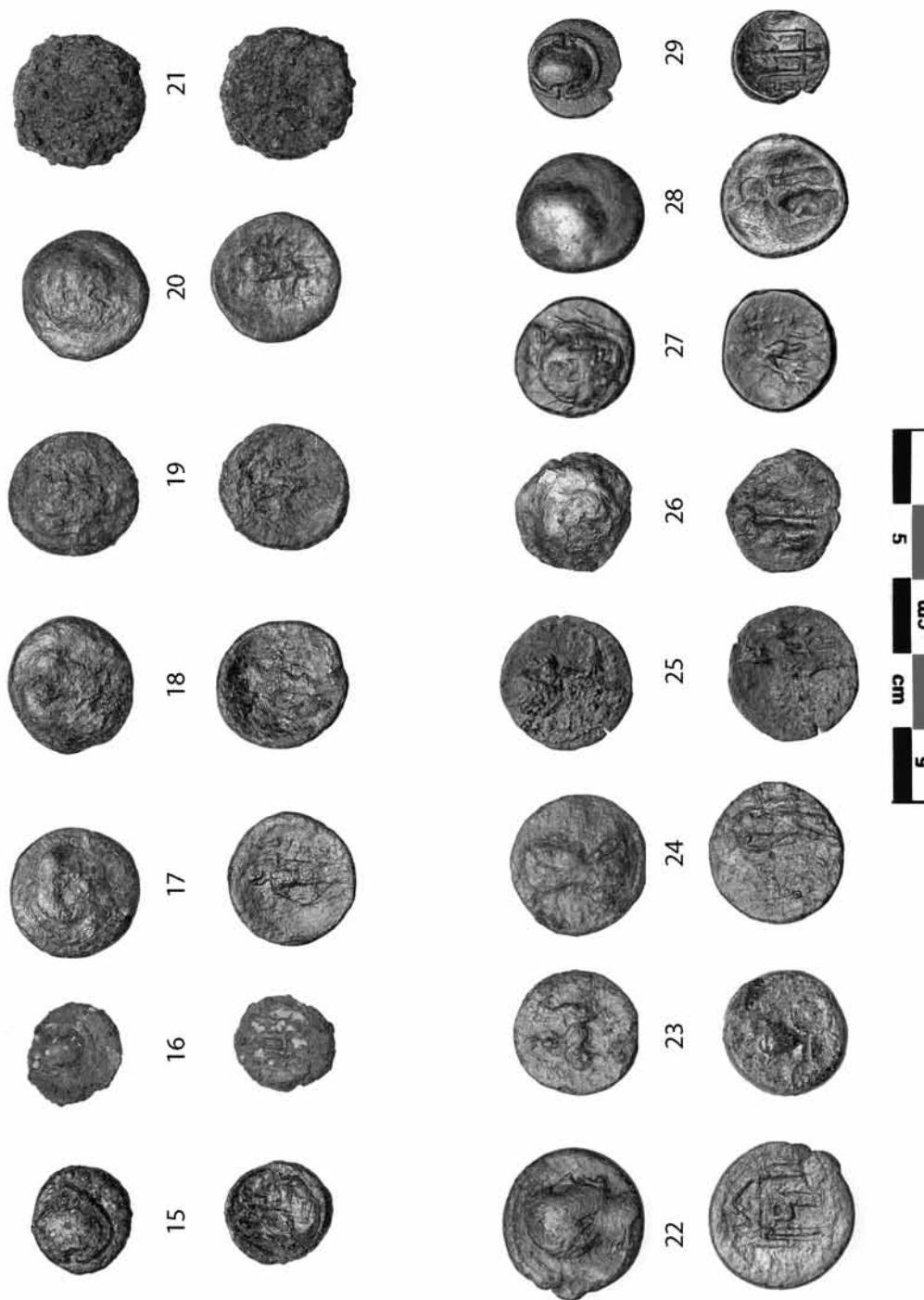
- Rhode E., 1925. *Psyche, Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Tübingen.
- Roesch P., 1965. *Thespies et la confédération béotienne*, Paris.
- Roesch P., 1982. *Études béotiennes*, Paris.
- Robinson D.M., 1942. *Excavations at Olynthus. Olynthus XI: Necrolynthia, A Study in Greek Burial Customs and Anthropology*, Baltimore.
- Rogers E., 1932. *The Copper Coinage of Thessaly*, London.
- Σαμπετάι Β., 2000. Παιδικές ταφές Ακραϊφίας, στο Αραβαντινός Β. (επιμ.) 2000, 494-535.
- Σαμπετάι Β., 2004. Μελαμβαφής και ύστερη ερυθρόμορφη κεραμική από νεκροταφείο της Βοιωτίας, στο *Πρακτικά της ΣΤ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική*, Βόλος, 17 - 23.4.2000, Αθήνα, 461-472.
- Samter E., 1911. *Geburt, Hochzeit, Tod*, Berlin.
- Schlörb-Vierneisel B., 1966. Eridanos-Nekropole I. Gräber und Opferstellen hS 1-204, *AM* 81, 4-111.
- Soles M.E.C., 1976. *Aphrodite at Corinth: A Study of the Sculptural Types* (Ph.D), Yale University. Ann Arbor Microfilms.
- Sosin J.D., 2002. Boeotian Silver, Theban *Agio* and Bronze Drachmas, *NC*, 333-339.
- Stefanakis M.I., 2002. An Inexpensive Ride? A Contribution to Death-Coin Rites in Hellenistic Crete, *NumAntCl* 31, 171-189.
- Stevens S.T., 1991. Charon's Obol and other Coins in Ancient Funerary Practice, *Phoenix* 45, 215-229.
- Stroud R.S., 1974. An Athenian Law on Silver Coinage, *Hesperia* 43, 157-188.
- Themos A. et al., 2009. The Southwest Cemetery of Roman Sparta: A preliminary account of the results of three rescue excavations, στο W.G. Cavanagh – C. Gallou – M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern*, London, 261-269.
- Tod M.N., 1946. Epigraphical Notes on Greek Coinage. II. Χαλκοῦς, *NC*, 47-62.
- Τσάκος Κ., 1977. Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι στη Σάμο, *ΑΔ* 32, *Μελέτες*, 344-420.
- Τσάκος Κ., 1997. Η εξαργύρωση του θρησκευτικού συναισθήματος, στο *Οβολός 2: «Νόμισμα και Θρησκεία. Αρχαίος κόσμος - Βυζαντινός κόσμος»*, Αθήνα, 33-47.
- Ulrichs H.N., 1840. *Reisen und Forschungen in Griechenland I. Reise über Delphi durch Phocis und Boeotien bis Theben*, Bremen.
- Vatin C. – Bruneau P. – Rolley C. – Hackens T. (επιμ.) 1976. *Médéon de Phocide V: Tombes hellénistiques, Objets de métal-monnaies*, Paris.
- Vlachogianni E., 2003. Ein archaisches Bronzeblech aus der Nekropole von Akraiphia, *AM* 118, 91-123.
- Walbank M.E.H., 2003. Aspects of Corinthian Coinage in the Late 1st and Early 2nd Centuries A.C., στο Williams II Ch.K. – Bookidis N. (επιμ.), *Corinth XX: Corinth, The Centenary 1896-1996*, Athens, 337-349.
- Will É., 1979. *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)* I², Nancy.
- Will É., 1981. *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.)* II², Nancy.
- Φαράκλας Ν., Ανασκαφή οικοπέδου Θεοδ. Κριμπά εν Αλιάρτω, *ΑΕ* 1967, Αρχαιολογικά Χρονικά, 20-29.
- Χαριτωνίδης Σ.Ι., 1958. Ανασκαφή κλασσικών τάφων παρά την πλατείαν Συντάγματος, *ΑΕ*, 1-152.
- Χρυσοστόμου Π., 1989-1991. Η λατρεία του Δία ως καιρικού Θεού στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, *ΑΔ* 44-46, *Μελέτες*, 21-72.

Εικ. 1. Τοπογραφικός χάρτης αρχαίας Ακραϊφίας και νεκροταφείων.

Εικ. 2.

Εικ. 3.

Κατάλογος των τάφων με νομίσματα του νεκροταφείου της Ακραϊφίας (1994-1998)

α/α τάφου	αριθμός νομ/των	ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ							ΕΠΙ ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑΣ		
		Κοινόν Βοιωτών	Κοινόν Λοκρών	Αθήνα	Ιστιαία	Φλιούς	Κραννών	Φίλιππος Ε'	Κόρινθος	Κλεωναί	Λας
T.10	3	3 B3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.31	1	1 B3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.34	1	1 B2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.65	3	-	1 Δ1	-	1	1	-	-	-	-	-
T.138	1	-	1 Δ1	-	-	-	-	-	-	-	-
T.215	1	1 B1α	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.263	1	1 B3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.344	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1 επί καίσαρα Γέτα
T.345	6	4 B3	-	1	-	-	-	-	1 επί Αντωνίνου Ευσεβούς	-	-
T.347	1	1 B1β	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.349	1	-	1 Δ2	-	-	-	-	-	-	-	-
T.350	1	1 B3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.359	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1 επί Πλαντίλλας	-
T.379	1	1 B1β	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T.403	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Εκτός τάφων	4	3 B3 1 B1β	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Επί μέρους σύνολα		1 B1α 3 B1β 1 B2 13 B3	2 Δ1 1 Δ2	1	1	1	1	1	1	1	1
Γενικά σύνολα	29	18	3	1	1	1	1	1	1	1	1

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Τύποι Κοινού Βοιωτών

B1: ασπίδα/τρίαινα

B1α: ασπίδα/καμπύλη τρίαινα (338-αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.)

B1β: ασπίδα/ορθογώνια τρίαινα (196-146 π.Χ.)

B2: Αθηνά/τρόπαιο (288-244 π.Χ.)

B3: Περσεφόνη/Ποσειδών (224/3 π.Χ.)

Τύποι Κοινού Λοκρών

Δ1: Αθηνά/βότρυς (338-περ. 300 π.Χ.)

Δ2: Απόλλων/βότρυς (περ. 300-272 π.Χ.)

Πίνακας.

Ραβδόγραμμα.

ΜΟΥΣΕΙΑ ΘΗΒΩΝ ΚΑΙ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑΣ Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ ΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ*

Γιάννης Καλλιοντζής, Βασίλης Αραβαντινός

Η επιγραφική συλλογή του Μουσείου Θηβών αποτελεί μία από τις πλουσιότερες συλλογές στην Ελλάδα. Εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των επιγραφών και των πολλών νέων ευρημάτων οι επιγραφές φυλάσσονταν κάτω από ιδιαίτερα κακές συνθήκες στην αυλή του Μουσείου Θηβών (εικ. 1, 2). Οι επιγραφές υφίσταντο τις επιπτώσεις της έκθεσης στα καιρικά φαινόμενα και της τοποθέτησής τους κατά τέτοιο τρόπο ώστε ήταν αδύνατη η μελέτη τους. Παράλληλα η ταυτότητα των περισσότερων επιγραφών ήταν άγνωστη, αφού στις περισσότερες περιπτώσεις οι αριθμοί ευρετηρίου είχαν σβηστεί και η δημοσίευση της επιγραφής ήταν άγνωστη. Την κατάσταση αυτή εμμέσως θίγει με μία σύντομη φράση του ο Στέφανος Ν. Κουμανούδης στον πρόλογο της Θηβαϊκής Προσωπογραφίας του : «έφρόντισα να έχω πρό ὄφθαλμῶν τὰς νεωτέρας τῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀναθεωρήσω, ὡς εἶχον κατὰ νοῦν, καὶ πάντα τὰ κείμενα τῶν θηβαϊκῶν ἐπιγραφῶν, ἐπειδὴ ταῦτα κατὰ τὸ πλεῖστον εἶναι δυσπρόσιτα ἐν τῷ Μουσεῖῳ τῶν Θηβῶν»¹. Για τους παραπάνω λόγους ο διευθυντής της Εφορείας κ. Βασίλειος Αραβαντινός επι χρόνια προσπαθούσε να βελτιώσει την κατάσταση αυτή. Η ευκαιρία για τη ριζική αλλαγή και βελτίωση της επιγραφικής συλλογής δόθηκε με το πρόγραμμα της επανέκθεσης του Μουσείου Θηβών. Τον Ιούνιο λοιπόν του 2004 ύστερα από πρόταση του γραμματέα της Ελληνικής Επιγραφικής Εταιρείας κ. Αγγελου Π. Ματθαίου, ο κ. Αραβαντινός, αποφάσισε την έναρξη προγράμματος για την καταγραφή και την ταξινόμηση των επιγραφικών συλλογών του Μουσείου Θηβών.

Από τον καλοκαίρι του 2004 και τα επόμενα καλοκαίρια ως το 2008 κατεγράφησαν και ταυτίστηκαν οι επιγραφές του Μουσείου Θηβών. Έχουν ήδη καταγραφεί και ταυτιστεί 1700 επιγραφές περίπου.

Οι στόχοι της προσπάθειας αυτής ήταν: 1) Η καταγραφή των επιγραφών και η φωτογράφησή τους. 2) Η ταύτιση των επιγραφών ως προς την δημοσίευσή τους. Στις περισσότερες των περιπτώσεων η δημοσίευση αυτή ήταν το παλαιό corpus των επιγραφών της Βοιωτίας το οποίο συντάχθηκε το 1892 από τον W. Dittenberger, ο οποίος ως επί το πλείστον βασίστηκε στα απόγραφα του H. Lolling (IG VII) καθώς και το ηλεκτρονικό corpus των επιγραφών των Θεσπιών του P. Roesch. 3) Η μεταφορά των επιγραφών σε νέες αποθήκες, οι οποίες εξασφαλίζουν καλύτερες συνθήκες για την προστασία και τη μελέτη τους. Οι σημαντικότερες επιγραφές τοποθετήθηκαν σε ράφια και είναι έτσι προστατευμένες και προσεγγίσιμες (εικ. 3). 4) Η εύρεση του αριθμού ευρετηρίου Μουσείου Θηβών, ο οποίος με την πάροδο του χρόνου είχε σβηστεί από τους περισσότερους λίθους. Σημαντική βοήθεια στο παραπάνω προσέφερε η επανεύρεση ύστερα από πολλά έτη του δεύτερου τόμου του παλαιού ευρετηρίου του Μουσείου Θηβών, ο οποίος είχε συνταχθεί από τους Αντώνιο Κεραμόπουλλο και Νικόλαο Παππαδάκι.

Χάρη στον νέο συνοπτικό κατάλογο επιγραφών του Μουσείου Θηβών μπορούμε να έχουμε ορισμένα διαγράμματα σχετικά με την προέλευση και το είδος των επιγραφών, οι οποίες φυλάσσονται στο Μουσείο

* Ευχαριστώ πολύ τον διευθυντή της Θ' ΕΠΚΑ κ. Β. Αραβαντινό, την αρχαιολόγο κ. Έ. Κουντούρη, υπεύθυνη του Μουσείου Χαιρωνείας για τη βοήθειά τους στα Μουσεία Θηβών και Χαιρωνείας αντίστοιχα, τον δάσκαλό μου κ. Αγγ. Ματθαίου καθώς και τον καθ. κ. D. Knoepfler. Για παρατηρήσεις σχετικά με την βάση, η οποία φέρει την επιγραφή αρ. 2, ευχαριστώ πολύ τον καθ. κ. Γ. Δεσπίνη και τις καθηγήτριες κ. Α. Παλαιοκρασσά και Σ. Πιναγιόγλου. Για διορθώσεις στην περιληψη ευχαριστώ τον κ. N. Badoud.

1. Κουμανούδης 1979, ε'.

Θηβών. Οι περισσότερες επιγραφές του Μουσείου Θηβών προέρχονται από τις Θεσπιές, καθώς το 1901², οι επιγραφές της πλούσιας αυτής συλλογής μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Θηβών, και όπως είναι φυσικό, από τη Θήβα. Ακολουθούν οι επιγραφές του Ακραιφνίου, των Πλαταιών, της Κορώνειας, και άλλων μικρότερων βοιωτικών πόλεων (εικ. 4). Μία μεγάλη κατηγορία αποτελείται από επιγραφές, οι οποίες φυλάσσονται στο Μουσείο Θηβών, αλλά φαίνεται πως δεν κατεγράφησαν ποτέ στο ευρετήριο του Μουσείου, είναι λοιπόν αγνώστου προελεύσεως. Στο Μουσείο Θηβών φυλάσσονται ακόμη επιγραφές, οι οποίες προέρχονται από πόλεις εκτός Βοιωτίας όπως από την Τίθορα στη Φωκίδα, τους Θαυμακούς στη Θεσσαλία κ.ά. Χάρη στον συνοπτικό κατάλογο των επιγραφών μπορούμε επίσης να εξετάσουμε και τα είδη των επιγραφών (εικ. 5). Οι μισές περίπου επιγραφές του Μουσείου είναι επιτύμβιες. Το γεγονός αυτό είναι αναμενόμενο, καθώς ο αριθμός των επιτύμβιων επιγραφών στη Βοιωτία είναι γενικά πολύ μεγάλος. Ακολουθούν, άλλες κατηγορίες επιγραφών όπως ψηφίσματα και κατάλογοι ονομάτων, οι οποίοι είναι κυρίως κατάλογοι στρατευσίμων, οι τιμητικές και οι απελευθερωτικές.

Ανάλογο πρόγραμμα καταγραφής των επιγραφών πραγματοποιήθηκε στη Χαιρώνεια. Εκεί ύστερα από πρόταση της υπεύθυνης αρχαιολόγου κ. Έλενας Κουντούρη και χάρη και εκεί στην επανεκθέση του Μουσείου το πρόγραμμα ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2004. Στο Μουσείο Χαιρώνειας η προσπάθεια ακολούθησε τις ίδιες μεθόδους και είχε τους ίδιους στόχους με αυτούς στο Μουσείο Θηβών. Στη Χαιρώνεια η κατάσταση ήταν καλύτερη, διότι ο αριθμός των επιγραφών ήταν μικρότερος και το έργο ευκολότερο να πραγματοποιηθεί. Δυστυχώς, για οικονομικούς λόγους, δεν έγινε δυνατή η ολοκλήρωση της δημιουργίας μίας επιγραφικής συλλογής, και γι' αυτό το λόγο πολλές ευπαθείς επιγραφές μένουν εκτεθειμένες στο ύπαιθρο. Για την καλύτερη προστασία των επιγραφών καλό θα ήταν αυτές να τοποθετηθούν σε στέγαστρα.

Στη Χαιρώνεια καταγράφηκαν και ταυτίστηκαν περί τις 300 περίπου επιγραφές. Οι περισσότερες προέρχονται από την ίδια τη Χαιρώνεια και από τη Λιβαδειά (εικ. 6). Όπως φαίνεται στο διάγραμμα, αρκετές επιγραφές προέρχονται από γειτονικές πόλεις της Φωκίδος, όπως η Ελάτεια. Και στη Χαιρώνεια οι περισσότερες επιγραφές είναι επιτύμβιες και ακολουθούν οι απελευθερωτικές, τα ψηφίσματα και οι κατάλογοι στρατευσίμων (εικ. 7).

Η όλη αυτή προσπάθεια, τόσο στη Θήβα όσο και στη Χαιρώνεια, πέρα από το τεχνικό μέρος, το οποίο είναι αναμφισβήτητα σημαντικό, καθώς έτσι προστατεύονται και διασφαλίζονται οι επιγραφές, έχει ένα πολύ σημαντικό επιστημονικό μέρος. Από την εργασία αυτή έχουν προκύψει οφέλη τόσο για την ανεύρεση λανθάνοντων λίθων, όσο και για τη διόρθωση εσφαλμένων αναγνώσεων' επίσης δόθηκε η ευκαιρία να μελετηθούν ορισμένες επιγραφές, οι οποίες έχουν ελλιπώς παρουσιαστεί. Το πρόγραμμα αυτό δεν έχει μόνο στόχο την προστασία και την οργάνωση των επιγραφικών συλλογών των μουσείων της Βοιωτίας αλλά και την επιστημονική παρουσίασή τους τόσο μέσα από δημοσιεύσεις όσο και από τη δημιουργία ενός νέου συντάγματος (corpus) των επιγραφών της Βοιωτίας. Μικρό δείγμα της σημασίας του επανενοτισμού και της μελέτης των επιγραφών των μουσείων της Βοιωτίας είναι οι ακόλουθες επιγραφές. Οι επιγραφές αυτές είναι ήδη γνωστές στην έρευνα χάρη σε διάφορες αναφορές, αλλά μέχρι στιγμής ελλιπώς δημοσιευμένες. Οι επιγραφές αυτές παρουσιάζονται εδώ κατά χρονολογική σειρά.

1) Η πρώτη επιγραφή, η οποία είναι γνωστή, αλλά όχι επαρκώς δημοσιευμένη, είναι ένας κατάλογος ονομάτων απο τη Θήβα, ο οποίος δημοσιεύτηκε από τον Adolf Wilhelm σε μία σημείωση του έργου του *Urkunden dramatischer Ausführungen*, 246. Ο κατάλογος αυτός φέρει τον αριθμό ευρετηρίου 1918. Σύμφωνα με την καταγραφή του Αντωνίου Κεραμόπουλλου, η στήλη προέρχεται από την οικία του Σταμάτη Δούρου στη Θήβα. Δυστυχώς δεν είναι δυνατός ο εντοπισμός της οικίας αυτής σήμερα.

Η επιγραφή είναι χαραγμένη με επιμέλεια σε στήλη από λευκό μάρμαρο, η ενεπίγραφη επιφάνεια είναι λειασμένη. Ύψ. 0,64 μ., πλ. 0,65 μ., πάχ. 0,13 μ., ύψ. γρ. 0,03 μ. Φέρει την ακόλουθη επιγραφή (εικ. 8).

2. Καββαδίας Π., ΠΑΕ 1905, 22, «Ετερον ἔργον τῆς Ἐταιρείας, τὸ καὶ δαπανηρότερον τῶν τοῦ λήξαντος ἔτους, εἶνε ἡ οἰκοδομὴ Μουσείου ἐν Θήβαις, ἢ πανταχόθεν περισυναγωγὴ καὶ ἡ κατάταξις τῶν ἐν αὐτῷ ἀρχαίων. Ἡ οἰκοδομὴ καὶ ἀνακαίνισις τοῦ Μουσείου τούτου ἔπερ προῦρισται νὰ καταλάβῃ θέσιν ἐν τοῖς πρώτοις τῶν ἐπιγραφικῶν ἰδίως Μουσείων τῆς Ἑλλάδος ἔπερατώθη, κατεσκευάσθη δὲ καὶ ὑπόστεγον περὶ τὴν αὐλὴν πρὸς τοποθέτησιν τῶν ἐπιγραφῶν. . . Πᾶσαι σχεδὸν αἱ ἐπιγραφαὶ ἐτοποθετήθησαν καταλλήλως ἐν τῷ ὑποστέγῳ ὑπὸ τοῦ ἐφόρου ἀρχαιοτήτων Κεραμοπούλλου, ὑπολείπεται δὲ ἡ ἐντὸς τοῦ Μουσείου τοποθέτησις καὶ κατάταξις τῶν ἀρχαίων. . . Πρὸς ἀποπεράτωσιν ὁμοῦ τούτου τοῦ ἐν Θήβαις ἔργου τῆς Ἐταιρείας δέον ἐπὶ πλέον νὰ ἐπεκταθῇ μικρὸν εἰσέτι ἡ κατασκευὴ ὑποστέγου διὰ τὰς ὑπολειφθείσας ὀλίγας ἐπιγραφὰς καὶ ἰδίως διὰ τὰς τοῦ μέλλοντος, διότι, ὑπάρχοντος χώρου ἐν τῷ Μουσείῳ, πολλὰ ἐπιγραφὰ εἶνε εἰσέτι δυνατόν νὰ περισυναχθῶσιν ἐκ Βοιωτίας».

4ος αι. π.Χ.

1	Δαμάτριος Πείθον Κάρπιμος Στομάς	Θεμισθίς Σοσιλάα Ηιράνα Δενδρό
5	Άμφήριτος Γλαύκον Στομάς	Δαματρία Ξεννό

Πρόκειται για έναν κατάλογο ονομάτων. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Wilhelm η στήλη φέρει αριστερά ονόματα ανδρών και δεξιά ονόματα γυναικών. Τα ονόματα αυτά σχηματίζουν ζεύγη εκτός του τελευταίου ανδρικού ονόματος Στομάς, το οποίο δεν αντιστοιχεί με κάποιο γυναικείο. Από τη μορφή των γραμμάτων η επιγραφή αυτή μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. το σίγμα είναι τετρασκελές, το θήτα έχει μία τελεία στο κέντρο και το ρω έχει ουρά. Τα περισσότερα από τα ονόματα του καταλόγου τόσο τα ανδρικά όσο και τα γυναικεία είναι σπάνια και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

1 Το Θεμισθίς είναι αμάρτυρο με αυτή τη μορφή, μαρτυρείται με τη μορφή Θεμιστίς (LGPN IIIB 188).

2 Το Σωσιλάα είναι επίσης αμάρτυρο, Σωσίλαος μαρτυρείται στη Λοκρίδα (LGPN IIIB 394).

3 Το Κάρπιμος είναι αμάρτυρο. Παράγεται από τη γνωστή ρίζα Κάρπ- (π.χ. Κάρπος, Καρπωνίδας, LGPN III B 226). Ιδιομορφία αποτελεί η δάσυνση του Ίράνα.

4 Το Στομάς είναι αρκετά συχνό στη Βοιωτία (LGPN IIIB 384). Το Δενδρώ είναι επίσης αμάρτυρο, Δένδρων μαρτυρείται πιθανώς στα Ακραιφία (LGPN IIIB 108).

5 Το Άμφήριτος δεν μαρτυρείται στη Βοιωτία, μαρτυρείται στην Αττική (LGPN II 27). Για το όνομα Άμφήριτος βλ. Bechtel, *Namenstudien*, 7. Ο Bechtel θεωρεί ότι το όνομα αυτό αποτελεί μορφή του ομηρικού επιθέτου Άμφήριστος.

Ο χαρακτήρας του καταλόγου αυτού είναι αιγιματικός καθώς δεν προκύπτει από το περιεχόμενο. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για κατάλογο μελών κάποια θρησκευτικής ενώσεως ή θιάσου. Δεν υπάρχουν όμως παράλληλα από τη Βοιωτία ή άλλη γειτονική περιοχή τα οποία να χρονολογούνται την ίδια περίοδο.

2) Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο εξαιρετικός επιγραφικός και έφορος αρχαιοτήτων Βοιωτίας Νικόλαος Παππαδάκις πραγματοποίησε έρευνες στη περιοχή της Κορώνειας στα νότια της Κωπαΐδος. Κατά τις έρευνες αυτές ανακάλυψε πολλές και σημαντικές επιγραφές³. Τις περισσότερες τις δημοσίευσε σε σύντομο διάστημα. Αρκετές όμως δεν κατάφερε να δημοσιεύσει εξαιτίας της ταραχώδους περιόδου του μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε αυτές περιλαμβάνεται και μία ανάθεση στη Μωνογενίη. Την επιγραφή πάντως αναφέρει, αναλύει και δημοσιεύει σχεδόν σε άρθρο του σχετικά με απελευθερωτικές επιγραφές της Κορώνειας⁴. Επίσης την κατέγραψε με επιμέλεια στο δεύτερο τόμο του ευρετηρίου του Μουσείου Θηβών υπό τον αριθμό 2271.

Πρόκειται για μία βάση υποκυάνου μαρμάρου δουλεμένη με επιμέλεια στην όψη και στις πλάγιες πλευρές (εικ. 9). Η πίσω πλευρά είναι αδρά δουλεμένη. Στην άνω πλευρά φέρει ελλειψοειδή βάθυνση, για την τοποθέτηση λίθινου αγάλματος, μπροστά και δεξιά από τη βάθυνση αυτή υπάρχουν 23 ορθογώνιες βαθύνσεις, μήκους 0,03 μ., πλάτους 0,015 μ. βάθους 0,015 μ., οι οποίες περιβάλλονται από δύο κυκλικές βαθύνσεις (εικ. 10). Οι βαθύνσεις αυτές βρίσκονται στην πρόσθια και αριστερή πλευρά της βάσης ενώ στη δεξιά καταλαμβάνουν μόνο το πρόσθιο τμήμα της. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο προσανατολισμός των βαθύνσεων αυτών αλλάζει ανάλογα με την πλευρά. Δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η λειτουργία τους. Εξαιτίας του χθονίου χαρακτήρα της λατρείας της Περσεφόνης, θα μπορούσαν να αποτελούν ένα είδος κέρνου για την τοποθέτηση προσφορών. Σε αυτή τη περίπτωση όμως οι βαθύνσεις θα ήταν λογικό να είχαν κυκλική και όχι ορθογώνια διατομή. Πιθανότερη είναι η χρήση των βαθύνσεων για την πάκτωση κιγκλιδώματος. Σε αυτή την χρήση οφείλεται η τετράγωνη διατομή και η αλλαγή προσανατολισμού των βαθύνσεων. Ύψος 0,33 μ., πλ. 0,81 μ., πάχ. 0,64 μ. Η επιγραφή είναι επιμελώς χαραγμένη με γράμματα ύψους 0,18 μ. Η μεσαία κεραία του άλφα είναι ευθεία. Η βάση βρέθηκε στη βόρεια κλιτύ της Κορώνειας κατά τη διάρκεια άροσης⁵.

3. Ο Ν. Παππαδάκις ήταν ο πρώτος ευρέτης των αυτοκρατορικών επιστολών της Κορώνειας (BCH 44 (1920), Chroniques, 388).

4. Παππαδάκις 1916, 217-272.

5. Σύμφωνα με την καταγραφή του Νικολάου Παππαδάκι στο ευρετήριο του Μουσείου Θηβών η επιγραφή βρέθηκε «υπό

Τέλος 4^{ου} αι. π.Χ.

Άθανίς, Βραχιάδας, Φέλιξις, Μωνογενίη.

Δεν μπορούμε να πούμε με ασφάλεια αν έχουμε το αρσενικό όνομα Άθανίς ή το θηλυκό Άθανίς. Πιο πιθανό είναι το αρσενικό όνομα. Και τα δύο ονόματα είναι κοινά στη Βοιωτία. Αντίθετα τα ονόματα Βραχιάδας και Φέλιξις είναι αμάρτυρα. Το όνομα Βραχιάδας ανήκει στη μεγάλη κατηγορία βοιωτικών ονομάτων με πρώτο συνθετικό το Βράχ- ή Βρόχ- (Βραχᾶς, Βραχούλλεις, Βράχυλλος) (LGPN III B 89). Το αρσενικό Φέλιξις μαρτυρείται στη Βοιωτία (IG VII 1690) καθώς και άλλα ονόματα, τα οποία ανήκουν στην ίδια οικογένεια (Φελιξίων, Έλιξος) (LGPN III B 174).

Έχουμε λοιπόν την ανάθεση τριών προσώπων στη Μωνογενίη⁶. Ο Νικόλαος Παππαδάκις στη σύντομη αναφορά του στην επιγραφή ταύτιζε την Μωνογενίη με την Περσεφόνη⁷. Ο Α. Schachter φαίνεται να προτιμά την Αρτέμιδα⁸. Η λατρεία της Περσεφόνης με το επίθετο Μονογενής μαρτυρείται στα Τρίκαλα (IG IX 2, 305). Η Περσεφόνη απαντά με το επίθετο μουνογενής σε έναν κατάδεσμο από τον Ωρωπού (Επιγραφές Ωρωπού 745). Στις φιλολογικές πηγές χρησιμοποιούμε το επίθετο Μουνογενής για την Περσεφόνη⁹, την Εκάτη¹⁰ και πιο σπάνια για τη Δήμητρα¹¹. Το επίθετο Μουνογενής όμως χρησιμοποιείται πιο συχνά για την Περσεφόνη. Ένα χωρίο του Πρόκλου είναι χαρακτηριστικό «και γὰρ ὁ θεολόγος οὕτως τὴν Κόρην μουνογένειαν εἶωθε προσαγορεύειν, ὡς τῶν ἔγκοσμίων ἀπάντων ἡγεμονικῶς προϊσταμένην καὶ τῶν μουνογενῶν ζῶων αἰτίαν τὰς γὰρ μὴ μουνογενεῖς ἢ μετ' αὐτὴν ὑφίστησιν θεός, ἀλόγους οὖσας. μουνογενὴ δ' οὖν καλεῖ καὶ ἐκεῖνος διὰ ταῦτα τὴν Κόρην, καίτοι καὶ ἄλλην θεότητα παραγαγὼν ἀπὸ τῶν αὐτῶν αἰτίων τῇ Κόρῃ» (Proclus, *In Platonis Timaeum commentaria* 1, 457, 3). Ένα χωρίο των σχολίων στον Απολλώνιο Ρόδιο μας οδηγεί στην ίδιο σύμπερασμα¹².

3) Μία άλλη επιγραφή η οποία είναι γνωστή από πολύ παλιά, αλλά ουσιαστικά αδημοσίευτη είναι και η ακόλουθη ανάθεση από την Ύηττό.

Ευρετήριο της περιόδου 1936-38, αρ. 82. Στήλη από υπόφαιο ασβεστόλιθο. Το ευρετήριο αναφέρει ότι εντοπίστηκε στο Λούτσι (Ύηττός) και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Θηβών με τη συνδρομή της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής το 1937. Πιθανοί ευρετές της επιγραφής αυτής είναι ο M. Feyer και ο P. Guillon οι οποίοι εργάζονταν στην Βοιωτία εκείνη την περίοδο. Ύψ. 0,59 μ., πλ. 0,30 μ., πάχ. 0,16 μ. Η μεσαία κεραία του άλφα είναι καμπύλη, οριζόντιες κεραίες του σίγμα είναι παράλληλες. Ύψ. γρ. 0,017-0,03 μ. (εικ. 11).

2^{ος} αι. π.Χ.

Καφισίας
Πολιουκλίδαο
Δι' Ὀμολωῖ[υ].

Από τη μορφή των γραμμάτων η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί στο α' μισό του δευτέρου αιώνας π.Χ. 1-2 Ένας Καφισίας Πολιουκλίδαο είναι γνωστός από τον κατάλογο στρατευσίμων IG VII 2827, θα πρέ-

τῶν υἱῶν Λου. Τοπολιάτου γεωργούντων ἐν τῇ βορείᾳ κλιτύϊ τῆς Κορωνείας», αναφορά στις έρευνες του Παππαδάκι στην Κορωνεία γίνεται στο BCH 47 (1923), 521-522.

6. Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα πολύ απλών αναθέσεων στη Βοιωτία π.χ. (SEG 27, 74) Ἀριστοκλείς, Ἀθανίς Ἀρταμίδι.

7. Παππαδάκις 1916, 233, «ἐπιγραφή ἀνέκδοτος τῆς Μωνογενίης (Περσεφόνης) εὐρέθη παρὰ τὴν κορυφὴν τῆς Κορωνείας». Για το επίθετο μωνογενίη βλ. την αναλυτική μελέτη, de Tejada y Garaizabal 1999, 151-156.

8. Schachter 1981, 100. (SEG 49, 518). Η Ἄρτεμις λατρευόταν στη Κορωνεία με το επίθετο Ὀρθωσίη (SEG 26, 555).

9. Orphica Hymni 29:

Φερσεφόνη, θύγατερ μεγάλου Διός, ἔλθέ, μάκαιρα,
μουνογένεια θεά, κεχαρισμένα δ' ἱερά δέξαι,

10. Ἡσίοδος, Θεογονία 426-427, οὐδ', ὅτι μουνογενής, ἥσσον θεὰ ἔμμορε τιμῆς καὶ γεράων γαίῃ τε καὶ οὐρανῷ ἠδὲ θαλάσση, ἄλλ' ἔτι καὶ πολὺ μᾶλλον, ἐπεὶ Ζεὺς τίεται αὐτήν.

11. Orphica, Hymni 40, 16:

μουνογενής, πολύτεκε θεά, πολυπότνια θνητοῖς,
ἥς πολλαὶ μορφαί, πολυάνθεμοι, ἱεροθαλεῖς.

12. Scholia in Apollonii Rhodii argonautica:

846—47a Δαίραν μουνογένειαν>: τ ὁ Δαίραν κατ' ἔλλειψίν ἐστι τοῦ ε διὰ τὸ μέτρον Δάειραν γάρ ἐστι. λέγει δὲ τὴν Περσεφόνην, ὡς δηλοῖ [διὰ] τὸ μουνογένειαν.

πει κατά πάσα πιθανότητα να ταυτιστεί με τον Καφισία της επιγραφής. Ο κατάλογος αυτός χρονολογείται από του Étienne-Knoepfler περί το 175 π.Χ.¹³.

3 Η μορφή αυτή της δοτικής μαρτυρείται στη Θήβα, βλ. IG VII 2456, Δι' Ὁμολῶσι Ἄγμῶνδας ἀπὸ δεκά[τας]. Η δοτική σε -υ είναι πολύ κοινή στη Βοιωτία¹⁴.

Την παρούσα επιγραφή εντόπισε κατά πάσα πιθανότητα σε μία επίσκεψη του στην Ύηττό το 1879 ο P. Girard, αλλά δεν την δημοσίευσε ποτέ¹⁵. Η λατρεία του Διός Ὁμολῶχου ήταν διαδεδομένη στη Βοιωτία¹⁶. Μαρτυρείται στη Θήβα και πιθανώς στον Ορχομενό. Η σημασία της λατρείας αυτής γίνεται φανερή από την επίδρασή της στα ονόματα της Βοιωτίας¹⁷. Πάμπολλα είναι τα ονόματα με πρώτο συνθετικό το Ὁμολ-. Αλλά αν και επιβεβαιώνεται με αυτή την επιγραφή η ύπαρξη της λατρείας αυτής στον Ορχομενό, δεν μπορούμε να βρούμε κανένα ίχνος ονόματος με πρώτο συνθετικό το Ὁμολ-, όπως έχουν ήδη παρατηρήσει οι R. Étienne – D. Knoepfler¹⁸.

4) Θωράκιο από γκρίζο μάρμαρο· στις δύο όψεις του φέρει παράσταση παγωνιών. Ο Γ. Σωτηρίου απέδω-σε το θωράκιο αυτό στον ναό του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου στη Θήβα. Επειδή στην άνω πλευρά του θωρακίου υπάρχει επιγραφή, το θωράκιο προήλθε από τον τεμαχισμό και την επαναχρησιμοποίηση αρχαίου τιμητικού βάθρου. Ο Γ. Σωτηρίου δημοσίευσε την επιγραφή σε άρθρο του για τον ναό του Αγ. Ιωάννη του Θεολόγου αλλά φαίνεται πως έχει περάσει μέχρι στιγμής απαρατήρητη¹⁹. Τὸ θωράκιο παρουσιάστηκε πρόσφατα στην έκθεση του Λονδίνου Byzantium 330-1453²⁰ (εικ. 12). Ὑψ. 0,88μ., πλ. 1,05μ., πᾶχ. 0,10μ, ὑψ.γρ. 0,07μ.

1^{ος} αἰ. π.Χ.

ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ καλοκαγαθίας θε[οῖς].

Η ανάθεση της επιγραφής στους Θεούς δείχνει ότι η βάση αυτή είχε αναγερθεί στην αγορά κάποιας πόλεως κατά πάσα πιθανότητα της Θήβας, όπου συνηθίζονταν τέτοιες γενικές αναθέσεις²¹.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Βλέπουμε λοιπόν τη μεγάλη σημασία που έχει ο συνοπτικός κατάλογος επιγραφών των Μουσείων Θηβών και Χαιρωνείας και για τη μελέτη των βοιωτικών επιγραφών. Χάρη στο πρόγραμμα αυτό, το οποίο έχει σε μεγάλο βαθμό ολοκληρωθεί, η Ενάτη Εφορεία γνωρίζει ποιές επιγραφές διαθέτει και που βρίσκονται αυτές. Με αυτό το τρόπο μπορεί να προσφέρει αποτελεσματική βοήθεια στους Έλληνες και ξένους επιγραφικούς και μελετητές οι οποίοι ενδιαφέρονται για τις Βοιωτικές επιγραφές. Ήδη έχει δοθεί βοήθεια σε επιστημονικά προγράμματα δημοσιεύσεως συντάγματος (corpus) επιγραφών όπως ο νέος τόμος των *Inscriptiones Graecae*, ο οποίος συντάχθηκε από την D. Summa και αφορά τη Λοκρίδα (IG IX 1², 5) κ.ά. Με αυτό τον τρόπο η Εφορεία μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στη δημοσίευση των επιγραφών της Βοιωτίας. Η προσπάθεια αυτή βοηθά ακόμη και στη καλύτερη παρουσίαση των επιγραφών στα πλαίσια της επανέκθεσης του Μουσείου Θηβών.

Το πρόγραμμα αυτό έχει τέλος ως απώτερο στόχο την εκπόνηση ενός νέου συντάγματος των επιγραφών της Βοιωτίας. Το υπάρχον corpus παρά τις μεγάλες αρετές του δημοσιεύθηκε το 1892 και είναι ήδη πολύ παλαιό. Οι πολλές επιγραφές οι οποίες ανευρέθησαν μετά το έτος αυτό καθώς και η πρόοδος της επιστήμης κάνουν αναγκαία μία καινούρια έκδοση του τόμου αυτού.

13. Étienne – Knoepfler 1976, 319.

14. Για τη μετάβαση από το οι>υ, Blümel 1982, 64-65, § 76.

15. Foucart 1879, 132, «À Hyettos M. Girard a copié une inscription encore inédite qui est une dédicace à Zeus Ὁμολῶος». Αναφορά στη μαρτυρία αυτή γίνεται στο Étienne – Knoepfler 1976, 155-156.

16. Για τη λατρεία του Διός Ὁμολῶου στη Βοιωτία βλ. Schachter 1994, 120-122.

17. LGPN III B, 324-325: Ὁμολῶϊδωρα, Ὁμολῶϊδωρος, Ὁμολῶϊς, Ὁμολῶϊχος, Ὁμολῶϊων, Ὁμολῶφαντος. Και άλλες θεότητες έφεραν το επίθετο Ὁμολῶιος στη Βοιωτία, Breglia Pulci Doria 1985, 159-168, Knoepfler 1992, 435-436, 47.

18. Étienne – Knoepfler 1976, 156, Knoepfler 1992, 501-502.

19. Σωτηρίου 1924, 24.

20. Kontogiannis – Tsaka 2008, 425-426, αρ. 185, όπου παρουσιάζεται όλη η βιβλιογραφία. Στη σύντομη παρουσίαση του θωρακίου γίνεται αναφορά και στην επιγραφή η οποία χαρακτηρίζεται λανθασμένα τιμητικό ψήφισμα.

21. Knoepfler 1991, 273 με τη βιβλιογραφία.

RESUMÉ

LES MUSÉES DE THÈBES ET DE CHERONÉE
LE CATALOGUE DES INSCRIPTIONS

Yannis Kalliontzis, Vassilis Aravantinos

Dans cet article sont présentés les travaux pour une nouvelle présentation et organisation des collections épigraphiques des musées de Thèbes et de Chéronée. Le but de ces travaux était l'établissement d'un catalogue des inscriptions de ces deux musées. Les objectifs de ce projet étaient les suivants. 1) L'enregistrement des inscriptions dans une base des données et la prise des photos. 2) L'identification des inscriptions selon leur publication. Pour la majorité des inscriptions cette publication est l'ancien corpus de Béotie (IG VII) qui était rédigé par W. Dittenberger. 3) Le transport des inscriptions dans des nouvelles apothèques qui garantissent des meilleures conditions pour leur protection et leur étude. Les plus importantes des inscriptions ont été placées sur des rayons alors que les stèles funéraires en dessous. 4) La découverte ou la redécouverte du numéro d'inventaire du Musée de Thèbes qui était effacé. Une aide considérable sur ce point était la redécouverte du second tome de l'ancien inventaire du Musée de Thèbes. Cet effort aussi bien à Thèbes qu'à Chéronée à part l'aspect technique qui est sans doute important parce que comme ça les inscriptions sont préservées et peuvent être étudiées, a également un aspect scientifique très important. Beaucoup d'inscriptions égarées pendant des décennies ont été retrouvées et en même temps des inscriptions qui sont restées inédites pendant un siècle ont été identifiées. Ici sont présentées quatre inscriptions qui n'ont pas été jusqu'à maintenant proprement publiées. Un catalogue avec des noms des hommes et des femmes, une dédicace à Perséphone, une dédicace à Zeus et un fragment d'une base honorifique avec une dédicace aux dieux.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Blümel W., 1982. *Die aiolische Dialekte, Phonologie und Morphologie der inschriftlichen Texte aus generativer Sicht*, Göttingen.
- Breglia Pulci Doria L., 1985. Aspetti del culto di Demetra in Beozia, στο Roesch P. (επιμ.), *La Béotie antique, Lyon, Sainte-Etienne, 16-20 mai 1983*, Paris, 159-168.
- Étienne R. – Knoepfler D., 1976. *Hyettos de Béotie*, Athènes.
- Foucart P., 1879. Inscriptions archaïques de Thèbes, *BCH* 3, 130-143.
- Knoepfler D., 1991. L. Mummius Achaicus et les cités du golfe euboïque, *Museum Helveticum* 48, 252-280.
- Knoepfler D., 1992. Sept années de recherches sur l'épigraphie de la Béotie (1985-1991), *Chiron* 22, 411-503.
- Kontogiannis N. – Tsaka Aik., 2008. Double-sided closure panel, στο Cormack R. – Vassilaki M. (επιμ.), *Byzantium 330-1453*, London, 425-426, σφ. 185.
- Κουμανούδης Σ.Ν., 1979. *Θηβαϊκή προσωπογραφία*, Αθήνα.
- Martínez de Tejada y Garaizabal J., 1999. Dos epítetos divinos en la epigrafía tesalia, *Τῆς φιλίας τάδε δῶρα, Miscelánea léxica en memoria de Conchita Serrano*, Madrid, 151-156.
- Παππαδάκης Ν., 1916. Περὶ τὸ Χαρόπειον τῆς Κορωνείας, *ΑΔ* 2, 217-272.
- Schachter A., 1981. *Cults of Boiotia* I, London.
- Schachter A., 1994. *Cults of Boiotia* III, London.
- Σωτηρίου Γ., 1924. Ὁ ἐν Θήβαις ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *ΑΕ*, 1-26.

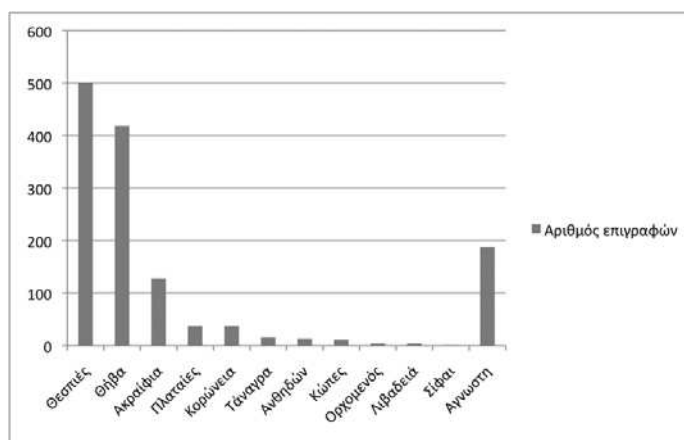
Εικ. 1. Η παλαιά επιγραφική συλλογή στην αυλή του Μουσείου Θηβών.

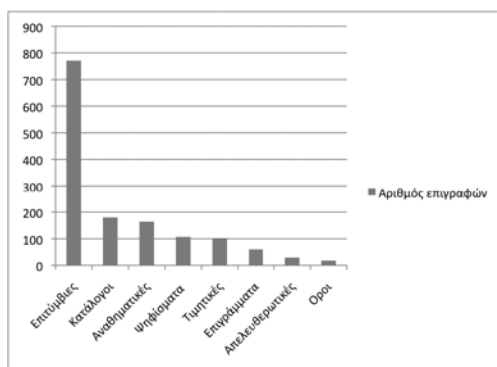
Εικ. 2. Η παλαιά επιγραφική συλλογή του Μουσείου Θηβών.

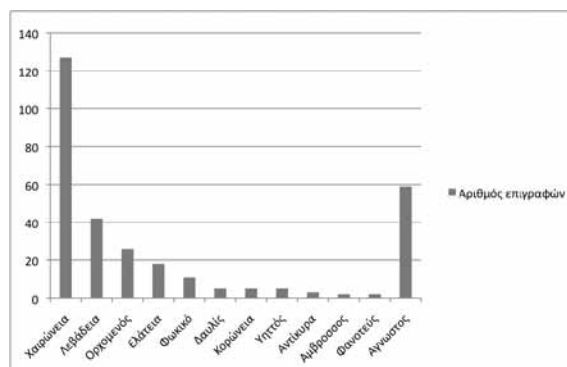
Εικ. 3. Η νέα επιγραφική συλλογή.

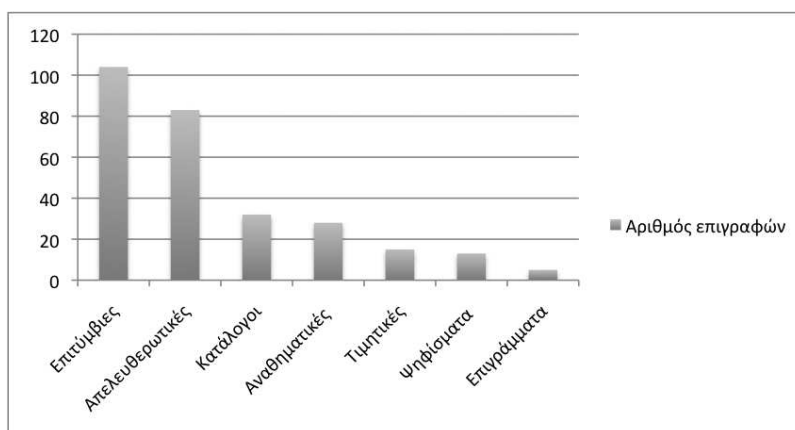
Εικ. 4. Η προέλευση των επιγραφών του Μουσείου Θηβών.

Εικ. 5. Τα είδη των επιγραφών του Μουσείου Θηβών.

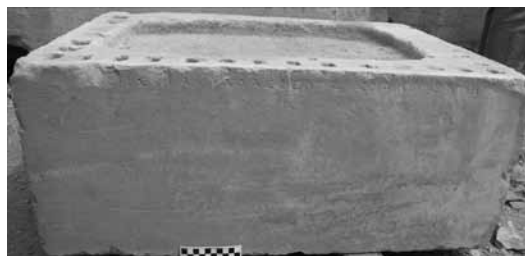
Εικ. 6. Η προέλευση των επιγραφών του Μουσείου Χαϊρώνειας.

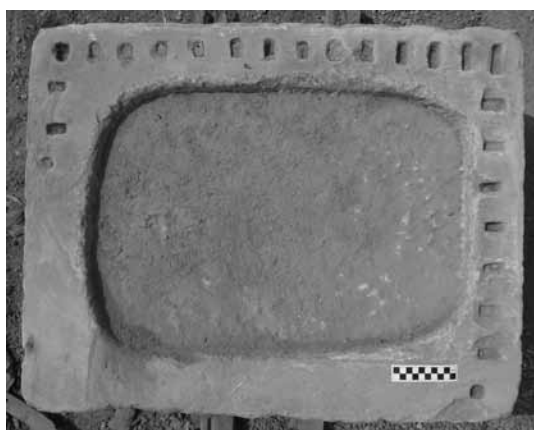
Εικ. 7. Τα είδη των επιγραφών του Μουσείου Χαϊρώνειας.

Εικ. 8. Κατάλογος ονομάτων από τη Θήβα.

Εικ. 9. Αναθηματική επιγραφή από την Κορώνεια.

Εικ. 10. Άνω επιφάνεια της επιγραφής από την Κορώνεια.

Εικ. 11. Αναθηματική επιγραφή από την Υήττο.

Εικ. 12. Τιμητική βάση από τη Θήβα.

**ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΗΣ ΘΗΒΑΣ ΣΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ
ΒΟΙΩΤΙΑΣ: Η ΜΟΥΣΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ
ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΤΗΣ ΘΗΒΑΣ**

Μαρία Σκορδαρά, Εύη Ντάφη, Ελευθερία Βολτυράκη

Στο πλαίσιο του συγχρηματοδοτούμενου από το Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης έργου για την επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Θηβών, εκπονήθηκε από την 23^η ΕΒΑ, με τη συνεργασία της 1^{ης} ΕΒΑ και την εποπτεία της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του ΥΠΠΟΤ, η μουσειολογική μελέτη για τις βυζαντινές αρχαιότητες του μουσείου. Η συνολική μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη της Νέας Έκθεσης του Μουσείου Θήβας έχουν εγκριθεί από το Κεντρικό Συμβούλιο Μουσείων.

Το νέο μουσείο, εκτός από το κύριο διακριτικό του γνώρισμα, που είναι η συγκέντρωση ευρημάτων στις συλλογές του, η επιστημονική τεκμηρίωση και η ανάδειξή τους, φιλοδοξεί να μεταβληθεί σε ζώντα οργανισμό με ευρύ πεδίο δράσης, προκειμένου να ανταποκριθεί στον εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό του ρόλο. Βασική αρχή της έκθεσης αποτελεί η διαμόρφωση μιας ξεκάθαρης αφηγηματικής πορείας, που αναπτύσσεται γύρω από τους ίδιους, για κάθε περίοδο, άξονες, και ενθαρρύνει μια ολοκληρωμένη μουσειακή εμπειρία.

Όπως είναι γνωστό, η παλαιά έκθεση του μουσείου της Θήβας στεγαζόταν στο κτίριο που κατασκευάστηκε στα τέλη της δεκαετίας του '50 στη θέση του πρώτου μουσείου, στο λόφο της Καδμείας και δίπλα στον καταλανικό πύργο Σαιντ Ομέρ, με τη φροντίδα του αείμνηστου αρχαιολόγου Ιωάννη Θρεψιάδη. Η περιορισμένη έκταση του μουσείου σε σχέση με τις πολλές και σημαντικές βοιωτικές αρχαιότητες είχε ως αποτέλεσμα μόνο μια επιλογή λίγων σημαντικών γλυπτών της Βυζαντινής συλλογής να εκτεθούν στην αυλή του Μουσείου.

Η νέα έκθεση, δίνοντας έμφαση στη διαχρονικότητα, προβλέπει την διάθεση των δύο αιθουσών του παλαιού κτιρίου, που έχει πλέον ενοποιηθεί με το νέο κτίριο της επέκτασης, για την παρουσίαση της Πρωτοβυζαντινής, Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Βοιωτίας.

Στην αρχή της έκθεσης και στο χώρο της υποδοχής του κοινού μια μεγάλη προθήκη θα είναι αφιερωμένη στο ιστορικό των ανασκαφών στη Βοιωτία από τον 19^ο αι. ως σήμερα. Προσβλέπει στην αύξηση του ενδιαφέροντος για τα μνημεία και τους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους.

Ακολουθεί η αίθουσα όπου αναπτύσσεται η 1^η εννοιολογική ενότητα της έκθεσης, «Η Βοιωτία και ο χώρος – Η Βοιωτία και ο μύθος». Στο πρώτο σκέλος της, που αναφέρεται στη γεωγραφία της περιοχής, παρουσιάζονται τα γεωπολιτικά χαρακτηριστικά της Βοιωτίας, όπως το φυσικό περιβάλλον, τα σημαντικότερα κέντρα, η τοπική παραγωγή, βιοτεχνική και αγροτική, και οι δρόμοι επικοινωνίας και εμπορικών συναλλαγών από την Αρχαιότητα μέχρι και την Τουρκοκρατία. Ο όρος «Βοιωτία» επιλέχθηκε να περιλαμβάνει προς Δυσμάς τα σημερινά όρια του νομού και προς Ανατολάς τα αρχαία όρια, που περιλάμβαναν και την ακτή του Ευβοϊκού κόλπου που σήμερα ανήκει στο Νομό Ευβοίας.

Η 2^η εννοιολογική ενότητα, «Η Βοιωτία στο χώρο και στο χρόνο μέσα από τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος» αποτελεί το κύριο σώμα της έκθεσης. Ακολουθείται κατ' αρχάς η χρονολογική εξέλιξη του πολιτισμού στην περιοχή της Βοιωτίας, όμως μέσα στις χρονικές ενότητες εντάσσονται επιμέρους θεματικές ενότητες και υποενότητες με κύρια συνιστώσα την ανθρωποκεντρική ερμηνευτική προσέγγιση των εκθεμάτων. Κάθε μεγάλη χρονολογική ενότητα ξεκινά με ένα χρονολόγιο, ένα εισαγωγικό κείμενο και χάρτη με τις κυριότερες θέσεις.

Η ενότητα «Η Βοιωτία στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους (4^{ος} – 7^{ος} αι.)» εισάγει τον επισκέπτη στον κό-

σμο της Ύστερης Αρχαιότητας. Η εισαγωγική υποενοότητα αφορά στη θέση της Βοιωτίας μέσα στην παλιά και τη νέα Αυτοκρατορία, στην οποία τα αρχαία κέντρα συνέχισαν να ανθούν μέχρι και τον 6^ο αι. Ο επισκέπτης ξεκινά τη γνωριμία με το Βυζαντινό κόσμο μέσα από το βυζαντινό νόμισμα, σύμβολο και θεμέλιο της νέας αυτοκρατορίας. Τα νομίσματα προέρχονται από τη Θήβα και ξεκινούν από την εποχή του Κωνσταντίνου Α΄.

Η Αντίκυρα επιλέχθηκε ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα οργανωμένου οικισμού του 4^{ου} - 6^{ου} αι. μ.Χ., που περιλαμβάνει μια πεντάκλιτη βασιλική, κτίριο που ερμηνεύθηκε ως επισκοπικό μέγαρο, λουτρό, έπαυλη, συγκροτήματα κατοικιών, νεκροταφεία. Η τοπογραφία της αρχαίας πόλης παρουσιάζεται μαζί με νομίσματα, αντικείμενα καθημερινής και λατρευτικής χρήσης και κτερίσματα τάφων.

Η θρησκευτική και κοινωνική τομή που συντελείται με την καθιέρωση του χριστιανισμού περιγράφεται στην υποενοότητα «Θρησκευτική ζωή και ταφικά έθιμα στην πρωτοβυζαντινή Βοιωτία». Ο επισκέπτης γνωρίζει τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, τόσο μέσα από εποπτικό υλικό, όσο και μέσα από γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη που κοσμούσαν ναούς της Θήβας και της Χαϊρώνειας. Η μορφή των ταφών και η κτέριση των νεκρών παρουσιάζονται κυρίως μέσα από τις ανασκαφές του κόμβου Ακραιφνίου και του Δηλεσίου. Η ενότητα κλείνει με την παρουσίαση της εντυπωσιακής, αλλά μη επισκέψιμης σήμερα κατακόμβης της Θήβας.

Στην επόμενη υποενοότητα, όπως και στις αντίστοιχες των περιόδων που ακολουθούν, τοποθετήθηκαν τα αρχαιολογικά τεκμήρια που διαθέτουμε για την καθημερινή ζωή και τη βιοτεχνική παραγωγή στο Παλαιοχριστιανικό σπίτι της Βοιωτίας. Στο πρώτο σκέλος, που αφορά επαγγέλματα, πληροφοριακά κείμενα, συνδυασμένα με εποπτικό υλικό και εκθέματα, προσφέρουν μια πρώτη γνωριμία με την κάθε ασχολία ή το κάθε επάγγελμα. Κύριο θέμα, η τέχνη του ψηφιδωτού, που εκπροσωπείται από το κεντρικό έκθεμα της ενότητας, το γνωστό ψηφιδωτό της Θήβας με παραστάσεις μηνών και κυνηγιού, καθώς και επιγραφή που αναφέρει τους ψηφοθέτες. Θα καλύπτεται από γυάλινο δάπεδο, προσβάσιμο από τους επισκέπτες. Παράλληλα θα προβάλλονται σε οθόνη γενικές λήψεις με όλα τα ψηφιδωτά δάπεδα που έχουν ανασκαφεί στην Θήβα, τη Λιβαδειά και το Δίστομο. Άλλες ασχολίες που παρουσιάζονται είναι η κεραμική, με υλικό από το εργαστήριο που εντοπίστηκε στο Δήλεσι, η μελισσοκομία, η οινοπαραγωγή, μέσα από το οινοποιείο του Διστόμου, και το επάγγελμα του οικοδόμου. Η καθημερινή ζωή σκιαγραφείται μέσα από αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως αγνύθες, μαγειρικά και χρηστικά σκεύη, λυχνάρια, σφραγίδες άρτου, εργαλεία καλλωπισμού και κοσμήματα.

Στη Μεσοβυζαντινή περίοδο η Θήβα αποκτά μεγαλύτερη σημασία, ως πρωτεύουσα του θέματος Ελλάδος και της αφιερώνεται το πρώτο τμήμα της αντίστοιχης ενότητας. Στοιχεία για τη διοίκηση, την οικονομία και την κοινωνική σύνθεση ανιχνεύονται μέσα από το *Κτηματολόγιον Θηβών*, έργα όπως ο νερόμυλος και το υδραγωγείο, που συνδέονται με τη μορφή του μητροπολίτη Ιωάννη Καλοκτένη, και τα περίφημα εργαστήρια μεταξιού που ανασκάφηκαν στη Θήβα. Το εποπτικό υλικό συνοδεύει βυζαντινά μολυβδόβουλλα και νομίσματα, μεμονωμένα ή θησαυρούς, από τη Θήβα, καθώς και εξαρτήματα ζυγαριών και αμφορείς.

Η καθημερινή ζωή στη βυζαντινή Θήβα φωτίζεται μέσα από τις ανασκαφές οικιών. Τα ευρήματα δίνουν αφορμή για μικρές περιηγήσεις του επισκέπτη στον υλικό πολιτισμό των βυζαντινών: κοσμήματα, εξαρτήματα καλλωπισμού και ενδυμασίας, κλειδιά και κλειδαριές, οικιακά εργαλεία, παιχνίδια και ιδιωτικά αντικείμενα λατρείας συμπληρώνονται από μια εξαιρετική συλλογή κεραμικής, τοπικής και εισηγμένης. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην τεχνική της εφύαλωσης των αγγείων της βυζαντινής περιόδου.

Στην ενότητα της λατρείας και των ταφικών πρακτικών παρουσιάζεται η συλλογή μεσοβυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών της Θήβας, με πρωιμότερο σύνολο τα γλυπτά από το τέμπλο του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου (9^{ος} αι.). Σε τοπογραφικό της πόλης προβάλλονται οι ναοί που έχουν ανασκαφεί στην πόλη τα τελευταία χρόνια. Τάφοι όλων των τύπων που βρέθηκαν κοντά στους ναούς ή όχι, παρουσιάζονται με φωτογραφικό υλικό και με τα πολύτιμα κτερίσματα των τάφων του Αγίου Γρηγορίου.

Στη μελέτη προβάλλεται η αρχαιολογική έρευνα σε περιφερειακές θέσεις της Βοιωτίας, όπως η Θίσβη, ο οικισμός του Ακραιφνίου και νεκροταφείο στην Ξηρονομή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα γεωργικά εργαλεία από το Ακραιφνιο και οι πήλινες επιτάφιας στήλες από την Ξηρονομή.

Στην περιφέρεια της Βοιωτίας βρίσκονται και κάποιοι από τους θησαυρούς της βυζαντινής μνημειακής αρχιτεκτονικής και ζωγραφικής: τα μοναστήρια του Οσίου Λουκά, της Παναγίας Σκριπούς στον Ορχομενό, της Μεταμορφώσεως Σαγματά έξω από τη Θήβα, καθώς και οι ναοί του Αγίου Νικολάου στα Καμιά και του Αγίου Σώζοντα στον Ορχομενό. Με κορυφαίο το συγκρότημα του Οσίου Λουκά και τα απαράμιλλα ψηφιδωτά του, το μουσείο δίνει την ευκαιρία στον επισκέπτη να τα γνωρίσει μέσα από κείμενα και οπτικοακουστικό υλικό, σε ένα διαχωρισμένο και ειδικά φωτισμένο χώρο.

Η τρίτη χρονολογική ενότητα αναφέρεται στην περίοδο των Δυτικών κυριάρχων. Πραγματικός καθρέφτης της Φραγκοκρατίας η Βοιωτία, διάσπαρτη με οχυρώσεις και πύργους – παρατηρητήρια ή έδρες φεουδαρχών, υποστηρίζει μια ενότητα για τη διοίκηση και την άμυνα, στην οποία κυριαρχούν αντικείμενα σχετικά με τον οπλισμό και τη μάχη, αλλά και τα λίγα σωζόμενα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Ως τυπικό παράδειγμα περιφερειακού οικισμού επιλέχτηκε το Πάνακτον, ο μικρός οχυρωμένος οικισμός των Δερβενοχωριών, όπου οι ανασκαφές έφεραν στο φως θεμέλια σπιτιών με τη λιτή οικοσκευή τους. Η Θήβα, ωστόσο, πρωτεύουσα του Δουκάτου των Αθηνών, αποτελεί αυτή την περίοδο το οικονομικό κέντρο με πληθυσμό ποικίλων εθνικοτήτων. Το τοπικό νομισματοκοπείο που λειτούργησε στην πόλη γίνεται αφορμή για γνωριμία με το νομισματικό σύστημα των Φράγκων ηγεμόνων, που συμπληρώνεται από την έκθεση της πλούσιας συλλογής Λατινικών νομισμάτων και απομιμήσεων, αλλά και υπέρπυρου της αυτοκρατορίας της Νίκαιας από το Ακράϊφνιο. Ακόμη, παρουσιάζονται εδώ τα ευρήματα ενός εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας και απορρίμματα ενός εργαστηρίου κεραμικής. Η ενότητα κλείνει με ομάδα αντικειμένων υλικού πολιτισμού, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν πολύτιμα εισηγμένα κεραμικά, που επιβεβαιώνουν την εικόνα της έντονης επικοινωνίας τόσο με άλλα μέρη της Ελλάδας, όσο και με τη Δύση κατά την περίοδο αυτή.

Η έκθεση κλείνει με την ενότητα της Τουρκοκρατίας που επίσης έχει αφήσει ορατά ίχνη στην περιοχή, ιδιαίτερα στην πόλη της Λιβαδειάς. Γκραβούρες και σχέδια των περιηγητών του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα αξιοποιούνται ως πολύτιμο εποπτικό υλικό. Προβάλλονται αρχαιολογικά τεκμήρια του πολιτισμού των Μουσουλμανικών πληθυσμών του Καζά της Ιστίφας, δηλαδή της επαρχίας της Θήβας, όπως νομίσματα, περίτεχνες ταφικές επιγραφές και επιστέψεις στηλών με μορφή σαρικού. Στην τοπική βιοτεχνία εντάσσεται η παραγωγή λουλάδων από σηπιόλιθο. Οι έντονες εμπορικές συναλλαγές διαφαίνονται μέσα από την ποικιλία εισηγμένης κεραμικής. Η Χριστιανική λατρεία και τέχνη της περιόδου προβάλλεται με οπτικοακουστικό κυρίως υλικό μέσα από τους γοητευτικούς σπηλαιώδεις ναούς της Κωπαΐδας και την περίφημη λεγόμενη «Σχολή των Θηβών» με τους Θηβαίους εκπροσώπους της, ζωγράφους αδελφούς Κονταρή.

Η μουσειολογική μελέτη για τις Βυζαντινές αίθουσες του μουσείου της Θήβας συντάχθηκε με τη συνεργασία των αρχαιολόγων της 23^{ης} ΕΒΑ Γιάννη Βαξεβάνη, Αντώνη Γεωργίου, Ανδρομάχης Κατσελάκη, Νίκου Κοντογιάννη, Κατερίνας Τσάκα. Η πραγματοποίηση της μελέτης έγινε με την καθοδήγηση της Ευγενίας Γερούση, προϊσταμένης της 23^{ης} ΕΒΑ και της Χαρίκλειας Κοιλάκου, προϊσταμένης της 1^{ης} ΕΒΑ και επί 26 έτη Επιμελήτριας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Θήβας. Πολύτιμη υπήρξε η συνεργασία της Θ' ΕΠΚΑ, η οποία παρέσχε ποικίλο υλικό από ανασκαφές της.

SUMMARY

**FROM THE EXCAVATIONS IN THEBES TO THE GREAT MONUMENTS OF
BOEOTIA: THE MUSEOLOGICAL STUDY FOR THE BYZANTINE GALLERIES
AT THE NEW ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THEBES**

Maria Skordara, Evi Dafi, Eleftheria Voltyraki

The museological study of the new Archaeological Museum at Thebes, which has been erected in the historic centre of the city, was carried out by the 9th Ephorate of Classical Antiquities in collaboration with the 23rd Ephorate of Byzantine Antiquities and the Directorate of Museums, Exhibitions and Educational Programs of the Greek Ministry of Culture, within the frame of the Operational Program “CULTURE”.

The part of the study concerning the Byzantine galleries has followed the basic principles of the whole exhibition, which pursues a clear narrative course. The visitor is introduced to the exhibition with information about the natural and cultural environment of Boeotia in Byzantine times and follows the units on Boeotia during Late Antiquity (fourth-seventh centuries), the Middle Byzantine period (eighth century - 1204), the era of the Latin rulers (thirteenth – fifteenth centuries) and the Ottoman period, which will be richly represented for the first time. A number of important finds, including pottery, jewels, tools, coins, inscriptions, will be in display for the first time. Some of the objects, previously included in traveling exhibitions, they will now be assembled around the pivot of their site of origin for the first time.

The exhibition will also include panels with photographs and introductory texts and antiquities grouped in entities on selected Boeotian settlements, on workshop production and daily life, on administration and defense, on trade and economy, on religion and art. The museological study focuses on appealing subject matter, such as Early Christian mosaics, tombs and burial customs and Byzantine monuments of Boeotia of high importance, like the monastery of Hosios Loukas. Photographs, texts, exhibited antiquities and multi-media device, all will initiate the public and stimulate its active participation.

**ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ,
ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΣΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΒΟΙΩΤΙΑΣ***

Μιχάλης Καραμπίνης

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι ομάδα γλυπτών από τη μονή του Οσίου Λουκά που βρίσκονται στη συλλογή της τράπεζας της μονής και στον αύλειο χώρο της ή είναι εντοιχισμένα σε διάφορα σημεία του μοναστηριού και τα οποία δείχνουν να ανήκουν χρονολογικά σε περίοδο προγενέστερη της οικοδόμησης του μοναστηριακού συγκροτήματος¹.

Τα γλυπτά αυτά παρουσιάζουν δύο βασικά προβλήματα: 1ον, τεσσάρων μόνο από αυτά γνωρίζουμε τον τόπο προέλευσής τους και 2ον, σε συνάρτηση με το πρώτο, παρουσιάζουν προβλήματα χρονολόγησης. Μολαταύτα, ομαδοποιούνται σχετικά εύκολα.

Μία πρώτη ομάδα αποτελούν δύο σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα με επίθημα, τα οποία προέρχονται από τον οκταγωνικό ναό του 11ου αιώνα του άλλοτε μετοχίου της μονής, ανατολικά του κόλπου της Αντίκυρας². Το ένα από αυτά είναι από λευκό μάρμαρο με γαλαζοπράσινες φλεβώσεις (εικ. 1). Ο κάλαθος κοσμεύεται από δύο στεφάνες ακάνθων με προιοντώ περίγραμμα, ενώ ο εχίνος από ακανθοειδή ανθέμια. Οι έλικες είναι καλοσχηματισμένες και βαθιά λαξευμένες. Τέλος, ο άβακας φέρει στο μέσον κάθε πλευράς εξόγκωμα, κατάλοιπο του άνθους που έφεραν στο σημείο αυτό τα ρωμαϊκά κιονόκρανα. Γενικά μπορούμε να πούμε πως το εν λόγω κιονόκρανο φέρει σε γενικές γραμμές τα χαρακτηριστικά του παλαιοχριστιανικού θεοδοσιανού κιονοκράνου.

Αυτό όμως δεν συμβαίνει και με το δεύτερο (εικ. 2). Ο κάλαθός του είναι μεγαλύτερης διαμέτρου και γενικά είναι πιο τεκτονικό σε σχέση με το προηγούμενο. Οι έλικες είναι ρηχές και αδέξια αποδοσμένες. Τόσο ο διάκοσμος του κάλαθου, που φέρει ζώνη στιλιζαρισμένων ακανθόφυλλων ανάμεσα σε ακανθοειδή ανθέμια, όσο και ο διάκοσμος του παχύ, αναλογικά με τον κάλαθο, εχίνου, φαίνεται πως εμπνέεται από το μοτίβο που η Δασκαρία Μπούρα ονόμασε θέμα του «λωτού και ακανθοειδούς ανθεμίου»³. Τέτοιος διάκοσμος απαντά σε δύο επιθήματα του ναού της Παναγίας⁴, ενώ χαρακτηριστικό μοτίβο λωτού όμοιου με αυτό του εχίνου του κιονοκράνου μας, συναντούμε σε επιστύλιο από το ναό του Αγίου Γρηγορίου στο Δραμέσι που χρονολογείται στον 11ο αιώνα⁵. Επιπλέον, η λεγόμενη κοίλη πρισματική γλυφή⁶ είναι εύκολα αναγνωρίσιμη σε όλο το φυτικό διάκοσμο του κιονοκράνου. Όλα τα παραπάνω υποδεικνύουν ότι το εν λόγω κιονόκρανο δεν

* Θα ήθελα από την θέση αυτή να ευχαριστήσω την Ευγενία Γερούση, προϊσταμένη μου στην 23η ΕΒΑ μέχρι το 2010, για την ενθάρρυνσή της να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα. Την ευχαριστώ επίσης για την παραχώρηση του δημοσίευτου ακόμη κειμένου της με τίτλο "Bishops and Archaeological Evidence of Eastern Phokis in Early Christian Times", στα πλαίσια της ανακοίνωσής της στο *XV International Congress of Christian Archaeology, Toledo 8-12 September 2008*. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον συνάδελφο και φίλο Πύργο Πάλλη για τις πολύ χρήσιμες υποδείξεις του στο τελικό κείμενο.

1. Στη μελέτη δεν περιλαμβάνονται τα θραύσματα κίωνων από τα οποία είναι κατάσπαρτες οι αυλές της μονής ή ακόμα και οι ίδιοι οι κίονες του ναού της Παναγίας, πιθανότατα σε δεύτερη χρήση και που η αρχική τους ανάγεται στη ρωμαϊκή ή υστερορωμαϊκή περίοδο. Το ίδιο ισχύει και για τις ιωνικές βάσεις κίωνων που βρίσκονται σε διάφορα σημεία της μονής, όπως στο υπόγειο της Τράπεζας, στο ναό της Παναγίας, καθώς και στην έκθεση. Βλ. Μπούρα 1980, 57-59.

2. Στίκας 1970, 238. Λαζαρίδης 1964, 226-230.

3. Μπούρα 1980, 62.

4. Μπούρα 1980, εικ. 92.

5. Vanderheyde 2005, 20 εικ. 11.

6. Μπούρα 1980, 118.

είναι παλαιοχριστιανικό, αλλά μεσοβυζαντινό που ακολουθεί παλαιοχριστιανικά πρότυπα. Τούτο δεν ξενίζει και ιδιαίτερα στο συγκεκριμένο μνημείο, αφού πολλές φορές έχουν τονιστεί οι αναβιώσεις αρχαίων και γενικά παλαιότερων της κατασκευής του ναού προτύπων που εντοπίζονται στο γλυπτό διάκοσμο του Οσίου Λουκά⁷. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτού του φαινομένου αποτελεί το παλαιοχριστιανικό κορινθιακό κιονόκρανο που στέφει κιονίσκο του τρούλου της Παναγίας και το οποίο, κατά την Λασκαρίνα Μπούρα, αποτέλεσε το πρότυπο για την εκτέλεση των υπολοίπων⁸.

Σε ό,τι αφορά στα επιθήματα των κιονοκράνων και αυτά μεσοβυζαντινά, κοσμούνται με φυλλοφόρους σταυρούς Μάλτας αποδοσμένους με επιπεδόγλυφο τρόπο. Επίθημα με παρόμοιο διάκοσμο εντοπίζεται στο ναό του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά Βοιωτίας, μνημείο που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 12ου αιώνα⁹.

Παρόμοια περίπτωση μεσοβυζαντινών γλυπτών που ακολουθούν παλαιότερα πρότυπα, αποτελούν δύο ογκώδη επιθήματα από φαιό μάρμαρο (εικ. 3-4). Και τα δύο κοσμούνται με φυλλοφόρο σταυρό με σταγόνες, πλαισιωμένο από πολύφυλλα ημιανθέμια. Το ογκώδες των μελών, καθώς και ο διάκοσμός τους, θυμίζουν παλαιοχριστιανικά πρότυπα, όμως προσεκτικότερη παρατήρηση φανερώνει τη μεταγενέστερη χρονολόγησή τους. Η πρισματική γλυφή είναι και εδώ παρούσα, ενώ ο φυλλοφόρος με σταγόνες σταυρός, που σπανίζει στην παλαιοχριστιανική περίοδο, αποτελεί κόσμημα αρκετά διαδεδομένο στη μεσοβυζαντινή. Παρόμοιοι σταυροί απαντούν σε επιθήματα παραθύρων και σε υψαφίδια του ναού της Παναγίας.

Ξεχωριστή ομάδα αποτελούν επτά γλυπτά (εικ. 5-11), πέντε επιθηματοειδή κιονόκρανα, από τα οποία μόνο του ενός γνωρίζουμε την προέλευση, από την θέση Περδικόνερο Κυριακίου, ένα ογκώδες επίθημα εντοιχισμένο στο βόρειο τοίχο της τράπεζας της μονής¹⁰ και ένας κιονίσκος αγίας τραπέζης. Όλα προέρχονται από υπόφοιο τοπικό λίθο, που μάλλον εξοικονομήθηκε από παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη της ευρύτερης περιοχής. Τα γλυπτά αυτά χαρακτηρίζονται από το μεγάλο όγκο τους και τον “απλοϊκό”, σχηματοποιημένο διάκοσμο τους.

Σε ό,τι αφορά στα επιθηματοειδή κιονόκρανα, έχει υποστηριχθεί ότι ο τύπος αυτός αποτελεί ακραία, απλοποιημένη εκδοχή της εξέλιξης του παλαιοχριστιανικού ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα, που λαμβάνει χώρα στους μεταβατικούς χρόνους¹¹. Ο σχηματοποιημένος σε χαμηλό ανάγλυφο διάκοσμός τους, με απλά καλαμοειδή φύλλα ή σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο πλαισιωμένο από οξύληκτα φύλλα, μιμείται διακοσμητικά μοτίβα που κυριάρχησαν κυρίως στην Κεντρική και Νότια Ελλάδα από τον 5ο αιώνα και εξής¹². Παρόμοιο επιθηματοειδές κιονόκρανο με αυτά του Οσίου Λουκά βρίσκεται εντοιχισμένο (ανάμεσα σε άλλα), σε ξωκκλήσι λίγο έξω από το Δίστομο¹³, ενώ κοντινά με ορισμένα από τα παραπάνω γλυπτά είναι εκείνα που βρίσκονται εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στο νεότερο ναΐσκο του Αγίου Γεωργίου στην κοντινή στη μονή θέση Παλιοχώρι. Από την ευρύτερη άλλωστε περιοχή προέρχεται και ένα από τα πέντε επιθηματοειδή κιονόκρανα του Οσίου Λουκά.

Όσον αφορά στον κιονίσκο της αγίας τράπεζας, ο απλός εγχάρακτος διάκοσμος του παρουσιάζει αξιόσημειώτες αναλογίες με γλυπτά μεταβατικών χρόνων, όπως με κιονόκρανο από το αρχαιολογικό μουσείο της αρχαίας Μεσσήνης¹⁴.

Γενικά πιστεύουμε πως η παραπάνω ομάδα γλυπτών αντιπροσωπεύει μια εγχώρια, επαρχιακή γλυπτική των μεταβατικών χρόνων (ίσως του 7ου αιώνα) που ακολουθεί παλαιότερα διακοσμητικά πρότυπα και που αντίστοιχά της θα πρέπει να αναζητηθούν σε διάφορες ομάδες γλυπτών του Ελλαδικού χώρου όπως αυτά της Τεγέας – Νυκλίου¹⁵.

Ξεχωριστή ομάδα αποτελούν τρία ιωνικά κιονόκρανα από λευκό μάρμαρο με σύμφυτο επίθημα (εικ. 12-

7. Μπούρα 1980, 10, 36, 39, 46, 49, 95-96, 118.

8. Μπούρα 1980, 36, εικ. 36, 37.

9. Μπούρα 1980, 72, εικ. 112.

10. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Αντώνη Γεωργίου για την υπόδειξη.

11. Πέννα – Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης 2008, 379.

12. Sodini 1977, 440. Ευγγόπουλος 1915, 57.

13. Πρόκειται για την δισπύστατη εκκλησία αφιερωμένη στην Αγία Παρασκευή και Άγιο Παντελεήμονα στη θέση Βερβά λίγο έξω από την πόλη του Διστόμου, βλ. Κωνσταντινίδης 1961, 28 κ.ε.

14. Πέννα – Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης 2008, 384, εικ. 14.

15. Ορλάνδος 1973, 92 κ.ε. Για την ανάγκη επανεξέτασης χρονολογικά των γλυπτών της Τεγέας, και για μια προσπάθεια ομαδοποίησης γλυπτών των μεταβατικών χρόνων βλ. Πέννα - Λαμπροπούλου – Αναγνωστάκης 2008, 384-385.

14). Το γεγονός ότι έχουν περίπου τις ίδιες διαστάσεις, φέρουν τον ίδιο διάκοσμο και είναι εκτελεσμένα με όμοια τεχνική, συνηγορούν στο ότι είναι κατασκευασμένα από το ίδιο εργαστήριο και ότι προέρχονται από το ίδιο μνημείο. Πιο διαφωτιστικό είναι αυτό που σώζει και το κιονόκρανό του, το οποίο διαχωρίζεται πλήρως από το επίθημα με τη χρήση διαχωριστικής γραμμής και με την κατά πλάτος προεξοχή του. Χαρακτηριστική είναι η υπερίσχυση σε όγκο του επιθήματος σε σχέση με το κιονόκρανο, στοιχείο ωριμότητας. Τόσο το γεγονός αυτό, όσο και ο διάκοσμος με ισοσκελή σταυρό συνηγορεί στην χρονολόγησή του στα τέλη του 5ου αιώνα ή τις αρχές του 6ου¹⁶.

Όμοιο με την τελευταία ομάδα γλυπτών είναι επίθημα από φαιό λίθο, ίδιων διαστάσεων, παρόμοιου διακόσμου και τεχνικής με τα προηγούμενα, με μόνη διαφορά ως προς τον διάκοσμο ότι ο σταυρός εδώ πλαισιώνεται από ολόκληρα υδροχαρή (εικ. 15).

Σε άλλη όμως κατηγορία ανήκει ένα ακόμη ιωνικό κιονόκρανο με σύμφυτο επίθημα (εικ. 16). Κιονόκρανο και επίθημα αποδίδονται τελείως συγχωνευμένα, χωρίς τον παραμικρό διαχωρισμό μεταξύ τους, με το επίθημα να υπερέχει σαφώς του κιονοκράνου σε όγκο. Ο διάκοσμος περιορίζεται σε σχηματοποιημένες έλικες, τρίφυλλα στον χίνο, καλαμοειδή στα προσκεφάλαια και ανισοσκελή σταυρό στο επίθημα. Το μέλος πρέπει να ανήκει στον τύπο εκείνο κιονοκράνων που διαμορφώθηκε κατά τον 6ο αιώνα στα επαρχιακά κέντρα, την ίδια περίοδο που η πρωτεύουσα παρουσίαζε πιο εκλεπτυσμένα δείγματα αρχιτεκτονικής γλυπτικής, με κυρίαρχη την δαντελωτή διακόσμηση¹⁷.

Τέλος, εκτός από τα προαναφερθέντα, στη συλλογή εκτίθεται θωράκιο από ιώδη ασβεστόλιθο από την θέση Περδικόνερο της Κοινότητας Κυριακίου (εικ. 17). Κοσμεείται από τον συνήθη στα παλαιοχριστιανικά χρόνια διάκοσμο θωρακίων, με ανισοσκελή μονογραμματικό σταυρό, πλαισιωμένο από τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω.

Αν όμως κάποια στοιχεία σχετικά με την τεχνοτροπία και την χρονολόγηση των γλυπτών αυτών δόθηκαν, το σημαντικό ερώτημα που μένει αναπάντητο αφορά στην προέλευσή τους και το περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτά ανήκαν. Η χωρίς τεκμηρίωση απομάκρυνση από το μνημειακό σύνολό τους, κατέστησε τα γλυπτά αυτά σημαντικά μεν τεκμήρια για την ύπαρξη εκκλησιαστικών κτιρίων στην ευρύτερη περιοχή, ελλειπή δε σε ό,τι αφορά στις τοπογραφικές και λοιπές πληροφορίες.

Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα η περιοχή του κόλπου της Αντίκυρας φαίνεται ότι εξακολουθεί να ακμάζει, αφού από τις πέντε αρχαίες φωκικές πόλεις της περιοχής (Αντίκυρα, Άμβροσσο, Στείριδα, Μεδεώνας και Βούλιδα), οι τέσσερις εξακολουθούσαν να επιζούν (εικ. 18). Ο Μεδεώνας στα χρόνια του Πausανίας ήταν ήδη παρηκμασμένος, ίσως λόγω της συμπολιτείας που είχε λάβει χώρα με την Στείριδα, ήδη από τον 2ο αιώνα π.Χ. και την μετατροπή της τελευταίας ως πολιτικού κέντρου μεταξύ των δύο¹⁸. Ο *Συνέκδημος* του Ιεροκλή παραλείπει και την Βούλιδα και αναφέρει μόνο τις τρεις, Αντίκυρα, Άμβροσσο και Στείριδα¹⁹. Τούτο όμως θα μπορούσε να ερμηνευθεί, αφού ο *Συνέκδημος* ήταν ένα είδος οδηγού για υπηρεσιακά ταξίδια δι-οικητικών υπαλλήλων και η απομονωμένη Βούλιδα ίσως έμενε έξω από τα δρομολογία τους²⁰. Στον 2ο ήδη μ.Χ. αιώνα, ο Πausανίας μας πληροφορεί ότι η επικοινωνία της Αντίκυρας με την Βούλιδα γινόταν δια θαλάσσης και δεν γνωρίζει καν αν υπάρχει χερσαίος δρόμος που ενώνει τις δύο πόλεις²¹. Ακόμη και σήμερα η διάβαση από την Αντίκυρα στην Βούλιδα από στεριά, μέσα από τους ορεινούς όγκους της περιοχής είναι δύσκολη.

Παρόλη την απουσία συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας στην αρχαία πόλη της Βούλιδας, περιοδικές επιφανειακές έρευνες συνηγορούν στην επιβίωσή της και κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες²², ίσως βέβαια υποβαθμισμένης, μη διατηρώντας το καθεστώς της πόλης.

Σε κάθε περίπτωση κατά την Ύστερη Αρχαιότητα έχουμε τρεις τουλάχιστον πόλεις στην περιοχή, την Αντίκυρα, την Άμβροσσο και την Στείριδα, οι οποίες υπήρξαν επισκοπικές έδρες. Οι επισκοπές αυτές διατη-

16. Για την χρονολόγηση αυτή, βλ. επίσης Vemi 1989, 88, αρ. 14.

17. Τσιούμη – Μπακιρτζή 1980, 224, πίν. 7α, β, γ, Ορλάνδος 1954, 316, 323-324, εικ. 281, Ορλάνδος 1937, 119-120 εικ. 3.

18. Παπαχατζής 2004, 441, σημ. 2, 444.

19. Honigmann 1939, 17.

20. Παρόμοια περίπτωση συναντούμε στην Βόρειο Εύβοια, όπου ο Ιεροκλής περιλαμβάνει στον κατάλογο του την Αιδηψό, πιθανότατα λόγω της ασφάλειας του λιμανιού της, χωρίς να αναφέρει τον Ωρεό, ο οποίος την εποχή αυτή ήταν η σημαντικότερη πόλη στην Βόρειο Εύβοια. Γκιολές, 1998-2000, 7.

21. Παπαχατζής 2004, 447-448.

22. Ντάσιος 1992, 65.

ρήθηκαν μέχρι τον 8ο αιώνα, πράγμα που υποδεικνύει την επιβίωση των ανωτέρω πόλεων, τουλάχιστον μέχρι την περίοδο αυτή²³.

Στον χώρο της αρχαίας αγοράς της Αντίκυρας στις αρχές του 6ου αιώνα κατά την ανασκαφέα²⁴, κατασκευάζεται πεντάκλιτη βασιλική, το νέο σημείο αναφοράς και σύμβολο της εκκλησιαστικής αλλά και πολιτικής εξουσίας κάθε πόλης της Ύστερης Αρχαιότητας. Το μέγεθος και ο πλούσιος ψηφιδωτός διάκοσμος της εκκλησίας αντιπροσωπεύει μια ώριμη και καλά εδραιωμένη χριστιανική κοινότητα και εκφράζει την οικονομική άνεση του παραγγελιοδότη. Τα λίγα τμήματα από τον γλυπτό διάκοσμο της είναι μάλλον προϊόντα εισαγωγής παρά τοπικού εργαστηρίου. Το μνημείο αυτό είναι το μοναδικό εκκλησιαστικό της Αντίκυρας που έχει έρθει στο φως μέχρι σήμερα, αλλά η ωριμότητα και ο πλούτος της χριστιανικής κοινότητας της πόλης, έτσι όπως μας φανερώνεται από την πεντάκλιτη βασιλική, υποδεικνύει και την ύπαρξη περισσοτέρων.

Στην Άμβροσσο, κάτω ακριβώς από την αρχαία ακρόπολη αποκαλύφθηκε τμήμα τρίκλιτης βασιλικής που χρονολογείται σύμφωνα με την ανασκαφέα στα τέλη του 5ου αιώνα²⁵. Η ύπαρξη τριών αρκοσολίων λαξευμένων στο φυσικό βράχο στο χώρο της νεκρόπολης μαρτυρεί επίσης την ύπαρξη ορισμένων επιφανών μελών της χριστιανικής κοινότητας της πόλης.

Σε ό,τι αφορά στη Στείριδα, σε αντίθεση με τις άλλες δύο πόλεις, εγκαταλείφθηκε οριστικά ίσως στους μεσαιωνικούς χρόνους, χωρίς να επανακατοικηθεί στους νεότερους²⁶. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να στερηθεί σωστικών ανασκαφών και κατά συνέπεια να προσφέρει λιγότερα αρχαιολογικά δεδομένα σε σχέση με την Αντίκυρα και την Άμβροσσο. Η ακρόπολη της Στείριδας βρισκόταν σε μικρή απόσταση από το μοναστήρι του Οσίου Λουκά, λίγα χιλιόμετρα στα νοτιοδυτικά. Ο χώρος του μοναστηριού ανήκε επίσης στην περιφέρεια των αρχαίων Στειριτών. Εκεί βρισκόταν εγκατάσταση Στειριτών, καθώς επίσης και πηγή όπου σύμφωνα με τον Παυσανία τροφοδοτούσε με νερό ολόκληρη την πόλη²⁷. Είναι βέβαιο ότι τα ερείπια της αρχαίας πόλης προοδότησαν με οικοδομικό υλικό τους κατασκευαστές του μοναστηριού²⁸. Αρχαίοι δόμοι εντοπίζονται στα κατώτερα μέρη τόσο του ναού της Παναγίας όσο και του Καθολικού, στο κωδωνοστάσιο και στην τράπεζα, ενώ θραύσματα αρράβδωτων μαρμάρινων και γρανιτένιων κίωνων είναι διάσπαρτα στους υπαίθριους χώρους της μονής. Στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης της πόλης εντοπίζονται αρκοσόλια και λαξευτοί ταφικοί θάλαμοι, ενώ λίγο βορειότερα, στη θέση Παλιοχώρι, εκεί όπου η πόλη μάλλον περιορίστηκε στην Ύστερη Αρχαιότητα²⁹, στην θέση του νεότερου ναΐσκου του Αγίου Γεωργίου, έχουν αποκαλυφθεί λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Στους τοίχους της εκκλησίας αυτής βρίσκονται εντοιχισμένα τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Τέλος, σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων βορειοανατολικά του σημερινού Διστόμου, στη θέση Βερβά, όπου εντοπίζεται θέση με συνεχή κατοίκηση από τα ρωμαϊκά ως τα μεσαιωνικά χρόνια³⁰, στη νεότερη εκκλησία αφιερωμένη στην Αγία Παρασκευή και στον Άγιο Παντελεήμονα, βρίσκονται εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη που παρουσιάζουν, όπως προαναφέρθηκε, ομοιότητες με ομάδα εκείνων του Οσίου Λουκά.

Τα γλυπτά που παρουσιάστηκαν στην εργασία αυτή, αν οι χρονολογήσεις που προτάθηκαν είναι σωστές, ανήκουν σε μία περίοδο που κυμαίνεται από τον 5ο αιώνα έως τους μεσοβυζαντινούς χρόνους και αποτελούν μάρτυρες μιας συνεχούς κατοίκησης του κόλλου της Αντίκυρας, από τα υστερορρωμαϊκά χρόνια έως την στιγμή της δημιουργίας του νέου σημαντικού σημείου αναφοράς της περιοχής, της μονής του Οσίου Λουκά. Οι μαρτυρίες των γλυπτών έρχονται σε συμφωνία με τις ιστορικές αναφορές για παρουσία επισκόπων μέχρι τον 8ο αιώνα, καθώς και με τις πληροφορίες που αντλούμε από τις αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή. Με λίγες εξαιρέσεις, τα γλυπτά αποτελούν προϊόντα τοπικού εργαστηρίου: οι ομάδες των γλυπτών του 5ου και 6ου αιώνα δείχνουν ότι το εργαστήριο ακολουθεί τις τάσεις που επικρατούν στην Κεντρική και τη Νότια Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή, ενώ τα γλυπτά των μεταβατικών χρόνων υποδεικνύουν ότι το εργαστήριο αντιγράφει με απλοϊκό και σχηματοποιημένο τρόπο παλαιότερα πρότυπα. Η αντιγραφή παλαιο-

23. Darrouzès 1981, 244.
 24. Κουρέντα-Ραπτάκη 2004, 117.
 25. Παπαδοπούλου 1988, 543-575.
 26. Στην ευρύτερη περιοχή της πόλης εντοπίζεται εφυλαωμένη κεραμική, γεγονός που μαρτυρεί την επιβίωση της θέσης και στον μεσαίωνα. Ντάσιος 1992, 66-67.
 27. Παπαχατζής 2004, 441, σημ. 2.
 28. Παπαχατζής 2004, ό.π., Στίκας 1970, 47-49.
 29. Ντάσιος 1992, 67.
 30. Ντάσιος 1992, 59. Fossey 1986, 56.

χριστιανικών προτύπων εκφράζεται τέλος και από ομάδα γλυπτών, σύγχρονων με την δημιουργία του μοναστηριού, στα πλαίσια των αναβιώσεων της Ελληνικής και Ρωμαϊκής αρχαιότητας του εργαστηρίου της μονής του Οσίου Λουκά.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ (Οι διαστάσεις των μελών δίνονται με μέτρα)

1. Σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο με επίθημα (εικ. 1)

Υλικό κιονόκρανου: Λευκό μάρμαρο με πράσινες φλεβώσεις. Επίθημα: Λευκό μάρμαρο

Κατάσταση: Συμπληρωμένο τμήμα του καλάθου, καθώς και μία από τέσσερις γωνίες που έφερε έλικα. Επίσης το 1/3 του επιθήματος είναι απωλεσμένο.

Διαστάσεις με επίθημα: $0,51 \times 0,66 \times 0,66$

Διαστάσεις κιονοκράνου: $0,39 \times 0,53 \times 0,53$

Διαστάσεις επιθήματος: $0,14 \times 0,66 \times 0,66$

Προέλευση: Μετόχι Οσίου Λουκά στην Αντίκυρα.

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Ο κάλαθος του κιονοκράνου κοσμείται από δύο σειρές ακάνθων. Τα φύλλα ακάνθου της πάνω στεφάνης αναδύονται μεταξύ των φύλλων της κάτω. Το κάθε φύλλο αποτελείται από πέντε λοβούς και ο κάθε λοβός με τη σειρά του σχίζεται σε πέντε γλωσσίδες. Τα φύλλα της άκανθας παρουσιάζουν "πριονωτό" περίγραμμα. Το κάτω μέρος του καλάθου φέρει την χαρακτηριστική για τα παλαιοχριστιανικά χρόνια σπείρα. Ο εχίνος κοσμείται από ακανθοειδή ανθήματα. Τέλος, ο άβακας φέρει στο μέσον κάθε πλευράς εξόγκωμα, κατάλοιπο του άνθους που έφεραν στο σημείο αυτό τα ρωμαϊκά κιονόκρανα και κοσμείται με παράλληλες αυλακώσεις.

Χρονολόγηση κιονοκράνου: 5ος αι. μ.Χ.

Το επίθημα κοσμείται από φυλλοφόρο σταυρό Μάλτας.

Χρονολόγηση επιθήματος: 12ος αι. μ.Χ.

2. Σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο με επίθημα (εικ. 2)

Υλικό: Λευκό μάρμαρο

Κατάσταση: Πολύ καλή

Διαστάσεις με επίθημα: $0,51 \times 0,68 \times 0,68$

Διαστάσεις κιονοκράνου: $0,39 \times 0,50 \times 0,50$

Διαστάσεις επιθήματος: $0,12 \times 0,68 \times 0,68$

Προέλευση: Μετόχι Οσίου Λουκά στην Αντίκυρα

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Ο κάλαθος του κιονοκράνου κοσμείται από στεφάνη ακανθόφυλλων, ανάμεσα στα οποία παρεμβάλλονται ακανθοειδή ανθήματα. Κάθε φύλλο ακάνθου αποτελείται από τρεις λοβούς και ο κάθε λοβός με τη σειρά του σχίζεται σε πολλές γλωσσίδες. Ο εχίνος κοσμείται από είδος λωτού.

Χρονολόγηση: 11ος αι. μ.Χ.

Το επίθημα κοσμείται από φυλλοφόρο σταυρό Μάλτας.

Χρονολόγηση επιθήματος: 12ος αι. μ.Χ.

3. Επίθημα (εικ. 3)

Υλικό: Φαιό μάρμαρο

Κατάσταση: Πολύ καλή. Η πίσω πλευρά αποκεκρουμένη

Διαστάσεις: Ύψ. 0,27, πλ. 0,65, πάχ. 0,30

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Κοσμείται από φυλλοφόρο ισοσκελή σταυρό με σταγόνες, ο οποίος πλαισιώνεται από πολύφυλλα. Μεταξύ τους παρεμβάλλονται τρίφυλλα.

Χρονολόγηση: 11ος - 12ος αι. μ.Χ.

4. Επίθημα (εικ. 4)

Υλικό: Φαιό μάρμαρο

Κατάσταση: Καλή.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,27, πλ. 0,64, πάχ. 0,47

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Στην αυλή της τράπεζας

Κοσμείται από φυλλοφόρο ισοσκελή σταυρό με σταγόνες, ο οποίος πλαισιώνεται από πολύφυλλα. Μεταξύ τους παρεμβάλλονται τρίφυλλα.

Χρονολόγηση: 11ος - 12ος αι. μ.Χ.

5. Επιθηματοειδές κιονόκρανο (εικ. 5)

Υλικό: Φαιό μάρμαρο

Κατάσταση: Πολύ καλή. Η πίσω πλευρά αδοϋλευτη ή αποκεκρουμένη

Διαστάσεις: ύψ. 0,385, μήκ. 0,63, πλ. 0,415

Προέλευση: Από την θέση Περδικόνερο ή Παλιοχώρι κοινότητας Κυριακίου.

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Κοσμεείται από ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο από διπλό σχοινίο. Πλαισιώνεται από οξύληκτα ημίφυλλα, που θυμίζουν φύλλα δάφνης.

Χρονολόγηση: 7ος αι. μ.Χ.

6. Επιθηματοειδές κιονόκρανο (εικ. 6)

Υλικό: Φαιό μάρμαρο

Κατάσταση: Πολύ καλή.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,35, μήκ. 0,67, πλ. 0,42. Διάμετρος βάσης 0,38 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Στην αυλή της τράπεζας

Κοσμεείται από ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο από διπλό σχοινίο. Πλαισιώνεται από οξύληκτα ημίφυλλα, που θυμίζουν φύλλα δάφνης.

Χρονολόγηση: 7ος αι. μ.Χ.

7. Επιθηματοειδές κιονόκρανο (εικ. 7)

Υλικό: Φαιό μάρμαρο

Κατάσταση: Καλή. Αποκεκρουσμένο στις δύο του γωνίες. Σπασμένη και η πίσω όψη: Διακρίνεται όμως το κάτω σκέλος σταυρού που πλαισιωνόταν μάλλον από καλαμοειδές φύλλο.

Διαστάσεις: Ύψ. 0,30, μήκ. 0,60, πλ. 0,41 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Στην αυλή της τράπεζας

Κοσμεείται από ισοσκελή σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο από διπλό σχοινίο. Πλαισιωνόταν από οξύληκτα φύλλα.

Χρονολόγηση: 7ος αι. μ.Χ.

8. Επιθηματοειδές κιονόκρανο (εικ. 8)

Υλικό: Φαιό μάρμαρο

Κατάσταση: Κακή. Η μία του γωνία είναι αποκεκρουμένη, όπως και η πίσω όψη

Διαστάσεις: Ύψ. 0,25, μήκ. 0,555, πλ. 0,44 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Στην αυλή της τράπεζας

Η μία στενή πλευρά του (η πίσω είναι κατεστραμμένη) κοσμεείται με δύο καλαμοειδή φύλλα σε χαμηλό ανάγλυφο (πιθανότατα τα φύλλα να ήταν τέσσερα, τα ακραία ίσως ημίφυλλα, αλλά λόγω της φθοράς του επιθήματος τα τελευταία έχουν απωλεσθεί). Τα φύλλα είναι άτεχνα σκαλισμένα, έχουν διπλό περίγραμμα και δηλώνεται το αξονικό τους νεύρο.

Χρονολόγηση: 7ος αι. μ.Χ.

9. Επιθηματοειδές κιονόκρανο (εικ. 9)

Υλικό: Φαιό μάρμαρο

Κατάσταση: Πολύ καλή. Αποκεκρουμένη η μία άνω γωνία

Διαστάσεις: ύψ. 0,27, μήκ. 0,58, πλ. 0,33 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Κοσμεείται και στις δύο πλευρές από ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες, εγγεγραμμένο σε κύκλο.

Χρονολόγηση: 7ος - 8ος αι. μ.Χ.

10. Επίθημα (εικ. 10)

Υλικό: Φαιό μάρμαρο

Κατάσταση: Κακή

Διαστάσεις: Σωζ. Ύψος, 0,24, μήκ. 0,765 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Εντοιχισμένο σε βόρειο παράθυρο της τράπεζας του 11ου αι.

Κοσμεείται από ανισοσκελή σταυρό πλαισιωμένο από οξύληκτα τρίφυλλα.

Χρονολόγηση: 7ος αι. μ.Χ.

11. Κιονίσκος αγίας τραπέζης (εικ. 11)

Υλικό: Υπόφαιο μάρμαρο

Κατάσταση: Πολύ καλή, εκτός από τμήμα του σύμφυτου κιονόκρανου που είναι απωλεσμένο

Διαστάσεις: ύψ. 0,81, άβακας: 0,20

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Χαρακτηριστικός είναι ο εγχάρακτος διάκοσμος του, ο οποίος αποτελείται από παράλληλες ταινίες στην βάση του, ενώ στο σύμφυτο κιονόκρανο σχηματίζονται απλοϊκά τέσσερα καλαμοειδή φύλλα, μοιρασμένα στις τέσσερις γωνίες.

Χρονολόγηση: 7ος - 8ος αι. μ.Χ.

12. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (εικ. 12)

Υλικό: Λευκό μάρμαρο

Κατάσταση: Πολύ καλή

Διαστάσεις: ύψ. 0,20, μήκ. 0,59, πλ. 0,29, διάμετρος: 0,29 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Ο εχίνος δεν φέρει καμία διακόσμηση και φτάνει περίπου μέχρι το μέσον των ελίκων, οι οποίες αφήνονται ελεύθερες προς τα κάτω. Το κιονόκρανο διαχωρίζεται σαφώς από το επίθημα με την χρήση αφενός διαχωριστικής γραμμής και αφετέρου με την κατά πλάτος προεξοχή του κιονόκρανου. Η πρόσθια πλευρά του επιθήματος κοσμείται από ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες τις άκρες των κεραιών. Ο σταυρός τονίζεται με βαθιά εγκοπή και είναι εγγεγραμμένος σε κύκλο από συμπαγές διπλό σχοινίο. Το μέταλλο του σταυρού πλαισιώνεται από καλαμοειδή ημίφυλλα. Στα διάχωρα που σχηματίζονται μεταξύ του μεταλλίου και των φύλλων, τοποθετούνται, στα κάτω, τρίγωνα και στα πάνω, ωοειδή φύλλα. Η πίσω όψη κοσμείται από καλαμοειδές φύλλο στο μέσον, που πλαισιώνεται από ημίφυλλα ακάνθου. Χαρακτηριστική είναι η υπερίσχυση σε όγκο του επιθήματος έναντι του κιονόκρανου στοιχείο όψιμης σχετικά χρονολόγησης.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - αρχές 6ου αιώνα μ.Χ.

13. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (εικ. 13)

Υλικό: Λευκό μάρμαρο

Κατάσταση: Η πίσω πλευρά αποκεκρουμένη. Το κιονόκρανο (εχίνος και ρόδακες) είναι επίσης απωλεσμένο

Διαστάσεις: ύψ. 0,18, πλ. 0,29, σωζ. μήκ. 0,30 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Το κιονόκρανο είναι ολοκληρωτικά απωλεσμένο. Παρόλα αυτά διακρίνονται ίχνη από τον εχίνο και τις έλικες που υπήρχαν, καθώς και από τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο αρχιτεκτονικών μελών. Η πλευρά του επιθήματος που διατηρείται κοσμείται από ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες τις άκρες των κεραιών. Ο σταυρός τονίζεται με βαθιά εγκοπή και είναι εγγεγραμμένος σε κύκλο από συμπαγές διπλό σχοινίο. Το μέταλλο του σταυρού πλαισιώνεται από καλαμοειδή ημίφυλλα. Στα διάχωρα που σχηματίζονται μεταξύ του μεταλλίου και των φύλλων, τοποθετούνται, στα κάτω, τρίγωνα και στα πάνω, ωοειδή φύλλα.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - αρχές 6ου αιώνα μ.Χ.

14. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (εικ. 14)

Υλικό: Λευκό μάρμαρο

Κατάσταση: Η πίσω πλευρά αποκεκρουσμένη. Το κιονόκρανο (εχίνος και ρόδακες) είναι επίσης απωλεσμένο

Διαστάσεις: ύψ. 0,19, πλ. 0,30, σωζ. μήκ. 0,33 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Το κιονόκρανο είναι ολοκληρωτικά απωλεσμένο. Παρόλα αυτά διακρίνονται ίχνη από τον εχίνο και τις έλικες που υπήρχαν, καθώς και από τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο αρχιτεκτονικών μελών. Η πλευρά του επιθήματος που διατηρείται κοσμείται από ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες τις άκρες των κεραιών. Ο σταυρός τονίζεται με βαθιά εγκοπή και είναι εγγεγραμμένος σε κύκλο από συμπαγές διπλό σχοινίο. Το μέταλλο του σταυρού πλαισιώνεται από καλαμοειδή ημίφυλλα. Στα διάχωρα που σχηματίζονται μεταξύ του μεταλλίου και των φύλλων, τοποθετούνται, στα κάτω, τρίγωνα και στα πάνω, ωοειδή φύλλα.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - αρχές 6ου αιώνα μ.Χ.

15. Επίθημα (εικ. 15)

Υλικό: Υπόφαιο μάρμαρο

Κατάσταση: Η πίσω πλευρά αποκεκρουμένη

Διαστάσεις: ύψ. 0,18, πλ. 0,33, σωζ. μήκ. 0,34 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής.

Κοσμείται από ισοσκελή σταυρό τονισμένο με βαθιά εγκοπή, εγγεγραμμένο σε κύκλο. Στην διασταύρωση των κεραιών σχηματίζεται κομβίο. Το μέταλλο πλαισιώνεται από υδροχαρή φύλλα.

Χρονολόγηση: τέλη 5ου - αρχές 6ου αιώνα μ.Χ.

16. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα (εικ. 16)

Υλικό: Υπόφαιο μάρμαρο

Κατάσταση: Πολύ καλή. Αποκεκρουμένη η πάνω δεξιά γωνία

Διαστάσεις: ύψ. 0,225, μήκ. 0,74, πλ. 0,45 μ.

Προέλευση: Άγνωστη

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Επίθημα και κιονόκρανο αποδίδονται τελείως συγχωνευμένα, χωρίς τον παραμικρό διαχωρισμό μεταξύ τους, με το επίθημα να υπερέχει σαφώς σε όγκο του κιονοκράνου. Το τελευταίο αποδίδεται εντελώς συμβατικά: οι έλικες αποδίδονται σχηματοποιημένες, χωρίς να εξέχουν καθόλου χαμηλότερα από την ευθεία του εχίνου. Ο μικρός, αναλογικά με τις έλικες, εχίνος, παρουσιάζεται εξογκωμένος προς τα εμπρός, προσπαθώντας με αυτόν τον άκομψο τρόπο να δηλωθεί η καμπυλότητά του και κοσμεύεται με δύο αντωπά τρίφυλλα που σχηματίζουν στο μέσον κολπίσκο. Τα προσκεφάλαια κοσμούνται με στυλιζαρισμένα λογχοειδή φύλλα που περισφίγγονται με σχηματοποιημένο τρόπο από ζωστήρα. Το επίθημα κοσμεύεται στην πρόσθια στενή πλευρά από ελεύθερο ανισοσκελή σταυρό.

Χρονολόγηση: 6ος αιώνας μ.Χ.

17. Θωράκιο (εικ. 17)

Υλικό: Ιώδης ασβεστόλιθος

Κατάσταση: Αποκεκρουμένη η άνω αριστερή γωνία του

Διαστάσεις: σωζ. ύψ. 0,86, πλ. 0,36, πάχ. 0,13 μ.

Προέλευση: Θέση Περδικόνερο ή Παλιοχώρι κοινότητας Κυριακίου.

Θέση: Συλλογή γλυπτών μονής

Κοσμεύεται από τον συνήθη στα παλαιοχριστιανικά χρόνια διάκοσμο θωρακίων, με ανισοσκελή μονογραμματικό σταυρό, πλαισιωμένο από τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω.

Χρονολόγηση: 5ος αιώνας μ.Χ.

SUMMARY

**ARCHITECTURAL SCULPTURES DATED TO THE EARLY CHRISTIAN,
TRANSITIONAL AND MIDDLE BYZANTINE PERIODS
FROM THE MONASTERY OF HOSIOS LOUKAS, BOEOTIA**

Michalis Karambinis

The intention of this paper is to study a group of nineteen architectural sculptures exhibited today in the refectory and the courtyard of the monastery of Hosios Loukas. Most of them are Late Roman; a few among them can be dated to the so-called “transitional” period of the seventh and eighth centuries and others belong to the Middle Byzantine period.

With few exceptions, these sculptures are products of local workshops, as indicated by the use of local materials and their poor style of execution. The sculptures of the fifth and sixth centuries follow the stylistic currents attested in the Central and South Greece. The artists of the sculptures dated to the seventh and eighth centuries seem to have been inspired by Early Christian models, a phenomenon which is also confirmed in several other sites of the Greek mainland. Some of the sculptures of the Middle Byzantine period are deep-rooted in the Early Christian models as well; this has also been confirmed for the sculptures of the churches of the monastery and it has been interpreted as a conscious revival of ancient Greek and Roman patterns.

The provenance of only a few sculptures is known; there is no evidence of the context of the majority of the rest. However, it seems conceivable that the sculptures from at least the two first periods come from nearby archaeological sites. During Late Antiquity in the gulf of Antikyra four of the ancient five cities seem to have flourished (*Antikyra, Ambrossos, Steiris, Boulis*). The first three were, according to written sources, bishopric seats until the eighth century. In *Antikyra* and *Ambrossos* two great basilicas have been excavated, while to the north of *Steiris*, where probably the city had expanded during the Late Roman period, another basilica has been located. The site where the monastery of Hosios Loukas has been erected lies at a small distance from *Steiris*; the site was in the periphery of the ancient settlement and it probably was the district that was populated during Late Antiquity. Some of the ruins of this city might have been reused for the construction of the monastery. Other *spolia* which present many similarities with the sculptures under study are registered in various locations in the surrounding areas; they may have also come from the same Late Antique settlement of *Steiris*. All these sculptures provide valid testimonies for the continuity of the occupation of the region in the gulf of Antikyra from Late Antiquity until the construction of the new point of reference of the territory, the monastery of Hosios Loukas.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκιολές Ν., 1998-2000. Ο Χριστιανικός Ωρεός στη Βόρεια Εύβοια. Ιστορία και αρχαιολογικά κατάλοιπα, *AEM* 33, 6-48.
- Darrouzès J., 1981. *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris.
- Fossey J., 1988. *Topography and Population of Ancient Boeotia*, I, Chicago.
- Gerousi E., 2008 (υπό έκδοση). Bishops and Archaeological Evidence of Eastern Phokis in Early Christian Times, στο *XV International Congress of Christian Archaeology, Toledo 8-12 September 2008*.
- Honigmann E., 1939. *Le Synekdèmos d'Hiérokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Brüssel.
- Κουρέντα-Ραπτάκη Α., 2004. Παλαιοχριστιανική Αντίκυρα. Μια πρώτη προσέγγιση, στο *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα, 109-122.
- Κωνσταντινίδης Δ., 1961. Ο δίκλιτος ναΐσκος της Αγ. Παρασκευής – Αγ. Παντελεήμονος. Παρατηρήσεις επάνω σε ένα εξωκκλήσι της Βοιωτίας, *Ζυγός*, 28-35.

- Λαζαρίδης Π., 1964. Ερείπια βυζ. κτισμάτων εις Αντίκυραν, *ΑΔ 19, Χρονικά*, 226-230.
- Μπούρα Λ., 1980. *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα.
- Ντάσιος Φ., 1992. Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Φωκίδας, *Φωκικά Χρονικά* 4, 18-97.
- Ευγγόπουλος Α., 1915. Χριστιανικό Ασκληπιείο, *ΑΕ*, 52-71.
- Ορλάνδος Α., 1937. Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Χαλινάδου Λέσβου, *ΑΒΜΕ Γ'*, 115-127.
- Ορλάνδος Α., 1954. *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, ΙΙ, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α., 1973. Χριστιανικά μνημεία Τεγέας – Νυκλίου, *ΑΒΜΕ ΙΒ'*, 82-128.
- Παπαδοπούλου Β., 1988. Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Δίστομο Βοιωτίας, *ΕΕΒΜ 1Α*, 543-575.
- Παπαχατζής Ν., 2004. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Βοιωτικά και Φωκικά*, Αθήνα.
- Πέννα Β. – Λαμπροπούλου Α. – Αναγνωστάκης Η., 2008. Γλυπτά μεταβατικών χρόνων από τη βασιλική του Θεάτρου της Αρχαίας Μεσσήνης, στο *Pennas Ch. – Vanderheyde C. (ed.), La sculpture Byzantine VII - XII siècles, École française d'Athènes, 6-8 septembre 2000, BCH Suppl. 49*, Athènes.
- Sodini J.-P., 1977. Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique, de Béotie et du Péloponnèse à l'époque paléochrétienne, *BCH 101*, 423-450.
- Στίκας Ε., 1970. *Τό οικοδομικόν χρονικόν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Αθήνα.
- Τσιούμη Χ. – Μπακιρτζή Δ., 1980. Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Β'. Ιωνικά κιονόκρανα, *Μακεδονικά* 20, 218-235.
- Vanderheyde C., 2005. *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis*, *BCH Suppl. 45*, Athènes.
- Vemi V., 1989. *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, *BCH Suppl. 17*, Athènes.

Εικ. 1. Σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο παλαιοχριστιανικών χρόνων με μεσοβυζαντινό επίθημα.

Εικ. 2. Σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο μεσοβυζαντινών χρόνων με επίθημα.

Εικ. 3. Επίθημα μεσοβυζαντινών χρόνων.

Εικ. 4. Επίθημα μεσοβυζαντινών χρόνων.

Εικ. 5. Επιθηματοειδές κιονόκρανο μεταβατικών χρόνων.

Εικ. 6. Επιθηματοειδές κιονόκρανο μεταβατικών χρόνων.

Εικ. 7. Επιθηματοειδές κιονόκρανο μεταβατικών χρόνων.

Εικ. 8. Επιθηματοειδές κιονόκρανο μεταβατικών χρόνων.

Εικ. 9. Επιθηματοειδές κιονόκρανο μεταβατικών χρόνων.

Εικ. 10. Επίθημα μεταβατικών χρόνων.

Εικ. 11. Κιονίσκος Αγίας Τραπέζης μεταβατικών χρόνων.

Εικ. 12. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Εικ. 13. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα παλαιохριστιανικής περιόδου.

Εικ. 14. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα παλαιохριστιανικής περιόδου.

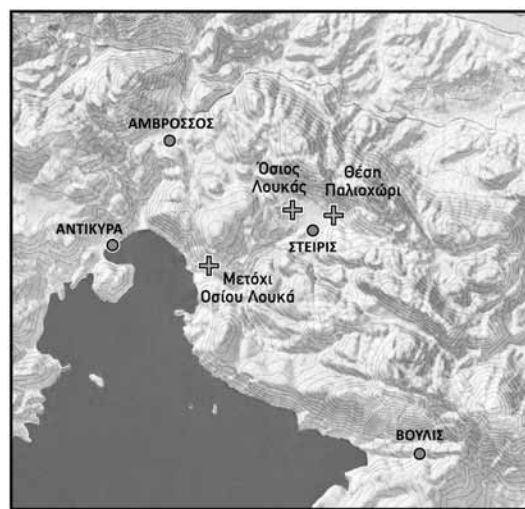
Εικ. 15. Επίθημα παλαιохριστιανικής περιόδου.

Εικ. 16. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα παλαιохριστιανικής περιόδου.

Εικ. 17. Θωράκιο παλαιохριστιανικής περιόδου.

Εικ. 18. Χάρτης του κόλπου της Αντίκυρας.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕΔΕΩΝΑ ΣΤΟΝ ΚΟΛΠΟ ΤΗΣ ΑΝΤΙΚΥΡΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (ΥΕΧ) ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ (ΠΕΣ)*

Αντωνία Λιβιεράτου

Στην ανατολική ακτή του κόλπου της Αντίκυρας υψώνεται ο παράκτιος λόφος των Αγίων Θεοδώρων, που έχει ταυτιστεί με την ακρόπολη του Φωκικού Μεδεώνα (εικ. 1)¹. Οι ανασκαφές, που διεξήχθησαν πρώτα από τον Σωτηριάδη το 1907 και αργότερα, το 1962-1963, πριν την ανέγερση του εργοστασίου Αλουμινίου στην παρακείμενη πεδιάδα, από την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία και τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, έφεραν στο φως μεταξύ άλλων και σημαντικότερα ταφικά ευρήματα της ΥΕΧ και της ΠΕΣ². Ο ίδιος ο λόφος της ακρόπολης δεν ανασκάφηκε, καθώς ερευνήθηκε κυρίως η περιοχή ανάμεσα σε αυτόν και στους πρόποδες του βουνού που υψώνεται στα ΒΒΑ του, από όπου επρόκειτο να περάσει ο δρόμος για το εργοστάσιο (εικ. 2-3).

Η θέση του Μεδεώνα είναι προνομιακή από πολλές απόψεις. Καταρχήν, ο λόφος εποπτεύει τον κόλπο της Αντίκυρας, ενώ στο βάθος διακρίνονται τα βουνά της Κορινθίας (εικ. 4). Κατά δεύτερον, αποτελεί ιδανική θέση κατοίκησης, γιατί αν και φυσικά οχυρός ο λόφος δεν είναι απομονωμένος, αλλά είναι προσβάσιμος και από ξηράς και από θαλάσσης. Επιπλέον, στα ΝΝΑ του λόφου απλώνεται μια εύφορη παράκτια πεδιάδα, κατειλημμένη πλέον από τις εγκαταστάσεις του εργοστασίου. Κατά τρίτον, ο Μεδεώνας βρίσκεται σε μια εξαιρετική γεωπολιτική θέση, καθώς έχει έλεγχο και της θαλάσσιας διόδου, που οδηγεί κατά μήκος του Κορινθιακού κόλπου, αλλά και της διόδου που διασχίζοντας τον Κορινθιακό οδηγεί από την Βόρεια Πελοπόννησο στην Κεντρική Ελλάδα και παραπέρα στη Θεσσαλία (εικ. 5).

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ο Μεδεώνας γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά τη μυκηναϊκή εποχή, όπως υποδεικνύουν τα κτερίσματα των μυκηναϊκών τάφων. Οι μυκηναϊκοί τάφοι που ανασκάφηκαν βρίσκονται στις πλαγιές του περάσματος, που χωρίζει το λόφο των Αγ. Θεοδώρων από το βουνό στα ΒΑ, και κατανέμονται σε τρεις κυρίως τομείς (εικ. 6). Ο πρώτος τομέας είναι επί της βορειοανατολικής πλαγιάς του περάσματος, στους πρόποδες του βουνού, και περιλαμβάνει τάφους πολλαπλών ταφών, κιβωτιόσημους (αρ. 99 και 19) και χτιστούς θαλαμοειδείς (αρ. S2, 29bis, 29). Οι δεύτεροι είχαν λίθινη επένδυση στα τοιχώματά τους, που υψώνονταν κατά το εκφορικό σύστημα και στεγάζονταν με πλάκες. Ένας από τους θαλαμοειδείς (αρ. 264) βρίσκεται ΒΔ των υπολοίπων και λίγο ψηλότερα. Ο δεύτερος τομέας βρίσκεται επί της βορειοδυτικής πλαγιάς του περάσματος. Αυτός περιλαμβάνει το μικρό θολωτό τάφο αρ. 239, πέντε λακκοειδείς τάφους γύρω του (αρ. 134, 162, 131, 223, 114), και έναν έκτο λακκοειδή (αρ. 87), γύρω στα 10 μ. ΝΑ των υπολοίπων³. Τέλος, ένας μεσαιού μεγέθους θολωτός βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά της ακρόπολης, πολύ κοντά στην κορυφή του λόφου. Αυτός κατελάμβανε μια ιδιαίτερη θέση, κυρίως εάν υποθεθεί ότι ο μυκηναϊκός οικισμός βρισκόταν επί της ακροπόλεως⁴.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Καθ. Β. Αραβαντινό για την ευκαιρία που μου έδωσε να εργαστώ και να εντρυφήσω ερευνητικά στην περιοχή του Μεδεώνα, το Δρα Ιω. Φάππα για τα πολύτιμα σχόλιά του και την Δρα Β. Eder για τις εποικοδομητικές συζητήσεις που είχαμε πάνω σε θέματα σχέσεων μυκηναϊκού κέντρου και περιφέρειας κατά την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής.

1. Amandry 1940, 272-4.

2. Σωτηριάδης 1907, 111. Κωνσταντίνου 1964, 223-225. Vatin 1969, 1-5. Müller 1995, 21.

3. Vatin 1969, 13-30.

4. Müller 1995, 62-65.

Αν και ο οικισμός του Μεδεώνα δεν έχει ανασκαφεί και η μερική εξερεύνηση του νεκροταφείου δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της συνολικής έκτασης και οργάνωσής του, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός σημαντικού οικισμού στη συγκεκριμένη θέση. Το περιεχόμενο των τάφων είναι πολύ πλούσιο. Περιλαμβάνει κεραμική, ειδώλια, χρυσά κοσμήματα, ανάμεσά τους και ένα χρυσό σφραγιστικό δακτυλίδι, χάντρες και κοσμήματα από ήλεκτρο, σάρδιο, άλλους ημιπολύτιμους λίθους και υαλόμαζα, ελεφαντοστέινα και χάλκινα αντικείμενα, και έναν υψηλό αριθμό σφραγίδων, 115 στο σύνολο, και αντικατοπτρίζει μια ιδιαίτερα ακμάζουσα περίοδο κυρίως κατά την ΥΕ ΙΙΑ1-2⁵. Η ΥΕ ΙΙΒ φαίνεται να σηματοδοτείται από κάποια κάμψη, όπως δείχνει η μείωση του αριθμού των αγγείων, αν και όλοι οι τάφοι συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται καθ' όλη τη διάρκειά της, με εξαίρεση τον χτιστό 'κιβωτιόσχημο' τάφο αρ. 99, που χρησιμοποιήθηκε έως μόνο την αρχή της ΥΕ ΙΙΒ⁶.

Οι περισσότερες σφραγίδες, που βρέθηκαν στους τάφους του Μεδεώνα, είτε είναι κατασκευασμένες με μήτρα από υαλόμαζα είτε ανήκουν στο επονομαζόμενο Mainland Popular Group, είναι δηλαδή από μαλακούς λίθους όπως ο στεατίτης⁷. Το σύνολο όλων αυτών των σφραγίδων έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί υποδηλώνει ότι ο Μεδεών ανήκει σε ένα δίκτυο Μυκηναϊκών θέσεων της Κεντρικής κυρίως Ελλάδας, όπως η Ελάτεια, το Καλαπόδι, το Λευκαντί, αλλά και της Θεσσαλίας και της Βόρειας Πελοποννήσου, όπου βρέθηκαν παρόμοιες ή ακόμη και πανομοιότυπες σφραγίδες⁸.

Αξίζει εδώ να γίνει μια παρενθετική αναφορά στο θέμα της χρήσης και αξίας αυτών των σφραγίδων και κυρίως στο ρόλο τους στην προσπάθεια κατανόησης του ανακτορικού διοικητικού συστήματος και της σχέσης κέντρου και περιφέρειας. Ο σχετικός προβληματισμός έχει κυρίως επικεντρωθεί στη σφραγιστική ή μη λειτουργία των σφραγίδων και στην περαιτέρω διοικητική τους χρήση, καθώς και στην παραγωγή τους σε ανακτορικά ή τοπικά, περιφερειακά εργαστήρια.

Κατά μία άποψη πιστεύεται ότι οι σφραγίδες αυτές, λόγω του σχήματος και του υλικού τους, δεν μπορούσαν να δώσουν καλό αποτύπωμα, οπότε και δεν θα είχαν σφραγιστική και άρα διοικητική αξία, αλλά πιο πολύ συμβολική ως αντικείμενα κύρους και εξουσίας μάλλον τοπικής παρά ανακτορικής, ή ακόμη ως κοσμήματα ή φυλαχτά, αλλά και ως προσφορές προς τους θεούς και τους νεκρούς⁹. Άλλωστε, πολλές σφραγίδες φέρουν πανομοιότυπα ή έστω παρόμοια σχέδια, και συνεπώς δεν θα μπορούσαν να ταυτίζονται η κάθε μία με έναν συγκεκριμένο αξιωματούχο, ούτως ώστε να έχουν αυστηρή διοικητική αξία¹⁰. Επίσης, σύμφωνα με την Krzyszkowska, το υλικό τους (υάλος και μαλακοί λίθοι), σε αντίθεση με τους σκληρούς ημιπολύτιμους λίθους των σφραγίδων, που κατασκευάζονταν σε ανακτορικά εργαστήρια, πιθανόν να έφτανε και σε κατά τόπους εργαστήρια σε περιφερειακές θέσεις, οπότε και η κατασκευή και χρήση τους δεν θα μπορούσε να ελέγχεται αποκλειστικά από τα ανακτορικά κέντρα¹¹.

Κατά μία άλλη άποψη, η προβληματική σφραγιστική τους χρήση δεν αποκλείει απαραίτητα τη διοικητική τους αξία, εφόσον θα μπορούσαν ούτως ή άλλως να λειτουργήσουν ως σύμβολα της εξουσίας των αξιωματούχων και της δικαιοδοσίας τους να διενεργούν συγκεκριμένες ανταλλακτικές διεργασίες και ελέγχους εκ μέρους του ανακτόρου. Όσο για την ομοιότητα των μοτίβων πολλών σφραγίδων, αυτή μπορεί να ερμηνευθεί εάν υποθεθεί ότι η κάθε σφραγίδα δεν ταυτίζεται με ένα άτομο αλλά με συγκεκριμένες δικαιοδοσίες και υποχρεώσεις. Επιπλέον, εφόσον το γυαλί ήταν εισαγόμενο προϊόν και διακινούνταν στα πλαίσια του ανακτορικού εμπορίου με την Ανατολική Μεσόγειο, υποστηρίζεται ότι οι υάλινες τουλάχιστον σφραγίδες παράγονταν μόνο σε ανακτορικά εργαστήρια, ενώ η ομοιότητα των μοτίβων τους με αυτά άλλων έργων από πολύτιμα υλικά, όπως το ελεφαντοστό, τα οποία παράγονταν στα ανακτορικά εργαστήρια, καθώς και η «μαζι-

5. Vatin 1969, 45-59.

6. Müller 1995, 66, 68, 71, 481.

7. Pelon 1975, 336-420. Pini 1975, 175-177. Aravantinos 1992, 87-98. Müller 1995, 334-371.

8. Βλ. Pini 1999, 332 και σχ. 6a-e για πέντε υάλινες σφραγίδες προερχόμενες πιθανότατα από την ίδια μήτρα: τρεις από το Μεδεώνα, μία από τον Κάτω Μαυρόλοφο (Θεσσαλία) και μία από την Ελάτεια. Για μια περίληψη σχετικά με την κατασκευή και κατανομή αυτών των σφραγίδων στον Ελλαδικό χώρο βλ. Krzyszkowska 2005, 267-273. Για τις σφραγίδες από στεατίτη ιδιαίτερα βλ. Dickers 2001.

9. Pini 1990, 115-116, 1996, xxii, 1999, 333-335. Βλ. επίσης, Younger 1987, 65. Οι περισσότερες δεν φέρουν σημάδια φθοράς που θα προέκυπταν λόγω χρήσης, ενώ δεν έχουν βρεθεί τα αντίστοιχα σφραγίσματα σε ανασκαφές, με εξαίρεση ένα μόνο σφράγισμα σφραγίδας από στεατίτη, προερχόμενο από τη Θήβα. Βλ. Pini 2004, 36, no. 373.

10. Pini 1999, 333-335.

11. Krzyszkowska 2005, 274-275.

κή» παραγωγή τους και οι ομοιότητες μεταξύ τους, αντιτίθενται στην κατανομή της παραγωγής τους σε διάφορα μικρά, περιφερειακά εργαστήρια¹².

Κατά συνέπεια, το γενικό συμπέρασμα της δεύτερης αυτής προσέγγισης είναι ότι οι θέσεις, όπου έχουν βρεθεί σφραγίδες από υαλόμαζα ή μαλακούς λίθους, υπάγονταν στο ανακτορικό σύστημα και ελέγχονταν οικονομικά, διοικητικά και πολιτικά από κάποιο ανακτορικό κέντρο. Όσον αφορά στον ίδιο τον Μεδεώνα, πιστεύεται ότι το πιθανότερο ανακτορικό κέντρο που θα ήλεγχε τη συγκεκριμένη θέση είναι και το πλησιέστερο, δηλαδή ο Ορχομενός, όπου σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, όπως ο εντυπωσιακός θολωτός τάφος, ο επονομαζόμενος και «Θησαυρός του Μινύα», τα θραύσματα τοιχογραφιών και κάποια κτιριακά κατάλοιπα¹³, υπήρχε ένα ισχυρό, πιθανότατα ανακτορικό κέντρο, που αντλούσε τη δύναμή του από την καλλιέργεια των εδαφών της αποξηραμένης λίμνης Κωπαΐδας¹⁴. Άλλο στοιχείο που υποδεικνύει ιδιαίτερη σύνδεση μεταξύ Μεδεώνα και Ορχομενού είναι ο τύπος του θολωτού τάφου, και μάλιστα με πλαϊνό θάλαμο (εικ. 7-8), ο οποίος έχει μάλιστα θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει την επιβολή της ανακτορικής εξουσίας στο Μεδεώνα και τη διάκριση των εκπροσώπων της από τους τοπικούς άρχοντες, οι οποίοι θα θάβονταν στους χτιστούς θαλαμοειδείς τάφους, που πιθανότατα αποτελούσαν τοπικό τύπο τάφου (εικ. 9)¹⁵. Έμφαση έχει επίσης, δοθεί στην ακατάληπτη επιγραφή σε Γραμμική Β, που φέρει μία ελεφαντοστέινη σφραγίδα προερχόμενη από το μικρό θολωτό τάφο του Μεδεώνα¹⁶.

Εντούτοις, βάσει των παραπάνω στοιχείων και κυρίως χωρίς γραπτές μαρτυρίες, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια η σχέση μιας περιφερειακής θέσης, όπως ο Μεδεών, με το πλησιέστερο ανάκτορο. Όπως έγινε φανερό, οι σφραγίδες έχουν αρκετά αμφιλεγόμενο χαρακτήρα. Η διοχέτευση του γυαλιού σε μικρά, περιφερειακά εργαστήρια είτε μέσω των ανακτόρων είτε στο περιθώριο του εμπορίου με την Ανατολή δεν μπορεί να αποκλειστεί με απόλυτη βεβαιότητα¹⁷, ενώ οι ομοιότητες των μοτίβων των σφραγίδων με αυτά πολύτιμων προϊόντων ανακτορικών εργαστηρίων μπορούν εναλλακτικά να ερμηνευτούν ως αποτέλεσμα της πολιτιστικής επίδρασης, που ασκούσε το κέντρο στην περιφέρεια και της ανάγκης της τοπικής άρχουσας τάξης να μιμηθεί τα ανακτορικά πρότυπα. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να ερμηνευθεί και η εμφάνιση του τύπου του θολωτού τάφου στο Μεδεώνα, αλλά και αυτή της ακατάληπτης επιγραφής σε Γραμμική Β. Άλλωστε, η εμφάνιση πανομοιότυπων υάλινων σφραγίδων, πιθανότατα προερχόμενων από την ίδια μήτρα, στο Μεδεώνα, στην Ελάτεια αλλά και στον Κάτω Μαυρόλοφο της Θεσσαλίας θα έπρεπε να σημαίνει, εάν δεχτούμε την ταύτιση των σφραγίδων με την ανακτορική εξουσία, ότι όλες αυτές οι θέσεις βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του ίδιου ανακτόρου, υπόθεση μάλλον δύσκολα αποδεκτή. Άλλωστε, είναι πιθανόν η σχέση των διάφορων περιφερειακών θέσεων με τα ανακτορικά κέντρα να μην ήταν πάντα σχέση απόλυτης υποτέλειας και εξάρτησης, επιβαλλόμενη με μηχανισμούς εξουσίας και αυστηρό διοικητικό έλεγχο, αλλά να διαμορφωνόταν με περισσότερο ή λιγότερο ελαστικό χαρακτήρα ανάλογα με τους εκάστοτε τοπικούς παράγο-

12. Eder 2007α, 90-95. Eder 2007β, 37-39. Η Müller συμφωνεί ως προς τη διοικητική χρήση των υάλινων σφραγίδων, αλλά θεωρεί πιθανή και την ύπαρξη ενός περιφερειακού εργαστηρίου στο Μεδεώνα, θεωρία που αντικείται στην ιδέα του ανακτορικού ελέγχου. Βλ. Müller 2003, 91-93. Για μια παρόμοια προσέγγιση των σφραγίδων ως συμβόλων της σχέσης της περιφερειακής αριστοκρατίας με το ανάκτορο βλ. Bennet 2008, 163-164.

13. Βλ. Hope-Simpson 1981, 61 για περίληψη των ευρημάτων και ανασκαφικές αναφορές. Σύμφωνα με τον Σπυρόπουλο, τα κτίρια που ανέσκαψε μπροστά από την εκκλησία της Σκριπού, κάτω από την 'ακρόπολη' (το ανατολικό άκρο του όρους Ακόντιου), αποτελούσαν μέρος του Μυκηναϊκού ανακτόρου. Βλ. Σπυρόπουλος 1974, 313-324. Εναλλακτικά, τα κτίρια αυτά έχουν θεωρηθεί ως περιφερειακά κτίρια ενός ανακτόρου. Βλ. Iakovidis 2001, 153.

14. Η αποστράγγιση της Κωπαΐδας και η κατασκευή του οχυρού του Γλα με σκοπό την αποθήκευση και προστασία μεγάλης ποσότητας αγροτικών προϊόντων, θεωρούνται έργα του κέντρου του Ορχομενού. Βλ. Iakovidis 2001, 149-157. Βλ. επίσης, Avantzinos – Godart – Sacconi 2001, 357 για καταμερισμό της Βοιωτίας σε ανατολική, ελεγχόμενη από το ανάκτορο της Θήβας, και δυτική, πιθανότατα υπό τον έλεγχο του Ορχομενού, βάσει των τοπωνυμίων στις πινακίδες της Γραμμικής Β, που έχουν βρεθεί στη Θήβα.

15. Βλ. Papadimitriou 2001, 119-122 και 172-173, όπου αντιτίθεται στην πρόταση της Müller 1999, 223-232 για ανατολική καταγωγή αυτού του τύπου τάφου, τονίζοντας ότι το μόνο ουσιαστικό κοινό στοιχείο με τάφους στην Ανατολή είναι ο κλιμακωτός δρόμος, ο οποίος απαντά ενίοτε και στους συνήθεις θαλαμοειδείς.

16. Pelon 1975, 314: v. 415. Müller 1995, 40.

17. Βλ. Sherratt 2008, 221 για την εξέλιξη της εκτίμησης που έχαιρε το γυαλί ως πολύτιμο υλικό στη Μυκηναϊκή Ελλάδα, την σταδιακή εξοικείωση των Μυκηναίων μαζί του και την χρήση του ως αντικατάστατο του χρυσού, καθώς και την διάδοσή του πέραν των ανακτορικών κέντρων.

ντες, όπως η τοποθεσία της κάθε θέσης σε σχέση με σημαντικούς εμπορικούς θαλάσσιους ή χερσαίους δρόμους, η δυνατότητα προσέγγισής τους από το κέντρο κλπ.¹⁸

Όσον αφορά στο Μεδεώνα, είναι φανερό ότι ήταν σε επαφή τουλάχιστον πολιτισμική και εμπορική με άλλες θέσεις της Φωκίδας και Ανατολικής Λοκρίδας, συμπεριλαμβανομένου του Ορχομενού, και δεν μπορεί να αποκλειστεί η πολύ εύλογη υπόθεση ότι λόγω της προνομιούχας θέσης του και της εμπορικής του δραστηριότητας, λειτουργούσε και ως επίγειο του ανακτορικού κέντρου στον Κορινθιακό κόλπο. Άλλωστε, η πρόσβαση από την ακτή του κόλπου της Αντίκυρας στην κάτω κοιλάδα του Κηφισού δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολη, αν ακολουθηθεί κανείς την κοιλάδα που οδηγεί στην πεδιάδα του Διστόμου και από εκεί προχωρήσει προς ΒΒΑ, και περνώντας από την κοιλάδα του ρέματος του Πλατανιά φτάσει στα Α της Δαυλίδος και στα Δ του Πανοπέα (εικ. 10). Από το σημείο αυτό μέχρι τον Ορχομενό η πορεία γίνεται σε πεδινό έδαφος και είναι εύκολη. Αξίζει να σημειωθεί ότι και το Δίστομο¹⁹, η αρχαία Αμβρυσσος, και οι ακροπόλεις της αρχαίας Δαυλίδος²⁰ και του Πανοπέα²¹, που ελέγχουν σημεία-κλειδιά σε αυτήν την πορεία, έχουν δώσει Μυκηναϊκά ευρήματα, αν και δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά. Υπάρχει επίσης, και άλλη δίοδος, που συνδέει το Μεδεώνα με την ενδοχώρα του Ορχομενού, και συγκεκριμένα το πέρασμα του φαράγγιου της Κλεισούρας, που ξεκινάει από το βάθος της πεδιάδας που απλώνεται νοτιώς του λόφου του Μεδεώνα (όπου σήμερα βρίσκεται το εργοστάσιο αλουμινίου) και με κατεύθυνση προς τα ΒΑ οδηγεί στην υψίπεδη πεδιάδα της αρχαίας Στεϊρίδος, και από εκεί προς τα Α μέσα από τον ορεινό όγκο του Ελικώνα καταλήγει στην περιοχή της Λιβαδειάς, από όπου ο Ορχομενός βρίσκεται σε εύκολα διανυόμενη, κοντινή απόσταση δέκα περίπου χιλιομέτρων σε πεδινό έδαφος²². Ο βαθμός πάντως, και η μορφή του ελέγχου, που θα είχε το ανακτορικό κέντρο στο Μεδεώνα, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Εάν κρίνουμε από την εξέλιξη της θέσης στους μετα-ανακτορικούς χρόνους, δεν φαίνεται να βρισκόταν σε τόσο μεγάλη εξάρτηση από το ανάκτορο, έτσι ώστε να μην μπορέσει να ανακάμψει, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Μετά την καταστροφή των Μυκηναϊκών ανακτόρων στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΒ, ο Μεδεών συνέχισε να κατοικείται, όπως συμπεραίνεται από την συνέχιση της χρήσης των περισσότερων από τους τάφους και κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Δεν είναι απόλυτα σίγουρο εάν ο ένας από τους δύο θολωτούς, ο μεγαλύτερος που βρίσκεται πάνω στην ακρόπολη, συνέχισε να δέχεται ταφές και κατά την περίοδο αυτή, καθώς είχε τύχει επανειλημμένων συλήσεων και επαναχρησιμοποίησης κατά την μακρά ιστορία του, με αποτέλεσμα να σώζονται πολύ λίγα από τα Μυκηναϊκά κτερίσματα που περιείχε²³. Πάντως, είναι βέβαιο ότι παρέμεινε σε χρήση καθ' όλη την ΥΕ ΙΙΙΓ ο άλλος, μικρότερος θολωτός τάφος στα Β της ακρόπολης²⁴. Επίσης, σε χρήση παρέμειναν και οι 'κτιστοί' θαλαμοειδείς τάφοι. Φαίνεται επίσης, ότι οι ταφές συνέχισαν να κτερίζονται με πολύτιμα αντικείμενα, όπως χρυσά κοσμήματα, χάντρες από κρύσταλλο και σφραγίδες από στεατίτη και καρνεόλη και κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο²⁵.

Οι μεταβολές στην περιεκτικότητα των τάφων σε αριθμό αγγείων των διαφόρων φάσεων της ΥΕ ΙΙΙΓ υποδεικνύουν μία γενική πτώση κατά την πρώιμη φάση, ακολουθούμενη από αύξηση κατά την μέση φάση, όπως έδειξε η μελέτη της Müller²⁶. Αν και οι περιοδικές εκκαθαρίσεις των τάφων από πρωιμότερα ευρήματα κατά τη μακρόχρονη χρήση τους, καθώς και διάφορα περιστατικά διαταραχών και συλήσεων πιθανότατα συνέβαλαν σε αυτές τις αυξομειώσεις, το γεγονός ότι όλοι οι τάφοι ακολουθούν την ίδια τάση φαίνεται να αντιπροσωπεύει είτε μία πτώση σε αριθμό ταφών, άρα πιθανόν και πληθυσμού, κατά την πρώτη φάση μετά την κατάρρευση των ανακτόρων, είτε απλώς μία αλλαγή στα ταφικά έθιμα. Είναι δύσκολο να ειπωθεί με βε-

18. Βλ. Sherratt 2001, 215-238, ιδ. 230-234, για ορισμό των Μυκηναϊκών ανακτορικών περιοχών όχι με τον παραδοσιακό τρόπο τους ως 'κράτη' με συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια, αλλά ως κέντρων με έλεγχο επί τμημάτων των οδικών (θαλάσσιων και χερσαίων) δικτύων. Ένας συνδυασμός της παραδοσιακής αντίληψης περί εδαφικής επικράτειας με τον έλεγχο δικτύων ίσως ανταποκρίνεται πιο πιστά στην Μυκηναϊκή πραγματικότητα.

19. Κυριαζοπούλου 1982, 219. Ντάσιος 1992, 74.

20. Hope-Simpson - Lazenby 1970, 42. Hope-Simpson 1981, 76-77, C48. Fossey 1986, 46. Ντάσιος 1992, 55, αρ. 54. Müller 1995, 43.

21. Hope-Simpson - Lazenby 1970, 42. Hope-Simpson 1981, 76, C47. Fossey 1986, 63-67. Ντάσιος 1992, 55, αρ. 53.

22. Ντάσιος 1994, 50-52.

23. Pelon 1967, 862-870, Pelon 1976, 238-239, Papadimitriou 2001, 119.

24. Vatin 1969, 29-30, 45, εικ. 26 και 27. Müller 1995, 54-56. Papadimitriou 2001, 119.

25. Vatin 1969, 21-22, 31, 45, 48, 51-56. Müller 1995, 53, 57, πίν. 6, 68, 71. Müller 1999, 226-228. Papadimitriou 2001, 11, 116-120.

26. Müller 1995, 73.

βαιότητα ότι στους τάφους αντικατοπτρίζεται η επίδραση των καταστροφών και της γενικής αναταραχής, που επικράτησε στα ανακτορικά κέντρα στο τέλος της ΥΕ ΙΙΒ, κυρίως λόγω της έλλειψης οικιστικών δεδομένων από το Μεδεώνα, πρόκειται όμως για μία αρκετά εύλογη υπόθεση, όπως έχει προτείνει και η Müller²⁷. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ-μέση πάντως, είναι βέβαιο ότι παρατηρείται μία αύξηση του αριθμού των αγγείων, τα οποία επιπλέον υποδεικνύουν επαφές με την Αττική, τη Θεσσαλία και την Αχαΐα, καθώς και η εμφάνιση ενός τοπικού ρυθμού συγγενούς με τον 'κλειστό ρυθμό' της Αργολίδας, αλλά με συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες, που προσιδιάζουν στην τοπική παραγωγή²⁸.

Κατά την ύστερη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ εισήχθη και ένας νέος τύπος τάφου στο Μεδεώνα, ο λακκοειδής. Έξι τέτοιοι λάκκοι ορθογώνιου σχήματος έχουν βρεθεί στην περιοχή πλησίον του μικρού θολωτού τάφου. Όλοι ακολουθούν κοινό προσανατολισμό και περιέχουν μονές ταφές τοποθετημένες εκτάδην, εκτός από έναν (αρ. 131), που είχε δεχτεί μία διπλή ταφή. Γενικά, δεν περιείχαν πλούσια κτερίσματα, εκτός από έναν, όπου βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα (αρ. 162), ενώ αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία σφραγίδων από στεατίτη σε δύο άλλους²⁹. Η εισαγωγή του νέου αυτού τύπου και κυρίως του ιδιαίτερου εθίμου της μονής ταφής είναι άγνωστο κατά πόσο αποτέλεσε μία τοπική εξέλιξη στα ταφικά έθιμα υπό την επίδραση κοινωνικών ή άλλων αλλαγών, ή εάν αντιπροσωπεύει μία διαφορετική ομάδα πληθυσμού που εγκαταστάθηκε στο Μεδεώνα αυτή την περίοδο. Μία μονή ταφή σε ένα λάκκο εντός του μικρού θολωτού τάφου, πιθανότατα χρονολογούμενη στην ίδια περίοδο και συγκριτικά πλούσια κτερισμένη, ίσως να συνηγορεί στην ερμηνεία της τοπικής εξέλιξης στα ταφικά έθιμα³⁰. Ούτως ή άλλως, ο κοινός προσανατολισμός των λακκοειδών τάφων και η συγκέντρωσή τους γύρω από το θολωτό υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός οργανωμένου χώρου ταφής, που χρησιμοποίησε μία συγκεκριμένη ομάδα, πιθανόν μία οικογένεια, η οποία ίσως να επέλεξε το συγκεκριμένο χώρο λόγω της γειτνίασής του με το θολωτό τάφο, όπως έχει προτείνει και η Müller, ενώ παράλληλα υιοθετούσε έναν νέο τρόπο ταφής³¹. Θα μπορούσε ίσως επίσης, να προταθεί πολύ υποθετικά ότι ο λακκοειδής τάφος εντός του θολωτού δέχτηκε την ταφή ενός εξέχοντος μέλους ή προγόνου της ομάδας των ανθρώπων, που τάφηκαν στους γύρω λάκκους.

Ο Μεδεών γενικά, βιώνει σημαντικές πολιτισμικές αλλαγές κατά την ύστερη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ, καθώς φαίνεται ότι εντάσσεται στο πολιτισμικό πλαίσιο της λεγόμενης Δυτικής κοινής, όπως υποδηλώνει η εισηγμένη κεραμική, που προέρχεται κυρίως από τη Δυτική Ελλάδα και συγκεκριμένα, από περιοχές, όπως η Αχαΐα, η Ήλιδα, η Κεφαλλονιά³². Μία άλλη σημαντική αλλαγή είναι η εμφάνιση της στιλβωτής χειροποίητης κεραμικής. Τρία τέτοια αγγεία βρέθηκαν σε έναν από τους λακκοειδείς τάφους (αρ. 87), ο οποίος επιπλέον ξεχωρίζει για τις μικρές του διαστάσεις και το ελλειπτικό του σχήμα, που είχε ως αποτέλεσμα ο νεκρός να ταφεί σε συνεσταλμένη στάση. Βάσει των ιδιαίτερων αυτών χαρακτηριστικών του και σε συνδυασμό με την χειροποίητη κεραμική που περιείχε, έχει προταθεί ότι ο τάφος αυτός χρονολογείται στην ΥΜ περίοδο³³. Δυστυχώς όμως, δεν έχουν βρεθεί άλλες ταφές αυτής της περιόδου, και άρα είναι δύσκολο να συζητήσουμε για αυτήν τη φάση στη θέση του Μεδεώνα.

Κατά την ΙΙΓ περίοδο σημειώνονται σημαντικές αλλαγές στις ταφικές πρακτικές, καθώς ακολουθείται πλέον το έθιμο της πρωτογενούς καύσης μέσα σε αβαθείς λάκκους ελλειπτικού σχήματος, διαμέτρου 0,80 μ. περίπου. Πριν την καύση του νεκρού συνηθιζόταν να σπάνε μέσα στο λάκκο το αγγείο που είχε αμέσως πριν χρησιμοποιηθεί για χυός. Το έθιμο αυτό συνεχίζεται και κατά την Γ περίοδο, ενώ από την ΠρΓ εφαρμόζεται παράλληλα και ο ενταφιασμός σε συνεσταλμένη στάση σε μικρούς, ελλειπτικού σχήματος κιβωτιόσχημους τάφους³⁴. Δεκάδες λάκκοι καύσεων της ΙΙΓ και Γ περιόδου έχουν βρεθεί στα ΒΒΑ της ακρόπολης, γύρω και πολύ κοντά στους μυκηναϊκούς τάφους που βρίσκονταν εκεί³⁵. Πολλοί λάκκοι ανασκάφηκαν επί-

27. Müller 1995, 73, 481.

28. Müller 1997, 84. Mountjoy 1999, 783.

29. Vatin 1969, 29, 45. Müller 1995, 59-60.

30. Müller 1995, 147-149.

31. Müller 1995, 147-149.

32. Müller 1995, 152-154. Βλ. Eder 2003, ιδ. 43, 49. Mountjoy 1999, 747 και Deger-Jalkotzy 2002, 66 για τη Δυτική κοινή.

33. Vatin 1969, 56-59. Η Müller εντούτοις, έχει επισημάνει ότι ο τάφος περιείχε επίσης, έναν ψευδόστομο αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙΓ-μέσης/ύστερης, οπότε ο τάφος ίσως να είναι ο πρωιμότερος όλων των λακκοειδών (Müller 1995, 58-59, 63-65).

34. Vatin 1969, 59.

35. Vatin 1969, 7-23. Είναι ενδιαφέρον ότι οι πρωιμότεροι λάκκοι καύσεων (ΙΙΓ και ΠρΓ περιόδου) βρέθηκαν συγκεντρωμένοι

σης, στην πλαγιά του βουνού στα Β της ακρόπολης, χαρακτηρίζονται όμως ως μεταγενέστεροι των άλλων³⁶. Από την ΥΓ περίοδο τα κατάλοιπα των καύσεων τοποθετούνταν πολλές φορές σε τεφροδόχους, που ενίοτε συνοδεύονταν και με κτερίσματα, ενώ λάμβαναν χώρα και εγχυτρισμοί παιδιών σε πίθους³⁷. Οι καύσεις αρχίζουν να υποχωρούν από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. και σύντομα εγκαταλείπονται, ενώ πλέον καθιερώνεται ο τύπος του ενταφιασμού σε μικρούς κιβωτιόσχημους τάφους ορθογώνιου σχήματος³⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή του θολωτού τάφου 239 δεν βρέθηκαν Γ ταφές, πέραν ενός εγχυτρισμού σε πίθο. Εντούτοις, ο τάφος είναι πιθανόν να είχε γίνει το αντικείμενο προγονολατρείας κατά τον 8^ο αι. π.Χ., όπως υποδεικνύουν τα πολυπληθή όστρακα κυπέλλων αυτής της περιόδου, που βρέθηκαν στο δρόμο και έως το εσωτερικό του τάφου³⁹.

Όσον αφορά στην κεραμική από τις ΠΓ ταφές, παραμένει ακόμη αδημοσίευτη στην πλειονότητά της, είναι όμως ίσως ενδεικτικό ότι δύο δημοσιευμένα αγγεία υποδηλώνουν επαφές το ένα με τη Δυτική Ελλάδα (Δερβένι Αχαΐας και Ιθάκη) και το άλλο, αν και αττικής τεχνοτροπίας, μπορεί να προέρχεται από κάποια κοντινότερη θέση, όπως η Κόρινθος για παράδειγμα, που βρισκόταν τότε υπό έντονη αττική επιρροή⁴⁰. Από την ΠρΓ περίοδο και εξής η κεραμική φαίνεται να δέχεται έντονες επιρροές από την Κόρινθο, ενώ γίνεται και εισαγωγή κορινθιακών αγγείων, η οποία συνεχίζεται και κατά τις επόμενες φάσεις της Γ περιόδου. Κατά τον 8^ο αιώνα π.Χ. μάλιστα ο Μεδεών φαίνεται να ακμάζει, αν κρίνουμε από την ποσότητα και ποιότητα της εισηγμένης κεραμικής που τοποθετείται στους τάφους, ενώ δεν λείπουν οι επαφές με τη Δυτική Ελλάδα και κυρίως τη Θεσσαλία⁴¹. Κατά την ίδια περίοδο και κυρίως, κατά το δεύτερο μισό του 8^{ου} αιώνα, έχει προταθεί και αύξηση του πληθυσμού του Μεδεώνα, βάσει της εξάπλωσης του νεκροταφείου στην πλαγιά του βουνού⁴². Η τελική μελλοντική δημοσίευση του ακριβούς αριθμού και του περιεχομένου των τάφων της ΠΕΣ, που έχει αναλάβει ο J.-M. Luce, θα φωτίσει κατά πολύ την περίοδο αυτή στο Μεδεώνα. Από τον 7^ο αιώνα π.Χ. πάντως, το περιεχόμενο των τάφων γίνεται ιδιαίτερα φτωχό, και σχεδόν απουσιάζουν τα πρωτοκορινθιακά αγγεία. Ο φτωχός χαρακτήρας των κτερισμάτων συνεχίζεται και κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ., έως το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., οπότε σημειώνεται αύξηση των κτερισμάτων. Ο ίδιος ο αριθμός των ταφών κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, και κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., είναι συγκριτικά περιορισμένος⁴³.

Συνοψίζοντας, πρέπει να τονιστεί πόσο σημαντικό ρόλο έπαιξε στην πορεία του Μεδεώνα κατά τη μετάβαση από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ η γεωγραφική του θέση. Η λειτουργία του ως εμπορικού κέντρου, που πιθανότατα προμήθευε τα ηπειρωτικά κέντρα, συμπεριλαμβανομένου ίσως και του ανακτόρου του Ορχομενού, με πολύτιμα υλικά, βοήθησε τον Μεδεώνα να ακμάσει κατά την ανακτορική περίοδο, αλλά και να επιβιώσει και να αναδειχτεί και πάλι μετά την πτώση των ανακτόρων. Όσο ελεγχόμενος διοικητικά και οικονομικά κι αν θεωρηθεί ότι ήταν ο Μεδεών από το ανάκτορο, δεν πρέπει να ήταν απόλυτα εξαρτώμενος από αυτό, και έτσι μπόρεσε να αναδιοργανωθεί μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος, ίσως μετά από μια σύντομη περίοδο καμπίς κατά την πρώιμη φάση της ΥΕ ΠΙΓ, και να συμμετέχει και πάλι στο νέο δίκτυο επαφών της ΥΕ ΠΙΓ-μέσης. Εφόσον πλέον δεν ανήκε στο εμπορικό δίκτυο που παλαιότερα λειτουργούσε προς όφελος των ανακτόρων, άλλαξε σταδιακά προσανατολισμό και άρχισε να αναπτύσσει επαφές με τους Δυ-

κοντά στους Μυκηναϊκούς τάφους αρ. S2 και 99, ενώ άλλοι λάκκοι καύσεων και ΠρΓ κιβωτιόσχημοι τάφοι βρέθηκαν πάνω από τους Μυκηναϊκούς τάφους 29 και 29bis, έχοντας επαναχρησιμοποιήσει τα ερείπια των θαλαμοειδών.

36. Vatin 1969, 31.

37. Vatin 1969, 59-62.

38. Konstantinou 1964, 224. Από την ΥΓ περίοδο ως τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. οι ενταφιασμοί σε κιβωτιόσχημους είχαν εγκαταλειφθεί. Βλ. Vatin 1969, 31.

39. Vatin 1969, 30. Θέμελης 1983, 219-221. Κατά την Antonaccio 1995, 134-135, και ακολούθως κατά τη Morgan 2003, 122, οι ενδείξεις που αναφέρει ο Vatin μπορούν απλώς να ερμηνευθούν στα πλαίσια ταφικής χρήσης του τάφου και δεν είναι απαραίτητο να υποδεικνύουν ηρωολατρεία. Πρέπει όμως, να σημειωθεί ότι η C. Antonaccio κατά λάθος ταυτίζει το μικρό θολωτό τάφο 239 με τον μεγαλύτερο θολωτό επί της ακρόπολης, και ως αποτέλεσμα αντλεί στοιχεία και από τη δημοσίευση του Pelon 1967 για τον τελευταίο, οπότε και θεωρεί πιθανή την ταφική χρήση. Για τον τάφο 239, η προκαταρκτική αναφορά του Vatin δεν αφήνει υπόνοια ταφικής χρήσης κατά τον 8^ο αι. π.Χ.

40. Βλ. Vatin 1969, εικ. 59 και εικ. 58 αντίστοιχα. Desborough 1972, 206. Βλ. επίσης Morgan 1990, 248-250 για ανάλυση της κεραμικής, που απεικονίζεται στην προκαταρκτική αναφορά του Vatin. Lemos 2002, 204.

41. Vatin 1969, 65-74. Coldstream 2003, 177.

42. Morgan 1990, 121.

43. Vatin 1969, 31, 34, 78. Morgan 1990, 125.

τικούς γείτονές του, όπως φαίνεται από κεραμική εισηγμένη από την Αχαΐα και την Κεφαλλονιά, και όπως ήταν αναμενόμενο λόγω της γεωγραφικής του θέσης. Η παραγωγή επιπλέον του τοπικού ρυθμού κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΓ-μέσης συντείνει στην γενική εντύπωση της δυναμικής παρουσίας του την περίοδο αυτή. Κατά την ύστερη φάση μάλιστα της ΥΕ ΙΙΙΓ, οπότε πολλές από τις παράκτιες θέσεις του Αιγαίου βιώνουν μία ύφεση εμπορική, οικονομική και πολιτισμική, ο Μεδεών φαίνεται ότι συμμετέχει ενεργά στο δραστηριοποιούμενο κυρίως σε αυτήν τη φάση δίκτυο της λεγόμενης Δυτικής κοινής. Δεχόμενος πιθανόν και εξωγενείς επιρροές ή ακόμη και νέα πληθυσμιακά στοιχεία στα πλαίσια του δικτύου αυτού, ή βιώνοντας σημαντικές κοινωνικές αλλαγές, ο Μεδεών απομακρύνεται ακόμη περισσότερο από τις Μυκηναϊκές παραδόσεις, όπως φαίνεται από την μερική αλλαγή στα ταφικά έθιμα με την εμφάνιση των μονών ταφών σε λακκοειδείς τάφους – ενώ παράλληλα πρέπει να τονιστεί ότι παραμένουν στη χρήση και οι θαλαμοειδείς.

Δυστυχώς είναι δύσκολο να εντοπιστεί η περαιτέρω εξέλιξη των αλλαγών που έλαβαν χώρα στο Μεδεώνα κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ και να ειπωθεί με σαφήνεια κατά πόσο εν τέλει οδήγησαν σε αποσάθρωση και διάλυση ή αντίθετα προσέδωσαν στην τοπική κοινωνία μεγαλύτερη ευελιξία και τη βοήθησαν να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα της ΠΕΣ. Η μοναδική ταφή που πιθανόν να χρονολογείται στην ΥΜ περίοδο δεν βοηθάει να φωτίσουμε τη μεταβατική αυτή φάση. Πάντως, κατά την ΙΙΓ περίοδο, βάσει τουλάχιστον των διαθέσιμων στοιχείων από τις αντίστοιχες ταφές που έχουν βρεθεί, φαίνεται ότι συνέβησαν ριζικές αλλαγές. Έχει μάλιστα προταθεί από την Cathy Morgan ότι είναι πιθανόν να διακόπηκε η κατοίκηση του Μεδεώνα για ένα μικρό διάστημα πριν από την πρώιμη ΙΙΓ περίοδο⁴⁴. Η απουσία δεδομένων για την ΥΜ περίοδο σε συνδυασμό με την αλλαγή ταφικών εθίμων κατά την ΙΙΓ θα μπορούσε πράγματι να οδηγήσει στην υπόθεση ότι ο Μεδεών ως παράκτια θέση πιθανόν να επηρεάστηκε από τις πληθυσμιακές μετακινήσεις της μεταβατικής αυτής περιόδου και να επανακατοικήθηκε από μία διαφορετική πληθυσμιακή ομάδα κατά την ΙΙΓ περίοδο. Καθώς όμως μια τέτοια υπόθεση εμπεριέχει την ταύτιση της αλλαγής ταφικών εθίμων με την αλλαγή πληθυσμιακής ταυτότητας, πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη όταν αφορά σε μία περίοδο τόσο έντονων πολιτισμικών αλλαγών όπως η ΠΕΣ⁴⁵.

Κατά την ΙΙΓ περίοδο γενικότερα παρατηρείται μεγάλη ποικιλία στο χώρο των ταφικών εθίμων, και μοιάζει να είναι σε πολλές περιπτώσεις συνειδητή επιλογή ή απομάκρυνση από τις Μυκηναϊκές παραδόσεις μέσω της υιοθέτησης εντελώς διαφορετικών τρόπων ταφής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πιθανόν μπορεί να ενταχθεί και η επιλογή της καύσης ως του νέου τρόπου ταφής στο Μεδεώνα. Είναι επίσης, χαρακτηριστικό ότι αν και καύσεις εφαρμόζονται και σε άλλα μέρη κατά την ΙΙΓ περίοδο, όπως για παράδειγμα στο Λευκαντί και στην Αθήνα, αλλά και στην κοντινότερη Ελάτεια, στο κάθε μέρος το έθιμο εφαρμόζεται με διαφορετικό τρόπο, παρόλο που όλες αυτές οι θέσεις βρίσκονταν σε επαφή μεταξύ τους και αλληλοεπηρεάζονταν πολιτισμικά⁴⁶. Θα μπορούσε να υποθεθεί ότι η επιλογή του τρόπου ταφής έπαιξε σημαίνοντα ρόλο σε αυτήν την περίοδο αναδιαμόρφωσης του ελληνικού κόσμου, καθώς έδινε τη δυνατότητα σε κάθε τόπο να επαναπροσδιορίσει και να δηλώσει την ιδιαίτερη ταυτότητά του. Και είναι βέβαια λογικό για μια παράκτια θέση σαν το Μεδεώνα, σε τόσο προνομιακό γεωγραφικό σημείο, να επηρεάζεται από τις επικρατούσες τάσεις και τις τρέχουσες εξελίξεις της εποχής. Άλλωστε, και μόνο από τα λίγα δημοσιευμένα ΙΙΓ αγγεία γίνεται φανερό ότι ο Μεδεών δεν ήταν απομονωμένος κατά την ΠΕΣ, αλλά συνέχισε τις επαφές του με γειτονικά μέρη, ενώ ήδη από τις αρχές της Γ περιόδου είχε ενταχθεί στο δίκτυο επαφών της Κορίνθου. Σε αυτό το πλαίσιο των επαφών και εξωγενών επιρροών πρέπει μάλλον να ενταχθεί και η νέα αλλαγή στα ταφικά έθιμα από τις αρχές του 9^{ου} αιώνα π.Χ., με την εμφάνιση των ενταφιασμών σε κιβωτιόσχημους τάφους παράλληλα με τις καύσεις, ενώ έχει προταθεί από τον Coldstream ακόμη και η εγκατάσταση μιας ομάδας κατοίκων από την Κόρινθο στο Μεδεώνα ως ερμηνεία του νέου εθίμου, υποστηριζόμενη και από την κορινθιακή επιρροή στην κεραμική – πρόταση όμως μάλλον υποθετική⁴⁷.

Εντούτοις, όπως σημειώθηκε παραπάνω, οι εξωτερικές επαφές του Μεδεώνα, μειώνονται από τον 7^ο αιώνα και εξής, ενώ παρατηρείται και μείωση του αριθμού του ταφών, ίσως και του πληθυσμού, κυρίως κατά

44. Morgan 1990, 119.

45. Βλ. Hall 1997, ιδ.120-131 για τους κινδύνους που εμπεριέχει η ταύτιση της αλλαγής ταφικών εθίμων με την αλλαγή πληθυσμιακής ταυτότητας.

46. Βλ. Lemos 2002, 152-154 για το έθιμο της καύσης στην Αθήνα, Lemos 2002, 161-168, ιδ. 163-164, και 186-187 για το έθιμο της καύσης στο Λευκαντί, και Dakoronia – Deger-Jalkotzy – Fabrizio-Reuer 2000-2001, 140, 146 για την Ελάτεια.

47. Coldstream 2003, 39, 50. Κατά τη Morgan 1990, 120, δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις κορινθιακής εγκατάστασης.

την κλασική περίοδο. Είναι πολύ πιθανόν να επλήγη ο Μεδεών από την σταδιακή ανάπτυξη της πανελληνιας ακτινοβολίας του ιερού των Δελφών, αλλά και της Κορίνθου κατά τον 7^ο αιώνα. Ήδη από τον 8^ο και ακόμη περισσότερο κατά τον 7^ο αιώνα το ιερό των Δελφών προσέλκυε επισκέπτες από διάφορες περιοχές και εξελισσόταν σε πεδίο ανταγωνισμού των οικιστικών κέντρων, με αντικείμενο όχι μόνο την επίδειξη της δύναμης και του πλούτου τους, αλλά και την ανάμειξη και αύξηση της επιρροής τους στη διαχείριση του ιερού, που αναδεικνυόταν σε σημαντική οικονομική δύναμη. Η Κόρινθος, που προφανώς συμμετείχε ενεργά σε αυτές τις εξελίξεις, όπως διαφαίνεται από την ποσότητα εισηγμένης κορινθιακής κεραμικής στους Δελφούς, είναι πιθανόν να έβλεπε ανταγωνιστικά την ανάπτυξη μίας ακμάζουσας θέσης στα παράλια του Κορινθιακού κόλπου, όπως ο Μεδεών –ενώ εκ των πραγμάτων με την ανάπτυξη των Δελφών είναι πιθανόν να στράφηκαν οι εμπορικές της δραστηριότητες προς τον κόλπο της Ιτέας, και έτσι να μειώθηκε σταδιακά η σημασία του Μεδεώνα ως διαμετακομιστικού κέντρου, που εξασφάλιζε την επικοινωνία της απέναντι ακτής του Κορινθιακού κόλπου με την Κεντρική Στερεά Ελλάδα ή ακόμη και τη Θεσσαλία⁴⁸. Άλλη πηγή πίεσης για το Μεδεώνα ήταν πιθανόν το ίδιο το ιερό των Δελφών, που απορροφώντας πλέον το μεγαλύτερο τμήμα της παραγωγής των γύρω περιοχών για την ικανοποίηση των αυξημένων αναγκών επισκεπτών και ιερατείου, δεν τους επέτρεπε να αναπτυχθούν ελεύθερα⁴⁹. Ίσως μάλιστα η χρήση του μικρού θολωτού τάφου (αρ. 239) του Μεδεώνα για ηρωολατρεία ή προγονική λατρεία κατά τον 8^ο αι. π.Χ. να αντανάκλα την ανάπτυξη ανταγωνιστικών τάσεων μεταξύ των δύο θέσεων ήδη από εκείνη την περίοδο, με τελικό «νικητή» βέβαια το ιερό των Δελφών⁵⁰. Έτσι, υπό την πίεση των παραπάνω συνθηκών, ενώ φαίνεται ότι ο Μεδεών κατά τον 8^ο αιώνα πληρεί όλες τις προϋποθέσεις για την εξέλιξή του σε μια σημαντική πόλη-κράτος, εντούτοις τον 7^ο αιώνα υποβαθμίζεται και η πορεία του ανακόπτεται μέχρι την ανάκαμψή του κατά την ελληνιστική περίοδο.

48. Morgan 1990, 118-126, ιδ. 125-126. McInerney 1999, 72-73.

49. McInerney 1999, 100-108: αναφέρεται ιδιαίτέρως στον αριθμό των ζώων, που οι γειτονικές περιοχές των Δελφών έπρεπε να προμηθεύουν στο ιερό για την τέλεση των θυσιών.

50. Morgan 1990, 123-124 και 2003, 122.

SUMMARY

**THE SITE OF MEDEON IN THE GULF OF ANTIKYRA IN THE TRANSITION
FROM THE LATE BRONZE TO THE EARLY IRON AGE**

Antonia Livieratou

This paper aims to examine the site of Medeon in the period following the collapse of the Mycenaean palaces and throughout the transition to the EIA. In order to examine the impact, if any, of the palatial collapse on this site, it will first be necessary to place it in its geographical context so as to investigate the topography of the area and the routes of communication with the nearest possible palatial site, the Mycenaean centre of Orchomenos. It is also necessary to investigate the nature of Medeon's relationship with palatial authorities on the basis of finds from the site and the burial architecture in association with its location. The effects of the palatial collapse and the further development of Medeon are of course vividly reflected in the LH IIIC data, which, when examined carefully, seem to indicate a potential short phase of decline in LH IIIC-early, followed by recovery in LH IIIC-middle and involvement in new trade networks in LH IIIC-late. Although such inter-regional contacts appear to continue into the EIA, the marked changes in burial customs might indicate at the same time the impact of population movements or simply the widespread trend of cultural variability since the PG period onwards. In any case, the site continues steadily into the G period and the 7th century BC, until the sanctuary of Delphi with its pan-hellenic appeal and strong impact on the whole region of Phokis starts casting the first shadows over the neighbouring site of Medeon.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry P., 1940. Phocide, *BCH* 64, 272-274.
- Antonaccio C., 1995. *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Maryland και London.
- Aravantinos V., 1992. Chäronia. Archäologisches Museum, *CMS* V, Suppl. 1A, 87-98: v. 78-97.
- Aravantinos V. – Godart L. – Sacconi A., 2001. *Thébes. Fouilles de la Cadmée I. Les tablettes en Linéaire B de la Odos Pelopidou. Édition et Commentaire*, Pisa-Rome.
- Bennet J., 2008. Palace™: Speculations on palatial production in Mycenaean Greece with (some) reference to glass, στο Jackson – Wager 2008, 150-172.
- Coldstream J. N., 2003². *Geometric Greece 900-700 BC*, London and New York.
- Dakoronia Ph. – Deger-Jalkotzy S. – Fabrizii-Reuer S., 2000-2001. Beisetzungen mit Leichenbrand aus der Felskammernekropole von Elateia-Alonaki, Griechenland, *AAustr* 84-85, 137-153.
- Deger-Jalkotzy S., 2002. Innerägäische Beziehungen und auswärtige Kontakte des mykenischen Griechenland in nachpalatialer Zeit, στο Braun-Holzinger E.A. – Matthäus H. (επιμ.), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. Kontinuität und Wandel von Strukturen und Mechanismen kultureller Interaktion. Kolloquium des Sonderforschungsbereiches 295 "Kulturelle und sprachliche Kontakte: der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 11.-12. Dezember 1998"*, Möhnesee, 47-74.
- Desborough R.V.d'A., 1972. *The Greek Dark Ages*, London.
- Dickers A., 2001. *Die spätmykenischen Siegel aus weichem Stein. Untersuchungen zur spätbronzezeitlichen Glyptik auf dem griechischen Festland und in der Ägäis*, Rahden/Westf.
- Eder B., 2003. Patterns of contact and communication between the regions south and north of the Corinthian Gulf in LH IIIC, στο *ΠΜΚ* 2, 37-54.
- Eder B., 2007a. Im Spiegel der Siegel: Status, Macht und Hierarchie in einer Peripherie des mykenischen Griechenland, στο Alram-Stern E. – Nightingale G. (επιμ.), *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche. Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, Wien, 81-124.
- Eder B., 2007β. The power of seals: palaces, peripheries and territorial control in the Mycenaean world, στο

- Galanaki I. – Tomas H. – Galanakis I. – Laffineur R. (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across the Borders. Proceedings of the International Conference 'Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Region of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe'*. University of Zagreb, 10-14 April 2005, *Aegaeum* 27, Liège και Austin, 35-46.
- Fossey J.M., 1986. *The Ancient Topography of Eastern Phokis*, Amsterdam.
- Hall J., 1997. *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge.
- Hope-Simpson R. – Lazenby J.F., 1970. *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Oxford.
- Hope-Simpson R., 1981. *Mycenaean Greece*, New Jersey.
- Θέμελης Π., 1983. Δελφοί και περιοχή τον 8^ο και 7^ο π.Χ. αιώνα (Φωκίδα – Δυτική Λοκρίδα), *ASAtene* 61, 213-254.
- Iakovidis S.E., 2001. *Gla and the Kopais in the 13th century BC*, Athens.
- Jackson C.M. – Wager E.C., 2008. *Vitreous materials in the Late Bronze Age Aegean. Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 9, Oxford.
- Krzyszowska O., 2005. *Aegean Seals. An Introduction*, London.
- Κυριαζοπούλου Α., 1982. Ι' ΕΠΚΑ. Ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 37, *Χρονικά*, 208-211, 211-220.
- Konstantinou I., 1964. Fouilles à Médéon, *ΑΔ* 9, 223-225.
- Lemos I.S., 2002. *The Protogeometric Aegean. The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*, Oxford.
- McInerney J., 1999. *The Folds of Parnassos. Land and Ethnicity in Ancient Phokis*, Austin.
- Morgan C., 1990. *Athletes and Oracles. The transformation of Olympia and Delphi in the Eight Century BC*, Cambridge.
- Morgan C., 2003. *Early Greek States beyond the Polis*, London and New York.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden/Westf.
- Müller S., 1995. *Les Tombes Mycéniennes de Médéon de Phocide. Architecture et Mobilier. Thèse de doctorat en archéologie égéenne*, Université de Lyon 2.
- Müller S., 1999. Ιδιομορφίες στην ταφική αρχιτεκτονική του Μεδewάνα Φωκίδας, στο *ΠΜΚ* 1, 223-234.
- Müller S., 2003. The Mycenaean moulded glass seals: some thoughts about their distribution, use and manufacture, στο *ΠΜΚ* 2, 87-98.
- Ντάσιος Φ., 1992. Συμβολή στην Τοπογραφία της Αρχαίας Φωκίδας, *Φωκικά Χρονικά* 4, 18-97.
- Ντάσιος Φ., 1994. Έρευνες στη νοτιοανατολική Φωκίδα, *Φωκικά Χρονικά* Ε', 40-53.
- Papadimitriou N., 2001. *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*, Oxford.
- Pelon O., 1967. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1966. Médéon. Tombe à tholos, *BCH* 91, 862-870.
- Pelon O., 1975. Medeon in Phokis, *CMS* V, 2, 258, 336-420: v. 337-420.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*, Paris.
- Pini I., 1975. Chäronea. Archäologisches Museum, *CMS* V, 1, 175-177: v. 223-226.
- Pini I., 1990. Some considerations on the use of seals for administrative purposes in Mycenaean Greece, *SMEA* 28, 107-116.
- Pini I., 1996. Bemerkungen zu den Siegeln, στο Dakoronia Ph. – Deger-Jalkotzy S. – Sakellariou A. (επιμ.), *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel Band V Suppl.2: Die Siegel aus der Nekropole von Elateia-Alonaki*, Berlin, xxi-xxv.
- Pini I., 1999. Further research on Late Bronze Age Aegean glass seals, στο *ΠΜΚ* 1, 331-338.
- Sherratt S., 2008. Vitreous materials in the Bronze and Early Iron Ages: some questions of values, στο Jackson – Wager 2008, 209-232.
- Σωτηριάδης Γ., 1907. Ανασκαφαί εν Χαίρωνεία, παρά τον Ορχομενόν και εν Φωκίδι, *ΠΙΑΕ*, 108-112.
- Vatin C., 1969. *Médéon de Phocide. Rapport provisoire*, Paris.
- Voutsaki S., 2001. Economic control, power and prestige in the Mycenaean world: the archaeological evidence, στο Voutsaki S. – Killen J. (επιμ.), *Economy and Politics in the Mycenaean Palace States. Proceedings of a Conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*, Cambridge, 195-213.
- Younger J., 1987. Aegean seals of the Late Bronze Age: Stylistic groups VI. Fourteenth-century Mainland and later Fourteenth-century Cretan workshops, *Kadmos* 26, 44-73.

Εικ. 1. Άποψη του κόλπου της Αντίκυρας από ΝΑ.

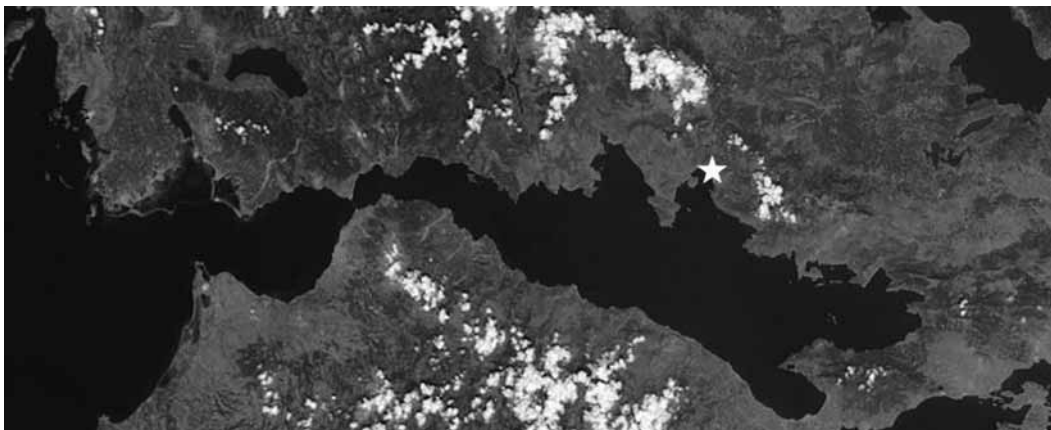
Εικ. 2. Χάρτης της ακρόπολης του Μεδεώνα με σημειωμένες τις ανασκαφικές τομές (Vatin 1969, εικ. 4).

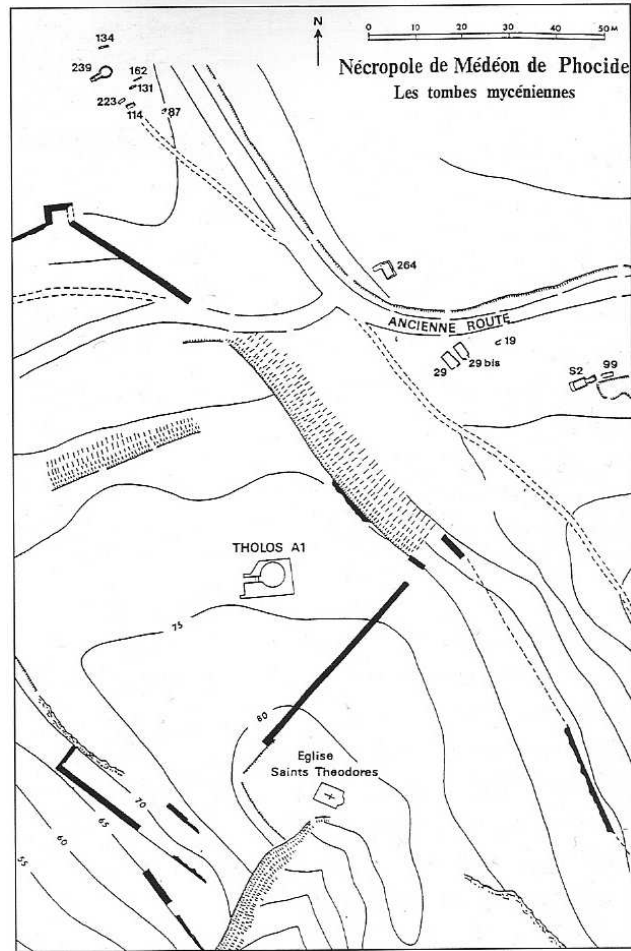
Εικ. 3. Η περιοχή ανάμεσα στο λόφο του Μεδεώνα και στο βουνό που υψώνεται στα ΒΒΑ – άποψη από την ακρόπολη.

Εικ. 4. Τα βουνά της Κορινθίας στο βάθος του ορίζοντα πίσω από το λόφο του Μεδεώνα.

Εικ. 5. Η θέση του Μεδεώνα στη βόρεια ακτή του Κορινθιακού κόλπου.

Εικ. 6. Χάρτης του Μεδεώνα με σημειωμένες τις θέσεις των μυκηναϊκών τάφων (Müller 1999, 224, εικ. 2).

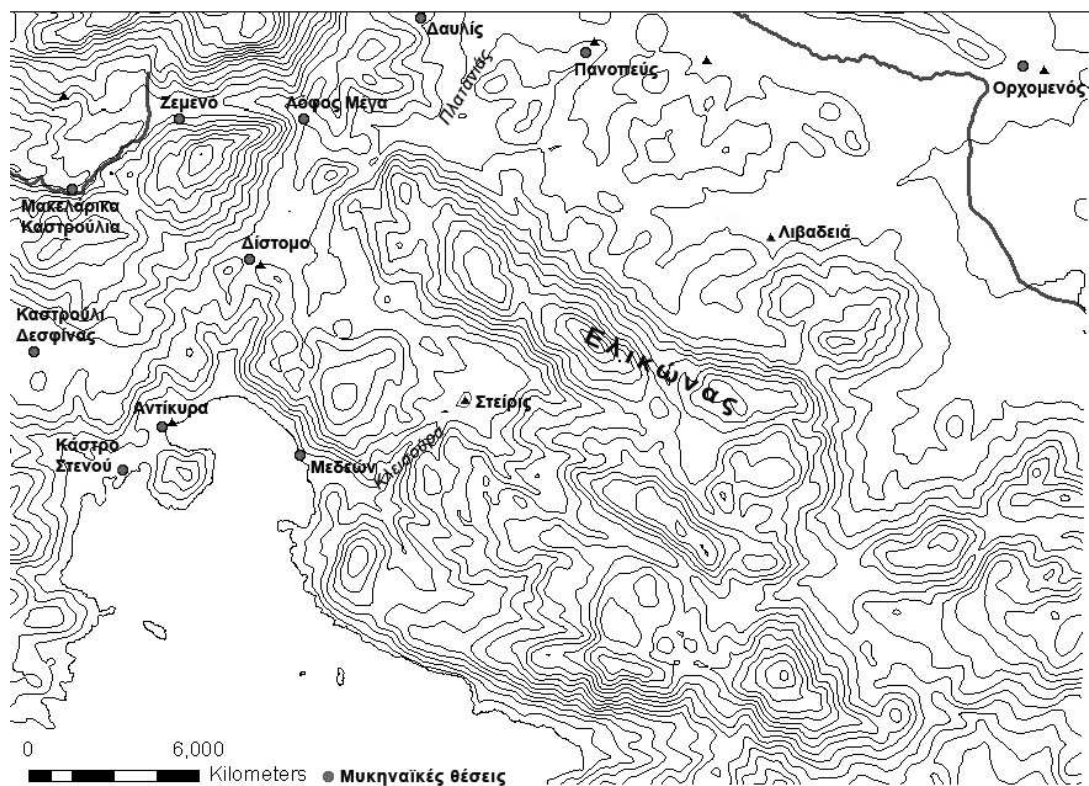
Εικ. 7. Ο θολωτός τάφος στην ακρόπολη του Μεδεώνα.

Εικ. 8. Είσοδος και πλαινός θάλαμος του θολωτού τάφου στην ακρόπολη του Μεδεώνα.

Εικ. 9. Ο χτιστός θαλαμοειδής τάφος αρ. 264.

Εικ. 10. Τοπογραφικός χάρτης του κόλπου της Αντίκυρας και της περιοχής ανάμεσα σε αυτόν και στην ενδοχώρα του Ορχομενού.

ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΗ ΔΕΣΦΙΝΑ ΦΩΚΙΔΟΣ*

Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος

† Εις μνήμην
Άννας Κουρτίδου, Ξεναγού Δελφών (1962-2008)

Σε απόσταση τριών χιλιομέτρων Ν-ΝΑ της σύγχρονης πόλης της Δεσφίνας (Φωκίς, κεντρική Στερεά Ελλάδα) και στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου που δεσπόζει στην πεδιάδα του Μεσοκάμπου, ανασκάφηκε το Φθινόπωρο του 2005 ένας Μυκηναϊκός θολωτός τάφος (εικ. 1). Η πεδιάδα του Μεσοκάμπου είναι η κεντρική πεδιάδα της χερσονήσου της Δεσφίνας και ένας από τους κυριότερους χώρους βοσκής προβάτων στην περιοχή, η οικονομία της οποίας στηρίζεται κυρίως στην κτηνοτροφία.

Η κορυφή του λόφου ονομάζεται από τους ντόπιους *Καστρούλι* και ορίζεται από ελλειπτικό τείχος - περιβόλο, που εσωκλείει μία έκταση είκοσι στρεμμάτων¹ (εικ. 2). Ο περιβόλος είναι χτισμένος με ακανόνιστη τοιχοδομία («λογάδην») και θα πρέπει να χρονολογηθεί μάλλον στην Κλασική περίοδο (όπως δείχνουν τα ερείπια ενός τετράγωνου πύργου στην περιοχή της δυτικής πύλης του Καστρουλίου).

Η δυτική πύλη, στην οποία έχει συναφθεί, από την εξωτερική μεριά, μία ράμπα που υποστηρίζεται από έναν μικρό αναλημματικό τοίχο, είναι η μόνη είσοδος που μπόρεσα να εντοπίσω. Είναι στραμμένη προς την περιοχή της σημερινής Δεσφίνας.

Ο Μυκηναϊκός θολωτός τάφος («τάφος Α'») βρίσκεται στο εσωτερικό του Καστρουλίου, στη ΝΔ γωνία του περιβόλου (εικ. 3). Ανασκάφησαν δύο ακόμη τάφοι («τάφοι Β', Γ'») προς Ν, αλλά δυστυχώς είχαν διαλυθεί σχεδόν ολοσχερώς. Είχαν «ανασκαφεί» από τυμβωρύχους που χρησιμοποίησαν εκσκαφικό μηχάνημα, μάλλον στα τέλη της δεκαετίας του 1970, όπως λένε οι ντόπιοι ποιμένες. Σήμερα είναι ορατά μόνο τα θεμέλια των τετράγωνων ταφικών θαλάμων.

Η νότια πτέρυγα του περιβόλου του Καστρουλίου ίσως παρουσιάζει μία πρωϊμότερη φάση της κατασκευής. Έχει κτισθεί με πολυγωνική τοιχοδομία με την χρήση μεγάλων, «κυκλώπειων» λίθων, που παρουσιάζουν μία σχετικά ομαλή επιφάνεια. Τα θεμέλια ενός εσώτερου τείχους, που θα μπορούσαν να είναι και μέρος της τοιχοδομίας ενός μεγάλου κτιρίου, είναι παράλληλα στη νότια πτέρυγα του περιβόλου. Αυτό το μοντέλλο οχύρωσης είναι γνωστό από ποικίλλες περιπτώσεις οχυρώσεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Άλλα θεμέλια τετράγωνου σχήματος βρίσκονται στα ΝΔ της εντός των τειχών έκτασης. Τόσο στην περίπτωση που ο περιβόλος χρονολογείται στην Κλασική περίοδο, όσο και σε εκείνη που ο «κλασικός» περιβόλος είχε έναν «μυκηναϊκό» πρόδρομο, η παρουσία θολωτού μυκηναϊκού τάφου στο εσωτερικό ενός περιβόλου υποδηλώνει τη λατρεία αφηρωϊσμένου νεκρού που υιοθετήθηκε από την πολιτεία. Οι μνημειώδεις τάφοι, λοιπόν, ανήκουν σε αφηρωϊσμένους προγόνους. Αυτός θα ήταν ο λόγος που περιελήφθησαν στην οχυρωμένη έκταση.

Ίσως κάποιες από τις συγκεντρώσεις λίθων («*αρμακάδων*», κατά την τοπική ορολογία) κοντά στους τάφους μας, να περιλαμβάνουν και άλλες ταφές των Μυκηναϊκών χρόνων.

Ο Μυκηναϊκός θολωτός τάφος που διατηρείται στην καλύτερη κατάσταση είχε συλληθεί και αυτός από

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην κα Ροζίνα Κολώνια, τότε έφορο Αρχαιοτήτων Δελφών και Διευθύντρια του Μουσείου Δελφών, και στον κο Φώτη Ντάσιο, αρχαιολόγο του Μουσείου Δελφών, που με βοήθησαν σ' αυτό το έργο. Η συμβολή του κου Ντάσιου ήταν καθοριστική, αφού ο συνάδελφος είχε μελετήσει στις αρχές της δεκαετίας του 1990 την περιοχή του Καστρουλίου και αγκάλιασε αυτήν την έρευνα ως συνέχεια της δικής του.

1. Ντάσιος 1992, 84.

τυμβωρύχους, αλλά δεν είχε χρησιμοποιηθεί εκσκαφικό μηχάνημα. Οι τυμβωρύχοι είχαν προχωρήσει σκάβοντας το δρόμο του τάφου και είχαν μπει στο θάλαμό του μέσω μιας εισόδου που στεγάζεται με ένα πελώριο μονολιθικό ανώφλι (εικ. 4). Ανήκει στον τύπο με την ημικυλινδρική οροφή² (εικ. 5).

Ο δρόμος του τάφου³ κοιτά στα Δ-ΝΔ και ο περίβολος βρίσκεται αμέσως μετά το άκρο του. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι ελήφθη μέριμνα ο τάφος να συμπεριληφθεί στην «εντός των τειχών» περιοχή.

Το πελώριο ανώφλι (εικ. 4), ένα από τα μεγαλύτερα γνωστά (1,75 × 1,25 × 0,22 μ.), μάς δίνει ένα στοιχείο για τη μέθοδο κατασκευής του τάφου. Αρχικά κατασκευάστηκε το ανώφλι και σύρθηκε ως τη σημερινή του θέση. Κατόπιν, κατασκεύασαν το δρόμο (προς τα Δ) και το θάλαμο (προς τα Α), αφαιρώντας λίγο-λίγο το χώμα⁴ (εικ. 6). Έσκαβαν όχι μόνον από τις δύο πλευρές του ανωφλιού αλλά και κάτω από το ίδιο το ανώφλι, προσεκτικά αντικαθιστώντας το χώμα κάτω από αυτό με λίθους. Η τοιχοδομία συνεχίζεται προς τα Α και γίνεται η τοιχοδομία του ίδιου του θαλάμου. Έτσι έχτισαν το τάφο από την κορυφή προς το πάτωμα, αντιστρέφοντας τη διαδικασία. Σε αυτό συνηγορεί η εξαιρετικά ακανόνιστη τοιχοδομία του τάφου (εικ. 7).

Η κεραμική της ανασκαφής μας αποτελείται από σπασμένα αγγεία που βρέθηκαν έξω από τον ταφικό θάλαμο (εικ. 8). Εκεί είχαν ριφθεί από τους τυμβωρύχους, που πιθανότατα δεν ενδιαφέρονταν για κεραμικά ευρήματα. Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ Β2 περίοδο, όπως φανερώνουν τα αγγεία με διακόσμηση του τύπου *reinture blanche matt*⁵ και μία οστέινη πόρπη⁶ (εικ. 9). Από τα άλλα κτερίσματα του τάφου διασώθηκαν μόνον ένα μπρούτζινο σπειροειδές έλασμα, ένα θραύσμα πήλινου ειδωλίου και η λίθινη ψηφίδα περιάπτου (εικ. 9). Ακόμα και τα οστά των νεκρών είχαν σκορπισθεί εκτός του τάφου.

Θεωρώ πολύ πιθανόν η θέση του Καστρουλίου να ταυτίζεται με έναν από τους όρους της *Ιεράς Γᾶς* των Δελφών, τα ονόματα των οποίων γνωρίζουμε από τις επιγραφές. Συγκεκριμένα, με εκείνον του «*Ευορίου ήρωος*»⁷, τον οποίο ήδη ο Wescher είχε εμφανίσει, στον χάρτη του των ορίων της *Ιεράς Γᾶς*, στην περιοχή του Μεσοκάμπο Δεσφίνας⁸ (εικ. 10). Η ταύτιση με έναν χώρο που απεδίδετο σε «ήρωα» συμφωνεί με τη γνώμη μας ότι οι τάφοι του Καστρουλίου είναι τάφοι αφηρωσμένων νεκρών.

Η κτηνοτροφία είναι η κύρια ενασχόληση σήμερα στον Μεσόκαμπο Δεσφίνας, υποθέτουμε λοιπόν ότι οι τάφοι του Καστρουλίου ανήκαν σε ιδιοκτήτες μεγάλων κοπαδιών αιγοπροβάτων, τους κυρίαρχους της περιοχής αυτής της Ν. Φωκίδος στη Μυκηναϊκή περίοδο. Οι μυκηναϊκές αρχαιολογικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή είναι πολλές. Στο νότο η Συκιά, όπου σώζεται άλλος μυκηναϊκός θαλαμοειδής τάφος⁹, το Στενό (οχυρή θέση των μυκηναϊκών χρόνων)¹⁰. Στα ΝΑ ο Μεδών (εγκατάσταση των Μυκηναϊκών χρόνων και μεγάλος θολωτός τάφος, ο οποίος, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του Καστρουλίου, βρίσκεται εντός των τειχών της πόλης των Ιστορικών Χρόνων)¹¹. Στα Β οι Δελφοί, στους οποίους η ανασκαφή του L.Lerat στο Μεσοπόλεμο έφερε στο φως τη μυκηναϊκή εγκατάσταση¹². Στα ΒΔ το Χρισσό (όπου έχει ανασκαφεί μείζων μυκηναϊκός οικισμός)¹³ και η Ιτέα (όπου είναι γνωστοί θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι)¹⁴.

Ο Μεσόκαμπος υπήρξε, πιθανότατα, ο χώρος μιας εγκατάστασης κτηνοτρόφων. Το ίδιο ισχύει και για άλλες περιοχές της Δεσφίνας, όπως είναι ο Άγιος Τρύφων, ο Άγιος Στέφανος και το Πλατύ Φρέας. Στο υψίπεδο του Αγίου Τρύφωνα, στα Α της Δεσφίνας, βρέθηκαν μεγάλοι κέραμοι, πιθανώς Αρχαϊκού δημόσιου οικοδομήματος. Στον Άγιο Στέφανο, Β της Δεσφίνας, εντοπίστηκε πηγάδι των Ελληνιστικών χρόνων. Στο

2. Mussche – Bingen – Servais – Paepe – Hackens 1963, 41, εικ. 17.

3. Ο δρόμος ανασκάφηκε σε μήκος 1 μ. και δεν φαίνεται πιθανόν να ήταν μακρύτερος. Σώζεται μόνον μέρος της τοιχοδομίας της Β παρειάς του.

4. Το «κάδρο» στο οποίο στηρίζονταν οι λίθοι της οροφής αποτελείται από τέσσερις επιμήκεις λίθους και έχει διαστάσεις 1,5 × 1,5 μ.. Ο μεγαλύτερος και βαρύτερος λίθος της οροφής ήταν το «κλειδί» που τη στερέωνε, και τοποθετήθηκε προφανώς τελευταίος. Στο μέσον του έχει μια οπή, από την οποία τον δέσαμε με σχοινί για να τον μετακινήσουμε και να μπορέσουμε να εισέλθουμε στον θάλαμο. Με σχοινί θα πρέπει να τον κατέβασαν στη θέση του και οι κατασκευαστές του τάφου.

5. Lerat 1935, 337, εικ. 1. Πρβλ. Lerat 1961, 360, εικ. 43, 44.

6. Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1989, 247-8, αρ. φωτ. 253, 2^η από αριστερά.

7. SIG II, 826 E, σελ. 527.

8. Wescher 1865, 80 (χάρτης).

9. Ντάσιος 1992, 83.

10. Συριόπουλος 1968, 29.

11. Vatin 1969, 3-5, χάρτης, εικ. 4.

12. Lerat 1935, 329-375. Lerat 1961, 316-366.

13. Dor – Jannoray – Effenterre 1960, 1 κ.ε.

14. Lerat 2008, 251.

Πλατύ Φρέαρ, ΒΑ της Δεσφίνας, σώζονται τα λείψανα εγκατάστασης της Κλασικής, της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής περιόδου.

Στις περιοχές αυτές θα πρέπει να αναζητηθούν οι κώμες που θα πλαισίωναν τον κύριο οικισμό, την *πόλιν*. Η *πόλις* θα βρισκόταν ή στη θέση της σημερινής Δεσφίνας ή στη θέση του μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη του Παλαιού, Ν του Καστρολίου¹⁵.

15. Ντάσιος 1992, 84. Ραπτόπουλος 2008, 24 - 25.

SUMMARY

MYCENAEAN THOLOS TOMB AT DESPHINA (PHOCIS)

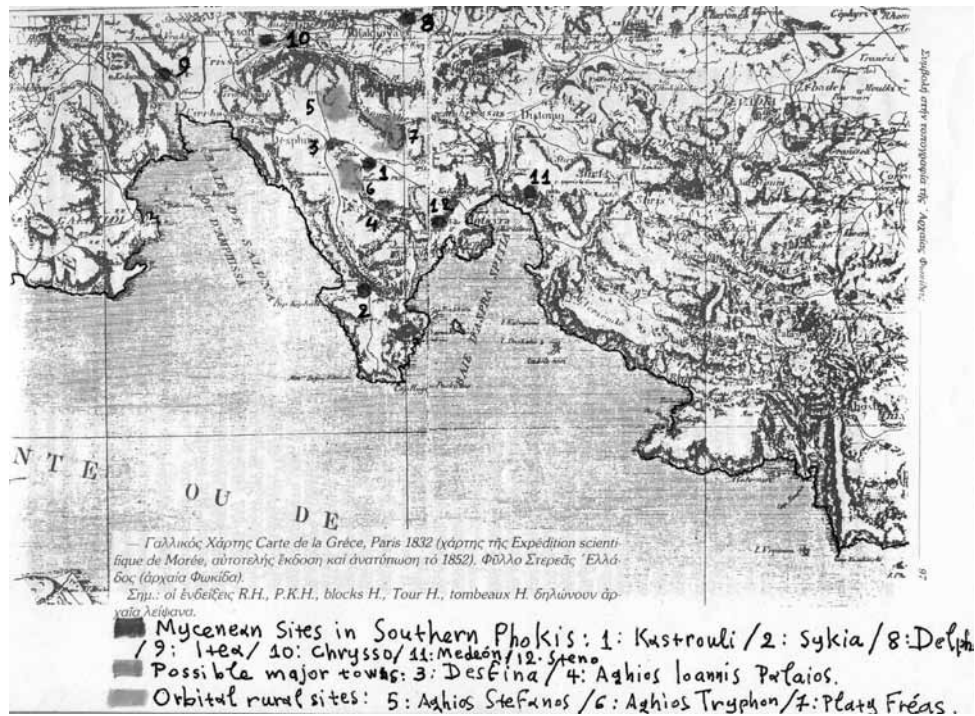
Sotirios Y. Raptopoulos

Recent excavations on the top of the small fortified acropolis of Kastrouli, in the plain of Mesokambos (Desphina_at_Phokis, Central Greece), revealed (the structure of) a small Mycenaean tholos tomb, dated by its finds in the LH IIIB2 period.

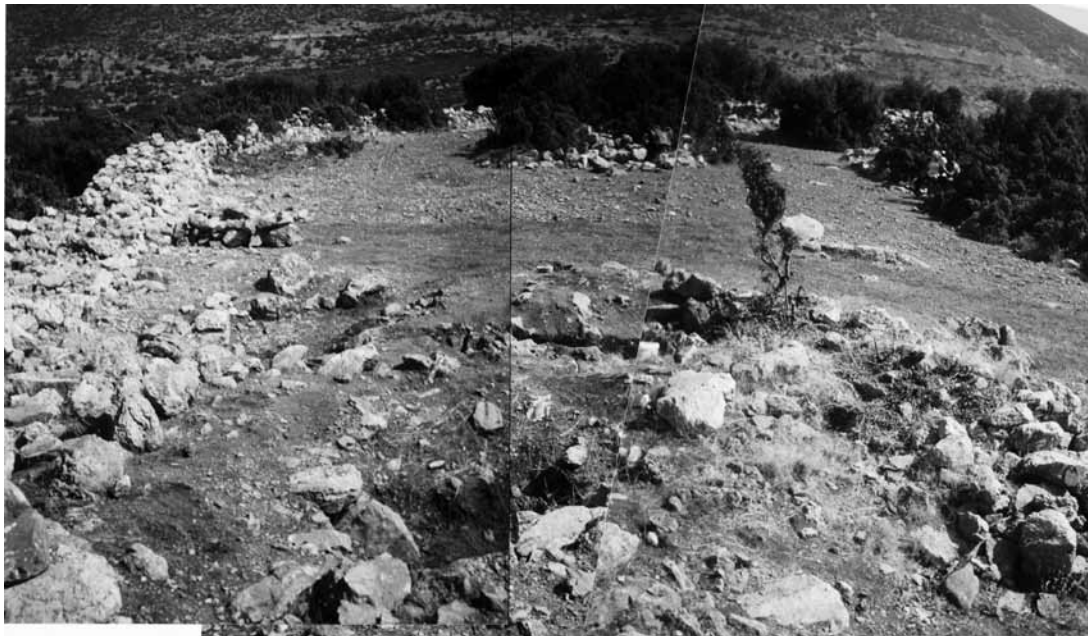
The site is probably identified as the ancient *Evóριον*, one of the landmarks on the border of the *Delphic Sacred Land*. It is possible that, during Classical and Hellenistic periods, Phoceans practised there a cult of a deified Hero («*Ἡρώως Εβορίου*»).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

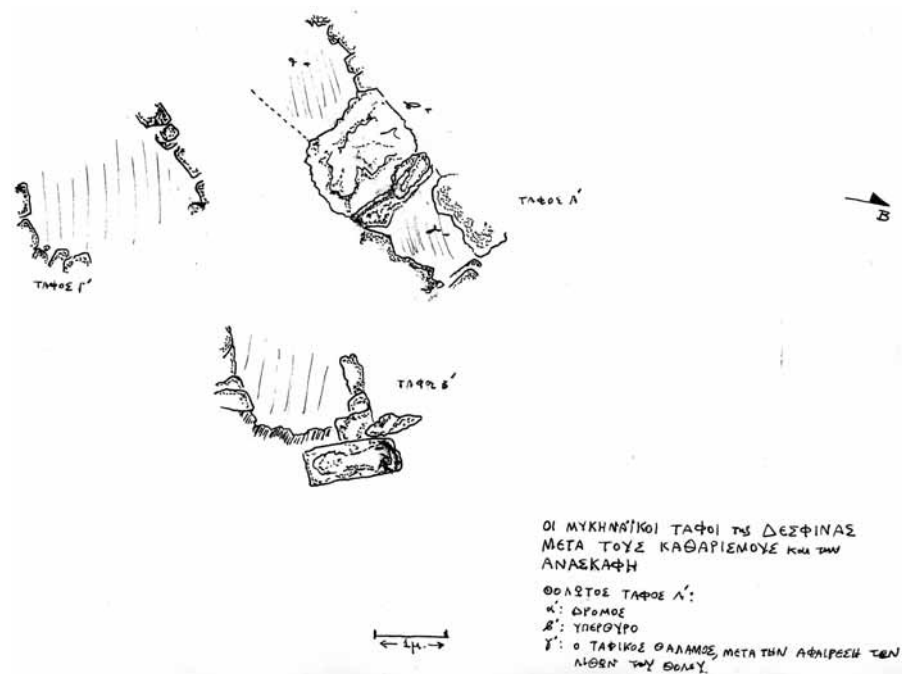
- Dor L. – Jannoray J. – Van Effenterre H. & M., 1960. *Kirra*, Paris.
- Lerat L., 1935. Trouvailles Mycéniennes à Delphes, *BCH* 59, 329-375.
- Lerat L., 1961. Fouilles à Delphes à l'Est du Grand Sanctuaire, *BCH* 85, 316-366.
- Lerat L., 2008. *Οι Εσπέριοι Λοκροί* (μτφρ. Καραμπέτσου Β.Β. – Χατζηβασιλείου Δ.Δ.), Άμφισσα.
- Mussche H. – Bingen J. – Servais J. – Paepe R. – Hackens T., 1968. *Thorikos I, 1963 – Rapport préliminaire sur la première campagne de fouilles*, Brussel.
- Ντάσσιος Φ., 1992. Συμβολή στην τοπογραφία της Αρχαίας Φωκίδος, *Φωκικά Χρονικά* 4, 18-97.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη Λ., Περόνες και βελόνια, στο *Ο μυκηναϊκός κόσμος, κατάλογος έκθεσης*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Δεκ. 1988 - Μάρ. 1989, Αθήνα.
- Ραπτόπουλος Σ., 2008. *Χρονικά Αρχαιολογικών Ερευνών*, Δελφοί.
- Συριόπουλος Κ.Θ., 1968. *Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*, *ΒΑΑΕ* 61, Εν Αθήναις.
- Vatin C., 1969. *Médéon de Phocide*, Paris.
- Wescher C., 1865. *Étude sur le monument bilingue de Delphes*, Paris.

Εικ. 1. Η χερσόνησος της Δεσφίνας. Μυκηναϊκές θέσεις (1. Καστρούλι, 2. Συκιά, 8. Δελφοί, 9. Ιτέα, 10. Χρυσό, 11. Μεδεών, 12. Στενό). Δύο πιθανές θέσεις της αρχαίας πόλης (3. Δεσφίνα, 4. Άγιος Ιωάννης Παλαιός). Πιθανές θέσεις των αρχαίων κωμών (5. Άγιος Στέφανος, 6. Άγιος Τρύφων, 7. Πλατύ Φρέας).

Εικ. 2. Καστρούλι. Η θέση των τάφων και ο περίβολος (λήψη από Ν. προς Β.).

Εικ. 3. Καστρούλι, ανασκαφή μυκηναϊκών τάφων. Θολωτός τάφος Α'.

Εικ. 5. Καστρούλι, θολωτός τάφος Α'. Σε πρώτο πλάνο, οι λίθοι της ημικυλινδρικής οροφής. Σε δεύτερο πλάνο, το ανώφλι. Σε τρίτο πλάνο, ο δρόμος. (Λήψη από Α. προς Δ).

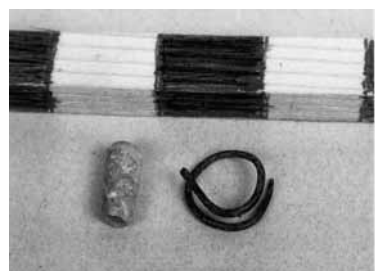
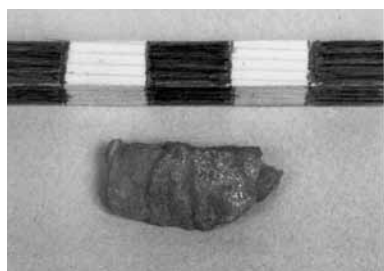
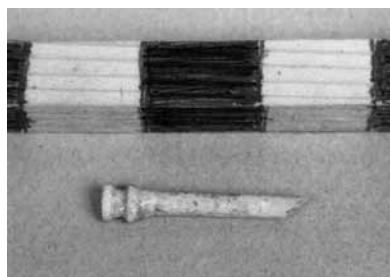
Εικ. 7. Καστρούλι, θολωτός τάφος Α'. Ο ταφικός θάλαμος, μετά την μετακίνηση των λίθων της οροφής, και η τοιχοδομία του.

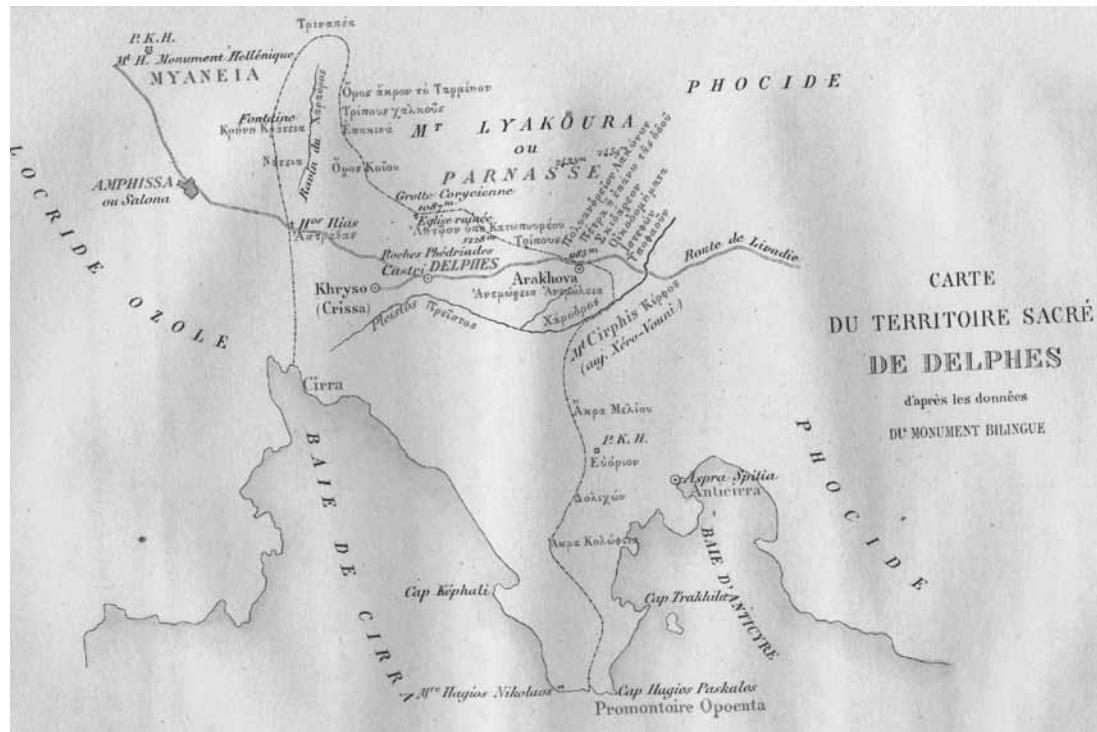
Εικ. 4. Καστρούλι, θολωτός τάφος Α'. Το ανώφλι.

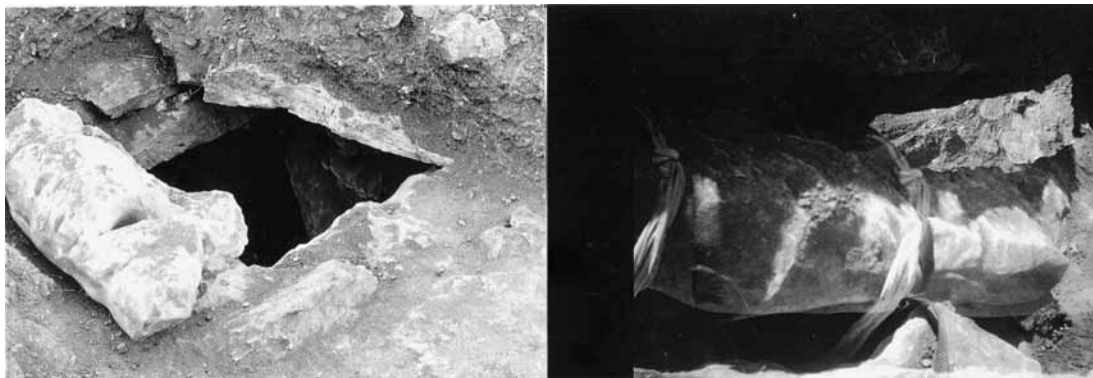
Εικ. 8. Καστρούλι, θολωτός τάφος Α'. Κεραμική.

Εικ. 9. Καστρούλι, θολωτός τάφος Α'. Οστέινη πόρπη, θραύσμα πήλινου αγαματίδιου, λίθινη ψηφίδα και μπρούτζινη σπείρα κοσμήματος.

Εικ. 10. WESCHER 1865, σελ 80, χάρτης. Το «Ευόριον» τοποθετείται στη θέση του Καστρούλιου.

Εικ. 6. Καστρούλι, θολωτός τάφος Α'. Το «κλειδί» της οροφής του θαλάμου.

DELPHI IN THE 7TH CENTURY: OFFERINGS AND SANCTUARY

Hélène Aurigny

INTRODUCTION

Because historical or epigraphical contemporary sources are missing, and due to the lack of comprehensive publications of the archaeological material from this period¹, the 7th century at Delphi remains a “dark age”. In comparison, the 8th or the 6th centuries are better known, both through texts and archaeological monuments.

However, the 7th century is an important period in Delphi: offerings are changing and the sanctuary is receiving oriental, occidental and objects from the whole Greek world. The metal objects, bronze and a few iron objects provide a great source of knowledge about Delphi during the 7th century; those offerings show the diversity of the objects and their origins. But the data have to be analyzed carefully, because it isn't easy to know the frequentation of the sanctuary and who were those who used to visit Delphi in the 7th. It can also be asked why the visitors came to the sanctuary of Delphi and offered things they didn't offer elsewhere in Central Greece, and if the oriental and orientaling objects have got a special meaning in Delphi.

OFFERINGS AND BUILDINGS IN DELPHI

The dedications were made within a sanctuary whose aspect have to be described. But it's difficult to say precisely what the sanctuary looked like during the 7th century. Two different kinds of sources can help us: archaeological sources and written sources, even if these sources are more recent than the material.

Even if it has been established that the cult of Apollo was founded at the end of the 9th century BC², the sanctuary didn't contain many monuments and buildings. If an altar may have existed since a long time, the existence of the temple is more disputed. Only a few tiles attest the presence of the temple, known by literary sources since the 8th century BC³. Scholars date the foundations of the Treasury of the Corinthians, which is also known by Herodotus⁴, in the 7th century. This building plays a very important role in the sanctuary, because precious offerings were sheltered inside. The famous gifts made by the Oriental kings were stored, according to Herodotus, in the Treasury of the Corinthians: Midas of Phrygia dedicated to Apollo the throne, on which he used to dispense justice⁵; the golden and silver craters offered by Gyges, king of Lydia, were also seen by Herodotus in the Treasury of the Corinthians⁶. The tradition of the royal gifts to Apollo was continued by Alyattes, with a silver crater on iron stand⁷, and then especially by Croesus during the 6th century⁸.

1. The publication of the bronzes by Paul Perdrizet in 1908 is now insufficient, because of the new discoveries and the new interpretations. The 8th century bronzes are better known, thanks to the two publications of Claude Rolley: Rolley 1969, Rolley 1977.

2. *Guide de Delphes, le site*, p. 153.

3. Luce 2009, 111.

4. *Guide de Delphes, le site*, n° 308, p. 153. Herodotus 1, 14 and 50-51.

5. Herodotus, 1, 14.

6. *Id.*

7. Herodotus, 1, 25.

8. Herodotus 1, 50-51.

The existence of four buildings has been established, attested only by clay tiles: they were probably treasures, and it's impossible to know their exact localization⁹. But within the sacred space, there were houses, which occupied an important part of the site still in the 7th century. This observation confirms the fact that the *peribolos* didn't exist before the beginning of the 6th century: during the 7th century, the god cohabited with the men¹⁰.

The archaeological material provides then evidence for reconstructing the importance of the 7th century sanctuary. The non-Greek offerings¹¹ represent approximately 35% of the total, if Oriental and Occidental artefacts are taken into account. If the date of 700 BC doesn't constitute a break in the Greek history, from the end of the 8th c. onwards the archaeological material changes. Oriental manufactured objects have been found both in Apollo's sanctuary and Athena's.

Different oriental origins have been recognised, although many origins are still discussed. Among the oriental offerings, which are almost 30 % of the total, some cauldrons and rod-tripods are made by Oriental craftsmen. A siren-attachment with a helmet comes from a Syrian bronze cauldron¹² as well as a conical stand whom design has a parallel in north-Syrian reliefs (**fig. 1**).

From the Island of Cyprus comes a rather important group of objects: several Herzprung-type shields (**fig. 2**) should have a Cypriot origin, as well as shield borders decorated with a sinusoid line. A lion foot from a rod-tripod carries a syllabic inscription¹³ that confirms that it was made in Cyprus and brought to the Delphic sanctuary¹⁴. Herodotus tells about another royal consecration in Delphi, the *thymiaterion* of Evelthon¹⁵, showing the fact that royal consecrations were possible in Greek sanctuaries.

In Delphi was found an engraved tridacna shell from Phoenicia¹⁶: this kind of luxury object was exported from Phoenicia throughout the Mediterranean, and was offered in the Delphic sanctuary probably by a Greek visitor. The bronze bowl decorated with the representation of an attack of a fortress¹⁷ belongs to the Phoenician art, but may have been made in Cyprus¹⁸.

The royal tombs of Gordion have provided a great material, showing the skill of the Phrygian artists; among the bronzes, Phrygian vessel has been identified¹⁹. On the basis of comparisons, a bull protome from Delphi can be attributed to a Phrygian artisan (**fig. 3**); bronze statuettes may also come from Phrygia, according to the analyses of scholars²⁰.

The non-Greek offerings are not only Oriental, but come also from the Italian peninsular (about 5 %). Since the 8th century BC, Italian artefacts are known in Greek sanctuaries, and mostly in Olympia and Delphi. A fragment of a South Etrurian bronze helmet has been found in Delphi²¹: it is an 8th c. BC artefact, but it may have been offered in the 7th c. This is the same case with a few bronze spears from Central and South Italy that have been found in the sanctuary of Apollo. Some fibulas recall Italian types, but scholars assume that they are rather Greek imitations: the four-spiral fibula type²², known in Calabria, has also been discovered in Mainland Greece. Fragments of bronze cauldrons (**fig. 4**) have exact parallels in Sicily²³: but it's difficult to say where exactly the Delphic fragments have been made.

9. Luce 2009, 112. Le Roy 1967, 28-39.

10. Luce 2009, 114.

11. Non-Greek offerings mean here rather non-Greek objects, because the most part of those objects were dedicated by Greek visitors.

12. Rolley 1979, 14-15, fig. 16.

13. *Guide de Delphes, Le musée*, 152-153, n° 14.

14. The Island of Cyprus, with both Greek and Phoenician kingdoms, presents an interesting case, since the material production is unified; but the syllabic inscription transcripts a Greek name.

15. Herodotus, 4, 162.

16. Rolley 1979, 14, fig. 18.

17. *Guide de Delphes, le musée*, 156-157, n° 21.

18. Markoe 1985, 205-206.

19. Young 1981.

20. Kyrieleis 1977, 87, n. 98.

21. Kilian 1977, 427-442, fig. 1a-b.

22. One exemplar in Delphi, inv. 6400, Amandry 1938, 314, n° 15.

23. Albanese Procelli 1993, 188.

An interesting fact must be underlined: artefacts of Northern origin, cloth ornaments from Balkans and a statuette maybe from Caucasus, were offered in Delphi, like in Olympia and in Samos.

Most of the objects excavated in Delphi are Greek (65 %) and may have been offered by Greek visitors²⁴. As far as Greek offerings are concerned, the main difficulty with the 7th c. is to find the origin of the productions, orientalizing or not, within the different Greek workshops. Some are easier to recognise: for example Cretan artefacts are very specific, like the bronze stands that continue a Cypriot tradition as late as the very beginning of the 7th century BC²⁵. Two shields decorated with a lion protome (**fig. 5**) have direct parallel in Crete, in the Idaean Cave²⁶; those two types of artefact have been discovered, outside Crete, only in Delphi. The links between Delphi and Crete are particularly strong and are known also in the literary tradition²⁷.

About twenty griffin protomes from Samos were dedicated at Delphi. Other artefacts may have a Samian origin, a bronze socket from a tripod for instance. Eastern Greece provided a lot of offerings in the Delphic sanctuary: among them, an ivory element of furniture, a man with a lion (**fig. 6**), was created in an Eastern Greek and Lydian atmosphere.

But it's more difficult to say with certainty what was made in Argos, Corinth, or Athens. It is not impossible that the big griffin protome with cast head and hammered neck (**fig. 7**) was made in the Peloponnesus, perhaps in Argos. This kind of protome is rather different from the Samian examples, and the monumental size indicates that this creation tries to challenge the Samian griffins in a slightly different way. In the Delphic sanctuary was found one of the first Greek sirens from a bronze cauldron²⁸: the face shows a very geometric construction (**fig. 8**) which contrasts with the oriental examples. It has been proposed that the siren belongs to the Corinthian tradition²⁹. Corinth seems to have played an important role in Delphi, since the middle of the 8th c.: since that moment, the pottery comes mostly from Corinth³⁰.

There is a big discrepancy between the literary sources that draw a picture of richness and wealth, and the archaeological sources which haven't delivered this kind of rich and elegant offerings. We have then to consider what the real frequentation of Delphi was.

FREQUENTATION OF THE SANCTUARY

The origins and identity of the people who used to visit Delphi in the 7th century are rather difficult to define. Here lies a methodological problem: it is perhaps necessary to remember that the origins of the objects do not imply necessarily that the visitors, who dedicated them, come from the same place. So it would be illogical to imagine that a great number of Syrians, Phoenicians, Phrygians or Italians came to Delphi. Even if the artefacts were not Greek, the donors were mostly Greek. The pottery, the written sources and the situation of other sanctuaries must also be taken into account.

If we know from the literary sources that objects could have been consecrated by Foreigners, the lack of inscription of the artefacts doesn't allow us to say who offered them. But as far as the objects are part of a Greek offering system, it's sure that most of them were brought by Greeks. The question is: which Greeks?

At the end of the 8th century, Delphi has much less connections with Thessaly and the Northern regions. Pottery is mainly Corinthian, and also attic or East Greek³¹. We can observe the same development at Kalapodi, in which Thessalian and Euboean ceramics are followed by Corinthian and Cycladic imports³². It might help us understanding the origins of the donors. The comparison of the offerings of other sanctuaries will allow us to understand the particular situation in Delphi.

It had been proposed that the Corinthians dedicated some of the Oriental objects in Delphi, as they may

24. The fact that Croesus offered a crater made by Theodoros of Samos is an exception.

25. Rolley 1977, 115-117.

26. Kunze 1931, n° 6 or n° 18, p. 8-18.

27. *Homeric Hymn to Apollo*.

28. Rolley 1979, 14-15, fig. 17.

29. Croissant 1988, 97.

30. Morgan 1990, 139-140.

31. Luce 2009, 215.

32. Morgan 2003, 119.

have offered some Cretan artefacts in the Delphic sanctuary. In the sanctuaries of Corinth, the *orientalia* are concentrated in Perachora. They are very different from the Delphic objects, since the most part (scarabs and faience objects) are Phoenician or “Egyptianizing” and show a feminine frequentation in the sanctuary of Hera. The Italian artefacts indicate also the economic role of Corinth between East and West³³. The votive system in Delphi is different from Perachora’s. So, if Corinthians used to frequent the sanctuary, they didn’t bring the same kind of items. Delphi may have been visited by the Corinthian “elite” who chose Delphi to make special dedications. The oriental items like the cauldrons could have been part of those offerings. Catherine Morgan suggests for example that they brought Cretan bronzes³⁴. Those items were particularly exquisite and exotic, and showed their prestige.

But we can also interpret Cretan orientaling objects as evidencing for direct presence of Cretans in Delphi. The association of bronze supports and shields can be found only in Crete and Delphi, which shows special links between the Island and the sanctuary of Apollo. The *Homeric Hymn to Apollo*, by mentioning the Cretan priest chosen by Apollo, is another argument to support direct connections between Crete and Delphi³⁵. As many Oriental objects arrived and were also produced in Crete, it’s likely that the Island was a stage in the movement of the goods throughout the Mediterranean and especially in Greek sanctuaries.

The archaeological and literary sources prove that people of Samos used to travel throughout the Mediterranean; the Heraion received many oriental artefacts and for sure from Oriental donors. As far as East Greek artefacts were found in Delphi, and not only Griffin protomes, but also fragments of bronze tripods and pottery, it may be interpreted as evidence of the presence of Eastern Greeks. But it’s difficult to say if the East Greeks were responsible only for the production of the artefacts or for the dedications in Delphi too.

There must have been people from Argos, Sparta, as in the 8th and 6th c.; but the material does not give much evidence: some bronze pins must have been produced in Argos. The Attic productions too are more difficult to recognise. It should be underlined that there were few bronze offerings from Thessalian origin: some bronze jewels, pins or fibulas, have been made in Thessaly. Thessaly didn’t play an important role in Delphi from the end 8th c. onwards.

It’s not easy to find out who used to come to Delphi, because the bronze offerings are exceptional and very different from the pottery. They show that this sanctuary gathered objects and people from many parts of the Mediterranean area that helped the development of the sanctuary: we have to understand why.

THE DEVELOPMENT OF THE SANCTUARY

In a recent article, Helmut Kyrieleis summarized the reasons why Oriental artefacts were brought to Greece: trade, mercenaries, Phoenician expansion, and finally, oriental craftsmen in Greece³⁶. But, as Oriental offerings are known in other sanctuaries like Olympia, Samos or Perachora, it is important to wonder why the Delphic sanctuary, in Central Greece, received such items which can’t be found elsewhere in Central Greece³⁷.

The first point is maybe the role of the Pythian oracle. According to some sources, Oriental Kings have consulted the oracle: their gifts can be related to these consultations³⁸.

But the oracle is particularly linked with the colonisation since the 8th century. This is a much disputed issue³⁹. Did the sanctuary already have this international dimension at the end of the 8th and in the 7th century, or is it a more recent feature? Did the colonisation make it famous?

The consultation of the oracle has left no archaeological traces. But the objects from many parts of Greek and foreign areas may be interpreted as gifts from those who consulted the oracle. Even if there aren’t so many

33. Morgan 1998, 290.

34. Morgan 1990, 143-144.

35. Rolley 1977, 146.

36. Kyrieleis 2006.

37. For example in Kalapodi: Felsch 2007.

38. Gyges in Pliny, *NH* VII, 47.

39. Malkin 1987, 18: “the main areas of contention are the date of the beginning of Delphi’s ‘international influence’, its scope, and the authenticity of the extant foundation oracles”.

great offerings as in Olympia and Samos, the objects suggest the important role of Delphi at this period⁴⁰, the beginning of its pan-Hellenic role.

The Delphic sanctuary had a particular nature that some recent analyses have pointed out. F. de Polignac⁴¹ or C. Morgan⁴² proposed explanations for the development of the sanctuary mainly for the 8th century B.C.: located in a special place, easy to reach and aside from any major city-state at the same time, the sanctuary attracted the rich offerings of the aristocrats of some *poleis*. The competition between the elites explains the growth of the sanctuary. But this rivalry operates at two levels, especially in the 7th century. The difficulty to characterise the frequentation of Delphi comes from the fact that it has a kind of double dimension, international and pan-Hellenic. From the beginning it had an international influence, neither local nor regional: its wealth doesn't come from the land, not either from trade, like in Samos or Corinth. Foreign visitors, Greeks and non-Greeks, used to come to Delphi. On the other hand, it developed as a pan-Hellenic sanctuary: the role of the oracle in the colonization in the west and in the political life of the *poleis* reinforced this pan-Hellenic dimension. These two characteristics make the case of Delphi unique, with a very special pattern of competition in the 7th century.

But a difficulty remains for the 7th century: as it is hard to know who offered either oriental or orientaling objects, the pattern of competition in the 7th century must have been different from the 8th and specially the 6th century, after the "First Sacred War", when the sculptures like Kleobis and Biton or the Naxian Sphinx were carved in a style that one can immediately recognize. So we can conclude that the use of oriental or orientaling offerings in a pan-Hellenic sanctuary like Delphi still requires lot of consideration, and must be explained in the very context of the sanctuary. That's why it is still difficult to judge the importance of Delphi in the 7th century.

Offerings of the 7th century B.C. in Delphi are characteristic of the changes which occurred also in other sanctuaries. Eastern, Western or Greek artefacts, the offerings fit the changes in Greek cult and social practices. The main problems are how to explain the presence of foreign objects when other contemporary sources don't exist, and to infer historical, social or identity data from artefacts.

Anyway, the donors knew that in Delphi they could rival people from various places and communities: close or remote cities, *ethne*, oriental kings or barbarian chiefs. And as the oracle became more and more famous, this created the opportunity to these dedications. There was reciprocity between the prestige of the donors and the prestige of the Pythian sanctuary. This phenomenon is based on the spirit of rivalry that helped the growth of the sanctuary during the 7th, before it receives many buildings and monumental offerings in the 6th century.

40. Osborne 1996, 203-206.

41. Polignac 1996, 63.

42. Morgan 1990, 223-225.

SUMMARY

DELPHES AU 7e SIÈCLE AV. J.-C : LES OFFRANDES ET LE SANCTUAIRE

Hélène Aurigny

Entre le 8e siècle où apparaissent les premières offrandes et le 6e siècle où se multiplient les consécra-tions de tout le monde grec, le 7e siècle fait figure à Delphes d' « âge obscur ». Les sources historiques et épi-graphiques manquent et on ne dispose pas d'une publication générale du matériel archéologique de cette période.

Pourtant, le 7e siècle est un moment important à Delphes : les offrandes changent, se diversifient et le sanctuaire reçoit des objets venus d'Orient, d'Occident ou s'inspirant de motifs exotiques. Les objets de bronze, tout particulièrement, sont la source principale d'informations pour connaître l'évolution du sanc-tuaire pendant le 7e siècle. Il reste néanmoins délicat de déduire des seuls documents la fréquentation du sanctuaire : l'origine des objets, qui proviennent de l'ensemble du bassin méditerranéen, n'indique pas néces-sairement l'origine de ceux qui les ont offerts.

La comparaison avec la situation d'autres sanctuaires grecs permet de préciser les réponses aux questions de l'identité et de l'origine des dédicants, mais souligne aussi l'originalité et la spécificité de l'assemblage votif de Delphes, un grand sanctuaire en train d'acquérir un statut « international ».

BIBLIOGRAPHY

- Albanese Procelli R.M., 1993. *Ripostigli di bronzi della Sicilia nel Museo archeologico di Siracusa*, Palermo.
- Amandry P., 1938. Vases, bronzes et terres cuites de Delphes (Fouilles de 1938), *BCH* 62, 303-331, pl. XXX-III-XXXVII.
- Bommelaer J.-Fr. (ed.), 1991. *Guide de Delphes, Le site*, Athènes: École française d'Athènes, Paris.
- Croissant Fr., 1988. Traditions et innovations dans les ateliers corinthiens archaïques: matériau pour l'histoire d'un style, *BCH* 112, 91-166.
- Felsch R.C.S., 2007. *Kalapodi, 2, Zur Stratigraphie des Heiligtums; Die Bronzefunde*, Mayence, Philipp von Zabern.
- Kilian K., 1977. Zwei italische Kammhelme aus Griechenland, in *BCH suppl. IV, études delphiques*, 429-442.
- Kunze E., 1931. *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart, W. Kohlhammer.
- Kyrieleis H., 1977. Stierprotomen – orientalisch oder griechisch?, *AM* 92, 71-89.
- Kyrieleis H., 2006. Archäologische Einführung, in Naso A. (ed.), *Stranieri e non cittadini nei santuari greci, atti del convegno internazionale*, Firenze, Le Monnier università, 129-139.
- Le Roy Chr., 1967. *Fouilles de Delphes. Tome II: Topographie et architecture. Les terres cuites architecturales*, Paris.
- Luce J.-M., 2009. *Fouilles de Delphes II, Topographie et architecture. 13, Laire du Pilier des Rhodiens (fouille 1990-1992) à la frontière du profane et du sacré*, Athènes, Paris.
- Malkin I., 1987. *Religion and colonization in ancient Greece*, Leiden, E.J. Brill.
- Markoe G., 1985. *Phoenician bronze and silver bowls from Cyprus and the Mediterranean*, Berkeley, Los Angeles.
- Morgan C., 1990. *Athletes and oracles: the transformation of Olympia and Delphi in the eighth century BC*, Cambridge.
- Morgan C., 1998. Euboians and Corinthians in the Corinthian Gulf ?, in Bats M. – d'Agostino Br. (éds.), *Euboica, l'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente*, Paris, 281-302.
- Morgan C., 2003. *Early Greek States beyond the Polis*, London.
- Osborne R., 1996. *Greece in the Making*, London.

- Perdrizet P., 1908. *Fouilles de Delphes. Tome V. Monuments figurés: petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses*, Paris.
- Picard O. (ed.), 1991. *Guide de Delphes, le musée*, École française d'Athènes, Paris.
- Polignac de F., 1996. Offrandes, mémoire et compétition ritualisée dans les sanctuaires grecs à l'époque géométrique, in Hellström P. – Alroth B. (eds.), *Religion and Power in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1993*, Stockholm, 59-66.
- Rolley Cl., 1969. *Fouilles de Delphes. Tome V. Monuments figurés: les statuettes de bronze*, Paris.
- Rolley Cl., 1977. *Fouilles de Delphes. Tome V. Les trépieds à cuve clouée*, Paris.
- Rolley Cl., 1979. *Musée de Delphes: bronzes*, Paris.
- Young R.S., 1981. *The Gordion excavations final reports. 1: three Great Early tumuli*, Philadelphia.

Fig. 1. École française d'Athènes nég. 64881

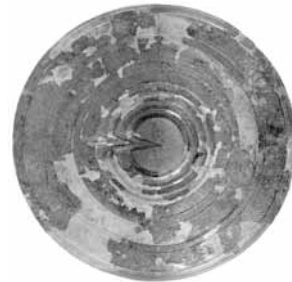

Fig. 2. École française d'Athènes nég. 18270

Fig. 3. École française d'Athènes nég. 30968

Fig. 4. Hélène Aurigny©

Fig. 5. École française d'Athènes nég. 14460

Fig. 6. École française d'Athènes nég. 14460

Fig. 7. École française d'Athènes nég. 31351

Fig. 8. École française d'Athènes nég. 31018

**ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΣΤΟΥΣ ΔΕΛΦΟΥΣ:
ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ***

Έλενα Κ. Παρτίδα

Στα μεγάλα αρχαιοελληνικά ιερά σήμερα αποζητάμε ελεύθερο χώρο, σε αντίθεση με την αισθητική των προπατόρων μας, που φαίνεται ότι συνηγορούσε υπέρ του συνωστισμού. Ο ελεύθερος χώρος είναι απαραίτητος προκειμένου να ερευνήσουμε τα διάσπαρτα και υπαίθρια εναποτεθειμένα ευρήματα που συχνά κρύβουν μεγάλο ενδιαφέρον για την ανασύνθεση των μνημείων.

Στον ιερό βράχο της Ακρόπολης η διάλυση και διερεύνηση των λεγόμενων «λιθοσωρών» ακολουθείται από στοίχιση των μελών, συνήθως με ειδολογικά κριτήρια. Σε τέτοιους σωρούς, όμως, έχουν εντοπιστεί και αποσπάσματα από γνωστά μνημεία. Κομμάτι από πλαίσιο φατνώματος του Παρθενώνα βρέθηκε κατά τον καθαρισμό του φρεατίου υπερχειλίσης που συνδέει τις δύο δεξαμενές της νοτίου κλιτύος (κι αυτές αποθέτες διάσπαρτων), ενώ δύο φατνωματικά πλαίσια από το Ασκληπιείο φαίνεται πως συνανήκουν με άλλα που εντοπίσαμε στις αποθήκες της Ακρόπολης και με ακόμη ένα από τους λιθοσωρούς του ιερού Βράχου. Την ομάδα αποδώσαμε στην οροφή του ναού Άρεως¹, έργο του «αρχιτέκτονα του Θησείου».

Άλλοτε τα μέλη που ανασύρουμε από υπαίθριους αποθέτες συγκροτούν σύνολα που είτε αντιπροσωπεύουν την εξέλιξη ενός ρυθμού, είτε ανήκουν σε έναν *τύπο* μνημείου ή ακόμη και σε ένα *συγκεκριμένο* μνημείο. Τέτοια σύνολα διευκολύνουν τη μελέτη μας, ενώ ταυτόχρονα συνιστούν εκθεσιακές ενότητες και αντικείμενο εκπαιδευτικών σεμιναρίων. Κυρίως, όμως, αποτελούν το πρώτο βήμα μιας πειραματικής ανάταξης με προοπτική αναστήλωσης ή αποκατάστασης. Με αυτή την ελπίδα ξεκινήσαμε το 2006 τη συστηματική διερεύνηση και διευθέτηση υπαίθριων αποθετών στους Δελφούς (εικ. 1, 2), αναζητώντας μέλη που ανήκουν σε γνωστά μνημεία, ή απαρτίζουν σειρές² μορφολογικής ή τεχνολογικής εξέλιξης και μπορούν να αναδειχθούν. Πράγματι οι αποθέτες επεφύλασσαν αξιοποιήσιμο υλικό που διαχωρίσαμε σε ομάδες αρχιτεκτονικής και επιγραφικής. Η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει κατάλοιπα από έναν ιδιάζοντα μορφότυπο κιονότυπο αναθημάτων. Πρόκειται για μονόστολα πρίσματα ή πεσσούς και για δικιόνια μνημεία που φέρουν αγάλματα ή γλυπτικά συντάγματα στην επίστεψη και χρονολογούνται από τον 5^ο ως τον 2^ο αι. π.Χ. Ανάμεσά τους ο τριγωνικός κίονας Ναυπακτίων-Μεσσηνίων του 5^{ου} αι. π.Χ., καθώς και άλλα μνημεία Αιτωλών από τον 3^ο αι. π.Χ., εποχή που η Συμπολιτεία τους πρωτοστάτησε στο ιερό των Δελφών. Στη δεύτερη ομάδα εντάσσεται μια πλειάδα επιγραφών ευρείας θεματολογίας³ (εικ. 3), τις οποίες οργανώσαμε σε διακριτές ενότητες, αντιπροσωπευτικές για τη θρησκευτική, θεσμική και πολιτειακή ζωή των Δελφών. Καρπός των ερευνών μας ήταν δύο νέες

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον έμπειρο γνώστη της δελφικής αρχιτεκτονικής, καθηγητή στο Πολυτεχνείο Στρασβούργου και αγαπητό φίλο, Didier Laroche, για τις γόνιμες συζητήσεις μας και την ενθαρρυντική του επιδοκμασία κατά τη διάρκεια του έργου που παρουσιάζουμε εδώ. Στην αποκρυστάλλωση φωτορεαλιστικής πρότασης για το περιεχόμενο και τη διάταξη της ημι-υπαίθριας έκθεσης ιδιαίτερα σημαντική ήταν η συνεργασία του επιγραφολόγου, Διευθυντή της Γαλλικής Σχολής Dominique Mulliez. Η Προϊσταμένη της Ι' ΕΠΚΑ, Δέσποινα Σκορδά, μου έδωσε πρόθυμα την άδεια να εξετάσω και να δημοσιεύσω τα νέα ευρήματα που σχετίζονται με την παρούσα μελέτη, καθώς και πλήρη ελευθερία για τη διαχείριση και αξιοποίηση των διάσπαρτων αρχαίων (εκθετικά και, μακροπρόθεσμα, αναστηλωτικά) – πεδίο δράσης για το οποίο είμαι ευγνώμων. Με υπομονή και αφοσίωση ο συντηρητής Νίκος Ματούλας και το συνεργείο του συνέβαλαν στην πραγμάτωση της αποστολής μας.

1. Προκαταρκτική αναφορά υπεβλήθη το 1999-2000 στην Α' ΕΠΚΑ και την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών (ASCSA). Για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του σχετικού υλικού ευχαριστώ τους Κ. Κίσσα και Ι. Τριάντη.

2. Δηλ. στοιχεία ενδεικτικά της μορφολογικής εξέλιξης ενός τύπου ή ρυθμού, ή της προόδου στην τεχνική και κατεργασία.

3. Παρτίδα 2006β.

συλλογές, μια υπαίθρια και μια ημι-υπαίθρια⁴, τις οποίες δουλέψαμε παράλληλα με τη μελέτη για μια τρίτη έκθεση, της «αρχαίας πόλης των Δελφών»⁵.

Δυτικά του Απολλώνειου τεμένους, και εκτός της οριοθετημένης διαδρομής των επισκεπτών, εκτείνονται ισόπεδα πλατώματα όπου μπορούν να απλωθούν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Των θησαυρών Σιφνίων και Θηβαίων είναι ήδη ταξινομημένα με βάση την προέλευση, κι έτσι υπολογίζεται το ποσοστό του σωζόμενου αυθεντικού υλικού του αντίστοιχου κτιρίου. Για τα προαναφερθέντα πεσσόσχημα και δικιόνια μνημεία η χωροθέτηση ακόμη συζητιέται. Η θεωρία περί διασποράς τους γύρω από το ναό του Απόλλωνα και το βωμό είναι μια υπόθεση που βασίζεται στα σημεία όπου βρέθηκαν καταπεσμένα τα μέλη τους. Η δική μας συλλογιστική στοχεύει στη συγκέντρωση των δομικών στοιχείων αυτού του τύπου μνημείων, ώστε να διευκολυνθούμε σε συσχετισμούς, συγκολλήσεις και δοκιμαστικές ανατάξεις. Ιδιαίτερα στην περίπτωση των δικιόνιων οικογενειακών αναθημάτων των Αιτωλών, η συγκέντρωση των καταλοίπων τους –πέραν από ενδεικτική της εξέλιξης του ιωνικού ρυθμού– θα βοηθούσε να υπολογιστεί ο αρχικός αριθμός τους (με κατανομή των μελών ανά δικιόνιο) και να κατανοηθούν οι λεπτομέρειες σχεδιασμού τους. Ιδανική κρίθηκε η θέση «Σταθμός», κοντά στα νέα εκδοτήρια του Μουσείου (εικ. 4). Τα άνθηρα εδώ διαμορφώθηκαν εξ αρχής, αφού διαλύσαμε τους άτακτους λιθοσωρούς (εικ. 2), διαμορφώσαμε πάγκους, περισυλλέξαμε συναφή κομμάτια από διάφορους αποθέτες και ξεχωρίσαμε τα αξιοποιήσιμα μελετητικά, δηλ. όσα μπορούν να αποδοθούν σε μνημεία, να δώσουν μαρτυρίες είτε γραπτές, είτε για την οικοδομική τεχνολογία (βλ. σπάνιους τριγωνικούς γόμφους) και τις αρχιτεκτονικές παραδόσεις.

Την έναρξη διευθέτησης των ανδρών το 2007 σήμανε το πρίσμα του Αιμιλίου Παύλου που, πολιτικά, σηματοδοτεί την αρχή της ρωμαϊοκρατίας, αφού η ζωφόρος του εξιστορεί τη μάχη της Πύδνας⁶. Το πρίσμα, που είχε αρχίσει να υψώνεται ως ανάθημα του Μακεδόνα βασιλιά Περσέα⁷, ήταν πιθανώς ημιτελής (κορμός πεσσοῦ) όταν ο βασιλιάς ηττήθηκε από το στρατηγό Αιμίλιο Παύλο στην Πύδνα το 168 π.Χ. Ακολούθως ο Ρωμαίος οικειοποιήθηκε το ανάθημα του Περσέα, συμπληρώνοντάς το με ανάγλυφη απεικόνιση της μάχης που του εξασφάλισε την υπεροχή, και επιστέφοντάς το με ιππικό σύμπλεγμα, πιθανώς πορτραίτο του εαυτού του να κατατροπώνει τον αντίπαλο.

Το δομικό υλικό του πεσσοῦ συγκεντρώθηκε⁸ στο άνω άνθηρο του «Σταθμού», αφού προηγουμένως εκκενώθηκε⁹ το κάτω για πρακτικούς λόγους ευκολίας στην πρόσβαση. Αξίζει να αναφερθεί το λίθινο σταθμίο που εντοπίσαμε μεταξύ άλλων κατά τη διάλυση του εδώ λιθοσωρού και τις εργασίες διευθέτησης-ταξινόμησης. Αυτές μας οδήγησαν επίσης στον εντοπισμό στοιχείων της επίστεψης του πεσσοῦ, στη συναρμογή και συγκόλληση του επιστυλίου του, καθώς και σε μια μικρής κλίμακας ανάταξη (εικ. 5, 9): τμήμα του επικράνου τοποθετήθηκε πάνω στο δόμο με τους ρόδακες, που σε παλαιότερες σχεδιαστικές αναπαραστάσεις δεν συμπεριλαμβάνεται¹⁰, έχοντας αποδοθεί σε άλλο μνημείο.

Μια άλλη μορφή πρίσματος (και μια πρωιμότερη εποχή) εκπροσωπεί ο μαρμάρινος τριγωνικός κίονας που ανέθεσαν Ναυπάκτιοι και Μεσσήνιοι από κοινού. Δεύτερος τριγωνικός κίονας στο δελφικό ιερό, από σκουρόχρωμο λίθο, παραμένει ανώνυμος¹¹, αν και αποκαθίσταται τοπογραφικά κι αυτός στο νότιο περίπατο του απολλώνειου ναού. Ο κίονας Ναυπακτίων-Μεσσηνίων μοιράζεται με τον ομόλογό του στην Ολυμπία όχι μόνο την κοινή καταγωγή των αναθετών αλλά και μορφολογική ομοιότητα, σε βαθμό που να συζητείται ο Παιώνιος ως δημιουργός αμφοτέρων¹². Ωστόσο, ο τύπος της επίστεψης (τρίποδας, μορφή Νίκης, ή συνδυασμός των δύο) δεν έχει ακόμη εξακριβωθεί, λόγω των πολλαπλών ιχνών στην πλίνθο. Την πλήρη ακολου-

4. Οι αντίστοιχες μελέτες αναλυτικά και με πλήρη βιβλιογραφία: Partida 2009.
5. Παρτίδα – Τσαρούχα 2009, στον παρόντα τόμο. Η έκθεση αυτή θα αναπτυχθεί σε αίθουσα παρακείμενη στη Στοά των Επιγραφών, που παρουσιάζεται στο β' μέρος της παρούσας εργασίας.
6. Jacquemin 1999, αρ. 424. Παρτίδα 2004, 198-199, 212.
7. Αν ο Περσέας είχε αφιερώσει και κάποιον άλλο πεσσοῦ στους Δελφούς [Jacquemin 1999, αρ. 349], καθώς και σε ποιο στάδιο ολοκλήρωσης είχε φθάσει το πρίσμα, είναι θέματα υπό διερεύνηση.
8. Εκτός από τους δύο ογκώδεις λίθους της πλίνθου. Αξιοσημείωτες οι διαφορετικές ποιότητες μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκαν στο μνημείο.
9. Στην επιχείρηση ανέλκυσης και αποσυμφόρησης των αποθετών επιστρατεύσαμε JCB, γρύλο, παραδοσιακά κατρακύλια, ανυψωτικό περνοφόρο και γερανό.
10. Colin 1930, 30-116, ειδικά 31, 109, εικ. 4-5.
11. Laroche – Jacquemin 1982, 202-207. Jacquemin 1999, αρ. 639.
12. Colin 1930, 1-28. Laroche – Jacquemin 1982, 196-200.

θία των σπονδύλων του τριγωνικού κίονα παρατάξαμε σε θρανίο στο κάτω άνηδρο, αναμένοντας μια ευκαιρία για την αναστήλωσή του (εικ. 5).

Ιδιαίτερη κατηγορία ιδιωτικών ή οικογενειακών αναθημάτων ιωνικού ρυθμού αποτελούν τα Αιτωλικά μνημεία που, εξαιτίας της αρχιτεκτονικής μορφής τους, αποκαλούμε συμβατικά «δικιόνια». Πρόκειται για ιδιόρρυθμο και τολμηρό –από άποψη στατικής μηχανικής– συνδυασμό γλυπτού συντάγματος και αρχιτεκτονικού καλλιτεχνήματος, με τα αγάλματα στρατιωτικών αξιωματούχων ή μελών μιας οικογένειας παρατεταγμένα στην κορυφή ενός θριγκού που ενώνει δύο (ή τρεις) ψηλούς κίονες ιωνικού ρυθμού από μάρμαρο ή ασβεστόλιθο. Υπολογίζεται ότι πρέπει να υπήρχαν τουλάχιστον οκτώ τέτοια μνημεία στο δελφικό ιερό του Απόλλωνα, όμως τέσσερα είναι ως τώρα με βεβαιότητα ταυτισμένα: (κατά χρονολογική σειρά) της Αρισταινέτας, του Λύκου Διοκλέος, του Πλείσταινου και του στρατηγού Χαρίξενου, τα οποία εκτείνονται χρονικά από το 270 ως το 240 π.Χ. –εποχή κυριαρχίας των Αιτωλών στην Ελλάδα. Μιας και ο Πausanias δεν τα αναφέρει στην περιήγησή του, συνάγουμε τη θέση τους πρωτίστως από τα σημεία ανεύρεσης των αρχιτεκτονικών τους καταλοίπων, και λιγότερο από την αντιστοίχιση με θεμελιώσεις. Προκύπτει πως τα περισσότερα κατείχαν περίοπτη θέση στον *περίπατο* του ναού και την Άλω. Όμως και τα αφιερώματα που προσέφερε συλλογικά η αιτωλική συμπολιτεία ή *κοινό* των Αιτωλών –τα οποία, αντιθέτως, μνημονεύει ο Πausanias– κατέλαμβαναν επίσης προνομιακές θέσεις. Μολονότι τα δικιόνια υπερτερούσαν σε πρωτοποριακό σχεδιασμό, τα δημόσια αιτωλικά αναθήματα δεν υστερούσαν καθόλου σε ποικιλία και πολυμορφία. Κυμαίνονταν από επιμήκεις μακρές (9 μ.) εξέδρες με πολυπρόσωπα συντάγματα από χαλκό ή μάρμαρο να αναπαριστούν θεούς μεταξύ θνητών (αγαπητό θέμα, ίσως εμπνευσμένο από το μνημείο του Μαραθώνα εδώ στους Δελφούς), μέχρι βαθμιδωτή κόγχη με γλυπτές εικόνες ηρώιδων στο πρώτο διάνυσμα της Ιεράς οδού (Άτλας 215), ενώ κορυφαίο και ασυνήθιστο τυπολογικά είναι το τρόπαιο της προσωποποιημένης Αιτωλίας (εικ. 1), που διαιωνίστηκε στα νομίσματα. Πέραν της απόκρουσης των Γαλατών και της διάσωσης του δελφικού ιερού, που θεωρήθηκε το σημαντικότερο επίτευγμα των Αιτωλών, εξασφαλίζοντάς τους αίγλη και γόητρο στη διπλωματική-πολιτική ιστορία αλλά και ρυθμιστικό ρόλο στα δελφικά πράγματα, οι Αιτωλοί ανέθεσαν κι άλλα δημόσια αφιερώματα που επικύρωναν τις εκάστοτε πολιτικές τους συμμαχίες και σχέσεις με τη βασιλική αυλή, είτε των Πτολεμαίων είτε των Ατταλιδών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι πεσσοί που ανεγέρθηκαν προς τιμήν του Ευμένους και του Προυσία. Για τη μνημειακή τοπογραφία, που συχνά καθρεφτίζει το κύρος του αναθέτη, αξίζει να σημειωθεί πως τα περισσότερα αιτωλικά αφιερώματα στέκονταν κοντά στον οπισθόδομο του ναού ή περιμετρικά του προνάου και του βωμού. Η μεγάλη στοά δυτικά του ιερού, που απαντάται στη βιβλιογραφία ως οπλοθήκη, έχει ερμηνευθεί και ως ανάθημα των Αιτωλών για τη στέγαση λαφύρων από τους Γαλάτες. Μετά το 279 π.Χ. τα αιτωλικά αναθήματα κυριολεκτικά κατέκλυσαν το μαντικό ιερό και πρέπει να άλλαξαν τη μορφή του. Οι πολύτροπες αρχιτεκτονικές μορφές (βαθμιδωτές εξέδρες, δικιόνια, τριγωνικός κίονας, τρόπαιο) και η παρουσία τους επίσης στο ιερό του Θέρμου (μολονότι εδώ απουσιάζουν τα δικιόνια) αποκαλύπτουν ίσως την τοπική αρχιτεκτονική παράδοση των Αιτωλών. Το κύμα ανέγερσης μνημείων στο δελφικό ιερό αλλά και οι επίλεκτες θέσεις αυτών στον «επιφανέστατο τόπο» αντικατοπτρίζουν, πιστεύουμε, όχι μόνο τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα και την επινοητικότητα των Αιτωλών ως δημιουργών, αλλά επίσης την άνοδό τους στο πολιτικό προσκήνιο της Ελλάδας. Το μαντικό ιερό του Φοίβου Απόλλωνα ήταν το καλύτερο περιβάλλον για να καθαγιαστεί και να διακηρυχθεί το κύρος των Αιτωλών, γι' αυτό και προτιμήθηκε έναντι του μητροπολιτικού τους ιερού στο Θέρμο.

Το υλικό της υπαίθριας έκθεσης περισυλλέξαμε από υπαίθριους αποθέτες, χωρίς να διαταράζουμε μέλη πεσμένα σε συγκεκριμένα σημεία, που ενδεχομένως θα προσδιορίσουν τη θέση όπου στεκόταν το αντίστοιχο μνημείο. Εκτός από τα κιονόκρανα, που ταυτίζονται βάσει παλαιών σχεδιαστικών αποκαταστάσεων των A. Martinaud και S. Da Fonseca, προέκυψαν συνανήκοντα και συγκολλώμενα τμήματα ανωδομής του δικιόνιου της Αρισταινέτας, ενώ συναρμόστηκαν τμήματα από το θριγκό δύο ακόμα δικιόνιων (εικ. 6, 7): του στρατηγού Χαρίξενου (το αντίθημα του επιστυλίου) και του Λύκου Διοκλέος (τρία τμήματα θριγκού με γεισίποδες και ταινιωτό επιστύλιο). Αναπάντεχα, η κατεδάφιση παλαιού σπιτιού μέσα στον οικισμό των Δελφών (ιδιοκτ. Ευθ. Μαμαρέλλη) απέδωσε τμήμα γείσου με οδοντωτούς γεισήποδες, που αποδίδουμε πιθανώς σε δικιόνιο ή πεσό.

Βασικά μας κριτήρια στο σχεδιασμό της διάταξης ήταν να ομαδοποιούμε τα συνανήκοντα (εικ. 8, 9), να σκιαγραφούμε τη μορφή του μνημείου αφήνοντας περιθώρια (α) για επιστημονικές παρατηρήσεις –πράγμα που εξυπηρετεί η έδραση κιονοκράνων σε ανοξείδωτες πολυγωνικές βάσεις με πέλματα– και (β) για προσθήκες ή βελτιώσεις: τη μερική ανάταξη της ανωδομής του δικιόνιου Αρισταινέτας προβλέψαμε «προοπτι-

κά», ώστε να είναι αναστρέψιμη, και έτσι ο ανθεμωτός θριγκός εδράζεται σε σιδηροκατασκευή λίγο πιο πίσω από το επιστύλιο και όχι ακριβώς επάνω του (εικ. 8).

Η διερεύνηση ιωνικών στοιχείων διάσπαρτων στο χώρο των Δελφών ρίχνει φως και σε άλλα κτίρια, αφού ορισμένα κιονόκρανα που αποδίδονταν στην έσω κιονοστοιχία του ναού τώρα αποσυσχετίζονται απ' αυτήν και συνδέονται με τα αιτωλικά δικιόνια. Τα συμπεράσματά μας για τα μνημεία των Αιτωλών αφορούν τον αριθμό τους, τις επιρροές στον αρχιτεκτονικό τους ρυθμό, την επιλογή υλικού δόμησης, την πιθανή επισκευή ή ανακατασκευή τους βάσει ορισμένων λεπτομερειών οικοδομικής τεχνολογίας. Στο μνημείο Αρισταινέτας, για παράδειγμα, διαπιστώνουμε μεγαλύτερη επιρροή από τις Κυκλάδες¹³ παρά από την Πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Σημαντικές θεωρούμε τις ενδείξεις επισκευής που προκύπτουν από τους διπλούς, πυκνά διατεταγμένους τόρμους στις κάτω επιφάνειες επιστυλίου και αντιθήματος. Είτε άλλαξαν το σχέδιο προληπτικά, για να πυκνώσουν τους γόμφους και να ενισχύσουν τη στατική, είτε πραγματοποιήθηκε κάποια επισκευή. Αυτό υποστηρίζει και η χάραξη τεκτονικών σημείων σε σπονδύλους (από σαθρό, μάλλον Υμήττειο μάρμαρο) που, λόγω του σημείου όπου βρέθηκαν, αποδίδονται στο δικιόνιο Χαρίζενου. Στο μνημείο του Λύκου-Διοκλή (εικ. 9) η δυνατότητα ένταξης κάποιων ενεπίγραφων θραυσμάτων αποκαλύπτει τη συνέχεια και το αξιοσημείωτο μήκος του επιστυλίου (ενός ίσως από τους μακρότερους λίθους των Δελφών), το πλήθος των αγαλματικών μορφών στην επίστεψη, αλλά και το τολμηρό εύρος του μετακίονιου διαστήματος. Επιπλέον, αποκλείει την ερμηνεία του ως ανώφλι ή θυραίο πλαίσιο, όπως είχε εκτεθεί στο παλαιό Μουσείο.

Σε γενικές γραμμές η υπαίθρια έκθεσή μας περιλαμβάνει δείγματα εξέλιξης του ιωνικού ρυθμού από τον 5^ο ως τον 2^ο αι. π.Χ. και δηλώνει την υπόσταση του ιωνικού κίονα αλλά και του ζεύγους ιωνικών κίωνων ως ανεξάρτητου, ελεύθερα ιστάμενου αφιερώματος, έξω από οικοδομικά πλαίσια. Την εντύπωση αυτήν ενισχύει το ενεπίγραφο ιωνικό κιονόκρανο που βρέθηκε ξαναχρησιμοποιημένο σε παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁴, καθώς και η βάση ιωνικού κίονα (με μολυβδοχομημένο γόμφο για πάκτωση στο στυλοβάτη) πιθανώς από μονόστυλο ή δικιόνιο μνημείο.

Στη **στοά κάτω από την πεζογόφυρα του μουσείου** φιλοξενείται μια νέα συλλογή: οι επιγραφές που επιλέξαμε από τους υπαίθριους αποθέτες, οι οποίες κατατάσσονται αφ' ενός *θεματικά* σε έμμετρες, αγωνιστικές (εικ. 10), αμφικτυονικές και οικοδομικές-οικονομικές, αφ' ετέρου *γεωγραφικά* σε αφιερώσεις, ψηφίσματα και απελευθερωτικές πράξεις που αφορούν διάφορες περιοχές του ελληνισμού. Εκτίθενται –ενδεικτικά και αντιπροσωπευτικά– ποιητικά διατυπωμένοι έπαινοι για πρόσωπα ενάρετα, ύμνοι στους θεούς, εκχωρήσεις προνομίων, δόγματα και αποφάσεις που φωτίζουν την προσωπογραφία, τους θεσμούς, την ιστορία. Ιδιαίτερο κεφάλαιο απαρτίζουν οι οικονομικοί απολογισμοί (εικ. 8, 11) που καταγράφουν συστηματικά παραγγελίες, αναθέσεις, συμβόλαια, πρόστιμα, έξοδα ανέγερσης και επισκευών, συνιστώντας ένα γιγάντιο αρχείο για το εργοτάξιο του 4^{ου} αι. π.Χ. Την ενότητα «ανοίγει» ένα απόσπασμα μαρμάρινης πλάκας όπου αναγράφεται η ανανέωση του δικαιώματος προμαντείας των Θουρίων¹⁵, τοποθετημένη χρονικά *μετά την καταστροφή του ναού* του Απόλλωνα. Πρόκειται για μια από τις ελάχιστες επιγραφικές μαρτυρίες του συμβάντος-ορόσημου για το ναό και ολόκληρο το ιερό και, κατά μία έννοια, αιτιολογεί τους αναλυτικούς απολογισμούς που ακολουθούν. Η καταγραφή αυτού του είδους εν καιρώ παγιώνεται ως τακτική σε πολλά μεγάλα πανελλήνια αλλά και σε τοπικά ιερά¹⁶. Ο δε καθορισμός των προδιαγραφών με συγκεκριμένα *παραδείγματα*¹⁷ απηχεί το προηγμένο επίπεδο τεχνογνωσίας εκείνων των χρόνων. Τα κείμενα-αποφάσεις σχετικά με την επιμέλεια και συντήρηση του δελφικού ιερού (π.χ. μέριμνα της Αμφικτυονίας και των ναοποιών για δίκτυα ύδρευσης ή και παροχέτευσης) και πρωτίστως οι οικοδομικοί λογαριασμοί αποκαλύπτουν τις δαπάνες αλλά και την προέλευση των κεφαλαίων (ανοικοδόμησης) από εισφορές, φόρους, το θησαυροφυλάκιο του ιερού αλλά και το ταμείο της πόλης των Δελφών.

13. Εδώ ίσως πρέπει να προσμετρηθεί η πτολεμαϊκή παρουσία στις Κυκλάδες κατά τον 3^ο αι. π.Χ. Βλ. Παρτίδα 2010.

14. Daux 1960, 756, εικ. 5.

15. Rougemont 1991, 179, σημ. 55.

16. Πέρα από τη Δήλο, την Επίδαυρο, την Ελευσίνα και το Ερέχθειο, λογαριασμοί αποδίδονταν επίσης στην Τεγέα, τη Λειβαδιά και το Δήλοσι Βοιωτίας. Στην τελευταία περίπτωση ο αγωνοθέτης, υπεύθυνος για την οργάνωση των Δηλίων εορτών και αγώνων προς τιμήν του Απόλλωνα, κατέγραψε τον απολογισμό του με αναφορές ονομαστικές, νομισματικές, ακόμη και διπλωματικές, δηλ. για τις σχέσεις μεταξύ πόλεων της Βοιωτίας: Brélaz – Andreiomenou – Ducrey 2007, 235.

17. Λιθινή ενεπίγραφη στήλη του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. στο Μουσείο Ελευσίνας περιγράφει την παραγγελία και ανάθεση κατασκευής ορειχάλκινων γόμφων για τους κίονες της φιλώνειας στοάς. Πρόκειται ίσως για ένα από τα αρχαιότερα επιγραφικά *παραδείγματα*.

Έχοντας επιλέξει το υλικό προς έκθεση, επόμενο βήμα ήταν η αντιμετώπιση θεμάτων συντήρησης και «στησίματος». Εφαρμόσαμε επιφανειακό καθαρισμό, συγκολλήσεις, αφαίρεση παλαιών οξειδωμένων συνδέσμων, νέες συμπληρώσεις (με τοιμέντο τύπου Δανίας και χαλαζιακή άμμο) σε ελαφριά εσοχή από την επιδερμίδα του αρχαίου. Μόνιμο μέλημά μας ήταν η αναστρεψιμότητα κάθε επέμβασης. Οι μεταλλικές ανοξείδωτες βάσεις προτιμήθηκαν για πιο ανάλαφρη εντύπωση, μολονότι κάποια ογκώδη και βαριά εκθέματα επέβαλαν κτιστές βάσεις. Ωστόσο, αποφύγαμε το «βάθρο επί βάθρου» που είναι μη αποδεκτό αισθητικά, αλλά και παραπλανητικό ως προς το γνήσιο ρόλο του αρχαίου. Σταθερή επιδίωξη μας είναι πάντα η αντισεισμική πρόληψη.

Από την άποψη της μουσειολογίας, το στήσιμο των λίθινων¹⁸ προϋποθέτει αντιμετώπιση κατά περίπτωση. Παρά τους κανόνες και τις θεωρητικά ιδεώδεις αναλογίες, κάθε έκθεμα είναι ιδιαίτερο. Ως προς τη μέθοδο παρουσίασης σε έναν ιδιόζοντα ημι-υπαίθριο χώρο, όπως είναι η στοά, ας αναφερθούν δυο λόγια ενδεικτικά των πρακτικών δυσκολιών και της «σκηνογραφίας». Τα εκθέματα αναβιάστηκαν στις θέσεις τους με διπλή σκαλωσιά και ράουλο, όμως και το φρεάτιο της πεζογέφυρας αποδείχθηκε αποτελεσματικό για τη χρήση γερανού. Ο λίθος με απελευθερωτικά ψηφίσματα στις τέσσερις επιφάνειές του προβλέφθηκε να κινείται πάνω σε «μύλο», ένα σύστημα περιστροφής με δίσκους. Γύρω από τις επιτάφιας στήλες για ανθρώπους¹⁹ από τη Μασσαλία, το Σελινούντα, την Τρώαδα και τις Θεσπιές, που ετάφησαν στους Δελφούς, στρώθηκε κροκάλα Θρακομακεδόνων σε μίμηση φυσικού τοπίου νεκρόπολης (εικ. 12). Θυμίζουμε ότι σε παράπλευρη αίθουσα βρίσκεται σε εξέλιξη η έκθεση «*Η πόλη των αρχαίων Δελφών*», με ευρήματα από τον οικισμό και τις νεκροπόλεις. Η νέα συλλογή δοκιμάστηκε ήδη με επιτυχία ως σεμιναριακό μάθημα, αφού προσφέρει αφ' ενός ευκαιρία για σύγκριση και σχολιασμό γραφών, αφ' ετέρου πεδίο για διασταύρωση και αντιπαραβολή πολυσχιδών κειμένων.

Το πάνθεον των Δελφών αποκαλύπτεται επιγραφικά, είτε άμεσα (βλ. π.χ. ύμνους του Αριστόνοου για την Εστία και τον Απόλλωνα) είτε έμμεσα, από αναφορές των κειμένων στους ιερείς της Ειλειθυίας και του Διονύσου Σφαλεώτα. Στον τομέα του Απολλώνιου όπου, σύμφωνα με ανασκαφικές ενδείξεις, λατρευόταν από αρχαιότατων χρόνων ο Διόνυσος Σφαλεώτας βρέθηκε ακόμα μία έμμετρη επιγραφή, ο χρησιός που – κατά την ομηρική ποίηση²⁰ – δόθηκε στο βασιλιά Αγαμέμνονα²¹. Αναφορές στο ιερατείο γίνονται επίσης σε απροσδόκητα σημεία. Σε ερμαϊκή στήλη (εικ. 3) μνημονεύονται οι *όσιοι* –ιερείς του Διονύσου μα και του Πύθιου Απόλλωνα– που παρευρίσκονταν σε απελευθερώσεις δούλων και στη μαντική διαδικασία χρησιμοδότησης, σύμφωνα με μαρτυρία του Πλούταρχου. Ο ίδιος ο Πλούταρχος είχε διατελέσει αρχιερέας του Απόλλωνα, καθώς και επιμελητής της Αμφικτυονίας.

Στις έμμετρες συγκαταλέγονται δύο επιγραφές που ανασύρθηκαν από την ιερά οδό. Αφορούν την τοπική στρατιωτική ιστορία και εξυμνούν την παλικαριά του ήρωα Ξάνθιππου, του γενναίου Φωκέα πολεμιστή που απελευθέρωσε δις την πατρίδα του, Ελάτεια, από την πολιορκία των Μακεδόνων. Οι Φωκείς εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους στέλνοντας δώρο στον Απόλλωνα των Δελφών ένα χάλκινο λιοντάρι, που θα μπορούσε να συμβολίζει μεταφορικά το θάρρος του Ξάνθιππου. Είναι τραγική ειρωνεία ότι οι Φωκείς τιμωρήθηκαν με δυσβάσταχτο πρόστιμο επειδή κατά τον Γ' ιερό πόλεμο σύλησαν τους θησαυρούς του μαντείου προκειμένου να τους μετατρέψουν σε πολεμοφόδια. Σκοπίμως στην έκθεση παραθέτουμε τις αντίστοιχες μαρτυρίες αντικρυστά, ώστε να υποδηλώνεται η τροπή που μπορεί να λάβει η μοίρα και η ιστορία.

Τα αφιερωματικά επιγράμματα κατανέμονται ανά γεωγραφικό διαμέρισμα της Ελλάδας. Ένα λεκτικό χάρτη εκείνης της εποχής παρέχει η λίστα των θεωροδόκων²², την οποία μάλιστα αποκαταστήσαμε εκ νέου²³,

18. Μερτζάνη 2008, 89, 92-93. Ειδικότερα το νέο μουσειογραφικό πρόγραμμα των Δελφών παρουσιάσαμε σε ημερίδες και συνέδρια: Partida 2003b και 2005, Κολώνια – Παρτίδα 2003, 837-853.

19. Η καταγωγή τους μαρτυρά πως το χόμα των Δελφών δεν φιλοξένησε μόνο εντόπιους. Η ελεφαντοστεινή σπάτουλα για γυναικείο καλλωπισμό που βρέθηκε σε τάφο του 6^{ου} αι. π.Χ. κοντά στο Μουσείο [Perdrizet 1908, 162, αρ. 280, εικ. 679], με προτομές αλόγων, θυμίζει χάλκινο εξάρτημα ιπποσκευής που βρέθηκε στο ιερό και φέρει ανάλογο μοτίβο, θεωρούμενο ως τυπικό του Λουριστάν (Ιράν) [Παρτίδα 2003γ, 804-805, εικ. 5. Παρτίδα 2003α, 45-46. Παρτίδα 2004, 130, 143]. Θα μπορούσε να είναι ένα κειμήλιο, αναμνηστικό, ή ίσως ενδεικτικό της καταγωγής του κατόχου του τάφου, δηλ. να ανήκε σε κάποιο μετανάστη.

20. *Οδύσσεια* θ, 77-80 και *Ιλιάδα* I, 404-405.

21. Lerat 1961, 317-320.

22. Plassart 1921, 1-85. Daux 1965, 658-664. Decker 1995, 116. Παρτίδα 2004, 230.

23. Σε συνεργασία με τον συντηρητή Α. Κωνσταντάτο. Μολονότι βασιστήκαμε στο προαναφερθέν άρθρο του Daux, επιχειρήσαμε να δώσουμε μια άλλη γεωμετρία στην αποκατάσταση, αναδεικνύοντας τα κενά της λίθινης στήλης για ιστορικούς αλλά και αισθητικούς λόγους. Συγκεκριμένα τονίσαμε τα σημεία όπου η συναρμογή των θραυσμάτων είναι ατελής, αφήνοντας τη συ-

αρκετές δεκαετίες μετά την ανεύρεση των θραυσμάτων της και την πρώτη συγκόλλησή τους. Τα αναθηματικά επιγράμματα συνόδευαν ένα ευρύ ρεπερτόριο προσφορών στους θεούς, από τις πιο συνηθισμένες (π.χ. δεκάτη) ως τις πιο σπάνιες (π.χ. σύμπλεγμα ιατρού με ασθενή, από το Σελινούντα²⁴). Συχνά σώζονται οι υπογραφές των καλλιτεχνών, προερχόμενων από τη Θήβα, την Αιτωλία, τη Δημητριάδα, την Πάρο και διάφορα άλλα μέρη. Τα ονόματα (Σώπατρος, Σώνικος, Εργόφιλος, Σάτυρος, Πραξιτέλης, Λύσιππος) ανταποκρίνονται στο δίκτυο μετακίνησης των καλλιτεχνών και τεχνιτών²⁵ στην αρχαιότητα, που επιβεβαιώνεται άλλωστε από συμβόλαια και αναθέσεις που περιέχουν οι οικοδομικοί λογαριασμοί.

Γενικά στα κείμενα των επιγραφών οι αναφορές είναι επώνυμες, αρθρώνοντας την προσωπογραφία όχι μόνο των εντοπιών αρχόντων ή νικηφόρων στρατηγών, αλλά κυρίως των εργοληπτών και τεκτόνων από την Πελοπόννησο, των αθλητών από τη Θάσο, Κύζικο, Τρωάδα, Σάρδεις κλπ. Οι πληροφορίες αυτές δηλώνουν την επισκεψιμότητα και οικουμενικότητα του Απολλώνειου. Επιπλέον, δένουν τους Δελφούς με την ιστορική πορεία της Ελλάδας. Σε ενεπίγραφη πλάκα ο Marcus Lucius Docetius Ulpius από τη Νικόπολη, επίμητης της Αμφικτυονίας, επαινείται για το ζήλο κατά την άσκηση των καθηκόντων του. Η Νικόπολη εντάσσεται στη δελφική Αμφικτυονία σε μια προσπάθεια του Οκταβιανού Αυγούστου να προσδώσει κύρος στη νεοϊδρυθείσα πόλη του. Παρατηρούμε, επίσης, πως σε ένα λίθο αναγράφονται κείμενα που αφορούν ανθρώπους κοινής γεωγραφικής προέλευσης, δηλ. συμπατριώτες: το αναθηματικό επίγραμμα του δυναστικού ζεύγους της Μιλήτου καταλαμβάνει την όψη του βάρθρου που υπογράφει ο Παριανός γλύπτης Σάτυρος, ενώ στον κρόταφο του ίδιου βάρθρου διαβάζουμε σχετικά με έναν ηθοποιό καταγόμενο επίσης από τη Μίλητο.

Κανόνες στην έκθεση καταλαμβάνουν τα ψηφίσματα της πόλεως των Δελφών δίπλα σε τιμητικές εκχωρήσεις προνομίων προς ευεργέτες (Ηρώδη, Ρήγιλλα) ή ποιητές, στον ιερό νόμο που καθορίζει την κατάθεση πελάνου ως αντίτιμο για τη χρησιμοδοσία²⁶, καθώς και σε απελευθερωτικές αποφάσεις χαραγμένες σε καίρια σημεία του ιερού, όπως το θέατρο και το μεγάλο πολυγωνικό ανάλημμα του ναού. Φαίνεται, μάλιστα, ότι δεν προτιμούνταν μόνο οι ευρείες επιφάνειες τοίχων – αρκούσαν και οι καμπύλες των κιόνων, όπως αποδεικνύουν οι εγχάρακτες κολόνες από τη ρωμαϊκή (επί Νέρωνα) ανακαίνιση της σκηνης του θεάτρου²⁷ (εικ. 3). Προς τιμήν του Περγαμηνού βασιλέα Ευμένους το κοινό των Αιτωλών στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. ύψωσε πεσό «αρετάς ένεκα και ευεργεσίας», όπως αναγράφεται στη σχετική λιθόπλινθο (εικ. 11), που υποδηλώνει επίσης τη σημασία της ένταξης ενός ενεπίγραφου λίθου στο αντίστοιχο μνημείο.

Κάποιοι από τους ενεπίγραφους λίθους της έκθεσης γνώρισαν δύο χρήσεις: μια πλίνθος ξαναχρησιμοποιήθηκε σαν κατώφλι, ενώ μια πλάκα με κυμάτιο στην πλευρική απόληξη αναγνωρίστηκε ως γείσο του ναού των Αλκμαιωνιδών (εικ. 11). Ορισμένοι ενεπίγραφοι πεσίσκοι (από εκείνους που σχημάτιζαν φράγμα στην ανατολική πλατεία του θησαυρού Αθηναίων) είχαν πρότερη χρήση ως επιστύλια ή παραστάδες – κάτι όχι ασυνήθιστο, αφού αντίστοιχα παραδείγματα απαντώνται στη Θάσο και το Κάλλιο. Στη Στοά μας οι πεσίσκοι διατάσσονται έτσι ώστε να δίνουν «ρυθμό» στον επιμήκη άξονα του εκθεσιακού χώρου και να πλαισιώνουν τον εννοιολογικό διαχωρισμό των ενότητων. Κι αν εδώ τα κείμενα στους κροτάφους (προξενίες) είναι άσχετα με τα κείμενα της όψης (ύμνοι του Κορίνθιου Αριστόνοου), στον πεσό του Αιμιλίου Παύλου και στο θησαυρό Σιφνίων ήταν ακριβώς η συνέχεια των επιγραφών που συνέβαλε στην ανασύσταση κάποιων δόμων. Σε λίθινη πλάκα, όπου είχε χαραχθεί οικοδομικός λογαριασμός, η ανάγνωση του κειμένου συνδυάζομενη με τις γνωστές διαστάσεις της πλάκας (που αναγνωρίζεται ως ορθοστάτης του ναού) έκριναν την

μπλήρωση να εισέχει, και μάλιστα σε απόχρωση πιο σκούρα από του λίθου, δημιουργώντας έτσι μια τεχνητή «ρωγμή» ή σκοτία. Γενικά χρησιμοποιήσαμε ελάχιστο υλικό συμπλήρωσης, εκθέτοντας κατά το δυνατόν περισσότερες επιφάνειες θραύσης, με προοπτική μελλοντικής συναρμογής. Γι' αυτό προτιμήθηκαν (ανοξείδωτοι) χαλύβδινοι σπειρωτοί τένοντες σε ήδη υπάρχουσες οπές, χωρίς νέες διατρήσεις. Το αισθητικό αποτέλεσμα είναι σαφώς καλύτερο, αφού οι τιμμέντινες συμπληρώσεις θα επιβάρυναν την οπτική εντύπωση της ήδη υψηλής και επιβλητικής στήλης. Ακριβώς το μέγεθος του εκθέματος μας προβλημάτισε ως προς τη στατική επάρκεια και συμπεριφορά του, ιδιαίτερα σε περίπτωση σεισμικής δόνησης. Πιστεύουμε, όμως, ότι η ευστάθεια εξασφαλίζεται με το πέλμα που χυτεύσαμε από οπλισμένο σκυρόδεμα ως πόδιο της στήλης, σε διαστάσεις ανάλογες προς το περίγραμμά της. Ο συστηματικός επιφανειακός καθαρισμός επέτρεψε να διακρίνουμε ίχνη του αρχαίου καννάβου στη γραφή κατά στήλες.

24. Bourguet 1929, 330, αρ. 506.

25. Για τη συμμετοχή Βοιωτών αρχιτεκτόνων στους θησαυρούς και τη ναοδομία των Δελφών: Partida 2000α, 536-564. Για την καθοριστική συνεισφορά Παριανών μαρμαροτεχνιτών: Partida 2000β, 355-363. Σχετικά με την απουσία Κυκλαδιτών τεκτόνων και λιθοξόων στην ανέγερση του Απολλώνειου ναού του 4^{ου} αι. π.Χ.: Partida 2004, 106.

26. Rougemont 1977, 23, αρ. 8.

27. Weir 1999, 402.

έκταση της συμπλήρωσης, καταδεικνύοντας –και από τη σκοπιά της αποκατάστασης– την αλληλεπίδραση αρχιτεκτονικής και επιγραφικής.

Στη Στοά εκθέτουμε συλλογή από επιγραφές σχετικές με τους ανθρώπους και τους θεσμούς του ιερού, την οικονομία και εργοταξιακή οργάνωση με αφορμή την ανοικοδόμηση του ναού, καθώς και τις επισκευές και συντήρηση κτιρίων με τη φροντίδα των ναοποιών και αμφικτυόνων. Παρέχονται πληροφορίες για το σύστημα διοίκησης (τους άρχοντες, επιμελητές, αξιωματούχους, ταμίες ή θησαυροφύλακες), ζητήματα θρησκευτικά, πολιτειακά αλλά και δημοσιονομικά. Εκτός από τις απελευθερώσεις δούλων, δημοσιοποιούνται – χαραγμένα σε μαρμάρινες ή ασβεστολιθικές στήλες ανιδρυμένες πέριξ του ναού– ζητήματα που αφορούν το κοινωνικό σύνολο, απολογισμοί εισπράξεων και δαπανών. Οι στήλες από ασβεστόλιθο, όπου αναγραφόταν συγκεκριμένα η συνδρομή της πόλης των Δελφών για την παλινόρθωση του ναού μετά την καταστροφή του 373 π.Χ., ήταν στημένες κοντά στο βουλευτήριο. Αναπτύχθηκε έτσι ένα λογιστικό σύστημα τήρησης αρχείων και συμβάσεων (σύναψης συμβολαίων) που αποκαλύπτει μια προηγμένη κοινωνία, διαφανή και δημοκρατική, εγγράμματη και προοδευτική. Ήταν, δε, μάλλον ευκατάστατη και εύπορη, όπως προκύπτει από την εισφορά των Δελφιωτών και τα κτερίσματα των τάφων τους.

Το όφελος από την παράλληλη ετοιμασία τριών διαφορετικών εκθέσεων είναι ότι, διασταυρώνοντας και αλληλοσυμπληρώνοντας τα ευρήματα, ανασυνθέτουμε τόσο την εικόνα του ιερού σε μια συγκεκριμένη εποχή όσο και της τότε κοινωνίας. Οι λογαριασμοί του 4^{ου} π.Χ. αι. μνημονεύουν τη γενναία συνδρομή των Δελφιωτών στην ανοικοδόμηση του ναού. Η εντύπωση (που αποκομίζουμε επιγραφικά) ενός οικονομικά εύρωστου οικισμού ενισχύεται και από τα πολυτελή, ιδιόμορφα κτερίσματα του ίδιου αιώνα. Στον 3^ο αι. οι Δελφοί φαίνεται πως ευημερούν μετά την απόκρουση των Γαλατών και την επικράτηση των Αιτωλών στο πολιτικό-στρατιωτικό προσκήνιο. Καθώς το ιερό εμπλουτίζεται με μνημειώδη αφιερώματα (δίστυλα μνημεία, στοά και τρόπαιο Αιτωλίας), οι τάφοι κτερίζονται με κομψοτεχνήματα κοροπλαστικής.

Μέσα από τις εκθέσεις που οργανώνουμε στο ισόγειο και τον αύλειο χώρο του Μουσείου Δελφών, επιδιώκουμε να διερευνήσουμε και να μεταδώσουμε στο σύγχρονο επισκέπτη μια συνολική εικόνα, μια άρτια διάσταση των αρχαίων Δελφών. Διασταυρώνοντας στοιχεία από τον ιερατικό και τον αστικό ιστό, δηλ. αντιπαραθέτοντας τα ιερατικά μνημεία και τα επιγραφικά τεκμήρια προς τα οικιστικά και ταφικά ευρήματα, επιχειρούμε να ανασυνθέσουμε τον τρόπο ζωής του *αρχαίου ανθρώπου* με διάφορες ιδιότητες, του προσκυνητή, του τεχνίτη / καλλιτέχνη, του ιερέα, της νοικοκυράς, της αγρότισσας, του χαρακτή, του ποιητή, του πρωταθλητή, του πολίτη. Έτσι αντιλαμβάνομαστε το μαντείο-προσκύνημα ως πνεύμονα μιας ζωντανής κοινωνίας.

SUMMARY

**HYPAETHRAL EXHIBITIONS AT DELPHI:
A TOOL FOR RECONSTRUCTING ANCIENT MONUMENTS & SOCIETY**

Elena C. Partida

In this paper we discuss the investigation of archaeological material stacked / concentrated in depots or laying dispersed, and its conversion into virtual exhibits. Two new displays of architectural and epigraphic finds at Delphi contain material (of various typology) that we selected and collected from dispersed blocks, as well as from hypaethral depots on the site. The particular displays occupy respectively a plateau in-the-open and a partly sheltered space (an arcade).

Our aim was to highlight the historical and architectural significance of these, so far neglected, elements by arraying them in a fashion (in coherent units) that enhances their mutual relation, in a separate sector beyond the route regularly taken by tourists. Such an arrangement would serve our principal purpose, that is, to correlate, identify and attribute these members to respective monuments. Depots and lots of dispersed blocks represent a frequent practice in major and extensive Greek sanctuaries (Olympia, Nemea, Athens, Delos). Quite often they hold important information, so they are worthy of systematic exploration. The preparation and design of these two new displays at Delphi helped us assess the *educational* profit from the systematic arrangement of dispersed blocks and –more important– the benefits for the *restoration* of monuments.

Two main aspects of our study are:

(I) Criteria for selecting the architectural and epigraphic exhibits, respectively. Namely:

(a) To represent and accentuate the physiognomy of the Delphi sanctuary, as much as the *individual form* of certain monuments (e.g. 3rd c. B.C. Aetolian dedications in the Ionic order),

(b) To supplement and sustain the information obtained from museum exhibits, via inscribed texts (of inscriptions).

(II) The hypaethral display of architectural members indicates the potential for restoration and reconstitution. In a couple of cases we already attempted a small-scale restoration, in order to show that our attention should not be focused on an isolated stone but on the source-monument, instead.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bourguet E., 1929. *Inscriptions de l'entrée du sanctuaire au trésor des Athéniens*, FD III1, Paris.
- Brélaz C. – Andreiomenou A. – Ducrey P., 2007. Les premiers comptes du sanctuaire d'Apollon à Délion et le concours pan-béotien des *Delia*, *BCH* 131, 235-308.
- Colin G., 1930. *Inscriptions de la terrasse du temple et de la région Nord du sanctuaire: monuments de Messéniens, de Paul-Émile et de Prusias*, FD III4, Paris.
- Daux G., 1960. Chroniques de Grèce centrale, *BCH* 84, 752-756.
- Daux G., 1965. Note sur la liste delphique des théarodoques, *BCH* 89, 658-664.
- Decker W., 1995. *Sport in der griechischen Antike*, Beck, München.
- Jacquemin A., 1999. *Offrandes Monumentales à Delphes*, BÉFAR 304, Paris.
- Κολώνια Ρ. – Παρτίδα Ε., 2003. Μουσείο Δελφών. Ο σχεδιασμός της νέας έκθεσης, οι στόχοι και οι περιορισμοί, *ΑΕΘΣΕ* 1, 837-853.
- Laroche D. – Jacquemin A., 1982. Notes sur trois piliers delphiques, *BCH* 106, 191-218.
- Lerat L., 1961. Fouilles à l'est du grand sanctuaire (1950-57), *BCH* 85, 316-366.
- Μερτζάνη Μ., 2008. Ζητήματα έκθεσης, στήριξης και αποκατάστασης γλυπτών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο Αδάμ-Βελένη Π. – Ιγνατιάδου Δ. (επιμ.), *ΛΙΘΟΣ, Ημερίδα Συντήρησης ΑΜΘ 2007*, Θεσσαλονίκη, 89-103.
- Partida E., 2000a. Itinerant Boeotian architects and two Boeotian treasuries at Delphi, *EEBMΓ'*, Αθήνα, 536-564.

- Partida E., 2000β. Architecture in Parian marble at Delphi, στο Schilardi D. – Katsonopoulou D. (eds.), *Paria Lithos, Parian quarries, marble and workshops of sculpture*, Athens, 355-363.
- Παρτίδα Ε., 2003α. Ανατολίτες στους Δελφούς από την ίδρυση του ιερού ως την ύστερη αρχαιότητα, *Corpus* 53, 38-49.
- Partida E., 2003β. Restoration, Reconstitution and Enhancement of Ancient Monuments in the New Museum of Delphi, στο Tombazis A.N. κ.ά. (επιμ.), *MUSEUMS, International Seminar on Energy Efficiency and Sustainability in Retrofitted and New Museum Buildings*, Hydra, 1-12, figs 1-20.
- Παρτίδα Ε., 2003γ. Δελφοί και Εγγύς Ανατολή – Ιχνηλατώντας τις σχέσεις μέσα από τα αναθήματα, *ΑΕΘΣΕ* 1, 799-815.
- Παρτίδα Ε., 2004. *Δελφοί, Δαυλός και Δίαυλος Πολιτισμού*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου & Μίλητος, Αθήνα.
- Παρτίδα Ε., 2005. Νέα παρουσίαση συνόλων αρχιτεκτονικής και γλυπτικής στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών, *Μουσεία Ελλάδας 2004, Ημερίδα Νομισματικού Μουσείου*, Αθήνα.
- Παρτίδα Ε., 2006β. Αρχαία Υπαίθρου, *ΑΔ, Χρονικά* (υπό εκτύπωση).
- Partida E., 2009. From hypaethral depots to hypaethral exhibitions, casting light on architecture and society in 4th-3rd B.C. Delphi, *AM* 124, 273-324.
- Παρτίδα Ε., 2010 (υπό έκδοση). Παριανοί δημιουργοί κι ένα νέο εύρημα της εποχής του Σκόπα στους Δελφούς, στο *Γ' Διεθνές Συνέδριο Αρχαιολογίας Πάρου & Κυκλάδων*, Ιούνιος 2010.
- Παρτίδα Ε. – Τσαρούχα Α., 2009. Κτερίσματα, οικιστικά κατάλοιπα και ένα λατρευτικό σπήλαιο συνθέτουν το «Μουσείο Αρχαίας πόλης Δελφών», *ΑΕΘΣΕ* 3, 2009 [2012], Βόλος, στον παρόντα τόμο.
- Perdrizet P., 1908. *Monuments figurés – petits bronzes, terres cuites, antiquités diverses*, FD V1, Paris.
- Plassart A., 1921. Inscriptions de Delphes. La liste des théorodoques, *BCH* 45, 1-85.
- Rougemont G., 1977. *Lois sacrées et règlements religieux*, CID I, Paris.
- Rougemont G., 1991. Delphes et les cites grecques d'Italie du sud et de Sicile, *La Magna Grecia e i grandi santuari della Madrepatria*, Taranto, 157-192.
- Weir R., 1999. Nero and the Herakles frieze at Delphi, *BCH* 123, 397-404.

Εικ. 1. Ένας από τους υπαίθριους αποθέτες στους Δελφούς, από όπου αντλήσαμε υλικό για τις νέες εκθέσεις. Διακρίνεται το τρόπαιο της Αιτωλίας, πώρινη επιτύμβια στήλη και ασβεστολιθική πλάκα με εγχάρακτο ψήφισμα της Αμφικτυονίας.

Εικ. 2. Υπαίθριος αποθέτης στη θέση «Σταθμός», πριν τις εργασίες διευθέτησης, ταξινόμησης και απόδοσης.

Εικ. 3. Ερμαϊκή στήλη (φέρει επιγραφή σχετική με το προσωπικό του μαντείου) ανάμεσα σε κίονες με απελευθερωτικά ψηφίσματα και βάρη εγχάρακτα με τιμητικά ψηφίσματα της πόλης των Δελφών. Εκτίθενται στη Στοά (ισόγειο Μουσείου Δελφών).

Εικ. 4. Αναβίβαση αρχιτεκτονικών μελών στο άνδρηο του «Σταθμού», όπου αναπτύσσεται η υπαίθρια έκθεση εξέλιξης του ιωνικού ρυθμού.

Εικ. 5. Η θέση «Σταθμός» με βαθμιδωτά άνδρηα. Στο χαμηλότερο, οι σπόνδυλοι του τριγωνικού κίονα Ναυπακτίων-Μεσσηνίων. Στο άνω επίπεδο συγκολλημένοι και ανατεταγμένοι δόμοι από την επίστεψη του πεσού του Αιμ. Παύλου.

Εικ. 6. Συγκολλώμενα τμήματα επιστυλίου δικιόνιου μημείου.

Εικ. 7. Συγκόλληση τμημάτων του θριγκού δικιόνιου μνημείου.

Εικ. 8. Αποψη της έκθεσης στο «Σταθμό». Σε πρώτο επίπεδο τμήμα της ανωδομής του δικιόνιου μνημείου της Αρισταινέτας. Στο βάθος οι σπόνδυλοι του τριγωνικού κίονα και δεξιά ορθοστάτης με οικοδομικό λογαριασμό. Στο άνω άδηρο μέλη του πεσσού του Αιμ. Παύλου.

Εικ. 9. Αποψη της έκθεσης στο «Σταθμό». Πίσω από μέλη της ανωδομής δικιόνιου αιτωλικού μνημείου παρατάσσονται οι σπόνδυλοι του τριγωνικού κίονα. Σε ανώτερο άδηρο συναρμοσμένοι κορυφαίοι δόμοι από τον πεσσό του Αιμ. Παύλου.

Εικ. 10. Αγωνιστικές επιγραφές – μία από τις ενότητες της νέας συλλογής επιγραφών, στο ισόγειο του Αρχαιολογικού Μουσείου Δελφών.

Εικ. 11. Στις πρώτες ενότητες της συλλογής επιγραφών στη Στοά περιλαμβάνονται αναθήματα της Δυτ. Ελλάδας: στο βάθος δεξιά το σύμπλεγμα του τρίποδα των Τυρρητών. Ακολουθούν –με γεωγραφικό διαχωρισμό- ενεπίγραφα βάθρα (ορισμένα για χάλκινες πλαστικές εικόνες) απέναντι σε λίθινες στήλες με οικοδομικούς λογαριασμούς και στο αφιερωματικό επίγραμμα του Ευμένους.

Εικ. 12. Η νέα συλλογή επιγραφών στη Στοά. Το πεδίο όπου εκτίθενται οι επιτύμβιες στήλες επιστρωμένο με κροκάλες.

ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ, ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΚΑΙ ΕΝΑ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΣΠΗΛΛΑΙΟ ΣΥΝΘΕΤΟΥΝ ΤΟ «ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΔΕΛΦΩΝ»

Έλενα Παρτίδα, Ανθούλα Τσαρούχα

Με τη νέα αρχαιολογική συλλογή που βρίσκεται σε εξέλιξη στο ισόγειο του Αρχαιολογικού Μουσείου Δελφών, στο πλαίσιο του έργου της επανέκθεσης, προσεγγίζουμε μια άλλη πτυχή του παρελθόντος των Δελφών, την καθημερινή ζωή των ανθρώπων γύρω από τα τεμένη του Απόλλωνα και της Αθηνάς. Σε αντιδιαστολή προς τα θρησκευτικού χαρακτήρα εκθέματα στον όροφο του Μουσείου, που αντιπροσωπεύουν αναθήματα από τα δύο δελφικά ιερά, η αίθουσα στο ισόγειο προορίζεται να περιλαμβάνει ευρήματα από τον αρχαίο οικισμό και τις νεκροπόλεις του¹. Αυτά ήρθαν στο φως κατά τη Μεγάλη Ανασκαφή που άρχισε το 1892², αλλά και σε μεταγενέστερες ανασκαφές³, με πιο πρόσφατη εκείνη στον τομέα του άρματος Ροδίων, που αποκάλυψε πρώιμες αρχαϊκές κατοικίες⁴ ακριβώς στο μεταίχμιο του ιερατικού και του κοσμικού στοιχείου, κοντά δηλαδή στον ανατολικό περίβολο του απολλώνειου ιερού.

Στο παλαιό (πριν το 2004) Μουσείο Δελφών εκθέτονταν μόνο λίγες ομάδες κεραμικής Μυκηναϊκών και Γεωμετρικών χρόνων, σποραδικά και μάλλον ασύνδετα προς το νοηματικό νήμα της όλης έκθεσης. Στόχος μας στη Μουσειογραφική πρόταση επανέκθεσης του ισογείου είναι η ανάπλαση και ο εμπλουτισμός αυτών των ενότητων, μέσα σε ένα «αφηγηματικό» και εκπαιδευτικό πλαίσιο με χρονική αλληλουχία, αλλά και με νύξεις στη μνημειακή τοπογραφία. Η παλαιά –και σχετικά πτωχή– ενότητα του Κωρυκείου Άντρου αλλάζει αισθητά, αφού συμπληρώνεται και διευρύνεται με ευρήματα ως τώρα φυλασσόμενα στις αποθήκες. Όσο για τις υπόλοιπες ενότητες, τις οικιστικές και ταφικές που καλύπτουν από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα (με έμφαση, μάλιστα, στους σκοτεινούς αιώνες και τη γεωμετρική περίοδο, και αντίστοιχα στην πρωτοβυζαντινή εποχή), αυτές απαρτίζονται εξ ολοκλήρου από ευρήματα που εκτίθενται για πρώτη φορά⁵. Ένας από τους περιορισμούς μας κατά την επιλογή των αντικειμένων ήταν η μικρή χωρητικότητα της διαθέσιμης αίθουσας, όπου έπρεπε να λάβουμε υπ' όψιν και τη διευκόλυνση της ροής των επισκεπτών επιπλέον των επιστημονικών, εκπαιδευτικών και αισθητικών κριτηρίων ανάδειξης των ευρημάτων. Στην προτεινόμενη νέα παρουσίαση άλλοτε ομαδοποιούμε συγκεκριμένα εκθέματα, με κριτήριο είτε το χώρο ανεύρεσής τους (π.χ. περιεχόμενα ενός τάφου) είτε την τυπολογία τους (π.χ. ομάδες ληκύθων), και άλλοτε εξαιρούμε κάποια ιδιαίτερα έργα με κριτήρια χρονολογικά ή τεχνολογικά. Όσα βρέθηκαν στα σπίτια και τους τάφους των αρχαίων Δελφιωτών, πέρα από ενδεικτικά του τρόπου ζωής, των αντιλήψεων και των συνηθειών τους, είναι προϊόντα καλλιτεχνικών εργαστηρίων με διακριτή –το καθένα– σημασία για την ιστορία της τέχνης.

Μεταξύ των ευρημάτων που θα εκτεθούν για πρώτη φορά στη μόνιμη συλλογή με τίτλο «*Μουσείο της αρχαίας πόλης των Δελφών*», κεντρική θέση κατέχει η θεματική ενότητα που είναι αφιερωμένη στο **Κωρυκείο άντρο**, το περίφημο σπήλαιο στον Παρνασσό με γεωμορφολογικό ενδιαφέρον και σταλακτιτικούς και

1. Για το δοκιμαστικό «στήσιμο» των εκθεμάτων στο πλαίσιο της Μουσειογραφικής πρότασής μας συνεργαστήκαμε αρμονικά με τον αρχιτέκτονα Αντώνη Μανιουδάκη, ενώ τη γενική εποπτεία είχε η Προϊσταμένη της Γ' ΕΠΚΑ Δέσποινα Σκορδά, την οποία ευχαριστούμε θερμά για την εμπιστοσύνη και υποστήριξή της. Η συστηματική μελέτη του υλικού προς έκθεση συνεχίζεται από τις γράφουσες.

2. Πρώτη δημοσίευσή τους από τον Perdrizet 1908.

3. Lerat 1961. Κωνσταντίνου 1965.

4. Luce 2008.

5. Ορισμένα από αυτά είχαν παρουσιαστεί το 1996 στην Καρλσρούη, κατά τη διάρκεια έκθεσης αφιερωμένης στους Δελφούς, βλ. Maass 1996.

σταλαγματικούς σχηματισμούς που, ως εικαστικά έργα της φύσης, κοσμούν τους ευρύχωρους θαλάμους του⁶. Το ευρύτατο χρονικό φάσμα των ευρημάτων⁷ φανερώνει την αδιάκοπη συνέχεια χρήσης του λατρευτικού αυτού σπηλαίου. Μολονότι, λόγω του περιορισμένου εκθεσιακού χώρου, τα εκθέματα είναι ενδεικτικά, η τεράστια ποσότητα στην οποία αποκαλύφθηκαν ανακλά τη μεγάλη επισκεψιμότητα του σπηλαίου, και διασταυρώνεται με τα –διαφόρων γεωγραφικών προελεύσεων– νομίσματα⁸. Αγγεία και ειδώλια της Νεολιθικής περιόδου συνιστούν τα αρχαιότερα ευρήματα του σπηλαίου, αλλά και της περιοχής των Δελφών γενικότερα. Πιο γνωστός είναι, ωστόσο, ο κύκλιος τελετουργικός χορός των Νυμφών γύρω από τον Πάνα⁹, ο οποίος στη νέα έκθεση θα πλαισιώνεται από μαρμάρινα αγάλματα (του βουκολικού θεού και ενός Σατύρου) (εικ. 1, 2), πλήλινα προσωπεία του Πάνα, και αποσπάσματα οστέινων αυλών.

Το ενδιαφέρον του επισκέπτη θα προσελκύσουν, πιστεύουμε, τα ζώομορφα αναθηματικά πλήλινα ειδώλια που αναπαριστούν βοοειδή, κάπρους, χοίρους, πετεινούς και περιστέρια. Η προτίμηση σε (όρθια και καθιστά) γυναικεία ειδώλια θεοτήτων ή αναθετριών, αλλά και σε ανδρικά ειδώλια, και η ανεύρεσή τους σε εκπληκτικές ποσότητες μπορεί να σημαίνει πως ο συγκεκριμένος τύπος αναθήματος ήταν εξαιρετικά δημοφιλής. Όμως η επανάληψη των μορφών και το πλήθος τους ίσως παραπέμπει σε κάποιο εργαστήριο μαζικής παραγωγής κοροπλαστικής, εγκατεστημένο κοντά ώστε να προμηθεύει τους προσκυνητές. Την απάντηση θα δώσει η ανάλυση της σύστασης του πηλού. Η τοποθέτηση των ειδωλίων χύδην σε μια κατάλληλα υποφωτισμένη προθήκη θα έδινε πιθανώς μια ιδέα της εικόνας που αντίκρυσαν οι ανασκαφείς του σπηλαίου.

Εξίσου δημοφιλές ανάθημα αποδεικνύεται πως ήταν τα χάλκινα και σιδερένια δακτυλίδια (εικ. 3) με έκτυπες παραστάσεις, που βρέθηκαν κατά εκατοντάδες, όπως και οι αστράγαλοι, το χαρακτηριστικό παιχίδι «κότσια» της αρχαιότητας, με εγχάρακτα ονόματα είτε των λατρευόμενων θεοτήτων, είτε των ιδίων των αναθετών. Από το ίδιο σπήλαιο προέρχονται επίσης ακατέργαστα δείγματα οψιανού και πυριτόλιθου, καθώς και εργαλεία φτιαγμένα από αυτά τα υλικά, ως ενδείξεις των πρώτων τεχνουργικών επιδόσεων των προγόνων μας. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεταλλικοί «τροχοί», που ίσως μπορούν να ερμηνευθούν ως μια μορφή προκεραμικού χρήματος. Τα προαναφερθέντα γεφυρώνουν τη μετάβασή μας στο θησαυρό νομισμάτων από το Κωρύκειο Άντρο, όπου εκπροσωπούνται μια σειρά από πόλεις-κράτη της αρχαιότητας.

Τα **αρχαιότερα εκθέματα** του Μουσείου πόλης των Δελφών είναι οι Αιγυπτιακής προέλευσης ή επίδρασης **σκαραβαίοι** (μάλλον εναποτεθειμένοι σε τάφους, παρ' ότι η ακριβής προέλευσή τους δεν μπορεί να εξακριβωθεί) καθώς και ένα απόσπασμα από εγχάρακτο όστρεο με μορφή σειρήνας. Για το ρόλο των σκαραβαίων δεν φαίνεται να υπάρχει διχογνωμία: τα ανατολίτικα αυτά αντικείμενα χρησίμευαν ως σφραγιδόλιθοι ή φυλακτά. Η χρονολόγησή τους, όμως, κυμαίνεται από την προϊστορική ως την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο.

Η επόμενη ενότητα, προϊστορικών χρόνων, απαρτίζεται από πλήλινα αγγεία **Μυκηναϊκής** εποχής. Εξέχουσα θέση προβλέπεται να κατέχουν κρατήρες και ψευδόστομοι αμφορείς διακοσμημένοι με θεματολογία θαλάσσιου ρυθμού, καθώς και κύλικες, ασκοί, όστρακα καλάθων. Ο επισκέπτης θα μπορεί να αντιπαραβάλλει και να συνδέσει τα εδώ εκθέματα με τα αντίστοιχα Μυκηναϊκά έθνη ειδώλια σχήματος Φ και Ψ και τα Μινωικά τελετουργικά ρυτά που εκτίθενται στον άνω όροφο. Αβαφή και ακόσμητα σκεύη καθημερινής χρήσεως, που κτέρισαν τάφους του 11^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 4), αποδεικνύουν ότι η κατοίκηση των Δελφών δεν διακόπηκε κατά την **Υπομυκηναϊκή** περίοδο.

Τμήματα του αρχαίου **οικισμού**, της πόλης των Δελφών, έχουν αποκαλυφθεί περιμετρικά του ιερού αλλά και μέσα στο χώρο που αυτό κατέλαβε αργότερα. Ίχνη Μυκηναϊκής και γεωμετρικής κατοίκησης –πριν την έλευση του Απόλλωνα και την ίδρυση του προφητικού του κέντρου– εντοπίστηκαν στο βορειοανατολικό¹⁰ και κυρίως στον ανατολικό τομέα του ιερού, όπου τα οικιστικά κατάλοιπα της **γεωμετρικής** περιόδου είναι συγκριτικά πιο πλούσια. Πρώιμες ενδείξεις κατοίκησης διαπιστώθηκαν κάτω από την είσοδο του ναού του Απόλλωνα, με πιο ενδιαφέρον εύρημα έναν αρύβαλλο πρωτογεωμετρικής εποχής, ο οποίος θα εκτεθεί ανηρημένος, προκειμένου να υποδηλώνεται ο ρόλος του. Οι ανασκαφές του Lerat¹¹ στον ανατολικό τομέα

6. Για τους σταλακτίτες-κώρυκες και μια καλλιτεχνική ερμηνεία των φυσικών σχηματισμών μέσα στο σπήλαιο βλ. Τσούρα 1992, 72-110.

7. L'Antre Corycien I, *BCH* Suppl. VII, Αθήνα-Παρίσι, 1981 και L'Antre Corycien II, *BCH* Suppl. IX, Αθήνα-Παρίσι, 1984.

8. Τουράτσογλου 1996, 118-119.

9. Για το σύμπλεγμα βλ. Pasquier 1977, 365-387 και Παρτίδα 2003, 211, αρ. 96.

10. Lerat 1938, 191-207 και Pouilloux 1960, σχέδιο 24. Σύντομος σχολιασμός από Μαζαράκη-Αιγιάννα (Mazarakis-Ainian 1989, 275).

11. Lerat 1961, 316-366.

του ιερού (κάτω από τις θέρμες) έριξαν φως στη χωροθέτηση του οικισμού κατά τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ. Αποκαλύφθηκαν σπίτια, τα οποία είχαν καταστραφεί στα 730 και 620 π.Χ. αντίστοιχα από πυρκαγιά ή άλλη φυσική καταστροφή, και επιδεικνύουν πλούτο «νοικοκυριού». Κρίνοντας γενικά από τον κινητό εξοπλισμό, τα σκεύη δηλαδή στα σπίτια που ανέσκαψε ο Lerat (εικ. 5), οι ιδιοκτήτες ήταν μάλλον ευκατάστατοι. Η δε παρουσία τάφων σε διάφορες θέσεις του χώρου που αργότερα κατελήφθη από το τέμενος προσδιορίζει την έκταση του οικισμού.

Ο Snodgrass συγκαταλέγει τους Δελφούς στις Μυκηναϊκές θέσεις ΥΕΙΙΙΓ που εγκαταλείφθηκαν, πιθανότατα από κατολίθωση. Ωστόσο ο οικισμός της γεωμετρικής περιόδου φαίνεται πως ήταν προηγμένος και δικτυωμένος με πλατιές διασυνδέσεις, μολονότι το ιερό δεν είχε ακόμη προσλάβει τις διαστάσεις διεθνούς θρησκευτικού κέντρου. Στοιχεία χαρακτηριστικά της εντόπιας κεραμικής δεν είναι ευδιάκριτα, όμως οι εισαγωγές από την Κόρινθο θεωρούνται εμφανείς, και η ίδια τάση σημαδεύει επίσης τις επόμενες ιστορικές περιόδους¹², παρά την περιστασιακή εισαγωγή ακόμη και από Ιθάκη¹³. Στυλιστικά η γεωμετρική κεραμική από Δελφούς προδίδει στενές επαφές με την Κόρινθο, την Αθήνα, τη Θεσσαλία, αλλά και με την Αχαΐα, όπως καταλήγει η σύγχρονη έρευνα. Αχαϊκά αγγεία της ύστερης γεωμετρικής περιόδου (ψηλοί μελαμβραφείς κάνθαροι) έχουν βρεθεί στην περιοχή των Δελφών, μην αφήνοντας αμφιβολία για τις σχέσεις μεταξύ των δύο περιοχών¹⁴.

Από τα πολυάριθμα ευρήματα επιλέγουμε αντιπροσωπευτικά σχήματα και τύπους που εκπροσωπούν τόσο την ευμάρεια των κατοίκων όσο και την ποικιλία των εργαστηρίων κεραμικής που άκμαζαν τότε, και ενδεχομένως τις εμπορικές επαφές των Δελφών. Σε επόμενη εκθετική ενότητα (του 6^{ου} αι. π.Χ.) παρατηρούμε πως σταδιακά υπερτερούν τα εργαστήρια Κορίνθου και Αττικής –προτίμηση που φαίνεται να διατηρείται και στα λυχνάρια της ρωμαϊκής περιόδου, αν και η πρόσφατη έρευνα δείχνει εισροή προϊόντων και από το πατρινό λυχνοποιείο. Αξιοσημείωτη, πέρα από το πλήθος και την ποικιλία του οικιστικού εξοπλισμού, είναι η παρουσία οπών στα αγγεία, που αποδίδουμε σε αρχαίες επισκευές και επιδιορθώσεις. Η όψιμη φάση της γεωμετρικής περιόδου εκπροσωπείται από ακέραια και συμπληρωμένα ή αποκατεστημένα αγγεία τύπου Θάψου, καθώς και όστρακα (με ανθρώπινες μορφές, παράσταση άρματος κ.λ.π.). Κι εδώ η κεραμική παραγωγή της Αχαΐας φαίνεται να κάνει δυναμική εμφάνιση, αφού οι ομοιότητες μεταξύ αγγείων τύπου Θάψου από το Αίγιο και από τους Δελφούς δεν περιορίζονται μόνο στα μοτίβα διακόσμησης κρατήρων και σκύφων (κάθετες μετόπες να πλαισιώνουν το κύριο σώμα διακόσμησης με τεθλασμένες και μαιάνδρους, σχηματισμένα πτηνά), μα επεκτείνονται και σε ταυτοποίηση της σύστασης του πηλού, με τη μέθοδο της αρχαιομετρίας¹⁵. Αρκετά στοιχεία συσχετίζουν το αχαϊκό εργαστήριο με την ύστερη γεωμετρική κεραμική από την περιοχή Δελφών¹⁶. Οι ανασκαφές στον τομέα του άρματος των Ροδίων απέδωσαν κατάλοιπα **αρχαϊκών** σπιτιών σχετικά φροντισμένων, με επιχρισμένους τοίχους.

Τα σκεύη που εκθέτουμε στο Μουσείο πόλης –προερχόμενα από το περιβάλλον είτε της καθημερινής διαβίωσης, είτε το «μεταθανάτιο»– καλύπτουν μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Τυπολογικά διακρίνουμε δημιουργίες διαφόρων εργαστηρίων, επομένως οι πολιτισμικές ανταλλαγές (αν όχι εμπορικές επαφές) είναι μια ασφαλής υπόθεση, που ενισχύεται από τη μεγάλη επισκευσιμότητα του Κωρυκείου Άντρου, καθώς και τη μεγάλη ποικιλία ρωμαϊκών και χριστιανικών λύχνων που βρέθηκαν στους Δελφούς, υποδηλώνοντας το ρεύμα της διακίνησης ανθρώπων και προϊόντων.

Η θέση των αρχαίων **νεκροπόλεων** στους Δελφούς μας είναι αρκετά γνωστή. Διαδοχικοί ενταφιασμοί διαφόρων περιόδων αποκαλύφθηκαν στο «Λογάρι» (ανατολικά του ιερού της Αθηνάς Προναΐας), όπου βρέθηκαν ρωμαϊκές σαρκοφάγοι, με διάσημη εκείνη του ήρωα Μελέαγρου. Η λεγόμενη ανατολική νεκρόπολη πρέπει να ήταν σε χρήση ήδη από τους Μυκηναϊκούς χρόνους, όπως φανερώνει η οικογενειακή ταφή του 4^{ου} αι. π.Χ. μέσα σε θολωτό τάφο. Τάφοι εντοπίστηκαν και παρόδια προς την Αράχωβα, καθώς και στην περιοχή της Πυλίας. Κατά τις εργασίες επέκτασης του Μουσείου και πέριξ του κτιρίου (με αφορμή τη διάνοιξη θεμελίων για την κατασκευή αποθηκών) εντοπίστηκαν τάφοι που απέδωσαν ευρήματα των σκοτεινών αιώνων¹⁷.

12. Snodgrass 1971, 277, σημ. 59.

13. Snodgrass 1971, 331.

14. Γκαδόλου 2008, 168.

15. Γκαδόλου 2008, 314-318.

16. Γκαδόλου 2008, 168, 304.

17. Για παράδειγμα χάλκινη αιχμή δόρατος: Snodgrass 1971, 240. Οι Δελφοί και η Ολυμπία (σε μικρότερο βαθμό η Λίνδος) συγκαταλέγονται στα ιερά όπου, ήδη από πρώιμες εποχές, εναποτέθηκαν πολεμικής φύσεως αναθήματα –επιθετικά και αμυντι-

Στον περιβάλλοντα χώρο του Μουσείου βρέθηκαν λαξευτά στο βράχο αρκοσόλια και μάλιστα κτερισμένα. Εντυπωσιακότερο όλων, πάντως, είναι το ηρώο στα δυτικά του Απολλώνειου. Η πλειάδα αυτή τάφων απέδωσε ενδιαφέροντα κτερίσματα και μοναδικά έργα τόσο στην αγγειοπλαστική και αγγειογραφία (βλ. ληκύθους), όσο στην κοροπλαστική και υαλουργία (βλ. αλάβαστρα). Ορισμένοι τάφοι είχαν ξαναχρησιμοποιηθεί και γι' αυτό περιείχαν έργα διαφόρων εποχών. Παρόμοια με τις οικίες («ερυθρή», «κίτρινη»), οι τάφοι έλαβαν συμβατικές ονομασίες ανάλογα με την θέση τους τοπογραφικά (π.χ. τάφοι της περιοχής αποθήκης *dexion*) ή το περιεχόμενό τους (τάφος ιερέως, «θεατρόφιλης»).

Στην εκθετική πρόταση εξακολουθούμε να τηρούμε χρονολογική σειρά, ξεχωρίζοντας ορισμένα ταφικά σύνολα (αντίστοιχα των οικιστικών συνόλων στις προαναφερθείσες ομάδες), ώστε ο επισκέπτης να αντιλαμβάνεται τον κτερισματικό πλούτο σύμφωνα με τα αρχαία έθιμα. Την έναρξη της ενότητας σηματοδοτούν τα αβαφή και ακόσμητα χρηστικά σκεύη που βρέθηκαν σε υπομυκηναϊκές ταφές του 11^{ου} π.Χ. (**εικ. 4**), που υποδέχτηκαν κι άλλους «ενοίκους» γύρω στα 700 π.Χ. Όμως και ο θολωτός τάφος στο «Λογάρι» κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα φιλοξένησε μια πλούσια κτερισμένη οικογένεια. Σύγχρονός του ήταν ο τάφος που επονομάστηκε συμβατικά «της θεατρόφιλης» κι έδωσε εξαιρετική ποικιλία ειδωλίων αλλά και αγγείων (**εικ. 6α, 6β**).

Τάφος στη θέση «Λογάρι» της ανατολικής νεκρόπολης απέδωσε έργα-κτερίσματα πρωτοκορινθιακής εποχής (αρυβάλλους με φανταστικά ζώα) και πλαστικό κεραμικό αγγείο σε μορφή κόρης, ενώ σε τάφο του 6^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκε ελεφαντοστέινη σπάτουλα γυναικείου καλλωπισμού¹⁸ με ανάγλυφη διακόσμηση. Οι τάφοι «αποθήκης *dexion*», που βρέθηκαν κατά τις εκσκαφές για θεμελίωση αποθήκης κοντά στο Μουσείο, ήταν πλούσια κτερισμένοι: περιείχαν μια ευάριθμη συλλογή ληκύθων¹⁹ σε διάφορα σχήματα (απίοσχημες, ραδίνες, με λαϊμό σε σχήμα καπνοδόχου) και με ποικίλες γραπτές παραστάσεις (**εικ. 7**) που συγκροτούν αντίστοιχες υπο-ενότητες: μυθολογικές και πολεμικές σκηνές (άθλους Ηρακλή, αναχώρηση πολεμιστή), συμπόσια, αρματοδρομίες, Διονυσιακό κύκλο. Άλλα αγγεία από τους ίδιους τάφους διακρίνονται για το σχήμα τους και την εμπιέστη διακόσμηση. Στο ίδιο context βρέθηκαν χρωματιστά γυάλινα αλάβαστρα²⁰ τα οποία αξίζουν να εξαρθούν στην έκθεσή μας, λόγω ιδιαιτερότητας του υλικού και της κατεργασίας του. Την κτέριση συμπλήρωνε κι ένα θαλάσσιο όστρεο, μια αχιβάδα.

Επόμενο εκτίθεται ένα μικρό ποσοστό από το πλήθος των περιεχομένων του τάφου της «θεατρόφιλης» (**εικ. 6α**) με πρωτοφανή ποικιλία σε ειδώλια (χορεύτρια, θεατρικές φιγούρες, νευρόσπαστη πλαγγόνα), χάντρες από περιδέραιο, οστέινους αυλούς, πυξίδα (**εικ. 8α**) που ακόμη διατηρεί το περιεχόμενό της (ψιμμύθιο) για ικανοποίηση της γυναικείας αυταρέσκειας, ομοιώματα καρπών (**εικ. 8β**) για το μεταθανάτιο ταξίδι, και αγγεία διαφόρων σχημάτων και διακόσμησης, όπως οι λήκυθοι με επίθετη διακόσμηση (**εικ. 6β**), μάλλον Αττικού εργαστηρίου. Στην ακόλουθη ενότητα του «τάφου ιερέως», όπου βρέθηκε και η περίφημη λευκή αττική κύλικα με τον Απόλλωνα σπένδοντα, σήμα κατατεθέν του Μαντείου, ξεχωρίζουμε τους πιο ιδιόμορφους τύπους δακρυδόχου, πυξίδας και ειδωλίων. Τα πήλινα αγαλμάτια (π.χ. καθιστή γυναικεία μορφή που κρατά φιάλη), μεταξύ των οποίων κάποια αρκετά ασυνήθιστα, κυριαρχούν στον «οικογενειακό τάφο του 4^{ου} αι. π.Χ.». Επιπλέον, όμως, ο τάφος περιείχε χάλκινο κάτοπτρο, πήλινα επιχρυσωμένα διακοσμητικά και κοσμήματα. Ομάδα έξι γυναικείων αγαλματιών του 300-270 π.Χ. με ίχνη χρώματος (ανάμεσά τους η σπάνια απεικόνιση εφεδρισμού Μαινάδας σε Σάτυρο) περιέχονταν σε τάφο που αποκαλύφθηκε το 1940. Από την ανατολική νεκρόπολη πιθανολογείται πως προέρχονται ακόμη τέσσερα πήλινα αγαλμάτια υψηλής τέχνης και λεπτομερειακής απόδοσης. Μεταξύ τους συγκαταλέγονται δύο περίτεχνα πλαστικά αγγεία από terracotta, που απεικονίζουν πτερωτή χορεύτρια ή άγγελο και σύμπλεγμα Έρωτα και Αριάδνης. Η μόνη ένδειξη πρόελευσης που διαθέτουμε είναι γενικά από την ανατολική νεκρόπολη. Τα παραπάνω κρίνεται σκόπιμο να εκθεθούν περίοπτα, με ρυθμιζόμενο τεχνητό φωτισμό που θα δικαιώνει τις καλλιτεχνικές λεπτομέρειες.

Η διασπορά συγκεκριμένων εκθεμάτων στην αίθουσα του Μουσείου Πόλης πιστεύουμε ότι θα διευκολύνει τη διάρθρωση της έκθεσης. Άλλωστε, η χρονολογική αλληλουχία μπορεί να διακοπεί από σκόπιμες, ηθελημένες εξάρσεις χάριν της καλλιτεχνικής ή ιστορικής ιδιαιτερότητας ενός μεμονωμένου αντικειμένου.

κά όπλα (είτε στρατιωτικός εξοπλισμός, περικεφαλαίες, όπλα, τρόπαια και λάφυρα, είτε αγαλμάτια στον τύπο του οπλίτη)– και μάλιστα σε ικανό αριθμό.

18. Perdrizet 1908, 162, αρ. 280, εικ. 679 και Παρτίδα 2009, στον παρόντα τόμο.

19. Κωνσταντίνου 1965, 299-307.

20. Κωνσταντίνου 1965, πίν. 350.

Τέτοια εκθέματα είναι, για παράδειγμα, τρεις ανάγλυφες μαρμάρινες επιτύμβιες²¹ στήλες Παριανού εργαστηρίου²² και μια χάλκινη τεφροδόχος υδρία-κάλη, που συνιστούν δυο διαφορετικές κατηγορίες επιτυμβίων σημάτων και ανακλούν με τη σειρά τους τα ταφικά έθιμα του 5^{ου} αι. π.Χ. Αντίστοιχα ενδιαφέρον από την άποψη της αρχαίας τεχνολογίας είναι το στόμιο μεγάλου πήλινου κρατήρα με ερυθρόμορφη παράσταση και ίχνη λευκού επίθετου χρώματος. Ένα ψηφισματικό ανάγλυφο, με παράσταση της Αθηνάς και του προσωποποιημένου αρχαίου δήμου Δελφών να πλαισιώνουν τον ομφαλό, μπορεί να θεωρηθεί πολιτειακό σύμβολο²³ και κερδίζει επάξια μια θέση στο Μουσείο Πόλης. Όσο για το –ανακριβούς προελεύσεως– αγαλμάτιο «κυρία» (εικ. 9) και τα προαναφερθέντα πλαστικά αγγεία, αυτά έλκουν αμέσως τη ματιά του επισκέπτη. Η φύση τέτοιων εκθεμάτων, όπως αντίστοιχα και των έργων μικροτεχνίας από το Κωρύκειο Άντρο, καθώς και κάποιες λεπτομέρειες (ίχνη χρώματος σε πήλινα αγαλματίδια, παραστάσεις στις δύο όψεις πινακίων) κατευθύνει και καθορίζει τόσο την επιλογή των προθηκών, την κατανομή τους στην αίθουσα, τη χρήση εσωτερικών καθρεπτών, όσο και τη μέθοδο φωτισμού. Ο τεχνητός και ελεγχόμενος φωτισμός κρίνεται βέλτιστος, αφήνοντας στο φυσικό φως μόνο τα μαρμάρινα επιτύμβια ανάγλυφα.

Αν και χωρικά περιορισμένη, η παρούσα εκθετική πρόταση δίνει μια αντιπροσωπευτική εικόνα του ευρύτατου ρεπερτορίου κτερισμάτων που έδωσαν οι αρχαίοι Δελφοί, από Μυκηναϊκούς ψευδόστομους αμφορείς, πρωτοκορινθιακές καλάθους έως μεγαρικούς σκύφους, ρωμαϊκή λάγυνο, ασκό και παλαιοχριστιανικά πινακία. Μολονότι η μελέτη για την προέλευση και την εργαστηριακή τους απόδοση βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, μπορούμε να αξιολογήσουμε ως κυριολεκτικά μοναδικά τα πλαστικά αγγεία, τα πήλινα αγγεία σε μορφή δίδυμων κοχυλιών (εικ. 10) (αχιβάδες) και τα αμυγδαλόσχημα μυροδοχεία δίπλα στις πιο κοινότητες –ωστόσο πολυάριθμες– δακρυδόχους που καλύπτουν σχεδόν όλη την εξέλιξη του τύπου. Μια ολόκληρη συλλογή συνθέτουν οι λήκυθοι με παραστάσεις γραπτές (αγωνιστικές, τελετουργικές, μυθολογικές, πολεμικές, της ομάδας του Αίμονος) ή επίθετες, και το όστρακο από κιονωτό μελαμβαφή κρατήρα ζωγραφισμένο από τον Λυδό.

Ανυπέρβλητη είναι η ποικιλία και η ομορφιά των περίοπτων αγαλματιδίων από terracotta που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν κομψοτεχνήματα. Διακρίνουμε μοναδικές φόρμες, όπως η χορεύτρια και ο εφεδρισμός. Ακόμη και οι λιγότερο ασυνήθιστες μορφές, όπως ο Ηρακλής ως κωμική θεατρική φιγούρα, η –επίσης γκροτέσκα φυσιογνωμικά– καθιστή κόρη με το περιστέρι, ειδώλια στον τύπο της Αφροδίτης ή της Κασσάνδρας με Παλλάδιο, και άλλα γυναικεία με ποικίλες κομμώσεις, προερχόμενα από τάφους του 4^{ου} και του 3^{ου} αι. π.Χ., ξεχωρίζουν για την επιμελημένη κατασκευή με διακοσμητική διάθεση και έμφαση στην απόδοση λεπτομερειών ακόμη και με χρώμα. Οι πήλινες πτερωτές μορφές με τολμηρή κινησιολογία (π.χ. φέρνοντας το μάτι πάνω από το κεφάλι) αποτελούν έξοχα δείγματα της κοροπλαστικής 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ.

Η πολυτέλεια των κτερισμάτων και η ευπορία των νοικοκυριών είναι συμβατή με τον αναθηματικό πλούτο του θρησκευτικού κέντρου, και φανερώνει έναν ακμαίο, αειθαλή οικισμό γύρω από το μαντικό ιερό. Οι πολιτισμικές επαφές και αλληλεπιδράσεις που καθόρισαν την εξέλιξη και τη φήμη του δελφικού ιερού δεν ήταν δυνατό να μην έχουν αντίκτυπο στους ανθρώπους που ζούσαν στις παρυφές του. Η υψηλή τέχνη διείσδυσε στο κοινωνικό σύνολο και την πολιτειακή ζωή. Ίσως αυτό εκφράζει η επωνομαζόμενη «κυρία» των Δελφών.

Θα περίμενε κανείς ότι η πόλη των Δελφών εξέπνευσε με το κλείσιμο του μαντείου στον 4^ο αιώνα μ.Χ. Τα ανασκαφικά δεδομένα, ωστόσο, και τα κατάσπαρτα (υστερο-ρωμαϊκά) κτιριακά κατάλοιπα στα νότια και δυτικά του αρχαίου ιερού υποδηλώνουν πως ο οικισμός επέζησε της μετάβασης στη νέα θρησκεία. Η ακμή του τοποθετείται στον 5^ο και 6^ο αι. μ.Χ., όταν στους Δελφούς οικοδομούνται τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, και φαίνεται πως εξακολουθεί να εκτείνεται γύρω από το αρχαίο τέμενος χωρίς να «καταπατά» το πρώην Απολλώνειο²⁴. Ενδεικτική της ευπορίας του χριστιανικού οικισμού είναι η νοτιοανατολική έπαυλη, ένα ιδιωτικό συγκρότημα έξω από τον αρχαίο περίβολο, εσωτερικά διακοσμημένο με (σήμερα πολύ αποσπασματικά σωζόμενα) ψηφιδωτά, ορθομαρμάρωση και χρωματιστά κονιάματα. Η ιδιαιτέρως φροντισμένη

21. Μερικές ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες εκθέτουμε στη νέα συλλογή στη Στοά: Παρτίδα 2009, στον παρόντα τόμο και Partida 2009.

22. Zagdoun 1977, 7, 16 και Παρτίδα 2004β, 280-283, αρ. 108,109.

23. Zagdoun 1977, 49 και Παρτίδα 2004β, 212-213, αρ. 78.

24. Πιθανολογείται ότι θέρμες κατέλαβαν την κόγχη του Κρατερού (όπου παλαιά αναπαρίστατο η κυνηγετική σκηνή με τον Μεγάλο Αλέξανδρο), ενώ η λεγόμενη «οικία του Αντινόου» πρέπει να εφαιπτόταν στο δυτικό περίβολο.

αυτή έπαυλη με χώρους διαμονής, υποδοχής και αποθήκευσης, ακόμη και ιδιωτικές θέρμες, ήταν οργανωμένη σε διαφορετικά επίπεδα με πρόσοψη μήκους 65 μ. Από όσα αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή της, αξίζει να αναφερθεί ο μικρογραφικός πάνθηρας από μάργαρο ή σεντέφι, που θεωρείται εισηγμένος από το βασίλειο των Σασσανιδών²⁵. Το πολυτελές αυτό κομψοτέχνημα, και δη στο συγκεκριμένο context, υποδηλώνει το υψηλό βιοτικό επίπεδο στους Δελφούς του 4^{ου} αι. μ.Χ. Την εικόνα ευμάρειας συμπληρώνουν κι άλλες οικίες, κατάσπαρτες στα δυτικά του ιερού. Κατάλοιπα φτωχότερων κτισμάτων συναντάμε γύρω από το ρωμαϊκό ηρώο, ενώ μίας ακόμη έπαυλης τα ίχνη εντοπίζονται στο ύψος της Λέσχης των Κνιδίων, κοντά στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου. Η βυζαντινή πόλη φαίνεται να εκτείνεται και να επεκτείνεται προς τα δυτικά, εκμεταλλεζόμενη κάποια προϋπάρχοντα κτίρια που τώρα αλλάζουν χρήση. Σε αυτήν την επανάχρηση –καθώς και στο γεωμορφολογικό ανάγλυφο– οφείλεται και ο σχετικά ακανόνιστος σχεδιασμός της πόλης.

Γύρω στο 580 μ.Χ. η νοτιοανατολική έπαυλη εγκαταλείφθηκε και κάποιοι χώροι της μετετράπησαν σε βιοτεχνικές εγκαταστάσεις. Έκτοτε και μέχρι το 620 μ.Χ. παρατηρείται συρρίκνωση του αστικού ιστού, οπότε κερδίζουν έδαφος τα τοπικά εργαστήρια²⁶. Ήδη από τα μέσα του 4^{ου} μ.Χ. στον Ξυστό του Γυμνασίου λειτουργούσαν βιοτεχνίες εφοδιασμένες με κλιβάνους –πιθανώς ασβεστοκαμίνους²⁷. Στη Ρωμαϊκή Αγορά –εμπορικό κέντρο της εποχής– μελετήθηκε η επίχωση καταστήματος ή εργαστηρίου και κυκλική κατασκευή που θα μπορούσε να είναι η βάση κλιβάνου υαλουργείου. Η παραγωγή αλλά και εισαγωγή κεραμικής, μαζί με τα νομίσματα, υποδηλώνουν ότι το οριστικό τέλος δεν ήρθε πριν το α' τέταρτο του 7^{ου} μ.Χ. Αφού δεν διακρίνονται ίχνη βίαιης καταστροφής, π.χ. πυρκαγιάς, η υπόθεση ισοπέδωσης της πόλης από τους Σλάβους πιθανότατα δεν ευσταθεί, και ίσως η εγκατάλειψη οφείλεται σε φόβο επικείμενης επιδρομής.

Τα ευρήματα, λοιπόν, σκιαγραφούν μια κατάσταση ευημερίας και άνεσης στην πόλη των Δελφών μεταξύ 4^{ου} και 7^{ου} αι. μ.Χ. Με ένα σύνολο **λύχνων** στη νέα έκθεση του ισογείου (μικρό μόνο ποσοστό των όσων βρέθηκαν στους Δελφούς) επιλέξαμε να αποτυπώσουμε τη μετάβαση στην ύστερη αρχαιότητα και εν συνεχεία στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους. Πολυάριθμα ρωμαϊκά λυχνάρια βρέθηκαν στη Ρωμαϊκή Αγορά, τη νοτιοανατολική έπαυλη και κυρίως στο νεκροταφείο της ρωμαϊκής πόλης των Δελφών. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουμε ενδεικτικά (**εικ. 11α-ε**) ένα με ανάγλυφη παράσταση Νηρηίδας επί Τρίτωνα, ένα άλλο πλαστικά διαμορφωμένο σε ομοίωμα κουκουναριού, καθώς και αρκετούς βορειοαφρικανικούς τύπους (440-550 μ.Χ.) με φυτικά, γεωμετρικά ή ζωικά θέματα, όπως φοίνικα, ψάρι, παγώνι, βότρυ, αλλά και σκηνές όπως π.χ. μεταφορά σοδειάς. Τα χριστιανικά λυχνάρια διακρίνονται λόγω των διακοσμητικών τους συμβόλων, όπως το χαρακτηριστικό χριστόγραμμα, αν και ο θρησκευτικός συγκρητισμός κάποτε δημιουργεί δυσερμήνευτες παραστάσεις. Κρίνοντας από το οικιστικό περιβάλλον όπου βρέθηκαν πολλά από τα χριστιανικά λυχνάρια, καθώς και από τις μήτρες και σφραγίδες που εντοπίστηκαν μαζί, είναι πιθανή μια βιοτεχνία μαζικής παραγωγής. Η εισηγμένη κεραμική μας επιτρέπει να εντάξουμε τους παλαιοχριστιανικούς Δελφούς σε ένα δίκτυο εμπορικής επικοινωνίας, αντίστοιχο εκείνου που διαπιστώσαμε στη γεωμετρική περίοδο. Ένα ποσοστό των λύχνων αναγνωρίζονται ως Αττικής τεχνοτροπίας και προέρχονται από κλειστό σύνολο της Ρωμαϊκής Αγοράς, την επίχωση ενός καταστήματος ή εργαστηρίου²⁸. Πέραν της εικονογραφίας, ενδιαφέρον έχουν οι υπογραφές ή συντομογραφίες αναγνωρίσιμων εργαστηρίων, που εμμέσως επιβεβαιώνουν τη γεωγραφική έκταση της κυκλοφορίας και εξαγωγής των Αττικών λύχνων. Φαίνεται πως τα βορειοαφρικανικά προϊόντα δεν είναι τα μόνα που κατέχουν εξέχουσα θέση στις εισαγωγές των Δελφών, αφού μεγαλύτερη ίσως διάδοση γνώρισε η λυχνοποιία της Πάτρας. Στους τόπους εξαγωγικού εμπορίου ρωμαϊκών λύχνων της Πάτρας συμπεριλαμβάνονταν και οι Δελφοί, όπως επίσης η Πελοπόννησος, ο Σαρωνικός, η Ήπειρος, η Δαλματία, η Ιταλία και, γενικά, όπου οδηγούσαν οι χερσαίοι και οι θαλάσσιοι δρόμοι²⁹ με αφετηρία την Πάτρα. Στους Δελφούς πιθανολογείται ότι έφθασαν³⁰ μέσω Ναυπάκτου-Γαλαξειδίου. Κατά την άποψη του Μ. Πετρόπουλου, τα πατρικά λυχνάρια εξαγόταν και μέσω Κορίνθου, όπου δύο λιμάνια λειτουργούσαν με ρόλο διαμετακο-

25. Petrides 1996, 124.

26. Petrides 1997. Πετρίδης 2003.

27. Παρτίδα 2004α, 151-185, ιδ. 176-177.

28. Πετρίδης 2001, 279-295.

29. Πετρόπουλος 1999, 127-129.

30. Ορισμένα από τα λυχνάρια που είχαν βρεθεί στις παλιές γαλλικές ανασκαφές των Δελφών, και είχαν θεωρηθεί κορινθιακά, αναγνωρίζονται πλέον ως προερχόμενα από το εργαστήριο της Πάτρας. Κάποια, μάλιστα, είναι δημιουργίες επωνύμων Πατρικών λυχνοποιών, του Σπωσιανού και του Πωσφόρου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το λυχνάρι με παράσταση μονομάχων, που υπογράφει ο Σπωσιανός, Perdrizet 1908, 188-191. Πετρόπουλος 1999, 123-125.

μιστικό. Εκεί έδρασαν οι πατρινοί έμποροι, των οποίων τα προϊόντα αντέγραψαν οι κορίνθιοι τεχνίτες. Θεωρείται πως στην Κόρινθο ιδρύθηκε κατάστημα λυχνοποιίας, παράρτημα του πατρινού. Κάποια από τα εξαχθέντα λυχνάρια θα πρέπει να ήταν και κορινθιακής κατασκευής, όμως τα γνήσια κορινθιακά είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστούν.

Μια επιτύμβια στήλη του 5^{ου} αι. μ.Χ., που φέρει εγχάρακτη χριστιανική επιγραφή³¹, αφορά την Αθανασία, μια γυναίκα που έζησε άμεμπτο βίο, όπως οι γυναίκες που επιλέγονταν στην αρχαιότητα για το ρόλο της Πυθίας. Σαν τις προκατόχους της, έτσι και η Αθανασία υπηρέτησε –από τη θέση της διακόνισσας– το Θεό. Στην έκθεσή μας οι λύχνοι, μαζί με την ενεπίγραφη στήλη της Αθανασίας, γράφουν τον επίλογο. Η συστηματική μελέτη, όμως, για τους τεχνίτες-κατασκευαστές, τη διακίνηση υλικών, προϊόντων και έργων τέχνης, τις καλλιτεχνικές επιρροές, τους δρόμους και τους δεσμούς που συνέδεαν τον αρχαίο οικισμό των Δελφών με τον υπόλοιπο κόσμο συνεχίζεται.

31. Laurent 1899, 273-278. Πετρίδης 2003.

SUMMARY

GRAVE OFFERINGS, DOMESTIC WARE AND CAVE FINDS FURNISH THE
'ANCIENT CITY OF DELPHI' MUSEUM

Elena Partida, Anthoula Tsaroucha

The ground floor of the Archaeological Museum at Delphi is being prepared to house a new permanent collection, which sheds light on a different aspect of art history and religion at Delphi, via finds from the ancient cemeteries and settlement that counter-balance the dedications displayed on the upper storey. A large amount of richly decorated grave offerings are arranged in thematic units either by provenance (e.g. tomb of a priest, of a «theatre-goer») or by date. Funerary marks, relief slabs and bronze urns frame the above examples of minor crafts.

Grave offerings spread from the prehistoric to the early Byzantine period, outnumbering the domestic remains of households, which have been excavated fairly recently near the east precinct, as well as of early Byzantine houses around the ancient sanctuary.

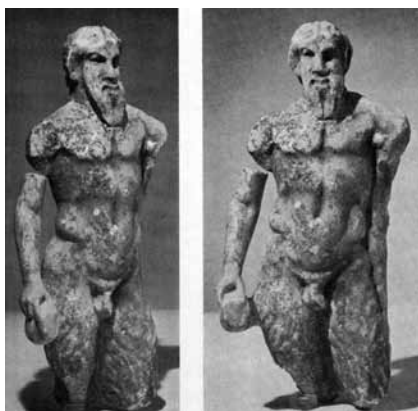
Finds from the Corycean Cave constitute a third, separate group in our exhibition. This cave is supposed to have sheltered the most primitive and enduring cult practices in the area of Mt Parnassus, as well as a great variety of terracotta objects, silverwork, coinage and sculpture, part of which dates in the Neolithic period.

Maps and legends should help visitors locate the placement and extent of cemeteries, in order to associate find-spots with famous masterpieces, such as the sarcophagus of Meleagros. Our paper focuses firstly on the enormous quantity and variety of artifacts displayed for the first time after having been stored for years and, secondly, on how these artworks can be properly arranged and enhanced so as to be comprehensible even though beyond their original context.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amandry P., 1944-45. Petits objets de Delphes, *BCH* 68/69, 36-74.
Amandry P. – Lerat L. – Pouilloux J., 1950. Chronique des fouilles en 1949, *BCH* 74, 316-328.
Amandry P., 1981. Chronique delphique: Sanctuaire d'Apollon, *BCH* 105, 673-769.
Γκαδόλου Α., 2008. *Η Αχαΐα στους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους – κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα.
Κωνσταντίνου Ιω., 1965. Δελφοί, *ΑΔ* 20, *Χρονικά*, 299-307, πίν. 348-363.
Laurent J., 1899. Delphes Chrétien, *BCH* 23, 206-279.
Lerat L., 1938. Fouilles de Delphes (1934-35) – Rapport Préliminaire, *RA*, 183-227.
Lerat L., 1961. Fouilles à l'est du grand sanctuaire (1950-57), *BCH* 85, 316-366.
Luce J.-M., 2008. *Laire du pilier des Rhodiens (fouille 1990-1992) à la frontière du profane et du sacré*, FD III3, Paris.
Maass M. (επιμ.), 1996. *Delphi – Orakel am Nabel der Welt*, Karlsruhe.
Mazarakis-Ainian A., 1989. Late Bronze Age apsidal and oval buildings in Greece and adjacent areas, *BSA* 84, 269-288.
Παρτίδα Ε., 2003. Κύκλιος χορός, στο Ανδρικού Ε. κ.ά. (επιμ.), *Μουσών Δώρα – Μουσικοί και Χορευτικοί από την Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 211, αρ. 96.
Παρτίδα Ε., 2004α. *Δελφοί, Δαυλός και Δίαυλος Πολιτισμού*, Αθήνα.
Παρτίδα Ε., 2004β. Επιτύμβια και Αναθηματικά ανάγλυφα από Δελφούς, στο *Θνητοί και Αθάνατοι στην Αρχαία Ελλάδα*, Πεκίνο, 212-213, 280-283.
Partida E., 2009. From hypaethral depots to hypaethral exhibitions casting light on architecture and society in 4th-3rd BC Delphi, *AM* 124, 273-324.

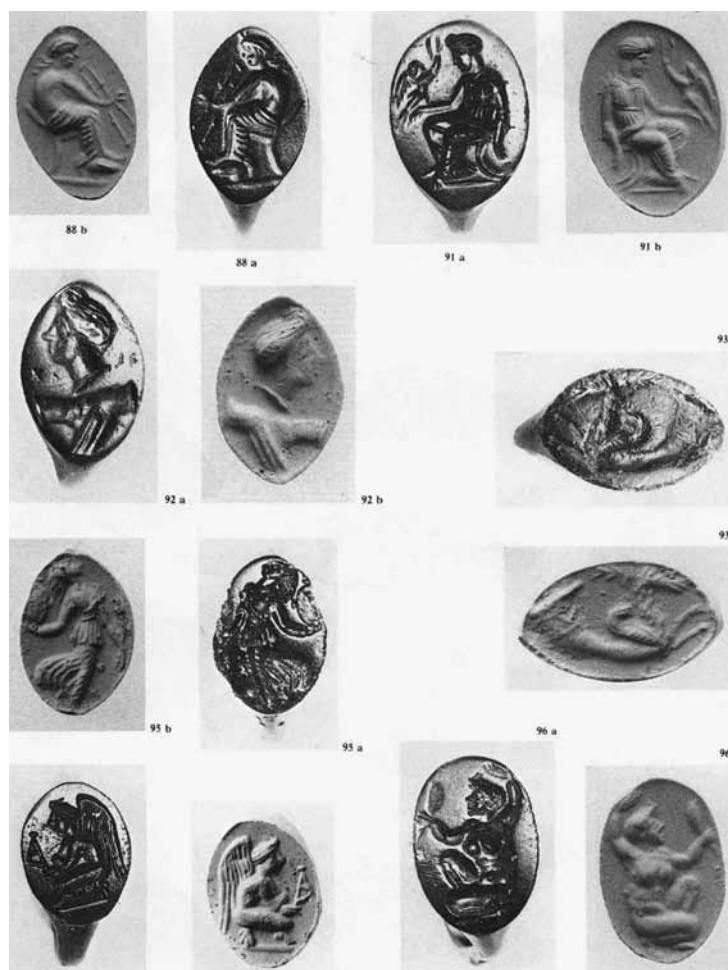
- Παρτίδα Ε., 2009. Υπαίθριες εκθέσεις στους Δελφούς: μια προσπάθεια ανασύστασης μνημείων και κοινωνίας της αρχαιότητας, *ΑΕΘΣΕ* 3, 2009 [2012], Βόλος, στον παρόντα τόμο.
- Pasquier A., 1977. Pan et les Nymphes à l'antré Corycien, *Études Delphiques BCH Suppl. IV*, 365-387.
- Perdrizet P., 1908. *Petits bronzes, terres cuites, antiquités diverses*, FD VI, Paris.
- Petrides P., 1996. Das frühchristliche Delphi. Die keramischen Zeugnisse, στο Maass M. (επιμ.), *Delphi – Orakel am Nabel der Welt*, Karlsruhe.
- Petrides P., 1997. Delphes dans l'antiquité tardive: première approche topographique et céramologique, *BCH* 121, 681-695.
- Πετρίδης Π., 2001. Εισαγωγές Αττικής κεραμικής στους Δελφούς κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, στο *Η' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιο-Ανατολικής Αττικής*, Κερατέα, 279-295.
- Πετρίδης Π., 2003. Από την Πυθία στην Αθανασία: οι Δελφοί της ύστερης αρχαιότητας υπό το φως των νέων ανασκαφικών δεδομένων, *ΑΕΘΣΕ* 1, 1093-1103.
- Πετρόπουλος Μ., 1999. *Τα εργαστήρια των Ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το λυχνομαντείο*, Αθήνα.
- Rouilloux J., 1960. *Topographie et Architecture: La région nord du sanctuaire*, FD II, Paris.
- Snodgrass A.M., 1971. *The Dark Age of Greece*, Edinburgh.
- Τουράτσογλου Ιω., 1996. Κυκλοφορία νομισμάτων σ' ένα αρχαίο ελληνικό ιερό, το Κωρύκειο άντρον, στο *Νομίσματα και Νομισματική*, Αθήνα, 118-119.
- Τσούρας Α., 1992. *Αράχωβα, Κωρύκειο Άντρο Παρνασσού, φυσικά εικαστικά ευρήματα*, Αράχωβα.
- Zagdoun M.A., 1977. *Reliefs*, FD IV6, Paris.

Εικ. 1. Μαρμάρινο αγαλμάτιο Πανός από το Κωρύκειο Άντρο.

Εικ. 2. Μαρμάρινο αγαλμάτιο Σατύρου από το Κωρύκειο Άντρο.

Εικ. 3. Δακτυλίδια από το Κωρύκειο Άντρο με έκτυπες παραστάσεις στις σφενδόνες.

Εικ. 4. Σκεύη καθημερινής χρήσεως από τάφους του 11ου αι. π.Χ. στους Δελφούς.

Εικ. 5. Οικιστικά σκεύη από την αρχαία πόλη των Δελφών.

Εικ. 6 (α, β). Κτερίσματα από τον επωνομαζόμενο τάφο της «θεατρόφιλης» στους Δελφούς.

Εικ. 7. Μελανόμορφες λήκυθοι με παραστάσεις μυθολογικού ή αγωνιστικού περιεχομένου, από τάφους των Δελφών.

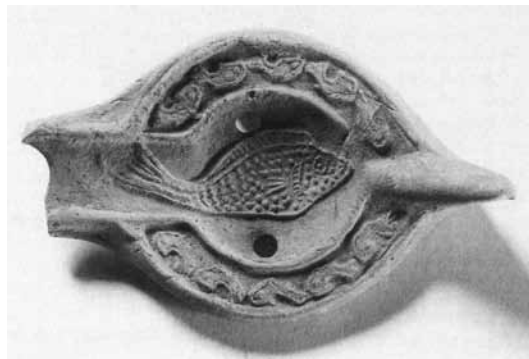
Εικ. 8 (α, β). Κτερίσματα από τον επωνομαζόμενο τάφο της «θεατρόφιλης» στους Δελφούς.

Εικ. 9. Τμήμα πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής από την αρχαία πόλη των Δελφών.

Εικ. 10. Πήλινο πλαστικό αγγείο με δύο στόμια και σχήμα διπλής αχιβάδας, από την αρχαία πόλη των Δελφών.

Εικ. 11 (α-ε). Πήλινοι λύχνοι με ανάγλυφη διακόσμηση από την πόλη των Δελφών κατά τους ρωμαϊκούς και πρώιμους χριστιανικούς χρόνους.

ΚΑΣΤΡΟ ΓΛΥΦΑΣ-ΔΥΤΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΑΥΤΙΣΗΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος, Ανθούλα Τσαρούχα

Κατά τον 19^ο αιώνα, ένας από τους πρώτους αναλυτικούς χάρτες της Δυτικής Λοκρίδος που δημοσιεύθηκαν¹, σημειώνει στα παράλια του βόρειου Κορινθιακού μία πόλη με την ονομασία *Αντίκυρα*. Η πόλη σημειωνόταν στην ακτή που βρίσκεται έναντι της νησίδας *Τροιζόνια* ή *Τριγωνιάς* (θέση γνωστή, κατά την αυγή των νεώτερων χρόνων, από την εγκατάσταση ενός *μοναστηριού*²). Η Λοκρική Αντίκυρα, διάφορη της Φωκικής Αντίκυρας, η παρουσία της οποίας στη θέση αυτή γινόταν δίχως αντιρρήσεις δεκτή από τον Γ. Σωτηριάδη³, αποδείχθηκε ένα στρεβλό είδωλο της Φωκικής. Ήταν ένα προϊόν παρανόησης των αρχαίων κειμένων, όπως έδειξε πειστικά ο L. Lerat⁴. Εκεί θα τελείωνε και το θέμα –εάν στο λόφο «Παλαιόκαστρο», στο Δ.Δ. Γλυφάδας του Δήμου Τολοφώνας, στην περιοχή έναντι του νησιού Τροιζόνια, δεν βρισκόταν το σημαντικότερο κάστρο της παραλιακής Δυτικής Λοκρίδας και ένας από τους πιο αξιόλογους αρχαιολογικούς χώρους μεταξύ Γαλαξειδίου και Ναυπάκτου (**εικ. 1**).

Το 2003 και το 2004 η I' ΕΠΚΑ Δελφών, ακριβώς λόγω της εξέχουσας σημασίας του χώρου, προχώρησε σε καθαρισμό της παλαιάς, εν μέρει λιθόστρωτης, ατραπού που οδηγεί στην κορυφή του κάστρου, σε καθαρισμό των τειχών (**εικ. 2**), αλλά και στη σήμανση του αρχαιολογικού χώρου⁵. Σε ποια πόλη ανήκε, λοιπόν, το κάστρο και ο οικισμός που εκτείνεται στις ΒΑ κλιτύες του ;

Ο χάρτης του *Νέου Αναχάρσιδος*, ακόμη παλαιότερος από εκείνον που είδαμε παραπάνω, σημειώνει στην ίδια αυτή θέση την *Πόλιν* της Ιστορίας του Θουκυδίδη⁶. Το όνομα *Πόλις*, όπως παρατηρεί ο Lerat, δηλώνει το διοικητικό κέντρο μιας σειράς κωμών⁷. Η *Πόλις* αυτή ανήκει στη «*δυτική ομάδα*» των πόλεων της Δ. Λοκρίδας, που βρίσκονται κοντά στον λιμένα των *Ερυθρών*, πιθανώς το σημερινό *Μοναστηράκι*. Ο λόγιος Δ. Στεφόπουλος, εξάλλου, ενέταξε την περιοχή της Γλύφας στις εκτάσεις της πόλεως του *Οινεώνος*⁸. Η *Πόλις*, λοιπόν, δεν παρουσιάζεται ως σημαντική πόλη / οικισμός.

Σε αντιδιαστολή, η αρχαία *πόλις* που αντιστοιχεί στη σημερινή Γλύφα ήταν οπωσδήποτε σημαντική. Περιελάμβανε ένα κάστρο των πρωϊμώτατων ελληνιστικών χρόνων με δύο περιβόλους, έναν εσωτερικό περίβολο με ημικυκλικούς πύργους και έναν εξωτερικό, που σώζει στη Β πλευρά του τα θεμέλια δύο μεγάλων ορθογώνιων πύργων⁹ (**εικ. 3**). Η τοιχοδομία του κάστρου της Γλύφας είναι, κατά σημεία, «*σχεδόν ισοδομική, με τραπεζοειδείς λίθους*» και «*πολυγωνική*»¹⁰. Αμέσως προς Β του εξωτερικού περιβόλου και σε ολόκληρη την έκταση της Β και της ΒΑ κλιτύος του υψώματος του Παλαιόκαστρου, εκτείνονται επίπεδα των δύο ή των τριών στρεμμάτων. Τα επίπεδα αυτά υποστηρίζονται από μεγάλα αναλήμματα με πολυγωνική τοιχοδομία (αρχ. *αιμασίαι*) (**εικ. 4**). Σε αυτά εκτείνεται ο οικισμός της Γλύφας. Τα επίπεδα διαιρούνται σε μικρότε-

1. Χατζής 1928, 183.

2. Ραπτόπουλος 2001, 27.

3. Σωτηριάδης 1907, 281.

4. Lerat 2008, 108-114.

5. *Corpus* 54, Νοέμβριος 2003, 7-8 και *Corpus* 66, Δεκέμβριος 2004, 7-8. Εφημερίδα *ΕΝ ΔΕΛΦΟΙΣ*, τεύχ. 201, 12.08.2006, 5 και τεύχ. 274, 26.01.2008, 13.

6. Barthélemy 1859, χάρτης 1 –*Phocis, Doris and the country of the Locrians*.

7. Lerat 2008, 79.

8. Στεφόπουλος 1975, 40.

9. Lerat 2008, 108-114.

10. Bommeljé – Doorn 1987, 83.

ρες εξέδρες που, με τη σειρά τους, υποστηρίζονται από μικρότερα τοιχεία-αναλήμματα: Πρόκειται για τις οικίες και τους αστικούς κήπους, τους χώρους καλλιέργειας που βρίσκονται κοντά στους χώρους κατοίκησης, ώστε να περιορίζεται ο χρόνος της μετακίνησης προς και από τους χώρους καλλιέργειας¹¹.

Δύο από αυτές τις εξέδρες, στους ΒΑ πρόποδες της Γλύφας (εντός της ιδιοκτησίας Γ. Καπετζώνη), ανασκάφηκαν το 2006: Στην πρώτη –κάτω από δέκα, μόλις, πόντους χώμα– εμφανίστηκε η κεράμωση μιας οροφής, η οποία θα κατέπεσε μαζί με την ξύλινη υποδομή της σε ένα λιθόστρωτο δάπεδο (ανάμεσα στους κεράμους κορινθιακού τύπου βρίσκονται και ηγεμόνες στρωτήρες). Η μελαμβαφής κεραμική χρονολογεί το κτίσμα αυτό (μία οικία, δίχως αμφιβολία) στην Ελληνιστική περίοδο.

Από τη δεύτερη εξέδρα, που έχει πήλινο δάπεδο, προέρχεται ένα μεγάλο ανοιχτό αγγείο της Μεσοελλαδικής, ίσως, περιόδου (εικ. 5). Εκεί, λοιπόν, εδραζόταν μία προϊστορική οικία (εικ. 6). Δεν είναι η πρώτη φορά που βρίσκονται αγγεία παλαιότερα των ελληνιστικών χρόνων στη Γλύφα¹². Η πόλις αυτή, λοιπόν, δεν προστατεύεται απλώς από ένα ισχυρότατο κάστρο, ούτε παρουσιάζει, μόνον, κάτι ούτως ή άλλως σπάνιο για την αρχαιολογία της Στερεάς Ελλάδας –στοιχεία, δηλαδή, για την έκταση που καταλάμβανε ο αρχαίος οικισμός. Χάρης στην ανασκαφή του οικοπέδου Καπετζώνη γνωρίζουμε, πια, ότι ο χώρος του Ελληνιστικού οικισμού αποτελούσε χώρο ανθρώπινης εγκατάστασης από τους προϊστορικούς χρόνους. Το όνομα μιας τέτοιας σημαντικής πόλης με μεγάλη παράδοση δεν μπορεί να απουσιάζει από την αρχαία Γραμματεία.

Διατυπώνουμε την υπόθεση ότι η πόλη αυτή είναι η αρχαία Οιάνθεια.

Η περιγραφή του Πausανία στα «Φωκικά» του, όταν φθάνει στην Οιάνθεια¹³, μας δίνει την εικόνα ενός άλσους, όπου βρίσκεται ναός αφιερωμένος στη λατρεία της Αρτέμιδος. Τον ναό της Αρτέμιδος συναντά κανείς σε μικρή απόσταση από έναν λιμένα (και τον εκεί ευρισκόμενο ναό της Αφροδίτης) και, μάλιστα, ανεβαίνοντας σε υψηλότερο από τον λιμένα επίπεδο. Η περιγραφή του Πausανία ταιριάζει στη γεωγραφική θέση του λιμένα και τη μορφολογία του υψώματος της Γλύφας (εικ. 7). Η αναφορά του, δε, σε εξιτήλους γραφάς του ναού της Αρτέμιδος κάνουν δυνατή την απόδοσή του σε σπηλαιώδη χώρο παρόμοιο με αυτούς που συναντούμε στην Ν και στη Δ κλιτύ του κάστρου της Γλύφας. Στον χώρο αυτόν ο περιηγητής εντόπισε χαραγμένες επιγραφές, ήδη δυσανάγνωστες κατά τους χρόνους του, πιθανώς εξαιτίας της απολέπισης του ασβεστολιθικού πετρώματος. Κάτι αντίστοιχο ισχύει και για το «Βραχώδες Ιερό» της Αρτέμιδος στη Φωκική Αντίκυρα, όπου το ασβεστολιθικό πέτρωμα επάνω στο οποίο είναι χαραγμένες επιγραφές έχει φθαρεί σε μεγάλο βαθμό¹⁴.

Δύο στοιχεία ενισχύουν αυτή τη θεωρία: Στη Γλύφα έχει ανακαλυφθεί επιγραφή με το όνομα της Βασιλείας, επώνυμο που αποδίδεται τόσο στη θεά Ήρα όσο και στην Αρτεμη¹⁵. Μετά, στην περιοχή της Ν κλιτύς δεν βρίσκονται ίχνη των αρχαίων αναλημμάτων, τα οποία αποτελούν το χώρο έδρασης των οικιών που εκτείνονται στα Β και ΒΑ του κάστρου. Φαίνεται ότι, στο χώρο ΝΔ του τελευταίου τμήματος της τείχισης, στη Ν πλευρά του λόφου του Παλαιόκαστρου, δεν βρίσκεται κάποιο τμήμα του οικισμού, αλλά το άλσος των περιγραφών του Πausανία. Φθάνουμε σε αυτή την υπόθεση διότι στη νότια κλιτύ του Παλαιόκαστρου δεν εντοπίστηκαν ίχνη θεμελίων ούτε επίχωση με όστρακα αγγείων.

Στην περιοχή του σημερινού λιμένα της Γλύφας, που απαντάται στα ΝΑ του τελευταίου τμήματος των τειχών, θα έπρεπε να αναζητηθεί και το αρχαίο λιμάνι, με τον λιμενοβραχίονά του στη νοτιή τους συνέχεια¹⁶.

Ο –αμέσως προς Δ της Γλύφας– λιμένας της Σεργούλας θα εξυπηρετούσε, και αυτός, τις ανάγκες της ίδιας πόλεως.

Από το άλσος θα περνούσε η ανηφορική οδός που θα έφερνε στο «βραχώδες Ιερό» της Αρτέμιδος Βασιλείας. Η επίσκεψη στο Ιερό αυτό ήταν, φαίνεται, ο κύριος στόχος του περιηγητή. Ένα μικρό σπήλαιο με λαξευμένο δάπεδο, στη Δ κλιτύ, συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες να ήταν εκείνο που στέγαζε τη λατρεία, αφού ο μεγάλος πτηνοειδής βράχος που βρίσκεται επάνω από την οφρύ του υποβάλλει την αίσθηση ενός ιερού χώρου (εικ. 8).

Η κτιστή υπόγεια υδατοδεξαμενή (εικ. 9), εντός του εσωτερικού περιβόλου, κατέχει θέση αντίστοιχη

11. Για τους αστικούς κήπους σε μία πόλη των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Παλαιοκρασά 1996, 256.

12. Βλ. Bommeljé – Doorn 1987, 83 και Bommeljé – Vroom, 67-130.

13. Πausανίας X, 38, 9-10.

14. Ραπτόπουλος 2007, 152-153, εικ. 13β, 14.

15. IG IX, Iii, 3.659 (3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.).

16. Πρβλ Σακελλαράκη 1997, 25 (τείχη και λιμένας της αρχαίας Σκύρου).

εκείνης που κατέχει το κτίσμα «I», στο εσωτερικό του κάστρου του *Ευπαλίου* Δ. Λοκρίδος¹⁷. Στην περίπτωση της Γλύφας, η υδατοδεξαμενή βρίσκεται δίπλα στην *πυλίδα*¹⁸ του Ν σκέλους της τείχισης – ενώ στην περίπτωση του Ευπαλίου, το κτίσμα «I» βρίσκεται δίπλα στην είσοδο του κάστρου, πάλι στα Ν. Τα προσκτίσματα της μέσα πλευράς του εσωτερικού περιβόλου θυμίζουν εκείνα του κάστρου της, επίσης Λοκρικής, *Μακύνειας*¹⁹. Και τα δύο αυτά κάστρα της Ελληνιστικής περιόδου, που παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με εκείνο της Γλύφας, βρίσκονται σε κοντινή προς Δ απόσταση.

Το νεκροταφείο πρέπει να βρισκόταν στην περιοχή του αυχένα που συνδέει το Παλαιόκαστρο με την σύγχρονη επαρχιακή οδό Ναυπάκτου – Γαλαξειδίου, δεδομένου ότι εκεί διατηρούνται ορατά και σήμερα λείψανα τάφων (εικ. 10).

Θεωρούμε ότι τα κάστρα της «δυτικής ομάδος» της Δυτικής Λοκρίδος (όπως η Γλύφα) δημιουργήθηκαν, αρχικά, στους αρχαίους χρόνους, όταν η παρουσία Λοκρών εποίκων στην περιοχή δεν θα ήταν σημαντική. Αυτό δηλώνει και η επιγραφή που είναι γνωστή ως «εποίκια Λοκρών γράμματα», από το γειτονικό *Καστράκι*²⁰. Η αναλογία των Λοκρών εποίκων προς εκείνη των παλαιότερων, «προϊστορικών» κατοίκων, που θα αποτέλεσαν επίσης μέρος του πληθυσμού των ιδρυμένων πόλεων, θα ήταν μάλλον μικρή. Οι χώροι κατοίκησης στα περίχωρα των κάστρων, όπως δείχνουν τα ευρήματα της Γλύφας, θα δέχθηκαν μεγαλύτερους πληθυσμούς κατά τα τέλη του 4^{ου} και τις αρχές του 3^{ου} αι. Τότε θα ολοκληρώθηκε η πολιτειακή και πληθυσμιακή ζύμωση στη «δυτική ομάδα» των Εσπερίων Λοκρών.

Το σχέδιο των ενισχυμένων ακροπόλεων που μπορούν να αντέξουν μακρές περιόδους πολιορκίας παραπέμπει, βέβαια, στην άμυνα των Αιτωλών απέναντι στους Μακεδόνες. Δεν μπορούμε, όμως, να αρνηθούμε ότι παραπέμπει και σε μία μνημειώδη προσπάθεια του απώτερου παρελθόντος, να συνενωθούν πολιτικά πληθυσμοί που ήταν συνηθισμένοι να οικούν «κατά κόμας»²¹. Αυτό ακριβώς μάς κάνει να πιστεύουμε ότι η Γλύφα είναι η αρχαία Οιάνθεια. Το επιχείρημα είναι ότι, αντίθετα από τον L. Lerat, σήμερα γνωρίζουμε ότι στη βόρεια κλιτύ του Παλαιόκαστρου Γλύφας ήταν αναπτυγμένες οι εγκαταστάσεις της πόλεως. Έτσι, φαίνεται πια απίθανη η θεωρία ότι το Παλαιόκαστρο αντιστοιχούσε σε κάποιον οικισμό που θα βρισκόταν στη νήσο Τροιζόνια.

17. Lerat 2008, 166-167, πίν. X, 1.

18. Lerat 2008, 176-177.

19. Κολώνας 1992-93, 83, 87, σχ. 1.

20. IG IX, 1ii, 3.609 (τέλη 6^{ου}-μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.).

21. Ίχνη εγκαταστάσεων («κωμών»;) των προϊστορικών χρόνων απαντώνται στην προστατευμένη από κινδύνους ορεινή ενδοχώρα της Γλύφας, σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από την ακτογραμμή. Θεμέλια προϊστορικού κτιρίου και εργαλείο οψιανού βρέθηκαν στη θέση Δαφνοχώρι.

SUMMARY

**KASTRO OF GLYPHA-WEST LOCRIIS:
PROBLEMS OF IDENTIFICATION AND NEW SUGGESTIONS**

Sotirios Y. Raptopoulos, Anthoula Tsaroucha

Recent work (excavations, field research, vegetation removal) in the archaeological site of Glypha (Hellenistic Castle and Habitation site, on the NW coast of the Corinthian Gulf) resulted in our knowledge on the Topography of Western Lokris. We can now presume that Glypha occupies the place of ancient Oeanthea, one of the most important Locrian *poleis*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barthélemy J.J., 1859. *Voyage de Jeune Anacharsis*, Leipzig.
- Bommeljé S. – Doorn P., 1987. Aitolia and the Aetolians, *Studia Aetolica* 1, Utrecht.
- Bommeljé S. – Vroom J., 1995. Deserted and Untilled Lands: Aetolia in Roman times, *Pharos* 3, 67-130.
- Κολώνας Λ., 1992-3. Η αρχαία Μακύνεια μετά τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες, *Ναυπακτικά*, τ. 6, 79-95.
- Lerat L., 2008. *Οι Εσπέριοι Λοκροί* (μτφρ. Β. Β. Καραμπέτσου, Δ. Δ. Χατζηβασιλείου), Άμφισσα.
- Παλαιοκρασσά Λ., 1996. *Η Παλαιόπολις της Άνδρου Α΄*, Αθήνα.
- Ραπτόπουλος Σ., 2001. Το Βυζαντινό λουτρό του κάστρου Ναυπάκτου, *Ναυπακτικά* Ι΄ 2, 18-46.
- Ραπτόπουλος Σ., 2007. Artemis Vendis / Vassileia: Phocian Aspects of a Northern Culture, στο *Iron age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World, Brasov 19-21. 10.06*, Brasov, 147-153.
- Σακελλαράκη Ε., 1997. *Σκύρος*, Αθήνα.
- Στεφόπουλος Δ., 1975. *Ιστορία της Φωκίδος*, Χρυσό.
- Σωτηριάδης Γ., 1907. Ζητήματα Αιτωλικής Ιστορίας και Τοπογραφίας, *BCH* 31, 270-320.
- Χατζής Α.Δ., 1928. Παρατηρήσεις εις τον Λοκρικών Θεσμών, *ΑΕ*, 181-209.

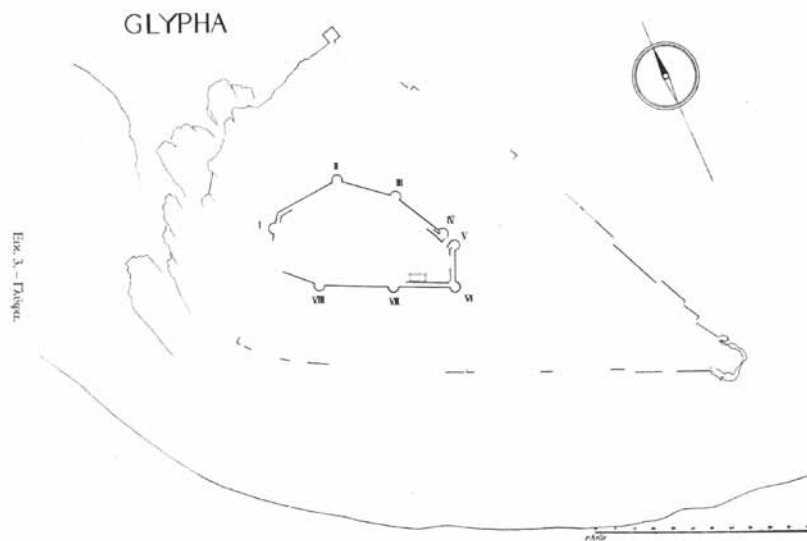
Εικ. 1α. Το κάστρο της Γλύφας.

Εικ. 1β. Το κάστρο της Γλύφας από τα Τροιζόνια.

Εικ. 2. Τα τείχη του κάστρου μετά τους καθαρισμούς.

Εικ. 3. Χάρτης της Γλύφας (LERAT 1952).

Εικ. 4. Αιμασία στην ιδιοκτησία Καπετζώνη.

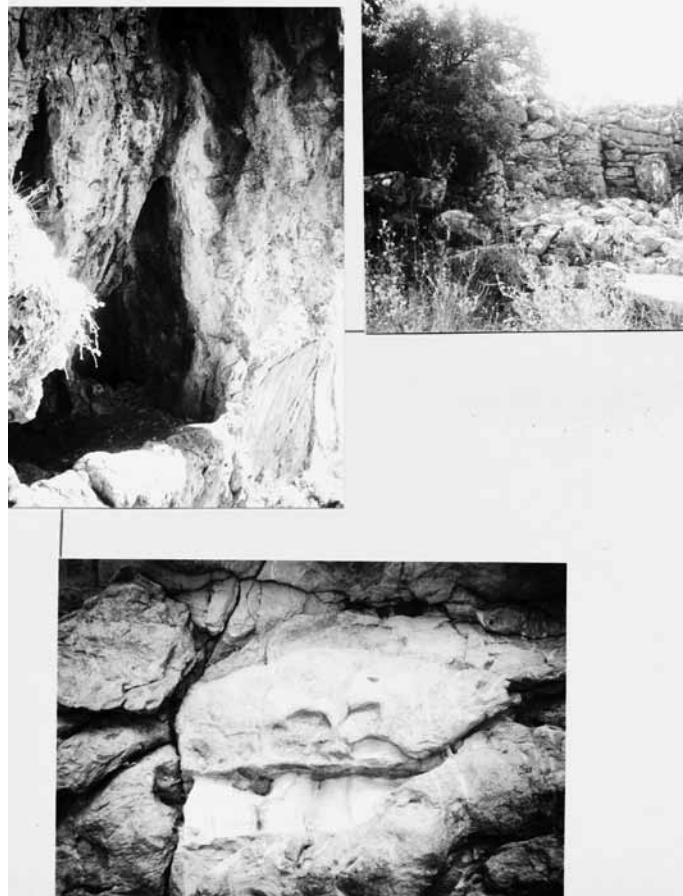
Εικ. 5. Αγγείο από την ανασκαφή Καπετζώνη.

Εικ. 6. Δάπεδο οικίας, ανασκαφή Καπετζώνη.

Εικ. 7. Η περιοχή του λιμένα.

Εικ. 8. Το σπήλαιο.

Εικ. 9. Η δεξαμενή.

Εικ. 10. Η περιοχή του νεκροταφείου.

ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΒΛΑΣΗ ΛΟΚΡΙΔΑΣ

Σοφία Δημάκη, Στέλλα Σουβατζή

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η νεολιθική έρευνα στη Λοκρίδα ξεκίνησε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα με τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στη λεκάνη του μέσου ρου του Βοιωτικού Κηφισού από τον Γεώργιο Σωτηριάδη¹ και στη συνέχεια από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελάτεια². Έτσι μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες διαμορφωνόταν ένα αρχαιολογικό τοπίο σύμφωνα με το οποίο στην περιοχή αυτή συγκεντρωνόταν ικανός αριθμός οικισμών που συνέθετε ένα κοινό πολιτισμικό ορίζοντα με άλλους, της βόρειας πλευράς της Βοιωτίας (Χαιρώνεια, Ορχομενός), τουλάχιστον μέχρι τις πρώιμες φάσεις της Ύστερης εποχής του Χαλκού. Στην ανατολική πλευρά της Λοκρίδας ο Ευβοϊκός κόλπος, ως δρόμος εμπορίου, συνέδεε διαχρονικά παράλιες θέσεις τόσο στην ηπειρωτική χώρα όσο και στα νησιά. Ωστόσο, για τη Φθιώτιδα η μόνη γνωστή και ανασκαμμένη νεολιθική θέση ήταν οι Αλές³. Την αρχαιολογική γνώση για την προϊστορική τοπογραφία της περιοχής τα τελευταία χρόνια συμπληρώνουν συστηματικές και σωστικές ανασκαφές, παραδόσεις/ υποδείξεις ευρημάτων και χώρων από ιδιώτες και η επιφανειακή έρευνα: ενδείξεις ύπαρξης οικισμών/χρήσης του χώρου εντοπίστηκαν στο Καλαπόδι (Αγία Ειρήνη, Ιερό Απόλλωνος), στον Έξαρχο (Σμίξη), στην Αταλάντη (Άγιος Βλάσης, Άγιος Νικόλαος)⁴, στον Προσκυνά⁵, στο Ρεγκίνι⁶ και τη Λάρυμνα⁷.

2. Η ΘΕΣΗ

Η περιοχή της ανατολικής Λοκρίδας αναπτύσσεται σε ταφρογενή λεκάνη με απόθεση μεγάλου πάχους ιζημάτων Πλειοκαίνου-Τεταρτογενούς. Τα Πλειστοκαινικά ιζήματα αντιπροσωπεύονται από μια ακολουθία ιζημάτων που χαρακτηρίζουν πλευρικά κορήματα και αποθέσεις αλλουβιακών ριπιδίων και περιλαμβάνουν εναλλαγές άμμων, αργίλων και κροκαλοπαγών, καθώς κι ένα συνεκτικό λατυποπαγές, αποτελούμενο από γωνιώδη τεμάχια ασβεστόλιθων και δολομιτών.

Στη δεκαετία του 1980, εντοπίστηκε στην κτηματική περιφέρεια του Δήμου της Αταλάντης ο Άγιος Βλάσης, μια άγνωστη νεολιθική θέση κατάσπαρτη με υλικά κατάλοιπα όπως αφθονες πλιθιές, κεραμική και

1. Σωτηριάδης 1904, 35-57, 1906, 130-145. Sotiriades 1906, 392-404. Σωτηριάδης 1908, 64-96, 1909, 123-130, 1910, 159-160. Ακόμη, Sotiriades 1906, 392-404 και 1912, 253-299.

2. Weinberg 1962, 158-209.

3. Goldman 1940, 381-514. Η ανασκαφή στις Αλές συνεχίστηκε από τον J. Coleman (The Cornell Halai and East Lokris Project): Coleman 1992, 265-289, 1999, 285-341.

4. Alram-Stern 1996, 307-309, Δημάκη Σ., 2000, *Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στην Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της* (1990-1998), Βόλος, Μάιος 1998, 23.

5. Στα πλαίσια των έργων της Ν.Ε.Ο. Αθηνών-Λαμίας στο ύψος του Προσκυνά και στη θέση Ράχη εντοπίστηκαν κεραμική της ΝΝ και ταφές της ΤΝ κάτω από πρωτοελλαδικά στρώματα: Ε. Ζάχου, Πρώτη παρουσίαση του πρωτοελλαδικού οικισμού στη θέση Ράχη Προσκυνά της ανατολικής Λοκρίδας, στο *Έργο Εφορειών*, 25-33.

6. Βορειότερα στη Λοκρίδα, στα πλαίσια της ΕΡΓΟΣΕ με αφορμή την χάραξη της νέας σιδηροδρομικής γραμμής υψηλών ταχυτήτων του τμήματος Τιθορέας-Λιανοκλαδίου, στο Ρεγκίνι σε μικρή απόσταση από το Βοάγριο ποταμό εντοπίστηκε μια νέα άγνωστη θέση της πρώιμης νεολιθικής: Φρούσου 2003, 641-656.

7. Fossey 1990, 27-32.

λίθινα τέχνεργα. Ο χώρος κηρύχθηκε ως αρχαιολογικός το 1990 ωστόσο η σωστική έρευνα ξεκίνησε το 2000 με αφορμή σοβαρές ζημιές από τη συνεχή καλλιέργεια του. Πρόκειται για χαμηλό λόφο (υψόμετρο 241,20 μ.) στους βορειοδυτικούς πρόποδες του Χλωμού και απέναντι από τις απολήξεις της Κνημίδας, έκτασης γύρω στα 20.639,50 τ.μ., ο οποίος βρίσκεται επί του επαρχιακού δρόμου Αταλάντης – Λειβαδιάς (χάρτης αρ. 1).

Η έκταση του οικισμού φαίνεται να ακολουθεί την περιφέρεια του λόφου ο οποίος ορίζεται βόρεια και νότια από δυο ρέματα, το Τραγοπήδημα και το Δαφνόρεμα. Η πρόσβαση στο χώρο γίνεται από αγροτικό δρόμο στην ανατολική και νότια πλευρά του. Νότια του λόφου αναφέρεται επίσης, η ύπαρξη οικισμού μέχρι περίπου πριν από εκατό χρόνια γνωστού με το ίδιο όνομα ή ως Παλιοχώρι. Ο λόφος του Άγιου Βλάση μέχρι τη δεκαετία περίπου του 1950 ήταν δασική έκταση με πουνάρια και κουμαριές. Από το Τραγοπήδημα, σύμφωνα με παλιούς κτηνοτρόφους, υδρευόταν ο σαρακατσάνικος οικισμός της Ντρίσμπης ή του Ντρίσμπη γύρω στο 1,5 χλμ. νοτιοανατολικά, ο οποίος βρισκόταν πιθανώς πάνω σε αρχαίο δρόμο που ήταν σε χρήση μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αι. και οδηγούσε από την Αταλάντη στο Βάλτετσι και από εκεί στη Βοιωτία⁸.

3. Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ

Η έρευνα που διενεργήθηκε έχει καλύψει μέχρι σήμερα πέντε ανασκαφικές περιόδους⁹. Η ανασκαφή η οποία γίνεται οριζόντια με χρήση καννάβου 1x1 μ. σε τομή έκτασης 100 τ.μ., ακολούθησε τη φυσική κλίση της βορειοδυτικής πλευράς του λόφου με διαφορά 0,45 μ. από την δυτική στην ανατολική πλευρά της. Στην πορεία προεκτάθηκε κατά ένα μέτρο ανατολικά, ενώ δεν έχει φτάσει ακόμα στο φυσικό έδαφος¹⁰.

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα ο οικισμός φαίνεται να κατοικήθηκε κατά τη πρώιμη Νεολιθική περίοδο και να καταστράφηκε στην παλιότερη φάση του από πυρκαγιά. Η ανασκαφή η οποία έχει φθάσει μέχρι βάθους 2 μ. έφερε στο φως την πλήρη κάτοψη οικοδομήματος, πιθανώς οικίας, καθώς διάφορες κατασκευές και πασσαλότρυπες εξωτερικά και γύρω από αυτό (σχ. 1).

Το οικοδόμημα έχει τετράγωνη κάτοψη και διαστάσεις 5,50 x 5,50 μ. Η ανασκαφική έρευνα στις τελευταίες ανασκαφικές περιόδους, επικεντρώθηκε στην εξωτερική ανατολική-νότια πλευρά του και αποκάλυψε την πολύ καλή διατήρηση των πλινθόκτιστων τοίχων σε ύψος 0,78 μ. Στη νοτιοανατολική εξωτερική γωνία του νοτιοδυτικού πλινθότοιχου, του οποίου δεν έχει βρεθεί η θεμελίωση, σε βάθος 2 μ. φαίνεται να προβάλλεται αντηρίδα μέσα σε ένα στρώμα με πολύ κάρβουνο, τριμμένη πλιθιά και καμένα σπόρια σταριού. Τα στρώματα στις πλευρές αυτές περιείχαν τριμμένες ή κομμάτια από πλιθιές, στάχτη και καρβουνάκια ενώ παρατηρήθηκε μεγαλύτερη συγκέντρωση κεραμικής και ευρημάτων σε σχέση με την βόρεια και δυτική πλευρά της τομής. Το οικοδόμημα ανήκει στη παλαιότερη φάση χρήσης του χώρου.

Στην αμέσως επόμενη φάση πρέπει να ανήκουν οι τοίχοι από ξερολιθιά κατεύθυνσης ΝΔ-ΒΑ που διακρίνονται νοτιοανατολικά και βορειοδυτικά του σκάμματος καθώς και πέντε πασσαλότρυπες νοτιοανατολικά του οικοδομήματος. Οι τελευταίες έχουν διάμετρο 0,30 μ. ενώ σε μια σώζεται κάρβουνο στο εσωτερικό της και επίχρισμα από πηλό στη περιφέρεια. Οι λίθινοι τοίχοι που σώζονται σε στρώμα χρώματος πάχους από 0,5-0,90 μ. πάνω από τη πλινθοδομή του οικοδομήματος, λίθινη κυκλική κατασκευή στο εσωτερικό του στη νότια πλευρά της οποίας όρθιοι λίθοι ίσως χρησιμοποιούνταν για την στήριξη πιθαριού ή και πάσσαλου, ο λιθοσωρός από πλακαρές πέτρες στη ανατολική πλευρά πάνω στο πλινθότοιχο και τέλος ελλειπτική κατασκευή στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος στρωμένη με πλακαρές πέτρες, η οποία οριοθετείται από άλλες όρθιες και τοποθετημένες τριγωνικά συσχετίζονται με τη τελευταία φάση χρήσης του χώρου. Η ανεύρεση στον τελευταίο αυτό χώρο μυλόλιθων πιθανά συνηγoreί στη ταύτιση της κατασκευής με τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες.

3.1. Κεραμική

Με βάση τη προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής μπορούμε να πούμε τα εξής: Η κεραμική του Αγ. Βλάση είναι αποκλειστικά μονόχρωμη με πηλούς σχετικά καθαρούς με λίγες προσμίξεις και μίκα οι οποίοι δεν

8. ΑΔ 62 (2007) υπό έκδοση, Σπεράντζας Θ., *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη*, Αθήνα 1978, 99.

9. ΑΔ 59 (2004), *Χρονικά*, υπό έκδοση.

10. Θα θέλαμε από τη θέση αυτή να ευχαριστήσουμε το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) για τη χρηματοδότηση μέρους της έρευνας.

μοιάζουν με το χαρακτηριστικό σπογγώδη πηλό του πυρήνα και της επιφάνειας στην Ελάτεια¹¹. Τα σχήματα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη ποικιλία. Η πλειοψηφία τους αποτελείται από ανοιχτά αγγεία με χοντρά / μέτρια τοιχώματα, κυρίως βαθείς φιάλες, με χείλη κάθετα, προς τα μέσα ή προς τα έξω, βάσεις επίπεδες ή χαμηλές δακτυλιόσχημες, λαβές τοξωτές με οριζόντιο τμήμα, συνήθως κάθετες (**εικ. 1** και **σχ. 2**). Λιγότερα όστρακα ανήκουν σε κλειστά αγγεία με μέτριο λαιμό και δακτυλιόσχημες ή χαμηλές κωνικές βάσεις. Σπανιότερα είναι τα μικρά πιο αβαθή αγγεία με λεπτά τοιχώματα από εξαιρετικά καθαρό πηλό (**εικ. 2**). Το επίχρισμα ποικίλλει από το καστανό σκούρο ή ερυθρό που είναι και το συνηθέστερο έως το μπεζ/πορτοκαλί-υπόλευκο, με νέφη, λόγω της ανομοιόμορφης όπτησης, ο πυρήνας είναι τεφρός ενώ χαρακτηριστική είναι επίσης η πολύ καλή στίλβωση.

Η διακόσμηση, όταν υπάρχει, είναι αποκλειστικά πλαστική με τη μορφή εξαρμάτων και μαστιδίων διαφόρων μεγεθών στο σώμα και τα χείλη του αγγείου (**σχ. 3**)¹².

3.2. Μικρά ευρήματα

Στα λίθινα τέχνηρα συμπεριλαμβάνονται τριπτά και λειασμένα λίθινα εργαλεία όπως πελέκεις, αξίνες, γουδιά, μυλόλιθοι και τριπτήρες¹³, καθώς και τμήμα μαρμάρινης φιάλης με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση. Τα τέχνηρα λαξεμένου λίθου είναι κατασκευασμένα στην πλειοψηφία τους από σοκολατί, γκριζό και σπανιότερα ξανθό πυριτόλιθο: φολίδες διαμορφωμένες σε εργαλεία, λεπίδες και πυρήνες, επίσης λεπίδες και φολίδες οψιανού¹⁴. Σε σύνολο 600 εργαλείων διαμορφώνεται ποσοστό 89,76 % πυριτόλιθος και 10,24% οψιανός.

Βρέθηκαν ακόμη οστείνα εργαλεία, πήλινα πηνία και δισκοειδή σφονδύλια, πολλοί πήλινοι και λίθινοι πεσσοί σφενδονών, κέρατα ζών και αστράγαλοι. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται κοσμήματα από όστρεα θαλασσινά αλλά και του γλυκού νερού, περιάπτα από πηλό, στεατίτη και οστό¹⁵, καθώς και ενώτιο από στεατίτη¹⁶ (**εικ. 3**). Όπως και σε άλλους οικισμούς της περιόδου, βρέθηκε ένα σύνολο από πέντε πήλινες κωνικές σφραγίδες, όλες με διακοσμητικό ανάγλυφο στη σφραγιστική βάση: ενάλληλες γωνίες, ζιγκ-ζαγκ, κυματοειδείς και παράλληλες γραμμές, ομόκεντρους κύκλους¹⁷ (**εικ. 4**). Τέλος, βρέθηκαν δέκα τμήματα ανθρωπόμορφων ειδωλίων μεταξύ των οποίων οι γνωστές ραμφόσχημες κεφαλές¹⁸, τμήματα κορμών και ποδιών, γυναικείο ειδώλιο από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο¹⁹, γυναικείο ειδώλιο σε στάση τοκετού²⁰ (**εικ. 5**) και ένα ζωόμορφο.

Από την αρχαιοζωολογική μελέτη του οστεολογικού υλικού παρατηρήθηκε η σχετικά καλή διατήρηση του υλικού και περιορισμένη θραύση του. Η εξέταση των οστών έγινε μακροσκοπικά και σε κάποιες περιπτώσεις με στερεοσκόπιο. Τη μεγαλύτερη αντιπροσώπευση στον οικισμό εμφανίζουν τα οικόσιτα ζώα με τα αιγοπρόβατα²¹ να υπερτερούν έναντι των χοίρων και των μεγάλων βοοειδών ενώ λιγότερη είναι η παρουσία των άγριων όπως το ελάφι και το ζαρκάδι τα οποία προφανώς αποτελούσαν θηράματα των κατοίκων του οικισμού. Ανάμεσα στα οικόσιτα ζώα τέλος, βρέθηκε και ένα άτομο σκύλου²² (**διάγρ. 1**). Στα βοοειδή παρατηρήθηκε η παρουσία λιγότερο χρήσιμων από διατροφικής απόψεως τμημάτων ενώ στα άγρια η πολύ καλή αντιπροσώπευση του σκελετικού υλικού των ελαφιών σε αντίθεση με τα ζαρκάδια θα μπορούσε να ερμηνευθεί με τη μεταφορά ολόκληρου του θηράματος στον οικισμό²³.

11. Weinberg 1962, 168.

12. Για την περιγραφή της πρώιμης κεραμικής στην Ελάτεια: Weinberg 1962, 167-172, *id.* 171, πίν. 53b, c., d, French 1972, 4-5.

13.

14. Τη μελέτη των εργαλείων από λαξεμένο λίθο ανέλαβε ο κ. Χρήστος Μαντζάνας.

15. Μεταξύ αυτών και ένα προσωπίο το οποίο θεωρείται ζωόμορφο καθώς αποδίδει μορφή χοίρου: Κυπαρίσση-Αποστολικά 2001, 64-66.

16. Η παρουσία των ενωτίων είναι χαρακτηριστική σε θέσεις της πρώιμης νεολιθικής: Κυπαρίσση-Αποστολικά 2001, 88-91.

17. Γενικά, Παπαθανασόπουλος 1996, 163. Για την κατανομή των σφραγίδων στα Βαλκάνια και ερμηνείες χρήσης: Budja 2003, 123-126.

18. Wace – Thomson 1912, 201 πίν. 141d. Χουρμουζιάδης 1973, 78-79. Gimbutas 1987, 172, *εικ.* 7.4 181, Table 7.2, 4, 5.

19. Για μαρμάρινα ειδώλια βλ. Παπαθανασόπουλος 1996, 311, *εικ.* 230, 315, *εικ.* 235.

20. Το ειδώλιο του Άγιου Βλάση μοιάζει ως προς τη στάση των ανοικτών ποδιών με το ανθρωπόμορφο περιάπτο που η Gimbutas αποκαλεί “Frog Goddess of Regeneration”: Gimbutas 1987, 197, Tab. 7.2.4.

21. Halstead 1984, 292-293.

22. Παπαδοπούλου Α., 2005-2006, *Αρχαιοζωολογική μελέτη του οστεολογικού υλικού από τη ανασκαφή του οικισμού Νεολιθικής Εποχής, “Άγιος Βλάσης” (Αταλάντη, Φθιώτιδα)* [διπλ. εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών], Αθήνα.

23. Προκαταρκτική αρχαιοζωολογική μελέτη που αφορά όμως τη Μέση Νεολιθική με υπεροχή των αιγοπροβάτων έγινε και

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η κομβική θέση του Άγιου Βλάση βρίσκεται πάνω σε φυσικό πέραςμα από τα παράλια του Ευβοϊκού, από τα οποία βρίσκεται σε κοντινή απόσταση, που οδηγεί μέσω της Κνημίδας, προς τη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού και μέσω του Λυκοπεράσματος, στην περιοχή του Εξάρχου, παράλληλα με τον Άσσο ποταμό, στη Βοιωτία συνδέοντας έτσι τη θάλασσα με την ενδοχώρα²⁴.

Ο οικισμός, βάσει των ανασκαφικών δεδομένων φαίνεται να είναι μόνιμος και να κατοικήθηκε σε μια ώριμη φάση της αρχαιότερης νεολιθικής δίχως υπερκείμενα αρχαιολογικά στρώματα, με μεικτή οικονομία, βασισμένη στην αγροκτηνοτροφική παραγωγή και σε υλικοτεχνικές παραγωγικές δραστηριότητες. Η πρόσκτηση εξωγενών υλών/αντικειμένων από άλλες μακρινές περιοχές όπως ο ξανθός πυριτόλιθος, ο οφινάνος και το μάρμαρο υποδηλώνουν ενεργή συμμετοχή σε εκτεταμένο δίκτυο ανταλλαγών. Από την άλλη πλευρά η κεραμική δεν παρουσιάζει διαφοροποίηση από την κοινή κεραμική του υπόλοιπου Ελλαδικού χώρου ενώ επισημαίνεται η απουσία κεραμικών κατηγοριών όπως η ιριδίζουσα/ μελανοστεφής και η μελανή στιλβωτή σε σχέση με τον ανάλογο ορίζοντα άλλων θέσεων όπως η Ελάτεια, οι Αλές, η Αγία Μαρίνα, η Χαιρώνεια και ο Ορχομενός.

Η Λοκρίδα στο κέντρο του κορμού της ηπειρωτικής Ελλάδας βρίσκεται πάνω σε κύριους δρόμους μεταξύ Βορρά-Νότου. Από γεωμορφολογική άποψη χαρακτηρίζεται από έντονο ορεινό ανάγλυφο και μικρές ενότητες – κοιλάδες ανάμεσα στον Παρνασσό, τον Καλλίδρομο την Κνημίδα και το Χλωμό.

Στον αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής εντοπίζονται μέχρι σήμερα στην πρώιμη νεολιθική περίοδο, έξι θέσεις: οι Αλές, ο Άγιος Βλάσης, ο Έξαρχος, η Ελάτεια, η Αγία Μαρίνα²⁵ και νοτιότερα στη Βοιωτία η Χαιρώνεια, οι οποίες όλες βρίσκονται πάνω σε οδικούς άξονες από τα παράλια στην ενδοχώρα και από βορρά προς νότο, δηλαδή σε ζώνες με διαφορετικό οικονομικό ενδιαφέρον. Οι θέσεις αυτές είναι ή μαγούλες ή χαμηλοί λόφοι. Στην παράλια ζώνη, στον Ευβοϊκό κόλπο, όπου το ανάγλυφο είναι καλό με μικρούς και προφυλαγμένους όρμους κατάλληλους για τη δημιουργία ναυτικών σταθμών, ανήκουν οι Αλές. Πάνω σε δίκτυο δρόμων που οδηγούν από τα παράλια προς την ενδοχώρα ανήκει ο Αγ. Βλάσης και ο Έξαρχος ενώ στην λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού αναπτύσσεται ένα πυκνό πλέγμα οικισμών παράλληλα με το ποτάμι²⁶. Οι γνώσεις μας για τις στρωματογραφημένες πρώιμες φάσεις της νεολιθικής, η οποία είναι παρούσα στη Λοκρίδα, παραμένουν αποσπασματικές, καθώς βασίζονται στα ευρήματα από τα βαθύτερα στρώματα των Αλών και της Ελάτειας. Η Λοκρίδα ακολουθεί τις υπόλοιπες θέσεις όσον αφορά τη μονόχρωμη κεραμική, η παρουσία της ιριδίζουσας σηματοδοτεί επαφές με την Πελοπόννησο και την Αττική, η μελανοστεφής με το Πρωτοσέσκλο, ενώ η μελανή στιλβωτή θεωρείται τοπική κατηγορία²⁷. Αποσπασματικά παραμένουν ακόμα, πέραν των όποιων θεωρητικών ερμηνειών, τα δεδομένα για την μορφή και το μέγεθος των οικισμών, η κατασκευή των οικιών και η διάταξή τους μέσα σε αυτούς²⁸ καθώς και η οργάνωση και χρήση του χώρου στους οικισμούς ή ανάμεσα στους οικισμούς.

Η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα και η μελέτη του υλικού από τον Αγ. Βλάση, μπορούν να συνεισφέρουν θετικά στην κατεύθυνση της συμπλήρωσης των αρχαιολογικών δεδομένων της απώτερης προϊστορίας της κεντρικής Ελλάδας.

στο υλικό από τις Αλές: Coleman *et al.* 1999, 330-334.

24. Στην περιοχή έχουν εντοπισθεί αρκετές προϊστορικές αρχαιότητες: Άγιος Γεώργιος Ζελίου, Ιερό Καλαποδίου, Αγία Ειρήνη, Έξαρχος Υάμπολις, Έξαρχος Σμίξη, Άγιος Νικόλαος Σκάλας Αταλάντης, Κύνος, Προσκυνάς, νησίδα Μήτρου στην Τραγιάνα.

25. Ρ-Τ, 113 και 115.

26. Δημάκη – Σουβατζή 2006, 815.

27. French 1972, 6.

28. Αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα της περιόδου βρέθηκαν στις Αλές: Coleman 1992, 273-274. Coleman *et al.* 1999, 290, εικ. 3 και στην Ελάτεια: Weinberg 1962, 166-167, εικ. 4.

SUMMARY

SETTLEMENT OF THE EARLY NEOLITHIC AT AY. VLASIS, LOCRIIS

Sophia Dimaki, Stella Souvatzi

The settlement of Ayios Vlassis comprises a low mound located near the modern road from Atalanti to Levadeia and lies right on the ancient road from Locris to Boeotia. Excavation begun in 2000, although initially only for rescue purposes. The settlement seems to have been inhabited during the Early Neolithic period only and to have been destroyed by fire.

The 2008 excavation clarified the layout of the structural remains that had been unearthed earlier, confirmed their dating to the Early Neolithic, and brought to light several new structures and facilities as well as a considerable amount of material.

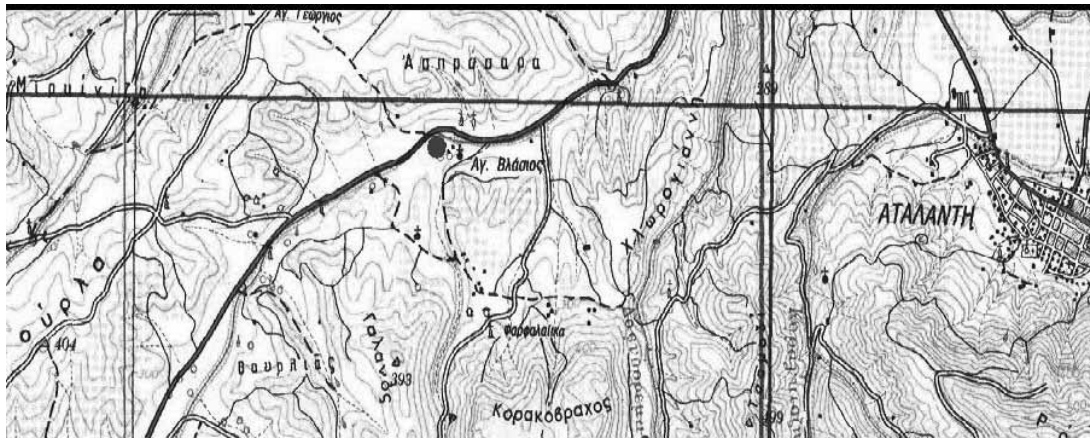
The centre of the trench, appearing to belong to a building constructed with mud brick. Inside were found *in situ* a circular stone-built storage facility, ceramic vessels and other material. To the southeast of this building, five post-holes, stone constructions and an abundance of charred grain (wheat) indicate an external work area associated with food production. Overall, the total area excavated thus far shows three different building or habitation phases. The pottery from Ayios Vlassis is typical of the Early Neolithic, distinguished by monochrome vessels, mainly bowls and neck jars with plastic decoration. Among the most interesting finds are the anthropomorphic figurines and clay seals bearing geometrical designs. The range of material culture also includes polished and ground stone tools, chipped stone tools of flint, clay, stone and shell ornaments such as 'ear-studs' and pendants, clay spindle-whorls and loom-weights, bone tools, and sling bullets.

Overall, although much of the evidence from Ayios Vlassis is yet to be uncovered, the portion that is available attests to a wide range of activities and connections. The presence of items such as blonde flint, marble and obsidian, which are exogenous raw materials, attest to an extensive exchange, probably not connected with local exchange structures only.

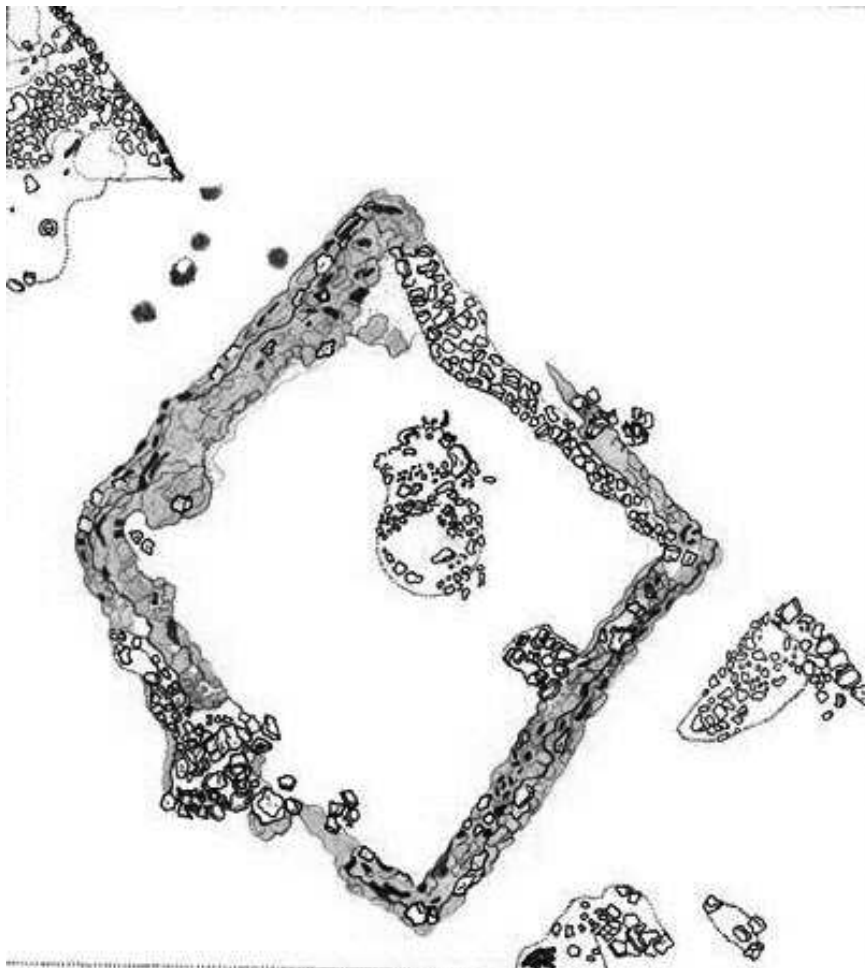
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Afram-Stern E., 1996. *Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie Forschungsbericht 1975-1993, 1. Band Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Budja M., 2003. Seals, Contracts and Tokens in the Balkans Early Neolithic: Where in the puzzle, *Documenta Praehistorica XXX*, 115-130.
- Δημάκη Σ. – Σουβατζή Σ., 2006. Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού. Το Νεολιθικό υλικό των ανασκαφών Γ. Σωτηριάδη και S. Weinberg, *ΑΕΘΣΕ 2*, 813-827.
- Coleman J.E., 1992. Excavations at Halai, 1990-1991, *Hesperia* 61(3), 265-289.
- Coleman J.E. – Wren P.S. – Quinn K.M., 1999. Halai. The 1992-1994 field seasons, *Hesperia* 68 (3), 285-341.
- Δακωρώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλτά Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ., 2002. *Λοκρίδα, Ιστορία και πολιτισμός*, Αθήνα.
- Demoule J. – Perlés C., 1993. The Greek Neolithic: a new review, *Journal of World Prehistory* 7 (4), 355-416.
- Fossey J.M., 1990. *The ancient topography of Opountian Lokris*, Amsterdam: J.C. Gieben.
- Φρούσου Ε., 2003. Κατάλοιπα ανθρώπινης παρουσίας της Αρχαιότερης Νεολιθικής στο Τρίλοφο Ρεγγινίου Φθιώτιδας, *ΑΕΘΣΕ 1*, 641-656.
- French D.H., 1972. *Notes on prehistoric pottery groups from Central Greece*, Athens (αδ. μονογραφία).
- Goldman H., 1940. The Akropolis of Halai, *Hesperia* 9, 381-514.
- Gimbutas M. – Winn S. – Shimabuku D., 1989. Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6.400-5.600 BC, *Monumenta Archaeologica* 14, Los Angeles.

- Halstead P., 1984. Strategies for Survival: Social and Economic Change in Early Farming Communities of Thessaly, ch. 7: Animal Exploitation, Plant Exploitation and Land Use (Ph. D., Cambridge University).
- Kunze E., 1931. *Orchomenos II, Die Neolithische Keramik*. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge 5, München.
- Κυπαρίσση-Αποστολίκα Ν., 2001. *Τα προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλίας*, ΥΠ.Π.Ο., Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 76, Αθήνα.
- Lavezzi J., 1978. Prehistoric investigations at Corinth, *Hesperia* 47, 402-451.
- Παντελίδου-Γκόφα Μ., 1995. *Η νεολιθική Νέα Μάκρη. Η κεραμεική*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 153, Αθήνα.
- Παπαδοπούλου Μ., 1958. Μαγουλίτσα: Νεολιθικός συνοικισμός παρά την Καρδίτσαν, *Θεσσαλικά Α'*, 39-49.
- Παπαθανασόπουλος Γ.Α. (επιμ.), 1996. *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης-Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή, Αθήνα.
- Phelps W.W., 1975. *The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece* (Ph.D. dissertation, University of London).
- Rodden R.J. – Wardle K.A., 1996. *Nea Nikomedeia I*, Supplementary Vol. no 25, The British School at Athens.
- Σωτηριάδης Γ., 1904. Αι παρά την Χαιρώνειαν, τον Ορχομενόν και την Ελάτειαν ανασκαφαί, *ΠΑΕ*, 35-57.
- Soteriades G., 1905. Untersuchungen in Boeotien und Phokis, *AM* 30, 133-140.
- Σωτηριάδης Γ., 1906. Ανασκαφαί εν τη εσπέρια Λοκρίδι, εν Αιτωλία και εν Φωκίδι, *ΠΑΕ*, 130-145.
- Soteriades G., 1906. Bericht über die Ausgrabungen in Lokris Hesperia und in Phokis, *AM* 31, 392-404.
- Σωτηριάδης Γ., 1908. Προϊστορικά αγγεία Χαιρώνειας και Ελάτειας, *ΑΕ*, 64-96.
- Soteriades G., 1908. Ausgrabungen, Funde, Reisen und Kleine Mittelungen I. Griechenland I. Boeotien und Phokis, *Memnon*, 96-98.
- Σωτηριάδης Γ., 1909. Αι εν Χαιρώνεια και κατά την Φωκίδα ανασκαφαί, *ΠΑΕ*, 123-130.
- Σωτηριάδης Γ., 1910. Ανασκαφαί εν Χαιρώνεια και εν Φωκίδι, *ΠΑΕ*, 159-167.
- Σωτηριάδης Γ., 1911. Ανασκαφαί εν Φωκίδι. Ο συνοικισμός της Αγίας Μαρίνης, *ΠΑΕ*, 205-235.
- Soteriades G., 1912. Fouilles prehistoriques en Phokide, *REG* 25, 253-299.
- Theoharis D., 1956. Nea Makri: Eine grosse neolithische Siedlung in der Nahe von Marathon, *AM* 71, 1-29.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1971. Δυο εγκαταστάσεις της αρχαιότερας Νεολιθικής εις την Δυτικήν Θεσσαλίαν, *ΑΑΑ* IV (2), 164-175.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1972. Ανασκαφαί Προδρόμου Καρδίτσης, *ΑΔ* 27, *Χρονικά*, 394-396.
- Wace A.J. – Thomson M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.
- Weinberg S., 1959. Prehistory in Phokis, *Archaeology*, 282-283.
- Weinberg S., 1962. Excavations at prehistoric Elateia 1959, *Hesperia* 31, 158-209.

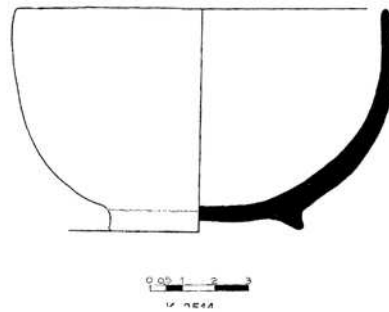
ΧΑΡΤΗΣ 1.

Σχ. 1.

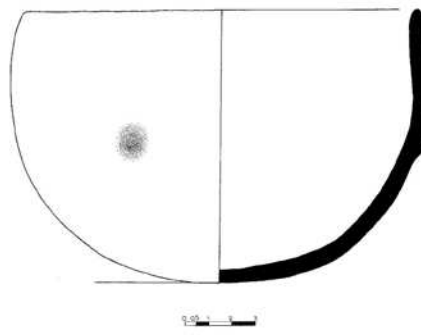
Εικ. 1. Φιάλη με τοξωτές λαβές.

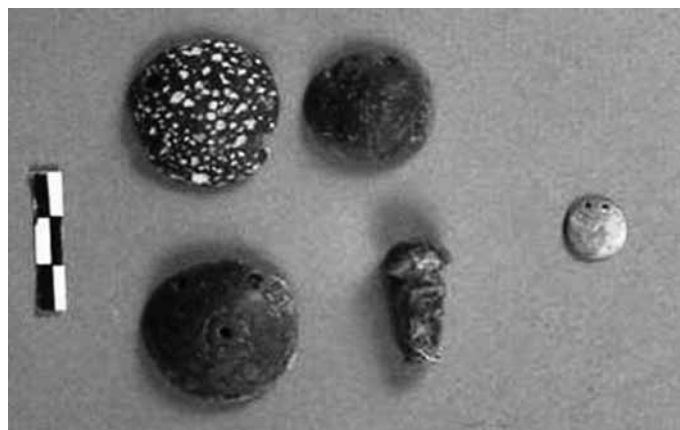
Σχ. 2.

Εικ. 2. Μικρή φιάλη.

Σχ. 3.

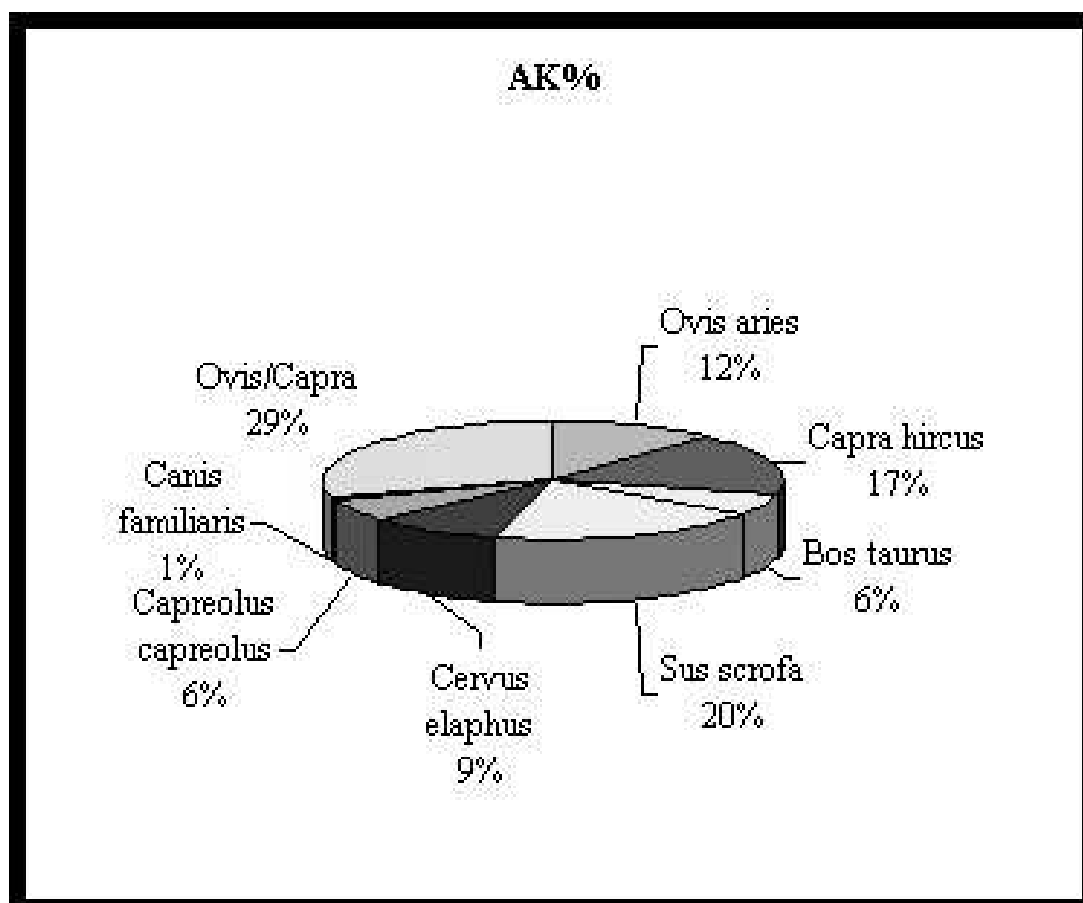
Εικ. 3. Περίπτα και ενότιο.

Εικ. 4. Πήλινη σφραγίδα.

ΕΙΚ. 5: Ειδώλιο σε στάση τοκετού

Διάγραμμα 1

FIVE YEARS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION AT THE BRONZE AGE AND EARLY IRON AGE SITE OF MITROU, EAST LOKRIS (2004-2008). PRELIMINARY RESULTS*

Aleydis Van de Moortel, Eleni Zahou

From 2004 to 2008 five regular seasons of excavations were carried out at the small tidal islet of Mitrou in East Lokris by the 14th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Lamia (ΙΔ' ΕΠΙΚΑ) and the University of Tennessee under the co-direction of the authors. With its uninterrupted sequence of occupational strata from the Early Helladic IIB through Late Protogeometric phases, Mitrou is an ideal site at which to study long-time developments in the Greek Bronze Age and Early Iron Age as well as crucial periods of transition. Moreover, as it is situated on major maritime and terrestrial passageways between northern and southern Greece, it is an excellent site for tracing cultural contacts (**fig. 1**).

Geophysical surveys of the entire islet in 2003 and 2005 suggested the presence of two substantial building complexes in the northeast and northwest quadrants of the site, and excavations have focused mainly on those two sectors¹. In 2008 we also dug single trenches in the northeast corner of the islet (trench LR797), at the eastern sea scarp (trench LX784), and in the central-east area (trench LR770). In all we have excavated 777 sq. m., or almost 2.2% of the islet's surface (**fig. 2**). In addition, our intensive surface survey in the northern and central-east parts of the islet covered some 8900 sq. m. or almost 25% of the surface. We also documented the stratigraphy of the 45-m long eastern sea scarp as well as part of the western sea scarp of similar length, both located in the northern half of the islet. These scarps contain up to 25 occupational strata ranging from the Final Neolithic to LH III. Finally, we carried out limited geomorphological research as well as an extensive environmental study of Mitrou's hinterland. All these strands of information will be integrated into a G.I.S. map so that we can place the excavation finds into a broader context.

Excavation has focused mostly on Early Iron Age and Late Helladic levels, uncovering evidence for the formative phase of Mycenaean state level society as well as for the period of its disintegration and the transition from the final Bronze Age to the Early Iron Age. Here and there we have dug deeper into earlier levels. The present article gives a broad chronological overview of our finds with an emphasis on the prepalatial and earlier periods. Later periods have been covered in some detail in previous and forthcoming publications².

* We very much thank Dr. Nina Kyparissi, former Head of ΙΔ' ΕΠΙΚΑ, as well as Mrs. Maria Papakonstantinou, the current Head, and American School Directors Stephen Tracy and Jack Davis for their strong support of our project. The Mitrou project is carried out under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens. Our 2004-2008 field seasons have been financed by the University of Tennessee, the Institute of Aegean Prehistory, the National Endowment for the Humanities (Grant No. RZ-50652), ΙΔ' ΕΠΙΚΑ, the Loeb Classical Library Foundation, Colby College, the University of Evansville, Randolph Macon College, the University of Rhode Island, the University of California at Santa Barbara, the University of Kansas, and private donors. We are very grateful for their generous support. Any views, findings, conclusions, or recommendations expressed in this publication do not necessarily reflect those of the National Endowment for the Humanities.

1. Tsokas – Van de Moortel – Tsourlos – Stampolidis – Vargemezis – Zahou 2012.

2. Van de Moortel – Zahou 2003-2004, 2011; Van de Moortel – Zahou – Rutter forthcoming; Rutter 2007; Van de Moortel 2007, 2009, 2012; Vitale 2008, 2011, this volume; Rückl 2008; Kramer-Hajos – O'Neill 2008; Lis 2009a, 2009b, 2010, this volume; Lis – Rückl 2011; Veropoulidou 2011.

EARLY HELLADIC PERIOD

The Early and Middle Helladic occupation at Mitrou must have been extensive, covering at least the northern half of the islet. It has been encountered at both sea scarps as well as in every trench in the northeast and northwest of the islet where we dug deeply enough. In all we have exposed an area of ca. 80 sq. m. dating to this period. The most complete stratigraphic sequence was uncovered in trench LX784 at the eastern sea scarp, dug from the modern surface about 5 m down to present sea level. Preliminary study indicates that it contained at least 19 Bronze Age occupational levels: 5 of EH II and III date, one transitional Early to Middle Helladic, 10 of MH date, one transitional MH III/LH I, and two of LH I date (fig. 3b-c). The earliest level, datable to EH IIB (LX784-163), was reached at 0.25 m above sea level in a small sounding below an earthen floor abutting Wall 151 on the east. Above this were two EH IIB levels with parts of two successive buildings with fairly substantial walls, up to 65 cm thick. We did not expose enough of these buildings to understand their plans. In both EH IIB levels we encountered many fragments of terracotta roof tiles as well as EH IIB pottery and ceramic types known as Lefkandi I pottery. Baked roof tiles occur in various EH II sites in southern and central Greece, and are commonly associated with large buildings known as “Corridor Houses”. However, they also have been found on different types of structures as well as in settlements with fortification walls. The Mitrou tiles are the first ones that have been attested as far north as East Lokris³. Roof tiles and Lefkandi I pottery were excavated also in trench LR797 in the northeast corner of Mitrou islet as well as at the western sea scarp (fig. 3a). This distributional pattern of EH II roof tiles at the perimeter of the islet cannot yet be explained, but seems to reflect widespread use of tiles within the settlement.

In the sea near the west scarp we found a clay seal of probable EH/EB II date (fig. 4)⁴. A lead discoid object, probably a seal/bead, with linear designs executed in relief was found in a mixed EH II-PG context in trench LP785 of the northeast excavation sector, north of Building D (fig. 5). The material and decoration of the two sides of this object with chevrons and a spoke rosette are suggestive of an EH/EB II stylistic date. However, several aspects of its morphology and manufacturing technique are problematic and require further investigation, in order to reach a safe conclusion regarding the use and stylistic date of the object⁵. The interpretation of EH seals and sealings is much disputed. It seems likely that they do not constitute evidence for administration but represent a spectrum of activities in the semantic sphere of ownership, record-keeping, and security. The existence of similar motifs on seals in the Aegean underscores the intensification of modes of communication, and this contradicts the equally strong evidence for local variation and differentiation in the last centuries of the 3rd millennium B.C.⁶

EH III remains at Mitrou were as widespread as EH II finds. Large fragments of Ayia Marina ware were recovered from the western sea scarp. EH III walls were exposed in trench LR797 in the northeast corner of the islet, and in trench LX784 at the east sea scarp we unearthed two EH III levels with rectangular hearths and multiple shallow pits, including some that had been coated with lime and clay plaster. One shallow pit (grave 67), associated with the upper EH III level, had been used for a baby burial –the oldest burial thus far identified at the site.

3. Rutter 2001, fig. 3; Shaw 2007, 138-144.

4. The best comparanda are conical stamp seals made of clay or lead with designs of lines and dots, found in EB II contexts at Thermi on Lesbos (Lamb 1936, 172-173, no. 30.26, fig. 25, pl. 50), Poliochni (Red: *CMS* I suppl. no. 69), and Tiryns (*CMS* V suppl. 1B, no. 369).

5. The lead discoid object was perforated along its thickness so that it could be suspended. Although no exact comparanda are known, its designs generally fit the simple linear designs found on Early Bronze and early Middle Bronze Age seals from the Aegean (Angelopoulou 2006, 221). The chevron design bears some resemblance to the cross designs on the two EH II lead stamp seals from Tsoungiza and Markiani Amorgou (Pini 2005, 76, pl. I, 37), and is especially close to impressions of stacked chevrons found on an EH II jar from Lerna (*CMS* V.1 no. 51), an EB II hearth from A. Irini (*CMS* V.2, no. 471), and an EB II jar from Poliochni (*CMS* V suppl. 3.1 no. 212). A clay seal in the Izmir Museum with a particularly similar design does not have a known context and cannot be dated (*CMS* V suppl. 3.2 no. 474). Closely related are seal designs with diagonal crosses and in-filled angles, which likewise are at home in EB II or EB: *CMS* II.1 no. 96 (A. Triadha), *CMS* V suppl. 3.1 no. 213 (Poliochni Red), *CMS* V suppl. 3.2 no. 339 (Mikro Vouni). Spoke rosettes date to the EB period as well: *CMS* II.1 no. 21 (A. Triadha), *CMS* V suppl. 3.1 no. 47 (Markiani Amorgou) and presumably *CMS* V.1 no. 40 (Lerna). The authors thank E. Drakaki, who since 2012 has been studying the Mitrou seals, for her advice on these possible EH/EB II seals.

6. Broodbank 2000, 283.

MIDDLE HELLADIC PERIOD

The Middle Helladic settlement at Mitrou was equally extensive, including many strata of occupation⁷. The 10 identified MH levels of trench LX784 at the eastern sea scarp contained parts of two buildings with rectilinear walls (**fig. 3c**). Building L was constructed in the EH III/MH I transitional phase (MH pottery Phase 1 at Mitrou), and had a hard-packed clay floor with a rectangular clay bin made of mudbricks. It went out of use early in the MH I phase (MH pottery Phase 2). On top of this Building K was constructed still early in MH I; it was destroyed by fire in MH II Early (MH Phase 4). Building K had at least two rooms with clay floors and a substantial oval hearth made with layers of mudbrick, beach gravel, flat-lying pottery fragments, and plaster. A large burned deposit with layers of ash, flat-lying sherds, and large animal bones was found in Building K's northern room. Above Building K were four later MH II/III levels (MH Phases 5-7), including refuse pits filled with much pottery, and fragmentary walls with partial surfaces but no identifiable building plans. On top of these, adjacent to the west scarp of the trench, was a refuse area datable to late MH or LH I that included displaced remains of a pottery kiln and much burning.

In trench LE792 in the northwest excavation sector, up to 9 MH levels were identified as well (**fig. 6**). A notable find is a disintegrated wooden boat datable to early in the MH II phase (MH Phase 4), which was lying on a narrow pebble-and-dirt road and had been covered by two more roads⁸. On top of these were habitation levels alternating with cist graves. It is expected that the study of these rich MH stratigraphic sequences at Mitrou will make a significant contribution towards developing a Middle Helladic pottery chronology for central Greece.

Too little has been exposed to understand the layout of the MH settlement, but we can already make a preliminary observation about its character. Any exterior surfaces of MH settlement contexts that we encountered (below Road 1, below Buildings D and H, and in trenches LX784 and LR797) were littered with much trash, including large animal bones. This contrasts with the much cleaner streets of the early Late Helladic settlement. It is argued here that this difference reflects a less strict organization of the Middle Helladic settlement.

LATE HELLADIC I – IIIA:2 EARLY

One of the main goals of the Mitrou project is the study of the early part of the Late Helladic period, which coincides with the formative period of Mycenaean palatial society. At many sites on the Greek mainland the rise of elites can be observed, but the evidence until now has come primarily from mortuary contexts. At Mitrou we have excavated for the first time a settlement that shows clear evidence for an emerging political elite as early as the LH I phase. The evidence is threefold: 1) settlement layout and burial practices at Mitrou underwent a major reorganization in the LH I phase indicative of a stronger central organization than existed before; 2) two substantial building complexes (Buildings D and H) were constructed in this phase, and both can plausibly be linked to this rising elite; and 3) two monumental graves were built that likewise must have belonged to this elite.

In the LH I phase, the settlement of Mitrou was reorganized in two major ways. A new orthogonal street pattern was created in the settlement consisting of long, broad, straight streets running mostly NNE-SSW or WNW-ESE. These roads were first detected by our geophysical survey, and parts of four roads have been excavated⁹. The three roads that bordered the two elite building complexes had been carefully laid with pebbles. Roads 1 and 2, abutting Building D on the west and north, respectively, were 3 m wide and very long and straight (**fig. 7a**). Road 1 was reused into an early stage of the LH IIIC period and had 13 successive pebbled surfaces, reaching a maximum thickness of about 80 cm. Because of its thickness it is visible in the geo-

7. The MH pottery chronology is being studied by Christopher M. Hale of Melbourne University. The MH dates used in this article have been kindly provided by him and are in part based on crossdating with the Kean pottery chronology.

8. Van de Moortel 2012.

9. Tsokas – Van de Moortel – Tsourlos – Stampolidis – Vargemezis – Zahou 2012, 388-404, figs. 12-13; Van de Moortel – Zahou 2011, fig. 3.

physical survey map as a thick black line running NNE for about 80 m. Road 2 had only one pebbled surface, and for this reason its surface is not visible in the geophysical map. Its trajectory can be followed over 60 m by the outlines of walls east of Building D that are visible in the geophysical map as well as by a pronounced linear depression on the modern surface, and by the fact that this road appears in the eastern sea scarp (trench LY782) as a 3-m wide pebbled surface. Below Road 1 we found part of a Middle Helladic building. The fact that Road 1 was laid over this building in the LH I phase suggests the existence of a central authority able to override earlier property boundaries.

A stronger central organization is likewise suggested by the apparent abandonment, at about the same time, of a large settlement area in the northeast part of the islet –north of Road 2 and Building D, and east of Road 1– and the conversion of at least some of its parts, if not the whole area, into a cemetery. The change from settlement to permanent burial plot has been observed in excavation trenches LR797 and LX784 –located at the northern and southeastern ends of this area, respectively, as well as in surface grid squares LS792 and LS793, located in the northern part of this area (fig. 2). In trench LR797 we uncovered 7 cist graves, including one (No. 50) that was dated to LH I because it contained a bichrome amphoriskos (LR797-011-017). Four other graves (Nos. 52, 55, 65, 66) were looted, but pottery fragments from underlying levels provide a *terminus post* or *ad quem* of MH III/LH I (fig. 3a). In view of the close proximity, similar orientation and similar stratigraphic position of all seven graves, it is safe to conclude that they are roughly contemporary. It even is possible that they had been covered by a single tumulus, but the modern plow zone has removed any trace of a tumulus cover, and we have not yet found the edges of the plot to verify this hypothesis. In trench LX784 at the eastern sea scarp, some 30 m to the southeast, three more LH I graves were found, including two cist tombs (Nos. 53 and 56; fig. 3d). Grave 56 was dated to LH I by the presence of a Gray Minyan tea-cup (LX784-031-015). Finally, in grid squares LS792-002 and LS793-004, a disturbed cist grave is seen at the modern surface; its associated finds indicate a date of MH III/LH I¹⁰. In none of these three areas, graves had been covered by later occupation.

Furthermore, there is evidence indicating that not only trench LX784 but the entire southeast quadrant of the northeast area of the islet was abandoned by settlement occupation some time during the LH I phase. Three-dimensional electrical resistivity tomography carried out in geophysical grid squares R4 and R13, which extend roughly 25 m west, 20 m north, and 15 m south of trench LX784, did not detect any structures in the first 75 cm below the modern surface, down to an elevation of ca. +5.00 (fig. 2)¹¹. Because of the downward slope of ancient surfaces from west to east in this part of the islet, one may assume that the top-most structures of grid squares R4 and R13 are contemporary with the latest structures of trench LX784, and do not postdate the LH I phase. The situation in this part of the site contrasts with that in most excavated areas, where ancient structures were found at only 20 to 40 cm below the surface. Likewise, in the southwest corner of the northeast area, our excavations in trenches LN786 and LN787 west of Road 1 uncovered stratified LH IIIA and LH IIIC architectural remains beginning at 15 to 20 cm below the modern surface, whereas in trenches LO786 and LP785 east of Road 1 and north of Road 2 we found an earthen fill at least 70 cm to 1 m deep, indicating a lack of architectural activity during those phases.

The abandonment of the entire northeast area of the site, east of Road 1 and north of Road 2, is also indicated by our 2008 pickup surface survey, which found that the modern surface here contains much EH and MH pottery but unusually few LH fragments –in contrast with all other surveyed areas, where LH pottery is predominant. The creation of three permanent burial plots, and possibly of an entire cemetery area, in the northeast part of the islet represents a remarkable departure from burial practices in the MH period and early LH I phase at Mitrou, when the dead were buried in cist graves between existing buildings and in ruins of abandoned structures, and old graves were routinely covered by new buildings. In all our excavated areas we see this practice ending in an advanced stage of the LH I phase, and from then on no ordinary burial is found within the settlement until the last phase of the LH IIIC period. It seems, then, that some time in LH I a first separation was made at Mitrou between the areas of the living and the dead, and this is again likely to reflect the rise of a stronger central authority. A similar phenomenon has been observed by Maran at many other

10. Belz 2008; 2010.

11. Tsokas – Van de Moortel – Tsourlos – Stampolidis – Vargemezis – Zahou 2012, 409-412.

sites of the Shaft-Grave era in Greece, and has been linked by him to the emergence of a ruling elite¹². Soon after, during the LH IIA or B phase, ordinary burials entirely ceased to be made at Mitrou. Of the 74 graves we have excavated, only 4 to 7 are datable from LH IIB to LH IIIB, and all are unusual, consisting of either informal burials or elite graves. At this time, regular burials must have been moved to extramural graves. It cannot be a coincidence that during the LH IIB phase rock-cut chamber tombs appeared for the first time in East Lokris; this feature was adopted from the area of Mycenae, possibly via Phokis¹³.

Likewise in the LH I phase, two large building complexes, labelled D and H, were constructed about 40 m apart in the northeast and northwest excavation sectors of the islet, respectively. These have been excavated only partially, but can be interpreted as elite buildings for several reasons. First, they are very large, and they are the only large architectural complexes detected by the geophysical survey. Parts of Building H have been excavated over an area of 600 sq. m., but the geophysical map suggests that it extends over ca. 750 sq. m. (fig. 6). The boundaries of Building D's complex are not identifiable in the geophysical map, but it has been excavated over ca. 230 sq. m., and continues beyond the limits of our present excavation area (fig. 7a). Even at their minimal extent, both building complexes are much larger than any ordinary domestic structure of the MH or early LH period known from Greece, and larger than most domestic structures of the palatial period¹⁴. In addition, Building D had substantial walls with stone socles that were ca. 75 cm wide in its first and second architectural phases, and some walls, belonging to a funerary enclosure (see below), were widened to 1-1.20 m in its third phase. They are among the thickest walls known from the formative period of the entire Greek mainland¹⁵. They also were built with the largest stones used for any structure at Mitrou. It is clear that these walls were meant to impress and give Building D a monumental character. Inside Building D we have uncovered three levels of earthen floors as well as a well-laid plaster floor belonging to its first phase. Pottery and other remains from this complex have not yet been studied, so that we do not understand at present what activities took place there.

In contrast to Building D, Building H does not have impressive walls, but it has several finds that show elite connections. We excavated eight trenches into this building complex, and found a remarkable array of activities. A horse-bridle piece made of deer antler was discovered in a LH I destruction level (LE793-081-011). Its incised *Wellenband* decoration marks it as coming from the Balkans (fig. 8). Bridle pieces such as these were imported in the Late Bronze Age from the Balkans together with chariot equipment and are exceedingly rare in Greece¹⁶. In the early formative period they occur only in elite contexts – Shaft Graves IV and V at Mycenae and Kakovatos tholos tomb A – and they are widely interpreted as having reached Greece through an elite exchange network¹⁷. The cheek-piece from Mitrou is the first one found in a closely dated LH I settlement context in Greece. It establishes that these imports began as early as the LH I phase, and that Mitrou's elite took part in this network. Further support for the elite status of Building H is provided by the presence of unusually high concentrations of top-quality LH I, LH IIA, and LH IIB table ware and South Aegean pottery imports, indicative of elite drinking and dining.

Among the other activities found within Building H's complex is purple dye manufacture, which was identified in an open area in the complex on the basis of two concentrations of crushed *Murex* shells in LH I and LH II levels, as well as stone pounders and cooking pot fragments uncovered nearby. In view of the high value and great social prestige of the color purple in the Near East, it had been suggested that purple cloth in the Middle and Late Bronze Age was an important trade item used by Aegean people to acquire copper and tin in the East¹⁸. Even though the recovered heaps of *Murex* shells at Mitrou are not very large, weighing only a few kg, crushed *Murex* occurs throughout the site, and further study of its spatial and chronological distribution may reveal whether purple dye manufacture at Mitrou was significant in scale and controlled by the elite for export trade. Other activities in building complex H relate to the slaughter and consumption of ani-

12. Maran 1995.

13. Van de Moortel 2007, 245-248.

14. Cf. Darcque 2005, 320-326, figs. 100, 103-104, 111.

15. Cf. Darcque 2005, fig. 33.

16. Penner 1998, 120-123, pls. 38, 40, 41, 42, 46, 54.

17. David 2007. We are very grateful to Dr. E. Kiriati for identifying the horse-bridle piece and to Profs. S. Andreou and J. Maran for providing bibliographical help; Prof. C. Pulak identified the material as deer antler.

18. Burke 1999. Purple-dye manufacture at Mitrou was identified by R. Veropoulidou.

mals as well as the storage and processing of food and drink. In LH IIB Room 1 in the northwest corner of the complex, a concentration of burned cereals as well as grinding stones and coarse pottery indicates the former presence of a kitchen. Further south we have evidence for pottery mending (LH IIB level in Room 2, trench LE793) and the production of stone tools (LH I level in trench LD791). The fact that all these activities are complementary and not repeated in different parts of the excavated area supports the notion that we are dealing with a single architectural complex and not with an assortment of individual household structures. This material needs more study in the coming years. It remains to be seen what the relationship was of this possible architectural complex in the northwest sector to the complex of Building D in the northeast sector, whether the two were controlled by the same elite or formed the seats of different poles of power.

In 2008 we also found for the first time two large graves that are associated with Building D, and thus can be linked to Mitrou's emerging elite. The plot of cist graves in the northeast corner of the islet includes an unusually large cist grave (No. 51), measuring 1.80 m × 1.50 m × 0.90 m (**fig. 3a**). Cist 51 had been thoroughly plundered, but still contained a few human bones that have not yet been studied. Its unusually large size and its location near the highest point of the islet, well visible from the sea, indicate that it was an elite tomb. It was linked to Building D by Road 1, which ran in a straight line from that building complex and ended at this grave plot, as is shown by the geophysical survey. Thus it appears that in the formative period the funerary realm was used to project elite power.

A much more impressive, monumental elite tomb was found in a very unusual arrangement inside Building D. In 2008 we found in the northwest corner of this complex a large rectangular Built Chamber Tomb (No. 73), 7 × 2 m in area and 1.2 m deep, which had been cut through the earlier floor of Building D into MH levels below (**fig. 7a**). The tomb was lined with mudbrick walls and sandstone orthostates, 1.2 m high, 1 m wide and 15 cm thick (**fig. 9**). These stone slabs had been finely cut and smoothly finished. Thus tomb 73 was not only almost 7 times larger than cist tomb 51, its architecture also was of much finer quality and much more labor-intensive. A 2-m wide dromos led from the southern end of this tomb chamber at right angles to the west, ending at Road 1. Tomb 73 had been much disturbed in the LH IIIC and PG periods, and its stratigraphy and finds need more study. The recovered restorable pottery includes alabastra (LN783-467-011, LN783-432-011, LN783-432-012) and a piriform jar (LN783-432-014) of LH IIB and LH IIIA:1 date, which indicate that the last use of the tomb roughly coincided with the demise of Building D. Some fragmentary human bones were found but they have not yet been studied, so we do not know how many burials the tomb contained. We also uncovered a gold ring (LO784-837-011; **fig. 10a**), a fragmentary gold bracelet (LO784-837-012; **fig. 10b**), a bronze ring (LO784-859-017), a piece of pierced gold foil (LN783-524-011), and a small rock-crystal disk (LO784-855-013; **fig. 10c**).

In 2008 we also discovered that the large rectangular stone enclosure, measuring 13.50 × 8.25 m, which had been excavated in previous years in this part of Building D's complex, had been constructed around tomb 73 as a funerary structure. Its walls were ca. 75 cm thick in its first phase, and then were expanded to a thickness of up to 1.20 m; they were built with the largest stones used at the site. The discovery that this enclosure was funerary in character explains some of its more puzzling features, such as the fact that it was found largely empty, and that walls 63 and 42 of Building D's complex had been cut so that they stopped short of abutting its exterior facades (**fig. 7a**). The thick coatings of lime plaster found on the north and east exterior facades of this enclosure, flowing onto the adjacent surfaces, also must relate to its funerary character. It appears that the funerary enclosure had deliberately been separated from the rest of Building D's complex, both by the cutting of the adjacent walls and by the application of a thick coating of lime plaster on its exterior façade. Very little of Building D's complex has been excavated outside the funerary enclosure because we soon reached the limits of our excavation plot. However, it is clear that new floors were laid and new walls built during the later LH I and LH IIB phases, contemporary with the two architectural phases of the funerary enclosure. Some pottery and other material has been recovered, but it is not yet clear whether the remainder of Building D's complex acquired a funerary character when tomb 73 was built, or continued to be used by the living.

The settlement at Mitrou suffered a major destruction by fire early in the 14th century (LH IIIA:2 Early). This event left large and small deposits of pottery and other remains in various locations west, north, and east of Building D, which have been discussed elsewhere¹⁹.

19. Van de Moortel – Zahou 2003-2004; Vitale 2008, this volume.

LATE HELLADIC IIIA:2 Middle - IIIB

For the remainder of the palatial period, during the LH IIIA:2 Middle through LH IIIB phases, very little architectural activity has been identified in the excavated areas²⁰. The settlement was not abandoned, because we have significant amounts of pottery, figurines, and other finds from this period. We also found in mixed contexts three steatite seals of the Mainland Popular Group that may have been used at this time and perhaps were reused later (LP784-005-011; LF795-005-011; LN783-400-012). Furthermore, in 2008 we uncovered southeast of Building D a large pottery dump datable to LH IIIB:2 Late, which was lying against the southern boundary of our northeast excavation sector (trench LP782). Its pottery has close similarities with pottery from Mycenaean palatial sites such as Mycenae, Tiryns, and Thebes, and it also includes Aiginetan imports. Most tantalizing, the dump contained one complete and three fragmentary ceramic roof tiles, which appear to come from a large building destroyed at this time. Thus, in spite of the scarcity of architectural remains from the palatial period discovered in our excavated areas, it is certain that the settlement of Mitrou was not isolated during the palatial period, but remained in contact, directly or indirectly, with major centers of the Mycenaean world. Given the scarcity of ceramic roof tiles in Mycenaean Greece and their exclusive association with administrative buildings, it is conceivable that Mitrou was the seat of an important, as yet undiscovered, administrative building that was part of the Mycenaean palatial system²¹.

LATE HELLADIC IIIC

Some time after the fall of the Mycenaean palaces, in the Early or Middle stage of the LH IIIC period, the settlement at Mitrou was rebuilt and in LH IIIC Middle a new structure, Building B, was set on top of ruined Building D (**fig. 7a**). The road west of Building D was relaid, and also elsewhere, many walls were placed on top of prepalatial walls, lending the impression that the prepalatial settlement layout was revived rather than that a new settlement plan was developed²². The function of Building B is as yet unknown, because no floor deposits were identified, and many of its earthen floors were disturbed. Building B had two architectural phases, both datable to LH IIIC Middle, and the rest of Mitrou's LH IIIC settlement experienced at least two or three architectural phases without interruption.

Mitrou is also one of a few sites in Greece that does not show a hiatus in occupation between the Late Bronze Age and Early Iron Age, so at this site we can study this transitional period in great detail. Some time in the LH IIIC Late phase, before the very end of the Bronze Age, the settlement underwent a drastic change in character from urban to rural²³. Instead of sturdy rectilinear buildings fronting directly onto a road, it now had quite flimsy, isolated structures with sunken floors and exterior courtyards (**fig. 7b**). Intramural graves –mostly cist graves– returned for the first time since the LH I phase; they were made in the ruins of earlier structures. New structures were Building G, located south of abandoned Building B, and poorly preserved Building J, which was built over the northern part of Building B. A small structure, Building C, constructed over the northwest corner of Building B, had no exterior facades and may have been ritual in character²⁴.

EARLY – LATE PROTOGEOMETRIC

The rural settlement at Mitrou continues in the Protogeometric period. Throughout this period, more cist graves were made in the ruins of Bronze Age buildings (**fig. 7b**). These mostly belonged to children, but some belonged to adults. In the EPG phase, apsidal Building A was constructed inside the southern part of ruined Building B. Only its apsidal part is preserved. With a maximum width of 6.9 m it is quite large for its

20. For the ceramic definition of the LH IIIA:2 Early, Middle, and Late phases at Mitrou, see Vitale 2011.

21. Vitale, this volume.

22. Van de Moortel 2009, Van de Moortel – Zahou 2011. LH IIIC pottery dates were supplied by B. Lis.

23. Van de Moortel – Zahou 2011.

24. Van de Moortel 2009; Lis 2009b.

period. Building A experienced two construction phases, and went out of use early in the LPG phase, leaving behind a substantial deposit of pottery and other finds such as a fragmentary bovine skull and a large bronze finger ring (LN783-009-016) with an interior diameter of almost 2 cm –probably belonging to a male²⁵. The pottery includes drinking and pouring vessels as well as the remains of 5 kraters –more than would be needed by an ordinary household. Because of its large size and significant finds it is possible that it was the dwelling of a leader of the kind proposed by Alexander Mazarakis Ainian²⁶. However, an alternative explanation is possible. Štepan Rückl, who is preparing this material for publication, has identified among the surface survey finds elsewhere on the islet four more clusters of pottery fragments with a similar range of functions as the pottery from Building A. These clusters coincide with buried curved walls detected by our geophysical survey. On the basis of his discoveries Rückl proposes that the settlement of Mitrou at this time consisted of five household clusters, each with their own burial plot²⁷. Excavation of at least some of these clusters is needed in order to establish their identity and date as well as to examine whether the Early Iron Age settlement at Mitrou was largely egalitarian in character or whether Building A indeed stood out as a leader's dwelling by its architecture and finds.

In the LPG phase, rectangular Building E was constructed over the southeast part of Building A, and the apsidal area was turned into an exterior courtyard, where we found evidence for purple-dye manufacture from *Murex* shells²⁸. Just south of Building E we uncovered in 2008 part of a much flimsier structure, Building I. It was too disturbed to yield a construction date, but because of its close proximity to Building E it presumably was of similar date. Perhaps it is no coincidence that LPG graves at Mitrou are on the whole richer than earlier Iron Age graves. Of about 40 graves and burials dating from LH IIIC Late through LPG, the LPG graves as a rule contain more clay vases and jewellery. One child's cist grave (No. 36) even includes a necklace with many faience beads of the kind found at Lefkandi. Perhaps this increased wealth is a result of purple-dye manufacture or of a general improvement in living standards. By the end of the 10th century the settlement of Mitrou was abandoned for reasons as yet unknown.

25. Van de Moortel – Zahou 2003-2004, 2011; Rückl 2008; Van de Moortel 2009.

26. Mazarakis Ainian 1997.

27. Rückl 2008.

28. Van de Moortel – Zahou 2011.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

**ΠΕΝΤΕ ΧΡΟΝΙΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΜΗΤΡΟΥ
ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ
ΣΙΔΗΡΟΥ, ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ (2004-2008).
ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ**

Aleydis Van de Moortel, Ελένη Ζάχου

Στη νησίδα Μήτρου της Ανατολικής Λοκρίδας πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφική έρευνα από το 2004 έως το 2008 σε συνεργασία της ΙΔ' ΕΠΚΑ με την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και συγκεκριμένα με το Πανεπιστήμιο του Tennessee. Παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε γεωφυσική έρευνα, συστηματική επιφανειακή συλλογή στο βόρειο τμήμα της και στρωματογραφική διερεύνηση στο ανατολικό και δυτικό πρηνές της νησίδας.

Η έρευνα απέδειξε τη συστηματική χρήση του χώρου από τη Τελική Νεολιθική έως τους Ύστερους Πρωτογεωμετρικούς χρόνους. Η ανασκαφική έρευνα, η οποία διεξήχθη στο κεντρικό και δυτικό τμήμα της νησίδας, επικεντρώθηκε στη διερεύνηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Ύστερης εποχής του Χαλκού και των Πρωτογεωμετρικών χρόνων. Ωστόσο, δυο βαθιές τομές στα δυτικά και ανατολικά τμήματα της νησίδας μας επέτρεψαν να αποκαλύψουμε στοιχεία οικιστικής οργάνωσης της Μέσης εποχής του Χαλκού, όπως και της Πρώιμης εποχής του Χαλκού.

BIBLIOGRAPHY

- Angelopoulou A., 2006. The Lead Seal and the Clay Sealings, in Marangon L. – Renfrew C. – Doumas C. – Gavalas G. (eds.), *Markiani, Amorgos, An Early Bronze Age Fortified Settlement, Overview of the 1985-1991 Investigations*, Athens (British School at Athens Suppl. 40), 219-222.
- Belz C., 2008. *Mitrou 08 Final Report Surface Survey: June 16-August 15, 2008*, Mitrou Archaeological Project, unpublished report.
- Belz C., 2010. *Mitrou 2010 Study Season Surface Survey Final Report*, Mitrou Archaeological Project, unpublished report.
- Broodbank C., 2000. *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge.
- Burke B., 1999. Purple and Aegean Textile Trade in the Early Second Millennium B.C., in Betancourt P.P. – Karageorghis V. – Laffineur R. – Niemeier W.-D. (eds.), *MELETEMATA. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year*, Liège and Austin (*Aegaeum* 20), 75-82.
- Darcque P., 2005. *L'habitat mycénien*, Athens.
- David W., 2007. Gold and Bone Artefacts as Evidence of Mutual Contact Between the Aegean, the Carpathian Basin, and Southern Germany in the Second Millennium B.C., in Galanaki I. – Tomas H. – Galanakis Y. – Laffineur R. (eds.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory Across Borders*, Liège and Austin (*Aegaeum* 27), 411-420.
- Kramer-Hajos M. – O'Neill K., 2008. The Bronze Age Site of Mitrou in East Lokris: Finds from the 1988-1989 Surface Survey, *Hesperia* 77, 163-250.
- Lamb. W., 1936. *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge.
- Lis B., 2009a. Handmade and Burnished Pottery in the Eastern Mediterranean at the End of the Bronze Age. Towards an Explanation of its Diversity and Geographical Distribution, in Bachhuber C. – Roberts G. (eds.), *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, Oxford, 150-161.
- Lis B., 2009b. The Sequence of Late Bronze/Early Iron Age Pottery from Central Greek Settlements. A Fresh Look at Old and New Evidence, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms III*, 203-220.
- Lis B., 2010. Cooking Pottery in the Aegean – an Attempt at a Methodological Approach, in Horejs B. – Jung R. – Pavuk P. (eds.), *Pottery Analysis*. Bratislava, 235-244.

- Lis B. – Rückl Š., 2011. 'Our Storerooms are Full' Impressed pithoi from LBA/EIA East Lokris and Phokis and their socio-economic significance, in Gauß W. – Lindblom M. – Smith R.A.K. – Wright J.C. (eds.), *Our Cups are Full*, Philadelphia, 154-168.
- Maran J., 1995. Structural Changes in the Pattern of Settlement During the Shaft Grave Period on the Greek Mainland, in Laffineur R. – Niemeier W.-D. (eds.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age*, Liège and Austin (*Aegaeum* 12), 67-72.
- Mazarakis Ainian A., 1997. *From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, Jonsered.
- Penner S., 1998. *Schliemanns Schachtgräber und der europäische Nordosten. Studien zur Herkunft der frühmykenischen Streitwagenausstattung*, Bonn.
- Pini I., 2005. Minoische und helladische Metallsiegel und-stempel, *Creta Antica* 6, 59-87.
- Rückl Š., 2008. *Spatial Layout of the Protogeometric Settlement at Mitrou, East Lokris (Central Greece). Social Reality of a Greek Village in the 10th Century B.C.*, University of Sheffield (unpublished M.A. thesis).
- Rutter J.B., 2001. Review II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, in Culen T. (ed.), *Aegean Prehistory: A Review*, Boston, 95-155.
- Rutter J.B., 2007. How Different is LH IIIC Middle at Mitrou? An Initial Comparison with Kalapodi, Kynos, and Lefkandi, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms II*, 287-300.
- Shaw J.W., 2007. Sequencing the EH II 'Corridor Houses', *BSA* 102, 137-151.
- Tsokas G.N. – Van de Moortel A. – Tsourlos P. – Stampolidis A. – Vargemezis G. – Zachou E., 2012. Geophysical Survey as an Aid to Excavation at Mitrou. A Preliminary Report, *Hesperia* 81, 383-432.
- Van de Moortel A., 2007. The Site of Mitrou and East Lokris in Homeric Times, in Morris S. – Laffineur R. (eds.), *EPOS. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, organized by the University of Liège and UCLA, Los Angeles, April 21-23, 2006*, Liège and Austin (*Aegaeum* 28), 243-254.
- Van de Moortel A., 2009. The Late Helladic IIIC - Protogeometric Transition at Mitrou, East Lokris, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms III*, 359-372.
- Van de Moortel A., 2012. The Middle Bronze Age Boat of Mitrou, Central Greece, in Günsenin N. (ed.), *Between the Continents. Proceedings of the 12th International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Istanbul, Oct. 12-16, Istanbul*, 17-26.
- Van de Moortel A. – Zahou E., 2003-2004. 2004 Excavations at Mitrou, East Lokris, *AEA* 7, 39-48.
- Van de Moortel A. – Zahou E., 2011. The Bronze Age-Iron Age Transition at Mitrou, in East Lokris: Evidence for Continuity and Discontinuity, in Mazarakis Ainian A. (ed.), *The "Dark Ages" Revisited. Acts of an International Conference in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, Greece, 14-17 June 2007*, Volos, 287-303.
- Van de Moortel A. – Zahou E. – Rutter J.B., (forthcoming). Mitrou and Proskynas in Prehistoric East Lokris: Chronology, Interconnections, and Society, in Papakonstantinou M. (ed.), *Festschrift for Fanouria Dakoronia*.
- Veropoulidou R., 2011. *Spondylus gaederopus* Meals and Tools in Central Greece from the 3rd to the Early 1st Millennium BC, in Infantidis R. – Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data and Approaches - Contributions to the Archaeology of Shell Technologies*, Oxford, 191-208.
- Vitale S., 2008. Ritual Drinking and Eating at LH IIIA:2 Early Mitrou, East Lokris. Evidence for Mycenaean Feasting Activities? in Hitchcock L. – Laffineur R. (eds.), *DAIS. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, organized by the University of Liège and the University of Melbourne, Melbourne, Australia, April 2008*, Liège (*Aegaeum* 29), 229-237.
- Vitale S., 2011. Late Helladic IIIA:2 Pottery from Mitrou and its Implications for the Ceramic Chronology of the Mycenaean Mainland, in Gauß W. – Lindblom M. – Smith R.A.K. – Wright J.C. (eds.), *Our Cups are Full*, Philadelphia, 331-344.

Fig. 1. Map of central Greece with the location of Mitrou and other major prehistoric sites (B. Lis – T. Ross).

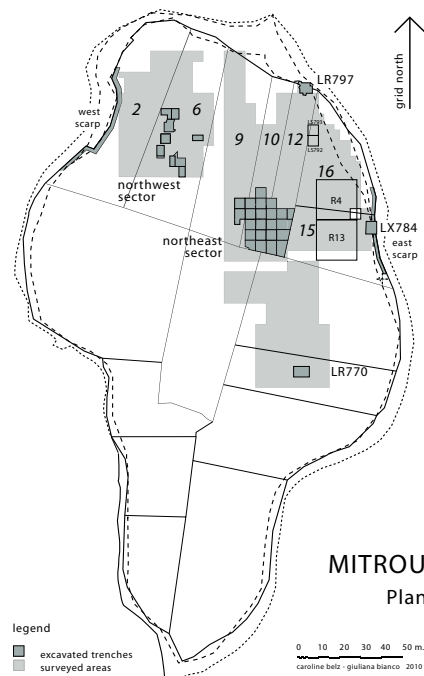

Fig. 2. Plan of Mitrou islet with the locations of excavation trenches (dark gray squares and rectangles), surface survey areas (light gray), eastern and western sea scarps with stratified sequences (dark gray strips), and modern land plots (northwestern ones marked by single numbers). R4 and R13 mark two 20x20m squares surveyed with 3D electrical resistivity tomography (G. Bianco – C. Belz).

FIVE YEARS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION AT THE SITE OF MITROU

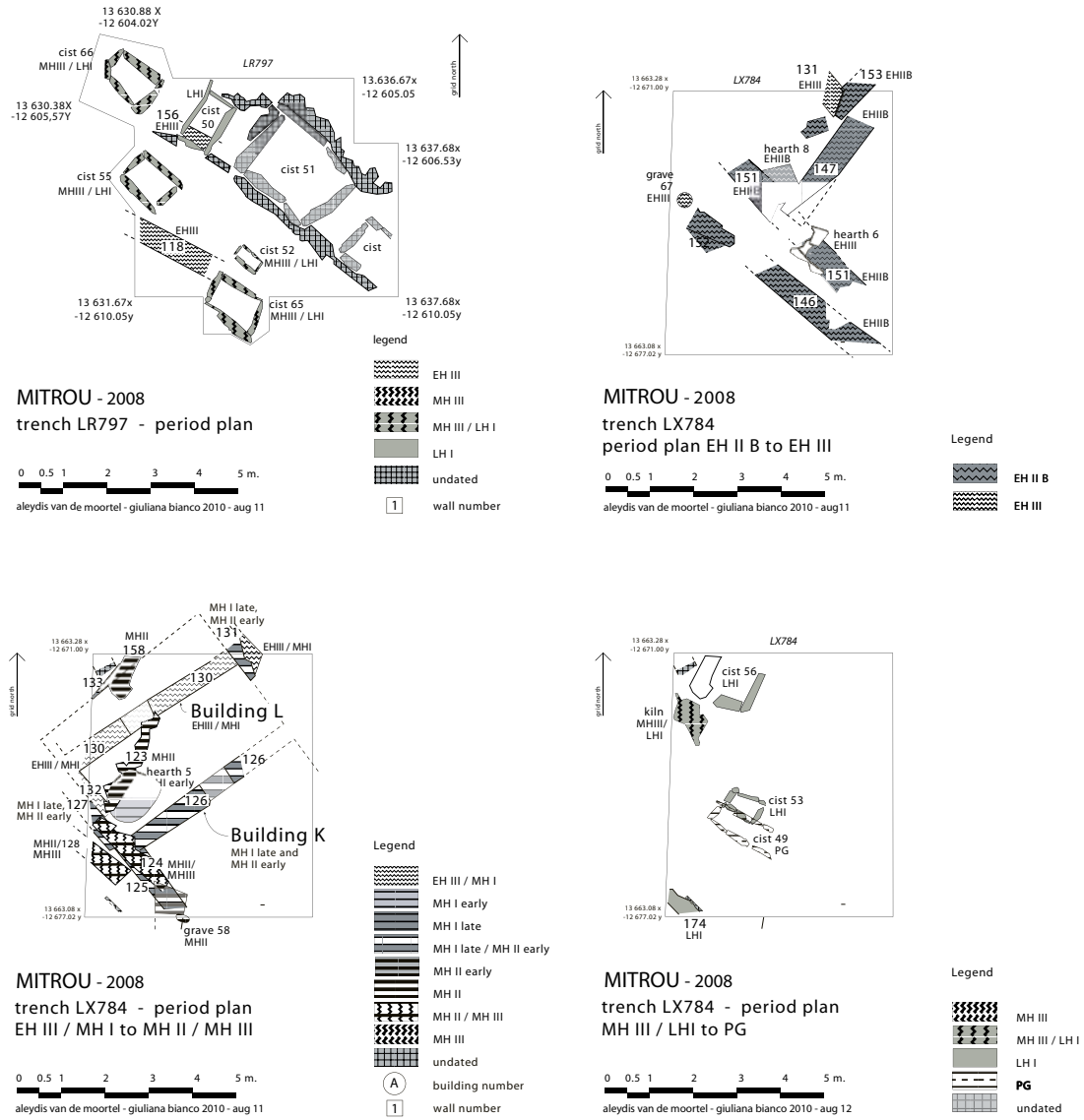

Fig. 3. Simplified period plans: a. Trench LR797; b-c. Trench LX784 on the eastern sea scarp (G. Bianco – A. Van de Moortel).

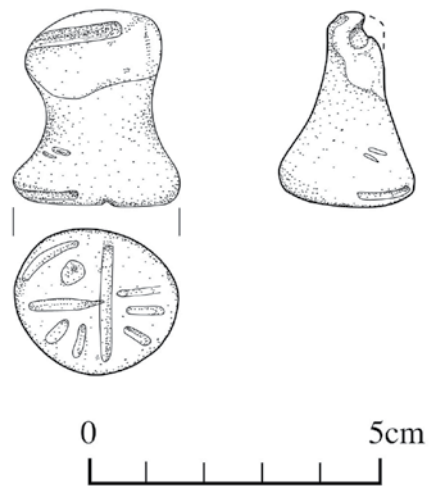

Fig. 4. Clay seal KY797-001-011 of possible EH II date found by K. O'Neill in the sea off the northwest part of the islet. (T. Ross).

Fig 5. Lead discoid object LP785-066-011 from a mixed context in trench LP785 north of Building D (S. Turner).

FIVE YEARS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION AT THE SITE OF MITROU

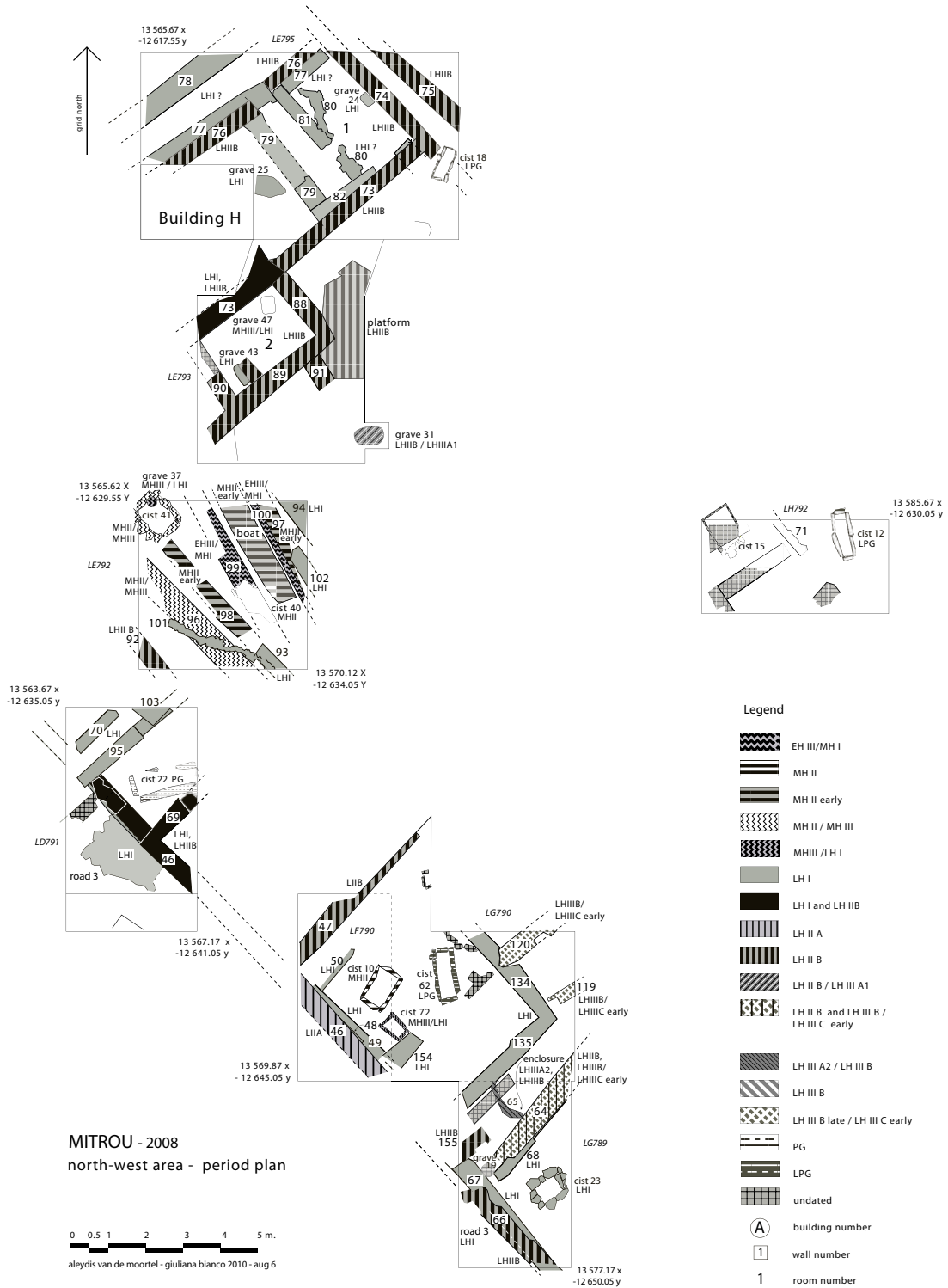

Fig. 6. Site plan of northwest excavation sector, all periods (G. Bianco – A. Van de Moortel).

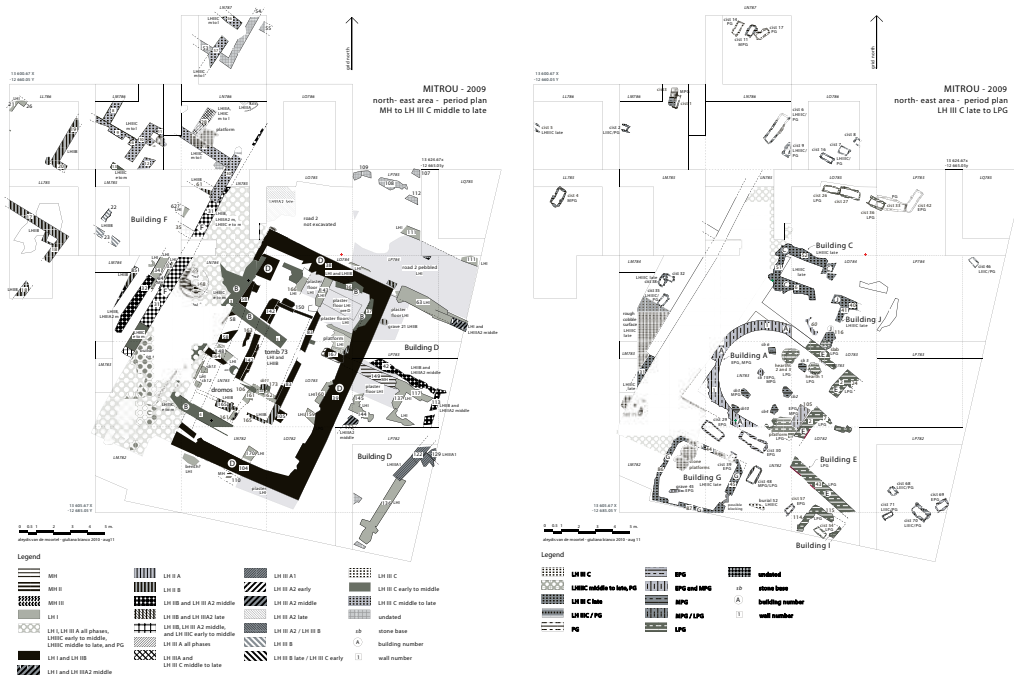

Fig. 7. Site plan of northeast excavation sector: a. MH to LH III C Middle to Late; b. LH III C Late through LPG (G. Bianco – A. Van de Moortel).

Fig. 8. Cheek piece LE793-081-011 of horse bridle made of deer antler, with curvilinear *Wellenband* decoration typical for the Balkans: a. side; b. top; c. bottom (S. Turner).

Fig. 9. Mudbrick and sandstone slab lining in northwest corner of Built Chamber Tomb 73. The preserved slab lining the west wall has tilted and is held by the unexcavated soil below. To the left is the unexcavated earthen pedestal below Wall 5 of LH IIIC Building B (R. Vykukal).

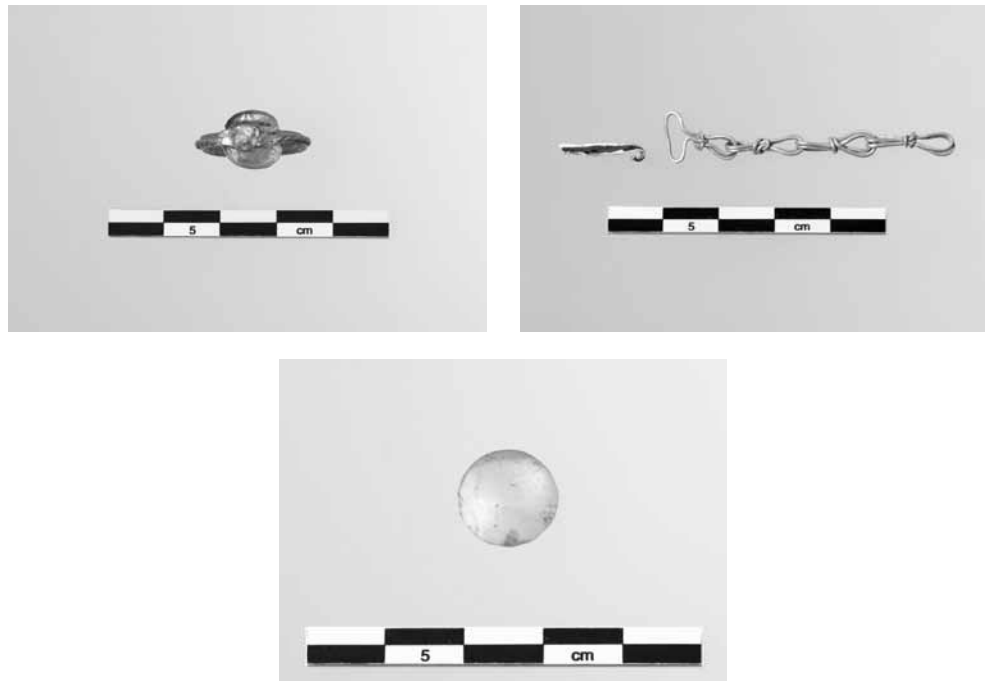

Fig. 10. Finds from Built Chamber Tomb 73: a. Gold ring LO784-837-011; b. Gold bracelet LO784-837-012; c. Rock crystal disc LO784-855-013 (R. Vykukal).

LOCAL TRADITIONS AND MYCENAEANIZATION IN CENTRAL GREECE A PRELIMINARY REPORT ON THE LATE HELLADIC IIA TO THE LATE HELLADIC IIIB POTTERY FROM MITROU, EAST LOKRIS*

Salvatore Vitale

This paper presents the results of a preliminary study of the Late Helladic (LH) IIA to LH IIIB pottery recovered during the 2004 to 2008 Mitrou excavations, directed by A. Van de Moortel and E. Zahou¹. Its aim is to provide new evidence for the formation of a Mycenaean identity at the site and its neighboring area (for the plan of East Lokris and central Greece, see Van de Moortel – Zahou, this volume). This gradual process and its implications are outlined through a typological and functional analysis of the ceramic materials from three significant horizons dating to LH IIA (Prepalatial period), LH IIIA2 Early (final Prepalatial period), and LH IIIB2 Late (final Palatial period). For each phase, the review of the evidence is divided into two parts: (a) a description of the most important ceramic features and (b) a functional analysis of a significant context.

LH IIA POTTERY AND THE PREPALATIAL PERIOD

General Characteristics of the LH IIA Pottery Assemblage. The five most important ceramic classes attested at Mitrou during LH IIA are: (a) local fine pale unpainted pottery; (b) Mainland Polychrome Matt-Painted pottery; (c) local and imported Mycenaean lustrous decorated pottery; (d) local handmade and wheel-finished cooking pottery and (e) Aeginetan pottery.

Generally speaking, three features are characteristic of this phase. The first one is the dramatic decrease of Mainland Polychrome Matt-Painted specimens, which formed the most frequent decorated ceramic class in LH I². The initial use of the polychrome-painted technique at Mitrou can be traced back to Middle Helladic (MH) II, when bichrome-painted vessels seems to have made their first appearance at the site. Thus, the sudden decrease of Mainland Polychrome Matt-Painted pottery during LH IIA represents an element of discontinuity with pre-Mycenaean local productions. The second significant characteristic of Mitrou's LH IIA ceramic repertoire is the remarkable increase of Mycenaean lustrous decorated pottery, which was sporadic in LH I³, but becomes the most common decorated ceramic class in this period. The third important feature is the noteworthy increase of imported Aeginetan pottery, which is handmade and characterized by the

* I would like to particularly thank the following friends and colleagues for their support during my work at Mitrou and/or their useful comments on the manuscript of this paper: Aleydis Van de Moortel, Eleni Zahou, Jeremy Rutter, Patrick Thomas, Olga Kyriazi, Mario Benzi, Giampaolo Graziadio, Bartek Lis, Amanda Iacobelli, Rena Veropoulidou, Štěpán Rückl, Teresa Hancock Vitale, and Giuliana Bianco.

1. The Mitrou Archaeological Project (www.mitrou.org) is a joint undertaking of the University of Tennessee and the 14th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities at Lamia, under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens. For recent publications on Mitrou, see Van de Moortel 2007; Van de Moortel 2009; Van de Moortel – Zahou 2006; Van de Moortel – Zahou, this volume; Rutter 2007; Vitale 2011; Lis 2009; Lis, this volume.

2. Among the inventoried finds, only a few Mainland Polychrome Matt-Painted fragments have been identified at Mitrou from a secure LH IIA context. For previous references to this ceramic class during the Middle Helladic to LH transition see, among others, French 1972, 33-35; Davis 1979, 241-243, 256-258, figs. 5-6, pls. 73-74; Graziadio 1988, 351-352; Rutter 1989, 10-11; Dietz 1991, 32, 217-223, 301-303, figs. 69-70; Maran 1992, 168-169.

3. The scarcity of Mycenaean lustrous decorated pottery at Mitrou during LH I is extremely important since this phase is

presence of round gold mica inclusions⁴. All of the Late Bronze Age (LBA) classes identified by Lindblom are represented⁵, including Aeginetan Painted and Burnished (APB), Aeginetan Matt-Painted (AMP), Aeginetan Plain (AP), Aeginetan Bichrome-Painted (AB), and a large amount of Aeginetan Kitchenware (AKW).

Apart from Aegina, Mitrou's external contacts during LH IIA also include the northeast Peloponnese and the Cyclades as is suggested, in the latter case, by the macroscopic fabric features of an unpainted Vapheio cup from Trench LE793 (inventory no. LE793-029-014).

Functional Analysis of a Significant Context. The most interesting context from this period is a rich ceramic assemblage recovered from Trench LF790 in the northwest excavation sector of the site (SUs LF790-006, -008; for the plan of Mitrou's northwest excavation sector, see Van de Moortel – Zahou, this volume). The pottery was found lying on top of a sloping earthen surface associated with Wall 47 and possibly Wall 46 and was stratified above a series of four LH I floors. The context under discussion was previously dated to LH I as well⁶, but restudy of the evidence suggests that it may extend into early LH IIA. The origin of the assemblage is as yet unclear. Since later ceramics occur, it may represent a disturbed floor deposit. Alternatively, the late LH I or early LH IIA pottery group under discussion may have been dumped in its final findspot after having been used somewhere in the vicinity. In any case, it must be assigned to a very short time span.

The context is characterized by a concentration of drinking and mixing vessels of different classes including, among others, one fine pale unpainted goblet, one fine pale unpainted Vapheio cup (**fig. 1a**), one Mycenaean lustrous decorated Vapheio cup FS 224 with ripple pattern FM 78 (**fig. 1b**), two APB kraters (**fig. 1c**), one AP krater, and one large locally manufactured krater with a 42 cm wide rim diameter. A rich selection of service, storage, and cooking vessels is also present, including a rare example of a Mycenaean lustrous decorated ewer FS 117 (**fig. 1d**), an AMP jug (**fig. 1e**), an AP jug, and several AKW fragments (**fig. 1f**). An additional matt-painted hydria may have an Aeginetan or Cycladic provenance based on the macroscopic observation of the fabric.

The emphasis on drinking and mixing vessels suggests connections with feasting activities. The combined occurrence of Mycenaean shapes, Aeginetan, and possibly Cycladic imports qualifies this group as extremely noteworthy. For the first time, Mycenaean and Aeginetan vessels form the majority of the decorated ceramic repertoire, a feature that will continue at Mitrou during mature LH IIA. The assemblage from Trench LF790 likely represents the expression of an emerging elite group showing its status through an assertive display of exotic items during communal eating and drinking events⁷.

LH IIIA2 EARLY POTTERY AND THE FINAL PREPALATIAL PERIOD

General Characteristics of the LH IIIA2 Early Pottery Assemblage. When compared to LH IIA, the LH IIIA2 Early ceramic repertoire of the site is more limited. Formally, four of the five abovementioned classes have survived: (a) local fine pale unpainted pottery; (b) local and imported Mycenaean lustrous decorated pottery; (c) local cooking pottery; and (d) Aeginetan pottery. In practice, however, all of the fine unpainted vessels in use during LH IIIA2 Early reproduce the canonical ceramic repertoire attested in Mycenaean decorated pottery. Local cooking pots correspond broadly to the various Mycenaean types recognized by A. Furumark (see below) and Aeginetan pottery is dramatically less widespread than it was in LH IIA⁸.

The discovery of stratified LH IIIA2 Early deposits at Mitrou is of major importance for our knowledge of the Mycenaean pottery sequence as a whole. In 1941, Furumark divided the period into two successive subphases. Until recently, however, no pure settlement contexts belonging to the earlier horizon had been

well represented at the site, including a rich sequence of four successive ceramic subphases and at least ten significant pottery assemblages.

4. For exact percentages, see Lis, this volume.

5. Lindblom 2001, 23-38. On Aeginetan pottery, see also Maran 1992, 179-199; Zerner 1993, 48-50; Mountjoy 1999, 490-492; Rutter 2001, 125-131, fig. 12; Gauss – Kiriati 2011.

6. Van de Moortel 2007, 247.

7. For the definitions of "assertive" and "emblematic display", see Wiessner 1983, 257-258.

8. See Lis, this volume.

published from the Greek mainland and a detailed definition of the period had remained elusive⁹. This lack of evidence has now been partially overcome by the discovery of some important deposits from Nichoria, Tsoungiza, and Ayios Stephanos¹⁰. Nevertheless, before Mitrou's excavation, no significant assemblages had been recovered from central Greece and, as a result, the validity of Furumark's subdivision for the entire Mycenaean world still awaited confirmation. Indeed, Mitrou's extraordinarily rich LH IIIA2 sequence suggests an even more articulated chronology for the period. As at Nichoria, it is possible to distinguish at Mitrou three different and successive horizons on the basis of stylistic and stratigraphic grounds, here termed LH IIIA2 Early, Middle, and Late¹¹. The evidence supporting this new division was presented in detail elsewhere¹². Here it suffices to briefly outline the diagnostic features of the LH IIIA2 Early subphase at Mitrou: (a) kylikes and goblets are the most frequent open shapes (**fig. 2a-c**); (b) painted kylikes include exclusively monochrome specimens of the deep rounded type FS 264 (**fig. 2a**); (c) closed shapes may have a relatively wide decorative zone, sometimes extending below the handles (**fig. 2d**); (d) rounded triangular lips are predominant on fine open shapes (**fig. 2a-c**); and (e) patterned kylikes of the types known as FS 256 or 257 are altogether absent.

LH IIIA2 Early local cooking pottery is now generally wheel-finished. Attested types are jugs FS 65, amphoras FS 66/67, braziers FS 312, and tripods FS 320. Aeginetan imports include some specimens of AKW and a few APB fragments, among which is found a jar rim (**fig. 2e**). The occurrence of APB vessels is extremely interesting since, thus far, no published examples of this class postdating LH IIB-LH IIIA1 have been identified elsewhere¹³. AMP, AP, and AB are no longer attested.

Apart from Aegina, external contacts existed also with neighboring Phocis, as is shown by the presence of unpainted and monochrome goblets of the type recently termed "kantharos" by P.A. Mountjoy (**fig. 2c**). This shape, which is absent in Attica and Boeotia, is one of the main features of a Phocian regional style, extending to the Gulf of Corinth and the Ionian Islands during LH IIIA2¹⁴.

Functional Analysis of a Significant Context. Functional and contextual analysis of a deposit of pottery and shells from the room bounded by Walls 17 and 18 in Trenches LL784-785, possibly part of Building F, has led the present author to identify elite ritual eating and drinking activities in the northeast excavation sector of the site (for the plan of Mitrou's northeast excavation sector, see Van de Moortel – Zahou, this volume)¹⁵. This identification is based on the presence of the following four features: (a) an emphasis on drinking/eating and cooking vessels; (b) a restricted range of shapes and a limited amount of elaborated decoration, two features recently associated by M. K. Dabney, P. Halstead, and P. M. Thomas with communal drinking and eating, especially in relation to feasting¹⁶; (c) a high percentage of shells representing uncommon food remains, including the *Spondylus gaederopus* (Spiny oyster)¹⁷, a mollusk that was probably highly appreciated for its rarity and that, when eaten out of season, may have hallucinogenic effects¹⁸; and (d) the presence of unusual ceramic shapes, such as miniature pouring and drinking vessels (**fig. 3a-b**), an odd three-handled kylix (**fig. 3c**), two kantharos cups FS 240 (**fig. 3d**), and a small kylix with high-swung handles (**fig. 3e**). The miniature shapes may have been used for their ritual/symbolic connotations and/or to administer precious substances, the three-handled kylix may have alluded to the shared consumption of wine, while kantharos cups and small

9. Furumark 1941, 510-511; French 1965, 160-161; Mountjoy 1999, 28-29.

10. For Nichoria, see Shelmerdine 1992, 495-503, 537-542, figs. 9:39-9:50. For Tsoungiza, see Thomas 2011. For Ayios Stephanos, see Mountjoy in Janko – Taylour 2008, especially 302-314, 374-376, figs. 6:3-6:9, 6:38.

11. A rich LH IIIA2 sequence of seven superimposed and sealed street levels has been recovered immediately east of Building D. The uppermost two levels belong to LH IIIA2 Late, the following two to LH IIIA2 Middle, the lowermost three to LH IIIA2 Early. Several other LH IIIA2 deposits have been recovered at Mitrou. LH IIIA2 Early materials are the most highly represented since this phase characterizes a destruction horizon affecting the northeast excavation sector of the site.

12. Vitale 2011.

13. Lindblom 2001, 32.

14. Mountjoy 1999, 29, 744-745, 756.

15. For an in-depth analysis of this context, including a detailed report on the stratigraphy, see Vitale 2008, 230; Vitale 2011, 332.

16. Dabney – Halstead – Thomas 2004, 203 (criteria nos. 1 and 5).

17. For more detailed information on the shells from this context, see Vitale 2008, 233-234, Table 3, pl. XLIIb; Veropoulidou 2011, 202-203.

18. Glowacki 2005.

kylikes with high-swung handles, otherwise rare types, are frequently attested in ritual or feasting deposits where they have been associated with libation and toasting (fig. 4, Table 1)¹⁹. This interpretation of the evidence is confirmed by two further elements: (a) a few meters north of the room with the ritual floor deposit, an exterior surface was found littered with burnt animal remains and fragments from at least two animal figurines were discovered in a unit which had joins with the LH IIIA2 Early ritual deposit; and (b) a LH IIIA2 Early fill, found only a few meters to the east, between Walls 31, 32, and 85 in the southern sector of Building F, contained many cooking pots, a large portion of the skeleton of a two-to-three-month-old piglet, as well as many edible shells, including the Spiny oyster²⁰. This concentration of food remains and cooking vessels suggests the possible presence of a kitchen in the vicinity that could have served for the preparation of meals on a larger than ordinary domestic scale²¹.

The formal characteristics of the ritual assemblage from Trenches LL784-785 at Mitrou have their closest parallel in the LH IIIA-LH IIIB2 sanctuary from Methana (fig. 4, Table 1)²², showing that, by the early 14th century B.C., Mitrou's elite had definitively adopted some of the distinctive cultural elements typical of the Mycenaean regions of the northeast Peloponnese.

LH IIIB2 LATE POTTERY AND THE FINAL PALATIAL PERIOD

General Characteristics of the LH IIIB2 Late Pottery Assemblage. Only one significant LH IIIB2 Late deposit has been brought to light at Mitrou. It was recovered in Trench LP782, located southeast of Building D, and is a dump unrelated to any presently known architectural feature (for the plan of Mitrou's north-east excavation sector, see Van de Moortel – Zahou, this volume). This ceramic assemblage may be subdivided into two groups, representing different depositional streams. The first one includes mendable fragments from circa 50 vessels, showing a moderate to light degree of wear and a high degree of homogeneity in date. The second group includes the remaining sherd material, which shows a poorer state of preservation, but displays a similar range of shapes and motifs as the first group.

From a chronological point of view, the LH IIIB2 Late deposit from Trench LP 782 at Mitrou is contemporary with the destructions characterizing the end of most of the Mycenaean palaces in the Argolid and Boeotia²³. In fact, as in the case of related materials from Mycenae, Tiryns, Midea, and Thebes, it includes commonly found LH IIIB vessels, such as the Group A deep bowl (fig. 5a), typical LH IIIB2 features, such as the unpainted conical kylix FS 274, the Group B, and the Rosette deep bowl (fig. 5b), as well as some characteristics that used to be traditionally assigned to the beginning of LH IIIC, but whose appearance may now be firmly dated to the end of the Palatial period, such as lip-band semiglobular cups FS 215 (fig. 5c), Group A/B (fig. 5d), and monochrome deep bowls FS 284²⁴.

In LH IIIB2 Late, Mitrou's contacts with Aegina again seem to be strong, as is shown by the high presence of AKW, forming circa 45.2% of the cooking pottery²⁵. Macroscopic observation of the fabrics suggests that the Rosette deep bowl and a patterned stemmed bowl may have been imported from the Argolid, while a light-on-dark transport stirrup jar FS 164 may have come from Chania in western Crete²⁶. The occurrence of open shapes with a group of thin lines framed by two thicker bands, the so-called "Boeotian Stripe", may

19. For a more detailed examination of these features, see Vitale 2008, 231-234, Tables 2-3, pls. XLI, XLIII-XLVI.

20. For the possible association between juvenile pigs and Mycenaean animal sacrifices in connection to specialized forms of feasting, see Hamilakis – Konsolaki 2004, 143. For the shells from this context, see Veropoulidou 2011, 202.

21. For a more detailed examination of the evidence from these contexts, see Vitale 2008, 235-236, pls. XLVII-XLVIII.

22. For Methana, see Konsolaki-Yannopoulou 2001; Hamilakis – Konsolaki 2004.

23. For Tiryns, see Kilian 1979; Podzuweit 1979; Podzuweit 1981; Podzuweit 2007. For Mycenae, see French – Taylour 2007. For Midea, see Demakopoulou 2003. For Thebes, see Andrikou *et al.* 2006, 27-36, 70-78, nos. 132-229, pls. 9-13, 40-46 (Deposits 2:a-b). For a general overview of the chronology of the LH IIIB2 Late pottery from Tiryns, Mycenae, Midea, and Thebes, see Vitale 2006, 197-200, Table 2. Materials from the destruction of the Palace of Dimini are dated by the present author to LH IIIC Phase 1 and thus they are not considered as part of the catastrophes which occurred at the end of LH IIIB2 (Vitale 2006, 197, 200-201, Table 2). For Dimini, see Αδρύμη-Σισμάνη 2003; Adrimi-Sismani – Godart 2006; Adrimi-Sismani 2007.

24. See Vitale 2006, 197-202, Tables 1-2.

25. See Lis, this volume.

26. E. Kardamaki, pers. comm. 2008.

indicate the presence of a local idiosyncrasy common to other regions of the central Greek mainland, such as Boeotia²⁷ and possibly Phocis, where it appears to be concentrated on Group B deep bowls²⁸.

Contextual Analysis of the Deposit from Trench LP 782. The presence of LH IIIB2 Late ceramics at Mitrou is by itself significant, since pottery of this date is not frequently found at non-Palatial centers. Other non-Palatial settlements from the Mycenaean mainland where LH IIIB2 Late pottery has been recovered include Nichoria, Iria, and Lefkandi. The first two, however, were most likely under the direct control of Palatial centers, such as Pylos in the case of Nichoria and Mycenae or Tiryns in the case of Iria²⁹. LH IIIB2 Late pottery is also attested at Athens, which may or may not have been the seat of a Mycenaean palace³⁰.

Two features, which are attested at Mitrou during LH IIIB2 Late, and which are uncommon in non-Palatial sites are: (a) the presence of the Rosette deep bowl³¹, a shape which is also rare outside of the Argolid; and (b) the occurrence of one complete (fig. 6) and four fragmentary roof tiles, probably implying the existence of at least one building of certain importance³². Among non-Palatial centers, Rosette deep bowls occur at Iria in the Argolid, Krisa in Phocis, and now Mitrou in East Lokris (fig. 7, Table 2). This shape has been associated by C. Podzuweit with special drinking activities, connected to ritual or feasting contexts³³. Four of the five roof tiles from Mitrou belong to the half-cylindrical wheel-finished type (fig. 6), while one may possibly be assigned to the handmade pan type³⁴. As shown in Table 2 (fig. 7), the few non-Palatial sites where roof tiles have been recovered were seemingly under the direct control of a nearby Palatial authority, such as Pylos in the case of Malthi and Mycenae in the case of Berbati and Chania in the Argolid³⁵. The only possible exception to this tendency is Chalandritsa in Achaia, which cannot be directly associated with any known palatial site.

CONCLUDING REMARKS

The evidence presented above allows us to draw some preliminary conclusions about the formation of a Mycenaean identity at Mitrou and, by extension, its neighboring area. During LH IIA, Mitrou's ceramic repertoire seems rather fluid, as is shown by the consumption of five main classes. It can be observed, however, that Mycenaean vessels are much more common than in LH I while the ceramics connected to the MH indigenous traditions, such as Mainland Polychrome Matt-Painted pottery, decrease. This process of Mycenaeanization has its epilogue in LH IIIA2 Early, when the stylistic vocabulary of Mitrou's material culture, especially its ceramic repertoire, has become fully Mycenaeanized. If, as argued by J.C. Wright³⁶, the process of identity formation consists of the creation of a particular stylistic synthesis, one can say that, at least in ceramic terms, the construction of Mycenaean Mitrou has now been completed.

What were the dynamics that led to the Mycenaeanization of Mitrou's pottery assemblage? A possible answer may be found by taking into account the functional connotations of the LH IIA and LH IIIA2 Early deposits examined above. These contexts share two distinctive characteristics, namely their elite connotation and their connection to feasting.

27. Mountjoy 1999, 31, 646, 671, 678, nos. 111-112, 116-117, 121, 150 figs. 255, 258.

28. Mountjoy 1999, 771-773, nos. 157, 162-163, 168, fig. 302.

29. For the connection between Nichoria and Pylos, see Carothers 1992, 233-234; Bennet 1995, 594. The connection between Iria and Mycenae or Tiryns is suggested by obvious topographical reasons (see Hope Simpson 2003, 233-234).

30. For a complete overview of the distribution of LH IIIB2 Late pottery from the Mycenaean mainland, see Vitale 2006, 199, Table 2.

31. For a definition of LH IIIB2 and LH IIIC Phase 1 Rosette deep bowls, see Mountjoy 1986, 131, 151, figs. 162, 190.

32. For a general overview on roof tiles, see Iakovidis 1990. For recently discovered roof tiles from Dimini and Midea, see Adrimi-Sismani 2007, 164; Demakopoulou *et al.* 2008, 19, fig. 38.

33. Podzuweit 2007, 192-193.

34. Iakovidis 1990, 155.

35. For the connection between Malthi and Pylos, see Carothers 1992, 233-234; Bennet 1995, 594. For the connection between Berbati and Mycenae, see Hope Simpson 2003, 233. The connection between Chania (Argolid) and Mycenae is suggested by obvious topographical reasons.

36. Wright 2004, 136.

J.L. Davis and J. Bennet have suggested that the formation of a Mycenaean culture is “the result of a process, whereby specific regional traditions achieved supra-regional prominence and were gradually elevated to a status as the dominant styles” by the ruling elites³⁷. More recently, Wright has underlined how drinking rituals and feasting may be the means through which dominant styles are created, displayed, and endorsed³⁸. Contextual evidence from Mitrou indicates that Mycenaean pottery may have been introduced at the site by the local elites as a possible high-status symbol and that its gradual affirmation may have passed through its consumption in feasting ceremonies.

Later on, at the end of LH IIIB, Mitrou appears to have been a fully Mycenaeanized settlement, retaining and possibly expanding its wide range of external contacts, which now may have included Boeotia, Phocis, Aegina, the Argolid, and western Crete. The similarities with contemporary ceramic assemblages from Palatial sites, especially those from Thebes³⁹, and the likely occurrence of at least one building of certain importance suggest the possibility that Mitrou may have been under the direct control of one of the ruling centers in the vicinity, such as Gla, Orchomenos, or Thebes itself. If so, after playing its part in the formation of a Mycenaean identity in East Lokris, the site may have had a role in the complex Palatial system characterizing this eventful phase in Greek prehistory.

37. See Davis – Bennet 1999, 114.

38. Wright 2004, 136.

39. See Andrikou *et al.* 2006, 27-36, 70-78, nos. 132-229, pls. 9-13, 40-46 (Deposits 2: a-b).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

**ΤΟΠΙΚΕΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΜΥΚΗΝΑΪΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ
ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΕ ΙΙΑ – ΥΕ ΙΙΒ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ
ΜΗΤΡΟΥ, ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ**

Salvatore Vitale

Ο οικισμός στη νησίδα του Μήτρου Λοκρίδος αποτελεί μία από τις λίγες θέσεις στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα, στην οποία έχουν αποκαλυφθεί στοιχεία συνεχούς κατοίκησης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Επιπλέον, βρίσκεται σε στρατηγική θέση, στο πέρασμα μεταξύ βόρειας και νότιας Ελλάδας. Για τους λόγους αυτούς, ο οικισμός του Μήτρου αποτελεί ιδανική περίπτωση για τη διερεύνηση των κοινωνικών μεταβολών και των φαινομένων αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων.

Η εργασία αυτή παρουσιάζει τα προκαταρκτικά αποτελέσματα από τη μελέτη της κεραμικής τριών σημαντικών χρονολογικών οριζώντων, συγκεκριμένα της υστεροελλαδικής (ΥΕ) ΙΙΑ (προανακτορική περίοδος), της πρώιμης ΥΕ ΙΙΑ2 (τελική προανακτορική περίοδος) και της ύστερης ΥΕ ΙΙΒ2 (τελική ανακτορική περίοδος). Ειδική έμφαση δίνεται στη διερεύνηση της διαμόρφωσης της «Μυκηναϊκής ταυτότητας» στην κεντρική Ελλάδα, που σταδιακά κυριεύει τις τοπικές παραδόσεις. Αυτή η διαδικασία και η ιστορική της σημασία σκιαγραφούνται μέσω της τυπολογικής και λειτουργικής ανάλυσης των σχετικών κεραμικών κατηγοριών και της συνάφειας των ευρημάτων.

Κατά την ΥΕ ΙΙΑ, τα μυκηναϊκά στοιχεία συνυπάρχουν με τους τοπικούς ρυθμούς, που συνεχίζουν από την ΥΕ Ι. Κατά την πρώιμη ΥΕ ΙΙΑ2, η κεραμική αποκτά σχεδόν αμιγώς μυκηναϊκά χαρακτηριστικά. Ένα σύνολο ειδικού χαρακτήρα που χρονολογείται στη φάση αυτή υποδηλώνει την υιοθέτηση πολιτισμικών συμπεριφορών που χαρακτηρίζουν το σύγχρονο μυκηναϊκό πολιτισμό της βορειοανατολικής Πελοποννήσου. Κατά τη διάρκεια της ύστερης ΥΕ ΙΙΒ2, ο οικισμός του Μήτρου φαίνεται να έχει μεταβληθεί σε ένα «μυκηναϊκό» οικισμό, που όμως διατηρεί το μεγάλο εύρος των εξωτερικών επαφών του, από τη γειτονική Βοιωτία και Φωκίδα έως την Αργολίδα, την Αίγινα και τη δυτική Κρήτη.

BIBLIOGRAPHY

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2003. Μυκηναϊκή Ιωλκός, *AAA* 32-34, 71-100.
- Adrimi-Sismani V., 2007. Mycenaean Northern Borders Revisited: New Evidence from Thessaly, in Galaty M.L. – Parkinson W.A. (eds.), *Rethinking Mycenaean Palaces II (Revised and Expanded Second Edition)*, Los Angeles, 159-177.
- Adrimi-Sismani V. – Godart L., 2006. Les inscriptions en Linéaire B de Dimini/Iolkos et leur contexte archéologique, *ASAtene* 83 (1), 47-70.
- Andrikou E. – Aravantinos V. – Godart L. – Sacconi A. – Vroom J., 2006. *Thèbes. Fouilles de la Cadmée. II/2. Les tablettes en linéaire B de la Odos Pelopidou. Le contexte archéologique. La Céramique de la Odos Pelopidou et la chronologie du linéaire B*, Pisa/Roma.
- Bennet J., 1995. Space Through Time: Diachronic Perspectives on the Spatial Organization of the Pylian State, in Laffineur R. – Niemeier W.-D. (eds.), *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference/5e Rencontre égéenne internationale, University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994, Aegaeum* 12, Liège/Austin, 587-602.
- Blegen C.W. – Rawson M., 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I. The Buildings and Their Contents*, Princeton.
- Carothers J.J., 1992. *The Pylian Kingdom: A Case Study of an Early State (PhD diss., Univ. of California, Los Angeles)*.
- Catling H.W., 2009. *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age, BSA Suppl.* 45, London.

- Dabney M.K. – Halstead P. – Thomas P.M., 2004. Mycenaean Feasting on Tsoungiza at Ancient Nemea, in Wright J.C. – Cullen T. (eds.), *The Mycenaean Feast (Hesperia 73:2)*, Princeton, 77-95.
- Davis J.L., 1979. Late Helladic I Pottery from Korakou, *Hesperia* 48, 234-263.
- Davis J.L. – Bennet J., 1999. Making Mycenaean: Warfare, Territorial Expansion, and Representations of the Other in the Pylian Kingdom, in Laffineur R. (ed.), *Polemos. Le contexte guerrier en Égée à l'Âge du Bronze, Aegaeum* 19, Liège/Austin, 105-120.
- Demakopoulou K., 2003. The Pottery from the Destruction Layers at Midea: Late Helladic IIIB2 Late or Transitional Late Helladic IIIB2/Late Helladic IIIC Early?, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms I*, 77-92.
- Demakopoulou K. – Divari-Valakou N. – Nilsson M. – Schallin A.L. – Nikita K., 2008. Excavations in Midea 2006, *Opuscula* 1, 7-30.
- Dietz S., 1991. *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age: Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen.
- Döhl H., 1973. Iria: Die Ergebnisse der Ausgrabung 1939, *Tiryns* VI, 127-194.
- French D.H., 1972. *Notes on Prehistoric Pottery Groups from Central Greece*, Athens.
- French E.B., 1965. Late Helladic IIIA 2 Pottery from Mycenae, *BSA* 60, 159-202.
- French E.B., 1969. A Group of Late Helladic IIIB 2 Pottery from Mycenae, *BSA* 65, 71-93.
- French E.B. – Taylour W.D., 2007. *The Service Areas of the Cult Centre, Well Built Mycenae* 13, Oxford.
- Furumark A., 1941. *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, Stockholm.
- Gauss W. – Kiriati E., 2011. *Pottery Production and Supply at Bronze Age Kolonna, Aegina. An Integrated Archaeological and Scientific Study of a Ceramic Landscape, Ägina – Kolonna*, Forschungen und Ergebnisse 5, Vienna.
- Glowacki M., 2005. Food of the Gods or Mere Mortals? Hallucinogenic Spondylus and Its Interpretive Implications for Early Andean Society, *Antiquity* 79, 257-268.
- Graziadio G., 1988. The Chronology of the Graves of Circle B at Mycenae: A New Hypothesis, *AJA* 92, 343-372.
- Hope Simpson R., 2003. The Dodecanese and the Ahhiyawa Question, *BSA* 98, 203-237.
- Hamilakis Y. – Konsolaki E., 2004. Pigs for the Gods. Animal Burnt Sacrifices at a Mycenaean Sanctuary, *OJA* 23, 135-151.
- Iakovidis S.E., 1990. Mycenaean Roofs: Form and Construction, in Darcque P. – Treuil R. (eds.), *L'habitat égéen préhistorique. Actes de la table ronde internationale, Athènes, 23-25 juin 1987*, BCH Suppl. 19, Paris, 147-160.
- Janko R. – Taylour W.D., 2008. *Ayios Stephanos: Excavations At A Bronze Age and Medieval Settlement In Southern Laconia*, BSA Suppl. 44, London.
- Kilian K., 1979. Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zur den Grabungen, *AA*, 379-411.
- Konsolaki-Yannopoulou E., 2001. New Evidence for the Practice of Libations in the Aegean Bronze Age, in Laffineur R. – Hägg R. (eds.), *Potnia: Deities and Religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference/8e Rencontre égéenne internationale. Göteborg, Göteborg University, 12-15 April 2000*, Aegaeum 22, Liège/Austin, 213-220.
- Lindblom M., 2001. *Marks and Makers. Appearance, Distribution and Function of Middle and Late Helladic Manufacturers' Marks on Aeginetan Pottery*, SIMA 128, Jonsered.
- Lis B., 2007. The Role of Cooking Pottery and Cooked Food in the Palace of Nestor at Pylos, *Archeologia* 57, 7-24.
- Lis B., 2009. The Sequence of Late Bronze/Early Iron Age Pottery from Central Greek Settlements - A fresh Look at Old and New Evidence, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms III*, 203-233.
- Maran J., 1992. *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen II2 (2.Jt.v.Chr.: Keramik und Kleinfunde)*, Marburger.
- Moore A.D. – Taylour W.D., 1999. *The Temple Complex*. Well Built Mycenae 10, Oxford.
- Mountjoy P.A., 1986. *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification*, SIMA 73, Göteborg.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden.
- Podzuweit C., 1979. Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *AA*, 412-440.
- Podzuweit C., 1981. Ausgrabungen in Tiryns 1978, 1979. Bericht zur spätmykenischen Keramik, *AA*, 194-220.
- Podzuweit C., 2007. *Studien Zur spätmykenischen Keramik*, Tiryns XIV, Wiesbaden.

- Renfrew C., 1985. *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, BSA Suppl. 18, London.
- Rutter J.B., 1989. A Ceramic Definition of Late Helladic I from Tsoungiza, in *Hydra* 6, 1-19.
- Rutter J.B., 2001. The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, in Cullen T. (ed.), *Aegean Prehistory: A Review*, Boston, 95-155.
- Rutter J.B., 2007. How Different Is LH III C Middle at Mitrou? An Initial Comparison with Kalapodi, Kynos, and Lefkandi, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms II*, 287-300.
- Shelmerdine C.W., 1992. Late Helladic IIIA2-IIIB2 Pottery, in McDonald W.A. – Wilkie N.C. (eds.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece II: The Bronze Age Occupation*, Minneapolis, 495-517, 537-547.
- Thomas P.M., 2011. A Deposit of Late Helladic III A2 Pottery from Tsoungiza, *Hesperia* 80, 171-228.
- Van de Moortel A., 2007. The Site of Mitrou and East Lokris in Homeric Times, in Morris S.P. – Laffineur R. (eds.), *EPOS. Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, organized by the University of Liège and UCLA, Los Angeles, April 21-23, 2006*, *Aegaeum* 28, Liège/Austin, 243-254.
- Van de Moortel A., 2009. The Late Helladic IIIC-Protogeometric Transition at Mitrou, East Lokris, in *LH IIIC Chronology and Synchronisms III*, 359-372.
- Van de Moortel A. – Zahou E., 2006. 2004 Excavations at Mitrou, East Lokris, *Aegean Archaeology* 7, 39-48.
- Veropoulidou R., 2011. *Spondylus Gaederopus* Meals and Tools in Central Greece from the 3rd to the early 1st millennium BC, in Ifantidis F. – Nikolaidou M. (eds.), *Spondylus in Prehistory: New Data and Approaches. Contributions to the Archaeology of Shell Technologies*, BAR - IS 2216, Oxford, 191-208.
- Vitale S., 2006. The LH IIIB-LH IIIC Transition on the Mycenaean Mainland. Ceramic Phases and Terminology, *Hesperia* 75, 177-204.
- Vitale S., 2008. Ritual Drinking and Eating at Late Helladic IIIA2 Early Mitrou, East Lokris. Evidence for Mycenaean Feasting Activities?, in Laffineur R. – Hitchcock L. – Crowley J. (eds.), *Dais. The Aegean Feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference held at the University of Melbourne, 25-29 March 2008*, *Aegaeum* 29, Liège/Austin, 229-238.
- Vitale S., 2011. Late Helladic IIIA2 Pottery from Mitrou and Its Wider Implications for the Chronology of the Mycenaean Mainland, in Gauss W. – Lindblom M. – Smith A. – Wright J. (eds.), *Our Cups are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age, Papers presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th Birthday*, BAR-IS 2227, Oxford, 331-334.
- Walberg G., 1998. *Excavations on the Acropolis of Midea: Results of the Greek Swedish Excavations 1: The Excavations on the Lower Terraces 1985-1991*, Stockholm.
- Walberg G., 2007. *Midea. The Megaron Complex and Shrine Area. Excavations on the Lower Terraces 1994-1997*, Philadelphia.
- Wardle K.A., 1973. A Group of Late Helladic IIIB 2 Pottery from within the Citadel at Mycenae: 'The Causeway Deposit', *BSA* 68, 297-348.
- Wiessner P., 1983. Style and Social Information in Kalahari San Projectile Points, *AmerAnt* 48, 253-276.
- Wright J.C., 2004. A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society, in Wright J.C. – Cullen T. (eds.), *The Mycenaean Feast (Hesperia 73:2)*, Princeton, 133-178.
- Zerner C., 1993. New Perspectives on Trade in the Middle and Early Late Helladic Periods on the Mainland, in Zerner C. – Zerner P. – Winder J. (eds.), *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, Dec. 2-3, 1989*, Amsterdam, 39-56.

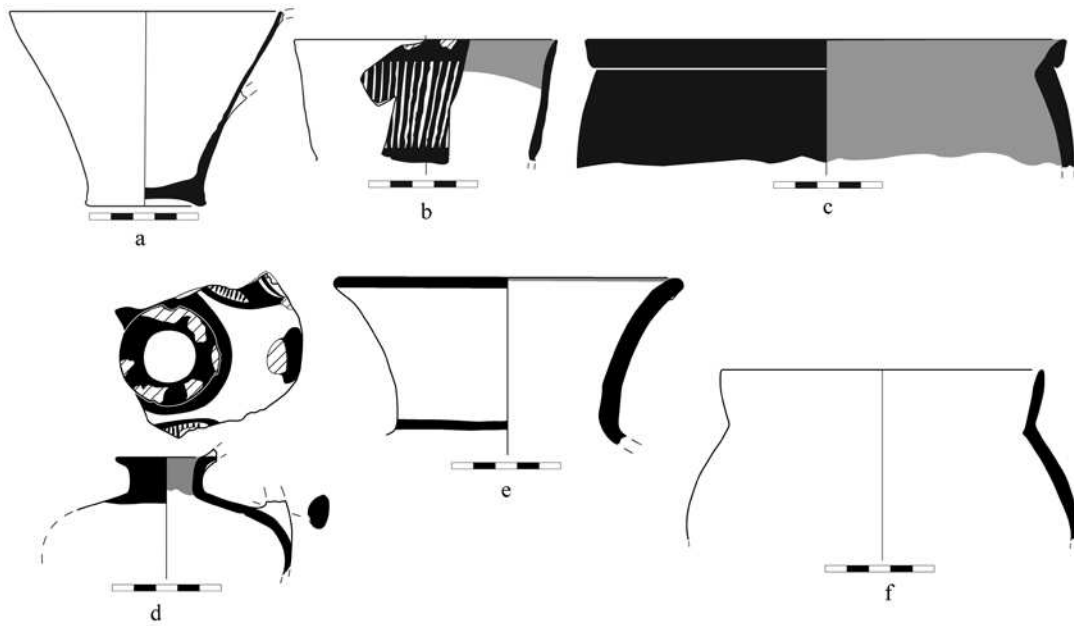

Fig. 1. Pottery from early LH IIA deposit recovered in the northwest excavation sector, Trench LF790 (a-c, f: N. Wright-T. Ross; d-e: B. Konnemann-T. Ross).

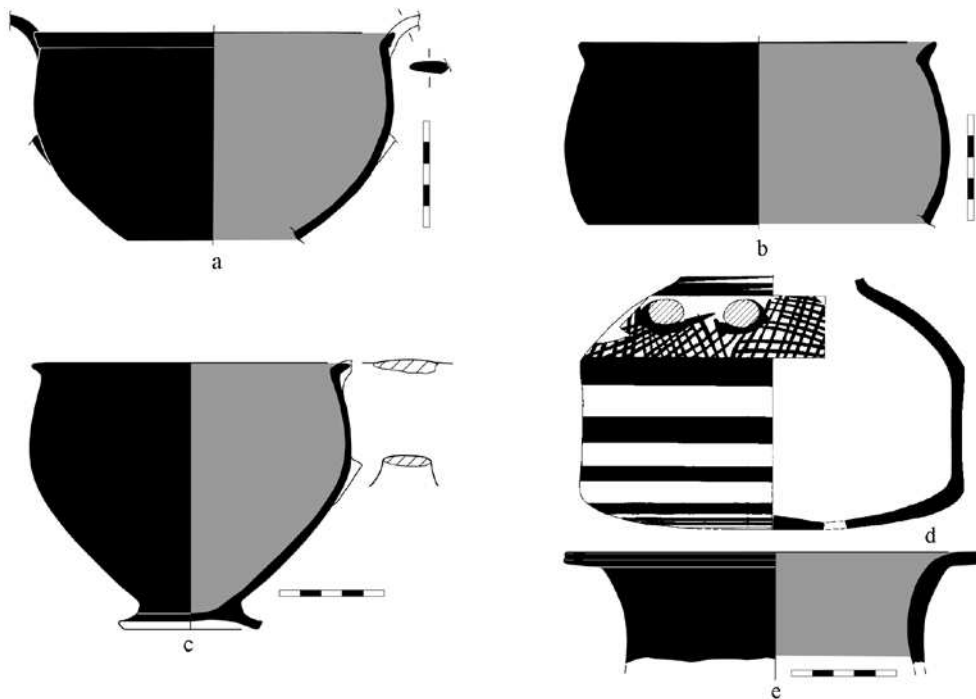

Fig. 2. Diagnostic features of the LH IIIA2 Early pottery from Mitrou (a-b: T. Ross-A. Caputo; c-e: T. Ross).

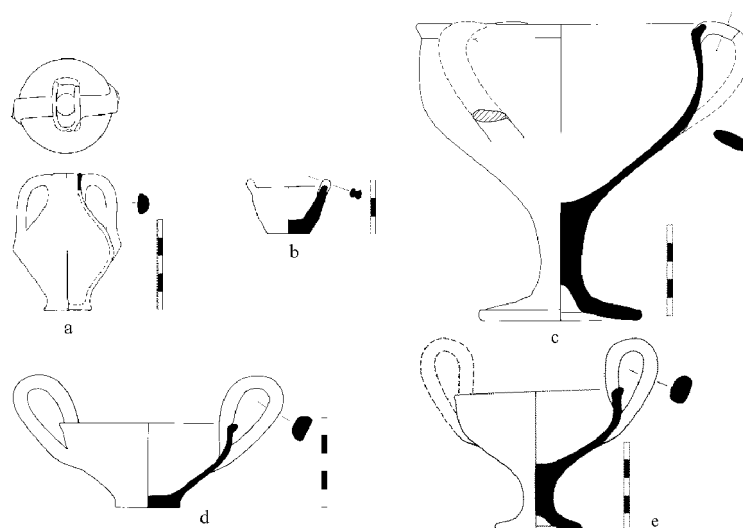

Fig. 3. Possible ritual shapes from the LH IIIA2 Early deposit recovered in the northeast excavation sector, Trenches LL784-785 (T. Ross).

Shapes/Contexts*		Large feasts related to Mycenaean palaces		Mitrou	Drinking and eating in contexts related to Mycenaean cultic activities				
		LH IIIA2 Early	LH IIIC 1	LH IIIA2 Early	LH IIIA to LH IIIB2	LH IIIA2 to LH IIIC 1-3	LH IIIB2 Early-Late		LH IIIC 1-3
		Tsougiza EU 9	Pylos 6-7, 18, 20, 60, 67-68	Trenches LL 784-785	Methana Sanctuary	Phylakopi Sanctuary, 1b-2a	Mycenae Cult Center	Midea LTSA/WGA	Tiryns Cult Area
Possibly related to ritual drinking	Miniature vessels	YES	YES	YES	YES	YES	YES	YES	YES
	Kylikes for shared consumption	YES	YES	YES	?	YES	?	?	NO
	Kantharos cup FS 240	NO	YES	YES	YES	NO	YES	NO	YES
	Small kylix, high-swung handles	NO	NO	YES	YES (?)	NO	YES	NO	YES

* Information provided here refers to the following sources: Dabney - Halstead - Thomas 2004, P. Thomas (pers. comm. 2008; Tsougiza); Blegen - Rawson 1966, Lis 2007 (Pylos); Vitale 2008 (Mitrou); Konsolaki-Yannopoulou 2001 (Methana); Mountjoy in Renfrew 1985, 155-157, 166, nos. 32, 334, fig. 5, no. 3, fig. 5, no. 9 (Phylakopi); Moore - Taylour 1999, French - Taylour 2007 (Mycenae); Demakopoulou 2003, Walberg 2007 (Midea); Kilian 1979; Podzuweit 1979 (Tiryns).
Abbreviations: LTSA= Lower Terraces, Shrine Area; WGA= West Gate Area.

Fig. 4. Table 1. Distribution of possible ritual shapes in Mycenaean special drinking and eating contexts (LH IIIA2-LH IIIC Phases 1-3).

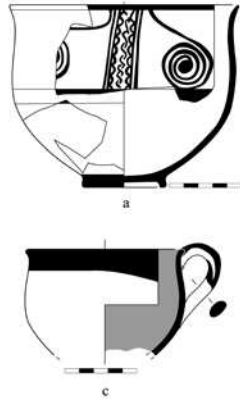

Fig. 5. Pottery from the LH IIIB2 Late deposit recovered in the northeast excavation sector, Trench LP782 (T. Ross).

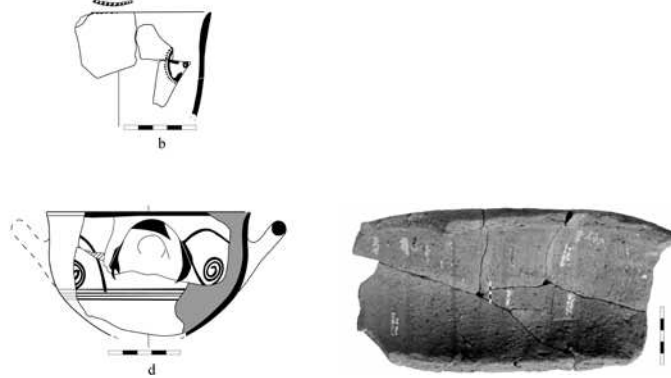

Fig. 6. Half-cylindrical wheel-finished roof tile from the LH IIIB2 Late deposit recovered in the northeast excavation sector, Trench LP782 (A. Cirulis).

Rosette deep bowls and roof tiles/Sites	Argolid			Outside of the Argolid		
	Palatial centers	Sites seemingly under direct control of a Palatial center	Sites with uncertain connections to a Palatial center	Palatial centers	Sites seemingly under direct control of a Palatial center	Sites with uncertain connections to a Palatial center
Rosette deep bowls	Mycenae** Tiryns** Midea**	Iria*	-	Menelaion*** Thebes* Dimini***	-	Mitrou* Krisa*
Roof tiles	Mycenae ■■ Tiryns ■■ Midea ■■	Berbati ■■ Chania (Argolid) ■■	-	Thebes ■ Gla ■■ Dimini ■■■	-	Mitrou ■■ Chalandritsa ■■

Chronology:

* LH IIIB2

** LH IIIB2 and LH IIIC Phase 1

1

*** LH IIIC Phase 1

■ LH IIIA and LH IIIB

■■ LH IIIB1 and/or LH IIIB2

■■■ LH IIIC Phase 1

Sources:

For Rosette deep bowls, see French 1969, Wardle 1973, Mountjoy 1999, 158, no. 316, fig. 41, French - Tylour 2007 (Mycenae); Podzuweit 1979, Podzuweit 2007 (Tiryns); Döhl 1973 (Iria); Demakopoulou 2003 (Midea, West Gate Area); Walberg 1998, Walberg 2007 (Midea, Lower Terraces); Catling 2009 (Menelaion); Andrikou et al. 2006 (Thebes); Adrimi-Sismani 2007 (Dimini); Mountjoy 1999, 773, no. 169, fig. 302 (Krisa).

For roof tiles in general, see Iakovidis 1990 (with much bibliography, updated until 1990). For additional evidence on roof tiles from Midea, see Demakopoulou et al. 2008, 19, fig. 38. For roof tiles from Dimini, see Adrimi-Sismani 2007, 164.

Fig. 7. Table 2. Geographical and chronological distribution of Rosette deep bowls and roof tiles.

ΑΠΟ ΤΟ ΧΑΛΚΟ ΣΤΟ ΣΙΔΗΡΟ: ΤΟ ΡΕΠΕΡΤΟΡΙΟ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΚΥΝΟ

Πέτρος Κουνούκλας, Φανουρία Δακορώνια

Η εμμονή ως προς την παρουσίαση ανακρινώσεων, που αφορούν στον Κύνο Λειβανατών, δεν οφείλεται σε κάποια ιδιαίτερη σύνδεση τοπικιστική ή συναισθηματική των εισηγητών με την περιοχή, εφόσον κανείς εκ των δύο δεν κατάγεται από τις Λειβανάτες. Το ίδιο όμως το αντικείμενο –η ανασκαφή του Κύνου– είναι τόσο πολύπλευρο, παρέχει νέα στοιχεία συχνά απρόβλεπτα σχετικά με ερωτήματα, που αφορούν σε διάφορες περιόδους της ιστορίας του ελλαδικού χώρου, αλλά και δημιουργεί νέους προβληματισμούς, ώστε να αποτελεί υποχρέωση των μελετητών του να τα μοιράζονται με τη λοιπή επιστημονική κοινότητα.

Πληροφορίες σχετικά με την ανασκαφή και την ιστορία του Κύνου (**εικ. 1**) παρέχονται σε ικανό αριθμό μελετών¹ μεταξύ των οποίων και εκείνη που παρουσιάστηκε κατά το 2^ο Αρχαιολογικό Συνέδριο με θέμα το Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, το 2006². Τότε παρουσιάστηκε η Πρωτογεωμετρική φάση του οικισμού, η επονομαζόμενη ως Κύνος 4³.

Στην παρούσα εισήγηση παρουσιάζεται η προγενέστερη εκείνης φάση, η Κύνος 5⁴. Αποφεύγεται συνειδητά η χρήση των όρων Υπομυκηναϊκή περίοδος, Σκοτεινοί χρόνοι και λοιπών συναφών από επιθυμία των εισηγητών να μη συμβάλουν στη σύγχυση, που επικρατεί σχετικά με την ορολογία της εποχής μετάβασης από το Χαλκό στο Σίδηρο, επικεντρώνοντας την προσπάθειά τους απλά στην παρουσίαση και ερμηνεία των αρχαιολογικών δεδομένων, όπως αυτά εμφανίζονται στον Κύνο.

Η φάση Κύνος 5 εντοπίζεται αμέσως κάτω από τα κατάλοιπα της φάσης Κύνος 4, που όπως αναφέρθηκε διαθέτει σύμφωνα με την κεραμική της χαρακτηριστικά της Πρωτογεωμετρικής εποχής. Συνίσταται σε θεμελιώσεις τοίχων, οι οποίες διαμορφώνουν μερικώς οκτώ χώρους⁵ (**εικ. 2**), που έχουν οικοδομηθεί επάνω στο στρώμα καταστροφής της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ ύστερης περιόδου, που αντιστοιχεί στην φάση Κύνος 6⁶. Τα οικοδομικά λείψανα δεν είναι απολύτως σαφές, εάν ανήκουν σε ένα ή σε περισσότερα του ενός οικοδομήματα. Ωστόσο η συνολική εικόνα, την οποία αποκομίζει κανείς, παραπέμπει στον τύπο αυτόνομης κατοικίας⁷.

Οι οκτώ αυτοί χώροι καταλαμβάνουν όλη την έκταση της ανασκαφής, αν και κανενός η κάτοψη δε σώζεται πλήρως. Επτά δωμάτια (Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι) μεγάλων ή μικρών διαστάσεων διαμορφώνονται γύρω από ένα κεντρικό χώρο (ΙΑ), του οποίου η χρήση είναι ασαφής. Θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μία κεντρική

1. Παλούρη 2007, 437, πίν. 10. Dakoronia 1987α, 55-64. Dakoronia 1990, 117-122. Dakoronia 1993, 115-127. Dakoronia 1995, 147-148, εικ. 1,2,3. Dakoronia 1996α, 159-171, 1996β, 41-44, 1996γ, 1167-1173. Dakoronia 1999α, 119-128, 1999β, 181-186. Dakoronia 2002α, 279-290. Dakoronia (υπό έκδοση) α. Δακορώνια – Κωτούλας – Μπαλτά – Συθιακάκη – Τόλιας 2002, 46-48. Dakoronia 2003α, 37-51, 2003β, 339, 342. Δακορώνια (υπό έκδοση) α. Dakoronia (υπό έκδοση) β. Dakoronia 2006α και 2006β, 23-29, 171-175. Dakoronia 2007, 119-127. Δακορώνια 2008α και 2008β, 278-280. Dakoronia – Kounouklas (υπό έκδοση). Dakoronia – Kounouklas 2009, 61-76. Δακορώνια – Κουνούκλας – Μπελέσης 2006, 999-1009. Kounouklas (υπό έκδοση). Lis 2009, 211-212. Mommsen – Maran 2000-2001, 95-106. Νικολάου 1999, 153-156. Rutter 2007, 294-295. Stiros – Dakoronia 1989, 422-439. Van de Moortel 2009, 362.

2. Κουνούκλας 2006, 989-997.

3. Στον Κύνο οι ανασκαφικοί ορίζοντες αποδίδονται με αραβικούς αριθμούς, βλέπε Dakoronia – Kounouklas 2009, 61.

4. Η αποτύπωση και σχεδίαση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων είναι έργο της σχεδιάστριας κας. Αλεξάνδρας Τσεκούρα. Τα σχέδια της κεραμικής οφείλονται στους κ.κ. Σταύρο Οικονομίδη, αρχαιολόγο και Ηρόδοτο Βαποράκη, φοιτητή της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πολυτεχνείου του Τορίνο.

5. Πρόκειται για τους χώρους Δ, Ε, ΣΤ, Ζ, Η, Θ, Ι, ΙΑ.

6. Dakoronia 2003α, 47.

7. Hiesel 1990, 69-70, 77-79.

αυλή ή ένας στεγασμένος χώρος. Η διατήρηση μικρού τμήματος δαπέδου εντός του χώρου αυτού δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για την ταύτιση του είτε ως αυλής είτε ως στεγασμένου δωματίου.

Παρόμοια δάπεδα έχουν βρεθεί και σε τρία δωμάτια (Δ, Ε, ΣΤ) αποτελούμενα από πηλό απλωμένο επάνω στο ισοπεδωμένο στρώμα καταστροφής των εξ' ωμών πλίνθων τοίχων της προηγούμενης οικοδομικής φάσης Κύνος 6, η οποία σύμφωνα με την κεραμική αντιστοιχεί, όπως προαναφέρθηκε, στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ ύστερη περίοδο.

Η διατήρηση δαπέδων σε αυτά τα δωμάτια, ενισχύει την άποψη για την ύπαρξη στεγασμένων χώρων, χωρίς όμως να έχουν βρεθεί στοιχεία σχετικά με τον τύπο και τη δόρωση της στέγης.

Μέσα στα δάπεδα εντοπίστηκαν παιδικές ταφές σε μικρούς κιβωτιόσχημους τάφους και λάκκους (εικ. 3)⁸. Αδρά κατεργασμένες πλάκες κάλυπταν τους τάφους και εν συνεχεία λάσπη απλωνόταν επάνω από αυτές και τα δάπεδα, που αποτελούν ένα *terminus post quem* για τη φάση Κύνος 5.

Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των θεμελιώσεων του οικιστικού αυτού συνόλου, ο οποίος σε ένα βαθμό οφείλεται στη μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα δεν επιτρέπει τον εντοπισμό με ακρίβεια των θυρών ή των ανοιγμάτων επικοινωνίας των χώρων. Είναι πιθανόν όμως, όπως και στη φάση Κύνος 4, να επικράτησαν οι ίδιες αρχές ως προς την τοποθέτηση των θυρών σύμφωνα με τον προσανατολισμό των κτηρίων, ώστε να προστατεύονται από τους επικρατούντες βορειοανατολικούς ανέμους. Το γεγονός ότι ο προσανατολισμός και των δύο φάσεων είναι κοινός υποστηρίζει την παραπάνω άποψη.

Οι θεμελιώσεις διατηρούνται σε ύψος 0,50 μ. και έχουν πλάτος 0,40 έως 0,50 μ. Για τη δόμησή τους έχουν χρησιμοποιηθεί αδρά κατεργασμένοι πλακαροί λίθοι μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, συναρμοσμένοι με λάσπη και βύσματα (εικ. 4). Σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρήθηκαν τμήματα της ανωδομής των τοίχων από ωμές πλίνθους.

Η καταστροφή των οικιστικών φάσεων Κύνος 5 και 4 προκλήθηκε πιθανότατα από σεισμούς, των οποίων συνέπεια υπήρξε φωτιά, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις ενδεικτικές μετατοπίσεις θεμελίων και τα ίχνη καύσης που εντοπίστηκαν εντός των δωματίων.

Στη βορειοανατολική πλευρά του οικοδομήματος, εντός του δωματίου Δ αποκαλύφθηκε μία πλήλινη κυκλική κατασκευή γεμάτη με στάχτες και καμένο χώμα, η οποία ερμηνεύεται ως εστία ή βάση αποθηκευτικού πίθου (εικ. 5)⁹. Περιμετρικά αυτής βρέθηκαν επάνω στο δάπεδο θραυσμένα αγγεία: ένας αμφορέας με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά (εικ. 6γ), ένας ελλειπής σκύφος (εικ. 7β) και τρεις χειροποίητοι αμφορείς με σιλωμένη την εξωτερική τους επιφάνεια (εικ. 8α). Τα αγγεία αυτά καλύπτονταν από ένα παχύ στρώμα χώματος κιτρινωπής απόχρωσης όμοιο με τη λάσπη των δαπέδων και των πλίνθων, το οποίο διέφερε σε απόχρωση και υφή από την υπόλοιπη επίχωση. Η ανασκαφείας του Κύνου κατά τα πρώτα στάδια επεξεργασίας του υλικού είχε πιθανολογήσει, ότι εσκεμμένα οι κάτοικοι του οικισμού της διάδοχης φάσης Κύνος 4 έσκαψαν στο συγκεκριμένο σημείο, τοποθέτησαν τα αγγεία και για κάποιο λόγο τα έθαψαν προσεκτικά¹⁰. Ωστόσο, μικρή επέκταση της ανασκαφής προς ανατολάς στο πλαίσιο διαμόρφωσης του χώρου, που πραγματοποιήθηκε το 2007, και η πρόοδος στην επεξεργασία του υλικού οδήγησαν στο συμπέρασμα, ότι αυτά τα αγγεία ανήκουν στην φάση Κύνος 5 και η κάλυψη τους είναι αποτέλεσμα της πτώσης της πλίνθινης ανωδομής του κτηρίου.

Τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα, που συλλέχθηκαν από τον ανασκαφικό ορίζοντα Κύνος 5 συνίστανται σε σφονδύλια, πήλινα πηνία, αλιευτικά και υφαντικά βάρη, λίθινα εργαλεία και ελάχιστα σπαράγματα χαλκών αντικειμένων. Στο σύνολό τους τα ευρήματα αυτά κάλυπταν τις ίδιες ανάγκες με τα αντίστοιχα της φάσης Κύνος 4 και διαφοροποιούνται κυρίως ως προς την ποσότητα. Παραδείγματος χάρη στη φάση Κύνος 5 εμφανίζονται λιγότερα πήλινα σφονδύλια και διπλάσιος σχεδόν αριθμός πήλινων πηνίων σε σχέση με τη διάδοχη φάση Κύνος 4.

Σύμφωνα με τα ανωτέρω, τα κινητά ευρήματα δείχνουν, ότι κατά τη διάρκεια και των δύο φάσεων ο τρόπος ζωής και οι δραστηριότητες των κατοίκων δεν διέφεραν δραματικά από περίοδο σε περίοδο.

Η κεραμική, η οποία συγκεντρώθηκε από τον ανασκαφικό ορίζοντα της οικοδομικής φάσης Κύνος 5 αποτελείται κυρίως από όστρακα, αρκετά των οποίων συγκολλώμενα αποδίδουν τους τύπους αγγείων της φάσης. Σε σύγκριση με την οικοδομική φάση Κύνος 4 τα κλειστά σχήματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, είναι

8. Νικολάου 1999, 153-156.

9. Dakoronia 2003a, 43.

10. Dakoronia 2003a, 43, εικ. 1b.

αριθμητικά λιγότερα. Αναγνωρίζονται κυρίως οι τύποι της υδρίας (εικ. 6α), του αμφορέως (εικ. 6γ), της πρόχου (εικ. 6β), ενώ για πρώτη φορά κάνει αισθητή την παρουσία του ο αμφορίσκος¹¹.

Η πλειοψηφία των αναγνωρίσιμων οστράκων ανήκει σε ανοικτά σχήματα με επικρατέστερα εκείνα του σκύφου (εικ. 7α, 7β, 7γ, 9γ, 9δ, 9ε) και του κυπέλλου (εικ. 7δ). Αρκετά όστρακα προέρχονται από κύλικες (εικ. 9στ) και σκυφοειδείς κρατήρες (εικ. 9α, 9β), ενώ δεν απουσιάζουν, με ελάχιστα ωστόσο δείγματα, το πώμα, η λεκάνη, το πινάκιο και ο κάλαθος¹².

Ενδεικτικό είναι επίσης, ότι τα για πρώτη φορά εμφανιζόμενα χειροποίητα στιλβωτά αγγεία είναι κατά πολύ λιγότερα σε σχέση με τα αντίστοιχα δείγματα της φάσης Κύνος 4. Λαμβάνοντας υπόψη ότι χειροποίητα στιλβωτά αγγεία δεν έχουν διαπιστωθεί σε βαθύτερα επίπεδα της ανασκαφής, μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι η φάση Κύνος 5 αποτελεί ένα *terminus post quem* για την εμφάνιση αυτού του είδους κεραμικής στον Κύνο (εικ. 8).

Οι τύποι των τροχήλατων αγγείων, ανοικτών και κλειστών, θυμίζουν έντονα αντιπροσωπευτικά δείγματα της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ περιόδου. Ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελεί ο ολόβαφος σκύφος, που συνήθως διαθέτει δακτυλιόσχημη βάση, άλλοτε με άβαφο εξωτερικά το κατώτερο τμήμα του σώματος, άλλοτε με μία στενή εξηρημένη ταινία εσωτερικά στο χείλος και άβαφο δίσκο στον πυθμένα (εικ. 7γ). Σπανιότερα εμφανίζονται δείγματα με εξηρημένη ζώνη μεταξύ των λαβών, η οποία κοσμεύεται με οριζόντια βοστρυχοειδή ή κυματοειδή γραμμή (εικ. 9δ, 9ε). Συγχρόνως εμφανίζονται κωνικές βάσεις ανοικτών αγγείων (σκύφων ή κυπέλλων), οι οποίες έχουν κυμαινόμενο ύψος, δείγματα των σταδίων μετάβασης από τον τύπο της δακτυλιόσχημης βάσης σε εκείνον της κωνικής (εικ. 9ζ, 9η, 9θ, 9ι, 9ια).

Ιδιαίτερο παράδειγμα αποτελούν τα κύπελλα, τα οποία εξακολουθούν να είναι μυκηναϊκού χαρακτήρα, εξωτερικά άβαφα με ταινία στο χείλος εσωτερικά ολόβαφα με εξηρημένο δίσκο στον πυθμένα (εικ. 7δ), και αποτέλεσαν στοιχείο έμπνευσης των τεχνητών της χειροποίητης στιλβωτής κεραμικής, όπως φανερώνει το χειροποίητο στιλβωτό κύπελλο στο σχήμα του οποίου μπορεί κανείς να διακρίνει τις μυκηναϊκές αναμνήσεις του κεραμέως (εικ. 8ε). Ανάλογες επιρροές αποπνέουν χειροποίητα όστρακα με στίλβωση, τα οποία προέρχονται από κεραμικούς τύπους οικείου στο μυκηναϊκό σχηματολόγιο, όπως του σκύφου (εικ. 8γ) και του κρατήρα (εικ. 8δ).

Το διακοσμητικό μοτίβο, των ομόκεντρων κύκλων με διαβήτη κοσμή κυρίως τα κλειστά αγγεία της φάσης Κύνος 4¹³. Ωστόσο ομόκεντροι κύκλοι σχεδιασμένοι με ελεύθερο χέρι ή διαβήτη απαντούν σε λιγοστά μεν, εξόχως αποκαλυπτικά δε παραδείγματα στη φάση Κύνος 5. Στη δεύτερη περίπτωση εμφανίζονται σε κλειστά αγγεία συνδυαζόμενοι κατά κανόνα με αλλά μυκηναϊζόντα μοτίβα, όπως π.χ. του θυσάνου (εικ. 10α) και της κυματοειδούς γραμμής (εικ. 10β). Αντίστοιχα παραδείγματα έχουν βρεθεί στον ανασκαφικό ορίζοντα 16 του Ιερού της Ελαφηβόλου Αρτέμιδος στο Καλαπόδι Λοκρίδας, τα οποία οι ανασκαφείς χρονολογούν στην προηγούμενη από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου περίοδο¹⁴. Σημειωτέον, ότι όμοιας διακόσμησης κλειστά αγγεία από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων της Ελατείας, στην κοιλάδα του βοιωτικού Κηφισσού, έχουν τύχει αντίστοιχης χρονολόγησης¹⁵.

Ανοικτό παραμένει το πρόβλημα της προέλευσης αυτού του νεωτερισμού, δηλαδή του σχεδιασμού των ομόκεντρων κύκλων με διαβήτη, δεδομένου ότι ανάλογα παραδείγματα έχουν βρεθεί σε πολλές θέσεις, όπως στις Μυκήνες¹⁶, στην Κόρινθο¹⁷, στην Αττική¹⁸, στη Θεσσαλία¹⁹, στη Μακεδονία²⁰ και στην Τροία²¹, των οποίων η χρονολόγηση έχει προταθεί στην αμέσως μετά το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου.

Οι ομόκεντροι κύκλοι με διαβήτη στη φάση Κύνος 5 εκπέμπουν ένα μυκηναϊκό άρωμα, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει βλέποντας τα αντίστοιχα παραδείγματα με κορυφαία απόδειξη το τμήμα κρατήρα με θέμα

11. Dakoronia – Kounouklas 2009, 65.

12. Dakoronia – Kounouklas 2009, 65.

13. Κουνούκλας 2006, 991, εικ. 7.

14. Jacob-Felsch 1988, 194-195, πίν. 7b. Jacob-Felsch 1996, 99, πίν. 17, 44 (391).

15. Deger-Jalkotzy 1999, 199, εικ. 11a.

16. Τσούντας 1891, 27, εικ. 3,1. Tsountas – Manatt 1897, 239, εικ. 119.

17. Rutter 1979, 383, εικ. 6, πίν. 93.

18. Kraiker – Kübler 1939, PG A πίν. 29, PG 2 σελ. 56.

19. Kilian 1976, 65-71.

20. Hänsel 1979, 190, εικ. 15,7.

21. Catling 1998, 154-55, 162-164. Lenz – Ruppenstein – Baumann – Catling 1998, 190-222.

την τρέχουσα σπείρα σχεδιασμένη με διαβήτη (εικ. 10γ). Παράλληλα ομόκεντροι κύκλοι σχεδιασμένοι με ελεύθερο χέρι διακοσμούν αγγεία μυκηναϊκής τυπολογίας, όπως του καλάθου (εικ. 10δ). Η διαφορά των ομόκεντρων κύκλων με διαβήτη μεταξύ των φάσεων Κύνος 5 και 4 συνίσταται στο ότι κατά την τελευταία αποδίδονται αυτόνομοι μεταξύ σκοτεινών πεδίων.

Τα ανασκαφικά δεδομένα μας δείχνουν ότι και οι δύο αυτές φάσεις, που ακολούθησαν την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ ύστερη περίοδο είχαν σύντομη διάρκεια και αν και διατηρούν στοιχεία της δεν πρέπει να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην εποχή του Χαλκού, εφόσον και οι δύο επιδεικνύουν καινοτομίες άγνωστες προηγουμένως, όπως η χρήση του διαβήτη για τη σχεδίαση των ομόκεντρων κύκλων και η υιοθέτηση της χειροποίητης στιλβωτής κεραμικής.

Συνεπώς οι φάσεις Κύνος 4 και 5 μπορούν να ενταχθούν στα πρώτα στάδια της εποχής του Σιδήρου με την τελευταία να επιδεικνύει περισσότερα μυκηναϊκά χαρακτηριστικά και να επιδέχεται το χαρακτηρισμό ως «Μεταμυκηναϊκή»²². Εκτός από την εμφάνιση της χειροποίητης στιλβωτής κεραμικής και της χρήσης του διαβήτη κατά τη φάση Κύνος 5 κανένα άλλο νέο στοιχείο δεν ανιχνεύεται στον οικισμό του Κύνου. Όλα τα προϊόντα, που παράγονται κατά τη διάρκεια αυτής και της αμέσως επόμενης φάσης Κύνος 4 έχουν τους προδρόμους τους στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο, στοιχείο που αντικρούει πειστικά το σενάριο πληθυσμιακών μεταβολών και μετακινήσεων²³. Οι άνθρωποι που έζησαν και εργάστηκαν στον Κύνο σε αυτές τις δύο περιόδους ήταν γνώστες του παρελθόντος τους, ακολουθούσαν τις ίδιες διαδικασίες παραγωγής, όπως δηλώνουν τα εργαλεία τους και πιθανότατα χρησιμοποιούσαν τις ίδιες πλουτοπαραγωγικές πηγές για την επιβίωσή τους.

22. Dakoronia – Kounouklas 2009, 66.

23. Snodgrass 1971, 311-312. Desborough 1972, 22-23, 111. Δακωρώνια 1987β, 143-153, 181-191. Δακωρώνια 2008α και 2008β, 280, 315. Δακωρώνια (υπό έκδοση) β.

SUMMARY

FROM BRONZE TO IRON: THE REPERTOIRE OF POTTERY AT KYNOS

Petros Kounouklas, Fanouria Dakoronia

The study of the material from the systematic excavation of the prehistoric settlement at Kynos - Livanates has resulted in the discovery of a distinctive habitational phase between the structural levels of the Late Helladic III C late and the Protogeometric periods. Although this phase, referred to as Kynos 5, was of a short duration, it exhibits distinct elements both in architecture and ceramic production. The repertoire of the latter will be presented in this paper, highlighting its special characteristics.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

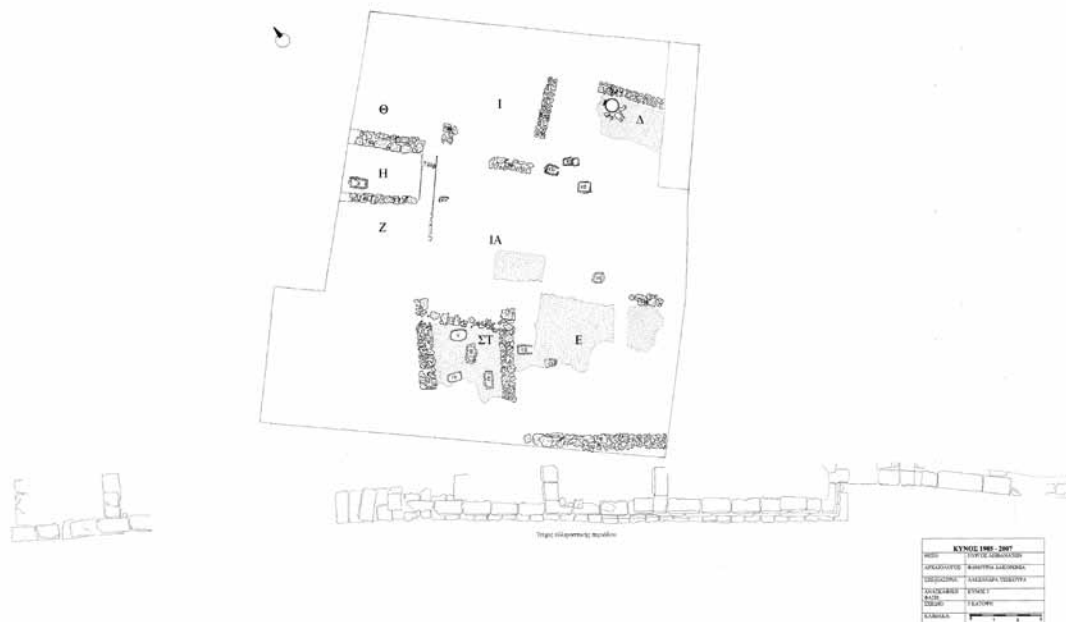
- Γιαλούρη Αν., 2007. Οι φραγκικοί πύργοι της Φθιώτιδας, στο *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία-Αρχαιολογία-Λαογραφία)*, 4, 5 & 6 Νοεμβρίου 2005, Λαμία, 424-439.
- Catling R.W.V., 1998. The Typology of the Protogeometric and Subprotogeometric Pottery from Troia and its Aegean context, στο *Studia Troica*, τ. 8, Mainz am Rhein, 151-187.
- Dakoronia F., 1987α. Mittel-helladische Graeber in Ost-Lokris, *AM* 102, 55-64.
- Δακορώνια Φ., 1987β. *Μάρμαρα: Τα υπομνηματικά νεκροταφεία των τύμβων*, Αθήνα.
- Dakoronia F., 1990. War-ships on LH III C sherds from Kynos, στο Tzalas H. (επιμ.), *2nd International Symposium on ship Construction in Antiquity, Delphi, 27, 28, 29 August 1987, Tropis II*, 117-122.
- Dakoronia F., 1993. Homeric towns in East Lokris: Problems of identification, *Hesperia* 62, 115-127.
- Dakoronia F., 1995. War-ships on LH III C sherds from Kynos?, στο Tzalas H. (επιμ.), *3rd International Symposium on ship Construction in Antiquity, Athens, 24, 25, 26, 27 August 1989, Tropis III*, 147-148, εικ. 1, 2, 3.
- Dakoronia F., 1996α. Kynos... fleet, στο Tzalas H. (επιμ.), *4th International Symposium on ship Construction in Antiquity, Center for the Acropolis Studies, Athens, 28, 29, 30, 31 August, 1991, Tropis IV*, 159-171.
- Dakoronia F., 1996β. Earthquakes of the Late Helladic III Period (12th century BC) at Kynos (Livanates, Central Greece), στο Stiros S. – Jones R.E. (επιμ.), *Archaeoseismology*, I.G.M.E., BSA, Fitch Laboratory Occasional Paper 7, 41-44.
- Dakoronia F., 1996γ. Mycenaean East Lokris, στο De Miro E. – Godart L. – Sacconi A. (επιμ.), *Atti e Memorie del Secondo Congresso Internazionale di Micenologia, Roma-Napoli, 14-20 Ottobre 1991, Roma*, 1167-1173.
- Dakoronia F., 1999α. Sea-battle representations on LH III C kraters from Kynos, στο Tzalas H. (επιμ.), *5th International Symposium on ship Construction in Antiquity, Nauplia, 26, 27, 28 August 1993, Tropis V*, Athens, 119-128.
- Δακορώνια Φ., 1999β. Νομός Φθιώτιδας: Μέρος του μυκηναϊκού κόσμου ή της περιφέρειάς του, στο *ΠΜΚ* 1, 181-186.
- Dakoronia F., 2002α. Further finds from Kynos, στο Tzalas H. (επιμ.), *7th International Symposium on ship Construction in Antiquity Pylos, 26, 27, 28, 29 August 1999, Tropis VII*, τ. I, Athens, 279-290.
- Dakoronia F., 2003α. The Transition from Late Helladic III C to the Early Iron Age at Kynos, στο *LH III C Chronology and Synchronisms I*, 37-51.
- Δακορώνια Φ., 2003β. Ερευνώντας δύο «Περιφέρειες» Ανατολική Λοκρίδα και ΒΑ Φωκίδα. Ομοιότητες και διαφορές, στο *ΠΜΚ* 2, 339-347.
- Dakoronia F., 2006α. Mycenaean Pictorial Style at Kynos, East Lokris, στο Rystedt E. – Wells B. (επιμ.), *Pictorial pursuits: Figurative painting on Mycenaean and Geometric pottery. Papers from two International Round-Table Conferences on Mycenaean Pictorial Pottery at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001, Stockholm* 2006, 23-29.

- Dakoronia F., 2006β. Bronze Age Pictorial Tradition on Geometric Pottery, στο Rystedt E. – Wells B. (επιμ.), *Pictorial pursuits: Figurative painting on Mycenaean and Geometric pottery. Papers from two International Round-Table Conferences on Mycenaean Pictorial Pottery at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001*, Stockholm 2006, 171-175.
- Dakoronia F., 2007. LH III C Middle Pottery Repertoire of Κυνος, στο *LH III C Chronology and Synchronisms II*, 119-127.
- Δακορώνια Φ., 2008α. Ανατολική Λοκρίδα, στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία: Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα, 274-291.
- Δακορώνια Φ., 2008β. Αρχαία Δωρίδα, στο Βλαχόπουλος Α. (επιμ.), *Αρχαιολογία: Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 310-315.
- Dakoronia F., (υπό έκδοση) α. More news from Κυνος, στο 8th *International Symposium on ship Construction in Antiquity Hydra, 26-29 August 2002, Tropis VIII*.
- Dakoronia F., (υπό έκδοση) β. Sailing at Κυνος, στο 9th *International Symposium on ship Construction in Antiquity, Agia Napa, Cyprus, 26-29 August 2005, Tropis IX*.
- Δακορώνια Φ., (υπό έκδοση) α. Ανατολική Λοκρίδα-Λευκαντί: Ομοιότητες και διαφορές, στο *Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, Η Εύβοια κατά την Αρχαιότητα. Όψεις του Δημόσιου και Ιδιωτικού Βίου, Χαλκίδα, 7-10 Οκτωβρίου 2004*.
- Δακορώνια Φ., (υπό έκδοση) β. Τι δεν ήταν οι Δωριείς!, στο 2^ο *Συνέδριο Προϊστορικής Αρχαιολογίας, 4-7 Δεκεμβρίου 2008, Βόλος*.
- Dakoronia F. – Kounouklas P., 2009. Κυνος' Pace to the Early Iron Age, στο *LH III C Chronology and Synchronisms III*, 61-76.
- Dakoronia F. – Kounouklas P., (υπό έκδοση). Fishing at Κυνος, στο 10th *International Symposium on ship Construction in Antiquity, Hydra, Greece, 27 August - 02 September 2008, Tropis X*.
- Δακορώνια Φ. – Κουνούκλας Π. – Μπελέσης Δ., 2006. Ο Αίας... στον Κύνο. Σύστημα Διαχείρισης Ανασκαφικών Δεδομένων, *ΑΕΘΣΕ 2*, 999-1009.
- Δακορώνια Φ. – Κωτούλας Δ. – Μπαλτά Ε. – Συθιακάκη Β. – Τόλιας Γ., 2002. *Λοκρίδα Ιστορία και Πολιτισμός*, Αθήνα.
- Deger-Jalkotzy S., 1999. Elateia and Problems of pottery chronology, στο *ΠΜΚ 1*, 195-202.
- Desborough V.R. d'A., 1972. *The Greek Dark Ages*, London.
- Hänsel B., 1979. Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975-1978, *JbRGZM 26*, 167-202.
- Hiesel G., 1990. *Späthelladische Hausarchitektur*, Mainz am Rhein.
- Jacob-Felsh M., 1988. Compass-drawn concentric circles in vase painting. A problem of relative chronology at the end of the Bronze Age, στο French E.B. – Wardle K.A. (επιμ.), *Problems in Greek prehistory: papers presented at the centenary conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, Bristol: Bristol Classical Press, 193-199.
- Jacob-Felsh M., 1996. Die spätmykenische bis frühprotogeometrische keramik, στο Felsch R.C.S. (επιμ.), *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, τ. I, Mainz am Rhein, 1-213.
- Kilian K., 1976. Der Siedlungshügel Bunar Baschi bei Sikourion., στο Milojevic V. et al. (επιμ.), *Die Deutschen Ausgrabungen auf Magulen um Larisa in Thessalien 1966, Beiträge zur ur-und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer- Kulturraumes 15*, Bonn, 65-71.
- Κουνούκλας Π., 2006. Ο Κύνος στην Πρωτογεωμετρική Εποχή, *ΑΕΘΣΕ 2*, 989-997.
- Κουνούκλας Π., (υπό έκδοση). Marine installations at the site of Κυνος, Gulf of Euboea, Central Greece, στο 9th *International Symposium on ship Construction in Antiquity, Agia Napa, 26-29 August 2005, Tropis IX*.
- Kraiker W. – Kübler K., 1939. *Kerameikos I, Ergebnisse der Ausgrabungen, Die Nekropolen des 12. bis 13. Jahrhunderts*, Berlin.
- Lenz D. – Ruppenstain F. – Baumann M. – Catling R.W.V., 1998. Protogeometric Pottery at Troia, στο *Studia Troica*, Band 8, Mainz am Rhein, 190-222.
- Liss B., 2009. The sequence of Late Bronze/Early Iron Age Pottery from Central Greek Settlements – a Fresh Look at Old and New Evidence, στο *LH III C Chronology and Synchronisms III*, 203-233.
- Mommsen H. – Maran J., 2000-2001. Production Places of some Mycenaean Pictorial Vessels: The Contribution of Chemical Pottery Analysis, *OpAth 25-26*, 95-106.

- Νικολάου Ε., 1999. Παιδικές ταφές intra muros της Έσχατης Χαλκοκρατίας από τον Κύνο της Ανατολικής Λοκρίδας, στο *ΠΜΚ* 1, 153-156.
- Rutter J.B., 1979. The Last Mycenaean at Corinth, *Hesperia* 48, 348-392.
- Rutter J.B., 2007. How Different is LH III C Middle at Mitrou? An Initial Comparison with Kalapodi, Kynos, and Lefkandi, στο *LH III C Chronology and Synchronisms* II, 287-300.
- Snodgrass A.M., 1971. *The Dark Age of Greece. An archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries BC*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Stiros S.C. – Dakoronia F., 1989. Ruolo storico e identificazione di antichi terremoti nei siti della Grecia, στο Guidoboni E. (επιμ.), *I Terremoti prima del Mille in Italia e nell' area mediterranea. Storia, Archeologia, Sismologia*, Bologna: ING–Storia Geofisica Ambiente, 422-439.
- Τσούντας Χρ., 1891. Εκ Μυκηνών, *AE*, 1-44.
- Tsountas Chr. – Manatt J.L., 1897. *The Mycenaean Age*, London, Boston, New York.
- Van de Moortel A., 2009. The Late Helladic III C – Protogeometric Transition at Mitrou, East Lokris, στο *LH III C Chronology and Synchronisms* III, 359-372.

Εικ. 1. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου του Κύνου (Αεροφωτογραφία Γ.Υ.Σ.)

ΚΥΝΟΣ 1980-2007	
ΜΕΤΡ.	ΜΕΤΡ.
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ	ΤΕΛΟΣ

Εικ. 2. Η κάτοψη των οικοδομικών καταλοίπων της φάσης Κύνος 5.

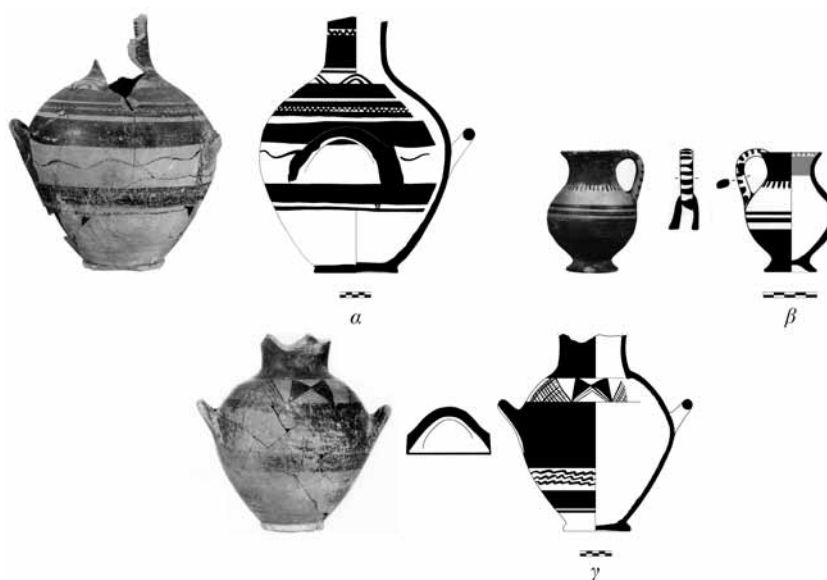
Εικ. 3. Λεπτομέρεια δαπέδου και παιδικής ταφής εντός του χώρου ΣΤ (Νικολάου 1999, 154, εικ.3).

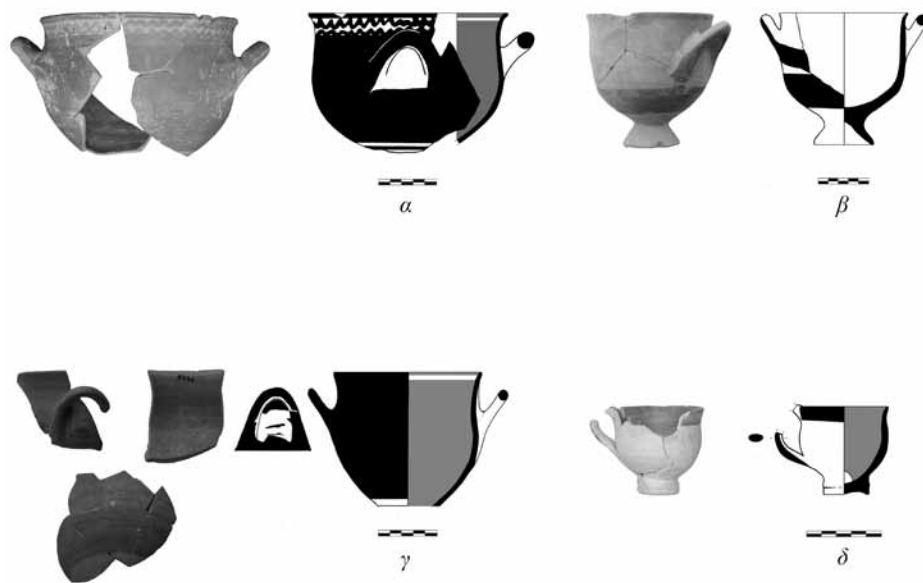
Εικ. 4. Λεπτομέρεια τοιχοποιίας από τον χώρο Δ.

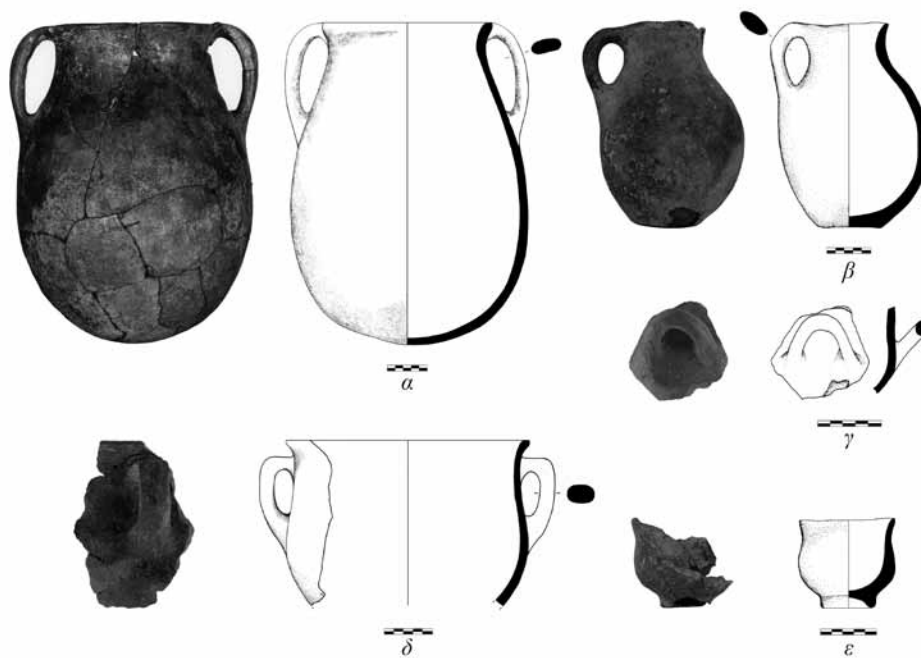
Εικ. 5. Η πήλινη κυκλική κατασκευή εντός του χώρου Δ (Dakoronia – Kounouklas 2009, 74, fig.18).

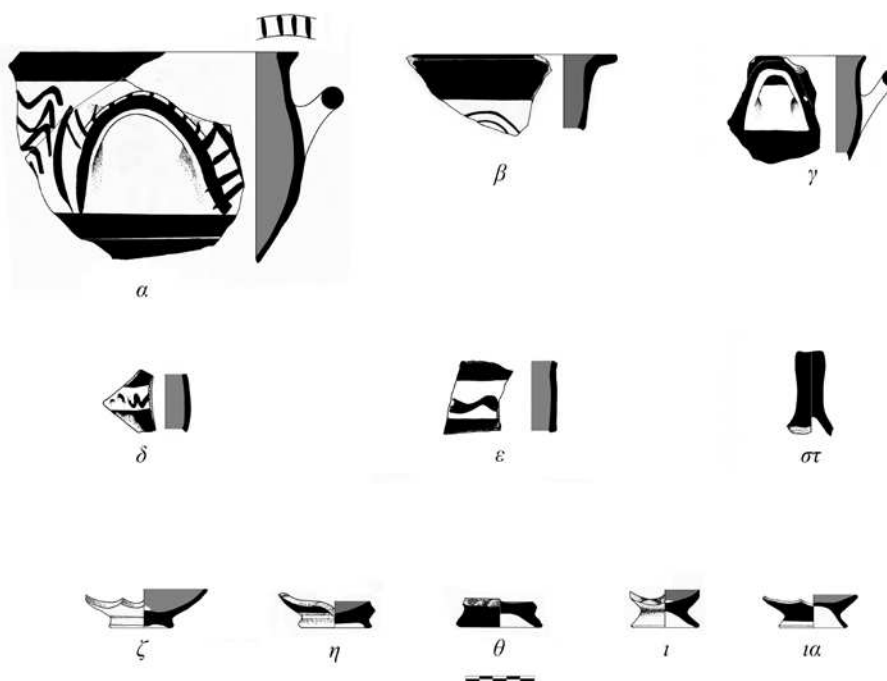
Εικ. 6. Τροχήλατα κλειστά αγγεία της φάσης Κύνος 5.

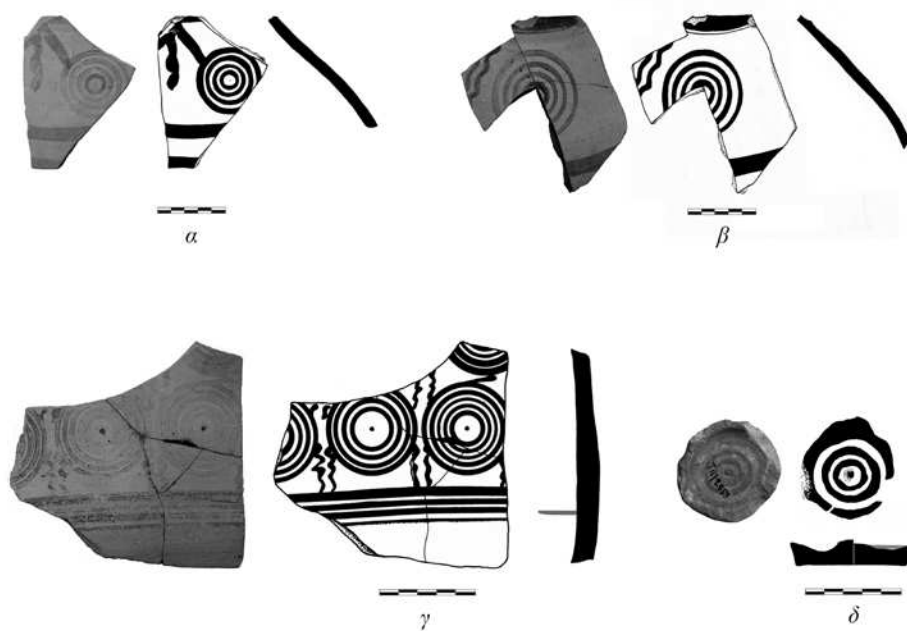
Εικ. 7. Τροχήλατα ανοικτά αγγεία της φάσης Κύνος 5.

Εικ. 8. Χειροποίητη στιλβωτή κεραμική της φάσης Κύνος 5.

Εικ. 9. Τροχήλατη γραπτή κεραμική της φάσης Κύνος 5.

Εικ. 10. Όστρακα με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων της φάσης Κύνος 5.

Η ΑΝΑΚΥΚΛΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΚΥΝΟΥ

Φανουρία Δακωρώνια, Πέτρος Κουνούκλας

Η ανακύκλωση είναι ένας όρος, που μπήκε στη ζωή μας τις τελευταίες δεκαετίες με αφορμή τα περιβαλλοντικά προβλήματα, που δημιούργησε στον πλανήτη ο άνθρωπος με την κακή και άσκοπη κάποτε χρήση των φυσικών πόρων.

Η ανακύκλωση όμως σαν λειτουργία είναι μία πανάρχαια υπόθεση, που ξεκινά μαζί με τη ζωή στον πλανήτη. Έστω σαν παράδειγμα η αέναη λίπανση της χλωρίδας από νεκρούς οργανισμούς, περιττώματα, σεσηπτότα οργανικά υλικά. Ακόμα και ο μαύρος χρυσός, τόσο σημαντικός στη σύγχρονη οικονομία είναι προϊόν ανακύκλωσης. Πληροφορίες για ανακύκλωση, κυρίως μετάλλων, παραδίδονται και από τις αρχαίες πηγές¹.

Σήμερα με τον όρο ανακύκλωση υποδηλώνουμε την επαναχρησιμοποίηση αχρηστευμένων ή άχρηστων αντικειμένων με τη μετατροπή τους σε διαφορετικά ή και παρόμοια χρηστικά αντικείμενα. Από τη σύντομη αυτή εισαγωγή διαγράφονται αυτόματα δύο μεγάλες κατηγορίες ανακύκλωσης: η φυσική και η τεχνητή. Στη μεν πρώτη κατηγορία ο δράστης είναι η φύση, στη δεύτερη ο *homo sapiens*!

Όλοι οι αρχαιολόγοι, οποιασδήποτε κατεύθυνσης (προϊστορικοί, κλασσικοί, βυζαντινοί) είναι βέβαιο ότι έχουν έλθει σε επαφή με ανακυκλωμένα αντικείμενα και γνωρίζουν ότι αυτά δεν είναι πάντοτε αποτέλεσμα της ίδιας σκοπιμότητας ή της ίδιας αιτιολογίας. Όλα όμως αποτελούν εκφράσεις οικονομίας κεφαλαίου, είτε υλικού είτε έμψυχου.

Στον Κύνο αποδείξεις ανακύκλωσης έχουμε από όλες τις εποχές ύπαρξης του οικισμού. Λεπτομέρειες για την ιστορία του τόπου και την ανασκαφή θα ήταν απώλεια χρόνου αν τις αναφέραμε δεδομένου ότι ο Κύνος είναι ήδη αρκετά γνωστός στη βιβλιογραφία². Το μόνο που πρέπει να υπενθυμίσουμε είναι ότι ο οικισμός είναι από τους μακροβιότερους γνωστούς εφόσον η εγκατάσταση σε αυτόν ξεκινά από τη τελική νεολιθική εποχή και διαμέσου των αιώνων επιβιώνει τουλάχιστον μέχρι και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Τα τεχνητά ανακυκλωμένα αντικείμενα από τον Κύνο μας επιτρέπουν τη διάκριση δύο διαφορετικών σταδίων ανακύκλωσης: την πρωτογενή και τη δευτερογενή.

Στην πρωτογενή μπορούμε να κατατάξουμε εκείνα τα αντικείμενα, που χρησιμοποιήθηκαν στη φυσική τους κατάσταση ως ήταν και στη συνέχεια τα άχρηστα τμήματά τους χρησίμευσαν για άλλη λειτουργία με ή χωρίς επεξεργασία. Τέτοια είναι τα οστέινα εργαλεία, τα οποία προέρχονται από ζώα, που αφού καταναλώθηκαν για άλλο λόγο (π.χ. τροφή), τα υπολείμματα χωρίς ή με επεξεργασία χρησιμοποιήθηκαν ως εργαλεία (εικ. 1)³. Σημειώνεται ότι και στα απλοϊκά και πρωτόγονα εργαλεία απεικονίζεται η εξειδίκευση της παραγωγής, δεδομένου ότι το είδος του οστού του ζώου από όπου προήλθε κάθε εργαλείο καθορίζει και τη χρήση του. Λεπτά συμπαγή οστά μικρού πλάτους από τα πλευρά ζώων χρησίμευσαν ως οπίεις ή σπάτουλες, ενώ πλατύτερα, συνήθως από την πλάτη, χρησίμευαν για κουτάλια, σπάτουλες και ξέστρα⁴.

Το οστέινα εργαλεία, όπως τα βρίσκουμε, έχουν μορφή κατάλληλη για την εργασία που προορίζονταν, αλλά η μορφή τους είναι είτε αποτέλεσμα σκόπιμης επεξεργασίας ή έχει προκύψει από την αντίστοιχη χρήση.

Άλλα αντικείμενα αυτής της κατηγορίας ανακύκλωσης είναι απλές πέτρες διάτρητες, που ανάλογα με

1. Van Straten 1992, 268-274. Lindenlauf 2006, 30-32.

2. Βλ. στην παρούσα έκδοση Κουνούκλας - Δακωρώνια, υποσημείωση 1.

3. Οστέινα αντικείμενα παντός είδους, μεταξύ των οποίων και εργαλεία, έχουν βρεθεί σε όλες σχεδόν τις ανασκαφές και έχουν λιγώτερο ή περισσότερο διεξοδικά δημοσιευθεί π.χ. βλ. Evely 1993, 106-107, 219-225. Rahmstorf 2008, 190-214, κ.ά.

4. Evely 1993, 106.

το μέγεθος και κυρίως με το βάρος τους μπορούν να ερμηνευθούν ως βάρη για δίκτυα ή άγκυρες (εικ. 2)⁵. Στη Μεσόγειο, και όχι μόνο, τέτοιες πρόχειρες λύσεις είναι γνωστές στους ψαράδες μέχρι σήμερα.

Στον Κύνο, και όχι μόνο, έχει διαπιστωθεί και η χρήση κελυφών οστρέων ή γαστροπόδων χωρίς ή με επεξεργασία ως κτερισμάτων σε τάφους παιδιών. Επίσης σπόνδυλοι μεγάλων ψαριών διαμορφωμένων σε χάνδρες (εικ. 3) έχουν εξυπηρετήσει τον ίδιο σκοπό⁶.

Εκεί όμως που η έννοια της ανακύκλωσης πραγματώνεται ουσιαστικά είναι στην επαναχρησιμοποίηση με ή χωρίς ειδική επεξεργασία αντικειμένων, προϊόντων επένδυσης κεφαλαίου έμψυχου και υλικού, τα οποία δεν εξυπηρετούν πλέον τον αρχικό σκοπό για τον οποίο κατασκευάστηκαν και περιέρχονται σε στάδιο δευτερογενούς ανακύκλωσης.

Κι αυτού του τύπου η ανακύκλωση στον Κύνο είναι παρούσα και καταγράφεται σε όλες τις εποχές, συνίσταται δε αποκλειστικά από ανακυκλωμένα κεραμικά αντικείμενα κυρίως αγγεία.

Εάν ένα αγγείο είναι επισκευάσιμο μετά τη θραύση του, σε όλες τις εποχές της αρχαιότητας, το συγκολλούν χρησιμοποιώντας κατά κανόνα μολύβδινους συνδέσμους (εικ. 4). Βέβαια τότε μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνον ως υποδοχέας στερεών όχι όμως υγρών. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν αποκλείεται να χρησιμοποιηθεί για κτέρισμα τάφου ή όταν το αγγείο ήταν ιδιαίτερα μεγάλης αξίας λόγω διακόσμησης μπορεί να επιδιορθωνόταν και να κρατείτο ως κειμήλιο ή ως σύμβολο status⁷.

Μία ενδιαφέρουσα περίπτωση ανακύκλωσης στον Κύνο αποτελεί ένα κύπελλο της υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ μέσης περιόδου⁸, του οποίου αποκολλήθηκε η λαβή και σε δεύτερη επεξεργασία στο σημείο έκφυσής της το ξανάβασαν και το χρησιμοποίησαν (εικ. 5).

Όταν τα κατεστραμμένα αγγεία δεν ήταν επισκευάσιμα τότε τμήματά τους μετά από κάποια νέα διαμόρφωση αποκτούσαν νέα χρήση. Ανάλογα με το είδος του αγγείου από το οποίο προέρχονταν διαμορφωνόταν και το είδος χρήσης. Έτσι από βάσεις μεγάλων αγγείων, τις οποίες λείαναν κατά την περιφέρεια κατασκεύαζαν βάσεις κεραμικών τροχών (εικ. 6)⁹.

Θραύσματα μεγάλων αγγείων με χονδρά τοιχώματα χρησιμοποιούνται πιθανόν για εκδορά ζώων ή επεξεργασία δερμάτων καθώς επίσης και για λείανση κεραμικών (εικ. 7)¹⁰.

Είναι βέβαιο ότι σε όλες τις ανασκαφές θέσεων της Εποχής του Χαλκού βρίσκονται επαναχρησιμοποιημένα υλικά μεταξύ των οποίων δεσπόζουσα θέση κατέχουν όστρακα κανονικότερα ή ατελέστερα στρογγυλοποιημένα με ή χωρίς διαμερή οπή στο μέσον. Είναι λίγες οι περιπτώσεις τέτοιων αντικειμένων, που έχουν τύχει διεξοδικής διερεύνησης και ερμηνείας. Χαρακτηριστικό ότι στις παλαιές ανασκαφές ή δεν αναφέρονταν ή περιγράφονταν συνολικά χωρίς περαιτέρω προσπάθεια ερμηνείας. Παλαιότερα όλα τα σχετικά παραδείγματα ταυτίζονταν συλλήβδην ως σφονδύλια ή υφαντικά βάρη. Για μερικά από αυτά δεν αποκλείονται αυτές οι χρήσεις. Πολλά όμως αποδείχθηκε σε σχετικά πειράματα, ότι αποκλείεται να λειτουργήσουν έτσι.

Από τα αντίστοιχα παραδείγματα του Κύνου, με βάση τις σύγχρονες μελέτες παραλλήλων από άλλες περιοχές και σύμφωνα με εμπειρικές παρατηρήσεις, καταλήξαμε στις ακόλουθες προτάσεις τυπολογικής κατάταξης:

Όστρακα επιμελώς στρογγυλεμένα με οπή ακριβώς στο κέντρο τους αποδεικνύονται λειτουργικά ως σφονδύλια για αδράχτι¹¹, όχι όμως ως υφαντικά βάρη, όταν προέρχονται από αγγεία με λεπτά τοιχώματα (εικ. 8α). Ως βάρη είναι προφανές ότι χρησίμευσαν τα όστρακα με οπή που προέρχονται από χονδροειδή οικιακά σκεύη με παχιά τοιχώματα. Αυτά λόγω βάρους μπορεί να χρησιμοποιηθούν ως υφαντικά βάρη,

5. Powel 1996, 105. 115.

6. Κατάθεση οστρέων ή κελυφών γαστροπόδων σε τάφους δεν είναι άγνωστη πρακτική (Ιακωβίδης 1969, 453, 455), ενώ είναι συνήθης η χρήση οστρέων ως κοσμημάτων (Δακορώνια 1993, 225). Απουσιάζουν εν τούτοις από την μέχρι σήμερα γνωστή βιβλιογραφία τα παραδείγματα χανδρών από σπονδύλους ψαριών που έχουν βεβαιωθεί στον Κύνο (Νικολάου 1999, 153).

7. Σταμούδη 2002, 38-40. Σταμούδη 2007, 280, εικ.8.

8. Mountjoy 1986, 171, fig. 219.

9. Evely 1993, 269-271, figs. 110, 111.

10. Η σχετική ερμηνευτική πρόταση βασίστηκε σε εμπειρική εφαρμογή από επαγγελματία εκδορέα, ο οποίος ταύτισε το εύρημα με εργαλείο εκδοράς χοιρινών. Η μελέτη του ζωοαρχαιολογικού υλικού του Κύνου επιβεβαίωσε την κατανάλωση χοιρινών κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.

11. Rahmstorf 2008, 50. Evely 2006, 300.

όχι όμως ως σφονδύλια¹². Παράλληλα δεν αποκλείεται η χρήση τους ως αλιευτικά βάρη σε δίκτυα, ιδιαίτερα εκείνα με ακανόνιστο σχήμα και έκκεντρη οπή (**εικ. 8β**)¹³.

Λεπτότερα όστρακα ακανόνιστου σχήματος με οπή οπουδήποτε στην επιφάνειά τους, αποκλείεται να χρησιμοποιούνταν για γνέσιμο ή ως υφαντικά βάρη, είναι όμως κατάλληλα να χρησιμοποιηθούν ως βάρη στην ήδη από τους αρχαίους χρόνους γνωστή αλιευτική τεχνική της καθετής (**εικ. 8γ**)¹⁴. Σε αυτή την περίπτωση τοποθετούνται επάνω από και κάτω από το άγκιστρο εξυπηρετώντας διπλό σκοπό, αφενός με το βάρος τους να κρατούν την πετονιά στο νερό, αφετέρου να προκαλούν με το χρώμα τους και την κίνησή τους τα ψάρια¹⁵.

Άλλες ερμηνείες, που έχουν δοθεί για τα εν λόγω όστρακα, είναι ότι χρησιμοποιούνταν ως περιάπτα, ως πώματα αγγείων και ως ελάσματα σεισμών βασιζόμενες σε αντίστοιχα ανασκαφικά δεδομένα. Παρόμοια όστρακα με δουλεμένες ακμές πιστεύεται ότι χρησιμοποιούνταν και για τη λείανση αγγείων¹⁶.

Μεταξύ των οστράκων με οπή από λεπτά αγγεία ελάχιστα φέρουν δύο οπές (**εικ. 8δ**). Στις δημοσιεύσεις, οσάκις ασχολήθηκαν μαζί τους, ερμηνεύθηκαν επίσης ως σφονδύλια για τη σύγχρονη κατασκευή διπλού νήματος¹⁷ ή ως κομβία¹⁸. Παρά ταύτα από έρευνα στη βιβλιογραφία και στην αρχαία ελληνική γραμματεία αλλά και σύμφωνα με παράλληλα της ελληνικής παράδοσης πιστεύουμε ότι τα όστρακα αυτά ήταν παιχνίδια, οι γνωστές στην αρχαιότητα ίνγκες¹⁹, ή φρούζες κατά τη λαϊκή παράδοση.

Μαζί με τα περιγραφέντα όστρακα με οπή στις ανασκαφές καθώς και στον Κύνο συγκεντρώνονται όστρακα αποστρογγυλοποιημένα χωρίς οπή (**εικ. 9α**). Πολλά από αυτά λόγω της ατελούς επεξεργασίας κάποτε διαλανθάνουν της προσοχής των ανασκαφών. Όσα όμως συλλέγονται ως ιδιαίτερα ευρήματα δύσκολα ερμηνεύονται και συχνά μόνο βάσει εθνογραφικών παρατηρήσεων έχουν προταθεί λιγότερο ή περισσότερα αξιόπιστες ερμηνείες τους. Πολλά από αυτά, τα οποία διαθέτουν καθαρό κυκλικό περίγραμμα, ερμηνεύθηκαν ως πώματα²⁰. Στον Κύνο όμως για πρώτη φορά, όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε από τη βιβλιογραφία, έχουμε και την απόδειξη, ότι ήταν πώματα (**εικ. 9γ**). Η ταύτιση είναι ασφαλής μετά την εύρεση ενός αποστρογγυλεμένου οστράκου, που ήταν ενσωματωμένο σε μάζα ασβεστοκονιάματος. Στην περίμετρό του διατηρούνται ευδιάκριτα στο κόνιαμα τα ίχνη του σκεύους, το οποίο σφράγιζε. Φαίνεται λοιπόν ότι τοποθετούσαν το αποστρογγυλεμένο όστρακο στο στόμιο του σκεύους, εν συνεχεία το κάλυπταν με επίστρωση κονιάματος και το διαμόρφωναν έτσι ώστε το περιεχόμενο να μην χύνεται, εάν ήταν υγρό και γενικότερα να διατηρείται αεροστεγώς προφυλαγμένο²¹.

Μία άλλη άποψη ότι τα αποστρογγυλεμένα όστρακα χωρίς οπή (**εικ. 9β**) ήταν πεσσοί άβακα για το παιχνίδι της πεσσείας ή της εννεάδας μπορεί επίσης να θεωρηθεί ασφαλής²². Όστρακα λιγότερο ή περισσότερο διαμορφωμένα χωρίς οπή μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για το παιχνίδι του εποστρακισμού²³.

Στον Κύνο έχει βεβαιωθεί η χρήση χονδροειδών οστράκων ανεξαρτήτου σχήματος, ως υποδομή εστιών και εδράνων για την τοποθέτηση αποθηκευτικών πύθων, ίσως και μία πρώτη προσπάθεια μόνωσης (**εικ. 10**).

Όσον αφορά στις λοιπές ερμηνείες των προαναφερθέντων οστράκων ως ταψιά, στηρίγματα μαγειρικών σκευών, κουτάλες, σκεύη σερβιρίσματος, στηρίγματα κεραμικών κλιβάνων, ποτίστρες ζώων κ.τ.λ.²⁴ δεν επιβεβαιώνονται από τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή η ανακύκλωση είναι μία πρακτική βεβαιωμένη σε όλες τις εποχές. Στον Κύνο παρατηρείται ότι το φαινόμενο, όπως περιγράφηκε, ασκείται εντονότερα στις δύο φάσεις που διαδέ-

12. Rahmstorf 2008, 50.

13. Powel 1996, 116.

14. Powel 1996, 116, 128.

15. Η προτεινόμενη ταύτιση προήλθε αφενός από ερμηνεία ψαράδων του Βόρειου Ευβοϊκού κόλπου, αφετέρου από σύγχρονες αλιευτικές τεχνικές στο Ανατολικό Αιγαίο.

16. Rahmstorf 2008, 50-51.

17. Rahmstorf 2008, 50.

18. Evely 2006, 300.

19. Λάζος 2002, 280-289.

20. Ramstorf 2008, 50.

21. Αντίστοιχο παράδειγμα της Εποχής του Χαλκού αποτελεί αδημοσίευτο εύρημα, το οποίο εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ιδαλίου, στην Κύπρο.

22. Λάζος 2002, 112-119, 480-484.

23. Λάζος 2002, 260-261.

24. Ramstorf 2008, 50-51.

χονται την υστεροελλαδική ΙΙΙΓ ύστερη περίοδο, δηλαδή στις φάσεις Κύνος 4 και 5²⁵. Από αυτές, αν και ήταν μικρής διάρκειας, προέρχεται η πλειονότητα των ανακυκλωμένων αντικειμένων και κυρίως των διάτρητων οστράκων. Σχετικά με τα επαναχρησιμοποιημένα όστρακα του Κύνου αξίζει να παρατηρηθεί ότι κανένα δεν προέρχεται από χειροποίητα στιλβωμένα αγγεία, τα οποία εμφανίζονται για πρώτη φορά στην φάση Κύνος 5²⁶. Σε αυτή την περίοδο σπανίζουν τα μεταλλικά αντικείμενα και κυρίως τα εργαλεία. Απουσιάζουν τα σφονδύλια από στεατίτη τα δε πήλινα είναι λιγοστά. Τα επαναχρησιμοποιημένα όστρακα και κυρίως αυτά που διατηρούν ίχνη διακόσμησης φαίνεται να προέρχονται από αγγεία κατεστραμμένα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Τίθεται συνεπώς το εύλογο ερώτημα: αν ο αριθμός των προϊόντων ανακύκλωσης υποδηλώνει μια περίοδο οικονομικής δυσπραγίας ή αποτελεί εποχιακή τάση. Το φαινόμενο όπως περιγράφηκε ταιριάζει με την επικρατούσα μέχρι σήμερα άποψη περί υποχώρησης του βιοτικού επιπέδου με την είσοδο στην Εποχή του Σιδήρου²⁷.

Το αναπόφευκτο πάντως συμπέρασμα είναι ότι τα ταπεινά αυτά ευρήματα δεν στερούνται σημασίας για την απάντηση σε ιστορικά ερωτήματα και πρέπει να τύχουν της ανάλογης προσοχής και επεξεργασίας.

25. Dakoronia-Kounouklas 2009, 63, 65.

26. Dakoronia 2003, 47. Dakoronia-Kounouklas 2009, 65.

27. Σχετικά με την επικρατούσα κατάσταση κατά την έναρξη της Εποχής του Σιδήρου υπάρχει μια πολύ εκτεταμένη βιβλιογραφία. Ενδεικτικά παραπέμπουμε στο πιο πρόσφατο έργο του Dickinson 2006, 238-258, όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία.

SUMMARY

RECYCLING IN ANTIQUITY: THE EXAMPLE OF KYNOS

Fanouria Dakoronia, Petros Kounouklas

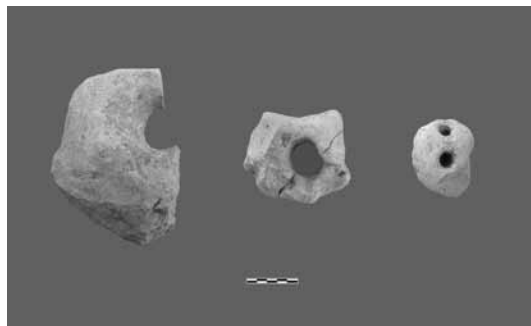
The reuse of discarded objects to economize capital and manpower is a process that occurs throughout the whole of antiquity. This phenomenon is reflected in the LBA through EIA artefacts discovered during the systematic excavation of the prehistoric settlement at Kynos-Livanates. In order to investigate this topic further, examples of recycling are presented and the phenomenon is examined as to whether it resulted from financial distress or was a common custom.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

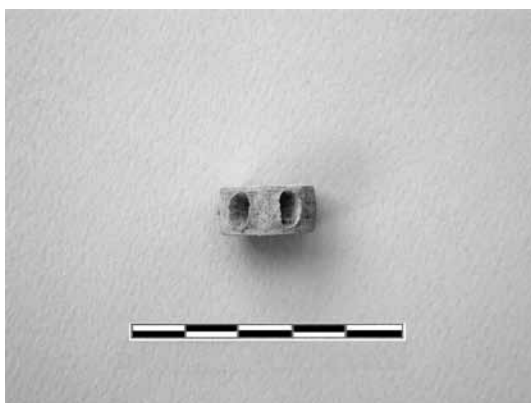
- Δακωρώνια Φ., 1993. ΑΔ 43, 1988, Χρονικά, 225.
- Dakoronia F., 2003. The Transition from Late Helladic III C to the Early Iron Age at Kynos, στο *LH III C Chronology and Synchronisms I*, 37-51.
- Dakoronia F. – Kounouklas P., 2009. Kynos' Pace to the Early Iron Age, στο *LH III C Chronology and Synchronisms III*, 61-76.
- Dickinson O.T.P.K. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age*, London and New York.
- Evely R.D.G., 1993. *Minoan Crafts: Tools and Techniques An Introduction*, SIMA 92: 1, Göteborg.
- Evely D., 2006. The small finds, στο D. Evely. (επιμ.), *Lefkandi IV. The Bronze Age, The Late Helladic III C Settlement at Xeropolis*, BSA Supplementary Volume No. 39, Oxford and Northampton, 265-302.
- Ιακωβίδης Σ., 1969. *Περατή Το νεκροταφείον Α Οι τάφοι και τα ευρήματα*, Αθήνα.
- Λάζος Χ., 2002. *Παίζοντας στο χρόνο*, Αθήνα.
- Lindenlauf A., 2006. Recycling of votive offerings in Greek Sanctuaries. Epigraphical and Archaeological Evidence, στο C. Mattusch, A. Donohue, A. Brauer (επιμ.), *Common Ground: Archaeology, Art, Science and Humanities (Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23-26, 2003)*, Oxford, 30-32.
- Mountjoy P.A., 1986. *Mycenaean Decorated Pottery A Guide to Identification*, SIMA 73, Göteborg.
- Νικολάου Ε., 1999. Παιδικές ταφές intra muros της Έσχατης Χαλκοκρατίας από τον Κύνο της Ανατολικής Λοκρίδας, στο *ΠΜΚ 1*, 153-156.
- Powel J., 1996. *Fishing in the Prehistoric Aegean*, SIMA-PB 137, Jonsered.
- Rahmstorf L., 2008. *Kleinfunde aus Tiryns*, Band XVI, Weisbaden.
- Σταμούδη Α., 2002. Πελασγία, στο Φ. Δακωρώνια, Π. Μπούγια (επιμ.), *Ο δρόμος είχε τη δική του ιστορία. Κατάλογος περιοδικής έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Λαμίας 1999*, Λαμία, 38-40.
- Σταμούδη Α., 2007. Ένα οικιστικό σύνολο στην παραλία της Πελασγίας: μία άγνωστη πόλη της κλασικής περιόδου αποκαλύπτει τα μυστικά της, στο 3^ο Συνέδριο Αλμυρωτικών Σπουδών, *Αλμυρός Μαγνησίας, 13-15 Οκτωβρίου 2000*, Βόλος, 267-282.
- Van Straten F.T., 1992. Votives and Votaries in Greek sanctuaries, στο A. Schachter (επιμ.), *Le Sanctuaire grec, Vandoeuvres-Geneve, 20-25 Aout, 1990*, Geneva, 268-274.

Εικ. 1. Οστέινα εργαλεία.

Εικ. 2. Λίθοι-αλιεντικά βάρη.

Εικ. 3. Χάνδρα από σπόνδυλο ψαριού.

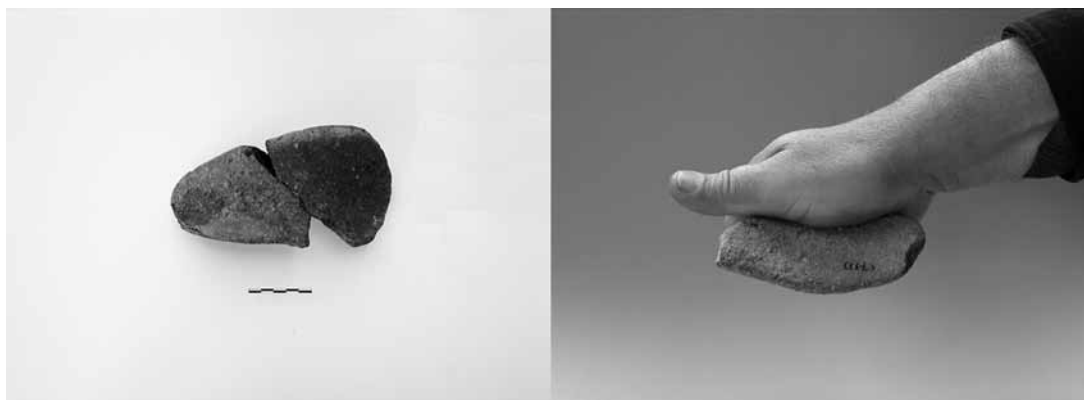
Εικ. 4. Μολύβδινοι σύνδεσμοι αγγείων.

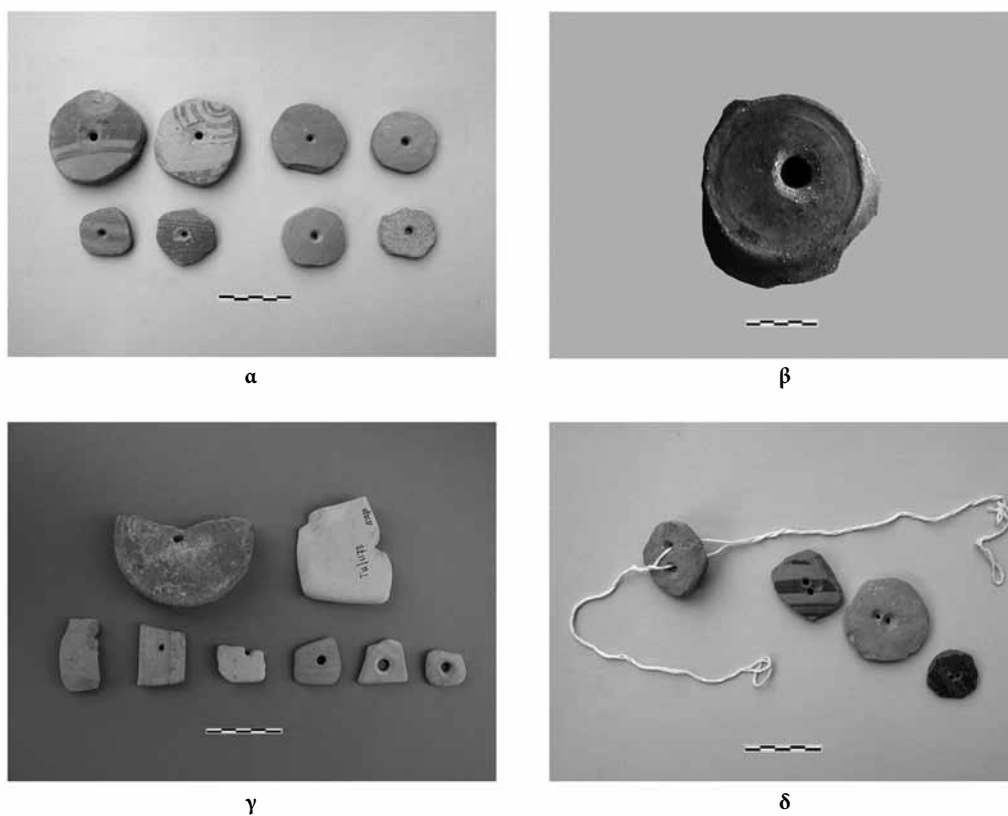
Εικ. 5. Κύπελλο επιδιορθωμένο.

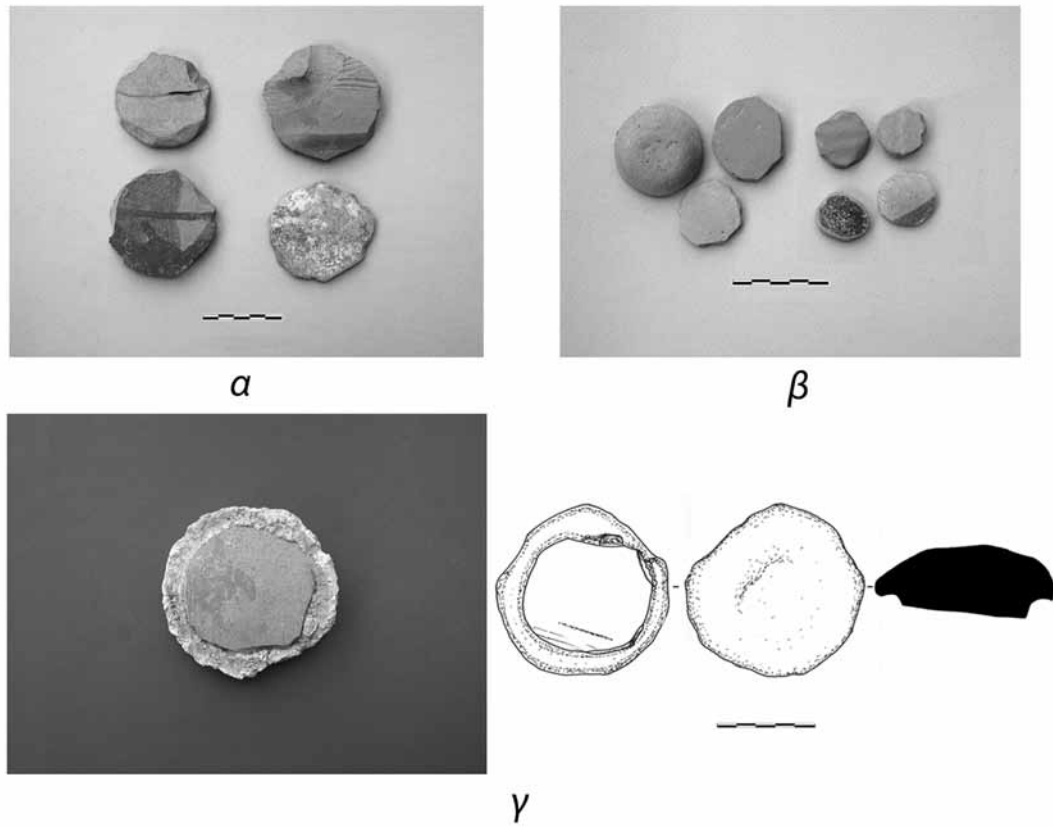
Εικ. 6. Βάση μεγάλου αγγείου ως κεραμικός τροχός.

Εικ. 7. Όστρακο μεγάλου αγγείου ως εργαλείο εκδοράς.

Εικ. 8. α) όστρακα διαμορφωμένα σε σφονδύλια, β) βάση αγγείου διάτρητη, πιθανώς υφαντικό ή αλιευτικό βάρος, γ) λεπτά όστρακα διάτρητα-βάρη καθετής, δ) ίυγγες (φρούζες).

Εικ. 9. Αποστρογγυλεμένα όστρακα χωρίς οπή: α) πώματα, β) πεσσοί, γ) όστρακο ως πώμα με το συνδετικό του κονίαμα.

Εικ. 10. Όστρακα ως μονωτικό υπόστρωμα άψητου αποθηκευτικού λίθου.

ΛΟΚΡΙΚΑ ΥΦΑΝΤΙΚΑ ΒΑΡΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΥΝΟ ΛΙΒΑΝΑΤΩΝ*

Κατερίνα Βασιλειάδη

Στο πλαίσιο επεξεργασίας και μελέτης του αρχαιολογικού υλικού της συστηματικής ανασκαφής του παράκτιου οικισμού του Κύνου στις Λιβανάτες, που χρηματοδοτείται από το INSTAP (Institute of Aegean Prehistory), έχει συγκεντρωθεί ένας ικανός αριθμός πληροφοριών για τις παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων του, καθ' όλη την διάρκεια της ζωής του¹.

Η συμβολή της γυναίκας στην αγροτική και κυρίως οικιακή οικονομία ήταν και είναι ιδιαίτερος σημαντική². Λειτουργεί όχι μόνον ως «δέσποινα», υπεύθυνη για την καλή λειτουργία του οίκου και την ανατροφή των παιδιών, αλλά και ως παραγωγική μονάδα αγαθών, όπως είναι τα νήματα για την ύφανση και την κατασκευή ενδυμάτων, καλυμμάτων πάσης φύσεως, ιστίων κ.λ.π. Μία άλλη παραγωγική ασχολία που αποδίδεται στη γυναίκα κατά την αρχαιότητα ήταν και η κατασκευή μαγειρικών σκευών, πήλινων, χειροποίητων για οικιακή χρήση.

Μία σημαντική απόδειξη της υφαντικής δραστηριότητας των γυναικών αποτελεί η αρχαία εικονογραφία³, από την οποία πληροφορούμεθα ότι τουλάχιστον μέχρι τους Ρωμαϊκούς χρόνους⁴ χρησιμοποιούσαν τον κατακόρυφο (όρθιο) αργαλειό⁵. Από τους αργαλειούς δεν έχει σωθεί κανένα δείγμα, διότι κατασκευάζονταν από οργανικά υλικά, όπως είναι το ξύλο, που δεν διατηρείται⁶. Αντίθετα, τα πήλινα ή μολύβδινα υφαντικά βάρη⁷, γνωστά στην αρχαιότητα με το όνομα αγνύθες⁸, που χρησιμοποιούνται σε αυτούς, βρίσκονται

* Ευχαριστώ θερμά την Δρ. Αρχαιολόγο και Επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων κα. Δακορώνια Φανουρία για την παραχώρηση του υλικού, τις πολύτιμες υποδείξεις της, για την στήριξη και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, την ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και συγκεκριμένα την προϊσταμένη της κα. Παπακωνσταντίνου Μαρία-Φωτεινή για την στήριξη της. Η φωτογράφιση του υλικού έγινε από τον Κουνούκλα Πέτρο, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την πολύτιμη βοήθειά του.

1. Δακορώνια 2006. Δακορώνια 2008, 278-280 και 2010.

2. Renfrew 1984, 331-336.

3. Στην αρχαία εικονογραφία συναντάμε αρκετές απεικονίσεις με υφάντρες μπροστά στον όρθιο αργαλειό, όπου μέσω αυτών παρουσιάζονται και οι διαφοροποιήσεις του τρόπου χρήσης των αγνυθών, όπως στον Καβειρικό σκύφο του τέλους του 5^{ου} αι. π.Χ., στο Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης (για τον σκύφο βλέπουμε σχετικές λεπτομέρειες στο Walters 1892-93, 8, στον Crowfoot 1936-7, 41, εικ. 4 και στο Wilson 1938, 17, εικ. 5, πίν. IV). Επίσης σε τέσσερις τουλάχιστον Καβειρικούς σκύφους, απεικονίζεται ο όρθιος αργαλειός, ο λεγόμενος της Κίρκης: σχετικά βλέπε McLaughlin 1981, 79 κ.ε. Τέλος στον ερυθρόμορφο σκύφο του Chiusi όπου απεικονίζεται η Πηνελόπη μαζί με τον Τηλέμαχο μπροστά σε όρθιο «Ομηρικού τύπου» αργαλειό [CVA, Italia Lix Chiusi, 2, 1981, 16-17, πιν. 35.1].

4. Για την μεγάλη περίοδο χρήσης του αργαλειού έως τους Ρωμαϊκούς Χρόνους Davidson – Thompson 1943, 65 και Wilson 1938, 21-23, επίσης Goldman 1950, 394, σημ. 6 και Robinson 1959, 86. Τέλος ο Σέρβιος, Aen.VII, 14 μας πληροφορεί ότι στον 4^ο αι μ.Χ. ύφαιναν όρθιοι, όπως και ο Forbes 1956, 202-205, ο οποίος δέχεται ότι ο αργαλειός με αγνύθες χρησιμοποιήθηκε σε μερικές περιοχές της Ελλάδος μέχρι τον 4^ο αι μ.Χ., καθώς από τον 1^ο αι. μ.Χ. εμφανίζεται ο οριζόντιος αργαλειός, που αντικαθιστά στις περισσότερες περιπτώσεις τον κατακόρυφο (όρθιο) και δεν χρειαζόταν αγνύθες.

5. Η αρχαιότερη απεικόνιση όρθιου αργαλειού συναντάται σε κορινθιακό αρύβαλλο του 600 π.Χ. βλ. Weinberg 1956, 262-267, πίν. 33. Για την χρήση του όρθιου αργαλειού, βλ. Τζαχίλη 1997, 153-156, 172, Mc Laughing 1981, 79-81, Crowfoot 1936-1937, 34-47.

6. Τζαχίλη 1997, 145.

7. Davidson – Thompson 1943, 74, 94 και Davidson 1952, 163.

8. Η λέξη αγνύς-ῥθος, που απαντά κυρίως στον πληθυντικό «ἀγνύθες» είναι άγνωστης ετυμολογίας, βλέπε σχετικά Frisk 1960, βλ. λ. ἀγνύς.

σε μεγάλους αριθμούς σε οικισμούς όλης της αρχαιότητας, σπανιότερα όμως και σε τάφους⁹ ή σε ιερά ως αφιερώματα¹⁰.

Από την ανασκαφή του οικισμού του αρχαίου Κύνου, πόλης της Ανατολικής Λοκρίδας, που αναφέρεται από τον Όμηρο και ταυτίζεται με χαμηλό λόφο στην παραλία Λιβανατών¹¹, έχουν προέλθει υφαντικά βάρη-αγνύθες¹², κατ' αποκλειστικότητα πήλινες, που κλιμακώνονται χρονολογικά από τον 7^ο αι. π.Χ.¹³ μέχρι τον 1^ο αι. μ.Χ.¹⁴ Οι αγνύθες του Κύνου τυπολογικά, εντάσσονται σε τρεις κατηγορίες: τις **φακόσχημες** (εικ. 1, 2), τις **πυραμιδόσχημες** (εικ. 3, 4) και τις **αρτόσχημες** ή **δισκοειδείς** (εικ. 5, 6). Οι τύποι αυτοί βέβαια συναντώνται όχι μόνο στην Ανατολική Λοκρίδα αλλά και σε ολόκληρο των Ελλαδικό χώρο με μικρές παραλλαγές και αυξομειώσεις¹⁵. Οι **πυραμιδόσχημες** αγνύθες διακρίνονται σε 2 παραλλαγές ανάλογα με την βάση τους, σε αυτές με **στρογγυλεμένη ορθογώνια βάση** (εικ. 7, 8) και σε εκείνες με **τετράγωνη βάση** (εικ. 9). Οι **αρτόσχημες** ή **δισκοειδείς** αγνύθες διακρίνονται επίσης σε 2 παραλλαγές, σε εκείνες **ελλειψοειδούς σχήματος** (εικ. 10, 11) και σε αυτές με **επίπεδη βάση** (εικ. 12, 13). Όλοι οι τύποι των αγνυθών, διαθέτουν συνηθέστερα δύο και σπανιότερα μία οπή ανάρτησης¹⁶. Επίσης, όλοι οι τύποι των αγνυθών εμφανίζονται σε διάφορα μεγέθη¹⁷ (εικ. 14α-ι, εικ. 15α-δ), ανάλογα με το είδος του νήματος και του προς ύφανση υφάσματος. Για τον ίδιο λόγο διαφέρει και η διάμετρος της οπής ανάρτησης¹⁸.

Η πλειονότητα των αγνυθών είναι κατασκευασμένες με καλούπια¹⁹, εκτός από μία (εικ. 16) που είναι χειροποίητη²⁰ και ενδέχεται να είναι η πρωιμότερη, δηλαδή των Αρχαϊκών χρόνων. Οι περισσότερες έχουν κατασκευαστεί από σκληρό, ροδαλό πηλό με πολλές προσμίξεις. Μερικών η επιδερμίδα είχε δεχθεί επίχρισμα από ομοιόχρωμο, αραιωμένο πηλό. Ελάχιστες ήταν κατασκευασμένες από λεπτόκοκκο, σκληρό πηλό και είχαν επίσης δεχθεί επίχρισμα²¹.

Αρκετές αγνύθες φέρουν διακόσμηση, έκτυπη ανάγλυφη (εικ. 17, 18) ή εμπίεστη²² (εικ. 19, 20) ή εγχάρκτη²³ (εικ. 21, 22). Η διακόσμηση των αγνυθών του Κύνου διαθέτει ποικιλία θεμάτων και από τα πιο συνηθισμένα είναι οι ομόκεντροι κύκλοι²⁴ (εικ. 23, 24) και τα όστρεα²⁵ (εικ. 25, 26). Η επανάληψη των θεμά-

9. Τζουβάρα-Σούλη 1983.

10. Οι αγνύθες πέρα από την κοινή τους χρήση, αποτελούσαν συχνά και αφιερώματα που προσφέρονταν στην θεά Αθήνα. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να συνδυαστεί και με την ιδιότητα της Αθηνάς ως Εργάνης, η οποία προστατεύει τις χειρωνακτικές εργασίες και μάλιστα τους υφαντές και βαφείς που χρησιμοποιούσαν την πορφύρα Davidson 1952, 150 και Τζουβάρα-Σούλη 1983, 9-13. Για άλλες αθηναϊκές αφιερωματικές αγνύθες, Davidson – Thompson 1943, 65-79.

11. Δακορώνια 2006, 6 και 2010.

12. Αναφερόμαστε στις 139 αγνύθες, που αποτέλεσαν το αντικείμενο της μελέτης.

13. Πρόκειται για την αγνύθα με αριθμό καταγραφής Δ 3128 και η χρονολόγηση της προκύπτει με βάση το σχήμα της, λεπτομέρειες παρατίθενται στο Davidson – Thompson 1943, 73.

14. Η χρονολόγηση της προκύπτει από την επιγραφή που φέρει, βλέπε: Fraser – Mathews 1997, 189.

15. Αντίστοιχες αγνύθες συναντάμε και στην Κόρινθο, Davidson 1952, 146-171, 217-221 και στην Πινύκα, Davidson – Thompson 1943, 65-99.

16. Εκτός από την απευθείας επαφή του στημονιού με την αγνύθα μέσω της οπής, υπήρχαν και άλλες μέθοδοι, όπως η ανάρτηση της αγνύθας από το στημόνι, μέσω ενός κρίκου ή δακτυλίου που ήταν τοποθετημένος στην κορυφή της ή μέσω μίας ράβδου, όπου οι κλωστές των στημονιών δένονταν στις προεξοχές της. Βλέπε σχετικά: Mc Laughlin 1981, 79.

17. Το βάρος των αγνυθών του Κύνου κυμαίνεται από 0,05 γρ.(A/K Δ 3108) έως 620 γρ. (A/K Δ 3121), το ύψος τους από 0,03 μ. (A/K Δ 3192) έως 0,23 μ. (A/K Δ 3189).

18. Η διάμετρος της οπής ανάρτησης κυμαίνεται από 0,003 μ. έως 0,09 μ., με την αρτόσχημη αγνύθα με A/K Δ 3158 να φέρει την μεγαλύτερη οπή.

19. Σύμφωνα με ισχυρισμούς του Thompson 1943, 72, οι πυραμιδόσχημες αγνύθες ήταν κατά βάση φτιαγμένες σε καλούπια, θέτοντας ως επιχείρημα, πέρα από την ομοιομορφία και την συμμετρία του σχήματος, ότι σε πολλές περιπτώσεις ο πυθμένας των αγνυθών ήταν ρυτιδιασμένος λόγω της πίεσης στο εσωτερικό του καλουπιού. Η άποψη αυτή βρίσκει εφαρμογή στον Κύνου, παρατηρώντας τις αγνύθες με A/K 3095, A/K 3244, A/K 3113, A/K 3117, A/K 3463, χωρίς βέβαια αυτό να αποκλείει και το ότι και οι υπόλοιποι τύποι ήταν κατασκευασμένοι σε καλούπια.

20. Βλέπε παραπάνω υποσ. 13.

21. Συμπεράσματα που έχουν προκύψει κατόπιν μελέτης του υλικού.

22. Η εμπίεστη διακόσμηση γίνονταν όσο ακόμα ο πηλός ήταν μαλακός πάνω στην επιφάνεια της αγνύθας, Davidson – Thompson 1943, 74.

23. Με την διακόσμηση της εγχάρκτης, έχουμε κυρίως γράμματα αλλά και ολόκληρα ονόματα. Η εγχάρκτη πραγματοποιούνταν μετά την εκκαμίνευση της αγνύθας. Η χάραξη ήταν δουλειά του ιδιοκτήτη και σπάνια του κατασκευαστή, Davidson – Thompson 1943, 75-76.

24. Τύπος που στον Κύνου συναντάται μόνο στις αρτόσχημες αγνύθες.

25. Ενώ στην Αττική ο διακοσμητικός αυτός τύπος συναντάται μόνο στις πυραμιδόσχημες αγνύθες (Davidson – Thompson

των, ίσως δικαιολογείται από το ότι ο κατασκευαστής έφτιαχνε αγνύθες σε ομάδες/σειρές, χρησιμοποιώντας για την κάθε σειρά ένα σύμβολο²⁶. Άλλα ενδιαφέροντα θέματα είναι σύμπλεγμα έρωτα, σε αρτόσχημη αγνύθα των Ρωμαϊκών χρόνων²⁷ (εικ. 27, 28), το εξακτινο αστέρι²⁸ (εικ. 29, 30) και ο ρόδακας (εικ. 31, 32), που συναντάται σε κεραμίδες της Λοκρίδας και ασφαλώς συνιστά σύμβολο εργαστηρίου. Συχνά είναι επίσης, τα ελλειψοειδή σφραγίσματα με αδιάγνωστη ιστάμενη μορφή, από πολυχρησιμοποιημένη σφραγίδα.

Αρκετές από τις αγνύθες, φέρουν γράμματα ή επιγραφές, εγχάρακτες²⁹ ή εμπίεστες (εικ. 33, 34). Ονόματα ενσφράγιστα ή εγχάρακτα πάνω στις αγνύθες, πιστεύεται ότι αντιπροσωπεύουν το όνομα του ιδιοκτήτη³⁰ του εργαστηρίου παραγωγής αγνυθών. Σπανιότερα δε, κυρίως τα γένους θηλυκού ονόματα, θεωρείται ότι ανήκουν στην κάτοχο ή χρήστη των αγνυθών³¹. Στον Κύνο μόνο τρεις αγνύθες φέρουν ονόματα, από τις οποίες, στις δύο το όνομα έχει χαραχθεί στον μαλακό πηλό πριν την όπτηση και στη μία σώζεται τμήμα εμπίεστης δέλτου με το όνομα ΖΩΠΥΡ[ΟΣ]. Το όνομα ΖΩΠΥΡ[ΟΣ] (εικ. 35, 36) σύνηθες και αλλού (π.χ. στην Αττική σε νομίσματα και στήλες³²), συναντάται και στην Ανατολική Λοκρίδα σε επιγραφές προερχόμενες από τις Αλές και την Αγία Αικατερίνη του 1^{ου} αι. μ.Χ.³³

Από τα εγχάρακτα ονόματα το ένα είναι ΘΕΜΝΑΣΤΑΣ (εικ. 37, 38), άγνωστο στην Λοκρίδα, το οποίο δεν ανιχνεύεται, ούτε μεταξύ των επιγραφών γειτονικών περιοχών. Η χρονολόγησή του προτείνεται, στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., με βάση το γεγονός, ότι περίπου τότε εμφανίζονται οι αρτόσχημες αγνύθες³⁴, αλλά και τον τύπο των γραμμάτων που συγγενεύει με αυτά των λοκρικών επιγραφών της περιόδου³⁵.

Τέλος, το τρίτο όνομα ΜΝΑ (εικ. 39, 40), θα μπορούσε να είναι όνομα γυναικείο, όχι άγνωστο στην αρχαία ονοματολογία, θα μπορούσε να είναι όμως και συντομογραφία του ονόματος ΜΝΑΣΣΙΠΙΟΣ ή ΜΝΑΣΩΝ που συναντάται σε επιγραφές και graffiti σε αγγεία από τις Αλές και την Αλόπη και χρονολογείται από τον 3^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. π.Χ.³⁶ Παρόμοιες συντομογραφίες ονομάτων είναι γνωστές στον Ελλαδικό χώρο, όπου παραδείγματα έχουμε από την Ήπειρο³⁷, την Κόρινθο κ.α.³⁸

1943, 74), στον Κύνο παρατηρούμε ότι υπάρχει και σε αρτόσχημες και πυραμιδόσχημες αγνύθες.

26. Davidson – Thomsson 1943,74.

27. Η χρονολόγηση προκύπτει από το context της ανασκαφής.

28. Το ίδιο μοτίβο συναντάται και σε λαβή αγγείου από το Καλαπόδι, Palme-Koufa 1996, 59. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, θα πρέπει να υπήρχαν ίδιοι τύποι σφραγίδων, που χρησιμοποιούνταν για να σφραγίζουν συγχρόνως λαβές αμφορέων και αγνύθες, φαινόμενο που συναντάται και άλλου, Τζουβάρα-Σούλη 1983, 9-43.

29. Στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζονται στην Κόρινθο τα πρώτα εγχάρακτα γράμματα, πάνω σε αγνύθες, όπου γενικεύονται τον 5^ο αι. π.Χ. και διατηρούνται μέχρι τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. οπότε κυριαρχούν οι αγνύθες με σφραγίσματα, για λεπτομέρειες δες Davidson 1952, 150 και Τζουβάρα-Σούλη 1983, 17.

30. Davidson – Thomsson 1943, 74.

31. Davidson – Thomsson 1943, 75 και Davidson 1952, 152.

32. Fraser – Mathews 2005, 195.

33. Fraser – Mathews 2005, 195.

34. Ο τύπος αυτός δύσκολα μπορεί να χρονολογηθεί σε σύγκριση με τους άλλους τύπους υφαντικών βαρών. Στην Αθήνα είναι σε χρήση από τον 5^ο έως τον 3^ο αι. π.Χ., όπου και εμφανίζονται οι αγνύθες του τύπου κώλουρου κώνου, βλ.επε σχετικά στο Davidson – Thomsson 1943, 79. Βέβαια η χρονολόγηση προκύπτει και με βάση το context στο οποίο ανευρέθη.

35. Bouyia 2006, 83-101.

36. Fraser – Mathews 2005, 315.

37. Fraser – Mathews 1997, 304.

38. Davidson 1952, 157-160.

SUMMARY

LOKRIANS LOOM WEIGHTS FROM KYNOS

Katerina Vasiliadi

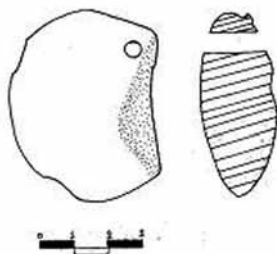
During the study of the archaeological material from Kynos, an interesting number of information about the activity and life in this settlement, has been collected. This article gives emphasis on the types of the loom weights, their variety in shape and especially in decoration. We also tried to show the similarities and the differences between the others workshops from Central Greece, Athens and Corinth, based on the decoration and their inscriptions. An effort was made to describe the material of the loom weights, the way they were made and their many uses, based on their shape, their decoration and the unusual names on them. The usage of rare names, which can be found mainly in Central Greece, in Corinth and also in Epirus, shows the connections between the others regions. Finally, we tried to date them, based on the shape and the context where they were found.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barber E., 1991. *Prehistoric textiles. The development cloth in the Neolithic and Bronze Ages, with special reference to the Aegean*, Princeton.
- Bouyia P., 2006. Late Archaic epigraphic evidence for Opountian Lokrians, *NumAntCl* XXXV, 83-101.
- Broudy E., 1979. *The book of looms*, New York.
- Crowfoot G.M., 1936-1937. Of the warp-weighted loom, *BSA* 37, 34-47.
- Δακορώνια Φ., 2008. Ανατολική Λοκρίδα, *Αρχαιολογία: Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 278-280.
- Δακορώνια Φ., 2006. *Αρχαιολογικό Μουσείο Αταλάντης*, Αθήνα.
- Δακορώνια Φ., 2010. *Κύνος*, Λιβανάτες.
- Davidson G.R., 1952. *Corinth XII, Minor objects*, Princeton, 73-74, 146-171, 217-221, 333-334.
- Davidson G.R. – Thompson D.B., 1943. "Small objects from the Pnyx: I", *Hesperia* Suppl. 7, 65-99.
- Frisk H., 1960. *Griechisches Etymologisches, Wörterbuch*, B.1, Heidelberg.
- Forbes R.J., 1964. *Studies in ancient technology* IV, Leiden, 202-205.
- Fraser P.M. – Mathews E., 1997. *The Peloponnese Western Greece, Sicily and Magna Graecia, A Lexicon of Greek personal names*, τ. IIIA, Oxford, 189-190, 201, 302-304.
- Fraser P.M. – Mathews E., 2005. *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the black sea*, LGPN, τ. IV, Oxford, 162, 195-196, 211, 315.
- Goldman H., 1950. *Excavations at Gölzü Kule, Tarsus I*, New Jersey, 394.
- McLaughlin B.K., 1981. New evidence on the Mechanics of Loom weights, *AJA* 85, 79-81.
- Miller S.G., 1979. Excavations at Nemea, 1978, *Hesperia* 48, 73-103.
- Palme-Koufa A., 1996. Die Graffiti auf der Keramik, *Kalapodi* Bd. 1, Mainz, 59.
- Renfrew C., 1984. *Approaches to social archaeology*, Edinburg, 331-336.
- Robinson D.M., 1941. *Excavations at Olynthus X, Metal and minor miscellaneous finds, an original contribution to Greek life*, Baltimore, 448-475.
- Robinson H.S., 1959. *Athenian Agora V, Pottery of the Roman Period*, 86.
- Τζαχίλη Ι., 1997. *Υφαντική και υφάντρες στο Προϊστορικό Αιγαίο 2000-1000 π.Χ.*, Ηράκλειο.
- Τζουβάρα-Σούλη Χ., 1983. Το Νεκρομαντείο του Αχέρωντα, *Δωδώνη* IB, Ιωάννινα, 9-43.
- Τζουβάρα-Σούλη Χ., 1992. Από την τεχνική των αγγυθών, *Δωδώνη* KA, τεύχ. Α', Ιωάννινα, 456-496.
- Thompson H.A., 1934. Two centuries of Hellenistic pottery, *Hesperia* 3, 474-476.
- Wace A.J.B., 1948. Weaving and Embroidery, *AJA* 52, 51-55.
- Walters C.H.W., 1892-93. Odysseus and Kirke, *JHS* 13, 8.
- Weinberg, S.S., 1956. *Arachne of Lydia of Corinth*, στο *The Aegean and the near East Studies presented to Hetty Goldman*, New York, 262-267.
- Wilson L.M., 1938. *The clothing of the Ancient Romans*, Baltimore, 21-23.

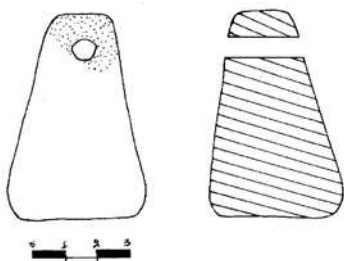
Εικ. 1. Φακόσχημη αγνύθα από τον Κύνο (Α/Κ Δ 5377).

Εικ. 2. Σχέδιο φακόσχημης αγνύθας.

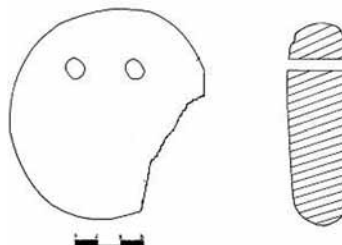
Εικ. 3. Πυραμιδόσχημη αγνύθα από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3112).

Εικ. 4. Σχέδιο πυραμιδόσχημης αγνύθας.

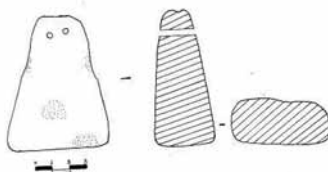
Εικ. 5. Αρτόσχημη αγνύθα από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3136).

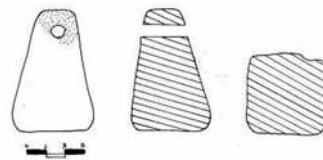
Εικ. 6. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας από τον Κύνο.

Εικ. 7. Πυραμιδόσχημη αγνύθα, με στρογγυλεμένη ορθογώνια βάση από τον Κύνο(Α/Κ Δ 3147).

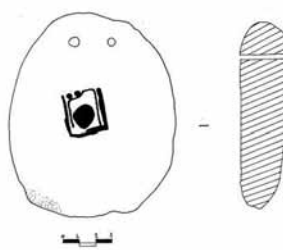
Εικ. 8. Σχέδιο πυραμιδόσχημης αγνύθας με στρογγυλεμένη ορθογώνια βάση.

Εικ. 9. Σχέδιο πυραμιδόσχημης αγνύθας με τετράγωνη βάση από τον Κύνο (Α/Κ, Δ 3112).

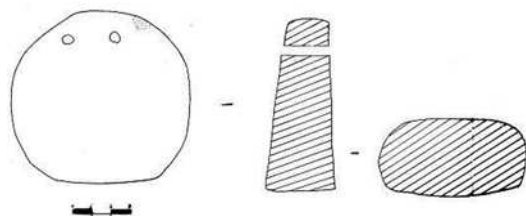
Εικ. 10. Πρώτη παραλλαγή του τύπου των αρτόσχημων αγνυθών (Α/Κ Δ 3218).

Εικ. 11. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας με ελλειψοειδές σχήμα.

Εικ. 12. Δεύτερη παραλλαγή του τύπου των αρτόσχημων αγνυθών (Α/Κ Δ 3124).

Εικ. 13. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας με επίπεδη βάση.

Εικ. 14α-ι. Σύνολο αρτόσχημων και πυραμιδόσχημων αγνύθων από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3133, Δ 3124, Δ 3100, Δ 3147, Δ 3109, Δ 3142, Δ 3111, Δ 3095, Δ 3165, Δ 5806).

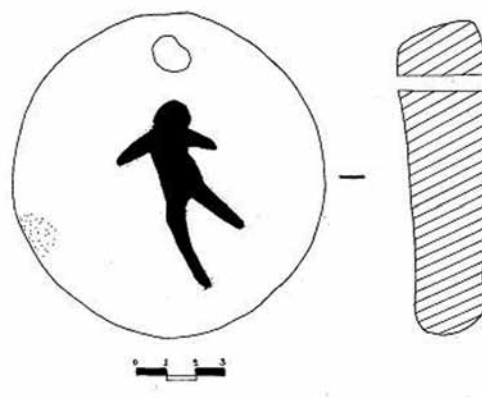
Εικ. 15(α-δ). Ποικιλία μεγεθών στις πυραμιδόσχημες αγνύθες του Κύνου (Α/Κ Δ 3147, Δ 3109, Δ 3142, Δ 3164).

Εικ. 16. Χειροποίητη, πυραμιδόσχημη αγνύθα από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3128).

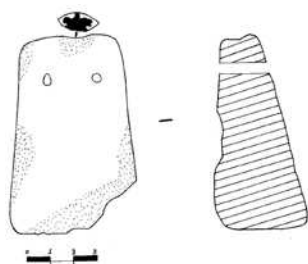
Εικ. 17. Αρτόσχημη αγνύθα από τον Κύνο, με έκτυπη ανάγλυφη διακόσμηση ανδρικής μορφής (Α/Κ Δ 3100).

Εικ. 18. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας με την έκτυπη ανάγλυφη διακόσμηση.

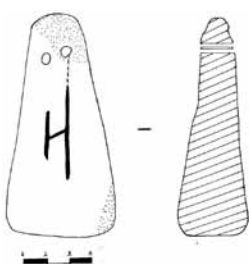
Εικ. 19. Ιστάμενη ανδρική μορφή, στην κορυφή πυραμιδόσχημης αγνύθας από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3102).

Εικ. 20. Σχέδιο πυραμιδόσχημης αγνύθας, που φέρει εμπύεστη διακόσμηση με ιστάμενη ανδρική μορφή στην κορυφή της.

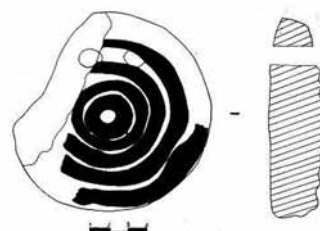
Εικ. 21. Πυραμιδόσχημη αγνύθα από τον Κύνο, που φέρει εγχάρακτο, το γράμμα Η (Α/Κ Δ 3142).

Εικ. 22. Σχέδιο πυραμιδόσχημης αγνύθας με εγχάρακτη διακόσμηση.

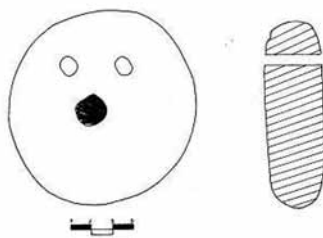
Εικ. 23. Αρτόσχημη αγνύθα από Κύνο με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων (Α/Κ Δ 3137).

Εικ. 24. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων.

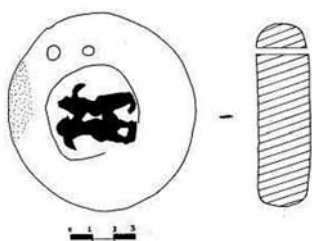
Εικ. 25. Αρτόσχημη αγνύθα από τον Κύνο, με εμπύεστη διακόσμηση όστρεου στην μία πλευρά της (Α/Κ Δ 3230).

Εικ. 26. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας από τον Κύνο, με εμπύεστη διακόσμηση.

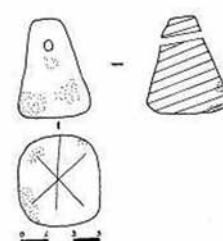
Εικ. 27. Σύμπλεγμα έρωτα, σε αρτόσχημη αγνύθα Ρωμαϊκών χρόνων από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3133)

Εικ. 28. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας με το σύμπλεγμα του έρωτα.

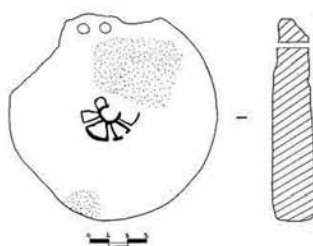
Εικ. 29. Εξάκτινο αστέρι στην βάση πυραμιδόσχημης αγνύθας από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3229).

Εικ. 30. Σχέδιο εξάκτινου αστεριού στην βάση πυραμιδόσχημης αγνύθας.

Εικ. 31. Εμπέστη διακόσμηση ρόδακα σε αρτόσχημη αγνύθα από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3189).

Εικ. 32. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας με εμπέστη διακόσμηση ρόδακα.

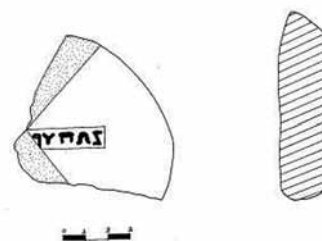
Εικ. 33. Διακόσμηση με εγχάρακτα γράμματα, σε αρτόσχημη αγνύθα από τον Κύνο.

Εικ. 34. Τμήμα αρτόσχημης αγνύθας από τον Κύνο, που φέρει επιγραφή (Α/Κ Δ 3375).

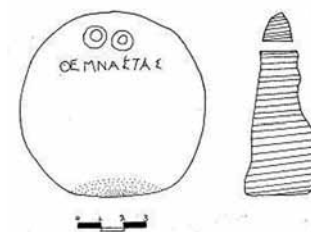
Εικ. 35. Το ενσφραγιστό όνομα ΖΩΠΥΡ[ΟΣ] σε αρτόσχημη αγνύθα από τον Κύνο (Α/Κ Δ 3225).

Εικ. 36. Σχέδιο του τμήματος της εμπέστης δέλτου με το όνομα ΖΩΠΥΡ[ΟΣ].

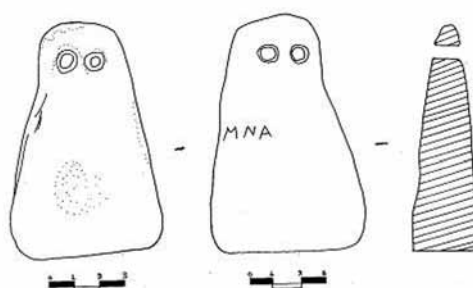
Εικ. 37. Λεπτομέρεια του εγχάρακτου ονόματος ΘΕΜΝΑΣΤΑΣ.

Εικ. 38. Σχέδιο αρτόσχημης αγνύθας από τον Κύνο, που φέρει εγχάρακτο το όνομα ΘΕΜΝΑΣΤΑΣ.

Εικ. 39. Πυραμιδόσχημη αγνύθα από τον Κύνο, που στην μία πλευρά της, φέρει το εγχάρακτο όνομα ΜΝΑ (Α/Κ, Δ 3109).

Εικ. 40. Σχέδιο πυραμιδόσχημης αγνύθας με εγχάρακτη διακόσμηση.

ΜΙΑ ΝΕΑ, ΑΓΝΩΣΤΗ ΘΕΣΗ ΜΕ ΜΕΓΑΛΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΧΡΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΚΚΑΡΑ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ*

Ελένη Φρούσου

Στη μνήμη του αγαπημένου φίλου και συνεργάτη Νίκου Παλυβού

ΓΝΩΣΤΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΕΚΚΑΡΑΣ (εικ. 1-2)

Ο οικισμός της Εκκάρας βρίσκεται κοντά στα βόρεια σύνορα του Νομού Φθιώτιδας, στους βορειοδυτικούς πρόποδες της οροσειράς της Όθρης, στις νότιες παρυφές της δυτικής θεσσαλικής πεδιάδας (εικ. 1α-β).

Στην περιοχή του οικισμού ήταν γνωστές μέχρι πρότινος δύο αρχαίες θέσεις (εικ. 2α [γ-δ]). Η μία βρισκείται σε ύψωμα που εντοπίζεται στα ΝΑ του οικισμού, σε άμεση γειτνίαση με αυτόν (εικ. 2γ). Η θέση αυτή ταυτίστηκε από τον Fr. Stählin με τη θέση της αρχαίας πόλης Έκκαρας ή Άκκαρας¹, από την οποία έλαβε την ονομασία του και ο σύγχρονος οικισμός². Η ακρόπολη της αρχαίας πόλης κατελάμβανε την κορυφή του υψώματος, ενώ η εκτός των τειχών της ακρόπολης πόλη και το νεκροταφείο της εκτείνονταν στις πλαγιές του υψώματος και έως το χώρο του σημερινού οικισμού³. Η αρχαία Έκκαρα φαίνεται ότι υπήρξε πόλη της Αχαΐας Φθιώτιδος, ευρισκόμενη στη ΒΔ εσχατία της, και ότι άκμασε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ορισμένα σχετικά πρόσφατα ευρήματα, ωστόσο, υποδεικνύουν ότι η θέση κατοικήθηκε και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η δεύτερη γνωστή αρχαία θέση στην περιοχή βρίσκεται στα Α του σύγχρονου οικισμού και στα ΒΑ της ακρόπολης της αρχαίας Έκκαρας και απέχει σε ευθεία γραμμή περίπου 1.550 μ. από τον πρώτο και 1.400 μ. από τη δεύτερη (εικ. 2δ). Πρόκειται και πάλι για μία οχυρωμένη θέση στην κορυφή υψώματος, γνωστή ως «Γυναικόκαστρο», της οποίας τα τείχη, παρά τον διαφορετικό τρόπο δόμησής τους, σε σχέση με αυτόν της ακρόπολης της αρχαίας Έκκαρας, κατασκευάστηκαν πιθανώς, επίσης, στους ελληνιστικούς χρόνους, όπως και τα περισσότερα οχυρωματικά έργα στην περιοχή⁴.

Η ΠΑΛΑΙΟΣΕΙΣΜΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ (εικ. 1-4)

Το 2007, με την άδεια και αρχαιολογική συνδρομή της ΙΔ' ΕΠΚΑ, πραγματοποιήθηκε στην περιφέρεια του οικισμού της Εκκάρας από γεωλόγους του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου Αθηνών παλαιοσεισμολογική έρευνα, η οποία επικεντρώθηκε στη ζώνη των τεκτονικών συν-σεισμικών εδαφικών διαρρήξεων που συνόδευσαν τον ισχυρότερο καταγεγραμμένο σεισμό στην περιοχή της Θεσσαλίας

* Ευχαριστώ θερμά τον δρ. Ν. Παλυβό και τον αναπλ. καθ. κ. Κ. Παυλόπουλο (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο Αθηνών) για την παροχή των πληροφοριών και των εικόνων που αφορούν στο γεωλογικό μέρος της έρευνας και τις συναδέλφους καθ. κ. Ε. Alram-Stern και δρ. Σ. Δημάκη για τις πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις τους σχετικά με τη νεολιθική κεραμική.

1. Stählin 1924, 154.

2. Την εποχή του Stählin ο οικισμός υπήρχε ήδη και ονομαζόταν τότε Κάτω Αγόριανη (Stählin 1924, 154). Μετονομάστηκε σε Εκκάρα μερικές δεκαετίες αργότερα.

3. Ο Stählin παρατήρησε την ύπαρξη τμημάτων πολυγωνικού τείχους, όμοιας κατασκευής με αυτό της ακρόπολης, χαμηλότερα στην πλαγιά του υψώματος και εντός του οικισμού και συμπέρανε ότι τόσο το ύψωμα, όσο και η κάτω πόλη, ήταν ισχυρά οχυρωμένα (Stählin 1924, 155).

4. Είναι ενδεχόμενο, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, η συγκεκριμένη οχύρωση, από αργούς πολυγωνικούς λίθους, να αποτέλεσε ανεξάρτητο οχυρωματικό έργο και όχι την ακρόπολη κάποιας αρχαίας πόλης.

ας, αυτόν της 30ης Απριλίου 1954⁵ (εικ. 1γ, 2α-β). Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας ανοίχθηκαν στον αγρό του Σπ. Γουρνά, στα ΒΔ του οικισμού, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και εγκάρσια στη ζώνη των εδαφικών διαρρήξεων, τρία βαθιά και επιμήκη ορύγματα, με σκοπό να προσδιορισθεί το ιστορικό των παρόμοιων του 1954 συν-σεισμικών διαταραχών στις πρόσφατες (επιφανειακές) αποθέσεις (εικ. 3-4). Αν και κατά την αυτοψία που προηγήθηκε δεν παρατηρήθηκε επιφανειακή κεραμική στο χώρο του αγρού –σε αντίθεση με το χώρο του αγρού του ευρισκόμενου στα Β-ΒΑ αυτού, ο οποίος έβριθε επιφανειακής κεραμικής (εικ. 3 [σημείο Γ])–, η διάνοιξη των ορυγμάτων αποκάλυψε την ύπαρξη αρκετών διαδοχικών στρωμάτων με ανθρωπογενή κατάλοιπα, κατ' εξοχήν με κεραμική. Η αποκάλυψη αυτή είχε ιδιαίτερη σημασία για την παλαιοσεισμολογική έρευνα, επειδή, μέσω της χρονολόγησης της κεραμικής των στρωμάτων που βρίσκονταν αμέσως κάτω και επάνω από τον στρωματογραφικό ορίζοντα του προτελευταίου επεισοδίου τεκτονικής συνσεισμικής διάρρηξης, έγινε εφικτό να χρονολογηθεί με σημαντική προσέγγιση –από γεωλογική άποψη– το επεισόδιο αυτό⁶. Παράλληλα, η εξέταση της κεραμικής που συλλέχθηκε από τα επιμέρους γεωλογικά στρώματα στις στρωματογραφικές τομές εντός των ορυγμάτων, παρά τη βέβαιη μετατόπισή της από την αρχική της θέση, αποκάλυψε μία ενδιαφέρουσα διαδοχή κεραμικών φάσεων, οι οποίες χρονολογούνται από τη Νεολιθική περίοδο έως τους ρωμαϊκούς ή ίσως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, και υπέδειξε την ύπαρξη μιας άγνωστης έως εκείνη τη στιγμή θέσης στα ΒΔ του οικισμού της Εκκάρας με μεγάλη διάρκεια χρήσης.

ΤΑ ΟΡΥΓΜΑΤΑ - ΤΑ ΓΕΩΛΟΓΙΚΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ (εικ. 4-5)

Τα τρία ορύγματα που ανοίχθηκαν στο πλαίσιο της παλαιοσεισμολογικής έρευνας είχαν προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ (ορύγματα 1 και 3) και ΑΒΑ-ΔΝΔ (ορύγμα 2) και αναπτύχθηκαν στο ΝΑ μισό του αγρού διαδοχικά, από ΒΔ προς ΝΑ (εικ. 4). Αν και σε όλα εντοπίστηκαν στρωματογραφικές ενότητες (γεωλογικά στρώματα) με ανθρωπογενή κατάλοιπα, στο ορύγμα 1 και, ειδικότερα, στη ΝΑ παρειά του ορύγματος αυτού, παρατηρήθηκε ο μεγαλύτερος αριθμός διακριτών γεωλογικών στρωμάτων (εικ. 5). Για το λόγο αυτό, οι περισσότερες παρατηρήσεις μας στηρίχθηκαν στη μελέτη του κεραμικού υλικού που συλλέχθηκε από τη ΝΑ παρειά του ορύγματος 1, ενώ τα στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη του κεραμικού υλικού που συλλέχθηκε από τη ΒΔ παρειά του ορύγματος αυτού και από τις παρειές των δύο άλλων ορυγμάτων χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά. Κατά τη συλλογή των κεραμικών θραυσμάτων και των άλλων καταλοίπων⁷ από τις παρειές των ορυγμάτων δόθηκε σε κάθε ένα από αυτά, ή σε κάθε ομάδα τους προερχόμενη από ένα μόνο σημείο, ένας αύξων αριθμός, σύμφωνα με το ορύγμα και την παρειά, στην οποία αυτά βρέθηκαν. Στη συνέχεια σχηματίστηκε κατάλογος, στον οποίο ο κάθε αριθμός, με περιγραφή των κεραμικών θραυσμάτων ή άλλων καταλοίπων που αντιπροσώπευε, τοποθετήθηκε σύμφωνα με το ορύγμα, την παρειά και το γεωλογικό στρώμα εύρεσής τους. Η συγκεκριμένη εργασία διευκόλυνε σημαντικά τη μελέτη του υλικού που συγκεντρώθηκε και οδήγησε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Στη ΝΑ παρειά του ορύγματος 1 παρατηρήθηκαν έξι διαδοχικά γεωλογικά στρώματα που περιείχαν κεραμική και άλλα ανθρωπογενή κατάλοιπα, όπως και ένα υποκείμενο αυτών στείρο στρώμα, στο ανώτερο τμήμα του οποίου, ωστόσο, εντοπίστηκαν, επίσης, αρκετά κεραμικά θραύσματα (εικ. 5). Τα στρώματα αυτά αριθμήθηκαν κατά τη γεωλογική άποψη από επάνω προς τα κάτω, με αύξοντα αριθμό από το 1α έως το 7β.

5. Για τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής, βλ. Παλυβός – Παυλόπουλος 2008.

6. Το επεισόδιο (επεισόδιο Ε1) τοποθετήθηκε μεταξύ του 6.750 και του 4.450 περίπου πριν από σήμερα (δηλ. μεταξύ της αρχής της ΝΝ ΙΙ περιόδου [4.800 π.Χ. περίπου] και του τέλους της ΠΕ ΙΙ [2.500 π.Χ. περίπου]) και πιο πιθανά μεταξύ του 6.450 και του 5.750 περίπου πριν από σήμερα (δηλ. μεταξύ του τέλους της ΝΝ ΙΙ περιόδου [4.500 π.Χ. περίπου] και του πρώτου μέρους της Χαλκολιθικής [συμβατικά ορίστηκε ως κατώτερο χρονικό όριο του μέρους αυτού το 3.800 π.Χ. περίπου]). Ένα παλαιότερο από αυτό επεισόδιο (επεισόδιο Ε2) τεκτονικής ολίσθησης χρονολογήθηκε μόνο αδρομερώς μεταξύ ~ 17.500+ και ~ 2.500 πριν από σήμερα με δύο διαφορετικές μεθόδους γεωχρονολόγησης (μέθοδοι ραδιοάνθρακα και οπτικά διεγερόμενης φωταύγειας αντίστοιχα). Τα αποτελέσματα της συνολικής έρευνας παρουσιάζονται στο Palyvos – Pavlou – Froussou – Kranis – Pustovoytov – Forman – Minos-Minoropoulos 2010, 1-25.

7. Εκτός από τα θραύσματα κεραμικής, στις παρειές των τριών ορυγμάτων εντοπίστηκαν, επίσης, και συλλέχθηκαν δύο τρία θραύσματα κεραμίδων, μερικά πολύ μικρά κομμάτια πλιθιάς, ελάχιστα δείγματα χρώματος που περιέχουν μικροσκοπικά κομμάτια άνθρακα, μερικά θραύσματα οστών ζώων, τα περισσότερα από τα οποία με ίχνη καύσης, ένα πιθανό οστέينو εργαλείο, δύο λεπίδες οψιανού, μία φολίδα γκριζού πυριτόλιθου, δύο-τρεις φολίδες καστανού πυριτόλιθου και μία μονόστομη λεπίδα καστανού πυριτόλιθου.

Στα έγχρωμα στρωματογραφικά διαγράμματα, στα οποία αποτυπώθηκε η εικόνα της κάθε παρείας, τα επιμέρους γεωλογικά στρώματα χρωματίστηκαν κατά κανόνα με τα πλησιέστερα στις φυσικές αποχρώσεις της κύριας μάζας τους χρώματα.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ (εικ. 5-16)

Το κεραμικό υλικό, το οποίο συλλέχθηκε στο πλαίσιο της έρευνας, προήλθε κατ' εξοχήν, όπως ήδη σημειώθηκε, από τις παρείες των ορυγμάτων, είτε όταν αυτές ήταν στην αρχική τους μορφή, είτε στις διαδοχικές εμφανίσεις τους, οι οποίες προέκυπταν με τον καιρό από τη διάβρωση ή από εγκατακρημνίσεις τους (τα ορύγματα έμειναν ανοικτά για 16 μήνες περίπου). Ένα μικρό μέρος του κεραμικού υλικού, επιπλέον, περιεσυνλήχθηκε από το χώμα που αφαιρέθηκε κατά τη διάνοιξη των ορυγμάτων. Συνολικά συλλέχθηκαν περισσότερα από 625 θραύσματα. Τα θραύσματα από το σώμα αγγείων υπερτερούν κατά πολύ σε αριθμό των λοιπών θραυσμάτων, καταλαμβάνοντας ποσοστό μεγαλύτερο από τα 8/9 του συνόλου. Συγκριτικά, ο αριθμός των θραυσμάτων που προέρχονται από χαρακτηριστικά τμήματα αγγείων είναι μικρός. Ειδικότερα, περιέχονται 35 τμήματα χείλους, 20 λαβές και λαβές-αποφύσεις, από τις οποίες μόνο 6 ακέραιες, και 6 τμήματα βάσεων. Από το σώμα κυρίως και ελάχιστα από το χείλος και το σώμα αγγείων προέρχονται και 25 θραύσματα με διακόσμηση. Από αυτά 17 φέρουν εμπιέστη-στικτή ή/και εγχάρκτη διακόσμηση, 3 γραπτή αμαυρόχρωμη και 5 επίθετη πλαστική διακόσμηση.

Το συγκεκριμένο κεραμικό υλικό χρονολογείται κατά το μεγαλύτερο μέρος του στη Νεολιθική περίοδο, ένα πολύ μικρό μέρος του ανήκει στην εποχή Χαλκού και ένα σχετικά μεγαλύτερο αυτού στους ιστορικούς χρόνους. Ήδη από την αρχή της μελέτης του ο μικρός αριθμός χαρακτηριστικών κεραμικών θραυσμάτων, η παράλληλη παρουσία μη διαγνωστικής κεραμικής διαφορετικών περιόδων ή κεραμικών φάσεων σε ορισμένα στρώματα και η φθορά της κεραμικής που συλλέχθηκε από το ανώτερο στρώμα προκάλεσαν αρκετό προβληματισμό, ιδίως όσον αφορά στην ταύτιση των κεραμικών κατηγοριών και στη χρονική τους τοποθέτηση, δεδομένου, μάλιστα, ότι κύριος στόχος αυτής της προσπάθειας ήταν να εξαχθούν όσο το δυνατό πιο ακριβή συμπεράσματα για την παλαιοσεισμολογική έρευνα. Σε πιο προχωρημένο στάδιο της μελέτης το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη νεολιθική κεραμική, επειδή αυτή εντοπίστηκε στα αντίστοιχα του προτελευταίου επεισοδίου τεκτονικής συν-σεισμικής διάρρηξης στρώματα και, κατ' επέκταση, επειδή αρκετές λεπτομέρειές της, οι οποίες, με την πρώτη ματιά τουλάχιστον, είναι δυνατό να αποδοθούν σε περισσότερες της μιας περιόδους ή κεραμικές φάσεις, δυσχέραιναν την ακριβέστερη χρονική τοποθέτησή της στο πλαίσιο της Νεολιθικής περιόδου.

Μετά από προσεκτική παρατήρηση διαπιστώθηκε ότι στο κεραμικό υλικό της Νεολιθικής περιόδου αντιπροσωπεύονται μία τουλάχιστον πρώιμη κεραμική φάση, αντίστοιχη περίπου του πρώιμου τμήματος του πολιτισμικού ορίζοντα πρωτο-Σέσκλο της Αρχαιότερης Νεολιθικής (ΑΝ)⁸, και μία ή περισσότερες ύστερες κεραμικές φάσεις. Ο εντοπισμός τριών θραυσμάτων γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμικής, τα οποία φέρουν στη μία περίπτωση μελανή γραμμική διακόσμηση σε επιφάνεια με υπόλευκο επίχρισμα και στις δύο άλλες περιπτώσεις μελανή γραμμική διακόσμηση σε επιφάνεια με πορτοκαλέρυθρο επίχρισμα, υποδεικνύει την παρουσία στρώματος της Νεότερης Νεολιθικής (ΝΝ). Σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά τους, τα θραύσματα αυτά είναι δυνατό να ανήκουν στο υστερότερο τμήμα της ΝΝ I, στον πολιτισμικό ορίζοντα Αράπη, ή στη ΝΝ II, στον πολιτισμικό ορίζοντα Οτζάκι⁹. Είναι, επίσης, δυνατό, επειδή πρόκειται για μεμονωμένα θραύ-

8. Στα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα κεραμικής του πρώιμου αυτού τμήματος της ΑΝ ανήκουν ένα θραύσμα χείλους ποικιλόχρωμης/μελανοστεφούς κεραμικής και πιθανότατα, επίσης, ορισμένα θραύσματα κεραμικής με εμπιέστη-στικτή και εγχάρκτη διακόσμηση, η οποία χαρακτηρίζεται από μικρές εμπιέσεις και εγχάρξεις, σχηματισμένες χωρίς οργάνωση στην επιφάνεια των αντίστοιχων αγγείων (πρβλ., π.χ., με την ποικιλόχρωμη/μελανοστεφή κεραμική της υποκατηγορίας (ε) και τα πρωιμότερα παραδείγματα εμπιέστης και εγχάρκτης κεραμικής από τη Θεόπετρα, Κυπαρίσση-Αποστολικά 2000, 185, εικ. 14.18.3 και 192-193, εικ. 14.12.1-2, 14.19.1-2 αντίστοιχα).

9. Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική με γραμμική διακόσμηση, με συνδυασμό μελανού επί υπόλευκου και μελανού επί πορτοκαλέρυθρου/ερυθρού, εμφανίζεται και σε πρωιμότερο στάδιο της ΝΝ I, στον πολιτισμικό ορίζοντα Τσαγγλί (βλ., π.χ., τη γραπτή κεραμική με γραμμική διακόσμηση αυτού του ορίζοντα από τη Θεόπετρα, Κυπαρίσση-Αποστολικά 2000, 189-190, εικ. 14.9.1-2). Η προέλευση, ωστόσο, των τριών υπό συζήτηση θραυσμάτων γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμικής από έναν από τους επόμενους του ορίζοντα Τσαγγλί πολιτισμικούς ορίζοντες Αράπη ή Οτζάκι είναι ίσως πιο πιθανή, επειδή στην κεραμική αυτών των οριζό-

σηματα, τα οποία συλλέχθηκαν από τα ίδια γεωλογικά στρώματα με την –συγκριτικά πολυάριθμη– άβαφη και μονόχρωμη κεραμική, να προέρχονται από τον ίδιο πολιτισμικό ορίζοντα με αυτή. Η τελευταία αυτή παρουσίαζει αρκετή ομοιογένεια ως προς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της και είναι πιθανό να ανήκει στον πολιτισμικό ορίζοντα Ραχμάνι¹⁰, στη Χαλκολιθική περίοδο (ΧΛ)¹¹, και, μάλιστα, πιθανότερα στο πρώιμο τμήμα της περιόδου.

Σχετικά με τη συγκεκριμένη κεραμική, η οποία συσχετίστηκε με τη ΧΛ, παρατηρήθηκαν τα εξής: Ο αριθμός των κεραμικών κατηγοριών που περιλαμβάνει είναι μικρός. Επικρατούν τα θραύσματα άβαφης κεραμικής ανοιχτοκάστανου, καστανού, πορτοκαλοκάστανου, πορτοκαλόχρωμου και σπανιότερα τεφρού έως σκουρότεφρου πηλού, με σχετικά χονδρά και μεσαίου πάχους τοιχώματα και ομαλή, αν και σχετικά αδρή και χωρίς ίχνη επεξεργασίας επιφάνεια, και ακολουθούν σε αριθμό τα θραύσματα μονόχρωμης κεραμικής ανοιχτοκάστανου πηλού, με λεπτά και μεσαίου πάχους τοιχώματα κυρίως, τα οποία φέρουν συνήθως φθαρμένο σκούρο ερυθρό και αρκετά σπανιότερα καστανό επίχρισμα και η επιφάνειά τους διατηρεί ίχνη απλής εξομάλυνσης –όχι στίλβωσης– ή πρόκειται για ίχνη από την τοποθέτηση του επιχρίσματος, με αποτέλεσμα αυτή να είναι θαμπή έως ελάχιστα στιλπνή. Επίσης, περιλαμβάνονται σε πολύ μικρή ποσότητα θραύσματα μελανής και σκουροκάστανης στιλβωτής κεραμικής και ορισμένα ακόμη, τα οποία φαίνεται να φέρουν στην επιφάνεια ίχνη ρόδινου ή υπόλευκου επίθετου χρώματος και, σε αυτή την περίπτωση, πιθανώς ανήκουν στην κατηγορία της αλοιφωτής κεραμικής (crusted ware). Στις περισσότερες περιπτώσεις ο πηλός τόσο της άβαφης, όσο και της μονόχρωμης κεραμικής, είναι σχετικά λεπτόκοκκος, αλλά με αρκετές προσμίξεις, περιέχει –ιδίως στην περίπτωση της άβαφης– σε υψηλό ποσοστό μη πλαστικά υλικά, κυρίως μικρού μεγέθους εγκλείσματα ασβεστολιθικής προέλευσης, είναι μέτρια έως σχετικά καλά ψημένος και ο πυρήνας, ιδίως των θραυσμάτων με παχύτερα τοιχώματα, είναι συνήθως σκουρότεφρος. Μεταξύ των σχημάτων επικρατούν τα ανοιχτά και, μάλιστα, οι φιάλες ποικίλου μεγέθους και σχήματος σώματος και χείλους, υπάρχουν, όμως, και αρκετά άλλα σχήματα, ανοιχτά, αλλά και κλειστά, μερικά από τα οποία είναι σχετικά μεγάλων διαστάσεων, προφανώς με αποθηκευτική χρήση. Στην τελευταία αυτή ομάδα ανήκουν και ελάχιστα θραύσματα πιθοειδών αγγείων καστανής χονδροειδούς κεραμικής, προερχόμενα κυρίως από τις βάσεις των αγγείων αυτών. Όλες οι βάσεις είναι επίπεδες και από τις λαβές οι περισσότερες είναι κάθετες, σχετικά χονδρές, αμελώς σχηματισμένες, περίπου ελλειπτικής ή ημικυκλικής τομής, ενώ περιλαμβάνονται και μεμονωμένα παραδείγματα άλλων τύπων λαβών, μία λεπτή οριζόντια άτρητη λαβή-απόφυση σχεδόν τριγωνικού σχήματος με έντονη κλίση προς τα επάνω και μία κάθετη, υπερυψωμένη του χείλους, με οξεία απόληξη στην κορυφή. Άλλα επιμέρους χαρακτηριστικά της κεραμικής αυτής είναι η συχνή εμφάνιση φιαλών με οπές στο ανώτερο τμήμα του σώματος ή κοντά στο χείλος και οι «μαλακές» γωνίες στα αγγεία με τροπιδώση στο σώμα. Υπάρχουν, επίσης, ορισμένα θραύσματα σώματος καστανού πηλού με εμπέστη-στικτή ή/και εγχάρακτη διακόσμηση και μερικά ακόμη, τα οποία κοσμούνται με κυκλικού ή ελλειπτικού σχήματος πλαστικά επιθέματα. Η κεραμική αυτή στο σύνολό της φαίνεται να προηγείται χρονικά της κεραμικής του τύπου της Πετρομαγούλας, η οποία, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη¹², τοποθετείται στο ύστερο τμήμα της ΧΛ ή στο τέλος της. Ορισμένες λεπτομέρειες, οι οποίες χαρακτηρίζουν την κεραμική του πολιτισμικού ορίζοντα Πετρομαγούλα, όπως οι φιάλες και λεκανίδες με χείλη τονισμένα εσωτερικά (rolled rims) και τα αγγεία με πυκνή εγχάρακτη διακόσμηση τύπου Bratislava, από δέσμες παράλληλων γραμμών, σπείρες, κουκίδες, κ.ά.¹³, δεν παρατηρού-

ντων, παράλληλα με τη γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική με παρόμοιους χρωματικούς συνδυασμούς διακόσμησης και επιφάνειας των αγγείων, εμφανίζονται και ορισμένοι τύποι αγγείων και τυπολογικές λεπτομέρειες, με τα οποία παρουσιάζει, συγκριτικά, μεγαλύτερη συνάφεια η ύστερη νεολιθική κεραμική από την Εκκάρα (πρβλ., π.χ., με την κεραμική του ορίζοντα Αράπη, Θεοχάρης 1989, εικ. 83-84, και ιδίως με τους τύπους κεραμικής των κεραμικών ομάδων Α-Ε του ορίζοντα Οτζάκι, οι οποίες τοποθετούνται στο ενδιάμεσο και υστερότερο τμήμα της ΝΝ ΙΙ, Hauptmann 1981, Beilage 1).

10. Όσον αφορά στο θέμα της χρονικής τοποθέτησης της βαθμίδας Ραχμάνι στη Θεσσαλία, ακολουθείται εδώ η επικρατέστερη σχετική χρονολόγηση (βλ. Alram-Stern 1996, 96-97. Maran 1998, 37-45).

11. Με δεδομένο ότι η περιοχή της Εκκάρας ανήκει γεωγραφικά και πολιτισμικά στο χώρο της Θεσσαλίας, χρησιμοποιείται εδώ ο όρος Χαλκολιθική, ο οποίος συνήθίζεται για την περιοχή της Θεσσαλίας και της βόρειας Ελλάδας, αντί του όρου Τελική Νεολιθική, ο οποίος είναι σε χρήση για τη νοτιότερη Ελλάδα (για το ιστορικό της επικράτησης της συγκεκριμένης ορολογίας, όσον αφορά στις επιμέρους αυτές περιοχές του ελλαδικού χώρου, βλ. Alram-Stern 1996, 83-85. Για εμπειριστατωμένη ερμηνευτική προσέγγιση του όρου Χαλκολιθική και για την προτεινόμενη επιλογή του και για τη νοτιότερη Ελλάδα και τις Κυκλάδες, βλ. Ντούζουγλη 1998, 19-18, σημ. 17, και 127-131).

12. Βλ. σχετικά, σημ. 10.

13. Βλ. Χατζηαγγελάκης 1984, σχ. 3.13-14, εικ. 10-11. Χατζηαγγελάκης 2002, 59, εικ. 13.2.4-5.7.9.

νται στην υπό συζήτηση κεραμική¹⁴, γεγονός που πιθανότατα μαρτυρεί την υψηλότερη χρονολόγησή της¹⁵. Επιπλέον, ορισμένοι από τους τύπους φιαλών που περιλαμβάνει παρουσιάζουν τυπολογική συνάφεια με τύπους φιαλών της NN¹⁶.

Ακολουθώς παρουσιάζεται συνοπτικά το κεραμικό υλικό που συλλέχθηκε κατά την έρευνα, σύμφωνα με τα γεωλογικά στρώματα, στα οποία αυτό εντοπίστηκε, με έναρξη από το κατώτερο στρώμα με ανθρωπογενή κατάλοιπα, το στρώμα 7b¹⁷.

Στρώμα 7b (βάθος 2,90 - 2,45 μ. περίπου) (**εικ. 5 [7b]**): Κεραμική παρατηρήθηκε μόνο στο ανώτερο τμήμα του στρώματος και ιδίως πλησίον του ανώτερου ορίου του. Από το στρώμα, κατ' εξοχήν από τη ΝΑ παρεία του ορύγματος 1, συλλέχθηκαν περίπου 55 θραύσματα, τα περισσότερα από τα οποία είναι φθαρμένα και στην επιφάνειά τους υπάρχει επίχρισμα ανθρακικού ασβεστίου εδαφογενούς προέλευσης. Η κεραμική του στρώματος ανήκει αποκλειστικά στη Νεολιθική περίοδο και φαίνεται να προέρχεται εν μέρει από την AN και εν μέρει από τη ΧΛ. Περιλαμβάνονται θραύσματα άβαφης λεπτής έως σχετικά χονδρής ανοιχτοκάστανης και καστανής κεραμικής, όπως και μονόχρωμης, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις φέρει πορτοκαλόχρωμο έως πορτοκαλέρυθρο λεπτό και σχετικά στιλπνό και σε άλλες σκούρο ερυθρό ή σκούρο καστανέρυθρο πυκνό και θαμπό έως ελάχιστα στιλπνό επίχρισμα. Τα θραύσματα με το πορτοκαλόχρωμο-πορτοκαλέρυθρο επίχρισμα ενδεχομένως ανήκουν στην AN¹⁸. Διακρίνονται χείλος λεπτής φιάλης, χείλη λεπτού κλειστού και μεγάλου ανοιχτού αγγείου, κάθετη χονδρή λαβή ανοιχτοκάστανου ηλού και επίπεδη βάση με σκούρο ερυθρό θαμπό επίχρισμα στην εξωτερική επιφάνεια (**εικ. 6-7**). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε και μονόστομη λεπίδα καστανού πυριτόλιθου, η οποία ενδεχομένως ανήκει στην AN.

14. Από το χώμα που αφαιρέθηκε κατά τη διάνοιξη των ορυγμάτων περισυλλέχθηκαν τέσσερα θραύσματα με πυκνή εμπύεστη και εγχάρκτη διακόσμηση, τα οποία, ωστόσο, με βάση τον τρόπο που έχει αποδοθεί η διακόσμηση αυτή, φαίνεται να τοποθετούνται χρονικά υψηλότερα, ενδεχομένως σε πολιτισμικό ορίζοντα πρωιμότερο της ΧΛ ή αντίστοιχο του πρώιμου τμήματός της.

15. Κεραμική του τύπου της Πετρομαγούλας έχει εντοπισθεί ανασκαφικά και στη βόρεια Φθιώτιδα, στην περιοχή της επαρχίας Δομοκού, νοτιώς και σε σχετικά μικρή απόσταση από την Εκκάρα, στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Ράχη Παναγιάς (Zachou 2002). Νοτιότερα στη Φθιώτιδα, στον Προσκυνά Λοκρίδας, εντοπίστηκε, επίσης, κεραμική αντίστοιχη του τέλους περίπου της Τελικής Νεολιθικής (TN), Ψιμόγιαννου 2008, σχ. 4.1 (Κ 26, Κ 132), 4.2 (Κ 150, Κ 175, Κ 3, Κ 177), 4.12 (Κ 169, Κ 69) και σημ. 51 (όπου αναφέρονται και άλλες θέσεις στα παράλια της Λοκρίδας, στις οποίες έχουν παρατηρηθεί οι διαγνωστικές για το τέλος της περιόδου φιάλες με τονισμένο εσωτερικά χείλος, όπως ο Κύνος Λιβανατών και η νησίδα Μήτρος της Τραγιάνας).

16. Συμπερασματικά, η τυπολογική συνάφεια της ύστερης νεολιθικής κεραμικής από την Εκκάρα με την κεραμική της NN υποδεικνύει τη χρονική της τοποθέτηση εγγύτερα στη NN παρά στην Πρώιμη εποχή Χαλκού (ΠΕΧ). Παράλληλα, επειδή αυτή στο σύνολό της παρουσιάζει ομοιότητες και με την κεραμική του πολιτισμικού ορίζοντα Ραχμάνι και, μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις υπενθυμίζει την κεραμική της πρωιμότερης φάσης του ορίζοντα αυτού από τα Πευκάκια, όπως και την κεραμική του ίδιου ορίζοντα από τη μαγούλα Οτζάκι, η οποία τοποθετείται στο πρώιμο τμήμα του ορίζοντα, συσχετίστηκε με την εκπονή της NN και την πρώιμη ΧΛ (για συνοπτική αναφορά στα χαρακτηριστικά της κεραμικής του πολιτισμικού ορίζοντα Ραχμάνι γενικότερα και σε αυτά της πρωιμότερης φάσης του ίδιου ορίζοντα στα Πευκάκια ειδικότερα, βλ. Alram-Stern 1996, 155-157 και 332-334, **εικ. 28** αντίστοιχα. Για τους τύπους κεραμικής του ορίζοντα αυτού από τη μαγούλα Οτζάκι, βλ. Hauptmann 1981, Beilage 10). Στις παρατηρούμενες ομοιότητες της υπό συζήτηση κεραμικής από την Εκκάρα με αυτή του ορίζοντα Ραχμάνι, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνονται: α) η επικράτηση της άβαφης χονδρής κεραμικής, αλλά και της μονόχρωμης και, μάλιστα, αυτής με το σκούρο ερυθρό επίχρισμα (στο χρώμα του βύσσινου ή σμέουρου), β) η παρουσία μικρού αριθμού θραυσμάτων μελανής και σκουροκάστανης στιλβωτής κεραμικής, η οποία φαίνεται να αποτελεί μάλλον πρόδρομο της αντίστοιχης κεραμικής της ΠΕΧ παρά συνέχεια της μελανής στιλβωτής κεραμικής του πολιτισμικού ορίζοντα Λάρισα της NN, γ) η πιθανή παρουσία μικρού αριθμού θραυσμάτων αλοφωτής κεραμικής, δ) μεταξύ ποικίλων σχημάτων η επικράτηση των φιαλών, τα χείλη ελάχιστων από τις οποίες παρουσιάζουν εσωτερικά μία πρώιμη μικρή πάχυνση, ε) η εμφάνιση ορισμένων χαρακτηριστικών τύπων λαβών και λαβών-αποφύσεων, όπως η οριζόντια άτρητη σχεδόν τριγωνικού σχήματος λαβή-απόφυση, στ) η χρήση πλαστικών επιθεμάτων κυκλικού ή ελλειπτικού σχήματος στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων, ιδίως των σχετικά χονδρών και χονδροειδών, και, σπανιότερα, πλαστικής σχοινοειδούς διακόσμησης.

17. Για παράλληλο συσχετισμό με τα αναφερόμενα γεωλογικά στρώματα χρησιμοποιείται στο εξής ενδεικτικά το στρωματογραφικό διάγραμμα της ΝΑ παρείας του ορύγματος 1 (**εικ. 5 [7b-1a]**). Επίσης, ενδεικτικά σημειώνεται το βάθος του κάθε γεωλογικού στρώματος από την επιφάνεια του εδάφους, όπως αυτό μετρήθηκε στη ΝΑ παρεία του ορύγματος 1 (μετρήσεις στην περιοχή εμφάνισης της γεωλογικής ενότητας 6). Σε αντίθεση με την παρεία αυτή, στην οποία παρατηρήθηκαν, όπως σημειώθηκε, τα περισσότερα γεωλογικά στρώματα, στις άλλες παρείες τα αντίστοιχα στρώματα εμφανίστηκαν σε σχετικά διαφορετικό βάθος, είχαν κατά τόπους αρκετά διαφορετικό πάχος και ορισμένα από αυτά σε κάποιες παρείες δεν παρατηρήθηκαν (για χρονοστρωματογραφική συσχέτιση των διαφορετικών στρωμάτων [λιθοστρωματογραφικών ενότητων] στα τρία ορύγματα, βλ. τον σχετικό πίνακα στο Palyvos - Pavlopoulos - Froussou - Kranis - Pustonoγyov - Forman - Minos-Minopoulos 2010, 13, **εικ. 10a**).

18. Υπενθυμίζουν, π.χ., σύμφωνα με την περιγραφή της, την πορτοκαλόχρωμη μονόχρωμη κεραμική της AN από τη Θεόπετρα (Κυπαρίσση-Αποστολικά 2000, 184).

Στρώμα 6 (βάθος 2,45 - 2,35 μ. περίπου) (**εικ. 5 [6]**): Πρόκειται για ένα πολύ λεπτό στρώμα-«φακό» μεταξύ των στρωμάτων 7b και 5, το οποίο παρατηρήθηκε μόνο στη ΝΑ παρειά του ορύγματος 1. Παρά το μικρό πάχος του, συλλέχθηκαν από αυτό 11 θραύσματα κεραμικής, τα οποία ανήκουν αποκλειστικά στη Νεολιθική περίοδο και παρουσιάζουν παρόμοια εικόνα με αυτά του στρώματος 7b. Διακρίνεται θραύσμα από το σώμα χονδρού κλειστού αγγείου, το οποίο καλύπτεται με σκούρο καστανό σχετικά αραιό και θαμπό επίχρισμα και φέρει μικρό πλαστικό επίθεμα ελλειπτικού σχήματος στο ανώτερο τμήμα του¹⁹.

Στρώμα 5 (βάθος 2,35 - 2,00 μ. περίπου) (**εικ. 5 [5-5a]**): Το στρώμα παρατηρήθηκε στις παρειές όλων των ορυγμάτων. Ωστόσο, ο αριθμός των κεραμικών θραυσμάτων που εντοπίστηκαν σε αυτό είναι μικρός. Συνολικά συλλέχθηκαν 13 θραύσματα, μεταξύ των οποίων 1 θραύσμα χείλους και 8 θραύσματα σώματος ανοιχτοκάστανης κεραμικής με σκούρο ερυθρό πυκνό και θαμπό επίχρισμα και 3 θραύσματα σώματος της κεραμικής με πορτοκαλόχρωμο-πορτοκαλέρυθρο λεπτό και στιλπνό επίχρισμα, η οποία παρατηρήθηκε και στα κατώτερα στρώματα. Επίσης, από τη ΝΑ παρειά του ορύγματος 2 συλλέχθηκε ένα από τα τρία προαναφερόμενα θραύσματα γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμικής, το οποίο φέρει σκούρο πορτοκαλέρυθρο ελαφρώς στιλπνό επίχρισμα και κοσμεύεται με δέσμη πυκνών παράλληλων ταινιών μελανού χρώματος (**εικ. 8**). Σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά της, η κεραμική του στρώματος είναι δυνατό να ανήκει, επίσης, εν μέρει στην ΑΝ και εν μέρει στη ΧΛ, ενώ το θραύσμα της γραπτής κεραμικής είναι δυνατό, όπως σημειώθηκε, να δηλώνει την παρουσία οικιστικού στρώματος της ΝΝ ή να ανήκει και αυτό στη ΧΛ²⁰.

Στρώμα 4 (βάθος 2,00 - 1,50 μ. περίπου) (**εικ. 5 [4a-c]**): Το στρώμα παρατηρήθηκε σε όλα τα ορύγματα, είχε σε όλες τις παρειές των ορυγμάτων αρκετό πάχος και περιείχε διάσπαρτα σε όλη του την έκταση μικροσκοπικά τεμάχια άνθρακα. Περιείχε, επίσης, σε αρκετά μεγάλη πυκνότητα αρκετά καλά διατηρημένη κεραμική, η οποία ανήκει σχεδόν αποκλειστικά στη Νεολιθική περίοδο –μόνο στη ΒΔ παρειά του ορύγματος 1 βρέθηκαν στο στρώμα και ορισμένα θραύσματα σώματος άβαφης τροχήλατης κεραμικής, τα οποία πιθανότατα παρεισέφρισαν από ανώτερο στρώμα. Συνολικά συλλέχθηκαν από το στρώμα περισσότερα από 175 θραύσματα κεραμικής, τα πιο πολλά από τα οποία –πάνω από 110 θραύσματα– εντοπίστηκαν στη ΝΑ παρειά του ορύγματος 1. Παρά τον αυξημένο αριθμό θραυσμάτων που συλλέχθηκαν από το στρώμα, ο αριθμός των κεραμικών κατηγοριών, στις οποίες αυτά ανήκουν, είναι σχετικά περιορισμένος. Επικρατεί η άβαφη σχετικά χονδρή καστανή κεραμική με την αδρή επιφάνεια. Αρκετά μεγάλος είναι και ο αριθμός των θραυσμάτων με σχετικά λεπτά έως μεσαίου πάχους τοιχώματα, ανοιχτοκάστανο πηλό και σκούρο ερυθρό θαμπό έως ελάχιστα στιλπνό επίχρισμα, ενώ πολύ μικρότερος είναι ο αριθμός των θραυσμάτων με σκούρο καστανέρυθρο έως σκουροκάστανο θαμπό έως ελάχιστα στιλπνό επίχρισμα και ελάχιστος αυτών με πορτοκαλόχρωμο-πορτοκαλέρυθρο σχετικά στιλπνό επίχρισμα (**εικ. 9**). Από το στρώμα προέρχονται, επίσης, τα δύο από τα τρία προαναφερόμενα θραύσματα γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμικής, τα οποία φέρουν μελανή γραμμική διακόσμηση σε επιφάνεια με υπόλευκο και πορτοκαλέρυθρο επίχρισμα αντίστοιχα. Επιπλέον, από αυτό συλλέχθηκαν ορισμένα θραύσματα σώματος, τα οποία πιθανώς φέρουν ίχνη επίθετου χρώματος στην επιφάνεια και ίσως ανήκουν στην αλοιοφωτή κεραμική, καθώς και πέντε θραύσματα σώματος και ένα θραύσμα χείλους και σώματος άβαφης κεραμικής, στην εξωτερική επιφάνεια των οποίων υπάρχει εμπέστη-στικτή ή εγγάρακτη διακόσμηση από πυκνές παράλληλες σειρές μικρών εμπέστων κύκλων, μικροσκοπικών τριγώνων και γραμμιδίων, ενώ σε μία περίπτωση τα ημικυκλικού σχήματος γραμμίδια μοιάζουν με «νυχιές» και πιθανώς είναι. Μεταξύ των σχημάτων επικρατούν οι φιάλες, οι οποίες στην πλειοψηφία τους είναι κατασκευασμένες από ανοιχτοκάστανο πηλό και φέρουν σκούρο ερυθρό θαμπό επίχρισμα, και ακολουθούν με μικρό αριθμό θραυσμάτων οι λεκανίδες και ορισμένα κλειστά σχήματα (**εικ. 10**). Από το στρώμα συλλέχθηκαν συνολικά έξι κάθετες λαβές και τέσσερις επίπεδες βάσεις σχετικά χονδρής έως χονδρής άβαφης κυρίως κεραμικής, εκτός από την περίπτωση μιας από τις βάσεις, η οποία φέρει σκούρο ερυθρό θαμπό επίχρισμα στην εξωτερική επιφάνεια. Μία λεπτομέρεια, η οποία είναι δυνατό να συνδέεται με τη χρονολόγηση ορισμένων κατηγοριών κεραμικής που παρατηρήθηκαν στο στρώμα, είναι ότι η κεραμική με το σκούρο καστανέρυθρο επί-

19. Αν και η παρουσία πλαστικών επιθεμάτων κυκλικού ή ελλειπτικού σχήματος είναι συνήθης τόσο στην κεραμική της ΑΝ (βλ., π.χ., Θεοχάρης 1989, εικ. 3, 5), όσο και σε αυτή της ΧΛ, το συγκεκριμένο θραύσμα ανήκει πιθανότερα στη ΧΛ, όπως υποδεικνύουν τα χονδρά του τοιχώματα, η ποιότητα του πηλού και η θέση του επιθέματος στο ανώτερο τμήμα του σώματος του κλειστού αγγείου από το οποίο αυτό προήλθε (πρβλ., π.χ., με ανάλογα παραδείγματα από τον πολιτισμικό ορίζοντα Ραχμάνι στη μαγούλα Οτζάκι, Hauptmann 1981, πίν. XII.1-10, XX.2.4, 45.1-5.13-14.19-20).

20. Βλ. τη σχετική συζήτηση ανωτέρω και σημ. 9.

χρισμα εμφανίσθηκε κυρίως στο κατώτερο μισό του στρώματος, αυτή με το σκούρο ερυθρό επίχρισμα βρέθηκε διάσπαρτη σε όλο το στρώμα και αυτή με την εμπέστη-στικτή και εγχάρκτη διακόσμηση συλλέχθηκε κυρίως από το ανώτερο μισό του στρώματος²¹. Και στο συγκεκριμένο στρώμα η κεραμική φαίνεται να ανήκει, επίσης, εν μέρει στην ΑΝ και εν μέρει στη ΧΛ. Στην ΑΝ και, μάλιστα, στην πρώιμη, ανήκει το μόνο παράδειγμα ποικιλόχρωμης/μελανοστεφούς κεραμικής στο σύνολο του κεραμικού υλικού, ένα θραύσμα χείλους φιάλης, το οποίο συλλέχθηκε από τη ΝΑ παρειά του ορύγματος 2, από τη βάση του στρώματος και το μεταίχμιο με το αμέσως υποκείμενο στο σημείο συλλογής του στρώμα 7 b (εικ. 11). Επίσης, στην πρωιμότερη ΑΝ ανήκουν πιθανότατα και τα περισσότερα από τα θραύσματα της κεραμικής με εμπέστη-στικτή και εγχάρκτη διακόσμηση, μεταξύ των οποίων και το χαρακτηριστικό παράδειγμα με τη διακόσμηση από «νυχιές»²² (εικ. 12), και μόνο ένα θραύσμα, με συμπαγείς εμπέστους κυκλίσκους πυκνά διατεταγμένους, είναι πιθανότερο να ανήκει στη ΝΝ ή στη ΧΛ. Από τη ΒΔ παρειά του ορύγματος 1 συλλέχθηκε από το στρώμα και το μόνο θραύσμα με πλαστική υποτυπώδη σχοινοειδή διακόσμηση στο σύνολο του κεραμικού υλικού, το οποίο ανήκει πιθανότερα στη ΧΛ²³ (εικ. 13). Εκτός από την κεραμική, από το στρώμα συλλέχθηκαν ελάχιστα άλλα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων φολίδα καστανού πυριτόλιθου και τμήμα λεπίδας οψιανού. Η τελευταία ανήκει πιθανότερα στη ΝΝ ή ΧΛ.

Στρώμα 3 (βάθος 1,50 - 1,10 μ. περίπου) (εικ. 5 [3]): Το στρώμα παρατηρήθηκε μόνο στη ΝΑ παρειά του ορύγματος 1. Από αυτό συλλέχθηκε ελάχιστη κεραμική, η οποία εντοπίστηκε στο ανώτερο μισό του. Συνολικά συλλέχθηκαν τέσσερα θραύσματα σώματος και ένα χείλους. Πρόκειται, γενικά, για κεραμική αρκετά φθαρμένη και μη χαρακτηριστική. Ωστόσο, ένα-δύο θραύσματα, μεταξύ των οποίων και το θραύσμα χείλους, το οποίο φέρει οπή στο ανώτερο τμήμα του σώματος, παρουσιάζουν ομοιότητες με την κεραμική του στρώματος 4 και είναι πιθανό να ανήκουν στη ΧΛ, ενώ τα υπόλοιπα διαφοροποιούνται αρκετά και είναι δυνατό να ανήκουν στην ΠΕΧ.

Στρώμα 2 (βάθος 1,10 - 1,00 μ. περίπου) (εικ. 5 [2]): Το στρώμα παρατηρήθηκε στις παρειές των ορυγμάτων 1 και 2, εκτός από τη ΒΔ παρειά του ορύγματος 2. Η κεραμική που εντοπίστηκε σε αυτό είναι ελάχιστη. Από τις τρεις παρειές συλλέχθηκαν συνολικά δώδεκα θραύσματα αρκετά φθαρμένα. Πρόκειται κυρίως για θραύσματα σώματος, ενώ περιλαμβάνονται μόνο δύο τμήματα λαβών και ένα θραύσμα χείλους. Ορισμένα, μεταξύ αυτών και ένα από τα δύο τμήματα λαβών, ανήκουν στην κατηγορία της κεραμικής με ερυθρό σκούρο επίχρισμα, η οποία εντοπίστηκε στα κατώτερα στρώματα, και πιθανότατα ανήκουν στη ΧΛ. Ορισμένα άλλα, μεταξύ των οποίων το άλλο τμήμα λαβής και το θραύσμα χείλους, διαφοροποιούνται ποιοτικά από τα προαναφερόμενα θραύσματα, ανήκουν σε κεραμικές κατηγορίες που δεν εμφανίζονται στα κατώτερα στρώματα και φαίνεται να ανήκουν κατ' εξοχήν στην εποχή του Χαλκού. Μάλιστα, το θραύσμα χείλους ανήκει με βεβαιότητα σε κωαθόμορφη κύλικα (FS 254-255) της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1²⁴ (εικ. 14).

Στρώμα 1b (βάθος 1,00 - 0,80 μ. περίπου) (εικ. 5 [1b]): Το στρώμα 1b, το οποίο αντιστοιχεί στο κατώτερο τμήμα του επιφανειακού στρώματος 1, παρατηρήθηκε σε όλες τις παρειές των ορυγμάτων. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του στρώματος, σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα, είναι η εμφάνιση διάσπαρτων αργών λίθων, μικρών και μεσαίου μεγέθους, πλησίον της βάσης του. Κεραμική συλλέχθηκε από όλες τις παρειές των ορυγμάτων. Ωστόσο, τα περισσότερα θραύσματα εντοπίστηκαν στη ΝΑ παρειά του ορύγματος 1 και ιδίως, στη ΒΔ παρειά του

21. Αν το στρώμα δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια ενός και μόνο μεγάλης έντασης και διάρκειας επεισοδίου διάβρωσης και συνακόλουθης μεταφοράς και απόθεσης υλικών στη συγκεκριμένη θέση, τότε η κεραμική που συλλέχθηκε από το ανώτερο τμήμα του και πιθανότερα ήταν αυτή που μεταφέρθηκε και αποτέθηκε τελευταία σε αυτό, είναι δυνατό να προήλθε από βαθύτερες οικιστικές επιχώσεις, σε σχέση με την κεραμική που συλλέχθηκε από το κατώτερο τμήμα του, και, κατά συνέπεια, η πρώτη είναι, εν μέρει τουλάχιστον, πρωιμότερη της δεύτερης.

22. Για τη συγκεκριμένη κεραμική της πρώιμης ΑΝ, βλ. σχετικά και σημ. 8.

23. Πρβλ., π.χ., με τη σχοινοειδή διακόσμηση της κατηγορίας Ι και την περίπου σύγχρονη της κεραμική με πλαστική διακόσμηση με οφιοειδείς έξεργες ταινίες από τη Θεόπετρα, οι οποίες τοποθετούνται στη ΝΝ ΙΙ (ιδίως στο ύστερο τμήμα του πολιτισμικού ορίζοντα του Κλασικού Διμηνίου) και στην αρχή της ΧΛ, Κυπαρίσση-Αποστολικά 2000, 196-197 και εικ. 14.19.6.

24. Η κωαθόμορφη κύλικα ως τύπος αγγείου εμφανίζεται στη μυκηναϊκή κεραμική στην ΥΕ ΙΙΑ. Επειδή, ωστόσο, στη Θεσσαλία, ακόμη και στις θέσεις που βρίσκονται πλησίον του Παγασητικού κόλπου, όπως το Διμήνι, η επείσκτη μυκηναϊκή κεραμική αρχίζει να εμφανίζεται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΑ, το δε συγκεκριμένο θραύσμα ανήκει ίσως στην τοπική μυκηναϊκή παραγωγή, η οποία αρχίζει στην ΥΕ ΙΙΒ, είναι πιθανότερο αυτό να ανήκει στην ΥΕ ΙΙΒ και έως την ΥΕ ΙΙΑ1, φάσεις κατά τις οποίες η κωαθόμορφη κύλικα εξακολουθεί να κατασκευάζεται - πριν αντικατασταθεί από την υψίποδη κύλικα - και να είναι ιδιαίτερος δημοφιλής (πρβλ., π.χ., με κωαθόμορφες κύλικες με ανάλογο χείλος της ΥΕ ΙΙΑ, αλλά και της ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΑ1, από τη νοτιότερη Ελλάδα, Mountjoy 1993, εικ. 83 και 114-115 αντίστοιχα).

ορύγματος 2. Συνολικά από το στρώμα συλλέχθηκαν 172 θραύσματα κεραμικής, τα περισσότερα από τα οποία είναι μικρού μεγέθους και συνήθως αρκετά φθαρμένα. Τα 165 είναι θραύσματα σώματος και τα υπόλοιπα επτά τμήματα λαβών. Από τα θραύσματα σώματος τα 69 βρέθηκαν σε ένα μόνο σημείο, προέρχονται από το σώμα κλειστού χειροποίητου αγγείου με πολύ λεπτά τοιχώματα και συγκολλούνται. Γενικά, η κεραμική που συλλέχθηκε από το στρώμα είναι ποικίλης χρονολόγησης. Περιλαμβάνεται κυρίως άβαφη χειροποίητη χονδροειδής και σχετικά χονδρή καστανή, ανοιχτοκάστανη και πορτοκαλοκάστανη κεραμική με αδρή επιφάνεια και μεγάλη πυκνότητα προσμίξεων, η οποία είναι πολύ δύσκολο να χρονολογηθεί, αλλά είναι δυνατό να ανήκει στη Νεολιθική περίοδο, στην εποχή Χαλκού ή και στις δύο. Παράλληλα, περιλαμβάνεται αρκετή μη χαρακτηριστική άβαφη τροχήλατη χρηστική κεραμική, η οποία είναι δυνατό να ανήκει στην Κλασική, στην Ελληνιστική ή στη Ρωμαϊκή περίοδο, καθώς και μονόχρωμη κεραμική με σχετικά αραιή καστανέρυθη βαφή, η οποία είναι δυνατό να ανήκει στις ύστερες φάσεις της Ύστερης εποχής Χαλκού (ΥΕΧ) ή στην εποχή Σιδήρου, και μελαμβαφής κεραμική της Κλασικής, της Ελληνιστικής ή και της Αρχαϊκής περιόδου (εικ. 15). Τα 69 συνανήκοντα θραύσματα σώματος (εικ. 16) συλλέχθηκαν από τη ΒΔ παρειά του ορύγματος 2, από τη βάση του στρώματος και το μεταίχμιο με το στρώμα 4, το οποίο βρισκόταν αμέσως κάτω από αυτό στο σημείο συλλογής τους, και πιθανώς ανήκουν στην ΠΕΧ. Ενδεχομένως, μάλιστα, πρόκειται για κεραμική τύπου Urfinnis, αν και αυτό δεν είναι ασφαλές, επειδή το αγγείο φέρει έντονα ίχνη καύσης. Άλλωστε, από το ίδιο στρώμα συλλέχθηκαν και ορισμένα ακόμη κεραμικά θραύσματα, τα οποία, αν και φθαρμένα, ανήκουν με αρκετή πιθανότητα στην κεραμική τύπου Urfinnis της ίδιας περιόδου²⁵. Εν κατακλείδι, η κεραμική του στρώματος χρονολογείται από τη Νεολιθική περίοδο έως τους ρωμαϊκούς ή ίσως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Είναι, ωστόσο, άξιο παρατήρησης ότι τα θραύσματα κεραμικής, τα οποία τοποθετούνται με μεγαλύτερη πιθανότητα στην εποχή Χαλκού, ιδίως στην ΠΕΧ, συλλέχθηκαν κατ' εξοχήν από το κατώτερο τμήμα του στρώματος, από την περιοχή μεταξύ των λίθων.

Στρώμα 1a (βάθος 0,80 - 0,00 μ.) (εικ. 5 [1a]): Αν και η διάκριση του επιφανειακού στρώματος 1a από το στρώμα 1b δεν ήταν παντού δυνατή, η ύπαρξη του στρώματος 1a επισημάνθηκε σε όλες τις παρειές των ορυγμάτων. Ωστόσο, λόγω της επιφανειακής άρωσης, αλλά πιθανώς και άλλων παραγόντων, μόνο σε δύο παρειές εντοπίστηκε κεραμική στο στρώμα, στη ΝΑ παρειά του ορύγματος 1 και κυρίως στη ΒΔ παρειά του ορύγματος 2. Στην πλειοψηφία τους τα κεραμικά θραύσματα εντοπίστηκαν στο κατώτερο τμήμα του στρώματος και όχι πολύ κοντά στην επιφάνεια του εδάφους. Συνολικά συλλέχθηκαν 62 θραύσματα, τα περισσότερα από τα οποία είναι μικρά και φθαρμένα. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται 58 θραύσματα σώματος, τρία τμήματα λαβών και ένα θραύσμα χείλους. Γενικά, η εικόνα της κεραμικής του στρώματος είναι παρόμοια με αυτή του στρώματος 1b, αν και το ποσοστό της κεραμικής των ιστορικών χρόνων που εντοπίστηκε στο στρώμα είναι αρκετά μεγαλύτερο από αυτό στο στρώμα 1b.

Εκτός του χώρου των ορυγμάτων, από το χώμα που αφαιρέθηκε κατά τη διάνοιξή τους, περισυλλέχθηκαν συνολικά περισσότερα από 120 θραύσματα κεραμικής, τα περισσότερα από τα οποία είναι θραύσματα σώματος. Κατά το μεγαλύτερο μέρος τους ανήκουν στη Νεολιθική περίοδο. Παρουσιάζουν ομοιότητα με την κεραμική που συλλέχθηκε από τα γεωλογικά στρώματα 7b έως 4 και προφανώς χρονολογούνται ανάλογα. Παράλληλα, περιλαμβάνονται και αρκετά θραύσματα κεραμικής μεταγενέστερων περιόδων. Ορισμένα χαρακτηριστικά θραύσματα, όπως τμήμα χείλους φιάλης με παχύτερη και πεπλατυσμένη άκρη σε σχήμα T (T-rim bowl) και μία ακέραη σωληνωτή λαβή (tubular handle), επιβεβαιώνουν την παρουσία οικιστικού στρώματος ή στρωμάτων της ΠΕΧ στη θέση²⁶. Δύο-τρία ακόμη θραύσματα, προερχόμενα από τη λαβή και

25. Η κεραμική τύπου Urfinnis, μία από τις πιο χαρακτηριστικές κεραμικές κατηγορίες κατά την Πρωτοελλαδική (ΠΕ) II περίοδο στη νοτιότερη Ελλάδα, εμφανίζεται στην παράλια θεσσαλική θέση των Πευκακίων σε όλη τη διάρκεια της ΠΕΧ, αν και με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα στις φάσεις 1 έως 4, οι οποίες αντιστοιχούν, σύμφωνα με τον E. Christmann, στο ύστερο τμήμα της ΠΕ I και στην πρώιμη ΠΕ II, ενώ η χρήση της κορυφώνεται στη φάση 3, δηλαδή στην αρχή της ΠΕ II. Το υπό συζήτηση τμήμα αγγείου από την Εκκάρα δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί με ακρίβεια, αφού, μάλιστα, δεν σώζονται χαρακτηριστικά τμήματα του αρχικού αγγείου, αλλά είναι πιθανό, χάρη στην ιδιαίτερη λεπτότητα των τοιχωμάτων - αν και αυτό ήταν χειροποίητο -, στην πιθανότητα να έφερε στην επιφάνεια βαφή τύπου Urfinnis και στο σχήμα του σώματος, το οποίο είναι σχεδόν σφαιρικό, με τη μέγιστη διάμετρο στο κέντρο περίπου του σώματος, να τοποθετείται στην ΠΕΧ, σε σχετικά πρώιμο τμήμα της περιόδου, αντίστοιχο ίσως ήδη της ΠΕ I ή της πρώιμης ΠΕ II, χωρίς να αποκλείεται ασφαλώς και ένα υστερότερο τμήμα της περιόδου (για τη χρονική τοποθέτηση της ΠΕΧ στα Πευκάρια, σε σχέση με την ΠΕ στη νοτιότερη Ελλάδα, καθώς και για την κεραμική τύπου Urfinnis από τη θέση, βλ. Christmann 1996, 323, εικ. 32 και 97-98, εικ. 15 αντίστοιχα. Για παρόμοιο με το υπό συζήτηση σχήμα σώματος αγγείου τύπου Urfinnis από τη φάση 2, η οποία αντιστοιχεί στο τέλος της ΠΕ I και στην αρχή της ΠΕ II, βλ. Christmann 1996, 101, πίν. XII.1, 12.6).

26. Στα Πευκάρια σωληνωτές λαβές εμφανίζονται ήδη στη φάση 1 της ΠΕΧ και, χωρίς να διαφοροποιείται ιδιαίτερος το σχή-

τη βάση λεπτών τροχήλατων αγγείων με ίχνη ερυθρής στιλπνής βαφής στην επιφάνεια, τα οποία πιθανότατα είναι θραύσματα μυκηναϊκών αγγείων, υποδεικνύουν, επίσης, την παρουσία στρώματος ή στρωμάτων της ΥΕΧ στη θέση. Επιπλέον, υπάρχουν και αρκετά θραύσματα κεραμικής ιστορικών χρόνων, μεταξύ των οποίων μερικά μελαμβαφούς κεραμικής των κλασικών-πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων και κάποια ακόμη άβαφης ραβδωτής κεραμικής, τα οποία ανήκουν πιθανότατα στους ρωμαϊκούς χρόνους. Κατά συνέπεια, η εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη της περισυλλεγμένης κεραμικής παρουσιάζει απόλυτη αντιστοιχία με την εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη της κεραμικής που συλλέχθηκε από τα γεωλογικά στρώματα στις παρειές των ορυγμάτων.

Ο ΧΩΡΟΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ (εικ. 2-3)

Αν και η κεραμική που εντοπίστηκε στο χώρο των ορυγμάτων δεν βρισκόταν στην αρχική της θέση, δηλαδή σε περιβάλλον με κατά χώραν οικιστικά κατάλοιπα, όπου προφανώς αυτή καταναλώθηκε, η αρκετά καλή διατήρηση αυτής που συλλέχθηκε από τα περισσότερα κατώτερα στρώματα –γωνιώδεις ακμές, απουσία αποστρογγύλωσης ως αποτέλεσμα μεταφοράς από μεγάλη απόσταση ή παρατεταμένης έκθεσης σε παράγοντες διάβρωσης– υποδεικνύει ως θέση προέλευσής της έναν γειτνιάζοντα χώρο. Σύμφωνα με αυτά, ως πιθανότερη θέση προέλευσής της παρουσιάζεται αυτή της πλαγιάς υψώματος, το οποίο βρίσκεται αμέσως στα ΝΔ-Δ του αγρού (εικ. 2β, 3). Το ύψωμα είναι γνωστό με το τοπωνύμιο «Αμπελόρραχη», βρίσκεται στα ΒΔ-Δ του οικισμού της Εκκάρας και η κορυφή του απέχει περίπου 1.000 μ. από την ακρόπολη της αρχαίας Έκκαρας. Από τον οικισμό το χωρίζει χείμαρρος, ο οποίος ρέει δυτικές παρυφές του οικισμού με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ. Στις αεροφωτογραφίες της περιοχής διακρίνεται στο χώρο της κορυφής του υψώματος, τον οποίο και οριοθετεί, μία ελλειπτικού σχήματος διαμόρφωση, η οποία παραπέμπει σε μικρής έκτασης οχυρωματικό περίβολο. Επιτόπια έρευνα στο χώρο αυτό δεν έχει μέχρι στιγμής πραγματοποιηθεί²⁷. Σε χαμηλότερο σημείο του υψώματος, ωστόσο, στην πλευρά αγροτικού δρόμου, ο οποίος βρίσκεται στα Ν και σε επαφή με τον αγρό Γουρνά (εικ. 2β [σημείο Β], 3 [σημείο Β]) και οδηγεί από τον οικισμό της Εκκάρας προς τον οικισμό Γαυράκια, διαπιστώθηκαν προς την πλευρά του υψώματος επιχώσεις αρκετά μεγάλου πάχους, με ορατά οικιστικά κατάλοιπα Βυζαντινής ή μεταγενέστερης περιόδου, ενώ στο ίδιο σημείο, σε μεγαλύτερο βάθος, παρατηρήθηκαν και επιχώσεις με καλά διατηρημένη κεραμική κλασικών-ελληνοιστικών χρόνων. Η παρατήρηση αυτή ενισχύει περισσότερο την άποψη ότι η κεραμική που βρέθηκε στο χώρο των ορυγμάτων μετατοπίστηκε από υψηλότερο σημείο του υψώματος της «Αμπελόρραχης» και δεν μεταφέρθηκε με τα νερά του χειμάρρου από άλλη, πιο απομακρυσμένη θέση, και μάλιστα, από τον πιθανότερο –σε αυτή την περίπτωση– χώρο της αρχαίας Έκκαρας. Άλλωστε, στην περιοχή της αρχαίας Έκκαρας δεν έχει παρατηρηθεί έως σήμερα προϊστορική κεραμική. Επιπλέον, σε σύντομη προκαταρκτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τη ΙΔ' ΕΠΚΑ το φθινόπωρο του 2009 σε οικόπεδο στα ΝΑ και πλησίον του αγρού Γουρνά, στο πλαίσιο του έργου κατασκευής δημοτικών εγκαταστάσεων ιαματικών λουτρών στη θέση αυτή, ήρθαν στο φως αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κεραμική των πρώιμων φάσεων της ΥΕΧ²⁸. Το γεγονός αυτό επιβε-

μα τους, εξακολουθούν να είναι σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της περιόδου, αν και η συχνότητα εμφάνισής τους φαίνεται να αυξάνεται στις φάσεις 5 και 6, οι οποίες αντιστοιχούν περίπου στο δεύτερο τρίτο της ΠΕ II περιόδου. Στην ίδια θέση, ο τύπος χείλους σε σχήμα T, ο οποίος συνδέεται αποκλειστικά με αγγεία τύπου φιάλης και λεκανίδας, εμφανίζεται σε μία πρώιμη μορφή του ήδη στη φάση 1 της ΠΕΧ, αλλά τυπολογικά εξελίσσεται σε όλη τη διάρκεια της περιόδου. Σύμφωνα με αυτά, η σωληνωτή λαβή από την Εκκάρα είναι δυνατό να τοποθετείται σε οποιοδήποτε χρονικό σημείο της ΠΕΧ, αν και με μεγαλύτερη πιθανότητα στο πλαίσιο της αντιστοιχίας ΠΕ II, ενώ το θραύσμα χείλους σε σχήμα T, αν και παρουσιάζει ομοιότητα με μία από τις εκδοχές αυτού του τύπου χείλους στη φάση 3 στα Πευκάκια και ιδίως με την αντίστοιχη εκδοχή του στις φάσεις 5, 6 και 7, σχεδόν ταυτίζεται με αυτή στη μεταβατική φάση (Übergangsphase) στη θέση αυτή, η οποία αντιστοιχεί στην αρχή της ΠΕ III περιόδου στη νοτιότερη Ελλάδα (πρβλ., π.χ., Christmann 1996, πίν. 17.2-3 [φάση 3], 35.4-6 [φάση 5], 42.17-18, 49.27, 50.5.7 [φάση 6], 66.18-19, 95.1-2 [φάση 7] και 106.6.11, 108.15, 109.5, 110.6 [μεταβατική φάση]). Κατά συνέπεια, από τη μελέτη των ελάχιστων αυτών θραυσμάτων και του προαναφερόμενου τμήματος αγγείου προκύπτει ότι η θέση της Εκκάρας κατοικήθηκε τουλάχιστον σε τμήμα της ΠΕ II περιόδου και στην αρχή της ΠΕ III.

27. Σύμφωνα, ωστόσο, με προφορική πληροφορία του αρχαιοφύλακα της περιοχής, κ. Β. Καρανικόλα, στην κορυφή του υψώματος δεν υπάρχουν σήμερα οικοδομικά κατάλοιπα, τα οποία να υποδεικνύουν την ύπαρξη αρχαίου οχυρωματικού περιβόλου στη θέση.

28. Προφορική πληροφορία της ανασκαφέως κ. Ε. Καραντζαλη.

βαιώνει την κατά χώραν παρουσία οικιστικού στρώματος ή στρωμάτων της περιόδου αυτής στον ευρύτερο χώρο της παλαιοσεισμολογικής έρευνας.

Αν πράγματι, όπως φαίνεται, όλα τα οικιστικά στρώματα, την ύπαρξη των οποίων υποδεικνύει η κεραμική που συλλέχθηκε κατά την παλαιοσεισμολογική έρευνα, αντιπροσωπεύονται στο χώρο της Β-ΒΔ πλαγιάς του υψώματος της «Αμπελόραχης» και στις αντίστοιχες παρυφές του, τότε πρόκειται για τη θέση με τον πλέον εκτενή χρονικό ορίζοντα χρήσης που έχει γίνει γνωστή έως σήμερα από την περιοχή της βόρειας Φθιώτιδας.

SUMMARY

**A NEW SITE WITH LONG LASTING OCCUPATION
IN EKKARA, IN NORTHERN PHTHIOTIS**

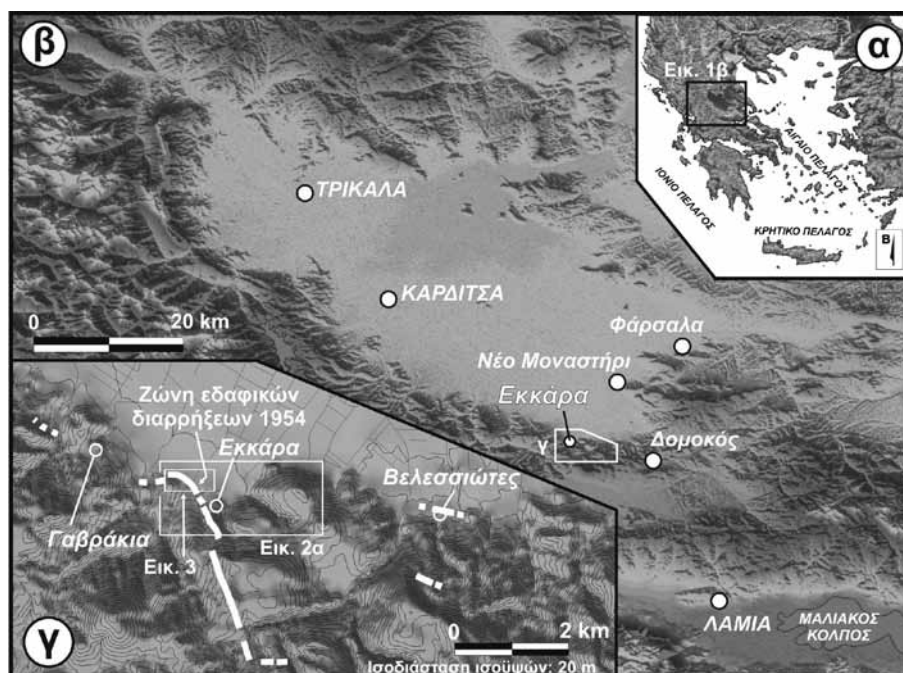
Eleni Froussou

Throughout 2007, a paleoseismological investigation took place in the periphery of the modern village of Ekkara, in northern Phthiotis, which was organized by geologists of the Department of Geography of the Harokopio University in Athens. The research was concentrated in a plot at the NW side of the village of Ekkara, where the co-seismic ground rupture zone that accompanied the strongest and most disastrous earthquake of our times in Thessaly, the one of the 30th of April 1954, is best preserved. Subject of the research was the exploration of the periodicity of earlier episodes of co-seismic ground ruptures, which occurred in the area. For this reason and in the context of this investigation, three deep and long trenches were opened in the above mentioned plot, across the rupture zone. In the upper seven (7) stratigraphic units, which were observed in the trenches, naturally transported pottery was found, as well as a few small objects, which are suggestive of a long lasting human occupation in the place. The pottery was gathered from the trench walls in a systematic way, by marking the exact stratigraphic position of the samples in detailed stratigraphic logs. The study of the collected ceramic material showed that the place was occupied already in the early stages of the Early Neolithic period. Then it was again occupied in the Late Neolithic to Chalcolithic, the Early Bronze Age and the Late Bronze Age, possibly in the Geometric and Archaic periods and certainly in the Classical, Hellenistic and Roman periods or even later, in the Early Christian times. Nothing excludes also the possibility that it was occupied in some intermediary periods too. The results from the study of the pottery were of key importance for the paleoseismological research, since they provided geologically very tight constraints for the dating of the penultimate event of ground rupture, by placing it approximately in the early Chalcolithic period. At the same time, they offered important information for the archaeological research in the region. If the hypothesis that the provenance of the pottery is the lower part of the hill slope of the hill "Ampelorachi", immediately to the S-SW of the trench-site, is correct, then this unknown till now site is the one with the longest lasting occupation known until today in the region of northern Phthiotis. Furthermore, it seems that it was occupied in periods crucial for the archaeological research of the region, that is in the Early Neolithic, the Chalcolithic, the Early Bronze Age and the early phases of the Late Bronze Age.

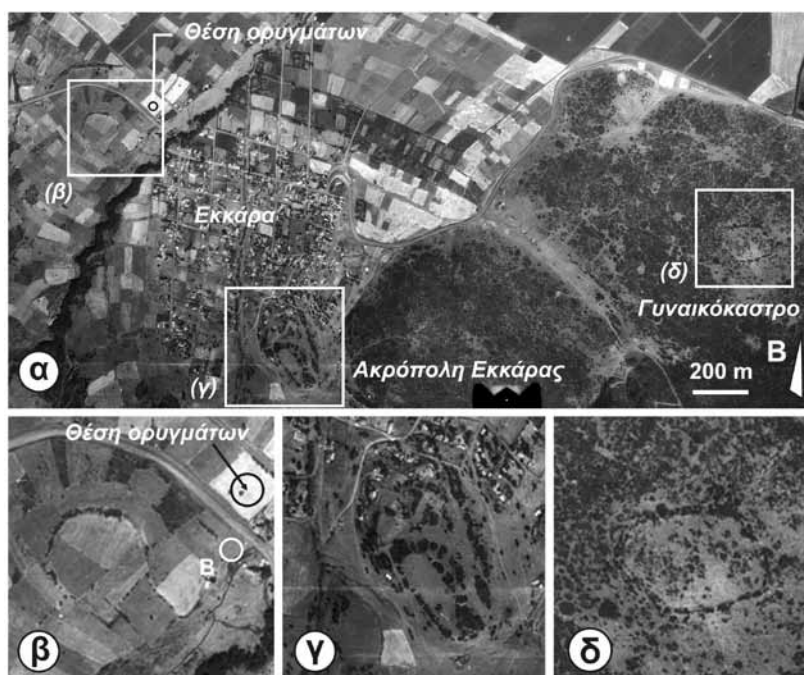
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alram-Stern E., 1996. *Die ägäische Frühzeit*. 2. Serie: *Forschungsbericht 1975-1993*. 1. Band: *Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Wien.
- Christmann E., 1996. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien*, II. *Die frühe Bronzezeit*, (BAM 29), Bonn.
- Hauptmann H., 1981. *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien*. III. *Das späte Neolithikum und Chalkolithikum*, (BAM 21), Bonn.
- Θεοχάρης Δ.Ρ., 1989. *Νεολιθικός πολιτισμός. Σύντομη επισκόπηση της Νεολιθικής στον ελληνικό χώρο*, Β' έκδοση, Αθήνα.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2000. Σπήλαιο Θεόπετρας. Δέκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998, στο Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν. (εκδ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Αθήνα, 181-234.
- Maran J., 1998. *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit*, Teil I, Bonn.

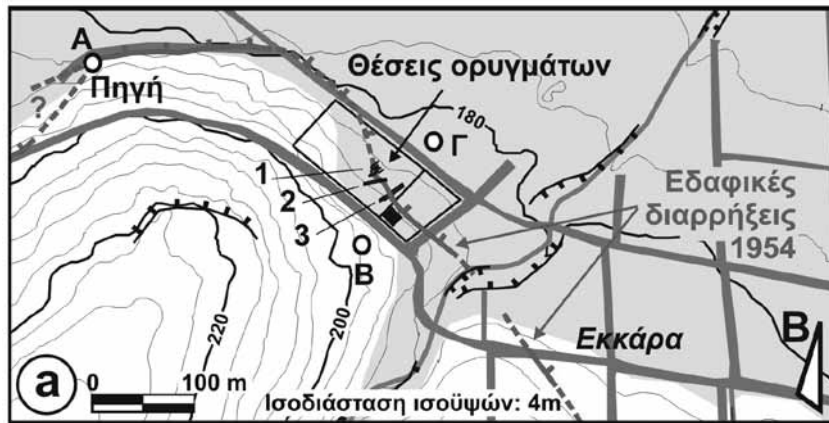
- Mountjoy P.A., 1993. *Mycenaean Pottery. An Introduction*, Oxford.
- Ντούζουγλη Α., 1998. *Άρια Αργολίδος. Χειροποίητη κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής περιόδου*, Αθήνα.
- Παλυβός Ν. – Παυλόπουλος Κ., 2008. Παροχή δεδομένων για εκτιμήσεις σεισμικής επικινδυνότητας με παλαιοσεισμολογικές και γεωμορφολογικές μεθόδους, *Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, Πρόγραμμα ENTEP αρ. 47 (04EP47)*, Τελική Έκθεση Φυσικού Αντικειμένου και Παραδοτέα, Αθήνα.
- Palyvos, N. – Pavlopoulos K. – Froussou E. – Kranis H. – Pustovoytov K. – Forman S.L. – Minos-Minopoulos D., 2010. Paleoseismological Investigation of the Oblique-Normal Ekkara Ground Rupture Zone accompanying the M 6.7-7.0 Earthquake on April 30, 1954, in Thessaly, Greece: Archaeological and Geochronological Constraints on Ground Rupture Recurrence, *Journal of Geophysical Research*, vol. 115, B06301, 1-25.
- Papathanassopoulos G.A. (εκδ.), 1996. *Neolithic Culture in Greece*, Athens.
- Stählin Fr., 1924. *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart (επανεκδοση Amsterdam 1967).
- Χατζηαγγελάκης Λ., 1984. Ο προϊστορικός οικισμός της Πετρομαγούλας, *Ανθρωπολογικά* 5, 75-85.
- Χατζηαγγελάκης Λ.Π., 2002. Πετρομαγούλα: Πρόταση ανάδειξης του οικισμού Τελικής Νεολιθικής - Χαλκολιθικής πρώιμης περιόδου σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, στο *Μνημεία Μαγνησίας*, 56-63.
- Ψιμόγιαννου Αικ., 2008. *Η νεολιθική εγκατάσταση στον Προσκυνά Φθιώτιδας*, Θεσσαλονίκη (κύρια μεταπτυχιακή εργασία).
- Zachou E., 2002. The Development of the Material Culture through the Neolithic to the Early Bronze Age as it appeared in Northern Phthiotis, στο *8th EAA Annual Meeting, September 2002, Thessaloniki, Greece*.

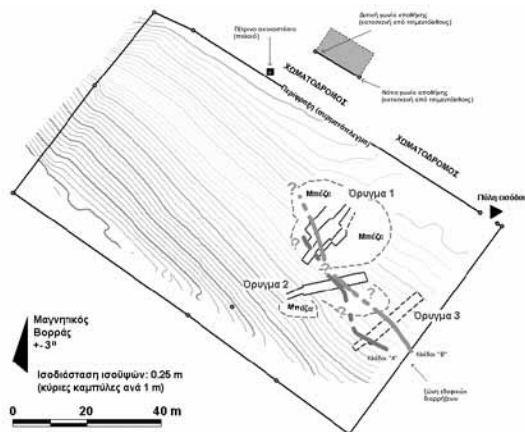
Εικ. 1. α-β) Τοπογραφικός προσδιορισμός του οικισμού της Εκκάρας, γ) Θέση της ζώνης εδαφικών διαρρήξεων του 1954 στην περιοχή του οικισμού.

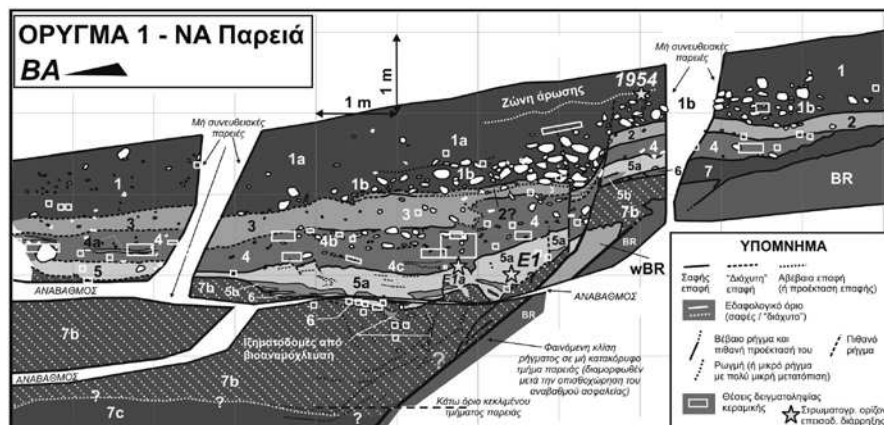
Εικ. 2. α) Αεροφωτογραφία της περιοχής της Εκκάρας, με τις αναφερόμενες αρχαίες θέσεις εντός πλαισίου, β-δ) Οι εντός πλαισίου αρχαίες θέσεις σε μεγέθυνση.

Εικ. 3. Απόσπασμα χάρτη της περιοχής της Εκκάρας, όπου σημειώνεται η θέση του αγρού Σπ. Γουρνά και των τριών ορυγμάτων.

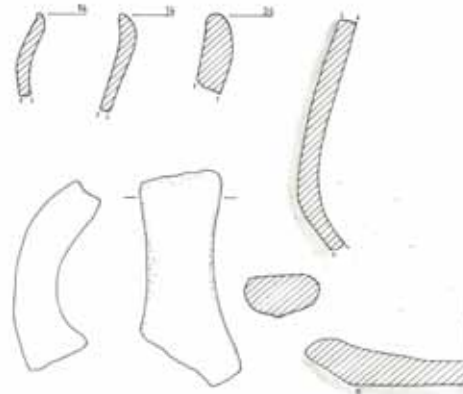
Εικ. 4. Σκαρίφημα του αγρού Σπ. Γουρνά με τη θέση των τριών ορυγμάτων.

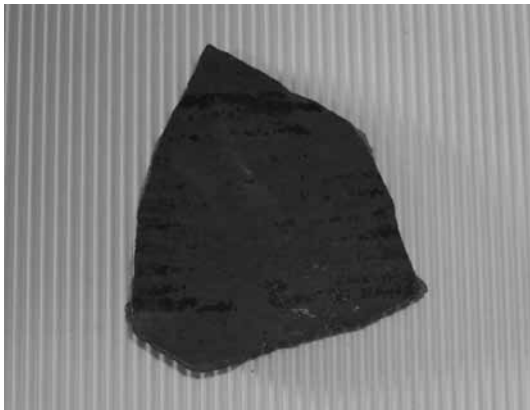
Εικ. 5. Στρωματογραφικό διάγραμμα της ΝΑ παρειάς του ορύγματος 1.

Εικ. 6. Κεραμική από το στρώμα 7b.

Εικ. 7. Σχεδιαστική απόδοση χαρακτηριστικών κεραμικών θραυσμάτων από το στρώμα 7b.

Εικ. 8. Θραύσμα γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμικής από το στρώμα 5.

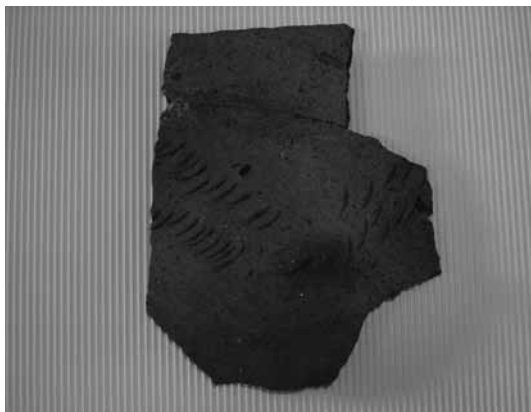
Εικ. 9. Κεραμική από το στρώμα 4.

Εικ. 10. Σχεδιαστική απόδοση χαρακτηριστικών κεραμικών θραυσμάτων από το στρώμα 4.

Εικ. 11. Θραύσμα μελανοστεφούς/ποικιλόχρωμης κεραμικής από το στρώμα 4.

Εικ. 12. Θραύσμα άβαφης εγχάρακτης κεραμικής από το στρώμα 4.

Εικ. 13. Θραύσμα άβαφης κεραμικής με πλαστική σχοινοειδή διακόσμηση από το στρώμα 4.

Εικ. 14. Θραύσμα κναθόμορφης κύλικας της ΥΕ ΠΒ-ΠΙΑ από το στρώμα 2.

Εικ. 15. Θραύσματα μονόχρωμης και μελαμβαφούς κεραμικής της εποχής Σιδήρου και αρχαϊκών-κλασικών χρόνων αντίστοιχα από το στρώμα 1b.

Εικ. 16. Τμήματα κλειστού χειροποίητου αγγείου της ΠΕΧ από το στρώμα 1b.

AEGINETAN COOKING POTTERY IN CENTRAL GREECE AND ITS WIDER PERSPECTIVE*

Bartłomiej Lis

INTRODUCTION

Aeginetan pottery is one of the most pleasing and rewarding groups of pottery for a pottery analyst working in the eastern part of the Greek Mainland. The reasons are plentiful. Firstly, the gold mica inclusions¹ as well as distinct decoration, manufacturing method and potmarks, make Aeginetan pottery one of the most easily recognisable imports, inviting discussion of trade connections of a particular site. Secondly, due to the longevity of Aeginetan pottery, it can be found in any deposit ranging in date from the beginning of the Middle Bronze Age until the end of the Late Bronze Age (LBA), which allows for observations of diachronic changes in frequency. Finally, a few comprehensive studies of Aeginetan pottery² provided a precise chronology for many of the shapes, which is helpful for the dating of contexts at sites where this pottery is found. In spite of these assets, Aeginetan ceramics still seem to suffer from insufficient interest by scholars, and this negatively affects the quantity of comparative data.

The characteristics and distinctiveness of Aeginetan pottery were first recognized as early as the beginnings of the 20th century³, yet it was not until the 1970s and 1980s that the works of David French and Carol Zerner⁴ gave the study of Aeginetan ceramics the right pace. Carol Zerner was first to identify the cooking pots of Aeginetan manufacture and describe their fabric and forms. It is interesting to note that this identification took place only after Betancourt and Myer carried out petrographic analysis of the pottery from Lerna⁵. Subsequently, the provenance of cooking pots identified as Aeginetan by macroscopic fabric analysis or petrography was confirmed by chemical analyses⁶. Undoubtedly, the last 20 years have brought a substantial increase in the knowledge of Aeginetan cooking pottery, yet very little about its distribution is known, especially north of Boeotia⁷. Potentially, evidence of Aeginetan pottery found in regions of Central Greece, located far from the place of production (**fig. 1**), can provide insights into a number of questions, such as: What is the difference in the diachronic distribution and frequency of Aeginetan pottery in these regions as compared to areas close to Kolonna? Can differential access to Aeginetan imports be detected among the settlements of Central Greece? What are the local patterns of consumption? Was Aeginetan pottery actively utilized in so-

* The results presented in this paper constitute a part of my ongoing PhD research on the Late Bronze Age cooking pots. In the first place I would like to thank Aleydis Van de Moortel and Eleni Zachou, directors of the Mitrou Archaeological Project, for their invitation to study pottery from the excavation. Salvatore Vitale offered a great cooperation and commented on the first drafts of this paper. I am grateful to the Foundation for Polish Science, which provided me with additional funding for my research in 2009. Drawings of Mitrou material were made by Marcia DeVoe, Julia Pfaff, Nick Wright and (mostly) Tina Ross, who also did all of the inkings. I owe my thanks also to Maria Kostoula for Greek translation of the summary.

Note: Central Greece, as defined here, does not include the region of Attica.

1. Another important type of inclusion, particularly helpful in macroscopic identification of Aeginetan cooking pottery, is hornblende, a black, angular and spicule-like inclusion.

2. Zerner 1986, Maran 1992, Lindblom 2001.

3. Fimmen 1921, Harland 1925.

4. French 1972, Zerner 1986.

5. Zerner 1986, 65-6.

6. Mommsen *et al.* 2001; Mommsen 2003.

7. See map in Rutter 1993, fig. 12.

cial interactions? Of course these questions refer to all classes of Aeginetan pottery⁸, and in this paper, while concentrating on the cooking pottery, I will attempt to outline a general picture for all of them.

DEVELOPMENT OF AEGINETAN COOKING POTS

Before turning to the evidence from Central Greece, it is worth outlining the basic development of Aeginetan cooking pottery. This can be subdivided into three broad stages with turning points around the Middle Helladic (MH) III and Late Helladic (LH) IIIA phases. This division seems to be roughly applicable to other classes of Aeginetan pottery as well.

Aeginetan cooking pots of the first stage, dated in the early and middle parts of the Middle Helladic period and paralleled with Kolonna settlement phases VIII and IX⁹, are characterized by two forms –the large handleless jar and a smaller jug with a high-swung handle and a raised base (**fig. 2**). For its dimensions, the first form can be interpreted as a storage jar rather than a cooking pot, although it might have fulfilled a variety of functions. Cooking pots at this stage were marked by potters on the shoulders (**fig. 2**)¹⁰ in contrast to other classes of contemporary Aeginetan pottery that received potmarks around the base or handle.

Towards the end of the MH period, during Kolonna phase X, a new type of cooking pot was introduced –a shoulder-handled jug (with only one handle) with long everted rim and well-defined raised base (**fig. 3**). At the same time the potmarks changed location from the shoulder to the base or, less frequently, to the lower handle attachment¹¹. The old forms, in particular the rim-handled jug, were still present, but they disappeared with the onset of the Late Bronze Age. Two other forms belonging to cooking pottery seem to have been exported from Kolonna together with the shoulder-handled jar in this phase, the tripod and the lid (**fig. 3**), but they are both uncommon¹².

The latest cooking pots of the type introduced at the end of the MH period, featuring long everted rim and usually thick raised base (**fig. 3**), are attested in LH IIB/IIIA¹³ deposits. Some decades later, already in the palatial period, new types of cooking pots are introduced and they continue into the LH IIIC period. Importantly, they became the only ceramic products exported from Aegina. Since no settlement levels belonging to this stage (LH IIIA2-LH IIIC) have been excavated at Kolonna¹⁴, most of our information about these new forms comes from other settlements. Three types are found in quantity on the Greek Mainland: the two-handled jar¹⁵ and the one- and two-handled tripods; all have their handles starting from a short everted rim (**fig. 4**). The pot marks are now placed below the handles and only rarely on the bases. Other attested shapes in cooking pot fabric include lids, basins, spouted kraters and carinated tripods, but they are all rather infrequent¹⁶. The end of this stage of Aeginetan production and exportation is difficult to determine, but it seems that the cooking pot industry survived the upheaval at the end of the LH IIIB period¹⁷.

AEGINETAN POTTERY IN CENTRAL GREECE

After this general introduction, the finds from Central Greece can be presented in a proper setting. As it will be shown, these finds not only enrich our knowledge of the distribution of Aeginetan pottery, but they

8. Other identified classes of Aeginetan pottery comprise Painted and Burnished, Bichrome, Matt Painted, Plain, and Dark Burnished (Lindblom 2001).

9. Gauss – Smetana 2007, fig. B.

10. Lindblom 2001, Gauss – Smetana 2007.

11. Lindblom 2001, Gauss – Smetana 2007.

12. Lindblom 2007.

13. Mountjoy 1981, Mommsen 2003.

14. Apart from an LH IIIA kiln; Gauss 2007.

15. There are only very few possible examples of one-handled jars (cf. an example from Iria, Döhl 1973, 167, Abb. 14.B23 executed in fabric called Sandige Ware I, which according to the author's examination is Aeginetan fabric). Even if they all are confirmed as true Aeginetan products, their number is far smaller than that of the known two-handled examples.

16. For lids and basins, see Marabea 2007, figs. 3, 5; for carinated tripods, see Lindblom 2001, Pl. 51.1043; for spouted kraters, see Döhl 1973, A27, 173, Taf. 74.2 (confirmed by author).

17. Lindblom 2001, see also below.

can shed light on some aspects of its production as well. This part of research is based mostly on material from the site of Mitrou¹⁸.

The first stage (MH I-II)

There is not much evidence for any type of Aeginetan pottery in Central Greece during this stage. Some Aeginetan Matt Painted specimens have been identified in Boeotia, including an elaborately painted jar from Eutresis and a large barrel jar from Orchomenos, which undoubtedly represent important objects of display¹⁹. J. Maran speaks of possible imports at Velestino, whereas he did not find evidence for Aeginetan pottery in the MH material from Pefkakia. However, he convincingly interpreted a class of pottery termed 'Magnesia polychrome' as an imitation of Aeginetan Matt Painted pottery in terms of shapes as well as decorative syntax. The evidence gathered by him suggests both selective distribution of Aeginetan pottery as well as the possibility that the prestigious connotations of such pottery led to imitation²⁰. At Mitrou, there are rare fragments of large barrel-jars and of Aeginetan cooking pots in the rich early and middle MH levels.

The second stage (MH III²¹-LH IIIA2: Early)

The second stage of Aeginetan pottery production, and particularly the beginning of the LBA, is characterized by a sudden boom in the consumption of Aeginetan ceramics in southern Greece, both at settlements with substantial amounts of Aeginetan imports already in the MH period and at those sites that used to have only limited access to this pottery²². At Mitrou, the situation appears to be similar, yet with a certain time-shift. The Aeginetan cooking pottery shows up in the LH I phase at Mitrou in some quantity, but it is the ensuing LH II phase at the site that is associated with a peak of consumption of Aeginetan pottery, including cooking pots. Altogether Aeginetan imports make up 10% of the whole LH II pottery assemblage (Table 1). The first indication of this outburst of popularity is a late LH I or early LH IIA deposit from trench LF790 at Mitrou²³, which in terms of Aeginetan pottery frequencies is similar to deposits containing LH IIA and LH IIB pottery (Table 1). For now it is impossible to tell whether the LH IIB phase witnessed already a decline in the consumption of Aeginetan pottery at Mitrou, yet some homogenous but altogether small deposits from the northeastern area of the island suggest that this might have been the case. By the LH IIIA1 phase the picture of decline seems to be assured, although the single deposit is small. The ceramically rich LH IIIA2 Early horizon provides an interesting picture concerning the survival of Aeginetan imports. On the one hand, a large dump from trench LP785, located north of Building D, contains mendable fragments of an Aeginetan cooking pot, whose rather unusual morphology suggests that it can belong to the latest examples of the shoulder-handled variety (fig. 5). On the other hand, deposit from Building F in trench LN784 contains restorable fragments of several cooking pots, but they are exclusively of non-Aeginetan origin²⁴. These detailed chronological considerations might not be considered as important if it was not for the fact that the deposits in question offer a unique opportunity to capture, with a high chronological precision, the moment of an interruption in Aeginetan pottery exports²⁵.

The most frequent shape in Early Mycenaean levels at Mitrou is the shoulder-handled jug, which comes in a variety of sizes, its rim diameters ranging between 10 and 25 cm, with a single instance of ca. 33 cm. The

18. For general information about the site, see Van de Moortel – Zachou 2006; Van de Moortel 2007; Van de Moortel 2009; Van de Moortel – Zachou this volume.

19. Sarri 2007, fig. 1.9, fig. 2.5.

20. Maran 2007. He also suggested (Maran 2007, 147) that a distinct shoulder-handled cooking pot (Maran 1992, 145, pl. 73:2-4.6) that appeared together with pottery of the Magnesia polychrome class was either an Aeginetan import or an imitation thereof. However, this suggestion must be questioned because the chronological position of this type of cooking pot at Pefkakia (phase 6 Early, according to Maran 1992 Abb. 25 to be synchronized with the earlier part of MH and Kolonna Town IX) precedes the appearance of such a cooking pot type at Kolonna itself (Town X, MH III).

21. The evidence for the MH III period is very scarce in Central Greece so far, with obvious consequences for the study of Aeginetan imports.

22. Asine: Dietz 1991, Tsoungiza: Rutter 1989 and 1990.

23. See Vitale, this volume; Van de Moortel – Zachou, this volume.

24. See Vitale 2008 and Vitale, this volume.

25. Another deposit of the same date comes from Tsoungiza, a site that yielded considerable amounts of Aeginetan pottery in previous periods. The quantities of Aeginetan cooking pots are very low, consist of individual fragments, and can be interpreted as intrusions (Lis 2008).

other shape present is the tripod, which is a rare find even in southern Greece. Interestingly, both base fragments of tripods came from the vicinity of Building D, the monumental structure in the central area²⁶.

The potmarks (**fig. 6**) represent almost every variety defined by M. Lindblom (2001). Interestingly, among the corpus of ca. 40 Early Mycenaean potmarks discovered so far, there are quite a few that belong to either previously unknown types or are attested in only a few instances (e.g. LE793-012-011, LP785-026-011). The extant material seems to suggest that every single imported cooking pot had a mark. Unfortunately, there is no comparative material to investigate frequency of marking at other sites with a similar degree of detail. Nevertheless, figures from the fill of the shaft graves at Lerna suggest that the frequency there was slightly lower: roughly every second cooking pot was marked²⁷.

It is rather difficult at this point to discuss an intriguing question of spatial differences in distribution of Aeginetan pottery at the settlement of Mitrou. Precondition to such a study is a detailed chronological study of each of the important contexts, which presently is being undertaken.

The third stage (LH IIIA2:Late-LH IIIC)

The importance of finds from Mitrou is strengthened by the fact that they allow us to date the beginning of the last stage of Aeginetan cooking pottery production with chronological precision. Stratified material from the LH IIIA2 Late phase at Mitrou leaves no doubt that both the flat-based jars and tripods (like the ones reproduced on **fig. 4**) were present already in that chronological stage. It is difficult to address the issue of their general frequency because these deposits, deriving mainly from street levels, contain only small amounts of undecorated pottery. However, among the fragments identified as belonging to cooking pots the Aeginetan component makes up roughly 20%. More data is available for the LH IIIB2 Late phase. At this time the frequency of Aeginetan cooking pottery is extraordinarily high, with more than 45% of cooking pottery fragments made of clay characteristic for Aegina (**Table 1**). Among the mendable cooking pot fragments, Aeginetan ones even seem to represent the majority. The number of potmarks is low, comprising only one secure and one possible example. As for the following LH IIIC period, it is difficult to determine when Aeginetan exports ended at Mitrou. The deposit from trench LM786 in the area northeast of Buildings D and B²⁸, although not entirely homogenous, provides modest evidence for the survival of Aeginetan cooking pots into the LH IIIC period. The precise chronological position of this deposit is not clarified yet, but its many common characteristics with the pottery of the LH IIIB2 Late period are suggest temporal proximity²⁹.

The potmarks of the cooking pots from the third stage at Mitrou are mostly standard simple cuts placed around the lower handle attachment (**fig. 7**). However, there is a small group of potmarks placed on bases that either derive from clear palatial-period contexts or, in terms of base shape and fabric, belong to the third stage. This leaves no doubt that the Early Mycenaean tradition of placement of potmarks on bases continued at least until the beginning of the third stage. Such a practice has not been noticed at any other site so far.

The third stage of the development is the first one for which other settlements of Central Greece provide a good deal of information about Aeginetan cooking pottery. From the floor deposit of House V at Eutresis, datable to late LH IIIB or early LH IIIC, there came a very small two-handled tripod of Aeginetan provenance³⁰. Unfortunately it is unknown whether the rich LH IIIB2 deposits from Thebes, which would offer a valuable comparison with the settlement of Mitrou, contained any quantities of Aeginetan pottery; however, such a comparison is possible with the Mycenaean settlement of Dimini. All cooking pots³¹ published so far are of Aeginetan provenance and all are of the tripod form. Interestingly, they all bear potmarks, in contrast with the scarcity of potmarks in the LH IIIB2 Late deposit from Mitrou. The rich stratified LH IIIC deposits from Lefkandi could shed light on the question of the end of exports from Aegina. During a visit to

26. See Van de Moortel – Zachou, this volume.

27. Lindblom 2007, Lis 2008. The only confirmed example of an unmarked cooking pot comes from an LH I context at Tsoungiza (Rutter 1989, fig. 6.17).

28. Van de Moortel – Zachou, this volume.

29. The deposit has been presented in Rutter 2007, where it was preliminarily dated to the early stage of LH IIIC Middle. According to observations mentioned above, an even earlier date should not be excluded.

30. Mountjoy 1983, 98, fig. 39.148; Goldman 1931, 189, fig. 263.6, pl. 19c. I would like to thank V. Aravatinos and Y. Fappas for allowing me to examine this pot during the summer of 2009.

31. Adrimi-Sismani 2006, 43, fig. 27, 28.

the Eretria museum in March 2008 I had the opportunity to examine the cooking pots from that site. One of the tripods from phase 1a³² had a simple potmark on one handle and displayed all the characteristics of Aeginetan manufacture down to the smallest detail. However, its fabric resembles, but is not exactly the same, local cooking pots. I would not be inclined to term this pot an imitation, as it is possible for a potter to imitate decoration or general shape but not the motor habits of a different production tradition³³ and it is unlikely that he/she would imitate slight details of manufacture that are not important for the general appearance. Therefore, I would argue that the pot was made by a person who was trained to make pots in the Aeginetan tradition. Apart from this vase, it was possible to identify one example of a true Aeginetan cooking pot in a good context of phase 1a. Extremely rich deposits of the following phase 1b, including dozens of mendable cooking pots, did not contain any Aeginetan cooking pottery. Therefore Lefkandi provides evidence for the end of Aeginetan exports at that site towards the end of LH IIIC Early, and it attests to a new phenomenon – itinerant Aeginetan potters. Aeginetan cooking pottery has been also noted in deposits from Lamia-Frantzi³⁴, dating to the palatial period, and in the survey material from Ancient Halos³⁵, providing an interesting picture of a dense distribution along a sea-route in this part of Greece.

CONCLUSIONS

As a result of the scarcity of data from Central Greece, any meaningful conclusions drawn in the present stage of my study must be restricted to the settlement of Mitrou. The large amounts of Aeginetan cooking pottery identified at this site are undoubtedly connected with its favourable location on the coast of the North Euboean Gulf, along a protected sea route. Mitrou's position in the settlement hierarchy and aspirations of local elite must have played an important role as well. The latter might have been the reason for a surge in imports of Aeginetan ceramics, including cooking pots, at the transition to the LH II phase. Pottery from Aegina might have been utilized to distinguish its users from other social groups or inhabitants of other settlements, and to show links with the powerful centre in the south. It is remarkable that this process is somewhat delayed at Mitrou in comparison with southern Greece. This might be connected with a decreased demand for Aeginetan ceramics in the Argolid following the LH I period. In the late pre-palatial period, however, the consumption of Aeginetan cooking pots at Mitrou decreases rapidly. This probably was a result of two reinforcing factors – the diminishing political and economic role of Kolonna and the increased competition provided by local (or at least not obviously imported) wheelmade cooking pottery. It is significant that in the context of a large-scale food preparation and ritual eating and drinking activities of the LH IIIA2 Early phase³⁶, only the latter, i.e. 'local' and wheelmade, cooking pots were used. This situation is closely paralleled in a contemporary feasting deposit from Tsoungiza³⁷.

The decline in Aeginetan imports at Mitrou seems to be reversed at the beginning of the palatial period and by its end the situation is truly intriguing. Plausibly every second cooking pot in the kitchens of Mitrou was imported from Aegina. How can one explain such a popularity? Definitely, given their amounts, Aeginetan cooking pots did not have an exotic or prestigious *γέυση* anymore. It is plausible that their outstanding functional properties formed a decisive factor. But this alone cannot sufficiently explain such a strong presence of Aeginetan pottery during the third stage. I would like to propose that this situation would not be possible without particular economic, or even political, conditions which created opportunities for such quantities of utilitarian pottery both to be available to settlements located as far north as Mitrou and Dimini, and to compete successfully with the local production. The nature of these conditions constitutes one of the biggest challenges of the ongoing study.

32. Evely 2006, 140, fig. 2.2.8.

33. All other cooking pots from Lefkandi are wheelmade.

34. For Lamia-Franzi, see Karantzali, this volume. I would like to thank Dr. Efi Karantzali for allowing me to mention this information here.

35. Štěpán Růckl, personal communication. The site is also called Voulokalyva 35. The fragment in question is a potmarked handle of a tripod, most probably belonging to the third stage (LH IIIA2-LH IIIC).

36. Vitale 2008.

37. Lis 2008.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΝΑ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ
ΤΟ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ

Bartłomiej Lis

Στο πλαίσιο του άρθρου εξετάζονται τα δεδομένα σχετικά με τις εξαγωγές αιγινίτικης μαγειρικής κεραμικής στο ανατολικό τμήμα της Κεντρικής Ελλάδας, κυρίως από τη θέση του Μήτρου. Αποτελείται από τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος, θα παρουσιαστεί η γενική ανάπτυξη αυτής της κατηγορίας κεραμικής, περιγράφοντας τα βασικά σχήματα και την εξέλιξή τους για καθεμία από τις τρεις χρονολογικές φάσεις. Στο δεύτερο μέρος θα παρουσιαστούν τα δεδομένα από τις τοποθεσίες στην Κεντρική Ελλάδα, τα οποία παρέχουν πληροφορίες όχι μόνον σχετικά με τη διανομή και την κατανάλωση αιγινίτικης μαγειρικής κεραμικής, αλλά και ρίχνουν φως στο πρόβλημα της παραγωγής και της ιστορίας της. Το τρίτο και τελευταίο μέρος του άρθρου επιχειρεί να ερμηνεύσει τα υπάρχοντα δεδομένα σε σχέση με το κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο τόσο στην Κεντρική, όσο και στη Νότια Ελλάδα.

BIBLIOGRAPHY

- Adrimi-Sismani V., 2006. Le palais de Iolkos et sa destruction, *BCH* 128-129 (2004-2005), 1-54.
- Dietz S., 1991. *Transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Aarhus.
- Döhl H., 1973. Die Ergebnisse der Ausgrabung 1939, in Jantzen U. (ed.), *Tiryns. Forschungen und Berichte VI*, Mainz, 127-194.
- Evely D. (ed.), 2006. Lefkandi IV. *The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, BSA Suppl. 39, London.
- Felten F. – Gauss W. – Smetana R. (eds.), 2007. *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at Salzburg October 31st – November 2nd 2004*, Vienna.
- Fimmen D., 1921. *Die kretisch-mykenische Kultur*, Leipzig/Berlin.
- French D.H., 1972. *Notes on prehistoric pottery groups from central Greece*, Athens.
- Gauss W., 2007. Ägina Kolonna in frühmykenischer Zeit, in Alram-Stern E. – Nightingale G. – Bächle A. (eds.), *Keimelion. Elitenbildung und elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur Homerischen Epoche: Akten des internationalen Kongresses vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg*, Wien, 163-172.
- Gauss W. – Smetana R., 2007. Early and Middle Bronze Age Stratigraphy and Pottery from Aegina Kolonna, in Felten – Gauss – Smetana 2007, 451-478.
- Goldman H., 1931. *Excavations at Eutresis in Beotia*, Harvard.
- Harland J.P., 1925. *Prehistoric Aigina: A history of the island in the bronze age*, Princeton.
- Hitchcock L.A. – Laffineur R. – Crowley J. (eds.), 2008. *DAIS: the Aegean feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference, University of Melbourne, Centre for Classics and Archaeology, 25-29 March 2008*, Liege/Texas.
- Lindblom M., 2001. *Marks and makers: appearance, distribution and function of Middle and Late Helladic manufacturers' marks on Aeginetan pottery*, SIMA 128, Jonsered.
- Lindblom M., 2007. Early Mycenaean Mortuary Meals at Lerna VI with Special Emphasis on their Aeginetan Components, in Felten – Gauss – Smetana 2007, 115-136.
- Lis B., 2008. Cooked food in the Mycenaean feast - evidence from the cooking pots, in Hitchcock – Laffineur – Crowley 2008, 141-154.
- Marabea C., 2007. Study and Publication of Pottery from Mycenaean Salamis, *Ακάμας, Όμιλος Ανάδειξης Μνημείων Σαλαμίνας* 1, 5-6.

- Maran J., 1992. *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien 3. Die mittlere Bronzezeit*, Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer Kulturraumes 30-31, Bonn.
- Maran J., 2007. Emulation of Aeginetan Pottery in the Middle Bronze Age of Coastal Thessaly: Regional Context and Social Meaning, in Felten – Gauss – Smetana 2007, 167-182.
- Mommsen H., 2003. Attic Pottery Production, Imports, and Exports during the Mycenaean period by Neutron Activation Analysis, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 3, 13-30.
- Mommsen H. – Gauss W. – Hiller S. – Ittameier D. – Maran J., 2001. Charakterisierung bronzezeitlicher Keramik von Ägina durch Neutronaktivierungsanalyse, in Pohl E. – Recker U. – Theune C. (eds.), *Archäologisches Zellwerk. Beiträge zur Kulturgeschichte in Europa und Asien. Festschrift für Helmut Roth zum 60. Geburtstag*, Studia Honoraria, Rahden/Westfalen, 79–96.
- Mountjoy P.A., 1981. *Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens*, *Miscellanea Graeca* 4, Ghent.
- Mountjoy P.A., 1983. *Orchomenos V: Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and Other Boeotian Sites*, München.
- Rutter J.B., 1989. A Ceramic Definition of LH I from Tsoungiza, *Hydra* 6, 1-19.
- Rutter J.B., 1990. Pottery Groups from Tsoungiza of the End of the Middle Bronze Age, *Hesperia* 59, 375-458.
- Rutter J.B., 2001. The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, in Cullen T. (ed.), *Aegean Prehistory: A Review*, *AJA Suppl.* I, Boston, 95-147.
- Rutter J.B., 2007. How different is LH III C Middle at Mitrou? An initial comparison with Kalapodi, Kynos and Lefkandi, in *LH III C chronology and synchronisms* II, 287-300.
- Sarri K., 2007. Aeginetan Matt-Painted Pottery in Boeotia, in Felten – Gauss – Smetana 2007, 151-166.
- Van de Moortel A., 2007. The site of Mitrou and East Lokris in Homeric times, in Morris S. – Laffineur R. (eds.), *EPOS. Reconstructing Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference, Los Angeles, UCLA – The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006*, *Aegaeum* 28, 35-48.
- Van de Moortel A., 2009. The Late Helladic IIIC Late-Protogeometric Transition at Mitrou, East Lokris, in *III C Chronology and Synchronisms* III, 359-372.
- Van de Moortel A. – Zachou E., 2006. 2004 Excavations at Mitrou, East Lokris, *AEA* 7, 39-48.
- Vitale S., 2008. Ritual Drinking and Eating at LH IIIA2 Early Mitrou, East Lokris. Evidence for Mycenaean Feasting Activities?, in Hitchcock – Laffineur – Crowley 2008, 229-236.
- Zerner C.W., 1986. Middle Helladic and Late Helladic pottery from Lerna, *Hydra* 2, 58-74.

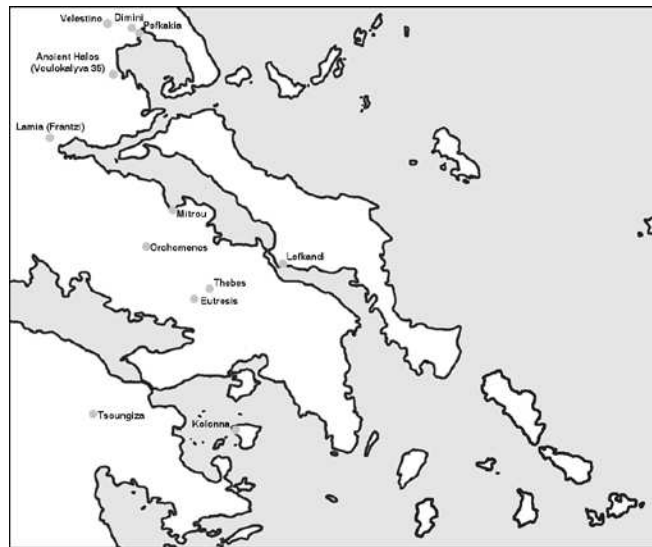

Fig. 1. Map of Mainland Greece showing location of sites mentioned in the text.

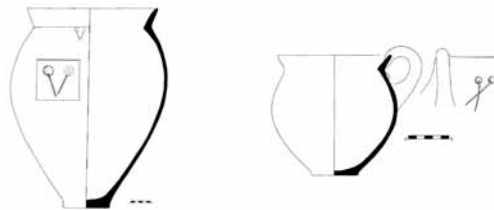

Fig. 2. Aeginetan cooking pots of the first stage of development. After: Lindblom 2001, Pl. 46.979; Pl. 47.994.

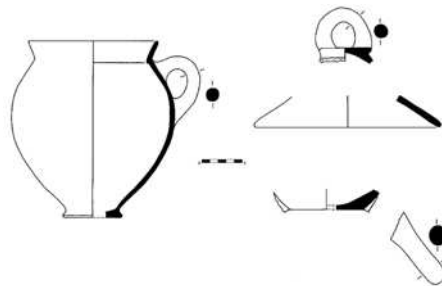

Fig. 3. Aeginetan cooking pots of the second stage of development. After: Lindblom 2007, Fig. 10

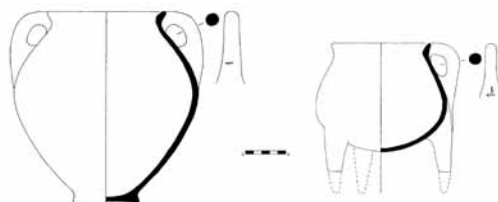

Fig. 4. Aeginetan cooking pots of the third stage of development. After: Lindblom 2001, Pl. 50.1028; Pl.52.1052.

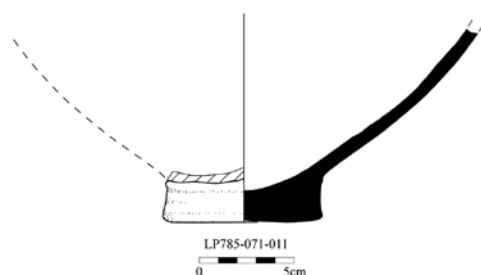

Fig. 5. Mendable Aeginetan cooking pot from Mitrou, LP785-071-011.

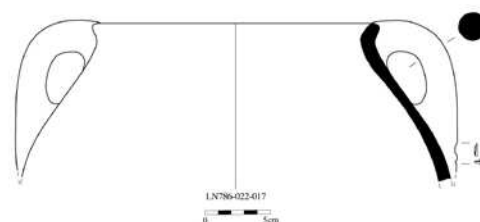

Fig. 7. Aeginetan cooking pot of the third stage of development from Mitrou. LN786-022-017.

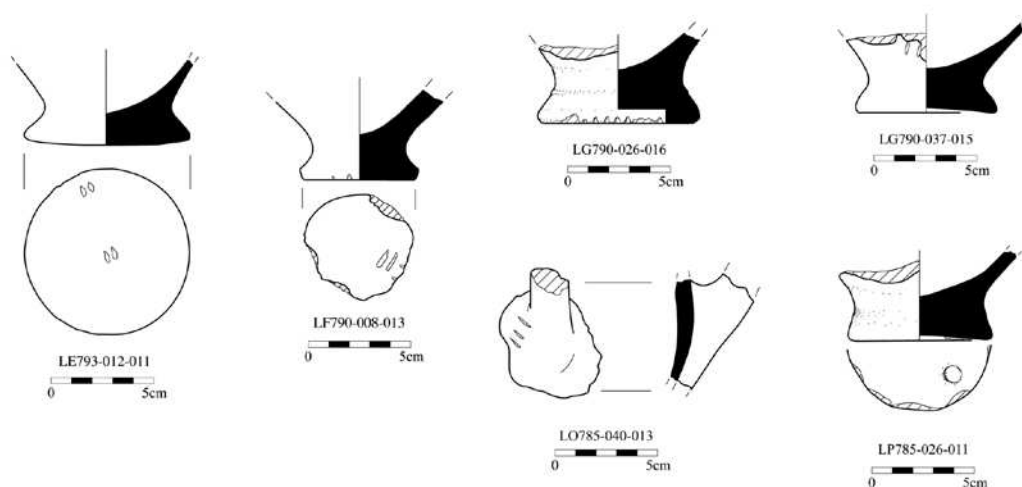

Fig. 6. Examples of potmarks on Aeginetan cooking pots from Mitrou. LE793-012-011, LF790-008-013; LG790-026-016; LG790-037-015; LO785-040-013; LP785-026-011

Date	Total number of sherds	Share of Aeginetan pottery	Share of Aeginetan CPs in total pottery	Share of Aeginetan CPs in total CP
LH I	4294	1,1%	0,6%	3,4%
LH I/IIA (LF 790)	2285	9,7%	2,9%	17,3%
LH II	1911	11,3%	3,3%	22,8%
LH IIIA1	568	3,5%	0,9%	4,7%
LH IIIA2 Late	1659	2,2%	2,2%	20%
LH IIIB2 Late	5475	7,1%	7,1%	45,2%

Data used for calculations for particular periods: LH I: deposits from LE792 and LE793; LH I/IIA: pottery from unit LF790-006; LH II: deposit from LE793; LH IIIA1: deposit from LE795; LH IIIA2 Late: street units LM783-100 and -115; LH IIIB2 Late: dump in trench LP782

Tab. 1. Frequencies of Aeginetan pottery at Mitrou

Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΣΠΕΡΧΕΙΟΥ: Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΦΡΑΝΤΖΗ ΤΗΣ ΛΑΜΙΑΣ*

Έφη Καράντζαλη

Η πολιτιστική και γεωγραφική ενότητα της κοιλάδας του Σπερχειού έχει ήδη υποστηριχτεί από ερευνητές που ασχολήθηκαν με την προϊστορία της περιοχής¹. Το περικλειστο της κοιλάδας από τους ορεινούς όγκους της Οίτης και της Όθρυος δημιουργούσε ασφαλές πεδίο για τους προϊστορικούς κατοίκους της². Χερσαία περάσματα και δρόμοι ένωναν την κοιλάδα του Σπερχειού με την κοιλάδα του Κηφισού, με την φωκική κοιλάδα³ και τον κόλπο της Κρίσσας διαμέσου των ορεινών όγκων καθώς και με τη Θεσσαλία περιμετρικά της Όθρυος⁴. Τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά καταδεικνύουν μια περιοχή τόσο αυτοτελή όσο και ανοικτή σε ξένες πολιτιστικές επιδράσεις. Συμπεράσματα και ερμηνείες γύρω από την ζωή των ανθρώπων της κοιλάδας στηρίχτηκαν σε επιφανειακές έρευνες και μικρής κλίμακας ανασκαφές⁵.

Από τα μέχρι τώρα σίγουρα στοιχεία⁶ που διαθέτουμε για τη κατοίκηση της κοιλάδας στην ΥΕ ΙΙΙ εποχή, αναφέρουμε τρεις θέσεις νεκροταφείων, δύο βόρεια του Σπερχειού στο Αρχάνι της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ/υπομυκηναϊκής⁷, στο Μπικιόρεμα ή Βαγιονόρεμα⁸ με μακρά περίοδο χρήσης από την ΥΕ ΙΙΙΑ έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ⁹ και μια νότια στις Βαρδάτες της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου¹⁰. Θέσεις, όπου διερευνήθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα είναι η Βαλόγουρνα, νότια της πόλης της Λαμίας και βόρεια του Σπερχειού, της ΥΕ ΙΙΙΑ, ΥΕΙ-ΙΙΒ1 και ΙΙΒ2 - πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου¹¹ και ο λόφος της Ακρολαμίας, όπου στις διαταραγμένες επιχώσεις στο εσωτερικό του κάστρου βρέθηκε επείσακτη αλλά και τοπική κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ1/ ΥΕ ΙΙΒ2 και της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ¹². Στην νότια πλευρά του ίδιου λόφου ήλθαν στο φως πολύ αποσπασματικά κατάλοιπα

*Ευχαριστώ θερμά την Προϊσταμένη της ΙΔ' Εφορείας κ. Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου για την ανάθεση της εποπτείας της ανασκαφής στο Φραντζή και τη συνάδελφο κ. Φ. Τιλελή που πραγματοποίησε την έρευνα. Ευχαριστίες οφείλονται στο Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας (ΙΝΣΤΑΠ) και στο Ίδρυμα Ψύχα για τη γενναιοδωρη επιχορήγησή τους, η οποία βοήθησε αποτελεσματικά στη μελέτη του υλικού.

1. Bequignon 1937, 21-21. Stählin 1924 (2002), 312, 332. Συριόπουλος 1968, 7-11.
2. Δακορώνια 1994, 241. Dakoronia 1991, 70.
3. Για τις επαφές με την φωκική κοιλάδα: Onasoglou 1989, 130, σημ. 4, εικ. 5α-β.
4. Kase 1973, 74-77. Kase 1991, 22-23.
5. Πρβλ. Σακκάς 2007, 113-125, όπου αναφέρονται συνοπτικά οι θέσεις και η σχετική βιβλιογραφία. Δακορώνια 1999, 181-186.
6. Όστρακα μυκηναϊκά αναφέρονται και στην Καστρόραχη της Φτέρης - Δυτική Φθιώτιδα. Χουρμουζιάδης 1973-74, 514. Hope Simpson - Lazenby 1959, 103. Hope Simpson - Dickinson 1979, 264, G76, από τη θέση Ραχίτα και G77.
7. Παπακωνσταντίνου 1983, 180. Δακορώνια 1991, 72, πίν. 7:10. Δακορώνια 1994, 236, 238, εικ. 12.
8. Σχετικά με την ονομασία του ρέματος: Μακρής, 1998, 74, σημ. 4.
9. Δακορώνια 1985, 136, πίν. 45. Dakoronia 1991, 70-3, εικ. 7-1, πίν. 7:1-4. Dakoronia 1994, 235-237, εικ. 11.
10. Marinatos 1940, 334. Mountjoy 1999, 813-5, εικ. 324.
11. Ευχαριστώ θερμά την Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Φ. Δακορώνια, διότι μου επέτρεψε να δω την κεραμική από την ανασκαφή της στο οικόπεδο Σφυρή στη Βαλόγουρνα. Δακορώνια 1998, 199. Δακορώνια 1999, 181-186. Δακορώνια 2007, 419. Χαρακτηριστικά παραδείγματα σκύφων 284 της ομάδας Α με αντιθετικές σπείρες και ολόβαφο εσωτερικό της ΥΕ ΙΙΒ2/ πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, τμήμα κύλικας με σπείρα της ΥΕ ΙΙΙΑ του θεσσαλικού εργαστηρίου, όστρακο κρατήρα της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΑ2 με διακόσμηση παπυροειδούς.
12. Ευχαριστώ θερμά την συνάδελφο κ. Αικ. Σταμούδη, διότι μου επέτρεψε να δω το μυκηναϊκό υλικό από το κάστρο της Λαμίας. Σταμούδη 2008. Στο υλικό κυριαρχούν οι σκύφοι 284 συνήθως με ολόβαφο εσωτερικό ή με ταινίες και διακόσμηση αντιθετικών σπειρών εκατέρωθεν τριγύφων κ.ά. της ΥΕ ΙΙΒ2 και ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ, κρατήρες μονόχρωμοι της ΥΕ ΙΙΙΑ/Β, λίγα αλάβαστρα, κύλικες με υπόλευκο στυλπνό επίχρυσμα πιθανότατα του θεσσαλικού εργαστηρίου, κύπελλα τύπου 226 της ΥΕ ΙΙΒ2 και σκύφοι με διακόσμηση ρόδακα της ΥΕ ΙΙΒ2 και πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ.

οικιών της ΥΕ ΙΙΒ1 και ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ¹³. Η συνεχής και έντονη οικιστική δραστηριότητα στο λόφο κατά τους ιστορικούς και βυζαντινούς χρόνους, είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή των ΥΕ ΙΙΙ οικοδομημάτων που πρέπει να υπήρχαν στην ακρόπολη της Λαμίας¹⁴.

Στο ΝΑ τμήμα της κοιλάδας και νότια της Λαμίας, εντός του οικισμού Φραντζή, η σωστική ανασκαφή με αφορμή οικοδομική δραστηριότητα και οι εκσκαφές, περιορισμένης κλίμακας, για το αποχετευτικό σύστημα έφεραν στο φως κατάλοιπα τόσο του προϊστορικού οικισμού στη θέση «κοτρονάκια», όσο και της κατοίκησης κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο. Η θέση «κοτρονάκια» είναι ένας χαμηλός λόφος στο ΝΑ τμήμα του σύγχρονου οικισμού, με φυσικό όριο τον ποταμό ή χείμαρρο που περνούσε από τα δυτικά και βόρεια. Τα οικιστικά κατάλοιπα, που ήλθαν στο φως στο οικόπεδο Π. Ντόκα ανήκουν σε διάφορες χρονολογικές περιόδους, στην ΜΕ ΙΙ, ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι, ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΑ1, στην ύστερη ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ1, ενώ ο χώρος εγκαταλείπεται μετά από καταστροφή στην ΥΕ ΙΙΒ2- πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ (εικ. 1, 2). Στον ίδιο λόφο και σε γειτονικές ιδιοκτησίες ερευνήθηκαν αποθέτες με μυκηναϊκή και μεσοελλαδική κεραμική, ενώ δεν εντοπίστηκαν εκτεταμένα οικιστικά κατάλοιπα ιστορικών χρόνων. Στην κλασική και ελληνιστική εποχή η κατοίκηση μεταφέρθηκε βορειότερα και ανατολικότερα εντός του πυρήνα του σύγχρονου οικισμού.

Το ΥΕ ΙΙΙ οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε κατά τη σωστική ανασκαφή στην ιδιοκτησία Ντόκα στο Φραντζή αποτελεί τμήμα μεγαλύτερου συγκροτήματος που σαφώς επεκτείνεται στα ανατολικά, δυτικά και βόρεια. Ερευνήθηκαν οι δυο χώροι, 40 τ.μ. περίπου, ενός ορθογωνίου κτηρίου, με προσανατολισμό από ΒΔ στα ΝΑ, μήκους 10 μ. και πλάτους 6 μ. (εικ. 3). Κατά μήκος της ΒΑ πλευράς ανοίγονται δυο στενοί διάδρομοι και ανάμεσά τους τμήμα δωματίου άλλου κτηρίου, που πρέπει να επεκτείνεται κατά μήκος του ανατολικού οριζώντιου άξονα. Το συγκρότημα κατασκευάστηκε με βάση τους δυο άξονες των διαδρόμων, συνήθη τεχνική στην μυκηναϊκή αρχιτεκτονική¹⁵. Νότια υπήρχε ανοικτός χώρος, όπου ο φυσικός βράχος είχε διαμορφωθεί σε πλάτωμα, στο άκρο του οποίου βρέθηκαν λάκκοι ακανόνιστα λαξευμένοι, που περιείχαν αργές πέτρες, θραύσματα πήθων και κεραμική (εικ. 1).

Η θεμελίωση του οικοδομήματος στην πλαγιά του λόφου επιτεύχθηκε με δυο τρόπους, την λάξευση προς το ψηλότερο σημείο του φυσικού εδάφους και την επιχωμάτωση με συσσωρευμένο υλικό προγενέστερων φάσεων. Το δωμάτιο Α, στο νότιο τμήμα του κτηρίου και ως εκ τούτου προς την κορυφή του λόφου, θεμελιώθηκε ακριβώς πάνω σε οικοδομικά κατάλοιπα της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ1 περιόδου και της ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι φάσης. (εικ. 1). Το νότιο τμήμα του μεγάλου δωματίου Β κατασκευάστηκε πάνω σε κτήριο της προγενέστερης ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι φάσης, ενώ αντίθετα το υπόλοιπο τμήμα του καθώς και τμήμα του δωματίου Γ θεμελιώθηκαν πάνω σε ισοπεδωμένα προγενέστερα κατάλοιπα της ΜΕ ΙΙ και ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ1¹⁶. Εξαιτίας της έντονης κλίσης της βόρειας πλαγιάς του λόφου και της απουσίας προγενέστερων τοιχοδομιών, που θα λειτουργούσαν ως σταθερή βάση για τη κατασκευή του δωματίου Β, η θεμελίωση του βόρειου τοίχου και των αντίστοιχων γωνιακών ΒΔ και ΒΑ τμημάτων των εγκάρσιων τοίχων έγινε για λόγους σταθερότητας σε βαθύτερο επίπεδο. Στο ΒΑ τμήμα του συγκροτήματος, όπου ο βόρειος διάδρομος και το δωμάτιο Δ, ορισμένοι από τους τοίχους του συγκροτήματος τοποθετήθηκαν πάνω σε τοιχοδομίες της προγενέστερης ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ1 περιόδου με μετατόπιση 10-15 εκ, προκειμένου έτσι να εξασφαλιστεί μεγαλύτερη σταθερότητα στο μεταγενέστερο οικοδόμημα (εικ. 1). Η τελευταία πρακτική έχει παρατηρηθεί στις Μυκήνες, στην Τίρυνθα, την Πύλο και αλλού¹⁷.

Οι τοίχοι στις μακριές πλευρές του ΥΕ ΙΙΙ κτηρίου είχαν έντονη κλίση προς τα ανατολικά, ενώ οι περισσότεροι από αυτούς είχαν χαλαρή σύνδεση αρμών και έφεραν φανερά σημάδια καταστροφής¹⁸. Ενδείξεις για την ανωδομή προέρχονται τόσο από το στρώμα διάλυσης των ωμόπλινθων, όσο και από τμήματα καμέ-

13. Ευχαριστώ θερμά την συνάδελφο κ. Π. Μπούγια, διότι μου επέτρεψε να δω το μυκηναϊκό υλικό που ανήκει σε κατεστραμμένο μονόχωρο μυκηναϊκό κτήριο, το οποίο βρέθηκε στο οικόπεδο Σώκου, στην ΝΑ πλαγιά της Ακρολαμίας. Μπούγια 2000, 436-437. Το υλικό χαρακτηρίζεται από σκύφους 284 της ομάδας Α με διακόσμηση σπείρας και ολόβαφο εσωτερικό ή αντιθετικές σπείρες, ένα παράδειγμα σκύφου 284 της ομάδας Β με σπείρα και ολόβαφο εσωτερικό της ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμης ΙΙΙΓ, λίγα τμήματα κυλίκων, χείλη κρατήρων τύπου 281, στριφτή λαβή αμφορέα της ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ.

14. Για τη σπουδαιότητα της Ακρολαμίας: Δακορώνια 1982, 261. Δακορώνια 2007, 414-416, 421-422.

15. Darque 2005, 351-352.

16. Darque 2005, 87, 88.

17. Darque 2005, 88. Μυκήνες: Ονάσογλου 1995, 59, πίν. Χ. Πύλος: Blegen – Rawson – Taylour – Donovan 1966, 145. Τίρυνθα: Kilian 1978, 458-459, Kilian 1979, 400-404.

18. Ο δυτικός τοίχος έχει θεμελιωθεί στο φυσικό βράχο και αποκαλύφθηκε με μέγιστο ύψος 70 εκ. Το ύψος των υπόλοιπων τοίχων κυμαίνεται από 50-60 εκ. με εξαίρεση τον νότιο τοίχο, ο οποίος είχε εντελώς καταρρεύσει προς τα νότια.

νων ωμοπλίνθων με ίχνη απανθρακωμένων ξύλων, που καταδεικνύουν το συνδυασμό πλίνθων και ξυλοδεσιάς πάνω σε λίθινη κρηπίδα¹⁹. Οι τοίχοι έφεραν επάλειψη με πηλόχωμα και υπόλευκο υλικό, ασβεστοκονίωμα, τμήματα του οποίου παρατηρήθηκαν σε μεγάλη ποσότητα κατά την ανασκαφή. Παρόμοια χρήση υλικού για επάλειψη τοίχων έχει διαπιστωθεί στην Τίρυνθα, Πύλο και αλλού²⁰. Το δάπεδο του κτηρίου, το οποίο αποκαλύφθηκε σε αποσπασματική κατάσταση κυρίως στο δωμάτιο Β, είχε κατασκευαστεί από το ίδιο υλικό, μείγμα δηλαδή πηλοχώματος και ασβεστούχου ασπροχώματος, πάνω σε ένα υπόστρωμα άμμου και χαλικιών. Τα δάπεδα αυτού του είδους είναι συχνά σε μυκηναϊκά συγκροτήματα κατοικιών, όπως για παράδειγμα στις Μυκήνες, Πύλο, Ασίνη, Ζυγουριές, Διμήνη²¹.

Στη δυτική πλευρά του δωματίου Β είχε διευθετηθεί ορθογώνιος χώρος διαστάσεων 1,50 μ. × 1,00 μ. ανάμεσα στον μεσότοιχο του κτηρίου και ενός πλίνθινου πιθανότατα διαχωρίσματος που στηριζόταν σε χαμηλή λίθινη κρηπίδα πάνω στο δάπεδο του χώρου (εικ. 3). Εδώ βρέθηκε αποσπασματικός πίθος, ο οποίος είχε τοποθετηθεί σε λάκκο λαξευμένο στο φυσικό έδαφος, καταστρέφοντας έτσι τμήμα των προγενέστερων κατασκευών που υπήρχαν στο σημείο αυτό. Από το εσωτερικό του πίθου αφαιρέθηκε αποσπασματική υδρία (εικ. 4:1, εικ. 12:2). Από τον ξεχωριστό αυτό χώρο προέρχονται τμήματα χειροποίητων μαγειρικών αγγείων, μόνωτου και δίωτου²², (εικ. 5:12-13, εικ. 12:8) μια αποσπασματική άβαφη μαγειρική πρόχους με ευρύ εξώστρεφο λαιμό και λεπτά τοιχώματα²³ (εικ. 4:9, εικ. 12:1) και όστρακα μεγάλων άβαφων αγγείων. Παρόμοιες διευθετήσεις χώρων ή κατασκευές εν είδη πλατφόρμας για τοποθέτηση αγγείων οικιακής καθημερινής χρήσης είναι γνωστές τόσο σε απλές οικίες, όσο και σε μεγάλα ΥΕ ΙΙΙ συγκροτήματα²⁴.

Ελάχιστες ανασκαφικές μαρτυρίες υπάρχουν για τον τρόπο στέγασης του κτηρίου. Οι λίγες κεραμίδες που αναγνωρίστηκαν, ήταν επίπεδες με ελάχιστα περυσωμένο περιχείλιωμα (1,00 - 1,50 εκ.), κατασκευασμένες από χονδρόκοκκο πηλό με πολλά εγκλείσματα και αποτυπώματα άχυρων. Υπάρχει πιθανότητα να είχαν χρησιμοποιηθεί ως πλάκες στην κάλυψη της ανώτερης επιφάνειας της στέγης, πάνω από τις απαραίτητες στρώσεις ασπροχώματος, οργανικής γης και πηλοχώματος. Αντίστοιχα παραδείγματα αναφέρονται από την Τίρυνθα και τα Νιχώρια²⁵.

Στο όμορο προς τα νότια οικόπεδο Παυλάκη-Τσανού ανασκάφηκαν δυο μεγάλοι αποθέτες, που είχαν λαξευτεί σε ακανόνιστα στρογγυλό σχήμα και είχαν επιχρωθεί με οικοδομικό υλικό και αποσπασματική κεραμική, η πλειονότητα της οποίας χρονολογείται στην ύστερη ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο.

Συμπερασματικά αναφέρουμε ότι το ΥΕ ΙΙΙ οικοδόμημα στο Φραντζή παρουσιάζει ομοιότητες με τα συγκροτήματα ορθογώνιων μεγαρόσχημων οικιών, διατεταγμένων βάση διαδρόμων σε κάθετο και οριζόντιο άξονα και προσομοιάζει με κτήρια στις Μυκήνες (ΥΕ ΙΙΙΒ, ΥΕ ΙΙΙΒ2), Τίρυνθα (κτήριο V- κτήριο VI ΥΕ ΙΙΙΒ2), Θήβα (ΥΕ ΙΙΙΒ), Κοράκου (πρώμη ΥΕ ΙΙΙΓ) και αλλού, όπου υπάρχει μια παρόμοια αρχιτεκτονική αντίληψη ορθογώνιων οικιών, δίχωρων ή τρίχωρων με στενούς βοηθητικούς χώρους και διαδρόμους²⁶. Ανοιχτοί χώροι, αυλές, υπάρχουν πολλές φορές ανάμεσα σε γειτονικά κτήρια, όπως ο αντίστοιχος νότιος χώρος του κτηρίου στο Φραντζή²⁷.

19. Darque 2005, 99-100. Τα ίχνη καύσης στους άκρους λίθους του μεσότοιχου ανάμεσα στα δωμάτια Α και Β καταδεικνύουν πιθανότατα ότι υπήρχε ξύλινος στύλος μπροστά, όπως στην οικία της ίδιας περιόδου στα Νιχώρια. McDonald – Wilkie 1992, 385-386, εικ. 7-19.

20. Darque 2005, 79. Μάλια, Κνωσός, Τίρυνθα: Heaton 1976, 201-216. Πύλος: Lang 1969, 229. Για το Διμήνη: Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2000, 76.

21. Darque 2005, 133. Πύλος: Blegen – Rawson – Taylour – Donovan 1966, 41. Ζυγουριές: Blegen 1928, 30-38. Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2000, 76.

22. Για τις τοπικές παραλλαγές των σχημάτων: Blegen – Rawson – Taylour – Donovan 1966, 372: 48Α (no. 335) της Πύλου, όπου η λαβή αρχίζει από τη βάση του λαιμού και 372: σχήμα 48Β (no. 885), όπου οι λαβές αρχίζουν από τη βάση του λαιμού. McDonald – Wilkie 1992, εικ. 9-59: P3801 μαγειρική πρόχους ΥΕ ΙΙΙΑ2/ΙΙΙΒ1. Lis 2006, 9-12. Ένα παρόμοιο μαγειρικό αγγείο προέρχεται από τον Θορικό της ΥΕ ΙΙΙΒ2 - ΥΕ ΙΙΙΓ: Mountjoy 1995, 214, 223, 227, εικ. 21:206. Από τη Θήβα, οδός Πελοπίδου: Andrikou – Aravantinos – Godart – Sacconi – Vroam 2006, 121, πίν. 21:343, deposit 1c-1b ΙΙΙΒ2.

23. Το σχήμα προσομοιάζει με τον ευρύστομο τύπο 114, ωστόσο με πιο ραδινή γάστρα, καθώς και με το σχήμα 35 και 36 της Πύλου. Blegen – Rawson – Taylour – Donovan 1966, εικ. 368.

24. Darque 2005, 179, πίν. 2: Κοράκου, οικία Ο της ΥΕ ΙΙΙΓ. Blegen 1921, 93-94. McDonald – Wilkie 1992, 765.

25. Darque 2005, 125. Kilian 1979, 401, 402, 403, εικ. 28. McDonald – Wilkie 1992, 385-386, εικ. 7-18.

26. Darque 2005, 350, 351-352, πίν. 2, 22, 47, 71, 72, 158. Μυκήνες: Mylonas Shear 1986, 91 και 1987, 15-26. Τίρυνθα: Kilian 1979, 402, εικ. 27, Kilian 1981, 180, εικ. 35, Kilian 1983, 302-305, εικ. 27, 29. Θήβα: Τουλούπα – Συμεώνογλου 1965, 234, σχ. 2. Κοράκου: Blegen 1921, 93-94, πίν. VIII. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 280. Werner 1993, 123-125, εικ. 61b, 69b, 69c.

27. Darque 2005, πίν. 71.

Σύμφωνα με τη στρωματογραφία και την κεραμική ακολουθία, το συγκρότημα κατοικήθηκε τον 14^ο και 13^ο αι. π.Χ., στην ΥΕ ΙΙΑ2, στην ΥΕ ΙΙΒ1 και έως και την ΙΙΒ2-πρώιμη ΙΙΓ. Καταστρέφεται εξαιτίας κάποιου φυσικού φαινομένου, πιθανότατα σεισμού, τον οποίο ακολουθεί πυρκαγιά. Η εγκατάλειψη του μυκηναϊκού οικισμού στο Φραντζή στο τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ. εντάσσεται στον ορίζοντα του τέλους της μυκηναϊκής ανακτορικής περιόδου²⁸.

Δεν αναγνωρίστηκαν εξειδικευμένοι χώροι στο ΥΕ ΙΙ κτήριο, το οποίο λειτουργούσε πιθανότατα ως οικία πολλαπλών χρήσεων, όπου θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν όλα τα είδη της ανθρώπινης δραστηριότητας. Βρέθηκαν λίθινα εργαλεία από σκληρές ποταμίσιες πέτρες και τοπικό πυριτόλιθο, λίθινα (από μαύρο στεατίτη) και πήλινα κωνικά σφονδύλια, αποτμήματα χάλκινων εργαλείων, από τα οποία ξεχωρίζουν δυο λαβίδες, ενώ μια αιχμή βέλους και ένας απλός χάλκινος κρίκος βρέθηκαν σε στρώματα της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 περιόδου. Ελάχιστα ήταν και τα τμήματα των ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων²⁹.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 είναι αποσπασματικά, αλλά ωστόσο ικανά για να υποθέσει κανείς την ύπαρξη ενός ορθογωνίου πιθανότατα κτηρίου με προσανατολισμό από τα ανατολικά στα δυτικά και χαρακτηριστική τοιχοδομία από πλακοειδείς λίθους (εικ. 1, 2). Κατάλοιπα της περιόδου αποκαλύφθηκαν και κάτω από το ΒΑ τμήμα του συγκροτήματος, τα οποία πιθανότατα ανήκουν σε στενούς βοηθητικούς χώρους.

Η κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1, αν και λίγη, εξαιτίας του καθαρισμού και της διευθέτησης του χώρου πριν την ανοικοδόμηση κατά την τελευταία φάση της χρήσης του χώρου, φέρει ωστόσο τα βασικά χαρακτηριστικά των αντίστοιχων φάσεων στις νότιες περιοχές. Ομοιότητες υπάρχουν με τα οικιστικά σύνολα της ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕΙΙΑ1 και πρώιμης ΥΕ ΙΙΑ2 στα Νιχώρια και της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 στην Ασίνη. Αξιοσημείωτη είναι η ποσοτική παρουσία μονόχρωμων και άβαφον κυλικών τύπου 263 και 254 και αρτόσχημων αλαβάστρων (FS 82, 83, 84), ενώ ελάχιστες είναι οι γραπτές κύλικες (255) και λίγες οι άβαφες με υπερυψωμένες λαβές (272) [εικ. 6]. Επιβιώνουν επίσης, παραδοσιακά σχήματα και τεχνικές της Μεσοελλαδικής περιόδου, επιβεβαιώνοντας στην αργή και σταδιακή επικράτηση της μυκηναϊκής κοινής από αυτή την περίοδο.

Ο χωρισμός της κεραμικής σε τρεις κύριες κατηγορίες έγινε σύμφωνα με τα τεχνικά χαρακτηριστικά του πηλού. Η πολυπληθέστερη ομάδα, που ανήκει στο τοπική παραγωγή, περιλαμβάνει τρεις υποκατηγορίες που διαφέρουν ως προς τον βαθμό όπτησης και την επεξεργασία της εξωτερικής επιφάνειας. Το κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ο ερυθροκίτρινος έως πορτοκαλόχρους μαλακός πηλός, με λίγη μίκα. Τα αγγεία της κατηγορίας Α1 και Α2 είναι κυρίως μονόχρωμα και άβαφα, ενώ λιγότερα είναι τα γραπτά με κόσμηση ταινιών και με χαρακτηριστικά θέματα της περιόδου. Στην κατηγορία Α3 ανήκουν αγγεία με υπόλευκο ή ωχροκίτρινο επίχρισμα, που απολεπίζεται εύκολα, και κόσμηση με ερυθροκάστανη έως μαύρη βαφή. Λίγα γραπτά θέματα ταυτίστηκαν, λόγω της έντονα απολεπισμένης επιφάνειας. Η υποκατηγορία αυτή αναγνωρίστηκε με λίγα δείγματα από τη θέση Βαλόγουρνα στην περιοχή της κοιλάδας και αποτελεί τοπική κεραμική, που κατασκευάστηκε πιθανότατα σε μίμηση της θεσσαλικής³⁰.

Στην δεύτερη κεραμική κατηγορία ανήκουν αγγεία με ασβεστούχο ανοιχτόχρωμο πηλό, ίδιο επίχρισμα και σκούρα έως μαύρη κόσμηση. Η κατηγορία Β της τοπικής κεραμικής μιμείται την ανοιχτόχρωμη επιφάνεια των μυκηναϊκών αγγείων των νότιων περιοχών, ενώ και εδώ η σκουρόχρωμη κόσμηση δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν λίγα αγγεία που ξεχωρίζουν για την επιμελημένη κατασκευή τους, τα τεχνικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους, και ως εκ τούτου θεωρούνται επείσακτα, είτε από κάποιο γειτονικό μυκηναϊκό κέντρο είτε είναι αρίστης ποιότητας τοπική κεραμική από κάποιο άλλο εργαστήριο της κοιλάδας του Σπερχειού³¹.

Η κεραμική είναι αποσπασματική, αλλά κυρίως πολύ φθαρμένη εξαιτίας τεχνικών ατελειών. Δεν υπάρχουν πλήρη αγγεία και η αποκατάσταση των σχημάτων σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δύσκολη. Απουσιάζει η ολοκληρωμένη θεματολογία, η οποία είναι καθοριστική για την χρονολογική κατάταξη της κεραμικής, όταν οι διαφοροποιήσεις των σχημάτων δεν είναι μεγάλες.

28. Στο τέλος του 13^{ου} αι. π.Χ. καταστροφές έχουν βεβαιωθεί στις Μυκήνες, Πύλο, Τίρυνθα, Ορχομενό, Θήβα, Διμήνη, ενώ τα Νιχώρια και η Εύτρηση εγκαταλείπονται. Treuil *et al.* 1989, 447-448, 451-456.

29. French 1971, 116-123, 128-130, πίν. 15γ, 16α, 21, 22α. Weber-Hiden 1990, 65-68.

30. Η θεσσαλική κεραμική χαρακτηρίζεται από βαθύ πορτοκαλόχρου πηλό και παχύ υπόλευκο σταθερό επίχρισμα Mountjoy 1999, II, 823. Mountjoy 1990, 252.

31. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης του πηλού από όστρακα όλων των κατηγοριών της κεραμικής από το οικόπεδο Π. Ντόκα θα δημοσιευτούν σε συνεργασία με τον κ. Β. Κιλίκογλου.

Στα αγγεία εστίασεως φαίνονται να υπερτερούν οι σκύφοι, οι μονόχρωμες και άβαφες κύλικες, οι σκύφοι με χαμηλό πόδι, τα κύπελλα. Τα περισσότερα ανοικτά αγγεία από το Φραντζή έχουν ολόβαφο εσωτερικό, που στα πιο πρώιμα παραδείγματα μπορεί να ερμηνευτεί και ως προσπάθεια καλύτερης των τεχνικών ατελειών της επιφάνειας. Τα οικιακά αγγεία αποθήκευσης και μεταφοράς είναι συνήθως άβαφα ή με ταινιωτή διακόσμηση (εικ. 12:2). Σχήματα όπως το αλάβαστρο με ίσιες πλευρές (FS94)³² [εικ. 5:1, 2], το θήλαστρο (εικ. 5:4), το κυλινδρικό κύπελλο (εικ. 5:5, 7), ο απιόσχημος πιθαμοφόρισκος (εικ. 5:6, 9), το ρυτό (εικ. 5:8), ο ψευδόστομος αμφορέας, η αρύταινα κ.ά. αντιπροσωπεύονται με λίγα πολύ αποσπασματικά παραδείγματα το καθένα. Τα γραπτά κοσμήματα που αναγνωρίστηκαν στα παραπάνω σχήματα είναι η τρέχουσα σπείρα, το δικτυωτό, η γραμμική φυλλοειδής ταινία, ο πλοχμός, η πλατιά κυματιστή ταινία, το κόσμημα V.

Η ποσοτική υπεροχή των σκύφων 284 (εικ. 7:1-10) είναι καθοριστική για τη χρονολόγηση των συνόλων, αν και δεν είναι πάντοτε εφικτή η κατάταξή τους σε επιμέρους κατηγορίες (ομάδα Α ή Β). Το ημισφαιρικό σχήμα τους παρουσιάζει παραλλαγές, με εξώστρεφο, κάθετο ή γωνιώδες προφίλ και με λεπτό συνήθως χωρίς διαμόρφωση χείλος και προσομοιάζει με αντίστοιχους τύπους από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, Πύλο, Θορικό της ΥΕ ΙΙΒ και ΙΙΒ2/πρώιμης ΙΙΙ³³. Η έντονα απολεπισμένη εξωτερική επιφάνεια δεν επιτρέπει πάντα την αποκατάσταση των συστημάτων των ταινιών και των κοσμημάτων³⁴. Ως προς τα κοσμήματα διακρίνεται η προτίμηση κάθετων τριγύφων (εικ. 7:2) και πλατιών μετοπών που πληρούνται είτε με ομόκεντρα τόξα³⁵ (εικ. 7:3, 4) είτε με κάθετες εναλλήλες γωνίες (FM75/FM43, FM75/FM58)³⁶ [εικ. 7:6]. Το εσωτερικό των σκύφων είναι στις περισσότερες περιπτώσεις ολόβαφο. Σκύφοι της ΥΕ ΙΙΒ1 και ΙΙΒ2-πρώιμης ΙΙΙ με ολόβαφη εσωτερική επιφάνεια αναγνωρίστηκαν και σε άλλα σύνολα της κοιλάδας του Σπερχειού, καθώς επίσης και σε ΥΕ ΙΙΒ2 και πρώιμα ΙΙΙ σύνολα άλλων τοπικών εργαστηρίων, όπως στην Εύβοια, Βοιωτία, Μεσσηνία, Λακωνία κ.ά.³⁷ Ένας μεγάλος σκύφος 284 με εξώστρεφο παχύ χείλος, βρέθηκε στο δάπεδο του δωματίου Β (εικ. 7:7 εικ. 12:6). Φέρει πιθανότατα κόσμημα στελεχωτών σπειρών (FM 51) πάνω σε υπόλευκο ελαφρά κιτρινωπό σταθερό επίχρισμα και ίσως αποτελεί επίσημο αγγείο της μέσης ή προχωρημένης ΥΕ ΙΙΒ από τη περιοχή της Θεσσαλίας³⁸. Ορισμένα όστρακα πρέπει να ανήκουν σε σκύφους με πλατιά ταινία στο χείλος εξωτερικά (εικ. 7:8, 5) ή με ταινιωτή κόσμηση στο σώμα. Μόνο ένα όστρακο αναγνωρίστηκε μέχρι στιγμής της πρώιμης ΥΕ ΙΙΙ με λεπτή εξηρημένη ταινία στο χείλος και πλατιά ταινία περιμετρικά αυτού (εικ. 7:9), καθώς και ελάχιστες βάσεις σκύφων με εξηρημένο κύκλο στον πυθμένα³⁹ (εικ. 7:10). Αρκετοί είναι οι σκύφοι με χαμηλό πόδι τύπου 304-305 (εικ. 8:2, 3) και ολόβαφο κυρίως εσωτερικό, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατή η ταύτιση της εξωτερικής κόσμησης, όπου διακρίνονται κυρίως ταινίες και σε δυο περιπτώσεις πιθα-

32. Ένα τμήμα αλαβάστρου τύπου 94 κοσμείται πιθανότατα με περιγεγραμμένο δικτυωτό κόσμημα: Mountjoy 1997, 112-113, εικ. 1:3, εικ. 2:9 ΥΕ ΙΙΒ2.

33. Η χρονολογική και τυπολογική κατάταξη έγινε κυρίως με βάση το σχήμα και το ανασκαφικό σύνολο, επειδή από τη διακόσμηση διατηρήθηκαν μόνο ίχνη κοσμημάτων και ταινίες. Τα περισσότερα παραδείγματα ανήκουν σε σκύφους με κάθετο άνω προφίλ ή με εξώστρεφα τοιχώματα. Schönfeld 1988, 174, 176, 179. Σύμφωνα με την Mountjoy (1977, 116 και 1999, 351-352) οι σκύφοι με κάθετο προφίλ της ΥΕ ΙΙΒ1 σχετίζονται στην μεταβατική περίοδο ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμη ΙΙΙ. Ο Rutter θεωρεί ότι οι σκύφοι με γωνιώδες προφίλ αποτελούν χαρακτηριστικό της πιο πρώιμης ΥΕ ΙΙΙ στην νότια Πελοπόννησο: Rutter 2003, 199.

34. Η διευθέτηση των ταινιών περιμετρικά του χείλους στους σκύφους 284 και 304 δεν ακολουθεί τις στερεότερες διακοσμητικές τάσεις που χαρακτηρίζουν την ΥΕ ΙΙΒ.

35. Πρβλ. Mountjoy 1995, 208, εικ. 6:64-66, εικ. 7:68.

36. Πρβλ. Mountjoy 1976, 88. Mountjoy 1997, 130, εικ. 12:77 Πύλος. Ένα παράδειγμα σκύφου 284 από το Φραντζή κοσμείται με στενή κυματιστή γραμμή, ενώ δεν έχει με βεβαιότητα αναγνωριστεί το κόσμημα της σπείρας.

37. Sherratt 1980, 185, 186, εικ. 6, 7, 189-190, εικ. 8, 201, σημ. 92, 200, πίν. 1. Rutter 1974, εικ. 18:24. McDonald - Wilkie 1992, 513, P3811, P3813, P3816, ΥΕ ΙΙΒ2. Mountjoy 1990, 256, εικ. 12. Deger-Jalkotzy 2003, 66, Αχαΐα-Αιγείρα. Στο Φραντζή υπάρχουν και παραδείγματα άβαφων εξωτερικά σκύφων 284, όπως έχει ήδη διαπιστωθεί στο Κοράκου (Τομή Ρ, φάση 4) στην ΥΕ ΙΙΒ2: Rutter 1974, 274 και στη μέση ΥΕ ΙΙΒ φάση της Τίρυνθας: Schönfeld 1988, 177, εικ. 6.

38. Για το κόσμημα: Mountjoy 1997, 116, 125, εικ. 8. Voigtlander 2003, 52, πίν. 101: S217. Αδρύνη-Σισμάνη 1999-2001, 88, εικ. 8. Στην ίδια επίσημη κεραμική ομάδα ανήκουν πιθανότατα και όστρακα από αποθηκευτικά αγγεία, που χαρακτηρίζονται από παχύ υπόλευκο επίχρισμα, για τα οποία αναμένονται τα αποτελέσματα της ανάλυσης του πηλού. Ομάδα πιθανότατα επίσημης θεσσαλικής κεραμικής έχει εντοπιστεί σε διαταραγμένα σύνολα στο Κάστρο της Λαμίας (ύστερη ΥΕ ΙΙΑ έως πρώιμη ΥΕ ΙΙΙ), στο οικόπεδο Σώκου στη Λαμία και στο υλικό από τη Βαλόγουρνα, οικόπεδο Σφυρί (ΥΕ ΙΙΒ - ΙΙΙ).

39. Πρβλ. Mountjoy 1995, 208, εικ. 7, 206 της ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμης ΙΙΙ και 214, εικ. 11:122 της ΥΕ ΙΙΙ Rutter 1974, εικ. 39:5, 49:4. Deger-Jalkotzy 2003, εικ. 4:4, 62, σημ. 17. Rutter 2003, 197.

νόν κόσμημα σπείρας⁴⁰ (εικ. 8:1, 6). Σημειώνουμε την παρουσία οστράκου από το χείλος πιθανότατα σκύφου με χαμηλό πόδι, ολόβαφου τύπου με εξηρημένη πλατιά ταινία, της ΥΕ ΙΙΓ⁴¹ (εικ. 8:5).

Οι κύλικες αποτελούν την δεύτερη μεγαλύτερη κατηγορία των αγγείων εστίασεως (εικ. 9, 10). Περισσότερες είναι οι άβαφες κύλικες, ορισμένες ξεχωρίζουν για την ποιότητά τους και για την επιμελημένη επιφάνειά τους⁴². Ανήκουν στους τύπους 265 (εικ. 9:1, 2), 266 (εικ. 9:3, 5, 6) και στον μόνωτο τύπο 267 με χαμηλό στέλεχος (εικ. 9:4, 7-9, 12). Οι άβαφες κύλικες χρονολογούνται από την ύστερη ΥΕ ΙΙΑ2 και έως την ΥΕ ΙΙΒ1, ενώ παραδείγματα της πρώιμης κύλικας τύπου 256 συνεχίζονται και στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Οι μονόχρωμες κύλικες αναπαράγουν σχήματα της πρώιμης ΥΕ ΙΙΑ2 (264, 269), με βαθιά ημισφαιρική έως ελαφρά γωνιώδη γάστρα (εικ. 9:10, 11, 13), σε διάφορες διαστάσεις και παραλλαγές. Η συνέχιση της παραγωγής πρώιμων σχημάτων μονόχρωμων και άβαφων κυλίκων κατά την διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ1 έχει επίσης διαπιστωθεί στη Δυτική οικία των Μυκηνών, στο ανάκτορο της Θήβας κ.ά.⁴³ Οι γραπτές κύλικες (εικ. 10) κατατάσσονται στον ύστερο ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ1 τύπο 257 με διακόσμηση σπείρας, χαταποδιού ή κάθετης πορφύρας (εικ. 10:1, 2, 4), και στον ΥΕ ΙΙΒ1 τύπο 258B, με ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα διακόσμησης με υβριδόμορφο άνθος και πιθανότατα διπλή πορφύρα (εικ. 10:3). Σε ένα μικρό τμήμα ίδιου τύπου κύλικας διακρίνεται πιθανότατα το κόσμημα των πολλαπλών γλωσσοειδών καμπύλων (;)⁴⁴ [εικ. 10:7].

Αρκετά μονόχρωμα αλλά και άβαφα όστρακα ανήκουν σε ένα ανοικτό αγγείο με κάθετες πλατιές ταινιωτές λαβές, που είναι γνωστό ως δίωτος κάρθαρος (εικ. 8:7-10) Παρόμοια αγγεία γραπτά και μονόχρωμα της ΥΕ ΙΙΑ2 έχουν βρεθεί στην Ιθάκη και την Φωκίδα⁴⁵.

Το ημισφαιρικό κύπελλο 215 της πρώιμης ΙΙΓ με ελαφρά εξώστρεφο ή κάθετο προφίλ, ολόβαφο εσωτερικό και πλατιά ταινία εξωτερικά του χείλους αντιπροσωπεύεται με πολύ λίγα παραδείγματα (εικ. 7:11-13)⁴⁶, σε αντίθεση με το κύπελλο 214, που αριθμεί πολλά δείγματα μονόχρωμα, άβαφα ή με ταινίες. Οι απιόσχημοι κρατήρες (FS 8/9) και οι σκυφοειδείς (FS 281) ή γεφυρόστομοι κρατήρες (FS 298) αποτελούν συχνά σχήματα στο Φραντζή (εικ. 11), με πολλές παραλλαγές και διαστάσεις, διακοσμημένα και μονόχρωμα παραδείγματα⁴⁷. Κάποια ιδιαίτερα τεχνικά χαρακτηριστικά στο σχήμα, όπως η απόδοση των λαβών του κρατήρα 237C (εικ. 11:4), καθώς και η ξεχωριστή τεχντροπία ορισμένων γραπτών κοσμημάτων, όπως αυτό στον κρατήρα 237A (εικ. 11:1, 12:5), όπου η τρέχουσα σπείρα σχεδιάστηκε ως τροχός που εμπεριέχει τέσσερις αντιθετικές ομάδες με ενάλληλους αμείβοντες, αποτελούν στοιχεία που κατατάσσουν τα αγγεία αυτά στα ιδιαίτερα προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου⁴⁸.

Στα πιο κοινά κλειστά αγγεία ανήκουν οι υδρίες (εικ. 4:1, 6, 12:2, 4), που όπως φαίνεται από τα καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα, αποτελούν τοπικές παραλλαγές του μυκηναϊκού σχήματος 128, με διαιεροποίηση ως προς την απόδοση της γάστρας και του χείλους⁴⁹. Στο τοπικό εργαστήριο κατατάσσεται και μια άβαφη πρόχους με απιόσχημη ραδινή γάστρα [εικ. 4:3 (11840), 12:3]. Ένα τμήμα στιφτής λαβής ανήκει πιθανότατα σε αμφορέα τύπου 69 της πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ (εικ. 4:10, 12:7)⁵⁰. Η μαγειρική κεραμική

40. Για το σκύφο με χαμηλό πόδι της εικ. 11:110/1, πρβλ. Mountjoy 1976, 91, εικ. 8:72 ΥΕ ΙΙΒ1. Scöfnfeld 1988, 173, εικ. 4:4 πρώιμη ΥΕ ΙΙΒ. Για τα πρώιμα παραδείγματα ολόβαφων εσωτερικά σκύφων με χαμηλό πόδι: Mountjoy 1999, I, 225, ΥΕ ΙΙΑ2, Τσούγκιτσα.

41. Dakouri-Hild 2001, 108, εικ. 12:2. Η προτίμηση μονόχρωμων ή επί μέρους μονόχρωμων επιφανειών στην κεραμική από το Φραντζή δεν φαίνεται να αποτελεί χρονολογικό στοιχείο υστερότερο της πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ, αλλά ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του τοπικού εργαστηρίου.

42. Στη Θήβα στο ανάκτορο του Κάδμου από τις 42 κύλικες μόνο οι τέσσερις είναι διακοσμημένες, οι υπόλοιπες, κυρίως του τύπου 257 ανήκουν σε λεπτή πολύ καλής ποιότητας άβαφη στιλπνή κεραμική. Symeonoglou 1973, 28-29.

43. Για τα ΙΙΒ2 παραδείγματα της κύλικας 256: French 1969, 83, εικ. 12,7. Andrikou – Aravantinos – Godart – Sacconi – Vroam 2006, 109, πίν. 9:135.

44. Ωστόσο οι περισσότερες από τις γραπτές κύλικες (256/257) της κατηγορίας Α3 δεν σώζουν την εξωτερική διακόσμηση, λόγω της έντονα απολεπισμένης επιφάνειας, ενώ συνήθως είναι ολόβαφες εσωτερικά. Το ολόβαφο εσωτερικό στις κύλικες είναι χαρακτηριστικό που απαντάται συχνά στα περιφερειακά εργαστήρια, όπως Κρήτη, Φωκίδα, Θεσσαλία.

45. Mountjoy 1999, II, 744-745, 756, εικ. 293, Φωκίδα, I, 472, εικ. 172:1 Ιθάκη. Mountjoy 1997, 119, εικ. 5:20. Το σχήμα συχέται συχνά με τον σκύφο με χαμηλό πόδι και τη μονόχρωμη ή άβαφη κύλικα τύπου goblet 263 της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1.

46. Παράλληλα: Mountjoy 1995, 204, εικ. 5. Mountjoy 1997, εικ. 6:24,26,27. Rutter 1974, εικ. 90:1,2. Rutter 1977, 2.

47. Ένα παράδειγμα αμφοροειδούς κρατήρα τύπου FS 57 έχει αναγνωριστεί με ολόβαφο λαμό και ενάλληλες γωνίες στο χείλος.

48. Για την παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων. Dakoronia 1991, 71. Mountjoy 1999 II, 810.

49. Παρόμοια απόδοση του χείλους σε τμήμα υδρίας από την οδό Πελοπίδου στη Θήβα, σύνολο 3β της ύστερης ΥΕ ΙΙΑ2. Andrikou – Aravantinos – Godart – Sacconi – Vroam 2006, 61-62, πίν. 2.32.

50. Πρώιμο παράδειγμα με στριφτές λαβές από τις Μυκήνες: Mountjoy 1999, I, 146-147, εικ. 37:278.

ποικίλει ως προς το σχήμα και το μέγεθος. Αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά ένα τμήμα λαιμού από χειροποίητο ευρύστομο μαγειρικό αγγείο με στιλβωμένη επιφάνεια (εικ. 5:11), σύνηθες σε πρώιμα ΥΕ ΙΙΙΓ σύνολα⁵¹ και χείλος αγγείου με σύσταση πηλού που προσομοιάζει με τον πηλό της Αίγινας⁵².

Η παραγωγή της κεραμικής στο Φραντζή ανήκει στο τοπικό εργαστήριο του 14^{ου} και 13^{ου} αι. π.Χ., το οποίο και εξασφάλιζε την αυτάρκεια του οικισμού σε χρηστικά σκεύη, ενώ η επείσακτη κεραμική είναι σαφώς περιορισμένη⁵³. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επείσακτου αγγείου αποθήκευσης και μεταφοράς υγρού βρέθηκε στο δωμάτιο Δ του κτηρίου μαζί με άλλα αποθηκευτικά και μαγειρικά αγγεία σε ΥΕ ΙΙΒ1 σύνολο. Πρόκειται για τμήματα μεγάλου ψευδόστομου αμφορέα τύπου 164 [εικ. 4:2 (136/115)] πιθανότατα με κόσμηση ταινιών, ο οποίος χαρακτηρίζεται από υπόλευκο πηλό, η σύσταση του οποίου δεν προσομοιάζει με καμία από τις τοπικές κατηγορίες.

Η δημιουργικότητα των κεραμικών του συγκροτήματος στο Φραντζή εξαντλείται στην άβαφη, μονόχρωμη και ταινιωτή κεραμική, η οποία αποτελεί και την πλειονότητα, ενώ η γραπτή χαρακτηρίζεται από εμμονή σε συγκεκριμένα σχήματα και κοσμήματα. Απουσιάζουν οι σκύφοι με ρόδακα, που αποτελούν καινοτομία της ΥΕ ΙΙΒ2 στην Αργολίδα καθώς και η κωνική άβαφη ή μονόχρωμη κύλικα 274, που χαρακτηρίζει την πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁵⁴. Επιπλέον δεν είναι πάντα δυνατή η ταύτιση των σκύφων της ομάδας Β, λόγω της αποσπασματικής κατάστασης του υλικού. Αναγνωρίστηκαν ωστόσο, αρκετά παραδείγματα σκύφων με ταινιωτή κόσμηση και ολόβαφο εσωτερικό, ενώ λίγα είναι τα ημισφαιρικά κύπελλα τύπου 215. Οι γραπτές κύλικες αποτελούν μειονότητα και φαίνεται ότι αντικαθίστανται από ακόσμητα και μονόχρωμα παραδείγματα κυλίκων τύπου 267 και 258.

Τα παραπάνω καταδεικνύουν μια κοινωνία στο τέλος του 13ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΒ2 - πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ), η οποία αν και έχει ενστερνιστεί τις τεχνολογικές καινοτομίες της περιόδου, χαρακτηρίζεται ωστόσο από τοπικές ιδιαιτερότητες και προτιμήσεις, καθώς και εμμονή σε ορισμένα σχήματα και διακοσμητικές τάσεις του ύστερου 14ου (ύστερη ΙΙΑ2) και των αρχών του 13ου αι. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΒ1 ή μέση ΥΕ ΙΙΒ)⁵⁵. Σημαντικό είναι ότι στο Φραντζή, σύμφωνα με τα στρωματογραφικά δεδομένα, παρακολουθείται καλά η εξέλιξη της τοπικής μυκηναϊκής κεραμικής ακολουθίας από την ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 έως και την ύστερη ΙΙΒ2 - πρώιμη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁵⁶.

Παραμένει αδιευκρίνιστο ακόμη το γεγονός της εισαγωγής της μυκηναϊκής τεχνολογίας στην κεραμική και του μυκηναϊκού μοντέλου στο Φραντζή, μετά την καταστροφή του ΜΕ οικισμού που υπήρχε στην ίδια θέση. Πιθανότατα κάποιοι κεραμείς που γνώριζαν καλά την τεχνολογία αυτή έφθασαν στον οικισμό από γειτονική περιοχή με εντονότερη μυκηναϊκή επίδραση⁵⁷.

Το Φραντζή βρίσκεται σε ευνοϊκή για εγκατάσταση οικισμού θέση, στον χερσαίο δρόμο από τη Φωκίδα στη Θεσσαλία, στο σημείο που αυτός κατηφορίζει από τη Δωρίδα στο Μαλιακό κόλπο. Τα πρώτα ευρήματα της σωστικής ανασκαφής δείχνουν ότι οι άνθρωποι εδώ υιοθέτησαν την μυκηναϊκή τεχνολογία και δημιούργησαν μια τοπική ΥΕ ΙΙ πολιτιστική ακολουθία που ομοιάζει περισσότερο και διαφοροποιείται λιγότερο από την μυκηναϊκή κοινή των περιοχών της Πελοποννήσου. Η ΥΕ ΙΙΙ εγκατάσταση στο Φραντζή αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα οικισμού απλών ανθρώπων που έζησαν και δημιούργησαν σε περιοχές που δεν γνώρισαν τον πλούτο, την ευημερία και την μεγάλη εξέλιξη των περιοχών της Αργολίδας, Μεσσηνίας και Βοιωτίας⁵⁸.

Η περιοχή της κοιλάδας του Σπερχείου μας επιφυλάσσει σίγουρα περισσότερες εκπλήξεις για την κατόικήσή της στην μυκηναϊκή εποχή και για την πολιτιστική συνέχεια και συνοχή της από την Μεσοελλαδική έως την Εποχή του Σιδήρου.

51. Θήβα: Andrikou – Aravantinos – Godart – Sacconi – Vroam 2006, 43, πίν. 21:343. σύνολο 1b-1c ΙΙΒ2. J.Rutter 1990, 30, 37, 41-42.

52. Ευχαριστώ τον κ. Β.Λίς για την παρατήρηση.

53. Ο Feueur αναφέρει ότι κάθε οικισμός είχε το εργαστήρι του, ενώ τα εργαστήρια των ανακτορικών κέντρων και των μεγάλων συγκροτημάτων παράγααν κεραμική για εμπορικές συναλλαγές: Feueur 1981, 335.

54. Rutter 1977, 2.

55. Όπως αναγνωρίστηκε στην Τίρυνθα: Schönfeld 1988, 152-207 μέση ΥΕ ΙΙΒ και στα Νιχώρια, φάσεις ΙΙΑ2/ΙΙΒ1 και ΙΙΒ2: McDonald – Wilkie 1992, 518, 767-768.

56. Συγκριτικό υλικό από σύνολα της Πύλου: Mountjoy 1997, 109-135. Thomas 2004, 217-220. Του Διμηνίου: Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2000, 71-99. Αδρύμη-Σισμάνη 1999, 139. Αδρύμη-Σισμάνη 2000, 279-290 και της Θήβας: Dakouri-Hild 2001, 101, 107-108. Andrikou – Aravantinos – Godart – Sacconi – Vroam 2006, 55.

57. Feuer 2003, 19.

58. Darque 2005, 403-404.

SUMMARY

MYCENAEANS WITHIN THE SPERCHEIOS VALLEY: THE SETTLEMENT
AT FRANTZIS, LAMIA

Efi Karantzali

The cultural and geographical unity of the Spercheios Valley during Prehistory has already been mentioned by scholars, and has recently been confirmed by new excavations undertaken by the 14th Ephorate of Lamia. Within the Spercheios Valley region the prehistoric settlements represent a distinct material culture that was also open to foreign cultural influences. The discovery, during rescue excavations conducted between 2005 and 2008, of the remains of LH III inhabitation at Frantzis (on the south bank of the Spercheios River) constitute finds of crucial importance for the prehistory of the region. The LH III building complex at Frantzis –a unique feature in the Spercheios region– features a rectangular house with three rooms (only a small part of the third room was excavated), two corridors (arranged along vertical and horizontal axes) and part of a room of a second house. The complex shows similarities with buildings at Mycenae (LH IIIB, LH IIIB2), Tiryns (edifice V- edifice VI LH IIIB2), Thebes (LH IIIB), Korakou (LH IIIC-early), etc. The complex was constructed on the architectural phase of the early Mycenaean period (LHIIIB - IIIA1), and also on the building remains and levelling-rubble fill of Middle Helladic and LH I periods.

The stratigraphy and pottery sequence show that the complex was inhabited during LHIIIA2-late, LH IIIB and until the LH IIIB2 - IIIC early, the period of destruction and abandonment of the site.

The deep bowl FS 284 is present in some quantity –both decorated and banded examples (medium band bowls), while deep bowls with plain exteriors were also found. The bowls have ordinary monochrome interiors, and additionally two pieces have a reserved circle on the interior base. Decorated examples are few, the result of very worn and badly preserved exterior surfaces. Some motifs were identified, however, mostly the panel pattern, triglyphs, and isolated semicircles. The stemmed bowls are represented by decorated (spiral motif) and monochrome examples showing the continuation of shapes of the previous style (LH IIIA2-late - LHIIIB1).

Plain and monochrome kylikes (FS 265, 266, 267) are well represented in the Frantzis sequence, while some earlier shapes (FS 264, 269) are also reproduced. The decorated kylix is scarce (FS257, 258), its characteristic motifs including the octopus, spiral, whorl-shell, and hybrid Mycenaean flower.

The shape of the deep globular cup FS214 is represented by many examples, and continued in use until the last phase of the building, while the early LH IIIC cup FS215 is found in limited quantities, with the sherds featuring a broad band outside the rim and, usually, with a monochrome interior.

Kraters of FS8/9 and FS281 types, as well as hydriai and amphorae, illustrate several individual features that indicate the production of local pottery workshops.

The ceramic production at Frantzis demonstrates strong local workshop activities, while imported pottery seems to have been introduced in restricted quantities: an imported large transport stirrup jar of FS 164 type was identified.

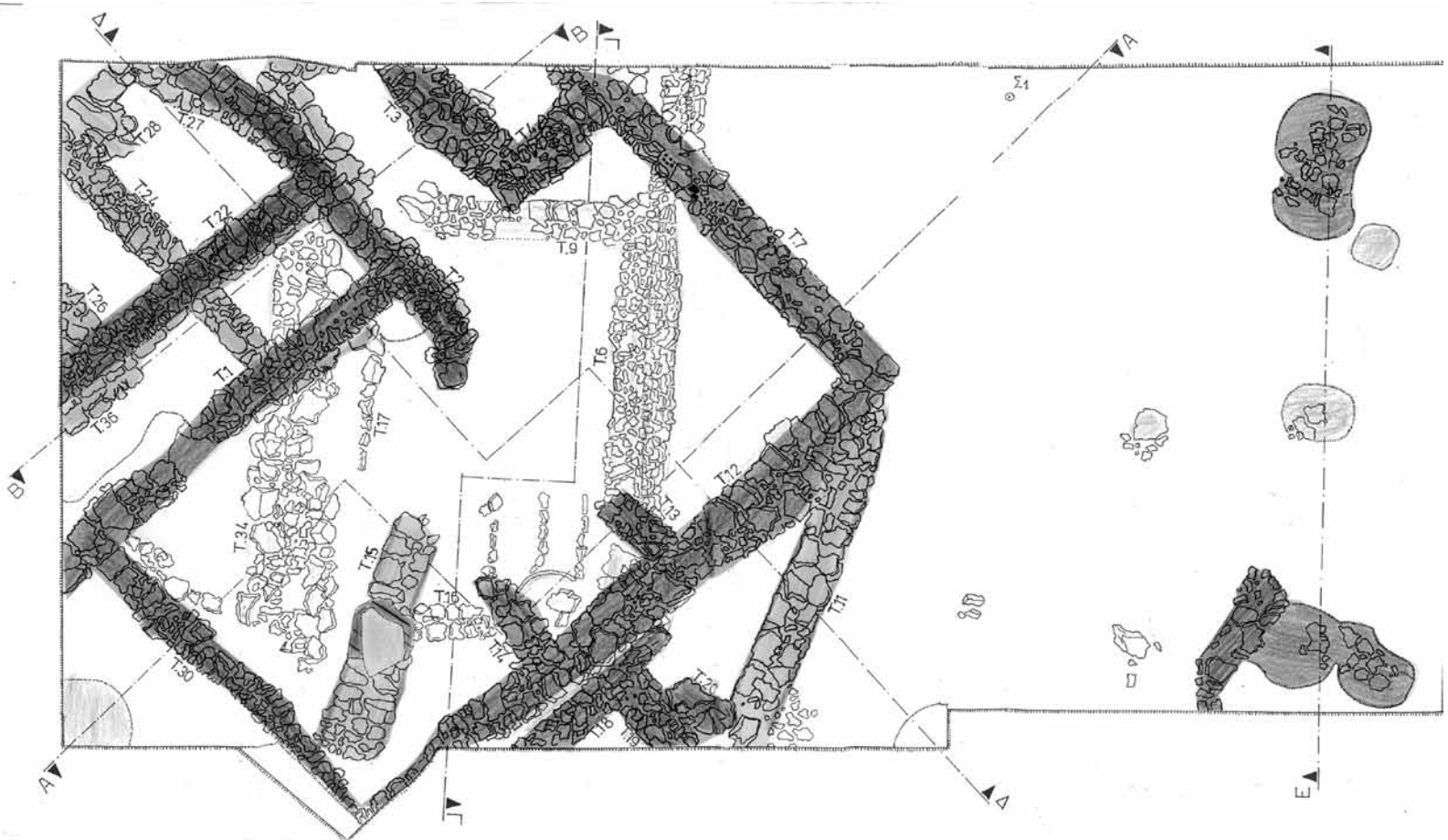
The Mycenaean inhabitation at Frantzis is situated in a favoured location, on the terrestrial route leading from the Phocian plain, through Doris, to the Thessalian plain.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

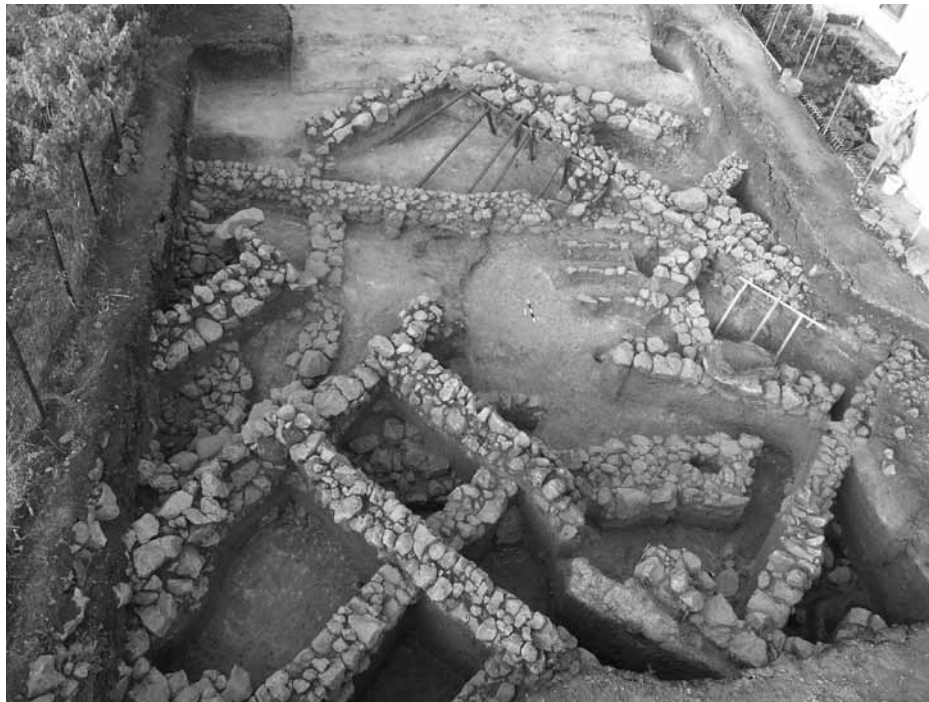
- Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999. Μυκηναϊκός Κεραμικός Κλίβανος στο Διμήνι, *ΠΜΚ* 1, 131-142.
Αδρύμη-Σισμάνη Β., 1999-2001. Μυκηναϊκή Ιωλκός, *AAA XXXII-XXXIV*, 71-99.
Αδρύμη-Σισμάνη Β., 2000. Οικία με διάδρομο από την αρχαία Ιωλκό, *Έργο Εφορειών*, 279-290.
Andrikou El. – Aravantinos B. – Godart L. – Sacconi A. – Vroam J., 2006. *Thebes Fouilles de la Cadmée. II.2 Les tablets en lineaire B de odos Pelopidou et la Chronologie de Lineaire B*, Pisa-Roma.

- Béquignon Y., 1937. *La vallée du Spercheios. Des origines au IVe siècle. Études d' Archéologie et de Topographie*, Paris.
- Blegen C.W., 1921. *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston.
- Blegen C.W., 1928. *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the valley of Cleonae*, Cambridge.
- Blegen C.W. – Rawson M. – Taylour L.W. – Donovan W.P., 1966. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, I. *The Building and their Contents*, τ. I-III, 1966-1973, Princeton.
- Δακορώνια Φ., 1982. Λαμιακά I, *AAA* XV (2), 261-266.
- Δακορώνια Φ., 1985. Ανασκαφικές εργασίες, Σταυρός, Μπικιόρεμα, *ΑΔ* 33, *Χρονικά*, 136-137.
- Δακορώνια Φ., 1998. Ανασκαφικές εργασίες: Λαμία, οικόπεδο Φ. Σφυρή, *ΑΔ* 48, *Χρονικά*, 199.
- Dakoronia F., 1991. Late Helladic III, Submycenaean and Protogeometric finds in the Spercheios valley, in Kase E.W. – Szemler G. J. – Wilkie N. C. – Wallace P.W. (επιμ.), *The Great Isthmus Corridor route*, 70-73.
- Dakoronia F., 1994. The Spercheios Valley and adjacent area in the Late Bronze and Early Iron Age, στο *Θεσσαλία*, 233-242.
- Δακορώνια Φ., 1999. Νομός Φθιώτιδας: μέρος του Μυκηναϊκού Κόσμου ή της Περιφέρειάς του, *ΠΜΚ* 1, 181-186.
- Δακορώνια Φ., 2007. Η Λαμία ...πριν τη Λαμία, *Πρακτικά του 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας*, 4-6 Νοεμβρίου 2005, Λαμία, 414-422.
- Dakouri-Hild A., 2002. The House of Kadmos in Mycenaean Thebes Reconsidered: Architecture, Chronology and Context, *BSA* 96, 81-122.
- Darque P., 2005. *L'habitat Mycénien. Formes et fonctions de l'espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C.*, *BÉFAR* 319, École Française d' Athènes, 2005.
- Deger-Jalkotzy S., 2003. Stratified Pottery Deposits from the LH IIIC settlement at Aigeira/Achaia, στο *LH IIIC Chronology and Synchronisms I*, 53-75.
- Feuer B., 1981. *The Northern Mycenaean Border in Thessaly*, Dissert. University California, Los Angeles.
- Feuer B., 2003. Cultural interaction processes in the Mycenaean periphery, *ΠΜΚ* 2, 15-24.
- French E., 1969. A group of LH IIIB2 Pottery from Mycenae, *BSA* 64, 71-93.
- French E., 1971. The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66, 101-187.
- Heaton N., 1976. On the Nature and Method of execution of specimens of painted plaster from the Palace of Tiryns, in *TIRYNS II 1976*, Die Fresken des Palastes, Gerhart Rodenwald, Mainz/Rhein.
- Hope Simpson R. – Lazenby J.F., 1959. The Kingdom of Peleus and Achilles, *Antiquity* 3, 102-105.
- Hope Simpson R. – Dickinson O.T.P.K., 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*, Vol. I. *The Mainland and islands*, *SIMA* 52, Göteborg.
- Kase E.W., 1973. Mycenaean Roads in Phocis, *AJA* 77, 74-77.
- Kase E.W. – Szemler G.J. – Wilkie N.C. – Wallace P.W. (επιμ.), 1991. *The Great Isthmus Corridor Route: Explorations of the Phokis-Doris Expedition*, Dubuque Kendall/Hunt Publishing company Minnesota.
- Kase E.W., 1991. The Isthmus corridor road system from the valley of the Spercheios to Kirrha on Kriisaian gulf, στο E. W. Kase et al., *The Great Isthmus corridor route: explorations of the Phokis-Doris expedition*, τ. I, Dubuque, 22-23.
- Kilian Kl., 1978. Ausgrabungen in Tiryns 1976. Belicht au den Grabungen, *AA*, 1978 (4), 449-470.
- Kilian Kl., 1979. Ausgrabungen in Tiryns 1977. Belicht au den Grabungen, *AA*, 1979, (4), 379-441.
- Kilian Kl., 1981. Ausgrabungen in Tiryns 1978, 79. Belicht au den Grabungen, *AA*, 1981, (2), 149-193.
- Kilian Kl., 1983. Ausgrabungen in Tiryns 1981. Belicht au den Grabungen, *AA*, 1983, (3), 277-327.
- Lang M., 1969. *The Palace of Nestor in Western Messenia*, vol. II, *The Frescoes*, Princeton.
- Lis B., 2006. *The role of cooking pottery and cooked food in the Palace of Nestor at Pylos*, *Archeologia, Rocznik Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk*, LVII, 2006, Warszawa Wydawnictwo Iae Pan, 7-24.
- Μακρής Ι., 1998. *Σταυρός (Μπεκή) Φθιώτιδας, Η ιστορία του*, Λαμία.
- Marinatos S., 1940. Forschungen in Thermopylai, στο Wegner M. (επιμ.), *Bericht über den VI Internationalen Kongress für Archäologie*, Berlin De Gruyter, 333-341.
- McDonald W. – Wilkie N. (επιμ.), 1992. *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, II: *The Bronze Age Occupation*, Minneapolis.

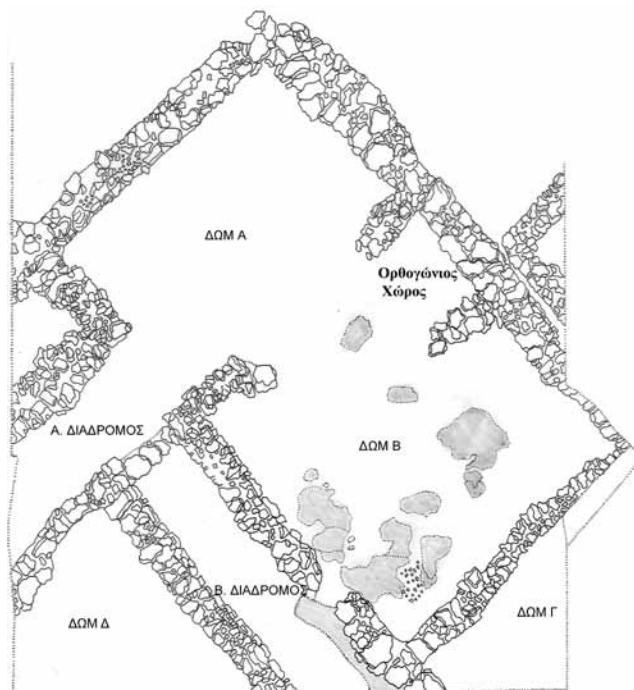
- Mountjoy P.A., 1976. Late Helladic IIIB1 pottery dating the construction of the South House at Mycenae, *BSA* 71, 77-109.
- Mountjoy P.A., 1983. *Orchomenos V. Mycenaean Pottery from Orchomenos, Eutresis and other Boeotian Sites*, München.
- Mountjoy P.A., 1990. Regional Mycenaean Decorated Pottery, *BSA* 85, 245-270.
- Mountjoy P.A., 1995. Thorikos Mine No. 3: The Mycenaean Pottery, *BSA* 90, 195-227.
- Mountjoy P.A., 1997. The Destruction of the Palace at Pylos, reconsidered, *BSA* 92, 109-137.
- Mountjoy P.A., 1999. *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, τ. I-II, Rahden/Westf.
- Μπούγια Π., 2000. Λαμία, οδός Αμαλίας – Ζαλόγγου. Ανασκαφή οικοπέδου Σώκου, *ΑΔ* 55, *Χρονικά*, 436-437.
- Μylonas Shear I., 1986. The Panagia Houses at Mycenae and the “Potter’s shop” at Zygouries, στο *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τ. Α', Αρχαιολογική Εταιρεία αρ. 103, Αθήνα, 85-98.
- Μylonas Shear I., 1987. *The Panagia Houses at Mycenae*, Philadelphia.
- Onasoglou A., 1989. Nouveaux cachets mycéniens de Phthiotide, de Locride de l'Est et de Phocide, στο Hackens T. – Moucharte G. (επιμ.), *Technology and Analysis of Ancient Gemstones (PACT 23)*, Strasbourg, Council of Europe, 125-145.
- Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 1983. Ανασκαφικές Εργασίες: Αρχάνι, οικόπεδο Β. Ξαρχόπουλου, *ΑΔ* 38, *Χρονικά*, 180.
- Rutter J.B., 1974. *The Late Helladic IIIB and IIIC periods at Korakou and Gonia in the Corinthia* (PhD Dissertation), University of Pennsylvania (Ann Arbor 752771).
- Rutter J.B., 1977. Late Helladic IIIC Pottery and some Historical Implications, στο Davis E.N. (επιμ.), *Proceedings of the Symposium on the Dark Ages in Greece*, New York.
- Rutter J.B., 1990. Some Comments on Interpreting the Dark Surfaced Handmade Burnished Pottery of the 13th and 12th century B.C. Aegean, *JMA* 3 (1), 29-49.
- Rutter J.B., 2003. The Nature and Potential Significance of Minoan Features in the Earliest Late Helladic IIIC Ceramic Assemblages of the Central and Southern Greek Mainland, στο *LH IIIC Chronology and Synchronisms I*, 193-216.
- Σακκάς Δ., 2007. Η Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Κοιλάδα του Σπερχειού επί τη βάσει της κεραμικής, *Πρακτικά του 3^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Ιστορία-Αρχαιολογία-Λαογραφία)*, 4-6 Νοεμβρίου 2005, Πνευματικό Κέντρο Σταυρού - Δήμος Λαμιέων - Τοπική Ένωση Δήμων & Κοινοτήτων Ν. Φθιώτιδας, Λαμία, 113-125.
- Schönfeld G., 1988. Bericht zur Bemalten Mykenischen keramik. Ausgrabungen in Tiryns 1982-83, *AA* 103, 150-211.
- Sherratt E., 1980. Regional Variations in the Pottery of Late Helladic IIIB, *BSA* 75, 175-202.
- Σταμούδη Α., 2008. Το κάστρο της Λαμίας κατά την Μυκηναϊκή Περίοδο, στο *Πρακτικά του Δ' Τοπικού Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών. Ιστορία, Αρχαιολογία, Λαογραφία Αχαΐας Φθιώτιδας*, 17-19 Οκτωβρίου 2008, Αλμυρός (υπό εκτύπωση).
- Stählin F., 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία, Γεωγραφική και Ιστορική Περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους, ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους* (μτφρ. από τα γερμανικά του Φ.Ι.Α.Ο.Σ Τρικάλων), Θεσσαλονίκη.
- Symeonoglou S., 1973. *Kadmeia I. Mycenaean Finds from Thebes, Greece. Excavations at 14 Oedipus st., SIMA* 35, Göteborg.
- Συριόπουλος Θ.Κ., 1968. Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος, Αθήνα.
- Thomas P., 2004. Some observations on the Zygouries kylix and Late Helladic IIIB Chronology, στο Chapin A.P. (επιμ.), *XARIS, Essays in Honor of Sara A. Immerwahr, Hesperia* suppl. 33, 208-221.
- Treuil R. – Darcque P. – Poursat J.-Cl. – Touchais G., 1989. *Les Civilisations Égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze*, Paris.
- Voigtlander W., 2003. *Die Palastkeramik. Forschungen und Berichte, Tiryns X*, Verlag Phillip von Zubern Mainz am Rhein.
- Weber-Hiden I., 1990. *Die Mykenischen Terrakottafiguren aus den Syringes von Tiryns, Forschungen und Berichte, Tiryns XI*, Verlag Philipp von Zubern. Mainz am Rhein.
- Werner K., 1993. *The Megaron during the Aegean and Anatolian Bronze Age. A Study of Occurrence, Shape, Architectural Adaptation and Function*, *SIMA* 108.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ., 1973-74. Περιοχή Σπερχειού, *ΑΔ* 29, *Χρονικά*, 511-515.

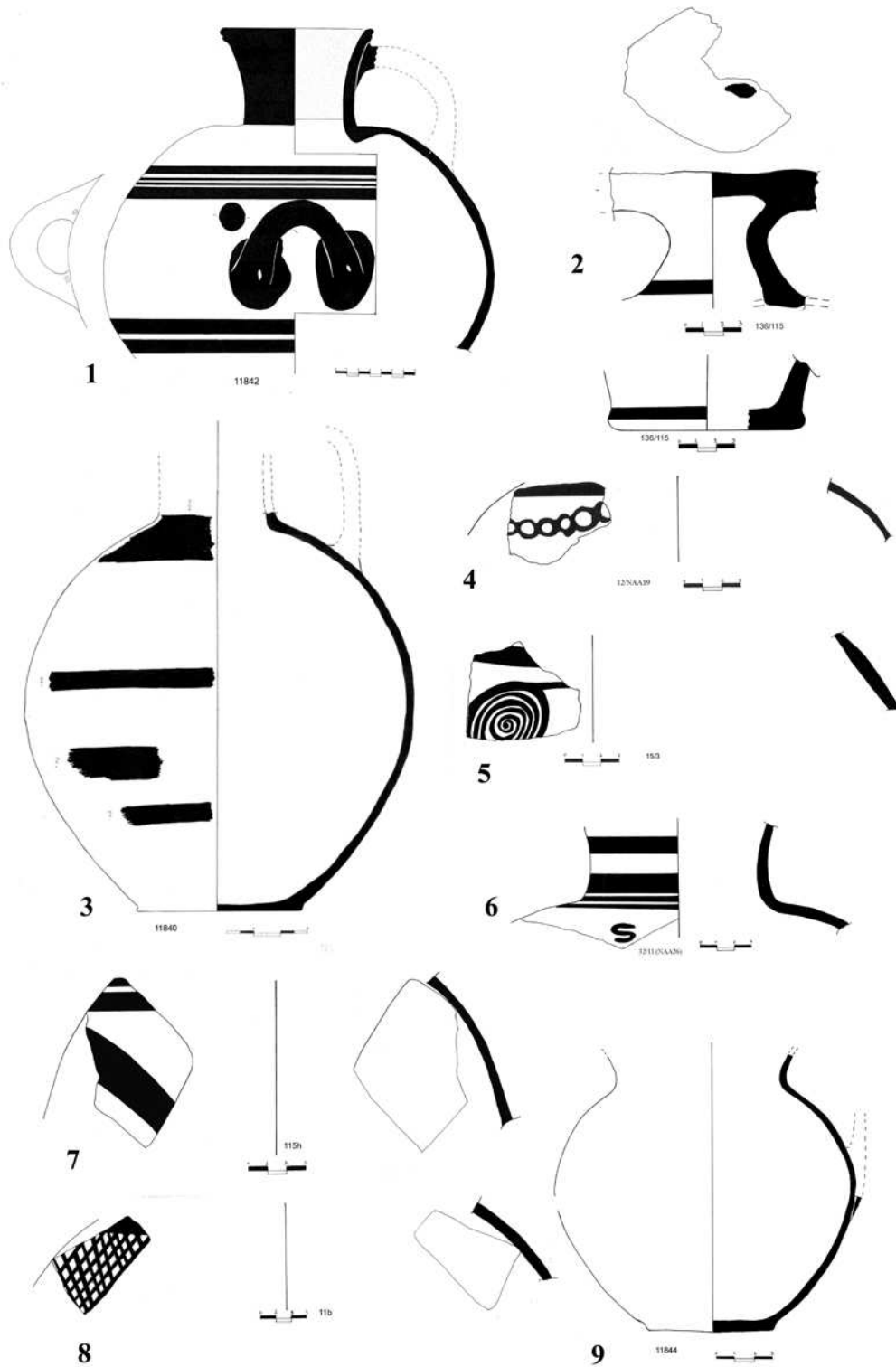
Εικ. 1. Σχεδιαστική αποτύπωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στο οικόπεδο Π.Ντόκα στο Φραντζή. Με σκούρο γκριζο σημειώνονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της τελευταίας φάσης ΥΕ ΙΙΒ, με ανοικτό γκριζο της ΥΕΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 και με λευκό τα λείψανα της ΜΕ ΙΙ και ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι.

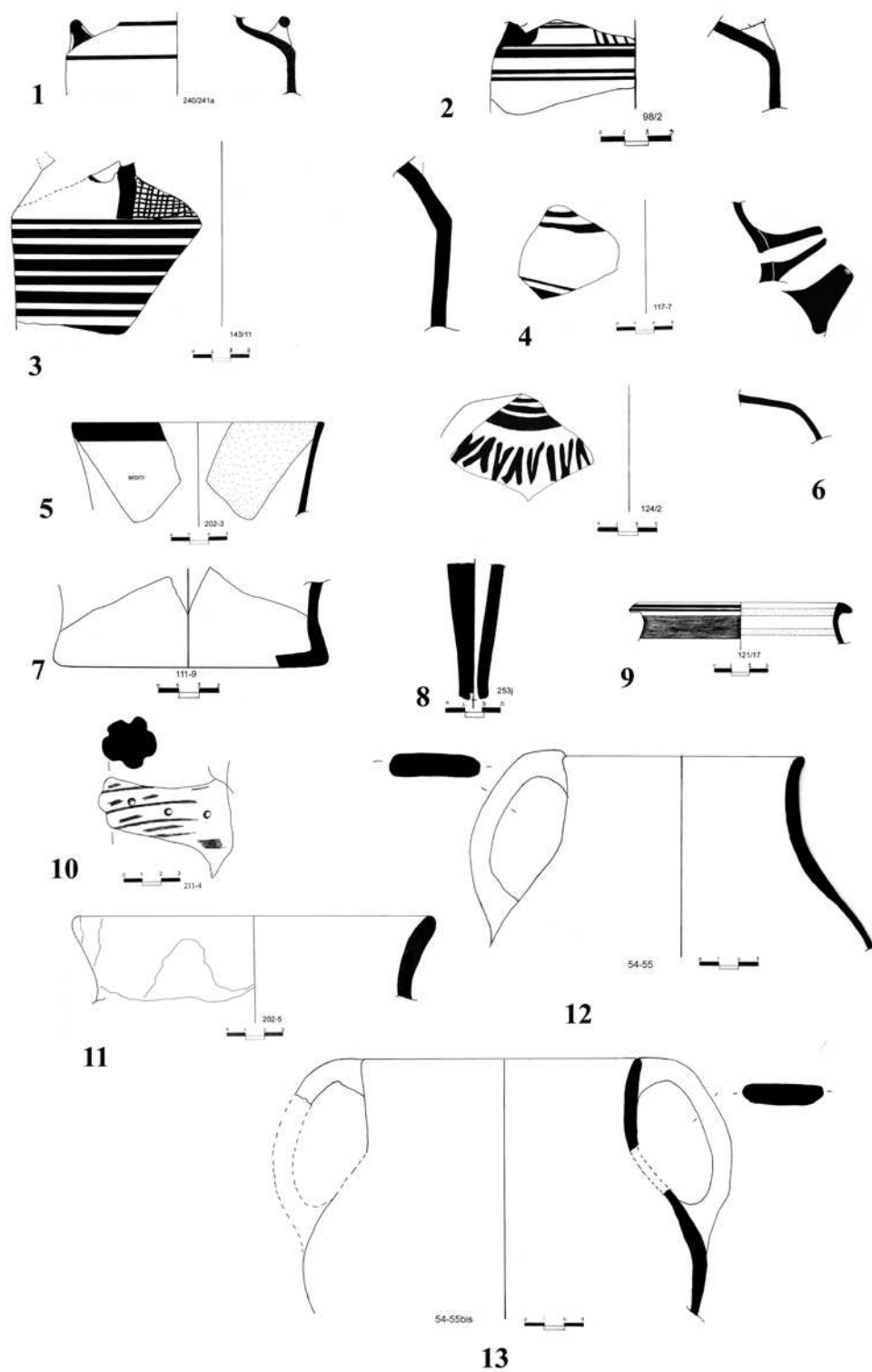
Εικ. 2. Γενική άποψη των αρχιτεκτονικών λειψάνων στο οικόπεδο Π.Ντόκα στο Φραντζή.

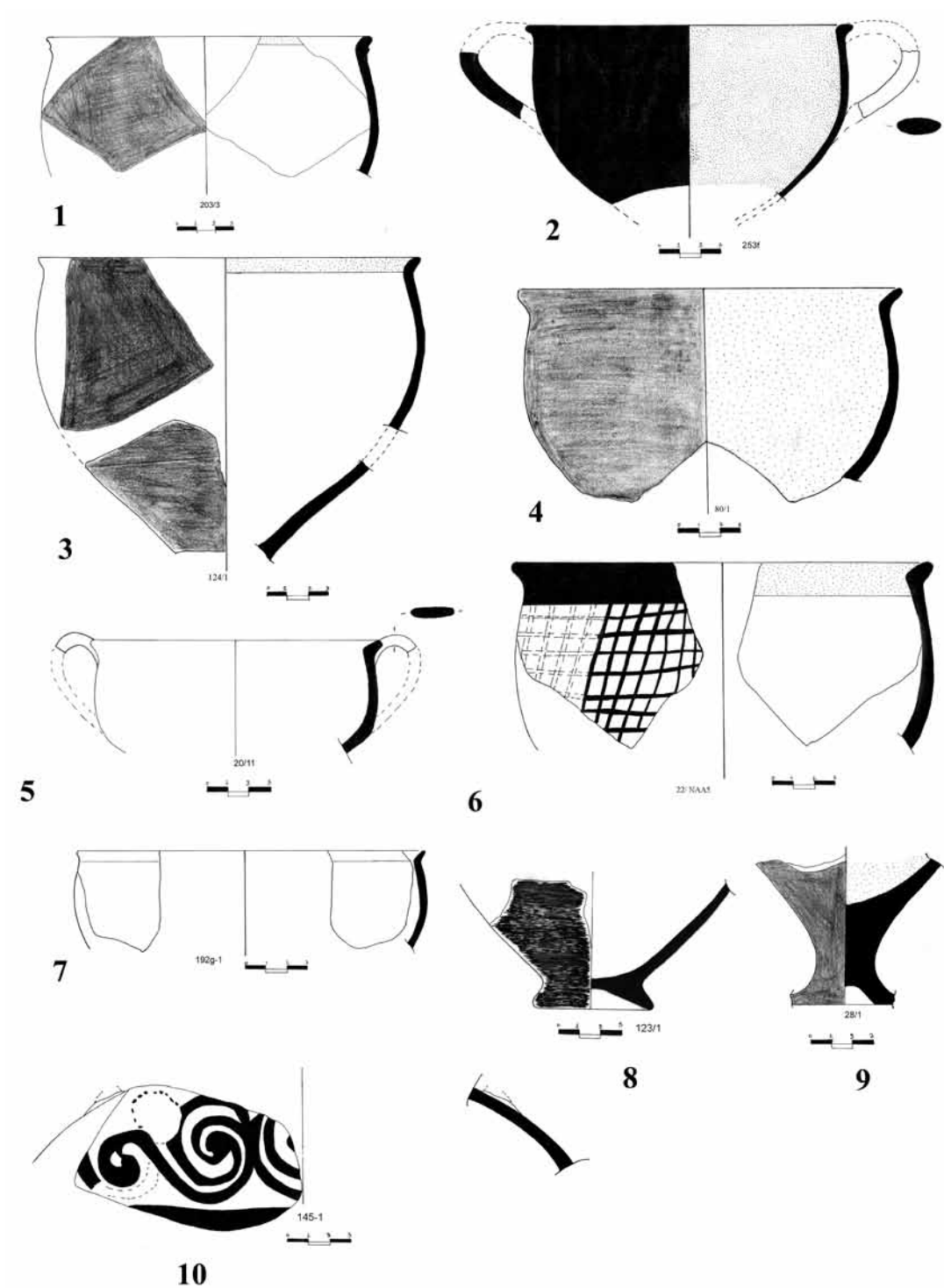
Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση του ΥΕ ΙΙΙ οικοδομήματος.

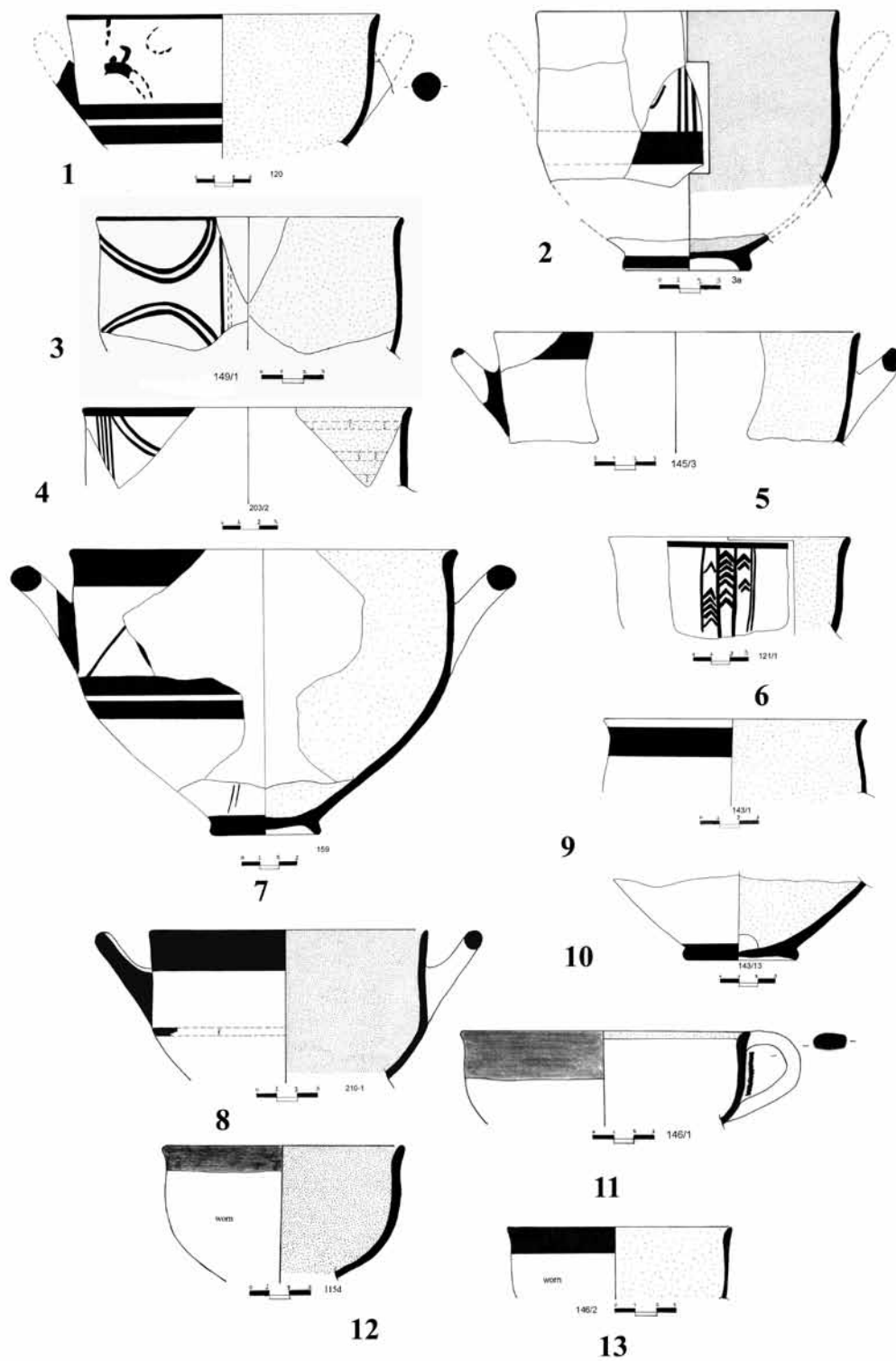
Εικ. 4. Υδρίες, πρόχοι και άλλα κλειστά αγγεία.

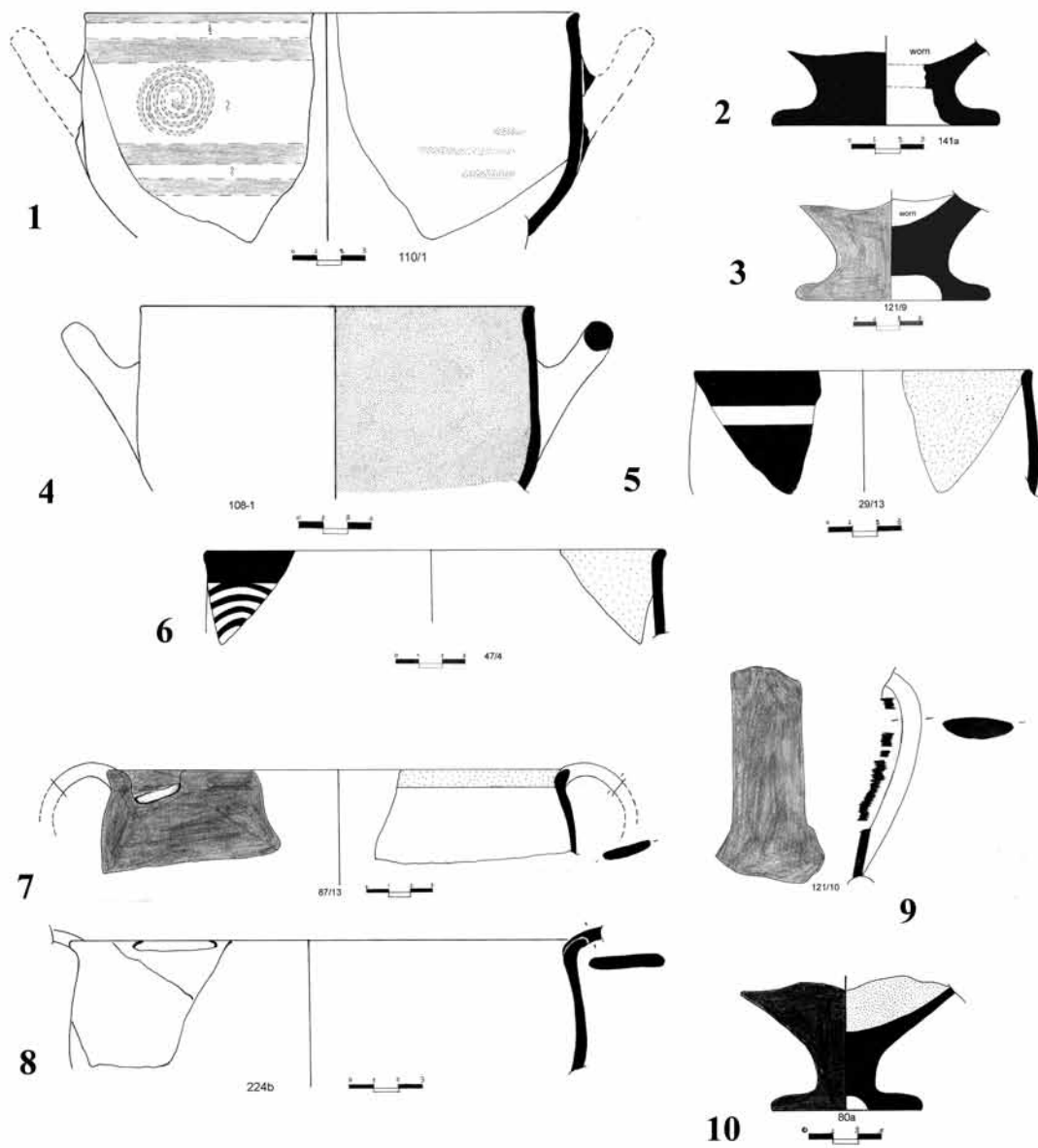
Εικ. 5. Διάφορα σχήματα κλειστών και μαγειρικών αγγείων.

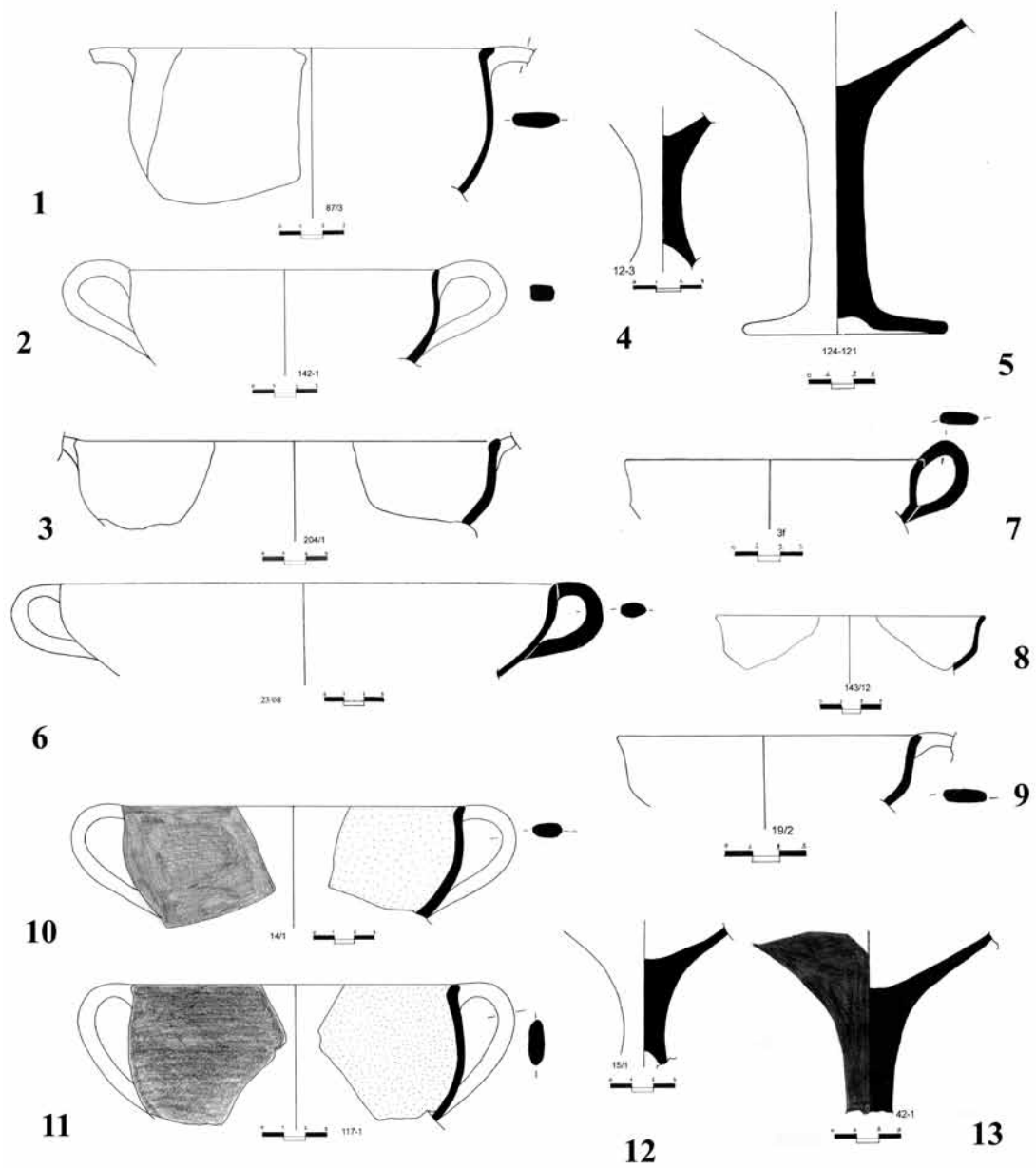
Εικ. 6. Κεραμική της ΥΕΙΙΒ-III A1 και της πρώιμης ΥΕ III A2.

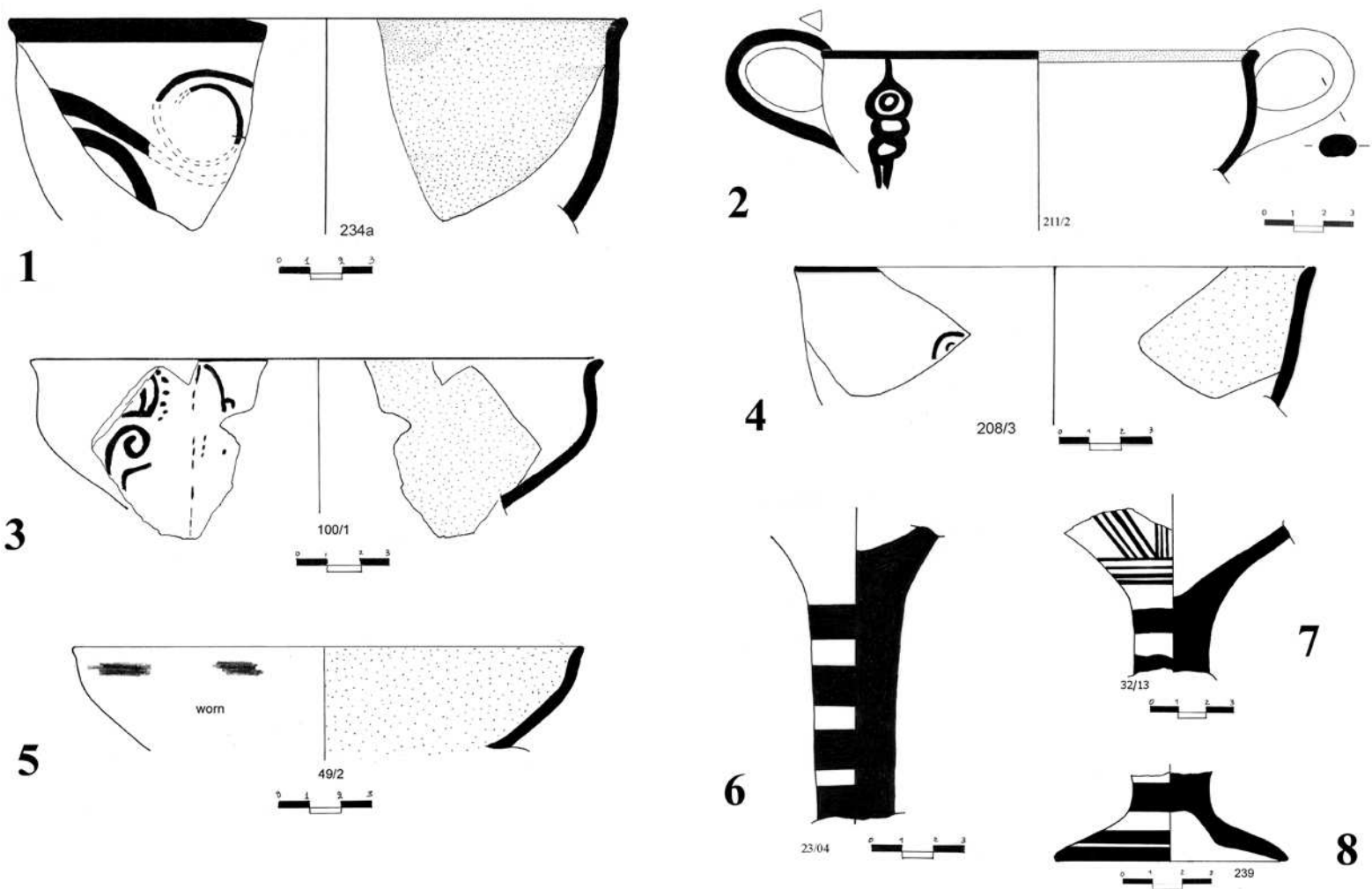
Εικ. 7. Σκύφοι τύπου 284 και κύπελλα τύπου 215.

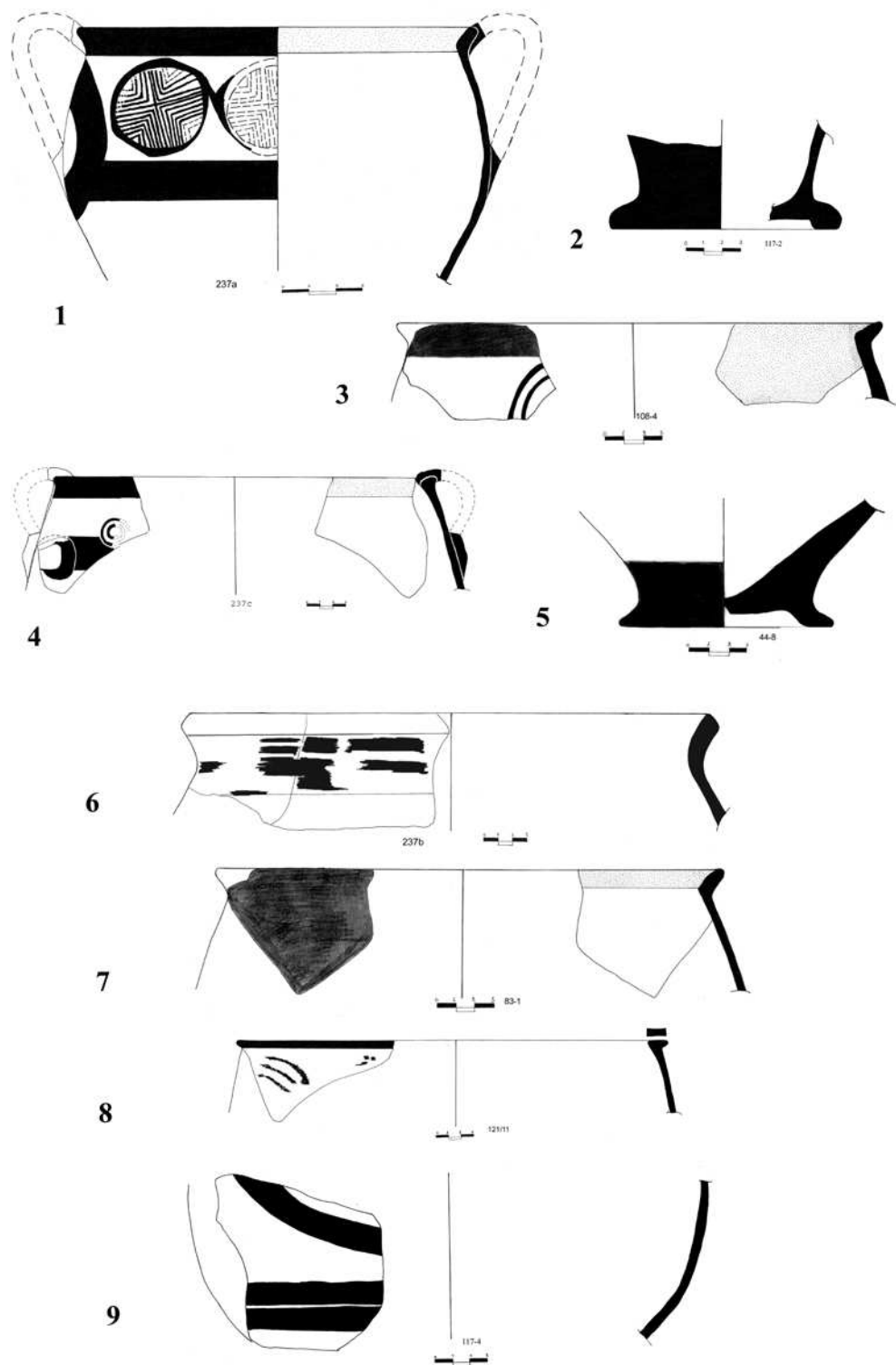
Εικ. 8. Σκύφοι με χαμηλό πόδι τύπου 304-305 και κάνθαροι.

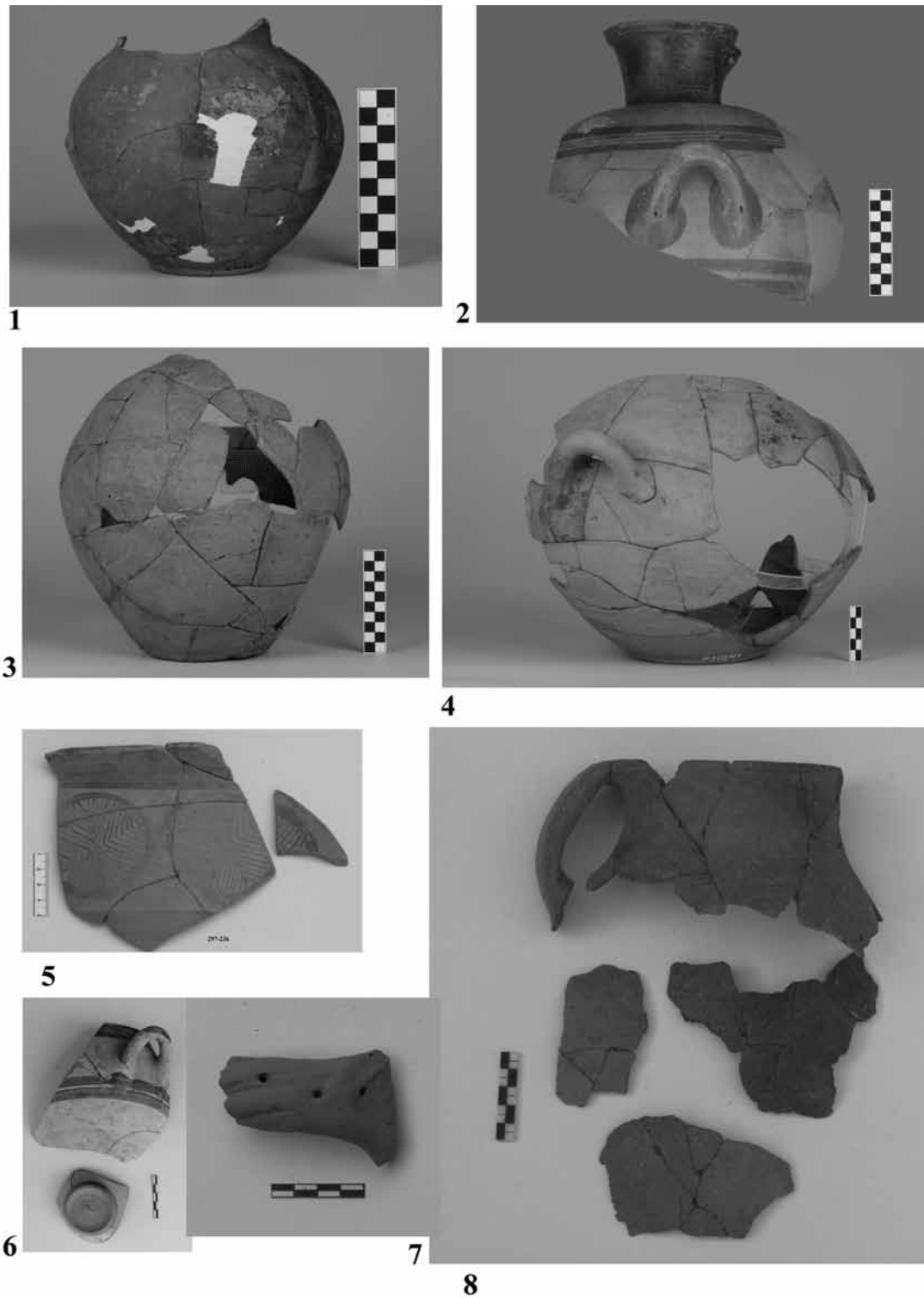
Εικ. 9. Αβαφες και μονόχρωμες κύλικες.

Εικ. 10. Γραπτές κύλικες.

Εικ. 11. Κρατήρες τύπου 8/9 και σκυφοειδείς κρατήρες τύπου 281.

Εικ. 12. Αγγεία από την ανασκαφή στο οικόπεδο Π.Ντόκα στο Φραντζή.

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΟΥ ΔΑΦΝΟΥΝΤΟΣ. ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ*

Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου

ΔΑΦΝΟΥΣ

Ο Δαφνούς στην αρχαιότητα ήταν πόλη και λιμάνι των Φωκίων και των Λοκρών¹, στα σύνορα Επικνη-

* Η ανασκαφή του Ασκληπείου είναι ένα έργο συλλογικό, το οποίο δεν θα είχε ολοκληρωθεί στο ασφυκτικό χρονικό πλαίσιο που επέβαλαν οι ρυθμοί της κατασκευής του αυτοκινητόδρομου ΠΑΘΕ, χωρίς τη συστράτευση όλου του προσωπικού της Εφορείας και των συνεργατών της. Στο ιερό του Ασκληπιού στον Δαφνούντα, την άνοιξη του 2007, ο απόηχος της κατάθεσης ψυχής των προσκυνητών που για 400 περίπου χρόνια αναζητούσαν παρηγοριά στην θεραπευτική δύναμη του θεού – ήρωα, συναντήθηκε, μετά από δύο χιλιετίες σιωπής, με την εργώδη προσπάθεια των μελών του ανασκαφικού συνεργείου. Η αναφορά του ονόματος όλων όσων συνέβαλαν στην υλοποίηση αυτού έργου αποτελεί στοιχειώδη αναγνώριση της ανεκτίμητης προσφοράς τους.

Οι πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη αρχιτεκτονικών λειψάνων στο χώρο διαπιστώθηκαν, με αφορμή τις εκσκαπτικές εργασίες, από τον αρχιφύλακα αρχαιοτήτων Δημήτριο Ντούρακη στα τέλη του 2006. Η ανασκαφή και μεταφορά του κτιρίου πραγματοποιήθηκαν με εντατικότατους ρυθμούς και ολοκληρώθηκαν μέσα στο α' εξάμηνο του επόμενου έτους. Ακολούθησε το πλύσιμο, η συντήρηση, η τακτοποίηση, η καταγραφή και η φωτογράφιση του υλικού, εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους το β' εξάμηνο του 2007. Στη συνέχεια, το β' εξάμηνο του 2008, στο πλαίσιο του Μέτρου 3.3 «Μελέτες Ωρίμανσης Έργων της ΙΔ' ΕΠΚΑ» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Πολιτισμός» (Γ' ΚΠΣ), ολοκληρώθηκαν οι εργασίες καταγραφής και τακτοποίησης και καταχωρήθηκαν τα κινητά ευρήματα σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων.

Τα ημερολόγια των ανασκαφών τήρησαν οι αρχαιολόγοι Ιωάννα Μπιμπίλα, Μαρία Ντούβα, Ελένη Ντιό, Μαρία Μαχαίρα και Αικατερίνη Βασιλειάδη, οι οποίες παράλληλα ασχολήθηκαν με εργασίες καταγραφής και τακτοποίησης. Στο στάδιο της ολοκλήρωσης της ανασκαφής και κατά την μεταφορά του μνημείου, τις εργασίες πεδίου επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Μαρία Σιψή και Πέτρος Κουνούκλας. Την γενική επίβλεψη και τον συντονισμό των εργασιών στο πλαίσιο του έργου, σε όλα τα στάδια της εκτέλεσής του, είχε η υπογράφουσα. Άμεση και αποτελεσματική υπήρξε η ανταπόκριση των Κεντρικών Υπηρεσιών του ΥΠΠΟ για την προώθηση του θέματος προκειμένου να εκδοθούν οι σχετικές αποφάσεις.

Τα σχέδια εκπονήθηκαν από την σχεδιάστρια Αικατερίνη Σπανού και την σχεδιάστρια της Εφορείας Χρυσούλα Φούντα. Σε διάφορα στάδια της αποτύπωσης, τις υπηρεσίες τους σε αυτόν τον τομέα προσέφεραν η σχεδιάστρια της Εφορείας Αλεξάνδρα Τσεκούρα και οι σχεδιαστές Χρήστος Μπαγινέτας και Βασιλική Γεράνη. Οι τοπογραφικές εργασίες οφείλονται στον τοπογράφο της Εφορείας Κωνσταντίνο Διαμαντή και στην τοπογράφο Αλεξάνδρα Τσώνου. Υπογραμμίζεται η σημασία της προσφοράς του συνεργείου των εργατών, οι οποίοι –εκτός από τους τεχνίτες της Εφορείας Βασίλειο Κανέλλο, Αθανάσιο Τσέλο, Δημήτριο Κουλαριάνη και Βασίλειο Κασούνη– λόγω του μεγάλου αριθμού τους, δεν είναι δυνατό να αναφερθούν εδώ.

Η συντήρηση των κινητών ευρημάτων έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας Ιωάννα Κωνσταντοπούλου και Χρήστο Βαποράκη, από τον Χρήστο Ιακωβίδη και από τους συντηρητές Ανέστη Κόρακα, Βλάσση Τσίκουλο, Αγορίτσα Τσιαχρή και Ελπίδα Παζή. Οι φωτογραφίες των ευρημάτων οφείλονται στον Δημήτριο Κατσούνη και οι αεροφωτογραφίες του χώρου και του μνημείου στον Κωνσταντίνο Ξενικάκη.

Μετά την μεταφορά και τοποθέτηση του μνημείου στη νέα του θέση με αξιοθαύμαστο τρόπο από το εξειδικευμένο συνεργείο του αρχιτέκτονα Δημητρίου Κορρέ, προτάσεις για την λήψη των προσωρινών μέτρων προστασίας υπέβαλαν ο συντηρητής Χρήστος Βαποράκης, ο οποίος και τις εφάρμοσε και η πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Ιωάννα Μανωλοδύη, η οποία συνέχισε να προσφέρει τις υπηρεσίες της στο πλαίσιο της εκπόνησης της μελέτης ανάδειξης του μνημείου μέχρι τον Αύγουστο του 2008.

Η Αρχιτεκτονική Μελέτη εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Γεώργιο Μιχαήλ και τις αρχιτέκτονες Σπυριδούλα Σιάτρα και Παναγιώτα Καμπάκη. Στο πλαίσιο της μελέτης πραγματοποιήθηκαν δύο ερευνητικά προγράμματα: α) Από το Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ. πραγματοποιήθηκε Γεωφυσική Διασκόπηση στον χώρο μεταφοράς του Ασκληπείου, με επιστημονικά υπεύθυνο τον καθηγητή Γρηγόριο Τσόκα και επιστημονικούς συνεργάτες τους Παναγιώτη Τσούρλο, Επίκουρο Καθηγητή και Αλέξανδρο Σταμπολίδη, Δρ. Γεωφυσικό, Ε.Ε.ΔΙ.Π. Α.Π.Θ. και β) Από το Εργαστήριο Δομικών Υλικών του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών του Α.Π.Θ. πραγματοποιήθηκε Ανάλυση Δειγμάτων Κονιαμάτων του Ασκληπείου, με επιστημονικά υπεύθυνη την καθηγήτρια του Α.Π.Θ. Ιωάννα Παπαγιάννη και επιστημονικούς συνεργάτες της Μαρία Στεφανίδου, Λέκτορα Α.Π.Θ., Σταυρούλα Κονοπίση, MSc Χημικό Α.Π.Θ. και Φωτεινή Κarkanτελίδου, MSc Χημικό Μηχανικό Α.Π.Θ.

μιδίου και Οπουντίου Λοκρίδος. Βρίσκεται στη θέση «Ισιώματα», κοντά στο ανατολικό άκρο των βορειοανατολικών κλιτύων του όρους Κνημιάς, πάνω από τον όρμο του Αγίου Κωνσταντίνου. Η θέση του σημερινού χωριού θα πρέπει να ταυτίζεται με τον αρχαίο λιμένα, ο οποίος, σύμφωνα με τον Στράβωνα², απέχει 90 στάδια από τον Κύνο και 120 από την Ελάτεια. Το όνομα της πόλης αναφέρεται από τον ίδιο με αφορμή έναν καταστροφικό σεισμό ο οποίος έπληξε την περιοχή. Κατά τον Γ' Ιερό Πόλεμο (352 π.Χ.) ο Δαφνούς καταλαμβάνεται από τους Φωκείς³, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο αποκτούν διέξοδο στον Ευβοϊκό κόλπο και παραμένει στην κατοχή τους μέχρι το 346 π.Χ. Στους ρωμαϊκούς χρόνους, όταν ο Στράβων επισκέφθηκε την περιοχή, ο Δαφνούς ήταν ερειπωμένος και βρισκόταν σε χρήση μόνο το λιμάνι του. Η σημασία της πόλης οφείλεται στη στρατηγική της θέση στο σημείο κατάληξης του ορεινού δρόμου που δίνει διέξοδο στην κοιλάδα του Βοιωτικού Κηφισού προς τον Βόρειο Ευβοϊκό, στη δυνατότητα ελέγχου της παραλιακής και της θαλάσσιας οδού και στα πλεονεκτήματα του λιμανιού της.

Τα ερείπια του Δαφνούτος σημειώθηκαν για πρώτη φορά από τον Ross⁴ στην εκκλησία Άγιος Κωνσταντίνος, στα ανατολικά του χωριού Βόρλοβο⁵. Ο Oldfather⁶ αναφέρει μια μικρή οχύρωση στο λόφο Αρκαδέρη, στα νοτιοανατολικά του χωριού Άγιος Κωνσταντίνος και σε έναν ακόμη λόφο στη θέση «Ισιώματα». Σήμερα εντοπίζονται σποραδικά λείψανα οχυρωματικού περιβόλου και αραιή κεραμική στον ανωτέρω λόφο. Βάσει αυτών των στοιχείων έγινε η ταύτιση του χώρου⁷.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Η ΙΔ' ΕΠΚΑ διενήργησε από το 2005 έως το 2007 τις πρώτες σωστικές ανασκαφές στη θέση «Ισιώματα» στο πλαίσιο του έργου «Κατασκευή παράκαμψης Αγίου Κωνσταντίνου, Τμήμα Αυτοκινητόδρομου ΠΑΘΕ από Λογγό Αγίου Κωνσταντίνου έως την έξοδο της σήραγγας Κνημίδος» (εικ. 1). Οι ανασκαφές έφεραν στο φως τμήματα του αρχαίου Δαφνούτος και των νεκροταφείων του⁸.

Τα οικοδομήματα που ανασκάφτηκαν καθώς και τα ήδη γνωστά από την επιφανειακή έρευνα, εκτείνονται σε συνολικό μήκος 550 μ. Περιλαμβάνουν αγροικία ύστερων κλασικών χρόνων, μια οχυρή θέση (ακρόπολη;) κλασικών – ελληνιστικών χρόνων, οικιστικά κατάλοιπα που κλιμακώνονται από τους υποπρωτογεωμετρικούς μέχρι τους ύστερους κλασικούς χρόνους, χώρο με ίχνη λατρείας από τους υστερογεωμετρικούς μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους, νεκροταφεία και το ιερό του Ασκληπιού⁹ (εικ. 2).

Η εκπόνηση της Αρχαιολογικής Μελέτης έγινε από την υπογράφουσα. Η συγκέντρωση όλων των αρχαιολογικών στοιχείων, οι αποδελτιώσεις, η ταυτοποίηση του αρχαιολογικού υλικού και η καταχώρησή του σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων, έγιναν από τις αρχαιολόγους Αικατερίνη Βασιλειάδη και Αθηνά Κραββαρίτη. Η κατασκευή της βάσης δεδομένων, η διαχείριση των αρχείων και η ηλεκτρονική παρουσίαση του εποπτικού μέρους της ανακοίνωσης στο συνέδριο οφείλονται στην Κωνσταντίνα Παλιούρα.

Πα την άποψη συνεργασία, την συνέπεια και την υπευθυνότητά τους, τους ευχαριστώ όλους θερμά.

1. Δεν είναι σαφές αν ο Δαφνούς υπήρξε αρχικά λοκρική πόλη ή αν ιδρύθηκε από τους Φωκείς, όπως αναφέρει ο Στράβων. Όταν πέρασε ξανά στα χέρια των Λοκρών ανήκε στην Οπουντία Λοκρίδα (βλ. Dominguez 2006, 1198).

2. Στράβων, *Γεωγραφικά*, 1.3.20, 9.3.1, 9.3.16-17, 9.4.3-4. Αναφορά στον Δαφνούτα γίνεται επίσης από τον Πλίνιο (*Φυσική Ιστορία*, IV, 7,27).

3. Ξενοφών, *Ελληνικά*, 3.5.3. Πausanias 3.9.9. Bruce 1967, 118-119.

4. Ross 1851, 135-136.

5. Pritchett 1982, 149-150.

6. Oldfather 1926, 1139-1141.

7. Σχετικά με τον Δαφνούτα, τη θέση και την ιστορία του βλ. επίσης: Beloch 1911, 439-442. Bursian 1862, 156, 165, 188. Leak 1835 (1967), 176. Lolling 1989, 791-795. Morgens – Hansen – Heine 2004, 665-666. Oldfather 1918, 326-327. Philippson 1901, 2148. Philippson 1951, 327, 346-348. Schober 1924, 26-27.

8. ΑΔ 60, 2005, *Χρονικά* (υπό έκδοση). ΑΔ 61, 2006, *Χρονικά* (υπό έκδοση). ΑΔ 62, 2007 *Χρονικά* (υπό έκδοση).

9. Για την επιλογή της θέσης των ιερών του Ασκληπιού βλ. Reithmüller I 2005, 360 κ.ε. Βασικό στοιχείο για την επιλογή της θέσης ίδρυσης ενός Ασκληπείου (Reithmüller I 2005, 377-379), όπως και άλλων ιερών (Tomlinson 1976, 41) αποτελεί η ύπαρξη πηγής νερού, η οποία, στην περίπτωση του Δαφνούτος θα πρέπει οπωσδήποτε να υπήρχε, όπως υποδηλώνει και η αφθονία νερών από τα παρακείμενα ρέματα. Σήμερα δεν εντοπίζεται στο έδαφος, προφανώς λόγω των γεωλογικών μεταβολών με την πάροδο των αιώνων και μάλιστα σε μια ιδιαίτερα σεισμογενή περιοχή όπως αυτή στα «Ισιώματα», από την οποία διέρχεται και το ρήγμα του Αγίου Κωνσταντίνου.

ΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ

Το Ασκληπιείο του Δαφνούντος είναι ένα οικοδομικό συγκρότημα ορθογώνιας κάτοψης, διαστάσεων 30×15 μ., με προσανατολισμό Α-Δ¹⁰. Ήταν κατασκευασμένο σε επικλινές από Δ-Α έδαφος, με αποτέλεσμα η δυτική πλευρά του να έχει 4 περίπου μ. υψομετρική διαφορά από την ανατολική. Διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση και διαθέτει πολλά από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν ένα ιερό του Ασκληπιού¹¹. Την αρχική εντύπωση ότι πρόκειται για ένα ενιαίο κτίσμα διαδέχεται, μετά από προσεκτική παρατήρηση, η διαπίστωση ότι, το συγκρότημα αποτελείται από δύο συνεχόμενα από τα Δ προς τα Α κτίρια, στο εξής κτίριο Α και κτίριο Β¹². Στα Α του κτιρίου Α και Β του κτιρίου Β βρίσκονταν οι υπαίθριοι λατρευτικοί χώροι και ο βωμός (εικ. 4).

Η υπαίθρια λατρεία στο χώρο του Ασκληπιείου πιθανολογείται ότι ξεκίνησε από έναν βόθρο, ο οποίος αργότερα επενδύθηκε και κατασκευάστηκε ο βωμός¹³. Τα πρωιμότερα ίχνη της ανάγονται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Οι κτιριακές εγκαταστάσεις αρχίζουν να θεμελιώνονται πιθανώς μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. (κτίριο Β) και επεκτείνονται, μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., στους ελληνιστικούς χρόνους¹⁴. Ο χρόνος καταστροφής και εγκατάλειψης του ιερού βρίσκεται σε συμφωνία με το τέλος των περισσότερων παράκτιων λοκρικών πόλεων που καταστράφηκαν από τον Σύλλα το 87/86 π.Χ. κατά τη διάρκεια του Α' μηριδατικού πολέμου¹⁵. Τα κινητά ευρήματα και ιδιαίτερα η κεραμική επιβεβαιώνουν τη διαχρονική χρήση του χώρου σε όλο το παραπάνω διάστημα (εικ. 5α, 5β, 5γ, 5δ). Από τις επιχώσεις του κτιρίου περισυλλέχθηκαν μεταξύ άλλων κάτω τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης με παράσταση ίασης ασθενούς από τον Ασκληπιό¹⁶, τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης με παράσταση καθήμενης μορφής, πιθανόν Ασκληπιού, που κρατά παιδί και ενεπίγραφα όστρακα (εικ. 6α, 6β, 6γ) με το όνομα του θεού και την λέξη ΗΙΑΡΟΝ, τα οποία συνέβαλαν, σε συνδυασμό με τα λοιπά ευρήματα και στοιχεία¹⁷ (εικ. 7α, 7β) στην ταύτιση του κτιρίου με Ασκληπιείο¹⁸.

Το κτίριο Β

Οι εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου ήταν κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και λειτουργούσαν συγχρόνως ως περίβολος του ιερού (εικ. 8). Ο χώρος στη νοτιοανατολική γωνία διέθετε βοτσαλωτό δάπεδο, χτιστό αγωγό και μια κυκλική κατασκευή από αργούς λίθους, επιστρωμένη με υδραυλικό κονίαμα. Βάσει αυτών των στοιχείων, αλλά και άλλων ανασκαφικών ενδείξεων, θα πρέπει να αποτελούσε τον *λουτρώνα*. Οι δύο συνεχόμενες σε αυτόν προς Δ αίθουσες έβλεπαν προς Β δηλ. προς τους υπαίθριους χώρους και ενδέχεται να αποτελούσαν το *άβατον* και το *εγκοιμητήριον* του ιερού. Από τις επιχώσεις τους προήλθαν, μεταξύ άλλων, νομίσματα, λίγα αγγεία (κοτυλίσκη, δίωτο ανοιχτό αγγείο, μεγαρικός σκύφος), θραύσματα ειδωλίων, λίγες αγνύθες και σφονδύλια, μέταλλα αντικείμενα, θραύσματα λίθινων αντικειμένων και όστρεα.

Οι τρεις αυτοί χώροι ήταν ζωτικής σημασίας για την θεραπευτική λατρεία και σχεδόν υπερέβαιναν σε

10. Για την τυπολογία των Ασκληπιείων βλ. Reithmüller I 2005, 363 κ.ε.

11. Για τα ιερά του Ασκληπιού γενικώς βλ. Reithmüller I-II 2005 και Melfi 2007. Για τις ενδείξεις βάσει των οποίων έγινε η ταύτιση του υπό συζήτηση κτιριακού συγκροτήματος με ιερό του Ασκληπιού βλ. υποσ. 17.

12. Για την διπλή διαμόρφωση άλλων ιερών του Ασκληπιού βλ. Krug 1997, 147 (Ασκληπιείο Κορίνθου και Τροιζήνας), 150 (Ασκληπιείο Αθήνας).

13. Για την σχέση βωμού - βόθρου βλ. Reithmüller I 2005, 380-382.

14. Για τα πρώιμα ίχνη λατρείας του Ασκληπιού στην Κεντρική Ελλάδα βλ. Reithmüller II 2005, 108-118. Τα σημαντικότερα κέντρα λατρείας του Ασκληπιού στην Κεντρική Ελλάδα βρίσκονται στην Αθήνα, την Βοιωτία και τη Φωκίδα (Reithmüller I 2005, 79-80 και II 2005, 246-281). Αν και το Ασκληπιείο του Δαφνούντος φαίνεται να αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο, εντούτοις, στο σημερινό –προκαταρκτικό– στάδιο μελέτης του υλικού του, δεν είναι σαφές ποια θεότητα λατρεύτηκε εκεί αρχικά και πότε ακριβώς εισήχθη η λατρεία του Ασκληπιού. Στην απάντηση του ερωτήματος αυτού θα συμβάλει σημαντικά και η μελέτη των πολυάριθμων ενεπίγραφων αγγείων και οστράκων (graffiti) από τους λάκκους των θυσιών, από τους αποθέτες και από τις επιχώσεις των οικοδομημάτων (εικ. 5γ, εικ. 6α, β, γ).

15. Πλούταρχος, Σύλλας, 26.

16. Σταϊνχάουερ 2001, 240, πίν. 329-330. Για τα αναθηματικά ανάγλυφα στον Ασκληπιό με παραστάσεις ίασης βλ. Reithmüller I 2005, 66.

17. Ειδώλια, βραχιόλια και άλλα αντικείμενα με την μορφή του φιδιού, κατ' εξοχήν συμβόλου του θεού, χαρακτηριστικά αγαλμάτια και ανάγλυφες αναθηματικές στήλες, ιατρικά εργαλεία και ενεπίγραφα αγγεία, είναι μερικά μόνο από τα κινητά ευρήματα, τα οποία, σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική διαμόρφωση του κτιριακού συγκροτήματος και τις ανασκαφικές πληροφορίες από την διερεύνησή του, οδηγούν στην ταύτισή του με Ασκληπιείο.

18. Για τον ορισμό και την αξιολόγηση των ενδείξεων λατρείας του Ασκληπιού βλ. Reithmüller I 2005, 57-75.

σημασία τον ναό¹⁹. Σύμφωνα με την κεραμική, η κατασκευή τους ανάγεται στην αρχική φάση της ίδρυσης του ιερού και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του.

Το κτίριο Α

Το κτίριο Α είναι σχεδόν τετράγωνο, διαστάσεων 15×15 μ. περίπου και ταυτίζεται με το *καταγώγειον*. Στα Δ βρίσκονται τρεις τετράγωνες αίθουσες, τυπικές για τα κοινά γεύματα των προσκυνητών²⁰ (**εικ. 3: Α, Β, Γ**). Στο εσωτερικό τους θα πρέπει να ήταν τοποθετημένα ανάκλιτρα²¹. Ακολουθεί επιμήκης προθάλαμος (Δ) και δύο τετράγωνες αίθουσες στα ανατολικά αυτού (Ε-ΣΤ). Στην αρχική φάση της κατασκευής του οικοδομήματος, στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. ή και αργότερα, η είσοδος θα πρέπει να βρισκόταν στα Α²² (**εικ. 3**).

Οι εξωτερικοί τοίχοι ήταν πλίνθινοι πάνω σε λίθινη βάση κτισμένη κατά το πολυγωνικό σύστημα²³ (**εικ. 9**) και εδράζονται στο στέρεο ασβεστολιθικό έδαφος. Η ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά τους καλύπτεται από στρώσεις κεραμίδων και ηφαιστειογενών λαξευτών πλακόσχημων λίθων, πάνω στις οποίες εδράζονταν οι πλίνθινοι τοίχοι της ανωδομής²⁴. Στη στάθμη των δαπέδων των δωματίων και του προθαλάμου τους αποκαλύφθηκαν στρώματα καταστροφής από κεραμίδες λακωνικού τύπου και ίχνη πλιθιάς από την στέγη και την ανωδομή του κτιρίου, οι οποίες κατέρρευσαν προφανώς στο εσωτερικό του. Στο μεσαίο δωμάτιο υπάρχει ημικυκλική εστία²⁵.

Τα κινητά ευρήματα από το κτίριο Α είναι πενιχρά, γεγονός που υποδηλώνει την εγκατάλειψή του πριν την καταστροφή του. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται ατρακτόσχημα μυροδοχεία του 2^{ου} αι. π.Χ.²⁶ (**εικ. 5δ**), λύχνοι β' μισού 1^{ου} αι. π.Χ. - 1^{ου} αι. μ.Χ.²⁷ αλλά και πρωιμότερο υλικό, όπως λύχνοι κλασικών χρόνων²⁸. Μεταξύ των οστράκων, τα οποία προέρχονται στο μεγαλύτερο ποσοστό τους από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, περιλαμβάνονται μελαμβαφή κλασικών και ελληνιστικών χρόνων καθώς και ερυθροβαφή.

Ο ναός

Στα Α του κτιρίου Α, σε επαφή με την βορειοανατολική αίθουσα, σε επόμενη από την ίδρυσή του οικοδομική φάση, στους ελληνιστικούς χρόνους, προστέθηκε ένας συνεχόμενος σε αυτό χώρος διαστάσεων 3,00×3,00 μ. (**εικ. 2, 4, 10**). Πρόκειται για ναΐσκο *εν παραστάσι* του Ασκληπιού²⁹ με σηκό και πρόδομο. Σε αυτό συνηγορεί η θέση του δίπλα και δυτικά του βωμού, η κάτοψή του και τα ευρήματα στο εσωτερικό του. Τοιχάρια σε σχήμα Γ στα Δ πρέπει να αποτελούσαν το βάθρο του αγάλματος του θεού, ίχνη του οποίου δεν σώθηκαν. Το φράξιμο της εισόδου του ναού με τοιχάριο υποδηλώνει ενδεχομένως την προσπάθεια να μην βεβηλωθεί ο χώρος μετά την εγκατάλειψή του ή πριν την επαπειλούμενη καταστροφή του και υπογραμμίζει τη σημασία του.

Στο πυκνό στρώμα καταστροφής από κεραμίδες λακωνικού τύπου, από την κατέρρευση της στέγης του κτιρίου βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, δύο νομισματικοί θησαυροί με κοπές Φωκίων του 2^{ου} αι. π.Χ.³⁰ και σύνολο μαρμάρινων αγαλματιών παιδιών³¹: συγκεκριμένα βρέθηκαν δύο ακρωτηριασμένα αγαλματίδια γυμνών

19. Reithmüller I 2005, 382-388. Σχετικά με το *άβατον* του Ασκληπιείου του Δαφνούντος βλ. κατωτέρω υποσ. 41.

20. Krug 1997, 143 (Κόρινθος), 150 (Αθήνα).

21. Tomlinson 1956, 42-44, εικ. 7, 102.

22. Ένα τμήμα κοντά στο ανατολικό πέρας του νότιου τοίχου του κτιρίου Α ελλείπει. Το τμήμα αυτό, είτε καθαιρέθηκε προκειμένου να δοθεί πρόσβαση, σε μεταγενέστερη από την ίδρυσή του φάση στο εσωτερικό του και από τα Ν, είτε καταστράφηκε, είτε υπήρχε εκεί εξ αρχής άνοιγμα.

23. Ορλάνδος 1958, 2, 214-215.

24. Για τον τρόπο κατασκευής των τοίχων ανάλογων κτισμάτων βλ. Tomlinson 1956, 44.

25. Krug 1997, 143 (Κόρινθος).

26. Δ' *Ελλάς*, 47, πίν. 30δ και 57, πίν. 45β.

27. Howland 1958, 121, πίν. 19,45.

28. Ενδεικτική για την διατάραξη των επιχώσεων και ενδεχομένως τη βίαιη καταστροφή του Ασκληπιείου, είναι η ανεύρεση στο χώρο αυτό θραυσμάτων του *κρατευτή* του βωμού, ο οποίος βρίσκεται πολλά μέτρα ανατολικότερα.

29. Για τους ναΐσκους σε ιερά του Ασκληπιού βλ. Reithmüller I 2005, 372-373. Το σχέδιο *εν παραστάσι* συναντάται και σε άλλους ναούς του Ασκληπιού (Ορλάνδος 1967-68, 174). Η ταύτιση του χώρου αυτού με ναό οφείλεται στον καθηγητή Γεώργιο Δεσπίνη, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

30. Μια πρώτη προσέγγιση των νομισμάτων έγινε από τους συναδέλφους Πολυξένη Μπούγια και Λάμπρο Σταυρογιάννη, στους οποίους οφείλω τις σχετικές πληροφορίες καθώς και τις ευχαριστίες μου.

31. Για τα αγαλμάτια παιδιών βλ. Vorster 1983 (για την παραπομπή σε αυτή τη διδακτορική διατριβή ευχαριστώ τις συναδέλφους Ευθυμία Καράντζαλη και Βάνα Μαχαίρα), Επίσης βλ. Λεβέντη 2006, 298-301 και Bobou υπό έκδοση. Αγαλμάτια παι-

αγοριών που κρατούν κουνέλια, του γνωστού από άλλα Ασκληπιεία τύπου των ύστερων κλασικών – ελληνιστικών χρόνων και ένα ακέφαλο άγαλμα μικρού κοριτσιού (**εικ. 11**). *Terminus post quem* για την καταστροφή αποτελούν οι νομισματικοί θησαυροί και οι λύχνι τύπου 37C του Howland³².

Έξω από τον ναό ήταν τοποθετημένες τέσσερις λίθινες βάσεις αναθημάτων (**εικ. 10**). Εκεί βρέθηκε ένας ακόμη νομισματικός θησαυρός με κοπές των Μακεδόνων βασιλέων, του Δημητρίου Πολιορκητή, Αιτωλών, Σικυώνος, Χαλκίδας, Θεσπιέων, Φωκέων και Λοκρών, που υποδηλώνουν την εμπέλεια του ιερού στις γειτονικές κυρίως αλλά και σε πιο απομακρυσμένες περιοχές, καθώς και την χρονική περίοδο της λειτουργίας του.

Ο βωμός

Τον πυρήνα της λατρείας και κατ' επέκταση του ιερού, αποτελούσε ο βωμός³³ που βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του συγκροτήματος. Σώζεται το μνημειώδες πώρινο ορθογώνιο βάθρο του κατασκευασμένο κατά το ισόδομο ορθογώνιο σύστημα (**εικ. 10, 12**). Οι λιθόπλινθοι, ορισμένες από τις οποίες φέρουν *περιτένεια*³⁴, ήταν τοποθετημένες σε μια έως τρεις στρώσεις από τα Δ-Α, ανάλογα με την κλίση του εδάφους. Διάσπαρτα σε διάφορα σημεία του ιερού βρέθηκαν θραύσματα των *κρατευτών* του³⁵. Η επιφάνεια των πυρολίθων, όπως και ολόκληρη η περιοχή γύρω από τον βωμό, φέρει έντονα ίχνη καύσης.

Στο μέσον του δυτικού τμήματος του βωμού ανοίγεται στο στέρεο έδαφος ένας κυκλικός λάκκος βάθους 1,80 μ. Ίσως πρόκειται για το σημείο από το οποίο άρχισε η λατρεία στο χώρο στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁶ Περιείχε θραύσματα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης με κατάλογο ονομάτων³⁷, θραύσματα κεραμίδων και μια κοτυλίσκη³⁸, ενδεικτική για την πρωιμότητα της χρήσης του. Θραύσματα της ίδιας στήλης βρέθηκαν στους δύο από τους τρεις αβαθείς λάκκους³⁹ μεταξύ του ναού και του βωμού. Οι λάκκοι αυτοί περιείχαν επίσης λίγα όστρακα, χάλκινο νόμισμα και οστά ζώων.

Οι υπαίθριοι χώροι

Στα Α του κτιρίου Α και στα Β του κτιρίου Β διαμορφώνεται μια εσωτερική αυλή, μέσω της οποίας, αφ' ενός θα επιτυγχανόταν η επικοινωνία των διάφορων χώρων μεταξύ τους και αφ' ετέρου θα λάμβαναν χώρα τελετές σχετιζόμενες με την λατρεία του Ασκληπιού. Το κεντρικό τμήμα του χώρου αυτού ήταν επικλινές και καλυπτόταν από παχύ στρώμα μικρών λίθων (**εικ. 10**) με έντονα ίχνη καύσης και λειωμένων πλίνθων. Από την αποξήλωση του λιθοσωρού προήλθε πληθώρα ευρημάτων. Στο μέσον περίπου του λιθοσωρού, μετά την απομάκρυνση του πρώτου στρώματος λίθων, αποκαλύφθηκε ορθογώνια *εσχάρα*⁴⁰ με προσανατολισμό ανάλογο με αυτόν του βωμού (**εικ. 10**).

Στα Α του λιθοσωρού, μεταξύ του βωμού και της εισόδου του *αβάτου*⁴¹, αποκαλύφθηκε μεγάλος βό-

διών ως αφιερώματα είναι γνωστά και από άλλα Ασκληπιεία π.χ. από το Ασκληπιείο των Γόννων (Αρβανίτου-Μεταλληνού 1982, 244-252) και από το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου (Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 2003, 269). Σχετικά με την αφιέρωση αγαματιών παιδιών από τους γονείς τους στον Ασκληπιό για την προστασία τους από τις ασθένειες βλ. Reithmüller I 2005, 74.

32. Howland 1958, 121, πίν. 19,45.

33. Για τους βωμούς γενικά βλ. Yavis 1949. Etienne 1990, 291-306.

34. Ορλάνδος 1958, 2, 253.

35. Ορλάνδος 1967-1968, 182-199. Για τα σημεία ανεύρεσης θραυσμάτων των *κρατευτών* βλ. υποσ. 28.

36. Βλ. ανωτ. υποσ. 13.

37. Σύμφωνα με τον Reithmüller (I 2005, 61), στο βορειοδυτικό τμήμα του ελλαδικού χώρου, συμπεριλαμβανομένων της Βοιωτίας, της Φωκίδας, της Δυτικής Λοκρίδας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, έχει διαπιστωθεί η αφιέρωση στον Ασκληπιό απελευθερωτικών επιγραφών σκλάβων. Μελλοντική μελέτη της υπό συζήτηση επιγραφής θα αποδείξει αν ανήκει σε αυτή την κατηγορία.

38. Pemberton – Warner Slane 1989, 174-175, πίν. 52, 561-570. Κοτυλίσκες (**εικ. 5α**) βρέθηκαν και σε άλλα σημεία στις επωσείες του ιερού.

39. Βλ. κατωτέρω υποσ. 42.

40. Ekroth 2002, 41-54. Πρόσφατη έρευνα απέδειξε ότι η διάκριση μεταξύ *εσχάρας* και *βωμού* ως δύο διαφορετικών τύπων βωμών, η πρώτη σχετιζόμενη με την λατρεία των ηρώων και ο δεύτερος με την λατρεία των Ολύμπιων θεών είναι μεταγενέστερη και ότι οι Ολύμπιοι θεοί θα μπορούσαν να δεχθούν θυσίες και σε *εσχάρες*.

41. Krug 1997, 150. Στο Ασκληπιείο της Αθήνας το *άβατον* συνδέεται με τετράγωνο χώρο στον οποίο βρισκόταν σκεπασμένος με στέγαστρο ένας λάκκος θυσιών (*βόθρος*). Το κτίσμα υπενθυμίζει ότι κανένα υπόλειμμα από τις θυσίες δεν επιτρεπόταν να απομακρύνεται από το ιερό. Η ύπαρξη του *βόθρου* στην συγκεκριμένη θέση στο Ασκληπιείο του Δαφνούτσος ενισχύει την άπο-

θρος⁴² βάθους σχεδόν 4 μ. Περιείχε χώματα με ίχνη καύσης και πληθώρα αναθημάτων και άλλων υλικών μεταξύ των οποίων 15 αγγεία (μικκύλα, αρυβαλλοειδές ληκύθιο, λύχνοι, κοτυλίσκες, σκύφος), κάτω άκρο πήλινου επιχρυσωμένου ειδωλίου, μέταλλα αντικείμενα (σιδερένιοι ήλοι, σιδερένια στελέχη, μαχαιρίδια, ιατρικά εργαλεία, κρίκοι, χάλκινο ψέλλιο με απολήξεις σε σχήμα κεφαλής φιδιού (**εικ. 7β**), χάλκινα ελάσματα, χάλκινη εφηλίδα), ειδώλια φιδιών⁴³ (**εικ. 7α**), ενεπίγραφα όστρακα, θραύσματα κεραμίδων, σπόρους, όστρεα και οστά ζώων.

Ως χώρος απόθεσης του μεγάλου όγκου των υπολειμμάτων των θυσιών και των κάθε μορφής δραστηριοτήτων που ελάμβαναν χώρα στο ιερό, χρησιμοποιήθηκε επίσης, σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του, το ανατολικότερο τμήμα του συγκροτήματος μεταξύ του βωμού και του λουτρώνα, όπου εντοπίστηκε στρώμα πάχους 1,20 μ. με έντονα ίχνη καύσης. Περιείχε πληθώρα θραυσμένων και μη αντικειμένων, όστρακα, αγγεία (**εικ. 5β**), θραύσματα ειδωλίων, μικροαντικείμενα, νομίσματα, μέταλλα αντικείμενα, αστραγάλους, λίθους, κεραμίδες, όστρεα, οστά και κέρατα ζώων⁴⁴ κ.ά.

Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ

Το Ασκληπιείο του Δαφνούντος, παρά την ατυχή συγκυρία της απρόβλεπτης αποκάλυψής του πάνω στην κεντρική αρτηρία του αυτοκινητόδρομου ΠΑΘΕ στη φάση που η κατασκευή του όδευε προς την ολοκλήρωσή της, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η τροποποίηση της χάραξής της (**εικ. 1**), στάθηκε δυνατόν να διασωθεί με τον προσφορότερο τρόπο. Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε η οργανωμένη μεταφορά (**εικ. 12**) και επανατοποθέτησή του σε γειτονικό χώρο (**εικ. 13**), όπου εγκιβωτίστηκε για λόγους προστασίας και στη συνέχεια εκπονήθηκαν οι απαιτούμενες μελέτες για την αποκατάσταση και ανάδειξη του.

Με την ανάδειξη του Ασκληπιείου η Κεντρική Ελλάδα και ιδιαίτερα η Φθιώτιδα, θα αποκτήσει ένα σημαντικό επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο πάνω στην Εθνική οδό, ο οποίος αναμένεται να αποτελέσει σημείο αναφοράς για την περιοχή και πόλο έλξης επισκεπτών.

ψη για την ταύτιση του χώρου που βρίσκεται ακριβώς πίσω του με το *άβατον*. Συμβατή, σε σχέση με τις πράξεις που θα ελάμβαναν χώρα στο *άβατον*, είναι και η γειτνίασή του με τον *λουτρώνα*.

42. Ekroth 2002. Ιδιαίτερα σε Ασκληπιεία και ιερά άλλων θεραπευτικών θεοτήτων έχει διαπιστωθεί η παρουσία *βόθρων* από τους αρχαίους χρόνους ή και νωρίτερα.

43. Σχετικά με τις απεικονίσεις φιδιών ως ενδείξεις λατρείας του Ασκληπιού βλ. Reithmüller I 2005, 75.

44. Από μια προκαταρκτική εξέταση του πλούσιου ζωοαρχαιολογικού υλικού που προέρχεται από τις θυσίες από τη ζωοαρχαιολόγο Βάσω Τζιβελεκίδη, υποψήφια διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Sheffield, έγιναν οι ακόλουθες παρατηρήσεις: Στο σύνολο των οστών περιλαμβάνονται αιγοπρόβατα, χοίροι και βοοειδή. Πολλά από τα οστά, κυρίως κάτω άκρων και γνάθων, φέρουν ίχνη κοπής. Η εξαιρετική κατάσταση διατήρησης της επιφάνειάς τους, η απουσία ιχνών δοντιών από σαρκοβόρα, καθώς επίσης και η εύρεση αρθρωτών ανατομικών μερών, πιθανότατα δηλώνουν την άμεση κάλυψη/ταφή τους, χωρίς την προηγούμενη έκθεσή τους σε σκυλιά, καθώς επίσης και την μάλλον περιορισμένη επίδραση άλλων μετα-αποθετικών διαδικασιών που θα διατάρασσαν την στρωματογραφική αλληλουχία. Η περαιτέρω ανάλυση και μελέτη του υλικού αναμένεται να δώσουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με την πρακτική κατανάλωσης και εναπόθεσης των ζώων.

SUMMARY

THE ASKLEPIEION OF DAPHNOUS. PRELIMINARY REPORT

Maria-Fotini Papakonstantinou

The Asklepieion of Daphnous at Agios Konstantinos in Phthiotis was excavated in 2007 in the frame of the construction of the New National Road Patras – Athens – Thessaloniki – Evzonoï (PATHE).

It is a rectangular building complex (dimensions 30 × 15 m.), consisting of two different buildings, Building A (*katagogeion*) and Building B (*enkoimeterion, abaton, loutron*). A monumental rectangular altar, an *eschara* full of ashes and seven pits (*bothroi*) dug in the ground were found in the outdoor area of the sanctuary. Some of the pits contained material from sacrifice and ritual activity. A thick layer of burned soil with tile fragments, animal bones, sherds, small objects and stones was found at the eastern part of the building complex.

Numerous findings of different types (bronze snake figurine, bronze bracelets with snake-headed edges, inscribed ritual vases, marble statuettes, fragmentary votive steles etc) suggest the identification of the monument with an Asklepieion. Inscribed sherds bearing the name of the Asklepios confirm the attribution.

According to the excavation data, the use of the area for ritual purposes goes back to the end of the sixth century BC, and continues during the Classical Period, when Building B was erected. By the middle of the fourth century BC or later, Building A was constructed. It was used for the consumption of common meals (*katagogeion*). Finally, in the Early Hellenistic Period a temple of small dimensions was added to Building A. This temple was destroyed at the end of the second/beginning of the first century BC. When Strabo visited the site, Daphnous, except for its harbour was in ruins.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρβανίτου-Μεταλληνού Γ., 1982. Γλυπτά από το ιερό του Ασκληπιού στους Γόννους της Λάρισας, *AAA* 15, 244-254.
- Beloch K.J., 1911. Zur Katre von Griechenland, *Klio* 11, 439-442.
- Bobou O., υπό έκδοση. New images for new gods. *International Conference "Rethinking the gods: post Classical approaches to sacred space"*, Oxford 21-23 September 2010.
- Bruce I.A.F., 1967. *An Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia*, Cambridge.
- Bursian C., 1862. *Geographie von Griechenland I*, Leipzig.
- Dominguez A.J., 2006. Cities and Territories in Epiknemidian Lokris, *ΑΕΘΣΕ* 2, 1198.
- Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου Α., 2003. Το Ασκληπιείο της Πεπαρήθου, *ΑΕΘΣΕ* 1, 263-281.
- Ekroth G., 2002. *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the early Hellenistic periods*, *Kernos Suppl.* 12, Liège.
- Etienne R., 1990. Autels et Sacrifices, στο *Le Sanctuaire Grec, Entretiens sur l'Antiquité Classique, Tome XXXVII*, Vandoeuves - Genève 20-25 Août 1990, 291-312.
- Howland R.H., 1958. *The Athenian Agora IV. Greek Lamps and their Survivals*. Princeton.
- Krug A., 1997. *Αρχαία Ιατρική. Επιστημονική και Θρησκευτική Ιατρική στην Αρχαιότητα*, Αθήνα.
- Leak W.M., 1835 (1967). *Travels in Northern Greece II*, London (Amsterdam).
- Λεβέντη Ι., 2006. Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρεύμενης θεότητας, *ΑΕΘΣΕ* 2, 298-301.
- Lolling H.G., 1989. *Reizenotizen aus Griechenland 1876 und 1877*, Berlin.
- Morgens H. – Hansen T. – Heine N. (επιμ.), 2004. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford.
- Melfi M., 2007. *I Santuari di Asclepio in Grecia I. Studia Archaeologica* 157, Roma (διδ. διατριβή).
- Oldfather W.A., 1918. Daphnous, *RE* suppl. III, 326-327.
- Oldfather W.A., 1926. Lokris, *RE* XIII 1, 1139-1141.

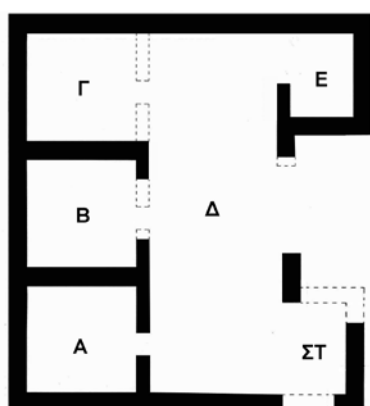
- Ορλάνδος Α.Κ., 1958. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων 2*, Αθήνα.
- Ορλάνδος Α.Κ., 1967-68. *Η Αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθ. 58, Εν Αθήναις.
- Pemberton, El. – Warner Slane K., 1989. *The sanctuary of Demeter and Kore, The Greek Pottery*, Princeton, New Jersey.
- Philippson A., 1901. Daphnous, *RE IV 2*, 2149.
- Philippson A., 1951. *Die Griechischen Landschaften I*, Frankfurt, 327.
- Pritchett W.K., 1982. *Studies in Ancient Greek Topography IV*, Berkeley.
- Reithmüller J.W., 2005. *Asklepios, Heiligtümer und Kulte*, Heidelberg (διδ. διατριβή).
- Ross L., 1851. *Wanderungen in Griechenland 2*, Halle.
- Schober F., 1924. *Phokis*, Jena (διδ. διατριβή).
- Σταϊνχάουερ Γ., 2001. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*, Αθήνα.
- Tomlinson R.A., 1956. *Greek Sanctuaries*, London.
- Yavis G.G., 1949. *Greek Altars*, St. Louis, Missouri.
- Vorster Chr., 1982 [1983]. *Griechische Kinderstatuen*, Bonn (διδ. διατριβή).

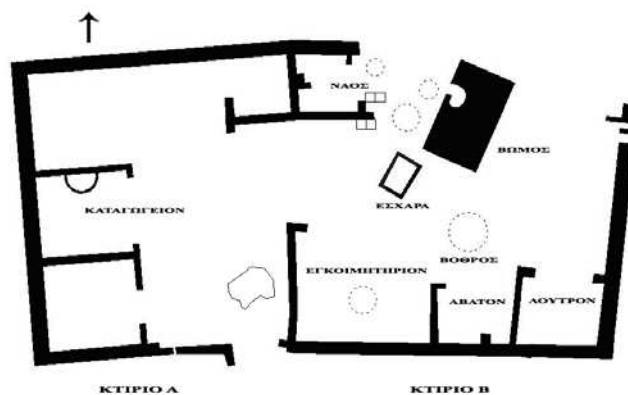
Εικ. 1. Το Ασκληπιείο στην αρχική του θέση κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής του αυτοκινητόδρομου ΠΑΘΕ στο ύψος της παράκαμψης του Αγίου Κωνσταντίνου.

Εικ. 2. Κάτοψη του οικοδομικού συγκροτήματος. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 3. Πρόταση σχεδιαστικής αποκατάστασης κτιρίου Α.

Εικ. 4. Ασκληπιείο Δαφνούντος. Γραμμική κάτοψη.

α

β

γ

δ

Εικ. 5. Χαρακτηριστικά αγγεία από όλες τις φάσεις της λειτουργίας του ιερού.

Εικ. 8. Κτίριο Β. Λουτράν, άβατον, εγκοιμητήριον, υπαίθριοι χώροι.

Εικ. 9. Κτήριο Α (Καταγωγειον). Νοτιοδυτική γωνία, εξωτερική άποψη.

Εικ. 10. Ασκληπιείο Δαφνούντος. Ο βωμός, η εσχάρα (διακρίνεται τμήμα της κάτω από τον λιθοσωρό) και ο ναϊσκος, άνω αριστερά. Η νοτιοανατολική γωνία του πλασιώνεται εξωτερικά από λίθινες βάσεις αναθημάτων.

Εικ. 11. Μαρμάρινα αγαλμάτια παιδιών in situ.

α

β

γ

Εικ. 6. Ενεπίγραφα όστρακα ΗΙΑΡΟΝ, ΑΣΚΑ- και -ΚΛΗΠΙΩ από τις επιχώσεις του Ασκληπιείου.

α

β

Εικ. 7. Χάλκινο ειδώλιο φιδιού και χάλκινο βραχιόλι με απολήξεις σε σχήμα κεφαλής φιδιού.

Εικ. 12. Εργασίες μεταφοράς του Ασκληπείου σε εξέλιξη.

Εικ. 13. Τα Ασκληπείο στη νέα του θέση μετά την ολοκλήρωση των εργασιών κατασκευής του αυτοκινητόδρομου ΠΙΑΘΕ.

ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΑ ΦΑΛΑΡΑ

Λάμπρος Σταυρογιάννης, Έφη Καραντζαλη

Η σύγχρονη πόλη της Στυλίδας έχει ταυτιστεί με την αρχαία πόλη των Φαλάρων, επίγειο της Λαμίας, αν και δεν έχει βρεθεί μέχρι τώρα καμία επιγραφική μαρτυρία, που να το επιβεβαιώνει. Τα Φάλαρα αναφέρονται από το Δημήτριο Καλατιανό¹ όταν απαριθμεί τις πόλεις που έπαθαν σημαντικές ζημιές κατά τον σεισμό του 426 π.Χ., που έπληξε τα παράλια του Μαλιακού κόλπου. Η στρατηγική θέση της πόλης, στην παραθαλάσσια οδό, η οποία ένωνε τη βόρεια με τη νότια Ελλάδα κατέστησαν τα Φάλαρα μια αξιόλογη και σημαντική πόλη της περιοχής. Καταλυτικό ρόλο έπαιξε στους Μακεδονικούς πολέμους, καθώς έγινε στόχος του Φιλίππου του Ε'² στην προσπάθειά του να περιορίσει τους Αιτωλούς, αλλά και κατόπιν του Αντιόχου του Γ'³, ο οποίος χρησιμοποίησε τον λιμένα τους προκειμένου να μεταβεί στη Λαμία. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, η πόλη γνώρισε δυο περιόδους ακμής, μια κατά την Υστεροκλασική και Ελληνιστική εποχή, κατά την οποία η πόλη τειχίζεται και οικοδομείται σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα⁴ και μια κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, κατά την οποία δραστηριοποιείται μια εύρωστη ρωμαϊκή κοινότητα που κατοικεί σε πολυτελείς επαύλεις. Στην ίδια εποχή, ο λιμένας των Φαλάρων αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους λιμένες της Θεσσαλίας⁵.

Δείγμα της ακμής των Φαλάρων των αυτοκρατορικών χρόνων είναι δύο τμήματα πολυτελών οικιών που αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό τμήμα της σύγχρονης πόλης, κατά τις εργασίες επέκτασης του δικτύου αποχέτευσης της πόλης της Στυλίδας το 2007.

Στην οδό Ζακούλα κατά τις εργασίες τοποθέτησης του αγωγού αποχέτευσης αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Η έρευνα έφερε στο φως δυο χώρους ρωμαϊκής αστικής οικίας (*villa urbana*) διακοσμημένους με ψηφιδωτά δάπεδα (εικ. 1). Το δάπεδο του Χώρου Α φέρει ζώνη από συμπλεκόμενους κύκλους που στο εσωτερικό τους έχουν τετράκτινο αστέρι, στο κέντρο του οποίου υπάρχει σε σταυρόσχημη διάταξη καρδιόσχημο κόσμημα⁶. Στη συνέχεια ακολουθούν τρεις λεπτές ταινίες χρώματος λευκού και γαλάζιου και ζώνη σπειρομαϊάνδρου⁷, που περιβάλλει, όπως και οι προηγούμενες ζώνες, το κεντρικό διακοσμητικό θέμα, που φέρει ως κύριο κόσμημα μαιάνδρους σε ελικοειδή διάταξη εν είδη λαβυρίνθου, οι οποίοι πιθανόν περιέβαλλαν κάποια εικονιστική παράσταση (εικ. 2). Πρόκειται για συνήθη διακοσμητική διάταξη σε ψηφιδωτά δάπεδα ρωμαϊκών οικιών⁸. Ο ίδιος χώρος οριζόταν ανατολικά από αναβαθμίδα. Λόγω του σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε μόνο η βορειοανατολική πλευρά του.

Ο Χώρος Β εκτεινόταν ανατολικά του χώρου Α και έφερε ψηφιδωτό δάπεδο πληρούμενο με γεωμετρικά μοτίβα. Νότια οριζόταν από την ίδια αναβαθμίδα όπως και ο χώρος Α, ενώ βόρεια υπήρχε υπερυψωμένος στυλοβάτης κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες. Μεταξύ των δύο χώρων μεσολαβούσε ζώνη με κόσμημα σχηματοποιημένου αστραγάλου στο νότιο άκρο της οποίας αποκαλύφθηκε μαρμάρινη βάση κιονίσκου διακοσμημένη με φυτικό θέμα και εντοιχισμένη με μολύβι μέσα σε τετράγωνο πωρολιθικό πλαίσιο.

1. Στράβων Α 3,20.

2. Πολύβιος, Θ 41,1-42,4.

3. Titus Livius, XXXV, 43.

4. Dakoronia 1991, 75-88.

5. Γαλλής 1976, Τυχαία ευρήματα-περισυλλογές, ΑΔ 31, Χρονικά, 176-178.

6. Παρόμοιο διακοσμητικό μοτίβο υπάρχει σε δάπεδο ρωμαϊκής οικίας στην Κόρινθο. Βλ. σχετικά Miller 1972, 339, πίν. 65, 71.

7. Παρόμοιο διακοσμητικό μοτίβο υπάρχει σε δάπεδο ρωμαϊκής οικίας στη Θεσσαλονίκη. Βλ. σχετικά Λαμπροθανάση-Κοραντζή 1995, 234, πίν. 2.

8. Κυρίως σε οικίες της Πομπηίας και του Herculaneum.

Η υπερυψωμένη αναβαθμίδα που όριζε τους χώρους στα νότια και ανατολικά τους έφερε στην ανώτερη επιφάνειά της διακόσμηση από λίθινα και μαρμάρινα πλακίδια (εικ. 3) και είχε χρήση πιθανότατα εξέδρας, συνηθισμένου χώρου σε ρωμαϊκές επαύλεις. Επιπλέον μεταξύ των δύο χώρων βρέθηκε μεγάλος αράβδωτος κίονας (εικ. 4). Αν και η έρευνα υπήρξε αποσπασματική, ωστόσο τα ανασκαφικά στοιχεία οδηγούν στην ακόλουθη ερμηνευτική προσέγγιση. Ο στυλοβάτης αποτελούσε πιθανότατα τμήμα ενός περιστυλίου (*peristylum*) από το οποίο προέρχεται και ο κίονας, ενώ ο Χώρος Α δίπλα από την εξέδρα, όπου και το δάπεδο με το κόσμημα της σπείρας και του λαβυρίνθου, αποτελούσε τμήμα ενός θερινού δωματίου, στο οποίο ο ιδιοκτήτης της οικίας δεξιωνόταν τους καλεσμένους του (*triclinium*), και ως εκ τούτου αυτό σχετιζόταν άμεσα με τη περιστυλή αυλή. Ο στενός χώρος με τα γεωμετρικά μοτίβα πιθανόν αποτελούσε διάδρομο μπροστά από την εξέδρα, που συνέδεε το θερινό τρικλίνιο με την υπόλοιπη οικία.

Στην παραπάνω άποψη συνάδει και το γεγονός ότι σε παρακείμενο οικόπεδο αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε το 1979 τμήμα ρωμαϊκής οικίας⁹ με το οποίο σχετίζεται το αποκαλυφθέν τμήμα της οδού Ζακούλα (εικ. 5). Το τμήμα της οικίας στην ιδιοκτησία Μπαμπούνη περιελάμβανε μικρή τετράγωνη δεξαμενή την οποία περιέβαλλαν ορθογώνιοι χώροι με ψηφιδωτά δάπεδα. Ένας από τους αποκαλυφθέντες χώρους εύκολα ταυτίστηκε με το αίθριο της οικίας, όπου βρισκόταν και το *impluvium*, το τμήμα, δηλαδή, όπου συγκεντρωνόταν από τις στέγες το νερό της βροχής στην τετράγωνη δεξαμενή. Ο χώρος του αιθρίου ήταν στρωμένος με πήλινες τετράγωνες πλάκες, ενώ η διακόσμηση των ψηφιδωτών δαπέδων δύο δωματίων αποτελούταν από γεωμετρικά σχήματα, συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετραπέταλα άνθη, αντίνωτα πελτόμορφα κοσμήματα με μικρό κύκλο μέσα σε κάθε πέλτη, μαιάνδρους και σπειρομαιάνδρους.

Η σύνθεση του ψηφιδωτού διακόσμου χρονολογεί το κτίριο στον 1^ο με αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ. Παρόμοια διάταξη με τον διάκοσμο του τμήματος της έπαυλης που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Μπαμπούνη υπάρχει σε έπαυλη στην Ελευσίνα¹⁰ του 2^{ου} αι. π.Χ. και το μοτίβο με τις αντίνωτες πέλτες σε λουτρά από την Ολυμπία τις ίδιας περίπου περιόδου¹¹, ενώ το τμήμα της ίδιας οικίας που αποκαλύφθηκε επί της οδού Ζακούλα θυμίζει οικίες από την Πομπηία και το *Herculaneum*.

Σε απόσταση 150 μ. περίπου βορειοδυτικά από τη προαναφερόμενη θέση και συγκεκριμένα στη διασταύρωση των οδών Βενιζέλου και Κωστορίζου, κατά τη διάρκεια των εργασιών στα πλαίσια του ίδιου έργου, αποκαλύφθηκαν τμήματα άλλης ρωμαϊκής οικίας. Τρεις διαδοχικοί χώροι ήλθαν στο φως, οι δύο από τους οποίους ήταν διακοσμημένοι με ψηφιδωτά δάπεδα (εικ. 6). Με εξαίρεση τον τρίτο χώρο, ο οποίος αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου, οι δύο άλλοι ερευνήθηκαν μόνο κατά το τμήμα που εκτεινόταν εντός της οδού Βενιζέλου. Η τοιχοδομία των τριών χώρων είναι ομοιογενής από αδρά λαξευμένους λίθους με συνδετικό υλικό το κονίαμα. Εξαίρεση αποτελούν οι δύο δυτικοί τοίχοι, οι οποίοι ήταν δομημένοι με αργολιθοδομή. Ο πρώτος χώρος (Δωμάτιο Α) ήταν διακοσμημένος με ψηφιδωτό δάπεδο, κατασκευασμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια, από λίθινες ψηφίδες διαφόρων χρωμάτων με πολύ καλή αρμογή μεταξύ τους (εικ. 7). Το διακοσμητικό θέμα του δωματίου είναι ασπίδα τριγώνων¹² εγγεγραμμένη σε τετράγωνο πλαίσιο. Το μέταλλο της ασπίδας φέρει εξαπέταλο ρόδακα εγγεγραμμένο σε κύκλο, ο οποίος εξωτερικά ορίζεται από δακτύλιο με κόσμημα βαθμιδωτών τριγώνων. Στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου υπάρχουν διπλοί πελέκεις ανάμεσα σε αντίνωτες πέλτες και άγκυρες με αντίνωτα δελφίνια. Η όλη σύνθεση περιβάλλεται από πλαίσιο με ρομβόσχημα και χιαστί διακοσμητικά μοτίβα. Στα νότια του δωματίου δεν υπήρχε τοίχος, αλλά, πιθανότατα, δύο πεσσοί, όπως φαίνεται από το περίγραμμα τους πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο. Το κόσμημα του δαπέδου ανάμεσα στους πεσσούς είναι ρόμβοι εγγεγραμμένοι σε ορθογώνια πλαίσια, με σταυρόσχημο θέμα στο κέντρο. Η πλούσια διακοσμητική σύνθεση του δωματίου τείνει υπέρ της ταύτισής του με ένα από τα επίσημα δωμάτια της έπαυλης, δηλαδή ένα τρικλίνιο και μάλιστα θερινό, όπου ο ιδιοκτήτης της οικίας συνεστιαζόταν με τους καλεσμένους του κατά τους θερινούς μήνες και ως εκ τούτου είχε άμεση πρόσβαση σε αίθριο ή περιστύλιο. Μεταξύ των πεσσών και του αιθρίου ή περιστυλίου μεσολαβούσε πιθανόν διάδρομος διακοσμημένος με ρομβόσχημο μοτίβο.

Ο δεύτερος χώρος (Δωμάτιο Β) ήταν υπερυψωμένος κατά 0,20 μ. περίπου σε σχέση με τον προηγούμενο χώρο (Δωμάτιο Α). Η διακοσμητική σύνθεση του δαπέδου του δωματίου Β ήταν πιο απλή, αποτελούμενη

9. Δακορώνια 1979, ΑΔ 34, Χρονικά, 196-197.

10. Pierce-Blegen 1937, 140, 143, εικ. 9.

11. Waywell 1979, 299-300, πίν. 49, εικ. 28.

12. Για την τεχνική με την ψευδαίσθηση που δημιουργούν τα τρίγωνα βλ. Tavano 1986, 243-244, πίν. 26-27.

από τετράκτινα αστέρια εγγεγραμμένα σε κύκλο, τα οποία εφαπτόμενα σχημάτιζαν τετραπέταλα άνθη. Στο κέντρο τα αστέρια έφεραν ρομβόσχημο μοτίβο. Οι ψηφίδες ήταν γκρι, μαύρου και λευκού χρώματος, ενώ οι καστανέρυθρες ήταν κεραμικές, γεγονός που συνέβαλλε και στη μεγάλη φθορά του δαπέδου.

Ο τρίτος χώρος διαστάσεων 1,50 μ. × 1,50 μ. εδραζόταν πολύ χαμηλότερα σε σχέση με τους δύο προηγούμενους. Στον δυτικό τοίχο, κοντά στην έδρασή του αποκαλύφθηκε κτιστός ορθογώνιος αγωγός, ο οποίος προχωρούσε κάτω από το δάπεδο του Δωματίου Β (εικ. 8). Ο χώρος λειτουργούσε ως βόθρος και αποκαλύφθηκε πλήρης από όστρακα αγγείων εστίασεως, όπως πινάκια, τρυφυλλόσχημες οινοχόες¹³, κύπελα και χύτρες¹⁴ αλλά και αποθήκευσης, όπως μαρτυρά το πλήθος των όστρακων των οξυπύθμενων αμφορέων¹⁵ (εικ. 9). Επιπλέον από τα όστρακα του βόθρου συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν κωδωνόσχημος κρατήρας με ερυθροβαφές το εσωτερικό του, ερυθροβαφής βαθιά φιάλη με έξω νεύον βαθμιδωτό χείλος¹⁶ και ελλίπες ερυθροβαφές πινάκιο¹⁷ (εικ. 10). Επίσης από τον χώρο περισυλλέχθηκαν πολλά τμήματα γυάλινων αγγείων¹⁸, οστέινων περονών και αρχιτεκτονικών μελών καθώς και πλήθος οστρέων και οστών ζώων ανάμεσα στα οποία ξεχώριζαν κρανία αγριόχοιρων, όλα δείγματα της τρυφηλής ζωής που διήγαγαν οι ένοικοι της έπαυλης. Εντούτοις, η αρχική χρήση του χώρου ήταν διαφορετική. Τα έντονα ίχνη καύσης στο πυθμένα του χώρου, ο κτιστός αγωγός κάτω από το δάπεδο του δωματίου και ο πήλινος κυλινδρικός αγωγός που βρέθηκε εντοιχισμένος με πήλινα πλακίδια στον βόρειο τοίχο του Δωματίου Β (εικ. 11) οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πιθανόν ο χώρος λειτουργούσε αρχικά ως *praeurnium*¹⁹, όπου ο αέρας ζεσταίνονταν με την καύση και κατόπιν διοχετευόταν διαμέσου του χτιστού αγωγού κάτω από το δωμάτιο και θέρμαινε το δάπεδό του.

Ανατρέχοντας στον Βιτρούβιο στο έργο του «Περί αρχιτεκτονικής»²⁰, αναφέρει τον τρόπο που λειτουργεί ένα *praeurnium* περιγράφοντας με την ονομασία *tubuli* τους εντοιχισμένους πήλινους αγωγούς που ζεσταίνουν τους τοίχους και λειτουργούσαν και σαν «καμινάδες». Η υποδαπέδια θέρμανση του δωματίου επιτυγχανόταν με ένα δίκτυο χτιστών αγωγών ή τετράγωνων πήλινων χτιστών υπόκαυστων μέσω των οποίων κυκλοφορούσε ο ζεστός αέρας. Οι πήλινες ψηφίδες που χρησιμοποιήθηκαν στο δάπεδο του δωματίου λειτουργούσαν ως καλοί αγωγοί της θερμότητας. Παρόμοια παραδείγματα υποδαπέδιας θέρμανσης υπάρχουν πολλά κυρίως σε λουτρά²¹ αλλά και σε χώρους κατοικίας κυρίως από τις βορειότερες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας²² (εικ. 12). Η άμεση γειτνίαση του Δωματίου Β με το Δωμάτιο Α, που λειτουργούσε ως θερινό τρικλίνιο, ο προσανατολισμός του, καθώς και η απουσία υδραυλικών εγκαταστάσεων ή λουτήρων, αποκλείουν την ταύτιση του χώρου με λουτρική εγκατάσταση και συνηγορούν υπέρ της χρήσης του ως χειμερινό τρικλίνιο το οποίο αρχικά θερμαινόταν με υποδαπέδιο σύστημα.

Ο χώρος Γ που λειτουργούσε ως *praeurnium* σύντομα μετατράπηκε σε βόθρο για τα απορρίμματα της έπαυλης. Όπως φαίνεται από την κεραμική και τα γυάλινα αγγεία που βρέθηκαν στο βόθρο, η αλλαγή της χρήσης πρέπει να έγινε κατά τον 2^ο αι. μ.Χ. και συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ., περίοδος ακμής της έπαυλης. Όταν πλέον γέμισε ο βόθρος - *praeurnium*, ανοίχτηκε ένας δεύτερος βόθρος στη δυτική εξωτερική πλευρά της οικίας, σε μορφή απλού λάκκου σκαμμένου στο φυσικό έδαφος, που έφτανε σε βάθος 2,50 μ. περίπου. Βρέθηκε και αυτός πλήρης οστράκων και οστρέων. Ωστόσο, η κεραμική ομάδα του δυτικού βόθρου από την οποία απουσιάζουν οι οξυπύθμενοι αμφορείς και άλλα πλούσια ευρήματα, σχετίζεται με την περίοδο παρακμής της έπαυλης, ήδη από τον 3^ο αι. μ.Χ. μέχρι και τον 4^ο αι. μ.Χ.

Επιπλέον η αλλαγή της αρχικής χρήσης των δύο πολυτελών δωματίων συνάδει υπέρ της θεωρίας αυτής. Στη ΒΔ γωνία του Δωματίου Β κατασκευάστηκε επί του ψηφιδωτού δαπέδου χτιστή εστία από κουρασάνι και αργούς λίθους ενώ στον ίδιο χώρο βρέθηκαν λίγα οστά ζώων και όστρακα χύτρες, στοιχεία που φανε-

13. Μάλαμα – Νταράκης 2008, 142-143, 407-408, πίν. 66.

14. Μάλαμα – Νταράκης 2008, 106, 132, 283, πίν. 68.

15. Coldstream – Eiring – Forster 2001, 158-162, εικ. 4.13 (a, b, c).

16. Βαϊοπούλου 2003, 212, εικ. 3. Warner 1990, 57, αρ. 118, εικ. 10.

17. Coldstream – Eiring – Forster 2001, 145-147, εικ. 4.4 (b).

18. Μάλαμα – Νταράκης 2008, 419-426, πίν. 76, 77, 78.

19. Για τη λειτουργία του *praeurnium* βλ. Manderscheid 1988, 112-114 και Werner 1983, 185-189.

20. Βιτρούβιος, *Περί Αρχιτεκτονικής*, 5. 10.

21. Παρόμοιο παράδειγμα υποδαπέδιας θέρμανσης με την παρουσία πήλινων εντοιχίων και υποδαπέδων αγωγών έχουμε στα λουτρά του Γαλεριανού συγκροτήματος και στα λουτρά στα Στεφανινά της Θεσσαλονίκης, στην έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου στην Νικόπολη και αλλού. Βλ. σχετικά Αθανασίου – Μάλαμα – Μίζα – Σαραντίδου 1999, 197-198. Αδάμ-Βελήνη – Ζωγράφου 2003, 130, εικ. 6-7. Κύρκου 2006, 38.

22. McCloy – Midgley 2009, 96.

ρώνουν τη μετατροπή του χώρου σε μαγειρείο. Παρόμοια χτιστή εστία βρέθηκε σε κτίριο του 3^{ου} αι. μ.Χ. στη Δημητριάδα²³. Στο θερινό δωμάτιο οι επεμβάσεις στον χώρο ήταν περισσότερες. Ένας εγκάρσιος τοίχος από αργολιθοδομή και με συνδετικό υλικό τη λάσπη, με προσανατολισμό Α-Δ, ο οποίος εδράστηκε επί του ψηφιδωτού δαπέδου και διατηρήθηκε αποσπασματικά, είναι εμφανές ότι χώρισε σχεδόν στα δύο το δωμάτιο αφήνοντας μια μικρή είσοδο στην ΝΑ γωνία του. Παρόμοια δόμηση παρουσιάζει και ο δυτικός τοίχος του δωματίου, ο οποίος για κάποιον άγνωστο λόγο κατέρρευσε και κατασκευάστηκε εκ νέου. Για την κατασκευή και των δυο τοίχων χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από την περίοδο ακμής της οικίας. Την εικόνα της παρακμής συμπληρώνουν οι πρόχειρες επισκευαστικές επεμβάσεις από κουρασάνι στα σημεία φθοράς των ψηφιδωτών δαπέδων.

Η έπαυλη της οδού Βενιζέλου πρέπει να κτίστηκε πιθανόν στα τέλη του 1^{ου} αι. μ.Χ. ή στις αρχές του 2^{ου} αι. μ.Χ. Με τη χρονολόγηση αυτή, εκτός από την χαρακτηριστική τοιχοδομία και την βεβαιωμένη χρήση του *praefurnium* και των εντοιχισμένων αγωγών από τα μέσα περίπου του 1^{ου} αι. π.Χ., συνάδουν σημαντικά τεχνολογικά στοιχεία της διακόσμησης του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου Α, όπως η φυσιοκρατική, πλαστική απόδοση των δελφινιών, που προσομοιάζει με ανάλογα παραδείγματα ψηφιδωτών δαπέδων σπιτιών της Δήλου²⁴. Ψηφιδωτά δάπεδα με διακόσμηση ασπίδας τριγώνων έχουν αποκαλυφθεί στην Κόρινθο²⁵, σε οικία του 2^{ου} αι. μ.Χ., και στην έπαυλη του Διονύσου²⁶ στο Δίον, στα τέλη του ίδιου αιώνα. Στα ύστερα χρονολογικά παραδείγματα διακόσμησης ψηφιδωτών με διπλό πέλεκυ και πέλτες ανήκει ένα ψηφιδωτό δάπεδο από ρωμαϊκή έπαυλη στη Πάτρα²⁷, όπου η απόδοση των πελτών είναι πολύ πιο σχηματοποιημένη. Η ακμή της έπαυλης στην οδό Βενιζέλου στη Στυλίδα, τοποθετείται στον 2^ο αι. μ.Χ., ενώ ήδη από τον 3^ο αι. μ.Χ. αρχίζει να παρακμάζει, όπως αποδεικνύεται από τις μεταγενέστερες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις και την ποιότητα του υλικού που βρέθηκε στους δύο αποθέτες.

Οι δύο επαύλεις των οδών Ζακούλα και Βενιζέλου ανήκουν στον ανεπτυγμένο τύπο των αστικών επαύλεων (*villae urbanae*) με πολλαπλά δωμάτια, αίθριο και περιστύλιο, τουλάχιστον όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την οικία της οδού Ζακούλα. Οι οικίες είχαν κτιστεί κοντά στον αρχαίο λιμένα της πόλης στην ακμάζουσα συνοικία των Φαλάρων, η οποία ευημερούσε στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους και πιθανότατα αποτελούσαν την κατοικία ανώτερων αξιωματούχων ή πλούσιων εμπόρων. Παρόμοιες πολυτελείς οικίες συναντάμε στην Πομπηία, στο *Herculaneum*²⁸ και σε αρκετές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Τα οικοδομικά λείψανα²⁹, που αποκαλύπτονται κατά τις σωστικές ανασκαφές στην ίδια περιοχή της πόλης της Στυλίδας συμπληρώνουν σταδιακά τη ρυμοτομία της συνοικίας και ενισχύουν την εικόνα μιας πλούσιας πόλης κατά την ρωμαϊκή εποχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μαρμάρινο άγαλμα Διονύσου, εκπροσώπου της τρυφλής ζωής και του πλούτου για τους Ρωμαίους, που αποκαλύφθηκε σε άλλη οικία³⁰ σε κοντινή απόσταση από την έπαυλη της οδού Βενιζέλου.

Οι αστικές επαύλεις των Φαλάρων αποτελούν λαμπρά δείγματα του επιτηδευμένου γούστου και του πλούτου των ιδιοκτητών τους, ενώ παράλληλα δίνουν πληροφορίες για τις καθημερινές διατροφικές συνήθειες και γενικότερα για τον εξέχοντα τρόπο ζωής των κατοίκων της συνοικίας αυτής κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

23. Ευσταθίου - Τριανταφυλλοπούλου 2003, 196, εικ. 6.

24. Bruneau 1972, 214, πίν. 135-136, 236, πίν. 170-171.

25. Waywell 1979, 297, πίν. 47, εικ. 18.

26. Παντερμαλής 1987, 181-183, πίν. 2.

27. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 82-83, πίν. 111.

28. Wallace-Hadrill 1994.

29. Πάντος 1993, 67-73.

30. Παπακωνσταντίνου 1987, 133-189.

SUMMARY

NEW EVIDENCE FOR THE ROMAN PERIOD AT FALARA

Lambros Stavroyiannis, Efi Karantzali

The city of Stylida is identified with the ancient city of Falara, the port of Lamia. According to archaeological data, the city experienced two periods of prosperity: the first during the late Classical and Hellenistic period, when the city was built according to the Hippodamian system, and the second during Imperial times. In this latter period a wealthy community was activated, living in luxurious villas near the port of Falara, one of the major ports of Thessaly during this time.

Evidence of this prosperous community at Falara during Imperial times was discovered in 2007 during public works involving the sewerage network in the eastern part of modern Stylida when areas of two luxury homes or villas were excavated.

The two villas belong to the developed form of urban villas (*villae urbanae*) with multiple rooms and atrium or peristyle. The floors of the rooms contain superb mosaic decoration with various motifs of the period. Moreover, a *praefurnium* installation was discovered in one of these villas for heating purposes via underfloor channels (hypocaust).

The new villas at Falara were dated according to the context, and also to the stylistic analysis of the mosaic decorated floors, to the end of the 1st century AD to the beginning of the 2nd century AD.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη Π. – Ζωγράφου Η., 2003. Ρωμαϊκές θέρμες στα Στεφανινά Νομού Θεσσαλονίκης, *AEMΘ* 17, 127-138.
- Αθανασίου Φ. – Μάλαμα Β. – Μίτζα Μ. – Σαραντίδου Μ., 1999. Τα λουτρά των ανακτόρων του Γαλερίου, *AEMΘ* 13, 191-206.
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1987. *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας, II Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη.
- Βαϊοπούλου Μ., 2003. Ρωμαϊκό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ν. Λαρίσης, *ΑΕΘΣΕ* 1, 207-219.
- Bruneau P., 1972. *Exploration archéologique de Délos faite par l'école Française d' Athènes*, 29. *Les mosaïques*, Paris.
- Coldstream J.N. – Eiring L.J. – Forster G., 2001. *Knossos pottery handbook, Greek and Roman, BSA studies* 7, London.
- Dakoronia Ph., 1991. Elemente der Haus und Stadtplanung von Styliis im 4. Jh. V Chr., *AA* 106, 75-88.
- Ευσταθίου Α. – Τριανταφυλλοπούλου Π., 2003. Ρωμαϊκό κτιριακό συγκρότημα στην αρχαία Δημητριάδα. Πρώτη παρουσίαση, *ΑΕΘΣΕ* 1, 193-205.
- Κύρκου Θ., 2006. *Η έπαυλη του Μάνιου Αντωνίνου*, Αθήνα.
- Λαμπροθανάση-Κοραντζή Ε., 1995. Γρ. Παλαμά 8, Πρώτα συμπεράσματα από τη σωστική ανασκαφή, *AEMΘ* 9, 233-238.
- Μάλαμα Π. – Νταράκης Κ., 2008. *Νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων στα Νέα Κερδύλλια Σερρών*, Θεσσαλονίκη.
- Manderscheid H., 1988. Römische Thermen, στο *Die Wasserversorgung antiker Städte: Mensch und Wasser, Mitteleuropa, Thermen, Bau/Materialien, Hygiene*, Mainz, 101-125.
- McCloy A. – Midgley A., 2009. *Discovering roman Britain*, London.
- Miller S.G., 1972. A mosaic floor from a roman villa at Anaploga, *Hesperia* 41, 332-354.
- Παντερμαλής Δ., 1987. Η ανασκαφή μιας αίθουσας συμποσίων στο Δίον, *AEMΘ* 1, 181-188.
- Πάντος Π., 1993. Αινίς, Οιταίοι και Μαλίς κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, *Α Συνέδριο Φθιωτικών Ερευνών Γλώσσα-Ιστορία-Λαογραφία, Λουτρά Υπάτης 27-28-29 Απριλίου 1990*, Λαμία, 67-73.
- Παπακωνσταντίνου Μ.Φ., 1987. Μαρμάρινο αγαλματίδιο Διονύσου από τη Στυλίδα, *AAA* 20, 133-189.

Pierce-Blegen E., 1937. News items from Athens, *AJA* 41, 370-377.

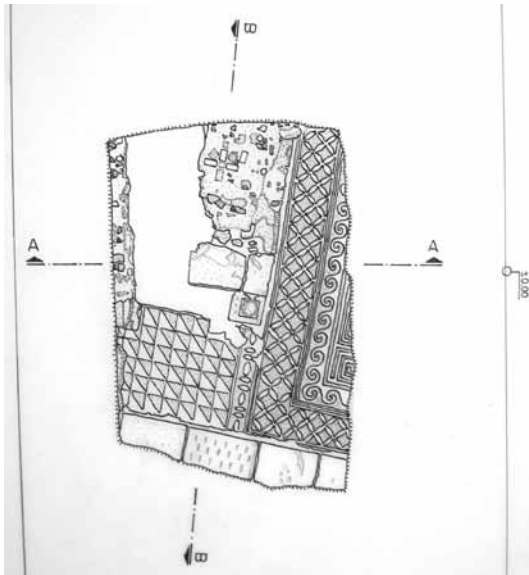
Tavano S., 1986. *Antichità Altoadriatiche XXVIII*. Considerazioni sui mosaici nella Venetia et Histria, 229-258.

Wallace-Hadrill A., 1994. *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*, Princeton.

Warner-Slane K., 1990. *Corinth XVIII, part II: The sanctuary of Demeter and Kore. The Roman pottery and lamps*, Princeton.

Waywell S.E., 1979. Roman mosaics in Greece, *AJA* 83, 293- 321.

Werner H., 1983. *Römische Thermen*, München.

Εικ. 1. Σχέδιο των αποκαλυφθέντων χώρων της έπαυλης.

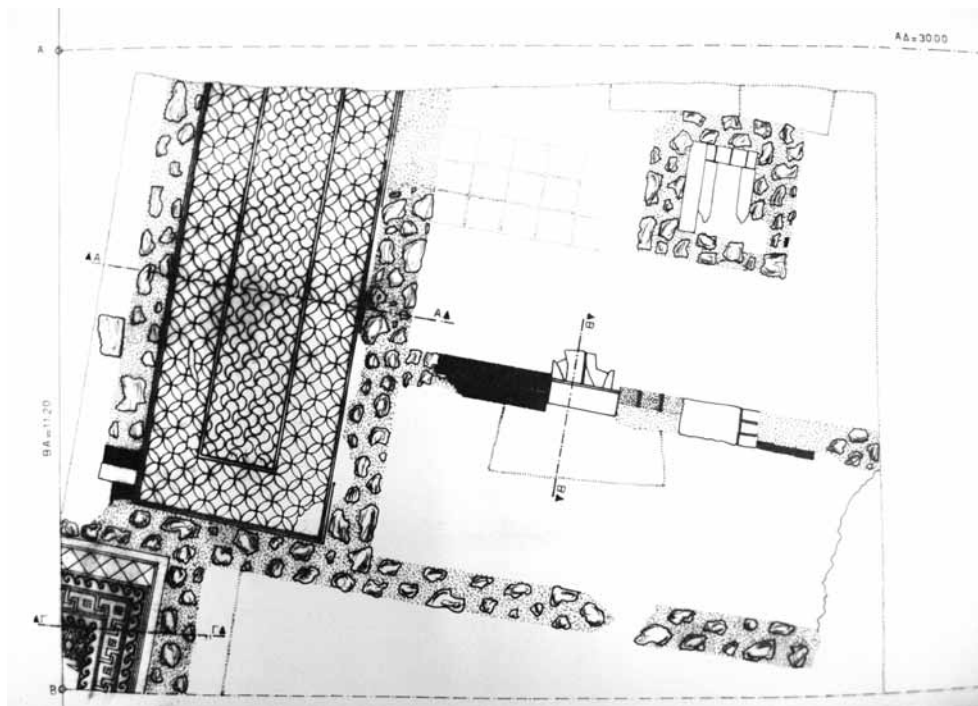
Εικ. 2. Ο ΧΩΡΟΣ Α και ο ΧΩΡΟΣ Β της έπαυλης της οδ. Ζακούλα.

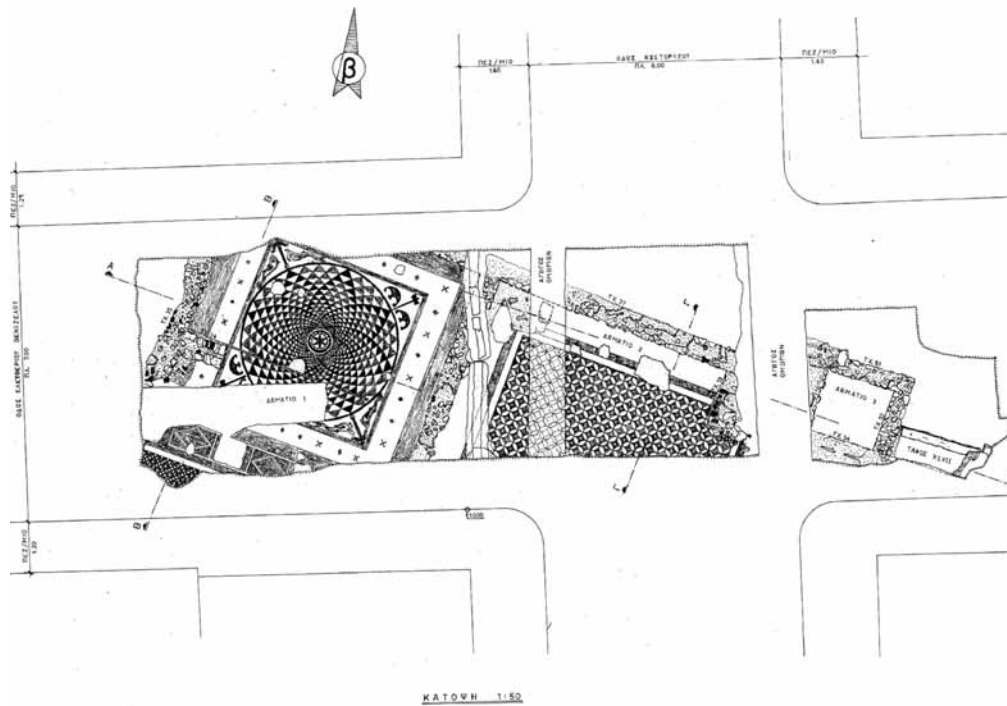
Εικ. 3. Η εξέδρα με τα διακοσμητικά πλακίδια μεταξύ των δύο χώρων.

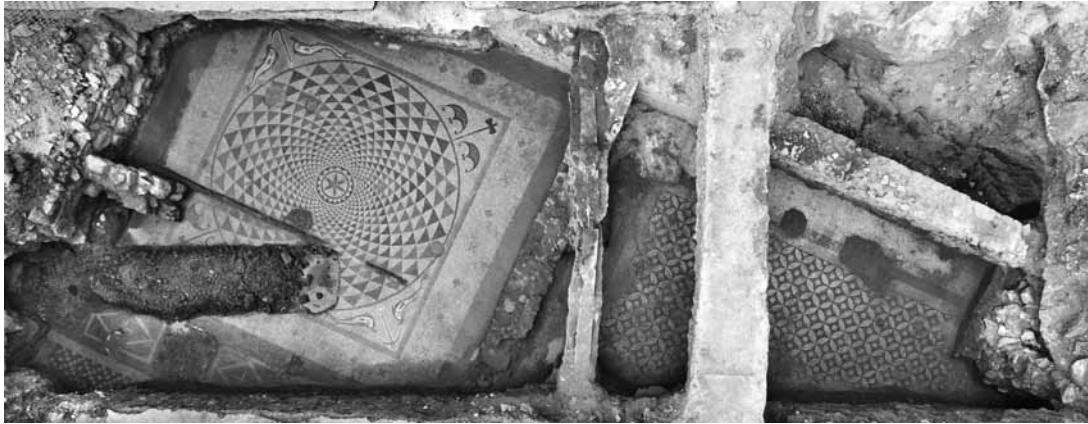
Εικ. 4. Ο αράβδωτος κίονας από το περιστύλιο.

Εικ. 5. Σχέδιο από την έπαυλη στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Μπαμπούνη.

Εικ. 6. (α) Η έπαυλη στην συμβολή των οδών Βενιζέλου και Κωστορίζου (σχέδιο).

Εικ. 6. (β) Η έπαυλη στην συμβολή των οδών Βενιζέλου και Κωστοριζου (φωτογραφία).

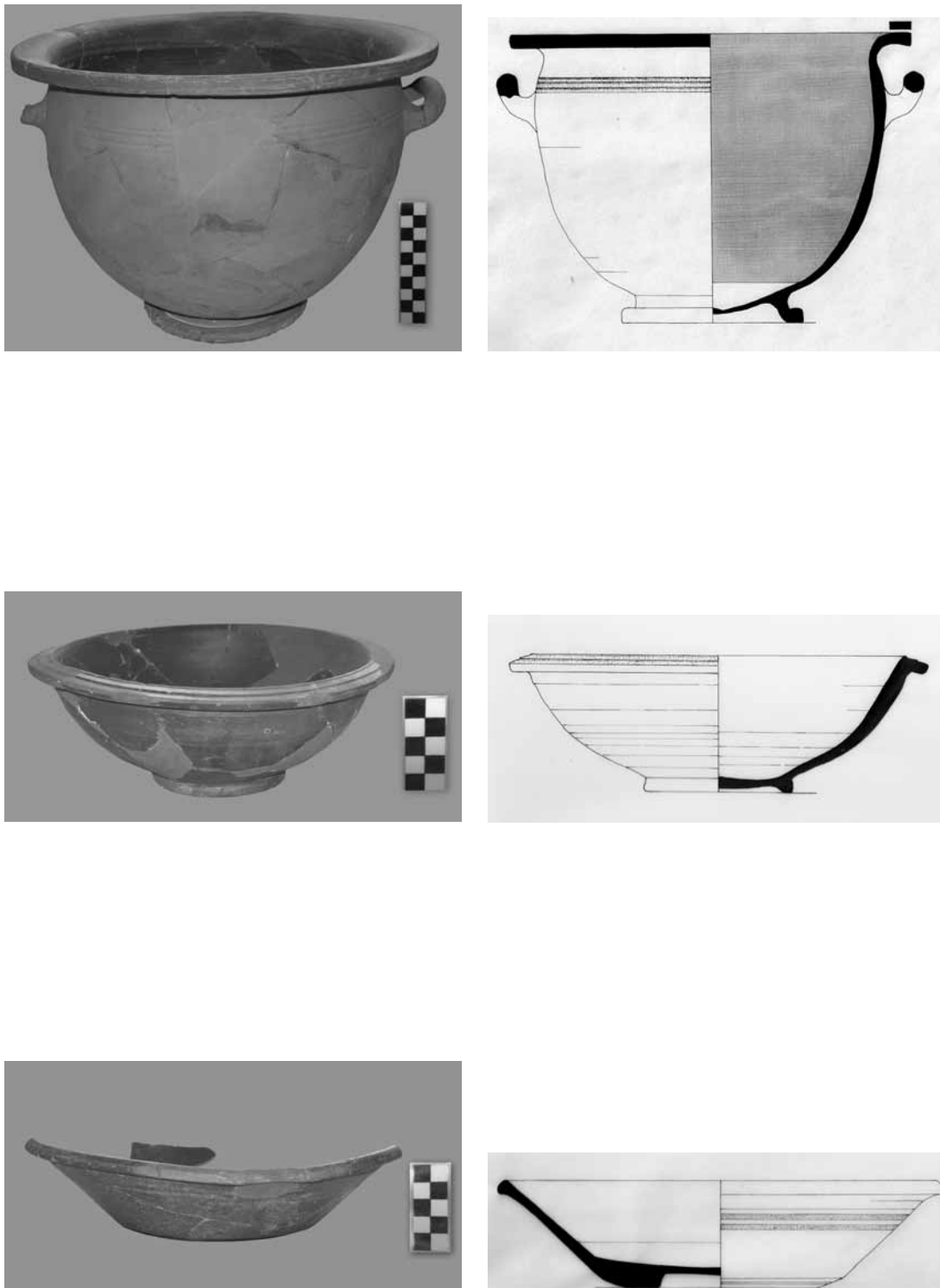
Εικ. 7. Το ΔΩΜΑΤΙΟ Α της έπαυλης.

Εικ. 8. Το *praefurnium* της οικίας.

Εικ. 9. (α-β) Οστρακα από το *praefurnium*- βόθρο.

Εικ. 10. (α, α' - β, β' - γ, γ') Αγγεία από όστρακα που συγκολληθήκαν από τον βόθρο.

Εικ. 11. Ο εντοιχισμένος πήλινος κυλινδρικός αγωγός στο βόρειο τοίχο του ΔΩΜΑΤΙΟΥ Β.

Εικ. 12. Υποδαπέδιο σύστημα θέρμανσης σε ρωμαϊκή έπαυλη από το Chedworth της Αγγλίας.

ΓΕΩΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗ ΣΤΗ ΜΑΓΟΥΛΑ ΙΜΒΡΟΥ ΠΗΓΑΔΙ ΣΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ (Ν. ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ)

Γρηγόρης Ν. Τσόκας¹, Γεώργιος Βαργεμέζης¹, Αλέξανδρος Σταμπολίδης¹, Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά², Γεώργιος Τάσσης¹, Κωνσταντίνος Τοκμακίδης³

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Παρουσιάζεται ο τρόπος διεξαγωγής και τα αποτελέσματα της γεωφυσικής διασκόπησης που πραγματοποιήθηκε στη θέση Μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι, στο βόρειο τμήμα του νομού Φθιώτιδας. Στόχος της έρευνας αυτής ήταν η ανίχνευση θαμμένων δομών στη συγκεκριμένη γεωγραφική θέση, οι οποίες είναι υπολείμματα χρήσης του χώρου κατά το παρελθόν, και η κατά το δυνατόν χαρτογράφηση τους.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με την χρήση αποκλειστικά της μαγνητικής μεθόδου διασκόπησης. Πιο συγκεκριμένα χαρτογραφήθηκε η κατακόρυφη διαφορά της κατακόρυφης συνιστώσας του ολικού μαγνητικού πεδίου, σε έκταση περίπου 14000 m², αναμένοντας να εμφανιστούν διαταραχές που αντανακλούν την ύπαρξη υπεδάφινων λειψάνων της παρελθούσης ανθρώπινης παρέμβασης στο χώρο. Ο χώρος έρευνας κατατμήθηκε σε τετράγωνα (κελιά) 20 × 20 m², σε κάθε ένα εκ των οποίων υλοποιήθηκε κάρναβος 0.5 m. Η πυκνότητα των μετρήσεων καθιστά την έρευνα υψηλής ευκρίνειας.

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΠΟΥ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΗΚΕ

Διάφορες γεωφυσικές μέθοδοι βρίσκουν εφαρμογή στην αρχαιολογική έρευνα. Από αυτές επιλέγονται οι καταλληλότερες ανάλογα με τον χώρο έρευνας και τα χαρακτηριστικά των στόχων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση επιλέχθηκε η μαγνητική χαρτογράφηση. Στην απόφαση αυτή συνηγόρησε το γεγονός ότι πρόκειται για θέση κατοίκησης κατά την προϊστορική εποχή, αλλά και η επιτόπια κατόπτευση του χώρου που πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2006, η οποία οδήγησε στην εκτίμηση των γεωφυσικών παραμέτρων.

Η αρχή της μεθόδου της μαγνητικής διασκόπησης βασίζεται στον εντοπισμό μεταβολών της μαγνητικής του υπεδάφους, ανιχνεύοντας ανωμαλίες του γήινου μαγνητικού πεδίου στην επιφάνεια της Γης. Δηλαδή, ανιχνεύονται τοπικές μεταβολές της έντασης του γεωμαγνητικού πεδίου τις οποίες αποδίδουμε στην ύπαρξη διαφοράς μαγνήτισης στα υλικά του φλοιού της Γης. Η καταγραφή των ανωμαλιών αυτών πραγματοποιείται με μεγάλης ακρίβειας μετρήσεις, σε κατά το δυνατόν λεπτομερή κάρναβο.

Στην περίπτωσή μας χρησιμοποιήθηκε διαφορική μαγνητομετρία, δηλαδή, οι μετρήσεις έγιναν με δύο φωρατές που απέχουν συγκεκριμένη κατακόρυφη απόσταση μεταξύ τους και μετρούν ταυτόχρονα το γήινο πεδίο και στη συνέχεια γίνεται αφαίρεση των μετρήσεων. Επομένως, η όποια επίδραση λόγω χρονικής μεταβολής του γήινου μαγνητικού πεδίου είναι ίση στους δύο φωρατές, εφ' όσον η μέτρηση είναι ταυτόχρονη, και με την αφαίρεση εξαλείφεται.

Οι ανωμαλίες που καταγράφονται κατά την μαγνητική διασκόπηση αρχαιολογικών χώρων είναι γενι-

1. Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής, Τομέας Γεωφυσικής, Τμήμα Γεωλογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 54124 Θεσσαλονίκη.

2. Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας – Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδος, Αρδηττού 34B, 11636, Αθήνα.

3. Τομέας Γεωδαισίας και Τοπογραφίας, Τμήμα Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 54124 Θεσσαλονίκη.

κά ασθενείς. Τα όργανα όμως που τις μετρούν έχουν υψηλή ακρίβεια, η οποία είναι συνήθως της τάξης του 0.1-1nT. Επίσης απαιτείται μεγάλη ευαισθησία και αξιοπιστία. Επιπλέον, οι ανωμαλίες αυτές έχουν εξαιρετικά περιορισμένη έκταση στο χώρο. Δηλαδή, θεωρούμενες ως σήματα που προέρχονται από το υπέδαφος παρουσιάζουν μικρό μήκος κύματος. Συνεπώς για να καταγραφούν πλήρως και χωρίς φαινόμενα δίπλωσης (aliasing) θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί λεπτομερής κάρναβος μετρήσεων⁴. Είναι φανερό, ότι η λεπτομέρεια του καννάβου μετρήσεων αντισταθμίζεται από τα διαθέσιμα μέσα και τον απαιτούμενο χρόνο. Έτσι, η τελική απόφαση για τη λεπτομέρεια του καννάβου λαμβάνεται συνεκτιμώντας τα μέσα με το επιθυμητό επιστημονικό αποτέλεσμα.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι υπεδάφια λείψανα της ανθρώπινης δραστηριότητας, με μαγνητικές ιδιότητες διαφορετικές από αυτές του περιβάλλοντος που φιλοξενούνται, αλλάζουν σε μικρό γενικά βαθμό το τοπικό μαγνητικό πεδίο. Αυτή η μικρή παραμόρφωση του μαγνητικού πεδίου παρατηρείται σαν μία «ανωμαλία» στις μετρήσεις. Η εφαρμοσιμότητα της μεθόδου ελέγχθηκε πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1950⁵ και έκτοτε αποτελεί βασική και κλασική μέθοδο εξερεύνησης αρχαιολογικών χώρων.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Ο χώρος χωρίστηκε σε μικρά τετράγωνα (κελιά) διαστάσεων $20 \times 20 \text{ m}^2$. Στη συνέχεια έγιναν οι μετρήσεις με τη μέθοδο της μαγνητικής χαρτογράφησης στην περιοχή σε κάρναβο ισοδιάστασης 0.5 m., ο οποίος υλοποιήθηκε στο έδαφος για κάθε κελί χωριστά (σχ. 1). Η θέση της Μαγούλας Ίμβρου Πηγάδι στο τοπογραφικό χάρτη της περιοχής δίνεται στο **σχήμα 2**. Οι μετρήσεις πεδίου έλαβαν χώρα από την 24η/6 έως και την 27η/6/2006. Η τοποθεσία που πραγματοποιήθηκε η έρευνα φαίνεται στην πανοραμική φωτογραφία (σχ. 3).

Ο φωρατής του οργάνου καταγραφής (κατώτερος) τοποθετήθηκε σε ύψος 0.4 m. Κάθε διαφορετική ημέρα μετρήσεων, πραγματοποιείται μηδενισμός της ένδειξης του οργάνου και έλεγχος επαναληψιμότητας της μέτρησης σε όλες τις διευθύνσεις. Η δεύτερη διόρθωση πραγματοποιείται επίσης μετά την διεξαγωγή μετρήσεων σε 4 κελιά.

Καθημερινά, μετά από τις εργασίες πεδίου, γινόταν έλεγχος ποιότητας και μία αρχική επεξεργασία των δεδομένων. Η τελική επεξεργασία πραγματοποιήθηκε στις εγκαταστάσεις του Εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής του Α.Π.Θ.

Η επεξεργασία των μετρήσεων περιελάμβανε τα ακόλουθα βήματα:

- Στατιστική ανάλυση των μετρήσεων σε κάθε όδευση και αναγωγή όλων των μετρήσεων σε κοινό επίπεδο αναφοράς (0-level)
- Μετατροπή στη χαμηλότερη και υψηλότερη στάθμη αντίστοιχα όλων των τιμών των μικρότερων των -5 (ή -9) nT και μεγαλύτερων των 5 (ή 9) nT/0.5 m.
- Εφαρμογή φίλτρου διέλευσης χαμηλών συχνοτήτων σε παράθυρο 3x3 και Γκαουσιανά βάρη με σκοπό την εξομάλυνση ακραίων τιμών.
- Δημιουργία εικόνων διαβάθμισης του τεφρού χρώματος⁶.
- Τέλος, έγινε εξάρτηση του καννάβου των κελιών στο Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ 1987).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στα **σχήματα 4 και 5** δίδονται απεικονίσεις της κατανομής των πρώτων κατακόρυφων διαφορών της κατακόρυφης συνιστώσας του ολικού μαγνητικού πεδίου στο χώρο που ερευνηθήκε. Η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι οι ονομασίες των κελιών έχουν απαλειφθεί από το πρώτο σχήμα.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της περιοχής που ερευνηθήκε υπάρχουν αρνητικές γραμμικές ανωμαλίες (λευκοί τόνοι), οι οποίες τείνουν να σχηματίσουν γεωμετρικά σχήματα. Αυτές εμφανίζονται με διεύθυνση

4. Τσόκας 1990.

5. Aitken 1974.

6. Schollar *et al.* 1986.

περίπου BBA-NNΔ και πιθανά αντανακλούν λείψανα λιθόκτιστων κατασκευών. Αναμένεται να υπάρξει ουσιαστική διαφορά στην τιμή της μαγνητικής επιδεκτικότητας μεταξύ των στρωμάτων του εδάφους και του κυρίως δομικού υλικού, το οποίο αποτελείται κατά πάσα πιθανότητα από τμήματα ασβεστολίθου, εφόσον αυτός ο σχηματισμός παρουσιάζει έντονη εξάπλωση γύρω από τη θέση της προϊστορικής κατοίκησης. Στη γειτονική Κουτρουλού Μαγούλα έχουν αποκαλυφθεί προϊστορικές θεμελιώσεις αυτού του τύπου πράγμα που συνηγορεί στο να υπάρχουν ανάλογες κατασκευές και στην Μαγούλα Ίμβρου Πηγάδι. Στην περίπτωση της Κουτρουλού Μαγούλας, το γεγονός αυτό οδήγησε στη χρήση της ηλεκτρικής μεθόδου για τη διερεύνησή της⁷. Η διασκόπηση μάλιστα που πραγματοποιήθηκε εκεί εντόπισε και χαρτογράφησε πυκνό ιστό τέτοιων κατασκευών.

Ιδιαίτερα εμφανείς ανωμαλίες του τύπου που περιγράφηκε παρουσιάζονται στα τετράγωνα M28 και M29, στα M32 και M35, στα M36 και M37. Ασθενέστερες όμως ανωμαλίες του ίδιου τύπου εμφανίζονται σε όλη τη νοτιοανατολική περιοχή.

Στα κελιά M8, M16, M17 και M26 παρουσιάζεται μια επιμήκης και ελαφρά καμπυλωμένη προς Ανατολάς ανωμαλία. Η ανωμαλία αυτή χρήζει ανασκαφικής διερεύνησης γιατί είναι πιθανόν να προκαλείται από όρυγμα το οποίο ίσως είναι αρχαίο. Στην ερμηνεία αυτή συντείνει το γεγονός ότι παρουσιάζει θετική μαγνητική ανωμαλία, δηλαδή απόκριση που θα ανέμενε κανείς από όρυγμα που πληρώθηκε με το μεγαλύτερης μαγνητικής επιδεκτικότητας υλικό του επιφανειακού στρώματος του εδάφους. Παρόμοια ερμηνεία δίδεται και την επίσης επιμήκη και ελαφρά καμπύλη ανωμαλία που εμφανίζεται στα κελιά M27, M28 και M25. Όμως, στην περίπτωση αυτή πρέπει να πάρουμε υπόψη το γεγονός ότι ευρίσκεται ακριβώς στο όριο που αρχίζει η υπερύψωση της Μαγούλας. Επομένως υπάρχει μεγαλύτερη πιθανότητα να οφείλεται σε κάποια φυσική αλάκωση που δημιουργήθηκε από την απορροή των υδάτων.

Στο βορειοδυτικό, αλλά και στο κεντρικό τμήμα της περιοχής που ερευνήθηκε υπάρχουν έντονες θετικές ανωμαλίες, μερικές από τις οποίες έχουν σαφές τετράγωνο σχήμα. Οι υπεδάφιος δομές που προκαλούν αυτά τα φαινόμενα είναι σίγουρα ανθρωπογενείς και πρέπει να ευρίσκονται κοντά στην επιφάνεια του εδάφους λόγω των ισχυρών ανωμαλιών που προκαλούν. Στην ερμηνεία τους, αρχικά λάβαμε υπόψη την πληροφορία που μας μετέφερε ο ιδιοκτήτης των αγρών για ύπαρξη ερειπίων γερμανικών στρατιωτικών εγκαταστάσεων κατά τη διάρκεια του 2ου παγκοσμίου πολέμου. Παρότι η πληροφορία ελέγχεται ως προς την εγκυρότητα της, οι έντονες τετραγωνικές, μεγάλων διαστάσεων και στοιχισμένες ανωμαλίες που παρατηρούνται καθιστούσαν πιθανή αυτή την εκδοχή. Όμως, κατά τη διάρκεια των ερευνών του 2007 και 2008 διανοίχτηκε σκάμμα στο κελί M2, οι παρειές του οποίου φαίνονται στο **σχήμα 6**. Το σκάμμα απεκάλυψε στρώμα προϊστορικών λειψάνων και επομένως τώρα μπορούμε με ασφάλεια να αποδώσουμε σε αρχαιότητες τις έντονες θετικές ανωμαλίες του βορειοδυτικού και κεντρικού τμήματος της περιοχής που διασκοπήθηκε.

Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι παρουσιάζονται και θετικές περιορισμένων διαστάσεων ανωμαλίες, όπως για παράδειγμα αυτή του κελιού M37 οι οποίες συνδυάζονται με τις αρνητικές που ερμηνεύτηκαν ως προερχόμενες από πιθανά λείψανα λιθοκατασκευών. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι πρόκειται για εστίες πυράς (οικιακές εστίες, φούρνους κ.λ.π.).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνολικά εξερευνήθηκαν 14000 m² στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Από την ανάλυση των προηγούμενων σελίδων προκύπτει, ότι η γεωφυσική διασκόπηση στο συγκεκριμένο χώρο, έδειξε την ύπαρξη ανωμαλιών. Οι ανωμαλίες αυτές αντανακλούν την ύπαρξη σχετικά περισσότερο ή λιγότερο μαγνητισμένων δομών στο υπέδαφος. Οι δομές αυτές, είναι πιθανά λείψανα της χρήσης του χώρου κατά τη προϊστορική εποχή όπως τεκμαίρεται κυρίως από το σχήμα των ανωμαλιών που προκαλούν. Το τελικό αποτέλεσμα μπορεί να θεωρηθεί ότι απεικονίζεται πλήρως στα **σχήματα 3** και **4**. Η ανασκαφή στο κελί M2 που επακολούθησε, έφερε στο φως κατάλοιπα ανθρωπογενών δραστηριοτήτων σε οικιστικό περιβάλλον που ανάγονται στη Μέση Νεολιθική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν πήλινα δάπεδα, εστίες φωτιάς και πλήθος κεραμικών καταλοίπων αυτής της περιόδου που αντιπροσωπεύουν σκεύη, ειδώλια και εργαλεία, ενώ συγκεκριμένη επίσης ένας σημαντικός αριθμός οστών, κυρίως ζώων. Δεν εντοπίστηκαν όμως προς το παρόν αρ-

7. Τσόκας και συνεργάτες 2006.

χιτεκτονικά λείψανα τα οποία αναμένονταν, σύμφωνα με ανάλογα ευρήματα σε γειτονικό χώρο. Το γεγονός ότι το αρχαιολογικό στρώμα είναι αυτό που προκάλεσε την έντονη ανωμαλία που φαίνεται στο **σχήμα 5**, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα όλες οι άλλες έντονες ανωμαλίες του μαγνητικού πεδίου, που παρουσιάζονται στο βορειοδυτικό και κεντρικό τμήμα της ερευνηθείσας περιοχής, προέρχονται από θαμμένα αρχαία λείψανα.

Οποιαδήποτε μελλοντικά ανασκαφικά δεδομένα, ιδιαίτερα αυτά που θα προκύψουν από νέα δοκιμαστικά σκάμματα στη θέση των ανωμαλιών που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, θα οδηγήσουν σε πλήρη ερμηνεία των γεωφυσικών δεδομένων. Το προφανές αυτό γεγονός, υπενθυμίζει ότι οι χάρτες που προέκυψαν από την παρούσα μελέτη πρέπει να θεωρούνται ως δυναμικό δεδομένο μέχρι την ολοκλήρωση της ανασκαφής.

SUMMARY

**GEOPHYSICAL SURVEY AT MAGOULA INVROU PIGADI AT NEO
MONASTIRI (PHTHIOTIS)**

*Grigoris N. Tsokas, Georgios Vargemezis, Alexandros Stampolidis,
Nina Kyparissi-Apostolika, Georgios Tassis, Konstantinos Tokmakidis*

Geophysical investigations took place at “Magoula Invrou-Pigadi” south of the Neo Monastiri in the Prefecture of Fthiotida. The survey design, the data processing and the results of the geophysical investigations survey are described in these pages. The site conceals remnants of prehistoric settlement.

The field work was carried out in June 2006. The objective of these investigations was the detection and possible mapping of the buried remains of the past human activity in the particular place.

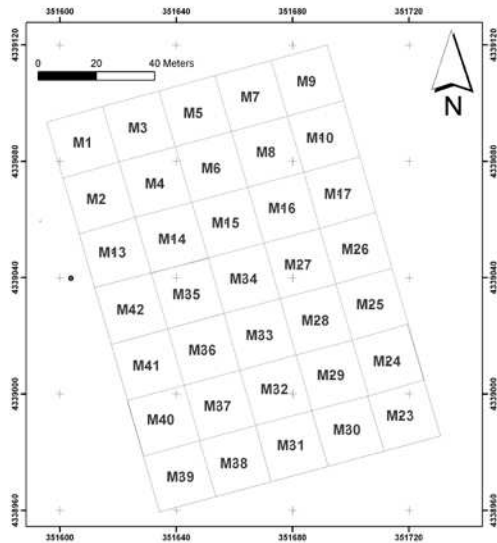
Differential magnetometry was used and its principles are described briefly. Also, outlines are given concerning the collection, processing and interpretation of the data.

A total area of 14000 m² was explored which was divided into 20 × 20 m² cells for the needs of the survey. The processed data showed clearly the existence of anomalies which reflect the existence of structures in the subsoil. Some of these structures were attributed to remains of occupation of the site during the prehistoric times. A trial trench opened after the survey confirmed the interpretation of geophysical anomalies. In fact, the unearthed archaeological remains, such as clay layers, hearths and a lot of pottery, stone tools, figurines and animal bones, all indicative of household are considered responsible for an intensive magnetic anomaly. This result is very encouraging since several other anomalies of the same attitude have been detected in the area.

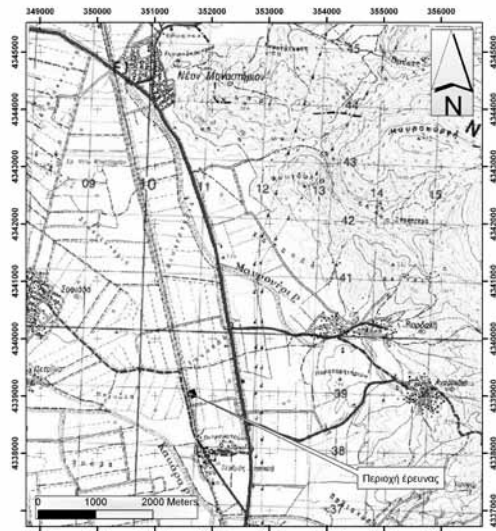
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aitken M.J., 1974. *Physics and Archaeology*, Oxford,
 Scollar I. – Weidner B. – Segeth K., 1986. Display of archaeological magnetic data, *Geophysics* 51 (3), 623-633.
 Τσόκας Γ.Ν., 1990. *Εισαγωγή στις μεθόδους ανάλυσης και ερμηνείας γεωλογικών παρατηρήσεων*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
 Τσόκας Γ.Ν. – Βαργεμέζης Γ. – Σταμπολίδης Α. – Κυπαρίσση-Αποστολικά Ν., 2006. Γεωφυσική διασκόπηση στη θέση Κουτρούλου Μαγούλα πλησίον του Νέου Μοναστηρίου (Ν. Φθιώτιδας), *ΑΕΘΣΕ* 2, 821-829.

ΓΕΩΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗ ΣΤΗ ΜΑΓΟΥΛΑ ΙΜΒΡΟΥ ΠΗΓΑΔΙ ΣΤΟ ΝΕΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ

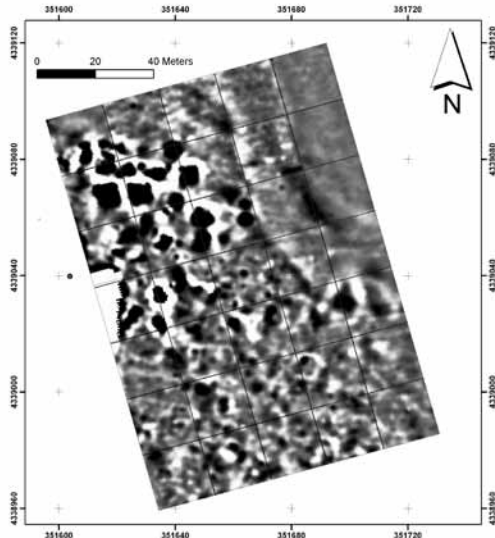
Σχ. 1. Τα κελιά (τετράγωνα) διαστάσεων 20mX20m που υλοποιήθηκαν στο χώρο έρευνας, στη Μαρούλα Ίμβρου Πηγάδι. Το σκαρίφημα είναι εξαρτημένο στο Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ 1987).

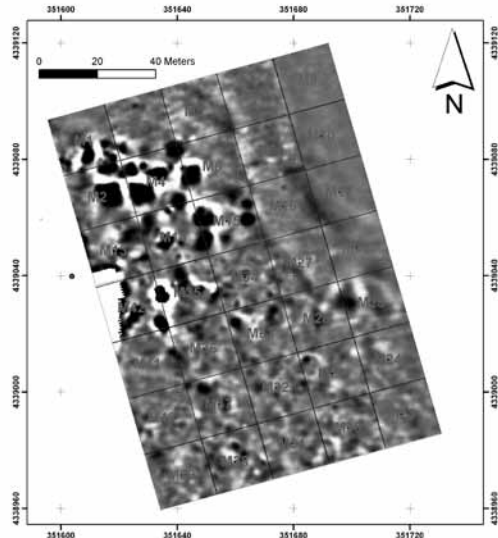
Σχ. 2. Η θέση της Μαρούλας Ίμβρου Πηγάδι επί του τοπογραφικού χάρτη της ευρύτερης περιοχής (Έκδοση ΓΥΣ, κλίμακα 1:50000). Οι συντεταγμένες αναφέρονται στο Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ 1987).

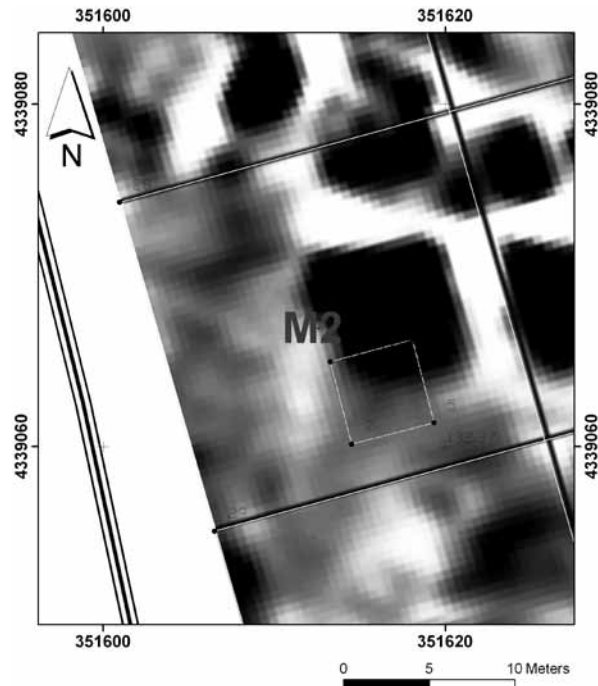
Σχ. 3. Ο χώρος έρευνας (παράλληλόγραμμο) σε πανοραμική φωτογραφία (λήψη προς νοτιοανατολικά).

Σχ. 4. Κατανομή της πρώτης κατακόρυφης διαφοράς του ολικού μαγνητικού πεδίου στο χώρο έρευνας. Η παρουσίαση είναι σε τόνους του τεφρού χρώματος, οι οποίοι ισοκατανέμονται μεταξύ των τιμών -5 και 5 nT/0.5 m.

Σχ. 5. Το αποτέλεσμα της έρευνας στο οποίο συμπεριλαμβάνονται και τα ονόματα των κελιών στα οποία κατατιμήθηκε ο χώρος. Η παρουσίαση είναι σε τόνους του τεφρού χρώματος στο εύρος τιμών $[-9, 9]$ nT/0.5 m.

Σχ. 6. Κατανομή του διαφορικού μαγνητικού πεδίου σε τμήμα της περιοχής που ερευνήθηκε. Στο κελί M2 διανοίχτηκε σκάμμα, του οποίου οι παρειές σημειώνονται στο σχήμα. Αποκαλύφθηκε στρώμα με προϊστορικά κατάλοιπα στο οποίο αποδίδεται η πρόκληση της έντονης μαγνητικής ανωμαλίας.

ΓΕΩΦΥΣΙΚΗ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΣΩΣΤΙΚΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΤΗΣ ΙΔ' ΕΠΚΑ ΓΙΑ ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ

*Γρηγόρης Ν. Τσόκας¹, Γεώργιος Βαργεμέζης¹, Αλέξανδρος Σταμπολίδης¹,
Παναγιώτης Τσούρλος¹, Μαρία Φωτεινή Παπακωνσταντίνου²,
Ευθυμία Καράντζαλη², Μαρία Σιγή² και Φιλίτσα Τιλελή²*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Περιγράφονται οι γεωφυσικές διασκοπήσεις, που πραγματοποιήθηκαν σε θέσεις κοντά στη Λυγαριά, τον Αχινό, το Βαθύκοιλο και τον Άγιο Κωνσταντίνο του Νομού Φθιώτιδος, καθώς επίσης δίνονται τα αποτελέσματά τους. Στόχος όλων των ερευνών ήταν η ανίχνευση τυχόν υπαρχόντων, αλλά μη ορατών αρχαιοτήτων, σε συγκεκριμένες θέσεις, και η κατά το δυνατόν χαρτογράφησή τους.

Στην έρευνα που έγινε στο Δ.Δ. Στύρφακα του Νομού Φθιώτιδος, εντός του χώρου χάραξης της νέας σιδηροδρομικής γραμμής κοντά στο σταθμό «Λυγαριά», ερευνήθηκαν 13000 m² κατά μήκος της χάραξης. Η έρευνα στον Αχινό διεξήχθη σε δύο φάσεις και κάλυψε τμήματα της σχεδιαζόμενης αύλακος του υπό κατασκευή αυτοκινητοδρόμου Π.Α.Θ.Ε. Συνολικά ερευνήθηκε έκταση περίπου 8900 m². Στην έρευνα κοντά στο χωριό Βαθύκοιλο καλύφθηκαν περίπου 11000 m², στη σχεδιαζόμενη αύλακα της υπό κατασκευή οδού που συνδέει τον αυτοκινητόδρομο Π.Α.Θ.Ε. με το Πορθμείο Γλύφας.

Σε τμήμα του αρχαιολογικού χώρου του Δαφνούντος ερευνήθηκε η περιφραγμένη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου, στην οποία μεταφέρθηκαν τα λείψανα του Ασκληπιείου, που είχαν αποκαλυφθεί κατά μήκος της χάραξης του αυτοκινητοδρόμου Π.Α.Θ.Ε. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε αποκλειστικά με την χρήση της μεθόδου της γεωηλεκτρικής τομογραφίας.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950, εφαρμόζονται στην αρχαιολογική έρευνα διάφορες γεωφυσικές μέθοδοι. Από αυτές επιλέγονται οι καταλληλότερες ανάλογα με τον χώρο έρευνας και τα χαρακτηριστικά των στόχων. Στις περιπτώσεις που εξετάζονται στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκαν ως επί το πλείστον ηλεκτρικές μέθοδοι (ηλεκτρική χαρτογράφιση και γεωηλεκτρική τομογραφία). Χρησιμοποιήθηκε επίσης πολύ περιορισμένα η μέθοδος του ραντάρ υπεδάφους. Σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, η μέθοδος που θα εφαρμοζόταν επιλεγόταν μετά από συζητήσεις μεταξύ των συγγραφέων της παρούσας εργασίας και μελέτη φωτογραφιών του χώρου και των ευρημάτων των υπό εξέλιξη ανασκαφών. Τα παραπάνω συνέτειναν επίσης στην εκτίμηση των παραμέτρων διεξαγωγής της γεωφυσικής έρευνας.

Λεπτομερή στοιχεία για κάθε μια από τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν βρίσκονται σε πολύ προσιτά κείμενα³. Για το λόγο αυτό και για οικονομία χώρου, δεν θα γίνει καμία αναφορά σε τεχνικά στοιχεία των μεθόδων στην παρούσα εργασία.

Όλες οι εικόνες που παρουσιάζονται στη συνέχεια εξαρτήθηκαν στο Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ 1987). Η εργασία αυτή πραγματοποιήθηκε από τη συνεργάτιδα της ΙΔ' ΕΠΚΑ κ. Αλεξάνδρα Τσώνου, με εξαιρετικά έγκαιρο, ακριβή και προσεκτικό τρόπο. Για το λόγους αυτούς την ευχαριστούμε θερμά.

1. Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής, Τομέας Γεωφυσικής, Τμήμα Γεωλογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 54124 Θεσσαλονίκη.

2. ΙΔ' ΕΠΚΑ, Κάστρο Λαμίας, 35100 Λαμία.

3. Τσόκας και συνεργάτες 2006.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΗΛΕΚΤΡΙΚΗΣ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΣΤΗ ΛΥΓΑΡΙΑ

Τα δεδομένα της ηλεκτρικής χαρτογράφησης υπέστησαν επεξεργασία που περιλάμβανε τη στατιστική ανάλυση των μετρήσεων, την ισοστάθμιση των δεδομένων των διαφόρων ομάδων κελιών, την εφαρμογή φίλτρου διέλευσης υψηλών χωρικών συχνοτήτων⁴, τη μεγέθυνση του πίνακα των τιμών με παρεμβολή και στις δύο οριζόντιες διευθύνσεις (συνάρτηση παρεμβολής $\sin X/X$). Τελικά δημιουργήθηκαν εικόνες τόνων του τεφρού χρώματος⁵ έτσι, ώστε να δίδεται μια εικόνα, η οποία προσομοιάζει την κάτοψη των δομών που προκαλούν την ανώμαλη κατανομή των αντιστάσεων.

Στην **εικ. 1** δίνεται απεικόνιση της κατανομής της ηλεκτρικής αντίστασης στο χώρο που ερευνήθηκε σε διαβαθμίσεις του τεφρού χρώματος με την εξής τάξη: Κατ' αρχάς όλες οι τιμές που κείνται εκτός της ζώνης μιας τυπικής απόκλισης από το μέσο όρο, προς τα δεξιά της κατανομής (υψηλές τιμές), απεικονίζονται με μαύρο χρώμα, ενώ οι τιμές που είναι χαμηλότερες του ορίου του 1,5 της τυπικής απόκλισης από το μέσο όρο, με λευκό χρώμα. Οι υπόλοιπες απεικονίζονται με τόνους του τεφρού χρώματος, σκουρότερους καθώς μεταβαίνουμε προς τις υψηλότερες τιμές. Στο ίδιο σχήμα έχουν χαραχθεί οι κατόψεις των αρχαίων λειψάνων που αποκαλύφθηκαν από την επακόλουθη ανασκαφή της ΙΔ' ΕΠΚΑ.

Ο παραπάνω τρόπος παρουσίασης θα ακολουθηθεί για όλες τις σχετικές εικόνες κατανομής αντιστάσεων εδάφους στην παρούσα εργασία. Σε κάθε εικόνα, θα δηλώνονται τα όρια κορεσμού έχοντας ως μέτρο την τυπική απόκλιση.

Γενικά, σε όλο το ανατολικό τμήμα του χώρου έρευνας παρατηρούνται θετικές γραμμικές ανωμαλίες (σκουρόι τόνοι) με διεύθυνση περίπου ΒΒΑ-ΝΝΔ και ΔΝΔ-ΑΒΑ. Παρατηρούνται όμως ισχυρές ανωμαλίες με διεύθυνση Δ-Α. Μερικές από τις ανωμαλίες αυτές διατάσσονται σε γεωμετρικά σχήματα που παραπέμπουν κατόψεις θεμελιώσεων. Η ερμηνεία των γραμμικών αυτών ανωμαλιών είναι ότι προκαλούνται από θαμμένες επιμήκεις δομές στο υπέδαφος, με μεγάλη πιθανότητα αυτές να είναι αρχαία οικοδομικά λείψανα.

Όσον αφορά στο δυτικό τμήμα της έρευνας, αυτό είναι αποκομμένο από το ανατολικό. Η εξερεύνηση εδώ έγινε σε χώρο που βρίσκεται δυτικά σε επαφή με ορατά λείψανα αρχαίων τοίχων. Τα λείψανα φαινόταν να συνεχίζονται στο υπέδαφος μέσα στην περιοχή έρευνας. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται και από τα ευρήματα της γεωφυσικής έρευνας όπου παρουσιάζονται ορθογώνιες γραμμικές ανωμαλίες.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟΝ ΑΧΙΝΟ

Τα δεδομένα της ηλεκτρικής χαρτογράφησης στον Αχινό υπέστησαν επεξεργασία ανάλογη με αυτή που αναφέρθηκε για την περίπτωση της Λυγαριάς. Πραγματοποιήθηκε όμως και έρευνα με τη μέθοδο του ραντάρ υπεδάφους σε περιορισμένη έκταση, επί του οδοστρώματος του δρόμου που διασπά την ανασκαφή της ΙΔ' ΕΠΚΑ στη χιλ. θέση 27+400 έως 27+500 (**εικ. 2**).

Συνολικά έγιναν 39 οδεύσεις τη μέθοδο GPR, με διεύθυνση Β-Ν, μέγιστο μήκος 20 m. και απόσταση 0,30 m. μεταξύ τους. Κατά μήκος των οδεύσεων, λήφθηκε ένα ραδιόγραμμα ανά 0,05 m. και στη συνέχεια τα ραδιογράμματα υπέστησαν φιλτράρισμα απομάκρυνσης της επαγωγικής συνιστώσας, φίλτρο διέλευσης ζώνης συχνοτήτων (0 και 315 MHz) και αποσυνέλιξη μοναδιαίου παλμού (spiking deconvolution). Η ταχύτητα κίνησης των ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων ορίστηκε με βάση την ποιότητα του εδαφικού σχηματισμού, όπως αυτή φαίνεται στα παρακείμενα σκάμματα της ΙΔ' ΕΠΚΑ. Έτσι, η τιμή της ταχύτητας ορίστηκε σε 0,06 m/ns, η οποία είναι χαρακτηριστική των αργιλικών σχηματισμών.

Μια τυπική οριζόντια τομή που προέκυψε από τα επεξεργασμένα δεδομένα GPR, υπερτέθηκε σε χάρτη τοπογραφικού υποβάθρου μαζί με το αποτέλεσμα της ηλεκτρικής χαρτογράφησης και παρουσιάζεται στην **εικ. 2**. Η τομή GPR αντιστοιχεί σε χρόνο διπλής διαδρομής 24,26 ns και με βάση την ταχύτητα 0.06 m./ns σε βάθος περίπου 1,2 m.

Γενικά παρατηρούνται γραμμικές ανωμαλίες, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις σχηματίζουν κλειστά γεωμετρικά σχήματα. Τα σχήματα αυτά συγκεντρώνονται περισσότερο στο νότιο και το δυτικό τμήμα της περιοχής που ερευνήθηκε. Δείχνουν μάλιστα να αποτελούν κάτοψη λειψάνων ορθογώνιου οικοδομήματος, με-

4. Τσόκας 1990.

5. Schollar *et al.* 1986.

γάλων διαστάσεων, με αψίδα στη βόρεια πλευρά του, πράγμα που επιβεβαίωσαν οι επακόλουθες ανασκαφές όπως φαίνεται στο σχήμα.

Οι ανωμαλίες κυκλικού σχήματος στο βόρειο ανατολικό τμήμα της περιοχής είναι ευθυγραμμισμένες με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, και οφείλονται στις ρίζες των ελιών, που δημιουργούν ηλεκτροχημικές δράσεις.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟ ΒΑΘΥΚΟΙΛΟ

Η γεωφυσική έρευνα έγινε κοντά στο χωριό Βαθύκοιλο, στη σχεδιαζόμενη αύλακα της υπό κατασκευή οδού που συνδέει τον αυτοκινητόδρομο Π.Α.Θ.Ε. με το Πορθμείο Γλύφας. Στην **εικ. 3** δίνεται απεικόνιση της κατανομής της ηλεκτρικής αντίστασης στο χώρο συνολικής έκτασης 11000 m² που ερευνηθήκε.

Ο χάρτης κατανομής των αντιστάσεων παρουσιάζει μια προεξάρχουσα γραμμική ανωμαλία, η οποία δι-ατρέχει το νότιο κάρναβο με διεύθυνση περίπου από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά. Η ανωμαλία αυτή, που προφανώς οφείλεται σε επιμήκη φυσική ή ανθρωπογενή δομή στο υπέδαφος, διέρχεται μέσα από το τμήμα της απαλλοτριώσης για την κατασκευή του δρόμου. Συγκεντρώσεις υψηλών τιμών σε γραμμικές μορφές παρατηρούνται στο νοτιότερο τμήμα του νότιου καννάβου, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν σε πιθανά θαμμένα αρχιτεκτονικά λείψανα. Οι πολύ υψηλές τιμές της αντίστασης φαίνονται να σχηματίζουν ένα ορθογώνιο σχήμα μεγάλων διαστάσεων (περίπου 37 × 17 m.).

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου καννάβου παρατηρούνται επίσης συγκεντρώσεις υψηλών τιμών αντίστασης, χωρίς αυτές να σχηματίζουν κάποιο συγκεκριμένο σχήμα μεγάλων διαστάσεων. Όμως, φαίνονται πολλά μικρού μήκους γραμμικά στοιχεία, από τα οποία δεν μπορεί να εξαχθεί ασφαλές συμπέρασμα. Η συγκεκριμένη θέση χρήζει επίσης ανασκαφικής διερεύνησης.

Γενικά δεν παρατηρούνται ανωμαλίες με σαφή γεωμετρικά σχήματα τόσο στο νότιο όσο και στο βόρειο κάρναβο, πράγμα που αποδίδεται στην καταστροφή των λειψάνων των αρχαίων οικοδομημάτων εξαιτίας της βαθιάς άρωσης. Στην ερμηνεία αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι όλη η περιοχή που ερευνηθήκε είναι διάσπαρτη από αρχαία κεραμική, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζονται σποραδικά γραμμικές ανωμαλίες μικρού μήκους. Οι ανωμαλίες αυτές, σε γενικές γραμμές δεν συναρθρώνονται έτσι, ώστε να σχηματίσουν σαφή κλειστά γεωμετρικά σχήματα, πράγμα που θα ερμηνευόταν αμέσως ως κάτοψη αρχιτεκτονικών λειψάνων. Παρόλα αυτά, κάποιες από τις μικρές αυτές θετικές ανωμαλίες ξεκινούν από την προεξάρχουσα γραμμική, γεγονός που ενδυναμώνει τη θεώρησή τους ως προερχόμενες από θαμμένα αρχαία ερείπια.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΔΑΦΝΟΥΝΤΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΗ «ΑΪΣΩΜΑΤΑ» ΑΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Ερευνήθηκε η περιφραγμένη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου του Δαφνούντος, στην οποία μεταφέρθηκαν τα λείψανα του Ασκληπιείου, που είχαν αποκαλυφθεί κατά μήκος της χαράξεως του αυτοκινητοδρόμου Αθηνών – Θεσσαλονίκης σε σημείο που απέχει περίπου 100 m. από το σημείο μεταφοράς. Στόχος της έρευνας αυτής ήταν η διασκόπηση του υπεδάφους έτσι, ώστε να ελεγχθεί η ύπαρξη θαμμένων αρχιτεκτονικών λειψάνων στη συγκεκριμένη θέση, και η κατά το δυνατόν χαρτογράφηση τους. Η έρευνα που περιγράφεται πραγματοποιήθηκε με την χρήση της μεθόδου της γεωηλεκτρικής τομογραφίας. Η συγκεκριμένη μέθοδος αποτελούσε τη μοναδική επιλογή για τη διεξαγωγή της διασκόπησης στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, δηλαδή κατά τη διάρκεια ξηρής περιόδου.

Για να εξασφαλιστεί η καλύτερη δυνατή ποιότητα στις μετρήσεις επιλέχθηκε η διάταξη μέτρησης πόλου-διπόλου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποιήθηκαν 24 κανάλια με απόσταση μεταξύ τους ίση με 1 m. Το μήκος των τομογραφιών ήταν επομένως 23 m. Η απόσταση ηλεκτροδίου ρεύματος – δίπολου μέτρησης δυναμικού (nxa) τέθηκε με μέγιστο n ίσο με 10. Όλες οι μετρηθείσες τομές ειδικής ηλεκτρικής αντίστασης αντιστράφηκαν με τη χρήση προγράμματος⁶. Όλες οι αντιστροφές είχαν μικρό λάθος RMS (1.5-3%) παρά το γεγονός ότι η υπεδάφια κατάσταση της περιοχής είναι σχετικά περίπλοκη.

Από τις 25 τομογραφίες που πραγματοποιήθηκαν, κατόπιν τριδιάστατης μαθηματικής αντιστροφής,

6. Tsourlos 1995.

προέκυψε η κατανομή των ειδικών ηλεκτρικών αντιστάσεων στο υπέδαφος, σε όλο τον όγκο που κάλυψαν οι τομογραφίες. Από τον όγκο αυτό απομονώθηκαν (κόπηκαν) οριζόντιες τομές (φέτες) του εδάφους για διάφορα βάθη, οι οποίες φαίνονται στην **εικ. 4**.

Είναι φανερό ότι, στο βόρειο τμήμα των τομών που έγιναν για βάθη 0,25 και 0,80 m. παρουσιάζονται ανωμαλίες υψηλών αντιστάσεων (θερμά χρώματα) που τείνουν να σχηματίσουν κλειστά ορθογώνια σχήματα. Οι ανωμαλίες αυτές δηλώνουν την ύπαρξη αντιστατικών δομών στο υπέδαφος, οι οποίες έχουν ανάλογο σχήμα και άρα μπορούν να αποδοθούν σε πιθανά θαμμένα αρχιτεκτονικά λείψανα. Οι ανωμαλίες αυτές δεν συνεχίζονται στην επόμενη οριζόντια τομή, δηλαδή σε αυτή που κατασκευάστηκε για βάθος 1,30 m. Επίσης, πουθενά βαθύτερα δεν παρουσιάζονται ανάλογες ανωμαλίες.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου παρουσιάζονται πολύ υψηλές αντιστάσεις σχεδόν από την επιφάνεια του εδάφους. Αυτές διαχέονται βόρεια και ανατολικά καθώς μεταβαίνουμε σε μεγαλύτερα βάθη. Οι αντιστάσεις αυτές αντανakλούν το γεωλογικό υπόβαθρο (ασβεστολιθικό), το οποίο βυθίζεται βόρεια και ανατολικά. Με άλλα λόγια, χαρτογραφείται η οροφή του γεωλογικού αυτού σχηματισμού όπως φαίνεται και στο πλήρως τρισδιάστατο σχήμα της **εικ. 5**.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εφαρμογή των γεωφυσικών μεθόδων γίνεται σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα και με μικρό κόστος, καλύπτει δε μεγάλες σχετικά εκτάσεις. Η χρησιμότητα τους είναι ότι, ο ανασκαφέας αρχαιολόγος μπορεί να κατευθύνει επιλεκτικά τη έρευνά του, να εξάγει συμπεράσματα και να τα προεκτείνει στηριζόμενος στο γεωφυσικό αποτέλεσμα.

SUMMARY

**GEOPHYSICAL SURVEY IN THE CONTEXT OF RESCUE EXCAVATIONS OF
THE 14TH EPHORATE, IN PHTIOTIS**

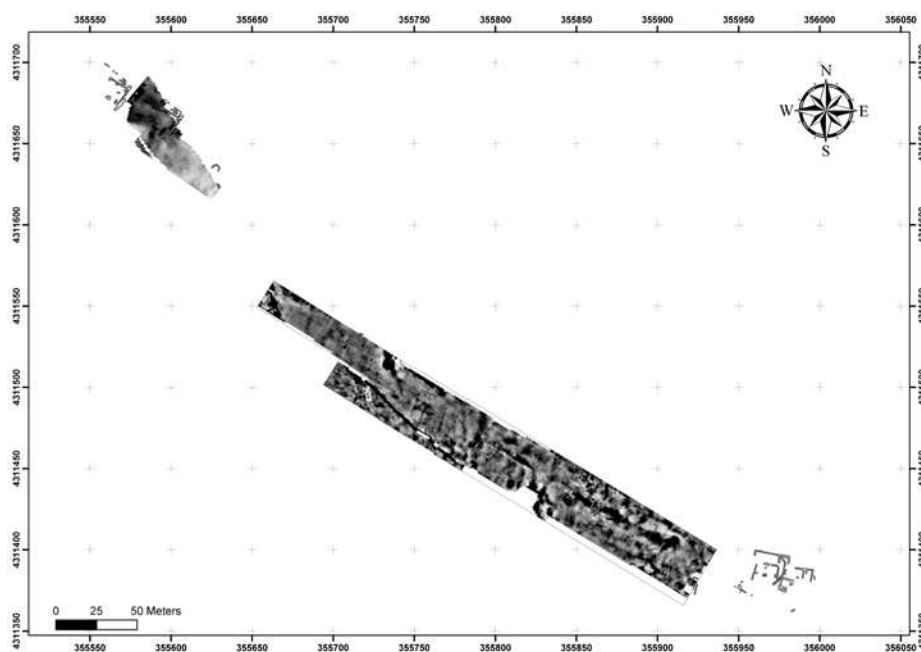
*Grigoris N. Tsokas, Georgios Vargemezis, Alexandros Stambolidis,
Panayiotis Tsourlos, Maria Foteini Papakonstantinou,
Efthymia Karantzali, Maria Sipsi, Filitsa Tileli*

In this paper, the geophysical investigations, which took place to assist the excavations of the 14th Ephorate of Prehistoric and Classical antiquities, during the construction projects in the Prefecture of Phthiotis, are described. In all cases except one, various geophysical methods were employed aiming to reveal and map buried ancient ruins. In a single case the objective was to image the subsurface in the place where the temple of Asklepios was relocated.

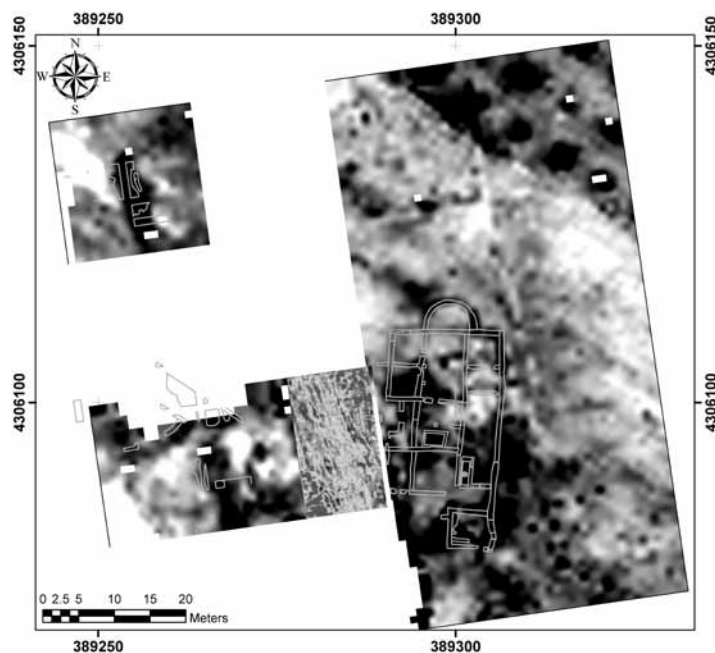
Linear anomalies were detected which in some cases were forming closed geometrical shapes. They were attributed to the possible presence of concealed ancient ruins. The excavations following up the geophysical survey unearthed remnants of ancient structures in most of the studied cases.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

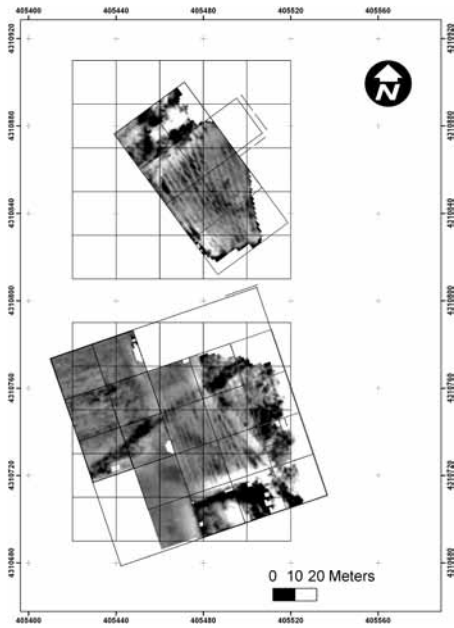
- Schollar I. – Weidner B. – Segeth K., 1986. Display of archaeological magnetic data, *Geophysics* 51 (3), 623-633.
 Τσόκας Γ.Ν., 1990. *Εισαγωγή στις μεθόδους ανάλυσης και ερμηνείας γεωλογικών παρατηρήσεων*, Θεσσαλονίκη.
 Τσόκας Γ.Ν. – Βαργεμέζης Γ. – Τσοούρλος Π.Ι. – Δρούγου Σ. – Σαατσόγλου-Παλιαδέλη Χρ., 2006. *Αρχαιολογία και Γεωφυσική: Εξερευνώντας τον Αρχαιολογικό χώρο της Βεργίνας (1984-2004)*, Θεσσαλονίκη, 108.
 Tsourlos P., 1995. *Modelling, interpretation and inversion of multielectrode resistivity survey data* (αδ. διδ. διατριβή, University of York).

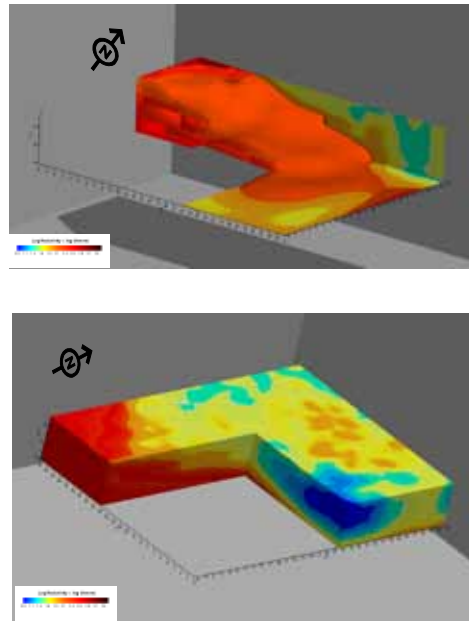
Εικ. 1. Η κατανομή των αντιστάσεων σε όλο το χώρο που ερευνήθηκε στη Λυγαριά. Οι τόνοι του τεφρού χρώματος διαβαθμίζονται στην ζώνη [-1,5 - 1 της τυπικής απόκλισης] γύρω από το μέσο όρο τους, έχοντας ως μέτρο την τυπική απόκλιση. Στο σχήμα φαίνεται επίσης η κάτοψη των αρχαίων λειψάνων που αποκάλυψε η ανασκαφή της ΙΔ' ΕΠΚΑ.

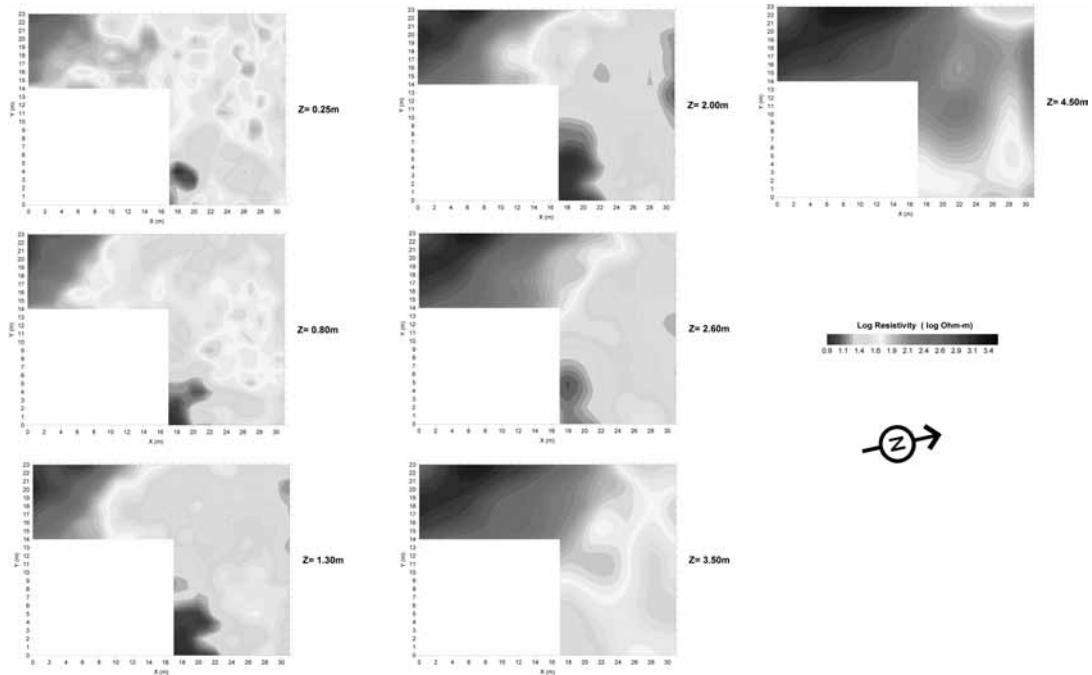
Εικ. 2. Αχινός: Τα πλάτη του σήματος ραντάρ χαρτογραφήθηκαν σε οριζόντια τομή για βάθος 1,2m. Η τομή τοποθετήθηκε στην ακριβή της θέση εν μέσω της κατανομής των αντιστάσεων. Φαίνεται επίσης η κάτοψη των αρχαίων λειψάνων που αποκαλύφθηκαν. Οι τόνοι του τεφρού χρώματος διαβαθμίζονται στην ζώνη [-2 - 1,5 της τυπικής απόκλισης].

Εικ. 3. Βαθύκοιλο: Η κατανομή των αντιστάσεων στο χώρο που ερευνηθηκε. Οι τόνοι του τεφρού χρώματος διαβαθμίζονται στην ζώνη [-2 – 1,5 της τυπικής απόκλισης].

Εικ. 5. Αϊσώματα: Τρισδιάστατη απεικόνιση της κατανομής των ειδικών αντιστάσεων στον χώρο έρευνας.

Εικ. 4. Αϊσώματα: Κατανομή της ηλεκτρικής αντίστασης σε τομές (φέτες) του εδάφους. Οι υψηλές τιμές της ηλεκτρικής αντίστασης απεικονίζονται με θερμά χρώματα. Είναι φανερό ότι υπάρχουν δομές υψηλής αντίστασης σε σχετικά μικρά βάθη.

**ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΦΘΙΩΤΙΔΑ, ΕΥΡΥΤΑΝΙΑ
ΚΑΙ ΦΩΚΙΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 2008**

Γεώργιος Κακαβάς

Το 2008 ήταν το τέταρτο έτος λειτουργίας της νεοσύστατης 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων με έδρα τη Λαμία και με αρμοδιότητα τους νομούς Φθιώτιδας, Ευρυτανίας και Φωκίδας¹. Παρά το γεγονός ότι η Εφορεία έχει την ευθύνη τριών μεγάλων νομών με πραγματικά τεράστιες ανάγκες στον τομέα της εποπτείας και της προστασίας των μνημείων και πλήθος αιτημάτων πολιτών για διεκπεραίωση, παρουσίασε και κατά το 2008 μεγάλες ελλείψεις σε ανθρώπινο δυναμικό και βασικές υποδομές. Το δυσμενές αυτό πλαίσιο, σε συνδυασμό με τις πενιχρές πιστώσεις, αναπόφευκτα περιόρισαν κατά πολύ την εμβέλεια της δράσης της².

Παρόλα αυτά δόθηκε η δυνατότητα να προστεθούν νέα στοιχεία στον αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής με την επισήμανση νέων μνημείων, όπως ένα οθωμανικό λουτρό στην περιοχή της Μενδενίτσας του Δήμου Μώλου (**εικ. 1**), και να εμπλουτισθούν οι γνώσεις μας για τα ήδη γνωστά. Όπου κρίθηκε αναγκαίο από την άποψη της προστασίας, συντάχθηκαν φάκελοι για την έκδοση σχετικών διαπιστωτικών πράξεων και κηρύξεων μνημείων αρμοδιότητάς μας³.

Η Εφορεία συμμετείχε ενεργά σε πολλές από τις πρωτοβουλίες του Υπουργείου Πολιτισμού, όπως στα σεμινάρια για την αρχαιοκαπηλία, στην έκδοση της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων για τα οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα⁴ και στο πρόγραμμα ψηφιοποίησης των κινητών μνημείων της Διεύθυνσης Εθνικού Αρχείου Μνημείων. Στο πλαίσιο του τελευταίου έγινε φωτογράφιση των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών νομισμάτων (**εικ. 2**), των γλυπτών (**εικ. 3**) και των κεραμικών αντικειμένων, τα οποία εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας στην Υπάτη. Για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε αεροφωτογράφιση του μεσαιωνικού κάστρου της Μενδενίτσας (Βοδονίτσας), ενός σπουδαίου μνημείου της Φραγκοκρατίας, με εντυπωσιακή κατάσταση διατήρησης (**εικ. 4**)⁵.

Στο καθαρά αρχαιολογικό πεδίο, η κύρια εργασία που πραγματοποιήθηκε με απόλυτη επιτυχία ήταν ο καθαρισμός και η περιφράξη των απαλλοτριωμένων ακινήτων του ΥΠΠΟΤ στην περιοχή ευθύνης της Εφορείας⁶. Η δράση αυτή περιλάμβανε σημαντικά παλαιοχριστιανικά μνημεία της Φθιώτιδας, όπως τη βασιλική

1. Στις 15 Ιανουαρίου 2008 ανέλαβα υπηρεσία ως προϊστάμενος της Εφορείας μετά τη συνταξιοδότηση της Αικατερίνης Σμπυράκη-Καλαντζή και την αναπλήρωσή της από την προϊσταμένη της 7^{ης} ΕΒΑ φίλη και συνάδελφο Ασπασία Ντίνα.

2. Το προσωπικό, αντί να αυξηθεί μειώθηκε αισθητά, καθώς δεν έγιναν προσλήψεις συμβασιούχων, και η Υπηρεσία πορεύτηκε υποχρεωτικά με ελάχιστους αρχαιολόγους και τεχνίτες, χωρίς να διαθέτει συντηρητή, αρχιτέκτονα ή πολιτικό μηχανικό. Η διεκπεραίωση των πολυάριθμων υποθέσεων και αιτημάτων πολιτών απορρόφησε το μεγαλύτερο μέρος του υπηρεσιακού χρόνου και οι αναγκαίες αυτοψίες πραγματοποιήθηκαν με μεγάλη δυσκολία εξαιτίας της έλλειψης υπηρεσιακού οχήματος.

3. Προτάθηκαν για κήρυξη οι νησίδες Αγίου Αθανασίου – Αγίου Κωνσταντίνου – Μολυσμένης στον όρμο Ιτέας Φωκίδας, καθώς και οι μεταβυζαντινοί ναοί της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Χρύσω Ευρυτανίας, του Αγίου Νικολάου στη Μοσχοκαρά Φθιώτιδας και του Αγίου Δημητρίου στο Αμούρι.

4. Μπρούσκαρη 2009, 98-106.

5. Το κάστρο της Μενδενίτσας στο δήμο Μώλου είναι κηρυγμένο μνημείο του κράτους με ζώνες προστασίας Α' (αδόμητη) και Β' (δομήσιμη με όρους), σύμφωνα με τα: 1) Β.Δ. 25.02.22 - Φ.Ε.Κ. 28/Α/26.02.1922, 2) Υ.Α. 24946/26.08.1967 - Φ.Ε.Κ. 606/Β/03.10.1967, 3) Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/38252/1628/02.08.1993 - Φ.Ε.Κ. 617/Β/13.08.1993 και Φ.Ε.Κ. 698/Β/09.09.1993 και 4) Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ14/61205/3235 /20.12.1994 - Φ.Ε.Κ. 9/Β/1995. Βλ. πρόχειρα, Miller 1908, 234-249. Λαζαρίδης 1972, 391-392, πίν. 328β, 329α. Λαζαρίδης 1973, 322-323, πίν. 277-279β.

6. Σχηματίστηκαν δύο συνεργεία, ένα στη Λαμία και ένα στην Άμφισσα, με υπεύθυνους αντίστοιχα τους τεχνίτες της Υπηρεσίας Παναγιώτη Τσαούση και Ευθύμιο Ρόγγο και εποχιακούς συμβασιούχους εργάτες.

της «Αγίας Αικατερίνης» ή «των Δαφνουσίων Λοκρών» στην Αρκίτσα⁷, τη βασιλική στη θέση «Παλιοκκλησιές» του Θαυμακού⁸, τη βασιλική στη θέση «Αγία Δύναμη» Πελασγίας⁹, το λουτρό στο οικόπεδο Αντωνίου και τη βασιλική του «Αγίου Γεωργίου» στα Βαρκά Υπάτης¹⁰. Στη Φωκίδα έγιναν σχολαστικοί καθαρισμοί σε δέκα αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία, κυρίως στο μεσαιωνικό Κάστρο (εικ. 5)¹¹ και στο παλαιοχριστιανικό κυκλικό βαπτιστήριο της Άμφισσας¹², στη βασιλική του Αγίου Χριστόφορου¹³ και στο μεσοβυζαντινό ναό της Αγίας Ελεούσας ή Μαυρομαντιλούσας¹⁴ στο Πολύδροσο (Σουβάλα), και επισκευάστηκε η περίφραξη στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Κίρρας¹⁵, των Νέων Κούκουρων¹⁶ και της Μαριολάτας¹⁷. Επιπρόσθετα, η έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού δεν επέτρεψε να συνεχιστούν οι εκκρεμούσες από το 2007 σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα ιδιωτών.

Σε συνεργασία με τη Δ.Β.Μ.Α. άρχισαν οι διαδικασίες για τις οριοθετήσεις¹⁸: α) του σημαντικού αρχαιολογικού χώρου των Βαρκών κοντά στα Λουτρά Υπάτης, που περιλαμβάνει παλαιοχριστιανική βασιλική, παλαιοχριστιανικό λουτρό και ένα βυζαντινό ή οθωμανικό λουτρόνα και β) της ζώνης προστασίας Α' (αδόμητης) περιμετρικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του μάρτυρα Λεωνίδα στο Κλαψί του Δήμου Ποταμιάς Ευρυτανίας (εικ. 6)¹⁹.

Παρακολούθησαμε στενά, έστω και χωρίς να διαθέτουμε τις απαραίτητες ειδικότητες αρχιτέκτονα ή πολιτικού μηχανικού, τις εν εξελίξει εργασίες αποκατάστασης των βυζαντινών ναών της Μεταμόρφωσης του

7. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο (Π.Δ. 19.10.1928 - Φ.Ε.Κ. 224/Α/27.10.1928), που βρίσκεται στη θέση «Αγία Αικατερίνη», σε παραθαλάσσια τοποθεσία κοντά στο σημερινό οικισμό «Λιόση» του Δήμου Δαφνουσίων. Το τοπωνύμιο «Δαφνουσίοι Λοκροί» με το οποίο αναφέρεται η βασιλική στη διεθνή βιβλιογραφία οφείλεται στον Αναστάσιο Ορλάνδο, που πρώτος ανέσκαψε το μνημείο και έκτοτε χρησιμοποιείται συμβατικά (Orlandos 1929, 207-228, πίν. 31-36. Ορλάνδος 1929, 227-230. Συθιακάκη 2000, 235-244, εικ. 1-4, σχέδ. 1. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2002, 60).

8. Βρίσκεται στον αγρό Επισκόπου, λίγες δεκάδες μέτρα από το σιδηροδρομικό σταθμό του Θαυμακού, στη θέση «Παλιοκκλησιές» ή «Ανάθεμα» ή «Μνήματα» του Δήμου Θεσσαλιώτιδας (Λαζαρίδης 1973, 323-325, πίν. 280γ, σχέδ. 1. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2002, 64-65 με όλη τη σχετική βιβλιογραφία).

9. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/45129/2388/27.11.1991 - Φ.Ε.Κ. 1023/Β/ 18.12.1991), που αποκαλύφθηκε τυχαία στον αγρό Δημητρέλου στην παραλία της Πελασγίας. Η περιοχή αυτή έχει ταυτιστεί με τη Λάρισα Κρεμαστή, τη μετέπειτα Γαρδικία (Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2002, 61).

10. Sodini 1978, 557, 559, 561, εικ. 1-3. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2002, 58 με όλη τη σχετική βιβλιογραφία.

11. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο (Β.Δ. 25.02.1922 - ΦΕΚ 28/Α/26.02.1922), που δεσπόζει στην κορυφή του υψώματος Έλατος, σε υψόμετρο 180 μ. πάνω από την πόλη της Άμφισσας, που πήρε το όνομά της από την ομώνυμη «πόλη-κράτος», αρχαία πρωτεύουσα και μητρόπολη των Οζολών ή Εσπερίων Λοκρών (Σφηκόπουλος 1981, 72-97. Γκίκας 1982², 109-121. Κακαβάς 2009, 1-4).

12. Βρίσκεται απέναντι από τη βόρεια πλευρά της Μητρόπολης στο οικόπεδο Κεφαλά-Τσουνή (Θέμελης 1977, 242-258. Θέμελης 1979, 7-11, εικ. 1-6, σχ. 1. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 382, 385, 387, εικ. 3. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, αρ. 124, 188-190).

13. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο στο Δ. Δ. Πολυδρόσου του Δήμου Παρνασσού (Υ.Α. 6073/21.09.1965 - ΦΕΚ 644/Β/02.10.1965), που αποκαλύφθηκε ενσωματωμένη στην οχύρωση της αρχαίας Λιλαίας, πάνω από τις πηγές του Βοιωτικού Κηφισού, (Μπάρα 1967-1968, 328).

14. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο (Υ.Α. 6073/21.09.1965 - ΦΕΚ 644/Β/02.10.1965), που βρίσκεται 150 μ. ΝΑ του Βοιωτικού Κηφισού, στο Δ.Δ. Πολυδρόσου του Δήμου Παρνασσού (Μπάρα 1967-1968, 302-328. Λαζαρίδης 1970, 269, πίν. 234α. Ντάσιος 1992, 31).

15. Η βασιλική Α με πλούσια ψηφιδωτά δάπεδα αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Καστρίτη, στη θέση «Άγιος Νικόλαος» στην παραλία της Κίρρας, σε απόσταση 2 μ. από το μεσαιωνικό πύργο και κοντά στις λιμενικές εγκαταστάσεις της αρχαίας Κίρρας (Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, αρ. 137, 202, υποσ. 287. Κυριακοπούλου 1983, 74-75, πίν. 36β-γ. Κουρέντα-Ραπτάκη 1990, 98).

16. Αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Δάμου, στο Δ. Δ. Νέων Κούκουρων του Δήμου Ευπαλίου (Χαλκιά 1988, 96-97, πίν. 71α).

17. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο (Υ.Α. 6073/21.09.1965 - ΦΕΚ 644/Β /02.10.1965), που αποκαλύφθηκε στη θέση του ναΐσκου του Αγίου Δημητρίου, κάτω από την Ακρόπολη του αρχαίου Βοΐου, στο Δ. Δ. Μαριολάτας του Δήμου Γραβιάς. Βλ. σχετ. Λαζαρίδης 1970, 268. Λαζαρίδης 1972, 392-393. Pallas 1977, αριθ. 16, 19, εικ. 7. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, αρ. 139, 203-204. Kase 1991, 53-54. Ντάσιος 1992, 28.

18. Κλιμάκιο της Δ.Β.Μ.Α. από τις αρχαιολόγους Παναγιώτα Φουντά και Σοφία Παλαμά και την τοπογράφο-μηχανικό Λίτσα Ζαφειρίου πραγματοποίησε αυτοψία και αποτύπωσε τοπογραφικά τους δύο χώρους.

19. Η βασιλική του Κλαυδίου αποτελεί το σημαντικότερο παλαιοχριστιανικό μνημείο της Ευρυτανίας και το μοναδικό πλήρως ανασκαμμένο. Για την προστασία των πολύ καλά διατηρημένων ψηφιδωτών το ΥΠΠΟ κατασκεύασε στο μνημείο ένα από τα πρώτα στέγαστρα μνημείων (Χατζηδάκης 1958, 58-63, εικ. 1, πίν. 47-49, 50β. Χατζηδάκης 1959, 34-36, πίν. 33-35, 36α, γ. Λαζαρίδης 1969, 236-240. Sodini 1978, 557, 559, 561, εικ. 4-8).

Σωτήρα στην Άμφισσα (εικ. 7)²⁰ και του Αγίου Γεωργίου Σφάκας (εικ. 8)²¹, πραγματοποιώντας γόνιμες, πιστευόμενες, παρεμβάσεις για την επίτευξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος.

Για το Σωτήρα της Άμφισσας, που αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα βυζαντινά μνημεία του Ελλαδικού χώρου²², εισηγηθήκαμε στο Κ.Α.Σ. τροποποιήσεις σχετικές με την αποκατάσταση του μεσοβυζαντινού τέμπλου (εικ. 9) και την καλύτερη ανάγνωση των προγενέστερων και μεταγενέστερων φάσεων του μνημείου. Σε μικρή ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο των εργασιών, επισημάνθηκε ενδιαφέρουσα παλαιοχριστιανική φάση, η οποία χρήζει περαιτέρω διερεύνησης²³.

Από την Υπηρεσία μας παραλήφθηκε ένα άλλο σημαντικό Βυζαντινό μνημείο της περιοχής, ο ναός του Αγίου Νικολάου Λάρυμνας²⁴, στον οποίο ολοκληρώθηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες που εκτέλεσε η Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Ήδη έχουμε εισηγηθεί την ένταξη του υπολειπόμενου έργου της αποκατάστασης των σωζόμενων τοιχογραφιών (εικ. 10) και της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου στο πρόγραμμα ΕΣΠΑ.

Η Εφορεία μερίμνησε επίσης για την περισυλλογή διάσπαρτων αρχαίων από διάφορες θέσεις. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν δέκα άγνωστα βυζαντινά γλυπτά και μαρμάρινα σπαράγματα από το γνωστό σύνολο γλυπτικής του Σωτήρα στα Αλεπόσπιτα Γοργοπόταμου²⁵. Στην Υπάτη περισυνελέγησαν πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη που είχαν συγκεντρωθεί παλαιότερα στον περίβολο του ναού του Αγίου Νικολάου, ενώ παραδόθηκαν και οκτώ αρχιτεκτονικά μέλη διαφόρων περιόδων που εντοπίστηκαν σε αυλή ιδιώτη. Επίσης, κατόπιν συστηματικών ενεργειών μας, μας παραδόθηκαν από την 7η ΕΒΑ και τη ΙΔ' ΕΠΚΑ πολυάριθμα τεμάχια ψηφιδωτών δαπέδων παλαιοχριστιανικών χρόνων (εικ. 11), καθώς και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη διαφόρων περιόδων, όλα προερχόμενα από το νομό Φθιώτιδας. Το υλικό αυτό αποθηκεύτηκε προσωρινά στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας και μέρος του θα συμπεριληφθεί στη σχεδιαζόμενη υπαίθρια γλυπτοθήκη στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Υπάρχει, μάλιστα, η δυνατότητα συμπλήρωσης και εμπλουτισμού των ενότητων της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου, με συνανήκοντα τεμάχια ήδη εκθεσιμμένων γλυπτών, και για το λόγο αυτό έχουμε προτείνει το έργο της μερικής επανέκθεσής τους στο ΕΣΠΑ²⁶.

Η έλλειψη πλήρους και τεκμηριωμένου αρχείου για τα μνημεία και τις περιοχές ευθύνης μας, αντιμετώπιστηκε αφενός με τη συνέχιση της σύνταξης νέου ηλεκτρονικού αρχείου μνημείων με βάση την επιστημονική βιβλιογραφία, αφετέρου με συντονισμένες ενέργειες προς τις παλαιότερες Εφορείες που είχαν άλλοτε τον έλεγχο του χώρου αρμοδιότητάς μας, προκειμένου να μας παραδώσουν το σχετικό υλικό. Σημαντική είναι η ανταπόκριση της 7ης ΕΒΑ, που μας απέστειλε το αντίστοιχο φωτογραφικό αρχείο και καταγραφές μνημείων

20. Ο ναός του Σωτήρα βρίσκεται στις δυτικές παρυφές της Άμφισσας, έξω από το βυζαντινό κάστρο και είναι κηρυγμένο μνημείο (ΒΔ 9/19.04.1921 - ΦΕΚ 68/Α/26.04.1921). Το έργο «Στερέωση-Αποκατάσταση Ιερού Ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Άμφισσας», το οποίο έχει ενταχθεί στο Γ' ΚΠΣ-ΠΕΠ Στερεάς Ελλάδας, άρχισε στις 5 Δεκεμβρίου 2007 από την ανάδοχο εταιρεία με την επωνυμία «ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Αρχιτέκτονας Μηχανικός Ε. ΔΕ», υπό την επίβλεψη της Δ.Α.Β.Μ.Μ. και την εποπτεία της 24^{ης} ΕΒΑ.

21. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/13200/437 - Φ.Ε.Κ. 892/Β/26-5-1999), που βρίσκεται σε ένα λοφίσκο κοντά στη Σφάκα (500 μ. περίπου Β) στη θέση «Καμάρα» του Δήμου Ελάτειας και συγκεκριμένα στην περιοχή όπου τοποθετείται η πόλη των αρχαίων Αβών (Μπούρας 1989, 171-177, εικ. 3, 6).

22. Βλ. Ορλάνδος 1935, 181-196.

23. Σε συνεργασία του γράφοντα με τους αρχιτέκτονες Χριστίνα Πινάτση και Κλήμη Ασλανίδη παρουσιάστηκαν τα νέα στοιχεία στο Συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (Κακαβάς - Πινάτση - Ασλανίδης 2009, 54-55).

24. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ32/14586/502/29.04.1999 - Φ.Ε.Κ. 1175/Β/15.06.1999) με ζώνη προστασίας 300 μ. περιμετρικά του μνημείου, που βρίσκεται στη θέση «Μπουκουρίτσα», στο Δ. Δ. Λαρυμνης του Δήμου Οπουντίων. Βλ. Λαζαρίδης 1968, 252, πίν. 194β. Λαζαρίδης 1969, 218, πίν. 223α-δ. Δεριζιώτης 1994, 346. Μπούρας 1991, 1239-1253.

25. Πρόκειται για κηρυγμένο μνημείο (Β.Δ. 19.04.1921 - Φ.Ε.Κ. 68/Α/26.04.1921). Βλ. σχετ. Λαζαρίδης 1971, 286-287. Μπούρας - Μπούρα 2002, 57-60, εικ. 37, 553δ, 556, 564. Βογιατζής 2006, 101-114.

26. Στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας εκτίθεται μία ομάδα από μαρμάρινα γλυπτά του 12ου αι., που προέρχονται από ένα καταστραμμένο βυζαντινό μοναστήρι κοντά στο χωριό Αλεπόσπιτα, στους πρόποδες της Οίτης. Τα γλυπτά, που βρέθηκαν το 1916 από το βυζαντινολόγο Γεώργιο Σωτηρίου, κοσμούσαν τις θύρες, τα παράθυρα και το τέμπλο της εκκλησίας και είναι ενδεικτικά της πολυτελούς κατασκευής του κτιρίου. Πρόσφατα η Εφορεία περισυνέλεξε άγνωστα τεμάχια γλυπτών από την ίδια περιοχή που συνανήκουν με ορισμένα από αυτά που εκτίθενται ήδη, καθώς και νέα γλυπτά μεγάλης σπουδαιότητας από άλλες περιοχές, τα οποία θα πρέπει να προστεθούν στην υπάρχουσα έκθεση. Η συμπλήρωση των γλυπτών (θυρώματα και υπέρθυρα) με τα συνανήκοντα τεμάχιά τους θα αποδώσει την ολοκληρωμένη μορφή τους και θα τα καταστήσει περισσότερο κατανοητά στους επισκέπτες, ενώ η προσθήκη νέων εκθεμάτων (θωράκιο, πλάκα δαπέδου, αντικείμενα μικροτεχνίας) θα εμπλουτίσει την έκθεση και θα επαυξήσει το διδακτικό ρόλο της με την προβολή και το σχολιασμό των αντικειμένων.

και κινητών αντικειμένων, απομένουν ωστόσο πολλά ακόμα που πρέπει να γίνουν, ώστε να αποκτήσουμε το πλήρες σώμα του αρχαιακού υλικού που μας αφορά.

Ένα μικρό μεν αλλά σημαντικό για την προστασία του μνημείου έργο πραγματοποιήθηκε στο καθολικό της Κοίμησης της Θεοτόκου ή Παναγίας Δομιανίτισσας στους Δομιανούς Ευρυτανίας (1779-1798)²⁷ και αφορούσε την αντικατάσταση της παλαιάς κεραμοσκεπής του. Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική, χαρακτηριστική της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής της Ευρυτανίας, με τοιχογραφίες του 1787. Η παλαιά στέγη καθαιρέθηκε και κατασκευάστηκε κρυφό σενάζ στους περιμετρικούς τοίχους, στο οποίο βασίστηκε η νέα στέγη. Η κάλυψή της, όπως και εκείνη των περιμετρικών υπόστεγων, έγινε με ξύλα καστανιάς και σχιστόπλακες (εικ. 12). Το έργο, προϋπολογισμού 108.453 ευρώ, χρηματοδοτήθηκε από το Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Κατά τη διάρκεια των εργασιών για την αντικατάσταση της στέγης, βρέθηκαν μέσα στο εσωτερικό της φορητές εικόνες από το παλαιό τέμπλο της εκκλησίας, καθώς και μικρά ξύλινα διακοσμημένα κομμάτια από την παλαιά οροφή. Όλα αυτά έχουν καταγραφεί και προσωρινά έχουν τοποθετηθεί στο γυναικωνίτη του καθολικού.

Μέσα στο πλαίσιο που ήδη περιγράψαμε, κατά το 2008 η μεγαλύτερη βαρύτητα δόθηκε στην προετοιμασία των Μελετών Ωρίμανσης για την ανάδειξη και στερέωση του Κάστρου της Υπάτης²⁸ και τη διαμόρφωση έκθεσης αρχαιοτήτων στον αύλειο χώρο του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας²⁹. Για τη σύνταξη της πρώτης μελέτης πραγματοποιήθηκε σχολαστική αποψίλωση του χώρου του Κάστρου από την πυκνή βλάστηση, με την οποία αποκαλύφθηκαν το περίγραμμα του οχυρωματικού περιβόλου και ένα άγνωστο ενδιάμεσο τείχος προς την πλευρά του οικισμού. Προκειμένου να αποσαφηνιστεί η κάτοψη της οχύρωσης διεξήχθη περιορισμένη ανασκαφική έρευνα σε επιλεγμένα σημεία, κατά την οποία ερευνήθηκε μια ερειπωμένη υδατοδεξαμενή και ήρθε στο φως η πύλη εισόδου του Κάστρου³⁰. Ακολούθως, πραγματοποιήθηκε σχεδιαστική αποτύπωση των οχυρωματικών λειψάνων, αεροφωτογράφιση, καθώς και δειγματοληψία κονιαμάτων από τις οχυρώσεις και τη δεξαμενή³¹. Μετά την ολοκλήρωση και την έγκρισή της η μελέτη θα υποβληθεί προς ένταξη στο ΕΣΠΑ.

Η δεύτερη μελέτη περιλαμβάνει το σχεδιασμό για την ανασύσταση του ψηφιδωτού δαπέδου του παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου της Υπάτης³² στον αύλειο χώρο του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας, την κατασκευή στεγάστρου προστασίας του, καθώς και τη δημιουργία υπαίθριας γλυπτοθήκης. Πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τοποθέτηση των αποκολλημένων τμημάτων του ψηφιδωτού δαπέδου σε προσωρινή ξύλινη εξέδρα (εικ. 13), φωτογράφιση και σχεδιαστική αποτύπωση, και παράλληλα καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά που συγκεντρώθηκαν στο Μουσείο από την Υπάτη, το Κάστρο της Λαμίας και τις αποθήκες της 7ης ΕΒΑ. Η υλοποίηση των δύο αυτών μελετών θα χαρίσει στο κοινό ένα νέο αρχαιολογικό χώρο, αυτόν του Κάστρου της Υπάτης, που συνδυάζει την περιήγηση με ένα εξαιρετικής ομορφιάς φυσικό τοπίο, και θα εμπλουτίσει σημαντικά το Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, με τρόπο διδακτικό.

Κάνοντας σε αυτό το σημείο μία μικρή παρέκβαση, θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι το Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας είναι ένας νέος μουσειακός χώρος, που εγκαινιάστηκε το Μάρτιο του 2007. Στεγάζεται σε διατηρητέο λιθόκτιστο οθωνικό στρατώνα του 1836 στην Υπάτη και για την οργάνωση της έκθεσης συνεργάστηκαν η 7η ΕΒΑ και η Διεύθυνση Μουσείων του ΥΠΠΟΤ, με χρηματοδότηση από εθνικούς και κοινοτικούς πόρους. Περιλαμβάνει τέσσερις αίθουσες με εκθέματα χρονολογούμενα από τους παλαιοχριστιανικούς έως και τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, κυρίως ψηφιδωτά δάπεδα, αρχιτεκτονικά γλυπτά και νομί-

27. Βρυνιώτης – Γιαννίτσαρης 1991, 71-80, εικ. 1-17.

28. Μελέτη στερέωσης, προστασίας, καθαρισμού και ανάδειξης του Βυζαντινού Κάστρου της Υπάτης Νομού Φθιώτιδας, εκπονηθείσα στο πλαίσιο των Μελετών ωρίμανσης και προετοιμασίας Ε.Π. «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ», Μέτρο 3.3. (ΟΠΣ 115596), Λαμία 2008-2009.

29. Μελέτη διαμόρφωσης υπαίθριας έκθεσης αρχαιοτήτων στον αύλειο χώρο του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας στην Υπάτη, εκπονηθείσα στο πλαίσιο των Μελετών ωρίμανσης και προετοιμασίας Ε.Π. «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ», Μέτρο 3.3. (ΟΠΣ 115596), Λαμία 2008-2010.

30. Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα παρουσιάζονται εκτενώς από τον γράφοντα και την αρχαιολόγο Αλεξία Υφαντή σε άλλη εργασία των παρόντων πρακτικών, βλ. Κακαβάς – Υφαντή, στην παρούσα έκδοση.

31. Μελέτη συντήρησης - στερέωσης των κονιαμάτων του Βυζαντινού Κάστρου της Υπάτης Νομού Φθιώτιδας, εκπονηθείσα στο πλαίσιο των Μελετών ωρίμανσης και προετοιμασίας Ε.Π. «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ», Μέτρο 3.3. (ΟΠΣ 115596), Λαμία 2008-2009.

32. Καλαντζή-Σμπυράκη 1979, 100-109, πίν. 31-45.

σματα³³. Μία ξεχωριστή ενότητα είναι αφιερωμένη στη νομισματική συλλογή που δώρισε ο Κωνσταντίνος Κοτσίλης, η οποία αποτελεί ένα πανόραμα της νομισματοκοπίας από την αρχαιότητα μέχρι και τις μέρες μας. Το μουσείο είναι εξοπλισμένο με μικρό εργαστήριο συντήρησης, αρχαιολογική αποθήκη και διαθέτει πωλητήριο, πρόσβαση σε ΑμΕΑ και ξενώνα.

Μία ευχάριστη παρένθεση σε αυτό το δύσκολο για την Εφορεία έτος ήταν η διοργάνωση εκπαιδευτικών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων, με επίκεντρο το χώρο του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας στην Υπάτη. Συμμετείχαμε καταρχήν στην πανελλήνια εκστρατεία «Περιβάλλον και Πολιτισμός 2008», με θέμα το *Δέντρο της Ζωής σε τέσσερις εποχές*, με εκθέματα του μουσείου. Κατά το τριήμερο των εκδηλώσεων ξεναγήθηκαν στο μουσείο σχολικές τάξεις και επισκέπτες, στους οποίους διανεμήθηκε τρίπτυχο έντυπο που ετοιμάστηκε για το σκοπό αυτό (εικ. 14)³⁴. Για τον εορτασμό της Πανσελήνου του Αυγούστου 2008 πραγματοποιήθηκε στον αύλειο χώρο του Μουσείου συναυλία με το μουσικό σύνολο «Κέλσος», την οποία παρακολούθησαν περισσότερα από 400 άτομα, ενώ εκδόθηκε ειδικά για την εκδήλωση πολύπτυχο φυλλάδιο³⁵. Στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς με θεματικό άξονα τις *Οικείες Ιστορίες*, διοργανώθηκαν για πρώτη φορά ξεναγήσεις για το κοινό στα μεσαιωνικά κάστρα της Άμφισσας και της Μενδενίτσας και πραγματοποιήθηκε στο Κάστρο της Λαμίας επιστημονική ημερίδα με θέμα «Κατοικίες σε Κάστρα της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας», στην οποία έλαβαν μέρος με ανακοινώσεις αρχαιολόγοι της Υπηρεσίας.

Σε όλες αυτές τις δράσεις πολύτιμη στάθηκε η συνεργασία και η υποστήριξη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και άλλων φορέων της τοπικής κοινωνίας. Η μεγάλη ανταπόκριση του κοινού αποτυπώθηκε στην ευρεία δημοσιότητα που έλαβαν οι εκδηλώσεις μας από τα τοπικά μέσα ενημέρωσης. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε σε όλο το προσωπικό της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων που εργάστηκε με ζήλο και επιμέλεια, πέρα από τις τυπικές υπηρεσιακές υποχρεώσεις του, κάθε φορά που οι συνθήκες το απαιτούσαν.

Η Εφορεία προσβλέπει ότι το 2009 θα είναι ένα καλύτερο έτος, με περισσότερες δράσεις και μεγαλύτερες δυνατότητες. Ήδη έχει κατατεθεί σειρά προτάσεων για το πρόγραμμα του ΕΣΠΑ, για ένα ευρύ φάσμα έργων, με έμφαση στις απαραίτητες για την Εφορεία υποδομές και την πραγματοποίηση έργων σε απομονωμένες περιοχές της Ευρυτανίας. Η διενέργεια σωστικών ανασκαφών με την ευκαιρία μεγάλων δημόσιων έργων στη Φθιώτιδα και δημοτικών έργων στην Κίρρα, όπου ήδη έχει συνυπογραφεί το σχετικό μνημόνιο, αναμένεται να ανακουφίσει προσωρινά κάποιες από τις ανάγκες της Εφορείας. Δίχως όμως την κάλυψη των μεγάλων ελλείψεων μας στο απολύτως απαραίτητο προσωπικό και τις στοιχειώδεις υποδομές, θα χαθεί και πάλι πολύτιμος χρόνος, σε βάρος πρώτα απ' όλα της διατήρησης και της ασφάλειας των μνημείων, και την προώθηση της αρχαιολογικής έρευνας.

33. Βασιλικού – Δούμα 2007.

34. *Το δέντρο της ζωής στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας – Υπάτη*, Αθήνα – Λαμία, 2008.

35. *Πάμε μια βόλτα στο φεγγάρι με το μουσικό Σύνολο Κέλσος. Πανσελήνος του Αυγούστου 2008*, Αθήνα - Λαμία.

SUMMARY

RECENT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND RESTORATION WORKS IN
PHTHIOTIS, EURYTANIA AND PHOCIS IN 2008

George Kakavas

The present paper presents the recent research and restoration work in various sites and monuments in the areas of Phthiotis, Eurytania and Phocis, which are currently under the responsibility of the 24th Ephorate of Byzantine Antiquities.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1980. *Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού Ι, Θεσσαλονίκη.*
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1987. *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα ΙΙ, Θεσσαλονίκη.*
- Βασιλικού Ν. – Δούμα Ε., 2007. *Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, Υπάτη, Οδηγός, Αθήνα.*
- Βογιατζής Σ., 2006. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στα Αλεπόσιτα Λαμίας, *ΔΧΑΕ ΚΖ*, 101-114.
- Βρυνιώτης Ν. – Παννίτσαρης Γ., 1991. Ιερός Ναός Παναγίας Δομιανών, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 1453-1850, V, Αθήνα, 71-80, εικ. 1-17.*
- Γκίκας Γ., 1982². *Κάστρα του θρύλου και της ιστορίας, Αθήνα.*
- Δεριζιώτης Λ., 1994. Λάρυμνα. Ναός Αγίου Νικολάου, *ΑΔ 49, Χρονικά, 346.*
- Θέμελης Π., 1977. Ψηφιδωτά της Άμφισσας, *ΑΑΑ 10, 242-258.*
- Θέμελης Π., 1979. *Φωκικά Γράμματα 1, Άμφισσα, 7-11.*
- Κακαβάς Γ. – Πινάτση Χρ. – Ασλανίδης Κλ., 2009. Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην Άμφισσα. Νέα ευρήματα, *Εικοστό Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα, 54-55.*
- Κακαβάς Γ., 2009. Γεγονότα θρύλοι και παραδόσεις για το κάστρο της Άμφισσας, στο *Το φεγγάρι κάνει βόλτα με τους μουσικούς Ιχνηλάτες, τον Πύρρο Πουλίτσα και τη Σελήνη Φιλιππιτζή. Πανσέληνος του Αυγούστου 2009, Αθήνα - Άμφισσα, 1-4.*
- Καλαντζή-Σμπυράκη Α., 1979. Παλαιοχριστιανικό Βαπτιστήριο στην Υπάτη, *ΑΔ 34, Μελέται, 100-109.*
- Kase E., 1991. *The Great Isthmus Corridor Route. Exploration of the Fokis-Doris Expedition, τ. 1, Αϊοβα.*
- Κουρέντα-Ραπτάκη Α., 1990. Κίρρα. Παλαιοχριστιανική βασιλική, *ΑΔ 45, Χρονικά, 98.*
- Κυριακοπούλου Α., 1983. Κίρρα. Οικόπεδο Δ. Καστρίτη, *ΑΔ 38, Χρονικά, 74-75.*
- Λαζαρίδης Π., 1968. Ναός Αγίου Νικολάου Λαρυμνής, *ΑΔ 23, Χρονικά, 252.*
- Λαζαρίδης Π., 1969. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία α) Φθιώτιδας. Άγιος Νικόλαος β) Ευρυτανίας. Κλαυσείον, *ΑΔ 24, Χρονικά, 218 και 236-240.*
- Λαζαρίδης Π., 1970. Φωκίς, *ΑΔ 25, Χρονικά, 268-269.*
- Λαζαρίδης Π., 1971. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Φθιώτιδος – Φωκίδος, *ΑΔ 26, Χρονικά, 286-287.*
- Λαζαρίδης Π., 1972. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Φθιώτιδος – Φωκίδος, *ΑΔ 27, Χρονικά, 391-393.*
- Λαζαρίδης Π., 1973. Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Φθιώτιδος, *ΑΔ 28, Χρονικά, 322-325.*
- Miller W., 1908. The Marquisate of Boudonitza (1204-1414), *JHS 28, 234-249.*
- Μπάρλα Χ., 1967-1968. Ο Βυζαντινός ναός της Σουβάλας, *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, τ. 4, Αθήνα, 303-328.*
- Μπούρας Χ., 1989. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου παρά την Σφακά Λοκρίδος, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 1453-1850, ΙΙΙ, Αθήνα, 171-177, εικ. 3, 6.*

- Μπούρας Χ., 1991. Ο Άγιος Νικόλαος παρά τη Λάρυμνα, *Αρμός. Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, τ. Β', Θεσσαλονίκη, 1239-1253.
- Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ., 2002. *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12° αιώνα*, Αθήνα.
- Μπρούσκαρη Ε. (επιμ.), 2009². *Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Ντάσιος Φ., 1992. Συμβολή στην τοπογραφία της αρχαίας Φωκίδας, *Φωκικά Χρονικά* 4, 28-31.
- Ορλάνδος Α., 1929. Η παλαιοχριστιανική βασιλική των Δαφνουσίων της Λοκρίδος, *ΠΑΕ* 4, 227-230.
- Orlandos A., 1929. Une basilique paléochrétienne en Locride, *Byzantion* 5, 207-228.
- Ορλάνδος Α., 1935. Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος, *ΑΒΜΕ Α'*, 181-196.
- Pallas D., 1977. *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1958 à 1975*, *Sussidi allo Studio delle Antichità Cristiane* V, Rome.
- Sodini J.-P., 1978. Mosaïques paléochrétiennes de Grèce: L'atelier de Klapsi et de Loutra Hypatis, *BCH* 102, 557-561.
- Συθιακάκη Β., 2000. Ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής των Δαφνουσίων Λοκρών της Φθιώτιδας, στο *Έργο Εφορειών*, 235-244.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., 2002. Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, *Πρακτικά 1^{ου} Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας 2001*, Λαμία, 48-67.
- Σφηκόπουλος Ι.Θ., 1981. *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήνα.
- Χαλκιά Ε., 1988. Νέα Κούκουρα, *ΑΔ* 43, *Χρονικά*, 96-97.
- Χατζηδάκης Εμ., 1958. Ανασκαφή βασιλικής Κλαυσείου Ευρυτανίας, *ΠΑΕ*, 58-63.
- Χατζηδάκης Εμ., 1959. Ανασκαφή βασιλικής Κλαυσείου, *ΠΑΕ*, 34-36.

Εικ. 1. Οθωμανικό λουτρό στη Μενδενίτσα.

Εικ. 2. Άσπρο Ανδρόνικου Γ' Μεγαλοκομνηνού, κοπή Τραπεζούντας (1330-1332 μ.Χ.). ΒΜΦ (Συλλογή Κ. Κοτσίλη), Υπάτη.

Εικ. 3. Κιονόκρανο με τους 4 ποταμούς του Παραδείσου (6ος αι.) ΒΜΦ, Υπάτη.

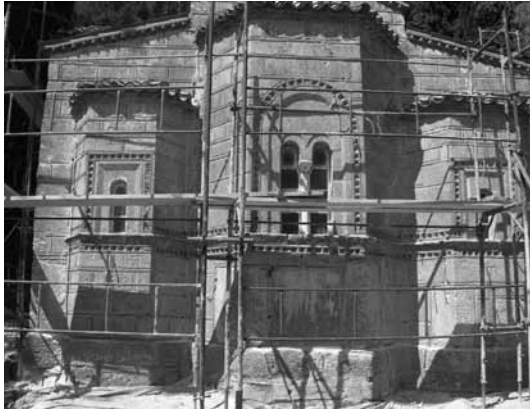
Εικ. 4. Αεροφωτογραφία του κάστρου της Μενδενίτσας.

Εικ. 5. Καθαρισμός του Κάστρου της Άμφισσας.

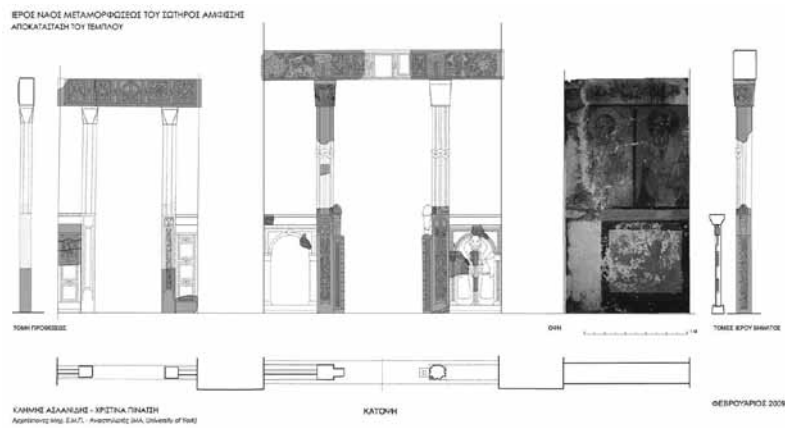
Εικ. 6. Η βασιλική του μάρτυρα Λεωνίδη στο Κλαυσί Ευρυτανίας.

Εικ. 7. Επίβλεψη εργασιών αποκατάστασης Σωτήρα
Άμφισσας (12ος αι.).

Εικ. 8. Επίβλεψη εργασιών αποκατάστασης Αγίου
Γεωργίου Σφάκας (13ος-16ος αι.).

Εικ. 9. Αποκατάσταση του μεσοβυζαντινού τέμπλου του Σωτήρα Άμφισσας.

Εικ. 10. Τοιχογραφίες Αγίου Νικολάου Λάρυμνας
(12ος αι.).

Εικ. 11. Τμήμα αποσπασμένου επιδαπέδιου
ψηφιδωτού από την Αταλάντη.

Εικ. 12. Καθολικό Κοίμησης της Θεοτόκου (1779-1798), Δομανοί Ευρυτανίας.

Εικ. 13. Δοκιμαστική ανασύσταση ψηφιδωτού δαπέδου βαπτιστηρίου Υπάτης.

Εικ. 14. «Περιβάλλον και Πολιτισμός το Δέντρο της Ζωής», ΒΜΦ, Υπάτη.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΥΠΑΤΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

Γεώργιος Κακαβάς, Αλεξία Υφαντή

Στο πλαίσιο του Μέτρου 3.3 «ΜΕΛΕΤΕΣ ΩΡΙΜΑΝΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑΣ» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ», το οποίο συγχρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού και την Ευρωπαϊκή Ένωση, η 24^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων εκπόνησε το 2008, τη «Μελέτη στερέωσης, προστασίας, καθαρισμού και ανάδειξης του Βυζαντινού Κάστρου της Υπάτης», καθώς και τη «Μελέτη διαμόρφωσης υπαίθριας έκθεσης αρχαιοτήτων στον αύλειο χώρο του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας στην Υπάτη».

Το κάστρο της Υπάτης, ένα από τα σπουδαιότερα μεσαιωνικά μνημεία της Στερεάς Ελλάδας, δεν έχει τύχει εργασιών στερέωσης ή αποκατάστασης των σωζόμενων οχυρώσεών του, εκτός από μεμονωμένους καθαρισμούς και αποψιλώσεις. Βασικός στόχος του πρώτου υποέργου της Μελέτης τέθηκε η στερέωση και η αποκατάσταση των ετοιμόρροπων οχυρώσεων κυρίως της ακρόπολης και η συνολική ανάδειξη του Κάστρου σε συνάρτηση με τον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Υπάτης, εργασίες απολύτως αναγκαίες, που θα αποτρέψουν την περαιτέρω καταστροφή του και θα εντάξουν όλα τα σημαντικά μνημεία της περιοχής σ' έναν οργανωμένο αρχαιολογικό περίπατο με φυσιολατρική διάσταση.

Το δεύτερο υποέργο της Μελέτης αφορούσε στους τρόπους παρουσίασης στον αύλειο χώρο του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας μεγάλων εκθεμάτων, των οποίων η έκθεση, εξαιτίας των διαστάσεών τους, προβλεπόταν να γίνει στην ευρύχωρη αυλή από τον αρχικό σχεδιασμό του μουσείου. Συγκεκριμένα πρόκειται να εκτεθούν σε ειδικά διαμορφωμένες κατασκευές α) το αποσπασμένο ψηφιδωτό δάπεδο που περιέβαλε την κτιστή κολυμβήθρα παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου, το οποίο εντοπίστηκε στο οικοπέδο Δημητρίου Σχίζα στην Υπάτη το 1980 και β) μεγάλα λίθινα αντικείμενα προερχόμενα από περισυλλογές, παραδόσεις και ανασκαφές στο νομό Φθιώτιδας¹.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο σημερινός οικισμός της Υπάτης αναπτύσσεται στη βόρεια πλαγιά ενός κωνικού λόφου στους πρόποδες της Οίτης, σε περίοπτη θέση πάνω από την κοιλάδα του Σπερχειού. Στην κορυφή του λόφου δεσπόζει η μεσαιωνική ακρόπολη, στο χώρο της οποίας εντοπίζεται διάσπαρτο αρχαίο οικοδομικό υλικό (εικ. 1). Η Υπάτη διέγραψε αδιάλειπτη ιστορική πορεία από την Αρχαιότητα έως τους Νεότερους χρόνους². Την παλαιοχριστιανική περίοδο η πόλη αναβαθμίστηκε σε διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο³ και η ενίσχυση της οχύρωσής της συμπεριλήφθηκε στο ιουστινιάνειο αμυντικό πρόγραμμα⁴. Τον 9^ο αι. μετονομάζεται σε *Νέαι Πάτραι*

1. Η επιστημονική ομάδα της 24^{ης} ΕΒΑ που συγκροτήθηκε για την εκπόνηση της Μελέτης απαρτίστηκε από τους: Γεώργιο Κακαβά, Δρ. Αρχαιολόγο - Ιστορικό Τέχνης, Προϊστάμενο, Αλεξία Υφαντή, συμβασιούχο Αρχαιολόγο, Παρθενόπη Υφαντή, συμβασιούχο Αρχιτέκτονα-Μηχανικό, Νικόλαο Παναγόπουλο, συμβασιούχο Τοπογράφο, Μαρία Γριβογιάννη, συμβασιούχο Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων και Θεοχάρη Μπλέτσα, συμβασιούχο Σχεδιαστή.

2. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2002, 54, σημ. 34.

3. Αναφέρεται έκτη ανάμεσα στις θεσσαλικές πόλεις (Ιεροκλής, *Συνέκδημος*, 642,16).

4. Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, IV, 2, 110.

ενώ αναφέρεται ως έδρα μητρόπολης από το 10^ο αι. και εξής⁵. Ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισε η πόλη κατά τους βυζαντινούς χρόνους αποδεικνύεται εκτός των άλλων και από τα ανασκαφικά ευρήματα, κυρίως μαρμάρινα και λίθινα *spolia*, που εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή⁶. Μετά το πέρας της Δ' Σταυροφορίας, παραχωρήθηκε ως φέουδο στο Βονιφάτιο Μομφερρατικό⁷, στη δικαιοδοσία του οποίου παρέμεινε μέχρι το 1218, οπότε καταλήφθηκε από το Θεόδωρο Άγγελο Δούκα Κομνηνό, Δεσπότη της Ηπείρου (1215-1230).

Η σημαντικότερη περίοδος για την πόλη αρχίζει μετά το 1268, όταν ο Ιωάννης Α' Άγγελος Δούκας Κομνηνός, ο αποκαλούμενος Νόθος⁸, δεύτερος γιος του Δεσπότη της Ηπείρου, Μιχαήλ Β', την όρισε πρωτεύουσα του αυτόνομου κρατιδίου του, της Μεγάλης Βλαχίας⁹. Η ενίσχυση των υφιστάμενων οχυρώσεων, αν όχι και η δημιουργία νέων, θα τέθηκαν σίγουρα στις άμεσες προτεραιότητες του Ιωάννη για την ασφάλεια του κράτους του¹⁰.

Η εμφάνιση της Καταλανικής Εταιρείας άλλαξε ριζικά το ιστορικό προσκήνιο. Το 1319, ο αρχηγός των Καταλανών, Αλφόνσος Φρειδερίκος, κυριέψε το κάστρο της Υπάτης μαζί με τα κάστρα του Λιδορικού, της Σιδερόπορτας, του Ζητούνιου, του Γαρδικίου, του Δομοκού και των Φαρσάλων και ίδρυσε το Δουκάτο των Νέων Πατρών, το οποίο, για περίπου ογδόντα χρόνια, τελούσε υπό την άμεση κυριαρχία των εξ Αραγωνίας βασιλέων της Σικελίας¹¹. Ως πρωτεύουσα του Δουκάτου, η Υπάτη γνώρισε νέα περίοδο ακμής, όπως πιστοποιείται από τις νομισματικές κυκλοφορίες της περιόδου, όπου αναφέρεται με την ονομασία *Neopatria* ή *La Patria*. Η άρνηση των βασιλέων της Σικελίας να μεταβιβάσουν τη φεουδαλική δικαιοδοσία των κάστρων των Νέων Πατρών, των Αθηνών, της Λειβαδιάς και ενίοτε του Σιδερόκαστρου, αποδεικνύει την ξεχωριστή σημασία τους. Συνεπώς είναι εύλογο να υποτεθεί ότι οι Καταλανοί εξακολούθησαν να συντηρούν τα τείχη της πόλης και του κάστρου με ανάλογα έργα. Πιθανότατα, ο κυκλικός πύργος της ακρόπολης ανήκει στα οχυρωματικά έργα του Αλφόνσου Φρειδερίκου της Αραγωνίας, νόθου γιου του βασιλιά Φρειδερίκου Β' της Σικελίας¹². Η σύντομη πολιορκία των Νέων Πατρών από τον Έλληνα Μίσερ Αρνερ, μεταξύ 1389-1390¹³, αποδεικνύουν την ισχυρή ακόμη οχύρωση της πόλης και της ακρόπολης.

Μετά από σύντομη Βυζαντινή επανάκτηση ή Φλωρεντινή κυριαρχία¹⁴, οι Νέες Πάτρες καταλαμβάνονται από τα στρατεύματα του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α', το 1393, μετά από σκληρή πολιορκία¹⁵. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η πόλη μετονομάστηκε σε *Πατρατζίκ*¹⁶ και αποτέλεσε έδρα πασά και επαρχίας¹⁷. Το Πατρατζίκ συμμετείχε ενεργά στον απελευθερωτικό Ξεσηκωμό του Γένους¹⁸. Η στρατιωτική σημασία του κάστρου της Υπάτης ίσως ατόνησε σ' αυτήν την περίοδο, χωρίς να είναι βέβαιο αν εγκαταλείφθηκε ολοκληρωτικά ή αν αποτέλεσε ορεινό οχυρό στο οποίο διέμενε φρουρά. Στα απομνημονεύματά του ο στρατηγός Μακρυγιάννης αναφέρεται σε αψιμαχίες γύρω από το κάστρο της Υπάτης, που το κατείχαν οι Τούρκοι¹⁹.

Οι πρώτες αναφορές στο κάστρο κατά τους Νεότερους χρόνους οφείλονται σε ξένους περιηγητές του 19^{ου} αι. Το 1840, ο Jean Alexandre Buchon, Γάλλος συγγραφέας και ιστορικός, είδε το στρογγυλό πύργο και αναφέρει μία πύλη και τετράγωνους πύργους μεσαιωνικών χρόνων²⁰. Με παρόμοιο τρόπο το περιγράφει και ο Καταλανός ερευνητής, Antonio Rubio Y Lluch²¹. Ο Friedrich Stählin²² περιγράφει, εκτός από το στρογγυ-

5. *IEE* Θ' 1979, 83, 94, 98, 104, 128, 255, 256, 272.

6. Βασιλικού - Δούμα 2007, 11.

7. Καραγιαννόπουλος 1993, 186-187.

8. Miller 1908, 132.

9. Το κράτος της Μεγάλης Βλαχίας εκτεινόταν από την Πίνδο και τον Όλυμπο, μέχρι τον Παγασητικό κόλπο και τον Παρνασσό, είχε δικό του στρατό, νομισματοκοπείο, διοικητική και εκκλησιαστική ιεραρχία (Βορτσέλας 1907, 295).

10. Η άποψη του Miller ότι κτίστηκε εξαρχής από τον Ιωάννη δεν ευσταθεί, καθώς τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα αποδεικνύουν τη διαχρονικότητα των οχυρώσεων (Miller 1908, 132 κ.ε.).

11. Rubio Y Lluch 1912, 58-59. Κακαβάς 2009, 19-29.

12. Kakavas 2008, 7, εικ. 10, 15.

13. Rubio Y Lluch 1912, 70-71.

14. Βορτσέλας 1907, 336, 339.

15. Γιαννόπουλος 1971, 64.

16. Γιαννόπουλος 1971, 102-105.

17. Γιαννόπουλος 1969, 139-198.

18. *IEE* IB' 1979, 107, 115, 116, 224, 363, 429.

19. *Απομνημονεύματα Στρατηγού Ι. Μακρυγιάννη* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη Ι.), Εν Αθήναις 1907, 150-153.

20. Buchon 1844, 330-331.

21. Rubio Y Lluch 1912, 56.

22. Stählin 1967², 219-221.

λό πύργο, τα τείχη της οχύρωσης που ακολουθούσαν το φρύδι των απόκρημνων πλευρών (Νοτιοανατολικής και Δυτικής) του λόφου και συνδέονταν με ένα εγκάρσιο τείχος κάτω από το βράχο του κάστρου, καθώς και την πύλη του εγκάρσιου τείχους²³.

Λεπτομερέστερη περιγραφή, κυρίως των αρχαίων λειψάνων που διατηρήθηκαν ή επαναχρησιμοποιήθηκαν σε κτίσματα του εσωτερικού της ακρόπολης, δίνει ο Yves Béquignon, ο οποίος επισκέφθηκε την Υπάτη στο πρώτο μισό του 20^{ου} αι.²⁴ Ενδεχομένως η εικόνα της ακρόπολης που αντίκρισε να μη διέφερε πολύ από τη σημερινή. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου η ακρόπολη χρησιμοποιήθηκε ευκαιριακά ως φυλάκιο στρατιωτικού αποσπάσματος²⁵.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΥΠΑΤΗΣ

Η πρώτη φάση των εργασιών για τη σύνταξη της μελέτης επικεντρώθηκε στην αποψίλωση της ακρόπολης της Υπάτης, στον εντοπισμό νέων ερειπίων και στην απελευθέρωσή τους από τη φυσική βλάστηση, κυρίως στα βόρεια και ανατολικά πρανή του λόφου. Η δεύτερη φάση αφορούσε στη διεξαγωγή περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας σε επιλεγμένα σημεία της ακρόπολης με στόχο τη συλλογή πρόσθετων στοιχείων για την τεκμηρίωση της μελέτης²⁶. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε σχεδιαστική αποτύπωση των οχυρωματικών λειψάνων, αεροφωτογράφιση του χώρου, καθώς και δειγματοληψία κονιαμάτων από τα τείχη, έναν κυκλικό πύργο και μία κινστέρινα²⁷. Μέχρι τότε από τις οχυρώσεις του Κάστρου ήταν ορατά μόνο τα ερείπια της ακρόπολης: ο κυκλικός πύργος, τμήμα του ανατολικού τείχους και το μεγαλύτερο μέρος του αντίστοιχου βόρειου, καθώς και τα θεμέλια δύο κτισμάτων. Όλο το Βορειοανατολικό πρανές του λόφου, που αναπτύσσεται προς την πλευρά της Υπάτης, ήταν σχεδόν απροσπέλαστο εξαιτίας της πυκνής άγριας βλάστησης.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα, αποψιλώθηκε το εσωτερικό της ακρόπολης²⁸, διανοίχτηκαν μονοπάτια στα πρανή του λόφου, εντοπίστηκαν και καθαρίστηκαν τα υπολείμματα ενός ισχυρού διατειχίσματος. Επιπλέον αποκαλύφθηκαν τμήματα τείχους στο φρύδι της νότιας απόκρημνης πλευράς, καθώς και τμήματα τειχών και λιθοσωρών διάσπαρτα στις πλαγιές του λόφου, όπου επιφανειακά εντοπίζονται άφθονο οικοδομικό υλικό και άβαφη χρηστική κεραμική.

Νότια της Υπάτης, κοντά στο ξωκλήσι του Αη-Γιάννη σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση ένα τμήμα από τα διατειχίσματα της καστροπολιτείας²⁹. Έχει επιμελημένη τοιχοποιία από αδρά κατεργασμένες πέτρες διαφόρων μεγεθών, που τοποθετούνται σε σειρές στο εξωτερικό μέτωπο και συνδέονται με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Στους αρμούς παρεμβάλλονται σποραδικά τεμάχια πλίνθων και μικρότερες πέτρες, ενώ ο πυρήνας αποτελείται από αργολιθοδομή. Πρόκειται για την τυπική τοιχοδομία που παρατηρείται στο μεγαλύτερο μέρος των οχυρωματικών λειψάνων του κάστρου και ανάγεται στη μεσοβυζαντινή περίοδο³⁰.

Στη συνέχεια εντοπίστηκε δεύτερο ισχυρό διατειχισμα, το οποίο περιτρέχει το μέσο του λόφου διαγράφοντας καμπύλη από το Δυτικό ρέμα έως την Ανατολική χαράδρα του λόφου (εικ. 2). Αποτελείται από δύο τμήματα, συνολικού μήκους 280 μ., που σχηματίζουν ορθή γωνία³¹. Σε τακτά διαστήματα στο εξωτερικό μέτωπο του τείχους διακρίνονται τετράπλευρα ή κυλινδρικά ανοίγματα-δοκοθήκες. Λίγο μεγαλύτερα τετράπλευρα ανοίγματα με κατωφερή δάπεδα και μεγάλο βάθος, πιθανότατα αποτελούν απολήξεις αγωγών

23. Πιθανόν αναφέρεται στο διατειχισμα, τμήματα του οποίου είναι ορατά μέχρι και σήμερα.

24. Béquignon 1937, 308-310.

25. Μαργαρίτης 2000, 252.

26. Κακαβάς - Υφαντή 2011, 41-61. Οφείλονται θερμές ευχαριστίες για την εξαιρετική εργασία τους στον κ. Π. Τσαούση,μόνιμο εργατοτεχνίτη της 24^{ης} ΕΒΑ, καθώς και στους συμβασιούχους εργάτες, κ.κ. Η. Αναγνωστόπουλο, Σπ. Βήττα, Π. Δανιήλ, Α. Θωμά, Π. Κοντογεώργο, Γ.Μωυσιάδη και Η.Παχή.

27. Καθοριστική υπήρξε η συμβολή των κ.κ. Φώτη Γεωργανή, συντηρητή Αρχαιοτήτων της Διεύθυνσης Συντήρησης, Σταυρούλας Ψυχογιπούλου, Γεωλόγου της Διεύθυνσης Συντήρησης, Παναγιώτη Σαρταμπάκου, τοπογράφου και Κωνσταντίνου Ξενικάκη, φωτογράφου.

28. Ο Δήμος Υπάτης υπήρξε πολύτιμος αρωγός σε όλα τα στάδια των εργασιών για τη μελέτη, προσφέροντας έμπυχο και άψυχο υλικό.

29. Μήκος 22 μ., πλάτος 0,90 μ. και μέγιστο ύψος 2,70 μ.

30. Κοντογιάννης 2002, 40, όπου και η σχετική προηγούμενη βιβλιογραφία.

31. Το ύψος του κυμαίνεται από 1,40 μέχρι 5,00 μ. και το πλάτος του φθάνει μέχρι 2,00 μ.

απορροής όμβριων ή ακάθαρτων υδάτων. Στην τοιχοποιία του διατειχίσματος έχουν χρησιμοποιηθεί αρκετά *spolia*, με σπουδαιότερο ένα τμήμα μαρμάρινου κιονόκρανου³² παλαιοχριστιανικών χρόνων³³ (εικ. 3).

Κατά την αποψίλωση του χείλους της Νότιας πλευράς του λόφου αποκαλύφθηκαν λείψανα τειχών ανάμεσα στις βραχώδεις σχισμές. Το μεγαλύτερο μέρος της οχύρωσης της Νότιας πλευράς έχει κατακρημνιστεί, όπως καταδεικνύει το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό στα ριζά του λόφου. Διατηρούνται αποσπασματικά δύο τμήματα τείχους στο ΝΔ και ΝΑ φρύδι αντίστοιχα³⁴ (εικ. 4). Οι υψηλοί κάθετοι βράχοι αποτελούν φυσική οχύρωση για τη Νότια πλευρά της ακρόπολης. Ωστόσο, ιδιαίτερα ευπαθή σημεία, όπως μεγάλα ανοίγματα ή σχισμές στους βράχους, τα οποία θα ήταν ευάλωτα σε μία ενδεχόμενη επίθεση, ενισχύθηκαν με αμυντικό τείχος. Κοντά στη ΝΔ πλευρά της ακρόπολης εντοπίστηκε τμήμα από ένα ακόμη διατείχισμα³⁵. Επίσης, στα Νότια του ΒΔ σκέλους του μεγάλου διατειχίσματος διαγράφονται στο έδαφος τα ίχνη ενός ορθογωνίου κτιριακού συγκροτήματος, για τη διευκρίνιση της μορφής του οποίου απαιτείται περαιτέρω ανασκαφική έρευνα.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΥΠΑΤΗΣ

Η ακρόπολη της Υπάτης εκτείνεται σ' ένα ελλειψοειδές –κατωφερές προς τα Β– πλάτωμα, συνολικής έκτασης 2.595 τ.μ. Στο Δ άκρο της απόκρημνης Νότιας πλευράς υψώνεται ένας ερειπωμένος κυκλικός πύργος³⁶, θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο (εικ. 5). Η κατεστραμμένη ανωδομή του, κυρίως στην Ανατολική πλευρά, επιτρέπει να διακριθούν δύο οικοδομικές φάσεις. Ο εξωτερικός, κυκλικός τοίχος³⁷ φαίνεται ότι αποτελεί επένδυση ενός αρχικού τετράπλευρου πυρήνα. Διακρίνονται δύο ευθύγραμμα τμήματα τοίχων³⁸, των οποίων το ενδιάμεσο διάστημα πληρώνεται με σωρό λίθων και πλίνθων συναρμοσμένων με ασβεστοκονίαμα. Η σχεδόν κλιμακωτή διάταξη της λιθοδομής στο μεσοδιάστημα πιθανότατα υποδεικνύει τη θέση της κλίμακας ανόδου στον πύργο.

Το Βόρειο τείχος³⁹ σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Η εξωτερική όψη του υψώνεται από 0,40 έως 6,00 μ., αλλά εσωτερικά το τείχος δεν εξέχει πάνω από την επιφάνεια του εδάφους. Η ΒΔ γωνία του έχει καταστραφεί ολοσχερώς και εντοπίστηκε μόνο ο κατώτερος δόμος θεμελίωσής της. Αποκαλύφθηκε επίσης η ΒΑ γωνία του, η οποία αποτελείται από πέντε δόμους αρχαίων λιθόπλινθων⁴⁰, θεμελιωμένων απευθείας στο βραχώδες έδαφος και δομημένων σύμφωνα με το ακανόνιστο ισόδομο ορθογώνιο σύστημα⁴¹. Πρόκειται, πιθανότατα, για *in situ* τμήμα του αρχαίου τείχους που συμπεριλήφθηκε στη βυζαντινή οχύρωση της ακρόπολης.

Στο ανώτερο επίπεδο του βόρειου τείχους σώζεται μία τετράπλευρη οπή, με τριγωνική κάτοψη και επιμελημένες λιθόκτιστες παρειές (εικ. 6). Η εξωτερική όψη της έχει καταρρεύσει και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την αποκατάστασή της. Η κάτοψη της οπής παραπέμπει στη μορφολογία τοξοθυρίδας, όμως η εύρεση μίας μικρής στρώσης λιωμένου εύφλεκτου υλικού –πιθανόν πίσσας– πάνω στις πέτρες του εσωτερικού δαπέδου της, ενδεχομένως την ταυτίζει με τύπο μεμονωμένης καταχύστρας⁴². Το τελευταίο αυτό στοιχείο υποδηλώνει ότι η πύλη της ακρόπολης βρισκόταν αρκετά κοντά, επειδή οι καταχύστρες είναι οχυρωματικές κατασκευές που συνήθιζονταν κυρίως πάνω από πύλες, καθώς και σε ελάχιστα τμήματα τειχών⁴³.

Στην εξωτερική πλευρά του βόρειου τείχους διακρίνονται τετράπλευρα ανοίγματα⁴⁴, τα οποία πιθανώς αποτελούν δοκοθήκες. Εντοπίστηκαν και δύο ακόμη τετράπλευρα ανοίγματα μεγαλύτερου βάρους, σε ύψος

32. Μήκος 0,32 μ., ύψος 0,12 μ.

33. Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.) 2002, 67.

34. ΝΔ τμήμα: μήκ. 6,65 μ., πλ. 1,75 μ., ύψ. 1,21 μ. - ΝΑ τμήμα: μήκ. 10 μ., ύψ. 2,20 - 3,30 μ.

35. Είναι ορατή μόνο η εξωτερική όψη του σε μήκος 12 μ. και σε ύψος 0,55-1,25 μ.

36. Έχει διάμετρο 5,00 μ. Το σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται από 3,00 μέχρι 6,20 μ.

37. Το πάχος του κυκλικού τοίχου είναι 1,20 μ.

38. Το πλάτος κάθε τμήματος είναι 1,50 μ. και του μεσοδιαστήματός τους αντίστοιχα 0,50 μ.

39. Έχει μήκος 41,00 μ. και πλάτος 1,40 μ.

40. Συνολικού ύψους 2,10 μ.

41. Ορλάνδος 1994, 222-223.

42. Διαστ.: 0,30 × 0,30 μ.

43. Κοντογιάννης 2002, 67-68, 122-123.

44. Ενδεικτικές διαστάσεις: μήκ. 0,23 × πλ. 0,15 × βάθ. 0,94 μ.

0,80-1,20 μ. πάνω από τη θεμελίωση⁴⁵. Ο πυθμένας τους έχει κατασκευαστεί με επάλληλα τοποθετημένες κεραμίδες, επιστρωμένες με ασβεστοκονίαμα, με κλίση προς την εξωτερική πλευρά των τειχών. Πρόκειται είτε για αποχετευτικούς αγωγούς ή για αγωγούς απορροής όμβριων υδάτων από το εσωτερικό της ακρόπολης.

Ακόμη η ανασκαφική έρευνα απέδειξε ότι, το μεγάλο τμήμα του τείχους που ήταν ορατό στην Ανατολική πλευρά της ακρόπολης, διαιρείται σε δύο σκέλη που σχηματίζουν ορθή γωνία μεταξύ τους. Τα πρώτο σκέλος ξεκινά από τη ΒΑ γωνία του Βόρειου τείχους κατευθύνεται Νότια και ακολούθως σχηματίζει γωνία με το δεύτερο τμήμα του, το οποίο συνεχίζει προς το Νοτιοανατολικό φρύδι του λόφου.

Η αφαίρεση ενός λιθοσωρού στο ΒΑ σκέλος του τείχους αποκάλυψε την πύλη της ακρόπολης⁴⁶, ακριβώς στο μέσο ενός κεκλιμένου επιπέδου, επιβεβαιώνοντας την αρχική μας υπόθεση (εικ. 7). Το λιθόκτιστο κατώφλι της με τους λαξευμένους τόρμους βρέθηκε *in situ*⁴⁷. Εξωτερικά, εντοπίστηκαν μικρές λίθινες πλάκες, προερχόμενες πιθανώς από τη λιθόστρωτη οδό ή την κλίμακα πρόσβασης στην πύλη. Επίσης, ήρθε στο φως ένας αμελώς κατασκευασμένος λιθόκτιστος τοίχος⁴⁸, κάθετος στην εξωτερική όψη της ΒΑ γωνίας του τείχους, ο οποίος προφανώς λειτουργούσε ως ανάλημμα για τη στήριξη του πρανούς της πρόσβασης στην πύλη. Η έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως στη διευκρίνιση μικρού εσωτερικού χώρου της ακρόπολης σε συνέχεια της πύλης. Αποκαλύφθηκε ένας λιθόκτιστος τοίχος (Τ2) που τέμνει κάθετα την εσωτερική όψη του ανατολικού τείχους, τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου και ένας αποχετευτικός αγωγός πειόσχημης διατομής μεταξύ του δαπέδου και της όψης του βόρειου τείχους⁴⁹. Από τις επιχώσεις της πύλης προήλθε ένα χάλκινο νόμισμα⁵⁰, *τορνέζιο του Ιωάννη Β' Ορσίνι, Δεσπότη της Ηπείρου (1323-1335)*⁵¹ (εικ. 8α).

Κατά την αποκάλυψη της θεμελίωσης του δεύτερου σκέλους του Ανατολικού τείχους μέχρι το ΝΑ φρύδι του λόφου⁵², εντοπίστηκε η εφυαλωμένο, εγχάρακτο, γραπτό όστρακο πιθανώς από χείλος πινακίου, που χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} ή στις αρχές 14^{ου} αι.⁵³. Βρέθηκε ακόμη ένας τοίχος (Τ1)⁵⁴, που τέμνει το εσωτερικό μέτωπο του τείχους. Σε απόσταση 0,60 μ. από τη νότια όψη του αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής⁵⁵, από το οποίο ανασύρθηκαν τρία νομίσματα (εικ. 8β, γ, δ). Από τη χρονολογική ταύτισή τους προέκυψε ότι τα δύο, κατασκευασμένα από κράμα χαλκού και αργύρου, είναι *torneselli της Ενετικής Δημοκρατίας*⁵⁶ και αποδίδονται στην εποχή του Antonio Venier (1382-1400). Το τρίτο είναι ασημένιο *soldino της Ενετικής Δημοκρατίας*⁵⁷, το οποίο ανήκει στη χρονική περίοδο του δόγη Andrea Contarini (1368-1382)⁵⁸.

Από το τείχος της Δυτικής πλευράς της ακρόπολης ήταν ορατό μόνο ένα τμήμα του, μέχρι ύψος 2,00 μ. πλησίον του κυκλικού πύργου. Η έρευνα αποκάλυψε το εξωτερικό μέτωπο της θεμελίωσής του⁵⁹.

Στο Νοτιοανατολικό χώρο της ακρόπολης ερευνήθηκε ένα τετράγωνο σχεδόν κτίσμα αποτελούμενο από δύο τοίχους, έναν λιθόκτιστο και έναν πλινθόκτιστο αντίστοιχα, θεμελιωμένους στο χείλος ορύγματος, λαξευμένου στο βραχώδες υπέδαφος (εικ. 9). Το ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, με το οποίο είναι επιχρισμένες οι εσωτερικές όψεις του ορύγματος, η ισχυρή τοιχοποιία του ΝΑ τοίχου από αρχαίες λιθοπλίνθους και οι είκοσι τρεις λιθόπλινθοι που κείτονται ολόγυρά του, αποτέλεσαν τις πρώτες ενδείξεις για την ταύτισή του με

45. Έχουν διαστάσεις: μήκ. 0,21 × πλ. 0,25 × βάρ. 1,80 μ.

46. Έχει πλάτος 1,95 μ.

47. Ο ΝΑ τώρμος έχει διαστ.: 0,14 × 0,10 × 0,05 μ. και ο ΒΑ έχει διαστ.: 0,18 × 0,15 × 0,07 μ.

48. Έχει μήκος 9,70 μ. και ύψος από 0,60 μ. έως 1,00 μ.

49. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,70 μ. Έχει πλάτος 0,45 μ. και ύψος 0,20 μ.

50. Οι κ.κ. Γιόρκα Νικολάου, Αρχαιολόγος του Νομισματικού Μουσείου και Αναστασία Ντίνα, Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων της 7^{ης} ΕΒΑ, επιμελήθηκαν τη συντήρηση και ταύτιση των νομισμάτων. Τις ευχαριστούμε θερμά για την ευγενική και πολύτιμη προσφορά τους.

51. Τζάμαλης 1981, 60, πίν. Γ'.

52. Συνολικό μήκος 34,10 μ., πλάτος 1,40 μ. Σώζεται σε ύψος από 0,83 μέχρι 4,00 μ.

53. Καλοπίση-Βέρτη 2003, 99.

54. Το μήκος του αποκαλύφθηκε μέχρι 2,45 μ., ύψος 0,60 μ.. Πλάτος 1,10 μ. Ομοια τοιχοδομία με του τείχους. Ανήκει σε κάποιο κτίσμα στο εσωτερικό της ακρόπολης.

55. Διαστ.: 1,70 × 1,10 μ. Συνίστατο από ίχνη καύσης πάνω σε στρώση από πηλό μαζί με θραύσματα κεράμων και πλινθών, πεσμένους λίθους και στρώσεις ασβεστοκονιάματος.

56. Paradoroli, πίν. XIII, αριθ. 11, 231.

57. Ομοίως τη συντήρηση και ταύτιση των νομισμάτων επιμελήθηκαν οι κ.κ. Γιόρκα Νικολάου και Αναστασία Ντίνα.

58. Paradoroli, πίν. XII, αριθ. 12, 216.

59. Έχει συνολικό μήκος 34,00 μ. και ύψος 0,50 - 0,70 μ.

πύργου, στη βάση του οποίου υπήρχε κινστέρινα⁶⁰. Διερευνήθηκε το εσωτερικό της μέχρι βάθος 3,20 μ., χωρίς να εντοπιστεί ο πυθμένας της, εξαιτίας του ασφυκτικού χρονοδιαγράμματος των εργασιών⁶¹.

Στο ΒΑ άκρο του επικλινούς πλατώματος της ακρόπολης αποκαλύφθηκε το περίγραμμα ενός τετράγωνου κτίσματος, δομημένου με αρχαίες λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση και αργολιθοδομή. Πρόκειται για νεότερη κατασκευή, η οποία σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, αποτέλεσε κατάλυμα στρατιωτικού αγήματος, που στρατοπέδευσε στην Υπάτη κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου⁶². Ανάλογες πληροφορίες δικαιολογούν την ύπαρξη των συνολικά δεκαεννιά λιθοπλίνθων που διακρίνονται πρόχειρα τοποθετημένες πάνω στο Ανατολικό τείχος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως προαναφέρθηκε, τα πρώτα έργα που έγιναν κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο στην αρχαία ακρόπολη εντάσσονται στο οικοδομικό πρόγραμμα του Ιουστινιανού. Οικοδομικά ίχνη αυτής της περιόδου δεν εντοπίστηκαν σ' αυτή τη φάση των εργασιών⁶³. Η κύρια οικοδομική περίοδος, στην οποία ανήκουν τα σωζόμενα σήμερα οχυρωματικά κατάλοιπα, θα πρέπει να αναχθεί στην ηγεμονία του Ιωάννη Α' Άγγελου Δούκα Κομνηνού του Νόθου. Η ανεπιτυχής πολιορκία της πόλης από τον Ιωάννη Κομνηνό Παλαιολόγο το 1275 επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι ο Ιωάννης ενίσχυσε την άμυνα της πρωτεύουσάς του με ισχυρά τείχη.

Τα οχυρωματικά έργα βελτίωσαν τη φυσικά οχυρή θέση της Υπάτης, καθώς ο περιορισμένος χώρος της ακρόπολης και η αυξανόμενη ανάγκη να καταστεί το κάστρο καταφύγιο της περιοχής οδήγησαν στη δημιουργία περισσότερων του ενός οχυρωματικών περιβόλων. Οι περίβολοι αυτοί έδιναν τη δυνατότητα καλύτερης άμυνας, αφού σε περίπτωση κατάληψης ενός από αυτούς, οι κάτοικοι μπορούσαν να καταφύγουν στον αμέσως εσωτερικό. Η αμυντική αυτή λειτουργία των περιβόλων προϋποθέτει ένα ολοκληρωμένο οχυρωματικό σύστημα, το οποίο στην περίπτωση της καστροπολιτείας της Υπάτης αποδεικνύεται από την όμοια τοιχοδομία τους, καθώς και από το γεγονός ότι ο χώρος του κάστρου, όταν εγκαταλείφθηκε, δεν κατοικήθηκε ποτέ ξανά μέχρι σήμερα, επομένως δεν αλλοιώθηκε η φυσιογνωμία του.

Η τοιχοδομία του κάστρου δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Τα τείχη κατασκευάστηκαν με σειρές αδρά κατεργασμένων λίθων, στους αρμούς των οποίων παρεμβάλλονταν οπτόπλινθοι και μικρότερες πέτρες, ενώ συχνή ήταν και η χρήση αρχαιότερου οικοδομικού υλικού. Αποδείχτηκε ότι ένα σημαντικό τμήμα της αρχαίας θεμελίωσης του τείχους της ακρόπολης ενσωματώθηκε στη βυζαντινή οχύρωση. Ο ανωτέρω τύπος της τοιχοποιίας φαίνεται να εκτείνεται από τα τέλη του 11^{ου} ή τις αρχές του 12^{ου} αι., ενώ είναι σε χρήση μέχρι τα τέλη του 14^{ου} αι, σύμφωνα με τις νεότερες νομισματικές μαρτυρίες. Έτσι η χρονολόγηση των οχυρώσεων με τη χαρακτηριστική τους τοιχοποιία εντάσσεται σ' αυτά τα χρονικά πλαίσια⁶⁴. Επιπλέον λαμβάνοντας υπόψη τα ιστορικά δεδομένα και τα πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα είναι βάσιμη η απόδοση της κύριας φάσης του κάστρου της Υπάτης στο 13ο αιώνα, πιθανώς στο β' μισό του.

Επίσης, οι Καταλανοί, κυρίαρχοι από το 1318 του κάστρου, πρέπει να επιμελήθηκαν τη συντήρηση των οχυρώσεων. Ο κυκλικός πύργος ενδεχομένως αποτελεί οχυρωματικό κατάλοιπο της Καταλανοκρατίας, κατασκευή, όπως προαναφέρθηκε, του Αλφόνσου Φρειδερίκου της Αραγωνίας (1317-1330)⁶⁵. Η καταστροφή της ανωδομής των τειχών και η αδυναμία αποκατάστασης των κυριότερων μορφολογικών χαρακτηριστικών τους δεν επιτρέπουν την ασφαλή συναγωγή συμπερασμάτων για τις οικοδομικές φάσεις του κάστρου και τα λίγα δεδομένα από την περιορισμένη ανασκαφική έρευνα έρχονται να φωτίσουν τη μορφή του κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Πράγματι καταδεικνύουν ότι όλη η πλευρά του λόφου από την ακρόπολη μέχρι τις

60. Διαστ.: 5,00 × 4,48 μ. Το εσωτερικό της επιχρίστηκε με τρία τουλάχιστον διαφορετικά στρώματα υδραυλικού κονιάματος, μεταξύ των οποίων παρεμβλήθηκε στρώση άβαφων οστράκων χρηστικής κεραμικής για την ενίσχυση της στεγανότητας.

61. Η ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα του οικοδομικού υλικού που προήλθε από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκε σε μικρό πλάτωμα, με σκοπό τη μελλοντική αξιοποίησή του σε ενδεχόμενη ανάκτηση μέρους της θεμελίωσης του πύργου.

62. Μαργαρίτης 2000, 252.

63. Το 2006, ο αρχαιολόγος της 24^{ης} ΕΒΑ, κ. Γεώργιος Πάλλης περισυνέλεξε ένα σπάραγμα παλαιοχριστιανικού αμφίλυφου μαρμάρινου θωρακίου κοντά στον κυκλικό πύργο. Υπό την επίβλεψή του πραγματοποιήθηκε και ο πρώτος καθαρισμός της ακρόπολης κατά το 2007.

64. Κοντογιάννης 2002, 40.

65. Kakavas 1998, 7, εικ. 10, 15. Κακαβάς 2009, 22, εικ. 2, 6.

Νότιες παρυφές του σύγχρονου οικισμού της Υπάτης αποτελούσε το σημαντικότερο οχυρό τμήμα του κάστρου, καθώς τμήματα οχυρώσεων –ενδεχομένως των εξωτερικών– έχουν εντοπιστεί και στις Βόρειες παρυφές του οικισμού⁶⁶.

Με την υλοποίηση της μελέτης επιδιώκεται η διάσωση και η ανάδειξη του σπουδαιότερου ιστορικού μνημείου της Δυτικής Φθιώτιδας, το οποίο θα αποτελέσει τον πυρήνα για ένα ευρύτερο διαθεματικό πλαίσιο, επικεντρωμένο στην προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς σε συνδυασμό με την ορθή διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος του Εθνικού Δρυμού της Οίτης. Η αποκατάσταση και ανάδειξη του κάστρου της Υπάτης μπορεί να επιτευχθεί με τη συντήρηση και ανάκτηση των οχυρωματικών λειψάνων, του κυκλικού πύργου και της κινστέρνας της ακρόπολης, καθώς και τη δημιουργία μονοπατιών πρόσβασης και την τοποθέτηση πινακίδων πληροφόρησης. Η προσέγγιση των επισκεπτών στο μνημείο θα πραγματοποιείται με έναν κυκλικό αρχαιολογικό περίπατο, που θα έχει αφετηρία το Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας και ενδιάμεσες στάσεις στους ναούς της Αγίας Σοφίας, του Αγίου Νικολάου και στο ξωκλήσι του Αη-Γιάννη. Συγχρόνως, θα προσφέρεται με τρόπο επεξηγηματικό και εύληπτο, κυρίως με ξεναγήσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα και πλούσιο οπτικοακουστικό υλικό, η μακραίωνη λαμπρή ιστορική και πολιτισμική διαδρομή της Υπάτης (εικ. 10).

66. Στα απαλλοτριωμένα οικοπέδα Ευανθίας Κατσίμπρα και Δέσποινας Νικολάου αποκαλύφθηκαν τμήματα του αρχαίου τείχους της πόλης με μεταγενέστερες επισκευές, υστερορωμαϊκές και βυζαντινές (Παπακωνσταντίνου 1985, 159. Παπακωνσταντίνου 1986, 70-72). Επίσης αποκαλύφθηκε η συνέχεια των οχυρώσεων μεταξύ των ανωτέρω οικοπέδων σε σωστικές ανασκαφές (Πάντος 1990, 174). Οι μεταγενέστερες επισκευές του αρχαίου τείχους και η κεραμική των επιχώσεων, που κλιμακώνεται από τους Ελληνιστικούς ως τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, φανερώνουν αφενός τη διαχρονική χρήση της οχύρωσης της πόλης και αφετέρου προσδιορίζουν τα Βόρεια όριά της, τα οποία δεν διαφέρουν πολύ από αυτά του σύγχρονου οικισμού.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE CASTLE OF HYPATI (NEAI PATRAI) IN THE FRAME OF THE OPERATIONAL PROJECT “CULTURE”

George Kakavas, Alexia Yfanti

In 2008 the Operational Program for Culture, which was co-financed by the Greek State and the European Union, included the Project for the exhibition of various Early Christian and Byzantine antiquities in the courtyard of the recently inaugurated Byzantine Museum of Hypati (*Neai Patrai*), Phthiotis, and the Project for the cleaning, protection and conservation of the castle of Hypati. The 24th Ephorate of Byzantine Antiquities undertook both projects. At the court of the Byzantine Museum of Hypati the installation of a Lapidarium was programmed and a protective shelter over the Early Christian mosaic floor of the baptistery of the Hypati basilica was constructed. The ultimate objective of this Project was to create an archaeological walk up to the castle with the Museum as starting point, and as intermediate stops the churches of St. Sophia and St. Nicholas dated to the Post-byzantine period, in order to illustrate the continuous history of Hypati from Antiquity to Modern times. The works on the castle of Hypati included the cleaning of the citadel and of some sections of the precinct, of the walls of various buildings inside the fortress and of other vestiges. Small-scale excavations at selected points of the citadel unearthed a square tower which had a cistern at its basement and brought to light the perimeter of the western round tower, the two construction phases of which were acknowledged. Moreover, the west and the east branches of the fortress, a military lodge and the main gate of the citadel were also discovered.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλικού Ν. – Δούμα Ε., 2007. *Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, Υπάτη*, Οδηγός, Αθήνα.
- Béquignon Y., 1937. *La vallée du Spercheios des origines au IVe siècle, Études d'archéologie et de topographie*, Paris.
- Βορτσέλας Ι.Γ., 1907. *Φθιώτις η προς Νότον της Όθρυος*, Εν Αθήναις.
- Buchon J.A., 1844. *La Grèce continentale et la Morée*, Paris.
- Γιαννόπουλος Ι.Γ., 1969. *Η περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπί ανά την Στερεάν Ελλάδα*, *ΕΕΣΤΜ* 2, 139-198.
- Γιαννόπουλος Ι.Γ., 1971. *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Εν Αθήναις.
- Γκίκας Γ.Π., 1988. *Κάστρα-Ταξίδια στην Ελλάδα του θρύλου και της πραγματικότητας*, τ. Δ', Αθήνα.
- Ζαχαρόπουλος Ν.Γ., 1981. *Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά την Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη.
- Kakavas G., 2008. The Cultural Heritage of the Catalan Feudal State of Neopatria (Neai Patrai/Hypate), Central Greece, From its Foundation in 1318-1319 to Present Day, στο *International Congress on World Heritage, Burgos-Spain 14-19 July 2008*, (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Κακαβάς Γ., 2009. Η πολιτιστική κληρονομιά του Καταλανικού φεουδαρχικού κράτους της Νεοπάτριας (Νέαι Πάτραι/Υπάτη) από την ίδρυσή του το 1318-1319 μέχρι σήμερα, *Υπάτη* 52 (Δεκέμβριος), 19-29.
- Κακαβάς Γ. – Υφαντή Α., 2011. Υπάτη, μια βυζαντινή καστροπολιτεία. Η αρχαιολογική έρευνα στο κάστρο της Υπάτης, *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία, την εκκλησιαστική τέχνη, και τον ελλαδικό μοναχισμό, Υπάτη 8-10 Μαΐου 2009. Πρακτικά*, Αθήνα 2011, 41-61.
- Καλαντζή-Σμπυράκη Α., 1979. Παλαιοχριστιανικό Βαπτιστήριο στην Υπάτη, *ΑΔ* 34, *Μελέται*, 100-109.
- Καλοπίση-Βέρτη Σ. (επιμ.), 2003. *Διδακτική Συλλογή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Κεραμικής*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Μουσείο Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Αθήνα.
- Καραγιαννόπουλος Ι., 1993. *Το Βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη.
- Κοντογιάννης Ν.Δ., 2002. *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα.

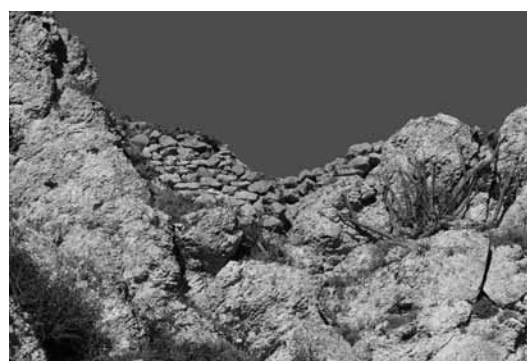
- Κόντογλου Φ., 1987. *Καστρολόγος*, Αθήνα.
- Κοτσίλης Κ., 2005. Η Δούκισσα των Αθηνών Ελένη του Ιωάννη Α' Αγγέλου Δούκα Κομνηνού Σεβαστοκράτορα Θεσσαλίας και Νέων Πατρών, *ΘεσΗμ* 47, 113-132.
- Μαργαρίτης Γ., 2000. *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, τ. 1, Αθήνα.
- Miller W., 1908. *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, London.
- Ορλάνδος Α., 1994. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα.
- Πάντος Π., 1990. Η Υπάτη. Βόρειο τείχος, *ΑΔ* 45, *Χρονικά*, 174.
- Paradropoli N., 1893. *Le Monete di Venezia, Coi Disegni di C. Kunz*, I, Venezia.
- Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 1985. Υπάτη, *ΑΔ* 40, *Χρονικά*, 159.
- Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 1986. Υπάτη, Οικόπεδο Δέσπ. Νικολάου, *ΑΔ* 41, *Χρονικά*, 70-72.
- Παπαναγιώτου Τ., 1971. *Ιστορία και Μνημεία της Φθιώτιδας*, Εν Αθήναις, 223-227.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Ώρες Βυζαντίου, Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο, Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα.
- Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*. Procopii Caesariensis opera omnia IV. *De Aedificiis libri IV* (εκδ. J. Hanry – G. Wirth), Leipzig 1964.
- Rubio Y Lluch A., 1912.. *Περί των καταλανικών φρουριών της ηπειρωτικής Ελλάδος* (μτφρ. Μαυράκη Γ.Ν.), Εν Αθήναις.
- Stählin F., 1967². *Das hellenische Thessalien: Landeskundliche und geschichtliche Beschreibung Thessaliens in der hellenischen und römischen Zeit*, Amsterdam.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., 2002.. Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, στο *Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (3-4 Νοεμβρίου 2001)*, Λαμία, 48-67.
- Σφηκόπουλος Ι.Θ., 1981. *Μεσαιωνικά Κάστρα και Πύργοι στη Ρούμελη*, Αθήνα.
- Τζάμαλης Α.Π., 1981. *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας 1184-1566*, Αθήνα.
- Τσελεμπί Εβλιά, 1991. *Ταξίδι στην Ελλάδα* (έρευνα, λογοτεχνική απόδοση Χειλαδάκης Ν.), Αθήνα.
- Τσελεμπί Εβλιά, 1999. *Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, Αθήνα.

Εικ. 1. Το Κάστρο της Υπάτης. Άποψη από ΒΑ.

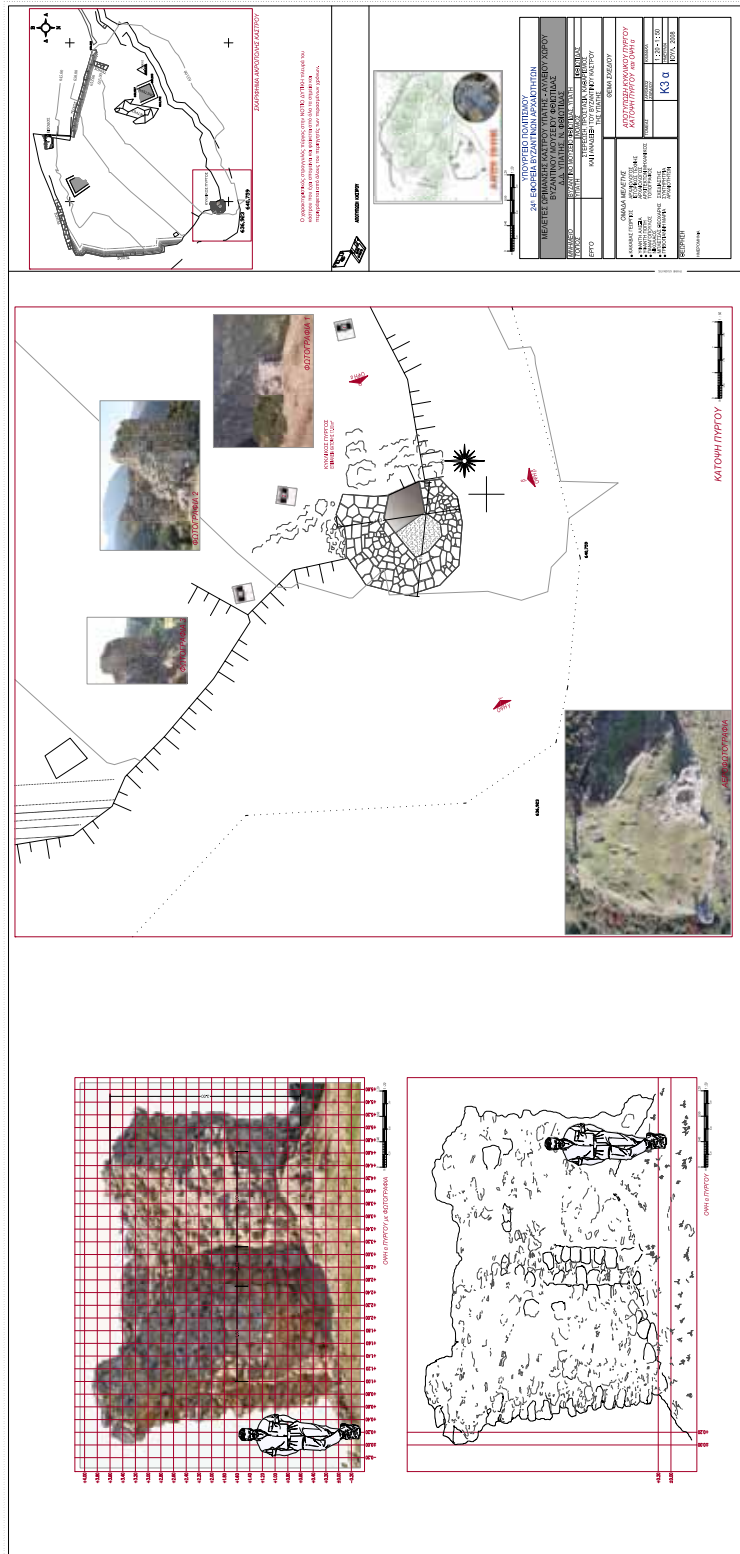
Εικ. 3. Το εντοιχισμένο παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο στην όψη του ανατολικού σκέλους του διατειχίσματος.

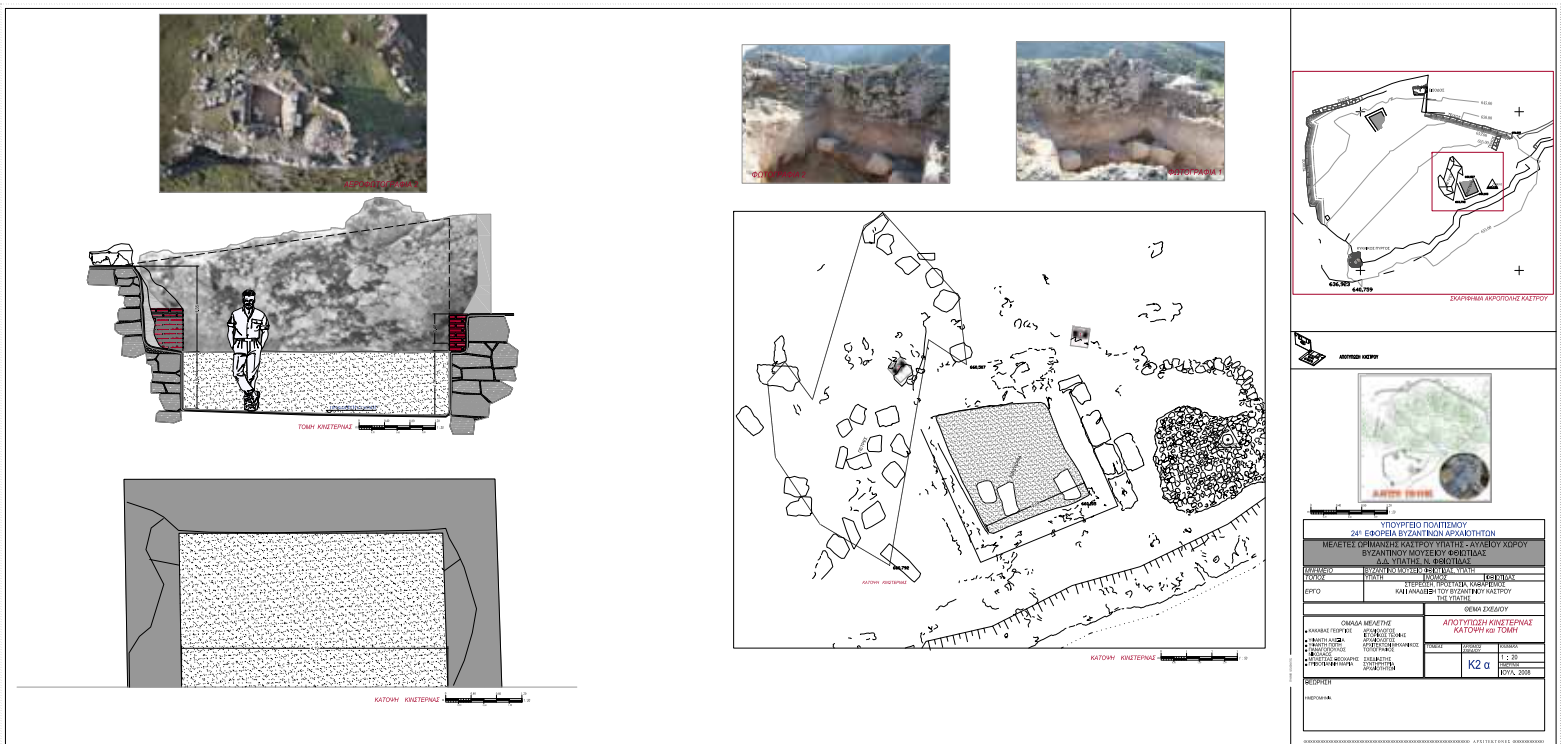
Εικ. 4. Τμήμα τείχους στο ΝΔ περίγραμμα του λόφου.

Εικ. 6. Το βόρειο τείχος της ακρόπολης.

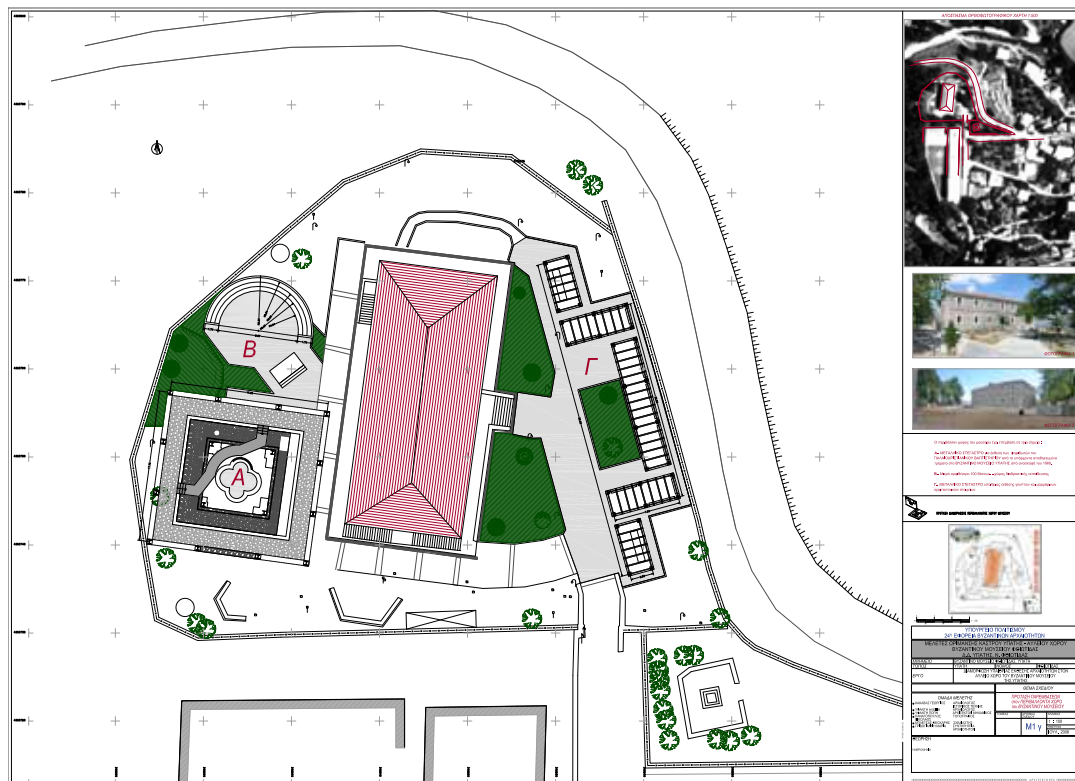
Εικ. 5. Ο κυκλικός πύργος.

Εικ. 9. Τα θεμέλια του τετράγωνου πύργου και η κινστέρνα.

Εικ. 8. (α-β-γ-δ). α. Νόμισμα από την πύλη της ακρόπολης [Τορνέζιο του Ιωάννη Β' Ορσίνι, Δεσπότη της Ηπείρου (1323-1335)]. β-γ-δ. Νομίσματα από το στρώμα καταστροφής στο ΝΑ χώρο της ακρόπολης [Τορνσελλι της Ενετικής Δημοκρατίας, εποχής του Antonio Venier (1382-1400) και Soldino της Ενετικής Δημοκρατίας, δόγης Andrea Contarini (1368-1382)].

Εικ. 10. Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας. Σχέδια της γλυπτοθήκης και του στεγάστρου του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού στον αύλειο χώρο.

ΑΠΟ ΤΗ ΛΑΜΙΑ ΣΤΟ ΖΗΤΟΥΝΙ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ*

Γιώργος Πάλλης

Χάρη στα φυσικά και στρατηγικά πλεονεκτήματα της θέσης της¹, η Λαμία γνώρισε συνεχή μάλλον κατοίκηση κατά τη μεσαιωνική περίοδο, με μία πιθανή διακοπή στους λεγόμενους «Σκοτεινούς χρόνους» του Βυζαντίου (από τον 7^ο έως τον 9^ο αιώνα). Ενώ όμως οι γνώσεις για την προϋπάρχουσα αρχαία πόλη έχουν διευρυνθεί κατά πολύ τις τελευταίες δεκαετίες με τις σωστικές ανασκαφές της ΙΔ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η εικόνα για την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή φάση του οικισμού παραμένει ασαφής. Στο παρόν κείμενο επιχειρείται μία αποτίμηση των διαθέσιμων αρχαιολογικών δεδομένων, με στόχο να ανασυντεθεί κατά το δυνατόν η εξέλιξη της μεσαιωνικής Λαμίας από την Ύστερη Αρχαιότητα μέχρι την οθωμανική κατάκτηση.

Τον 4^ο αιώνα η Λαμία παρουσιάζεται στις πηγές ως μία υπολογίσιμη πόλη, έδρα επισκοπής της μητροπόλεως Λαρίσης², και κατά τους δυο επόμενους αιώνες φαίνεται να ακμάζει, παρά τις κατά καιρούς δοκιμασίες που προκαλούν βαρβαρικές επιδρομές και φυσικές καταστροφές. Ο παλαιοχριστιανικός οικισμός αποτέλεσε συνέχεια του αρχαίου. Αν και πολύ αποσπασματικά, τα οικοδομικά λείψανα της Ύστερης Αρχαιότητας που έχουν έρθει στο φως παρέχουν ενδείξεις για την ανάπτυξη της παλαιοχριστιανικής πόλης. Σε γενικές γραμμές φαίνεται ότι ο οικισμός εκτείνεται εντός των ελληνιστικών τειχών, που περιέκλειαν την έκταση ανάμεσα στα υψώματα της Ακρολαμίας (του Κάστρου) και του Αγίου Λουκά³ (εικ. 1). Συγκέντρωση οικοδομικών λειψάνων που αποδίδονται στη συγκεκριμένη περίοδο εντοπίζεται ανάμεσα στις σημερινές πλατείες Ελευθερίας και Αθανασίου Διάκου. Στην κατασκευή τους γίνεται μεγάλη ανακύκλωση και αξιοποίηση παλαιότερου υλικού, όπως χαρακτηριστικά διακρίνεται σε υστερορωμαϊκό τοίχο στο οικόπεδο Ελασσώνα, στον οποίο χρησιμοποιούνται μεταξύ άλλων σπόνδυλοι αρχαίων κιόνων⁴. Σε ορισμένες περιπτώσεις αξιοποιούνται τα θεμέλια ή και τα ιστάμενα μέρη αρχαίων οικοδομημάτων, όπως σε οικόπεδο της οδού Αινιάνων, όπου πάνω σε τμήματα τοίχων μεγάλου ελληνιστικού κτιρίου εγκαταστάθηκε εργαστηριακός μάλλον χώρος της παλαιοχριστιανικής περιόδου⁵ (εικ. 2).

Από κτίρια δημόσιου ή θρησκευτικού χαρακτήρα έχει εντοπιστεί μόνον η θέση μίας βασιλικής στην πλατεία Αθανασίου Διάκου, η οποία με βάση επιγραφή στο ψηφιδωτό δάπεδό της θεωρείται ότι ήταν αφιερωμένη στους αγίους Αποστόλους⁶ (εικ. 3). Τα κατάλοιπά της ήταν πολύ κατεστραμμένα και η αρχιτεκτονική της

* Το κείμενο ακολουθεί τη μορφή και την έκταση της δεκαπεντάλεπτης ανακοίνωσης, με μικρές προσθήκες και υπομνηματισμό. Εκτενέστερη ανάπτυξη του θέματος θα δημοσιευθεί αυτοτελώς. Εκφράζω ευχαριστίες προς τη ΙΔ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της Λαμίας, την προϊσταμένη κ. Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου και την αρχαιολόγο κ. Πολυξένη Μπούγια για την πρόθυμη διάθεση δημοσιεύτων στοιχείων από σωστικές ανασκαφές τους σε οικόπεδα της πόλης. Για τη βοήθειά τους σε τεχνικά θέματα ευχαριστώ τους φίλους συναδέλφους Μαρία Γριβογιάννη, έκτακτη συντηρήτρια της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, και Λάμπρο Σταυρογιάννη και Λεωνίδα Μανάτο από την ΙΔ' ΕΠΚΑ.

1. Αβραμέα 1974, 141.

2. Τα δεδομένα των πηγών της παλαιοχριστιανικής περιόδου για την πόλη συνοψίζει η Β. Συθιακάκη (Συθιακάκη 2002, 49-51, 52-53).

3. Parakonstantinou 2005, 103-109, εικ. 5-6, όπου προσδιορίζεται η διαδρομή των τειχών της Λαμίας με βάση τα πιο πρόσφατα ευρήματα.

4. Πάντος Π., ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 193-194, πίν. 117γ.

5. Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., ΑΔ 48, 1993, Χρονικά, 202-203.

6. Σπυρόπουλος Θ., ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, 229-230, πίν. 201α-β. Λαζαρίδης Π., ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, 286. Παπαναγιώτου

μορφή δεν εξακριβώθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα, που κάλυψε τμήμα μόνον του κτιρίου και δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα. Ένα τμήμα ψηφιδωτού που εντοπίστηκε αργότερα στο Νότιο άκρο της πλατείας⁷, επιτρέπει την υπόθεση ότι η βασιλική αυτή ίσως ανήκε σε ευρύτερο συγκρότημα.

Λίγα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά που έχουν βρεθεί διάσπαρτα στη Λαμία και χρονολογούνται σ' αυτήν την περίοδο χρησιμεύουν ως ενδείξεις για την εκτίμηση της οικοδομικής δραστηριότητας στην πόλη. Τα σπαράγματα μαρμάρινων θωρακίων, που προέρχονται μάλλον από παλαιοχριστιανικές βασιλικές και εκτίθενται στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας στην Υπάτη, τελούν υπό δημοσίευση από τη συνάδελφο κ. Βασιλική Συθιακάκη. Στον αυλόγυρο της μεταβυζαντινής Παναγίας Αρχοντικής, κάτω από τη Νότια πλευρά του Κάστρου, απόκειται μεγάλος μαρμάρινος αμφικιονίσκος με ραβδωτούς ημικίονες και συμφυή κιονόκρανα διακοσμημένα με σχηματοποιημένα φύλλα, ο οποίος μπορεί σε μια πρώτη εκτίμηση να τοποθετηθεί στον 5^ο αιώνα, με βάση τη συγγένεια των φύλλων με αντίστοιχα θέματα σε γλυπτά της βασιλικής Α της Νέας Αγχιάλου⁸. Στο παρεκκλήσι του Αγίου Μηνά, πιο χαμηλά στις Νοτιοδυτικές υπώρειες του Κάστρου, σώζεται τεμάχιο κίονα λαξευμένο σε πράσινο θεσσαλικό ατράκιο λίθο⁹ (εικ. 4).

Η χρήση της οχυρωμένης αρχαίας ακρόπολης κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο είναι ένα ζήτημα που δεν έχει ερευνηθεί διεξοδικά. Το Κάστρο της Λαμίας δεν αναφέρεται στον κατάλογο των οχυρώσεων που ανανέωσε ο Ιουστινιανός, όπως αυτός παραδίδεται από τον Προκόπιο στο *Περί Κτισμάτων* έργο του, σε αντίθεση με ό,τι θα ανέμενε κανείς για μια πόλη σε στρατηγική θέση και έδρα επισκόπου¹⁰. Στο ακροπύργιο του Κάστρου εντοπίζεται σήμερα σε δύο σημεία τοιχοποιία από μεγάλες λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση, με τεμάχια κεραμίδων και μικρών λίθων ανάμεσα στους αρμούς (εικ. 5), η οποία θα μπορούσε ίσως να αναχθεί σε αυτή την περίοδο, ωστόσο το δείγμα είναι πολύ περιορισμένο για να τεκμηριωθεί παλαιοχριστιανική οικοδομική φάση.

Η συνέχεια μεταξύ της αρχαίας και της παλαιοχριστιανικής πόλης δεν παρατηρείται μόνο στην κατοικούμενη έκταση, αλλά επεκτείνεται και στους χώρους ενταφιασμού των νεκρών. Όπως απέδειξε η ανασκαφική έρευνα, από τον 2^ο μέχρι και τον 7^ο αι. μ.Χ. γίνεται συστηματική επαναχρησιμοποίηση ελληνιστικών θαλαμωτών τάφων στο Βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης¹¹. Παρόμοια πρακτική έχει διαπιστωθεί και στον μακεδονικού τύπου τάφο της οδού Θερμοπυλών προς το Νοτιοανατολικό νεκροταφείο¹². Υπάρχει δηλαδή μια συστηματική επανάχρηση αρχαίων τάφων, όπως συμβαίνει συχνά κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο¹³.

Στα περίχωρα της Λαμίας, έχουν ερευνηθεί στη θέση Σανίδι τμήματα από ένα κτιριακό συγκρότημα που ταυτίστηκε με βαλανείο και μπορεί με βάση τα ψηφιδωτά δάπεδά του να χρονολογηθεί στον 5^ο ή στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα¹⁴, καθώς και μέρος μίας αγροτικής έπαυλης με χρήση από τα τέλη του 4^{ου} έως και τον 5^ο αιώνα¹⁵. Αξιοσημείωτα είναι τα εκτεταμένα νεκροταφεία στα Καλύβια και το Σταυρό¹⁶, που πρέπει να σχετίζονται με περιφερειακά πολιίσματα του παλαιοχριστιανικού οικισμού.

Ο ισχυρός σεισμός του 551, που προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στους παράκτιους οικισμούς του Βόρειου Ευβοϊκού κόλπου, θα επέφερε σημαντικό πλήγμα στην πόλη. Όμως η αποφασιστική καμπή στην εξέλιξη της συντελέστηκε με την κάθοδο των οσλαβικών φύλων από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα και εξής και την επα-

1971, 122-124. Pallas 1977, 39-40. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 176-178, πίν. 301. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2002, 53. Βαραλής 2003, 360, αρ. 29. Ο Βαραλής διατηρεί επιφυλάξεις για την ταύτιση του ευρήματος με βασιλική.

7. Παπακωνσταντίνου-Κατσουνή Μ., *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, 221.

8. Σωτηρίου 1929, 71, εικ. 80-81.

9. Για τον ατράκιο λίθο και τη χρήση του, βλ. Καραγιώργου 2004.

10. Σημειώνεται ότι η περιοχή των Θερμοπυλών και το πέρασμα προς τη Φωκίδα και τον Κορινθιακό κόλπο, που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη Λαμία, οχυρώθηκαν συστηματικά κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, σε δύο τουλάχιστον φάσεις, από τις οποίες η δεύτερη αναγνωρίζεται ως ιουστινιάνεια (MacKay 1963, Cherf 1992, Rosser 2001).

11. Παπακωνσταντίνου – Παπασταθοπούλου 2003, 915.

12. Δακορώνια Φ., *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 322-323, σχ. 2.

13. Άλλο σχετικό παράδειγμα από τη Φθιώτιδα αποτελεί το ελληνιστικό ταφικό μνημείο στο χωριό Περιβόλι, που συνέχισε να έχει κοιμητηριακή χρήση μέχρι και τα τέλη του 6^{ου} αιώνα (Πάντος 1992).

14. Λαζαρίδης Π., *ΑΔ* 25, 1970, *Χρονικά*, 267-268. Παπαναγιώτου 1971, 137, 140-143, εικ. 84-87. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, 176-177, υποσ. 237. Πάντος Π., *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 164. Καλαντζή-Σμπυράκη Αι., *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 250, πίν. 150. Πάντος Π., *ΑΔ* 45, 1990, *Χρονικά*, 168-169, σχ. 2-3. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη 2002, 53-54.

15. Σταμούδη Α., *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, 385-388, σχ. 4, πίν. 148β-γ.

16. Παπακωνσταντίνου 2007, 23, εικ. 6-7, και 24.

κόλουθη κατάλυση της βυζαντινής διοίκησης στη Νότια Ελλάδα, εξαιρούμενων ορισμένων παράλιων θέσεων¹⁷. Για δύο και πλέον αιώνες οι πηγές σιγούν για την κατάσταση της Λαμίας, η οποία δεν αποκλείεται να ερημώθηκε για κάποιο διάστημα. Μαρτυρία αυτής της τομής αποτελούν οι τάφοι που βρέθηκαν μέσα στην αγροτική έπαυλη στο Σανίδι και περιείχαν ως κτερίσματα τις μικρές χειροποίητες χύτρες που έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία της Νότιας Ελλάδας και συνδέονται με τη διείσδυση και εγκατάσταση του σλαβικού στοιχείου¹⁸. Ένα τμήμα ανάγλυφης πλάκας, πιθανώς θωρακίου, που βρισκόταν άλλοτε στον Άγιο Μηνά και εκτιμάται ότι χρονολογείται στον 7^ο αιώνα¹⁹, αποτελεί μικρή ένδειξη για τη συνέχιση της ζωής στον οικισμό, στις αρχές τουλάχιστον της σκοτεινής αυτής περιόδου. Ο διάκοσμος του αναγλύφου, με κάρναρο, πτηνό και κληματίδες, συνδέεται με αντίστοιχα παραδείγματα από τη Νέα Αγχίαλο, που χαρακτηρίζονται για την ιδιαίτερα προχωρημένη σχηματοποίηση των παραστάσεών τους και έχουν αποδοθεί στον 7^ο αιώνα²⁰.

Ο οικισμός επανεμφανίζεται στις πηγές με το όνομα Ζητούνι το έτος 869/70²¹, μπαίνοντας σε μια νέα φάση της ιστορίας του. Η νέα ονομασία ερμηνεύεται ως σλαβική και σημαίνει την πόλη που βρίσκεται πέρα από το ποτάμι²². Το μεσοβυζαντινό Ζητούνι αποτελεί έδρα επισκοπής υπαγόμενης στη μητρόπολη Λαρίσης²³. Η πόλη δοκιμάζεται πιθανότατα από τις εισβολές των Βουλγάρων κατά τον 10^ο αι. –στα περίχωρά της εξάλλου έλαβε χώρα η περίφημη μάχη του Σπερχειού το 997. Στις σύγχρονες γραπτές πηγές απαντούν ελάχιστες μαρτυρίες για την κατάστασή της κατά τους χρόνους αυτούς. Από τα πενήντα οικοδομικά λείψανα και την εφυσωμένη κεραμική που έχουν εντοπιστεί στις σωστικές ανασκαφές της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων²⁴, καθώς και από τα ορατά σήμερα τμήματα από τοιχοποιίες στον περιφερειακό δρόμο της Ακρολαμίας, σχηματίζεται η εικόνα ότι από τη μεσοβυζαντινή ήδη περίοδο ο οικισμός αποτραβήχτηκε στις Δυτικές και τις Νότιες πλαγιές του Κάστρου. Η χρονολόγηση των οικοδομικών καταλοίπων είναι όμως ασαφής, δεδομένου ότι εδώ αναπτύχθηκε κατόπιν η χριστιανική συνοικία των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Επιπρόσθετα, στις δημοσιευμένες ανασκαφικές αναφορές τα κατάλοιπα προσδιορίζονται κατά κανόνα γενικά ως βυζαντινά-μεταβυζαντινά, χωρίς περαιτέρω αξιολόγηση της κεραμικής. Έστω πάντως και σε αυτό το χρονικό εύρος, είναι ευδιάκριτη η συρρίκνωση του οικισμού στην περιορισμένη αυτή περιοχή. Χαρακτηριστική ένδειξη αυτής της εξέλιξης, σε σχέση με την παλαιοχριστιανική πόλη, μπορεί να θεωρηθεί η εύρεση συστάδας τάφων –πιθανώς νεκροταφείου– της βυζαντινής-μεταβυζαντινής περιόδου στην οδό Διάκου²⁵, σε θέση η οποία ήταν μάλλον πυκνά κατοικημένη κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Θέσεις μεσοβυζαντινών ναών δεν έχουν προς το παρόν εντοπιστεί: Βορειοανατολικά του Κάστρου καταγράφηκαν από τον Λαμπάκη τα ερείπια εκκλησίας, την οποία ο ίδιος ονομάζει «Επισκοπή Ζητουνίου»²⁶, είναι όμως αβέβαιο αν μπορεί να συνδεθεί με το μεσοβυζαντινό οικισμό.

Τις μόνες μαρτυρίες καλλιτεχνικής παραγωγής στο μεσοβυζαντινό Ζητούνι αποτελούν τα σύγχρονα γλυπτά που έχουν εντοχιστεί σε μεταγενέστερες εκκλησίες στους πρόποδες του Κάστρου. Τα πρωιμότερα έργα, του 9^{ου} ή και του 10^{ου} πιθανώς αιώνα, εντοπίζονται στην Παναγία Αρχοντική. Πρόκειται για ένα μικρό κιονόκρανο με σχηματοποιημένο φύλλο, μία πλάκα (θωράκιο;) με εξαιρετικά λιτό διάκοσμο από σταυρούς σε εγχάρακτη τεχνική και ένα επιστύλιο, εντοχισμένο έτσι ώστε να είναι ορατή μόνο η κάτω πλευρά του (εικ. 6). Η πλευρά αυτή κοσμεύεται με σηρικούς τροχούς όπου εγγράφονται δύο ρόδακες, ένας διπλός με οξύληκτα φύλλα και ένας με τριγωνικά. Το ανάγλυφο παρουσιάζει αρκετές αντιστοιχίες με επιστύλιο του 9^{ου}

17. Για μια πρόσφατη εισαγωγή στο ζήτημα της καθόδου και της εγκατάστασης των Σλαβικών φύλων, βλ. Bavant 2007, 427-434.

18. Σταμούδη Α., *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, 388, πίν. 148β-γ.

19. Λαμπάκης 1906, 10, εικ. 1. Λαζαρίδης Π., *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, 162. Παπαναγιώτου 1971, 131.

20. Σωτηρίου 1929, 82-83, εικ. 83. Σωτηρίου 1937, 174, εικ. 3.

21. Mansi 1960, 195.

22. Βορτσέλας 1907, 248-249.

23. Παννόπουλος 1914, 308-312.

24. Ωνάσoglou Α., *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, 204. Παπακωνσταντίνου-Κατσουνη Μ., *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, 206 και 208. Η ίδια, *ΑΔ* 42, 1987, *Χρονικά*, 219, σχ. 3. Η ίδια, *ΑΔ* 43, 1988, *Χρονικά*, 205, σχ. 1 πίν. 119α, 208. Η ίδια, *ΑΔ* 47, 1992, *Χρονικά*, 184. Η ίδια, *ΑΔ* 53, 1998, *Χρονικά*, 379, 380, σχ. 3.

25. Μπούγια Π. – Σταμούδη Α., *ΑΔ* 50, 1995, *Χρονικά*, 330-331. Η χρονολόγηση στη μεταβυζαντινή περίοδο φαίνεται να έχει λίγες πιθανότητες, καθώς στην πλευρά αυτή εγκαταστάθηκε το Οθωμανικό στοιχείο κατά την Τουρκοκρατία.

26. Λαμπάκης 1906, 10. Ο ναός αυτός ίσως ταυτίζεται με την μνημονευόμενη αργότερα από τον Σωτηρίου Βυζαντινή βασιλική της Λαμίας (Σωτηρίου 1929-1930, 572). Σήμερα τα κατάλοιπά του έχουν μάλλον χαθεί.

αίωνα από την Κόρινθο²⁷ και προς αυτή τη χρονολόγηση δείχνει να συναινεί η «αρχαϊκή» τεχνοτροπία του. Στην Παναγία Δέσποινα σώζονται εντοιχισμένες δύο ανάγλυφες πλάκες – μάλλον θωράκια. Η πρώτη²⁸ διακοσμείται με μεγάλο ταινιωτό σταυρό, τα διάκενα του οποίου πληρούνται με τρεις ρόδακες και ένα σταυρό, όλους εγγεγραμμένους σε κύκλους. Το ανάγλυφο παρουσιάζει χαρακτηριστική ομοιότητα ως προς την επιλογή και την απόδοση των διακοσμητικών του θεμάτων με αντίστοιχα στοιχεία (σταυρούς και ρόδακες) σε πλάκα ψευδοσαρκοφάγου που έχει βρεθεί στη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα και χρονολογηθεί στις αρχές του 11^{ου} αιώνα²⁹. Στην ίδια περίοδο θα μπορούσε να τοποθετηθεί και το ανάγλυφο από τη Λαμία. Μεταγενέστερο χρονικά φαίνεται να είναι το δεύτερο θωράκιο της Παναγίας Δέσποινας (εικ. 7), το οποίο φέρει πυκνότερο διάκοσμο, από τέσσερα ανακομβούμενα ορθογώνια πλαίσια μέσα στα οποία εγγράφονται φυλλοφόροι σταυροί με πλούσιους βλαστούς (στα επάνω) και δύο αντίνωτα πτηνά (στα κάτω). Οι σταυροί έχουν μορφή κοινή σε γλυπτά του 12^{ου} αιώνα, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο από τους Αγίους Αποστόλους της Αρχαίας Αγοράς των Αθηνών³⁰, και οι πολύπλοκα ελισσόμενοι βλαστοί που τους πλαισιώνουν ασφυκτικά είναι στοιχείο χαρακτηριστικό της ίδιας περιόδου. Τα δύο πτηνά παρουσιάζουν ομοιότητες με ανάγλυφη παράσταση σε πλάκα δαπέδου από τα Αλεπόσιπτα της Φθιώτιδας, του προχωρημένου 12^{ου} αιώνα³¹. Στην ίδια εποχή μπορεί να αποδοθεί και το γλυπτό της Παναγίας Δέσποινας, που διακρίνεται για την ποιότητα του σχεδίου και της γλυπτικής εργασίας. Σπάνια ως προς το είδος της ήταν τέλος η χαμένη σήμερα φιάλη που κατέγραψε επίσης ο Λαμπάκης στον Άγιο Μηνά³². Είχε σχήμα ανοικτής λεκάνης και έφερε στη μία πλευρά ανάγλυφο διάκοσμο από φυλλοφόρο σταυρό και μεγάλους βλαστούς, σε απόδοση που θα μπορούσε να τοποθετηθεί στον 11^ο αιώνα. Τα παραπάνω γλυπτά δείχνουν ότι η μέριμνα για την ανέγερση ή τη διακόσμηση εκκλησιαστικών κτισμάτων στον οικισμό ήταν μάλλον διαρκής κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο.

Ασαφές παραμένει αν το Ζητούνι ήταν περιτειχισμένο ή αν την ασφάλεια των κατοίκων του εξυπηρέτούσε το Κάστρο, κάτω από τα τείχη του οποίου διαβιούσαν. Η υπόθεση ότι το Κάστρο οχυρώθηκε εκ νέου κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους βασίζεται στη στρατιωτική αξία του, στις πολεμικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα εδώ και στη μέριμνα για την κατασκευή οχυρώσεων στην ευρύτερη περιοχή, όπως το περίφημο τείχος Σκέλος που έκλεισε τότε τις Θερμοπόλες³³. Και πάλι όμως είναι δυσχερής η αναγνώριση μεσοβυζαντινής φάσης στο Κάστρο, λόγω των αλληπάλληλων οικοδομικών επεμβάσεων, που δεν έχουν μέχρι στιγμής διαχωριστεί χρονολογικά με συστηματική έρευνα. Στο εσωτερικό του έχει πάντως βρεθεί μολυβδόβουλλο που ανήκε σε έναν Γεώργιο, σπανθαροκανιδιάτο και αναγραφέα³⁴, και αποτελεί μία ένδειξη για την παρουσία της Βυζαντινής διοίκησης στο Ζητούνι, πιθανώς και στον ίδιο το χώρο του Κάστρου.

Δύο νεκροταφεία της μεσοβυζαντινής περιόδου που βρέθηκαν στην άμεση περιφέρεια του οικισμού, στην Ταράτσα³⁵ και στο Λειανοκλάδι³⁶, δεν είναι είναι σαφές με ποιο τρόπο σχετίζονταν με την πόλη.

Η φραγκική κατάκτηση το 1204 σηματοδοτεί για το Ζητούνι την έναρξη μίας περιόδου δυόμιση αιώνων με συχνές εναλλαγές κυριαρχίας μεταξύ των Φράγκων, των Βυζαντινών, των βυζαντινών κρατιδίων της Ηπείρου και της Μεγάλης Βλαχίας, καθώς και των Καταλανών³⁷. Επί της καταλανικής κυριαρχίας το Σιτό, όπως αποκαλούνταν η πόλη, υπήρξε έδρα καθολικής επισκοπής, υπαγόμενης στην αρχιεπισκοπή Νέων Πατρών. Το 1393 το Ζητούνι καταλαμβάνεται για πρώτη φορά από τους Τούρκους, μετά από πρόσκληση του ορθόδοξου επισκόπου Σάββα, αλλά κατόπιν επανέρχεται πρόσκαιρα στην κυριαρχία των Βυζαντινών και των Ενετών. Η οριστική οθωμανική κατάκτηση συντελείται το 1444/5³⁸.

Ο κύριος οικισμός του Ζητουίνου φαίνεται ότι παρέμεινε στην ίδια θέση που κατείχε και πριν, στους πρόποδες του Κάστρου. Η εικόνα από τις σωστικές ανασκαφές παραμένει όπως έχει σημειωθεί αρκετά ασα-

27. Scranton 1957, 119, εικ. 157. Megaw 1966, 19, υποσ. 48. Buchwald 1995, 265, αρ. 5.
 28. Λαζαρίδης Π., *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, 162, πίν. 146α. Σιμόπουλος 1985, 356 και 359.
 29. Μουτσόπουλος 1989, 134-137, εικ. 8-9, πίν. 47-48. Παζαράς 1988, 26-27, αρ. 15, πίν. 12, και σποραδικά.
 30. Παζαράς 1988, 46-47, αρ. 60, πίν. 49, και σποραδικά.
 31. Μπούρας-Μπούρα 2002, 57, εικ. 37δ. Βογιατζής 2006, 110, εικ. 1κ.
 32. Λαμπάκης 1906, 10. Λαζαρίδης Π., *ΑΔ* 16, 1960, *Χρονικά*, 162, πίν. 147α. Σημειώνεται ότι ο Λαζαρίδης ταύτιζε το γλυπτό με λεβητοειδές κιονόκρανο.
 33. MacKay 1963, 254.
 34. Δακορόνια Φ., *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 174. Παπακωνσταντίνου 1994, 22, εικ. 28.
 35. Σταμούδη Α., *ΑΔ* 49, 1994, *Χρονικά*, 301-305, σχ. 1-3, πίν. 97α-ε.
 36. Πάντος Π., *ΑΔ* 36, 1981, *Χρονικά*, 225, 227.
 37. Miller 1908, σποραδικά. Ρουβιό Υ Λιούκ 1912, 44-52. Magdalino 1976, σποραδικά.
 38. Σαββίδης 1995, 55.

φής, λόγω της έλλειψης μελετών του κεραμικού υλικού. Στη σημερινή περιφερειακή οδό του Κάστρου, στη Νότια πλευρά του κοντά στην Παναγία Αρχοντική, σώζεται τμήμα ναΐσκου όπου διατηρείται σε κακή κατάσταση τμήμα εξιτηλής τοιχογραφίας με παράσταση στρατιωτικών αγίων (εικ. 8). Η διακρινόμενη ραδιότητα των υψηλόκορμων, λεπτών μορφών, θα μπορούσε σε μια πρώτη εκτίμηση να προσγράψει το έργο στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

Μέσα στο κλίμα των μόνιμων αναστατώσεων, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος κατά την περίοδο αυτή θα ήταν ασφαλώς το Κάστρο, το οποίο ίσως έλαβε από τότε τη διάταξη που διατηρεί και σήμερα³⁹. Σε υστεροβυζαντινή φάση θα μπορούσε να αποδοθεί η Βορειοδυτική πλευρά των τειχών (εικ. 9), που δείχνει να διαφέρει κατασκευαστικά από την ενιαία Νότια-Νοτιοανατολική με την οθωμανική πύλη. Άδηλο είναι όμως σε ποιον από τους διαδοχικούς κατόχους του Κάστρου μπορεί να οφείλονται οι υστεροβυζαντινές οικοδομικές φάσεις του, καθώς λείπει μια συστηματική μελέτη τους⁴⁰. Ανασκαφικές έρευνες εντός της Ανατολικής πλευράς του περιβόλου⁴¹ έδειξαν ότι κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους άρχισε να κατοικείται το εσωτερικό του Κάστρου, με τη δημιουργία μιας μικρής εγκατάστασης που διατηρήθηκε και κατά την Τουρκοκρατία. Η άποψη ότι κατά την ίδια περίοδο οχυρώθηκε και το απέναντι επίκαιρο ύψωμα του Αγίου Λουκά⁴² βασίζεται σε μνεία του πολύ μεταγενέστερου περιηγητή Paul Lucas, ο οποίος αναφερόταν μάλλον σε αρχαία ερείπια στην ίδια θέση. Στο σημείο δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα κανένα ίχνος μεσαιωνικής οχύρωσης.

Η εξέλιξη του οικισμού κατά τους εξεταζόμενους χρόνους μπορεί να συνοψιστεί με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα ως εξής:

Η παλαιοχριστιανική Λαμία αναπτύχθηκε εντός των τειχών της αρχαίας πόλης, της οποίας υπήρξε η συνέχεια, ανακυκλώνοντας το οικοδομικό υλικό αλλά και τις υποδομές από προϋπάρχοντα κτίσματα. Η οχύρωση της Ακρολαμίας ενδέχεται να γνώρισε μία φάση ανανέωσης ή επισκευής, αμάρτυρη στις πηγές. Τα αρχαία κοιμητήρια της πόλης αξιοποιήθηκαν κυρίως με την επανάχρηση θαλαμωτών τάφων. Στα περίχωρα, τα κτιριακά λείψανα και τα νεκροταφεία τεκμηριώνουν σημαντική ανάπτυξη της υπαίθρου, με αγροτικές επαύλεις και πιθανώς μικρά πολιίσματα. Κατά τους Σκοτεινούς Χρόνους ο οικισμός συρρικνώθηκε ή εγκαταλείφθηκε – οι πενιχρές μαρτυρίες δεν επιτρέπουν περισσότερες εκτιμήσεις. Από τον 9ο αιώνα η πόλη επανεμφανίζεται με το όνομα Ζητούνι και έχει σταθερή παρουσία σε όλη τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου. Η κατοίκηση συγκεντρώθηκε στις Δυτικές και τις Νότιες κλιτύες του Κάστρου, όπου έχουν εντοπιστεί τα περισσότερα ίχνη οικοδομικής δραστηριότητας της μεσαιωνικής περιόδου. Τα λίγα αλλά αξιοσημείωτα σωζόμενα αρχιτεκτονικά γλυπτά της εποχής αυτής δίνουν μια μικρή ιδέα για την καλλιτεχνική παραγωγή στον οικισμό. Στην παραγμένη υστεροβυζαντινή περίοδο, η θέση και η κατάσταση του Ζητουνίου δεν φαίνεται να μεταβλήθηκαν. Λόγω των ιστορικών συνθηκών αναβαθμίστηκε περαιτέρω η σημασία του Κάστρου, στο οποίο εκτιμάται ότι θα έγιναν τότε οχυρωματικά έργα, ενώ άρχισε να κατοικείται πυκνά και ένα τμήμα του εσωτερικού του.

39. Για κάτοψη του Κάστρου, βλ. Παπακωνσταντίνου 1994, 13, εικ. 7.

40. Την αδυναμία αυτή αναγνωρίζει και παραδέχεται ο Ρουβιό υ Λιούκ που είχε την τάση να αποδίδει στους Καταλανούς το μεγαλύτερο μέρος των οχυρώσεων στα κάστρα της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας (Ρουβιό υ Λιούκ 1912, 52).

41. Δακωρώνια Φ., *ΑΔ* 40, 1985, *Χρονικά*, 174. Καλαντζή-Σμπυράκη Α., *ΑΔ* 44, 1989, *Χρονικά*, 247, σχ. 1, πίν. 147-148α-β. Σταμούδη Α., *ΑΔ* 54, 1999, *Χρονικά*, 353, εικ. 6.

42. Πλατής 1973, 186.

SUMMARY

**FROM LAMIA TO ZITOUNI: ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE
FOR THE EARLY CHRISTIAN AND THE BYZANTINE CITY**

Georgios Pallis

Located on a key position on the pass from Thessaly to Southern Greece, the city of Lamia knew an almost uninterrupted occupation during the Middle Ages. Unfortunately, what have been left of this continuity are rather poor traces. The Early Christian settlement was built within the ancient city enclosure, especially on the East slope of the Hagios Loukas hill. The ruins that have been found in this area include reused ancient material or even parts of ancient structures. The remains of the only known basilica were unearthed at Athanasiou Diakou square, including part of a mosaic floor with a dedicatory inscription mentioning Saint Apostles. The ancient acropolis that overlooks the city was possibly refortified, although there is no evidence for such a work in the written sources of the era.

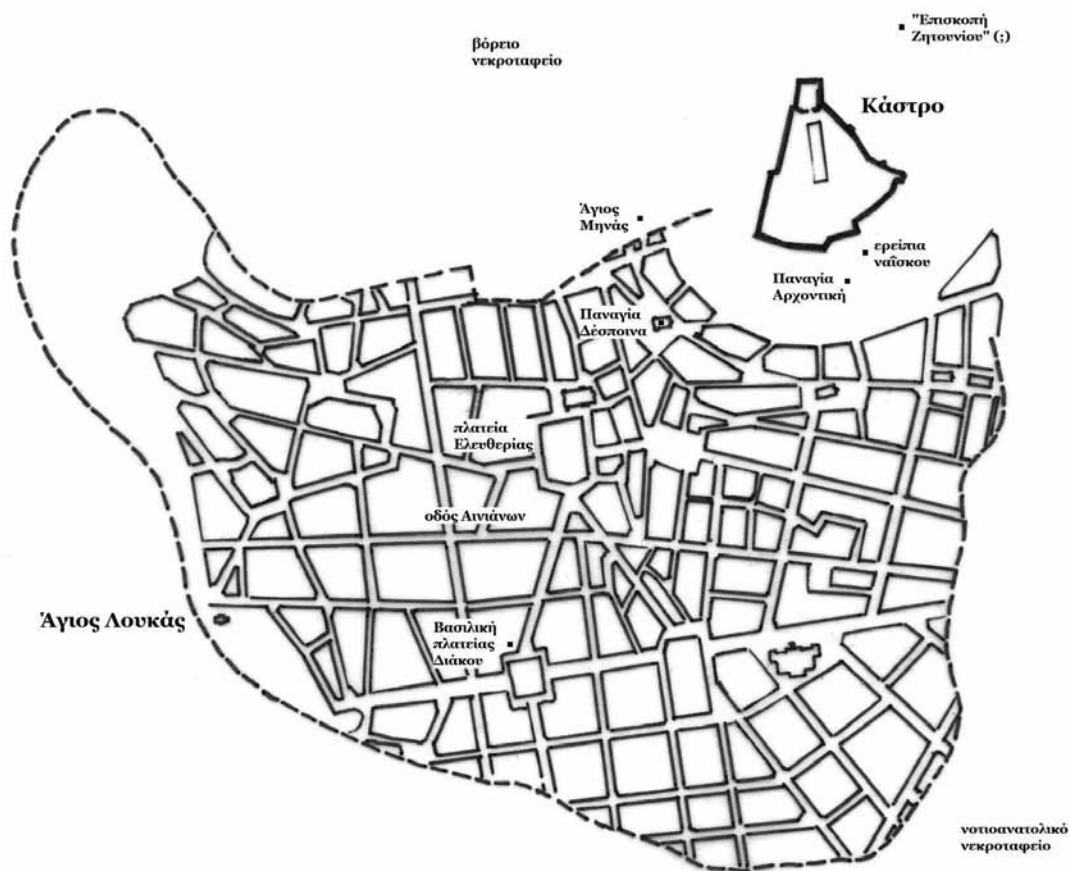
The question if the city was deserted during the Byzantine Dark Ages (seventh to ninth centuries) cannot be replied yet. The settlement reappears in the year 869/70 under the name of Zitouni, a word of Slavic origin, and continues to be a bishop's seat. The meager traces of the urban tissue are limited on the slopes of the Kastron hill, below the fortification. The only remarkable finds that have come from the Middle Byzantine city are some examples of architectural sculpture, showing a permanent interest to erect and decorate churches from the ninth to the twelfth century.

Zitouni was captured by the crusaders in 1204 and then knew a period of continuous succession of authority between the Franks, the state of Epirus, the state of Megali Vlachia, the Duchy of Athens, the Catalans and the Byzantines, till the final occupation by the Ottomans in 1444/5. The settlement remained at the same place, under the fortress. A big part of the walls of the Kastron is generally ascribed to this period but is still impossible to recognize which part of the structure belongs to each of the numerous rulers of the city.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμεία Α.Π., 1974. *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν. Διατριβή επί διδακτορία, εν Αθήναις.*
- Ασημακοπούλου-Ατζακά Π., 1987. *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος. Π. Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη.*
- Βαραλής Ι.Δ., 2003. Η ναοδομία της Θεσσαλίας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, *ΑΕΘΣΕ* 1, 345-369.
- Bavant B., 2007. Το Ιλλυρικό, στο Morisson C. (επιμ.), *Ο βυζαντινός κόσμος, Α. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* (μτφρ. Κιουσοπούλου Τ.), Αθήνα, 395-440.
- Βογιατζής Σ., 2006. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στα Αλεπόσιτα Λαμίας, *ΔΧΑΕ* 27, 101-114.
- Βορτσέλας Ι.Γ., 1907. *Φθιώτις, η προς Νότον της Όθρυος, ήτοι απάνθισμα ιστορικών και γεωγραφικών ειδήσεων από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, εν Αθήναις.*
- Buchwald H., 1995. Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades, *JÖB* 45, 233-276.
- Cantarelli Fl. (επιμ.), *L'opera e l'importanza di Friedrich Stählin. Università degli Studi di Milano, Facoltà di lettere e Filosofia, Quaderni di Acme* 72, 31-39.
- Cherf W.J., 1992. Carbon-14 Chronology for the Late-Roman Fortifications of the Thermopylai Frontier, *JRA* 5, 261-264.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1914. Επισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας, *Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. Επετηρίς* 1', 253-312.
- Καραγιώργου Ο., 2004. "και Ατρακίς οππόσα (μάρμαρα) λευροίς χθών πεδίοις ελόχευσε...": το λατομείο του

- Ομορφωρίου Λαρίσης και η συμβολή του στη βυζαντινή τέχνη, στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα, 183-219.
- Λαμπάκης Γ., 1906. Μουσείον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, *ΔΧΑΕ* 6, 8-14.
- MacKay P.A., 1963. Procopius *De Aedificiis* and the Topography of Thermopylae, *AJA* 67, 241-255.
- Magdalino P., 1976. *The History of Thessaly (1266-1393)* Oxford (Ph.D. Thesis).
- Mansi J.D., 1960. *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, XVI, Graz.
- Megaw A.H.S., 1966. The Skripou Screen, *BSA* 61, 1-32.
- Miller W., 1908. *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, London.
- Μουτσόπουλος Ν.Κ., 1989. *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής, Α΄*, Θεσσαλονίκη.
- Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ., 2002. *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα.
- Παζαράς Θ., 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Pallas D., 1977. *Les monuments paléochrétiens de Grèce découvertes de 1959 à 1973*, Città del Vaticano.
- Πάντος Π., 1992. Αρχαιολογικά ευρήματα από τη ΝΔ Αινίδα. Περιβόλι Φθιώτιδος: πρώτη παρουσίαση, στο *Αρχαία Θεσσαλία*, 414-421.
- Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 1994. *Το Κάστρο της Λαμίας*, Αθήνα.
- Parakonstantinou M.-F., 2005. I risultati della ricerca archeologica attuale da parte della XIV Eforia delle Antichità Preistoriche e Classiche in rapporto ai dati di Stählin, *Quaderni di acme* 72, 95-110.
- Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ. – Παπασταθοπούλου Α., 2003. Ελληνιστικοί λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Λαμίας. Πρώτη παρουσίαση, *ΑΕΘΣΕ* 1, 915-926.
- Παπακωνσταντίνου Μ.-Φ., 2007. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στην περιοχή του Σταυρού, στο *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Λαμία 4-6 Νοεμβρίου 2005)*, Λαμία, 18-26.
- Παπαναγιώτου Τρ.Δ., 1971. *Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδος*, Εν Αθήναις.
- Πλατής Γ.Α., 1973. *Λαμία. Ιστορική και κοινωνική έρευνα*, Αθήναις.
- Rosser J., 2001. Evidence for a Justinianic Garrison behind Thermopylae at the Dhema Pass, στο *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw, BSA Studies* 8, Nottingham, 33-41.
- Ρουβιό Υ Λιούκ Α., 1912. *Περί των καταλανικών φρουρίων της ηπειρωτικής Ελλάδος* (μτφρ. Μαυράκη Ν.), Εν Αθήναις.
- Σαββίδης Α., 1995. Τα προβλήματα για την οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στον θεσσαλικό χώρο, *ΘεσΗμ* 28, 33-64.
- Σιμόπουλος Θ.Ν., 1985. *Παλαιοχριστιανικά, Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά Μνημεία Φθιώτιδος*, Θεσσαλονίκη.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλη Β., 2002. Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, στο *Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (3-4 Νοεμβρίου 2001)*, Λαμία, 48-67.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1929. *Αι χριστιανικά Θήβαι της Θεσσαλίας*, *ΑΕ*, 1-158.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1929-1930. Βυζαντινά βασιλικά Μακεδονίας και παλαιάς Ελλάδος, *BZ* 30, 568-576.
- Σωτηρίου Γ.Α., 1937. *Η βυζαντινή γλυπτική της Ελλάδος κατά τον 7ον και 8ον αιώνα*, *ΑΕ*, I, 171-184.

Εικ. 1. Τοπογραφικό σκαρίφημα της εντός των αρχαίων τειχών Λαμίας, με το νεώτερο ρυμοτομικό σχέδιο και σημειωμένες θέσεις και μνημεία που αναφέρονται στο κείμενο (υπόβαθρο: Ραράκωνσταντίνου 2005, 104 εικ. 5).

Εικ. 2. Λαμία, οδός Αινιάνων. Παλαιοχριστιανική εγκατάσταση, εργαστηριακού μάλλον χαρακτήρα, σε ελληνιστικά οικοδομικά κατάλοιπα (Αρχείο ΙΔ' ΕΠΚΑ).

Εικ. 3. Λαμία, πλατεία Διάκου. Αποσπασμένο τμήμα από το ψηφιδωτό δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, με την επιγραφή [ΑΠ]ΟCΤΟΛΩΝ ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΕΑΥΤΟΥ, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας.

Εικ. 4. Λαμία, παρεκκλήσιο Αγίου Μηνά. Τμήμα αρράβδω-
του μονολιθικού κίονα από θεσσαλικό ατράκιο λίθο.

Εικ. 5. Λαμία, κάστρο. Τμήμα τοιχοποιίας στη δυτική
πλευρά του ακροποργίου.

Εικ. 6. Λαμία, Παναγία Αρχοντική. Εντοιχισμένο τμήμα με-
σοβυζαντινού επιστυλίου, με ορατή την κάτω πλευρά του.

Εικ. 7. Λαμία, ναός Παναγίας Δέσποινας.
Εντοιχισμένο τμήμα μεσοβυζαντινού θωρακίου.

Εικ. 8. Λαμία, κάστρο. Κατάλοιπα ναού με ίχνη
τοιχογράφησης όπου εικονίζονται στρατιωτικοί άγιοι.

Εικ. 9. Λαμία, κάστρο. Αποψη της βορειοδυτικής πλευράς
των τειχών, πιθανώς υστεροβυζαντινής φάσης.

ΕΡΕΙΠΙΑ ΚΤΙΡΙΑΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΚΑΛΑΠΟΔΙ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ*

Άννα Γιαλούρη

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης της επαρχιακής οδού Αταλάντης–Καλαποδίου αποκαλύφθηκαν, λίγα μέτρα πριν από την παράκαμψη του Καλαποδίου, κτιριακά λείψανα που χρονολογούνται από τα πρώιμα Ελληνιστικά έως και τα πρώιμα Παλαιοχριστιανικά χρόνια (εικ. 1). Η επάλληλη και πυκνή δόμηση και η επαναχρησιμοποίηση των δομικών υλικών προκάλεσαν την αποσπασματική διατήρηση των κτισμάτων των παλαιότερων φάσεων, τα οποία βρέθηκαν είτε να έχουν καταργηθεί είτε να έχουν τροποποιηθεί και ενσωματωθεί στις μεταγενέστερες κατασκευές. Επίσης, η διέλευση της υπό βελτίωση επαρχιακής οδού, η οποία αποτελεί βασική οδική αρτηρία που διασχίζει τη Λοκρίδα και συνδέει τα ανατολικά παράλια της Φθιώτιδας με τη Βοιωτία και τη Φωκίδα, προκάλεσε την ισοπέδωση των κτισμάτων της τελευταίας φάσης.

Ωστόσο, επιχειρείται στη συνέχεια η σύνθεση των κτιριακών καταλοίπων και η ένταξή τους σε οικοδομικές φάσεις, με βάση τα υλικά και τον τρόπο δομής σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα (εικ. 2). Στην παλαιότερη φάση εντάσσεται μνημειώδες δημόσιο οικοδόμημα πρώιμων Ελληνιστικών χρόνων¹ κτισμένο με ορθογώνιους λαξευτούς κυβόλιθους από μαλακό υπόλευκο πωρόλιθο. Στην ίδια περίοδο θα ήταν δυνατόν να ενταχθούν οικιστικά κατάλοιπα από κυβόλιθους μικρότερων διαστάσεων.

Η επόμενη περίοδος αντιπροσωπεύεται από κτίρια κατασκευασμένα με ποταμίσιους λίθους, κυβόλιθους από τα Ελληνιστικά κτίρια και τμήματα κεράμων στέγης. Η συνδετική ύλη είναι χωματολάσπη. Πρόκειται για εκτεταμένα κτιριακά κατάλοιπα που συνθέτουν χώρους οργανωμένους πιθανότατα γύρω από υπαίθρια αυλή. Η χρήση των χώρων αυτών είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί, με εξαίρεση ορισμένους στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαμμένης έκτασης, οι οποίοι εξαιτίας των πύλων που βρέθηκαν κατά χώραν ταυτίζονται με αποθηκευτικούς. Στην ίδια φάση εντάσσεται αποσπασματικά σωζόμενος κυκλικός κεραμικός κλίβανος², διαμ. 2,90 μ., με κεντρικό υποστύλωμα στήριξης της πήλινης εσχάρας του θαλάμου όπτησης, από

* Οι εργασίες βελτίωσης της οδού εκτελέστηκαν στο πλαίσιο του έργου «Αταλάντη - Όρια Νομού Βοιωτίας, από έξοδο Αταλάντης έως θέση Γκρεμήλα και από όρια τέρως Δήμου Αταλάντης έως παράκαμψη Καλαποδίου». Η ανασκαφική διερεύνηση των αρχαιοτήτων άρχισε το Μάιο του 2005 και ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο του 2006. Η έρευνα κάλυψε έκταση συνολικής επιφάνειας 1650 τ.μ. Η απουσία εναλλακτικής οδού κατέστησε ανέφικτη τη διακοπή της κυκλοφορίας των οχημάτων και για το λόγο αυτό διερευνήθηκαν αρχικά, οι αρχαιότητες ανάντη και κατόντη της υπό βελτίωση οδού και στη συνέχεια κάτω από το υφιστάμενο οδόστρωμα, το οποίο μεταποτίστηκε στην ανάντη απαλλοτριωμένη ζώνη, αφού προηγουμένως αποφασίστηκε η διατήρηση των αρχαιοτήτων σε κατάχωση. Μετά το πέρας της ανασκαφής αποφασίστηκε η διατήρηση σε κατάχωση και των υπόλοιπων αρχαιοτήτων και προχώρησε η υλοποίηση του έργου. Η δαπάνη της ανασκαφής καλύφθηκε από τις πιστώσεις του τεχνικού έργου, ως υποέργο, την επίβλεψη του οποίου ανέλαβε η γράφουσα με την υποστήριξη της κ. Α. Ντίνα, Προϊσταμένης της 7ης ΕΒΑ, και των λογιστριών κ.κ. Ε. Σύρρου και Β. Βουλγαράκη. Η σχεδιαστική αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από την κ. Π. Πολύζου και τον κ. Κ. Φαφούτη, η ηλεκτρονική επεξεργασία των σχεδίων και των εικόνων από τον κ. Γ. Δάλλα, η συντήρηση των οστέινων αντικειμένων από την κ. Αν. Ντίνα, η αεροφωτογράφιση της ανασκαφής από τον κ. Θ. Ευθυμιόπουλο και η φωτογράφιση των μικροαντικειμένων από την κ. Ρ. Καρανίκα.

1. Η χρονολόγηση προτάθηκε από την κ. Μ. Παλακωνσταντίνου, διευθύντρια της ΙΔ' ΕΠΚΑ. Τα κτίσματα αυτής της περιόδου διερευνήθηκαν για λογαριασμό της παραπάνω Εφορείας, στην οποία και παραδόθηκαν τα ευρήματα λόγω αρμοδιότητας.

2. Πρόκειται για τον πιο δημοφιλή τύπο κλιβάνου, της κατηγορίας Ια, σύμφωνα με την τελευταία τυπολογική κατάταξη των Ελληνικών κλιβάνων που προτάθηκε από τη Hasaki 2002, 151 και 154-155. Η εφαρμογή των κυκλικών κλιβάνων, η οποία κάνει την πρώτη εμφάνισή της στην εποχή του Χαλκού, άρχισε σταδιακά να υποχωρεί κατά την Ύστερη Αρχαιότητα έναντι των ορθογώνιων, χωρίς ωστόσο να πάψει να χρησιμοποιείται κατά τους Μέσους και Ύστερους Βυζαντινούς χρόνους (πρβλ. Hasaki 2002, 243-246 και Ράπτης 2001, 159-164, και συνοπτικά για τυπολογία παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών κλιβάνων στο Ράπτης

το οποίο διατηρείται ένας κυβόλιθος. Το στόμιο τροφοδοσίας θα πρέπει να ανοιγόταν στο ανατολικό τμήμα του κλιβάνου, που δεν σώζεται.

Στην τρίτη φάση ανήκουν κτίρια, στους τοίχους των οποίων ως συνδετική ύλη χρησιμοποιήθηκε ασβεστοκονίαμα. Πρόκειται για την ευκρινέστερα διακρινόμενη οικοδομική φάση, στην οποία εντάσσονται κτιριακά κατάλοιπα με ολοκληρωμένη κάτοψη και, συγκεκριμένα, ορθογώνιο οικοδόμημα που ταυτίζεται με πανδοχείο ή ξενώνα, μικρό βαλανείο στα Νότια του και εργαστήριο παραγωγής κεραμικών προϊόντων Νοτιότερα. Η ανέγερση των τελευταίων δεν κατάργησε τα κτίρια της προηγούμενης φάσης, τα οποία είτε επεκτάθηκαν με προσθήκες νέων χώρων είτε συνέχισαν να χρησιμοποιούνται παράλληλα με τα κτίρια της τρίτης φάσης, όπως συνάγεται από τη χρήση των αποθηκευτικών χώρων.

Το ορθογώνιο οικοδόμημα είναι προσανατολισμένο στον άξονα Α-Δ, έχει πλάτος 20,50 μ. και μέγιστο ορατό μήκος 22,50 μ. Η ανατολική πλευρά του κτιρίου δεν αποκαλύφθηκε, δεδομένου ότι συνεχίζεται εκτός της ζώνης απαλλοτρίωσης, σε ιδιόκτητο αγρό (εικ. 3). Αποτελείται από δύο πτέρυγες, Βόρεια και Νότια, αξονικά διατεταγμένες εκατέρωθεν υπαίθριου, πιθανόν, χώρου, πλάτους 4,50 μ. Κάθε πτέρυγα αποτελείται από τετράγωνους χώρους, διαστάσεων 3,15-3,30 × 3,30-3,50 μ., παρατεταγμένους κατά μήκος στοών, πλάτους 2,60 μ. Η Βόρεια στοά διακόπτεται από ορθογώνια δεξαμενή, μήκους 2 μ. και πλάτους όσο σχεδόν και το πλάτος της στοάς. Από τους τετράγωνους χώρους διατηρούνται τρεις στη Βόρεια πτέρυγα και δύο στη Νότια. Οι εγκάρσιοι τοίχοι που θα όριζαν τους χώρους στο δυτικό άκρο των πτερύγων έχουν καταστραφεί τελείως. Ωστόσο, από τα στοιχεία της κάτοψης και δεδομένου ότι το κτίριο παρουσιάζει κανονική δομή και αξονική διάταξη των επιμέρους χώρων του, συνάγεται ότι σε κάθε πλευρά θα υπήρχαν έξι τουλάχιστον δωμάτια, σύμφωνα με την προτεινόμενη αποκατάσταση της κάτοψής του (εικ. 4).

Το κτίριο διατηρείται σχεδόν στο σύνολό του στο επίπεδο της θεμελίωσης, με αποτέλεσμα να μην σώζονται δάπεδα και θυραία ανοίγματα. Το ύψος των θεμελιών παρουσιάζει βαθμιαία αύξηση από τα Δυτικά προς τα Ανατολικά, η οποία υπαγορεύθηκε τόσο από τα ερείπια των προγενέστερων κτισμάτων, όσο και από τη φυσική κλίση του εδάφους. Επίσης, ορισμένοι λασπότοιχοι από χώρους της δεύτερης φάσης ενσωματώνονται στα θεμέλια του, ενώ άλλοι καταργούνται, καθώς εμπίπτουν στο εσωτερικό επιμέρους χώρων του. Οι τοίχοι του κτιρίου, πάχους 0,70 μ. και μέγιστου ύψους 0,85 μ., είναι κτισμένοι, στο επίπεδο της θεμελίωσης τουλάχιστον, με ημικατεργασμένους λίθους, κυβόλιθους σε β' χρήση και θραύσματα κεράμων και πλίνθων, πάχους 0,03 μ. Η συνδετική ύλη είναι άφθονο ασβεστοκονίαμα. Από τα ελάχιστα σωζόμενα τμήματα της ανωδομής, υποθέτουμε ότι η τοιχοποιία συνίστατο σε ζώνες αργολιθοδομής, που εναλλάσσονταν με μονή σειρά πλίνθων³.

Μολονότι η απουσία στοιχείων της ανωδομής του κτιρίου καθιστά επισφαλή την ερμηνεία των χώρων του, η διάταξη των τελευταίων και γενικά η όλη δομή της κάτοψης με δωμάτια παρατεταγμένα κατά μήκος στοών, ανοιχτών προς ευρύχωρο υπαίθριο χώρο, επιτρέπει την ταύτισή του με πανδοχείο (*stabulum*) ή ξενώνα (*hospitium*)⁴. Η οργάνωση των επιμέρους χώρων του κτιρίου σε δύο επιμήκεις πτέρυγες, πιθανόν μία για άνδρες και μία για γυναίκες, και η παράταξή τους σε έναν κατά μήκος άξονα και όχι γύρω από μια κεντρική αυλή, κατά τα πρότυπα της ελληνορωμαϊκής οικίας⁵, απαντά κυρίως σε πανδοχεία και ξενώνες της Πομπηίας⁶. Επιπλέον, η απουσία χώρου για το σταυλισμό υποζυγίων – χαρακτηριστικό γνώρισμα των πανδοχείων – ενισχύει μάλλον την ταύτισή του με ξενώνα. Δεδομένου ότι σύμφωνα με τις λατινικές πηγές και τα ανασκαφικά δεδομένα, οι ξενώνες διέθεταν ευρύχωρες αίθουσες εστίασης, δεν αποκλείεται ορισμένοι από τους παρακείμενους χώρους του προγενέστερου κτιριακού συγκροτήματος να κάλυπταν αυτήν την ανάγκη, υπόθεση που δικαιολογεί τη χρήση των αποθηκευτικών χώρων και κατά την περίοδο αυτή.

Με τη λειτουργία του ξενώνα και τις ανάγκες των ενοίκων του σχετίζεται η ανέγερση βαλανείου⁷ προσαρτημένου στη Νότια πλευρά του κτιριακού συγκροτήματος της δεύτερης φάσης (εικ. 5). Πρόκειται για μι-

2006, 230. Κυκλικό κλίβανοι με κτιστό κεντρικό υποστώλωμα, ύστερης Ελληνιστικής περιόδου, χρησιμοποιήθηκαν στα κεραμικά εργαστήρια της Αταλάντης (τρεις κλίβανοι οδού Νικοτσάρα)· πρβλ. Δακωρώνια 2004, 516, εικ. 3, πίν. 249-250α.

3. Αργολιθοδομή που διακόπτεται από μονή σειρά πλίνθων εφαρμόστηκε και στην παλαιοχριστιανική βασιλική των Δαφνουσίων Λοκρών πρβλ. Συθιακάκη – Κριτσιμάλλη 2000, 237.

4. Σχετικά με την ερμηνεία των όρων *stabulum* και *hospitium* βλ. Kleberg 1957, 11-14 και 18-19.

5. Στον τύπο αυτό ανήκουν οι ξενώνες της Σύναξης Μαρωνείας και του Οκταγώνου των Φιλιππων πρβλ. Μπακιρτζής 1996, 874-877 και Bakirtzis 1998, 40.

6. Kleberg 1957, 31-35.

7. Η γεινίαση βαλανείου – ξενώνα απαντάται στο συγκρότημα του Οκταγώνου των Φιλιππων (Bakirtzis 1998, 40), αλλά

κρό λουτρό, μήκους 14 μ. και μέγιστου πλάτους 5 μ. Οι τοίχοι του, πλάτους από 0,40 έως 0,60 μ. και μέγιστου σωζόμενου ύψους 0,30-0,40 μ., είναι πρόχειρα κτισμένοι από ποταμίσιους λίθους, συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα και μόνο οι γωνίες των υπόκαυστων χώρων ενισχύονται από πλινθοδομή. Από κατασκευαστικής άποψης πρόκειται για χαμηλής ποιότητας κτίσμα, προερχόμενο από την ανακατασκευή χώρων και την επαναχρησιμοποίηση των δομικών υλικών τους.

Το βαλανείο αποτελείται από τους τρεις βασικούς χώρους, το *frigidarium* (ψυχρόν), το *tepidarium* (χλιαρόν) και το *caldarium* (θερμόν), παρατακτικά τοποθετημένους στον άξονα Β-Ν. Η συμμετρική διάταξη των χώρων στον ίδιο κατά μήκος άξονα το κατατάσσει τυπολογικά στον ευθύγραμμο τύπο, τον λεγόμενο *εν σειρά*, απλό τύπο λουτρού που εφαρμόζεται σε όλες τις περιόδους και στον οποίον οι λουόμενοι για να φτάσουν στο *caldarium*, έπρεπε να περάσουν πρώτα από το *frigidarium* και στη συνέχεια από το *tepidarium*⁸. Η τοποθέτηση των χώρων του βαλανείου στον άξονα Β-Ν, με τον ψυχρό χώρο (*frigidarium*) στο Βορρά και τους θερμούς (*tepidarium* και *caldarium*) στο Νότο, ακολουθεί τους κανόνες προσανατολισμού των λουτρών, που στόχευαν στην όσο το δυνατόν καλύτερη εκμετάλλευση της ηλιακής ενέργειας. Ιδιαίτερα, ο προσανατολισμός των θερμών χώρων προς τα Νοτιοδυτικά εξασφάλιζε περισσότερο φωτισμό και θερμότητα από τη δύση του ηλίου κατά τους χειμερινούς μήνες, όπως ορίζεται και από το Βιτρούβιο⁹.

Ο ψυχρός χώρος (*frigidarium*), εσωτερικών διαστάσεων 4,90 × 4,10 μ., αποτελεί το μεγαλύτερο χώρο του λουτρού¹⁰. Δεδομένου ότι δεν εντοπίστηκε χώρος που θα μπορούσε να ταυτιστεί με αποδυτήριο (*apodyterium*), υποθέτουμε ότι το ευρύχωρο *frigidarium* κάλυπτε και αυτήν την ανάγκη¹¹. Στη Βορειοδυτική γωνία διατηρείται λιθόκτιστη κατασκευή, μέγιστου σωζόμενου μήκους 1,90 μ. και πλάτους 2 μ., αποτελούμενη από δύο ελλειψοειδείς ατομικούς λουτήρες, μέγιστης διαμέτρου 1 μ. Ο πυθμένας τους είναι επιστρωμένος με τετράγωνες πήλινες πλάκες, πλευράς 0,60 μ. και πάχους 0,03 μ., τα δε τοιχώματά τους φέρουν παχύ επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος. Ο χώρος τέμνεται διαγωνίως από αποσπασματικά σωζόμενο κτιστό αγωγό αποχέτευσης των υδάτων από τους λουτήρες.

Οι δύο επόμενοι προς Νότον χώροι ήταν οι υπόκαυστοι χώροι του λουτρού και ταυτίζονται με το *tepidarium* και το *caldarium*, αντίστοιχα. Στο *tepidarium*, εσωτερικών διαστάσεων 2,90 × 2,40 μ., διατηρούνται υπολείμματα από τους δεκαέξι στυλίσκους στήριξης του υπερυψωμένου δαπέδου (*suspensura*), κατασκευασμένοι από κυκλικές πλίνθους, διαμ. 0,16-0,18 μ. και τραπεζιόσχημες, διαστ. 0,24 × 0,28 μ. Σώζεται μόνο η κατώτατη στρώση των πλίνθων και όπου αυτές δεν έχουν σωθεί, διακρίνεται το αποτύπωμά τους στο κονίαμα. Οι στυλίσκοι των υποκαύστων δεν εδράζονται απευθείας στο χώμα, αλλά σε στρώση λίθων και ασβεστοκονιάματος. Εξωτερικά του χώρου αυτού, σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο, διατηρείται τμήμα αγωγού απορροής των υδάτων από τους υπερκείμενους λουτήρες. Δεδομένου ότι από την κάτωψη του βαλανείου απουσιάζουν οι χαρακτηριστικές ημικυκλικές κόγχες υποδοχής ατομικών λουτήρων, υποθέτουμε την ύπαρξη λουτήρων ανάλογου τύπου και μορφής με του *frigidarium*¹².

Το *caldarium* είναι μικρότερο από το *tepidarium*, εσωτερικών διαστάσεων 1,80 × 2,20 μ. Διαχωρίζεται

είναι γνωστή και από την περίπτωση του Βυζαντινού πανδοχείου της Πύδνας' πρβλ. Μαρκή 1990, 247-251 και Μαρκή 1991, 179-185.

8. Nielsen 1993, τ. 1, 4, και τ. 2, 51, εικ. 1. Η τυπολογική κατάταξη των λουτρών έγινε στο πλαίσιο της δημοσίευσης των αυτοκρατορικών θερμών του Trier στο Krencker - Krüger - Lehmann - Wachter 1929, όπου προτείνονται τρεις τύποι: ο ευθύγραμμος (*row type*), ο δακτυλιόσχημος (*ring type*) και ο αυτοκρατορικός (*imperial type*). Ο ευθύγραμμος τύπος εφαρμόστηκε ευρύτατα στις διάφορες παραλλαγές του σε όλη την έκταση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Κοινές παραλλαγές του τύπου αυτού είναι ο αξονικός ευθύγραμμος, στον οποίο κατατάσσεται το λουτρό του Καλαποδίου, ο γωνιαίος ευθύγραμμος και ο παράλληλος ευθύγραμμος τύπος. Τυπολογικά το λουτρό του Καλαποδίου, εάν εξαιρέσουμε τις ημικυκλικές κόγχες, ομοιάζει με το λουτρό της οδού Γούναρη στην Πάτρα, η ανέγερση του οποίου χρονολογείται στις αρχές του 6^{ου} αι.: πρβλ. Λαμπροπούλου - Μουτζάλη 2003, 320-330, σχ. 4.

9. Vitruvii, *De Architectura*, V,10,1.

10. Η αύξηση των διαστάσεων των ψυχρών χώρων έναντι των θερμών αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των βαλανείων των Ύστερων Ρωμαϊκών και πρώιμων Βυζαντινών χρόνων στις Ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας πρβλ. Nielsen 1993, 115, 117.

11. Τα λουτρά δεν διέθεταν πάντα ιδιαίτερο χώρο αποδυτηρίου, το οποίο θα μπορούσε είτε να έχει ενσωματωθεί στο *frigidarium* είτε οι χρήσεις του να έχουν αφομοιωθεί από το *tepidarium*' πρβλ. Nielsen 1993, 153.

12. Η απουσία ατομικών λουτήρων ημικυκλικού σχήματος, που κατασκευάζονται από τον 4^ο αι. και αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα των παλαιохριστιανικών λουτρών, δεν αποκλείεται να αποτελεί στοιχείο ενδεικτικό της πρωιμότητάς του πρβλ. Γίνουνης 1955, 136-152, σχετικά με την προσθήκη ή δημιουργία ατομικών λουτήρων σε Ρωμαϊκές Θέρμες, όπως στις Ανατολικές Θέρμες των Δελφών, στις Μεγάλες Θέρμες του Άργους και στις Βορειοανατολικές Θέρμες της Επιδαύρου.

από το *teridarium* με πλινθόκτιστο τοίχιο, στο οποίο θα ανοιγόταν ασφαλώς η δίοδος κυκλοφορίας του θερμού αέρα. Οι στυλίσκοι των υποκαύστων δεν διατηρούνται. Στο νότιο άκρο του *caldarium* σχηματίζεται μικρός ορθογώνιος χώρος, διαστάσεων $1,30 \times 1,50$ μ., στον οποίο με βάση τα στοιχεία της κάτοψης του κτιρίου θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε μικρή μπανιέρα θερμού νερού (*alveus*) για δύο το πολύ άτομα¹³. Η μπανιέρα θα βρισκόταν πάνω από τον θάλαμο καύσης του λουτρού (*praefurnium*), η ύπαρξη του οποίου υποδηλώνεται από υπολείμματα εστίας με έντονα ίχνη καύσης στο νότιο άκρο του βαλαλείου.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι επρόκειτο για μικρό λουτρό που διέθετε τους βασικούς και απολύτως απαραίτητους χώρους. Δεδομένου ότι το λουτρό δεν διαθέτει διπλούς χώρους για παράλληλη χρήση του από άνδρες και γυναίκες, τους ταξιδιώτες που θα κατέλυαν στις πτέρυγες του παρακειμένου ξενώνα, είναι προφανές ότι θα λειτουργούσε με διαφορετικά ωράρια λειτουργίας για κάθε φύλο, τις πρωινές ώρες για τις γυναίκες και τις απογευματινές για τους άνδρες¹⁴.

Νοτίως του βαλαλείου αποκαλύφθηκε εργαστήριο παρασκευής κεραμικών προϊόντων¹⁵ (εικ. 6). Πρόκειται για επίμηκες κτίσμα, προσανατολισμένο στον άξονα Α-Δ, μέγιστου σωζόμενου μήκους 12 μ. και πλάτους 4 μ. Αποτελείται από δύο επιμέρους τμήματα, ένα ανώτερο, σε ψηλότερη στάθμη, στα Δυτικά και ένα κατώτερο, στα Ανατολικά.

Στο δυτικό, ανώτερο, τμήμα διατηρούνται τρεις δεξαμενές, μία δεξαμενή νερού και δύο ρηχές δεξαμενές-στεγνωτήρια. Η πρώτη, με τοιχώματα επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα, μέγιστου σωζόμενου ύψους 0,45 μ., δεν διατηρείται σε όλο της το μήκος, μέχρι 3 μ., το δε πλάτος της είναι 3,20 μ. Χρησιμοποιούνταν για την ανάμιξη του κοσκινισμένου πηλού με το νερό και το διαχωρισμό του από τις ξένες ύλες¹⁶.

Οι δύο ρηχές δεξαμενές-στεγνωτήρια για την παρασκευή και ωρίμανση του πηλού βρίσκονται σε επαφή με την δεξαμενή νερού στα ανατολικά, με δάπεδο από μικρούς, ποταμίσιους λίθους, με ελαφριά κλίση προς νότο, ώστε να συντομεύεται η διαδικασία εξάτμισης του νερού και μία μεγαλύτερη, στα βόρεια, με δάπεδο από πλίνθους και τμήματα κεράμων στέγης σε υπόστρωμα από χώμα και ασβεστοκονίαμα. Σε επαφή με το δάπεδο της διατηρείται υπόλειμμα ανοιχτού αγωγού από οριζόντια και κάθετα τοποθετημένες κεράμους. Η δεξαμενή αυτή εκτεινόταν προς Βορράν, δεδομένου ότι ο ανατολικός της τοίχος συνεχίζεται σε επαφή με το δυτικό τοίχο του βαλαλείου, όπου κυκλική δίχωρη κατασκευή από μπηγμένες στο έδαφος κεραμίδες¹⁷.

Στο κατώτερο τμήμα του κτίσματος βρίσκονται οι κλίβανοι όπτησης του πηλού. Διατηρείται ορθογώνιος θάλαμος καύσης¹⁸, εσωτερικών διαστάσεων $3,30 \times 2,50$ μ., με πλινθόκτιστα τοιχώματα ενισχυμένα εξωτερικά με λιθόκτιστα για την προστασία του κλίβανου από την εξωτερική θερμοκρασία. Ο θάλαμος καύσης διαιρείται μέσω κεντρικού αξονικού πλινθόκτιστου τοίχου σε δύο παράλληλους προς τον άξονα του στομίμου διαδρόμους καύσης, πάνω στους οποίους εδραζόταν η εσχάρα, υπολείμματα της οποίας δεν βρέθηκαν¹⁹. Η δίοδος τροφοδοσίας ανοίγεται στην ανατολική πλευρά του θαλάμου καύσης, η οποία έχει καμπυλωτή διαιρέση²⁰. Από το εσωτερικό του χώρου αφαιρέθηκε πορτοκαλοκόκκινη επίχωση και ελάχιστα όστρακα. Νοτίως του κλίβανου και σε επαφή με αυτόν διατηρούνται υπολείμματα κατασκευής παρεμφερούς χρήσης.

Ο παραπάνω ορθογώνιος κεραμικός κλίβανος, καθώς και ο κυκλικός που εντάσσεται στα κτίρια της

13. Το εύρος της δεν θα έπρεπε σύμφωνα με το Βιτρούβιο να είναι μικρότερο από 6 πόδες (*De Architectura*, V, 10,4). Βλ. επίσης Nielsen 1993, 157, εικ. 27.

14. Nielsen 1993, 135.

15. Σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των κεραμικών εργαστηρίων και τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας από την Αρχαιότητα έως του Ύστερου Βυζαντινούς χρόνους, βλ. Hasaki 2002, 70-111 και Ράπτης 2001, 149-156. Ειδικά για την παραγωγή οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά χρόνια βλ. Θεοχαρίδου 1985-1986.

16. Πλακοστρωμένες ορθογώνιες δεξαμενές διαχωρισμού και καθίζησης του πηλού, διαστ. $4,50 \times 2-2,25$ μ., βρέθηκαν στα οργανωμένα κεραμικά εργαστήρια της Πλατείας Κοτζιά στην Αθήνα: πρβλ. Ζαχαριάδου – Κυριακού 1988, 28, πίν. 33γ. Τμήμα υδατοδεξαμενής βρέθηκε επίσης μεταξύ των κυκλικών κλιβάνων της οδού Νικοτσάρα στην Αταλάντη. πρβλ. Δακωρόνια 2004, 516, πίν. 250β.

17. Θυμίζει τους κυκλικούς πήλινους κλιβάνους του 4^{ου} μ.Χ. αι. από τα Άνω Πετράλωνα (Αθήνα). πρβλ. Αλεξανδρή 1976, 33, πίν. 37α-β. Λυγκούρη-Τόλια 1985, 20.

18. Οι ορθογώνιοι κλίβανοι εμφανίζονται στην Αρχαϊκή περίοδο. Στα Ρωμαϊκά χρόνια φαίνονται να υπερτερούν αριθμητικά έναντι των κυκλικών, οι οποίοι ωστόσο δεν παύουν να παραμένουν δημοφιλείς. Στα Βυζαντινά χρόνια το ορθογώνιο σχήμα εφαρμόζεται μόνο στους κλιβάνους μεγάλων διαστάσεων, ενώ η χρήση του θα γενικευθεί κατά τους Μεταβυζαντινούς και νεότερους χρόνους: πρβλ. Hasaki 2001, 165-168.

19. Ο κλίβανος ανήκει στην κατηγορία Πβ, σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη της Hasaki 2002, 151 και 169-171.

20. Παρουσιάζει τυπολογική και κατασκευαστική ομοιότητα με κεραμικό κλίβανο από την Αταλάντη (οικόπεδο Κιουλάφα): πρβλ. Δακωρόνια 2004, 515-516, εικ. 2, πίν. 248.

δεύτερης φάσης, συνθέτουν την ύπαρξη οργανωμένων εργαστηρίων παραγωγής αγγείων και οικοδομικών κεραμικών προϊόντων που ακολουθούν μια παράδοση αιώνων. Η ύπαρξη εργαστηρίων τεκμαίρεται και από κινητά ευρήματα, όπως πήλινες σφήνες ψησίματος²¹ και σφραγίδες (εικ. 7).

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται αβαφή αγγεία καθημερινής χρήσης, αποθηκευτικά αγγεία, αγγεία μεταφοράς και επιτραπέζια, θραύσματα λύχνων, αγνύθες, κυρίως αρτόσχημες με έντυπο διάκοσμο²² και λιγότερες πυραμιδοειδείς (εικ. 8), σφονδύλια και οστέινα αντικείμενα, μεταξύ των οποίων κοχλιάριο και περόνη²³ (εικ. 9), όστρεα, μυλόλιθοι, σιδερένια καρφιά και τέλος, σιδερένιο κλειδί κυλιόμενου τύπου²⁴ (εικ. 10), που συνθέτουν την εικόνα μιας αγροικίας Ρωμαϊκών χρόνων, εγκατεστημένης στα ερείπια Ελληνιστικών κτιρίων, η οποία αναδιοργανώθηκε και επεκτάθηκε προς Βορράν στα ύστερα Ρωμαϊκά χρόνια με την ανέγερση ενός ξενώνα ικανού να φιλοξενήσει έναν αριθμό πελατών και να καλύψει τις ανάγκες τους σε ανάπαυση, φαγητό και λουτρό. Παράλληλα, αναδιοργανώθηκαν και τα κεραμικά εργαστήρια και ο κυκλικός κεραμικός κλίβανος «αντικαταστάθηκε» από το μεγάλο ορθογώνιο, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποκλειστεί και η παράλληλη χρήση τους για την όπτηση διαφορετικού είδους κεραμικών προϊόντων²⁵. Στη χρονολογική κατάταξη των φάσεων συμβάλλουν σημαντικά επτά χάλκινα νομίσματα²⁶ και συγκεκριμένα ένας σπέρτιος Αντωνίνου Πίου, ο οποίος θα πρέπει να συσχετισθεί με τη λειτουργία της αγροικίας στα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι. και έξι χάλκινες υποδιαιρέσεις του α' μισού του 4^{ου} μ.Χ. αι., που οριοθετούν τη διάρκεια λειτουργίας του κτιριακού συγκροτήματος στα Ρωμαϊκά και Υστερορωμαϊκά χρόνια.

Η θέση εντάσσεται στην περιοχή της αρχαίας Φωκίδας, που παρουσιάζει πυκνή κατοίκηση με άφθονα οικιστικά κατάλοιπα, τα οποία έχουν ταυτιστεί με τις αρχαίες πόλεις Υάμπολις και Αβαί²⁷. Πιο συγκεκριμένα, το κτιριακό συγκρότημα βρίσκεται στην επικράτεια της αρχαίας Υαμπόλεως, σε μικρή απόσταση από το ιερό της Ελαφηβόλου Αρτέμιδος και του Απόλλωνα²⁸. Το ιερό αυτό παρουσιάζει συνεχή λατρεία από τη Μυκηναϊκή εποχή έως και τους Αυτοκρατορικούς χρόνους και μάλιστα με ιδιαίτερη ακτινοβολία. Στην *Tabula Peutingeriana* δεν σημειώνεται στην περιοχή αυτή κάποιος σταθμός, ωστόσο η θέση του κτιριακού συγκροτήματος εμπίπτει στην πορεία του οδικού άξονα που ένωνε τη Σκάρφεια με την Ελάτεια²⁹. Δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο η ανέγερση του ξενώνα να υπαγορεύθηκε από την αύξηση του αριθμού όχι μόνο ταξιδιωτών, αλλά και προσκυνητών που κατέλυαν στις πτέρυγές του κατά την επίσκεψή τους στο περίφημο ιερό της Ελαφηβόλου Αρτέμιδος και του Απόλλωνα, κάτι ανάλογο με τον ξενώνα των προσκυνητών στη Σύναξη Μαρωνείας, ο οποίος προοριζόταν για τη φιλοξενία των προσκυνητών πριν από και μετά τη μετάβασή τους στο Ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη³⁰.

21. Πρόκειται για τον πιο κοινό τύπο στηριγμάτων που ήταν σε χρήση από τους Κλασικούς έως και τους Βυζαντινούς χρόνους· πρβλ. Καλογεροπούλου 1970, 433-434, εικ. 6-9. Hasaki 2002, 91-92. Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002, 114-116, αρ. 110 (Χ. Κοιλάκου – Π. Μελέτη).

22. Ανάλογοι τύποι ενσφράγιστα υφαντικά βάρη παράγονταν στα κεραμικά εργαστήρια της Αταλάντης· πρβλ. Δακωρώνια 2002, 77, εικ. 64 και Δακωρώνια 2004, 518.

23. Παρόμοια οστέινα αντικείμενα έχουν βρεθεί στην Αγροικία Α στη χώρα της αρχαίας Λητής, η ανέγερση της οποίας χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι.· πρβλ. Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη – Τζαναβάρη 2003, 78-83, αρ. 220 και 222β.

24. Πρόκειται για τον πρωιμότερο και πιο περίπλοκο τύπο κλειδιών με μεγάλη διάδοση στους Ρωμαϊκούς και πρώιμους Βυζαντινούς χρόνους· πρβλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.) 2002, 274, αρ. 279 και 281 (Χ. Κούτσικου). Vikan – Nesbitt 1980, 2, πίν. 1.

25. Η λειτουργία κεραμικών εργαστηρίων βιοτεχνικού χαρακτήρα είναι γνωστή στη γειτονική Αταλάντη ήδη από την Ελληνιστική περίοδο, πρβλ. Δακωρώνια 2002, 77, εικ. 64.

26. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από τον αρχαιολόγο κ. Σ. Κουγιουμτζόγλου.

27. Fossey 1986, 72-81. Παπαναγιώτου 1971, 317-322. Παπαδάκης 1916, 263-268.

28. Felsch 2007, 22-24 και Felsch – Kienast 1975, 1-24.

29. Müller 1962, 10, πίν. VIII.

30. Πρόκειται για ξενώνα με διάρκεια λειτουργίας από το 2^ο έως και τον 6^ο μ.Χ. αι., πρβλ. Μπακιρτζής 1996, 877-878.

SUMMARY

REMAINS OF A BUILDING COMPLEX AT KALAPODI, PHTHIOTIS

Anna Gialouri

During the construction works for the new Atalanti - Kalapodi motorway a building complex has been partially unearthed near Kalapodi, Phthiotis. The complex in its final phase included a hostel, a small bath and a ceramic workshop. The hostel is a rectangular building of two wings, with porticoes and rooms arranged at either side of an oblong courtyard. The bath consists of a frigidarium, a tepidarium and a caldarium, aligned on a N-S axis. The ceramic workshop comprised a rectangular kiln and three basins for the preparation of the clay. The complex, situated in the periphery of the ancient Phocian city of Hyampolis, was in use between the second and the fourth century A.D., although remains of previous constructions have also come to light.

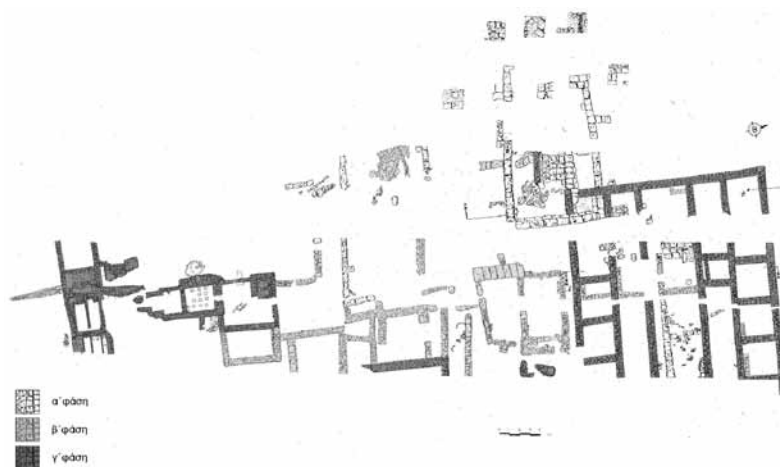
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Βελένη Π. – Πουλάκη Ε. – Τζαναβάρη Κ., 2003. *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*, Αθήνα.
- Αλεξανδρή Ο., 1976. Αθήνα. Οδός Ηρακλειδών, ΑΔ 31, *Χρονικά*, 32-33.
- Bakirtzis Ch., 1998. Paul and Philippi. The Archaeological Evidence στο Bakirtzis Ch. – Koester H. (eds), *Philippi at the Time of Paul and after his Death*, Harrisburg PA, 37-48.
- Δακορώνια Φ., 2002. Ανατολική Λοκρίδα. Η ιστορία της μέσα από τα μνημεία και τις αρχαιολογικές έρευνες, στο *Λοκρίδα. Ιστορία και Πολιτισμός*, Νέα Κηφισιά, 17-107.
- Δακορώνια Φ., 2004. Κεραμικοί κλίβανοι της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου από την Ανατολική Λοκρίδα, στο *Στ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000*, Αθήνα, 513-520, πίν. 247-252.
- Ζαχαριάδου Ο. – Κυριακού Δ., 1988. Ανασκαφικές εργασίες. Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά, ΑΔ 43, *Χρονικά*, 22-29.
- Felsch R. – Kienast H., 1975. Ein Heiligtum in Phokis, AAA VIII/1, 1-24.
- Felsch R.C.S., 2007. *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, II, Mainz am Rhein.
- Fossey J.M., 1986. *The Ancient Topography of Eastern Phokis*, Amsterdam.
- Ginouves R., 1955. Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle avant notre ère, BCH 79, 135-152.
- Hasaki E., 2002. *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organisation of Ceramic Workshops*, Cincinnati (Διδ. διατριβή).
- Θεοχαρίδου Κ., 1985-1986. Συμβολή στη μελέτη της παραγωγής οικοδομικών κεραμικών προϊόντων στα Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά χρόνια, ΔΧΑΕ 13, 97-112.
- Kaloyeropoulou A., 1970. From the Techniques of Pottery, AAA III/3, 429-434.
- Kleberg T., 1957. *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine*, Uppsala.
- Krencker D. - Krüger E. - Lehmann H. - Wachter H., 1929. *Die trierer Kaiserthermen*, I, *Trierer Grabungen und Forschungen* 1, Augsburg.
- Λαμπροπούλου Α. – Μουτζάλη Α., 2003-2004. Πρωτοβυζαντινό λουτρό στην Πάτρα. Τεκμήρια για την επίβληση της πόλης κατά τους Σκοτεινούς χρόνους, *Σύμμεικτα* 16, 315-356.
- Λυγκούρη-Τόλια Ε., 1985. Αθήνα. Οδός Ηρακλειδών 18-42 (σκάμμα ΔΕΠΟΣ), ΑΔ 40, *Χρονικά*, 19-21.
- Μαρκή Ε., 1990. Σωστική ανασκαφή στο αγροτεμάχιο 575 Πύδνας Μακρύγιαλου 1990, AEMΘ 4, 247-258.
- Μαρκή Ε., 1991. Ανασκαφή Βυζαντινού πανδοχείου στην Πύδνα, AEMΘ 5, 179-190.
- Miller K., 1962. *Die Peutingersche Tafel*, Stuttgart.
- Μπακιρτζής Χ., 1996. Σύναξη Μαρωνείας: Ο Ξενώνας των προσκυνητών, AEMΘ 10B, 873-879.

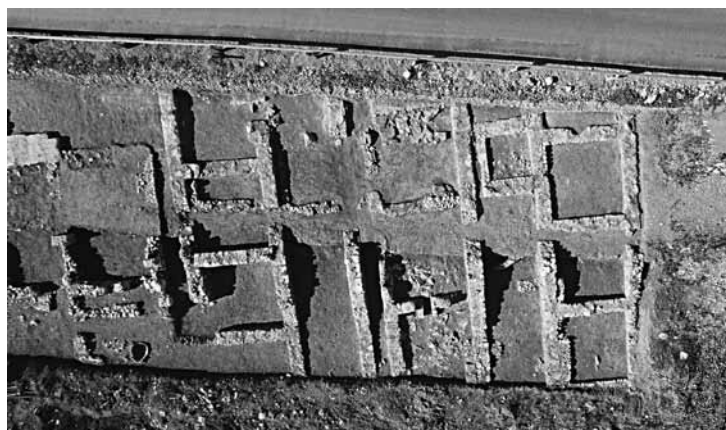
- Nielsen I., 1993. *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, 1-2, Aarhus.
- Παπαδάκης Ν. Γ., 1916. Περί το Χαρόπειον της Κορωνείας, *ΑΔ* 2, 28-272.
- Παπαναγιώτου Τ. Δ., 1971. *Ιστορία και μνημεία της Φθιώτιδος*, Εν Αθήναις.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή Δ. (επιμ.), 2002. *Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001 - Ιανουάριος 2002, Αθήνα.
- Ράπτης Κ.Θ., 2001. *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα παραγωγικής τεχνολογίας (4^{ος} - 14^{ος} αι.)*, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ (Μεταπτ. εργασία).
- Ράπτης Κ.Θ., 2006. Κλίβανοι-κάμνοι βιοτεχνικών εργαστηρίων (4^{ος}-14^{ος} αι.): θέματα παραγωγικής τεχνολογίας, στο *Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας*, Αθήνα, 228-236.
- Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη Β., 2000. Ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής των Δαφνουσίων Λοκρών Φθιώτιδας, στο *Έργο Εφορειών*, 235-244.
- Vikan G. -Nesbitt J., 1980. *Security in Byzantium: Locking, Sealing and Weighing*, Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, 2, Washington D.C.
- Vitruvii, *De Architectura* I-V, ελλ. μτφρ. Λέφας Π., Αθήνα.

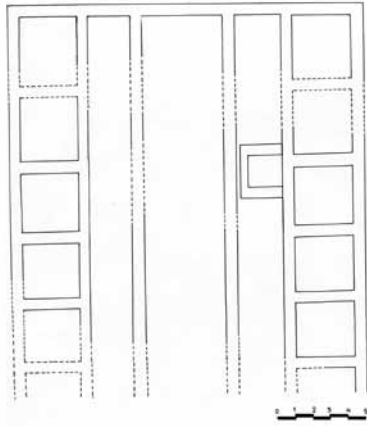
Εικ. 1. Γενική άποψη κτιριακού συγκροτήματος.

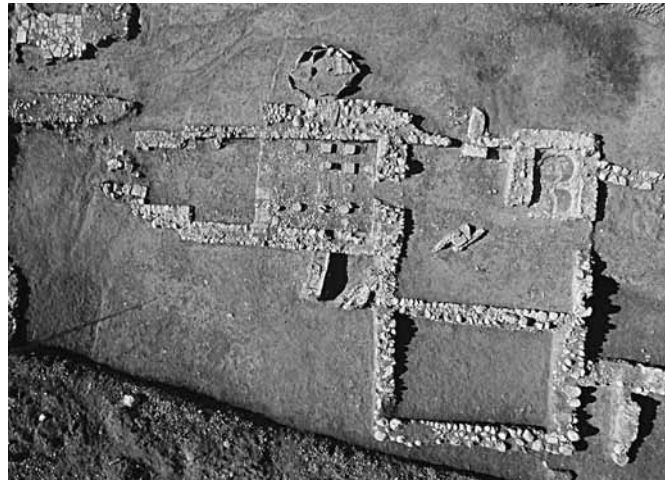
Εικ. 2. Κάτοψη κτιριακού συγκροτήματος.

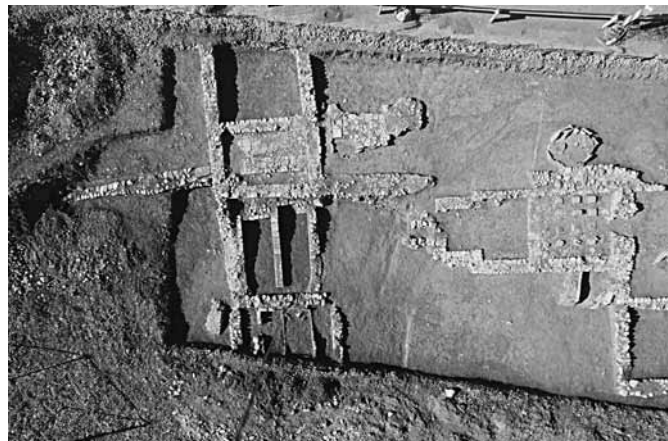
Εικ. 3. Τμήμα του ξενώνα κατάντη της οδού.

Εικ. 4. Πρόταση αποκατάστασης κάτοψης ξενώνα.

Εικ. 5. Βαλανείο.

Εικ. 6. Εργαστήριο παραγωγής κεραμικών προϊόντων.

Εικ. 7α. Πήλινη σφήνα ψησίματος.

Εικ. 7β. Πήλινη σφήνα ψησίματος.

Εικ. 7γ. Πήλινη σφραγίδα.

Εικ. 8α. Πήλινο υφαντικό βάρος.

Εικ. 8β. Πήλινο υφαντικό βάρος.

Εικ. 8γ. Πήλινο υφαντικό βάρος.

Εικ. 8δ. Πήλινο υφαντικό βάρος.

Εικ. 8ε. Πήλινο υφαντικό βάρος.

Εικ. 9α. Οστέινο κοχλιάριο.

Εικ. 9β. Οστέινη περόνη.

Εικ. 10. Σιδερένιο κλειδί κυλιόμενου τύπου.

ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΥΠΑΤΗΣ (BADRACIK)*

Γεώργιος Κ. Λιακόπουλος

Το επιγραφικό υλικό που εκδίδεται στην εργασία που ακολουθεί προέρχεται από την πόλη της Υπάτης. Το σώμα της συλλογής αποτελείται από τέσσερις συνολικά επιγραφές, από τις οποίες δύο είναι επιτύμβιες και δύο κτιτορικές-οικοδομικές. Το υλικό των μνημείων είναι μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο (αρ. 1, 3-4) και πωρόλιθος (αρ. 2). Χρονολογικά η συλλογή καλύπτει την όψιμη Οθωμανοκρατία του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Στη διακόσμηση της κύριας όψης των επιτύμβιων κυριαρχούν τα χαρακτηριστικά για τις οθωμανικές στήλες επάλληλα αβαθή διάχωρα (*cartouches*), που φέρουν ανάγλυφες επιγραφές σε επιπεδόγλυφη τεχνική. Το είδος γραφής που χρησιμοποιείται είναι το *basit celi süliis*, από την απλούστατη μορφή του (*kurma*) στην επιγραφή αρ. 4 μέχρι την πιο καλλιτεχνική διάθεση στις επιγραφές αρ. 1 και 3. Ειδική μνεία χρειάζεται να γίνει για τη δίγλωσση επιγραφή αρ. 4: η ατυχής τοποθέτηση κιγκλιδώματος μπροστά από το μνημείο δυσχεραίνει την αποτύπωση της ήδη δυσανάγνωστης επιγραφής. Ευελπιστούμε πως σε μελλοντική έκδοση από τον γράφοντα του συνόλου των σωζόμενων Οθωμανικών επιγραφών της Φθιώτιδας θα παρουσιαστεί πληρέστερη έκδοση του κειμένου της επιγραφής, εφόσον η σωστότερη έκθεση του μνημείου μάς επιτρέψει να βγάλουμε ακριβέστερο έκτυπο.

Η σύγχρονη Υπάτη βρίσκεται στην ίδια θέση με την αρχαία πρωτεύουσα των Αινιάνων Υπάτη (Υπάτα, Υπάτα), η ετυμολογία του ονόματος της οποίας πιθανότατα συνδέεται με την τοποθεσία της στους πρόποδες της Οίτης¹. Αυτό το όνομα θα διατηρηθεί μέχρι και τον 6^ο αιώνα, καθώς αναφέρεται στον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους (527-528)² και στο *Περί Κτισμάτων* του Προκοπίου (561)³. Ύστερα, και μέχρι τον 9^ο αιώνα, οι πηγές σιωπούν, ώσπου το 879 στα πρακτικά της Φωτιανής Ψευδο-συνόδου στην Κωνσταντινούπολη η πόλη μνημονεύεται για πρώτη φορά με το όνομα Νέαι Πάτραι⁴.

Μετά την κατάλυση του Βυζαντινού κράτους από τους Λατίνους, η Υπάτη, απαντώμενη πλέον στις πηγές ως *La Patria*, ακολουθεί την ιστορική πορεία του υπόλοιπου Κεντροελλαδικού χώρου. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της Φραγκοκρατίας αναδεικνύεται μαζί με τη Λάρισα σε αρχιεπισκοπή της Αυτοκέφαλης Λατινικής εκκλησίας της Θεσσαλονίκης⁵. Οι Νέες Πάτρες πέρασαν και πάλι στη Βυζαντινή κυριαρχία το 1218, όταν η ευρύτερη περιοχή της Λαμίας καταλήφθηκε από τον ηγεμόνα του κράτους της Ηπείρου Θεόδωρο Άγγελο (1215-1230)⁶, ενώ ύστερα από μισό αιώνα περίπου, το 1271, έγιναν η πρωτεύουσα του αυτόνομου κρατιδι-

* Επιθυμώ να εκφράσω ειλικρινείς και εγκάρδιες ευχαριστίες για την πολύτιμη βοήθειά τους: στον προϊστάμενο της 24^{ης} ΕΒΑ κ. Γεώργιο Κακαβά για τη θετική εισήγησή του στην αίτηση άδειας μελέτης του υλικού, στον αρχαιολόγο Γεώργιο Πάλλη που μου ενέπνευσε την ιδέα αυτής της εργασίας, στον ιστοριοδίφη Κωνσταντίνο Κοτσίλη για τις πολύτιμες βιβλιογραφικές συμβουλές, στη φύλακα του Βυζαντινού Μουσείου Φθιώτιδας Αδριανή Αθανασίου για την ξενάγηση στην Υπάτη, στον αρχαιολόγο Θεόδωρο Γ. Παλιούγκα για την αρχαιολογική περιγραφή των μνημείων, στην αρχαιολόγο Κάτια Τσάκα, στους οθωμανολόγους: Edhem Eldem, Bora Keskiner και Nurcan Boşdurmaz για τον έλεγχο της ανάγνωσης των επιγραφών, και στο ζεύγος των φιλόλογων Ευσταθίας Λιακοπούλου και Ιωάννη Μελιόπουλου για τον έλεγχο του δοκιμίου. Ιδιαίτερες χάριτες οφείλω στον αναπληρωτή διευθυντή (συλλογές) του Εθνικού Μουσείου του Κατάρ κ. Αριστοτέλη-Γεώργιο Σακελλαρίου για τα σχέδιά του και την πολλαπλή στήριξη του εγχειρήματος, καθώς και στους γονείς μου †Κωνσταντίνο και Δήμητρα.

1. ...μητρόπολιν δὲ σεμνυνόμενον Ὑπάταν, ὡς μὲν αὐτοὶ βούλονται ἀπὸ τοῦ τῶν ἄλλων ὑπατεύειν καὶ ἄρχειν ὠνομασμένην ὡς δὲ ἑτέροις δοκεῖ διότι περὶ ὑπὸ τῆ Οἴτη τῷ ὄρει κατῴκισται.: Héliodore 1935, τόμ. 1, βιβλίο Β', §34, 2, 93.19-22.

2. *Ἐπαρχία Θεσσαλίας, Ὑπάτα*: Parthey 1967, 9, §642, 7.

3. *Ὑπάτη*: Procopius 1913, IV, 2, 110.16.

4. Ένας από τους συμμετέχοντες στη σύνοδο ήταν ο επίσκοπος *Νέων Πατρῶν* Λέων: Mansi 1960, τόμ. 17Α, 376.10.

5. Βορτσέλας 1907, 281.

6. Nicol 1957, 57.

ου της Θεσσαλίας που ίδρυσε ο σεβαστοκράτορας Ιωάννης Α΄ Δούκας (1271-1296), νόθος γιος του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Β΄ (1231-1271). Οι Καταλανοί έκαναν την εμφάνισή τους στην περιοχή της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας στις αρχές του 14^{ου} αιώνα και, μετά τη μάχη του Κηφισού (15 Μαρτίου 1311), κατέλαβαν τη Θήβα, την πρωτεύουσα του Δουκάτου των Αθηνών, και την Αθήνα, ενώ το επόμενο έτος μετά τον θάνατο του Ιωάννη Β΄ Δούκα των Νέων Πατρών, το 1318, προσάρτησαν και αυτό το Δουκάτο στα εδάφη τους⁷. Ο βασιλιάς της Σικελίας Φρειδερίκος Β΄ (1296-1337) διόρισε τον γιο του, Δον Αλφόνσο Fadrique της Αραγωνίας (1317-1330), διοικητή των Καταλανών, που έκτοτε έλαβε τον τίτλο του «Δούκα των Αθηνών και των Νέων Πατρών»⁸. Η Νεόπατρα υπό αυτές τις δύο κυριαρχίες –Βυζαντινή και Καταλανική– ενίσχυσε τη θέση της και απόλαυσε τη φροντίδα των ηγεμόνων της που την επέλεξαν ως πρωτεύουσα των κρατών τους, εκμεταλλευόμενοι την οχυρή της ακρόπολη. Η πόλη αυτή κατείχε την τέταρτη θέση, μετά τη Θήβα, την Αθήνα και τη Λιβαδειά, στη σπουδαιότητα της γνήσιας Καταλανικής της κοινότητας⁹.

Το Καταλανικό Δουκάτο των Νέων Πατρών πέρασε στην κυριαρχία του Νέριο Ατζαγιόλι μετά τη 2^η Μαΐου 1388, ημερομηνία κατάληψης της ακρόπολης της Αθήνας¹⁰. Η Φλωρεντινή αυτή κυριαρχία ήταν πολύ σύντομη, καθώς το 1393 η πόλη κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς¹¹. Οι Νέες Πάτρες είχαν ήδη δεχθεί τις επιδρομές του Εβρενός Μπέη το 1387, όταν, προσκεκλημένος από τον δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο (1384-1407) κατά των Ναυαρραίων, εισέβαλε για πρώτη φορά στα εδάφη Νοτίως της Θεσσαλίας, λεηλατώντας με τους άτακτους στρατιώτες του (*akinci*) την Ανατολική Στερεά Ελλάδα και τα παράλια της Εύβοιας. Παρόμοιες δηώσεις είχαν σημειωθεί στην περιοχή και το 1384 από άτακτα σώματα του οθωμανικού στρατού που κινήθηκαν Νότια κατά τη διάρκεια της τριετούς πολιορκίας της Θεσσαλονίκης¹². Το 1392-1393 ο σουλτάνος Βαγιαζίτ Α΄ (1389-1402) εξεστράτευσε στη Νότια Ελλάδα και κατέλαβε τα δουκάτα των Νέων Πατρών και των Σαλώνων. Η ονομασία της πόλης άλλαξε τότε σε Πατρατζίκι (*Badracik* = Μικρή Πάτρα) σε αντιδιαστολή με την Πάτρα της Πελοποννήσου, που στις οθωμανικές πηγές αναφέρεται ως *Balya Badra* (= Παλιές Πάτρες). Κατά την πενταετία 1395-1400 οι λεηλασίες των Οθωμανών στην Ανατολική Στερεά υπήρξαν ιδιαίτερα καταστροφικές. Μετά την ήττα του Βαγιαζίτ από τον Ταμερλάνο στη μάχη της Άγκυρας (28 Ιουλίου 1402) και κατά την απότοκο της περιόδου της μεσοβασιλείας (*fetret devri*), η Βυζαντινή αρχή παλινορθώθηκε στην περιοχή. Σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης που συνήψε ο Σουλεϊμάν Τσελεμπή, ο ένας από τους διεκδικητές του Οθωμανικού θρόνου, με τους Βυζαντινούς και τη λίγκα των Χριστιανικών δυνάμεων της Ρωμανίας το 1403, η Ανατολική Στερεά αποδόθηκε στους παλιούς της κυρίαρχους¹³. Η ανάκτησή της από τους Οθωμανούς μέσα στο α΄ μισό του 15^{ου} αιώνα καταγράφεται με αρκετές ασάφειες στις ιστορικές πηγές. Η μαρκωνία της Βοδονίτσας (Μενδενίτσας) καταλήφθηκε οριστικά την 20^η Ιουνίου 1414 επί σουλτανείας του Μωάμεθ Α΄ (1413-1421) και ακολούθησαν επί Μουράτ Β΄ (1421-1451) το Ζητούνι (1424)¹⁴ και τα Σάλωνα (1435). Μέχρι το 1446, όταν ο Μουράτ εξεστράτευσε εναντίον της Πελοποννήσου, το μεγαλύτερο τμήμα της Ανατολικής Στερεάς βρισκόταν υπό Οθωμανική κυριαρχία¹⁵. Σε αυτήν την περίοδο πρέπει να τοποθετηθεί και η Οθωμανική κατάκτηση του Πατρατζικίου.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με ασφάλεια σε ποιο σαντζάκι (*sancak*) υπαγόταν το Πατρατζίκι κατά την πρώτη περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Το αναλυτικό φορολογικό κατάστιχο MM10 του σαντζακίου των Τρικάλων του 1454-1455 δεν περιλαμβάνει την περιοχή της Λαμίας και της Υπάτης¹⁶. Λιγότερο από έναν αιώνα αργότερα ωστόσο, στο περιληπτικό κατάστιχο TT367 (1530), οι Νέες Πάτρες (αναφέρονται ως

7. Setton 1975, 9-12, 27.

8. Setton 1976, τόμ. 1, 442.

9. Ρουβιό υ Λιουκ 1991, 63.

10. Ο Rubió i Lluch δέχεται το 1390 ως το τέλος της Καταλανικής παρουσίας στις Νέες Πάτρες: Rubió i Lluch 2001, 67. Ο Νέριο τότε λαμβάνει τον τίτλο του «Κυρίου της Κορίνθου και Δούκα των Αθηνών και των Νέων Πατρών» (*dominus Corinti, ducatus Athenarum et Neopatrie*), Setton 1975, 183.

11. Για τις σχέσεις των Καταλανών με τις Δυτικές δυνάμεις και με τους Τούρκους, βλ. αντίστοιχα Burns 1954, 751-771-Zachariadou 1985, 821-838.

12. Καλαϊτζάκης 2002, 36.

13. Zachariadou 1983, 280-282.

14. Για τη Βυζαντινο-οθωμανική συνθήκη που, μεταξύ άλλων, όριζε την παράδοση του Ζητουνίου, βλ. Ducas 1958, 245.23-27.

15. Chalcocondylas 1843, 340.18-342.9.

16. Delilbaşı – Arıkan 2001. Ο Kiel αναφέρει πως ο καζάς του Πατρατζικίου ανήκε στο σαντζάκι των Τρικάλων: Kiel 1990, 72.

Badra) αποτελούν ξεχωριστό καζά (*kazā*) και ανήκουν στον λιβά (*livā*)¹⁷ των Τρικάλων¹⁸. Ο Ιωάννης Γιαννόπουλος από την άλλη υποστηρίζει ότι το Πατρατζίκι υπαγόταν στο σαντζάκι της Ναυπάκτου που ιδρύθηκε το 1449¹⁹. Από την αφήγηση του Εβλιγιά Τσελεμπί, που επισκέφθηκε την πόλη το 1668, δεν έχει διασωθεί το σημείο που ανέφερε το διοικητικό διαμέρισμα στο οποίο ανήκε. Ο Οθωμανός περιηγητής τιτλοφορεί το σχετικό χωρίο «έπαινος του γόνιμου λιβαδιού, δηλαδή της κωμόπολης του Πατρατζικίου» (*sitāyis-i ābādān Ovacık ya 'nī kaşaba-i Badracık*) και κάνει λόγο για μια πολιτεία οκτακοσίων καλαισθητων λιθόκτιστων σπιτιών με κεραμοσκεπές που χωριζόταν σε πέντε συνοικίες και αποτελούσε καζά βαθμού εκατόν πενήντα ακτσέδων. Διέθετε τζαμί, μεστζίτια, ιεροδιδασκαλείο, σχολείο, δερβίσικο μοναστήρι, λουτρό, περίπου εκατό εμπορικά καταστήματα, πανδοχείο και άλλα ιδρύματα²⁰. Ήδη από το 1530, όπως πληροφορούμαστε πάλι από το κατάστιχο TT367, στο Πατρατζίκι κατοικούσαν τρεις κοινότητες: Χριστιανοί (507 οικογένειες), Μουσουλμάνοι (139 οικογένειες) και Εβραίοι (14 οικογένειες)²¹. Την 26^η Νοεμβρίου 1805 ο Άγγλος περιηγητής William M. Leake επισκέφθηκε την πόλη. Αναφέρει μάλιστα ότι κατοικούνταν από πεντακόσιες Τουρκικές και εκατόν πενήντα Ελληνικές οικογένειες, ενώ είχε περιέλθει στη σφαίρα επιρροής του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, καθώς οι τοπικοί άρχοντες ήταν άνθρωποι του περιβάλλοντός του²². Περί το 1810 ο πληθυσμός της πόλης υπολογίζεται σε 7.500 κατοίκους εκ των οποίων οι μισοί ήταν Χριστιανοί, οι μισοί Μουσουλμάνοι και περίπου τριακόσιοι Εβραίοι²³. Τέλος, την ίδια εποχή, ο François Rouqueville κάνει λόγο για 1.500 οικογένειες (από μισές Τούρκων και Ελλήνων και 600 Εβραίους)²⁴.

Η μουσουλμανική παρουσία στην Υπάτη μαρτυρείται πολύ πενιχρά από το σωζόμενο επιγραφικό υλικό. Η Υπάτη δεν αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα που θέλει τις Οθωμανικές επιγραφές να καταστρέφονται από επανάχρηση ή απλή αμέλεια και έλλειψη ενδιαφέροντος. Η ακριβής θέση του μουσουλμανικού νεκροταφείου της δεν είναι γνωστή. Σύμφωνα, ωστόσο, με μαρτυρίες παλαιότερων Υπαταίων βρισκόταν σε μικρό οροπέδιο στη θέση «Περιβόλια» ή «Τζαμί» στην Ανατολική πλευρά του κάστρου, όπου και ελάχιστα αρχαιολογικά κατάλοιπα²⁵. Επίσης δεν θα πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα ύπαρξης μικρού νεκροταφείου (*hazîre*) δίπλα στο κεντρικό τζαμί της πόλης, το οποίο μετατράπηκε το 1835 σε ναό του Αγίου Γεωργίου²⁶. Οι δύο κτιριοτικές-οικοδομικές επιγραφές του εκδιδόμενου σώματος είναι επαρχιακού ύφους και χαμηλής αισθητικής αξίας²⁷. Αντίθετα, τα δύο δείγματα επιτύμβιων στηλών δείχνουν πως η τοπική κοινωνία ακολουθούσε σε γενικές γραμμές τις καλλιτεχνικές εξελίξεις των αστικών κέντρων. Πιθανόν όμως οι στήλες να παραγγέλλονταν σε ειδικούς τεχνίτες λιθοξόους εκτός Υπάτης. Ανήκουν δε στον τύπο της κλασικής Οθωμανικής επιτύμβιας στήλης που κάνει την εμφάνισή του τον 16^ο αιώνα. Σε αυτήν την περίοδο η Τουρκική γλώσσα αντικαθιστά την Αραβική στα επιγράμματα και η στήλη αυξάνεται σε μέγεθος για να εγκολληθούν οι πολύστιχες πλέον επιγραφές. Αυτή η αύξηση του μεγέθους του κορμού της στήλης, σε συνδυασμό με την επίστεψη της, της δίνουν αναμφισβήτητα έναν ανθρωπομορφικό χαρακτήρα²⁸. Η επίστεψη με μορφή σαρικού –ή φε-

17. Στην πρώιμη Οθωμανική περίοδο ο Αραβικός όρος «λιβάς» αντικαθιστά τον Τουρκικό «σαντζάκι».

18. Coşkun – Sivridağ – Özkilic – Yüzbaşıoğlu 2007, τόμ. 1, 44 και τόμ. 2, 24-26, 30-31· στον χάρτη της Νότιας Βαλκανικής που παραθέτουν οι Καρύδης και Kiel το Πατρατζίκι τοποθετείται στο σαντζάκι των Τρικάλων: Καρύδης – Kiel 1985, 1866.

19. Γιαννόπουλος 1971, 102-104. Στα τελευταία χρόνια της Οθωμανοκρατίας το Πατρατζίκι ανήκε στο σαντζάκι της Ναυπάκτου, όπως μας πληροφορεί έγγραφο της Ελληνικής κυβέρνησης, υπογεγραμμένο από τον Ιωάννη Καποδίστρια την 26^η Οκτωβρίου 1828: «Έγγραφο τής Ελλην. Κυβερνήσεως πρὸς τοὺς Ἀντιπροσώπους τῶν Συμμάχων Αὐτῶν, δι' οὗ διευθύνονται αἱ ἀπαντήσεις εἰς τὰ 28 ἐρωτήματα στο Μάμουκας 1852, 259.

20. Çelebi 1928, τόμ. 8, 222-223· Kahraman – Dağlı – Dankoff 2003, τόμ. 8, 101· Ελληνική μετάφραση στα Γιαννόπουλος 1969, 155-156· Τσελεμπί 1991, 135-136.

21. Coşkun – Sivridağ – Özkilic – Yüzbaşıoğlu 2007, τόμ. 1, 44 και τόμ. 2, 24.

22. Leake 1835, τόμ. 2, 15· Γιαννόπουλος 1971, 104.

23. Βορτσέλας 1907, 475. Οι Εβραίοι διέμεναν στη συνοικία «Μσαλά» ή «Μεσαλά» στο Βορειοδυτικό άκρο της πόλης και τα περισσότερα καταστήματά τους βρίσκονταν συγκεντρωμένα γύρω από την «Εβραϊόβρυση», πλησίον της κεντρικής πλατείας. Καψάλης 1988-1989, 64-65.

24. Rouqueville 1826, 68.

25. Πληροφορία από τον κ. Κωνσταντίνο Κοτσίλη.

26. Τα μουσουλμανικά νεκροταφεία βρίσκονταν συνήθως μέσα στις πόλεις. Πιο συγκεκριμένα, στον Βαλκανικό χώρο ο Ρορονίς διακρίνει τις εξής κατηγορίες: (α) νεκροταφεία γύρω από ένα τζαμί, (β) νεκροταφεία γύρω από το μαυσωλείο (*türbe*) ενός αγίου ή ένα μοναστήρι (*tekke*), και (γ) νεκροταφεία πόλης ή χωριού, μέσα στην πόλη ή στην έξοδό της: Ρορονίς 1996, 316.

27. Γενικά για τις κτιριοτικές-οικοδομικές Οθωμανικές επιγραφές, βλ. Dijkema 1977.

28. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η Οθωμανική στήλη με επίστεψη αποτελεί εξέλιξη του Παλαιoturκικού επιτύμβιου αγάλματος (*balbal*). Όμως, κάτι τέτοιο είναι παρακινδυνευμένο. Η ιδέα της επίστεψης δεν φαίνεται ότι γεννήθηκε ως προσπάθεια

σιού, μετά το 1829– αποτελεί το ακριβές αντίγραφο του καλύμματος της κεφαλής που φορούσε ο νεκρός όταν ζούσε και συμβόλιζε το επάγγελμα και την κοινωνική του θέση²⁹. Οι γυναικείες στήλες δεν φέρουν σα- ρικόμορφη επίστεψη· κάποιες φορές όμως απαντούν κοσμήματα (περιδέραια, γιρλάντες, άνθη, πόρπες) στο ύψος του λαιμού, τμήμα της κόμης να προεξέχει από ένα είδος πέπλου, ή ένα σχήμα V στο στήθος, που συμβολίζει το ανοιχτό Κοράνιο. Η ανάγλυφη απεικόνιση άνθους στις επιστέψεις ανδρικών ταφών δηλώνει, πι- θανόν, το νεαρό της ηλικίας του θανόντος. Σε περιπτώσεις παιδικής ταφής τοποθετείται, κατ' αναλογία, μία μικρή στήλη. Κατ' αυτόν τον τρόπο μεταφέρεται στον κόσμο των νεκρών η κοινωνική διαστρωμάτωση των ζωντανών, μία παράδοση περισσότερο Τουρκική παρά Ισλαμική· ο νεκρός προσωποποιείται και ανοίγει διά- λογο με τον επισκέπτη του τάφου μέσω των συμβουλών και προσταγών του επιγράμματος³⁰. Ο επισκέπτης, έστω κι αν δεν γνωρίζει ανάγνωση, καταλαβαίνει αν το μήνυμα ανήκει σε άντρα ή γυναίκα, και αντιλαμβάνε- ται την κοινωνική θέση και τον βαθμό του θανόντος.

Το κλασικό Οθωμανικό επίγραμμα αποτελείται από τα εξής τμήματα: (α) εισαγωγή-επίκληση προς τον Θεό (*invocatio, temcîd, tahmîd*), με μία τυπική φράση-αναφορά στον Θεό, ένα παράπονο για τον θάνατο, ένα χωρίο από το Κοράνιο ή μία ευλαβική πρόταση· (β) απόφθεγμα σε μορφή έμμετρου στιχουργήματος- επιγράμματος (*expositio-narratio, nakl-iblâg*). Ενδεικτικά της Τουρκικής λαϊκής ποίησης, αυτά τα δίστιχα ή τετράστιχα είναι συνήθως σε μέτρο *hezec* ή *remel*. Στο περιεχόμενό τους συγκαταλέγεται η ευχή-προσδοκία συγχώρεσης των αμαρτιών από τον Θεό, η αιτία θανάτου, η ματαιότητα των εγκοσμίων, ο θρήνος και το πα- ράπονο του νεκρού που δεν χόρτασε τη ζωή και τη νιότη του, κτλ. Συνηθέστερος είναι ο τύπος παραδείγμα- τος-μαθήματος (*'ibret*). Τα περισσότερα από αυτά είναι στερεότυπα και εμφανίζονται με παραλλαγές σε όλη την Αυτοκρατορία³¹. (γ) στοιχεία ταυτότητας του νεκρού, όπως επάγγελμα και καταγωγή (*inscriptio, elkâb, ünvan*). Εδώ γίνεται αναφορά στο επάγγελμα ή στον βαθμό που φέρει ο νεκρός ή, αν ο ίδιος είναι άσημος, κάποιος συγγενής ή προϊστάμενός του. Οι γυναίκες προσδιορίζονται με το όνομα του συζύγου ή του πατέ- ρα τους· (δ) τίτλος και όνομα του νεκρού· (ε) ευχή για ευλογία (*benedictio, duâ*) και συγχώρεση των αμαρτι- ών· (στ) παράκληση για την απαγγελία προσευχής (της φάτιχα) από τους διερχόμενους, για την ανάπαυση της ψυχής του νεκρού· και (ζ) η χρονολογία θανάτου που απαντά στο τέλος και, τις περισσότερες φορές, εκ- φέρεται στην Αραβική (*datatio, ta'rih*)³². Συχνά οι χαρακτες επιγραφών χρησιμοποιούσαν αιγιματικούς τύ- πους για τη χρονολόγηση, τα λεγόμενα «χρονογράμματα» (*chronogrammes*), που μοιάζουν με κρυπτόλεξα³³.

Στον Ελλαδικό χώρο, παρά την σπάνι των ακέραιων στηλών και τον αφανισμό των εγκαταλειμμένων μουσουλμανικών νεκροταφείων στον 20^ο αιώνα, το επιγραφικό υλικό είναι πλούσιο και προσφέρεται για πε- ραιτέρω ανάλυση, που θα μας δώσει νέα στοιχεία για την καλύτερη κατανόηση του Ελλαδικού ιστορικού και γεωγραφικού περιβάλλοντος κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας. Τα επιγραφικά κείμενα ανήκουν στην ομάδα των άμεσων πρωτογενών πηγών της Ιστορίας. Μας προσφέρουν πληθώρα πολύτιμων πληροφοριών και πλούσιο υλικό για την ονοματολογία, γλωσσολογία, ιστορική γεωγραφία, δημογραφία, οικονομία, διοι- κητική δομή (τίτλοι, αξιώματα), προσωπογραφία, ιατρική (αιτίες θανάτου), κοσμοθεωρίες, δοξασίες, ανθρω- πινή ψυχολογία, θρησκευτική ζωή, λαογραφία (στιχουργήματα, παραινήσεις, ευχές και κατάρες), κοινωνική διάρθρωση, επαγγελματικές ιδιότητες, ρυθμούς τέχνης (διακοσμητικά θέματα) κ.ά. Στην Ελλάδα η Οθωμα- νική επιγραφική βρίσκεται ακόμη σε νηπιακό στάδιο, καθώς λίγες φορές τέτοιες μελέτες έχουν αποτελέσει το κύριο θέμα επιστημονικών μονογραφιών και άρθρων³⁴. Ο εντοπισμός, η καταλογογράφηση, η δημοσίευ- ση και η φιλολογική έκδοση των Οθωμανικών επιγραφών της Ελλάδας παραμένει ένα *desideratum*.

απόδοσης ανθρώπινης μορφής, αλλά από την ανάγκη ταυτοποίησης της στήλης με τον συγκεκριμένο νεκρό και της δημόσιας παρουσίας της κοινωνικής του θέσης. Βλ. Eldem 2005, 172.

29. Για την τυπολογία των επιστέψεων, βλ. Laqueur 1993, 119-138· Laqueur 1982, 80-92. Για τις γενιτσαρικές επιστέψεις, βλ. Öcal 1981, 51-75· İslî 2006. Γενικότερα, για τους οθωμανικούς κεφαλόδεσμούς, βλ. Kumbarcilar 1979.

30. Για την εξέλιξη των Τουρκικών επιτύμβιων μνημείων και επιγραφών, βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο στο Λιακόπουλος – Παλιούγκας, *Οθωμανικές επιγραφές*.

31. Το θέμα αυτής της «αντιγραφής» των στιχουργημάτων πραγματεύεται ο Eldem στα Eldem 1995 και Eldem, *Ölümüne Korya* Eldem – Vatin 2007.

32. Prokosch 1993, 7-49.

33. Για τα «χρονογράμματα» και τον υπολογισμό τους βλ. Uzun 1994· Yakit 1992· Eldem 1991, 51-58· Ayvansarayî 1985.

34. Για τη βιβλιογραφία τη σχετική με τη μελέτη και την έκδοση Οθωμανικών επιγραφών της Ελλάδας, βλ. το κεφάλαιο «Η οθωμανική επιγραφική» στο Λιακόπουλος – Παλιούγκας, *Οθωμανικές επιγραφές*.

1

A.E.: ΦΘ Λ 98 (εικ. 1).

ΘΕΣΗ: Βυζαντινό Μουσείο Φθιώτιδας, Υπάτη.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Δωρεά κ. Κωνσταντίνου Παγώνη, Υπάτη.

ΥΛΙΚΟ: Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Ύψ. 0,822, μεγ. πλ. 0,27, πάχ. 0,097.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ: Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη θραυσμένη κάτω, επάνω αριστερά, σε σημεία της αριστερής πλευράς. Στο επάνω μέρος διασώζει έμβολο στερέωσης της επίστεψης. Στο κάτω μέρος του κορμού σώζεται τμήμα συμφοούς εμβόλου στερέωσης. Ιζήματα και έντονος φθορές στο κάτω μέρος από μεταγενέστερη επανάχρηση του μνημείου. Στην κύρια όψη και μέσα σε έξι αβαθή επάλληλα μακρόστενα διάχωρα, που καλύπτουν όλο το πλάτος της, διασώζει ανάγλυφη επιγραφή σε επτά στίχους.

ΓΡΑΦΗ: basit celi sülius.

ΤΥΠΟΣ/ΤΟΜΗ: ΗΙ6/Ι.¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: δ' τέταρτο 18^{ου} αι. - α' τέταρτο 19^{ου} αι.

ΕΠΙΓΡΑΦΗ:

	hüve'l-hayyü'l-bākī	هو الحي الباقي
	unutma ^{(sic)2} mevniñi dā'im añadur ^{(sic)3}	اونوطمه موتكى دائم اكاډر
	bugün baña ise yarın sañadur	بوكون بكا ايسه يارين ساډادر
	merhüm es-Seyyid Yüsuf Āgā	مرحوم السيد يوسف اغا
5	[---]	[---]
	[r]ūhima fā[tiha]	[ر]وحنه فا[تحة]
	sene 1[2][.².]	سنه ١[٢][.².]

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:

Αυτός είναι ο Αιώνιος Ζωντανός. Μην ξεχνάς τον θάνατό σου, να τον μνημονεύεις διαρκώς· αν σήμερα είναι για μένα, αύριο θα είναι για σένα⁴. Η φάτιχα⁵ για την ψυχή του συγχωρεμένου εσ-Σεγίντ⁶ Γιουσούφ Αγά. Έτος 12[.²].

¹ Η τυπολογία των επιτύμβιων στηλών ακολουθεί την κατηγοριοποίηση των Bacqué-Grammont – Laqueur – Vatin 1990, 54-93.

² Αντί του ορθού اونوطمه ή اونوتمه (unutma, άρνηση προστακτικής του ρήματος unutmağ, *τουρκ.*), ξεχνώ.

³ Αντί του ορθού اكاډور (añadur, προστακτική του ρήματος añadurmağ, θαμιστικού του añmağ, *τουρκ.*), μνημονεύω. Η παράλειψη του γράμματος , έγινε χάριν της ομοιοκαταληξίας με τον επόμενο στίχο.

⁴ Πιο διαδεδομένη παραλλαγή αυτού του δίστιχου επιγράμματος σε όλη την Οθωμανική επικράτεια έχει ως εξής: ziyāretden murād du'ādır / bugün baña ise yarın sañadır [αυτό που ζητείται από την επίσκεψη (ενν. στον τάφο) είναι μια προσευχή. Αν σήμερα είναι για μένα, αύριο θα είναι για σένα.].

⁵ Η φάτιχα είναι το εναρκτήριο κεφάλαιο του Κορανίου και θεωρείται ότι η απαγγελία της είναι ευεργετική. Είναι μικρή σε έκταση, και ο καθένας μπορεί εύκολα να την απομνημονεύσει.

⁶ سييد (seyyid, *αραβ.*), κύριος, αρχηγός, δεσπότης· αναφέρεται ως τίτλος σε όσους έλκουν –ή, τουλάχιστον, ισχυρίζονται ότι έλκουν– την καταγωγή τους από την οικογένεια του Προφήτη Μωάμεθ.

2

A.E.: - (εικ. 2-3).

ΘΕΣΗ: Κρήνη Σουλειϊμάν/Παζαρόβρυση, Υπάτη (*in situ*).

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπάτη.

ΥΛΙΚΟ: Πωρόλιθος.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: μήκ. 0,32, ύψ. 0,238.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ: Λίθινη παραλληλεπίπεδη πλάκα εντοιχισμένη σε λιθόκτιστη κρήνη, θραυσμένη κάτω αριστερά και ελαφρά απολεπισμένη στις ακμές. Στην κύρια όψη, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο από δύο παράλληλες ταινίες, φέρει ανάγλυφη κτιτορική επιγραφή σε τέσσερις συνολικά στίχους, με γράμματα βαμμένα με μαύρο χρώμα.

ΓΡΑΦΗ: basit celī sülüs.

ΤΥΠΟΣ: Αταύτιστος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 1222 (11.03.1807-27.02.1808).

ΕΠΙΓΡΑΦΗ:

sāhibū'l-ḥayrātī ^(sic) 1 ve	صاحب الخيرات و
el-ḥasenāt Velestineli	الحسنات ولستنهلى
‘A[]ī Zeren voyvoda-1 Bad-	ع[]ى زرن ويوده باد
ra[ci]k sene 1[2]22	ره[ج]قى سنه ١٢٢٢

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:

Ο αγαθοεργός βοεβόδας του Πατρατζικίου, Βελεστινλής Αλή Ζερέν². Έτος 1222³.

¹ Αντί του ορθού خيرات (ḥayrāt, *pluralia tantum*, πληθ. του αδόκιμου ḥayre, *αραβ.*), ευαγές ίδρυμα.

² zeren (*τουρκ.*) < زرین (zerīn, *περσ.*), νάρκισσος.

³ Βλ. μετάφραση της επιγραφής από τον γράφοντα στο Πάλλης 2009, 105.

3

A.E.: - (εικ. 4).

ΘΕΣΗ: Μουσείο Οικογένειας Αλεξάνδρου Π. Μυλωνά, Υπάτη.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Υπάτη.

ΥΛΙΚΟ: Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ύψ. 0,29, μεγ. πλ. 0,176, πάχ. 0,112.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ: Το κάτω τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης, θραυσμένο επάνω, αριστερά και κάτω, απολεπισμένο στη δεξιά ακμή. Στην κύρια όψη και μέσα σε διαγώνια τοποθετημένα αβαθή επάλληλα διάχωρα σώζει το καταληκτικό τμήμα επιγραφής, ανάγλυφης σε πέντε στίχους.

ΓΡΑΦΗ: basit celī sülüs.

ΤΥΠΟΣ/ΤΟΜΗ: FI7(;)/I.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 1223 (28.02.1808-15.02.1809).

ΕΠΙΓΡΑΦΗ:

[---]bū[---]	[---]بو[---]
merhūme ve mağfür[e] [---]	مرحومه و مغفور [ه] [---]
ḥa<n>imiñ rūhiyc[ū]n ^(sic) 1	خا<ن>مك روحىچ[و]ن
el-fātiḥa	الفاتحه
sene 1223	سنه ١٢٢٣

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ:

Η φάτιχα για την ψυχή της συγχωρεμένης και αιιδίμου (...) Χανούμ². Έτος 1223.

¹ Αντί του ορθού روحىچون (rūhiyçün, *αραβ./τουρκ.*), για την ψυχή του/της.

² خاتم (ḥanım, *τουρκ.*), κυρία.

A.E.: - (εικ. 5-6).

ΘΕΣΗ: Είσοδος περιβόλου του ναού Αγίου Γεωργίου, Υπάτη.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Κρήνη Εβραϊκού νεκροταφείου, «βρύση του βοεβόδα». Η πλάκα περισυλλεγή από τον κ. Νίκο Βλαχογεώργο από την περιοχή της οικίας Κακογιάννη στο Δυτικό τμήμα της Υπάτης και αργότερα (1987) τοποθετήθηκε στην κρήνη που κτίστηκε στη μνήμη του στρατηγού Παναγιώτη Κ. Παγουρόπουλου στον περίβολο του ναού του Αγίου Γεωργίου¹.

ΥΛΙΚΟ: Μάρμαρο λευκό χονδρόκοκκο.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Μήκ. 0,70, ύψ. 0,57.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ: Μαρμάρινη παραλληλεπίπεδη πλάκα εντοιχισμένη στο πίσω μέρος κρήνης στα δεξιά της εισόδου του περιβόλου του ναού του Αγίου Γεωργίου. Στην κύρια όψη και μέσα σε κύκλο που ορίζεται από εγχάρακτο σχοινίο και κοσμείται στο εσωτερικό με δύο μεγάλα φύλλα, εγγράφεται σχηματοποιημένη παράσταση τριμερούς τρουλαίου λατρευτικού κτηρίου². Η απόληξη του μεσαιού υψηλότερου τρούλου αποδίδει πιθανόν τη μορφή ενός *alem*. Στο εσωτερικό του κτηρίου διασώζεται ανάγλυφη δίγλωσση οικοδομική επιγραφή σε 15 συνολικά στίχους στην Οθωμανική Τουρκική (στίχ. 1-8) και στην Ελληνική γλώσσα (στίχ. 9-15). Στον 9^ο στίχο και δεξιά της χρονολογίας μεταγενέστερο ακιδογράφημα «μου». Η όλη σύνθεση αποδίδεται με συνδυασμό εγχάραξης και χαμηλού αναγλύφου. Δύο σχηματοποιημένα κυπαρίσσια αποδοσμένα με εγχάραξη πλαισιώνουν τη σύνθεση. Επάνω δεξιά και αριστερά εγχάρακτα άστρα του Δαβίδ εγγεγραμμένα σε κύκλους με ίχνη ερυθρού χρώματος. Εγχάρακτα πτηνά στο πεδίο μεταξύ των δέντρων και των άστρων.

ΓΡΑΦΗ: basit celi süllüs kirması.

ΤΥΠΟΣ: Αταύτιστος.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: 1234 (1819).

ΕΠΙΓΡΑΦΗ:

	in[---]	[---]ان
	[seb]il [---]	[---]سبیل
	[---]	[---]
	[---]t	ت[---]
5	şāhibü'l-hayrāti [ve'l-ḥasenā]t	صاحب الخيرات [و الحسنات]
	Badracık [voy]vodası ^(sic) 3 [---]	بادرجق [و]وداسی [---]
	[---]	[---]
	sene 1234	سنة ١٢٣٤
10	Αὔτη ἡ βρ<ύ>σις ἀνακενίθ<η> ἐκ θε- [[μ]]ελί<ω>ν [---] ἀνρπλρπουτζι Ἀρκάνι βοϊβόντας ἐντεκτάμ κά[[στρ]]ου Πατρατζικίου οὔ τὸ πνιῶο σιπία αυβ <ε>ις τὸν <αι>ῶνα	ΑΥΤΗ Η ΒΡΣΙΣ ΑΙΑΚΕΙΙΘΙ ΕΚ ΘΕ [[Μ]]ΕΛΙΟΙ [---] ΑΙΡΠΙΛΡΠΟΥΤΖΙ ΑΡΚΑΙΙ ΒΟΙΒΟΙΤΑΣ ΕΝΤΕΚΤΑΜ ΚΑ[[ΣΤΡ]]ΟΥ ΠΑΤΡΑΤΖΙΚΙΟΥ ΟΥ ΤΟ ΠΙΙΩΟ ΣΙΠΙΑ ΑΥΒ ΙΣ ΤΟΙ ΕΩΝΑ
	[[---]]Α[[---]] 1819	[[---]]Α[[---]] 1819
15	Πάρι[.¹]	ΠΑΡΙ[.¹]

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ (στίχ. 1-8):

Κρήνη (...) ο αγαθοεργός βοεβόδας του Πατρατζικίου (...). Έτος 1234.

¹ Καψάλης 1988-1989, 64-65, ο οποίος εσφαλμένα τη θεωρεί εβραϊκή· Ρούσκα 1987-1988, 215. Ο Γιαννόπουλος εξέδωσε το Ελληνικό κείμενο της επιγραφής, την οποία είχε εντοπίσει κοντά στον Οθωμανικό στρατώνα το 1897, Γιαννόπουλος 1902, 247-248· σε δεύτερη επίσκεψή του στον χώρο σημειώνει πως η επι-

γραφή είχε ήδη υποστεί φθορές και δημοσιεύει το έκτυπό της και το ελλιπέστερο πια Ελληνικό κείμενο, Γιαννόπουλος 1916, 457-458.

² Η σχηματοποιημένη παράσταση του τρουλαίου κτίσματος θυμίζει ανάλογες παραστάσεις ναών που συναντώνται σε λαϊκά λιθανάγλυφα Χριστιανικών ναών της όψιμης Οθωμανοκρατίας (18^{ος} - 19^{ος} αι.).

³ Αντί του ορθού *ويوڭدا* (νογνοδα, *τουρκ.*) < *войвода* (*σλαβ.*), στρατάρχης, αρχηγός, κυβερνήτης, βοεβόδας.

Επιγραφικά σύμβολα

- [ab] γράμματα που υπήρχαν, αλλά έχουν φθαρεί και αποκαθιστούν οι εκδότες
 (ab) γράμματα που αναπτύσσουν συντομογραφίες
 <ab> γράμματα που ο χαρακτήρας είτε κατά λάθος έχει χαράξει διαφορετικά είτε έχει παραλείψει και διορθώνουν ή προσθέτουν οι εκδότες
 [[ab]] γράμματα που αποξέστηκαν είτε από τον χαρακτήρα είτε μεταγενέστερα και σκοπίμως
 [...⁴...] γράμματα που λείπουν ή δυσανάγνωστα, ισάριθμα των στιγμών, για τα οποία δεν προτείνεται αποκατάσταση
 [---] γράμματα που λείπουν ή δυσανάγνωστα, απροσδιόριστου αριθμού, τα οποία οι εκδότες αδυνατούν να αποκαταστήσουν

Πίνακας Μεταγραμματισμού³⁵

ا	ā, a, e, i	ض	z
ب	b	ط	t
پ	p	ظ	z
ت	t	ع	‘
ث	s	غ	ġ
ج	c	ف	f
چ	ç	ق	k
ح	h	ك	k, g, ġ, ñ
خ	ħ	ل	l
د	d	م	m
ذ	z	ن	n
ر	r	ه	h
ز	z	و	v, ū, ö, ü, o, u
ژ	j	ي	ī, i, ı
س	s	ی	ā, ī, i, ı
ش	š	ء	’
ص	š		

35. İslâm Ansiklopedisi, τόμ. 1.

SUMMARY

THE OTTOMAN INSCRIPTIONS OF HYPATA (BADRACIK)

Georgios C. Liakopoulos

The published epigraphic material derives from the city of Hypata (Ottoman Badracik). The corpus comprises four inscriptions in total, two funerary and two dedicatory. The collection covers the period from the late eighteenth to the early nineteenth century. The material on which they are inscribed is white coarse-grain marble of high quality, meticulously sculpted (nos 1, 3-4) and limestone (no. 2). The decorative patterns of the main side consist of the equitant shallow cartouches, which accommodate embossed inscriptions in a relief technique. The type of script most frequently used is the *basit celi süllüs*, which varies from its simplest form (*kirma*) on the inscription no. 4, to its calligraphic style detected on the inscriptions nos 1 and 3.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ayvansarayî H.H., 1985. *Mecmu'â-i Tevârih*, επιμ. Derin F.Ç. – Çubuk V., İstanbul.
- Bacqué-Grammont J.-L. – Laqueur H.-P. – Vatin N., 1990. *Stelae Turcicae II. Cimetières de la mosquée de Sokollu Mehmed Paşa à Kadirga Limanı, de Bostancı Ali et du türbe de Sokollu Mehmed Paşa à Eyiüb, Tübingen*.
- Βορτσέλας Ι.Γ., 1907. Φθιώτις ή πρός Νότον τής Όθρουο ήτοι άπάνθισμα ιστορικών και γεωγραφικών ειδήσεων από των άρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ήμάς, Αθήναι.
- Burns I., 1954. The Catalan Company and the European Powers, 1305-1311, *Speculum* 29, 751-771.
- Chalcocondylas Laonicus, 1843. *Historiarum Libri Decem*, Bekker Immanuel (επιμ.), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae.
- Coşkun A. – Sivridağ A. – Özkılınç A. – Yüzbaşıoğlu M. (επιμ.), 2007. *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 114, 390 ve 101 Numaralı İcmâl Defterleri (920-937/1514-1530)*. Karlı-ili, Ağrıboz, Mora, Rodos ve Tırhala Livâları Dizin ve Tıpkıbasım, 2 τ., Ankara.
- Çelebi Evliyâ, 1928. *Seyâhatnâmesi*, τ. 8, Türk Târih Encümeni Külliyyâtı, İstanbul.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1902. Αρχαιολογήματα Υπάτης, *Παρνασσός* 6, 247-253.
- Γιαννόπουλος Ν.Ι., 1916. Υπάτη, Νέαι Πάτραι, *Δελτίον τής Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας τής Ελλάδος* 7 (26-27), 441-458.
- Γιαννόπουλος Ι.Γ., 1969. Η περιήγησις του Έβλιâ Τσελεμπή άνα την Στερεάν Έλλάδα, *Έπετηρίς Έταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 2, 139-198.
- Γιαννόπουλος Ι., 1971. Η διοικητική όργάνωσις τής Στερεâς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), Αθήναι: Έθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών (διδ. διατριβή).
- Delilbaşı M. – Arıkan M. (επιμ.), 2001. *Hicri 859 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, 2 τ., Ankara.
- Dijkema F.Th., 1977. *The Ottoman Historical Monumental Inscriptions in Edirne*, Leiden.
- Ducas M., 1958. *Istoria Turco-bizantină (1341-1462)*, Grecu Vasile (επιμ.), *Scriptores Byzantini*, Bucureşti.
- Eldem E. – Vatin N., 2007. *L'épigraphie ottomane musulmane (XVIe-XXe siècles)*. *Contribution à une histoire de la culture ottomane*, Paris-Louvain-Dudley, MA.
- Eldem E., 1991. Notes sur les chronogrammes des stèles de Merdivenköy, Mansûr Baba et Gözcü Baba, στο 'Le tekke bektachi de Merdivenköy', *Anatolia Moderna - Yeni Anadolu* 2, 29-135 (51-58).
- Eldem E., 1995. L'écrit funéraire ottoman: création, reproduction, transmission, στο *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 75-76, 65-78.
- Eldem E., 2005. *Death in Istanbul: Death and Rituals in Ottoman-Islamic Culture*, Istanbul.
- Eldem E., *Ölümine Kopya* (υπό έκδοση). *Ölümine Kopya; Osmanlı Mezar Taşları Geleneğinde Metin Aktarımı Hakkında*.

- Héliodore, 1935. *Les Éthiopiennes (Théagène et Chariclée)*, Rattenbury R.M. – Lumb Rev. T.W. (επιμ.), Maillon J. (μτφρ.), 3 τ., Paris.
- İslâm Ansiklopedisi, τ. 1, İstanbul.
- İşli H.N., 2006. *Yeniçeri Mezartaşları*, İstanbul.
- Kahraman S.A. – Dağlı Y. – Dankoff R. (επιμ.), 2003. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, τ. 8, İstanbul.
- Καλαϊτζάκης Θ. Εμμ., 2002. *Η Ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Βοιωτία στον ύστερο μεσαίωνα. Η μετάβαση από την ύστερη φραγκοκρατία στην πρώιμη τουρκοκρατία*, Αθήνα.
- Καρύδης Δ.Ν. – Kiel M., 1985. Σαντζάκι του Ευρίπου – 15ος - 16ος αι. (Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών), *Τετράμηνα* 28-29, 1859-1903.
- Καψάλης Κ., 1988-1989. Ισραηλιτική παροικία της Υπάτης, *Υπάτη* 20-21 (Δεκ. 1988-Ιούν. 1989), 63-66.
- Kiel M., 1990. Remarks on the Administration of the Poll Tax (*Cizye*) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (*Cizye Defterleri*) for Demographic Research, *Études Balkaniques* 26/4, 70-104.
- Kumbaracılar İ., 1979. *Serpuşlar*, İstanbul(;) , 1979(;) .
- Laqueur H.-P., 1982. Die Kopfbedeckung im osmanischen Reich als soziales Erkennungszeichen, dargestellt anhand einiger Istanbuler Grabsteine des 18. und 19. Jahrhunderts, *Der Islam* 59, 80-92.
- Laqueur H.-P., 1993. *Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul*, Tübingen.
- Leake W.M., 1835. *Travels in Northern Greece*, τ. 2, London.
- Λιακόπουλος Γ.Κ. – Παλιούγκας Θ.Γ., *Οθωμανικές επιγραφές (υπό έκδοση). Οθωμανικές επιγραφές της Λάρισας*, Θεσσαλονίκη.
- Μάμουκας Α.Ζ. (επιμ.), 1852. *Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος. Ἦτοι συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισημῶν πράξεων*, τ. 11, Ἀθήνησιν.
- Mansi J.D. (επιμ.), 1960. *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, τ. 17A, Graz.
- Nicol D.M., 1957. *The Despotate of Epiros*, Oxford.
- Öcal E., 1981. İstanbul Müzelerindeki Börklü Mezar Taşları, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 10, 51-75.
- Πάλλης Γ., 2009. Βρύση Σουλεϊμάν (ή Παζαρόβρυση), στο Μπρούσκαρη Έ. (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, 105.
- Parthey G. (επιμ.), 1967. *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum. Accedunt Nili Doxapatrii Notitia Patriarchatum et Locorum Nomina Immutata*, Amsterdam.
- Popovic A., 1996. Coup de l'œil général sur la situation des cimetières musulmans balkaniques, στο Bacqué-Grammont J.-L. – Tibet A. (επιμ.), *Cimetières et traditions funéraires dans le monde islamique / İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, τ. 1, Ankara, 315-317.
- Pouqueville F.C.H.L., 1826. *Voyage de la Grèce*, τ. 4, Paris.
- Procopius Caesariensis, 1913. *Opera omnia*, vol. III 2. VI libri *Περὶ Κτισμάτων sive De Aedificiis cum duobus indicibus et appendice*, Haury J. (επιμ.), Lipsiae.
- Prokosch E., 1993. *Osmanische Grabinschriften; Leitfaden zu ihrer sprachlichen Erfassung mit einem Anhang über seldschukische, Tavā'ifü-l-Mülük, frühosmanische, moderne zweischriftige und karamanische Grabinschriften*, Berlin.
- Ρουβίο υ Λιουκ Α., 1991. *Περὶ τῶν καταλανικῶν φρουριῶν τῆς ηπειρωτικῆς Ἑλλάδος*, Μαυράκης Γ.Ν. (μτφρ.), Κοτσίλης Κ. (εισ.), Αθήνα.
- Ρούσкас Γ.Γ., 1987-1988. Νερά και βρύσες της Υπάτης, *Υπάτη* 17-19 (Ιούν. 1987 - Ιούν. 1988), 210-217.
- Rubió i Lluch A., 2001. *El record dels Catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*, Barcelona.
- Setton K.M., 1975. *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, London.
- Setton K.M., 1976. *The Papacy and the Levant (1204-1571). Volume I, The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia.
- Τσελεμπί Εβλιά, 1991. *Ταξίδι στην Ελλάδα*, επιμ. Χειλαδάκης Ν., Αθήνα.
- Uzun M., 1994. Ebced, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, τ. 10, İstanbul, 68-70.
- Yakit İ., 1992. *Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürmesi*, İstanbul.
- Zachariadou E.A., 1983. Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles, *Der Islam* 60, 268-296.
- Zachariadou E.A., 1985. The Catalans of Athens and the Beginning of the Turkish Expansion in the Aegean Area, στο *Romania and the Turks (c. 1300-c.1500)*, London, 821-838.

Εικ. 1. Επιγραφή αρ. 1 (φωτο. Γ.Κ. Λιακόπουλος).

Εικ. 2. Επιγραφή αρ. 2 (φωτο. Γ.Κ. Λιακόπουλος).

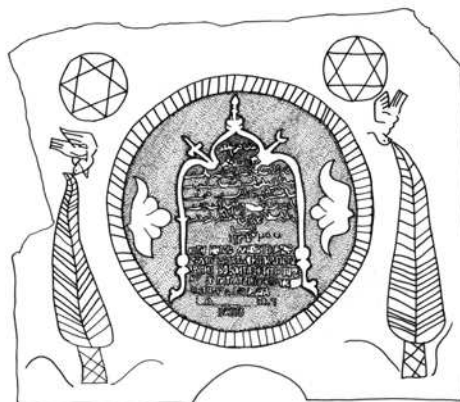
Εικ. 3. Κρήνη Σουλείμάν/Παζαρόβρυση (φωτο. Γ.Κ. Λιακόπουλος).

Εικ. 4. Επιγραφή αρ. 3 (φωτο. Γ.Κ. Λιακόπουλος).

Εικ. 5. Επιγραφή αρ. 4 (φωτο. Γ.Κ. Λιακόπουλος).

Εικ. 6. Επιγραφή αρ. 4 (σχέδιο Α.Γ. Σακελλαρίου).

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑΚΑ ΣΥΝΟΛΑ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΚΑΙ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Μαρκίτα Διαμαντοπούλου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Υ.Ν.Μ.Τ.Ε.Στ.Ε. αποτελεί μια σχετικά νεοσύστατη Περιφερειακή Υπηρεσία του ΥΠΠΟΤ επιπέδου Διεύθυνσης με αρμοδιότητες στην Προστασία των Νεότερων Μνημείων και στην εφαρμογή Τεχνικών Έργων (αρχαίων, βυζαντινών, μεταβυζαντινών, νεότερων) της γεωγραφικής Περιφέρειας της Στερεάς Ελλάδας. Η ποιότητα και ο μεγάλος αριθμός των υφιστάμενων, ζωντανών και σε χρήση, συνήθως Νεότερων Μνημείων –αυτών δηλαδή που δομήθηκαν μετά το 1830 και αποτελούν υλικές μαρτυρίες ατομικής και συλλογικής δραστηριότητας– επιβάλλει ότι αξίζουν την εφαρμογή συστηματικής προστασίας. Η ανακοίνωση τοίχου με την οποία συμμετείχε η Υ.Ν.Μ.Τ.Ε.Στ.Ε. στο 3ο ΑΕΘΣΕ αφορούσε δείγματα του νεότερου μνημειακού πλούτου των πέντε νομών της Στερεάς Ελλάδας. Παρουσιάστηκαν αποσπασματικά αρχιτεκτονικά μνημεία και μνημειακά σύνολα της Φωκίδας, Φθιώτιδας, Ευρυτανίας, Βοιωτίας και του νησιωτικού νομού της Εύβοιας και της Σκύρου. Η δραστική αλλαγή των κατασκευαστικών δυνατοτήτων στους δύο αιώνες (19ο και 20ο), οδήγησε σε ευρηματικές λύσεις και αντίστοιχη διαμόρφωση του φυσικού περιβάλλοντος σε αντίθεση με τις σημερινές πολυποίκιλες επεμβάσεις, που συνήθως διέπονται από έλλειψη ορθολογικής διαχείρισης. Η οίκηση και η δραστηριότητα χιλιετηρίδων στη Στερεά Ελλάδα με διατηρούμενα έως σήμερα τα ίχνη των ανθρώπινων κατασκευών, τα αποτυπώματα του παρελθόντος, αποτελούν το πλεονέκτημα της περιοχής αυτής και δημιουργούν αυξημένη υποχρέωση για την προστασία και προβολή τους, καθώς και τη μετάδοση των αποτελεσμάτων των εργασιών της Υ.Ν.Μ.Τ.Ε.Στ.Ε. στη νεότερη γενιά.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

ΑΝ	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕ	Πρωτοελλαδική
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΕ	Μεσοελλαδική
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΜΝ	Μέση Νεολιθική
ΝΝ	Νεότερη Νεολιθική
ΤΝ	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕ	Ύστεροελλαδική
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
ΥπΜ	Υπομικηναϊκή
ΧΛ	Χαλκολιθική

μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά
χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimeter
gr.	grams
kg.	kilo
km.	kilometer
m.	metre
sq km.	square kilometer

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

EBA	Early Bronze Age	(αδ.) διδ. διατριβή (αδημοσίευτη) διδακτορική διατριβή
EH	Early Helladic	(αδ.) διπλ. εργασία (αδημοσίευτη) διπλωματική εργασία
EIA	Early Iron Age	αι.
EPG	Early Protogeometric	αρ.
FN	Final Neolithic	αρ. ευρ.
G	Geometric	αρ. κατ.
LBA	Late Bronze Age	Βλ.
LH	Late Helladic	γρ.
LN	Late Neolithic	Δ.Β.Μ.Α.
LPG	Late Protogeometric	ΕΑΜ
MBA	Middle Bronze Age	EBA
MH	Middle Helladic	εικ.
MPG	Middle Protogeometric	εκδ.
PG	Protogeometric	επιμ.
SM	Submycenaean	ΕΠΚΑ
SPG	Sub-protogeometric	ΕΠΣΒΕ
		ΕΠΣΝΕ
		ΙΑΚΑ

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

	Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του	Abb.	Abbildung
	Πανεπιστημίου Θεσσαλίας	A.C.	after Christ
IGME	Ινστιτούτο Γεωλογικών και	A.D.	anno Domini
	Μεταλλευτικών Ερευνών	a.s.l.	above sea level
ιδιαιτ.	ιδιαίτερα	av. J.-C.	avant Jésus-Christ
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα	B.C.	before Christ
κ.ε	και εξής	c.	century
λ.	λήμμα	ca.	<i>circa</i>
λ.χ.	λόγου χάριν	ch.	chapter
μτφρ.	μετάφραση	cf.	confer
μ.Χ.	μετά Χριστόν	col.	column
κεφ.	κεφάλαιο	ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)
ό.π.	όπως παραπάνω	esp.	especially
παραπ.	παραπάνω	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
πάχ.	πάχος	etc.	et cetera
περ.	περίπου	fig.	figure
πίν.	πίνακας	figs.	figures
πρβλ.	πράβαλε	ff.	following
π.χ	παραδείγματος χάριν	G.I.S.	Geographical Information Systems
π.Χ	προ Χριστού	inv.	inventory, inventaire
σελ.	σελίδα	mil.	millennium
σημ.	σημείωση	n.	note
σχ.	σχέδιο	no.(s.)	number(s), numéro(s)
τ.	τόμος	p.	page
τεύχ.	τεύχος	pl.	plate, planche
υποσ.	υποσημείωση	Suppl.	Supplement
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	Taf.	Tafel(n)
		Tav.	Tavola
		vol.	volume

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AAustr: *Archaeologia Austriaca*
AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
ABME: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*. Oxford
ActaArchHung: *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*
AΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
AEA: *Aegean Archaeology*
AEΘΣΕ 1: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003, Βόλος, 2006.
AEΘΣΕ 2: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 16-19.3.2006, Βόλος, 2009.
AEM: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
AIA: *Archaeological Institute of America*
AJA: *American Journal of Archaeology*
AJPh: *American Journal of Philology*
Altertum: *Das Altertum*
AM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
AmerAnt: *American Antiquity*
ANSMN: *American Numismatic Society Museum Notes*
AntCl: *L'Antiquité classique*
Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo*
AntK: *Antike Kunst*
AnzWien: *Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philologisch-historische Klasse*
AR: *Archaeological Reports*
Archaeometry: *Archaeometry. Bulletin of the Research Laboratory for Archaeological and History of Art, Oxford University*
ArchClass: *Archeologia classica*
Αρχαία Θεσσαλία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα, 1992.
Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών
ARV2: Beazley J.D., 1963. *Attic red-figure vase-painters*, Oxford.
ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
AW: *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*
BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
BalkSt: *Balkan Studies*
BaM: *Baghdader Mitteilungen*
BAR: *British Archaeological Reports*
BAR-BS: *British Archaeological Reports British Series*
BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
BEFAR: *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*
BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
BJb: *Bonner Jahrbücher des rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*
Boreas: *Boreas. Uppsala studies in ancient Mediterranean and Near Eastern civilizations*
BSA: *The Annual of the British School at Athens*
BSCA: *Byzantine Studies Conference, Abstracts*
BullÉpigr: *Bulletin épigraphique (en Revue des Études grecques)*
Byzantion: *Byzantion. Revue Internationale des études Byzantines*
ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
Chiron: *Chiron. Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts*

- CIG: *Canadian Institute in Greece*
 CMO: *Canada Map Office*
 CMS: *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*
 CNRS: *Centre national de la recherche scientifique*
 CR: *Classical Review*
 CRAI: *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles lettres (Paris)*
 CronCatania: *Cronache di archeologia e di storia dell'arte, Università di Catania*
 CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
- ΔΑΔ: *Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου*
 ΔΑΦΕΟ: *Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος*
 Dacia: *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 DossArch: *Dossiers d'Archéologie*
 ΔΧΑΕ: *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
- EEBM: *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*
 EEBΣ: *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
 EEKM: *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*
 ΕΕΠΣΑΠΘ: *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*
 EJA: *European Journal of Archaeology*
 EPRO: *Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'empire Romain.*
- Έργον: *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας*
 Έργο Εφορειών: *1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.*
- FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
 FGrHist: *F. Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker (Berlin 1923-)*
- Gnomon: *Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft*
 GRBS: *Greek, Roman and Byzantine Studies*
- Hermes: *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie*
 Hesperia: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
 Historia: *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*
- ΘΕ: *Θεσσαλική Εστία*
 Θεσσαλία: *Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τ. Α-Β, Αθήνα, 1994.*
 ΘεσΗμ: *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*
 ΘΧρ: *Θεσσαλικά Χρονικά*
- IG: *Inscriptiones Graecae*
 IJNA: *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration.*
 IK: *Inchriften griechischer Städte aus Kleinasien*
 ILN: *The Illustrated London News*
 IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*
 IstMitt-BH: *Istanbuler Mitteilungen. Beiheft*
- JAIC: *Journal of American Institute of Conservation*
 JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
 JbRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
 JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
 JFA: *Journal of Field Archaeology*
 JGS: *Journal of Glass Studies*
 JHS: *Journal of Hellenic Studies*
 JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
 JMC: *Journal of Material Culture*
 JÖAI: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*
 JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
 JRA: *Journal of Roman Archaeology*
 JRS: *Journal of Roman Studies*
 JSA: *Journal of Social Archaeology*
 JSav: *Journal des savants*
- Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
 Klio: *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*
- LH IIC *Chronology and Synchronisms I: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), LH IIC Chronology and Synchronisms, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, May 7th and 8th, 2001, Wien, 2003.*
 LH IIC *Chronology and Synchronisms II: Deger-Jalkotzy S. – Zavadil M. (επιμ.), LH IIC Chronology and Synchronisms II, LH III C Middle, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, October 29th and 30th, 2004, Wien, 2007.*
 LH IIC *Chronology and Synchronisms III: Deger-Jalkotzy S. – Bächle A.E. (επιμ.), LH IIC Chronology and Synchronisms III, LH III C Late and the transition to the Early Iron Age, Proceeding of the International Workshop Held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 23rd and 24th, 2007, Wien, 2009.*
- LGPN: *Lexicon of Greek Personal Names*
 LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
- MAA: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*
 MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*

- Minos*: *Minos. Revista di filologia egea*
Μνημεία Μαγνησίας: Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του διαχρονικού μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής», Βόλος 11-13 Μαΐου 2001, Βόλος, 2002.
MüJb: *Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst*
- NC*: *Numismatic Chronicle*
NSc: *Notizie degli scavi di antichità*
NumAntCl: *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi*
- OJA*: *Oxford Journal of Archaeology*
OIF: *Olympische Forschungen*
OpAth: *Opuscula atheniensi*
- ΠΑΕ*: *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*
PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
PCPS: *Proceedings of the Cambridge Philological Society*
Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
- ΠΜΚ 1*: Φρούσσου, Ε. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.*
- ΠΜΚ 2*: Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνσταντίνου, Μ. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.*
- PZ*: *Prähistorische Zeitschrift*
- RA*: *Revue Archéologique*
RE: *Paulys Realencyclopädie*
- REA*: *Revue des études anciennes*
REByz: *Revue des Études Byzantines*
REG: *Revue des études grecques*
RHist: *Revue historique*
RHR: *Revue de l'histoire des religions*
RM: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*
RN: *Revue numismatique*
RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
- SEG*: *Supplementum epigraphicum graecum*
SIG: *Dittenberger W., 1915-1924. Sylloge Inscriptionum Graecarum, I (1915), II (1917), III (1920), IV (1921-24), Leipzig*
SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
SIMA-PB: *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature. Pocketbook*
SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
SNG Cop: *Sylloge Nummorum Graecorum. Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum.*
Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού Θεσσαλίας: Πρακτικά Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας. Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006, Λάρισα, 2008.
- ThesCRA*: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
- Υπέρεια*: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
- ZfN*: *Zeitschrift für Numismatik*
ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*